

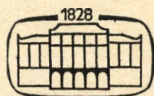
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

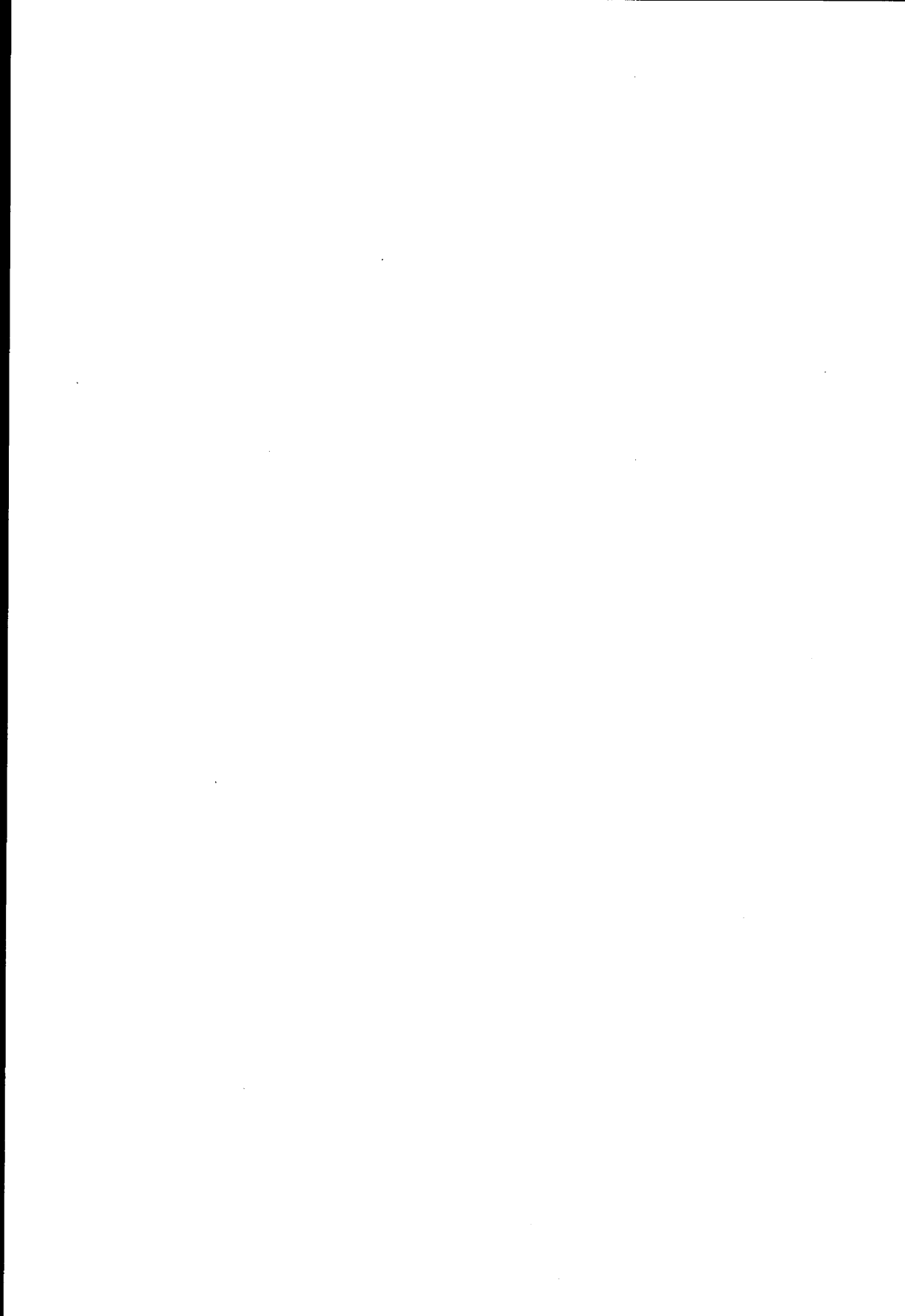
SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

LXIV. ÉVF.

1968. MÁRCIUS

I. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

445. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1968

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Sovijärvi Antti</i> : A nyelv artikulációs mozgásairól a röntgenfilmek fényében.....	1
<i>Kálmán Béla</i> : Hangrendszer és hangváltozások.....	5
<i>Szabó T. Attila</i> : Az <i>y</i> -féle jelek egy számon nem tartott hangértéke.....	8
<i>Deme László</i> : A magyar nyelv történetéhez — „A magyar nyelv története” kapcsán	14
<i>Kovács Ferenc</i> : Két magyar „természettudós” nyelvész.....	23
<i>Papp Ferenc</i> : Hangutánzó és hangfestő szavaink az Értelmező Szótárban.....	32
<i>Rot, A. M.</i> : A magyar nyelv keleti szláv jövevényszavai fonológiai meghonosodásának kérdései.....	38
<i>Lőrincze Lajos</i> : Névfejtés és művelődéstörténet.....	47
<i>Mező András</i> : Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez.....	51
<i>Veltsov Mártonné</i> : Testrésznevekből alakult mértékneveink története.....	56
Kiseb b közlemények. <i>Török Gábor</i> : A kiemelő határozó. — <i>Szilágyi Ferenc</i> : Kőrösi Csoma Sándor és Széchenyi István.....	66
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos Ferenc</i> : Ját. — <i>Kiss Lajos</i> : Krajnik. — <i>Ligeti Lajos</i> : A harang mint csörgő, csengettyű és kolomp. — <i>Sípos István</i> : Miskáról—miskováló. — <i>Vas József</i> : Szombathely latin neve	72
Nyelvművelés. <i>Lőrincz Jenő</i> : Jövevényszó vagy kölcsönszó?.....	86
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Horváth Mária</i> : Egy tábori borbélymester a XVII. században.....	89
Nyelvjárások. <i>Kiss Jenő</i> : Az <i>l</i> -ezés a rábaközi Mihályiban.....	99
Szemle. <i>Fabricius-Kovács Ferenc</i> : Finnugrisztikai folyóiratok. (1966.). — <i>Kázmér Miklós</i> : Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig.....	101
Különfélék. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Nagy J. Béla emlékének.....	122
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	124
Levélszekrény.....	128

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egy számlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; MNB egy számlaszám: 46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

A nyelv artikulációs mozgásairól a röntgenfilmek fényében

Mivel a röntgenkinematográfia csak az utóbbi években fejlődött ki annyira, hogy alkalmazása a természetes gyorsasággal artikulált hangképző mozgások kutatásában lehetségessé vált, megpróbáltak figyelmet fordítani egyes roppant fontos, de eddig egyelőre véglegesen nem tisztázott fonetikai problémákra.

Ezen problémák közé tartozik többek között a hangok közti átmenetek, azaz tranzíciók fiziológiai-akusztikai szerkezete. A tranzíció-probléma egyelőre túlságosan egyoldalúan, tisztára akusztikai aspektusból van megvilágítva. (DELATTRE. 1962., 1965.; DELATTRE et al. 1963.)

A hangképzés egyes szakaszai alatt elfoglalt képzési helyzetek és az ezeknek szinkron megfelelő hangspektrumok kutatása röntgenfilmek és ezek hanganyaga alapján csak azzal a feltétellel valósítható meg, ha a következő gyorsasági fokokat használjuk a röntgenfilmek elkészítésekor: a) a lassúbb hangfázisok — mint a diftongus-átmenetek — számára kétszeres képgyorsaságot (azaz 48 kép/sec.); b) a gyorsabb hangfázisoknak — mint a mássalhangzó — magánhangzó eltolódásoknak, valamint a tremulansok pergésének — az elemzésére legalább 2,5-ször vagy 3,3-szor nagyobb gyorsaságot a normálisnál (60 vagy 80 kép/sec.). Ugyanakkor gondot kell fordítani arra, hogy a kísérleti alany beszédének felvételénél a röntgengép és más röntgenszobai készülékek, valamint az utórezgések okozta zörejhangok egyáltalán ne vagy legalábbis ne számottevő mértékben hassanak a filmek akusztikai minőségére. (Ezt a feltételt nem lehet teljesíteni a szoba akusztikájának megjavítását befolyásoló ideiglenes intézkedések nélkül, ha a kísérleteket egy közönséges röntgenlaboratóriumi fényképező szobában végezzük.) Kívánatos volna, hogy a lehető legrövidebb időn belül felépítsünk mind fonetikai, mind orvostudományi célokra alkalmas, a modern igényeket jobban kielégítő röntgenfelvevő szobákat, ahol már kezdettől fogva gondot kellene fordítani arra, hogy a röntgenfilmzés idején egyidejűleg felveendő hangminták mentesek legyenek minden más akusztikai zörejtől. Az addigi nehézségek mindenekelőtt a hang(sor)ok gyenge részecskéire vonatkoznak, mint például a zöngétlen mássalhangzókra. (SUBTELNY & SUBTELNY. 1962.)

Első röntgenfilm-kísérleteimet 1957-ben végeztem, amikor néhány finn mondatot vettem fel a Turku Egyetem Fiziológiai Intézetében (igazgató K. Hartiala professzor). A felhasznált szavakban csak *a* és *i* magánhangzók fordultak elő, mivel célom a szomszédos mássalhangzók hatásának kutatása volt az említett magánhangzók mozgásaira. A filmzésben röntgenorvosként dr. Erkki Sysimetsä működött közre (SOVIJÄRVI. 1959.). Mivel az akkori képgyorsaság még nem lehetett nagyobb a rendes filmzés normális sebességénél (24 kép/sec.), egyáltalán nem volt még lehetséges az úgynevezett tranzíciók kutatása.

Amikor 1961-ben a kép gyorsaságát az említett intézet által vásárolt új készülékkel már föl lehetett emelni 48 képre másodpercenként, akkor kutatási témául a diftongusok átmeneteit választottam, amelyek a mássalhangzók és magánhangzók közti átmenetekhez viszonyítva általában lassúbbak (SOVIJÄRVI. 1962.). Mivel minden egyes diftongus-átmenetnek (kb. 4 . . . 8/100 sec.) 2—4 filmkocka felel meg ebben a filmben, a nyelv profilmozgásainak konfigurációira és viszonylagos gyorsaságára úgy következtethetünk, hogy összehasonlítási alapul azokat a hangspektrumokat használjuk, amelyeket a szonográf szekció-módszerét használva készítettünk a diftongus minden filmkockájának megfelelő hangszegmentumról. Egy egész sor *au* diftongust bemutató röntgenogrammot rajzoltam a próbamondat töredékéből (. . . *eivät autta* . . .). Ebben a filmben a hiányos árnyékolási technika miatt az ajkak kontúrjait még csak az előlő fogak közelében levő részek felől lehetett látni (l. 1. és 2. ábra). (A legutóbbi hónapok alatt használt árnyékolási fémlapok segítségével új filmjeimben az ajkak mozgását is világosan és teljes egészében sikerült láthatóvá tennem.) Amint az *au* diftongus rajzaiból világosan kivehető, a nyelv elülső részének állására az *a* komponens kezdetén (*a* 1 és *a* 2 képkocka), valamint az *u* komponens végén (*u* 4 és *u* 5 képkocka) az előző szó végmássalhangzója (*t*) és a *k ö v e t k e z ő s z ó t a g* kezdő mássalhangzója (*t*) hatnak elsősorban. Másrészt legalábbis a körülbelül 3/100 sec. tartó átmenetek akusztikailag is okvetlenül szükségesek, hogy a hallgató egyáltalán felismerhesse vagy meglehetősen pontosan észlelje a magánhangzó-elemet megelőző vagy követő zárhangot vagy más inszonánst (DELATTRE. 1962.). Azok a különbségek, amelyek a profilállások különböző pontjain figyelhetők meg két egymás után következő rajzolt kép összehasonlítása révén, úgy is kutathatók, hogy ugyanakkor megvizsgáljuk a szagatott vonallal (= előző képzési szakasz) és a megszakítatlan vonallal (= a sor új szakasza) rajzolt kontúrokat, amelyek párosával jelentkeznek az egyes rajzokban, az elsőt és utolsót kivéve. Ha külön figyelmet szentelünk a két utolsó *a* szakasznak és a két első *u* szakasznak, akkor a nyelv profilállásának következő lényeges — bár önmagában viszonylag kis — változását állapíthatjuk meg: az *a* 11 rajzon a nyelvhat közepes része körülbelül 2 mm-t emelkedett fölfelé az előző szakaszhoz képest, amelynek következménye az úgynevezett szájrés kisebbedése az *u*-artikuláció kívánta módon; az *u* 1 rajzon a nyelv hegye, a nyelvhat eleje és hátsó része körülbelül 1—3 mm-t húzódtak hátra, ezért a szájúreg első része megnagyobbodott, és a garatüreg megkisebbedett az *u*-ra jellemző irányban; az *u* 2-n az alsó állkapocs folyamatosan szűkítette a fogak közti járatot úgy, hogy az első fogak éle közti távolság világosan kisebbedett, ugyanakkor, amikor az ajaknyílás is nyilvánvalóan kisebb lett. Ezekből a szakaszonkénti változásokból olyan következtetést lehet levonni, hogy az *u* artikulációjára jellemzőbb a nyelv föl- és hátrafelé irányuló mozgása, mint a fog- és ajakrések kisebbedése a szűk ejtésű labialis magánhangzókra jellemző állásnál. A labializáció mintegy csak kiegészíti az elsődlegesen az *u*-hoz szükséges hangképző mozgást, amelyet velarizációnak hívnak, amikor az *a* komponensről az *u* komponensre megyünk át. Az *a*-ból *u*-ba történő átmenet a megfelelő hangszegmentumok szekcióiban úgy történik, hogy az *a* 11 szakaszban az F_1 és F_2 formánsok hirtelen kezdenek leereszkedni, de csak a következő *u* 1 fázisában érik el az erre a magánhangzóra jellemző alacsony dallamszintet. Az *u* 2 fázisban a magánhangzó hangszíne csak azért válik sötétebbé, mert az F_2 -nél magasabb hangok hirtelen és jelentős mértékben gyengülnek (az imént említett labializációs mozgás

következményeként). (A szekciók képei 1962-ben megjelentek a helsinki kongresszusi előadásomban.)

Az artikulációs mozgás szemléltetésére és a röntgenfilmek leegyszerűsítésére olyan készüléket fejlesztettem ki 1961–1962-ben (N. JARONEN technikkussal együtt), amelyen a hangképző szervek kontúrjainak formázószínűsínő felel meg vagy (a csontos és porcogós szerveknek) műanyagdobozok és -lemezek. Mindezek a részek gyorsan és könnyen kézzel mozgathatók a hozzájuk erősített megfelelő nagyságú mágnesek segítségével. (A 3. ábrán látható az *y*-színű finn *t* a *täytyypä* szóról készített röntgenfelvétel alapján.)

A készülék likacsos acéllemez lapja mögé különböző színű (kék, zöld és piros) lámpák vannak elhelyezve, hogy fel lehessen használni például a megtanítandó hang lényeges artikulációs sajátosságainak megmagyarázására vagy a száj- és orrüreg színezésére. A készülék félig elsötétített teremben történő használatánál segítségünkre lehetnek fluoreszkáló csőlámpák, mert így a foszforos festékkel bekenet táblarészek fénylő körvonalakkal látszanak (4. ábra).

A műszer prototípusát először a fonetikai tudományok nemzetközi kongresszusán mutatták be Helsinkiben, 1961 szeptemberében (SOVIJÄRVI. 1962.). Méreteit tekintve a műszertábla 162×160 cm volt, jóval nagyobb, mint az 1962 óta használatban levő modell, amelynek nagysága 100×80 cm. Ezt a kisebb „Adam”-ot használják jelenleg a lundí, uppsalai, turkui és oului egyetemen, valamint az oului, porvooi és turkui süketnéma iskolákban, ahol a finn süketnéma-tanárokat is képezik.

A szemléltető műszertábla segítségével leegyszerűsítettem az egyes diftongusfilmek szóanyagában előforduló hangok átmeneteit úgy, hogy a szükséges hangképző mozgások szakaszait az eredeti röntgenfilmről levétítettük képkockáról képkockára az „Adam” tábla felszínére, és egyszerű formákra változtatva átvettük színes és fekete-fehér filmre (fényképező- és filmezőgéppel). Az 5. képen az *äy* diftongusról vett leegyszerűsített *ä* 6, *ä* 11 és *ä* 12, valamint az *y* 1 és *y* 2 képkockaszakaszokat látjuk. Mindent egybevéve: ebben a diftongus-előfordulásban 12 *ä* komponens és 5 *y* komponens képe volt meg. Különösen meg kell jegyeznünk azt, hogy a nyelvhát föl- és előre rézsút irányuló mozgásának viszonylagos gyorsasága éppen az átmenet középső tájékán a legnagyobb (*ä* 11 – *ä* 12 – *y* 1).

A finn diftongusok kutatásakor megállapítottam, hogy az átmenet releváns folyamatai csak két képkocka területére terjednek (azaz kb. 4 centisec. hosszúságú szegmentum-részre), ha a kérdéses diftongus vagy az elülső, vagy a hátsó magánhangzókat tartalmazó, úgynevezett egylépcsős geniolingvalis artikulációval bíró diftongusfonémák csoportjába (*ei*, *öi*, *ey*, *öy*, *ou*; *uo*, *yö*, *ie*) tartozik. Viszont az alábbi diftongusoknak olyan átmenetre van szükségük, amelyek három-négy képkocka hosszúságú szegmentumra (kb. 6–8 centisec.) terjednek: egylépcsősök (*iu* és *ui*), amelyekben az egyik komponens elülső, a másik hátsó magánhangzó; kétlépcsősök (*äi*, *oi*, *äy*, *au* és *eu*); továbbá háromlépcsősök (*ai*). A kutatott film nullalépcsős *yi* diftongusa kérdőjel maradt azért, mert az ajkak mozgásának releváns szerepét nem lehetett biztosan kimutatni a film ajakárnyékolásának homályossága miatt. Ez a diftongustípus valószínűleg 1–2 képkockából álló átmenetet igényel.

Hogy milyen hosszúak a megfelelő manifesztációk, auditív átmenetek, azt éppen most kutatom.

Mind a kutatás, mind a tanítás céljaira készíthetünk különféle „lökésgyorsaságokat” oly módon, hogy leegyszerűsített rajzfilmeket használunk.

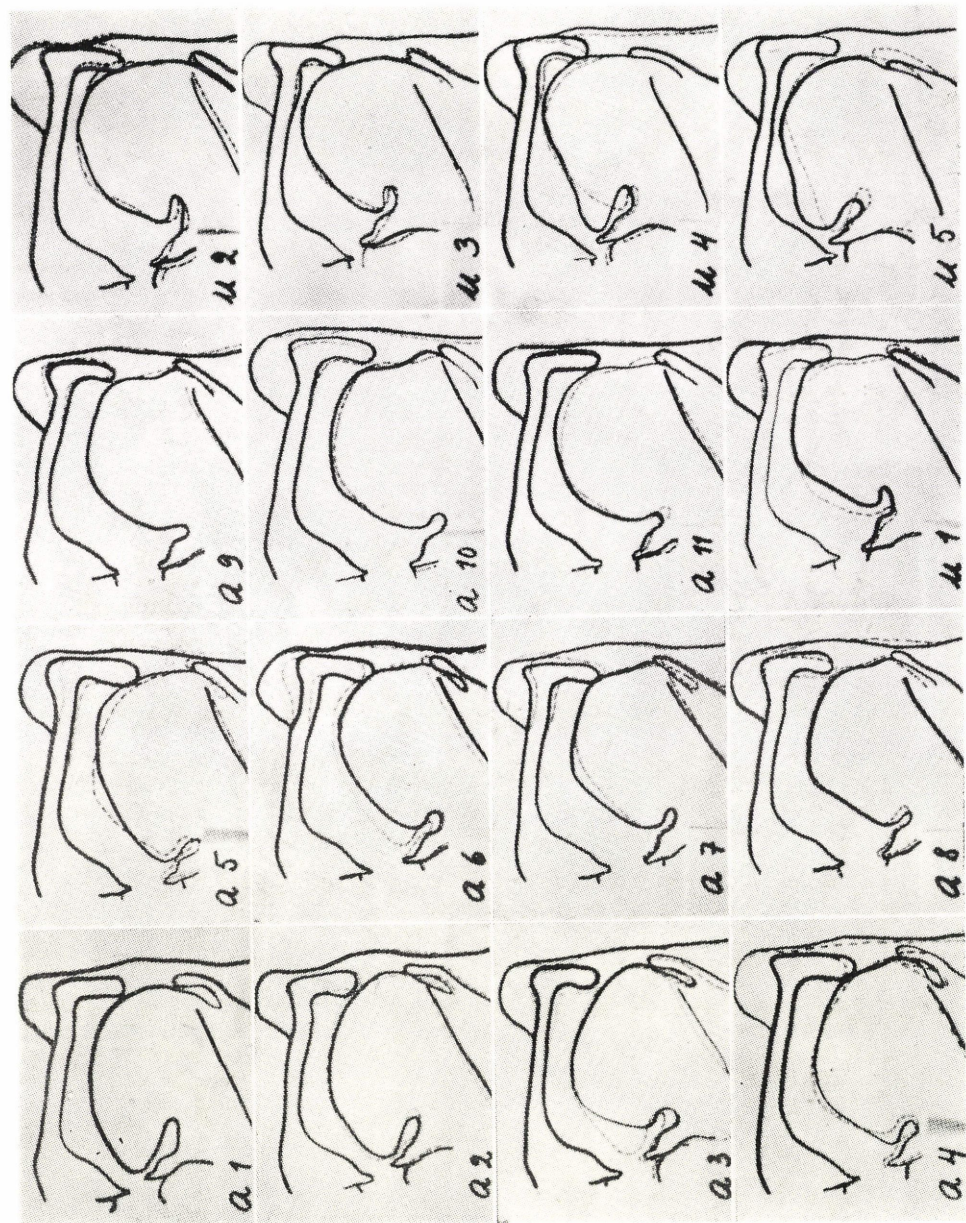
Minden egyes primerfilm képkockájának a leegyszerűsített filmben például 4, 6, 8 vagy 12 képkocka felelhet meg. Az eredeti film minden egyes képkockaszakasza lassúbb változatokban külön-külön világosan megfigyelhető, miközben azonban a folyamatos hangképző folyamat előrehalad anélkül, hogy a körvonalakról szerzett benyomások megtörnének. (Ilyen egyszerűsített hangképzést tartalmazó filmre példaképpen bemutattuk a *täytyä* szó elemeiről vett gyorsabb és lassabb változatokat.)

1964 szemeszterében, amikor az Egyesült Államokban, a Wisconsin Egyetemen, Madisonban vendégkutatóként tartózkodtam, olyan röntgenfilm-kísérleteket végeztem el, ahol a felvétel gyorsasága 60 kép/sec. volt. Ezek célja mindenekelőtt annak a dentalis hangok szempontjából fontos fiziológiai-akusztikai problémának a megvilágítása volt, amely a sublingvalis (azaz nyelv alatti) üreg jelentőségével áll kapcsolatban. Ugyanakkor szemmel tartottam azokat a mássalhangzó—magánhangzó átmeneteket, amelyek a kiválasztott példaszavakban a finn és finnországi svéd dentalisok meg az ezeket követő *a* és *e* magánhangzók között keletkeztek.

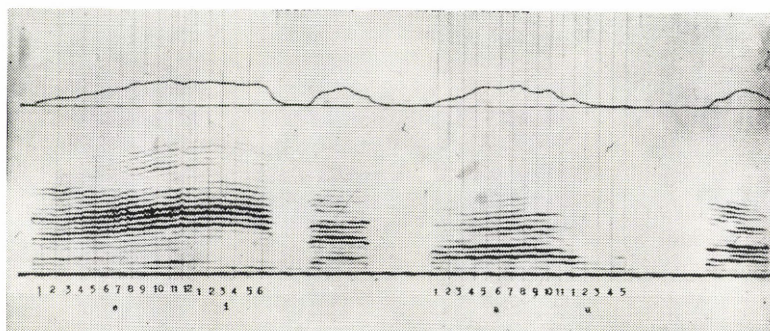
Az említett cél elérése érdekében használt képsebesség kielégítően magas volt (nevezetesen a hosszú hangokat illetően), de az átmenetekre vonatkozólag már nem egészen (különösen a dentalis zárhangok viszonylatában). Az olyan röntgenfilm sebességének legalább 80 kép/sec.-nak kell lennie, amellyel megvilágíthatjuk a zárhangok ernyedésének és a tremulansoknak a fiziológiáját, mivel ekkor a képkocka-szakasz ideje (12,5 millsec.) megengedi az ilyesfajta mozgások kutatását 2–3 szakaszosan.

Hallatlanul kifejlődött az a célszerűség, amellyel legfontosabb hangképző szervünk, a nyelv a különféle alakbeli és nagyságbeli változásokat igénylő gyors mozgásait képes véghezvinni. Az előzőekben tárgyalt diftongusátmenetek példaháttérre támaszkodva a dolog vizsgálatánál észrevehettük, hogy a nyelv izomtömege hogyan „foglalkozik” egyidejűleg két vagy három szájüreg-csatornával vagy más résszel úgy, hogy például ezekből az egyiket kisebbítjük vagy a másikat nagyobbítjuk. A magánhangzó az átmenet idején rendkívül ügyesen és hajlékonyan végzett mozgással változik át mássá, s ezek a mozgások irányítják a formánsokat, vagy tartják azokat helyükön különféle akusztikai kompenzáció-elvekre támaszkodva. A hangszín döntő változása szempontjából legfontosabb mozdulatot — olyan szájüregcsatornában, amely akusztikai szempontból kulshelyzetben van — csak azután végezzük el, amikor már minden, a nyelv helyzetét előkészítő változást elvégeztünk. Az átmenet ideje fiziológiai és auditív értelemben gyakran különböző.

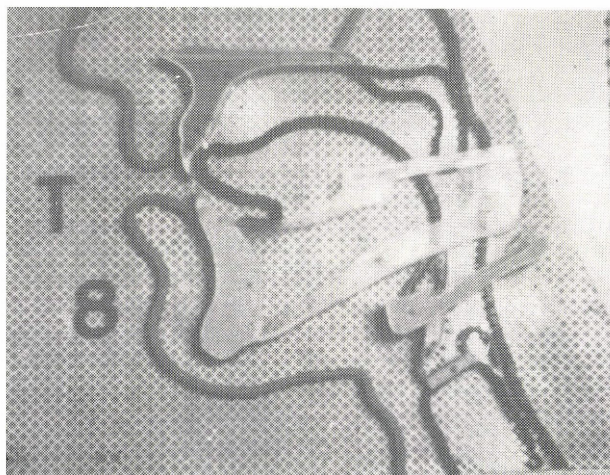
Irodalom: DELATRE, PIERRE. 1962. Le jeu des transitions de formants et la perception des consonnes: Proceed. of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki, 1961.) 407–17. — Uő. 1965. De la hiérarchie des indices acoustiques pour la perception des consonnes: Proceed. of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences (Münster, 1964.) 244–51. — FANT, GUNNAR. 1965. Formants and Cavities: Proceed. of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences (Münster, 1964.) 120–41. — ONDRÁCKOVÁ, JANA. 1965. On the Roentgenography of the Speech Organs: Proceed. of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences (Münster, 1964.) 446–9. — SOVIJÄRVI, ANTTI. 1959. Über die Veränderlichkeit der Zungenstellung und der entsprechenden akustischen Schwankungsgebiete der Vokale auf Grund eines Röntgenfilms gesprochener finnischer Sätze: *Phonetica* IV (Suppl.) 74–84. — Uő. 1962. Röntgenkinematographisch-akustische Untersuchungen über die Artikulation der Diphthonge: Proceed. of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki, 1961.) 111–28. — Uő. 1963. Suomen kielen äännekuvasto. Jyväskylä. — SUBTELNY, JOANNE D. & SUBTELNY, J. DANIEL. 1962. Roentgenographic Techniques and Phonetic

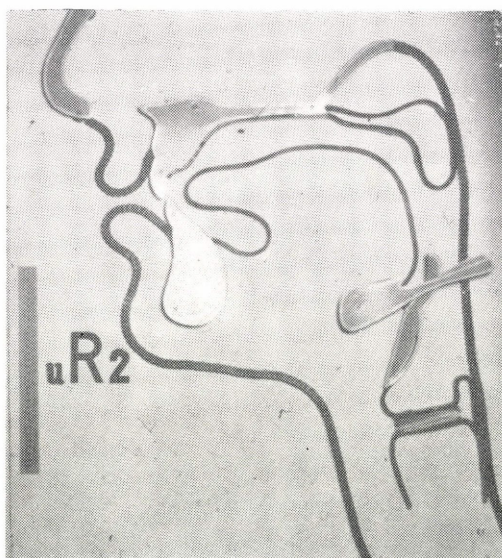
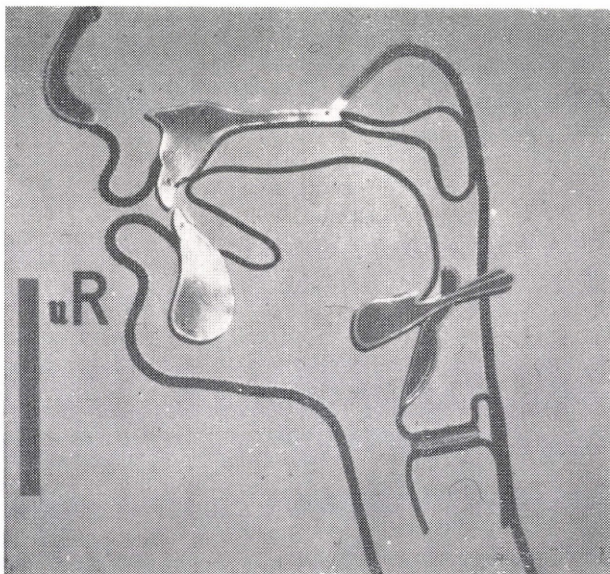
1. á b r a: Az egész *au* diftongusról rajzolt képkocka-szakaszok (a próbamondat töredék: ... *éivát anta* ... 'nem segítenek'). A röntgenfilm gyorsasága 48 kép/sec. volt, úgyhogy minden egyes rajz körülbelül 2/100 sec. hosszú hangképző mozgást képvisel.

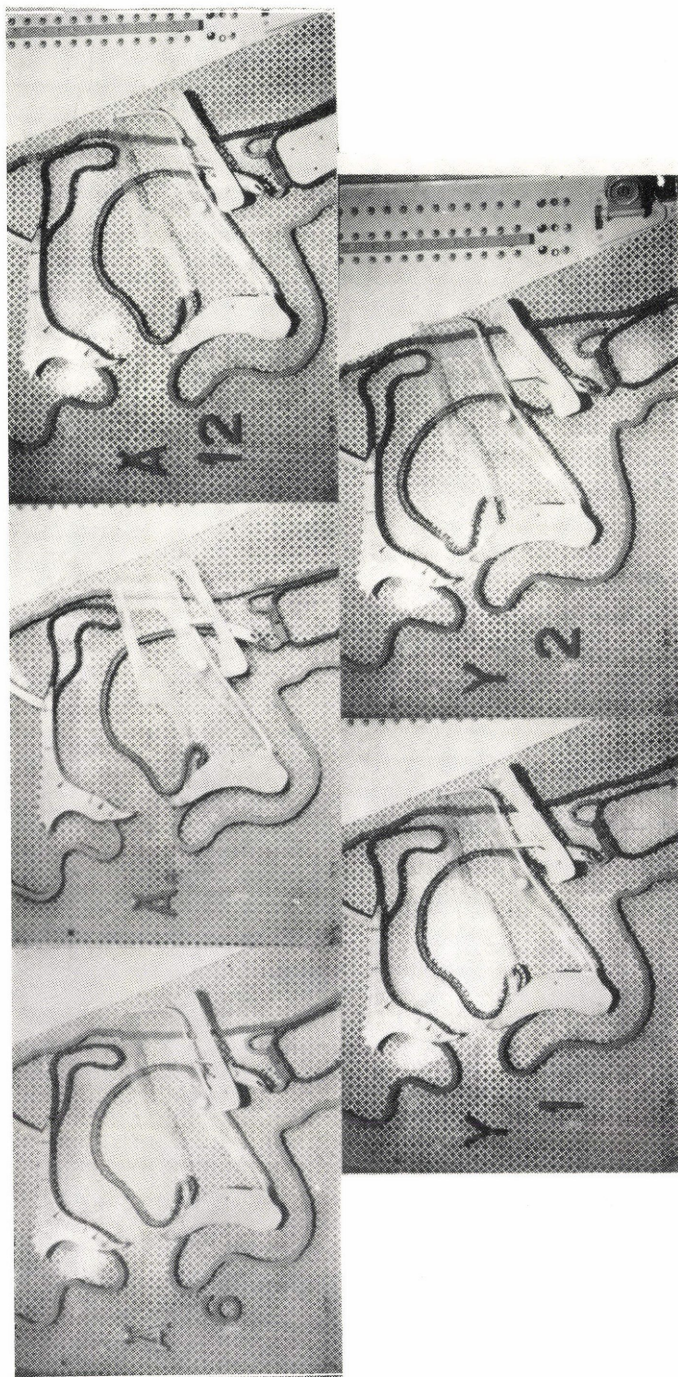
2. ábra: A próbamondat töredék... *ivát autá*... szonogramja. A számok a megfelelő képkocka-szakaszokra hivatkoznak: *a* 1–11 és *u* 1–5.

3. ábra: Az artikulációkat bemutató műszer (Apparatus for Demonstrating Articulation Movements = ADAM), amelyet a Helsinkii Egyetem Fonetikai Intézetében készítettünk 1961–1962-ben.

4. á b r a: A szemléletett röntgenképeknek a képzési helyzetei az *u* színű *r*-re vonatkoznak. A kísérleti szó a *purkki* volt; *u R* és *u R 2* (azaz a zárt és nyílt állások a pergetés alatt).

5. ábra: Az *üy* diftongusról (a próbamondat szava *tűtűgyűpű*... volt) kiválasztott képkockaszakaszok, amelyeket a hangképző mozgásokat bemutató műszer segítségével egyszerűsítették: *ü* 6 képviseli a diftongus kezdeti komponensének középső szakaszát, *ü* 11 és *ü* 12 az utolsó *ü* szakaszokat, valamint *y* 1, *y* 2 és *y* 3 a végkomponensnek az első szakaszait.

Research: Proceed. of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki, 1961.) 129—46. — SUBTELNY, JOANNE & PRUZANSKY, S. & SUBTELNY, J. DANIEL. 1957. The Application of Roentgenography in the Study of Speech: Manual of Phonetics (szerk. KAISER L.) 166—79. ANTTI SOVIJÄRVI

Hangrendszer és hangváltozások*

A magyar nyelv hangtörténetéről már számos értékes részlettanulmány és összefoglalás jelent meg. Az egyes magánhangzók és mássalhangzók története — ha nem is minden részletében, de legalább — általában tisztázott. Eddig azonban a szükségesnél talán kisebb mértékben vették figyelembe hangtörténetünk kutatói a hangrendszernek (fonémarendszernek) és a hangváltakozásoknak az összefüggéseit. Pedig egyes új fonémák keletkezésének vagy más fonémák megszűnésének az oka gyakran az a törvényszerűség, hogy minden nyelv fonémarendszere egyensúlyra és szimmetriára törekszik. Ha ez az egyensúly valamely hangváltozás következtében megbomlik, akkor a labilis állapot úgy egyensúlyozódik ki ismét, hogy a rendszerbe nem illő hang eltűnik vagy egy más fonémába olvad bele. Az is megtörténhetik azonban, hogy addig keletkeznek újabb és újabb hangok, míg az új rendszer szabályosan ki nem egészül, és a fonémák új rendszerre nem kerekednek ki (KÁLMÁN: MNy. LXI, 397).

Hangsúlyoznom kell, hogy ez a hangváltozásoknak egyik oka csak. Hiszen ha ez volna az egyetlen hatóerő, akkor a kiegyensúlyozott, szimmetrikus hangrendszerek az idők végtelenségéig megmaradnának, pedig nagyon jól tudjuk, hogy mindegyik nyelv életében történtek hangváltozások még akkor is, ha fonémarendszerük egy adott időben kiegyensúlyozott, szabályos volt.

A hangváltozások okát többen próbálták már fiziológiai, biológiai vagy társadalmi-történeti okokkal magyarázni. Így MOÓR ELEMÉR a mai magyar hangrendszer kialakulását többszörös, az egész magyar nyelvközösségre kiterjedő kétnyelvűséggel magyarázta (ALingu. II, 1—96, 355—463). MOÓR magyarázatához itt nem fűzök megjegyzéseket, bővebben kitértem rá idézett cikkemben (MNy. LXI, 387—9). KUBÍNYI (MNy. LXV, 213—32) a beszédtempó meggyorsulásában látja a hangváltozások egy részének okát, MOLNÁR JÓZSEF pedig az 1966. évi debreceni nyelvészkongresszuson tartott előadásában egyik oknak a táplálkozás megváltozását vélte. Most nem vitatom ezeknek a nézeteknek helyességét vagy helytelenségét, hiszen ha van is bennük igazság, ez csak egyik oka vagy részoka lehet a hangváltozásoknak. Az itt felsorolt vélemények a hangváltozások okait kívülről keresik, a nyelvvel összefüggő, de a nyelven kívül eső tényezők hatásában.

A nyelvből magából, tehát belülről keresik a hangváltozások okait mindazok, akik a hangok egymásra hatásában, a könnyebb ejtésre való törekvésben látják a hangváltozások egyik okát (pl. BÁRCZI, MNyÉL. 128). A fonetikai, fiziológiai gazdaságosság (az „économie”, vö. MARTINET, Économie des changements phonétiques. Berne, 1955. 94 kk. és KÁLMÁN i. m. 393) elve alapján minden nyelv arra törekszik, hogy a lehető legkisebb energiával a lehető legtöbb információt adja. Ha tehát az információt nem zavarja lé-

* Megnyitó előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. június 29-én tartott közgyűlésén. Az itt közzétett cikk az előadás rövidített szövege.

nyegesen, akkor a beszédben éppen a kényelmes ejtémódra való törekvés következtében asszimiláció keletkezik. Különösen elterjedt minden nyelvben — amelynek hangszerkezete ezt lehetővé teszi — a zöngé szerinti hasonulás az érintkező mássalhangzók közül a felpattanó zárhangok, az affrikáták és a sibilansok körében. Ugyanígy általános a nasalis képzési helyének alkalmazkodása explosiva előtt. Az asszimiláció érvényesül a magánhangzók körében is (magánhangzó-harmónia, umlaut). A disszimiláció viszont néha az információ növelése érdekében következik be.

A magánhangzók változásainak történetében nagy szerepet tölthet be a hangsúly. Az erős hangsúly fejthet ki konzerváló erőt is, de mint az állandóan egy helyre sújtó kalapács megváltoztathatja a hangszínt, megnyújthatja vagy diftongussá verheti szét az eredetileg rövid magánhangzót. A hangsúly magánhangzó-alakító szerepére igen szép példákat találhatunk többek közt az újlatin nyelvekben. Erős dinamikus hangsúly viszont a hangsúlytalan magánhangzó elszíntelenedését, redukálódását, sőt teljes eltűnését is okozhatja (pl. orosz, angol, francia, ugor nyelvek).

Magam a most említett belső okok mellett a hangtani változások egy részének okát ugyancsak a nyelven belül, a nyelv rendszerszerűségében vélem megtalálni.

Eddig csak a mássalhangzó-rendszer történeti kialakulásával foglalkoztam egy kissé részletesebben (i. h. 385—98), hadd említsek meg a magánhangzók köréből is néhány ide vonatkozó jelenséget.

Az ősmagyar kor elején nem valószínű a hosszú magánhangzók megléte (vö. pl.: STEINITZ, Fgr. Vok. 92; BÁRCZI, MNyÉL. 51). A magánhangzók tehát csak minőségükben különböztek, mennyiségükben nem. A hosszú magánhangzók kialakulását a tövéghangzó lekopása után bekövetkezett pótlónyújtás, a magánhangzóközi γ eltűnése (*bayatur* > *batur*, *siγir* > *sir* stb.) okozta. Az alsó nyelvállású *á*, *ē* és a felső nyelvállású *ú*, *ű*, *í* mellé, illetőleg közé szabályszerűen sorakoztak be a hosszú rendszer kiegészítőjeként a középső nyelvállású hosszú hangok helyére a szóvégi γ és *j* vokalizálódása következtében keletkezett diftongusok (*aγ* > *au* > *au*, *eγ* > *eü* > *öü*, *aj* ~ *ej* > *eí*). Így a magánhangzórendszer a hosszú változatok, illetőleg hosszú fonémák és diftongusok kialakulásával ismét harmonikus lett, minden rövid magánhangzónak megvolt a megfelelő hosszú (ill. diftongusos) párja (a más jellegű diftongusokkal, pl. *iü* itt nem foglalkozom). A diftongusok később a nyelvterület nagy részén vagy talán az egészén is monoftongizálódtak. Még előbb alakult ki nyíltabbá válás folytán a rövid *ö*. A XIV—XVI. század körül a nyelvterület nagy részén a következő lehetett a magánhangzó-rendszer:

rövid magánhangzók	hosszú magánhangzók
<i>u ü i</i>	<i>ú ű í</i>
<i>o ö ē</i>	<i>ó ő é</i>
<i>a e</i>	<i>á ē</i>

A két rendszer párhuzamos tagjainak nagy részét összekapcsolta hosszú—rövid párokká még az időközben kialakult paradigmatisz kvantitatív váltakozás: *fa* — *fák*, *kéz* — *kezet*, *vér* — *vörös*, *úr* — *urak*, *tűz* — *tüzes*, *ír* — *irok*.

Ezt a teljesen harmonikus, szabályos rendszert valószínűleg a rövid *a* labializálódása zavarta meg. Lehetséges, hogy ez még a monoftongizálódás előtt következett be, de a két párhuzamos rendszer már a diftongusok korában is megvolt. Az *a*-t ugyanis hosszú párja, az *á* nem követte a labializálódásban,

és így a nyelvterület nagy részén az *a*—*á* rövid—hosszú pár nemcsak mennyiségben, hanem hangszínben is jelentősen eltért egymástól. Ez már rést ütött a rendszeren, de csak később éreztette hatását.

A hosszú *ē* ugyanis a nyelvjárások nagy részében egy zártabbá válási folyamat következtében beleolvadt az *é* fonémába (*é*-ző nyelvjárások); vagy a zárt *é*-t belenyomta az *i*-be, és maga lépett az *é* helyébe (*i*-ző nyelvjárások). Csak a nyelvterület északi és északkeleti részén maradt meg a nyolc hosszú fonéma. Ott, ahol a hosszú magánhangzó-fonémák száma hétre csökkent, megingott az egyensúly, és az ilyen nyelvjárások egy részében ez az aszimmetria azáltal billent helyre, hogy elmosódott a két rövid *e* hang (*e* és *ē*) közti különbség. Ez a hangváltozás azonban számos akadályba ütközött, és a nyelvterület nagyobbik részén (vö. KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 92—5 és 2. térkép) ma sem ment végbe.

Hogy a szimmetria a magyarul beszélők ilyen jelentékeny részénél ma sem valósult meg, azt egy másik irányú rendszerszerűség okozta, és funkcionális oka is van. A két rövid *e* hang egybemosódása ugyanis tömérdek homonimát okoz. Így kiejtésben nemcsak a klasszikus példaként fölhozott (ti) *mēntēk* — (ők) *mēntēk* — (én) *mentēk* — (ők) *mentēk* (mentesek) négy alak közti jelentéskülönbség vész el, hanem például (ti) *elvēsztēk* (valamint az asztalról) — (én) *elvestēk* (valamit a kezemből vagy a zsebemből vagy egy fogadást) — (ők) *elvestēk* (valahol) vagy *hēgyēs* (ceruza) és *hēgyes* (táj), *mēnetēl* (ige) és *mēnetel* (főnév). Szinte minden *e*, *ē*, *é* és néhány *i* tövű igében a jelen idejű többes 2. személyű zárt *ē*-s alakok (ti *vertēk*, *szēdtēk*, *lēptēk*, *csīptēk*) állnak szemben a nyílt *e*-s múlt idejű többes 3. személyű alakokkal (ők *vertēk*, *szēdtek*, *lēptek*, *csīptek*).

A csak egy rövid *e* hangot ismerő nyelvváltozatban (így természetesen mai helyesírásunkban is) megszűnik a megkülönböztetés a palatalis illabialis magánhangzójú szavakban a modális és superessivusi alakok közt: *meredēken* lejt, de a *meredēkēn* mászik föl; *szélēsēn* hömpölyög, de nem a keskeny folyón, hanem a *szélēsēn* kelt át; *édēsēn* alszik, de az *édēsēn* kívül kellemes a savanyú íz is; *egēsēn* elfelejtette, de az *egēsēn* csak nevetett. Ugyanakkor ez a különbség megmaradt a velaris és labialis palatalist tartalmazó melléknevekben: *magason* repül, de nem az alacsony széken ül, hanem a *magason*; *szorosan* fogta, de átkelt a *szorosan*; illetve *ötēn* jöttek, de mind az *ötēn* meglátszott a fáradtság; *bölcsēn* hallgat, de a *bölcsēn* nem fog ki a bosszantás; *zöldēn* szedik a citromot, de a fehér kendőn meglátszott a folt, a *zöldēn* nem. Ez a kettősség természetesen nem terjed ki minden melléknévre, illetőleg vegyes szófajú főnév-melléknévre.

A homonimák százai, sőt talán ezrei keletkeztek így a két rövid *e*-t meg nem különböztető nyelvjárásokban és nyelvváltozatban. Ez lehet a magyarázata annak, hogy bár a rendszer aszimmetrikus, azonkívül a kétfajta rövid *e* megkülönböztetését nem támogatja, sőt inkább támadja az írás, az iskola, a rádió, a televízió, még a tankönyvek is (az egyik egyetemi tankönyvben azonos nyelvjárási szintre került az illabialis *á*-val, a diftongusokkal és az *i*-zéssel), mégis fenn tudott maradni a nyelvterület nagyobbik részén mind a mai napig.

Funkcionális szerepét nem tekintve a rövid magánhangzók rendszerén belül is megvan az a szerepe, hogy nyelvállás szerint igazodik a magánhangzó-illeszkedés szabályaihoz: *a* ~ *e*, *o* ~ *ē* ~ *ō* (*házban* — *kertben*, *házhoz* — *kerthez* — *gödörhöz*). A rövid magánhangzó-rendszeren belüli rendszertani helye, valamint fontos jelentésmegkülönböztető szerepe volna megmaradása mellett,

de mindez ellentétbe került a hosszú—rövid magánhangzó-rendszerek szimmetriájával, amely a 7—8 aszimmetria föloldására törekszik. A két rövid *e* közti különbség elmosódását ezenkívül nemcsak külső tényezők segítik (mint a helyesírás, a főváros nyelvének hatása), hanem az is, hogy van már a rövid-hosszú viszonylatban egy aszimmetrikus pár: az *a* — *á*. Ez úgy válik kiegyensúlyozottabbá, ha egy másik aszimmetrikus pár: az *e* — *é* támogatja.

A kétfajta hosszú *é*-t megkülönböztető szabolcsi—szatmári nyelvjárás csak egyfajta rövid *e*-t ismer, itt tehát a hosszú rendszer áll 8 tagból, a rövid 7-ből. A szimmetria és a külső tényezők itt is megtámadták már a kétfajta *é*-t, bár ennek is van jelentéskülönböztető szerepe: *fiél* (ige) — *fiél* (számnév), *iég* (ige) — *éig* (főnév), *sziél* (perem) — *széil* (levegőmozgás) stb.

A hosszú—rövid rendszer kialakulása óta, de főleg napjainkban a felső nyelvállású hosszú magánhangzókat (*i*, *ú*, *ű*) csak a rendszerbeli szimmetria és a helyesírási hagyomány tartja életben. A nyelvterület jelentékeny részén (a Dunántúl nagyobbik felén, északkeleten és helyenként Erdélyben) nincs lényeges funkciójuk. Nem alkotnak általában más-más jelentésű párokat. Olyan sokat hangoztatott párok, mint *buja* — *búja*, *falu* és magas *falú* kerítés, *áru* és mérsékelt *áru* bútorok, erdőt *irt* — levelet *irt*, alig akadnak. A három párnak (*i* — *í*, *ü* — *ű*, *u* — *ú*) együttvéve kevesebb a jelentésmegkülönböztető szerepe az *ë* — *e* pár egy százalékánál.

A hangváltozások és a hangrendszer összefüggéseit a mássalhangzókra vonatkozólag „A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása” című tanulmányomban próbáltam megvilágítani (MNY. LXI, 385—98).

KÁLMÁN BÉLA

Az *y*-féle jelek egy számon nem tartott hangértéke

1. A MvS. *yeltes* szavával kapcsolatban két ízben is megemlítettem azt a vélekedésemet, hogy az *y* jel — az általánosan elfogadott *i* és *j* hangértékekkel szemben — itt *ü*-nek is olvasható (FARCZÁDY ÉLEK—SZABÓ T. ATTILA, A Marosvásárhelyi Sorok. Bukarest, 1957. 34 kk.; 1. még MNY. LIII, 345—6, MNYTK. 97. sz. 13—4). Minthogy azonban ennek az olvasati lehetőségnek részletezőbb írástörténeti megokolására egyik alkalommal sem keríthettem sort, ez a vélemény olyan mértékig meg nem okoltnak tetszhetett, hogy mikor BÁRCZI GÉZA (MNY. LIV, 15—6, MNYTK. 97. sz. 21) hozzászólt a MvS. és Gl.-kal kapcsolatos észrevételeimhez, az ajánlott *üβeltés* ~ *üβöltés* olvasatot „nem látta biztosítottnak”, inkább az *ijeltés* olvasat felvételét tartotta elfogadhatónak. A tőlem felvetett olvasat kérdésében valamivel engedékenyebben nyilatkozott BENKŐ LORÁND (i. h. 20, 22, ill. 26, 28): ő legalábbis felvehetőnek tartott *ü*-s olvasatot is, habár futólagosan elésorolt jelölés-ingadozások példái-ról a továbbiakban ő is úgy nyilatkozott, hogy a jelölés-ingadozás „semmit sem bizonyít”. Anélkül, hogy tovább időzném a MvS. itt szóba hozott szava ilyen vagy olyan olvasatának kérdésénél, engedjék meg nekem, hogy az alábbiakban az *y*-féle jeleknek tőlem felvetett, mindeddig számon nem tartott hangértékére vonatkozó vélekedésem írástörténeti megokolására néhány sort szenteljek.

2. Sietek megjegyezni, hogy egyáltalában nem meglepő ez olvasati lehetőség felvetésekor a BÁRCZIBAN támadt kétely és nyomában az *yeltes* szó

ü-s olvasatának elutasítása. Mert noha — mint az alább mondandókból kiderül — nem magam vagyok az első, aki az *y*-nak *ü*-s olvasati lehetőségével számol, a magyar helyesírás történetének két korszerű összefoglalása, KNEI ZSA ISTVÁN két alapvető írástörténeti munkája (MHír., HírTört.) is az *y*-féle jeleknek csak *i* és *j* olvasatával számol; mindössze az *yw* jelkapcsolatnak tulajdonít *ü* hangértéket (HírTört. 176). E tekintetben az egyébként egyéni, itt azonban a magyar írástörténet hagyományos csapásain járó KNEI ZSÁKNAK teljesen figyelme körén kívül maradt MELICH JÁNOSNAK az a már elég régen felvetett futó vélekedése, hogy Sylvester János vezetéknévében a *y* jel nem *i*, hanem *ü*-féle hangot jelölhetett (MNy. VIII, 369). Nem kétséges, hogy a *Sylvester* névnek és becéző *Sil(y)e* alakjának a régiségben valóban volt *ü*-s ejtése is, hiszen e névnek a székely régiségben *Sülester*, *Sülöstör*, *Sülöstör* meg más ilyenféle ejtett és írott változatai vannak, sőt becéző *Sil(y)e* formájára is vannak *Süle*, *Sülye*-féle ejtést tükrözőtető adalékaink (l. erre MIKESY SÁNDOR: MNy. XLV, 261; l. még i. h. 264 kk.).

3. Kolozsvár XVI. századi levéltári anyagának nyelvtörténeti célból való kiaknázása érdekében egy jó évtizede folytatott kutatás rendjén jelentős számú olyan adalékra bukkantam, amely azt bizonyítja, hogy a XVI. század második felében más, jóval gyakoribb jelek mellett az *y* (*y*, *ÿ*, *ý*, *ÿ*, *ÿ*, *ÿ* stb.) jelt Kolozsvárt az *ü* és az *ű* jelölésére is alkalmazták. Ilyen olvasati lehetőség a következő szók kolozsvári régiségbeli írott adalékaival¹ kapcsolatban vetődhetik fel:

esküvés. 1585: „Thot Eorÿ Balas . . . aztis mondgya uala uachyora felet nag Ereos *eskÿuessel*, hogy . . . ha zaz nemes emberrel kellene megeskÿünejcs kez volna ra” (alább még egyszer *eskÿünnek* igealak).

fű (~ *fö*). 1585: „Penteken . . . zombaton . . . Hettfyn fÿzetett nekÿk f. 155”. — Ebben az adatban is a *hétfö* ~ *N. hetfű* alakjának utolsó magánhangzóját *y* jellel írta le a számadáskészítő Gellien Imre kolozsvári sáfárpolgár. A *y* hangértéke itt tehát *ü*, habár a következő két szóban ugyanez a jel *i*-nek olvasandó.

gyűjt. 1593: „zenat Nem *gÿjthettünk*” | „Mentünk kÿ zena *gÿättenij* volttanok az zena *gÿüttek* 120 . . . 5 die Augusty vegeztek el az zena *gÿüttest*.”

kívül. 1585: „az kamara eleÿbe az aiton *kÿwÿjl* gradichnak az arra f. 0 d. 8.”.

külön. 1570: „Annÿok az ket azzonnak *kÿlÿn* voltak” | „azt sem Thwgia ha Egy kenÿeren vagy *kÿleon* voltak.” | 1573: „az ket Arwanak az Annjokkalis egi volt Anyawal atthÿawal *kÿwleon* Margit Zilagy Mathene hallota . . . az arwak Annÿawal egÿek voltak Anyawal Attÿawal *kÿleon*.” | 1585: „*kÿlen kÿlen* szúksegés helieken.” | 1589: „az nagj arniek zeken . . . *kÿlÿn* chinaltatunk egy sedest.”

különb. 1570: „*Kÿlemben* alkwdÿyanak meg.” | 1573: „hallota volna hogi *kÿlÿmbet* zolna”.

különbözik. 1573: „*kÿlemben* az ados leweltwl.”

külös. 1570: „Marhaibol vegyen Jgazat, ha az Ninch *kÿlseo* Érekegebeol.”

süt, *sütö*. 1585: „Barbara Aztalos Imreh Hÿga vallia, latom hogÿ

¹ Ahol más forrásra nem hivatkozom, a felhasznált adalékok XVI. századi kolozsvári nyelvtörténeti, illetőleg erdélyi oklevélszótári gyűjtésem céduláiról kerültek bele e fejtegetésekbe.

az egyik katoná be futa Az *swteo* hazba, Azonkeozbe mikor az *Sjyteo* hazbol ký halattak volna, ký *Yeowe* a' Drabant, zablialual vizza hiüa a' legenieket, es Nem latta(m) oszta(n) mellik gyakta." | 1591: „2 fárttal Barany hus *Sjyttñj* f — d 12.” — A számadáskönyv következő lapjáról ugyanez évből ezt a bejegyzést írtam ki: „Keet fartalý Barany hust *Süttny* vallott f — d 12.” Minthogy a *süt* ige magánhangzóját a XVI. század végi—XVII. század eleji keletkezésű iratokban legtöbbször kétségtelenül *ü*-nek olvasható *u*, *v*, *w*, *yw*-féle jellel jelölik, *i*-s jelöléssel csak elvétve találkozunk, e tájt általános lehetett a *süt* ige labialis és egészen szorványos az illabialis magánhangzóval való ejtése. Éppen ezért azt a jelölésbeli ingadozást, melynek során a *süt* igében az esetek többségében csak *ü*-nek olvasható *u*, *v* és *w*, jóval ritkább *y* és egészen szorványos *i* jelöléssel találkozunk, inkább az írásukból ítélve legtöbbször nagyon gyakorlatlan számadáskészítők hangjelölésbeli bizonytalankodásából származó, merő jelölésbeli botladozásnak kell tekintenünk. Ahol, mint például az előbb 1585-ből és 1591-ből, egymás mellett jelentkeznek *swt*- ~ *süt*-, illetőleg *sijt* formában írt adatok, ott aligha lehet más ejtésre, mint *süt*-re gondolnunk. — Ezért aztán — szerintem — így, *ü*-vel olvasandók ezekben a kolozsvári régiségbeli adalékokban is az *y*-féle jelekkel írt, ide vonható adalékok: 1570: „*Sjytew* Janos” | 1572: „Katalin Molnar Demeterne ezt vallýa hoga latta az chiaký Deaký Igen tartottak hegedws Janiosnehoz mykor az aztalos leorinch hazanal lakýk, vgian laktak, *Sjytték* feoztek Ittak tancholtak . . .” | „Zemlye *Syteo* Istwan” | 1573: „Jeot vala az *Sjyteo* hazhoz.” | 1585: „*Sjyttö* Matte” | 1590: „Kalacz *Sjythew* ferench” | 1591: „Teóhenhüst *Sjyttñj* feozny valo f. — d. 13” | „vassarlottam Tehen hüst, *Sjyttñi* fezný f — d 12.”

s ü v e g, *s ü v e g e s*. 1573: „verý volt Archul es Nyakon ký wzý onnat az *Sjywegeis* Borais oda Marad, Inmar onnat kýwl kerý volt Istwan *Sjyweget* . . . Mond peter Ad kezembe chiak ezennel Mind elý Metelem az Bestie kwrwafia *Sveget*” | 1584: „Zabo Gal egszeris maszoris le veszý vala a' *Syweget* Danch Leorincznek feiðbeol . . . Monda Zabo Gal Ne haraguggial azon, Ne(m) banom en ha le veszed az e(n) *swwegemet*, Mikoron harmadzoris hozza Niult volna *sywegehez* . . . Abban kapanak ozta(n) eozwe.” — Egy asszonynév 1583-ban „*Süweg* Berthanne” (!), 1593-ban „*Süeg* Birtane”, 1599-ben „*Süweg*”, illetőleg „*Suwegh* Bertane” alakban szerepl céduláimon, tehát a név *Süeg*, *Süweg*, illetőleg *Süweg* alakban olvasandó, holott ugyane két évtizedből ilyen formában is rákerült e név céduláimra: 1581: „*Sjyweg* Byrthane”; 1583: „*Sywegh* Berthane”; 1596: „*Sjywegh* Berthana” [!]. A labialis olvasat lehetőségének kizárólagosságát itt bizonyos mértékben kétséssé teszik ezen -s képzőjű tulajdonnévi adatok: 1574: „*Sjyweges* Gergel”, de ugyanott odább: „*Siveges* Gergel”; 1591: „*Syweges* Gergely”; 1598: „*Swegeos* istuan”. Itt a vezetéknevnek *Siveges* ~ *Süveges* ~ *Süweges* ejtésbeli ingadozásával is számolhatunk. — Megjegyzendő, hogy a címbeli szónak sokszor találkoztam köznévi szerepben is a leggyakrabban *w*-vel írt és így *ü*-nek olvasandó alakjai mellett *y* jelű formáival is. Így például 1570: „*Sjywegebe*”, „*Zjywegebe*”; 1572: „*sjywegh*”; 1573: „*Syweg*”; 1574: „*Sjywege*”; 1598, 1590: „*Sjyweget*”; stb. — Minthogy a jelhiányos *Sueg*-s még inkább a *Syweg*-féle írott alakok esetében bátran lehet akár bilabialis *Süweg*-féle ejtéssel is számolni (1. erre MNy. LVI, 31 kk.), a kolozsvári régiség írásbeliségében az *y*-os formák érthető fonetikai okokból — a bilabialis réshang miatt — alkalmasint még az 1453-ból és 1468-ból idézhető *Syweges* és az 1466-ból ismert *Syweges* vezetéknev írott változata esetében (CSÁNKI V, 318) is inkább *ü*-s, mintsem *i*-s ejtészváltozatot fedhetnek.

s ü v ö l t, s ü v ö l t é s. 1584: „Zechý Peter vallia hogy kettzeris halotta hogy Andras Catalin hallottara *Syweólteót* Balassy gergely Es az Azzony meg zitta a' *Syweóltesert* es valtig zittak egy mast.” — Amint ezt közelebbről a csángó *szültü ~ sültü* 'furulya' hangszernévvel kapcsolatban (Nyr. LXXXIV, 97—100) kifejtettem, ajánlatos számolni a *süvölt* igének a régiségben és a nyelvjárásokban *süßölt* ejtészváltozatával, sőt azt hiszem, a *süvölt* igében még a mai köznyelvben is — annak ellenére, hogy *v*-t írunk, a labialis magánhangzójú környezet miatt — nem labiodentalis, hanem bilabialis jellegű *v*-t ejtünk. A kolozsvári régiségben feltehetően ez még fokozottabban így lehetett, tehát az 1584-i adatok *y* jelét legalábbis olyan bátor-ságos *ü*-nek, mint *i*-nek olvasni.

t ü (~ t i). 1560: „Mostis azert vgyan azont kÿuanÿwk *tü* kegyelme- tektwl hogy legÿ elewzer *tÿ* kegyelmetek az dolgat lassa meg *tÿ* kegiel: arrol tegÿen teruent mynd az altal senký ne mondÿa hogy valakÿt chak vexalunk Getrünk es chak dewÿt mulatunk cum protestacione [!] tudomanÿ tetellel zolunk Az elsew feleletwnkhez ezt replicaljwk.” — Az, hogy a pereskedésben az egyik fél írásbeli feleletében a *ti ~ tü* személyes névmás először *tü* (olv. *tü*), azután azonban kétszer *tÿ* (olv. — szerintem — *tü*) alakban van írva, megítélésem szerint azt jelenti, hogy a feleletíró helyesírásában — 1560 táján — az *ü* hangnak a *w* és *v* mellett az *ÿ* is jele volt. S hogy még nagyobb legyen a jelölésbeli ingadozás ebben a rövid szövegrészletben, egy szóban: *Getrünk* (értsd: *gyötrünk*) az *ü* hang jelölésére a leíró — meglepően korán — *ü* jelet is használ, viszont az *y*-féle jelek a szokásos *i* értékben jelentkeznek, de ugyan- csak ez a jel szerepel a ma is használatos kételemű *gy* és *ny* betűben, sőt egyszer a *legÿ* (olv. *leg*) szóban szükségtelenül, hangérték nélkül is. (Ez a kolozsvári írásbeliségben egyébként elég gyakori!)

A fentiekben csak egynéhány, az olvasati lehetőség biztossága, illetőleg az *ü*-s vagy *i*-s olvasati kettősség feltehető volta tekintetében valóban problematikus régiségbeli adalék felsorolásával — gondolom — legalábbis elfogadhatóvá tettem azt a lehetőséget, hogy a kolozsvári oklevelezésben az *y*-féle jelek *ü*-nek, illetőleg *ü*-nek is olvashatók. Hogy milyen sokáig tarthatta magát ez a hangjelzés, arra nézve jellemzőül idézhetem, hogy még 1750-ben is egy kolozsvári dica-jegyzékben ilyen alakban írt névvel találkozunk: „*Zÿts Györgj*”. Ez a késői adat a *Szÿts* családnévnek egészen régies írásváltozatát őrizhette meg.

4. Nincs szándékomban észrevételeimet az erdélyi írásbeliségből kijegyzett, ide vonható összes adalékokkal túllontúl elnyújtani. Mégis néhány ki- ragadott, de jellemző esetet meg kell említenem.

Egy 1572-ben a kalotaszégi Damoson tartott vallatás egyik jobbagy- tanúja, „Fornasÿ Bÿrthalan” vallomásából például ezt a szövegrészt jegyez- tem ki: „Monda Rado Mÿhal, Ne Mennÿetok wgÿmond, Ez *dÿhos* Bestÿyek keozjben ...” — E szövegrész tőlem dólten kiemelt szava kétségtelenül *dÿhös*-nek olvasandó, és így az *ÿ* jelnek itt is *ü* hangértéke van éppen úgy, mint ahogy az e vidéki Magyarvalkónak egy 1525—1568 tájáról való határjárá- sában szereplő „*Sÿtethovkwtt*” helynév első tagja is minden valószínűséggel *sütét*-nek olvasandó (maga az adat: KszHn. 102). — Egy másik, ugyancsak Kalotaszegről Magyargyerőmonostorról származó vallatásban az egyik bi- zonyosság vallomásában az iratszekerkesztő *kÿssebbik* szava egy-két sorral odébb *kÿsebbik* alakban fordul elő világos tanúságául annak, hogy a bizonyosság vallo- másában az erdélyi régiségben egyébként nagyon általános *kÿs*, *kÿsebb(ik)*

ejtésforma járta. — Szerintem ugyanígy nem $i \sim \ddot{u}$ ejtésbeli ingadozást, hanem csak hangjelzésbeli megállapodatlanságot, bizonytalankodást tükröztet vissza néhai Béli Kelemen 1628-i ingóságeltárának az az 1635-ből való másolata, amelyből az itt kihagyásosan idézett szövegrészben a *kis* szóban hármas hangjelzésbeli váltakozással (w, u, y) találkozunk. Íme: „Az Zegeny Azzony¹ eoiteozeti . . . *Kws* Subak: Egj zederies vont aranj kek bojtos barsonnjal bellet *kys* Suba . . . Egj zederies vont ezüst, nestel bellet *kÿs* suba . . . Egi fekete viragos barsony nestel bellet *kus* suba . . . Egj tetzjn nestel bellet *kÿs* suba . . . Egi fekete viragos barsonj hjuz mallal bellet *kws* Suba . . . Egj zederies sima uont aranj hjuz hattal bellet *kws* suba . . . Egi fekete viragos felzer *kÿs* suba . . . Egj kek viragos barsonj felzer *kÿs* suba . . . Egi fekete sima barsonj viselt *kÿs* suba . . . Egj zederies uiselt barsoni felzer *kÿs* suba . . . Egi fekete viragos felzer veres tafotauall bellet *kÿs* suba.” — Megítélésem szerint az ingóságeltárban egyszer *kus*, kétszer *kws* és hatszor *kys* (*kÿs*, *kÿs*) formában írt szóval kapcsolatban sokkal ajánlatosabb jelzésbeli $u v w : y = \ddot{u}$ ingadozással, mint egy iratszerkesztő nyelvében következtelenül jelentkező és ezt hangjelzésben is rögzített *kis* \sim *kÿs* ejtésbeli váltakozással számolni.

5. A levéltári kutatók közül már régebben VERESS ENDRE is felfigyelt az y jel \ddot{u} hangértékére. Mikor ugyanis VERESS még a múlt század végén — a történészek között akkor általánosan dívó „átírásos” módszerrel — közölte Kun Lázárnak Kendy Ferenchez 1551-ben a háromszéki Osdoláról keltezett levelét, megjegyezte, hogy a levél írásmódja feltűnően régies, mert „. . . például az \ddot{u} -t mindig így: y ”-nak írja. A levélben — sajnálatos — ilyen szabályszerűséggel átírt \ddot{u} -t tartalmazó következő szavakat olvashatni: *csüterteken, jüttek, kijüttek, kiszülnek, ütének* [!] (A Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évk. IX, 114). Az eredetiben — VERESS szerint — y jellel írt szavak legtöbbszörében valóban nem lehet az y -nak más, mint \ddot{u} hangértéket tulajdonítani. Az iratszerkesztő jelzésbeli bizonytalankodását mutatja azonban az, hogy olyan esetben is y jelet használhatott, amikor nem is \ddot{u} , hanem \ddot{o} hangot (*kült = költ, türekedését, türek = török*) kellett volna jelölnie.

6. Márpedig, ha a magyar hangjelzés fejlődésének olyan aránylag előrehaladott fokán, mint amilyen a XVI. század közepe, a század második fele vagy éppen a XVII. század első fele volt, ha akkor találkozunk olyan esetekkel, amikor az y -féle jeleknek minden valószínűséggel \ddot{u} és \ddot{u} hangértéket kell tulajdonítanunk, mennyivel inkább valószínűsíthető az a feltevés, hogy a XVI. század közepét megelőző időkben, az ó- és a középmagyar korban, a hangjelzésbeli megállapodatlanság és következtelenség évszázadaiban is alkalmazhatták az y -féle jeleket elülső hangrendű, felső nyelvvállású, labialis magánhangzók jelölésére is! Ajánlatos elgondolkozni tehát azon, hogy például 1246-ban az erdélyi Fejér megye Ana nevű birtokának határjárásában szereplő *Kÿzsep-birch* helynévben (SzékOkl. VI, 1) vajon i -t kell-e olvasnunk, vagy nem inkább \ddot{u} -t, esetleg — kevésbé valószínűen — \ddot{o} -t. Ugyanígy azt is érdemes latolgatni, hogy az 1401-ből idézhető „Stephanus de *Kyrthwil*kapu” személynévben (TelOkl. I, 279) előforduló maroszeiki településnévnek első szótagjában az y -t nem inkább \ddot{u} -nek kell-e olvasni, mintsem i -nek.

7. Vannak persze olyan, első pillanatra kétesnek látszó esetek is, amikor nehéz döntenünk az olvasat kérdésében. Például az ismeretlen eredetű kalota-

¹ Néhai Uzoni Béli Kelemenné Bánfi Mária.

szegi *Türe* településnévnek (l. KNEIÉZA: Magyarok és románok I, 226) okleveles adatai 1299-től 1446-ig többnyire *Tyre*, egyszer *Tire* és egyszer *Thire* alakúak, 1449-ben azonban már jelentkezik a kétségtelenül *ü*-vel olvasandó *Thyure* forma (CSÁNKI V, 420—1), s az újmagyar kori alakok is mind *ü*-sek (KszHn. 259). Fel lehet ugyan tenni, hogy a XV. század közepe előtt e településnévnek első szótagjában illabialis hang volt, s aztán, valamikor a század elején ez ajakhangúsodott. Mivel azonban a településnévnek román alakja LENK átírásában *Tyure* (1839.), későbbi (1905., 1922.) román helyesírással *Tiurea* (~ N. *Turja*) formában őrződött meg (i. h.), ez pedig csak a magyarból való lehet (így KNEIÉZA: i. h. is), az átadás korában az átadó nyelvben *ü*-nek és nem *i*-nek kellett lennie. A *Türe* településnév középkori *y*-nal írt alakját szintén lehet tehát valamelyes valószínűséggel *ü*-nek is olvasni.

Az ilyen, kétféle olvasatot kínáló levéltári vagy OklSz.-i adalékoknak bőséges sorával hozakodhatnám elő, ha nem látszanék elégségesnek már e néhány példa is arra, hogy figyelmeztessen az egyetlen olvasati lehetőség mellé való állás veszélyeire.

Az elmondottak után aligha lehet tehát a nyelvjárástörténeti kutatásban olyan kétségtelen bizonyossággal az *i*-s ejtésű adalékok közé sorolni az *y*-nal írt adatokat, illetőleg nem lehet kétségtelen bizonyossággal ugyanannak a forrásnak ugyanazon szavában az *w*-vel írt alakokat *ü*-zőnek, az *y*-nal jelölteket pedig *i*-ző formának minősíteni. Továbbá nem lehet olyan kétségtelenül ejtésbeli ingadozást feltenni, mint azt legutóbb a Sopron megyei labializáció egyébként mintaszerű nyelvjárástörténeti vizsgálatakor E. ABAFFY ERZSÉBET tette (l. MNy. LVIII, 24—5; l. még tőle: Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965. 140 kk.).

3. Jóllehet a MvS. magyarázatakor az állandó levéltári kutatás gyakorlatában bennem kialakult olvasati lehetőséget kellően nem okoltam meg, most, hogy erre legalább ilyen vázlatos formában sort kerítettem, már igazán úgy látom, hogy mint lehetőséget nem árt számon tartani az *yeltes* szó esetében az *üeltés*, *üßeltés*, sőt — BÁRCZI *ijeltés* olvasatán okulva — az *üjeltés* olvasatot sem.

Magam az *y*-féle jelek régiségbeli *ü* hangértékének eredetén, illetőleg az *ü* értékű *y* jelölés keletkezésén gondolkodva úgy látom, hogy a középkor és kora-újkor klasszikus, görög—latin műveltségű deákjai a görög *v* (üpszilon) jel hangértékét vitték át a neki megfelelő latin *y* (ipszilon) jelre. Minthogy pedig a *y*-nak a XVII. század elejétől kezdve a lefelé nyúló szára sokszor annyira elcsökevényesedett, hogy az ilyen *y* írásképe nagyon közeledett, szinte szinte egybeesett a későbbi *ü* betűvel, nem lehetetlen, hogy az elülső hangrendű, labialis, felső nyelvállású magánhangzó jelölésére a XVI. század második felében alakulató és a XVII. század első felében véglegesedő *ü* jelnél való megállapodásban éppen az *ü* hangértékű *y* jelölésbeli gyakorlat is közrejátszhatott. Alighanem ennek is része van abban, hogy a XVI. század második felétől a XVII. század közepe tájáig szórványosan találkozunk *v* jellel is, habár ez a jel-változat az *ü* hangértékű *w*, *y*, *v* jel egyszerű jelölés-keveredésével is kialakulhatott.

Általánosabb érvényű észrevételként legyen szabad hangot adnom annak a vélekedésemnek, hogy a következőkben a levéltári darabok vagy az oklevélkiadványok, illetőleg az OklSz. nem egy adalékának olvasatával kapcsolatban — legalábbis egyes esetekben — megnyugtatóbb volna kettős *i*-s és *ü*-s olva-

sati lehetőséggel számolnunk, mintsem tovább haladnunk azon a régi, biztosnak látszó — szerintem azonban nagyon is ingoványos — csapáson, amelyet az *y*-féle jelek kizárólagos *i*-s olvasatának hívei vertek.

SHABÓ T. ATTILA

A magyar nyelv történetéhez — „A magyar nyelv története” kapcsán*

Mai nyelvtudományunknak jellegzetes műfajává vált az egyetemi tankönyv: egy-egy nagyobb részterület anyagának kerek — s a felszabadulásig annyszor és oly nagyon hiányolt — összefoglalása ma általában e formában születik meg. De a most ismertetendő munka még a tankönyvek szépen fejlődő sorozatában is újdonságot jelent: nem részterület áttekintése, mint az eddigiek (a hangtörténet, a tótan, a szóképzés, a szókincs eredete stb.), hanem a nyelvtörténet egészét fogja át. Ezáltal egyrészt ki kellett töltenie az eddig két monográfia között nagyobb feltűnés nélkül megmaradt hézagokat; másrészt reális összterjedelmet kellett öltennie s ezen belül az egyes részterületek között realisabb arányelosztást megvalósítania, mint amelyet az önálló monográfiák sorozata mutatott.

I.

Nézzük ezt az összefoglalást először általánosságban: szerkezeti, tárgyi és módszertani összképében.

A nagy formátumban 600 lapon megjelent könyv terjedelmének tekintetében az első pillantásra talán nem is különbözik lényegesen a sorozat eddigi anyagától: az hasonló formátumban mechanikus összesítéssel körülbelül 740 lapnyi volt. Persze ez már magában is mintegy 20%-os terjedelmcsökkenést jelentene. De vegyük tekintetbe azt is, hogy ez a könyv levegős, a régi sorozat meg összenyomott sorbeosztású (laponként 43 sor itt, 50 ott), s így a valóságos terjedelmkülönbség már 30%-os. És akkor már menjünk tovább is! Az egyetlen kötetű kerekítés sok új részletet, sőt több új fejezetet kívánt (érdemi oldalukról még visszatérünk rájuk); ezek összesített terjedelme jó 160 lap. Azaz: az eddigi monográfiásorozat hagyományos anyagára e mostani összefoglalásban mindössze 440 lap jut; s ez — a tipográfiai különbségeket is figyelembe véve — a korábbi terjedelmnek mindössze 54%-a.

A rövidség, tömörség persze önmagában nem érdem, sőt egy ilyen célú és jellegű munkában kétélű fegyver, akár tudományos összefoglalásként nézzük a művet, akár tankönyvként. Am itt egyértelműen pozitív sajátság, hiszen nemhogy nem nehezíti, hanem épp könnyíti, segíti a kép plasztikusabb megrajzolását is, az anyagrészek elsajátítását is: az egyetlen összefüggőbb részlet, amelynek kimaradását — a korábbi monografikus formához viszonyítva — sajnálhatjuk, „A magyar mondat fejlődési szakaszai” című kiváló összefoglalás (1. BERRÁR, Magyar történeti mondattan 174—83).

E veszteséggel szemben (amit azért egy új kiadásban érdemes volna majd visszapótolni) nyereség viszont a kisebb-nagyobb új részletek-fejezetek

* „A magyar nyelv története.” Egyetemi tankönyv. Írta: BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, BERRÁR JOLÁN. Szerkesztette: BENKŐ LORÁND. Tankönyvkiadó. Budapest, 1967. 52,5 A/5 ív; 1—600. lap.

sora, amelyet épp a kötetnek kötet volta, vagyis az összefoglalás kerekességének igénye kényszerített ki a gondos és koncepciózus szerkesztőből és munkatársakból. A legfontosabbak (lapszámrendben): a nyelvemlékek nyelvi sajátságait és vizsgálati problematikáját (63—80), a szófajok történetét (193—211); a magyar szókészletnek mint egésznek fejlődését (351—73) összefoglaló részek; továbbá a magyar nyelv történeti fejlődésének (487—580) és a magyar nyelv-történeti kutatások történetének (581—92) összefoglalása. E részek — s a hagyományos fejezetekben való kellő összehangolódás is — viszonylagos e g y s é g g é teszik az eddig eléggé önálló, sőt kissé elszigetelt monográfiák sorozatát; hála a szerkesztői munkának és a munkaközösségi módszernek, mely persze így sem tüntette el a szerzői egyéniségeket, de közös vállalással egyfajta relatíve egységes szemléletet és módszert tudott megvalósítani ebben az összefoglalásban. Láthatóan minden részlet megírója arra törekedett, hogy a szükséges tudásanyagot kívül, illetőleg hát annak segítségével, általánosabban is szolgálja a nyelvben, annak történeti fejlődésében megmutatkozó rendszerű mozgás instruktív felismertetését.

A feldolgozásban még így is van egy lassú m ó d s z e r v á l t á s, mely a descendens szemlélettől az ascendensig, és más oldalon: a rendszertörténettől az elemtörténetig spektrumszerű átmenetet produkál; nagyjából a fejezetek sorrendjében, tehát úgy, hogy a hangtani rész szinte teljes következetességgel descendens, a mondattani viszont eléggé egyértelműen ascendens már; illetőleg hogy a hang- és szótörténeti részekben egyfajta rendszertörténeti beállítottság dominál, a mondattörténetben ezzel szemben — főleg a viszonyító elemek bemutatásában — már az elemek, eszközök története az uralkodó. Persze ez nem a szerzőket jellemzi elsősorban, hanem a tudomány-történeti előzményeket: a különféle területek történeti kidolgozottságának egyenetlenségét; s nem is valamiféle minőségi hibára figyelmeztet bennünket; csak a még megoldandó feladatok nagyságára és területenként eltérő voltára.

Módszertani tekintetben az egyetemi tankönyv — mint az anyagnak tanulmányi (sőt: tanulási) célokra való tudományos összegezése — műfajánál fogva ellentmondásos: magyaráznia, fejtegetnie kell, de igen kis mértékben vitázhat a vele ellenkező nézetekkel; problémalátásra kell nevelnie, de mégis határozott állásfoglalásokat kell tartalmaznia; értekezési mintának kell lennie, de anélkül, hogy túlzottan értekezésszerű volna; plasztikusnak és szemléletesnek úgy, hogy ez szájbarágássá ne fajuljon; és így tovább. — A vizsgált tankönyv általában sikerrel evez át e Szküllák és Kharübdiszek között; bár megesis persze, hogy egy-egy fenyegetően kiálló szirthez néha nagyon is közel suhan el: hol egy-egy szemléletesebbé tevő táblázat hiányzik még, hol meg túl sok az előre vagy vissza való utalás egy-két illusztratív példa helyett. De hát mindezekben sokkal könnyebb a kész munkát bírálni, mint a legjobb megoldást eltalálni.

Azzal kezdtük: lassan hagyománnyá válik nálunk, hogy a felszabadulást megelőző korszakban meg nem született „nagy összefoglalások” ma egyetemi tankönyvekként látnak napvilágot. Ez a megoldás a korábbi helyzetet ismerve szükségyszerű volt (hiszen sem tankönyveink, sem összefoglalásaink nem voltak); de n e m föltétlenül k é n y s z e r ű, nem is a legideálisabb, s lassanként nem is az egyetlen lehetőség. Nézzük csak: az értelmező szótár, a kétkötetes leíró nyelvtan, az új etimológiai szótár már a maga nemében született összefoglalásnak, nem tankönyvi mezben; s más profillal, de nem kisebb haszonnal a magyar nyelvhelyesség kérdéseit, a finnugor rokonságunkat

és a magyar nyelv életrajzát összefoglaló népszerűbb kötetek is. A szintézisek és az egyetemi tankönyvek időszakos kényszerházasságának tehát felfelé is (a magas igényű rendszerezések felé) meg „lefelé” is (az ismeretterjesztés felé) bomlóban van az ereje. S ez jó dolog: megszabadítja a monografikus összefoglalást és a tankönyvírást egymásnak egymást korlátozó műfaji nyűgétől. — Talán ezen a téren is továbblépést jelenthet ez az új, átfogó tankönyv; lehetővé teszi, hogy a korábbi részletmunkák (a hangtörténet, a történeti alaktan, a történeti mondattan stb. stb.) ismét megjelenjenek, bővített és megújított kiadásban, immár önelvű tudományos feldolgozásokként, levetve a tankönyvforma által diktált korábbi korlátokat.

Több oldalról nézve is föltétlenül helyesnek találjuk tehát az egykötetes, egységes, teljes nyelvtörténeti tankönyv gondolatát, és sikerültnek a kezünkbe adott megoldást. A mű viszonylag kerek egész, előadásmódja követhető, anyaga tanulható; legjobb mai tudásunkat foglalja össze avatott szerzők tolmácsolásában — s ahol kellett: kiegészítésével —; tudományszakunk mai állását előre mutatón és további munkára serkentően tükrözi, rögzíti; eredményeiben éppágy, mint problémáiban és hiányaiban is.

II.

Ha az elmondottak után sok kisebb-nagyobb részletben most mégis vitába bocsátkozom ezzel az elismerésre méltó művel, tulajdonképpen nem a szerzőket bírálom, akik legjobb mai tudásunkat összefoglalták, hanem ezt a „legjobb mai tudásunkat”, melyet a szerzői munkaközösség már ebben a változatban is hathatósan továbbfejlesztett, de korlátaiban mégsem ugorhatott át teljesen. — Nem említek a továbbiakban számos olyan apróságot, melyben felfogásom — sokszor nem is csak az enyém — eltér a könyvben foglalttól. Vitás vagy vitatható részletek minden ilyen műben vannak fölös számban; de tudománytalanul megoldott kérdés e könyvben nincsen, s az ismertetés nem az egyenrangúan lehetséges alternatívák konfrontálására való műfaj. Inkább a munka — s vele együtt mai nyelvtörténeti koncepciónk — fő irányára koncentrálnék, azaz annak vizsgálatára: mely részterületen mit tegyünk a továbbiakban annak elérésére, hogy nyelvtörténeti vizsgálódásunk a nyelvi esz kö z ö k t ö r t é n e t e mellett (nem helyette, mert az is kell) a nyelvi r e n d s z e r f e j l ő d é s é n e k is hívebb tükrét adja a mostaninál (ami persze már mai formájában sem lebecsülendő színvonalú). Így akár elméleti állásfoglalásokkal, akár gyakorlati megoldásokkal vitázom, mindig elsősorban a kérdés elvi oldalára igyekszem figyelemmel lenni.

I. A „Bevezetés” BÁRCZI GÉZA munkája. Ez rögzíti a legfontosabb módszertani alapelveket. A felvetett szempontból csak annyit fűznék hozzájuk, hogy a szinkron vizsgálat a nyelvi elemeknek nemcsak a közlésben betöltött funkciójára van figyelemmel (7. lap), hanem rendszerbeli helyzetükre és viszonyaikra is. Ez olykor több is, mint vizsgálati szempont: lehet magyarázó elv is. Például épp a *boudog* : > *boldog* változástípusban, melynek érvényesülését nem pusztán „nyelvbtlás” és utánzási hajlam segítette (9. lap), hanem az utánzásra való társadalmi diszpozíciót megalapozó rendszerbeli ingadozás. — Talán túlságos élesen fogalmazott az a megállapítás, hogy a szinkronikus és diakronikus kutatás szempontjai „merőben különbözök” (8. lap). Ez igaz SAUSSURE-nél, akinek számára a szinkronia egyben rendszervizsgálatot, a diakronia pedig elemtörténetet jelent; de aligha áll a marxista nyelvvisz-

gálatra, amelyben — mint e könyvben is — a történeti vizsgálódás egyben a rendszer bővülő fejlődésének nyomozása is. — A korszakolást nem látnám pusztán gyakorlati célú és önkényes eljárásnak (17. lap): e tételre épp e könyv korszakolása (17–9) és az így megállapított korszakok jellemzése (489–578) cáfol rá legszebben — mindkét rész ugyancsak BÁRCZI tollából —; melyekből nemcsak az derül ki, hogy miben „egyeztünk meg” a korszakokat illetően, hanem az is, hogy e „megegyezésünk”-nek mik a nagyon objektív történelmi-nyelvtörténeti fogódzói.

2. „A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere” BENKŐ LORÁND műve. Magában foglalja a nyelvemlékeinkről szóló, hagyományosan külön egységként szerepelt részt is; és egy ragyogó új fejezetet közöl a nyelvemlékek nyelvi sajátságairól és problémáiról is. Nyelvemlékeink ebben a feldolgozásban emelkednek — az ÓMOlv. óta először — múzeumi ügyszabványokból nyelvünk emlékeivé, nyelvtörténeti kutatómunkánk forrásává; kódexeink kiszabadulnak a mechanikus rendből, s nyelvterületenként-nyelvjárástípusonként, azaz természetüknek megfelelően helyezkednek el.

3. A „Hangtörténet” — BÁRCZI GÉZA illetékes tolmácsolásában — meg lehetőségen átalakult, e könyv méreteihez és tárgyalásmódjához idomult. Az önálló feldolgozáshoz viszonyítva jelentős változtatás rajta a mássalhangzók — magánhangzók sorrend; s hogy nem korszakonként mutatja be a fejlődést, hanem — az ősmagyar kori előzmények rövid áttekintése után — egyben, máig nyilván az egész nyelvemlékes kort. Persze nem tekintet nélkül a fejlődés ütemére (s támogatva a korszakokra osztott végső összefoglalással is, a 489–578. lapon).

Ám hangtörténetírásunk hagyományosan nem fonologikus, hanem fonetikus-fonologikus szemléletű; s bár ebben az összefoglalásban a szerző több lépést is tesz afelé, hogy a magyar fonéma-rendszer történetét mutassa be, a fonetikus beütésű visszahúzó erőknél még mindig vannak nyomaik. Nem válik például világossá, hogy az ősmagyar „mássalhangzó-rendszer” táblázatában (111. lap) a három *h*-féleség (*χ*, *χ* és *h*) három fonéma-e, vagy egynek három (helyzeti? fakultatív?) realizációja. A HB.: *hadlaua chollat* és sok egyéb jel arra mutat, hogy a *χ* és a *h* egy fonéma változatai, s megjelenésük bizonyos korban a magánhangzó zártsági fokának (is) függvénye lehet; a *χ* pedig olykor talán a *j*-nek (helyzeti?) variánsa: ez magyarozná *t* előtti továbbfejlődését és bizonyos helyzetekben bekövetkezett — egyébként érthetetlen — vokalizációját. — Ez is, a $\beta > v$ változás is „A képzés helyének eltolódása” cím alatt szerepel ugyan (117–8. lap); de hogy egyik esetben sem fonéma-vesztés vagy fonémakeletkezés észlelhető, csak a tipikus realizáció átalakulása, még így sem elég pregnáns.

Még kevésbé derül ki a magánhangzóknál, hogy az *a* „keletkezése” és az *á* „eltűnése” (144. lap) ugyancsak nem más, mint a tipikus realizáció átszíneződése (a velaris nyílt tag színének átalakulása), amit két tényező sürgetett: az egyik az *o* nyíltabbá válása, mely *a*-t hozott volna létre (s így el kellett dőlnie, hogy két velaris alsó tag legyen-e a rendszerben, vagy csak egy, de akkor labialis); a másik az a tény, hogy a velaris sor — az *á*-t kivéve — labialis jellegű, s a velaris labialis tengely (az *j* pusztulása révén) megszűnőben volt; s más oldalon: a labialis — illabialis ellentét a palatalis oldalon felerősödött, azaz a rendszerben az addiginál is nagyobb mértékben relevánssá vált. Ám az *á* $>$ *a* labializáció csak új hangszínt teremtett, nem új fonémát; az *ü* $>$ *ö*

nyíltabbá válás viszont — támogatva az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállás által is — új tagot hozott a rendszerbe.

S ezzel együtt élesebben vetődnek fel akkor egy másik kérdés is. Úgy tartjuk számon, hogy az \ddot{u} az ősmagyar-ómagyar kor határán nyelvjárástípus-hoz kötött elem (a mostani összefoglalás erre kevésbé céloz, de a török jövevényszavak vokalizmusa, a törzsek nevei stb. eléggé bizonyítják); s vannak gyanúokaink arra is, hogy talán az \ddot{i} sem volt általános (vö. pl. *sajt*, melynek átvételekor $\ddot{i} : > \ddot{a}$ hanghelyettesítésre gondolhatunk egy olyan nyelvjárásban, melynek ez lehetett az egyetlen velaris illabialis). Tehát — bármennyire csak hipotetikus érvénnyel — érdemes volna kétféle fonémarendszert felvenni, nyelvjárástípusok szerinti megoszlással:

I. u \ddot{u} i	II. \ddot{i} u i
o \ddot{e}	o \ddot{e}
\ddot{a} e	\ddot{a} e

Ez azt mutatná: az I. rendszerben egyrészt adva van az \ddot{o} helye; másrészt az \ddot{a} labializálódása — a labialis—illabialis ellentétnek a másik oldalon való felerősödése folytán — rendszertanilag is kényszerű; a II. rendszerben az \ddot{i} kikopásával az \ddot{a} egyedül marad a velaris illabialis tengelyen, s ez taszíthatja a labializálódás (az egyetlen velaris tengelybe való beilleszkedés) felé; s az így kéttengelyűvé kopott rendszerben nincs azután akadálya az \ddot{u} és \ddot{o} (a középső tengely) kialakulásának. Talán realisabb egy ilyen elképzelés, mint egy őssz-magyar négytengelyűség (így a 178. lapon).

A mássalhangóknál is szétszóródik némileg a fonémaváltozások képe. A γ -nak a rendszerből való kikopása a vokalizáció, a palatalizáció és a hiátusalkotó kiesés (116., 119., 130. lap) fejezeteiből szedendő össze (bár valamit segít ebben a 140—2. lap táblázata is). — S valahogy nem elég pregnáns az sem, hogy a mássalhangzó-rendszer átalakulásának az ősmagyar, a magánhangzó-rendszerének meg az ómagyar volt a „nagy korszaka”, amely — mutatis mutandis — már a mai állapot felé mutat; s hogy mindkét átalakulásnak egyfajta „lazulási folyamat” a közös jellemzője, s ez szó belsejében és végén jobban érvényesült, mint a szókezdeten.

Anélkül, hogy részleteznénk a változásokat, érdemes elmondani róluk: a spirans nyilván lazább ejtésű az explosivánál, a zöngés explosiva a zöngétlennél, a rövid explosiva a hosszúnál; lazább ejtésű a zöngé- és zármozzanatot szimultán tartalmazó zöngés explosiva, mint a kettőt szukcesszíve mutató nasalis + zöngétlen zárhang csoport. S talán az sem véletlen, hogy a szókezdeten nem minden explosiva csapott át spiransba (pl. a t nem), sőt a spirantizálódottaknál is sok a regresszív forma (*por*, *para*; *kopik*, *kíván*; stb.); és kétfokos lazulás (ti. zöngétlen explosivából zöngés spirans) csak szó belsejében mutatkozik. — De ha mindezt nem fogadnánk is el: a komplex változásoknak ütemekre bontása (mint pl. a $k > \gamma$ -é, az $m > \beta$ -é a 102., az $mp > b$ típusé a 104. lapon) épp a komplexitást veti el mint magyarázó elvet.

S ugyanez a lazulási folyamat a magánhangzóknál egy korszakkal később: a szóvégeken általános redukció (rövid $> \emptyset$; hosszú $>$ rövid; zöngés tágréshang $>$ vocalis; diftongus $>$ monoftongus); a szó vagy szóalak belsejében is: rövid $> \emptyset$ (HORGES-törvény); — a fonémarendszerben új középzárt tagok kialakulása (\ddot{o} ; \ddot{o} , $\ddot{ö}$), zárt tag kikopása (\ddot{i}); — a fonématerheltségnek a nyíltabbak felé való eltolódása (nyíltabbá válás); — és nyúlás főleg csak szókezdő szótagban. (Még a labializáció is, ami mindezeknek ellene mond,

hiszen artikulációs szűkülés, tulajdonképpen ugyanannak az általános folyamatnak — tudniillik a tővégiel redukálódásának — sajátos mellékterméke.)

4. A szófajok kialakulásának, a szóelemek alaktörténetének és a szójelentés-történetnek felvázolása BERRÁR JOLÁN gondos munkája. Kiindulópontja az a kísérleti meghatározás, amely szerint a jelentés a hangtestnek használati, alkalmazási szabálya (183. lap). Ez azonban a jelentés problémáját nem oldja meg, csak részben elodázza, részben leszűkíti. Kátyúba visz már akkor, amikor a szómondatok korszakából át kell lépniünk a szavakéba. Mert ha a jelentés valóban a hangtest használati szabálya, akkor e váltásnál a jelentés szabályai csak átalakultak (188. lap). De szerintünk nem ekkor alakultak át, hanem ekkor alakultak ki: a szómondatnak nincsen lexikai jelentése, csak kommunikatív tartalma. Jelentése a jelnek van; s a szómondat nem jel, hanem jelzés, bármennyire osztatlan-tagolatlan-szerkesztetlen is. A „második jelzőrendszer” e korai formában nem „egyosztályos jelrendszer”, hanem pusztán jelzésrendszer: az indulatszó ma is csak azért szófaj, mert formailag szó, lexéma; de nem jeltípus, hanem jelzéstípus. — Visszaüt ez a jelentésmeghatározás, amikor ennek következtében a szófaj pusztán jelentésformaként jelenik meg (193. lap), s így kimarad az a még fontosabb mozzanat, hogy a szófaj valóságkategoría. — S végül aztán, amikor a jelentés terjedelméről és tartalmáról kell beszélni, már szóba sem jöhet, hogy ez az „alkalmazási szabály” terjedelme és tartalma (!) volna (235. lap); vagy pedig nagyon nehéz játékot kell végigjátszani: „A szavaknak általában nemcsak egy jelentésük (= használati szabályuk) van, hanem több is. Ezek terjedelme és tartalma lehet részben közös...” (237. lap; én emeltem ki, amit kellett). Felmerül: mi hát a szó? Csak a hangtest? Mert ez azt sejtetné.

Át kell gondolnunk: a morféma a jel; a mondat már jelzés, ha tagolatlan is. A jel képzetkeltő, a jelzés közlő erejű. A jel hangalak és jelentés együttese, mely a valóságnak egy darabját vagy mozzanatát jelöli (tehát akár viszonyt is). A jelentés a tárgynak (vagy akár viszonynak) társadalmilag kialakított és öröklődő fogalma (langue-jelentés), mely használóiiban (jeladóban és jelvevőben) a tárgy és a fogalom ismerete folytán lényegében azonos képzeteket kelt fel (parole-jelentés). — Szerencsére a jól sikerült jelentéstani rész a fentebb ismertetett elveket inkább csak hangoztatja, de nem próbálja a valósággal szemben érvényesíteni.

A rendszerszerű szemlélet hiányának sajátos visszaütése ez az alaktani megállapítás: „a főnévragozásban nem történtek olyan mélyreható átalakulások sem az ősmagyar korban, sem később, mint az igeragozásban” (203. lap); s az, hogy ez a részletes kidolgozásban (403 kk.) így is látszik. Pedig fontoljuk csak meg: mióta és mitől oly jellegzetesen agglutinatív szerkezetű a magyar nyelv? A szóképzők meglététől? Aligha: a deriváció a flektáló nyelvekben is főként agglutinatív megoldású. Vagy az igeragozás formái tennék azzá? Nem gondolnám: a konjugációk — ha mód és idő tekintetében flexiós megoldást mutatnak is — a személyre vonatkoztatást általában agglutinatív jellegű eszközökkel oldják meg, legalábbis az ismertebb indoeurópai (szláv, germán, latin típusú) nyelvekben. Az igazi vízvonalzó a főnévi viszonyítás: a (főleg funkcionálisan lefoglalt tőalteránásokkal dolgozó, zárt és primer) deklinációs rendszerekkel szemben a magyarban agglutinatív megoldásoknak (nyílt és szekunder) sorozatát találjuk. Mióta? Nem eleve, csak az ősmagyar-ómagyar

kor óta. Nyelvünk még az ősmagyar kor végén sem lépi túl egy átlagos deklinációs rendszer határait; melyben:

nominativus	- \emptyset
genitivus	- \emptyset (a viszony másik tagja jelölt)
accusativus	- <i>t</i>
locativus	- <i>n</i> (\sim - <i>t</i>)
lativus	- <i>á/é</i>
ablativus	- <i>l</i>

A továbbfejlődés azzal és akkor dől el, hogy és amikor a deklinációs eseteken túli viszonyítás kifejezésére nem prepozíciók alakulnak ki, hanem névutók (mert a kialakulás fő talajául szolgáló birtokviszonyban birtokos—birtokszó a sorrendi megoldás), mivel így később megindulhatott az új viszonyítóelemek agglutinálódása, s ezzel a primer rendszer minőségi átalakulása.

S persze ha deklinációs rendszer nincs már a magyarban, akkor esetek sem. Ezért furcsa, hogy ebben a részben mindig „esetekről” olvasunk (pl. 207, de állandóan). Főleg, amikor „alanyeset”-ről. Miért épp alanyeset volna a ragtalan alak, s miért nem — mondjuk — „praedicativus” vagy „genitivus” vagy akár „praepositionalis”?

A szépen felépített tő- és toldaléktanban sajnos nem találkozunk az *al t e r n á c i ó* fogalmával, pedig ez mindkét részben sok mindent megmagyarázna.

5. A magyar szókészlet eredetét és strukturális fejlődését bemutató részeket BENKÓ LORÁND állította össze. Az eredetrétegeket tárgyaló fejezet jól összefogott; a strukturális fejlődést vázoló rész pedig (351—74) sikerült kísérlet a történeti morfonológia felvázolására, — akkor, amikor még tulajdonképpen leíró morfonológiánk sincsen. Még kevesebb előzményre támaszkodhatott a szerző a szókinesen belül lezajlott helyzeti (funkcionális) változások összefoglalásakor. Mindkét rész új, merész és sikeres: némi hézagokat eltakar, de még többet feltár, sőt kitölt, s egészen újszerű kutatásoknak mutat irányt és ad ösztönzést.

6. A szóalkotás módjait BERRÁR JOLÁN ismerteti. Minthogy a fejezet a szóeredet szerinti rétegek közé van besorolva, csábító volt, hogy a szerző „A képzett szavak” és „Az összetett szavak” történetét írja meg, nem pedig a szóképzés és szóösszetétel mint szóalkotásmód kialakulásának és fejlődésének legalább vázlatát.

Pedig izgalmas jellemzői vannak képzési rendszerünk történetének mind alaki, mind jelentéstani és rendszertani szempontból. A *l a k i l a g* a legfontosabb az, hogy képzőink elsődlegesen testesek, szótagértékűek (ti. tővégi magánhangzójuk is van); majd rendszerükben a tővégi magánhangzó elvesztésével egy általános testetlenedési folyamat megy végbe: a primer elemek egyetlen mássalhangzóra redukálódnak. Ezt egy — ugyancsak eléggé általános — visszatestesedési folyamat ellensúlyozza: a képző előtt álló tővéghangzó adaptációja (pl. *-at/et*) meg bokrosodás (pl. *-gat/get*) meg agglutináció (pl. *-ság/ség*) révén képzőrendszerünk legtöbb tagja újból szótagértékűvé vált. — *J e l e n t é s t a n i* szempontból az épp csak futólag említett divergenciára (319. lap) jó volna legalább egy szemléletes példa. Mondjuk a *-t* képzőé, amely nyomósító deiktikumból válhatott 'azt csinálja' \sim 'azt csinálták vele' alap-

jelentésű elemmé, s ebből fejlődhetett ki a verbum oldalán a műveltető (*kelt, olt*) és műveltető árnyalatú mozzanatos jelentés (*félt, tilt*); a nomen oldalán ugyanez befejezett melléknévi igenév (*tilvut, írott*), eredményt jelölő főnévi (*falat, fogat*), s végül denominalis főnévi (*sziget, menyét*) származékok létrehozására vált alkalmassá. — Meg érdemes volna rámutatni olyan r e n d s z e r b e l i összefüggésekre, hogy például mozzanatos képzőink mind nasalisok vagy zöngétlen explosivák (*m, n, k, t, p*), a gyakorítók meg liquidák, zöngés explosivák és spiransok (*l, r, d, g, z, sz, s*); vagy hogy a legtöbb funkciójú és legelterjedtebb képzők mind alveolarisak (*l, z, d, t*). Mert mindez lehet véletlen, de nem föltétlenül az.

A szóösszetételről azt olvassuk: „áttekintjük az összetett szavak l é t r e h o z á s á r a nyelvünkben kialakult grammatikai s z a b á l y o k a t” (334. lap; az én kiemeléseimmal). De tulajdonképpen csak az összetett szavak létrejö t t é b e n közreműködött és észlelhető szabálys z e r ű s é g e k e t látjuk meg. S így még azt sem: melyek tulajdonképpen a mondatban összetapadt (azaz szintaktikai szerkesztésmóddal és egyenként és történeti úton alakult), s melyek a lexikai szerkesztésmódokkal előállt (azaz leíró-alaktani úton létrehozott, szabály alapján közvetlenül alkotott) esetek, illetőleg típusok. — Az egyes összetételi típusok története sporadikus szétszórtságban jelentkezik. Pedig nem függetlenek egymástól, sőt nagyon érdekes az út: az összefoglaló összetételtől a mellérendelőig (ami mondatbeli együttállásban tapadt össze), onnan az összetapadás vonalán a jelöletlen alárendelőhöz (mint-hogy a szintaktikai viszonyok jelöletlenek voltak), majd a jelölt alárendelőhöz (mivel közben a mondatrészi viszonyok egy része jelöltté vált); de mindez még az e g y e d i összetapadás eredményeként. Ám az így előállt kettősség létrehozta a korábban jelöletlenül összetapadtak elszigetelődését, s a jelöletlen összetevődésnek l e x i k a i szerkesztési s z a b á l l y á elevenedését: addig esetek és szabályszerűségek voltak, de szabály nem. Az új szabály kiteljesedéseként jelennek meg tömegesen a jelöletlen határozós összetételek, majd ezen keresztül az elemezhetetlenek. S a nyelvtörténetnek nem is példátlan tréfajaként: a ma már szabállyal keletkező legújabb típust, az elemezhetetlenekét, pontosan azzal jellemezhetjük, amivel a legkorábbi, az összefoglalóké: alaki jelöletlenség — nyelvtani elemezhetetlenség — jelentésbeli komplexitás; persze magasabb fokon, mint a kezdeti volt.

7. A történeti mondattan hatalmas és bonyolult anyagának összefoglalását is BERRÁR JOLÁN vállalta, jó sikerrel. Tudománytörténeti hagyomány alapján ide vonta a szintaktikai funkciójú morfematípusok történetét is; — ezeknek talán a morfológiában jobb helyük volna, hiszen a „nyelv” (az elemkészlet) részei, nem a „beszédé” (a mondataalkotásé); annak csak eszközei, de nem különbül, mint a szó. — A történeti mondattan felosztása talán történetibb volna, ha az „alkotóelemek — viszonyfajták — mondatfajták” sorrendet egyszer már visszaforgatnánk (kb. így a 186. lapon). Hiszen nyilvánvalóan már a tagolatlan mondat korszakában elkülönülhetett egymástól a felkiáltás és a közlés, majd a parancs s végül a kérdés (az óhaj mint legintellektuálisabb forma talán legutoljára); s csak azután jelentek meg — a mondat tagolódásával — a mondatrészek, azaz mondatbeli viszonyok; mégpedig kezdetben feltehetően jelöletlenül; s így a viszonyító eszközök kialakulása épp a legfiatalabb.

Az, hogy „A szintaktikai szerkezetek története” című részben egybeesésznak a mondatfunkciós részek meg az egészükben egy mondatrész értékű

szintagmák tagjai közötti viszonyok, ismét nem a szerző hibája, hanem mai nyelvtani szemléletünké. De hiba; s főleg egy történeti feldolgozásban igen nagy kár, mert nagyon lényeges különbségeket mos egybe. Az a dolgoknak csak egyik és kisebb súlyú része, hogy így a tárgy és a határozós s z e r k e z e t e k címszavai alatt a tárgy és a határozó mint m o n d a t r é s z húzódik meg; s nem érünk el a tulajdonképpeni szerkezetek vizsgálatáig.

A nagyobb kár: egyfajta féloldalasság. Hogy az alanyos szerkezet (ahol az alanynak nem állítmány a fölrendeltje) meg a jelzős szerkezet (ahol az állítmány saját volt alanyának alárendeltjévé süllyedt) elválik ugyan az alany—állítmányi viszonytól; ám a mondatrész értékű (az állítmánynak közvetlenül alárendelt) határozó és tárgy meg a határozós és tárgy as szerkezet (melyben az alárendelt tag nem a mondat része, hanem valamely mondatrészé) már egybecsúszik. Kár ez azért, mert azt bizony tudjuk, hogy a határozó és a tárgy mint mondatrész eléggé ősi kategória; az izgalmas épp az volna: mióta lehetnek ezek mondatrésznek alárendelt szerkezettagok, s milyen mennyiségben és mélységben. A határozó elég korán jelentkezik (pl. HB.: „*mend ozchuz iarov vogmuc*”, „*mend paradisumben uolov gimilicitul*”; GyS.: „*oz kereszt fan figeu kepeben*”; stb.), a tárgy a korai emlékekben nem. — És mikor és hogyan fejlődött ki szintagmáink (értsd: szerkesztett, azaz saját alárendelt tagokkal bővített mondatrészeink) mai bonyolultsága?

A „sajátos jelentéstartalmú” mellékmondatok tárgyalása e fejezetnek legjobb és legtörténetibb része. De megnevezésük nem szerencsés, sem a „mondatrészkifejtők”-kel való szembeállításuk. Hiszen e típusok is mondatrészeket fejtenek ki! Talán így nevezhetnénk őket: „sajátos jelentéstartalmat is hordozó” mellékmondatfajták; hiszen jelentésárnyalatuk nem besoroló, csak k e r e s z t e z ő értékű sajátosságuk.

8. „A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése” — BÁRCZI GÉZA összeállításában — afféle jutalomfejezet: meglepetés és ajándék az olvasónak, a tanulónak. Megvallom, szívem szerint ezt a részt olvastatnám el hallgatóimmal legelőször, a részletező részek elő t t; hogy lássák: mibe ágyazódnak s avatott kézben mivé állnak össze a nyelvtörténet részterületei; mire való a részstudiumoknak aprólékos és sokszor fárasztó sorozata. S nemcsak a nyelvtörténetet: a magyar nép történetét és a magyar művelődéstörténetet sem olvastam még ilyen kerek és teljes rövid összefoglalásban. Tankönyvben kissé talán szokatlan ez a részben megtárgyalt, részben új mozzanatokból összeépült fejezet, hiszen nem szokványos értelemben vett „tananyag”; de olyan távlatot és kihangzást ad a kötetnek, amely nélkül — most, hogy már megvan — ezt az impozáns művet nagyon csonkának s kicsit önmagáért valónak érezhetnénk.

9. Ugyancsak BÁRCZI GÉZA írta meg a magyar nyelvtörténeti kutatások rövid történetét is. Sajnos emiatt — a tények elhallgatásáig menő szerénységből — kimaradtak belőle olyan fontos mozzanatok, hogy a történeti dialektológiának — a modern, dialektikus módszerű nyelvtörténeti iskolának — ő az atyja, a leíró nyelvföldrajznak ő az egyik legfontosabb szellemi patrónusa, az első teljes szófejtő szótárnak ő a szerzője, a magyar nyelv történetének fontos részleteiben, majd egészében is legsikeresebb összefoglalója, ma már felnőtt tudósnemzedékeknek nagy hatású nevelője, és így tovább. Mi tudjuk ezt, de a felnövekvő, tájékozatlan hallgatók számára — tankönyvről lévén szó — ennek az összefoglalásnak is rögzítenie kellene mindezt valami módon.

És érdemes volna egy ilyen természetű összefoglalóban érzékeltetni azt is — a fejezetből ez nem világlik ki —, hogy a kutatásnak egyes korszakokban

való fellendülése, másokban való ellanyhulása, a tematikai súlypontok áttolódása stb. nagyon is összefügg a társadalmi fejlődéssel, a korszaknak a társadalmi előrehaladáshoz való viszonyával. Hogy szemléletében, módszerében, tematikájában, intézményeiben, volumenében, intenzitásában minden korszak tudománya tükröző vetülete és — közvetlenebbül vagy közvetettebben — befolyásoló tényezője is az általános fejlődésnek.

Amint nem véletlen, hogy ezt a most ismertetett összefoglaló munkát a mi korszakunk szülte; s hogy ez a könyv — meggyőződésem — nemcsak tükrözője korunk történelmi szemléletének és vizsgálódási módszereinek, hanem a továbbiakban — nem is lebecsülendő — hatótényezőjévé is válhat.

10. S még egy kínálkozó vád elhárítása! Látszólag jobban „kíméltem” a szerzők közül BENKŐ LORÁNDOT, mint szerzőtársait, hiszen kevesebbet vitáztam vele. Nos, egy kulisszatitok: fenti megjegyzéseim legnagyobb részét a könyv kéziratának nyomdába adása előtti vitán szóban és írásban közöltem már a szerzőkkel. A BENKŐ részre vonatkozó megjegyzéseket nem volt módomban itt megismételni: a szerző a kézirat utolsó átfésülésékor még érvényesítette őket. Igaz: már akkor is ezek voltak a legkisebb súlyúak.

De — megismétlem — BÁRCZI GÉZA és BERRÁR JOLÁN fejezetei kapcsán sem a szerzőkkel vitáztam elsősorban, hanem azzal a tudományos közfelfogással, melyet rögzítenek vagy követnek; s azzal is csak egy még dialektikusabb, még igazabb nyelvtörténeti összkép kialakításának — vélt vagy való — érdekében.

DEME LÁSZLÓ

Két magyar „természettudós” nyelvész

1. A magyar nyelvtudomány nem mindig tárgyilagos bírálatában gyakran találkozunk olyan kritikai megjegyzésekkel, hogy egysíkú, hungarocentrikus, nem vagy túlságosan elkésve vesz tudomást a világ nyelvtudományának új eredményeiről, vonakodva kapcsolódik be az új elméleti és metodológiai eredményekre támaszkodó munkálatokba, elméleti igényessége a joggal megkívánt színvonal alatt áll és így tovább. Nem céлом ezúttal ezeknek a megjegyzéseknek a részletes elemzése, mennyire jogosult és mennyire megokolatlan az ilyenfajta sommás elmarasztalás — az adott keretek se teszik ezt lehetővé —, csupán az elmarasztalás sommás jellegét kívánom aláhúzni. Ezzel — úgy vélem — állást is foglaltok az ilyenféle bírálatok értékét illetően: így kimondva igaztalanoknak tartom őket. Ezzel korántsem azt akarom mondani, hogy részleteiben nem jogosultak az effajta megjegyzések; elméleti és metodológiai adósságunk ügye valamennyi magyarországi nyelvész előtt többé-kevésbé egyértelmű, annak törlesztése napirenden levő dolog.

E dolgozat keretein belül csupán arra vállalkozhatom, hogy pár villanásnyi részlet bemutatásával érzékeltessem azt a széleskörű érdeklődést, intellektuális pezsgést, ami a magyarországi nyelvészek legjobbainak a múlt század közepétől kezdve állandó jellemzője volt az új iskola, az összehasonlító történeti nyelvészet tanításainak hazai megismertetésében, az új elvek és módszerek népszerűsítésében, majd elfogadtatásában. A vállalkozás tiszteletreméltó és nem minden nehézségtől mentes volt. Hazai nyelvtudományunknak — mint az európai nemzeti nyelvtudományok valamennyiének — súlyos elméleti és módszertani örökséget kellett legyűrni (mitikus, idealisztikus „nyelvelméleti

tételek”, a latin-görög grammatika nyelvüinktől idegen jellegének nyomasztó hatása, a legvadabb etimológiai kísérletek lidércfényébe kapaszkodó illúziók stb.). Ha ehhez még hozzávesszük a túlfűtött nacionalizmus talajából táplálkozó, szittyamagyarkodó nyelveredet-magyarázatra vonatkozó próbálkozásokat, előtűnik az a kép, ami az új iskola tanítása előtt a hazai nyelvtudományt reprezentálta.

Az általános képhez viszont az is hozzátartozik, hogy a német összehasonlító történeti iskola megszületése előtt olyan zseniális kezdeményezések születtek magyar tudósoktól, amelyek megelőzték a nyelvtörténeti metódus kialakításában J. GRIMM munkásságát, illetőleg a nyelvhasználati módszer alkalmazása terén F. BOPP tevékenységét. Történeti tény, hogy a Deutsche Grammatik I. kötetének megjelenését (1819.) több mint másfél évtizeddel megelőzték RÉVAI munkái, az Antiquitates, továbbá az Elaboratio (1803.); a modern értelemben vett nyelvhasználati elvek első képviselője, SAJNOVICS csaknem fél évszázaddal korábban jelentkezett Demonstratio-jával (1770.), mint ahogy BOPP Conjugationssystemje napvilágot látott (1816.); GYARMATHI Affinitása is már a XVIII. század végén (1799.) megjelent.

Az új tanítások magyar előfutárainak mind a hazai, mind a külföldi fogadtatása, visszhangja közismert. Az igazi történetiség, a tudományos összehasonlítás igénye és gyakorlata a hazai délibábos közvélemény ellenállásába ütközött. RÉVAI „veneranda antiquitas”-szemlélete az ortológus-neológus perben oppozícióba kergette, és újítások elleni álláspontja a hazai haladó nyelvészek heves vitáját váltotta ki, ami a korabeli közvéleményben RÉVAI vitathatalan érdemeit is meglehetősen elhomályosította. Mindamellett a tény tény marad: RÉVAI megelőzte GRIMMET. Ezt a — minden új tudományos eredményre érzékenyen és érdemben rezonáló — nagy európai tudós, W. HUMBOLDT a tény jelentőségét aláhúzó megállapításával értékelte: „Örülök, hogy ez alkalommal megnevezhetem azt a férfiút, kinek művei, úgy látszik, távolról sem annyira ismeretesek, mint megérdemelnék a bennük nyilvánuló, a nyelveredet és alakulásra vonatkozó helyes gondolatoktól vezetett alapos kutató szellemtől fogva.” (W. V. HUMBOLDT, Gesammelte Schriften... I, 222—3; idézi TRÓCSÁNYI DEZSŐ, Humboldt Vilmos nyelvöléselete. Bp., 1914. 55.) JOHANN HEINRICH SCHWICKER magyar irodalomtörténetében RÉVAI a „történeti filológia megteremtőjének”, illetőleg „Bopp és Grimm előfutárának” nevezi. („Er ist der Begründer der historischen Philologie, und darin der Vorläufer von Franz Bopp und Jakob Grimm”: Gesch. d. ung. Lit. 333-ról idézi RUBINYI MÓZES: Nyr. XXXII, 59.)

RÉVAI-nak volt magyarországi — lelkes és az ortológia védelmében nemegyszer rendkívüli módon elfogult — tábora, a külföldi visszhangot nem kisebb tudós, mint HUMBOLDT elismerő nyilatkozata fémjelezte. SAJNOVICS és GYARMATHI úttörő érdemeit a külföldi szakkörök (BENFEY, GABELENTZ, THOMSEN, SANFELD-JENSEN) szintén elismerték (I. OK. IV, 313), ugyanakkor a nyelvhasználati magyar előfutárainak a működését a hazai konzervatív közvéleménynek a „halzsiros atyafiság”-ellenes álláspontján kialakított, közismert anatómája „honorálta”.

Naiv nyelvsvármaztatási „elméletek”, tömény konzervativizmus egyrészt, saját korukat, az európai nyelvészet új elveinek és módszereinek a kidolgozását megelőző zseniális felfedezések másrészt: íme, a magyar tudományos élet ellentmondásosságának sarkalatos vonásai! Ebben a tudományos közegben érte az újgrammatikus iskola hatása a magyar nyelvtudományt.

Az új gondolatok tehát — a fentiek alapján — nem voltak teljes mértékben ismeretlenek, idegenek; a magyar nyelvészek — iskolázottságuk, ismereteik alapján — így vagy úgy reagáltak az új tanokra.

E helyen csak azoknak a nyelvészeknek az állásfoglalását vázolom, akik az új iskola legalapvetőbb tanait a maguk egészében (általános nyelvészeti kérdések, a nyelv társadalmi jellege, a nyelvtudomány hovatartozása, a nyelvi törvények és a többi) befogadták. Megszólaltatásukkal azt — a bevezető sorokban előrebocsátott — megállapítást kívánom bizonyítani, hogy a hazai nyelvtudomány egyes kiváló képviselői a nyelvészeti kutatások valóban tudományossá tevésének a korában milyen nagymértékű érdeklődéssel fordultak a nyelv legáltalánosabb kérdéseinek a vizsgálata felé, és milyen kezdeti eredmények születtek az újgrammatikus tanok magyarországi fogadtatásának kezdetén.

2. GOMBOCZ 1898-ban megjelent tanulmányának bevezető soraiban az alábbiak olvashatók: „E kis füzet azon nyelvészeti iskolának elveit tárgyalja, melyet egy ideig új-grammatikus [!] iskolának (Jung grammatische [!] Schule) neveztek. Az egész munka nem kíván más lenni, mint néhány alapvető munkának (kül. H. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte; Withney. Leben und Wachstum der Sprache) és az egyes különös kérdések szakirodalmának ismeretése.” (A jelenkori nyelvészet alapelvei I.) Nem tekintve most azt, hogy GOMBOCZ bevezető soraiban — pszichologista iskolázottságából kifolyóan — önkényesen leszűkíti az újgrammatikus tételek rendszerét a nyelvpszichologizmusra, és ehhez a részletes ismertetésben következetesen ragaszkodik, meg kell állapítani, hogy az újgrammatikus tanok ismertetése, főleg azok gyakorlati alkalmazásának a terén alaposan elkészt.

3. RIEDL SZENDE — a harcos „természettudós nyelvésznek”, AUGUST SCHLEICHERnek a hatására, aki a prágai egyetemen tanártásra, a nyelvtudomány terén útmutatója és minden tekintetben jó barátja volt — 1859-ben megjelent (Prága, Lipcse) „Magyar hangtan”-ában az újgrammatikus tanok próba- (botrány-) követ, a h a n g t ö r v é n y-gondolatot propagálja. Szerinte a rokon nyelvek közötti eligazodást, magának a nyelvrokonsági foknak a megállapítását, a „hangváltozási törvények” teszik lehetővé (i. m. 61). A „hangegyezés”-t (vokális harmónia) az altaji nyelvek „legnevezetesebb alaptörvény”-ének mondja, amely „a mély és a magas hangzók közti ellentétet alapozik.” (I. m. 75.)¹

„A hangzóvonzat törvényé”-t (magánhangzó-illeszkedés) „igen különös, s az egész altaji nyelvfajt sajátlagosan jellemző hangtörvény”-nek tartja

¹ A vokális harmóniát az indogermán nyelvcsaládhoz tartozó nyelvektől megkülönböztető, egyik legjellegzetesebb magyar hangtörvénynek tartotta maga SCHLEICHER is, aki sok nyelvet ismert, és nyelvtanilag hibátlanul írt magyarul (AkNyÉrt. III. 7. sz. 13). „Egyébként — írja — a vokális harmónia nem-flektáló nyelvorganizmust feltételez, a gyökérhang [Wurzelvokal] változatlanóságán alapul, és arra szolgál, hogy a gyökeret a gyakori és nehéz szuffixumok által történő elhomályosodástól [Verdunkeln] megóvja. Itt a gyökér hat a szuffixumok hangzójára, ezzel szemben a flektáló nyelvekben a szuffixumok, természetesen más módon a gyökerek hangzójára.” (Spr. Europ. 81-ről idézi RIEDL, Magyarische Grammatik. Wien, 1858. 14—5. A vokális harmónia szerepét ugyanígy értékeli BALASSA: TMNy. I, 38.) Itt még azt kell megjegyezni, hogy „a mély és a magas hangok közti ellentét” alapján történő magánhangzó-osztályozás terén RIEDL messze megelőzte a fonológiai iskola oppozíciós hangrendszer-koncepcióját, a magyar beszédhangok ismertetésében egyébként kimondottan is szól a hangok rendszerszerűségéről: „A hangzórendszer” (Hangtan 72, fejezetém), „A magyar mássalhangzók rendszere” (79, fejezetém), „A hangsúly befolyása a magyar hangzórendszerre” (102, alcím).

(i. m. 98; ugyanígy Magyar Nyelvtan. Pest, 1864. 5—6), sőt „phonologiai törvények”-ről is olvashatunk Hangtanában (130).¹ Az Akadémia 1872. április 22-i ülésén tartott felolvasásában a nyelvészet legfőbb feladatát „a nyelvek törvényeinek meghatározásá”-ban látja (AkNyÉrt. III. 9. sz. 4).

Ilyen előzmények (szívélyes barátság, tudományos együttműködés, mély hatás) után nem csoda, ha RIEDL első akadémiai szereplését 1871. november 15-én SCHLEICHER ÁGOST, „külső tag” emlékének szentelte, amikor is SCHLEICHERT „Európa legjelesebb tudósainak egyiké”-nek mondta (i. m. III. 7. sz. 3). Innen értesülünk arról is, hogy SCHLEICHER mint a prágai egyetem tanára javasolta a múlt század ötvenes éveiben az egyetemen a magyar tanszék felállítását „tisztán tudományos célokból”, tehát azért, mert felismerte a magyar nyelv szerepét az összehasonlító altaisztikai kutatásokban (4). Hogy ezt az alkalmat is a schleicheri tanok népszerűsítésére használta fel, az szükségképpen következett abból a mély tiszteletből, amelyet SCHLEICHER és a schleicheri tanítás íránt magában tudatosan kialakított. Kiemelte a schleicheri tudományos magatartás legalapvetőbb jellemző vonását, ami a nyelvet olyannak veszi, amilyen (objektív jelleg). Ebből egyértelműen következik a nyelvbúvár feladatának schleicheri megfogalmazása: „a hangok egymásra ható törvényeit tapasztalati úton kifürkészni” (uo.). A nyelvészeti kutatásokban az empirikus jelleg kiemelése itt a nyelvek természetétől idegen, spekulatív, a priori elvek és módszerek ellen irányul, és nem véletlenül vezette SCHLEICHERT a „hangok fiziológiai természetének” vizsgálatához (i. m. 7—8). Ebből a tudományos alapállásból szükségszerűen következett a schleicheri hangtörvény-konceptió, „a nyelv természettörvényeinek felismerése”, annak fontossága (i. m. 8, 12).

„A nyelv természettörvényeinek” kutatása, azok felismerése — a dolgok logikája alapján — a természettudományi szakkifejezéseknek a nyelvtudományi terminológiába történő bevonulását eredményezte, ahogyan ez SCHLEICHER munkáiban is tapasztalható, de megtalálható RIEDL-nél is. Hangtanának Bevezetőjében, a hangtan t „a nyelvtudomány vegytaná”-nak (XIII. l.), a szó tövét „gyök”-nek (19, és még sok helyen), a nyelvcsalád t „nyelvtő”-nek (30 kk.) mondja, ezentúl „nyelvjárási elágaztatás”-ról, „törzsnyelv”-ről (32 kk.) és „nyelvfaj”-ról (40 kk.) is olvashatunk könyvében.

A schleicheri természettudományos egzaktásra törekvés azonban nemcsak — és nem is elsősorban — a német nyelvtudós szülte természettudományos terminológia elfogadtatására ösztökélte RIEDL SZENDÉT, hiszen ez csak sokat és nemegyszer joggal vitatott mellékterméke volt a természettudományos iskolának. Az iskola tanításának a fő mondanivalója — és ez a lényeg — a nyelv objektív jellegének a hangsúlyozása, a nyelvi tények tiszteletben tartása, ma így mondjuk: a nyelv mozgásának, a nyelvi elemek kapcsolódási törvényeinek a felismerése. Hogy ez a SCHLEICHER által átplántált tudományos szemlélet milyen mértékű eredményekhez vezette RIEDL SZENDÉT, annak

¹ Itt nyilván nem a modern értelemben vett fonológiáról, fonológiai törvényekről van szó. Köztudomású, hogy a korábbi terminológiai ingadozás (*psichofonétika*: BAUDOUIN DE COURTENAY és tanítványai) után a prágai konferencia (1930. dec. 18—21.) határozta meg egyértelműen a fonológia fogalmkörét (LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába: NyK. XLVIII, 2). Ha ez így igaz — mint ahogyan így is van —, akkor is vitathatatlan a schleicheri hangtörvény-konceptió (*logosz!*) mélyenszántó hatása a magyar beszédhangok tudományos igényű rendszerezőjére, RIEDL SZENDÉRE!

bizonyosságául szolgáljon 1864-ben (!) kiadott Magyar Nyelvtanának 126. §-a; annak címe, illetőleg a belőle idézett néhány sor. A cím: „A képzők egymás után való következésének törvényei.” A fejezetben — többek között — ez olvasható: „...nem minden képző járulhat minden gyökhöz, épp oly kevésbé következhetnek a képzők egy és ugyanazon törzsnél bármily rendben egymásután... azoknak egymásra való következése bizonyos törvényekhez van kötve.” (164.) Ez után táblázatban közli azokat a lehetőségeket, amelyek „a képzők egymásután való következésénél” előfordulhatnak. Érdeemes szemügyre venni!

I. Gyök, ill. törzs + ható képző:	<i>zár-hat,</i>
II. Gyök, ill. törzs + gyakorító képző:	<i>hajóz-gat,</i>
III. Gyök, ill. törzs + tétető képző:	<i>zár-at,</i>
IV. Gyök, ill. törzs + gyak. + ható képző:	<i>zár-ogat-hat,</i>
V. Gyök, ill. törzs + gyak. + ható [nyilván elírás „tétető” h.] képző:	<i>zár-ogat-lat,</i>
VI. Gyök, ill. törzs + tétető + gyak. képző:	<i>zár-at-gat,</i>
VII. Gyök, ill. törzs + tétető + ható képző:	<i>zár-at-hat,</i>
VIII. Gyök, ill. törzs + gyak. + tét. + ható képző:	<i>zár-ogat-tat-hat,</i>
IX. Gyök, ill. törzs + tét. + gyak. + ható képző:	<i>zár-at-gat-hat. (165—6).</i>

Ha eltekintünk a teljességre való törekvés sikeres vagy sikertelen voltától, és a rendszerezés igényét, jellegét (objektív rend és nem voluntarisztikus összevisszaság) honoráljuk, akkor megállapíthatjuk RIEDL kísérletének a jelentőségét. Állítsuk melléje egy — pontosan száz évvel később megjelent — tanulmány néhány sorát: „A morféma-szintű közlési folyamat strukturális modellje nem más, mint a morfológia egzakt rendszere: itt kapjuk ugyanis azt, hogy a közlés folyamán milyen morfémák követik egymást, milyen az az egydimenziós mozaik, amelyet a morféma-rendszer tagjaiból szabályosan ki lehet rakni.” (PAPP FERENC, Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje: Általános Nyelvészeti Tanulmányok II, 75—88, i. h.: 81; vö. még: ANTAL LÁSZLÓ, A magyar esetrendszer. 1961.) Úgy vélem, RIEDLnek nem kell szégyenkeznie rendszerezési kísérletének modern jellegét illetően!

RIEDL SZENDÉT a SCHLEICHERhez fűződő személyes barátságon túl tudatos elhatározottság sarkallta a külföldi új nyelvtudományi ismeretek elsajátítására, a megismert tanok széleskörű népszerűsítésére. „Ha a nyelvtudományban haladni, vagy annak továbbvitelében részt óhajtunk venni, szükségképpen tudnunk kell, mi eddig ezen a téren nem csak a magyarok által, hanem általában véve az emberiség által tisztába hozatott s megállapított. Ha ezt nem tudjuk, szükségképpen — hátra kell maradnunk.” (Hangtan. Bev. XII. 1.) A külföldi tanítómesterek (POTT, BOPP, HUMBOLDT, STEINTHAL és természetesen SCHLEICHER) mellett nem feledkezik meg a hazai elődök eredményeiről sem. Főleg a „magyar Bopp”, HUNFALVY PÁL érdemeiről nyilatkozik elismerően: „Hogy pedig, mi a magyar s többi altaji nyelveket illeti, a magyar Boppnak, t. i. Hunfalvy Pálnak olly rövid időben olly fontos eredményekhez jutott vizsgálataira támaszkodtam, magától érthető.” (I. m. XIII—XIV. 1.) Úgy látszik, nem ismerte, vagy ha igen, nem értékelte SAJNOVICS és GYARMATHI munkásságát, mivel más helyen HUNFALVY-t az összehasonlító nyelv-

tudomány megteremtőjének mondja. „Azon férjfiu, ki ekkor [a múlt sz. ötvenes éveinek az eleje] nálunk az összehasonlító nyelvészetet nem csak behozta, de mondhatjuk, teremtette, H u n f a l v y P á l vala.” (I. m. 64.)

4. A SCHLEICHER-féle természettudományos szemlélet nem csupán a szoros értelemben vett nyelvtudományi kutató és oktató munka terén (RIEDL) figyelhető meg a korabeli magyar visszhang alapján, elméleti és módszertani vonatkozásait részleteiben is megismerte a hazai tudományos közvélemény. A két emlékezetes schleicheri programadó vitairat (Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar, 1863. és Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. Weimar, 1865.) megjelenésének év-tizedében a Természettudományi Társulat két vitauülés keretében foglalkozott a schleicheri tanításokkal. Mind a két ülés előadója, a hazai modern klasszika-filológiai iskola megalapítója, PONORI THEWREWK EMIL volt.

Első előadása 1869. május 5-én hangzott el „A nyelvészet mint természettudomány”, a második december 15-én „A nyelv optikája” címen. Mind a kettő nyomtatásban is megjelent; az első az előadás évében, a második egy évvel később. A vitauülés színhelye, az előadások címe önmaga helyett beszél, mint a korai modern természettudományos eredmények alapján kialakított elméleti összegezés iránti érdeklődés bizonyítéka. Ugyanakkor érdemes szemügyre venni az előadások egy-két sarkalatos tételét is, mivel azok a maguk korában meglehetősen nagy bátorságot kívánó, egyértelmű filozófiai állásfoglalásról is tanúskodnak. In medias res: A schleicheri vitairatok hatására PONORI THEWREWK — a modern tudományos eredmények alapján — félreérthetetlenül a materialista filozófiai monizmust vallja, az idealisztikus dualizmust „merőben túlhaladott álláspont”-nak minősíti: „Az újkor gondolkodása, mint azt S c h l e i c h e r a Darwin-féle elméletről szóló nyílt levelében fejtegeti, félreismerhetetlenül monizmust, az egység elvét arányozza. A dualismus . . . jelenkori természettudományunkra [!] nézve merőben túlhaladott álláspont.” (A nyelv optikája. Pest, 1870. 1.) Ehhez — úgy gondolom — nem kell különösebb kommentár. Ha csak annyit jegyzünk meg hozzá, hogy ennek az előadásnak a keretében elsősorban a l á t á s szerepét vizsgálta a gondolkodás, a nyelv kialakulásában, és az é r z é k e l é s szerepét az emberi megismerés folyamatában határozottan előtérbe állította, egészen modern gnoszeológiai ismeretekről is árulkodik ez a materialista monizmus ihlette nézet. E helyen nem az a lényeges, hogy a nyelv kialakulására milyen mértékben volt hatással a látás, hanem a félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan elvi alapnak a másik oldalról történő bizonyítása: minden képzetnek, gondolatnak az egyedüli közvetlen vagy közvetett forrása az érzékelhető anyag. Az érzetekkel, képzetekkel, gondolatokkal bíró, beszélő emberen és az érzékelhető anyagon, annak különböző megjelenési formáin kívül nem kell semmi más a világ megismeréséhez. A gondolkodás, a magasrendű szellemi működés létrejöttéhez tehát semminemű külső beavatkozásra nincs szükség, a pszichikus tevékenység anyagi eredetű. „A fiziologiától tanulja továbbá a nyelvész — írja —, hogy a lélek székhelye egyesegyedül az agy, s hogy az agy tehát egyedüli orgánuma a gondolkodásnak és minden magasabb szellemi működésnek.” (A nyelvészet mint természettudomány. Pest, 1869. 15.)

Hogyan megy végbe a legmagasabbrendű pszichés tevékenység, a gondolkodás, mi a szerepe a nyelvnek ebben a tevékenységben, megelőzi-e egyik a másikat, létezik-e nyelv a gondolkodás előtt, illetőleg anélkül és fordítva?

A nyelvnek ezekre a fontos ontológiai kérdéseire az ismertetett filozófiai állásfoglalás alapján már csak egyféleképpen lehet válaszolni: „... nyelv nélkül nincs gondolkodás... a gondolat csak a nyelv által megy végbe. Független (absolut) gondolkodás nincs, hanem bizonyos egyes nyelv alakjaiban, határaitban, melyeket a legfölkengzőbb, legerőkődőbb gondolkozási tehetség se képes túlszárnyalni.” (I. m. 4.) A nyelv tehát funkcióját tekintve nem egysíkú — ahogy jópáran ma is vallják —, nemcsak a „kész” gondolatok közlését szolgálja (kommunikációs funkció), hanem pótolhatatlan szerepe van a gondolatok „készítésében”, kiformalásában is. A nyelv ilyenfajta funkcióját HUMBOLDT tanítására támaszkodva így fogalmazta meg: „... a nyelv a gondolatok képző szerve, támad egyrészt csak a gondolattal; és a gondolat másrészt csak az értelmi tevékenységnek hanggal való egyesülése által fejlődik ki. Nem létezik a gondolkodás előtt, valamint az sem ő előtte; hanem mind a kettő keletkezésére és lényegre nézve egy. Így neki végre a nyelv nem tulajdonképpen eszköz a már megismert igazság eszközzésére, hanem jóval inkább az előbb ismeretlenek fölfedezésére...” (I. m. 8.) Az ismertettekéből inkább egyképpen következik a nyelv schleicheri definíciójának elfogadása: „... így a nyelv csak az lehet, aminek Schleicher mondja, t. i. az agy és beszédszervek összességének hallható symptomája.” (I. m. 15.)

Mindezek alapján a nyelv szerepének a legáltalánosabb megfogalmazása — az embernek a „többi állattól” való megkülönböztetése a nyelv által — már csak betetőzése a schleicheri gondolatok tükrében kialakított nyelvfogalomnak: „... az embert a többi állattól a nyelv, s Huxley ismeretes kutatásai szerint, a hozzá legközelebb álló anthropoidáktól csakis a nyelv különbözteti meg.” (I. m. 4.) A darwini tanok — nem mindenben következetes — népszerűsítőjének, HUXLEYNak az emberré válásról hirdetett nézetei alapján magyarázza PONORI THEWREWK a nyelv eredetét is, amit „kozmosz méretekre” ágyazva az alábbi tömörséggel fogalmaz meg: „A mindenség eredete a nyelvét is magába foglalja.” (I. m. 5.) Nem lehet megilletődés nélkül olvasni azokat a szép sorokat, amelyekkel az univerzum legmagasabbrendű termékét, a nyelv által az állatvilágból kiemelkedő embert a maga „társadalmi totalitásában” megrajzolja: „Semmisem illet minket annyira mint ama lény, mely, kiemelkedve állati mivoltából, földünkön azt a nagy pezsgást idézte elő, mely észfejlődést, művelődést, erkölcsöt, vallást, tudományt, szóval emberiséget vont maga után.” (I. m. 3.)

Mindezekből logikusan következik, hogy a „szellemi ember” is a természettudományos vizsgálódás tárgya, az emberré tevő tényezővel, a nyelvvel együtt; így a nyelvtudomány a természettudományi diszciplínák körébe tartozik, s a nyelvi törvények természeti törvények. „Ha tehát a természettudomány nemcsak az állati, hanem a szellemi embert is magának vindicálja, következésképpen a nyelv is az ő körébe tartozik.” (I. m. 4.) Még egyértelműbben: „... egy percig se fogunk habozni, hogy a nyelvészetet ne tartsuk valóságos történelmi természettudományoknak.” (I. m. 12.) „Az egyik [nyelvészeti munkás] szolgáltatja a történelmi úton nyert anyagot, a másik a magyarázat-követelte természeti törvényeket.” (I. m. 13.) A korábbi, spekulációkon alapuló hangtani elképzelésekkel szemben a valóban tudományos eredményeken nyugvó fiziológiai fonetikát követeli: „... a hangtan csak akkor ér valamit, ha nem pusztán gondolomra van építve, hanem ha a természet törvényeivel egyez, szóval ha a physiologia az alapja.” (I. m. 15.)

A vázolt nyelvkoncepcióból magától értetődően folyik a természet-tudományok terminológiai arzenáljából kölcsönzött nyelvészeti szakkifejezések sora. Ízelítőül néhány: „a nyelv egyes hangelemeinek chemismusa” ’hangtan’ (uo.), „a nyelv protoplasmája” ’gyök’ (18), „a nyelv természetes tenyésztési kora” (i. m. 19.), „a nyelv mesterséges tenyésztése” (uo.), „a nyelv optikája” (a fentebb említett előadás címe) stb.

A természettudományi iskola markáns képviselője, a „geniális Schleicher” (i. m. 9) hatásának az érzékeltetésére talán ennyi is elég! Ha túlzottnak kell is mondanunk a „természettudós nyelvész” magyar fordítójának, EDELS-PACHER ANTALnak a schleicheri tanok korabeli magyarországi monopolisztikus helyzetére vonatkozó szavait,¹ PONORI THEWREWK két előadása egyértelműen bizonyítja azt az intenzív érdeklődést, amelyet a múlt század utolsó harmadában a haladó magyar tudós közvélemény a szociáldarwinizmus leghatározottabb német képviselőjének a tanításával szemben tanúsított.

5. A „természettudományos iskola” tanításának még egy jellegzetes lecsapódása figyelhető meg a magyarországi fogadtatás tükrében. A hegeli kétperiódusú társadalomfejlődés-elmélettel „gazdagított” organizmus-tanról van szó. (Lényegének ismertetését és bírálatát l. „A hangtörvény fogalmának kialakulása” című cikkemben: MNy. LXII, 266—79.) Mint ez köztudomású, a nyelvnek élő organizmusként való felfogása SCHLEICHERTŐL származik. A darwini fogadtatású elméletet a fentebb már említett egyik vitairatában (Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft) fejtette ki 1863-ban. SCHLEICHER ide vonatkozó elképzeléseit RIEDL — nyilván személyes jóbarátságuk és tudományos együttműködésük folytán — már a vitairat megjelenése előtt ismerte. Erről tanúskodik az a tény, hogy 1859-ben megjelent Hangtanában a nyelv „fejlődésének” két periódusáról beszél: 1. T ö r t é n e l e m e l ő t t i, amelyben a nyelv létrejön, illetőleg amelynek végére esik a „létesülési folyamat bevégezése.” 2. T ö r t é n e l m i, amelynek jellemző vonása, hogy „a már elkészült s lényegére nézve meglett nyelv történelmi fejlődése, vagyis azon változások, melyeknek további életében alá van vetve, nem annyira fejlődésben, mint lassankinti rongálás és szervetlenülésben állnak.” (I. m. 28.) Még világosabban és egyértelműbben: „... a nyelveket általában történelmi életük egész folyamatjában lassankinti bomlás és rongálás állapotjában látjuk...” (i. m. 29). Ugyanez a gondolat — majdnem szó szerint — ismét megfogalmazódik öt évvel később, Magyar Nyelvtanában (15). Összehasonlítás céljából érdemes elolvasni a négy évvel később megjelent schleicheri vitairat idevágó passzusának magyar fordítását: „A nyelvek oly természeti szervek, melyek emberi akarat nélkül keletkezve [!] bizonyos törvények szerint növekedtek és fejlődtek, s azután avúlnak és elhalnak; nekik is sajátjuk ama jelenségek sorozata, melyet »élet« szó alatt érteni szoktunk.” (EDELS-PACHER i. m. 15.) A tartalmi egyezés szembeszökő!

Hogyan tudta RIEDL összeegyeztetni a fejlődésnek ezt az állandó, „lassankinti rongálódásban, szervetlenülésben” realizálódó jellemző vonását

¹ „Alig volt nálánál [SCHLEICHER] valaki jobban hivatva Darwin tanainak nyelvészeti érvelésére, illetőleg azok meghonosítása és keresztülvitelére a nyelvtudományban. Schleicher ez által új korszakot alkotott a nyelvek genealogikus rendszerében, mely rövid idő alatt annyira elterjedt, hogy most egyedül uralja a nyelvtudományt.” (Darwin és a nyelvtudomány. Bp., 1878. 7. Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar, 1863. magyar fordítása.)

az emberi társadalom valóságos fejlődésének, haladásának gondolatával? Nem egykönnyen, nem minden logikai ugrás nélkül! „De ha a nyelvet lényeges rendeltetése szempontjából fogjuk fel, mely szerint az a gondolkodó szellem szabad nyilatkozásának eszköze és alakja, szükségképen csak a felsőbb tökéles felé való haladást kell ismernünk.” (Hangtan 31—2.) Ez is egyértelmű és világos beszéd. Csakhogy szöges ellentétben áll a fentebb kifejtettekkel! Hogyan kísérli meg RIEDL a két gondolat kibékíthetetlen ellentmondását feloldani? Bevezeti (HEGELTől átveszi?) „az anyag (a nyelv „érzéki” tényezője) szellemülése”-nek dualisztikus gondolatát, amivel csak újabb ellentmondásokba bonyolódik. „A nyelv érzéki s szellemi tényezője közti viszony t. i. lassankint bomladozik, minek eredménye a szellem szabadulása a hanganyagtól, a nyelv szellemülése.” (I. m. 28; a gondolat megismétlődik Magyar Nyelvtanának 18. lapján.)

Íme, a schleicheri tekintély, a schleicheri tanok nyomasztó hatása! Nyilván RIEDL SZENDÉT ugyanúgy „megbabonázták” a természettudományok új felfedezései a természeti organizmusok mozgástörvényeiről, mint SCHLEICHERT a darwini tanok organizmus-konceptiója. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a riedli fogalmazás a „nyelv élő organizmus”-gondolat születésének a pillanatában történt, nem is szólva bővebben arról, hogy az „organizmusvita” változó élelénységgel több mint három évtizedig folyt, annak ellenére, hogy az egyik legharcosabb újgrammatikus, éppen a természettudományos fogantatású hangtörvény (= vakon, százszázalékosan érvényesülő) megfogalmazója, K. BRUGMANN (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. Strassburg, 1885. 32) is elhatárolta magát ettől a schleicheri természettudományos szimplifikációtól, illetőleg tarthatatlan munkahipotézistól.

6. A nyelvváltozás = romlás, tökéletlenedés gondolata, ha elszórtan is, de még a századforduló körül is előfordul a hazai nyelvtudományi irodalomban, annak ellenére, hogy már 1874-ben SZARVAS GÁBOR és utána többen mások is határozottan szembeszálltak ezzel a „fejlődésellenes” gondolattal. SZARVAS (Nyr. III, 538) már mint polemikus kérdéstről beszél a régi és az új szembeállításáról: „Mi azt állítottuk, s ez állításunkat most is feltartjuk, hogy a ré g i b b s a t e r m é s z e t e s ú t o n [objektíve] f e j l ő d ő t t ú j a b b h a s z n á l a t k ü z d e l m é b e n m i n d i g a z u t ő b b i é a g y ő z e l e m.” [Eredeti kiemelés.] Ha nem is igaz teljes mértékben a polémia hevében született szarvasi fogalmazás, állásfoglalása az újabb nyelvi alakulat = romlás tekintetében egyértelmű. SIMONYI határozottan megfogalmazza „romlásellenes” álláspontját: „... a régibb nyelv nem szabályozhatja a mait . . . a nyelvnek változása nem csupa romlás, hanem egyszerűsödés, mely a régi szabályosságot új szabályossággal helyettesíti.” (MNY.² 30.) Mindezek ellenére — főleg hangtani dolgozatokban — 1907-ig előbukkan a „romlás gondolata”. SZABÓ SÁNDOR (A magyar magánhangzó-illeszkedés. Bp., 1902. 4) a palato-velaris illeszkedéssel kapcsolatban ezt írja: „A finnség egy részében csak az első fajta illeszkedés van meg, de már ez nem tökéletes se a magyarban, se a cseremiszenben, se a finnben, mert az *ë, é, i, í* hangok mind a háromban közösek, magas- és mélyhanggal egyaránt megférnek. Ez már romlás, mert az említett hangok igazi valójukban magashangok.” Ugyancsak nála „A hangrend megromlása” fejezetcím olvasható (i. m. 7). SZINNYEI a szóvégi magánhangzók eltűnését „f o k o z a t o s t ö k é l e t l e n e d é s ú t j á n” véli végbemenni (NyK. XXXIV, 8). Az indogermanista SCHMIDT JÓZSEF a nyelvfejlődés általános menetéről azt vallja, hogy az s o r v a d á s.

„A nyelvfejlődés általános menete, amint a vocalisok reductióiból kétségtelenül kitűnik, a sorvadás...” (Nytud. I, 48).

Nem vitás, hogy a nyelv változása nem mindenhol és mindenkor szakadatlan felfelé ívelő tendenciájú, de hogy „a nyelvfejlődés általános menete” szakadatlan romlás, tökéletlenedés, sorvadás volna, nehezen fogadható el. Ha csak a hangtan körébe tartozó változásokra gondolunk is, azonnal szembe-tűnik, hogy a hangváltozások nem csupán redukciókból állnak, nem is szólva a grammatikai változásokról, amelyek a nyelv(-ek) tökéletesedésének elvitathatatlan tényezői.

Végezetül még csak arra utalok, hogy a nyelvváltozás ~ nyelvromlás gondolata már jóval az organizmus-vita előtt RÉVAINÁL is előbukkant, aki nyelvtörténeti kutatásai közben a régi nyelvemlékek rabja lett (veneranda antiquitas), és így szükségképpen szembekerült a nyelvújítókkal. (A szembe-kerülés az úgynevezett „-ikes háború”-ban tetőzött; ennek a részletei ismereteseek, itt nem is térek ki rájuk.) Csak annyi kívánkozik még ide, hogy RÉVAI követőinek kapóra jött a „nyelvromlás”-fikció, és mesterük tekintélyére támaszkodva mereven kitartottak a „lex perpetua sanctitate donata”, „a nyelvtanok hitágazata”, „a közhasználattal éles ellentétben álló”, „meghamisított nyelv” „úri igeragozás”-a mellett (Nyr. III, 538, XXII, 515, III. 538, XLVII, 196, 193).

A „természettudományos iskola” jelentőségét — eredményeit, hibáit — itt nem kívánom elemezni. Képviselőinek érdemeit — főleg a modern értelemben vett hangtörvény-koncepció kialakításáért és elfogadtatásáért vívott harcokban — fentebb említett cikkemben megkíséreltem felvázolni. Amit ott írtam, — mutatis mutandis — itt csak megismételhetném.

KOVÁCS FERENC

Hangutánzó és hangfestő szavaink az Értelmező Szótárban

I. Az alábbiakban az ÉrtSz.-nak azokat a címszavait kívánjuk közölni, melyek a maguk egészében (a lexikográfiai „fejben”) első helyen a hangutánzó, illetőleg a hangfestő (hangulatfestő) stílusminősítést kapták, esetenként kitérve a második helyen így minősítettekre is. Célunk tehát egyszerűen anyagközlés, csak nem nyelvtörténeti, hanem mai szinkrón anyag közlése. El feladat vállalására több tényező készített. Először is, őszintén meg kell mondanom, megirigyeltem nyelvtörténész-kollégáimtól azokat a szép, ízléses, nyelvtörténeti anyagot közlő publikációikat, melyeket folyóiratunk hasábjain mindig élvezettel nézek át. Másodsor talán mondanom sem kell, hogy éppen a címben jelzett témakörű anyagközlés segítségére lehet a nyelvtörténeti-etimológiai kutatásnak. És végül: eddigi mai szinkrón anyagközléseimet értelmező szótárunkban fellelhető többszófajiságú szavainkról (l. Nyr. LXXX, 404—8), tőigéinkről (Nyr. LXXXI, 45—52), úgy vettem észre, szívesen fogadták.

Forrásunk természetesen korlátokat állít a közölt anyag elé. Ilyen korlát mindenekelőtt az ÉrtSz. igencsak véges volta: nyilvánvaló, hogy az alább felsorolandóknál l é n y e g e s e n t ö b b hangutánzó szót (sőt, hangutánzó-hangfestő t ö v e t is) találhatunk nyelvünk egész szókincsében: tájnyelvi anyagok, gyermek- és dajkanyelvi közlések feldolgozása bizonyára sok

friss matériát hozhat azon kívül, ami az ÉrtSz.-ban rejlik. Ám e korlát ugyanakkor talán nem egészen haszon nélkül való. Hiszen épp e szavak területén igen sok egyszeri vagy majdnem csak egyszeri alakulattal is szembe találhatja magát a kutató; egyes ilyen elemek szinte családról családra, sőt még azon belül is: gyermekről gyermekre változhatnak. Kétségtelen, hogy ezek az egyszeri alakulatok is igen érdekesek lehetnek (más hangtestű hangutánzó-hangfestő szó születhet meg egy német és megint más egy magyar vagy orosz marhahajcsár vagy gyermek ajkán, még ha esetlegesen is, egyénien is). Ugyanakkor nem árt, ha tudjuk mögöttük és mellettük azt a szociális értékű minimumot, amelyet az ÉrtSz. magában foglal; egészen bizonyos persze, hogy még szociális értékű, teljes jogú hangutánzó-hangfestő alakulatunk (sőt: tövünk) is több van, mint amennyit az ÉrtSz. szerkesztői fel tudtak venni.

Az ÉrtSz. szerkesztőinek személye egy további, nehezebb korlátot jelent: nyilván volt abban szubjektív momentum, hogy mit vettek fel önálló szóikkal rendelkező címszóként és mit nem; sőt: hogy mit minősítettek a jelzett módon és mit nem. Meg kell mondanom, hogy munkánk kezdetekor maguk az ÉrtSz. egyes munkatársai igyekeztek lebeszélni arról, hogy feldolgozásunkba a stílusminősítéseket is belevegyük, épp erre az — általuk aztán valóban jól ismert! — szubjektívizmusra hivatkozva. Mi nem hallgattunk erre a lebeszélésre; remélem, az alábbiak meggyőzik az olvasót arról, hogy legalábbis ami ezt az igen kis részletkérdést illeti, jól is tettük, hogy nem hallgattunk rá. A stílusminősítések minden szótárban mindig szubjektívek voltak és lesznek bizonyos mértékig; hogy egyre objektívabbak legyenek, ahhoz mi is szerettünk volna szerény lehetőségeinkhez mérten hozzájárulni. Amikor e g y ü t t látjuk valamennyi „argó”, „bizalmas”, „durva” stb. minősítéssel ellátott egyedet egy-egy listán, akkor jobban tudjuk érzékelni, mi való valóban oda és mi nem, vagyis — úgy gondoljuk — listáink áttekintése hozzásegíthet ahhoz, hogy ezt követő szótárainkban már egységesebb, kevésbé szubjektív elvek érvényesüljenek például ezen a területen.

Maguknak a kérdéses elemeknek az összegyűjtés után megejtett vizsgálata egyébként azt mutatta, hogy az ÉrtSz. ebben az apró vonatkozásban is bámulatra méltóan pontos és egységes. Egyetlen sajtóhibát tudtunk felfedezni e vonatkozásban: a *megreformál* ige hangutánzónak van minősítve (ezt az elemet a továbbiakból természetesen kihagytuk). És egyetlen olyan egyed, mely érezhetően másképp hangutánzó, mint a többi hatszázegynéhány: a *tapsvihar* (a továbbiakban ezt a szót sem vettük számításba). Két kezünkön meg tudtuk számolni továbbá azokat az eseteket, ahol az ÉrtSz. összeállítói bizonyos nyilvánvaló következetlenségeket követtek el e tekintetben. Íme (itt és a továbbiakban az ÉrtSz.-beli stílusminősítés-rövidítéseket fogjuk használni: a \emptyset azt jelenti, hogy nincs stílusminősítés, a közvetlenül a szót követő stílusminősítés a fejbeli adatot jelenti, ezt követően a számok — az egyes jelentésekben adott értékeket): *felcsenget* hangut. — *csenget* \emptyset 1. \emptyset , 2. ritk.; *felharsan*, *megharsan* hangut. — *harsan* vál. 1. \emptyset , 2. ritk.; *felhördül* hangut. — *hördül* nincs az ÉrtSz.-ban, *hörg* \emptyset 1.—2. \emptyset ; *felhörpint*, *lehörpint* hangut. — *hörpint* \emptyset ; *felsikolt* hangut. — *sikolt* \emptyset 1. \emptyset , 2. átv., irod., *sikoltoz* \emptyset ; *túlharsog* hangut. — *harsog* \emptyset 1.—2.—3. \emptyset . Egészen kísértetiesnek, nem embertől valónak kellene az ÉrtSz.-t találjunk, ha ennyi hiba nem akadt volna egy olyan apró, huszadrangú kérdésben, amelyhez hasonlóra százsám kellett ügyelniük az ÉrtSz. elkészítőinek; egészen nyugodtak lehetünk tehát, hogy anyagunk igen jó forrásból merített.

2. A közlés módjára vonatkozóan a következő megjegyzéseket kívánjuk tenni. A géptől kapott nyers listák tartalmazták rendre a fejben stílusminősítéssel el nem látott egyedeket, majd az egyes azonos stílusminősítésűeket: az egyik lista szokásos ábécé-rendben, egy másik a tergo sorrendben, két további az egyes stíluscsoportokon belül eredet szerinti alcsoportokban ábécé, illetőleg a tergo sorrendben. (Épp az itt közlendő szavak esetén az eredet nem volt túlságosan érdekes.) Minden egyes teljes lista hat vaskos album-formátumú kötetet tölt meg, ám ebből a hangutánzó-hangfestők csupán néhány lapot. A listán minden egyes szó mellől közvetlenül leolvasható minden alább közlendő információ (sőt még annál jóval több is, vö. MNy. LXI, 187—200), tehát az eredetre vonatkozó (melyet nem közlünk abban az esetben, ha az adott tő a SzófSz. szerint hangutánzó-hangfestő, minden további információ nélkül); az arra vonatkozó, hogy a fejben van-e még valamely más stílusminősítés stb.

A nyers listától lényegesen abban térünk el, hogy igyekeztünk az anyagot tövek köré csoportosítani. Az egyes tövek a tergo sorrendben követik egymást szótári alakjukban úgy, hogy minden egyes származék az alatt a szótári egység alatt szerepel szögletes zárójelben, amely az a tergo sorrend szerint első helyen áll. Így és ezért például listánk legelején, az *a* végűek élén, a *locska* címszó alatt szerepel a *locsan, locsog* stb.; a *g* végűek alatt szerepelnek az *n* végűek, ha vannak ilyenek (a *percen* a *perceg* mögött, a *sercen* a *serceg* mögött); az *-ít* végű származékok a megfelelő *-ul/-ül* végű származék mögött stb. Ha az ÉrtSz.-ban szerepelt az alapszó (vagy „alapszó” — későbbi elvonás eredménye), úgy minden származék (vagy „származék”) őt követi szögletes zárójelben. Az ikerszavak minden esetben külön címszóként szerepelnek, a maguk a tergo rendbeli helyén. (Talán nem szükséges mondanom, miért kellett ilyen óvatosan eljárnom a tövek szerinti csoportosításban. Hiszen épp e szavak esetén igen gyakran nem igazi képzővel van dolgunk, nem állapíthattam meg tehát önkényesen valamely tövet; az ikerszavak esetén meg éppenséggel hol mind a két tő megvan, hol csak az egyik, hol egyik sem külön — így aztán az itt vázoltnál jobb megoldást a közlés rendjének megállapítására nem tudtam találni. Az is világos, hogy ilyen jellegű rendezést közvetlenül a géptől követelni, bár lehetne, de nem lenne ésszerű és gazdaságos. A hangfestő szavak nem igazi képzőire, az analógiás keletkezésével kapcsolatos nehézségekre, álképzésekre stb. vonatkozóan vö. BENKŐ: MNy. I., 258—9.) Az ikerszavak ezenkívül, a további könnyebb együttkezelés céljából, csillaggal (*) vannak kiemelve. — Az emelt számok egyes szavak után az ÉrtSz. homonima-számozásának felelnek meg. A ~ jel a szögletes zárójelen belül pontosvesszőtől pontosvesszőig helyettesíti a tövet. Az eredetre vonatkozó információk a SzófSz.-ra és csak arra épülnek.¹

¹ Az etimológiát kódoló JAKAB LÁSZLÓ intencionálnak megfelelően ott, ahol a SzófSz. „talán”-t mond, ezt általában figyelmen kívül hagyta (tehát SzófSz. „talán török” = „török”). Egyszer a Kruzsokban vidám beszélgetés során említettem, hogy a „talán” biztosra vételét azért tettük, mert tudtuk, hogy a budapesti iskola képviselőjének munkájával állunk szemben (e kijelentésemért PAIS tanár úr büntetésben is kívánt részesíteni). Az alábbiakból kiderül, hogy eljárásunk nem csupán a nevezett iskola és személy iránti tiszteletből volt helyes, l. *pöndörödik* hangf. — ez az egyetlen talán török elem elveszett volna a belső keletkezésűek és finnugorok tömegében, ha a „talán”-os etimológiákat elvetjük.

3. Hangutánzó:

a: locska [locsog, ~ás; loccsan, ki~, szét~, ~ás; loccsant], trillo (SzófSz.: -) [trillázik], hahota [hahotázik], csinnadratta (SzófSz.: -).

á: óá (SzófSz.: -).

b: doromb [~ol, ~olás].

cs: recs [recseg; recsen, meg~]; *lics-locs.

d: kipukkad [szét~; pukkan, ki~, szét~; pukkant; pukkan, ki~; pukkan biz., hangf., pukkadozik biz., hangf.].

f: puff² (SzófSz.: -), puff² [~an, ~ant; pufog, ki~, kipufogó; pufogat; pufogat], *píff-puff, püff [püföl].

g: hebeg, perceg [~és; percen], serceg [~és, sercen], mekeg, brekeg [~és], csipeg (+ táj.), csicsereg, sistereg, berreg [~ó], cserreg (SzófSz.: -), csirreg (+ táj.) (SzófSz.: -), csemcseg, pezseg [pezsgés], csetteg (+ ritk.) (SzófSz.: -) [csetten], ketyeg [~és, ketteyen], zizeg [~és], sziszeg [~és], ~ó; szisszen, ~és], pisszeg [ki~, le~, pisszegés; pisszen, ~és], peng [~et, ~etó, megpenget; pendül, meg~; pendít], cseng [~ó; felcsenget; csengettyű; csendít; csenget φ 1. φ, 2. ritk.], zeng [~és, ~ó, visszazeng; zendít] bong (SzófSz.: -), *cseng-bong, *kong-bong, *dong, kong [~at, megkongat; kondul, meg~; kondít, meg~], visong [visít, visítóz], zsong [~ás], döng [~et, ~és, ~icsél, ~öl, ~öló, ~ölt; dönög], dobog [~ás; dobban, meg~, ~ás; dobbant, ~ás], robog [~ó, végig~; robban, ~t, ~tás], csobog [~ó; csobban, ~ás], zubog (SzófSz.: -) [~ás, ~ó], vacog, cincog, kocog [megkocogtat; koccan, meg~; koccant, meg~; koccint, ~ás], dadog [~ás, ~ó], kaffog (SzófSz.: -) [kaffant], gágog, vihog, nyihog (nép., hangut.) (SzófSz.: -) [nyihogás hangut.], dohog [~ás], huhog, suhog [~ó, ~tat, megsuhogtat; suhint], zuhog [~ás, ~ó], vijjog, makog [~ás], krárog, zokog [~ás], brummog (SzófSz.: -), mormog [mordul; morgás; morgolódik; mormol; morog, meg~], hápog, csipog, szipog (vagy a szív ige alakváltozatából, vagy újabb hangut.) [~ás; szíppant, ~ás], ropog [~tat, roppan], *recseg-ropog, cuppog [cuppan], korog [korgás, korgó], csikorog [csikorgás, csikorgó; csikordul, meg~; csikorgat], nyikorog [nyikorgás], csorog [csorgás; ~ó; csordul, meg~; csorgat; csordogál], susorog, téhurog, csacsog, csicsog (SzófSz.: -), csámcsog, tocsog (SzófSz.: -) [~ó], lúlharsog [harsog φ, 1.-2.-3. φ], susog, kattog [kattan, kattint], pattog [~ás, ~ó; pattogat, pattogatott; pattogtat; pattogzik; pattan, ki~; pattant, pattantás; pattint], *pitteg-pattog, *csattog-pattog, csattog [~ás; ~tat; csattan, ~ás, meg~; csattant], suttog [~ás], nyávog [~ás], nyivog (SzófSz.: -), nyervog (+ táj.) (SzófSz.: -), gagyog, bugyog [buggyan, fel~; buggyant], vinnogy, vernogy (SzófSz.: -), lotyog [~ás; lottyant], motyog, potyog (kissé tréf., hangut.) [pottyán gyakran tréf., hangut., lepottyán hangut.; potyogat kissé tréf., hangut.; potyol táj., hangut.; potyogtat kissé tréf., hangut.], rotyog [~tat], totyog, vartyog, szortyog, csoszog, *csiszeg-csoszog, szuszog [szuszszan, szuszszant], döcög [~és; döccen, ~ó], bőfög [~és, felbőfög; bőffen, ~és, ~t], pőfög, rőfög, köhög [~és, ~ós; ~tet; kiköhög; köhécsel; köhint, ~és], hümmög, zümmög, dörmög [vissza~, ~és], *dirmeg-dörmög, dübörög [dübörgés], dörmög [dörgés, ~ó; dördül, meg~, el~; dörej; dörrén, ~és], csörög [csörgés, ~ó; csörget; csördül; csörren + ritk., csörrent], zörög [zörgés, ~ó; zördít; zördül, meg~; zörget, meg~; zörgetés; zörren, ~és, megzörren; zörrent], nyöszörög [nyöszörgés], fröcsög [fröccsen, szét~; fröccsent; fröcsköl, le~, meg~], gügyög, nyög [~és; nyögdécsel], dünnnyög, zötyög (biz., hangut.) [~és, ~ós], prüszög [prüszent, prüszköl], tüszög [tüszzen, tüszzent, tüszköl],

bög [fel-~, bögés; bődül, fel-~], búg¹ [fel-~¹, búgás; búgattyú], zúg [~-ás, ~-at].

i: hapci, csingilingi, hihíhi, *csíhi-puhi, pipi¹, kikiriki (egyikük sínes benne a SzófSz.-ban).

j: robaj [~-lik], zsvaj [~-og, zsvajgás].

k: *tik-tak [~-ol], bugyborék [~-ol], csörgedezik, dudorászik, nyekk [nyekereg, nyekergés; nyekken biz., hangut.], kakukk [~-ol].

l: nyisszál [nyisszan, nyisszant, lenyisszant], csilingel, pöfékel, kelepel, kerepel [kereplő], ciripel², csiripel, cirpel (SzófSz.: —), trécsel (+ kissé nép., biz.), csivitel (SzófSz.: —), gógicsél (tó eredete isml.), dúdol, csahol [~-ás], miákol (SzófSz.: —), szipákol (vagy hangut., vagy a szív ige alakváltozatából), nyivákol [~-ás], lubickol, turbékol, kukorékol, horkol [horkan, horkant], paskol [pacskol], kodácsol (SzófSz.: —), kotkodácsol, duruzsol, zakatol [~-ás], karattyol, kuruttjol [~-ás], bömböl, dörömböl [~-és], zörömböl, lötyköl [lötytent], zötyköl [zötyten], csörömpöl [~-és], szörpöl, szüröcsöl, cserdül [cserdít], felhördül [hörög ϕ 1.—2. ϕ], pördül (bizonyt. eredetű tő) [pörget].

m: *bim-bam (SzófSz.), ham (SzófSz.: —), bumm (SzófSz.: —), *csim-bum, *züm-züm.

n: nyikkan [~-ás], huppan [le-~], surran, megharsan [felharsan; harsan vál., 1. ϕ , 2. ritk.], csusszan (tó eredete isml., talán hangut.-hangf.) [csúszik ϕ 1.—5. ϕ , 6. átv., biz., 7. átv., biz., 8. átv.], zökken [~-és, visszazökken hangf.], feccsen.

p: *kip-kop, kopp [~-an, ~-anás; koppant, ~-ás, ~-ó; koppintás; kopog, ~-ás, ~-tatás; koppint ϕ 1. hangut., 2. átv.], topp (igen régi, alkalmasint fgr. tő) [~-an, ~-ant; topog], *tipp-topp, *sipp-supp, *zsipp-zsupp.

r: durr [~-an, ~-anás, ~-anó, ~-ant, ~-og, ~-ogat, ~-ogtat], *dirr-durr, dérdur.

s: csergedezés [csergedezik az ÉrtSz.-ban nincs, csörgedezik l. a k végűek között], *pis-pis, ps (SzófSz.: —), ss¹ (SzófSz.: —), ss³ (SzófSz.: —).

sz: zsupsz.

t: ugat [~-ás], krúgat (SzófSz.: —), béget, csörtet (SzófSz.: —), vonít (ugor eredetű tő) [~-ás], sipít, nyerít [~-és], sivít [fel-~; sivalkodik], süvít [süvölt], nyúszít (SzófSz.: —), rikolt [~-ozik; rikkant], felsikolt [sikolt ϕ 1. vál., 2. átv., irod.]; sikoltoz ϕ , sikit¹ ϕ 1.—2. ϕ], üvölt [~-és, ~-ó; üvöltöz, ~-és; felüvölt], vakkant, pöccent (SzófSz.: —), lehörpint [felhörpint; hörpint ϕ], *csitt-csatt (SzófSz.: —).

ty: pütypalatty [~-ol], kotty [kotyog, kotyogás, kotyogó], *kitty-kotty, fütty [~-ent, ~-entés; füttyörész; füttyül, füttyülő].

ú: bú² (SzófSz.: —), kukurikú.

ü: hühühü, tütü² (+ gyermek.) (SzófSz.: —).

z: gurguláz (SzófSz.: —), zz (SzófSz.: —).

4. H a n g f e s t ő k:

a: *hercehurca, *hepehupa, *setesuta, *handabanda (+ rosszalló) [handabandázik: + rosszalló].

c: morc (eredete isml.) [~-os].

d: zsibbad [~-ás, ~-t, ~-tság; zsibbaszt], puffad [~-ás, ~-t, puffaszt; pufók], pufféd [~-t], mord (eredete isml.);

é: *csetepaté [~-z].

g: tipeg (kedvesk., hángf.) [~-ó], bizserég [bizserget, bizsergés], laffog (SzófSz.: —), mcorog (SzófSz.: —), viczorog (eredete isml.) [viczorít, viczorgat], tántorog [tántorgó, tántorodik], tötög (SzófSz.: —).

gy: *rogy* (eredete isml.) [*~ás*; *rogyadozik*; *rogygan* ritk., hangf.].

i: *bumfordi* (+ tréf. v. gúny.).

k: *settenkedik*, *pöndörödik* (a tő talán valamilyen török nyelvből a honfogl. előtt) [*pöndörít*], *sziporkázik* (a tő eredete isml.) [*sziporka* \emptyset 1. \emptyset , 2. átv., vál.], *fickándozik* [*ficáncol*], *vickándozik* (SzófSz.: —).

l: *kornyikál* (+ rosszálló) (bizonytalan és vitatott eredetű), *motoszkál*, *lefetyel* (SzófSz.: —), *viháncol*, *lohol* [*~ás* \emptyset], *toporzékol* (igen régi, alkalmasint fgr. eredetű tő), *zsurmol-* (SzófSz.: —), *perdül* (bizonyt. eredetű tő) [*perdit*].

m: **nyámnnyám* (SzófSz.: —).

n: *moccan*, *visszazuhan* [*zuhan* \emptyset 1. hangut., 2. hangf., 3. átv., 4. \emptyset], *felfortyan* [*fortyan* nincs, *fortyog* \emptyset] [*~ás*], *szétrebben* [*rebben* vál., hangut.], *visszazökken* [*zökken* hangut.; *zökkenés* hangut.; *zökkenős* \emptyset 1. hangut., 2. átv., ritk.; *zökcent* \emptyset 1. ritk., hangut., 2. \emptyset , 3. átv.; *zökög*, *~ős* táj., hangut.; *zökkenő* \emptyset , I. hangut., II. 1. \emptyset , 2. átv.].

ó: *zsongító* [*zsongít* vál. 1. hangf., 2. hangut., 3. \emptyset].

r: *vigyor* (tő eredete isml.) [*~og* rendsz. rosszálló, hangf.; *vigyori* nép v. irod., hangf.; *vigyorgás* rendsz. rosszálló, hangf.].

s: *totyogós* [*totyog* hangut.].

t: *pittyedt* (SzófSz.: —) [*pittyeszt*; *pittyed* nincs, *lepittyed* ritk.].

5. Az összkép, amelyet e jegyzék alapján alkothatunk magunknak, a bevezetőben említett korlátok miatt igen viszonylagos érvényű; — jellemző az ÉrtSz.-ra, de egyelőre még pontosan nem állapítható meg, milyen mértékben jellemző az egész magyar szókincsre, vagy általában a magyar szókincsre. Eszerint volt szótárunkban 235 (az ikerszavakat nem számítva: 213) hangutánzó tövünk, ezenkívül mintegy 400 e tövekből alkotott származék; mintegy 40 hangfestő tő és ennek mintegy 30 származéka. A hangutánzó töveknek mintegy 54%-a (ikerszók nélkül: 58%-a) mély hangrendű volt, 38%-a (ikerszók nélkül: 40%-a) magas, 6%-a kettős hangrendű (nem vegyes, hanem kettős: *cseng-bong* — *csenge tt-bongo tt*), majdnem két százaléka hangrend (magánhangzó) nélküli (*ps*, *ss*, *zz*). A kettős hangrendűek természetesen mind ikerszavak, de ez utóbbiak között vannak magas és mély hangrendűek is. Érdekes ezeket az elemeket rendes ábécé-sorban látni, ahol tehát a tőkezetek vannak együtt (vö. KÁROLY: MNy. LXII, 151 kk.), de a fenti mellett még egy ilyen, azonos tartalmú, csak más sorrendű lista közzlése nyilván helypazarlás lenne. Sőt, „a szókészlet hangtani sajátosságainak és összefüggéseinek kérdéséről” (KÁROLY: i. h. 153) külön is kellene szólni e szavak kapcsán. Ehhez nem csupán a szóvégek és/vagy a szókezetek ismerete szükséges, hanem ezen elemek egész hangállományának statisztikai vizsgálata és összevetése szókincsünk egészének hasonló mutatóival. Ez a munka folyamatban van (természetesen távolról sem csupán a hangfestő-hangutánzó elemek kedvéért), de a 60 000-es szókincs hangstatisztikai vizsgálata még elektromechanikus gépeken is elég időt rabló és költséges (lehet, hogy éppen ezért nem is elektromechanikus, hanem elektronikus gépeken fogjuk ezt a kérdést megoldani — illetőleg, mire e sorok megjelennek, már valószínűleg meg is oldottuk). BENKŐ a hangfestő szavak kapcsán írja, hogy azokat „nem célszerű egyenként vizsgálni, hanem bizonyos vonatkozásokban összefüggő, egymásrahatásokat mutató csoportokat ajánlatos felölelni” (i. h., 260); ez nyilván áll a hangutánzókra is. Reméljük, hogy a fenti lista hozzásegíti a kutatókat egy-egy ilyen csoport könnyebb kialakításához; mi ugyanakkor vizsgálni kívánjuk azokat az általános törvényszerűségeket (ha vannak egyáltalán ilyenek, magát

ezt a kérdést is meg kell vizsgálni), melyek e szavak különféle csoportjaira együttesen érvényesek.

Vajon sok-e az itt felsorolt néhány száz tő és származék, vagy kevés? Ezt a kérdést kétféleképpen lehet feltenni: a) vajon más nyelvek hasonló nagyságú, valamennyire hasonló elvű szótáraiban több vagy kevesebb ilyen elemet találunk? b) vajon a s z ö v e g e k b e n ezek a tövek és származékaik milyen gyakorisággal szerepelnek? (A b) kérdés lényeges: hiszen kétségtelen, hogy hiába lehet például viszonylag sok hangutánzó-hangfestő szavunk, ha alig használjuk őket.)

Ami az a) kérdést illeti, arra — úgy látszik — egyelőre nincs válasz: tudásunk szerint eddig egyetlen más nyelv közepes szótárának anyagát sem dolgozták fel annyi szempontból, mint mi az ÉrtSz.-ét; a mi feldolgozásunkhoz stílusban legközelebb álló detroiti orosz szótári munkálat sem tér ki adataink szerint a stílári különbségekre, a hangutánzók kérdésére. Itt közölt eredményeinkkel tehát, eddigi ismereteink szerint, egyedül állunk, — és ezt egyáltalán nem büszkén, hanem szomorúan mondjuk, mert ha nem állnánk egyedül, sokkal többet érnénk velük. (Az említett amerikai munkahelyen kívül egyébként legalább két franciaországi és egy olaszországi centrumban hasonló kérdéseken és módon dolgoznak népes kollektívák; így remélhető, hogy az e két ország nyelvére vonatkozó adatok hamarosan nyilvánosságra is kerülnek, többek között ebben a kis részletkérdésben is.)

Ami a b) kérdést illeti (bocsássuk mindjárt előre: ott is szükség lesz egyéb nyelvek összehasonlító adataira!), — annak megoldása csak rajtunk áll. El lehetne (természetesen csakis gépeken) készíteni a magyar nyelv korszerű gyakorisági szótárát — ezt egy időben terveztem is, de MELCSUK kollégám lebeszélte róla; e szótár egyik melléktermékeként természetesen választ kapnánk a b) kérdésre, bár kevéssé pontosat. (E szavak előre látható módon elég ritka elemek lesznek a szövegekben; ezért igen nagy szövegeket kellene átnézni ahhoz, hogy a rájuk vonatkozó számszerű eredmények elég pontosak legyenek.) De ha elkészülne a Petőfi-szótár (vagy valamely más író nyelvének szótára), akkor e szótár megjelenésétől számított két éven belül rendelkezésünkre állhatna egy (gépi uton elkészített) teljes Petőfi-nyelvtan (vagy valamely más író nyelvének nyelvтана), melyben, apró részletkérdésként ugyan, de benne lenne, mely hangutánzó-hangfestő szavainkat használta egyáltalán a költő, szükség esetén korszakaira és műfajaira való bontásban; kimutatással arról, hogy indulatszavai közül mennyi volt a hangutánzó-hangfestő és megfordítva, ez utóbbiak közül mennyi volt az ige (nyilván sok; vö. BENKŐ: i. h. 257), a főnév, az indulatszó és így tovább.

PAPP FERENC

A magyar nyelv keleti szláv jövevényszavai fonológiai meghonosodásának kérdései

A magyar—keleti szláv nyelvi kölcsönhatás több mint tizenkét évszázados történetében az interferencia különböző típusával (a marginális, intraregionális, nem marginális típusokkal, valamint teljes vagy részleges szociális két-nyelvűséggel) és jellegzetes dinamikájával találkozunk. (A nyelvi interferencia típusokról I. Б. А. Серебренников, О взаимодействии языков [Проблемы субстрата]: Вопросы языкознания 1955/1: 7—25; Б. В. Горнунг, К вопросу

o типах и формах взаимодействия языков и диалектов: Доклады и сообщения Института языкознания II (1952); U. WEINREICH, Languages in Contact. New York, 1953. Vö. D. WHITNEY, H. SCHUCHARDT, E. SAPIR, A. MEILLET, SIMONYI ZSIGMOND, MELICH JÁNOS, R. JAKOBSON, KNEZSA ISTVÁN, BÁRCZI GÉZA, COLLINDER BJÖRN, HADROVICS LÁSZLÓ, KIRÁLY PÉTER, MOÓR ELEMÉR, SULÁN BÉLA és másoknak a nyelvi kapcsolatokról szóló tanulmányaival.)

MOLNÁR ERIK, V. SUSARIN és más történészek, valamint egyes nyelvészek úgy vélik, hogy a magyar—keleti szláv érintkezés csak a IX. század elején kezdődött, és a honfoglalásig összesen hatvan—száz évig tartott. PERÉNYI JÓZSEF, MORAVCSIK GYULA és más történészek, valamint egyes nyelvészek a kubáni (kaukázusi) őshaza elméletéből kiindulva az érintkezés kezdetét már a VI.—VII. századba helyezik, tehát az eszerint a honfoglalásig is már körülbelül háromszáz évig tartott.

A volt Levedia (Tambovi, Charkovi, Kievi területek), Mescsera, valamint a „Dnyiprovszki porohi” (Dnyeper folyó porondjai) mikrotoponimikájának általam felgyűjtött anyaga, e terület archeológiai ásatásai, valamint az óorosz—ősmagyar nyelvi kölcsönhatás eredményének a retrospektív felmérése olyan következtetésekhez vezet, hogy ha a magyarok kubáni (kaukázusi) őshazája nem is létezett (ami valószínű), mégis már a VII. század közepén megkezdődött a magyar—keleti szláv érintkezés és a honfoglalásig már körülbelül kétszázötven évig tartott. Ez összhangban van NÉMETH GYULÁNAK, valamint B. A. SZEREBRENNYIKOVNAK a magyar—török nyelvi kapcsolatokról szóló új koncepciójával.

Az ősmagyar—óorosz marginális és intraregionális kölcsönhatás, amely Dél-Oroszország és Dél-Ukrajna erdős-sztyeppes és sztyeppes területén (Levediában, Mescserában) történt, az interferáló nyelveknél főleg a lexikai szinten mutatható ki: például óorosz Дунай > m. Duna; óorosz хълмъ > m. halom; óorosz ясъ (N. Pl. яси) > m. jász; óorosz лѣджанинъ (*лѣдо + янинъ) > m. lengyel; óorosz крѣчет > m. kerecset; óorosz *вѣрхъ (верхъ) > m. varsa, óorosz сѣдѣжа > m. szégye; óorosz починѣк > m. N. pocsinók és mások, úgy mint ősmagyar *(on)-ugor > orosz (ukr.) Угорский; ősmagyar *Levedi (Konst. Porph. λεβεδιασ) > orosz (ukr.) Лебедин, Лебедяны¹; ősmagyar *šatir > óorosz шатѣрь > mai orosz шатѣр (ukr. шатѣор) stb. Az óorosz шатѣрь, mai orosz шатѣр (ukr. шатѣор), akárcsak a többi szláv šator ~ šatra szavak átvételének forrása (A. GRAUR) csak a magyar lehet. Ha közvetlenül a bolgár-törökből vették volna át, akkor az oroszban (ukránban) és más szláv nyelvekben шатѣр (šatyr) alak lenne. (Lásd erről MELICH: Zschr. f. sl. Phil. IV, 94—103, valamint KNEZSA, SzlJsz. I, 939—40). Az ősmagyar közvetítő szerepet a keleti szlávban még más török jövevényszavaknál is ki lehet mutatni (vö. K. H. MÉNGES, The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor tale. New-York, 1951.).

A honfoglalás előtti marginális és intraregionális magyar—keleti szláv nyelvi kontaktusok fejlődtek folytatódólagosan a honfoglalás utáni korszakban is, mégpedig Erdélyben a XVII. századig és Kárpát-Ukrajnában napjainkig.

A történelmi kútforrások, valamint a Kárpát-medence víz- és helységneveinek elemzése azt mutatja, hogy a Duna (Vaskapu) mentén is feljövő és honfoglaló magyar törzsek, mikor letelepültek Erdélyben, találtak már ott

¹ Itt tulajdonképpen kölcsönhatásról van szó, mert a *Levedi az óoroszból került át a magyarba, viszont a helységnevek már a magyar appellatívából vannak.

szláv etnikai csoportokat is. J. MILETIĆ szerint ezek a szlávok csak bolgárok voltak; KARÁCSONYI JÁNOS szerint keleti szlávok is voltak; ő 45 erdélyi helynévben kimutat óorosz elemeket (l.: J. Милетић, Седмиградските българи и техният език. БАН, кн. XXXIII. София, 1926.; KARÁCSONYI JÁNOS, Óorosz-szláv lakosok Erdélyben. Nagyvárad, 1925.). MOÓR ELEMÉR erdélyi szláv eredetű helységnevek tanulmányozása folyamán arra a következtetésre jutott, hogy a keleti szláv etnikai csoporttal Erdélyben csak a XII. századtól lehet számolni (E. MOÓR, Die slavischen Ortsnamen der Theiszebene IV, Die sprachlichen Eigentümlichkeiten der sl. ON. der Theiszebene 121—5). Ugyanilyen eredményre jutott KNEZSA ISTVÁN is, miután erdélyi helység- és vízneveket tanulmányozott; nézete szerint az erdélyi helységnevek szláv elemei nem adnak elegendő adatot ahhoz, hogy pontosabban megjelölhessük, melyik szláv etnikai csoportról van szó. (Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert: AECO. IV, 241—412; Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön: MNy. XLIV, 1—11; vö. BENKÓ LORÁND, A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. XLIV, 95—101). I. PANYKEVICs tüzetesen megvizsgálta az I. PRITSCH és A. AMLACHER által felgyűjtött erdélyi szláv eredetű helységneveket. Megállapítja, hogy köztük 18 biztos keleti szláv eredetű. (Pl. *Borzsova, Pusztari, Holob, Suhodol* stb. I. Панькевич, Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді: Slavica XXIV/2—3). Ahogy tanulmányozásunk eredményei mutatják, az erdélyi víznevek között keleti szláv típusú és valószínűleg eredetű is hat (*Herec, Kálnok, Rika, Szécsén, Tarja, Járpatak*).

Igy valóban, ha az erdélyi szláv eredetű toponimikai adatok nem elegendők ahhoz, hogy végleges ítéletet mondjunk afelől, voltak-e a XII. század előtt is az erdélyi szlávok között keleti szlávok is, mégsem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget. Annál is inkább, mert egyes óorosz jövevényszavak, mint például a *taliga ~ tajiga ~ telyega ~ tejiga ~ telyiga ~ telyika* (ÜMTsz.) < ó-orosz *телѣга* szó, minden jel szerint a X—XI. században kerültek át marginális kontaktusok során; viszont ilyen típusú magyar—óorosz nyelvi interferencia ebben az időben csak Erdélyben volt lehetséges.¹

Ha a IX—XII. században magyar—óorosz marginális és intraregionális nyelvi kontaktusok létezése még vitatható is, nem fér kétség ahhoz, hogy a XII. századtól kezdve mind Erdélyben, mind Kárpát-Ukrajnában az e típusú magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás intenzív volt, sőt időnként egyes helyeken részleges és teljes szociális kétnyelvűségbe fejlődött.

E nyelvi kontaktusok során mind a magyar, mind az ukrán nyelv és ezek kárpáti nyelvjárásai nyelvi elemeket, tipológiai modelleket vettek át egymástól. A legnagyobb hatás az interferáló nyelvek lexikai szintjén mutatható ki, ahol jövevény-, valamint tükörszavakkal is találkozunk. Ezek az átvételek a lexikának majdnem valamennyi makro- és mikroszemantikai csoportját felölelik: ukrán *обороз(a)* > m. *abora ~ zabora ~ aboroha* (K.,² E.,

¹ Kárpát-Ukrajna területén a magyar—ukrán marginális és intraregionális nyelvi kontaktusok a XII. században kezdődnek. Ezt mutatja a Kárpát-Ukrajnában felgyűjtött ukrán és magyar nyelvjárásai anyag. (L. a BALECZKY EMIL, SZ. P. BEVZENKO, J. O. DZENDZELIVSKIJ, P. P. CSUCSKA, DEZSŐ LÁSZLÓ, M. A. HRICÁK, V. I. LAVER, P. M. LIZANYEC, A. A. MOKÁNY, V. V. NYUMCSUK, V. I. OROSZ, I. D. PAHIRJA, I. PANYKEVICs, valamint BEREGSZÁSZI PÁL, IMRE SAMU, KÁPOSZTAI ERZSÉBET, LŐRINCZE LAJOS, TÖRÖS BÉLA, I. V. ZÉKÁNY és saját magam által felgyűjtött nyelvjárásai anyagot és tanulmányokat.)

² K. = magyar köznyelv; E. = erdélyi magyar nyelvjárásban; B. = volt bukovinai magyar nyelvjárásban; K—U. = kárpát-ukrajnai magyar vagy ukrán nyelvjárásban; NyA. = a Magyar Nyelvatlasz kéziratos anyaga; ÜMTsz. = az Új Magyar Tájékoztató

K—U. ÚMTsz., s. gy.); ukrán *бараболь(я)* > m. *baraboj* (E., NyIrK. X, 1) 'burgonya'; ukrán *бурян* > m. *burján* ~ *buruján* (K., B., E., K—U., ÚMTsz., NyA.); ukrán *дзозоть* > m. *dohot* (B., NyA.), 'kocsikenőcs'; ukrán *гречка* > m. *haricska* (B., E., ÚMTsz., NyA.) 'hajdina'; ukrán *холошне* ~ (N. Pl.) *холошня* > m. *hélisnya* ~ *herisnya* ~ *harisnya* ~ *horosnya* (K., E., B., K—U., ÚMTsz.) 'harisnya, posztó- vagy darócnadrág'; ukrán *гриб* > m. *hirib* (E., ÚMTsz.) 'gomba'; ukrán *хрип* > m. *hirip* (E., ÚMTsz.) 'horkolás'; ukrán *горня* > m. *hornya* (E., ÚMTsz.) 'csésze'; ukrán *колода* > m. *kalada* (E., K—U., ÚMTsz. s. gy.) 'fatörzs'; ukrán N. *кутач* > m. *kutacs* (E., K—U., ÚMTsz., s. gy.) 'piszkavas'; ukrán N. *куцик* > m. *kucik* (E., K—U., ÚMTsz., s. gy.) 'kemence melletti sarok'; ukrán N. *куляк* > m. *kujak* ~ *kulak* (E., B., ÚMTsz., NyA.) 'ököl'; ukrán *коромисло* > m. *karamiszu* (E., NyIrK. X, 1) 'vödörhordozó vállrud'; ukrán *луг* > m. *luh* (E., K—U., ÚMTsz., s. gy.) 'rét'; ukrán *мокров* > m. *morkó* (E., K—U., ÚMTsz., s. gy.) 'sárgarépa'; ukrán N. *очередь* > m. *ocserety* (K—U., s. gy.) 'sortállítás'; ukrán *плот* ~ *плѹм* > m. *plotty* (E., K—U., ÚMTsz., s. gy.) 'tutaj'; ukrán *потрохи* (N. Pl.) > m. *potroh* (E., NyIrK. X, 1) 'has, belső részek; kövér, nagy has'; ukrán N. *пудпеньок* > m. *puty-pinka* ~ *pitonka* (K—U., E., NyA., s. gy.) 'gomba-féle'; ukrán N. *порожняк* > m. *porozsnyak* (K—U., E., B., NyA., s. gy.) 'polozsna tojás'; ukrán *рижниця* > m. *rizsnice* (E., B., NyA.) 'házi gabonamalom'; ukrán *шейна* > m. *svajna* ~ *svějna* (K—U., s. gy.) 'ruhagyár, ruhaüzem'; ukrán *заваджати* > m. *zavadzsal* (K—U., s. gy.) 'zavar, lábatlankodik'; ukrán *житар* > m. *zsítár* (B., NyA.) 'gabonatar' és sok más.

Az ukránban viszont a magyarból: m. *bádog* > ukrán *бадога* (K—U., D.); m. *bíró* > ukrán *біров* ~ *бдірой* (K—U., s. gy.); m. *barna* > ukrán *барнастий* (K—U., s. gy.); m. *borház* > ukrán *боргаз* (K—U., L., s. gy.); m. *bizony* > ukrán *бізонь* (*бізоуно*) (K—U., s. gy.); m. *gerenda* > ukrán *геренда* (K—U., D.); m. *gazda* > ukrán *газда* (K—U., D., L.); m. *kert* > ukrán *кертма* (K—U., D., L.); m. *legény* > ukrán *легінь* (K—U., L., s. gy.); m. *mulat* > ukrán *мулатувати* ~ *мулатовати* (K—U., s. gy.); m. *rendes* > ukrán *рендешний* (K—U., L., s. gy.); m. *város* > ukrán *варош* > *варыш* (K—U., D., L.) és sok más.

Így tehát a sok évszázados magyar—keleti szláv nyelvi kontaktusok mindig kölcsönhatásúak voltak, és az interferencia különböző típusait teremtették meg. E kölcsönhatás folyamán legbehatóbbnak bizonyult a lexikai szint, amely jövevény- és tükörszavak átvételével és meghonosulásával jelentkeznek.

A nem marginális magyar—orosz nyelvi kölcsönhatás, amely a XIV. századtól kezdve napjainkig tart, néhány korszakra osztható fel aszerint, milyen intenzív volt e nyelvek kapcsolata. Ezek viszont a gazdasági, politikai, tudományos és műveltségi kapcsolatokat tükrözik vissza. Így az intenzív korszakok közé tartozik a XVIII. és a XIX. század, a legintenzívebb viszont a legújabb kor, amelyben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a Magyar Tanácsköztársaság, valamint Magyarország felszabadulása mint fontos történelmi események nagy szerepet játszottak.

kéziratot anyaga; NyIK. = Nyelv- és Irodalomtudományi közlemények. Kolozsvár; S. gy. = saját gyűjteményem. Hálás köszönetet mondok ezúton is TAMÁS LAJOSNAK, KIRÁLY PÉTERNEK, B. LŐRINCZY ÉVÁNAK, IMRE SAMUNAK, DEME LÁSZLÓNAK, BALOGH LAJOSNAK azért, hogy lehetőséget nyújtottak a Nyelvtudományi Intézet Új Magyar Tájszótárának, valamint a Magyar Nyelvatlasz kéziratot anyagának átnézéséhez.

¹ D. = J. O. DZENDZELIVSKIJ, L. = P. M. LIZANYEC gyűjteményéből.

E kölcsönhatás során a magyar nyelv is és az orosz is átvett jövevényszavakat: (pl. orosz *соболь* > m. *coboly*; orosz *комсомо́л* > m. *komszomol*; orosz *кулак* > m. *kulák*; orosz *нигилист* > m. *nihilista*; orosz *народник* > m. *narodnyik*; orosz *совет(ский)* > m. *szovjet*; orosz *спутник* > m. *szputnyik* stb.; - m. *bekes* > orosz *бекеи ~ бекеша*; m. *gulyás* > orosz *гуляш*; m. *tokaji* > orosz *токай(ский)*; m. *csárdás* > orosz *чардаш*; m. *paprika* > orosz *nanrika* stb.

A lexikai átvételek hanghelyettesítési kérdéseit illetően általában csak a szubsztitúcióról szoktak beszélni, miszerint az átvevő nyelv egy az eredetihez közel álló hanggal helyettesíti az átültetéshez szükséges, de hangtani rendszeréből hiányzó idegen fonémát. Az ilyen hanghelyettesítésről képet nyújt már Aristophanes is. A theszmoforii (*Θεσμοφοραζοδαι*) ünnepségről szóló vígjátékában bemutatja Skyth hőstét, aki nem tudja kiejteni a görög aspiratákat, és ezért *σχημα* helyett ezt mondja: *σχημα*; *θυγατριγ* helyett *τυγατριον*; *φιλλησαι* helyett *πιχησαι* stb. Hasonlóan helyettesíti a német a francia *j-t (zs) sch-val (s)*: francia *journal* > német (kiejtés) *jurnal*; a magyar az orosz *x-t (ch) h-val*: orosz *колхоз* > m. *kolhoz*; a francia a spanyol *j-t (ch) k-val*: spanyol *mujer* > francia *moukere*; az orosz a magyar *h-t z (g)-vel*: m. *honvéd* > orosz *гонвед*; a litván a német *f-et p-vel*: német *Farbe* > litván *parvas*; stb.

A lexikai átvételek szubsztitúcióját behatóan tárgyalták GOMBOCZ, SIMONYI, LAZICZIUS, KNEZSA, J. PLOIVANOV és mások, de fonetikai és nem fonológiai szempontból; sőt még a prágai strukturalista szemléletű nyelvészeti iskola is lényegében e kérdésben a fonetikai szempontot helyezi előtérbe, amikor idegen hangok fonológiai problémáiról beszél. Ők a lexikai átvételeknek a hanghelyettesítésnél három eshetőségéről beszélnek: 1. egy az idegen fonémával azonos fonéma funkcionál az átvevő nyelvben; 2. egy az idegen fonémával azonos hang funkcionál az átvevő nyelvben; 3. az átvevő nyelvben nincs az idegen fonémával azonos fonéma, sem hang. Az utóbbinak a hanghelyettesítése állítólag szubsztitúcióval történik. (Proces-verbaux de séances du 18 au 21 decembre 1930. Réunion phonologique internationale tenue à Prague (18—21 decembre 1930): TCLP. 1931: 300.)

De vajon funkcionálhat-e egy azonos fonéma két különböző fonológiai rendszerben? E kérdés megválaszolásának nagy jelentősége van a lexikai átvételek fonológiai meghonosodásának értékelésében. Ezért részletesebben megtárgyaljuk a fonéma néhány problémáját.

A nyelv fonológiai rendszerét nemcsak a fonémák és variánsaik jellemzik, hanem ezek funkcionális megterhelése és disztribúciója, sőt a morfémák vagy szavak egységét biztosító fonológiai segédeszközei is. S habár a nyelvészeti szakirodalomban ma is ellentétes nézetek uralkodnak a fonémának és variánsainak jellegét illetően mind a hagyományos, mind a strukturalista szemléleten belül, mégis közhely, hogy a fonémák és variánsaik saját fonológiai rendszerüknek a nyomaik magukon viselik. Ezért pl. az ősmagyar *i* (pl. **in*) és az óorosz *и* (pl. *былина*) avagy a magyar palóc *á* (pl. *hámuvál*) és a szlovák *a* (pl. *strana*) artikulációs szempontból azonos vagy majdnem azonos hangok, mégis különböző fonémák, mert különböző fonológiai rendszerekhez tartoznak. És ha a magyar nyelvjárások kevert jellegük ellenére hangtani izoglosszákat mutatnak, fonológiai szempontból két különböző nyelvjárásban (sem makro-, sem mikronyelvjárásban) nincs azonos fonéma vagy variáns. Így például ha az aknaszlatyinaí (Szolotvina, rahói kerület, USzSzk.) magyar nyelvjárásban vagy a lozsádi (Jeledniți, Románia) magyar nyelvjárásban funkcionál a bilabi-

alis tremulans ψ (vö. ψ_1 űcsök: s. gy.); ψ_2 űcsek: (NyA.), fonológiai szempontból két különböző fonémáról van szó, mert más-más fonológiai rendszerhez tartoznak, ahol eltérő oppozíciókat és korrelációkat alkotnak. E fonológiai eltérések nyomait a ψ_1 és ψ_2 magukon viselik. — Igaz, ez távol sem jelenti azt, hogy L. BLOOMFIELDnak vagy más behaviouristáknak igazuk van, amikor kijelentik, hogy még egy és ugyanazon fonológiai rendszeren belül sem funkcionálnak azonos fonémák, mert a valóságban nem is léteznek. Ezek szerint még az aknaszlatyinaí (szolotvinai) magyar nyelvjárásán belül is a ψ (bilabialis tremulans) például a ψ űcsök, ψ űcsköl szavakban nem azonos fonémák, és nem is egy fonéma variánsai lennének.

Még ha DOROSZEWSKI tétele (UngJb. XV, 499) helyes is, hogy egy fonéma variánsainak eltérő funkcionális szerepük van, ezeket azonban még nem ismerjük, mégis a variánsok topológiailag egy-egy fonéma körül csoportosulnak. Ezért is a fonémák variánsai nem változnak automatikusan fizikai szubsztrátummá, hanem továbbra is fonémák maradnak. A hang és a fonéma heterogén objektumok, és az invariánság problémája két fokú (fenotipikus és genotipikus) fonológiai absztrakció segítségével oldható meg (I. С. К. Шаумян, Принцип гетероинвариантности в двухступенчатой теории фонологии; Конф. по структурной лингвистике, посв. базисным проблемам фонологии, Тезисы докладов. Москва, 1963.). A fonéma és variánsai ezáltal minden fonológiai rendszer oppozícióinak és korrelációinak a maga nemében utánozhatatlan szülöttjei. Két idegen fonológiai rendszernek nincsenek azonos fonémái és a fonémáknak azonos variánsai. Mindezt szem előtt kell tartanunk, amikor a jövevényszavak és átvételek hanghelyettesítési kérdéseit tárgyaljuk, fonológiai meghonosodásukat vizsgáljuk.

Nyilvánvaló, hogy a lexikai átvételek fonológiai meghonosodásában mindig szubsztitúcióval van dolgunk. Most ennek alapján vizsgáljuk meg a keleti szláv jövevényszavak marginális és intraregionális, valamint nem marginális átvételeit a nyelvi interferencia típusainak megfelelően.

A marginális és intraregionális magyar — óorosz, valamint magyar — ukrán kölcsönhatás, a főleg szóbelileg átkerült keleti szláv jövevényszavak fonológiai meghonosodása még az átvétel folyamán kezdődött és kezdődik. A befogadó magyar nyelv fonológiai rendszerének sajátos oppozícióiból és korrelációiból képzett fonológiai „szitáját” (N. S. ТРУБЕЦКОЈ) az átadó óorosz, valamint ukrán nyelv ugyanilyen módon képzett fonológiai „szitára” helyezi. És e kettős szita segítségével „átrostálják” az átvétel fonéma-„burkolatát”: például óorosz хѣльмъ > ősmagyar **chalma* (> óm. *halma* ~ *holma* | > *halomu* ~ ~ *halom* | > m. *halom*); ukrán холошнѣ > m. N. *hëlosnya* ~ *hëlisnya* (> *halosnya* ~ *holosnya* | *horosnya* ~ *harisnya*).

A fonológiai „rostálás” folyamán, amely e nyelvi interferencia típusánál ösztönszerűen történik, az átvételt alkotó fonémák és variánsaik megváltoztatják egyes vonásaikat, hogy beleilleszkedjenek az új fonológiai rendszerbe. Így az átadó nyelvben szimultán jelentkező és az átvevő nyelvben hiányzó fonológiai elemeket lineárisan léptetik fel: például: óorosz ладжанинъ > m. *lengyen* > *lengyel*; ukrán N. куляк > m. N. *kujak* ~ *kulak*. A nyelvi interferencia intenzitásától, átvételek mennyiségétől függ, hogy mennyire közeledik a két fonológiai „szita” egymáshoz, és milyen minőségű „rostálást” végez. Így a magyar — ukrán szociális kétnyelvűség folyamán, amikor a nyelvi interferencia intenzív, és sok ukrán jövevényszó kerül a fonológiai „szitákon” keresztül, a rostálás „durva”, a fonémák és variánsaik meghagyják magukon

egyed, az átvevő nyelvnek idegen fonológiai elemeket: ukrán N. *пудпеньок* > m. N. *puđpenyok* ~ *putyinka* ~ *piťonka* stb.

A nem marginális magyar—orosz kölcsönhatás folyamán leginkább írásbelileg átkerült orosz jövevényszavak meghonosításánál a fonológiai rostálás tudatosan történik. A magyar—fehérorosz nyelvi kölcsönhatás leginkább az orosz vagy ukrán nyelv közvetítésével történt. Így itt nem tárgyaljuk. És habár ezeknek a jövevényszavaknak az átültetése a transzkripció és nem a transliteráció elvei alapján történik, az írásbeliség mégis kihat a fonológiai meghonosulásra: vö. ukrán N. *куляк* > m. N. *kujak* ~ *kulak* 'ököl' és orosz *кулак* > m. *kulák* 'zsiros paraszt'.

A fonológiai „rostálás” az átvételek fonológiai meghosszabodásának első lépése. Párhuzamosan folyik vele a fonológiai határjelzések átépítése is.

A nyelv fonológiai rendszerében fonémákon és variánsaikon kívül vannak még olyan fonológiai eszközök is, amelyek modifikálják a morféma vagy a szót alkotó elemek egységét, a nyelvi funkcionálás folyamán. N. Sz. ТРУБЕСКОЈ (ОСНОВЫ ФОНОЛОГИИ. Москва, 1960. 301—2) ezeket a fonológiai eszközöket fonematikai és afonematikai határjelzéseknek (Grenzsignalen) nevezi.

A fonematikai határjelzés a fonémák disztritúciójában alapszik. Így jelentéstani, funkcionális szerepén kívül a fonéma jellegzetes disztribúciójával delimitatív szerephez is jut, azaz jelzi a morfémának vagy a szónak a határait (pl. az észti nyelvben az *o*, *ö*, *ä*, *õ*, *ü* eredeti szavakban csak az első szótagban fordulhatnak elő: *kogemata* 'véletlenül', *kõhima* 'kõhögni' stb.). Az afonematikai határjelzések nem vesznek részt a morfémák vagy szavak jelentésének a megalapozásában és csak delimitatív funkcióra korlátozódnak (pl. a *h* fonéma a magyarban a szó kezdetén és végén realizálódik mint zöngétlen variáns és a szó belsejében mint zöngés variáns: *haj*, *düh* — *mohó*, *ihlet*).

E pozitív határjelzéseken kívül a nyelv fonológiai rendszerében működhetnek nemleges határjelzések is; például mássalhangzó-torlódás a magyarban, a finnben (vö. m. *hallgatni*, finn *laiska* 'lusta' stb.).

A finnugor nyelvekbeli magánhangzó-illeszkedés tárgykörében írt tanulmányomban (A. M. Rot, О гармонии гласных в финно-угорских языках, Вопросы финно-угорского языкознания. Москва—Ленинград, 1964. 59—68) a finnugor nyelvek fonológiáinak határjelzéseivel foglalkoztam. Arra a következtetésre jutottam, hogy mind a magyar, osztják, vogul, cseremisiz, mordvin magánhangzó-illeszkedésnek, török szinharmonizmusnak, mind a többi, főleg indoeurópai nyelvek hangsúlyának az a szerepe, hogy pozitív határjelzésként működjenek és biztosítsa a szóalkotó morfémák, főleg a tőmorféma és a toldalék egységét. Azokban a nyelvekben, ahol a szóalkotó morfémák egységét két pozitív határjelzés is biztosítja (a magánhangzó-illeszkedés és a hangsúly is, mint pl. a magyarban), ott az utóbbinak alárendelt szerepe van. És ellenkezőleg, azokban a nyelvekben, ahol nincs magánhangzó-illeszkedés, ott a hangsúlynak nagyobb fonológiai szerepe van, mert egymagának biztosítania kell a szót alkotó morfémák egységének a jelzését.

A magyarban a magánhangzó-illeszkedés mint fonológiai jelenség nem egységes. Ha a szótóban érvényesül, akkor fonematikai határjelzés funkciót tölt be (pl. *ez—az*, *cseléd—család*); ha a szótó és toldalék egységét mutatja, akkor afonematikai határjelzés (pl. *kert*, *kertek*, *kertekben*; *ház*, *házak*, *házakban*).

Hogyan illeszkednek be a keleti szláv lexikai átvételek a magyar fonológiai rendszer határjelzéseinek a modelljeibe? A nyelvi anyag tüzetes megvizs-

gálása arról tanúskodik, hogy a magyar nyelv a korszakának, a kölesönhatás típusának megfelelően érvényesíti hangsúlyozási és magánhangzó-illeszkedési modelljeit keleti szláv jövevényszavaiban is. — Az átvételek a fonológiai meghonosodás folyamán átváltoztatják a nem rögzített hangsúlyt rögzítetté, mégpedig a magyar hangsúlyozás modelljeinek megfelelően a főhangsúlyt az első szótagra rögzítik: pl. óorosz Дуна́и > m. *Duna*; óorosz ладжа́нинъ > m. *lengyel*; óorosz војевѣда > m. *vojovoda* ~ *vajda*; ukrán холби́не > m. *harisnya*; ukrán коло́да > m. *kaloda*; ukrán моркѡв > m. *morkó*; orosz ку́лак > m. *kulák*; orosz сое́м(ску́й) > m. *szovjet* stb. A hangsúlyozás erejének felmérései arról tanúskodnak, hogy az átvételeknek a magyar nyelv talaján átépített hangsúlya gyengébb, mint az átadó nyelvben.¹ Ezáltal gyengébb a delimitatív funkciója is, csökken a nem hangsúlyozott magánhangzók redukálása: orosz колхо́з > m. *kolhoz*; ukrán Н. кута́ч > m. N. *kutacs*. Ez azért történt, mert az átkerült jövevényszavaknál a magyar fonológiai rendszernek megfelelően funkcionál a magánhangzó-illeszkedés is, és delimitatív szerepében elsődleges. A XVI. századig átkerült keleti szláv jövevényszavaknál a magánhangzó-illeszkedés érvényesül mind a tőmorfémában, mind a tőmorféma és a toldalék között: óorosz сѣдѡжа > m. *szégye*; ukrán гречка > m. N. *haricska*; 1257: *Keresakerezthe* (Oklsz.), azaz fonematikus és afonematikus határjelzés szerepet végez. A XVI. században és később átvett keleti szláv jövevényszavaknál a magánhangzó-illeszkedés csak afonematikus határjelzés szerepet végez, azaz csak a tőmorféma és toldalék között érvényesül, például m. *szovjetek*, m. N. *ocseretyben* stb. Ugyanakkor egyes kárpát-ukrajnai magyar nyelvjárásokban, amelyek megőriztek archaikus vonásokat, a magánhangzó-illeszkedés az átvett szláv jövevényszavak tőmorfémáiban most is érvényesül: ukrán швейна > m. N. *svajna* stb.

A magyar nyelv fonológiai rendszerében a két pozitív határjelzésen kívül érvényesül még egy semleges harmadik is. Ez a fonémák disztribúcióján alapszik. Ugyanis ha finnugor eredetű vagy a XVI. század előtt átvett szóban a CC, azaz mássalhangzó-torlódású fonémacsoport funkcionál, akkor ez a morféma vagy a szó belsejét jelzi, mert szókezdetben ilyen mássalhangzó-disztribúció nem lehet; például *halkan*, *málna* stb. — Azoknak a keleti szláv átvételeknek, amelyeknek CC vagy akár CCC disztribúciója volt a szókezdetben, fonológiai meghonosodásában a magyar nyelv a mássalhangzók torlódásának a feloldását érvényesítette: például óorosz крѣст > m. *kereszt*; ukrán зру́б > m. N. *hirip* 'gomba' stb.

A mássalhangzó-torlódás feloldási eljárásának a kialakulásában a keleti szláv „polnoglaszije”, azaz a CVCV disztribúciót tartalmazó szavak és ezek átvétele átültetésnek a tapasztalatai is hozzájárultak; például óorosz боро́на > m. *borona*. Azt, hogy a *borona* szónak az óorosz volt a történelmi etimon-forrása, tanúsítja az archeológiai, történelmi kutatásoknak a magyar anyaga. A magyarok használták a boronát, akár a gerendelyt (faekét) már a honfoglalás előtt is. A *borona* szónak pedig a déli és nyugati szlávokkal interferáló egyes dunántúli nyelvjárásokban *brana*, *branyo* alakjai vannak (NyA.), tehát ezekben a

¹ Közhely, hogy az afonematikai határjelzés, azaz a tő és a toldalék közötti magánhangzó-illeszkedés csak a XII–XIII. században fejlődött ki. Így feltehető, hogy az ós-, valamint ómagyarban a hangsúly erősebb volt, nagyobb volt delimitatív funkciója is. Ennek viszont kihatása lehetett a magánhangzók sorvadásra. Tehát BÁRCZI elméletének helyességét a sorvadó magánhangzókról még a fonológiai határjelzések szerepe is bizonyítja.

nyelvjárásokban újonnan vették át ezt a szót a honfoglalás után a szomszédos szlávoktól. Ezek a dunántúli magyar nyelvjárások nem végezték el itt a mássalhangzó-torlódásnak a feloldását.

Így tehát a magyar nyelv a keleti szláv jövevényszavak fonológiai meghonosulásával biztosította az átvételek beilleszkedésének a kezdetét a magyar szókincsbe. Mert ahogy ezt tanulmányaim bizonyítják, a fonológiai meghonosulás elősegíti a lexikai átvétel szótani, szóképzéstani, valamint jelentéstani adaptációját is. A lexikai átvételek funkcionálásuk alapján 8 különböző fokú meghonosulást mutatnak. (L. erről részletesen „Про фонологічну адаптацію лексичних запозичень” című tanulmányomban: *Іноземна філологія*. Львів, 1965. 4. sz.)

A fonológiai meghonosulás folyamán a magyar nyelv fonológiai rendszere szembe találja magát az átadó keleti szláv nyelvek fonológiai rendszerének az ellennyomásával. Ennek az ellennyomásnak a hatékonysága korrelációban van az „átrostált” fonémáknak és variánsaiknak funkcionális gyakoriságával. Mert az átkerült szót alkotó fonológiai elemek meghonosulásuk ellenére megőrzi az átadó nyelv fonológiai rendszere elemeinek egyes nyomait. Ezek viszont, ha funkcionális gyakoriságuk van, és érzik az átadó nyelv fonológiai rendszerének támogatását, közösen felvonulhatnak és extern nyelvi tényezőként hathatnak az átvevő nyelv fonológiai rendszerére. Ehhez viszont az átvevő nyelvben is meg kell lenniük a behatoláshoz szükséges belső nyelvi feltételeknek; igaza van ugyanis R. JAKOBSONNAK, amikor azt állítja, hogy a nyelv csak akkor fogadhat be egy idegen elemet, ha ez megfelel nyelvi célszerűségének. Így a keleti szláv mint külső nyelvi tényező behatásának a részvételével alakultak ki a magyarban saját fonológiai oppozícióin és korrelációin a *zs* fonéma és variánsai, mint óorosz *жидѣ ~ жидовинѣ* > m. *zsidó*, óorosz *журѣ* > m. *zsir* stb. — A nyelvészeti irodalomban sokszor találkozunk azzal a megállapítással, hogy a *zs* magyar fonéma szláv átvétel. Ez helytelen. E fonéma a magyar belső nyelvi tényezők működése révén alakult ki; a szláv és más nyelvek itt csak külső nyelvi behatást gyakoroltak.

De nemcsak e fonéma megteremtéséhez járult hozzá a keleti szláv hatás. A magyar—ukrán marginális és intraregionális kölcsönhatás révén más fonológiai eltolódások, sőt új jelenségek keltek életre az átvevő magyar nyelv, főleg Kárpát-Ukrajna és Erdély magyar nyelvjárásainak egész fonológiai rendszerében. Ahogy ezt a BEREKSZÁSZI PÁL, TÖRÖS BÉLA, IMRE SAMU, LŐRINCZE LAJOS és általam felgyűjtött kárpát-ukrajnai, valamint a CSÚRY BÁLINT, BENKŐ LORÁND, LŐRINCZE LAJOS, MÁRTON GYULA, MURADIN LÁSZLÓ által felgyűjtött erdélyi magyar nyelvjárások anyagának az elemzése mutatja, az ukrán nyelvjárások fonológiai rendszerének mint külső nyelvi tényezőnek a behatásával is fonológiai eltolódások mentek végbe e magyar nyelvjárásokban. Így ezek (főleg a peremnyelvjárásokban, a nyelvjárászige-teken, valamint a kétnyelvűség és keleti szláv szubsztrátum által erősen befolyásolt területeken): 1. A hosszú és rövid mássalhangzók korrelációjának a felbomlása és a hosszú mássalhangzók időtartamának a rövidülése: *öregeb, monta* stb. — 2. Hasonló felbomlás a hosszú és rövid magánhangzók korrelációjában és a hosszú magánhangzók rövidülése: *tanító, mühej* stb. — 3. Egy velariszerű *ž* funkcionálása: *hžba, ržbalka* 'halász' stb. — 4. Egy bilabialisserű *v* megteremtése és funkcionálása: *falvak, lovak* stb.

A fonológiai határjelzések funkcionális eltolódásainak a megteremtésében külső nyelvi tényezőként behatolt a keleti szláv fonológia rendszere is.

Ennek behatolása révén is egyes kárpát-ukrajnai és erdélyi nyelvjárásokban ilyen jelenségek álltak elő: 1. Felbomlott a magánhangzó-illeszkedés: *ebédha*, *ëmberja* stb. — 2. Növekedett a hangsúly delimitatív szerepe, és helyenként megalakult a nem rögzített hangsúlyozás: *ëbid*, de *ëbidet*, *barqzda*, de *barqzdäja* stb. — 3. Felbomlott a mássalhangzó-torlódáson alapuló semleges határjelzés működése: *bráha*, *plotty* stb. — De ez utóbbiban a keleti szláv behatásnak csak kis szerepe volt. A mássalhangzó-torlódás felbomlásának a megszűnésében és az CCVC modell meghonosulásában a külső nyelvi behatás terén főszerepet játszottak a déli és nyugati szláv, valamint germán, latin és más nyelvek. Ezért erősebb ez a jelenség a dunántúli nyelvjárásokban, de elterjedt a köz- és irodalmi nyelvben is. Először honosult meg a *pr* szókezdő mássalhangzó-torlódás. Belső nyelvi feltételeket ehhez szerintünk a *ψ* (bilabialis tremulans) teremtette meg (vö. a *ψücsök*, *ψüsszög* szavakat). Az Értelmező Szótár elemzése azt mutatja, hogy *p + C* szókezdő mássalhangzó-torlódásnál a legelterjedtebb a *pr* (245 címszó); azután jön a *pl* (53 címszó), *psz* (12 címszó), *pf* (4 címszó), *pn* (2 címszó), *ph* (2 címszó); *pb*, *pc*, *pd*, *pg*, *pj*, *pk*, *pm*, *pt*, *pυ*, *pz* szókezdő szavak nincsenek a magyarban.

Így tehát a magyar—keleti szláv kölcsönhatás folyamán a magyarba átkerült jövevényszavak fonológiai meghonosulásában érvényesült az átvevő nyelv fonológiai rendszerének hatása. Az átvételek az átadó keleti szláv nyelvekből magukkal hozott egyes fonológiai jelenségek nyomait az átvevő nyelvben, főleg a kárpát-ukrajnai és erdélyi magyar peremnyelvjárásokban külső nyelvi tényezőkként működtették, és részt vettek egyes fonológiai eltulodásoknak a megteremtésében.

A. M. ROT

Névfajtés és művelődéstörténet

I. Közismert dolog, hogy a földrajzi nevek segítségével bizonyos mértékig rekonstruálhatjuk a régi tájat, annak külsejét, növénytakaróját. Megőrzi a név például a hajdani erdő emlékét akkor is, ha helyén már búzatábla vagy friss település van; hírt ad a régi növényzetről, ha annak már csak a híre él azon a vidéken, sőt, a kutató hozzáértő megszólaltatásával azokról a növényekről is vallanak ezek a földrajzi nevek, amelyeknek egykori neve már nemcsak itt, hanem az országban másutt is feledésbe ment.

Tanulságos példával illusztrálta a fenti tételt INCZEFI GÉZA néhány évvel ezelőtt folyóiratunkban megjelent dolgozatával (A Szeged környéki paprikakultúra legrégebb nyelvi emléke: MNy. LIX, 68—71). Ebben a *Biberés* földrajzi névből von le igen jelentős tanulságokat. *Biberés* a Tisza—Maros szögétől keletre Maroslele község határában a Szárazéri csatorna és a falu között egy sík szántó neve. Ezt a tulajdonnevet a 'bors' jelentésű szerb *biber* szóból származtatja. Minthogy a *biber* 'paprika' szóra eddig csak Dunántúl déli részéből és Szlavóniából ismerünk néhány adatot, ezért a szerző adatainak — mint (i. h. 69) írja — „szóföldrajzi értéke is van, mert a paprika jelentésű *biber* (~ *bibere*) szónak a Tisza menti egykori meglétét igazolják, egyben pedig a szónak az eddiginél jóval régebb emlékei”. A *Biberés* név nem áll önmagában ezen a területen, hanem egész nagy családot alkot. „A név számos szerkezete — írja INCZEFI (i. h. 70) — azt a tanulságot rejti, hogy a paprika megjelenése, közismertté válása nevezetes dolog volt a vidék kertészei között, ezért vált a névadás alapjává az új paprikaföld, és ezért keletkezett annyi összetétele”.

2. INCZEFI dolgozatának tanulságait nagyon érdekesnek tartottam, de kételyeket is ébresztettek bennem következtetései. Ezek a kételyek még növekedtek igen értékes, nemrég megvédett kandidátusi értekezésének tanulmányozása során. Főként azért, mert ha szőfejtése, feltevése helyes, akkor a Szeged környéki *Biberés* földrajzi névnek és összetételeinek egykori megléte nemcsak az előbb idézett tanulságot rejtik magukba. Tehát nemcsak azt, hogy a tárgyalt területen hatalmas paprikakultúra keletkezett, s ezzel egyidejűleg ismeretessé vált egy addig teljesen ismeretlen szó, hanem ennél többet is. Nevezetesen azt, hogy nem is olyan régen, a XVIII. században szinte a szemünk láttára igen nagy területen elterjed, nagy fontosságúvá válik egy növény, s azután nyomtalanul kipusztul, hogy az emléke sem marad meg, már tudniillik annak emléke, hogy ott valaha paprika volt, s nemcsak az egykori növény, hanem a neve is nyomtalanul eltűnt, senki sem tudja ma a tárgyalt területen, hogy a paprikát egykor *biber*-nek vagy *biberé*-nek nevezték. Annak van — mégpedig elég nagy — irodalma, hogy a szóban forgó növény neve *paprika*-ként ismeretes, de sem arról nincs feljegyzés, hogy a *Biberés*-ben valaha paprikát termeltek, sem arról, hogy a paprikát valaha *bibere* néven is emlegették.

3. Hogy 'paprika' jelentésű *biber* ~ *biber* közszóra valóban vannak adataink, az kétségtelen. A *Biberés*-nek ebből való származását azonban INCZEFI szinte magától értetődőnek tartja. Ezért szemmel láthatólag nem is aggályoskodik azon, hogy a *biber* ~ *biber* szót csak a Dunántúl déli vidékéről közölték. Nem tartja megvizsgálandónak azt sem, hogy a Dunántúlon is egyáltalán élő szóvá, valóban használt szóvá vált-e. A nagyon is szórványos adatok alapján eléggé kérészerűtű lehetett azon a vidéken is, amelyről közölték. A mai nyelvjárásokból teljesen kiveszett még az emléke is: a Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtése során sehol sem találkoztunk vele, de más újabb nyelvjárási gyűjtemények sem közlik. (A szlavóniai Kórógyon — PENAVIN OLGA kéziratban levő gyűjtése szerint — ismerik: *biberpaprika* = apró, gömbölyű rózsapaprika. Itteni előfordulása azonban aligha bizonyít amellet, hogy valaha általánosan vagy akár nagyobb területen ismeretes lehetett.) Szeged és Makó környékén nem ismerik, nem találjuk sem írásos nyomát, sem emlékét a szájhagyományban. BÁLINT SÁNDOR sem említi Szegedi Szótárában. Hogyan kerülhetett Makó környékére Baranyából (ahol szintén aligha volt általánosan használt szó), hogyan vált — nyomairól ítélve — olyan jelentős, fontos szóvá? (Az már szinte jelentéktelen kérdés, hogy — ha innen került át — miért nincs nyoma sem az itteni -e nélküli formának, miért nincs egyetlen *Biber* vagy *Biberes*, *Biberes* adat sem.)

Messzemenő és érdekes következtetéseit tehát egyedül a *Biberés* helynév és összetételei meglétéből vonja le INCZEFI, vitathatalannak s eleve bizonyítottnak véve a tulajdonneveknek a *biber* 'paprika' közszóból való származását, sőt, a nagyszámú *Biberés* földrajzi név megléte alapján, továbbá, hogy *Biberés* névre már előbb van írásos adataunk, mint a *paprika* közszóra, azt is lehetségesnek tartja, hogy *biber*, *bibere* „volt a paprikának régebbi általános neve (az ismert *törökbors*, *vörösbors* stb. mellett), de az újabbán átvett *paprika* kiszorította, és csak nyomai maradtak fenn” (i. h. 70).

A *biber* 'paprika' közszónak a Tiszántúl nyelvében egyetlen nyomát véli fölfedezni INCZEFI, mégpedig a MTsz. kiskunhalasi *biböréll* 'ujjai között morzsolgat' adatában. Vele összefüggésben ezt írja (i. h. 70): „Ennek az igének az alapszava minden bizonnyal a *biber* 'paprika' főnév. De ott már a *biber*

(talán inkább *bibere*) szó kiveszett, kiszorította *paprika* szavunk, és csak ez a származéka maradt fenn. A *biböréll* mai 'ujjai között morzsolgat' jelentéséből arra lehet következtetni, hogy az Alföldön is élt a *biber* 'paprika' szó, és az igei származék eredeti jelentése 'ujjai között száraz paprikát morzsolgat' volt, majd a *biber* (*bibere*) 'paprika' kiveszése meg a paprikatorés fejlettebb módjainak . . . általánossá válása után lett csak 'ujjai között morzsolgat' jelentése általában, miután a konkrét, a tárggyal való művelet szemlélete elhomályosult."

4. Kétségeimet INCZEFI okfejtésével és eredményeivel kapcsolatban a következőkben foglalom össze:

A) Annak valószínűsítéséhez, hogy a *biböréll* igének valóban a *biber* 'paprika' (de inkább *bibere*) az alapszava, először is azt kellene bizonyítani, hogy valaha is volt ilyen paprikamegmunkálási mód, tehát nem törés, hanem ujjakkal való összemorzsolás. De igen nehéz elképzelni, hogy mozsár helyett, amely már sok emberöltővel ezelőtt járatos volt minden vidéken (vö. *borstörő*, *böstörő* stb.), ilyen módon „porították” volna a paprikát. Még 1–2 cső esetében is nehézkes művelet lett volna ez, hát még ha több száz holdnyi terményre gondolunk.

Azután: ha általános lett volna ez az egyszerűbb mód, alighanem átvitték volna a megnevezését a más módszerrel való törésre is, de ennek semmi nyoma. Különböen is BÁLINT SÁNDOR tanúsága szerint már igen jól el voltak látva az egyes háztartások a szükséges paprikatoróval. Ezt írja a Szegedi Szótárban: „A külük száma mintegy száz évvel ezelőtt házanként 3–12 között váltakozott . . . Az udvaron külön szín alatt állottak.”

De nemcsak tárgyi, hanem nyelvi nehézségei is vannak ennek a szószármaztatásnak.

Fel kellene sorolni néhány analógiás képzésű igét, hogy ezt a feltevést valószínűbbé tegyük. Ilyesféle — tudtommal nem létező — képződményekre gondolok, mint *mentál*, *rozmaringol* 'mentát, rozmaringot ujjai közt morzsolgat', vagy *kenderel*, *kócol* 'kendert, kócot ujjai közt sodorgat' stb. (Ezeknek a hiánya persze nem teszi okvetlenül lehetetlenné a *biböréll* feltételezett származását, hiszen valamivel távolabbi analógiás alakulatokat nyilván találhatnánk, amelyek a feltevést támogatnák.)

Ha lett volna kézi paprikamorzsolás, s ha igaz volna INCZEFI szószármaztatása, akkor alighanem kellene lenni egy *paprikál* 'ujjai között paprikát morzsol' igéneknek is. *Paprikál* van is (MTsz.), de a jelentése: 'pizsmogva dolgozik'. A *babirkál* címszó alá sorolja a szerkesztő, ahova (vagy a *babrál* alá) valóban tartozik. De nyilván ide tartoznék, tartozik a *biböréll* és egész nagy — valószínűleg hangfestő eredetű — rokonsága is, a *biberéz*, *biberész*, *bibirász*, *biberkél*, *bibergél*, *bibertél*, *bibirál* stb. (L. A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára nemrég megjelent I. kötetének *babrál* címszavát.)

B) Ha a *biböréll* tanúvallomása több mint bizonytalan, akkor a sok *Biberés* földrajzi név bizonyító értéke is lényegesen csökkent, hiszen előbb kétségtelenné kellene tenni az etimológia helyességét, hogy azután a művelődéstörténeti következtetések levonásába fogjunk. De — mint már mondtam — igen sok volna még akkor is a kérdőjel. A leglényegesebbre részben már utaltam: a *Biberés* és összetételei által jelölt terület igen nagy. Két adatot idézek INCZEFI közelményéből: „*Biberés* Benne a' gazdasági út 506 Hold 166 □öl” (i. h. 69); „*Biberés hat*, melly két Száz Huszon hét Jugeriumokból áll” (i. h. 70). Az adatok alapján már a XVIII. század első felében nagy területeket jelöltek

ezek a nevek. A földrajzi névvé válást nyilván sok évtizedes és igen jelentős paprikakultúrának kellett megelőznie. Hogy lehet az, hogy ez a paprikakultúra egyszerre nyomtalanul elpusztult, átadván helyét igen sok esetben káának, szittyónak? Hogy lehet továbbá, hogy nemcsak a növénynek, hanem a névnek sem maradt semmi nyoma?

C) De volt-e, lehetett-e ezen a területen egyáltalán paprikakultúra?

INCZEFI adatait vizsgálva afelé hajlok, hogy ezeknek a területeknek a talaja talán sohasem is volt alkalmas paprikatermelésre. BALINT SÁNDOR (SzegSz. *paprikaföld* címszó) szerint „... a paprika az olyan földet szereti, amelyben kalászos volt az előző évben, vagy pedig frissen trágyázták. ... Paprikatermesztésre különben legalkalmasabbak a városkörüli feketeföldek ... Jól megterem a feketeszélen is, tehát ott, ahol a homokba való átmenet kezdődik, de magán a televényes barna homokon is. A réti, ártéri ... talaj kevésbé felel meg.”

Ezzel szemben milyen talajviszonyokat mutatnak a *biberés* szóval képzett földrajzi nevek?

A *Biberésere*, *Biberésfok*, *Biberés hát*, *Biberési rét*, *Biberés síkja*, *Biberés-széle* nevekben az *ér*, *fok*, *rét* vizes, vizenyős helyet jelöl, de semmi esetre sem szántóföldet: *fok* 'nagyobb vízzel közlekedő vízer'; *sík* (a vízszabályozás előtt): 'nádtól, bozótól mentes vízállás'. A vizes területekből kiemelkedő *hát* név is ilyesmire utal. S ha ez így van, a különben nem sokat bizonyító *szél*, valaminek a *széle* is inkább azt támogatja, hogy a *Biberés* valamikor vizes terület lehetett.

Ezt látszik bizonyítani a szóban forgó név által jelölt táj egykori növényzete is: 1803: „In Praedio Lele intra Arundinata et Cariceta particulis *Biberesi rét*”; 1828: „pro Falcastro *Biberés hát*”; 1832: „A *Biberésben* található Gyékény”. Vizes területre utalnak a *Biberés*-t körülvevő földek is: *Ludas*, *Kárászos* és *Szék*. (1900. k.: „*Biberés Kárászos*, *Ludas* és *Szék* között”). *Ludas* ma is ismert szántó a lelei határban, *Ludashát*, *Ludasrét*, *Ludassíkja*, *Ludasszakadék*, *Ludasszéle*, *Kishudashát*, *Nagyhudashát* régi, illetőleg elpusztult nevek. A *Ludasrét*, „Vízjárta terület volt, amelyet *Biberés ere*, *Mámaere* és *Jóvizere* nyúlványai látták el vízzel.” A *Kárászos* név önmagáért beszél. A *Szék* ugyancsak, de INCZEFI írja is, hogy vízállásos terület volt. (Az utóbbi adatok kandidátusi értekezéséből.)

Ha ezek az adatok a mai állapotot jelölnék, akkor sem lehetne elképzelni, hogy egy-két évszázaddal előbb lényegesen mások voltak a talajviszonyok, hiszen időben visszafelé éppenséggel több volt az árterület, a vízjárta föld. De az adatok vallomása szerint abban az időben sem volt valami alkalmas ez a talaj kertészkedésre, amikor — mint az egyik monográfiából idézi INCZEFI (MNy. LIX, 71) — annyi paprikát termelnek, hogy „hordókat töltenek meg vele”, s hogy „az egész Alföldet és Bánátot elönti Makó gyökereivel, hagymáival és paprikájával”.

Azok a kertek, amelyekben ez a nagy bőség volt, nem voltak a *Biberés* környékén. De vízjárta helyen sem voltak ilyen kultúrák. SZIRBIK, akitől az előbbi idézet is való, 1835-ben ezt írja a makói kertekről: „Veteményes kertjeik ezek: Szuszogó, Lesi, Borjuvár, Sz. Lórintznek, és Kortyogónak egy része, sőt a' régi Szöllőket is helyenként kivágják és veteményes földekké formálják” (i. h. 70). A kertek nevei között egyetlen egy sem akad, amely vízre vagy vizes helyre utalna. A *Kortyogó* volna kivétel, de ez a borivás tréfás megnevezésére utal, tehát szőlős terület volt.

5. Sajnos, a probléma megnyugtató megoldásával én is adós maradok, sőt még újabb ötlet felvetésével is. Megoldaná a rejtélyt, ha például egy 'hód' jelentésű *bibere* szót ki tudnánk mutatni ezen a területen, de ennek nem nagy a valószínűsége. Ki kell kapcsolnunk a *Biber* családnévből való származtatást is. Lehet, hogy más tájak hasonló földrajzi nevei — ha vannak ilyenek — meg fogják mutatni a helyes megfejtést. Végző soron azt sem tartom lehetetlennek, hogy — kételyeim ellenére — földrajzi nevünk mégis a tárgyalt *biber* ~ *bibere* közszóval van rokonságban, de ebben az esetben INCZEFI inkább eltalálta, mint bebizonyította az igazságot.

LÓRINCZE LAJOS

Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez

1. Aki figyelemmel kísérte az utóbbi évek névtani irodalmát, többször találkozott INCZEFI GÉZA nevével. Legutóbb a Magyar Nyelv adott helyet egy tanulmányának, amelyben a földrajzi nevek szerkezeti kérdéseivel, a többtagú meg ragos és névutós földrajzi nevekkel foglalkozik (Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alakai kérdései: MNy. LXIII, 64—71). Vizsgálódásait azzal zárja (i. h. 71), hogy több magyar és külföldi gyűjtemény tanulmányozása alapján a nevek szerkezete tekintetében nem szabna határt, hanem a névség eldöntésében csupán funkcióbeli megkötöttségeket tart fontosnak. Ennek alapján földrajzi névnek tartja a *Kocsmá után való lép* (az INCZEFI hivatkozásait használom: R 58), *Hegymeget való Szép tsere* (K 254), *Széna rét arkara megjen vegel* (B 23) stb.-féle szerkezeteket. A szerző az ország különböző vidékeiről származó gyűjtemények névanyagának összevetése révén általános érvényű szabályszerűségeket akar megállapítani (vö. MNy. LXII, 74 és LXIII, 65—6), mert valóban már az egész nyelvterületre kiterjedő gyűjtések befejezése előtt az eddigi gyűjteményekben feltárulkoznak előttünk a földrajzi nevek alaptípusai (vö. KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzi nevei: MNyTK. 95. sz. 3).

Földrajzinév-gyűjtés közben sokszor alapos megfontolással kell döntünk egy-egy adat névségéről. Magam is azt vallom, amit INCZEFI (i. h. 71): „... nem tekinthető névnek az alkalmi fogalmazás, hanem a közösség bármely kis egységének tudatában élő valóságnak kell lennie. A gyűjtőknek tehát a neveket abban az alakban kell lejegyezniük, ahogyan azok társadalmi érvénnyel kialakultak, tehát pontosan meg kell mindig különböztetniük az alkalmi a szokásostól.” Ez pedig úgy történhetik, hogy több adatközlőt megkérdezzünk. Annak ugyanis gyűjtés közben kevés a valószínűsége, hogy — mintegy „orvanyagként” — természetes beszédhelyzetben, funkcionálás közben halljuk meg a nevet. Ha pedig szigorúan ragaszkodunk a BÁRCZI GÉZA (Szók. 2 145) megfogalmazta földrajzinév-fogalomhoz, sokszor már a névadó kikapintásával dönteni tudunk. Mások viszont nem maradhat el a körültekintő helyszíni vizsgálat sem (vö. BÁRCZI: i. h.). Nem kételkedhetünk abban, hogy a gyűjtők mindig igyekeznek a lehető legjobb adatközlőket kiválasztani, mégis gyakran előfordul, hogy a sok utánajárással és körültekintéssel választott adatközlők is valósággal gyártják a laza szerkezetű „földrajzi neveket”. Zavarja őket az idegen gyűjtő jelenléte, a magnetofon, és ilyenkor „köznyelviesítik” a neveket is azzal, hogy mindegyiket megtoldják egy é r t e l m e z ő v e l (vö. BALÁZS

JÁNOS: Általános nyelvészeti tanulmányok I, 45), leggyakrabban a *dűlő* szóval. Ha ezt az alkalmi értelmezőt nem választjuk le a név testéről, akkor tulajdonképpen új nevet alkotunk. A veszélyre figyelmeztetett VÉGH JÓZSEF is Debrecenben, a nyelvészeti kongresszuson elhangzott előadásában. Máskor meg a régi térképek félrevezető adatainak tudálékoskodó alkalmazása szüli a laza szerkezeteket.

INCZEFI rétközi földrajzi neveket is vizsgál tanulmányában, sőt éppen a KISS LAJOS könyvében (Régi Rétköz. Budapest, 1961.) megtalálható névtípusok alapján mondja ki (i. h. 66), hogy a névalkotásnak itt és Erdélyben még az ősi formája is él, meg (i. h. 70) hogy a ragos földrajzi nevek rétközi előfordulása éppen azt bizonyítja, hogy ezek a típusok Erdélyben sem román hatásra keletkeztek, legfeljebb a nagyobb megterheltségük tekinthető idegen hatásnak, s hogy ez a fajta névalkotás a föld természetes megnevezési formája.

A Zala megyei lelkesítő példa nyomán nem sokára befejezzük Szabolcs-Szatmárban is az élő névanyag gyűjtését. Mint a munka egyik irányítója és résztvevője, úgy érzem, alaposan ismerem e vidék névalkotási módjait, a megtalálható nevek típusait, s a még hátralevő gyűjtések e tekintetben kevés meglepetést okozhatnak számomra. Magam is egy rétközi községből származom, így könnyedén meg tudom állapítani, hogy meghatározott esetben egyedi névhasználatról, a terület részének azonosítása végett szükséges tüzetes körülírásról vagy pedig szociális érvényű névről van-e szó. A Rétköz és a Nyírség ma élő nevei között alig találunk laza szerkezetűt. Ezért az alábbiakban INCZEFI dolgozatából néhány Rétközből vett példát emelek ki, amelyeket ő (KISS LAJOS nyomán) vidékünk névgyűjtésére jellemzőnek tart. E példák forrásainak megállapítása az adatok időben és térben való helyre tevésén kívül más eredmények elérését is ígéri.

2. A Rétközből vett laza szerkezetek forrásait tekintve három nagyobb csoportra oszthatók. Az elsőbe az értelmezősök, a másodikba pedig olyanok tartoznak, amelyekben a történeti forrás szövegkörnyezete tapadt a név testéhez. Végül a harmadikat azok alkotják, amelyekben nincs is földrajzi névi tag, hanem csak megjelölések, köznyelvi körülírások (vö. BÁRCZI: i. h.), alkalmi helymeghatározások.

A) INCZEFI a *dűlő* szóval alkotott földrajzi nevekre egyetlen példát hoz a Rétközből: *Róka lyuk hegy dűlő* (R 239). Hogy ez ilyen alakban sohasem volt földrajzi név, azt bizonyítja maga KISS LAJOS. Idézzük könyvéből a szerkezetre vonatkozó részt! „[Bekezdés] *R ó k a l y u k h e g y*. A község belterület délkeleti részéhez másfél kilométerre. 3 holdnyi emelkedés, mely kb. 10 m magas lehet. A rókák valóságos barlangja volt, később búzatermő föld lett. 1884-től kezdték szőlővel és gyümölcsfával beültetni. Ma is szőlő, kitűnő bort és gyümölcsöt terem. 150 hold területű dűlőt értenek most a l a t t a [Én ritkítottam! — M. A.]. 1921 márciusában rigolírozás alkalmával kővéső és kőkori edények kerültek napvilágra. [Bekezdés] *R ó k a l y u k h e g y d ű l ő*, lásd *Róka lyuk hegy*.”

A névhez alkalmilag toldott *dűlő* megjelent már a múlt századi térképeken. Lássunk néhány példát a Rétközből! Tiszarád 1865-ből való tagosítási térképén a következő esetekben szerepel: *Fertőfark dűllő*, *Haraszt dűllő*, *Kenderátó dűllő*, *Kenyér hegy dűllő*, *Nagy hegy dűllő* (Nyíregyházi Állami Levéltár, Térképtár 200. — A továbbiakban: NYÁL. Tt.). Mind az öt szerkezet így szerepel a KISS LAJOS könyvében is (385, 386, 386, 387, 387), anélkül, hogy a forrást jelölné. Az 1860/65-ös ibrányi tagosítási térkép *N. híd előtti dűllő*

(NyÁL. Tt. 196. — Kissnél *Nagyhid előtti dűlő*: R 148) és *Nagy hid dűlő* adata ugyancsak megjelölés értékű, bár az előbbiben a földrajzi nevet még egy -i képzős névutóval is megtoldották. Ugyaninnen való a *Czigány Kút dűlő*, *Fertő alja dűlő*, *Nagy sacz dűlő*, *Kis sacz dűlő*, *Esbó halmi dűlő*, *Kapoly dűlő*, *Zovány hegy dűlő*. Paszabról (1859. NyÁL. Tt. 197): *Uj ér háti dűlő*, *Közép gorond dűlő*, *Éghalom dűlő*. Nagyhalásról (1863/66. NyÁL. Tt. 194): *Bálvány hegy dűlő*, *Bálvány gát dűlő*, *Bálvány zúg dűlő*, *Ördöngös dűlő*, *Szőlő hegy dűlő*. Nyírbogdány kataszteri térképén két ilyen szerkezetet találtam: *Hene dűllő*, *Két kut dűllő* (KISS rosszul olvasta: *Rétküddűllő*. — I. m. 289).

Olykor más köznévi is betölti az értelmező szerepét.

KISS LAJOS Nyírbogdányból *Alvég utca*, *Böndi utca* (R 280), *Csoma utca* (R 281) neveket közöl. Ott pedig ilyenek nincsenek! A lakosság a hivatalos név helyett ma is a régi népi *Alvíég*, *Böndi*, *Csoma* neveket használja anélkül, hogy melléjük tenné az *utca* értelmezőt. Sok esetben azért is fölösleges az értelmező kitétele, mert a névben már szerepel egy falurészt jelentő köznévi. A kéki *Alvég utcá*-ról KISS is megjegyzi, hogy a nép *Szug*-nak hívja (181). Ugyanilyen típusúak még a következő szerkezetek: Búj: *Sirinya utca* (44); Döge: *Tóhátkert utca* (96); Dombrád: *Balaton utca* (73), *Bugóc utca* (74), *Poca utca* (82), *Velence utca* (85); Ibrány: *Zsána utca* (154); Kék: *Szoros utca* (194); Nagyhalász: *Bét utca* (254), *Lágyság utca* (265); Pátroha: *Tószög utca* (327); Rétközberencs: *Kerekrét utca* (336); Tiszabercel: *Sárgadomb utca* (365); Tuzsér: *Tiszavég utca* (399); Vas megye: *Dinnyésszeg utca* (408), *Szug utca* (417). Az *Alvég utca*-féle szerkezetek valószínűleg a rosszul feltett kérdésre adott válaszokból (Hogy hívják ezt az u t c á t? — Alvég u t c a!) vagy az adatközlő községi vezetők hivatalos névadásnak minősülő alkalmi értelmezéséből emlékedtek önálló földrajzi névi rangra. A rétközi népi utcanevékben köznévi tagként nagyon ritkán szerepel az *utca* szó, a falurészeket inkább *vég*-nek, *sor*-nak, *út*-nak, *zug*-nak, *szoros*-nak *kutyaszorító*-nak stb. nevezik. Egyetlen kivétel van: a faluk legnagyobb és legrégebb utcáját mindenütt (ha más népi neve nincs) *Főu uccá*-nak hívják.

A Nyírségen és a Rétközben a tanyák elnevezésének két módja él. Az a gyakoribb, amikor a *tanya* közzót a régi tulajdonos, bérlő vagy lakó nevével teszik össze. A másik típusba tartozók felvették annak a területnek, dűllőnek a nevét, amelyen épültek. De ilyenkor — tapasztalatom szerint — nem járul hozzájuk a *tanya* szó, hanem a nép más módon, sokszor az eltérő helyragozással különíti el őket a területre vonatkozó nevektől. Nyírbogdányban a *Makkos* tanyát és dűllőt jelöl egyszerre. A lakosság a tanyával kapcsolatban mindig külső, a területtel kapcsolatban pedig belső helyviszonyt kifejező ragokat használ: *Makkoson*, *-rül*, *-ra*; *Makkosba*, *-bül*, *-ba*. A tanyákra a hivatalos helységnév táraiban is találunk történeti adatokat. Ezek azonban akkor is a tulajdonképpeni név mellé teszik a *tanya* szót, ha a mindennapi nyelvhasználatban egyébként sohasem kerülnek oda: *Bömbölő tanya*, *Farkascseré tanya*, *Körtvélyes tanya* (Hnt. 1907. Nyírbogdány), hiszen a névhasználat mindig egy meghatározott beszédhelyzetben történik, ez pedig egyértelművé teszi a szóba került nevet. A helységnév táraik adatközlői nem veszik tekintetbe a beszédhelyzetet, és így keletkeznek aztán az olyan furcsa, kétszer értelmezett nevek, mint a *Kistanya tanya* (Hnt. 1907. Apagy, Levelek, Nyírbogdány). Természetesen ezeket is fel kell dolgozniuk a gyűjtőknek, de ezeket a szerkezeteket ne a népi névadásra és névhasználatra tartsuk jellemzőnek, hanem mondjuk meg róluk, hogy a hivatalos névadás termékei.

A jelölt birtokos összetételek csoportjában emlékezik meg INCZEFI a tanyanevek egyik fajtájáról. Megállapítja, hogy „Ha a név jelentéstartalmának fő hordozója nem földrajzi alakulatot jelöl, hanem építményt (leginkább tanyát), akkor az ezt jelentő tag (a *tanya* szó) a birtokos összetételen kívül helyezkedik el” (i. m. 69). Ide tartozó példái mind rétköziek: *Kannakertaljatanya* (R 273). — Helyesen: 261), *Oláhkertaljatanya* (R 268), *Szőlőhegylaposa tanya* (R 273), *Zsidókertaljatanya* (R 277). KISS LAJOS ezeket a neveket az 1791-es nagyhalászi térképről vette (NyÁL. Tt. 190 és másolata: 191), ott a következő formában szerepelnek: *Kanna kertallya tanya*, *oláh kertallya tanya*, *Szöllő hegy lapofsa tanya*, *Sido kert allya tanya*. — Ezek azonban nem é p í t m é n y t jelöltek, mint INCZEFI gondolja, hanem a nagyhalászi tavak halászó helyeit, vagyis a szónak az a jelentése tartozik ide, amelyet az ÉrtSz. (VI, 491) a következőképpen fogalmaz meg: „A halas víznek akkora része, amely húzóhálóval egy vetésre befogható.” KISS LAJOS is így értelmezi a nevekről szóló cikkeken, például *Kannakertaljatanya*: „... az a vízterület, ahol gyalommal tanyát szoktak vetni”. Ebből világos, hogy ezek a szerkezetek a térkép készítésének idejében sem lehettek földrajzi nevek, hanem csak a vízfelszín egyes részeinek hasznosítására és elhelyezkedésére utaltak. Az 1863/66-ban készült tagosítási térképen egyetlen halásztanya sincs jelölve. Az 1791-i térkép több halászó helyére vonatkozó megjegyzés is mutatja, hogy azok nem azonosításra, hanem a térkép használóinak tájékoztatására valók: *Szörény eleje két tanya*, *Nagy Szörény tava négy tanya*, *Hartsa kert végi allya tanya*, *Étfe tava három tanyája*. Jellemző, hogy ezek a szerkezetek nem kerültek bele KISS LAJOS könyvébe, nyilván, mert nem tartotta őket földrajzi neveknek. Pedig a mérnök ugyanazzal a tintával és betűtípussal írta térképére ezeket is, mint a *Kanna kertallya tanya*-féléket. Méginkább rávilágít ezek tájékoztató megjelölés értékére a térképnek néhány más bejegyzése. A *Tó köz*, *Béllye tava*, *Szöve tó* és a *Regezin* nevek alatt ugyanolyan nagyságú és formájú betűkkel ez áll: *El hagyott tanyák*. Nyilván azt jelenti, hogy ezekben a tavakban is voltak régebben halásztanyák. Az *El hagyott tanyák* bejegyzések semmiképpen sem voltak földrajzi nevek a térkép készítésének idejében sem, hiszen a kettősneveséget máskor így je öli a mérnök: „*Kis Bertén tava* a l i a s *Nagy Fertő*.” Ezen a térképen még a következő értelmezett nevek vannak: *Szörény szeg pascuum communa*, *Sövéndeg eleje pascuum*, *Zúgó pascuum*. Ezek közül az utolsó bekerült a KISS LAJOS könyvébe is (277), pedig a szócikkben maga a szerző állapítja meg, hogy a nép ezt a területet *Zúgó*-nak hívja.

B) INCZEFI (i. m. 70) nem ért egyet KÁZMÉR MIKLÓSSAL, mert KÁZMÉR (i. m. 22) a *Kender Aztatonak az főlsovégében* szerkezetből csak a *Kenderáztató*-t tartja földrajzi névnek. Pedig nyilván KÁZMÉRnak van igaza, mert ebben az esetben a föld *főlsovégében* csak alkalmi meghatározás, a történeti adat keletkezésének körülményeiből adódó pontos, de egyszeri lokalizálás. Ilyesféle helymeghatározással számtalan esetben találkozunk, amikor például peres iratokból keressük a neveket. Saját gyűjteményemből a következő Nyírbogdányból való adatokat mutatom be: *János réte feőss farkan lévő Földek(ne)k veglyt* (NyÁL. 1730. Fasc. 31. No. 215). Ebből a laza szerkezetből én csak a *János réte* részt tartom a név testének, ez van a többi forrásomban is, a mai név pedig *János-riét*. Ugyancsak alkalmi meghatározás van a következő példában: *nylas zantho feoldek az Nagh weolgieon Biharkara Jaroban* (NyÁL. 1597. Proth. VIII, 127). Innen a *Nagy-völgy* és a *Biharka* emelhető ki földrajzi névként a nevek ma is élnek). Az előbbi adatban meghatározott helyre vonatkozik a

következő említés: *melj fold dol az Biharka nevo czerere* (NyÁL. 1597. Fasc. 17. No. 20). A kettő közül melyik volt hát a *Nagy-völgy* és a *Biharka* között levő föld neve? Még néhány hasonló szerkezet: *Busnyák csereje mellett lévő Szántó földeket* (1753. Fasc. 54. No. 581); az *Beombeoleo hegy oldalban zantho feoldekett* (1602. Proth. IX, 20); az *Heney kerülőből . . . Bogdany hataron levő Henyei kerülő szerübül* (1749. Fasc. 50. No. 332); stb. Ha gyűjtés közben az INCZEFI véleménye szerint járnánk el, akkor teljesen a gyűjtő önkényére lenne bízva, hogy a szöveggörnyezetből mekkora részt emel földrajzi névi rangra. Azt hiszem, hogy a fenti szerkezetekből nem a használat folytán egyszerűsödött a mai *János-riét*, *Nagy-vöügy*, *Biharka* és *Bömbölöü-hegy*, mint INCZEFI (i. m. 70) a hasonló példákról gondolja, hanem a peres iratok szövegezője a meglévő nevek segítségével határozta meg a névtelen földdarabokat. Ebbe a csoportba tartozik a *Nagy útnál levő földek* (R 190) meg a *Zöldtóban levő cseretben levő sziget* (R 25, 33), sőt a *Nyíregyházi útra véggel* (R 308), *Kalongai határszélre véggel* (R 396), *Nyüzőjárás a kisvárdai határnál* (R 94), *Nemesi gyeptelek a Sírinyán* (R 43) is, mert ezek egy meghatározott beszédhelyzetből kerültek a KISS LAJOS forrásául szolgáló térképekre.

C) A gyűjteményekben szereplő, földrajzi névként kezelt köznyelvi körülírások ugyancsak származhatnak a térképekről. Ezek leggyakrabban a térképek készítőitől erednek, s a földrajzi objektum megjelölésére szolgálnak. Ilyen a Nagyhalászból való *Hajó út Ibrány felé* (R 259. — Vö. 1791. NyÁL. Tt. 190) meg a nyírbogdányi kataszteri térképről vett *Kemecsére jövő országút* (R 285). A paszabi tagosítási térképen szerepel az *Országos víz vezető Csatorna, Országos tiszai töltés* (1859. NyÁL. Tt. 197), a szabolcsveresmartin pedig a *Tisza töltése és a régi Tisza folyó* (1859. NyÁL. Tt. 201). Máskor a körülírások a művelési jelleget és a tulajdonviszonyt fejezik ki. Nagyhalász (csak a térkép számára hivatkozom: 190): *Pascuum commune*; Ibrány (196): *Elkülönözött urbéri Nádló rétség, Zsellérek legelője, Urbéri jobbágyok illetmény legelő, Urbéri zsellérek legelője, Elkülönözött urbéri erdőség*; Tiszabercel (193): *Közös nádló rét, Közös nádló, Közös legelő*; Paszab (197): *Elkülönözött legelő*, (199) *Közös Legelő*; Szabolcsveresmart (201): *Helység Kaszálója, Köz legelő*. Ezek a megjelölések a tagosítás következtében előállott új birtokviszonyok kifejezői, ezért sem válhattak földrajzi nevékké a térképek készítésének idejére, de nem váltak azzá az azóta eltelt száz év alatt sem. KISS LAJOS könyvében mégis szerepel közülük néhány. Bevette gyűjteményébe az ibrányi *Elkülönözött urbéri erdőség* (141), *Urbéri jobbágyi legelő* [!] (153), *Zsellérek legelője* (155), a tiszaberceli *Közöslegelő* (361; ennek a 363. lapon a másik „névét” szintén közli: *Pascuum commune*), *Közsnádlórét* (361), a szabolcsveresmarti *Helység-kaszálója* (348) szerkezeteket, még a nagyhalászi *Pascuum Commune* is szerepel, ha nem is címnévként, hanem a *Pazonyi út* cikkében (269), a többi pedig megokolatlanul kimaradt.

3. A földrajzi nevek tulajdonságaira, a névadásra, a szerkezeti típusok elterjedtségére stb. vonatkozó általánosító vizsgálatokat fontosnak és időszerűnek tartom. De úgy vélem, hogy ilyen munkában csak azokra a gyűjteményekre támaszkodhatunk, amelyeknek megbízhatóságáról meggyőződünk, amelyeket — ha nyelvi megállapításokat akarunk tenni — nyelvész szakemberek gyűjtöttek vagy legalább ellenőriztek. KISS LAJOS népraajtudásunk Régi Rétközét kedvezően fogadta a kritika. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a szerző munkájában szinte kizárólag a népraajt szempontjaira volt tekintettel. Gyűjteményének gerincét a XVIII. és a XIX. századi térképekről kiírt adatok

képezik. A nevek mellől gyakran hiányzik a hivatkozás, s a könyv forróját esetleg a hozzájuk csatlakozó magyarázó szövegből gyaníthatja, hogy történeti névalakkal áll szemben. A szerző fölvette gyűjteményébe és földrajzi névként kezelte a térképek készítőinek azokat a megjegyzéseit is, amelyek a terület művelési módjával, a térszín formájával, a talaj jellegével meg az akkori tulajdonviszonyokkal kapcsolatosak.

INCZEFI következetesen jelen idejű megállapításokat tesz, márpedig ha a mai magyar névkincsre vonatkozó általánosságokat akarunk feltárni, akkor csak olyan gyűjteményeket hasonlíthatunk össze, amelyekben a mi korunkból való névanyag van. Nem állíthatjuk a zalai gyűjtemény mellé a történeti névanyagot tartalmazó dolgozatokat. Mint INCZEFI is mondja (i. m. 71), el kell választanunk a földrajzi neveket a megjelölésektől, az alkalmi megszerkesztésektől. A régi térképek egyszerű szerkezetei pedig ilyenek. Végül arra kell ügyelnünk, hogy a közösségitől külön csoportban vizsgáljuk a hivatalos névadás minden t e r m é k é t.

Ha a rendszerező gyakorlatban nem vagyunk tekintettel az előbbiekre, akkor csak ingatag eredményekhez jutunk, illetőleg általánosító kísérletünk korainak bizonyulhat. De mentse INCZEFIT az, amire ő is hivatkozik (i. m. 67), hogy a gyűjteményekben szereplő egyes szerkezetek használati értékét nehezen lehet megítélni, mert a gyűjtők nem nyilatkoznak erről. Az előbbiek alapján még hozzátehetjük: az is nehezíti a dolgunkat, hogy a gyűjtők ritkán derítik ki a névadót, s még ritkábban állapítják meg, hogy az elnevező egyén-e vagy pedig egy közösség.

Végezetül: nem tagadom, hogy laza szerkezetű földrajzi nevek léteznek, de elterjedtségi körük sokkal szűkebb és rendszerük sokkal szegényebb annál, mint amelyet INCZEFI GÉZA megállapított. MEZŐ ANDRÁS

Testrésznevekből alakult mértékneveink története

IV.

Hüvelyk*

I. A *hüvelyk* testrésznév önálló szóként mai nyelvünkben már csak ritkán, egyéni szóhasználatban, írók, költők tudatosan kiválasztott szavai közt szerepel. Így találjuk például Babitsnál: „Aztán a délutáni munka, a *hüvelyk* iszonyú fáradtsága a tollat szorítani” (Gólyakalifa 150*).² Németh Lászlónál is előfordul: „Egy és más, gondolom, rosszul esett neki, mondta aztán, ahogy a nagypapa *hüvelykivel* belelapozgatott” (Irgalom II, 183; Szépirod. Kk. 1965.). A múlt században azonban még mindennapos a szónak ilyen önálló főnévi szerepe: „Gomblyukába dugá *hüvelykét*” (Pákh A.: Humoros életképek 32*); Szász Károly műfordításában is sokszor előfordul.

Ma a beszélt nyelvben szinte kizárólag összetételei előtagként használjuk, a *hüvelykujj* összetett szóban. Mind a *hüvelyk*-nek, mind a *hüvelykujj*-nak hasonló a jelentése: „Az ember kezének . . . szélső, két ujjpercéből álló, vastag,

* Az I. rész: Néprajz és Nyelvtudomány II, 49–72; a II. rész: Néprajz és Nyelvtudomány III–IV, 115–27; a III. rész: MNy. LXI, 298–305.

² A *-gal jelölt adatok a Nagyszótár cédulaanyagából valók.

rövid ujj, amely a többi ujjal szembefordítható, és így a kezet, ill. a végtagot fogásra alkalmassá teszi; hüvelyk, nagyujj” (ÉrtSz. III, 407 *hüvelykujj* címszó).

A *hüvelyk* szónak mértéket jelentő szerepe sem eleven ma már, az utóbbi évtizedek írói-költői nyelvhasználatában szinte elő sem fordul (vö. pl. a MTA Nyelvtudományi Intézetének Ady- vagy Tóth Árpád-gyűjtésével). Az ÉrtSz. (III, 407 *hüvelyk* címszó) ugyan számba veszi ezt a jelentést is: „Hosszmérték: a láb tizenketted része, kb. 25—27 mm”, de régiesnek jelzi. Mértéknévként való használata visszaszorult a nyelvjárás szókincsbe; ott igen gazdag az alakváltozatoknak a száma is (erről később szólunk).

2. A hüvelykujjnak valamilyen mennyiség, mérték érzékelésére alkalmas voltát jól szemlélteti egy 1774-ből való adat: „ha valaki az bé-vetett Lenn földön *hüvelyke* begyit le teszi, . . . alatta kilentz Lenn magnak kelleitk talál-tatni” (Lenvetés 35). Az ujjaknak ilyenféle segítő szerepe ismeretes régi tankönyvekből, számvetésre, számolásra-mérésre oktató munkákból. Például M a r ó t h i Arithmeticájának a „paraszt számvetésről” szóló fejezete is lépten-nyomon emlegeti, hogyan kell az ember ujját a számtani műveletek végzése közben használni (i. m. 3. kiadás, XI. rész).

A *hüvelyk* mértékegység neveként viszonylag későn jelentkezik. Kó-dexeinkből erre a jelentésre nem idéz példát a NySz. Első adata 1641-ből való: „Két *hüvelyk* héján hat láb nyomni magas (Laskai: Lips. 354; NySz. I, 1532). Jóllehet a szó a nagyujj nevéként már a Schlägli Szójegyzékben megtalálható: 399: „pollex: *hüvelk*”, régi szójegyzékeink nem jegyzik fel a mérték jelen-tést, csupán CALEPINUS egyik alkalmi, a birtokos személyrag után a mérték-képzőt is mutató származékszava enged erre a jelentésre következtetni: 817: „pollex: Hűvelyk | pollicaris: *Hűvelykemni*”.

M a r ó t h i idézett művében is csak az *ujj* és *ujjnyi* fordul elő ebben az értelemben. B e n k ő : Kövek. 1784. (133) viszont felsorolja a többi testrész-név eredetű mértéknév között: „. . . többire az Ember Nagyságáról vagy on a' Mérték véve, ilyen a' Láb, Arasz, Tenyér, *Hüvelyk*, 'st. mellyekből készültek a' Közönségesmértékek”*.

A *hüvelyk* mértékegység nagysága megegyezik az *ujj* nagyságával. Ez kiderül két, körülbelül egy időből származó forrásból: „. . . egy lábban van 12 *hüvelyk* v. tzol” (Luntz-Látzai: Tan. könyv. 60; 1793-ból*); az *ujj* ugyan-ekkora: „. . . minden Lábat 12 egyenlő részre el-olfta-nak; és ezeket hívják *Ujjaknak*; Németül Zoll” (Maróthi: Arithm.³ 287; 1782-ből).

Míg korábban viszonylag ritka a mértékjelölésben a *hüvelyk* mérték-egység, a XIX. században igen elterjed, kedvelté válik. Egy 1816-ban meg-jelent könyvben már az *ujj* nagyságát magyarázza vele a szerző: „. . . egyg *új* [!] alatt . . . *hüvelyk*, az az Tzoll értetődik” (Kalo: Méhtartás, táblák magyarázata 2. lap*; 1816-ból). Az Athenaeumban is olvashatunk efféle: „. . . az enyésző nap izzó szinei *hüvelykről* *hüvelykre* sápulának” (I, 584). Jókai regényeiben szintén sokszor előfordul, rendszeren a *láb* mértéknév társa-ságában: „Mennyire lehetett szánakozni e szegény *négy láb kilencz hüvelyk* magas férfiun, ha elgondolta az ember, hogy ő Kőcserepyné méltóságos alakja iránt ábrándozik” (Kárpáthy Z. I, 80; cent. kiad.; ugyanígy még i. m. 134).

A mértékjelölő szerep kialakulásának és megszilárdulásának kétségtelen bizonyítéka — éppúgy, mint az *öl* és származékai esetében — a mérőeszköz nevéként való használat. Erre szép számmal találunk adatokat a múlt századi köznyelvi és műszótárakban (a *Zollstock*, *Zollstab*, *Zollmass* fordításaként; vö.: MÁRTON, Lex. II, 948; BITNICZ, Gazd. szót. 56*; TOLDY, Műszótár*;

1858-ból) éppúgy, mint különféle cikkekben vagy szépirodalmi művekben: „Gyakorlati ismereteket sajátított el az építés vezetőjétől s midőn évődünk vele a zsebéből kilátszó *hüvelykmérő* miatt, mosolyogva mondta: »A Zollstock nem összeférhetlen a novellista tollal, mert hiszen minden csinos ház egy darab aesthetika.«” (Vadnay Károly: Pálffy Albert emlékezete: BpSzemle XCIV, 372*); „Mátyás mester figyelmesen hallgatott a gróf beszédére, s a közben az előhuzott *hüvelykmérővel* kiméregette a tudni való hosszakat és széleket” (Jókai: Névtelen vár: NemzKiad. XXXII, 176).

3. Mértékjelölő funkcióban a melléknévképzős származékok ismertebbek főnévi alapszavuknál.

A) Legrégibb az *-i* képzővel alakult melléknévi forma: *hüvelyki* 'hüvelykujjni'. Feltűnő, hogy ez az egyetlen testrésznévből keletkezett mértéknév mutat csak ilyen képzős származékot. Az első adatokat régi szótáraink őrzik. Megtaláljuk MA. egymást követő kiadásában. A régebbieknek csupán latin nyelvű értelmezései ugyan nem feltétlenül mértéket jelentők, de a későbbi, német értelmezéseket is tartalmazó kiadások adatait csak így érthetjük: MA. 1611., 1621.: „*Hivelki*: pollicaris, e” (i. m. II, 113, ill. 127); MA. 1708.: „*Hüvelki*: Pollicaris. E i n e s D a u m e n s d i c k” (én ritkítottam). PP. 1708. latin—magyar részében az említett melléknév után a *szélesség* szó is ott szerepel: „Pollicaris, re: Hüvelyki. Pollicaris latitudo: *Egy hüvelyki szélesség*”. A magyar—latin részben nincs meg az utóbbi kifejezés. PPB. 1782. magyar—latin kötetében már megtaláljuk ugyanazt a német nyelvű értelmezést, amely MA. Dictionariumának későbbi kiadásából ismert: „*Hüvelyki*: Pollicaris, e eines Daumens dick”.

Élő nyelvi használatára vall a következő idézet: „... fonalbúl valami két *hüvelyki* szélességű fűzöt tsináljon” (Tissot—Marikowzki: Néphez 449*; 1772-ből. Így fordul elő még kétszer ugyanezen a lapon.)

B) Hasonló szerepben *-s* melléknévképzővel ellátva is megtaláljuk szavunkat: „Vagyon egy jó *hüvelykes* ... gerendátska” (Magyar Hírm. 743*; 1784-ből), itt a gerendának csakis a vastagságát jelölheti. Már a múlt században sem igen használatos ez a származék. Nyelvjárásokban is csak ritkán fordul elő. MÁRTON GYULA (Nyr. LXXXII, 360) háromszéki tájszóként egy érdekes jelzős kifejezést jegyzett fel, amely ezzel a melléknévvvel alakult: „*hüvéjkés ténér* (Nb) 'öt ujnyi vastagságú' ”.

C) Szinonim vele az *-ű* képzővel alkotott melléknév: *hüvelykü*: „A 'hol a' mercurius 28 hüvejkre leszáll, ott a' levegő könnyű ahoz képest, a' hol 29 a vagy 30 *hüvejkü*” (Rácz S.: Physiologia 226*).

D) Legelterjedtebb — a többi testrésznév eredetű mértéknévhez hasonlóan — a *-nyi* képzős alak. Az első adatot a NySz. Faludi Nemes Asszonyából (1. kiadása 1748.) idézi. Bár a *hüvelyknyi* önmagában is alkalmas mérték megnevezésére, utána is gyakran megtaláljuk a *széles*, *szélességű*, *magas*, *vastag* stb. mellézneveket vagy ezek főnévi származékait: „... földet hints-reá egy *hüvelyknyi vastagságig*” (Selyem-eresztésnek módja 8*; 1754-ből); „... egy *hüvelknyi mélységű* barázdátskát ... ásunk” (Pulszky K.: A selyem mivelésről 27*; 1783-ból); „Búza Féreg *fél-hüvelyknyi nagyságú* ... fergetske” (Gáti I.: Term. hist. 271*; 1795-ből). Az efféle kifejezések erősen érzetetik még a mérték megnevezés alapjául szolgáló hasonlítást. Később megjelenik az a használat, amely elhagyja e pontoskodó fő- vagy mellézneveket, és közvetlen jelzőként illeszti a mért dolog neve elé a *hüvelyknyi* szót, pl.: „... ezen ... két *hüvelyknyi* lábszáru egyén közikbe furta magát” (Jósika M.: Békési kal. II, 30*; 1845-

ből). Az ilyenféle használatban a közbeékelte *széles, szélességű, vastag* stb. melléknevek elmaradását az is szükségessé teszi, hogy melléknévnek mértékjelölő determinánsa a *hüvelyknyi* szó, és a jelzőhalmazódást ilymódon kerüli el a nyelv.

E) Önálló mértékegységnevek mutatkozik múlt század eleji szótárakban, lexikonokban, például: „Sescuncialis . . . másfél *hüvelyknyi*, von anderthalb Zoll” (MÁRTON, Lexikon II, 1208).

F) Végül itt kell megemlíteni, hogy versmértékjelölő szerepére is van adatunk — az *ujjnyi*-éhoz hasonlóan —: „ego a pollice duos aequales articulos habente Hüvelykni voco Spondeum, propter oppositionem Dactyli, qui necessario *ujni* vocandus” (Fábchich: Kengyelfutó 53*).

G) Nemcsak a *hüvelyk*-ből, hanem a *hüvelykujj* összetett szóból is létrejött a *-nyi* képzős, mértékjelölő származékszó, például: „Pollex . . . Egy *hüvelyk ujnnyi* mérték, uj: Zoll” (WAGNER, Phras. 1091*; 1822-ből); „. . . írt, számolt, nyalogatta fákó vastag szájával fél *hüvelykujjnyi* plajbászát” (Tolnai L.: Jub. 34*). Ez az összetett, mértékjelölő melléknév ma is eleven, pl.: „a [pókhálókban] *hüvelykujjnyi* undok keresztspókok leselkedtek a szintén elég szép számmal dongó bögölyökre” (Tersánszky J. J.: Vadregény 32*).

4. Mérték jelentés rejlik a népmesék *hüvelykujjnyi* kicsinyiségű, de nagy erejű hősének *Hüvely-pici*, *Hüvelyk Matyi*-féle elnevezéseiben is. Az ide tartozó meséket BERZE NAGY JÁNOS (Magyar népmesetípusok. Pécs, 1957.) a tündérmesék Borsszem Jankóról (301. I.* típus), illetőleg Babszem Jankóról (700. típus) elnevezett meseváltozatai közé sorolja. E mesék főhősének legfőbb tulajdonsága, hogy nagyon kicsi, de erős, bátor és rendkívül leleményes, így teremt meg azután a maga, illetőleg családja szerencséjét. Kicsiségének jellemzésére egyes változatokban a babszem, borsszem, másokban anyjának *hüvelykujja* szerepel, s nevét is innen kapja.

Ebben a mesecsoportban a mesehősnek a hüvelykujjról való magyar elnevezése minden bizonnyal nem eredeti. A német, francia népmesékben éppúgy megtalálható, mint egyes szláv mesetípusokban. Így tudta ezt már I POLYI ARNOLD (Magyar mythologia² I, 186) is: „Különösen megemlítendő még itt [ti. a ’házi segítő szellemek’ felsorolása közben] egy . . . sajtáságos hitregei alakunk a népmonda úgynevezett: *Hüvők*, *hüvelyk Jancsija*, máskép *Babszem Jankó*, különösen a palócoknál, és *Bors Jancsi*, meg *Pilinkó*, *Tilinkó* és *Külinkó* is. Nevei már egyiránt, mint alakja azon kis, ujnnyi nagyságú lény, szellem alakjára figyelmeztetnek, minőt már a többi népek mondái is ismernek, mint a ném. . . franc. . . , a görög . . . , a szláv . . . Neveink ugyan ez értelmet adják: a *hüvők*, *hüvelyk* = pollex (mit Kreszn. I. 253 a hüvellyel magyaráz, mivel um. a kardhüvelyt ez szorítá leginkább meg . . .)” (vö. még: BORZSÁK, Kicsiny a bors, de erős: MNy. XLIX, 108). GRIMM JAKAB (Grimms Märchen in ursprünglicher Gestalt; nach der Ölenberger Handschrift von 1810, 29. I: Insel-Verlag, 1964.) a német népmesékben francia eredetűnek tartja a mesehőst és nevét; szerinte a francia *Petit Poucet* alakjának átvétele, és nevének tükörszava a német *Däumling*: „Das Märchen vom petit poucet wird auch in Deutschland mit vielerlei Abweichungen erzählt”. Hasonló véleményt találunk BÄCHTOLD—STÄUBLI (Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II, 178. Berlin und Leipzig, 1929/30.) összefoglaló munkájában: „. . . der Name [dieses Märchenheldens] (der übrigens in den einzelnen Gegenden mancherlei Abweichungen erfährt: Daumesdick, Däumeling . . . usw.) ist wohl aus dem Französischen zu uns gekommen”. Felfogását BOLTE—POLÍVKA (Anmerkun-

gen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm, neu bearbeitet von JOHANNES BOLTE und GEORG POLÍVKA I, 124—5. Leipzig, 1913.) véleményére építi.

Bár a parányi termetű mesehős elnevezésében vándornevet sejtünk, bizonyos, hogy a magyar névváltozatok formája, szerkezete, kételemősége eredeti.

A mesék egy részében becézett férfinév kapcsolódik a *hüvelyk* szóhoz: *Hüvelyk* vagy *Hüvők Jancsi*, *Hüvelyk Palkó*. Más meseváltozatokban ugyancsak kételemű a név, utótagja azonban nem tulajdonnév, hanem a *pici* melléknév, így születik a *Hüvelypici* elnevezés, (alakjáról l. később), pl.: „Gyermekei elvesztésén búslakodó anyja a szobát söpörvén, ily szókra fakadt: — Bárcsak volna még nekem egy kis fíjam, aki elveszett gyermekeimet visszaszerezné! E szavakra kiugrott a szoba közepéből *Hüvej-piczi* és mondá: Itt vagyok én, édesanyám, mit akar?” (MNGy. XIII, 19; IPOLYI gyűjtése; a változatokra l. még BERZE NAGY i. m. II, 223—4). A *pici* melléknévi utótag mutatja, hogy ebben a megnevezésben az előtag a törpe kicsinységének mértékét jelzi. Az itt idézett részletekből ugyan ez nem derül ki, de később, a mese folyamán megtudjuk, hogy az anya kívánságára előtermelt fiú nagyon kicsi: „Itt találta [ti. *Hüvelypici*] az ötféjú Sárkány által elrabolt, legfiatalabb leányt; tudatta vele útjának célját, de a leány — minthogy őt igen kicsinynek látta — nem reménylett szabadulást.” (MNGy. XIII, 20; IPOLYI gyűjtése).

A mértékül használt testrésznév személyragos formában található a törpe *Hüökköm Matyi*, *Hüökköm Matyi* (értsd: 'Hüvelykem v. Hüvelykemnyi Matyi') nevében (vö. Nyr. XLIV, 187). Az 1. személyű személyrag a testrészelentés és a belőle alakult mértékjelentés közötti közvetlen kapcsolatot őrzi (vö. „*Fél ujjodnyi kenyér*” Szakácsmest. 155; l. MNy. LXI, 300).

Köznévként is elterjedt e nevek legtöbbje. A termetet jelölő nyelvjárási elnevezések között sorolja fel SZENDREY ZSIGMOND (Személynevek mint köznevek: MNy. XXXII, 252) a *hüvelyk-matyi*-t, a *hüökköm-jancsi*-t, a *babszemjankó*, *erős-jános-félék* társaságában. Hasonló véleményen van TOLNAI VILMOS (Személynevek mint köznevek: Nyr. XXVIII, 4) is: „Testi tulajdonságot, mind kiválóságot, mind fogyatkozást, jelzős névvel szeret kifejezni a nyelv. A vasgyúró neve Erős János vagy Jancsi . . . Aprajának neve: *Hüökköm Jancsi*, *Hüvelyk Matyi*, *Babszem* vagy *Tökmag Jankó* . . .”¹

Így fordul elő gyakran az írói nyelvben is, pl.: „Nini! a kis törpe, a kis liliputi, a *Babszemjankó*, a *Hüvelykmatyi*.” (Tolnai L.: Polgárm. II, 223); „Székre kellene állítani ezt a *hüvelykmatyit*” (Móra: Daru utcától . . . 30: Magvető, 1962.).

Előfordul csillagnévként is a *hüvelypici* név. A göncölszekeret alkotó csillagok közül: „A rúd törése, vagy a középső ökör (Mizar) mellett van a *kisbérös* (Alcor) *Ostrosnak*, *czigánygyermeknek* is nevezik, olykor *hüvelypicinek*. »A döncölszekérben ökör vagyon fogva, három pár; a középső ökör fülbe van a hüvejpici, onnan hujángat: cselő, hajsz!« Szőreg (Kálmány gyűjtése)” (NéprÉrt. XV, 275; WIGAND EDE: A magyar csillagos ég).

Mint láttuk, a *hüvelyk* szó használati köre tehát egyik irányban leszűkült: a magában álló *hüvelyk* szót az összetett *hüvelykujj* szorította háttérbe az ere-

¹ BEKE (Nyr. LVII, 75) szerint valószínűleg nem jelzős szerkezetből, hanem megszólításból keletkezett a *Babszem Jankó*-val, *Bors-szem Jankó*-val együtt a *Hüvelyk Matyi*, „mely első személyű birtokranggal is megvan: *Hüökköm Jancsi* (Göcsej), *Hüökköm Matyi* (Szombathely). Ezek bizonyára megszólításokból keletkeztek: »Gyere ide te, Babszem, Bors-szem, Hüökköm!« (Üo.)

deti testrészjelentésben. A másik irányban — a mértéknevi szerepben — viszont tágult a szó érvényesülési területe, s népes származékszó-csoport alakult belőle.

5. Míg a *hüvelyk* szó ritka már a köznyelvben, igen gyakori a nyelvjáráásokban, s ennek megfelelően igen sok alakváltozata van. A készülő Új Magyar Tájszótár cédualaanyagának biztonsága szerint a köznyelvi alak mellett a következő formák fordulnak elő: *hívejk* (Pest m., Abaúj m.), *hívekk* (Szolnok m.), *hövekk* (Tolna m., Zala m., Veszprém m.), *hövek* (Zala m., Vas m., Somogy m.), *hüvők* (Csallóköz), *hüek* (Veszprém m.), *hüjek* (Zala m., Vas m., Somogy m.), *hüjők* (Küküllő m.), *hüök*, *hök* (Zala m., Vas m., Somogy m.).

A felsorolt alakváltozatok közül a szóbelseji *v*-t mutatók *v* hangja lehet eredeti, bár lehet másodlagos hiátustöltő is. A hiátusos, illetőleg a *j*-vel hangzó alakok másodlagosak, éppúgy, mint az egyetlen hosszú magánhangzós *hök* változat. Ennek az utóbbinak hosszú magánhangzójára PAIS DEZSÓNEK (MNY. XXXIX, 321–2) a régi nyelvi *rér* 'sógor' szóról írott fejtegetésében találunk magyarázatot: „Bonyolultabb a magyar szó [ti. a *rér* < lat. *lëvir*] egytagúságának a magyarázata. A magyar hangtörténetben egészen közönséges, hogy magánhangzóközi helyzetben a *v* kifejlődik vagy eltűnik (vö. PAIS, Hetevény: MNY. XXIX, 41–2). Azonban az már nem annyira közönséges, hogy ilyen helyzetbeli *v* eltűnéssel az egymás melletti magánhangzós végű és magánhangzós kezdetű szótagokat egy szótag váltja fel. Ilyen esetekként jelölhetjük meg az alábbiakat, a nélkül, hogy egyáltalában teljességre törekednénk.” PAIS az alábbi példákat sorolja fel: R., N. *tüvis* ~ **tivüs* > R., N. *tüis* ~ R. *tüis* N. *tüs* . . . *tüske*; hasonló a fejlődés a *füs* (helynevekben), *hüs* szavakban. Majd ezt írja: „Ilyenféle fejlődés eredményei a *hível[ly]* ~ *hüvel[ly]*-nek **hüvöl* > N. *hüöl* ~ N. *hüöl*-ből lett N. *höl* (MTsz.), valamint a *hível[ly]k* ~ *hüvel[ly]k*-nek **hüvölk* > N. *hüvök* > N. *hüök*-ből lett N. *hök(k)* (MTsz.) változata”.

BENKÓ LORÁND (NyK. LIV, 55) az efféle egy szótagúvá válást diftongusátmenet útján magyarázza: „Amikor egyes nyelvjárásainkban később, az ómagyar kor után kifejlődik a nyitódó kettőshangzók típusa, e hiátusos alakok természetesen beleilleszkednek a nyitódó kettőshangzók rendszerébe. Ilyen beleilleszkedés eredményei például a mai nyugati nyelvjárási *hüöl* ~ *höl* (< *hüvely*) . . . stb. szóalakok.” Feltehetőleg ide sorolja — bár példái között nem szerepel — a *hüvelyk* szót is, amely ugyanezt a hangváltozást mutatja, mint a PAIS említette példák között láthatjuk.¹

A hosszú mássalhangzós *hívekk*, *hövekk*, *hüökk*, *hök* alak *kk* geminátájának keletkezésére pedig már SIMONYI (NyK. XIV, 85) fényt vetett, amikor a következő mássalhangzóhoz való teljes hasonulás (*lyk* > *kk*) példái között felsorolta *Hüökköm Jancsi* népmesei nevét.²

6. A *hüvelyk* eredete mindmáig tisztázatlan; etimológiájáról igen eltérő vélemények születtek. Ezért nem veszi fel COLLINDER szótárába. HAJDÚ PÉTER „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című művében szintén nem találjuk az egyeztetett szavak között, jóllehet több neves etimológus megpróbálta összevetni a *hüvelyk*-et rokon nyelvi megfelelőknek vélt szókkal. — Ezeket a nézeteket két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba azok a véle-

¹ Mindkét említett szót így magyarázta már CSAPODI ISTVÁN (MNY. V, 320): „. . . a babhüvely nálunk *hüöl*, azaz *höl*. Így lett a *hüvelykém*-ből *hüököm*, azaz *hököm*.”

² Az adat lelőhelyének (MNY. II, 411) megjelölése téves.

mények sorolhatók, amelyek különféle finnugor nyelvekbeli szavakkal vetik egybe, és vagy *č*, vagy *k* kezdő mássalhangzót következtetnek ki a szó eredeti alakjára. A másik csoportba azok tartoznak, amelyek a magyar *hüvely* szóval való összetartozást vallják. MUNKÁCSI (KSz. VIII, 341) szerint a *hüvelyk* (*hüök, hüjek*) 'Daumen' megfelel a votják *čel'i, čulē*, zürjén *čal, čal, čel* 'der kleine Finger' szónak, s rajta a *-k* kicsinyítő képző. Az alapszó a magyar *hüvely-k*-ben vagy a teljesebb alak az összevont votják *čel-i*-val szemben, vagy olyan összetétel, amelynek utótagja a magyar *ujj* szónak felel meg, s később a magánhangzó illeszkedett volna az előtaghoz. WICHMANN (FUF. XI, 205) szerint MUNKÁCSI etimológiája helyett a következő szavakat kell összetartozónak tekinteni: „ung. | *hüvelyk* . . . | ostj. . . DN *kēbŕ* . . . 'das fell von den pfoten der pelztiere' | tscher. KB *kaβal* . . . 'ferse' | mord. E *kāpe* 'barfuss' . . . | lp.N *gaeppl* 'planta pedis (animalium)' . . . | fi. *kāpälä* 'pfote, tatze'; auch *kāppä* 'hand, tatze'.” WICHMANN számára az nem probléma, hogy a szókezdő hang a magyar szóban a palatalis hangrend ellenére *h*; ehhez hasonló ugyanis véleménye (i. h. 205—9) szerint a magyar *heged, here, hergel, hiv-, hölgy, hüvely* szó is. Szerinte tehát a szókezdő hang *k* volt. PAASONEN (NyK. XL, 355—6) megkísérelte a magyar *hüvelyk* szót és a lapp *čuvdde* 'digitus' szót a zürjén *čal*, votják *čel'i* 'der kleine Finger' szóval azonosítani, de később (KSz. XVI, 13) elvetette ezt az egyeztetést. TOIVONEN (FUF. XXII, 141) viszont WICHMANN fenti etimológiáját vonta kétségbe, részben hangtani, részben jelentésbeli okok miatt: „Das hintervokalische tscher. *kaβal* 'ferse' z. b. kann schwerlich zu dieser gruppe gehören, auch die bedeutung spricht dagegen. Eine entsprechung dazu kann eher ostjDN *čāūēl* 'fuss des auerhahns, des birkuhns' sein, obwohl die bedeutungsdifferenz auch hier etwas stört. Wegen der bedeutungen scheint ung. *hüvelyk* sich in keine dieser beiden gruppen einzufügen.” Az 1958-ban megjelent finn etimológiai szótár (SKES. II, 261) sem fogadja el a finn *kāpälä* és a magyar *hüvelyk* összefüggését.

A másik származtatási lehetőség: az összekapcsolás a magyar *hüvely* szóval természetesnek látszik ugyan, de itt is súlyos jelentéstani nehézségek merülnek fel. Ezért írja BÁRCZI (SzófSz.): „Egy más vélemény szerint *hüvelyk* a *hüvely* szó szárm.-a volna, minthogy a *r*. ujjatlan kesztyűn a hüvelyknek külön hüvelye volt; teljesen valószínűtlen.” Ezt az etimológiát BEKE fejtette ki, de a két szó összetartozását — más magyarázattal ugyan — először KRESZNERICS (I, 253) vetette fel; tőle idézi IPOLYI (Mythologia 113), mint fentebb láttuk már. BEKE (Nyr. LXII, 31—2) szerint a *hüvelyk* a *hüvelyk-ujj* összetételből vált ki. „. . . Már most Szikszainál ezt olvassuk — írja —: *Siliqua — Hüvelkborso* (28), *Borsonak es babnak hüvelke* (32). Calepinusnál: *conchis — Hüvelkyében folt* (olv. folt) *bab*. Pápai Páriznál: *Vagina: Gabona hüvelkyje*. Az OklSz. 1544-ből közli: *Hüvelkes borsot*. A 16. sz. végéről való Szakácstudományban olvashatunk a *hüvelykes babról* (Radvánszky 228), s le van írva a *hüvelykes borsó* készítmódja (197, 229, 294). Ez a *hüvelyk* kétségtelenül a *hüvely, hüvely* szó kicsinyítője. De mi köze van a hüvelynek a hüvelykujjhoz? A régi kesztyű nem ötujjas volt, mint ma, hanem csak a hüvelykujj számára volt külön ujj, a többi egyben volt. Valószínűleg eredetileg ezt az ujjat hívták *hüvelykujj*nak, mert valóban ez az ujj *hüvelye, hüvelyke* volt, s erről nevezték el később magát az ujjat is. A *hüvelykes-ujj* adat azonban azt a feltevést is megengedi, hogy közvetlen is nevezhették így az ujjat, mert ennek volt hüvelye, hüvelyke, ellenben a többinek nem volt. Ezek után nyugodtan elvethetjük a hüvelyknek rokon nyelvi szavakkal való egyeztetéseit, melyek nemcsak a hangtan, hanem

a jelentés szempontjából is kifogás alá esnek.” Később (Nyr. LXX, 160) a mértékjelölő szerepben is talál egyetlen adatot a *hüvely*-re: „Berze Nagy János Baranya m. néphagy. Csiratehénfija c., Kákicson följegyzett meséjében szó van »égy *hüvejn*agságú, hétöles szakállú embör«-ról. A *hüvej* itt hossz-mértéket jelent, de az nem más, mint a hüvelykujj. Így meglenne a *hüvelyk* alapszava ugyanazon jelentésben, ha más adat is támogatná. Egyszeri olvasat ugyanis nem teljesértékű bizonyíték, már azért sem, mert a szó itt összetételben fordul elő, s két mássalhangzó között ki is eshetett a *k*, de azt sem lehet tudni, nem sajtóhibával van-e dolgunk. Mindenesetre fontos lenne annak megállapítása, mondják-e valahol a *hüvelyket* *hüvelynek*.”

7. Egyetérthetünk BEKE ÖDÖNNEL abban, hogy egy adat nem bizonyít. Igaz ugyan, hogy a korábban felsorolt népmesei nevek között is találtunk egy olyant, amelyikben szintén a *hüvely* alak szerepel mértékjelölő előtagként: a *Hüvelypici* nevet, de ezt is magyarázhatjuk mássalhangzó-kieséssel, hiszen a *lykp* kapcsolat még nehezebben ejthető ki, mint az előző adat esetleges *lykn* mássalhangzó-csoportja.

Az UMTsz. adatgyűjtése során azonban felbukkant a hüvelykujjnak *hüvelyujj* neve (Tiszaföldvár Szolnok m.). Úgy látszik, ide tartozik a csallóközi közlésben (GREGOR FERENC, A csallóközi három Paka tájszavaiból: Nyr. LXXXVIII, 177) található *hüvőujj* is (bár ez az adat azért nem megbízható, mert a példamondatban már *hüvőkújj* szerepel: „*Vigyásss, te marha, kitörök a hüvőkújjam!*”). Itt nem lehet szó a *k*-nak mássalhangzó-torlódás okozta kieséséről, hiszen az összetételi utótag magánhangzóval kezdődik.

Talán ide sorolhatjuk a Nagyszótár gyűjtése során talált, Petőfitől való nyolc adatot is, amelyek egy része mérték jelentésben, más része ’ujj’ jelentésben mutatja a szó *-k* nélküli *hüvely* változatát (bár tudatos írói elvonásra is gondolhatnánk.) Többségük a Robin Hood fordításában fordul elő, angol mértéknév helyén: „...kelletnél husz *hüvellyel* vala hosszabb” (Petőfi: ÖM. VI, 98*); „... egy hat láb négy *hüvely* magas ijász lépett elő” (i. h. 129*). (Megjegyzendő, hogy a *hüvelyk* forma is megvan háromszor ugyanebben a fordításban.) Előfordul a testrész jelentésben is: „... *hüvelyemmel* fölszakasztám öltönyét” (i. h. 85); egyszer eredeti alkotásban is: „... nagyot csattanott *hüvelyével* és középső ujjával” (Petőfi: ÖM. IV, 122: Fakó leány — pej legény).

Ha ezeknek az adatoknak az együtteséhez hozzávesszük azt, hogy régi növénynevekben viszont nagyon gyakori a *hüvely* szónak a *-k* képzővel bővült változatából származó *hüvelykes* melléknév a *hüvelyes* melléknév mellett, már nem egyetlen, hanem jelentős számú adat szól a *hüvely* és *hüvelyk* szó összetartozása mellett.

A BEKE idézte régi szójegyzékek, illetőleg szótárak példaszóit gazdag anyaggal egészíthetjük ki. MA. 1708-ban is megvan a *Hüvelk* (’Pollex, Hallus, Hallux Der Daume | grosse Zehe am Fuss’) címszó után, ugyancsak *l*-es változatban a *Hüvelkes bor/o* (’Siliqua. Scharthen oder Hülsen | S. Johannis-Brod’). Sok adat van hasonló jelentésben a Nagyszótár cédulaanyagában főleg a XVIII., de a XIX. századból is, például „*hüvelykes* borsó” (Lippai: Posoni kert 347*; 1753-ból); „ilyen [savanyú só] vagon minden némü gabonákban, *hüvelykes* kerti veteményeknek magvaikban” (Mátyus István: Diaetetica II, 361*; 1766-ból); „A’ *Hüvelykes* vagy *Hüvelyes* vetemények” (Mátyus I.: Ó és új Diaet. II, 168*; 1787-ből); „... ris-kását, ’s *hüvelkes* veteményeket, ... pénzen vesznek,” (Decsy: Osmanografia I, 46*; 1788-ból); „A’ puffasztó

ételek mind azok, melyek nehezen emészthetők . . . kiváltképen . . . a *hüvelykes* gyümölcstök . . .” (Geodni J.: Oktatás 15*; 1791-ből); „Ide tartoznak *hüvelykes* veteményeink, mint borsó, . . . ákászfa, édes-gyökér, . . . stb.” (Fáy András: Halmay család I, 137*; 1858-ból).¹

Nyelvjárásainkban a *gabona*, *kukorica* jelzőjeként is előfordul ez a mellék-név (vö. Nyr. LXXIV, 57).

Maga a *hüvelyk* főnévi alapszó is megtalálható ’növényi héj’, azaz ’hüvely’ jelentésben: „. . . ezekben pedig az *hüvelykben* termett mag rántzos, lapos apró, és többnyire semmirevaló” (Szabó József: Vátzi gabona 8*; 1793-ból). A *hüvelyk*-ből lett *hüvök* jelent kukoricacsövet is a Csallóközben: „A zidé szíp a kukorica, mi? H. Akkora *hüvökök* vannak rajta, mind a karom” (Nyr. LXXXVIII, 177). (Az ÚMTsz. adatai szerint Érsekújváron s Nyitra és Pozsony vidékén ’kalász’ jelentése is van a *hüvök*-nek.)

A felsorolt adatok alapján biztosan állíthatjuk, hogy a magyar *hüvely* és *hüvelyk* szó összefügg: az utóbbi az előbbinek kicsinyítő képzős származéka. Csupán a jelentésük összefüggésére kell fényt deríteni, mivel sem KRESZNERICS, sem BEKE idézett magyarázata nem megnyugtató.

8. A *hüvely* : > *hüvelyk* ’ujj’ jelentése olyan hüvelykujjat védő eszköznek a nevéből alakulhatott ki, amelyet nyilazó népek nyíllövésnél használtak, s használnak ma is. Két fajtájuk van ezeknek, egyik típus az obi-ugor népek körében van elterjedve, a másikat elsősorban a mongol és török népek nyilazásából ismerjük, de a szamojéd népek is használnak efféléket. Vizsgáljuk meg őket közelebbről.

A) Az obi-ugor népek nyíllövés közben bal kezük hüvelykujjára egy ujjnyi hosszú, az ujj külső domborulatát követő, tojásdad alakú szaru, csont, esetleg fém ujjvédő lapocskát szíjaznak fel. Ez — mint valami hosszában kettévágott hüvely — védi a hüvelyk külső felületét a visszapattanó húr ütésétől: „Um Verletzungen durch das Zurückschnellen der letzteren zu vermeiden, hat der Schütze an die linke Hand vor der Daumenbäume eine länglich runde Platte (ostiak „Joschkar“) gebunden, die meist aus Renthierhorn verfertigt ist.” (O. FINSCH, Reise nach West-Sibirien im Jahre 1876, 379; id. IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS „Az obi-ugor népek anyagi kultúrája a XIX. században” című, még kéziratban levő kandidátusi értekezésében 102—3. l.). A Néprajzi Múzeumban található is ilyen hüvelykvédők csontból, de rézből és ezüsből is, az utóbbi valószínűleg kultikus célokra szolgált. Ezeket kéresemre IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS volt szíves megmutatni. PÁPAY JÓZSEF a 31778. leltári számú hüvelykvédőhöz a következő feljegyzést írta: „kézvédőcsont (*još-kar*), hogy az íj húrja meg ne üsse a kezét”. PÁPAY KÁROLYNAK pedig a 3627. leltári számú tárgyhoz fűzött, gyorsírásból megfejtett jegyzete így szól: „Hüvelyk védő. Csont kézvédő . . . Hüvelyk-védő csontból a nyíl lövésére a kézhez erősítve. *kot-kar*”. Az elnevezések igen érdekesek. Az utóbbi név megegyezik KARJALAINEN—TOIVONEN osztják szótárának (OstjWb. 453b) más nyelvjárásokból feljegyzett adataival: osztj. „(DN) *kët-kâr* . . . ’einige zoll breites eisernes »armband«, das das handgelenk gegen den schlag der bogensehne schützte; V. *kõt-kâr* . . . ’knochen, der das handgelenk der linken hand gegen den schlag der bogensehne schützte”. Úgy látszik, hogy a szótárnak ez az értelmezése pon-

¹ A *hüvelykes vetemény*-re adatok még (NSz.): 1788: Decsy: Osmanográfia II. rész 228; 1797: Igaz Simon: Okosdi Seb. 25; 1784: Gombási I.: Préd. I, 213; 1801: Benkó F.: Magy. Geogr. III, 51; 1801: Molnár J.: Könyvház XV, 121.

tatlan: más nyilazó népeknél ismert csuklóvédő gyűrűk fogalmával keveredik. Hiszen ezek a hosszúkás, enyhén behajló lapocskák, amelyeket két-két szíjjal lehet a hüvelykujj domborulatára illesztve a kézhez erősíteni, semmiképpen sem „karkötők” („armband”), nem is a csuklót védik, hiszen azt nem is takarják. Az említett osztják összetett szók *kot-*, *ket-*, *köt-* előtagjai a magyar kéz szó megfelelői, s egymásnak nyelvjárási változatai (vö.: SZINNYEI, NyH.⁷ 23, 36; COLLINDER, FUV. 87). Az utótagok ugyancsak palatalis-velaris nyelvjárási szembenállást mutatnak (vö. OstjWb. 415–6), s a magyar *kéreg kér-* részének felelnek meg (vö. COLLINDER, FUV. 87); jelentésük 'kéreg, hüvely'. Szó szerinti fordításuk tehát ez lehetne: *kéz-kéreg*, *kéz-hüvely*. Az elnevezés alapja lehet egyrészt az ujjvédőnek feltehető legősibb anyaga, de másrészt a 'kéreg, hüvely' szó másodlagos 'burok, védőburok' jelentése is. A *još-kar* név *još* előtagja szintén 'kéz' jelentésű (vö. OstjWb. 192b).

B) A nyilazás fejlettebb változatában mindkét kézen használnak védőeszközöket. Cs. SEBESTYÉN KÁROLY (A magyarok íjja és nyila: SzegDolg. VIII, 167–226) véleménye szerint a honfoglaló magyarság az úgynevezett összetett íjnak a legtökéletesebb változatát: a reflex-íjat használta, „... melyet a szaktudomány *török-* vagy *turkesztáni-íj*nek nevez. Ez az íjforma valószínűleg középzásiai eredetű s ez volt valamennyi mongol és törökfajú nép kedvelt fegyvere. A hunok és az avarok, a tatárok és a honfoglaló magyarok is ezt az íjtípust használták.” (I. h. 169.) Ennél az íjnál az idegfeszítés igen nagy gyakorlatot kíván: „Bal kéz tartja az íjat, a jobb kéz hüvelykujját ráteszük az ideg belső oldalára s a hüvelykujj körmére rátett mutató- és nagyujj segítségével meghúzzák az ideget. A mutató- és nagyujjal fogják egyszersmind az idegre illesztett nyilvessző végét is. Az ideg a meghúzásnál meglehetősen belevág a hüvelykújj húsába, ezért az újjra valami védőgyűrűt szoktak húzni, amely egyuttal megvédi azt az idegsúrlódásától is. Ilyen újjvédő lehetett az a díszített kis csonthenger, amelyet Nyáry Jenő talált a nógrádmegyei Pilin egyik sírjában íjcsontokkal együtt. Ezek a védőgyűrűk nagy szerepet játszanak a mongol és törökfajú népeknél. Az újjvédőgyűrűkön kívül még más védőeszközök is fordulnak elő, rendszeren az íjat tartó balkéz és alkar védelmére, amelyek a visszapattanó ideg ütésének vannak kitéve. Északkelet-Ázsia népei erre a célra kis görbe fa-, szaru-, vagy csontlemezeket kötnek a bal kéz csuklójára, néha a kéz hátára is. Miután tehát ezek a védelmi eszközök könnyen pusztuló anyagokból készültek, természetesen nem maradt meg belőlük semmisen a magyarok sírjaiban sem. Ez azonban korántsem zárja ki azt, hogy ne lettek volna náluk is ilyenek.” (I. h. 190.)

Hasonló eszközökről ír A. A. ПОВОV a nganaszanok anyagi kultúrájáról írott könyvében: „При стрельбе из лука употреблялась костяная или железная пластинка с ременными завязками, служившая для защиты запястья левой руки от удара тетивы. На большой палец левой руки для предохранения его от обратного удара тетивы также надевалось металлическое или роговое кольцо. Рисунки этих пластинок и колец приведены в работе Миддендорфа.” (Нганасаны 23, Moszkva—Leningrád, 1948.; angol fordításban: The nganasan 24–5. Bloomington—Hága, 1966.)

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy ismertek elődeink olyan fontos és gyakran használt, a hüvelykujjra húzható vagy szerelhető eszközt, amelynek a neve megkülönböztető jelölőjévé válhatott a kéz nagy ujjának: *hüvelykes ujj*, illetőleg — metonímia útján, valószínűleg az előbbivel egy időben, vele párhuzamosan — *hüvely* ~ *hüvelyk* alakban. E testrésznév jelentés-

történetének szempontjából lényegtelen, hogy az egyszerű íj tartozékai közt szereplő, a bal kézre szerelendő „hüvely”-ről vagy az összetett íj tartozékaként használt, a jobb hüvelykre húzható, nyitott gyűszűre hasonlító „hüvely”-ről vette-e a nevét. Az utóbbival együtt használt csuklóvédő gyűrű ebből a szempontból nem jöhet számításba, minthogy ez nem érintkezik a hüvelykujjal.

A *hüvelyk* szónak 'ujj' jelentése a magyar nyelv külön életében keletkezett ugyan, de a *hüvely* alapszó éppúgy 'növényi héj'-at jelentett eredetileg, mint az osztják nyelvjárásokból felsorolt ujjvédő eszközök nevének utótagja: ugyanaz a szemlélet teremtette őket egymástól függetlenül mindkét nyelvben (vö. m. *hüvely* ~ zürj. *komeľ* 'hüvely, héj gyümölcsnél és főzeléknél' ~ votj. *kumel'* 'a hársfaháncsnak lehámozott külső kérge'; vö. FOKOS: MNy. IX, 419).¹

VELCSOV MÁRTONNÉ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A kiemelő határozó

Továbbgondoltam egy gondolatot

1. Nemrégiben fölülvizsgáltam a „költői jelzőről” eddig tett megállapításokat, és kimutattam, hogy ennek a jelzőnek a sajátságait elődeim hibásan állapították meg (Magyartanítás IX, 247–53). De én sem jártam végig a magam vágta ösvényt, lényegében csak a MMNyR.-nek a kiemelő jelzőről szóló lakonikus részletét elemeztem és bővítettem ki további fejtegetésekkel. Megálltam ott, ahol a MMNyR. (II, 267): a jelzett szó fogalmi tartalmát a jelző nemcsak szűkítheti, hanem arra is alkalmas lehet, hogy tartalmi szűkítés nélkül emelje ki e fogalmi tartalom bizonyos oldalait, a fogalom már meglévő sajátságait. Nem vettem föl azt az önként adódó kérdést, hogy vajon más bővítményi mondatrész nem lehet-e alkalmas hasonló célra. Nem kutattam, hogy az igével, igenévvvel stb. kifejezett változásfogalom terjedelmét okvetlenül szűkítik-e alárendelt bővítményei. (Ezt persze a MMNyR. sem veti föl.) Vajon nincs-e olyan határozófajta is, amelyek szintén csak kiemelő, nem pedig fogalomszűkítő funkciójú van?

Ahogy a kiemelő jelzőnek, úgy az ilyen — egyelőre csak föltevésenként élő — kiemelő határozónak sincs szűkebb értelemben vett információtartalma: redundáns! Tágabb értelemben azonban igenis van közleményértéke, hiszen a stílusnak mint járulékos közleménynek (FÓNAGY IVÁN kitűnő meghatározása!) ez is eleme. Főként pedig a líra stílusának! A XX. század magyar lírájának tanulmányozása kétségtelenné teszi ennek a kiemelő határozónak a létét. Bizonyítsunk!

„Magyar síkon nagy iramban át Ha ny a r g a l² a gözös...” (Ady: A téli

¹ A *hüvelyk* szó történetéről szóló dolgozatomat 1966. október 19-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szegedi Csoportjának felolvasó ülésén előadtam. Akkor a *hüvely* > *hüvelyk*(*ujj*) jelentésváltozást hasonlóságon alapuló névátvitellel magyaráztam. A felolvasást követő vitán HAJDÚ PÉTER hívta fel a figyelmemet az obi-ugor népeknél használt hüvelykvédőkre, illetőleg IFJ. KODOLÁNYI JÁNOSnak idézett kéziratoss disszertációjára. HAJDÚ PÉTERnek, IFJ. KODOLÁNYI JÁNOSnak, MIKOLA TIBORNak és TROGMAYER ORRÓnak, a szegedi Móra Ferenc Múzeum régészének segítségéért ezen a helyen is köszönetet mondok.

² Az én kiemeléseim. A kiemelő határozót vagy határozói szókapcsolatot kurzív szedéssel, az alaptagot ritkítással jelölöm. Magyarázatra szorulna, hogy miért kapcsolom majd az állapothatározókat valamilyen igei alaptaghoz is. Mivel megállapításaim érvényét ez a kérdés nem érinti, a magyarázattal adós maradok.

Magyarország). Az ÉrtSz. meghatározásai szerint a *nyargal* fogalmi sajátágaiban benne van a *nagy iramban* sajátosság: „1. <Nagyobb állat, főleg ló> egyenletes, ritmikus lendülettel,¹ *nagy gyorsasággal* fut.” „2. <... mozgó tárgy...> *nagy sebességgel, erőteljes mozgással* halad.” „3. <Személy lovon, ritk. kerékpáron> *vágtat, sietve hajt.*” — „Szent Mihály útján *suhant nesztelen...*” (Uő.: Párisban járt az Ősz). ÉrtSz.: „*suhant*: „1. *Sima, egyenletes, gyors repülésszerű mozgással, alig hallhatóan v. nesztelenül* halad, repül, fut... 2. <Hangtalan jelenség v. képzeletbeli alak, tárgy> *könnyed, gyors, lebegésszerű mozgással* halad, vonul, száll... 3. <Folyó> *halkan v. zajtalanul*, sebesen folyik.” Hasonló: „Tünődtem s fent az inga *halkan suhant* az árnyban...” (Tóth Árpád: Légyott); „*Sebten suhantunk...*” (Uő.: A vén ligetben). — „*Lassan leballagok...*” (Uő.: Légyott). ÉrtSz.: „1. <Ember, állat> *lassan, kényelmesen lépegetve* megy v. jön.” Vö. még: „*Setét csöbrök s olesó székek között Átballagok nyugodtan...*” (Uő.: Kisvendéglőben). — „... *halkan súgtad* nekem...” (Uő.: Tavasz élegia). ÉrtSz.: „*súg*: 1. Vkihez, vkinek a füléhez hajolva *fojtott halk hangon*, a beszéd zöngéjét *letompítva* mond, közöl vmit.” — „*Mert ficánkolt csikói tűzben...*” (Ady: *Lelkek a pányván*). ÉrtSz.: „*ficánkol*: 1. <Gyermek, fiatal nagyobb állat, főleg ló, szabad, boldog jókedvében> *testét vagy végtagjait játshi elevenséggel, vidámsággal ide-oda hányja; féktelen, szertelen mozdulatokat végez.*” — „... *egykedvűn ásít* a fáradt száj...” (Tóth Árpád: Déli derű). ÉrtSz.: „*ásít*: 1. <... álmodás, fáradtság v. unalom miatt> *száját önkéntelenül kitéve mély, hosszabb lélegzetet vesz, és a levegőt hirtelen v. lassabban kibocsátja.*” — „*Bomló hajadban tétován babrálgatsz...*” (Uő.: Látomás). ÉrtSz.: *babrál*: 2. „*Pepecselve, piszmozgva, kelletlenül* foglalatoskodik (vmivel)”. — „*És elgyötört orcámat lassan aláeresztém...*” (Uő.: Esti könnyek). Az ÉrtSz.-ban csak visszaható formában: „*aldereszkedik...* 2. <Ember, állat, jármű> *lassan haladva* mélyebben fekvő hely felé *ereszkedik...*” — „... *vadul üvöltvének...*” (József Attila: *Önarekép*). ÉrtSz.: „*üvölt*: 1. <Farkas, kutya...> *elnyújtott, panaszosnak tetsző, erős, kellemetlen, mély hangot hallat...* 2. <Ember> a szokásos emberi hangnál erősebb, *fülsértő, tagolatlan hangot* ad, *üvöltő állathoz* hasonló hangon ordít, küll. *dühében* v. *fájdalmában...* 3. *Nagyon nagy erővel ordít, ill. dühödten* hangoztat vmit.”

Kissé fölöslegesen idézgettük az ÉrtSz.-t: csak az lehet a mentségünk, hogy kerülni akartuk a szubjektív megállapítások, beleértések csapdáját: a határozóval kiemelt sajátosság a változásfoglalomban valóban, objektív módon, a társadalmi objektivitás szintjén van benne! A kiemelő határozó léte — úgy hiszem — ezzel igazolódott. Hasznos munkatársunkat, az ÉrtSz.-t a továbbiakban már mellőzhetem.

2. Már ebből a példatárból is látszik, hogy kiemelésre leginkább a módhatározó alkalmas a magyar nyelvben (veszélyes lenne a magyarból más, nem rokon nyelvekre vonatkozó következtetéseket is megkockáztatnunk). Kiemelő módhatározó a *nesztelen* és a *halkan a suhant* alaptag mellett, a *lassan a leballagok* mellett, a *halkan a súgtad* mellett, a *tétován a babrálgatsz* mellett stb. A kiemelő módhatározók sorát még folytathatom: „*Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra...*” (Kosztolányi Dezső: *Halotti beszéd*); „*Réztrónusán gubbaszt a lámpám lángja. S rezzelve ijje dez [!], ha hívogatlak.*” (Tóth Árpád: *Látomás*); „... *s remegtek csöndesen...*” (Uő.: *Esti könnyek*); „... *puhán s nagyon szelíden Simogattak...*” (Uo.); „... *oly búsan s setéten Borong az ég felé...*” (Uő.: *Őszi alkonyat*); „*Tiporjatók reám durván...*” (Ady: *Új versek előhangja*); „*Csak átölel a csöndben lágyan...*” (József Attila: *Éjjel*); „*Kárál a tyúk keservesen...*” (Uő.: *Tiszazug*); „*csöndesen elmosolyodott*” (Uő.: *Anyám*); „*A saláták az estharmatban borzonganak, kotyognak hal-*

¹ Az ÉrtSz. meghatározásaiból a számunkra fontos mozzanatokat én emeltem ki.

kan. Már-már rikoltva fölrepülnek. S tolláskodva megint elülnek.” (Uő.: Piros hold körül).

Sokszor nehéz elkülönítenünk a mód- és az állapothatározót. Véleményem szerint ennek objektív oka, sőt a nyelven és a pszichikumon kívüli, általánosabban objektív oka van: az, hogy a mozgás és a mozgás hordozója, alanya szétszakíthatatlanul kapcsolódik össze. Az elemzőknek a mód- és állapothatározó elkülönítésében megnyilvánuló ingadozásai, vitái persze tartalmaznak szubjektív elemet is. Az elemzések elárulják, hogy az elemző szubjektuma a közleményből a változást vagy a hordozóját emeli-e ki. A mód- és állapothatározó között álló, átmeneti kiemelő határozókat látok a következő példákban: „... *vágyva* K ö n y ö r g ö k hozzád...” (Ady: Meg akarlak tartani); „S b o l y o n g n i *félszegen*...” (Tóth Árpád: Tavaszi elégia); „... míg úgy m e r e d *sötéten* Rám sok ny ú t t e m l é k” (Uő.: Kines); „A lelkem, a l a n k a d t fekete r ó z s a *szelíden* h e r v a d i t t...” (Uő.: Kisvendéglőben); „És hanyatt terülök a fűben c s e n d e s e n T ú n d ö d ö m...” (Uő.: Őszi alkonyat); „... s ü p p e d t vele *halkan* a h a n t...” (Dsidá Jenő: Szerenád Ilonkának); „P i h e n j le *békén*...” (Uő.: Légy már legenda); „Rám n e v e t n e k bágyadtan, *vigan*...” (József Attila: Múterem); „*Lustán* c s á m e s o g j ó-régi jászla mellett...” (Uő.: A jámbor t e h é n); „*Komolyan* g o n d o l k o d n a k a f ö l d e k...” (Uő.: Karácsony); „... vagy csak így meg ü l n i *veszteg*...” (Uő.: Ülni, állni, ölni, halni).

A módhatározó más határozóval is érintkezhet. E példában a mértékhatározóval áll rokonságban: „... nagy *iramban* ... n y a r g a l a g ő z ö s...” (l. előbb: Ady: A téli Magyarország).

De találunk tisztább állapothatározókat is a kiemelők közt: „Breton pariton sújt majd az [halálos] álom S a l s z u n k *fehéren és halottan*” (Ady: Temetés a tengeren); „S még s z u n n y a d t a r k a i n g e m, *petyhüdtlen és redősen*” (Tóth Árpád: Reggel); „... míg *fáradtan* p i h e n m e g...” (Uő.: Légyott). Az állapot- és okhatározó közt is akad átmeneti kiemelő jellegű: „... *éhen* s o r v a d o k...” (József Attila: Keresztény).

Igen ritkán más határozók szolgálnak alaptagjuk valamely sajátságának, oldalának kiemelésére. József Attila következő sorában: „elleneimmel b é k ü l n i...” (Ülni, állni, ölni, halni) kiemelő társhatározót, Falu című versében: „... *szóval* m o n d o m é n e l a z t...” kiemelő eszközhatározót találunk. Az Áradat e helye a kontextusban társ-határozónak bizonyul: „... b é k á k b o t o s a *bottal* m o n d j a.” Egészen kivételesen ritka a kiemelő helyhatározó — ha ugyan a vers mögöttes, átvitt jelentése meghagyja ezt a rangját: „L e m e n t a nap *nyugaton*. F ö l j ö t t a nap *keleten*” (Uő.: Egyszerű ez).

3. Ahogy a kiemelő és megkülönböztető jelzők között, a kiemelő és megkülönböztető határozók közt is vannak átmeneti esetek. Ezeket csak kisebb részben írhatjuk az egyéni versértelmezés terhére. Nagyobb részük más, objektív okok miatt válik megkülönböztető-szűkítő határozóból kiemelővé. Véleményem szerint legelső sorban az alaptagnál távolabbi, tágabb szövegösszefüggés okozhat ilyen változást.

Vizsgáljunk meg néhány esetet behatóbban! Nem kétséges, hogy a *fürgén ütemezve* bővítményi tagja szűkíti az alaptag fogalmi terjedelmét, gazdagítja a tartalmát. Tóth Árpád „Tavaszi holdtöltés”-jében így jelenik meg ez a szintagma: „S *fürgén* ütemezve iramlik a dal.” A *fürgén* nem az alaptagjához, hanem alaptagjának az alaptagjához képest kiemelő! Ismét tőle idézek: „... a holtra lankadt gondolat *Aléltan* alszik homlok alatt.” Az *aléltan* átmeneti mód-állapothatározó. De igei alaptagja (*alszik*) mellett nem annyira a szűkebben vett alany, hanem az alany jelzői része (*holtra lankadt*) teszi kiemelő határozóvá. Érdekes a „Tűz csiholója” című Ady-vers e sora is: „Kényes bőrét gyáván nem óvja.” A *gyáván* mód- és állapothatározó a *nem óvja* alaptag mellett még nemigen válik kiemelővé, azonban a „bőrét óvja” szerkezet felidézi a pejoratív hangulatú

„félti a bőrét” szólást, továbbá a *bőrét* tárgy *kényes* minőségjelzője is segíti a határozó átalakulását megkülönböztetőből kiemelővé. A főmondat tartalmas határozóját kifejtő hasonlító vagy következményes mellékmondatnak szintén lehet efféle hatása: „Este van már, sietnek az esték, *álnokul*, m i n t a tolvaj öregség” (Babits Mihály: Ősz és tavasz között); „... oly *óvatosan*, h o g y minden fűszál lágy leple alatt egyenesen áll...” (Uő.: Esti kérdés). És ezek még aránylag egyszerű esetei a megkülönböztető és kiemelő határozók átmeneteinek. Aprólékosabb stíluselemzésre lenne szükség az ilyenek minősítéséhez:

„S az én sorom? Néhány szomorú lánynak
És fáradt úrnak megtetszik a lelkem
Egy-két percre; s *únottan* és *betelten*
Eldobnak s hűs klasszikusokra vágynak.”

(Tóth Árpád: Kisvendéglőben)

Hasonló helyek Tóth Árpád „Esti könnyek” című verséből: „S egyszerre felzokogtam és lüktető fejem *Betegen s árván* bújt meg ijedt tenyercimben . . .”; „... pihenne még Távol babája mellett s csókolná vállát *forrón*.”

4. A kiemelő határozót el kell választanunk egy vele némileg rokon határozófajtatól: a tőisméltéses határozóktól, a figura etymologicák határozóitól (mondattani vonatkozásban igen sovány irodalmuk összegezésére l. SZATHMÁRI, A magyar stilisztika útja 432, 559–60). Az alaptagjuk tövét ismétlő efféle határozókat: „*látni* nem láttam”, „*kérve* kér”, „*szébbnél* szébb”, „*Hirrel* hirdessétek” (Ady), „*vakabb* a *vaknál*” (Babits; vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve 300), „*esküvel* esküdtem” (Sík Sándor: vö. Nyr. XLVII, 43) nem sorolhatjuk a kiemelő határozók közé! Miért nem? Mert nem az a funkciójuk, hogy az alaptag e g y (vagy csak n é h á n y) sajátosságát világítsák meg, emeljék ki, hanem az alaptag t e l j e s tartalmát erősítik, fokozzák, nyomatékosítják. Ezért ezeket stilisztikai vonatkozásban e r ő s í t ő vagy n y o m a t é k o s í t ő határozóknak nevezhetnénk. A nemzetközi „figura etymologica” vagy a magyar „tőisméltő erősítés” elnevezés ugyanis e jelenségnek csak a szóalaktani oldalát ragadja meg, s a mondattanit sötétben hagyja.

5. Aligha szorul bizonyításra, hogy a kiemelő határozó stilisztikai szerepe párhuzamos a kiemelő (szerintem helytelenül: „költői” vagy „festői”) jelzőével. Kiemelő határozóval fokozhatja a költő alkotása szemléletiségét. Például: „Bágyadt gázlángok égnek *csendesen* . . .” (Tóth Árpád: Kisvendéglőben) = hallásérzet; „*Sebten* suhantunk” (Uő. L. előbb) = látás; „... *puhán* . . . Simogattak” (Uő. L. előbb) = tapintás. Alkalmasság a kiemelő határozó a hangulatiság fokozására is: „... esik, esik hisz az a dolga. Lassudad országos eső, *nehézkedve* és *panaszkodva*” (József Attila: Esik); „... anyuska . . . Kinek érintésétől halkán billent s *szelíden* Fialat térdei felé remegő bölesőm” (Tóth Árpád: Vergődés).

Noha ezt aprólékosan, a statisztikai stilisztika módszerével még igazolni kell, úgy látszik, főleg az impresszionista lírai stílus gazdag kiemelő határozókban éppúgy, mint kiemelő jelzőkben. Nem véletlen, hogy a közölt példák jelentős része a fiatal Tóth Árpád költészetéből való. Bár alkalmazzza a kiemelő határozót a kezdő József Attila is, az éppen hozzá fűződő lírai stílusváltás után a kiemelő határozók éppúgy megritkulnak líránkban, mint a hasonló szerepű jelzők.

Megritkulásuk ellenére számon kell tartanunk őket a szemléletiséget és hangulatiságot szolgáló stíluszeszközök között.

TÖRÖK GÁBOR

Kőrösi Csoma Sándor és Széchenyi István

Kőrösi Csoma Sándor halálának százhuszonötödik évfordulójára

I. A Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 1. számaként megjelent munkámban (Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.) foglalkoztam azzal a mély rokonszenvvel, amelyet az Akadémia-alapító Széchenyi István tanúsított a szívós kitartásával, hősies tudományoszeretével nemzetközi megbecsülést kivívott tudós iránt. Ezzel kapcsolatban megemlítettem Széchenyinek az Akadémián őrzött ereklyéjét, azt az aranyozott keretbe foglalt képet, amely Csoma dardzsilingi sírját ábrázolja a nagy reformpolitikus megragadó emléksoraival. (Az ereklye mását 1. munkám képmellékletében, az 1. sz. képen.) Az ereklyéről akkor ezt írtam: „Hol, mikor jutott Széchenyi birtokába a dardzsilingi sír képe? Lehet, hogy Borgátai Szabó küldötte el neki, ahogyan Csoma másik ereklyéjét, a göttingeni könyvtár képét. Az, hogy arany keretbe foglaltatta, s e nagyszerű, intő sorokkal díszítve mindig íróasztalán tartotta maga előtt — mindennél többet mond.” (54.)

Azóta sikerült nyomára jutnom a szóban forgó kép eredetének. Az Akadémia épületében korábban elhelyezett Széchenyi Múzeum tárgyjegyzékében ezt találjuk: „34. Bádogra festett olajkép. Készült gróf Széchenyi István megbízásából ama fénykép után, amelyet fia gróf Széchenyi Béla 1858-ban Londonban szerzett meg és hozott magával angolszászi útjáról” (DIVALD KORNÉL, A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Bp., 1917. 82). A tárgyjegyzéket tartalmazó kiadvány az ereklyével kapcsolatban lapalji jegyzetben utal Széchenyi Bélának egyik cikkére s Széchenyi Istvánnak egyik levelére.

SZÉCHENYI BÉLA „Emlékezzünk régiokról” című írásában végigpillant a magyar keletkutatás úttörőin, s mint ezek között legelsővel, foglalkozik Kőrösi Csoma Sándor életével. Röviden áttekinti pályáját, s utolsó napjairól, emlékérről ezt írja:

„1842 elején végkép elhagyta Kalcuttát és északkelet irányban Lassa felé indult. Darjilingbe március 24-én érkezett, szokása szerint szegényesen, valószínűleg gyalog tévé meg az utat.

Április 6-án lázba esett és 11-én alkalmasint tüdőgyulladás vetett végett a nagy férfiú nemes életének, kinek szíve csak honáért dobogott, ki nemzete feldicsőítésének szentelte napjait . . .

A bengáli »Asiatic Society« egy nyolcoldalú, hét láb magas műemléket emeltetett hamvai felett. Érdemeit elismerő angol fölirat fehér márványtáblán látható.

E síremlék egy fényképét Londonban leltem véletlenül 1858-ban és felejtethetlen édesatyámnak adtam át. Ő e feletti örömeiben azt olajban másoltatta le (1. képmellékletünket) és sárga bronzból készült keretére a következőt vésette:

Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül,
de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve —
Kőrösi Csoma Sándor — bölcsőjét kereste a Magyarinak,
és végre összeroskadt fáradalma alatt.
Távol a hazától alussza örök álmát; de él
minden jobb magyarok lelkében.

Az itt ábrázolt sírkő nyugszik hamvain.
Britt társaság emelte tudományos érdemeiért.

Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek
véd-őre, hanem törhetlen honszeretet, zarándoki
önmehtagadás és vasakarát. Vegyetek példát

hazánk nagyjai és gazdagai egy árva fiún és
legyetek hú magyarok tettel, nem pusztá
szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással!

Széchenyi István''

(Széchenyi Béla, Emlékezzünk régiekről:
Turán 1917. 8—10.)

Széchenyi Istvánnak titkárához s meghitt jó emberéhez, Tasner Antalhoz írt levelében részletesen foglalkozik a dardzsilingi sír képével. Az 1859. augusztus 26-án Döblingben kelt levélben többek között ezt írja:

„Most hadd adjam elő kérésemet.

Béla Angolhonban ajándéku kapta egy földönfutó hazánkfiától, Körösi Csoma sírkövének rajzát, melyet oszlop formában az angol Asiatic Society állított »hamvaira«.

E kis rajzot hadd adná Béla a magyar T. Akadémiának ajándéku! Ámde hogy ez kedvezőbben üssön ki, én egy Médaillont rendeltem, ily alakban:

[Fekvő ellipszis alakú rajzzal jelzi elgondolását.]

Az egész tán kétszer ily nagy.

Most az a kérdés, mit írjunk a Médaillon párkányára?

Én e tekintetben kérem Önnek tanácsát s tán mások hozzájárulását. Én ugyan *tisztán érzem*, mit kellene oda véteni, de kimondani és kivált szépen kimondani, NB. aránylag röviden, nem vagyok képes. Az én ideám ez volna:

»Egy szegény árva magyar pénz és taps nélkül, de elszánt kitartó hazafiságtól váltig forró, — bölcsőjét kereste a magyarnak, — Körösi Csoma és végre összerokadt Calcuttában. — (*Ezen Oszlop.*) Az itt rajzban látható sírkő nyugszik hamvain. Britt társaság emelte. — Távól a hazától lón betakarítva, de él minden jobb magyarnak lelkében! — Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek védőrije, de a törhetlen honszeretet, zárándoki abnegatio és vas akarat. Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagjai egy árva fiun, és legyetek hú magyarok, tettel és nem szájjal, és olcsó demonstratiókkal.[«]

Bélát megbiztam, közlené a dolgot Toldyval. *Tán* el nem felejtette!

S most, kedves jó fiam, áldja meg az Isten. Nejét, leányát és fiait szivesen köszöntöm. Széchenyi István.»

(Gróf Széchenyi István levelei. A Magyar T. Akadémia megbizásából összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. III. kötet. Bp., 1891. 735—6.)

A levél több szempontból is igen érdekes.

Egyrészt: ebből ismerjük meg a nevezetes emléksorok első fogalmazványát, amely később formai, stiláris tekintetben némileg csiszolódott; egy tárgyi tévedést is kiigazított a végleges változat: Széchenyi akkor még úgy tudta, hogy Calcuttában halt meg a magyar tudós, s ott áll síremléke. Hogy a szöveg csiszolása: az idegen szavak kicserélése, egységesebbé tétele kitől ered, nem tudjuk biztosan: T o l d y F e r e n c r e, de magára S z é c h e n y i r e is gondolhatunk. Bárki is végezte el a nyers fogalmazvány megegyengetését (amelynek szükségességét maga Széchenyi is érezte), a lényeg, a veretes mondatokba foglalt gondolat Széchenyitől származik.

Kiderül a levélből az is, hogy élete utolsó hónapjaiban, döblingi magányában tervezte meg az ereklyét a nagy hazafi, s ott fogalmazta meg a feliratot. Nem állhatott hát — mint ahogyan Borgátaí Szabó írta — sokáig az íróasztalán, — ha állt ott valaha egyáltalán (vö. Körösi Csoma Sándor hazai útja 53.), hiszen — mint leveléből kitűnik — nem magának készítette, hanem közcélra, az Akadémiának szánta ajándéku.

A kép feliratának a maga idejében megvolt a maga politikai időszerűsége is: S z é c h e n y i B é l a alkalmasint akkor szerezte meg a dardzsilingi sír képét Londonban, amikor atyja munkájának, az „Ein Blick auf den anonymen »Rückblick«

kéziratának keresett ott kiadót. A Bach-rendszer elleni tiltakozás légkörében született meg az ereklye körirata: a „szájjal, és olcsó demonstrációkkal” való hazafisággal szembe a döblingi száműzött azt a magasabb rendű, tettekben megnyilvánuló hazafiságot állította, amelynek jelképét Kőrösi Csoma Sándor életében, példájában fedezte fel.

Eddigi ismereteinkhez képest az újabb adatok legfontosabb tanulsága az, hogy Széchenyi az általa alapított Akadémiának szánta a képet s emléksorait — mintegy végrendeletül az egész magyar tudományosság, minden magyar tudós és hazafi számára. A testamentumszerű feledhetetlen sorokat — amelyeket a dardzsilingi ereklye képével ma is híven őriz Akadémiánk a Kézirattárban — a „szegény árva magyar”, Kőrösi Csoma Sándor példája ihlette.

2. A százhuszonötödik évfordulón hadd említsük meg még azt, hogy Kőrösi Csoma Sándor példája elevenen él távol hazájától is. Éppen az évforduló idején nyílt alkalmam arra, hogy Calcuttában meglátogassam a Park Street 1. szám alatt az Asiatic Society of Bengal könyvtárát, ahol nagy hazánkfia több mint egy évtizedig dolgozott. Holló Barnabás által mintázott szobra most is ott áll a Társaság könyvtárának régi épületében, a tágas lépcsőház első emeleti körfolyosóján. A könyvtár munkatársa, S. Enayetullah készségesen tájékoztatott a könyvtárnak Csomára vonatkozó anyagáról, s látható örömmel fogadta az általa is nagyra becsült magyar tudós honfitársainak érdeklődését. A százhuszonötödik évfordulón az Indiát járt magyar kirándulók csoportja rövid beszéd kíséretében megkoszorúzta Kőrösi Csoma Sándor calcuttai szobrát.

SZILÁGYI FERENC

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ját. 1. A székely nyelvjárás e jellegzetes szavára az első adat 1585-ből van CALEPINUSnál: 212: „cognomines: Egy vezetőék neuwk, *iátok*” (212). Több mint egy század telik el, míg a szó újra felbukkan: „Nincs ezek közt *játtya*, a kinek barátja has hizlaló Bacchus” (Felvinczi György: Az erdélyi protonotaria és cancellaria dicsérete. Kolozsvár, 1699. 25: NySz.). SzD.² a harmadik forrásunk a szó történetére: „*ját* azonygy-nevű drufza”. Szavunk tehát ismét egyszázados látszólagos hallgatás után jelentkezik ismét, ezután azonban bővebben sorjáznak az adatok. SzD.-tól azonos értelmezéssel átveszi TAKÁTS R. (Tóld. R. v.: NSz.), SI., SIMAI (VSzót. Tóld. 20: NSz.); majd megtaláljuk KASSAINál (III, 67) és a Tsz.-ban, mégpedig úgy, hogy mindkét szótár 'drusza' jelentésben székely tájszóként közli. Így szerepel a *ját* Czf.-nál is (III., 223). — A NSz. adatai szerint a XIX. század első felében az írói nyelvbe is bekerül: 1805: „Nem vagy-é ha fognak híni Vitéz *játod* másika” (Andrád E.: Meg-rebrent Mu'sa 16); 1829/1842: „az én Gábor *játom* . . . barátja lón a magyar írónak” (Berzsenyi Műv. 3: 141 [Döbrentei Gábor]). ANDRÁD ELEK székely lévén, saját nyelvjárásából ismerte a szót, DÖBRENTEI viszont erős nyelvi érdeklődése folytán valamely szótárból vehette. Az MTsz. tanúsága szerint szavunk elsősorban Háromszék megyében járatos, de feljegyezték Hétfaluból és közelebbi helymegjelölés nélkül Udvarhely megyéből is, egy adat pedig Csík megyéből is van (Nyr. XXII, 334). Az ÚMTsz. is ismeri a *ját*-ot, mégpedig nagyjából ugyanerről a területről. Többek között ebben a gyűjteményben is találunk egy Csík megyei: Gyergyó vidéki (Nyr. XXXIV, 263) és egy háromszéki: nagybaconí (Nyr. XLV, 107) adatot. Mindezzel szembenáll egy 1905-ből származó kéziratos feljegyzés, amely szerint a *ját* „Csíkban és Háromszéken ismeretlen” (MNY. XLIX, 235). Az adatok ezt a megjegyzést nem támogatják, arról lehet inkább szó, hogy annak idején SIMONYI ZSIGMOND Gyergyó-csomafalván lakó adatközlője maga nem találkozott a szóval.

Szavunk történetéhez tartozik, hogy egy-két forrásban *jád* alakváltozata is előfordul (CzF.; Kriza: MNGy. 12: 250; az ÚMTSz. anyagában pedig Erdővidékről közli 1904/6-os gyűjtéséből GÁLOS REZSŐ). Szórványos adatok tanúskodnak arról is, hogy él a bolóle képzett *játoz* 'druszának szólít' ige is (MTsz.; Nyr. XLV, 107).

2. Kisebb vitára adott alkalmat szavunk jelentése. A 'drusza, névrokon' mellett olykor 'pajtás, barát' értelmét is megadták a gyűjtők (főleg régebbi közleményeiben Kriza, de mások is, pl.: Nyr. V, 377; Nyr. XXXI, 48; Lévai: Székelyföldi kis tükör. Bp., 1962. 41; ÚMTsz.). Ennek a második jelentésnek a meglétét még Kriza idejében kétségbe vonták. Az újabb adatok fényében nincs komoly ok a kételkedésre; az időrendben második adat (Felv: Dics. 25.) is e mellett szól, továbbá nem közömbös, hogy a szinonim *drusza* szó is mindkét jelentésben használatos. Ez a jelentésfejlődés magától értetődik, ha arra gondolunk, hogy a névrokonnal, különösen régebbi századokban, bizonyos lelki rokonságot is éreztek. Az ÉrtSz. egyébként mindkét jelentést írói idézetekkel igazolja.

3. *Ját* szavunk magyarázatával már CzF.-nál találkozunk: „E szó egy a csuvasz (*jat*, csagatajul *at*, törökül *ad*) szóval, mely am. név”. Hasonlóan nyilatkozik VÁMBÉRY (NyK. VIII, 155) is, aki a csuvas *at* 'név', *ataš*, (*at-daš* 'névtárs')-sal állítja egybe (ellene BUDENZ: NyK. X, 102). A török etimológiához később P. D. [PAIS DEZSÓ] (MNY. XXX, 256) is csatlakozott.

N. KAKUK ZSUZSA szíves szóbeli közlése szerint a csuvasban valóban van egy *jat* 'név, elnevezés' jelentésű elem, ami azonos az oszmán-török *at*, *ad* 'név' szóval. A magyar szó *j* kezdete csakis egy honfoglalás előtti csuvas elem esetleges átvételére utal; feltűnő azonban, hogy egy ennyire régi jövevényszó csak a XVI. században jelentkezik, főleg pedig az, hogy a későn jelentkező írói felhasználásig a *ját* csak a székelyeknél járatos.¹ Bizonyos jelentéstani nehézség is felmerül: hogyan vette fel a 'név' jelentésű szó a 'névtárs' értelmét; ez utóbbi azonban önmagában még nem indokolná, hogy új magyarázatot próbálkozzunk.

4. A fentiekből kitűnik, hogy *ját* szavunk a XVI. század végén jelentkezik Erdélyből, közelebről a Székelyföldről. E két tényező külön-külön is, de együttvéve nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy vajon nem román jövevényszóval van-e dolgunk. A szóföldrajzi elv önmagáért beszél, a XVI. századnak pedig különös jelentősége van a magyar nyelv román elemeinek vizsgálatában (erre nézve I. SZABÓ T. A., Előzetes jegyzetek román eredetű kölcsönszavaink középmagyar rétegéhez: Stud. Univ. Babeş-Bolyai. Ser. Philol. 1962/2: 13—29). Az a tény, hogy szavunk első forrása CALEPINUS, szintén ez irányba terelte figyelmemet. Legkorábbi román jövevényszavaink szép számmal kerültek be a szótárba (*bordó*, *cserge*, *fustély*, *szokmány*; *domika*, *kozsok*, *lák* — ez utóbbiakra pedig egyenesen C. az első forrás). A román eredet feltevése mellett szól az is, hogy a moldvai csángóban a következő elemet találjuk: *lěát* 'egyidős' Tatros, *l'át* 'ua.' Lészped, *lyátok* 'egyidősek' Podoros (MÁRTON: NyÍrK. IV, 279—80), *lyát* 'társ, bajtárs; ugyanazon korosztálybeli' Pusztina (FARAGÓ—JAGAMOS, Moldvai csángó népdalok és népballadák 281: ÚMTsz.). E csángó szavak átadója a szláv *lěto* 'év'-ből származó román *leat*, mégpedig ennek a következő jelentései: „2. (Népi, ritka, különösen a bevonulás idejére vonatkozóan) Évjárat; a katonai szolgálat szempontjából egykorú; 3. Jel. bőv. Bajtárs: e szóval fordul az azonos évjáratbeli katona a társához” (DÁcR. 2/2: 129). A csángó elem román jövevény volta nem kétséges, de a székely *ját*-tal csak a feltehető végső közös forráson keresztül függ össze. Itt is a már említett román *leat* [ejtsd: *l'át*] jön számba, azonban ennek ma már kihalt, régi 'év' jelentése és ez a csak a XX. századból adatolt szókapcsolat: *a fi leat cu cineva* 'egyforma' (DÁcR., i. h.). Nyilvánvaló, hogy az

¹ N. KAKUK ZSUZSA szívességét ezúton is hálásan köszönöm.

azonos kor, az egy időben való születés vezetett — akárcsak a magyar *egyivású* esetében — a szónak az egyéb hasonlóság, a *ját* esetében a névrokonság jelölésére való kiterjesztésére. A magyar *ját* XVI—XVIII. századi szótárainkban található értelmezéseiből az is kitűnik, hogy a 'névrokon' fogalomra ez idő tájt még nem volt szavunk; ezért kerülhetett sor a román eredetű *ját* átvételére és a XVIII. század folyamán a tisztázatlan eredetű *drusza* meghonosodására.

BAKOS FERENC

Krajnik. 1. „A feudalizmuskori *karajnik* ~ *krajnik* tisztségnév szótörténetéhez” című (NyÍrK. IX, 61—77) tanulmányában SZABÓ T. ATTILA behatóan és példászerűen foglalkozott e szótáríróinktól is, etimológusainktól is mindeddig mostohán kezelt szavunk életével. Kétszeres átvételű jövevényszónak tartja, mivelhogy a „Zemplén megyétől Máramarosig terjedő részen ukrán, a közép- és délerdélyi, a bihari és a bánási részekben viszont románból bekerült jövevényszónak látszik, a románba azonban minden valószínűséggel a ruténből került bele” (NyÍrK. IX, 66).

2. Alábbi megjegyzéseimmel a kérdés szlavisztikai oldalának tisztázásához kívánok hozzájárulni.

A *krajnik* megfelelője kimutatható az ólengyelből is. Az 1500-nál korábbi keletkezési emlékeket feldolgozó Słownik staropolski (III. Wrocław—Kraków—Warszawa, 1960—1962. 374) a *krajnik* címszóhoz a következő értelmezést adja: „naczelnik malego okręgu wsi na prawie wołoskim, wojewoda wołoski; praefectus pravo pago vicorum iure Valachico conditorum” [= vlach jogú kis falucsoport előjárója, vlach vajda]. A szócikk 1442-től 1495-ig terjedő keltezéssel a lengyel *krajnik* 9 előfordulását idézi ukrán lakta vidékekről, ukránokra mutató személynevekkel. Vö.: 1442: „Termini Valachorum presentibus Pascheo woyewoda, *krajnyk*”; „Presentibus ibidem Paulo knyaz de Odrzechowa, Hryczkone *craynyk* de ibidem” (i. m. 374). E lengyel szóval van dolgunk abban az 1732-ből származó idézetben (LINDE² II, 481; Varsói Szótár II, 524; GLOGER, EncyklStar. III, 94) is, amelynek alapján LINDE téves, *'határvidéki lakos' jelentést következtetett ki (l. még SLAWSKI, SHet. III, 46). A lengyel *krajnik* csak ukrán jövevény lehet, az ukrán *країник* (értelmezés nélkül közli HRINČENKO II, 298) átvétele. A régi ukrán *країникъ* előfordul Báthory Zsófia 1674-ben Kelet-Beregben kelt ukrán nyelvű körlevelében (StudSl. V, 103, 104), amelyet PERÉNYI JÓZSEF és BALECZKY EMIL tett közzé. Az emlék nyelvészeti feldolgozása során BALECZKY (StudSl. V, 93) a *країникъ*-ot 'uradalmi intéző, gazdatiszt; soltész' értelmezéssel látta el, keletkezését pedig úgy magyarázta, hogy a magyarországi ukránok régi közigazgatási egységének *krajna* nevéből képződött. (Vö. ukrán *країна* 'ország; vidék, táj'.) „A kárpátaljai hivatalos írásbeliség szótára” című kézirat munkájából bocsátotta rendelkezésemre DEZSŐ LÁSZLÓ a következő, XVIII. századi, Máramarosból származó adatot: „будуть чествовати... панове и шолтыси, *країниці* и воеводы и вшитокъ людъ посполитый” (A. ПЕТРОВ, Угорусские заговоры и заклинания XVIII. в. Материалы для истории Угорской Руси. IV. СПб. 1908. 59). XIX. századi szépirodalmi művekből is adatolható az ukrán *країник* (l. BALECZKY: StudSl. V, 93).

A magyarországi ukránok krajnáiról a szakirodalom meglehetősen bőven tájékoztat. Vö.: „az oroszok által lakott határvidéket Krajnának (végvidéknek, határszélnek) nevezték, amely név máig is fennmaradt a nép emlékében s későbbben kisebb közigazgatási kerületekre is alkalmaztatik, az egyházmegyei közigazgatásban pedig ma is használatos” (SZABÓ ORESZT, A magyar oroszokról. (Ruthének.) Bp., [1913.] 41), „Bereg vármegyében egészen a XVIII. századig egy kilenc orosz helyiségből álló terület is Krajna néven volt ismeretes, melynek élén vajda állott s különféle kiváltságokkal volt ellátva” (SZABÓ ORESZT i. m. 41—2). A kárpátukrajnai krajnák eredetéről más, aligha

helyes felfogást képviselt BONKÁLÓ SÁNDOR (A rutének [ruszinok]. Bp., [1940.] 53—4), történeti adatai azonban figyelemreméltók: „e szó [= *krajna*] az oláh »craina« átvétele. A Kárpátalján először egy 1364. évi okirat említi. Munkácsról délre kilenc oláh alapítást és oláh lakosságú falu külön közigazgatási egységet alkotott *krajna* (craina) néven, választott vajdával az élén. Ez volt az első *krajna* a Kárpátalján. Beregmegye magyar és rutén falvai nem tartoztak hozzá. Valószínűleg a XIV. század elején telepedtek itt meg az oláhok, akiknek egy része később elköltözött, másik része a környező lakosságba olvadt. Később a *krajna* szót districtus (járás) és dominium (uradalom) értelemben is használták. Pl. Drugeth ungvári uradalmának 1631. évi urbariumában előfordul a *krajna* szó uradalom jelentésben. A *krajna* összes falvai két részre voltak osztva: orosz-ság 43 faluval és magyarság 23 faluval. Zemplén megyében, a homonnai uradalmat homonnai *krajnának*, ruténül Humenjanszkaja *Krajná*-nak hívták. A makovicei *krajna* is azt jelentette, hogy makovicei uradalom. Ezek a *krajna* nevek különböző időkben s különböző helyeken tűntek fel. Nem alkottak területi egységet és nem mindegyike terült el a határszélen. Az oláh *craina* jelentése: »terület, járás«. Ebben az értelemben vette át Kárpátalja is. Tehát vagy uradalmat, vagy járást jelentett.” A *krajna* mint a kárpát-ukránok közigazgatási egységének neve 1918-ban újabb szerephez jutott. Vö.: „Ruszká-Krajna. A Magyar Népköztársaság kormánya az 1918. évi X. Néptörvényben Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék-ruténlakta részeiből autonóm jogterületet (kormányzósági területet) alakított R. néven. *Krajna* határvidéket jelent, mivel azonban a magyarországi rutének saját nyelvükön azokat a nagy uradalmakat is *krajnáknak* nevezték, amelyekre a XIII—XVII. sz.-ok folyamán birtokosi meghívás folytán letelepedtek, az 1918 dec. 6. budapesti rutén nagygyűlés az egész magyarországi ruténlakta területet R.-nak nevezte el” (RévaiLex. XVI, 447).

Visszatérve a *krajná*-król a *krajnik*-okra, azt kell mondanunk, hogy BALECZKY meggyőző magyarázatát adta az ukrán *кpáїник* keletkezésének. Szóképzési párhuzamként az ukrán *сотня* 'száz darab; kozák század': > *сотник* 'kozák százados' szópárra hivatkozhatunk. Az ukrán *кpаїникъ* eleinte meglehetősen magas méltóságot jelölhetett, de később éppúgy devalválódott, mint például a 'hadvezér' jelentésű szláv *vojevoda*-ból lett magyar *vajda*.

3. A román *crăinic* 'adószedő; hírnök; herold; <vadászaton> hajtó; rádióbemondó' az ólengyel *krajnik* tisztségnévhez hasonlóan az ukránból ered. (A román szó korábbi megfejtési kísérleteire I. CIORANESCU, DicțEtRum. 247.) Az átvétel helyének, idejének és egyéb körülményeinek felderítéséhez azonban arra van szükség, hogy az ukrán és a román szó élettörténete is olyan részletességgel fel legyen tárva, ahogyan SZABÓ T. ATTILA kutatásai nyomán a magyar *krajnik*-ét ismerjük. KISS LAJOS

A harang mint csörgő, csengettyű és kolomp. I. A mai harang „bronzból öntött, rendsz. (templom)toronyban felfüggesztett, sokszor több mázsa súlyú jeladó eszköz, amelyet többnyire kötéllel lengetve szólaltatnak meg” (ÉrtSz. III, 109). Ebben az értelemben szavunk igen régi, alkalmasint a magyar eredetű egyházi műszavak közé tartozott a kereszténység felvétele óta. Ám *harang* szavunknak nem ez az egyetlen értelmezése a magyar régiségben, a XIV—XVI. században gyakran előfordul a címben jelzett jelentések mindegyikében.

Kezdjük a sort a szójegyzékekkel: A BesztSzj. 1159. szerint „nola: *haranga*”, a SchlSzj. 1745. szerint pedig „nola: *harangia*”. Mint azt GÁLDI LÁSZLÓ (Haranga: MNy. XXXIII, 45—7) meggyőzően kimutatta, a latin *nola* helyes értelmezéséhez mindkét esetben figyelembe kell vennünk a megelőző tételt is: BesztSzj. 1158: „sufus [= *ni-sus*]: *karul*” és SchlSzj. 1744: *carul*. Más szóval a *nola* a. m. *karul haranga*, illetőleg *carul harangia*, azaz a *karuly* (v. *karvaly*) *harangja*.

A két tételben történő értelmezésre — amelyben a második mindig birtokos személyranggal ellátott alak — a két szójegyzékben valóban több más példa is található. Íme: BesztSzj. 77—8: Polonus: *len-gel*, 78: polonia: *orzaga*; 1059: vrsus: *medve*, 1060: vrsa: *neye*; 1061: aper: *vad dizno*, 1062: sus: *neje*; 1092: gattus: *machka*, 1093: gatta: *neye*. SchlSzj. 473: imperator: *chasar*, 474: cesar: *idem*, 475: imperatrix: *felsege*; 519: grecus: *gereg*, 520: greca: *vrzaga*, 521: grecia: —; 522: saxo: *zaz*, 523: saxonia: *vrzaga*; 524: lumbardus: *lambard*, 525: lumbardia: *vrzaga*; 526: gallicus: *olas*, 527: gallicia: *vrzaga*; 528: francia: —, 529: francigena: *orzaga*; 530: anglicus: *anglis*, 531: anglia: *orzaga*; 532: bohemus: *chek*, 533: bohemia: *vrzaga*; 534: tewtenicus: *nemeth*, 535: tewtenia: *orzaga*; 536: ruthenus: *oroz*, 537: ruscia: *orzaga*; 538: ermenus: *ermen*, 539: ermenia: *orzaga*; 540: polonus: *chek* (sic); 541: polonia: *orzaga*; 542; Siculus: *zekel*, 543: siculia: *orzaga*; 548: etiops: *zerechen*, 549: etiopia: *orzaga*; 553: Sclavus: *thot*, 554: sclavonia: *orzaga*; 304: sinciput: *nayk zirrh*, 305: interciput: *belse camaraya*; 1641: vrsus: *medue*, 1642: vrsa: *neye*. További kevésbé egyszerű esetek megfajlásáról I. TAMÁS LAJOS, A Besztercei és Schláglai Szójegyzékek néhány latin-magyar szópára: MNy. XXXIV, 51—3.

Ebben az értelemben vall SZIKSZAI FABRICIUS is, aki (MELICH 62: 126) a latin *nola* szót eképpen határozza meg: „*Oly harang minemut az karuoly madarnak labara szoktak csinálni*”. (Nem lehetetlen, hogy SZIKSZAI ezúttal is a BesztSzj. családjába tartozó valamelyik másolatból merített.)

A *nola* nem tartozik a klasszikus latinság szókészletébe, de értelmezése nem ütközik nehézségbe. DU CANGE szerint kis csengettyűt jelent, melyet Campania (Campagna) egyik városáról, Noláról neveztek el, mert ott kezdték el gyártani („Et dicitur a Nola civitate, quia ibi primum inventum et factum fuit tale instrumentum”: i. h. UGUTIO és JOANNES DE JANUA magyarázata; vö. GÁLDI 47). Talán nem érdektelen, hogy a szó a hazai latinságban közismert, és régi szótáraink is tartalmazzák. Példásképpen I. MA.: *Nóla* Campaniai város. *Harang*. (632); MA.²: *nola*, . . . *vóla*, Campaniai város. *Item Harang* (I, 884); *Harang*, Campana, Nola. Glocke, Schelle (II, 191); PPB.: *Nola*: Tsengettyű; vö. még: *nola* (DuC.) *campanula*, *tintinnabalum ab urpe Campaniae*, *Nole dictum: csengettyűke* (MLSz. 441).

Nem kétséges, hogy a három szójegyzékben (BesztSzj., SchlSzj. és SZIKSZAI) a *nola* solymászatban használatos csengettyűnek, pontosabban csörgőnek a neve, mint arra GÁLDI LÁSZLÓ — és tőle függetlenül — SCHENK JAKAB (Magyar solymászmadarnevek: Aquila XLII—XLVI [1935—1938.], 305) már rámutatott. Ez utóbbinak a szavai szerint ez a tárgy „voltaképpen csörgő, amelyet a solymász-madarak lábára erősítenek, hogy a vadászat után eltévedt, vagy elkalandozott solymász-madár annak hangjával nyomra vezethesse a gazdáját”. E csörgő gömbalakú, belül üres, fémből készült zárt csengettyűcske, amelyben belül egy szabadon mozgó fémgolyó található, külső felületén apró, kulcslyukra emlékeztető lefelé haladó nyílás látható. A tetején bőrszík befűzésére alkalmas fémfül foglal helyet; ezt a bőrszíjat erősítik a madár lábára. (Vö. A. BOYER—M. PLANIOL. *Traité de fauconnerie et autourserie* (Bibliothèque Scientifique. Payot, Paris, 1948. 71—2.)

Solymászmadár lábára szíjazott csörgőt jelent valóban a *harang* ezekben az adatokban is: 1545: „Keet *zaz harang* madar labara walo” (OL. Nád. 49: OklSz.); 1548: „üöttem ket rez *harangot* karuolra” és a következő tétel: „üöttem ket kezüt karuolra (Kulturtörténeti szemelvények a Nadasdiak 1540—1550-es számadásaiból, fasc. 1.: Történeti—Néprajzi Füzetek. Tom. 1. Bp., 1959. 317).

2. A latin *nola* mégsem tekinthető sajátosan solymászati műszónak, jelenthet bármely más rendeltetésű apró csengőt, csörgőt, így a kutya örvére, a lószerszámra: vagy akár a ruhára varrt csörgőt, illetőleg csörgőket is. A magyar (svájci) kártya tők

színét jelképező csörgőkben SCHENK JAKAB solymász-csengőket keresett (külső alakjukat tekintve csakugyan olyanok). Egészen másról van szó. A svájci vagy német kártyában éppúgy, mint a franciában a négy szín a négy társadalmi osztályt jelentette: a tők a nemességet, a piros a papságot, a zöld a földműveseket, a makk az „alsó” néposztályt. A tők csörgőinek az a magyarázata, hogy „a 'Schelle' (a tők), (csörgő), valamikor a fejlődelmek és udvari emberek ékessége volt és mint ilyen a nemesi kasztot jelképezi” (vö. ZOLNAI ZOLNAY VILMOS, A kártya története és a kártyajátékok. Bp., 1928. 98).

A latin *nola* magyar megfelelőjeként használt *harang* szintén nem kizárólag a solymászat műszava; az is jelenthet mindenféle apró csengőt, csörgőt. Példákkal is igazolhatjuk lószerszám-csörgő jelentését: 1556: „Eg *harangos* nyákba wethó” (OL. Nád. 48 = E 185, Nádasdy Levéltár. A gazdasági ügyvitel iratai, 29. tétel!); „Eg *harangos* farmetrengh zankazny walo” (uo.) (Oklsz.). Végül, de nem utolsósorban kimutatható még 'kolomp' jelentése is: „Két jó ökröt szőkét, *haranggal*” (Radv: Csal. II, 333: NySz.).

Az 'apró csengettyű, csörgő' jelentése a *harang*-nak megvolt már a honfoglalás előtti magyar nyelvben is? Ha igen, könnyen meglehet, hogy ezzel a szóval jelölték a számáandobra függesztett csörgőket is.

3. Első pillanatra hajlandók volnánk ugyan a *harang* jelentésbeli gazdag árnyaltságában német hatást gyanítani, hiszen a *Glocke* is a. m. l. 'harang'; 2. a) 'csengő, csengettyű'; b) 'kolomp'; 3. ('torony- v. ütő)óra'; stb. (HALÁSZ, Német—magyar szótár² 868). A puszta feltevésen kívül azonban be gyenút az idő szerint semmi nem támogatja.

Ezzel szemben kétségtelenül figyelmet érdemel, hogy a törökben a *qongraq* (< **qoŋur-aq*) 'harang' ugyanilyen jelentéstani párhuzamot nyújt. Fontosabb jelentéspólusai ezek:

a) *harang*, *csengettyű*: Káŋŋarī *qongraq*, *qongraq* 'Glocke' (BR. 160); karaim L. *kunhurow* 'Glocke' (MARD. 46); balkár *qoŋrou* 'Glocke' (PRÖHLE: KSz. XV, 239); karacsáj *q'oŋŋurau* 'Glocke' (PRÖHLE: KSz. X, 119), *qoŋurau* „колокол; harang" (SUJUNČEV—URUSBAEV, RKBS. 229); baskír *qŋŋŋrau* 'колокол' (BRS. 358); kazáni tatár *kŋŋrau* 'csengettyű' (BÁLINT 52), 'колокол, колокольчик; harang, csengettyű' (TRS. 318); karakalpak *qoŋŋrau* 'колокол' (BASKALOV, RKkS. 348); turki *qoŋraq* 'die Glocke' (RADL. II, 524). A törökből: déli szamojéd *koŋgoro* 'Uhr, Kirchenglocke; Glocke' (JOKI: MSFOu. CIII, 194).

b) *csengő*, *csörgő*: csuvas *ŋŋnkŋrav* 'колокольчик, бубенчик; harangocska, csengettyű' (SIR., ČRS. 490; vö. EGOROV, Ètimologičeskij slovarj 293); csagatáj *qoŋguraq* 'clochette' (PDC. 439), 'Klingel, Schelle' (KÚNOS 134; Istambuli kiad. 241); azerbajdzsáni *gumorov* 'бубенчик' (ARS. 57); türkmén *qoŋrav* 'бубенчик' (AB. 21); kun Cod-Cum. *qoŋrov* 'Schelle' (GR. 200); pogaj *qoŋŋrav* 'колокольчик, звонок; csengettyű, csengő' (BASK., NRS. 173); baraba *qoŋrau* 'das Glöckchen, die Schelle' (RADL. II, 523); özbek *qŋŋŋroq* [= *qoŋŋŋŋŋq*] 'звонок; колокольчик, бубенчик; колокол' (BOROVKOV, URS. 637); sárga jögur *qoŋraq* 'колокольчик, бубенчик' (MALOV 58); tuvai *koŋqurā* 1. 'сосульки (прнмерзшие к шерсти овцы, козы и т. п.); 2. 'погремушка (детская игрушка); 3. 'бубенчик, бубенец'; 1. 'jégcsapok (a juh, kecske gyarjához fagyva)'; 2. 'csörgő (gyermekjáték)'; 3. 'csengő, csörgő' (PALJMBACH, TRS. 238). A törökből: tádzsik *qunŋuroq* 'колокольчик, бубенчик' (BERTELJS, TRS. 429).

¹ ZOLNAI GYULA (Oklsz. XXIX—XXX. 1.) szerint az Országos Levéltárnak „Nádasdyana” című gyűjteményét „Szamota halála után újra, más módon, rendezték, a tőle használt számjelzetek alapján az adatokat nem lehetett megtalálnom és ellenőriznem... (Szamota ezen idézetei helyesírás szempontjából nem mindig pontosak.” A Nádasdy-Levéltár anyagát a közelmúltban újra rendezték, minthogy újabb részlegeket csatoltak hozzá, a korábbi jelzetek egy része tovább módosult. A fenti irat új jelzetét SASHEGYI OSZKÁRnak, az Országos Levéltár h. főigazgatójának a segítségével sikerült megállapítani; szíves fáradozásáért ezúton is köszönetet mondok.

c) s á m á n - c s e n g ő: altaji *qoŋrū* 'die Glöckchen, Schellen an der Schamanentrommel' (RADL. II, 524). A mongolból: ojrát [= alt.] *koŋko* 'бубенцы, пришитые к поясу ритуальной одежды шамана; csörgők, amelyek a sámán szertartási ruhájára vannak varrva' (BASKAKOV, ORS. 87).

d) k o l o m p, h á z i á l l a t n y a k á n: tara *qoŋrau* 'die Glocken am Halse des Pferdes' (RADL. II, 901); özbeg Q. *qoŋrau* 'kolomp a teve nyakán' (saj. felj.); szalar *qoŋar*, *qoŋâr*, *çoŋâr* 'clochette au cou des animaux' (КАКУК 188); turki *qoŋraq* 'eine Glocke, die am Halse eines Haustieres befestigt ist' (RADL. II, 524); modern ujjur *qoŋyuraq* 'ботало (било) на шее верблюда; kolomp a teve nyakán' (МАЛОВ, Уж. нар. 135); hakasz *çoŋro* 'ботало' (BASKAKOV, ChRS. 286), *çoŋdro* 'колокольчик (для скота); csengettyű (a jószágának)' (i. m. 283). Mongol *qoŋqo* 'clochette, petits grelots qu'on met aux mulets, etc.; ornements retentissants' (Kow. II, 871).

LIGETI LAJOS

Miskároló — miskoválo. A *miskárol* szó elterjedésével és eredetével legutóbb KISS LAJOS (MNY. LXII, 65—9) foglalkozott és sokban hozzájárult a szó magyar és szláv vonatkozásainak tisztázásához. A szó szláv vonatkozású etimológiája azonban ez idő szerint távolról sem tisztázott kellően, s magyar vonatkozásaiban is kiegészíthető még.

1. A szó magyar lokalizálása szempontjából megemlítenendő még, hogy a *miškar* — *miškovat*/c ismeretes Borsodban is, a bükki hutai településeken (SIPOS, Geschichte 270) s valószínűleg a velük érintkező magyar nyelvjárásokban is. A közép-zempléni magyar peremnyelvjárásban csak az általános magyar *herél*, *herélő* mellett alkalmazták a *miskárol*, *miskároló* szót azzal az idegen vándorszeméllyel kapcsolatban, aki a herélést mint műveletet foglalkozásszerűen űzte. A *herél* és a *miskárol* teljes jelentéskörű volt, az állatok fajtát illetően (csikó, bikaborjú, malac, bányi, kutya stb.), és kizárólagos abból a szempontból, hogy csak a hímnemű egyedek 'kasztrálás'-át jelentette.

Paraszti gazdaságokban emsét, kocát stb. nem heréltettek, de tudtak ilyenről az uradalmakban. Az e területsávon, a magyarral érintkező szlovák nyelvjárásban (keleti szlovák) is a *miškar*, *miškovac* fejezik ki a fenti fogalmakat. A *miškar* itt sem a herélőt jelenti általában, hanem csupán az ilyen foglalkozást űző vándorszemélyt. Ezzel szemben a *miškovac* ige általánosan elterjedt a fogalom jelölésére, de nem kizárólagos, hanem a *rezac*, *virezac* 'vág, kivág, kihérél' igékkel párhuzamosan használatos. Ez utóbbi igét találjuk a származékokban is; így a herélt (ló) általában *rezaŋec* vagy *virezani*, hasonlóan a bika, sertés is stb. Ez arról vall, hogy a *miškar*, *miškovac* vándorszó e nyelvjárásban, s terjesztője és viselője az e foglalkozást űző vándorszemély.

A szlovákokkal érintkező magyarok a *miskár* szót ismerték, de általában nem használták, a *miskoválo*, *miskoválo* szót is inkább a magyart is bíró szlovákok használták a *herél*, *herélő* megfelelőjeként.

A magyarországi szlovák nyelvjárások feldolgozói (ŠTOLC, Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. 1949.; K. PALKOVIČ, Z veného slovníka Slovákov v Maďarsku: JŠ, II, 298—353) a *miškar*, *miškovat* szót nem jegyezték fel.

2. A külföldi és hazai néprajzi irodalom a *miskár*-okat, *miskároló*-kat azok között a vándoriparosok (drótos—drotár, ablakos—oblokár stb.) között tartja számon, akik az első világháború előtt az Osztrák—Magyar Monarchia északnyugati területéről kiindulva vándorolták be a birodalmat, sőt annak határain is túljutottak. Ez a vándorlás — egyre ritkulva — folytatódott még körülbelül a húszas évek végéig. Én magam még láttam s találkoztam is ilyenekkel a Csehszlovák Köztársaság keleti részén (Zemplén). Ritka megjelenésük ekkor már egyenesen eseményszámomba ment.

A *miskár*-ok, *miskároló*-k azonban sajátos foglalkozásuk (hivatásuk) következtében elütöttek az egyszerű anyagközvetítő vagy javító kereskedőktől vagy karbantartóktól (drótos, ablakos). A *miskár*-ok, *miskároló*-k mezőgazdasági, illetőleg állattenyésztési, állathoz értő szakemberek voltak, a vándoriparosok ranglétrájának felső fokán álltak, s ez öntudatos magatartásukban, öltözködben is megnyilvánult. Elegánsnak számító kordbársony ruházatban s vállukon átvetett bőrtáskával jártak. Hivatásuk, foglalkozási sajátosságuk közelebb visz bennünket vándorlási kiindulási pontjukhoz, szülőföldjükhez, amely hagyományos állattenyésztési vidék, ahol az állattartás, az állatokhoz értés hagyományozódó életforma. A Kis- és Fehér-Kárpátokon túli Moravské Slovensko, Slovákco ez, de teljes egészében, nemcsak a déli Uherský Brod, Valašské Klobouky vidéke, hanem a messze északra nyúló vidék, Valašské Meziříčí s még tovább. A két utóbbi név jelzője arra a Moravské Valašskora mutat, amely az egykori vándor kárpáti pásztorok (valachok) legnagyobb letelepedési helye. E pásztoelem nyelviileg is beolvadt a helyi lakosságba (J. SKULINA, Severní pomezí moravskoslovenských nářečí. 1964. 200—1; l. itt a további irodalmat is). Következtetésünket a *valach* szó különböző jelentésváltozatokban való elterjedése is valószínűsíti: a) *valach* 'kárpáti juhász' (MACHEK, EtSl. 554; HOLUB—KOPEČNÝ, EtSlJČ. 407; SlSlJ. V, 13; BRÜCKNER, SlEt. 600; Varsói Szótár VII, 435). — b) *valach* 'herélt ló' (MACHEK, EtSl. 554; HOLUB—KOPEČNÝ, EtSlJČ. 407; SlSlJ. V, 14; BRÜCKNER, SlEt. 600; Varsói Szótár VII, 453; O. GORBAČ, Pivnično—naddnistrjanska govirka... München, 1965. 28). — c) *valach* 'herélt' az ukránban (MACHEK, EtSl. 554; O. GORBAČ, Pivnično—naddnistrjanska govirka... München, 1965. 28).

MACHEK (i. h.) szerint „e pásztorok régóta foglalkoztak heréléssel, s ők vezették be a kimetszést a herék régebbi összezúzása helyett”. — BRÜCKNER (i. h.), HOLUB—KOPEČNÝ (i. h.) a német *Wallach* 'herélt ló' (KELEMEN, Német—magyar szótár I, 457) szóval hozzák kapcsolatba, de ez a *valach* szóból lett igei alakok miatt sem valószínű. A lengyel *walaszyc* (BRÜCKNER, SlEt. 600; Varsói Szótár VII, 453), az ukrán *valašiti* (O. GORBAČ, Pivnično—naddnistrjanska govirka... München, 1965. 28) jelentése 'herél'. E jelentésfejlődés annyira világos, hogy nem is szorul külön magyarázatra. — MACHEK szerint (EtSl. 554) a cseheknél a *valach* név elterjedése előtt a 'herélt ló' neve *šváb* volt. HOLUB—KOPEČNÝ szintén hasonlóan (EtSlJČ. 407). Egy tanulságot máris levonhatunk: a 'herélt ló' *valach* néven a cseh, morva, szlovák, lengyel és ukrán területen ismert; a *valach* 'lóherélt' és a *walaszyc*, *valašiti* 'castrare; herél' már csak lengyel, ukrán területen fordul elő. Tehát a *valach* 'herélt, lóherélt' a saját területén, a szülőföldjén nem lehetett *valach*, hanem *miškár*, *miškár*, s a ténykedése is *miškovati*/*miškariti*.

3. A *miškár*, *miškovať* szónak nincs kielégítő magyarázata, mivel ezideig tisztázatlan az alapszava, s ezért esetleges jelentéskapcsolódások is elterelhetnek a helyes megközelítéstől.

A) *Miska* — *miška*. — Bizonyosnak vehető, hogy téves SIMONYI sejtetése (Nyr. XXVIII, 2) és MOLNÁR NÁNDOR (A magyar emlős háziállatok neveinek történetéből. Gödöllő—Budapest, 1960. 17) feltételezése a *miškár*, *miškárol*, *miškóval* és a *Miska* személynév kapcsolatát illetően. Szláv szótárírók ezt nem vetették fel, bár — fentiek alapján — sokkal inkább feltételezhető lenne egyes szláv nyelvekben egy hasonló köznévvél való kapcsolat. Ez a medve 'mackó': lengyel *miś*, *misiek*, *Misio*, *mysio* (Varsói Szótár II, 1001), orosz *miška* (PES. 578) neve s átvitt értelemben 'kövér, lomha' ember is. Ezt a jelentéskapcsolást alátámaszthatná a *valach* főnév hasonló 'lusta, lomha' képletes jelentése is. MACHEK (EtSl. 554) szerint a 'lustának tartott pásztorok' (valachok) vagy a 'mindig lomhább herélt állatok' asszociációja alapján (ŠMILAUER a *váletli* 'fetrengeni, henyélni' igéből). — E feltevés ellen szól, hogy a 'medve' idézett becenevei a cseh—morva—szlovák nyelvterületen ismeretlenek, legalábbis nem elterjedtek. A cseh, illetőleg morva

(szlovák) *miška* adatai igen szűk területről a morvaszlovák nyelvjárásból származnak, ott is erősen szórványosak. Csak egy nyelvjárási szótár (MALINA, Slovník nářečí mistřického 57) rögzíti, de hiányzik KELLNERNÉL (Východolašská nářečí II.) és a morvaszlovák nyelvjárási északi peremét feldolgozó legújabb munkából is (SKULINA, Severní pomezí moravskoslovenských nářečí. 1964.). Nem találjuk a többi cseh és szlovák szótárban sem.

A morvaszlovák nyelvjárásból került a *miška* szó a cseh szótáriradalomba COMENIUS révén (1633.: Com: Jan. 184). COMENIUS ugyanis erről a területről származott.

KISS (MNY. LXII, 66) tisztázta, hogy a *miszka* 'kimiskárolt koca' jelentésben a lengyelben nem használatos. A *miška* szót MACHEK (EtSl. 298) morva tájszóként a *mniska* 'apáca' redukciójaként, csufondáros jelentésátvitellel magyarázza. MACHEK adatai szórványosak és hiányosak (i. m. 298), szófejtésének hátránya még, hogy a *miška* (< *mniska*) 'kimiskárolt koca' jelentési alapja is túl szűk a származékok általános, minden állat kasztrálására vonatkozó jelentésével szemben. Ezért MACHEK szófejtését csak feltevésnek tekinthetjük, annál is inkább, mivel a *mniska* 'kimiskárolt koca' jelentésére cseh, morvaszlovák nyelvterületről egyetlen adatunk sincs. Helytelenül hivatkozik KISS (MNY. LXII, 66) VÁŽNÝRA (O jménech motýlů 172), mert ott az egészen más jelentéskapcsolású 'apácabogár'-ról van szó. (Helyesen MACHEK, EtSl. 302). Csak egy elavult és nyelvjárási lengyel *mniska* szónak volt az 'apáca' és 'apácabogár' mellett még 'kimiskárolt koca' jelentése is (LINDE² III, 142; Varsói Szótár II, 998).

B) *Miskár* — *miškár* — *miskár*. — Egyöntetű jelentésű ('herélő, kasztráló') és általános használatú a szlovák *miškár*, cseh *miškář* (nyelvjárási *miškar*, *miškář*, *miškoř*) az egész szlovák, morva, cseh nyelvterületen. Egyöntetű ('kasztrátor') még a lengyel *miszkarz* jelentése is, de maga a szó csak nyelvjárási, s a hasonlóan nyelvjárási, rövidebb tőből képzett származékokkal (*misiarz*, *misarz*, *mniszarz*) párhuzamosan használatos.

Az egyetlen magyar *miskár* adat — 1896: Kassa: „*miskár*: herélő. A *miskárokat* nézik a realisták” (Nyr. XXV, 240) — magyar—szlovák vegyes nyelvterületről származik, s ilyenek tekintendő a *miskáros* is (1928: Demjén Heves m.: ÚMTSz.). A *miskájér* nem jöhet számításba (helyesen KISS is: MNY LXII, 69).

A *miškárit* egyedül álló szótári adat BERNOLÁKNÁL (II, 1397), megcsehesített *miškařiti* alakja JUNG MANNÁL (II, 458; vö. még KOTT I, 1031) szintén tovább nem ismétlődő szótári adat maradt. A szlovák szótáriradalomban csak HVOZDZÍK (I, 498) idézi 'heréléssel foglalkozik' jelentéssel, valószínűen szótári s nem élő szóként. BERNOLÁK Nyugat-Szlovákiában, a morvaszlovák terület szomszédságában élt, s itt hallhatta e szót az olyan valach pásztoreberre vonatkoztatva, akinek a herélés volt a szakmája és foglalkozása. Ez az ige más szláv területen nem fordul elő.

C) *Miskoval* — *miškovati* — *miskowac* — *miškováti* — *miskováti*, a herélésnek mint cselekvésnek igei kifejezői. — Jelentésük általános, minden állatfajra való korlátozás nélküli. De használatuk csak szlovák, morva és cseh területen általános (más alaptól képzett szinonimák mellett), a lengyel szótárak (pl. Varsói Szótár II, 998) csak tájszóként közlik, akárcsak a rövidebb *miškat* alakot is. A lengyelben általánosabb a 'herélési művelet' kifejezésére a rövidebb vagy más alaptól képzett *mišic* és nyelvjárási változatai, a *miszyc* és *miszyc* (ez utóbbi a 'szerzetessé tesz' jelentés mellett). Ez utóbbiakat a cseh és szlovák szótárak egyáltalán nem ismerik, illetőleg a *mišit* 'meddővé teszi a kocákat' leszűkített jelentéssel előfordul 3 szótárban (KÁLAL 338; TVRDÝ² 281; HVOZDZÍK I, 503). A szótárak jellegéből következtetve ez valószínűen nyugati tájszó lehet. A magyarban a „*miskováti*: herélő” (Nyr. XXIV, 96) adat Tokaj vidékén, tehát szlovák nyelvjárással érintkező területen szerepel.

4. Az áttekintett adatok közül általánosoknak tekintendők: *miškár/ř*, *miškovati*, mellékadataik a *miška*, *miškariti*, *miškařiti*-*miškat*; — részlegesek: *mišic*, *miszyc*, *mniszyc*; *misiarz*, *misarz*, *mniszarz*; *mniska*; s a szlovák *mišit*.

Magyar szempontból a *miškár|ř—miškovať* szavakból kell kiindulnunk. A *miškárř* szót — a cseh irodalmi nyelvnek megfelelően — a morvaszlovák nyelvjárás északi részének szentelt, legújabb műben (SKULINA i. m. 85) is a foglalkozást jelölő *-ář, -ář* képzős főnevek között találjuk (l. még *koňář, řepář, kravař, komyňář* stb.). Ezek szerint a *miškárř* szó alapja egy *mišk-, miška-, miško-, mišek* lehetne. Közszóként hiányzik a *miška, miško*, megvan azonban a *mišk-,* illetve *mišek*. Ezzel hozza összefüggésbe vizsgált szavunkat (EtSIJČ. 219—20) HOLUB—KOPEČNÝ is a *měch* címszó alatt: *vy-mišk-ovat* 'kiherélni a hímeket'. A 'tömlő, zsák' jelentésű cseh *měch* régi közszláv szó (MACHEK, EtSl. 291): ószláv *měchъ*, lengyel *miech*, orosz *mech*, ukrán *mich*, szerb-horvát *mijeh*. A *mechy* többes számú alak jelentése: 'kovács-, orgona- stb. fújtató'. A cseh *měchýř*, szlovák *mechúr*, ukrán *michur*, nyelvjárási *mnichur* (HORBAČ i. m. 63), lengyel nyelvjárás *miechur* (Varsói Szótár II, 947) az állati szervezetekben található különböző hólyagok (húgy-, hal- stb.), növényeknek toboz, táska stb. nevei. A szó további kicsinyítő képzős alakjai: cseh *měšec, mišek* 'zacskó'. Nyelvjárási adatok: *měch* 'zsák', dem. *mýšek, mišek* 'hólyag, zacskó' (KELLNER, Východolašská nářečí II, 223), *mišek, mišek* (SKULINA, Severní pomezí . . . 38, 265). — Szlovák *mešec, mešok, miešok* 'ua.'. Nyelvjárási *mech* 'zsák', dem. *mišek* (BUFFA, Nářečie . . . 176). — Lengyel *mieszek*: 1. '(pénzes) zacskó' (vö. *mieszki rzezać* 'zacskót[zebet] metsz, lop'); 2. 'tömlő, hüvely, tok, hólyag' (Varsói Szótár II, 964).

A vizsgált szavunk megfejtése szempontjából számba vehető — morvaszlovák, sziléziai (lach) — területen a 'zacskó (pénzes-, here-), hólyag' kifejezője a *mišek* főnév. De keleti szlovák területen is *mišek* (BUFFA i. m.) alak van, amely lehetséges a nyugati szlovák nyelvjárásokban is. Így alaki származtatás szempontjából logikusnak és helyesnek látszik HOLUB—KOPEČNÝ (EtSIJČ. 220) *vy-mišk-ovati* 'hím állatot kivág, kiherél' = 'kizacskóz' következtetése. Ennek jelentésánál sem lenne akadály; alátámasztja ezt a lengyel 'pénzeszacskót felmetsz, zacskót metszéssel lapossá tesz, leapaszt' átvitt jelentés is.

Fentiek alapján a kiinduló alak a *vy-mišk-ovati* 'kiherél, kizacskóz', s ebből lehe-tett a rövidebb *miškovati*. A herelési műveleten átesett állat a *vymiškovany, miškovany* (*koň* 'ló', *býk* 'bikatinó') és esetleg a *vy-mišk-ovaná, miškovaná* (*sviňa* 'sertés', *svinka* 'süldő'). A *miškovaná svinka* jelzős szerkeztből könnyen vonódhatott el és össze a csak a morvaszlovák területen ismert, becéző jelentésű *miška* szó. Ebből származik a lengyel nyelvjárás *miškać* ige. Ez a *miška* lett az alapja a cseh *miškárř*, szlovák *miškár* és nyelv-járási lengyel *miškarz* főneveknek, s ebből származott tovább BERNOLÁK *miškariti* igéje.

Másik megfejtésként kínálkozik még az a tény, hogy a herélők herélő szerszámai-kat egy 'zacskó, tarisznya, bőrtáska' jelentésű *mišek*-ben hordták (vö. pl. Zemplénben az áruját a hátán cipelő házaló kereskedő neve: *hátas*). Ez esetben a *mišek—miškárř* = 'bőrtáskás, bőrtáskával járó ember'.

Mint már említettük, a *mniška|mniška* 'kimiskárolt koca' jelentésben ismeretlen, legalábbis nem adatolt az egész cseh—morva—szlovák területen. A lengyel szótárak (LINDE² III, 142; Varsói Szótár II, 1017) is csak elavult és nyelvjárás adatként közlik a *mniška, mniszka* 'kimiskárolt koca' szavakat. Még sem hagyhatjuk őket figyelmen kívül, mert cseh—morva s lengyel területen hangtanilag s szótörténetileg is lehetségesek voltak. Hangtanilag úgy, hogy a cseh nyelv ismeri a palatalizált labialisokat: *bě, mě, pě, vě* (ejtésük: *ǃ, bj, běh ~ bjeh; m, mj: měch ~ mjech; p, pj: v, vj: věra ~ vjerný*). A palatalizált *m, mj* ejtése a köznyelvben és a nyelvjárásokban *mň: měch ~ mňech, mešto ~ mňesto* stb. A morvaszlovák, sziléziai (lach) nyelvjárásokban a labialisok az *i* és *e* előtt palatalizáltak: *pi, bi, mi, vi ~ pji, bji, mji, vji*, s a palatalizált *mi, mji* helyén gyakran van *mňi: mňij ~ mňilij, mňisa ~ mňiša, mňisto ~ mňišto, mišek, mišek ~ mňišek* (SKULINA, Severní pomezí . . . 28, 38 stb.). E hangtani jelenség következtében a *miška, miška ~ mňiška* hangalakilag azonos lett az eredeti *mňiška* (< *mňich*) 'apáca' jelentésű szóval.

Ez megkönnyítette az asszociációs jelentéskapcsolást is. Jelentéstörténetileg támogatta ezt az összekapcsolódást az a tény is, hogy cseh és morva területen a *mniška* szó helyét 'apáca' jelentésben a *jeptiška*, lengyel területen pedig a *zakonnica* foglalta el. Szlovák nyelvterületen az 'apáca' neve az eredeti *mniška* maradt, ezért itt 'kimiskárolt kocá'-t nem jelenthetett. Ezért kell fenntartással fogadnunk a cseh, morva területen nem adott szlovák *mníšil* 'kocát meddővé tesz' jelentésű szót (KÁLAL 338; TVRDÝ² 281; HVOZDZÍK I, 503). Ez esetleg nyugati, morvaszlovák nyelvjárási adat lehet. Esetleg kárpáti lengyel, szintén nyelvjárási adat, mert a lengyel *mniszyc* egyaránt 'herél' és 'szerzetessé tesz' (Varsói Szótár II, 998, 1017).

A cseh palatalizált *m*, *mj*, *mň* ejtésfejlődéshez hasonlóval a lengyel nyelvjárási adatokban is számolnunk kell, például *misa* 'tál', nyelvjárási *mnisa* (Varsói Szótár II, 997); sőt ennek fordítottjával is, például *mniszka* 'apáca', nyelvjárási *miška*, *mnich*, *mich*, s talán ez a helyzet a *mniszyc* 1. 'szerzetessé tesz'; 2. 'herél' jelentésű szó *mišic*, *mišyc* változataiban is. Erre azonban a lengyel anyag más magyarázatot is lehetővé tesz.

A lengyelben a *mišic*, *mniszyc* (*mišyc*, *miszkować*, *miszkać*) alakokat megtaláljuk a *mišic* < *miesic*, *mięsic* (Varsói Szótár II, 962) szósorban is, ahol elsődleges jelentésük ugyan 'gyúr, dagaszt', de orvosi jelentése 'masszíroz, fogdos'. A masszírozás, fogdosás tárgya az organizmus puha része, illetőleg a hús: lengyel *mięso*, nyelvjárási *mieso*, *miso*, *mizso*, amelyek a gyümölcs belső puha részét is jelentik (Varsói Szótár II, 974). A *mięso* továbbképzése az 'izom' jelentésű *mięsien*, *mięśnia*, a ritkább *mięsiec*, *mięsa* s az elavult *myszka* a jövevény *muskul* (*muszkul*) mellett. Még közelebb visz tárgyalt szavunk megfejtéséhez a *mięsko*, *miasko*, *myszka* általános 'caruncula; húsocska', szűkebb anatómiai értelemben pedig 'szűzhártya, szűzhártyafoszlányok; carunculae myrtiformes' jelentése (Varsói Szótár II, 974). A jelentéskapcsolás itt egészen világos.

5. Hangelaki azonossága és jelentéskapcsolódása miatt nem mellőzhetjük azonosításunk folyamatában a *mysz* 'egér' -ka kicsinyítő képzős *myszka* származékát sem.

A *mysz* 'mus; egér' jelentései között szerepel a 'parotitis, parotides' nevű lóbetegség (lócsömör) is, amelynek látható jele a ló füle mögötti 'egér nagyságú, egér alakú göb' (Varsói Szótár II, 1084—5; KÁLAL 349). E lóbetegség neve a magyarban is 'egeret kap, egere van'. Gyógyítása masszírozással vagy felszúrással történik.

A *myszka* szó jelentései között találjuk még a fentiekén kívül: 1. 'búzzacsokószerűség az egérfajták köldök-tájékán'; 2. '〈anatómiailag〉 a) magzáró izom, b) hereemelő izom'; 3. 'szeméremtest könyéki fájás' (Varsói Szótár II, 1085). A *myszka* főnévből lett *myszkować* ige alapjelentése ugyan 'egerészik, zsákmányra les', de továbbmenően 1. 'kiszáglász, kiszimatol, kitapogat'; 2. 'benyúl, behatol' (Varsói Szótár II, 1085).

E jelentésekhez kapcsolódik a régi magyar *egereczni* 'schamlos herumgreifen' (BALLAGI, Magyar—német szótár. 1890.¹² 55) is.

Mivel a *miskár*—*miskároló* szó állathoz értő szakembert jelent, fenti eredeztetések valószínűbbnek látszanak, mint a *mniška* 'apáca, meddő' szóval való véletlen összeesés.

6. A *miskár*—*miskároló*, *miškovať*—*miskoválo* szavak eredetének tisztázásán túl — más szláv jövevénytavainknál is — fontosnak látszanak magyar szempontból a következők:

A) A jövevénytáv kiinduló, forrásterületének a megállapítása. A mi esetünkben ez nemcsak a szlovák, illetőleg morvaszlovák, hanem a morva-valach, sőt a Kárpátokon túli, de ide tartozó lengyel terület is, tehát az úgynevezett kárpáti pásztorkodás területe.

B) A jövevénytáv kisugárzásának esetleges indítékai, okai és módja. A mi szavunknál ez az állattenyésztés és az állattartáshoz értő szakemberek vándorlása.

C) Milyen nyelvi közegek veszik át, adják tovább a szót és milyen jelentéssel vagy jelentésárnyalattal? Még a vándorlók útján terjedő szavaknál is számolni kell

az érintkező területeken élő vegyes lakosság kétnyelvűségével, ahol tudatosan használják a magyar szót és a jövevényszót egymás mellett, egymással váltakozva vagy éppen egymás helyett, a helyzetnek megfelelően. Innen a jövevényszó tovább kerülhet egy-öntetűbb magyar nyelvterületekre, de a leggyakrabban nem az eredetihez közel álló hangalakban és jelentésben.

D) Jövevényszavainknál ma különösen vizsgálandó a használat köre. Sok elavult vagy kiszorulóban van. Ilyen a *miskár*—*miskároló*—*miskoválo* is, amely ma a zempléni szlovák és magyar nyelvterületen egyaránt ritkán hangzik. A herélést ma a *veterinár* végzi, mind a szlovákok, mind a magyarok szerint. SIPOS ISTVÁN

Szombathely latin neve. 1. Szombathely ősrégi település Dunántúl nyugati szélén, a Gyöngyös és a Perint patak között elterülő síkságon. Latinul *Savaria*, németül *Steinamanger* a neve.

A *Savaria* nevet alapítóitól, a rómaiaktól kapta. Ezek időszámításunk kezdete körül, különféle illír törzsek és a keltákkal rokon bojok leigázása után szállták meg Pannóniának nyugati részét, a „Deserta Bojorum”-nak nevezett pusztaságot. Kezdetben csak „statio”-t: pihenőhelyet és áruraktárakat létesítettek a vidék középpontjában, ahol a barbár északot a művelt déllel összekötő „borostyánkő”-út ágazott el Sopianae és Arrabona irányába. Később ezt a veteránokból és kereskedőkből létesült települést (MÓCSY ANDRÁS, Pannónia lakosságának története a markomann háborúk előtt. 1956. 4) Claudius császár „colonia” rangra emelte, és i. sz. 43 körül Felső-Pannónia székhelyévé tette. A neve Pliniusnál bukkan fel először *Sabaria* alakban (Hist. nat. III, 24), de SCHOENVISNER ISTVÁN (Antiquitates . . . 1791. 5) az ásatások anyagából megállapította, hogy a *Savaria* nevet kell eredetinek tartanunk, és *Savaria*-ból a *Sabaria* úgy keletkezett, mint *Danuvius*-ból a *Danubius*, SZENDY LÁSZLÓ (l. alább) szerint a görög betű téves olvasása folytán.

2. A *Savaria* városnév eredetének tisztázása sok vitára adott alkalmat. Egyesek szerint az illír—kelta *sabaio* vagy *sabaia* szóból származik, amely gyümölcsből készült italfajta jelent, és a vidék egyik jellegzetes fogyasztási cikke volt (vö. SCHOENVISNER: i. h.). — KUNCZ ADOLF (Szombathely-Savaria monogr. 1880. 44) Liviusra hivatkozva azt állítja, hogy a várost a bojok által leigázott kelta törzsről, a *savar*-okról nevezték el.

A kutatók többsége a kelta eredetű *Savaria* folyónévvel kapcsolja össze a város latin nevének eredetét. De az ókori térképek és útleírások (itinerariumok) eltérő fokbeosztása miatt eddig nem sikerült eldönteniük, hogy *Savaria*-n melyik folyót kell értenünk. ORTVAY TIVADAR (Vízr. II, 194—5) összegezése szerint: MOMMSEN a Murát ismeri fel benne; KATANCSICH a Szombathelyen átfolyó Gyöngyöst, MANNERT pedig a Szávát érti rajta. Az utóbbihoz csatlakozik ORTVAY is (i. h.). ORTVAYÉK közismert, de téves álláspontját nem vizsgálták meg Szombathely történetének újabb kutatói sem. Így KÁDÁR ZOLTÁN, HORVÁTH TIBOR ANTAL, GÉFIN GYULA. Ezért írják közös munkájukban: „A város latin neve, *Savaria* feltehetőleg a *Savus* folyónévre vezethető vissza.” (Szombathely. Bp., 1961. 7).

3. Szerintem a kelta eredetű itálnév csak a hangalakja miatt, mint népies fogalom, került bele a város latin nevééről szóló magyarázatokba (vö. SCHOENVISNER: i. h.). — KUNCZ ADOLF állítása pedig túlhaladott volt már a megjelenésekor. SCHOENVISNER ugyanis (i. m. 5—7) száz évvel korábban megcáfolta. De az újabb kutatók is tévesnek tartják. Íme egy vélemény, SZENDY LÁSZLÓ (Szombathely története 84): „Amit Kuncz Adolf állít a savarokról és a vindekről, nem egyéb etimológiai konjekturánál, amelyet semmi történelmi emlék nem igazol.”

Az viszont kétségtelennek látszik, hogy a város latin neve a kelta eredetű *Savaria* folyónévből származik.

De melyik volt ez a folyó?

4. Pannónia legrégebb és legrészletesebb leírását PTOLEMAEUS térképekkel kiegészített Geographiájában (lib. II. cap. 15., 16.) találjuk. Összehasonlítottam ennek XV. és XVI. századi kiadásait. Ezekben a szöveg és a térkép is (Tabula V. Europae) feltünteteti *Savaria* városát. A városhoz közel található a *Savarias* vagy *Savaria* folyó, amely PTOLEMAEUS szerint a Drávába (*Daros*) ömlik. A Drávától délre viszont a Száva (*Savus*, *Saus*) vonala húzódik a Duna felé. Ezeket a földrajzi adottságokat figyelembe véve nem látszik indokoltnak sem MANNERT, sem ORTVAY véleménye, mert PTOLEMAEUS a *Savaria*-t és a *Szává*-t két külön folyónak ismeri; egészen más néven említi őket, és a térképeken is nagy távolság van közöttük. A kettőt tehát összetéveszteni vagy egyiket a másikkal azonosítani csupán a nevek előréseinek azonossága miatt (*Saua*: *Saua-ria*, *Saba*: *Saba-ria*) nem lehet. MANNERT és ORTVAY véleményét nem támogatja az a tény sem, hogy a Geographia 1540-i és 1552-i kiadásának a térképén a *Savarias* folyó helyén egy *Savius* nevű folyó szerepel. A *Savius* nevet ugyanis a *Savarius* név rövidítésének kell tekintenünk. Egyrészt mert — nehezen kivehetően ugyan — a rövidítés jele látszik rajta, másrészt meg azért, mert a szövegben mindenütt a *Savarias* folyónév olvasható.

Sokkal megokoltabb MOMMSEN elgondolása, amennyiben PTOLEMAEUS *Savaria*-jában a Murát ismerte fel. Nyilván hiányolta, hogy egyik kiadás térképén sincs feltüntetve, pedig Felső-Pannónia folyói közül csak ez ömlik a Drávába. Okoskodása helyén való. De nem vette észre, hogy ezeken a térképeken azért nincs rajta a Mura, mert PTOLEMAEUS egynek gondolta a Drávával. Idézem a Geographia legrégebb (1486.) kiadását: „*Dravus sive Mora*” (lib. II. cap. 16.). PTOLEMAEUS tájékozatlanságát bizonyára helyesbíteni akarták a későbbi kiadók. Ezért a *Dráva* szó mellől vagy elhagyták a „*sive Mora*” megnevezést (pl. az 1511-i kiadásban), vagy újabb magyarázatokat, értelmezéseket fűztek hozzá: „*Daros, qui nunc a barbaris Dara vocatur, Dravus nuncupatur, vulgo Mora . . .*” (Lásd az 1552-i és későbbi kiadásokat.)

MANNERT és MOMMSEN figyelmét elkerülte az is, hogy PTOLEMAEUSnál a *Savaria* folyó kétféle értelemben fordul elő. A három legrégebb: 1486., 1490., 1511. kiadásban gyűjtőnévként használja a *Sabaria* (így!) szót, mert a Drávától északra levő vizekre vonatkozóan ezt írja: „*. . . vocantur Sabaria*.” (cap. 16.) Ebből az látszik, hogy név szerint nem ismerte az összes felső-pannóniai folyókat. Ezért az *Arrabo* (*Rába*) kivételével *Sabaria* néven foglalta őket össze (vö. SCHOENVISNER i. m. 6). Nyilván, mert ez volt közöttük a legismertebb és a legnagyobb. A későbbi kiadásokban: 1525., 1540., 1541., 1548., 1552., 1562., 1597. azonban a *Savaria* folyó egyedi névként szerepel: „*. . . vocaturque ille, qui iuxta Septentrionalissimam partem est Savarias, qui vero iuxta meridionalissimam Daros . . .*” (cap. 16.) Ebből meg az következik, hogy a *Savaria* folyó Felső-Pannónia legészakibb részén van. A térképen is a *Sala* és a *Savaria* városnevek között húzódik át. Nem azonosítható tehát sem a Murával, sem a Szávával.

Következésképpen el kell fogadnunk KATANCSICH véleményét, aki (Orbis antiquus I, 279) PTOLEMAEUS hibáit latolgatva így nyilatkozik: „*Savarias eius est Sibaris, Sabariam praefluens, cuius acta S. Quirini meminerunt, quod ab geographis observatum non video . . .*” KATANCSICH nyilatkozatának az eleje könnyen érthető. Szerinte PTOLEMAEUS *Savaria*-ja az a folyó, amely *Savaria* városán folyik át. A *Sibaris* név azonban magyarázatra szorul.

5. Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy volt-e egyáltalán *Sibaris* nevű folyó? Itália történelme ismer *Sybaris* nevű várost is, folyót is. A várost az achaioi alapították i. e. 720-ban. A folyó pedig Coscenza olasz tartományban ma *Coscile* néven szerepel.

Mindkettő a Tarantói-öböl közelében található. (Vö. CELLARIUS, *Geographia antiqua*. 1708. 67, 93.) — Pannóniában azonban *Sibaris* nevű folyó nem található sem az ókori, sem a középkori térképeken. Nem ismer ilyet sem PTOLEMAEUS, sem a különféle itinerariumok, sőt ORTVAY Vízrajza sem. Ezért írta KATANCSICH (i. h.): „... quod ab geographis observatum non video...”. Pannóniából mégis van rá adatunk. Tudjuk, hogy Szent Quirinus püspök *Savaria*-ban lett vértanú i. sz. 304 körül. A szenvedéstörténetében ez olvasható: „Tunc... iussit sancto Dei sacerdoti, vel famulo molam ad collum ligari et in fluvii *Sibaris* undas demergi...” (*Acta Sanctorum*, Tom. I. Venetiis, 1741. 383). Hogyan került a *Sibaris* név ide?

A válasz megadásához ismernünk kell a *Sibaris* név eredetét. A szenvedéstörténetből nyilvánvaló, hogy ez a folyó *Savaria*-n folyt keresztül. *Savaria* városát azonban a rómaiak idejében is ugyanaz a két folyó érintette, mint ma Szombathelyt, vagyis a Perint és a Gyöngyös. Tehát a *Sibaris* névnek a kettő közül valamelyikkel kapcsolatban kell lennie. — Egyes kutatók a Perint régebbi nevének gondolták. A külföldiek közül CAROLUS MÜLLERUS az említésre méltó, aki PTOLEMAEUS Geographiájának görög és latin nyelvű kritikai kiadásában ezt írja a *Savaria* folyóról: „Nomen hoc pertinuerit ad fluvium Savariae urbis, qui in actis S. Quirini, episcopi sisciani, Sibaris dicitur, nunc Perent, media ille olim perfluebat urbem...” (Paris, 1883. I/1, 293). A hazaiak közül PAULOVICS ISTVÁN (*Savaria-Szombathely topográfiája*: *Acta Sav.* I, 40) jegyzetben utal arra, hogy szerinte: „A *Sibaris* a mai Perint folyócska...”. Állítását azzal okolja meg, hogy a Perint közelében volt a római színház, ahol Quirinus püspököt elítélték. De ez nem perdöntő bizonyíték, mert a jóval mélyebb Gyöngyös is csak néhány száz méterrel volt messzebb.

Ma már a kutatók többsége KATANCSICH-sal egyetértve PTOLEMAEUS *Savaria*-jában a Gyöngyöst ismeri fel. A németek közül SCHÜNEMANN, PIRCHEGGER és ERNST SCHWARZ úgy vélekedik, hogy a Kőszeg, majd Szombathely mellett elfolyó és Sárvárnál a Rábába szakadó víznek a római időkben s utána a németek letelepüléséig *Sabaria* volt a neve (vö. MELICH: *MNy.* XXVII, 218). A *Sibaris*-kérdést ők nem vizsgálták, pedig a *Savaria* névből ezt is meg lehet fejteni.

A magyarok közül elsőnek SCHOENVISNER (i. m. 6) mutatott rá, hogy a *Sibaris*-t régebben *Savaria*-nak hívták: „In actis divi Quirini martyris, episcopi sisciani, fluvius Savariam civitatem praeterlabens vocatur Sibaris. Unde non vana coniectura est, istum quoque antiquius dictum fuisse Savariam.” Később CHERNEL KÁLMÁN (Kőszeg jelene és múltja. 1877. 8) német forrásra hivatkozva (P. MATHIAS FUHRMANN, *Altes und neues Oesterreich*) ugyanezt állapítja meg: „A Zöbern-nál eredő Gyöngyös a rómaiak birtoklása idején Zeboria-nak, Sabaria-nak neveztetett, amelyben Kr. u. 303-ban Szent Quirinus püspök vértanúságot szenvedett.” Arra is SCHOENVISNER mutatott rá elsőnek, hogy a *Sibaris* ma *Gyöngyös* néven ismeretes. Többször is említi: „Sibaris id est Ginsius” (i. m. 22); majd: „Sibaris seu Ginsius amnis” (23). Szombathely legrégebbi monográfiájában szintén azt olvassuk, hogy: „Sibaris a mai Gyöngyös, melyet előbb Savariának neveztek...” (KUNCZ A. i. m. 45). Ezekon kívül figyelemre méltó BALICS LAJOS (A kereszténység tört. hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Bp., 1901. 60) nyilatkozata: „A helytartó malomkövet akasztatott az Isten szolgájának nyakába, s egy hídról a *Sibaris* (Gyöngyös) folyóba dobatta.” A felsorolt vélemények alapján ma már szinte általánosan elfogadott az az álláspont, amelyet BOROVSZKY SAMU (Mg. vármegyéi és városai. Vas vm. 161) egyik munkatársa, KÁRPÁTI KELEMEN fogalmazott meg: Megyéink földje a „Deserta Bojorum”-hoz tartozott „a *Savaria*, később *Sibaris* nevű folyókéval, amely manapság Gyöngyös néven futja be a vármegye egy részét...”

6. Ezek szerint a *Savaria*, a *Sibaris* és a *Gyöngyös* ugyanannak a folyónak három neve. Legrégibb közöttük a *Savaria*, amely a kelták szókincséből való (GRAF, Pannó-

nia polit. földrajza 11). Erről nevezték el a rómaiak a maguk települését, a mai Szombathely őstét, és ebből származott a *Sibaris* név is, mégpedig a legegyszerűbb és leggyakoribb módon: elírás útján.

Az elírás lehetőségére elsőnek BENDEFY LÁSZLÓ (Vasi Szemle 1938: 165) hívta fel a figyelmet. Szombathely neve után kutatva, Anonymus *Sabaria*-járól így nyilatkozik: „Szó van az 50. fejezetben Sabaria folyóról. Ez a név a mai Gyöngyösnek felel meg és a Sibaris név elírásának tekintendő.” BENDEFY elgondolása téves, mert az Anonymus-féle *Sabaria* Pannonhalma mellett van összevegyülve a mai Pánzsa-érrel (PAIS, MAn. 137 és SRH. I, 100). Tehát nem azonos a Szombathelyen átfolyó Gyöngyössel. Ami pedig az elírást illeti: a *Savaria* folyónév nem a *Sibaris* névből származott, hanem fordítva: a *Sabaria* formájú névből lett a *Sibaris*. Szerintem ez természetes, mert a kelta eredetű *Savaria* folyónév sokkal régibb, mint a római kori *Sibaris*. *Savaria*-ról, mint láttuk, a második századtól kezdve bőségesen vannak adataink. A *Sibaris*-ra viszont a legrégebbi adat Szent Quirinus szenvedéstörténetében található, tehát a IV. századból való. A szenvedéstörténet ismeretlen szerző munkája. Nagy Konstantin (275–337.) idejéből való, és a Vatikáni Kódex őrizte meg számunkra. — Az elírást úgy képzelem el, hogy a szerző vagy a másoló jól ismerte Itália földrajzát. Sokszor hallotta a *Sybaris* város- és folyónevet. Így aztán a hasonló hangzású *Sabaris* (*Sabaria*) név írásakor képzettársítás keletkezett, és a *Sabaris* folyó nevet *Sibaris*-nak írta. Ennek bizonyítására adat is áll rendelkezésünkre. A szenvedéstörténet kritikai kiadásán dolgozó bollandisták észrevették az elírást. Ezért ezt a részt így fogalmazták meg: „... e ponte praecipitatus in fluvium (Scilicet Sabarim, Arrhaboni mox influxurum) diutissime supernatavit...” (i. m. 380).

Látnivaló ebből, hogy a kelta elnevezésű *Sabaria* folyónak a *Sibaris* nem újabb neve, hanem csak elírásból származó változata. Ezért nem szerepel sem az ókori, sem a középkori térképeken. De mindent összegezve látnivaló az is, hogy a rómaiak nem a távoli Száva folyóról nevezték el a mai Szombathely őstét, hanem arról a vízről, amely keresztülfolyt rajta, a kelták *Sabaria*-járól, amely ma *Gyöngyös* néven ismeretes.

VAS JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

Jövevényszó vagy kölcsönszó?

I. Közismert, hogy egy nyelvi rendszer valamely jelenségének, „elemének” (többnyire, bár nem kizárólag, szónak, l. HORGER, NytudAl.² 103) egy másik nyelvi rendszerbe való kerülését számos (mégpedig történeti, művelődéstörténeti, nyelvi, azon belül is nyelvföldrajzi, stilisztikai, hangtani, alaktani stb.) tényező határozza meg. Eme (még tovább is sorolható) tényezők sajátosságainak különféleképpen való érvényesülése függvényeként a nyelvi elem (szó) „útjá”-nak más és más típusát figyeli meg, vagy deríti föl a nyelvtudomány. Az említett folyamatot szakszókincsével írja le.

Aligha állítható az, hogy a jövevényszó-kutatás területén napjainkra egységes fogalmi gondolkodás, egységes terminológia alakult ki. (Az évtizedekkel ezelőtti helyzetre némi fényt derít HORGER cikke is: A jövevényszó fogalma: MNy. XXXVI, 125–7.) Van különbség ma is a jövevényszavakat általában jellemző vonások értelmezésében és rendszerezésében, egymáshoz való viszonyításában, megnevezésében. Nincsen objektív kritériuma például jövevényszó és idegen szó elkülönítésének (BÁRCZI, Szók.² 45).

Szemléltetik ezt modern nyelvészeti munkák idetartozó fejtegetései is: „Minden más nyelvből érkező szó első jelentkezésekor idegennek számít... Idők folyamán...

teljesen meghonosodik. Az ilyen, teljes polgárjogot szerzett szó a *jövevény szó*.” (TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 104.) — „Ha azt vizsgáljuk, honnan eredt a mai magyar szókészlet, . . . két csoportra oszthatjuk szavainkat: eredeti szavakra és kölcsönöztszavakra.” „Az így kölcsönözött szavaknak: a kölcsönöztszavaknak, jelentékeny része annyira beleolvadt az ősi, hagyományozott szókészletbe, hogy idegen eredetük teljesen feledésbe ment. Ezek a szavak alkotják a *jövevény szó* csoportját. A *jövevény*szóktól meg kell különböztetnünk az *idegen szó*kat: ezek idegen eredetét ma is érezzük.” (RÁCZ—TAKÁCS, Kis magyar nyelvtan 62, 63.) — „Idegen nyelvből való kölcsönzés kétféleképp is végbemehet. Az egyik az egyszerű átvétel . . . — Az idegen elnevezés pontos lefordításával úgynevezett *tükörszó* (calque) keletkezik.” (MMNyR. I, 137.) — „A *jövevény*szavak . . . olyan idegen lexikális elemek, melyek meghonosodtak, teljesen elvegyültek az átvevő nyelv szókincsében . . .” „ . . . *jövevény*szavaknak azokat az idegen nyelvből jött szavakat nevezzük, melyek már annyira meghonosodtak, hogy senki sem érzi őket idegeneknek . . . Ha ellenben még érezzük rajtuk az idegenszerűséget, idegen szavaknak minősítjük őket . . .” (BÁRCZI, Szók. 2 45.)

A *jövevény*szó-nak, *idegen*szó-nak, *meghonosodott* szó-nak a HORGERTÓL (MNY. XXXVI, 125—7) szinte szenvedélyesen bírált egyoldalú (azaz csak hangtani kritériumokat figyelembe vevő), és az éppen tőle javasolt (i. h.) helytelen (azaz a szó elterjedtségét, az egyes társadalmi osztályokban való használatát figyelembe vevő, vö. BÁRCZI, Szók. 2 46) megkülönböztetése már nem kísért. Tudományos pontossággal megszabott jelentésű szakszóvá (terminus technicussá, vö. TOMPA: Nyelvh. 7) több másikkal együtt azonban nemigen váltak. Része lehet ebben annak a helytelen szemléletnek is, amelyet HORGER (a meghonosult szóra és az idegen szóra vonatkoztatva) így fogalmazott meg: „A nyelvművelés és az iskolai stílustanítás céljaira nézve mindenesetre hasznos ez a megkülönböztetés, mert elősegíti a fölöslegesen átvett idegen szavak kiküszöbölését . . . , de tudományos értéke nincsen, mert a nyelvtudomány szempontjából a még csak kevesektől használt idegen szó csak olyan jelensége a nyelv életének, mint a közhasználatú meghonosodott szó.” (NytudAl. 2 105.) Valójában éppen a tudomány nem mondhat le a vizsgált jelenségek világos és szabatos tartalmi, fogalmi meghatározásáról, összefüggéseik feltáráról.

Egy más célt követő dolgozatban indokolt lehet az említett szakkifejezéseknek a német nyelvészet megfelelő műszavaival — egyébként általában közismert — összefüggésére részletesebben is kitérni. (A német nyelvészetben használatos *Entlehnung*, *Lehnwort*, *Lehnwort*, *Fremdwort*, *fremdes Wort* kifejezésekre I.: J. MAROUZEAU, *Lexique de la terminologie linguistique* 85; Der Grosse Duden I. Rechtschreibung der deutschen Sprache und der Fremdwörter. 1958.; MEYERS, *Neues Lexikon*; sőt a problémát más összefüggésben I. ERIC P. HAMP, *A glossary of american technical linguistic usage*. 1925—1950. Oroszul: Moszkva, 1964. 46, 72, 263.)

Ezúttal csupán a *jövevény*szó-kutatással kapcsolatos terminológiai egységesítés szükségességét kívánók ismételtén tudatosítani.

2. A fonetikai műnyelv metaforáiról szólva FÓNAGY IVÁN rámutatott arra, hogy „Tökéletesen tudatosított tartalmakat fejeznek ki a metaforák alighanem más tudományokban . . . is” (NytudÉrt. 37. sz. 56). Ebből a szempontból figyelmet érdemelnek a szókincstan, az etimológia szaknyelvének metaforái, szóképei (*szófejtés*, *szókölcsönzés*, *vándorszó* és még sok egyéb) is (I. még ANTAL, A formális nyelvi elemzés 12—3).

3. Régi, kezdetlegesebb nyelvészeti felfogás rejlik a *jövevény*szó-val egyértékűként használt *kölcsön*szó kifejezésben is. Egyikük sem szerepel még a magyar nyelvű grammatikai műszavak legrégebbi összeállításában: „A' Mester ízők” között GYARMATHI

Okoskodva tanító Magyar Nyelvmesterében (I. 1794.), a „Magyar Mesterszónak . . . Magyarázatja”-ban, a Debrecenben 1808-ban kiadott Magyar Grammatikában, a Budán 1818-ban megjelent Magyar Grammatika „A’ Magyar Mesterséges Szavak” című részében, A’ magyar nyelv rendszere (Budán, 1846.) Műszavaiban. MÉSZÁROS IGNÁC kéziratosa művében (A gyengébb Alfzónyi Rendnek . . . való Múltságos Levelek. 1794. 18. OSzK. Fol. Hung. 180.) azonban ezt olvashatjuk: „. . . írásunkban természet szerént folyó, és tsendes, ’s engedelmes elmét jegyző fzőkkel éljünk, el-távoztatván . . . az igen alá való, parafztos, és más nyelvekből költsönözött vendég fzőkat . . .”

A *szókölsönzés*, *szót kölsönöz*, *kölsön vesz*, *kölsönyszó* kifejezéseket mind a mai napig gyakran leljük fel a magyar nyelvű szakirodalomban, noha már a készülő Középiskolai Műszótárból közzétett Nyelvtani Műszók között (Nyr. XXVII, 72) is „helytelen”-nek minősítik, és a Középiskolai Műszótárban (Bp., 1906.) SIMONYI a *vendégszó*-val együtt megkérdőjelezi, s HORGER (MNY. XXXVI, 125—7) szerint is „mesterségesen és kifogásolható módon csinált” szó. Értelmező Szótárunk szerint a nyelvtudomány kissé régies műszava.

Az előbb vagy utóbb létrejövő magyar grammatikai terminológiai szakszótár (I. MUCSI JÓZSEFNÉ, A tudományos terminológia és a magyar grammatikai szakszótár kérdései: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965. Szeged, 1965. 145—54) készítőjének vagy készítőinek hívjuk fel a figyelmét arra, hogy *jövevényszó* és *kölsönyszó* terminológiai kettősségének a nyelvészeti szaknyelvből való kiküszöbölése lehetséges is és kívánatos is lenne, elsősorban azért, mert a tudomány fejlődése világszerte a terminológia egységességét igényli (MUCSI JÓZSEFNÉ: i. h.). Bizonyos mértékig ma is érvényes az iskolai műszók némelyike ellen annak idején felhozott kifogás (Nyr. VIII, 258—68): „Vannak a műszók közt olyanok, amelyek egy vagy más tudomány szak fejletlenebb korában keletkezvén, hamis fölfogáson alapszanak, s gyakorta nagyon is tiszta érthetőségüknél fogva vagy zavarólag hatnak, vagy legalább semmi befolyással sincsenek a fogalom világos megértésére . . . Gyakori az az eset is, hogy néha egy fogalomra két vagy több műszó is van használatban . . . Az ugyanegy fogalmat jelölő több szó közül soha se több, hanem csak is egy ajánltassék használatra.”

A köznyelvi *kölsön* (és származékai) jelentéstani vizsgálata során nem hagyható figyelmen kívül, hogy a visszatérítés, visszaadás, az ideiglenesség, a feltételeesség mozzanata a szó használatában mindig szerepet játszik (BALL.; BALASSA; ÉrtSz.), báí megemlíthető a *kölsönöz* igének a mértanból BALLAGITÓL szótározott átvitt jelentése (’a régibb modorú kivonásban a tízesből, százashból stb. egyet elvesz, s azt a mellette jobbról álló számhoz adja, hogy ebből a kivonandó hason helyű számjegyét kivonhassa’) is, mint amely a *kölsönyszó*-féle alakulatok jelentéstani hátterére is világot vet.

4. *Jövevényszó* és *kölsönyszó* közül fogalmilag mindenesetre az első a megfelelőbb. Bár el kell ismernünk, „. . . hogy a terminusok jósága, alkalmassága elsősorban is pontos fogalmi körülhatárolásuktól, nem pedig egészüknek vagy részeiknek »köznyelvi jelentésé«-től függ . . .” (BENKÓ: MNY. LVI, 238), a műszó szabatoságának, egyértelműségének, szemléletességének, egyöntetűségének szintén fontos követelménye értelmében (KLÁR—KOVALOVSKY, Műszaki tudományos terminológiánk 79—80) a kettő közül a *jövevényszó*-t (és csakis azt) ajánlhatjuk terminus technicusnak.

LÓRINCZ JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

felugrom (?). — 1555: „Kereszturat voltunk ot egyik tónak tötésében el vin [sic!] az nagy tó épen megmarada az *felugromon* igen ment, onnat Szeredán menénk be Leukára, az *felugromon* felette nagy vize ment az nagy tónak” (TörtTár. 1911: 444); „az töltésnek semmi nyavalya nincsen, hanem az *felugromot* hogy meg pallották alá, hova az víz le megyen, annak az pallásnak végét mind fel szaggatta” (i. h.).

fenékháló. — 1745: „Mínhogy ezen tilalmas helyet, *fenék* — avagy kecsége — *hálóval* szokták halászni” (MGSz. V, 213).

fennjáró háló. — 1745: „mindazonáltal *fennjáró* avagy meritő — *hálóval* akárkinek is szabad [ti. halászni]” (MGSz. V, 213).

fenyőtoboz. — 1616: „mennyi olaj, vaj, méz, túró, *fenyőtoboz* és egyéb jövedelem mi vagyon” (MGSz. IV, 515).

fertő 'egy lat ötöd része' 1594: OklSz. — 1570—1580 k.: „Egy *fertő* faolajat, egy lőt rózsaoajat, egy *fertő* vaját” (MGSz. VI, 219—220) | 1578: „Item egy *fertő* borsot adott a gazdasszony” (MGSz. X, 81).

filigram munka 1790: NySz. — 1736: „Egy ezüst aranyas, *filigram munka* pártá öv” (TörtTár. 1908: 128).

flintkarabély. — 1741: „Egy *flint karabély*” (TörtTár. 1903: 548).

fogatmester. — 1702: „Ceharum magistri vulgo *Fogot Mesterek*” (Századok 1877: 810).

foglalt bor. — 1585—1590: „*foglalt bor* 30 cheb” (TörtTár. 1878: 572).

fojtós kötdfék. — 1627: „Egy *fojtós kötdféket*, azki czifrás adjuk: d. 64. Az ki penig nem czifrás d. 55.” (MGSz. VII, 368).

foltarany. — 1556: „egy arany lánczom, hat aranygyűrűm, egy *foltarany*; ez három rendbeli marha nyom 48 arany forintot” (TörtTár. 1903: 157).

fonálgombolyító. — 1736: „1 *fonálgombolyító*” (TörtTár. 1908: 145).

fordulás 'dűlő' (?) XVI. sz. v.: NySz. — 1592: „Györffy Lukácsnének és Mártának hagyok felső *fordulásban* Vágott út hegyén egy holdot, az alsó *fordulásban* Bükk előtt az alsó földön egy holdat” (TörtTár. 1910: 267); „első *fordulásban* Vágott út hegyén, Szénégetőben, egy hold szénafüvet második *fordulásban*” (i. h.).

forger 'intéző' (?). — 1648: „a bírónak szorgalmatos gongya legyen *forgerrel* öszve, hogy az marha, azkit levágnak, nem beteges, sem igen hitván legyen” (MGSz. VII, 37); „Addig egy marhát se vágjanak le, míglén arra rendeltetett vásárbíró és *forger*, az marhát meg nem nézik” (i. h.).

forgómalom. — 1666: „engettük az mi ott lakos jobbágyinknak . . . fiurul fiura egy *forgó ménót* építeni” (MGSz. XIII, 81).

földelő taliga 'földhordó taliga'. — 1576: „harom *taliga*, malomló és *földelő*” (TörtTár. 1910: 143).

*fövenyórá*s 'homokóra formájú'. — 1569: „egy ezüsből csinált ő, aranyas függő lánczával *föven órá*s formára csinált” (TörtTár. 1901: 590).

főzőné 'szakácsnő'. — 1556: „De félek rajta, hogy az szegén szigetiek nem fogják azt várhatni, mert ez féle nép lassan járnak etc. és még most keresnek *főzőné*t és matrácztot velek vinni” (TörtTár. 1904: 279).

fűrészökör 'fűrészmalomban dolgozó ökör'. — 1559: „It benn az *fűrész ökröknek* az téglá szént csináltattam meg” (TörtTár. 1911: 470).

* L. MNy. LXIII, 488—92.

füst (szólásban). — 1626: „s álmélkodva hallgatom arra nézven hogy mily távol járt legyen a híreől a dolog. Méltán mondhatták e felől azt, hogy *nagyobb volt a fűsti a peccenyénél*” (TörtTár. 1901: 380).

gabonadézsmá. — 1564: l. *bordézsmá* a.

gallér 'egyfajta gyolcs vászon'; a *galles* változatra az OklSz.-ban nincs adat. — 1570: „Ad az gazdaasszony neki egy *galles* imeg vállat szedetett azonféle előkötőt” (MGSz. X, 74); „Adott a gazdasszony neki egy *galles* felinget” (i. h.).

garázdás 'garázda'. — 1560: „Mert *garázdás* sem részeges nem vagyok, hogy magamnak gyűlölséget keresnék” (TörtTár. 1904: 583).

gerber 'tímár' 1635: OklSz. — 1608: „Az fekete csizmának való bőrt az *gerberőktől* vesszük” (MGSz. VIII, 29) | 1633: „az ki pedig majd mindennél legdrágább, a *gerberektől* kell megvenni az bőrét” (MGSz. VIII, 25).

gerberné 'tímárné'. — 1608: „egy bokor talpat, ha az talpmetsző *gerbernéől* veszünk, hát nem adja különben huszonnégy pénznel” (MGSz. VIII, 29).

gönczi bor. — 1576: „adott meg az árában Zeőcs Tamás egy átalag *bort*, *gönczű*” (MGSz. X, 85) | 1577: „Azért a paplan és fekete végü teszen flor 20—20 kire én nekem *gönczi bort* fogadott adni ez jövendő szüretben” (MGSz. X, 83).

grádicsos bor (?). — 1558: „ismét hat uj hordó *gradicosos bor* löt.” (TörtTár. 1911: 455).

gregarius 'közkatona' (?). — 1681: „magok a tisztek bé bocsáttatnak, a *gregariusok* pedig a kerteken szállátatnak meg” (TörtTár. 1910: 52); „ide városunk alá érkeznek feles számu lovas és gyalog hadakkal, magok az tisztek be bocsáttatnak, az *gregariusok* pedig az kerteken meg szállanak” (i. h. 58).

gyelles 'jó, gazdag, hasznos' (?). — 1557: „Erdeje *gyelles*, szőlőhegyei jók” (TörtTár. 1907: 542); „de *gyelles* házok nincsenek benne még” (i. h., i. l.); „Im értem, hogy Szigetben be kell mennem, ki bizony uram nem kevés káromra vagyok, mert *gyelles* nyert pöreim vannak” (i. h. 544).

habotlan (?). — 1557: „olyan *habotlan* tabitot, az mit kgd látott fekete színünél egyebet nem találánk” (TörtTár. 1904: 291); „mikor az más subának való bőr és selyem *habotlan* tabit el érkezik” (i. h.).

hajág 'hajfonat'. — 1600: „31 font szines selyem *hajágnak* való igazán papiros nélkül” (MGSz. IX, 203) | 1627: „Az *hajágnak* való selyemnek latját vesszük d. 25.” (MGSz. VIII, 30).

hajskarlát (?). — 1667: „Kende Gábor uramnak a' *hajskarlát* torokkal bélelt mentémet hagyom” (TörtTár. 1901: 462).

hajtott 'hajlított' 1544: OklSz. — 1528: „cristas *hajtottak*, iiiij.” (TörtTár. 1895: 5).

halbőr. — 1569: „Egy lengyel sümeg *hal bőrből* csinált” (TörtTár. 1901: 594).

hálósúbácska 'hálókabát, hálóköntös'; vö. *hálósuba* 'Schlafrock' 1607: OklSz. — 1576: „adtam ugyanazon napon és ugyanakkor két pegyvet mall *háló subácskát*, asszony embernek valót” (MGSz. X, 84).

haltartó háló. — 1730: „Hasonló képen sák-hálók, meritő-hálók, *haltartó hálók* és verse-hálók idején köttessenek” (MGSz. VI, 379).

hámos ló; egy adat a NySz.-ban a XVII. sz. e.-ről. — 1592: „ló, és szarvas-marhák jármos-ökrükkel *hámos-lovakkal* együtt” (Századok 1870: 488).

hágcsó; a *hárskó* változat a NySz.-ban nincs meg. — 1569: „És ha az bűnös ember az keresztyén *hárrskóján* kihaladand, az esküdt bíró nem tartozik vele, hogy érte fáradjon és fusson” (Századok 1870: 265).

hát (szólásban). — 1681: „Az árendások szintén rendszerint használják őket [ti. a jobbágyokat], nehogy *egy hátrül két bőrt vonjanak*” (Száz. 1870: 392).

helymes pecsét (?). — 1529/1662: „utánna mester-remekre bocsátható, ez áll kehelyből, pecsétből *helymes* vocatum” (Századok 1877: 797) | 1600: „*helmes pechet* et non restreatum” (Századok 1877: 804).

hentes; első személynévi adat 1548-ból SzófSz., első köznévi 1598-ból (MNY. LXI, 486. — 1564: „Az disznó *hentesek* felől ez az végzés, hogy fontok legyen és ennek uthanna fonttal mérjék az disznó husth” (MGSz. IX, 265) | 1591: „az mészárosok az hust vágják, de az *Hentesek* is bejöjjenek” (MGSz. IX, 267).

heted 'adónem'. — XVII. sz. közepe: „tartoznak káposztás kertekből eő nagysághának *heted* káposztát adni” (MGSz. XIII, 88).

him vehem. — 1554: „Én az méneseket minden nap meglátom, mostan tizenkettő vagyon vemhes benne, mind azok között es három vagyon *him vehem*, az többi mind nőstyn” (TörtTár. 1911: 444) | 1555: „az *him vemhek* jól vannak, de egyik meghala, megdagadoza” (i. h.).

hiúz bõr 1581: OklSz. — 1571: „Egj vörös Barson *heoz ber suba* 1...; ãgh coregh fekethe Barson *Heoz ber suba* 1.” (Századok 1870: 724).

hó dolatlanság 'hódotlanságon kívüli terület'. — 1632: „holott most is eljött Putnok mellől az török és ha Isten meg nem zablázza volna, minémű csapást tehetett volna ide az *holdulatlanság* szélén, csak Isten tudgya. Azért ha valamit végez kegyelmeitek, ide az *holdulatlanság* szélire rendeljen ktek vigyázókat alkalmas helyekre” (TörtTár. 1909: 101).

hold mesterné 'udvarmesterné'. — 1546: „Toábá az *holtmesterné* Borbála aszon azt mondá” (TörtTár. 1910: 377).

homlító 'szőlővessző-bújtató munkás' 1700: OklSz. — 1629: „Metszőnek, nyitónak, *homlító*nak, karóverőnek 15—15 dénár” (MGSz. IX, 315).

hordó kötő 'pintér'. — 1552: „az *hordó kötők* minden nap néczer kívánnak enniek” (TörtTár. 1910: 529).

hordó kötözés 'pintérkedés'. — 1608: „Minden szőlő hasznát... azt mind õk tartoznak betakarítani mind *hordóköttözéssel* egyetemben” (MGSz. VI, 276).

hruda 'kerek darab (fõként túró, sajt, vaj)'. — 1731: „Juhászoktól, akik gomolyákat vagy *hrudakat* hordanak köznap... d. 1.” (MGSz. VII, 88).

húsvágó törzsök 'húsvágó tőke'. — 1648: „Az *húsvágó-törzsöket* hogy minden pénteken megtisztítsák, hozzávaló eszközzel együtt” (MGSz. VII, 37).

illára veszi a dolgot 'elszalad, elfut, elmenekül'. — 1558: „de Kendy *ilára vette volt* Lengyelország felé az *dolgot*” (TörtTár. 1904: 284).

ívat 'halivadék'. — 1559: „hogy Nagyságodnak az akarattya, hogy az ivótót el bocsássa és az *ívatját* az röthi tóba hordatná” (TörtTár. 1911: 464); „csak az *ívatba* valami kár ilyen idővel ne lenne” (i. h.).

janicsár kapca 'török lábbeli'. — 1578: „ismeg 14 karmasin *janicsár kapcát*, egyiket 38 pinzen” (MGSz. X, 76); „7 szattyán *janicsár kapcát* sinórost” (i. h.); „adtam István deáknak itt házamnál karácsony előtt *janicsár kapcát* szattyánt és karmasint” (i. h.).

japonika 'kimonó'. — 1741: „Egy tarka materiából való *japonica*” (TörtTár. 1903: 560).

kávé; a *kaffé* változat a NySz.-ban a XVIII. sz.-ból van meg. — 1686: „Bécsből hozott egy font *Cafféra* fincsástul f. 3.60” (MGSz. IX, 408).

kalugyer; a NySz. és az OklSz. szerint 'görögkeleti szerzetes', itt azonban talán inkább 'görögkeleti vallású'. — 1559: „Az *kalugyer* ácsok csak hárman mielnek” (TörtTár. 1911: 457) | 1560: „azt mongyák az *kalugyerek*, hogy ha az fordult borokat az söprején hagyják, annál inkább el ezetessednek és el büdösödnek” (TörtTár. 1904: 583).

kanapé 1736: „1 hosszú *kanapé*” (TörtTár. 1908: 142).

kantárfék 'kantár'. — 1571: „Hath *kantar fek* 6.” (Századok 1870: 723).
kapi 'Kappe' (?). — 1571: „Egj nest *kapi* fenix toll benne” (Századok 1870: 724).
kapucium; *kapuci* változatot a NySz. nem közli. — 1654: „egy paraszt fék, két *kapucival* együtt” (MGSz. X, 176).

kapuramenő 'háزالó'. — 1616: „Isten nevében kolduló és *kapura menő* nyomorult szegényeknek” (MGSz. IV, 516).

karácsony-kalács 'adónem'. — 1608: „két tikfiat, egy kappant, egy tikot, egy ludat és *karácson kalácsját*” (MGSz. VI, 276).

karpi 'Kappe' (?). — 1570: „Vagy meg nála a gránát mál suba egy új *karpi* egy iskarlát fék” (MGSz. X, 82).

kásagyöngy 'apró szemű gyöngy' 1767: NySz. — 1679: „apró fejér *kása gyöngy* tizenhat renddel” (TörtTár. 1908: 21).

kászu 'Koppert, Rindschachtel' 1767: NySz. — 1741: „Vagyon egy hitván láda, kiben egynehány *kászu* szurok vagyon” (TörtTár. 1903: 551).

kaszt 'láda (gabonás, lisztes)'. — 1555: „Mostan öreg *kasztokat* és szuszokokat csináltak liszthez, kikben két vagy három ezer köből liszt férjen” (TörtTár. 1908: 454).

kazupos túró; vö. *kazup* 'kétfülű kosár, füles kosár' (1643: NySz.). — 1681: „fenyő-magos *kazupos túró* minden nyájtúl 50” (Századok 1870: 393).

katalon 'katalóniai'. — 1577: „Ao. 1577. Chyok Páltul 8 font sáfránt *kataloni*” (MGSz. X, 78) | 1578: „Ao. 1578. ismeg ujabban urnapba vöttem Chyok Páltól egy font sáfránt *kataloni*” (i. h.).

kékló 1594: OklSz. — 1557: „az mell jobb lovam vala az *kék ló*, kimenék rajta megfutamatatám mint egy hajtásnyira” (TörtTár. 1909: 215).

kepebor. — 1661: „bort tartoznak meginni karácsonyra egy hordóval, húsvétkor és pünkösdkor szintén egy hordóval, negyedik bort búzadézmáláskor, melyet *kepebornak* hínak” (TAKÁTS, Műv. tan. 115).

kerecsenes; első köznévi adat 1651-ből KNIEZSA, SzIJSz. 263. — 1571: „Egj *kürachemos* farmetrengh, 1.” (Századok 1870: 723).

keselyűkő. — 1569: „Egy *keselü kő* aranba foglalva” (TörtTár. 1901: 590).

kece- vagy *kocaháló* 'fenékháló'. — 1725: „Az Tiszán is levén *kocza*- vagy *bona-hálóval* úgy gyalommal való halászat” (MGSz. VI, 373–374) | 1730: „Addig pedig *kece-hálóban* el lehet az vízben tartani az halat” (i. h. 379).

keresztény pénz 1602: OklSz. — 1578: „Az kiknek penig vetések nincsen, azokon a *keresztény pénzt* meg vegyétek” (MGSz. IV, 22).

késénjáró 'szabadon, nyűg nélkül'; vö. *késen*, *késenn* (MTsz.). — 1642: „*Késénjáró* ökör nro 7” (TörtTár. 1895: 182); „*Késénjáró* ökör nro 4” (i. h. 183); „*Késénjáró* öreg bial nro 17” (i. h. 186).

keszer (?). — 1580: „Egy dolmány morvai posztó szürke *keszer*” (MGSz. X, 75).

kesztyűbélés. — 1569: „*Kesztyü-bélésért*, denár 6” (Századok 1870: 264).

kesztyűpénz. — 1732: „Melyet aki megvészen örökben, tartozik . . . a hegy-mesternek . . . 12 *kesztyü-pénzzel*” (MGSz. V, 523).

kihája 'segédtszű'; vö. *tihája* (1578: OklSz.). — 1557: „Horwát Markónak Max. királ ajándékon atta az *kiháját* és tizennyőcz kupát egyéb ajándékokkal” (TörtTár. 1904: 283).

kinigli 'üreginyűl'. — 1615: „Egy vös atlacz *kenighivel* bellött kys suba 1.” (Századok 1871: 151).

kintula (?). — 1627: „*Kintula* nadrágot fl. 2. d. 35.” (MGSz. VIII, 39).

kolompár 'bádogos, rézműves' 1604: NySz. — 1567: „Az *kolompárnak*, hogy valami tálakat és tányérokat foldozott” (TAKÁTS, Műv. tan. 345).

kontár; a *kolontár* alakváltozatra a NySz.-ban nincs adat. — 1525/1640: „Hogy pedig városunkon kívül való idegen emberek *kolontár* avagy másutt készítettett mívet hozna az városra eladni szabad sokadalmon kívül, az olyan mívet az mesterek el hordhassák” (TörtTár. 1908: 82); „Ha valaki az város lakosi közül maga házánál alattomban *kolontár* és idegen szabóval míveltetni találtatnék, az ilyen mívet is bíró hírével az mesterség elhordhassa” (i. h.).

kontárkodík; a *kolentárkodík* alakváltozatra a NySz.-ban nincs adat. — 1525/1640: „Hogy pedig az szabó legény *kolentárkodni* ki megyen az falukra, avagy nemesek udvariban” (TörtTár. 1908: 81).

kólyaderék 'kétkerékű taliga része'. — 1576: „egy *kolyaderék* két kerékével” (TörtTár. 1910: 143).

kontráll 'kontrollál'. — 1556: „hogy ha bemegyen az kapun, azonnal levonyassa és mindaddig veresse, mig az lelket érzik benne, hogy a bestija kurvaffi soha többet ne *kontrallyon*” (TörtTár. 1908: 295).

kontraszkriba 'ellenőr'. — 1556: „hóhér, poroszló, *contra scriba* mind egy” (TörtTár. 1908: 295).

konyhás; első köznévi adat a XVII. sz. e.-ről NySz. — 1558: „Miklósnak nem volt mit tennie, hanem be kellett jőni, de nem megyen az Petheő János házához, hanem it kin az *konyhásnál* száll meg” (TörtTár. 1911: 98).

kontykerület. — 1741: „Vagyon fekete selyem pántlikára öreg szemű jó féle gyönggyel csinált *kontykerület*” (TörtTár. 1903: 564).

kopanicca 'irtvány'. — 1607: „Irtott földekre avagy *kopaniczákra* hogy vigyázzanak, kévántatik” (MGSz. IV, 125) | XVII. sz. közepe: „az kik *kopaniczákat* birnak, az kilenezédét róla megh agyak” (MGSz. XIII, 87); „Az itt való pusztá földeket, *kopaniczákat* eő nagyságha számára szántyák és vetik” (i. h. 88).

kopasztallér 'kopott tallér' (?). — 1596: „Innéd adott elő Thar Istvánné egy ötven arany nyomó lánczot, arany filléreket, valami arany pogány pinzeket, *kopasz tallérokat*, antiquitásokat” (TörtTár. 1903: 421).

kopasztönköly. — 1557: „immár vetetem Kereszturot buzát, rosot, árpát, *kopasz tönköly*” (TörtTár. 1911: 449).

korcváll. — 1627: „Egy veres atlacz *korcváll*. Más fekete bársony *korcváll*.” (TörtTár. 1895: 115).

kótyavetyés 1669: NySz. — 1557: „énnekem ot sem hadnagyom nem volt sem *kótyavetyéssem* nem volt”, (TörtTár. 1911: 549).

kőmű 'kőműves munka'. — 1557: „az *kőműről* hamarnap bőeben irok Nagyságodnak.” (TörtTár. 1911: 450).

kőpű 'méhkas'; a szó *kepe* változatát sem a NySz., sem az OklSz. nem ismeri. — 1770 k.: „Az méhek *kepéjek* körül, igen hasznos vetni mákot” (MGSz. V, 23); „... jó, ha közel vagyon a méheshez, ... mert vagy annak gyönyörű csengésétől indittatván, vagy megijedvén, mindnyájan a *kepékbe* vissza mennek” (i. h. 25).

köntössuba. — 1569: „Férfiunak való *köntös-subát* apró bőrekből, melyet a szücs-mesteremberek csinálnak” (Századok 1870: 264).

kötőtű. — 1582: „Egy hágymán *kötőtű*” (TörtTár. 1879: 561).

közkarpit (?). — 1575: „egyéb *közkarpit* is vagyon felszegezve” (TörtTár. 1910: 142).

közpántlika. — 1627: „Egy tokban egy függő pelikán három fiaival gyönggyel elegy, két darab *közpántlika*” (TörtTár. 1895: 113).

krácol 'karcol' 1689: NySz. — XVI. sz. közepe: „teord owze es kend meg az araniat vele es had fel egni es olcz sep tysta viszbe es *Craczyod ky Zepen*” (Századok

1877: 228); „mykor meg sargvl olez tyzta vizbe *Crachjöld* oztan szold aranyfesteke [sic!]” (i. h.).

krácoló ecset; vö *kráczoló söprű* az ötvösöknél = *peniculus* PP.-nál. — 1673: „Viaszt adott f. 9. az ara d. 72. adot die 24 Augusti 8. *kraczoło ecsetet* ket poturat . . . Ittem adott eő kime 4 *krasztolo Ecsetet* egiet egiet in d. 18 den 72.” (Századok 1877: 421); „Item adott eő kime ket kötes *kraszolo ecsetet* in fl. 2 d. 28” (i. h. 421).

krájna 'járás, kerület'. — 1616: „homonnai, szerednyei *Krajnával* és sok nemes uraim jószágával határos” (MGSz. IV, 515); „Az *Krajnyán* minemű vetést Szerdahelyi János cselekedett” (i. h. 515).

krájnyik 'ispán'. — 1619: „Hogy valamelyik *krájnik* járását az vajdák jegyezték, annak az *krájniknak* járásából ki ne menjenek” (MGSz. VI, 230) | 1668: „jószágunkban levő *krájnikot*, soltészokat, szabadosokat . . . meg szokták változtatni” (MGSz. V, 157).

krata (?). — 1679: „Két vég *krata*.” (TörtTár. 1908: 23); „selyemmel és *krata-val* varrott főkötdő” (i. h.).

lajt 'bő nyílású szállító hordó'; a *lajton* változatot a NySz. nem ismeri. — 1725: „Jégvermek is felette szükségesek . . . és mostan berakattassanak, hogy meleg üdőben az *lajtonok* köré rakattatván, étszakának idején hívesen vitethessék által az Dunára az hal” (MGSz. VI, 374); „szükségképen 2 jó nagy vasas kocsit kell *lajtonok* alá felállítani, ahhoz való fiatal erős 4-4 lovakkal és kocsisokkal” (i. h.) | 1730: „legelőbb is 6 mázsás bárka állíttassék fel és 3 mázsás *lajton*” (i. h. 376).

lám pá sfa (adónem). — 1616: „Az *lámpásfát* is, az szükségére beszedje” (MGSz. IV, 515).

látó pohár 'a bor minőségének meghatározásához való minta'. — 1569: „És ennek felette minden, valaki bort akarna kikezdeni, az kezdés előtt *látó-pohárban* tartoznak egy ejtel borral” (Századok 1870: 260).

lehréz 'Lech; rézérc'. — 1600: „az rost kemenczében találtunk ötvennégy mása *leh rezet*” (TörtTár. 1901: 471); „harmincz kilencz mása *leh réz*” (i. h.).

lengyel süveg. — 1569: „Egy *lengyel sümeg* hal bőrből csinált” (TörtTár. 1901: 594).

levernye (?). — 1557: „hogy az *Lewernyén* az török őrizőknek tüzetől meggyuladott volna az *Lewernye*, mind benne égtének volna az rabok” (TörtTár. 1911: 452); „Kegyelmes uram az várba az csatornakut felyth vágja minden nap négy török, az töbi ismét az *levernyen* vágják az tömlőczet.” (TörtTár. 1919: 446).

liu 'tölcsér'; a *lihu* változatra a NySz.-ban nincs adat; 1604: NySz. *lio*, 1594: OklSz. — 1576: „egy hordó töltő *liu*” (TörtTár. 1910: 142) | 1683: „vízmerítő edényeket vedreket, *lihuakat* mind vasasokat” (TörtTár. 1911: 41).

locs-pocs XVII. sz. e. f. SzófSz. A *locsé-pocsé* változatot nyelvtörténeti szótóraink nem ismerik. — 1551: „ott valami viz mellékét vágatták volt be, hanem csak egy malom alatt mehettének el és hajnal előtt nagy *locsé-pocsé* kezd lenni és azt vélik . . . hogy az csordát hajtanak ki.” (TörtTár. 1910: 402).

lóhalálában (szólásban) XVII. sz. m. f. NySz. — 1561: „hanem *lóhalálában* jöttem ide az Apátúr uram lovain, hogy kegyelmedet it érjem” (TörtTár. 1909: 238).

lókötő hely. — 1580: „Az *lókötő helyek* felől tettünk ilyen rendelést” (TörtTár. 1910: 257); „a Ferencz berkinél való *lókötő hely* Blassj Ferencznek maraggyon az lófejekkel egyetemben” (i. h.).

lúdnjak-szakasztás. — 1621: „Az mézsáros legények supplikálnak, hogy az *ludnyak-szakasztást* engedje meg az az nemes tanács” (TörtTár. 1909: 314).

mácsik 'mákos metélt' XVII. sz. e.: NySz. — 1550: „*Macsikot* Makkal” (Kult-Nád. 2: 115).

mácsi kszédő 'tésztaszűrő'. — 1736: „1 bádóg szűrő, vagyis *mácsik szedő*” (TörtTár. 1908: 144).

madonna 'asszony'. — 1552: „Továbbá azt is irhatom te k., hogy az olaszok ma költenek Ghutánál és nem hiszem, hogy ma elköltezhessenek, mert ők mig bölesőt, *madonnyákat* elköltöztetik addig amaz megmiveli a mit akar és ismég dolgára megyen” (TörtTár. 1907: 558).

mágláló 'sórakó munkás'. — 1665: „Egy *máglálónak* per diem járjon den. 14” (MGSz. IV, 179).

máglás 'sórakó munkás'; első személynévi adat 1487-ből OklSz., első köznévi 1699-ből NySz. — 1665: „Egy *máglásnak* fr. 32 Egy *máglásnak* ételére egy hétre den. 50” (MGSz. IV, 179).

magméh. — 1642: „*Magméh* jövendő szaporodásra, melyek elrakattanak” (TörtTár. 1895: 194).

magyar kalangya. — 1576: „azon belől az csűr épen az ő móggya szerint, abban száz *magyar kalongya* buza, még több.” (TörtTár. 1910: 143).

ma musz 'lábbeli'. — 1654: „Egy pár ezüst *mamuz*, ezüstös majeczsal s csatokkal” (MGSz. X, 173).

marha 'ékszer' 1657—1658: MNy. LXI, 476. — 1585: „Hogy az mely én elvezzett *marháimat*: aranylánczokat és egyéb szépségeket” (TörtTár. 1895: 7).

marj 'állati testrészt' 1808: SzófSz. — Kb. 1570—1580: „Faolajt, bort, foghagymát, tikmonyat öszvő kell habarni, és az *marját* kell vele törteni” (MGSz. VI, 220).

meghéjaztat 'épületre tetőt rakat'. XVI. sz. m. f.: NySz. — 1542: „kewbewl egy hazath rakathonk es *meg híjazthatthjwk*” (Századok 1870: 490).

meglapátol 'megver' 1767: NySz. — 1681: „A sokszori pogácsa-sütögetés jövedelmünk kárára lévén, kemény büntetés alatt tiltatik ez ennek utána; ha valaki rajta éretik, akár szegény, akár gazda: először s másodszor is keményen *lapátoltassék meg*, s harmadszor a malomból üzetessék is.” (Századok 1870: 391).

meglozál 'összekuszál'. — 1607: „szép tiszta buzát vegyenek, jó és öreg kévéket, kik szemmel avagy magval teljesek, nem *meglozáltat*, az eső miatt megcsirezettet” (MGSz. IV, 124).

megpadol XVI. sz. v.: SzófSz. — 1555: l. *felugrom* a.

megparáhol 'folyadékkal meghint, permetez'; a (*meg*)*parájol* alakváltozatra KNIEZSA, SzlJsz. 904 nincs adat. — 1770 k.: „Befogván a rajt *megparájolta* a kast egy kis égett borral” (MGSz. V, 27).

meggyliktárium 'meggyép'. — 1552: „mostan klytjnk wýola liktario-mot, de bizon hogy az elmult eztendewbe az megý nem termeth, azert az *megjlyktarium* megh wgýan az el multh eztendey” (Századok 1874: 514).

mentesuba. — 1569: „Asszonyembernek való *mente-suba*” (Századok 1870: 264).

metszés 'szőlőmetszés' 1613: NySz. — 1560: „Az Geberjent is istennek akaratjából mindenképpen megmiveltetem, mind nyitását, *metszését* ez héten. De kegyelmed még küldjön három forintot, mert az nyolcz forinttal, az kit Soltézné küldött volt, meg nem érem az nyitást és *metszését*, mert most több megyen reá az szőlőre, négy forintért nyitják meg ez két szőlőt.” (MGSz. II, 235).

milóra 'jerke'; a *milvára* változatra a NySz.-ban nincs adat, a *milóra* pedig 1702-ből fordul elő először a NySz.-ban. — 1582: „Huszonnyolcz öreg jüh. Hét öreg kecske s két tavalyi. Tizenhat *milvára*. In summa 51. jüh.” (TörtTár. 1879: 561) | 1598: „Kos *milliora* n. 3. Nöstény *milliora* n. 3.” (i. h. 563).

mordálypuska 1592: OklSz.; a *morda-puska* alakváltozatra sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nincs adat. — 1571: „*Morda puska* 12” (Századok 1870: 724) | 1558: „4 *mordálypuska*, egyike kettős.” (TörtTár. 1903: 158).

murrogás 'morajlás, zengés'. — 1770 k.: „Árt a méheknek a бүdös fertő, sár . . . és ahol a szózatnak visszazengése vagy az üres kőszikláknak *murogása* hallatszik” (MGSz. V, 25).

nőszéspénz 'házassági pénz' (?). — XVI. sz.: „És a jobbágy szüleány-nyal *nőszéspénz* negyvenöt pénz vétessék; és az özvegyasszonyoktól nyolczadfél polturát kell venni” (TörtTár. 1895: 587).

nyereg mű. — 1578: „adtam egy *nyereg művet* szerszámával” (MGSz. X, 83).

nyílas kalmár (vagy *nyílvető kalmár*) 'árus, akinek helyét a vásárokon nyílvetéssel sorsolták ki'. — 1574: „Az *nyílas kalmárok* között és az kadas módon nyíl nélkülvetők között” (MGSz. IX, 266); „Az *nyílvető* sátoros *kalmárnak*” (i. h.).

nyirázás 'patkoláskor a patkószögnek eleven húsba való verése'. — Kb. 1570—1580: „*Nyirázás* ellen. Az *nyirázásnak* hamar ismereti. Tiszta vizet köss avagy öss az ő körmére, és az mely patkószeg környéke hamarabb megszárad, azon *nyirázták* meg.” (MGSz. VI, 219).

GREGOR FERENC

(Folytatjuk.)

Egy tábori borbélymester a XVII. században

(Adalékok a magyarországi sebészeti tevékenység múltjához)

1. Az Országos Levéltár Herceg Batthyány családí levéltárának anyagában kutatva bukkantam a következő levelekre. Írójuk, Barbélj Albert, rohonci borbélymester, gróf Batthyány I. Ádám szolgálatában állt. Neve szerepel a rohonc—szalonaki grófi uradalmak mesterembereinek sorában. Társa, Barbélj Fülöp a gróf mellett személyes szolgálatot teljesített: annak állandó úti kíséretéhez tartozott (vö. A Körmendi Igazgatóság iratai, P. 1322/52. sz. a.). Úgy látszik, Barbélj Albert másfajta munkakört látott el, levelei legalábbis arra vallanak. A személyére vonatkozó adatok — az átnézett terjedelmes anyag ellenére is — még meglehetősen hézagosak. A *Barbélj* nyilván nem saját neve, hanem foglalkozásjelölőként használta. Egyik levelén a *Thélhegyj* (átírva *Taélhegyj*-re) név is szerepel; pecsétjén pedig a T: B: A betűk utalnak a kettős név használatára. A *Taélhegyj* szó közelebbi jelentése nem világos: helységnévként vagy valamely német földrajzi név kölcsönzéseként egyaránt értelmezhetnénk. A további kutatások talán még felfedik a kettős név rejtélyét.

Az 1647-es időszakos rohonc—szalonaki alkalmazotti lajstromok egyikén Barbélj Albert neve mellett ez a megjegyzés olvasható: „Kőszügre halzasodott” (P. 1322/52/806/54). — Kőszüget éppen 1647-ben csatolta vissza Magyarországhoz — sok viszontagság után — III. Ferdinánd. A későbbi lajstromok szerint Barbélj továbbra is megmaradt a gróf szolgálatában. A számadásokból értesülünk időszakos fizetéseiről: „16 sott” kapott „fejl Esztendore” (i. h. 829/277). 1648-ban: „6 1/4 szederies Csimažint attak” neki is (i. h. 856/58); „mesterségire kélpénz 32” (i. h. 804/18). 1649-ben: „Rohonczi Varban kikre és menyő Bor kél el napiaban ordinarie . . . (Az Continuus Udvar Népenek) . . . Barbélj Albert P 1/4” (i. h. 915).

A borbélymester Barbélj Albert hovatarozásáról egyelőre más adatunk nincs. Nagyon valószínű, hogy Rohoncon csak betelepült volt: saját földdel nem rendelkezett; ezért kér „egi kevis Segétség”-et: „mert ön Seni nemj vetés nem tőžek mert nincž földem hoz a a kiben vethetnők” (l. 2. sz. levél.)

2. Hasonló kéréssel fordul ez idő tájt (IVÁNYI BÉLA szerint: 1650. VII. 30. előtt) Batthyányi Ádámhoz egy másik alkalmazottja is:

„Kelletek Nāgodhoz mint kegielmes Uramhoz, az kőniörgő suplikatiom alont foliamodnom, miuel kegielmes Uram idegeni oršāgbol, ide fol šakadvan itt az Nāgod

Barnia alat le Telepetem az Ngod Czakani kasteliaban keztem egy hazat epitetni Annak okaert könörgök Nāgodnak mint kegielmes Uramnak, Nāgod meltoztatnek egy keves Gabonaval meg segeteni mivel kegielmes Uram, megh edigh nem volt modom benne hogi Vetest Vetetem Volna az Bük időið raitunk volt es így fogiatkozot allapathal Voltam. Nāgod tekintven Begeni állapotomat, legien Nāgod egi keves Gabona adoza-gul segetesgel, meli Nāgod choz hozam Valo jo akaratiat Isten eltetven megh igiekö-jem Nāgodnak Bølgalni

Ngodtul mint kegielmes Uramtul kegies es jo Valaszt varok

Nāgodnak Begeny Alažatos
Bølgaia migh ell
Barbelj Benedek

[A levél hátlapján Batthyány Ádám írásával:] „Csakáni Ispan Genczi Ferentž adat ež fupplikantnak, maidan az Csakanj malom Varniablul legítfeğere negy kobøl gabonat fele buža fele ros légyen . . .

En Barbeli Benedek percipialtam ezen Negi kobøl Gabonat Genczi Ferencž Uramtal az melirol quietalom” (P. 1314. missilisek: 2149.)

3. Barbélj Albert leveleiben cserélődnek a zöngés—zöngétlen explosivapárok: *csonddia, csondok, te~de, maseghnak, kolobis, nem dalalom, dalaltatirk, kaponaval, atatna, Nagy Sagotnak* stb. Az író nem érzékelté határozottan a magyar zárhangok képzési mozzanatait, illetőleg a felnémet nyelvjárások explosíváihoz hasonlóan használta őket a magyar szavakban is. Így azután soraiból pontosan rekonstruálható egy, a magyar nyelvet csak bizonytalanul beszélő, a zöngétlen mediákat sűrűn használó, valamely felnémet nyelvjáróterülethez tartozó egyén kiejtése.

Az ikermássalhangzók jelölésében is bizonytalan a levelek írója: *ketð, imar, vallo~való, otan~ottan* stb. Ezeknek az írássajátságoknak az értékelésében azonban nagy óvatosságra és körültekintésre van szükség, mivel a korabeli magyar anyanyelvűek gyakorlata is meglehetősen ingadozó a kettőzésben. A ragozások „tévedései” viszont újra döntő bizonyítékokkal szolgálnak a levélíró idegen eredetéről. A már idézett részletből: „Nagyfagod Vala mi egi kevis Segétfégre lene . . . Seni nemj vetés nem tēžek”; „neki Bizoniara nincsen ollion Ižeržam” stb.

A felsorolt jelenségek jól tükrözik ugyan írójuk idegen, közelebről német eredetét; az viszont nem biztos, hogy a leíró maga Barbélj Albert volt.

A borbélymester személyi adatai után kutatva, a Batthyány család Körmendi Igazgatóságának iratai között találtam egy 1647-ből való, a rohonc—szalonaki uradalomhoz tartozó, közelebről meg nem jelölt község jobbágykatonáiról készült lajstromot (P. 1322/832). Ennek a lajstromnak az írásképe és hangjelölési sajátosságai feltűnően hasonlítanak a Barbélj Albert leveleiéhez. Egy részlet a feljegyzés végéről: „Masignak Sablias fianak kit az Attia kiuül magauual, de helete mast fogatni sugseges. — Ežtendeie uagion hogi őregieb fiamat 12 esztendöst uaidamnak egiknek be adtam, ideik mig itt lelžek euel nem gondolog semmit. — Ežeke^s kiuül heten uadnak szegin niomorult osžuegiek kik mindenik cirkaltot mikor reaioğ kerül” (I. h.)

Batthyány I. Ádám szolgálatában — a névsorok bizonyossága szerint — sok német származású alkalmazott állott. Néhány név az inasok 1647-es listájáról: „Banyai Hanzl, Leopold Smidhailt, Német Motizl, Laibežigi Hanzl” (i. h. 805/32; a nevekből levonható egyéb tanulságokra más alkalommal visszatérek). Feltehető, hogy az említett jobbágykatonalajstrom is egy ugyancsak német anyanyelvű uradalmi tisztviselő kezétől való; az egyezések és hasonlóságok alapján valószínűsíthető az is, hogy ő írta le Barbélj Albert leveleit is. A levelekben az idegenszerűségek mellett jelentkező, a nyugati nyelvjárásra jellemző ő-zó sajátosságok a két nyelvű környezet hatását tükrözik: *Bøßpöremi, erkðsteneke, követköžfeke, Mestörbeğem, jøll vetelhðz* stb.

A borbélymester levelei tárgyuknál fogva is figyelmet érdemelnek: pontos „kór-képet” közöl a sebesült török rabokról, beszámol egy veszélyes, de — úgy látszik — sikeres fejműtét előkészületeiről és végrehajtásáról; figyelme kiterjed az értékes (mert cserélhető) rabok általános egészségi állapotára is. Írásaiból tükröződik szakmai öntudata, de függő helyzete is: a műtéthez a gróf engedélye szükséges. Levelei a XVII. századi hazai tábori sebészet néhány érdekes mozzanatát őrizték meg az utókornak.

Barbélj Albert levelei gróf Batthyány I. Ádámhoz

1.

Alazatos Szolganatt Ayanlom Ngödnak mint kegjelmes Uramnak Isten kivan-bagai Szerint való Sok jokall algya megh Nāgodat

Az minemő Török Rabot az Bölpöremi Seregh küldöt, Tegnap Dell utan erkőf-tenek ell ide Vele Rohoncra, az mely Rabon hálalos Sebb vagion, Tudnija illik az fejen, ell erközven Vele Saffar Uram, az Ngod Parantsolattya Serint altall küldven eretem, azon Ngod Parantsolattyara mindgyart altall jüttem, megh nezen az Rabon levő Sebet, az feje Csonttya altall Sakadot, az feje véleieigh, az mint az Vagas esset rajta, az fejen Valo föllő Czont alat leveő alssó Czont igen Selessen Sakadot be azert azon Czontot föll köll Vőny, mert az Rothadas bele ešnek, s mar Tizen hötödd Napia lessen, hogy az Vagas Rajta vagyon, s azon czontott föll köll vesny, Mőlyhöz nem akartam adigh kezdeny, hanem Nāgodnak ertešere akartam adny, hogy mő lešen az Nagod Parantsolattya, hogy annak Utanna Valamő Sulpicio ne kovetközšek én Rajám csak az mj az en Mestöršegem. Ugő latok hozžaja, hogy Nāgod kart ne valjon miatta, ha az Nāgod Parantsolattya lešen, en holnap hozžaja kezdek az Czont föll vetelhöz, megma Nāgod Tudafetson felőle, mert igen halalos az Rabon levő Sebb, s azon kivűll, Nāgod Provi-dealjon etele itala felöll, hogy megh Rendőltessenek, mert igen Gyöngö Embör, es ha nem lešen taplalassa igen megh fogjatkozik erejetűll Isten kedves jo egessegben eltesse Na-godat

Datum Rohonc die 3. Sept. A. 1648

Barbely Albert

(Orsz. Levéltár, a Herceg Batthyány család levéltára, missilisek, P. 1314, 2146. sz.)

2.

Nagyfagodnak Alazatos Szolgalatomat Ayanlom Naggodnak mynden Szere/n/-csét es Egéfeget kivanok Jstentül ő fzent föllégétül minden ydüben, meg attatni Nagyfagotnak

Nagyfagatnak megh akartam Jelentenj az minemő Töröket hoztanak Rohoncra ugő mint az kik Sebesek. kető, az egiknek az ki leghfőeb az feinek az Csonddia altal vagion vagva. Az Aýgia veleigh, te imar az Csondokat¹ fel vetem. A mind az en Mester-legomhöz bizvan² hižem az ur jstent hogi megh jogül abul, az masēghnak löves vagion az bal lapiczkan altal, az zivire³ zolgal. az lövös aztot bizonira, nem tuthatom, mit iriok Nagyfagotnak felőle mert igen rožol vagion, mert az kolobist nem dalolommegh benne.

Az Csondok mind el romlotak, a mere az lovės ment. Egieb arant ifiu legin magaba mēgh megh joiulhat Isten akarattiaval, ildelen Isten Nagyfagod Nagy io Egefegben Actim Rohonc, die 10 May Ano 1649

¹ A *csont* szóban először *t-t* írt, majd átjavította *d-re*.

² Vagy: *biznan*.

³ Javítva van: *zigjüre* van alatta.

Ps. Nagýfag kerem igen megh foiatkozta az tapalassra vallo kap(b)onaval. Nagýfagod Vala mi egi kevis Segétfégre lene. Nagýfagot egi Comisiot atatna. ide Rohoncra, mert Nagýfad nilvan tugia hogi nekem hazamhoz Sükfegem vagion, mert én Seni nemj vetés nem tőzek mert nincz földem hoz a a kiben vethetnek.

Nagy Sagotnak
Alazatos Szógaia
Barbelj Albert.

(Orsz. Levéltár, a Herceg Batthyány család levéltára, missilisek, P. 1314, 2147. sz.)

3.

Alazatos Szolgalomat Ayanlom Nagýfagotnak mind kegýelmes Uramnak Istentől kivanok minden Jokal megh aldatný Nagýfagot

Az Nagýfagot levelében megh értetem az fzerzam fellől mind Ir. Nagýfagod az Zalanakj¹ Patricariusnak hogi adason kezemhöz, Eő azt Mondgia hogi neki Bizoniara nicsen ollion fzerzam mert imaron rēghtül fogvan Betegh volt nemis Zerezhetet. hanem Nagýfag megh koldetem, az Memorialt dalaltatik otan o; Patcaban, nem csak eczer kel hanem Sokzör. az kit Nagýfaga tutgia, o; febeshöz, Az Tőrok Sebesek felől hala Istenek lasan, megis Jogiulnak Az kin o; lövis Vagion bene marad. az kolobis, Nagýfagotnak aztis megh akaram megh. Jelentenj, hogi fzolga nélkél nem lehetek. Nagýfag kérem azon hogi adgianak napiaban 2 Czipot es egi mēzel Bort az fzolgamnak Ildefe Isten. Nagýfagod Sok Ejtendeigh Actum Rohonc die 26 Maý Ano 1649.

Az Nagy Sagotnak
Alazatos fzolgaia
Taélhegy (Thélhegy) Barbelj Albert.

(Orsz. Levéltár, a Herceg Batthyány család levéltára, missilisek, P. 1314, 2148. sz. Mindhárom levél jól látható piros pecséttel lepecsételve. A pecsét közepén egy nyitott borbélyolló, szárain függő borbélytányérokkal, alul középen borbélytégely növény- [bizonyára gyógynövény-] ágakkal; ezek a pecsét felső részére is átnyúlnak. Itt olvashatók a T: B: A betűk.)

HORVÁTH MÁRIA

NYELVJÁRÁSOK

Az *l*-ezés a rábaközi Mihályiban

1. Nyelvtudományi irodalmunkban szinte kezdettől fogva közhely, hogy a nyugati nyelvjárás *l*-ező. Már az első laikus híradások (például LŐVEI PÁYER ISTVÁN: Nyr. VI, 122—3 stb.) fölhívják rá a figyelmet; BALASSA, majd őt követően HORGER összefoglalásukban a jelenségnek tudományos, bár a rendelkezésükre álló gyér anyag miatt több vonatkozásban elnagyolt leírását adják (Nyj. 22, 26—7, 29, illetőleg Nyj. 102, 106). Ma — a nyelvatlasz-gyűjtések alapján — jól ismerjük a jelenség izoglosszáit (vö. KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 46, 133), területenként eltérő erősségi fokáról azonban korántsem tudunk pontosat mondani. — A jelenség történetét BENKŐ tisztázta: a mai általános nyugati *l*-ezés kiinduló pontja a tővégi paradigmaticus *l* ~ *ly* váltakozás volt; ennek *l* tagja elvonódott s analógiásan behatolt az eredeti *ly*-k helyére is (NytudÉrt. 1. sz. 47). Az analógia szeszélyes érvényesülése következtében azonban az *ly* depalatalizációja a

¹ Szalonak.

nyugati nyelvjárástípusban sem ment végbe egyformán minden szóban és minden területen (I. BENKŐ i. m. 63, 75).

Jelen soraimmal — a rábaközi Mihályiból — az *l*-ezés és a vele szorosan összefüggő *n*-ezés szinkron leírását adom, s ezt a fentieknek kívül azért is tartom időszerűnek, sőt sürgősnek, mert a jelenség köznyelvi hatásra egyre inkább bomlóban van. — Az *l*-ezés eseteit így csoportosítom: A) szóeleji; B) szóbelseji; C) szóvégi helyzet; D) az *l* kiesése; E) az *lj* hangkapcsolat (némileg másképp: DEME, NyAtl. 250).

2. A) Szóeleji helyzet: *lán, lap, léán, lík*.

B) Szóbelseji helyzet: *bellül, billég* 'bélyeg', *bogla, csákló, család, csollán, cseléd, csigola, csillog, csebcll^uó, csoroszla, csukla, deregle, dülled, imélég, észtergálos, fákló, fölh^uó, fölleg, föllül, föl^uér, felik, gabalcódik, galiba, gálo, gereble, gcgycla, gráblo, (~ gëráblo), g^uóla, gcl^uó, gcl^uóbis, gcmbclcg, gëmböleg, gëmböldök, gëmbölü, gula, hálcg, hásmá^uódik, h^uólag, hölgy, hömbölög, hövelk, hüle, ibcla, Ill^ués, illen, illesmi, imbolog, kalicka, kalitka, kálho, korcsola, kölkök, köpölöz, kurugla, máglo, Malvin (~Málvín), mëllen, mëllik, Miháli. mihelést, mosolog, mula, nyavala, nyoszola, olaj, ollan, ollasmi, pálinka, pálo, pëlva, petrezselém, pocsola, p^uóla, pöndölös, puliszka, saláto, selém, skatula (~katula ~iskatula), s^uólom, Soml^uó, sompolog, sráglo, stëmpli, sülled, szüllé, szülleszt 'elterít', Szülvészter, talicska, taliga, tálog, támolog, telles (~teljes), terebülés, tivélég, tölgy, törkölös, tulok, vólög, vólku, vitóra, vólgy, zsell^uér, zsmöte, zsülp. — Ellenpéldák: b^uékj^uó, bijjég, bojtorgyán, erekje, fagyfajt, kesejü, kopja, kujcs, kulimájsz, májtër (~májtër), öjv, pujka, sajog, sejpütt, tojik, vajjon, zsájo.*

C) Szóvégi helyzet: *aggál, akadál, akol, bagol, bival, borbíl, bordíl, csek^uél, dagál, engedül, erül, erkül, esül, ijf^uél, jekül, f^uél 'dimidium', fül 'timet', fërtál, figyel, fogol, fortül, fül, gerel, harkál, hel, homál, jászol 'betlehemes jászol' (a közönséges jászol jászul), jel (~gyell), Károl, karval, kastil, kazal, kedül, kehel, kevil, királ, konkol, kristál, kvártül, mell, m^uéll, Mihál, mol, mosol, osztál, ököl, páhol, pehel, pörsöl, pikkél, pisztol, rejtül, rostül, seregül, spítál, sírál, sul, szabál, szegül, sz^uékél, szül 'perem', szemül, szenvedül, szeszül, tarsol, tartál, taval, tekintül, tul, toll, ünnepl, veszül. — Ellenpéldák: gaj, guzsaj, paszuj, tégég, tutaj.*

D) Az *l* kiesése: a) Szó belsejében: *b^uócs^uó, fitt, gy^uócs, gyüm^uócs, k^uókezik, mávo, ^uótt, ^uótt, száko, v^uógy 'kelés; szélső, befogó kéve'. — b) Szó végén: Gerg^uó, jászu, Kár^uó, kirá, Mihá, messz^uó, pint^uó 'pendely', ráspu,² teny^uó, törk^uó, sind^uó, vind^uó.*

E) Az *lj* hangkapcsolat: Ennek ma kétféle realizációja van Mihályiban: az igei alakokban szabályosan *ll*, a névszóiakban pedig *ll* és *lgy*. Például: *halla, hallák, üllön, ülletek, vasalla, kërésztillem, fordulatok, inéküllö, pördüll* (csak magánhangzós kezdetű szó előtt; követő mássalhangzóval kezdődő szó előtt a beszédben kiesik: *fordú még!*), illetőleg *alla, hátulla, kazallok ~ kazalgok, ünnepillék ~ ünneplgýék, kastilgya, rostilgya, hivatalgok*³ stb. — E kétféle realizáció a következőképpen magyarázandó (nem impera-

¹ Kiesés — leíró szempontból; történetileg azonban vokalizáció útján is (vö.: BENKŐ: I. OK. VII, 518; DEME: i. h. 534—5; vö.: Pais-Eml. 89—95; vö. NyAtl. 274). Azt azonban, hogy a mai alakok közül melyek keletkeztek vokalizálódás útján, tehát diftongon keresztül, s melyek a már ezekből elvonódott új *l*-es szabályok hatására, egyelőre nem tudjuk megállapítani (vö. DEME, NyAtl. 272—7).

² A *jászu* és a *ráspu* az *l* hang eltűnése nyújtó hatásával keletkezett hosszú magánhangzók analógiás hatásra bekövetkezett visszarövidülései.

³ HORGER 1921-ben még kivételesnek, szórványosnak minősíti a *hivatalgya*-féle alakokat (MNy. XVII, 151; Nyj. 102). KÁLMÁN véleménye szerint is (I. Nyr. LXXV, 291) inkább a *virága, pataka*-félék használatosak a nyugati területeken. Ma viszont már — megfigyelésem szerint — az egyre jobban tért hódító *virággyo, patakya* formák mondhatók általánosabbnak a vizsgált nyelvterületen. Hasonló fejlődés tapasztalható az Őrségben (vö. VÉGH, ÓHA. 119) és a Muraközben is (vö. PENAVIN: MNyTK. 116. sz. 6, 99, 140. sz. térképlap).

tivus!): minthogy az *l*-es esetek igei tövégen eredetileg *lly*-csek (*talállya*; vö.: HORGER, Nyj. 102; DEME, NyAtl. 257), mai gemináta *ll*-jük depalatalizáció eredménye (l. BENKŐ i. m. 62); a névszói tövégek eredetileg *j* nélküliek (*hala*, *kötele*: l. HORGER és DEME: i. h.), bennük tehát csak a *j* hiátustöltőnek a névszói paradigmába való analógiás behatolása után következhetett be a depalatalizáció.

Minthogy azonban a nyugati nyelvjárásban egészen az újabb időkig általában a *j* nélküli birtokos személyragos alakok éltek (vö. HORGER és KÁLMÁN: i. h.), a névszói paradigmában nem teljesezhetett ki, nem válhatott általánossá a depalatalizáció (csupán néhány, a régi nyelvben és ma is csak személyragozott alakban élő névszóban szilárdult meg: *alla*, *hátulla*, s tartja magát ma is), hanem elhelyezett az újabb, ma is érvényesülő *l* utáni *gy*-zés következett be, és szorítja ki egyre inkább a régi alakokat (vö.: DEME, NyAtl. 257; BENKŐ, Nyjtört. 100; E. ABAFFY, Sopron megye nyelve a 16. században 199).

3. Köz- és irodalmi nyelvi hatásra egyre inkább bomlóban van az *l*-ezés is a vizsgált területen, ahogy például az Őrségben is (l. VÉGH, ÓHA. 76); vagy ahogy a moldvai csángóknál az *ly*-ezés (vö. MURÁDIN: NyIrK. IX, 95). A fiatalabbak nyelvhasználatában nagyfokú ingadozás tapasztalható, az idősebbek beszédében viszont csak a következő szavakban van ingadozás: *billég* ~ *bijjég*, *szillē* ~ *szijjē*, *telles* ~ *teljes*, *csukla* ~ *csukja*, *gerel* ~ *gerej*, *karval* ~ *karvaj*.

4. Az *n*-ezés: A nyelvjárás mindmáig fenntartotta a fonetikai helyzet szerinti tövégi váltakozást: a köznyelvi *n* és *ny* végű szavak mássalhangzó előtt és abszolút szóvégen *n*-nel, magánhangzó előtt *ny*-nyel hangzanak. Például: *vin* : *vinyjül*, *Balaton* : *halatonyi*, *fogan* : *foganyodik*, *fon* : *fonyás*, *ken* : *kenyēget*, *Simont* : *Simonyék*, *szappan* : *szappanyoz*, *ollan* : *ollanyok*, *eleven* : *elevenyēnn*, *rokon* : *rokonyunk*, *koránn* : *korányoll*, *lán* : *lánnyos*, *Sopron* : *sopronyi* stb. Ugyanígy viselkednek az újabb, idegen eredetű szavak is: *nejlon* : *nejlonyod*, *orkán* : *orkányom*, *balon* : *balonyok*, *rögön* : *rögönyöz*, *huligán* : *huligányok*.

Mindig *ny*-nyes a néhány, mēny, mēnny, mony, továbbá néhány helynév: *Szany*, *Szakony*, *Hany*, *Öttēviny*. Szövegszerűen: *vonyog^{uó}* és *vonyisztrál* (< von), *teknj^{uó}*. Ingadozik a *csinyd* : *csindl* és a *fene* : *fenye*. Szó elején: *ny^{uó}l*, *ny^{uó}sttn*.

KISS JENŐ

SZEMLE

Finnugrisztikai folyóiratok. (1966.)

I. Virittäjä 1966/1., 2., 3., 4. — II. Finnisch-ugrische Forschungen XXXVI/1–2. — III. Ural-Altäische Jahrbücher Vol. XXXVII., Pars Uralica.

I.

1. A Virittäjä 1966. évi 1. számának első hat cikkében speciális finn nyelvi problémákkal foglalkozik EEVA LINDÉN (Latinan vaikutus temporaalirakenteeseen suomen kirjakielissä = Latin hatás az időhatározó kifejezésében a finn irodalmi nyelvben: 1–8), OSMO IKOLA (Eräistä murteellisista kieltolauseiden konjunktioista = Egyes nyelvjárási kötőszavak tagadó mondatokban: 9–15), GÖRAN KARLSSON ('Akkusatii-vi' suomen kielipin terminä = Az 'accusativus' mint a finn nyelvtan egyik terminusa: 16–28), PAAVO PULKKINEN („Orallakin ongellakin” = „Fúróval is, horoggal is”: 29–

37), PAULI SAUKKONEN (Koikeellisia havaintoja puhekielen ja kirjakielen tyylieroista = Kísérleti megfigyelések a köznyelv és az irodalmi nyelv stílárís különbségeire vonatkozólag: 38—53), AIMO TURUNEN (Konsonattivartaloisuus vepsän ja lyydin III infinitiivin muodoissa = A mássalhangzós tó a vepsze és a lúd nyelv III. infinitivusi alakjaiban: 54—63).

A továbbiakban ERKKI ITKONEN egy modális jelentésű cseremisiz adverbium-típusról ír (Eräästä tšeremissin adverbityypistä = Egy cseremisiz adverbium-típusról: 64—70), MATTI LIIMOLA pedig négy vogul szó etimológiai problémáit tárgyalja (Eräistä obinugrilaisista sanoista = Néhány obi-ugor szóról: 71—6).

LAURI POSTI egy ruhaféleséget jelentő nyelvjárásí finn szó etimológiai kérdéseivel foglalkozik (Suomen *tankki* pukimen nimityksenä = A finn *tankki* szó ruhanévként: 77—81). — Elveti a J. MÄGISTE nevéhez fűződő régi etimológiát, amely a *takki* 'kabát' szóval kapcsolta össze a *tankki* szót, s úgy véli, hogy ez utóbbi orosz eredetű (vö. orosz *stanok*, gen. *stanka* 'stan rubachi').

TERHO ITKONEN két nyelvjárásí halászati műszóról ír (*Kulinnpuu* ja *kulinnuora*: kaksi jäännettä. = A *kulinnpuu* 'etwa 35 cm langer Holzstock zum Binden der Netze' és a *kulinnuora* 'Schnur, auf die man die erste Maschenreihe des anzufertigenden Netzes zieht': két reliktum: 82—8). Úgy véli, hogy a két szó *kulin*- eleme azonos eredetű az irodalmi nyelv *kutoa* 'stricken, weben' szavával.

MARJATTA ROIMU két rokon értelmű szó jelentésmegoszlásának a kérdéseit fejtegeti (*Sytyttää* ja *virittää* = A *sytyttää* 'anzünden, in Brand setzen' és a *virittää* 'ua.': 89—97).

Két rokon értelmű szó jelentésproblémáihoz szól hozzá TUOMO TUOMI is (*Tuli* ja *valkea* = A *tuli* és a *valkea* 'tűz' szavak: 98—107).

Igen érdekes FELIX OINAS cikke (Kaksi itämerensuomalaista paholaisen nimitystä = A gonosz lélek két keleti-tengeri finn elnevezése: 108—13). A szerző a *lempo* 'gonosz lélek; sátán' és a *piru* 'sátán, ördög' szavak eredetét nyomozza. Úgy véli, hogy az előbbi szó nem egyéb, mint a *lempi* 'szerelem' kicsinyítő képzős származéka, s a nyelvi tabu egyik nyoma a finnben. A másik szó pedig szerinte azonos szócsaládba tartozik a *piiri* 'kör', *piirtää* 'vonalat húzni, rajzolni' stb. szavakkal, s ősi mágikus hiedelmek emlékéit őrzi. Mindkét szóval kapcsolatban számos analógiát hoz fel egyéb nyelvekből.

JULIUS MÄGISTE cikke is általánosabb érdeklődésre tarthat számot (Merjalaisten kansallisuusnimi ja merjalasprobleemi = A *merja* népnév és a *merja* probléma: 114—20). A szerző szerint a *merja* népnév nem a cseremiszek *mari* nevével függ össze, hanem a finnségi *meri* 'tenger' szóval. Ennek egyes finnségi nyelvekben 'grosser Binnensee' jelentése is van, s MÄGISTE úgy gondolja, hogy a népnév a merjék földrajzi elhelyezkedésére utalna. Lehetségesnek tartja azt is, hogy a merjék a vepszektől kapták nevüket.

IGOR VAHROS egy karjalai szó eredetének s jelentésfejlődésének a problémáit tárgyalja cikkében (Suur-Novgorodin *patvaska* = A Nagy-Novgorodból származó *patvaska* 'Brautwerber; Anführer der Begleiter des Bräutigams': 121—8). A szó orosz eredetű (vö. or. *podvojskoj* 'unterer Befehlshaber; Gerichts- und Verwaltungsbeauftragter').

A szemlerovatban MATTI SADENIEMI, AIMO TURUNEN és MARTTI RAPOLA megemlékezése olvasható (129—34) E. A. S a a r i m a aról, a finn irodalmi nyelv kiváló kutatójáról s a finn nyelvhelyességi mozgalom kimagasló személyiségéről, aki 1966 elején hunyt el.

A bibliográfiai rovatból a következő szerzők ismertetései tarthatnak számot érdeklődésünkre: 1. PIRKKO HOLMBERG (Sanojemme historiaa = Szavaink történetéből: 138—40: R. E. NIRVI, Sanoja ja käyttöytymistä. Sanahistoriallisia tutkimuksia II. = A szavak s a viselkedés. Szótörténeti tanulmányok II. Helsinki, 1964.). — 2. MATTI

SADENIEMI (Uusi lauseoppi = Egy új mondattan: 141—3; PAAVO SIRO, Suomen kielen lauseoppi. = A finn nyelv mondattana. Helsinki, 1964.). — 3. IGOR VAHROS (Merkkita-paus venäläisen dialektologian alalla = Jelentös esemény az orosz dialektológiában: 150—2; Slovať ruskich narodnych govorov. Vypusk I. A. Sostavil F. P. FILIN. Moszkva—Leningrád, 1965.).

2. Ennek a számnak az első cikkében egy finn mondattani kérdést tárgyal PAULI SAUKKONEN (I. infinitiivin latiiivin jäsenyminen = Az I. infinitivus lativusának mondattani analízise: 153—63).

LAURI HAKULINEN frappáns kis cikke a finn irodalmi nyelv egy ritkábban használt szavának eredetét és jelentéstani problémáit világítja meg (*Sees* = *Sees* 'serenitas; serenus': 164—9). A szó megvan egyes finn nyelvjárásokban s finnségi nyelvekben, sőt finnségi helynevekben is. Régi balti kölesönszó a finnben, s etimológiailag rokon a lett *sejs* 'Schatten' szóval. Az ósbaltiban a szónak 'Glanz, Klarheit, Helligkeit' jelentése is volt.

SULO HALTSONEN egy múlt századi (1842-ben készült) finn—orosz összehasonlító szójegyzéket ismertet (G. J. Mechelinin suomalais-venäläinen sanaluettelo = G. J. Mechelin finn—orosz szójegyzéke: 170—9).

PERTTI VIRTARANTA itt teszi közzé az előző évi finnugrisztikai kongresszuson tartott előadását (Suomen kielen ja sen sukukielen kielenainesten sodanjälkeisistä tallennustyöistä Suomessa = A finn nyelv s a vele rokon nyelvek anyagának háború utáni gyűjtése s archiválása Finnországban: 180—8).

ANTTI SOVIJÄRVI cikke a finn fonémák rendszeréről általános nyelvészeti szempontból is érdeklődésre tarthat számot (Suomen yleiskielen foneemien luontaisista vastakohtapiirteistä = A finn köznyelvi fonémák alapvető oppozíciós vonásairól: 189—96).

EVA NIINIVAARA az észt irodalmi művek finn fordításainak a történetét ismerteti (Virolais-suomalaisesta käännöskirjallisuudesta = Az észt—finn fordítási irodalomról: 197—203).

GUNDA BÉLA a mézgarágás szokásával kapcsolatban érint etimológiai problémákat (Etnologisia huomautuksia pihkasta = Etnológiai észrevételek a mézgéval kapcsolatban: 204—10).

Egy másik magyar szerző — ÚJVÁRY ZOLTÁN — a kenyérrrel kapcsolatos magyar népszokásokról ír (Leivän kulttinen merkitys unkarilaisissa agraaritavoissa = A kenyér kultikus jelentősége a magyar agrár szokásokban: 211—9).

A szemlerovatban olvasható VÉGH JÓZSEF cikke a magyar nyelvjárási gyűjtőmunkáról (Unkarin murteenkeräyksen vaiheita = A magyar nyelvjárási gyűjtőmunka története s helyzete: 225—30).

A bibliográfiai rovatban AULI HAKULINEN ismerteti MILKA IVIÖNEK az újabb nyelvészeti irányzatokról szóló könyvét (Opastusta nykyajan kielitieteen teorioihin = Kalauz a mai nyelvtudományi elméletekhez: 244—6; MILKA IVIÖ, Trends in Linguistics. The Hague, 1965.).

3. Ebben a számban az első cikk szerzője angol: M. A. BRANCH. A cikk maga A. J. Sjögren múlt századi finn nyelvész és történész önéletrajzi jellegű írásait ismerteti (Kaksi A. J. Sjögrenin omaelämäkerrallista teosta = A. J. S. két önéletrajzi műve: 253—72).

ERKKI ITKONEN a permi nyelvek egy alaktani problémáját tárgyalja (Esiintyykö s-latiivi permiläisissä kieliissä? = Megvan-e az s elemű lativus a permi nyelvekben?: 273—80). A szerző úgy véli, hogy a permi nyelvekben nincs meg a kérdéses eset, illetőleg a finn—volgai nyelvcsoport s elemet tartalmazó lativusa és belső helyviszonyt jelölő esetei nem vehetők össze a permi nyelvekben meglevő s ugyancsak s-et tartalmazó alakulatokkal.

ESKO VIERIKKO érdekes beszámolóban tájékoztat arról a vizsgálatról, amelyet a gyakorló tanárjelöltek hanghasználatával s beszédhibáival kapcsolatban végzett (Havaintoja auskultanttien äänenkäytöstä = Megfigyelések a gyakorló tanárjelöltek hanghasználatáról: 281–9). A szerző feltűnően sok hibát tapasztalt vizsgálati során, s javaslatokat tesz a pedagógusok beszédhibáinak kijavítására vonatkozólag.

PAAVO PULKKINEN három 'betrügen' jelentésű ige szemantikai problémáival foglalkozik (*Peijata, huijata ja puijata* = *Peijata, huijata és puijata*: 290–5).

J. Sz. JELISZEJEV két nyírfakéregre írott szöveget ismertet, amelyet szovjet archeológusok találtak Novgorod vidékén 1957-ben, illetőleg 1960-ban. Ezek közül az egyik a legrégebb finnnségi szövegemlék, körülbelül a XIII. század derekáról, a másik pedig orosz szövegben finnnségi szavakat tartalmaz (ez valószínűleg a XIV. századból való). A lelet igen értékes a finnnségi nyelvek története szempontjából. (Itämerensuomalaisia kielenmuistomerkkejä = Keleti-tengeri finn nyelvemlékek: 296–304.)

A szemlerovatból VILJO NISSILÄ beszámolója tarthat érdeklődésünkre számot (Nimistötutkijain kongressi Lontoossa = Névtudományi kongresszus Londonban: 307–9). (A beszámoló az 1966-ban tartott névtudományi kongresszusról szól.)

4. Ennek a számnak az első cikke PAAVO PULKKINENTŐL való, aki a mellérendelő finn szószerkezetek problémáival foglalkozik, általános nyelvészeti szempontból sem érdektelen eredményekkel (Itämerensuomalaisten kielen koordinaatiosta = A keleti-tengeri finn nyelvek mellérendelő szerkezeteiről: 333–8).

Itt olvasható EEVA LINDÉN újabb közleménye a latinnak a finn irodalmi nyelvre tett hatásáról (Latinan vaikutus temporaalirakenteeseen suomen kirjakielissä: 339–47; vö. az 1. szám ismertetésével).

A. D. KYLSTRA azokkal a nézetekkel vitatkozik, amelyek szerint a finnnséget már évezredünk eleje óta érte fríz hatás (Onko keskiaikaisia frísiläisjälkiä Suomessa? = Vannak-e középkori fríz nyomok Finnországban?: 348–62).

WEÖRES GYULA J. Stráhlman finn lelkésznek egy 1810-ből való magyar–finn összehasonlító szójegyzékét ismerteti (J. Stráhlmanin unkarin-harrastuksesta = J. S. magyar vonatkozású érdeklődéséről: 363–8).

KAARINA SAARINEN egy finn epikus népi vers kérdéseiről vitatkozik V. JEVSZEJEVVEL (Punaparran sota = A Vörös Szakállú háborúja: 369–73).

A továbbiakban öt — jobbára speciálisan finn tárgyú — cikk következik. Szerzőik: SAKARI VIHONEN (*Leperehtää kuin lehtirepo* [nehezen fordítható finn szólás magyarázata]: 374–7), ALFRED SÄLMELA (*Kirpeä* = *Kirpeä* 'scharf, stark, bitter, herb': 378–9; valószínűleg balti kölcsönszó a finnben), ERKKI E. JALAVA (*Sitä sun tätä* = 'Ezt meg azt': 380–1; egy finn szószerkezet magyarázata etimológiai alapon), MATTI PALM (Deskriptiiviverbiemme kompositiosta = Deskriptív igéink alkatáról: 382–5; ennek általános nyelvészeti vonatkozásai is vannak), PEKKA UUSIVIRTA (Ahlaisten murrettä = Ahlainen nyelvjárása: 386–93).

A szemlerovatban ERKKI ITKONEN köszönti a hetven éves V. I. Litkint és méltatja munkásságát (V. I. Lytkin 70-vuotias = V. I. L. 70 éves: 394–7).

SEPPÖ SUHONEN ugyanitt — főként HAJDÚ PÉTER „A mai uráli nyelvészetről” című cikke alapján — a mai magyar finnugrisztikáról ír (Unkarin nykyisestä fennougristiikasta = A mai magyar finnugrisztikáról: 398–400).

A bibliográfiai rovatból a következő szerzők ismertetései tarthatnak számot érdeklődésünkre: 1. TERHO ITKONEN (Tutkimus suomen asyndetonista = Tanulmány a kötőszó nélküli finn szószerkezetekről: 402–23; PAAVO PULKKINEN, Asyndettinen rinnastus suomen kielessä. [A kötőszó nélküli mellérendelés a finnben.] Helsinki, 1966.). — 2. VEIKKO RUOPPILA (Traditionaalista lingvistiikkaa = Hagymányos nyelvtudomány: 430–2; WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. 2.

kiadás, Berlin, 1964.). — 3. KOROMPAY BERTALAN (Unkarin kansatieteen bibliografia = A magyar néprajz bibliográfiája: 439—40: A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. Szerk. SÁNDOR ISTVÁN. Budapest, 1965.).

II.

A Finnisch-ugrische Forschungen e kettős számának első cikke KUSTAA VILKUNA terjedelmes tanulmánya — bőséges nyelvi anyaggal — a finn társadalom kialakulásának, intézményeinek történetéről a legrégebb időktől kezdve (Studien über alte finnische Gemeinschaftsformen: 1—180). — A szerző a következőképpen adja meg célkitűzését: „Auf den folgenden Seiten kommt eine Reihe kleinerer Untersuchungen zur Veröffentlichung, die verbunden werden dadurch, dass sie die Herausbildung und Entwicklung der alten finnischen Gesellschaft zu beleuchten suchen, und zwar speziell jene Seiten, von denen die Urkunden und Quellen nichts Ausführliches berichten und die in der Neuzeit nunmehr eine bestimmte gesellschaftliche Tradition oder volkstümliche Sitte widerspiegeln. Die Untersuchung geht also in der Hauptsache aus von der im Volke bewahrten Überlieferung, den Wörtern und Sachen. Deren Geschichte wird möglichst weit in der Zeit zurückverfolgt. Mit ethnologisch-kulturhistorischen Mitteln — durch Aufzeigung der natürlichen Sachzusammenhänge — kann man in günstigen Fällen die Entwicklung einer bestimmten Erscheinung über die historische Zeit hinaus zurückverfolgen bis in die Wikingerzeit, eventuell bis in noch ältere Zeiten hinein. Somit lässt sich auch aus zeitlicher und räumlicher Entfernung neues Wissen über die Geschichte der Finnen und Finnlands schöpfen, was für die europäische kulturhistorische Forschung ebenfalls von Bedeutung ist, da an der finnischen Peripherie noch manchen Überlieferung zu finden ist, die der ethno-soziologischen Forschung in den älteren Kulturzentren schon lange nicht mehr zugänglich ist.” — Látni való, hogy VILKUNA tanulmánya egyetemes európai művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó, másrészt metodológiai tekintetben is sok újat ad. Külön fel kell hívnom a figyelmet a tanulmányhoz mellékelt kiadós bibliográfiára.

G. J. STIPA rendkívül érdekes dolgozata a zürjének sajátos időszámításának a kérdéseivel foglalkozik (Zum Kulturbereich der syrjänischen Kerbkalender: 181—207).

PAPP ISTVÁN a magyar nyelv hang-, szó- és mondatstruktúrájának jellemzésére tesz kísérletet (Versuch einer Charakteristik der ungarischen Sprache: 208—34). A tanulmány modern szemléletű, világos, kitűnő áttekintést ad a magyar nyelv rendszeréről.

BENKŐ LORÁND a magyar etimológiai kutatásokról és az új magyar etimológiai szótárról ír (Die ungarischen etymologischen Forschungen und das neue ungarische etymologische Wörterbuch: 235—54).

FOKOS-FUCHS DÁVID VÉRTES EDITTEL polemizál (Eine ostjakische Verwandtschaftsbezeichnung: 255—64).

E. LEWY két etimológiai ötletét közli: magyar *tart* ~ finn *tarttua* 'fassen, ergreifen' ~ mordvin *turtu* 'zu'; továbbá: a mordvinok *eržä*, illetőleg *mokša* népneve szerinte < *arya-*, illetőleg < *mašya-* (Etymologische Vermutungen zum Mordwinischen: 265).

A továbbiakban kilenc nekrológ következik: Mészöly Gedeon (NYIRKOS ISTVÁN: 266—9); Melich János (NYIRKOS ISTVÁN: 270—2); V. M. Vasziljev (KECSKEMÉTI ISTVÁN: 273—4); Max Vasmer (REINO PELTOLA: 275—9); Lauri Einari Kettunen (AIMO TURUNEN: 280—4); Klemm Antal (ERKKI ITKONEN: 285—7); Beke Ödön (ERKKI ITKONEN: 288—92); Andrus Saareste (ALO RAUN: 293—4); Kniezsa István (V. KIPARSKY: 295—301).

A bibliográfiai rovatban MIKKO KORHONEN ismerteti DÉCSY GYULA „Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” című (Wiesbaden, 1965.) munkáját (302—15). Az ismertetés igen kiadós, de — sajnálatos módon — nem eléggé tárgyilagos, ille-

tőleg nem annyira DÉCSY művének a pozitív, mint inkább a negatív vonásait emeli ki. Nyilvánvaló pedig, hogy DÉCSY sok szempontból úttörő munkát végzett, s ez a műve szolgálatokat tesz a nemzetközi finnugrisztikai kutatások szempontjából, másrészt pedig több elismerést érdemelne, mint amennyiben KORHONEN részesíti.

MATTI LIIMOLA a KARJALAINEN osztják nyelvtani feljegyzéseit tartalmazó „Mémoires”-kötetet ismerteti (315—9: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. KARJALAINEN. Bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128. Helsinki, 1964.).

INGRID SCHELLBACH a Bárczi-Emlékkönyvről ír igen részletesen (319—27: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. LIGETI LAJOS és PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette BENKŐ LORÁND. Nyelvtudományi Értékezések 40. sz. Budapest, 1963.).

Végül ugyancsak INGRID SCHELLBACH két ismertetése olvasható ebben a számban (327—9: TAKÁCS LAJOS, Dohánytermesztés Magyarországon. Budapest, 1964.; 329—34: Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. Szerk. GUNDA BÉLA. V., VI. Budapest, 1963., 1964.).

III.

Az Ural-Altäische Jahrbüchernek ebben a számában FUTAKY ISTVÁN tanulmánya nyitja meg a cikkek sorát. A tanulmány voltaképpen a szerző doktori értekezésének rövidített változata. FUTAKY Felsőőr (Oberwart) nyelvjárásának az anyagán végzett rendkívül körültekintő, sok szempontból úttörő jellegű akcentológiai vizsgálatokat. Gondos munkájának szolidak az eredményei is. A tanulmány jelentős hozzájárulás a magyar nyelv hangsúlyviszonyainak jobb megismeréséhez. (Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen: 1—36.)

KOZOCSA SÁNDOR a magyar nemzeti bibliográfia kezdeti korszakának történetéről ír (Anfänge der ungarischen Nationalbibliographie: 37—50).

MIKOLA TIBOR (Zur Frage des ostjakischen Wortbildungssuffixes *l, t, λ*: 51—2) egy problematikus osztják képzőelem kérdéseit tárgyalja. Lehetségesnek tartja, hogy a kérdéses szuffixum — legalábbis egyes esetekben — nem egyéb, mint a tőhöz tapadt birtokos személyrag.

V. I. LITKIN rendkívül érdekes cikke (Zur Frage nach dem Ursprung des Akañje im Russischen: 53—64) az orosz *akañje* problémáját tárgyalja igen behatóan. Felveti a kérdést: vajon ez a hangtani jelenség nem ősmordvin, illetőleg ómoksa hatásra alakult-e ki az oroszban? A szerző által megvizsgált anyag mindenesetre erősen a feltevés helyessége mellett szól.

B. A. SZEREBRENNYIKOV cikke (Zu den Ursachen morphologischer Verworrenheit von Formen der objektiven Konjugation im Mordvinischen: 65—9) szintén érdekes problémát vet fel: miért kuszálódott össze a mordvinban a korábban sokkal következetesebb morfológiai rendszert mutató tárgyas igeragozás. A szerző lehetségesnek tartja, hogy a kérdéses jelenség létrejöttében idegen — iráni, török stb. — hatás is erősen közrejátszhatott.

AIME LUHT Oskar Loorits (1900—1961.) észt etnográfus, nyelvész, publicista stb. műveinek bibliográfiáját adja közre (Bibliographisches Verzeichnis von Schriften und Werken von Oskar Loorits 1900—1961: 70—109).

Ebben a füzetben rendkívül gazdag a „Berichte und Besprechungen” című rovat.

Bevezetőül három nekrológ olvasható: 1. Lauri Kettunen zum Gedenken (J. MÄGISTE: 110—2); 2. Andrus Saareste in memoriam (J. MÄGISTE: 112—5); 3. Paul Johansen in memoriam (O. A. WEBERMANN: 115—22).

A továbbiakban FOKOS-FUCHS DÁVID rövid glosszát közöl „Rolle der Syntax

in der Frage nach Sprachverwandtschaft" című könyvével kapcsolatban (Zur uraltaischen Sprachverwandtschaft: 123).

TH. v. BOGYAY MOÓR ELEMÉR „A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya" című (Budapest, 1963.) könyvét ismerteti (Sprachwissenschaft und Urgeschichte: 123—5.)

VÁRADY IMRE részletes tanulmányban ad áttekintést egyrészt az olasz egyetemeken folyó magyartanítás, másrészt pedig az olaszországi egyetemi finnugrisztikai oktatás történetéről (Das Studium des Ungarischen und der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft an italienischen Universitäten: 125—34).

J. REYCHMAN a varsói egyetemen folyó finnugrisztikai képzésről s tudományos munkáról tájékoztat (Finnougristik an der Universität Warschau: 135—8).

Ugyancsak tájékoztató jellegű a következő cikk is. Ebben SZABÓ LÁSZLÓ számol be a petrozavodszki akadémiai tudományos intézet munkájáról (Über die Arbeit des Petrozavodsker Instituts der Akademie der Wissenschaften der UdSSR: 138—42).

K. H. JÜGELT „Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena" című (Weimar, 1961.) munkáját Gy. HELLENBART ismerteti. (Hungarica in der Universitätsbibliothek Jena: 143.)

R. RADOMSKI a freiburgi egyetemi könyvtárban található magyar vonatkozású anyagról ad tájékoztatást (Hungarica der Universitätsbibliothek Freiburg i. Br.: 143—6).

GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I." című munkáját (Budapest, 1963.) FUTAKY ISTVÁN ismerteti (Ein neues Quellenwerk für die historische Dialektologie des Ungarischen: 146—8).

DÉCSY GYULA rövid kis cikke egy magyar nyelvtörténeti adalékot közöl (Eine Angabe zur Geschichte der Vokalharmonie im Ungarischen: 148).

A továbbiakban számos könyvismertetés következik: I. BÁTORI, Zur ungarischen Literaturgeschichte: 148—51: JOSEPH REMÉNYI, Hungarian Writers and Literature — Modern Novelists, Critics, and Poets. Edited and with an Introduction by August J. MOLNAR. New Brunswick, 1964. — VÉRTES EDIT, Ein ostjakisches Lehrbuch: 151—3: J. N. RUSSKAJA, Samoučitel' chantyjskogo jazyka. Leningrád, 1961. — P. PULKKINEN, Eine Abhandlung über die urfinnischen Personennamen: 153—6: DETLEF-ECKHARD STOEBEKE, Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Hamburg, 1964. — SZABÓ LÁSZLÓ, Eine neue karelische Textsammlung: 156—7: G. N. MAKAROV, Obrazcy karel'skoj reči. Kalininskije govory. Moszkva—Leningrád, 1963. — SZABÓ LÁSZLÓ, Zwei Sammlungen wotischer Volksdichtung: 158—62: P. ARISTE, Vadjalaste laule. Tallinn, 1960.; P. ARISTE, Vadja muinasjutte. Tallinn, 1962. — W. SCHLACHTER, Sechzig Jahre lappische Lexikographie: 162—73: KONRAD NIELSEN (IV—V. kötet: K. NIELSEN és A. NESHEIM), Lappisk Ordbok—Lapp Dictionary. Oslo, 1932—1962. — SZABÓ LÁSZLÓ, Eine kolalappische Textsammlung: 173—5: G. M. KERT, Obrazcy saamskoj reči. Materialy po jazyku i fol'kloru saamov kol'skogo poluostrova (kil'dinskij i iokańgskij dialekty). Moszkva—Leningrád, 1961. — I. BÁTORI, Zur syrjänischen Lexikographie: 175—7: F. J. WIEDEMANN, Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhang und einem deutschen Register. The Hague, 1964. — W. SCHLACHTER, Realien zum Samojedischen: 178—83: HAJDÚ PÉTER, The Samoyed Peoples and Languages. Bloomington, 1963. — DÉCSY GYULA, Zur jurakischen Sprachlehre: 184: N. M. TEREŠČENKO, V pomošč' samostojatel'no izučajušim neneckij jazyk. Leningrád, 1959.

U. JOHANSEN (Neues kamassisches Sprachmaterial: 184—5) A. MATVEJEV két szibériai gyűjtőútjáról számol be, amelyeknek során sikerült még némi kamasz nyelvi anyagot gyűjtenie a szverdlovszki orosz nyelvésznek.

A „Bücher- und Zeitschriftenschau" című rovatban (199—217) 80 rövid ismertetés olvasható. FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig

Az alábbi közlemény folytatása annak a névtani szemlének, amelyet „Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között” címmel közöltem 1956-ban (MNY. LII, 238–255). Magába foglalja a „Treize ans de recherches toponymiques hongroises (1945–1957)” című tájékoztatónak (ALingu. VII, 379–11) utolsó két évi anyagát is. Szemlénk tehát az utolsó tizenegy év magyar helynévkutatását tekinti át, azonos módszerrel, mint a korábbi: az önálló kiadványokat, nagyobb tanulmányokat röviden — helyenként kritikai megjegyzésekkel — ismertetve, a kisebb közléseknek csupán bibliográfiai adatait felsorolva. Szerkezete hasonló az előzőéhez: az I. fejezet az adatközlésekről, a II. a feldolgozó munka eredményeiről tájékoztat. Ez utóbbi első szakaszában először a szorosabb értelemben vett névtani tanulmányokat, majd a nyelvtörténeti, településtörténeti, történeti földrajzi, néprajzi érdekű feldolgozásokat ismertetem, a másodikban a kisebb terjedelmű — ugyancsak tartalmilag csoportosított — cikkeket sorolom fel.

Illő, hogy tájékoztatónk elején emlékezzünk meg arról a súlyos veszteségről, amely a magyar helynévkutatást is érte a hazai és a nemzetközi nyelvtudomány két nagy alakjának: Melich Jánosnak és Kniezsa Istvánnak elhunytával. A megemlékezések és nekrológok¹ névtani munkásságukra is kitértek. Ez természetesen nem helyettesítheti azt a tüzetes értékelő elemzést, amelyet a tudománytörténetnek kell majd elvégeznie. E helyütt is csak az ismert tényt hangsúlyozhatjuk: hogy a hazai nyelvtudomány oly nagy számú korszerű névtani eredménnyel rendelkezik, az tekintélyes részben Melich és Kniezsa érdeme.

A közlemény célja a tájékoztatás, nem a minősítés, mégis a két évtized némiképp mechanikus áttekintése is önként kínál néhány értékelő megjegyzést. Az eredmények pusztán mennyiségi növekedése is azt mutatja, hogy alapvetően megváltozott a kutatás légköre. Teljesen megszűnt a gyanakvás, amely az előző évtizedben a névtani vizsgálatokat nem ritkán kísérte. Ez természetes következménye annak, hogy — a két világháború közötti gyakorlattól eltérően — nacionalista szempontok nem érvényesülnek sem a téma, sem a módszer kiválasztásában. Serkentőleg hatott a Névtudományi Konferencia megrendezése 1958-ban — a hazai tudomány történetében az első ilyenfajta megmozdulás —, amely ha nem tudott is nagyobb névtani vállalkozást elindítani, változatos tematikájával feltétlenül növelte a munkakedvet nyelvtudományunknak ezen a határterületén. Megjelent a magyar névtan első tömör szintézise (BÁRCZI, Szók.² 122–162), és egy igényes tudománynépszerűsítő összefoglalás (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967. E művet szemlémben nem ismertetem, minthogy a vizsgált időszak után jelent meg). Az előző korszakénál több monografikus feldolgozás készült el, s megvédtek két (helyneveket feldolgozó) kandidátusi értekezést is. Megszűnt az elméleti kérdések iránti tartózkodás, amint azt MARTINKÓ ANDRÁS, BALÁZS JÁNOS, J. SOLTÉSZ KATALIN, INCZEFI GÉZA cikkei vagy a Névtudományi Konferencia néhány hozzászólása is igazolja. Továbbra is jórészt megbízható eredmények születtek a magyar névtan legfejlettebb ágában, a névfejtésben. Kiderül a szemléből az is, hogy fokozódott a helynevek iránti érdeklődés az orientalisztikában, a klasszika-filológiában, a néprajztudományban, s újra szívesen

¹ Melich Jánosról: BENKŐ LORÁND: MNY. LIII, 1–12; BERRÁR JOLÁN: ALingu. XV, 135–42; GERGELY PÁL: MKsz. LXXX, 175–6; HADROVICS LÁSZLÓ: StudSl. X, 475–7; KISS LAJOS: Nyr. LXXXVIII, 82; KNIEZSA ISTVÁN: MNY. LX, 1–3; MIKESY SÁNDOR: Onoma VII, 263–75, X, 303–4; NYIRKOS ISTVÁN: FUF. XXXVI, 270–2; ÚRHEGYI EMILIA: StudSl. VIII, 483–5. — Kniezsa Istvánról: BALECZKY EML.: StudSl. XI, 3–10; HADROVICS LÁSZLÓ: StudSl. XII, 5–11; KIPARSKY: FUF. XXXVI, 295–301; KISS LAJOS: Nyr. LXXXIX, 409–10, ALingu. XVI, 337–62; MIKESY SÁNDOR: Onoma XI, 336–40; SZÉPE GYÖRGY: International Journal of Slavic Linguistics and Poetics X, 195–9.

használják fel a neveket vizsgálataikban a történettudomány számos területének művelői. Napvilágot látott a történeti földrajz új nagyszerű teljesítménye: GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának első kötete. Örvendetes fellendülés mutatkozik névtanunknak talán legel hanyagoltabb ágában, az anyaggyűjtésben is. SZABÓ T. ATTILA joggal hangoztatja évtizedek óta az anyaggyűjtés fontosságát; őt igazolja az a tény is, hogy névtani problémák seregét nem tudjuk megoldani a súlyos anyagihiány miatt. Az elmúlt évtizedben azonban több jele is mutatkozott annak, hogy ezen a helyzeten sikerült változtatni. Szakemberek és társadalmi gyűjtők példás összefogásával sikerült feltárni és publikálni egy teljes megye szinkrón helynévanyagát (Zala megye földrajzi nevei. Bp., 1964.). 1961-ben jelent meg jeles néprajztudósunknak, KISS LAJOSNAK a régi Rétköz helyneveit közlő vaskos kötete. Szép számban közöltek kisebb méretű gyűjtéseket is. A vizsgált időszakban értesültünk arról a páratlan egyéni teljesítményről, amely egy munkaközösségnek is becsületére válnék: SZABÓ T. ATTILA hosszú évek levéltári munkájával több mint félmillió magyar és román adatot gyűjtött össze Erdély történeti helynévkincséből (vö. MNy. LIV, 503—9). — A további munkát illetően a jelek ugyancsak biztatóak. A hírek szerint Zala példáját egyre több megyénk követi, a nyelvtársi pályázatokra rendszeresen küldenek be helynévgyűjtéseket, az egyetemeken is fokozódik az érdeklődés a névtani stúdiumok iránt. Akadt két olyan kutató is, akik egy-egy nagyobb tájegységnek szinkrón és történeti névanyagát tárják fel szívós gyűjtőmunkával: INCZEFI GÉZA Szeged környékén, REUTER CAMILLO Baranyában.

Az áttekintés tehát azt bizonyítja, hogy lényegesen több eredmény született, mint az előző évtizedben, a tematikai változatosság és a módszertani fejlődés ugyancsak figyelemre méltó. Elégedettek mégsem lehetünk. A névtan minden munkása tudja, hogy helynévkutatásunkra számos olyan nehéz feladat vár, amely eddig tervként is alig merült fel, de amelyre belátható időn belül feltétlenül sort kell keríteni. Egy „magyar BACH” kidolgozása, a magyar helynév-etimológiák kritikai összefoglalása (egy névfejtő szótárban), egy történeti helységnévtár és egy névtani atlasz elkészítése, névtani archívum felállítása — mind olyan vállalkozás, amelyet előbb-utóbb el kell indítani. Valamennyi napirendre tűzése természetesen irreális lenne; ennek anyagi és személyi feltételei is hiányoznak, de egyik vagy másik fontos feladat kiválasztása s végrehajtása egyéni vagy kollektív munkával, megvalósítható tervnek látszik. Bármelyik ilyenfajta munka elindítása természetesen nem szoríthatja háttérbe a részletmunkákat. Ezeknek sora nyilván nem szakadhat meg: további megbízható etimológiák, típusvizsgálatok, monografikus feldolgozások nyilvánvalóan feltételei mindenfajta szintézisnek.

I. A d a t k ö z l é s

I. Önálló kiadványok. (A feldolgozások névtani adattárai itt nem szerepelnek, l. a szemle II. részét.)

H. FEKETE PÉTER, Hajdúböszörmény helyneveinek adattára: MNyTK. 102. sz. Bp., 1959. 124 l. (Ism.: BENDA KÁLMÁN: Száz. XCVIII, 579; JAKAB LÁSZLÓ: MNyJ. VI, 120—1.) A közelmúltban elhunyt szorgos kutató Hajdúböszörmény belterületének és hatalmas, 58 000 holdas határának élő és történeti helyneveit gyűjtötte össze. Örvendetes tény, hogy az Alföld óriás települései névanyagának feltárására — a terepmunka nehézségei ellenére is — egyre több kutató vállalkozik, azt viszont sajnálhatjuk, hogy olykor egy-egy lelkes gyűjtő buzgalma nem párosul korszerű gyűjtési elvekkel. A névtan számára minden adat értékes, a legjobban mégis a teljesség igényével gyűjtött és a SZABÓ T. ATTILA kialakította közlési elvek szerint publikált anyag a leghasználhatóbb. A böszörményi gyűjtés hibái ellenére is (válogatás az élő nevekben, az élő és a történeti nevek nem mindig világos elhatárolása, a fonetikus jelölés következetlenségei, a körülírással való lokalizálás stb.) számos értékes adatot tartalmaz.

IFJ. KECSKÉS PÉTER, A Gyöngyös előneví községek földrajzi- és Gyöngyös dűlő-nevei. Gyöngyös, 1960. 48. l. A munka 7 falu és Gyöngyös szinkrón helynévanyagát tartalmazza. Egy-egy névcikk közli a helynév nyelvjárási változatát fonetikus átírásban, a tájrész térszinformáját és művelési jellegét megjelölő rövidítést, valamint a térképvázlat-ra utaló számot.

KISS LAJOS, Régi Rétköz. Bp., 1961. 481 l. (Ism.: I. HALMOS: AETHN. XII, 205—7; ILLA BÁLINT: LTK. XXXIII, 285—8; JAKAB LÁSZLÓ: MNyJ. IX, 135—7; K. KOVÁCS LÁSZLÓ: Ethn. LXXVI, 143—5; MAROSI SÁNDOR: FöldrÉrt. XI, 218; SZABÓ T. ATTILA: NyIrK. VII, 139—40; WELLMANN IMRE: Száz. C, 998—9.) A közelmúltban elhunyt kitűnő szerző fáradhatatlan munkájának eredménye ez a kötet, amely a magyar helynévgyűjtésnek egyik legnagyobb egyéni teljesítménye. A munka célja a Rétköz régi, sajátos életének (halászat, vadászat, vízi élet, földművelés, jószágtartás stb.) rekonstruálása, a névtudomány számára azonban könyvének az a része a legértékesebb, amelyben 30 rétközi település élő helynévanyagát és a fellelhető történeti változatokat közli, több mint 7000 adatot. Az egyes községek betűrendes adattárában címszóként a helynév köznyelvi változata szerepel, ezt követi a térszinforma és a művelési ág megjelölése, illetőleg a terület nagyságának hozzávetőlegesen meghatározása. Rendszeresen összehasonlítja a jelölt tájrész régi és mai állapotát. Kétségtelen, hogy KISS LAJOS munkája nem egészen korszerű: az élő adatokat nem fonetikus átírásban közli, az élő és a történeti adatok gyakran nem határolhatók el, a történeti adatokat általában nem köti évszámhoz, a pontos lokalizálást a térképek hiánya megnehezíti. A páratlanul bőséges anyag azonban ilyen formájában is igen nagy értéke marad helynévkutatásunknak.

LÁNG JÓZSEF, Katymár község földrajzi nevei: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III, 307—34. A szerző a terjedelmes határú, mintegy 10 000 holdas Katymár szinkrón helynévanyagát gyűjtötte össze, kiegészítve azt szép számú történeti adattal is. A mintaszerű közlés a névtan számára azért is igen érdekes, mert a helynevek három nyelvi réteghez: a bunyeváchoz, némethez és magyarhoz tartoznak. A közlemény az adatokat két csoportban — a bel- és külterület névanyaga — közli. Az egyes névcikkek a címszó után a variánsokat, a térképre utaló számot, a jelölt tájrész minősítését, a névadás indítékára vonatkozó adatokat, olykor etimológiai megjegyzéseket is tartalmaznak.

SUGÁR ISTVÁN, Gyöngyöspata földrajzi nevei: Mátra múzeum 9. sz. füzet. Eger, 1966. 130 l. A kiadvány Heves megye egyik legnagyobb községének (határa mintegy 10 000 hold) élő és történeti helynévanyagát közli. A történeti adatokat — a lehetőség szerint — azonosítja az élő nevekkel, a térképvázlatokon lokalizálja is őket, a jelölt tájrészt minden esetben gondosan leírja (térszinforma, művelési ág), és számba veszi a kideríthető birtoklástörténeti mozzanatokot is. Adatokat közöl a nevek egy részének eredetéről is. Nagy értéke a gyűjtésnek a variánsok gondos feltárása, sajnálatos viszont, hogy az élő adatokat — technikai okok miatt — nem fonetikus átírásban közli. (A fonológikus jelölés szerényebb nyomdai eszközökkel is megoldható.) A gyűjtés filológiai apparátusa igen alapos, bár technikai megoldása kissé bonyolult. SUGÁR munkája — apróbb hibái ellenére is — helynévkutatásunk igen értékes dolgozatai közé tartozik.

Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága. VÉGH JÓZSEF irányításával és ÖRDÖG FERENC vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, KERECSENYI EDIT. Szerkesztette PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964. 737 l. (Ism.: INCZEFI GÉZA: NyK. LXVIII, 205—7; KÁLMÁN BÉLA: MNyJ. XII, 147—50; K. M. [KOVALOVSKY MIKLÓS]: Nyr. LXXXVIII, 313—4; PAPP LÁSZLÓ: I. OK. XXII, 457—9, ALingu. XV, 388; V. ŠMILAUER: Zpravodaj Mistopisné Komise ČSAV¹

¹ A továbbiakban ZMK.

VI, 69, 221—4; SZABÓ T. ATTILA: NyIrK. X, 190—1; VÉGH JÓZSEF—TAMÁS LAJOS: MNy. LX, 273—7.) E hatalmas kötet korszakos jelentőségű a magyar helynévkutatásban. Ilyen mennyiségű és minőségű szinkrón helynévanyagot, mintegy 30 000 nevet, ekkora területről (260 település) soha nem publikáltak a magyar névtan történetében. A munka bizonyítéka egyrészt tanácsi szervek, akadémiai kutatók, önkéntes társadalmi gyűjtők és adatközlők példátlan összefogásának (210 munkatárs, 1157 adatközlő!), másrészt annak, hogy társadalmi munkával is elsődrendű anyagot lehet feltárni a tudomány számára. A bevezető ismerteti a gyűjtés két kérdőívét, az előkészítésre és terepmunkára vonatkozó útmutatót, szól az ellenőrzésről és a közzététel előkészítéséről, a szerkesztés munkájáról, ezenkívül sok szempontból értékeli is a gyűjtött anyagot. Arra, hogy mit tartalmaz egy-egy település adattára, célszerű idézni a Bevezető megfelelő passzusát (31. l.): „Az adattár tudományos célokra készült, tehát szükségűvé. A névanyagot a térképvázlaton feltüntetett számok sorrendjében mutatja be. Az első bekezdés a község népi nevét tartalmazza, majd a *hol, honnan, hová* kérdésre vonatkozó alakját. Utána következik a község területe és a lakosság száma. Ha a község neve változott, illetőleg ha két névből vonták össze, akkor ebben a részben közöljük az erre vonatkozó adatokat a Helységnévtárak (rövidítve Hn.) alapján. Új bekezdésben következik a belterület, azután szintén új bekezdésben a külterület névanyaga. A negyedik bekezdés petit szedéssel a gyűjtők és az adatközlők nevét (az utóbbiaknak az életkorát is) jelzi. — Az adattárban a sorszám után következik a kérdéses földrajzi pont vagy terület stb. népi neve, szögletes zárójelben a kataszteri térképen szereplő hivatalos név, ez utóbbi legfeljebb 80—100 éves, attól függően, hogy mikor készült a térkép. A belterületen a szögletes zárójelben az utca mai hivatalos nevét adjuk meg. Történeti gyűjtést nem végeztünk. A nevek a mai állapotot tükrözik. Az adattárban a név után következő nagybetűs rövidítés a természeti földrajzi viszonyokra vonatkozik, a kisbetűs rövidítés pedig a jelenlegi művelési ágat jelzi. Ezután következnek az adatközlőknek a névre vonatkozó megjegyzései, névetimológiai, mondái, egyéb folklór tárgyú közlései. Sokszor közölnek a gyűjtők régészeti és birtoklástörténeti vonatkozású adatokat is.” Az élő nevek közlése fonetikus átírásban történt, a hangtani finomságok jelölését (diftongusok, egy-egy fonéma nyíltabb-zártabb ejtése) — igen helyesen — mellőzték. — A kötetet alapos, a teljes anyagot és a névelemeket is betűrendben közlő mutató zárja le.

2. Kisebb terjedelmű közlések, egyes adatok:

BÁLINT SÁNDOR, Adatok a szegedi határ régi birtoklástörténetéhez: ASzeg. 1961. (Mészöly-Eml.) 179—83. — BEKE ÖDÖN, Parlagcsa-tava: Nyr. LXXXIII, 351. Uó., A *Madéjalva*-félő helynevekhez: Nyr. LXXXV, 96—7. — Cs. BOGÁTS DÉNES, Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez: NyIrK. II, 213—24. — DEBRECZENI ILONA, Tyukod földrajzi nevei: MNyj. XI, 75—9. — DÖMÖTÖR SÁNDOR, Potyondi dűlőnevek: Soprsz. XIII, 276—9. — GÓDÉNY ENDRE, Györtelek helynevei: MNyj. IX, 192—4. — HAIDER EDIT, Konyár földrajzi nevei: MNyj. X, 167—9. — JAKAB LÁSZLÓ, Ömböly földrajzi nevei: MNyj. XI, 79—81. — Uó., Máriapócs földrajzi nevei: MNyj. XII, 167—73. — KAKAS ISTVÁN, Keszű község történetéből: Művelődési Tájékoztató 1964. szeptember 98—103. — KONDÁSSY IMRE, Miskolcra: Nyr. LXXXIX, 392. — KÖHEGYI MIHÁLY, Nállás: Nyr. LXXXVIII, 48. — KÜHNE LÁSZLÓ, Földrajzi helynévkutatás a Bükk északi részén és Mezőcsát környékén: Borsodi Földrajzi Évkönyv III—IV, 138—42. — LENGYELTÓTI JÁNOS, Mozsgó dűlői és helyrajzi érdekességei: Művelődési Tájékoztató 1965. január 74—86. — MIKESY ÁLMOS, Egy nem törlendő *zuhaj* adat: MNy. LIII, 268. — ÖRDÖG FERENC—VÉGH JÓZSEF, Mutatvány a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványból: MNy. LX, 277—82. — PÉTER LÁSZLÓ, Szeged környéki földrajzi nevek Tömörkény műveiben: Nyr. LXXXIX, 98—102. — SCHEIBER SÁNDOR, Jeruzsálem — magyarországi elnevezésekben: Nyr. XC, 422—3. —

N. SZABÓ ERZSÉBET, Nagyiván helynevei: MNYj. VIII, 182—3. — SZABÓ FERENC, Békés megye helységeinek utcanevei a múlt század közepén: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 22. sz. 27—39. — Uő., Adatok az orosházi utcák és utcanevek történetéhez: A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1961—1962. 124—48. — K. SZOBOSZLAY ÁGNES, Felsőnyárád földrajzi nevei: MNYj. X, 105—13. — TÁBORI GYÖRGY, Tótkomlós földrajzi nevei: Körös Népe II, 71—84. — TÓTH KATALIN, Szalmateres földrajzi nevei: MNYj. XI, 81—5. — TURÁNYI KORNÉL, A Józsefváros régi utcanevei: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve VII, 194—7. — IFJ. UDVARY SÁNDOR, Utcá- és helységnevek Ónodon: DR. BODGÁL FERENC szerk. Borsod megye népi hagyományai (Miskolc, 1966.) 144—6. — S. VARJÚ ANNA, Szatmárcseke földrajzi nevei: MNYj. VIII, 180—2.

3. Helynévi adatokat tartalmazó — nem névtani — művek, tanulmányok:

Névtani szempontból igen értékes adatokat tartalmaznak (a helynevek közül főleg helységneveket) a történeti forráskiadványok, amelyek száma az utóbbi évtizedben örvendetesen szaporodott. Az alábbi felsorolás általában azokat a műveket tartalmazza, amelyek ragaszkodnak a betűhív névközléshez.

DANYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN, Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787.). Bp., 1960. 389 l. E fontos forráskiadvány régi helységnevtáraink számát gyarapítja; névtani szempontból csak korlátozottan használható, mert a szerzők az adatok helyesírását egységesítették. — DOMOKOS PÁL PÉTER, Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban: Történeti Statisztikai Közlemények III, 182—95. — FEKETE LAJOS és KÁLDY-NAGY GYULA, Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp., 1962. 658 l. — L. FEKETE und Gy. KÁLDY-NAGY, Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580. Bp., 1962. 838 l. — GRÜNVALD FÜLÖP és SCHEIBER SÁNDOR szerk., Magyar-zsidó oklevéltár. V/1. Bp., 1959. 515 l., V/2. Bp., 1960. 499 l., VI. Bp., 1961. 679 l., VII. Bp., 1963., 863 l. — SCHEIBER SÁNDOR szerk., Magyar-zsidó oklevéltár VIII. Bp., 1965. 523 l., IX. Bp., 1966. 531 l. — HÁZI JENŐ, Az első népszámlálási adatok az 1697/8. években: Történeti Statisztikai Közlemények I, 4—25. — JENŐ HÁZI, Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg/Vasvár im Burgenland Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698. Im Anhang die kanonische Visitation des Franz Scacchi, Archidiakon von Eisenburg (Vasvár) in den Jahren 1713—1719.: Burgenländische Forschungen Heft 37. Eisenstadt, 1958. 277 l. — JENŐ HÁZI, Die kanonische Visitation des Peter Tormásy Archidiakon von Eisenburg aus dem Jahre 1674.: Burgenländische Forschungen Heft 46. Eisenstadt, 1961. 87 l. — KÁLDY-NAGY GYULA, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai: MNYTK. 103. sz. Bp., 144 l. A forráskiadvány a szemlélnévkutatás számára tár fel igen nagy anyagot, de a baranyai XVI. századi települések nevére is találunk benne szép számmal adatokat. — Uő., Török adórajstrom Baranyából a XVI. századból: Szigetvári Emlékkönyv (Bp., 1966.) 115—55. — N. KRISZ ISTVÁN, 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Bp., 1960. 1120 l. — KOPASZ GÁBOR, Baranyai falvak az 1542. évi adóösszeírásban: Művelődési Tájékoztató 1964. június 82—6. — Uő., Baranya megye első összeírása a török hódoltság után: Művelődési Tájékoztató 1965. január 66—8. — KOVACSICS JÓZSEF szerk., A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. 460 l. A kötet a történeti statisztika legfontosabb levéltári forrásait (dicalis összeírások, dézsmajegyzékek, urbáriumok, országos összeírások) mutatja be. A tanulmányok a névtani anyaggyűjtésben is hasznosíthatók. — KUMOROVITZ L. BERNÁT, Homokkomár, Mátészaháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló Zala megyei falvak és tartozékaik határjárása 1460-ban: Ethn. LXIX, 129—38. — MAKRAI LÁSZLÓ szerk., Jobbágyságek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből. Bp., 1966. 638 l. — MAKSAY FERENC szerk., Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp., 1959.

895 l. — MÁLYUSZ ELEMÉR, Zsigmondkori Oklevéltár II/1. Bp., 1956. 658 l., II/2. Bp., 1958. 630 l. (8155 oklevél kivonata, a helynevek betűhív átirásával). — SZENTPÉTERY IMRE—BORSA IVÁN, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2, 3 (1272—1290). Bp., 1961. 527 l. — TABA ISTVÁN, Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban: Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. 121—58. — VARGA ENDRÉ, ILA BÁLINT, BAKÁCS ISTVÁN, BOTTLO BÉLA, PÁRDÁNYI MIKLÓS, DÁVID ZOLTÁN, SZABÓ DÉNES, Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bp., 1958. 1104 l. — VÖRÖS KÁROLY, Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp., 1962. 227 l. — Uő., Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében: Történeti Statisztikai Évkönyv 1961/62. 192—216.

A helynévkutatásban is fontos munkaeszköz a Statisztikai Hivatal mindenkori helységnevtára. Névlajstroma nélkülözhetetlen a helységnevek lokalizálásában, a nevekhez csatlakozó adatok gyors eligazítást adnak egy-egy település fontosabb vonatkozásai-ban. Ezenkívül a névtárak sorozata forrásként is felhasználható egy speciális vizsgálat-ban: a hivatalos helynévadás történetének kutatásában. A vizsgált időszakban két kiadás látott napvilágot: Magyarország Helységnevtára 1956. Szerk. a Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1956. 755 l. A névtár számára leghasznosíthatóbb része a „Községek (városok) és külterületi lakotthelyek adatai” című fejezet. A településekre vonatkozó adatok száma a régebbi helységnevtárakhoz viszonyítva még mindig szerény, az 1952-i kiadás-hoz képest mégis szaporodott. — Magyarország Helységnevtára 1962. Szerk. a Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1962. 1044 l. A felszabadulás után megjelent névtárak között a legtöbb adatot nyújtó munka. A települések területének nagyságát, lakosainak, házaiknak számát abszolút számokban közli.

Tekintélyes számú víznevi adatot (jórészt a víznevek hivatalos változatát) találunk a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet sokszorosított kiadványaiban: Magyarország hidrológiai atlasza. I. sor. Folyóink vízgyűjtője. 1. A Zagyva. Bp., 1952. 26 + 4 l. 2. A Sajó. Bp., 1953. 108 l. 3. A Sió és a Balaton. Bp., 1953. 282 l. 4. A Mosoni-Dunaág. Bp., 1954. 272 l. 5. A Felső-Tisza. (Függelék: a Szamos, a Kraszna, a Nyírségi vizek, a Bodrog). Bp., 1955. 134 ism. lapsz. 6. A Körösök. Bp., 1956. 279 l. 7. A Tisza. Bp., 1958. 388 l. 8. Az Ipoly. Bp., 1961. 68 l. 9. A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvizei. Bp., 1962. 268 l. 10. A Dráva. Bp., 1964. 114 l. — Magyarország hidrológiai atlasza. IV. sor. Állóvizek. 1. Magyarország állóvizeinek katasztere. Bp., 1963. 70 l. 2. Magyarország vizenyős területeinek katasztere. Bp., 1965. 125 l.

Egyéb tárgyú — névtani adatokat is tartalmazó — művek, tanulmányok:

DR. BAKOS JÓZSEF, A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincese: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V, 5—54. — BALI JÁNOS, Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében: Agrártörténeti Szemle VIII, 18—45. — BÁLINT SÁNDOR, Szegedi Szótár I—II. Bp., 1957. 863, 704 l. Legújabb regionális tájszótárunk a szegedi és Szeged környéki szinkrón és történeti helynévanyagot is közli. A gyűjtött adatokról a bevezető (18. l.) a következőt mondja: „A földrajzi nevek (városrészek, dűlők, határrészek stb.) összeállításában teljességre törekedtem. Régi kataszteri térképek . . . adatait, továbbá a mai telekkönyvi állományt összevettem és mindig nyomoztam, hogy a nép körében élő nevek-e még. Az *utcanevék* 1879-ig lehető teljességben kerültek a szótárba.” — Uő., Alsóváros [Szeged]: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958—1959. 123—6. Felsőváros [Szeged]: id. Évk. 1963. 121—8. — BALOGH ISTVÁN, Néprajzi adatok a Hortobágy környékéről a XVIII. századból: Ethn. LXX, 463—6. — CSAPODY CSABA, Pozsony megye népessége 1634-ben: Történeti Statisztikai Évkönyv II, 3—4. sz. 139—58. — DR. DÖMÖTÖR SÁNDOR, Abádszalók földje, népe, kultúrája. Szolnok, 1961. 109 l. („Abádszalók helynevei”: 24—7 l.) — ERDEI ARANKA, Adatok Körösnagyharsány parasztságának történetéhez: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 23. sz. (Helyenevek: 37—9 l.) — FEGYÓ JÁNOS, Gelej az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében: Agrártörté-

neti Szemle VIII, 46—71. — FIRBÁS OSZKÁR, Sopron legrégebb erdőtérképe: Soprsz. XI, 109—17. — Uő., A soproni hegyvidék forrásai: Soprsz. XIII, 325—44. — Uő., A Sopron megyei erdők helyzete II. József korában: Soprsz. XVII, 236—41. — FRISNYÁK SÁNDOR, Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához: Borsodi Szemle VI/5, 28—31. — ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF, Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 438 l. Az impozáns kötet a maga műfajában úttörő jelentőségű: az első modern magyar helytörténeti lexikon. A helytörténeti kutatás számára hatalmas levéltári anyagot tár fel. A névkutatót a cikkek első két pontja érdekli. Az egyik, melyben a szerzők a település nevének történelmi formáit és változatait közlik, a másik, amely — az élő helynevek esetében — a nevek tömör etimológiáját tartalmazza. A névmagyarásokat MIKESY SÁNDOR, a kötet nyelvész munkatársa készítette. A közölt történeti adatok száma igen szerény, ami a névkutatás szempontjából azért sajnálatos, mivel éppen a „CSÁNKI utáni” századokból helységneveink életét alig ismerjük, — JANÓ ÁKOS, Gazdasági élet [Kiskunhalason]: Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I, 72—108. — KUMOROVITZ L. BERNÁT, A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése): Tanulmányok Budapest múltjából XVI, 43—81. — DR. MADAY PÁL, [Szarvasi helynevek]: Szarvas története 13—6. — MÁDY ZOLTÁN, Orosháza határának története: NAGY GYULA szerk. Orosháza néprajza (Orosháza, 1965.) 7—24. — MÁNDOKI LÁSZLÓ, A kukoricatermelés múltja Baranyában [Baranya helységnevei 1715-ből]: Művelődési Tájékoztató 1964. június 57—9. — MIKLYA JENŐ, Csanádapáca 1962. 164 l. [Határnevek és utcanevek: 127—8]. — NAGY LAJOS, Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században: Tanulmányok Budapest múltjából XII, 133—96. — Uő., Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai: Tanulmányok Budapest múltjából XIV, 161—212. — Uő., Pusztatemplomok Fejér megyében: Alba Regia VI—VII, 173—9. — OSZVALD FERENC, Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkacső igénybevételével — egy nagy uradalomban [Nyitra és Bars megye], 1525-ben: Ethn. LXXIV, 494—500. — DR. PETRÓCZI SÁNDOR, Cegléd település- és népességtörténete: Ceglédi Füzetek 11. sz. 130 l. — B. SIMOND RENÉE, A Dömösi Adománylevél (1138/1329.) magyar szörványai betűrendben: MNy. LIII, 498—511. — SZÍR REZSŐ, Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Bp., 1960. (Dűlő- és határnevek, városrészek és aknák elnevezései: 558—61). — VÉGH MIHÁLY, Adatok Körösladány történetéhez: MIKLYA JENŐ szerk. Sárreói írások. Néprajzi és helytörténeti adatok. (Szeghalom, 1965.) 207—65. — DR. ZÉTÉNYI ENDRE, Adatok az egri szőlők telepítésföldrajzához: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII, 547—55.

II. Feldolgozó munka

1. Önálló kiadványok, nagyobb tanulmányok. E fejezetben először a szorosabb értelemben vett névtani (helynévtani), majd a nyelvtörténeti, településtörténeti, történeti földrajzi, néprajzi érdekű feldolgozásokat tárgyalom.

A) Névtani tanulmányok.

BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete². Bp., 1958. 188 l. A tulajdonneveket tárgyaló résznek (122—62) „A földrajzi nevek” című fejezete (142—62) a magyar helynévkutatás eredményeinek tömör összefoglalása. Kissé rövidített változata: „La toponymie hongroise du moyen âge”: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, sectio philologica II, 25—43. Az összefoglalás első szakasza a kutatás történetével, a második a névadás általános kérdéseivel foglalkozik, a harmadik a régi magyar földrajzinév-adást vizsgálja. Ez utóbbiban BÁRCZI először a magyar helynévanyag substratum rétegét tárgyalja, bemutatja a „természetes” és „mesterséges” neveket, a helynévképzőket, majd a törzsnevekből, személynevekből, méltóságnevekből alakult helyneveket, végül néhány ritkább helynévtípust is. Szóba kerülnek kronológiai

és — inkább elvégzendő feladatként megjelölve — névföldrajzi problémák is. Egy-egy szakasz végén a fontosabb bibliográfiai adatokat sorolja fel.

BENKŐ LORÁND, Az anonymus hagyomány — és a *Csepel* név eredete: MNy. LXII, 134—46, 292—305. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 321—2.) A tanulmány először megbírálja Anonymus etimológiai elveit, tüzetes elemzéssel helynévmagyarázatainak jó részét népetimológiáknak minősíti. Tisztázza a *Csepel* helység: *Csepel* sziget nevek viszonyát, megcáfolja a személynévből való származtatást (személynév Anonymus egyetlen, nyilván költött adatán kívül nem mutatható ki), s igazolja a név közszói előzményét. Végül megvizsgálja a *csepel* köznév szócsaládját.

INCZEFI GÉZA, Sövényháza és vidékének földrajzi nevei: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958. I, 83—153. A szerző a címben megjelölt terület élő és történeti helynévanyagát mutatja be (462 helynevet). Az egyes néveikkek tartalma: az élő név fonetikus jelölésben az esetleges változatokkal, a térképre utaló szám, a jelölt tájrész tüzetesebb lokalizálása és minősítése, a történeti adatok, végül az etimológia. A tanulmány utolsó fejezete „A földrajzi nevek rendszere”.

INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei: NytudÉrt. 22. sz. Bp., 1960. 108 l. (Ism.: ERNST DICKENMANN: Beiträge zur Namenforschung XII, 219—20; KÁLMÁN BÉLA: MNyj. VII, 171—2; PÉTER LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIV, 388—91; ALFRED ZARĘBA: Onomastica VIII, 365—7.) A szerző ebben a munkájában Szeged hatalmas, 141 000 holdas határának élő és történeti névanyagát dolgozza fel. A betűrendes néveikkekben az élő nyelvi címszó után (a kihalt neveket + jelöli) évszámmal és forrásjelzéssel közli a történeti adatokat, ezután a térképre utaló számot és a tájrész jellegére vonatkozó rövidítést. Ezt követően tisztázza a név eredetét, ezen belül — ha földrajzi köznevet tartalmazó helynévről van szó — a köznév jelentését is megadja, például *Dakahegy* ~ *Dakahögy* < *Daka* csn. + *hegy* 'szőlő'. A dolgozat végén — BENKŐ LORÁND és SZABÓ T. ATTILA módszerét követve — a Szeged környéki névanyag tipológiáját mutatja be.

INCZEFI GÉZA, Csongrád megye nyugati részének régi földrajzi nevei: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1960. I, 39—75. A tanulmány a címben megjelölt terület helyneveit dolgozza fel: elválasztja a típusokat, tisztázza az etimológiákat, végül közli a nevek adattárát.

KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzinevei: MNyTK. 95. sz. Bp., 1957. 78 l. (Ism. PÉTER LÁSZLÓ: Nyr. LXXXII, 500—2.) A tanulmány a Győr megyei Alsó-Szigetköz teljes élő névanyagának és történeti helynevei egy részének tipológiáját tartalmazza. A munka a névalkotó eszközök két fő kategóriáját választja szét, az úgynevezett „alapelemek” (*Rókadomb*, *Kerektó*, *Nagyerdő*) és a „megkülönböztető elemeket” (*Rókadomb*, *Kerektó*, *Nagyerdő*). A két fő csoport között egy átmeneti kategória: a kettős funkciójú elemek (*Meggyes*, *Meggyeskert*) is elhatárolhatók. A dolgozat bemutatja a három csoport jelentéstani rendszerét, a típusok megterhelését, rámutat — ahol lehetséges — a megterhelésben mutatkozó gyarapodás vagy csökkenés okaira is. — Az alapelemeken belül az etimológiák tisztázásával két réteget választ szét: az egyikben a belső keletkezésű elemek, a másikba a substratum elemek tartoznak. Az élő nevek (és a történeti nevek egy részének) lokalizálása térképvázlatokon történik.

KÁZMÉR MIKLÓS, Helynévtörténeti vizsgálatok. (A *falva* a magyar helységnevekben): Kandidátusi értekezés tézisei: Bp., 1965. 11 l. A dolgozat a leggyakoribb magyar névtípusnak, a *-falva*, *-falud*, *Falucska*, *-falva* s ez utóbbi változatainak, a *-falva* > *-falva* > *-falva*, *-falva* > *-falva*, *-falva* < *-o*, *-o* > *-falva* adatait gyűjti össze a XIII. század elejétől 1873-ig. Megvizsgálja ezek nyelvi problémáit, tisztázza kronológiájukat és elterjedésüket, felméri a abszolút és relatív megterhelésüket, végül a jelzők: a lexikológiai jellemzők számbavételével leírja lexikológiai kötöttségüket.

MELICH JÁNOS, Dolgozatok I.: NytudÉrt. 11. sz. Bp., 1957. 70 l. (Ism. L. KISS: ALingu. XV, 171—4.) Nagy névkutatónk ebben a művében több kérdéssel foglalkozik: a tőle megszokott elmélyült filológiával vizsgálja a *Mikszáth* név eredetét, lokalizálja Anonymus *Turmas* nevét, ezenkívül néhány balkáni helynév magyarázatát adja.

MELICH JÁNOS, Dolgozatok II.: NytudÉrt. 41. sz. Bp., 1963. 147 l. (Ism.: L. KISS: ALingu. XV, 171—4; VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. IV, 406—8.) A „Névtani tanulmányok” című fejezetben (29—111) a *Fátra* (ezen belül *Zólyom, Trencsén, Badin, Kolon, Sztrecsény, Breznóbánya, Próna, Zsolna, Árva, Modor* stb.), *Mátra, Szében*, a zabori oklevél „*Aqua Turna*”, *Nagyszombat, Somló, Somlyó* és *Kalocsa* helynevek történeti földrajzát, történetét és eredetét vizsgálja.

MOLLAY KÁROLY, A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon: NévtVizsg. 35—56. Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im mittelalterlichen Westungarn: ALingu. XI, 67—97. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. II, 239—40.) A szerző KRANZMAYER, illetőleg BÜRGER néhány helytörténeti tételét (például a *-dorf* utótagú nevekre vonatkozókat) és magyarázatát cáfolja meg, hangsúlyozva, egyszersmind meggyőző példákkal bizonyítva, hogy csak nyelvtörténeti, társadalom- és településtörténeti vizsgálattal, valamint alapos környezettanulmánnyal lehet egy-egy névtörténeti problémát megnyugtatóan megoldani.

GYULA MORAVCSIK, Byzantinoturcica² I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958. 609, 376 l. (Ism.: L. LIGETI: AOr. X, 301—7; CZEGLÉDY KÁROLY: Antik Tanulmányok VIII, 143—7, Acta Antiqua VIII, 455—60.) A hazai és a nemzetközi bizantinológia eme nevezetes alkotása 1942-ben jelent meg, s már akkor is nagy nemzetközi elismerést aratott. A második kiadás az újabb kritikai irodalom feldolgozásával bővült. A mű második kötete — számos egyéb diszciplína között — a helynévkutatás számára is igen nagy nyereség: egy onomasztikon formájában hatalmas kritikai apparátussal mutatja be a bizánci források török nyelvi (olykor görögre fordított) nyelvmaradványait. Mintegy 2500 címszó alatt népneveket, személyneveket és szép számmal helyneveket is közöl. A szócikkek a nevek azonosítását, nyelvtörténeti adatait és etimológiáját tartalmazzák.

Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette MIKESY SÁNDOR. Bp., 1960. 212 l. (Ism.: ERNST DICKENMANN: Beiträge zur Namenforschung XII, 220—1; GYÖRFFY GYÖRGY: Száz. XCVII, 706—7; HEXENDORF EDIT: Nyr. LXXXIV, 483—8; B. KELEMEN: Cercetări de Lingvistică VI, 466—9; SZABÓ T. ATTILA: NyÍrk. VII, 139.) A kiadvány „A helynevek napja” (19—89) címmel közli KNIEZSA ISTVÁN előadását (A szlovák helynévtípusok kronológiája) és a helynevekkel foglalkozó felszólalásokat. Ezeket itt nem sorolom fel, l. őket a megfelelő tartalmú fejezetekben.

PAPP LÁSZLÓ, Szinkrón anyagú névtárak készítése: ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. Szótártani tanulmányok (Bp., 1966.) 55—76. A szerző a névtani kutatás egyik nélkülözhetetlen feltételének: az adatok összegyűjtésének és tárolásának problémáit fejtegeti tanulmányában. Az I. fejezet a külföldi és a hazai névtan fontosabb mozzanatait foglalja össze, a II. a helynevek gyűjtésére ad gyakorlati tanácsokat, majd az adatok tárolásáról és rendezéséről szól. Célszerűnek látja két fontos típusnak: „A) a földrajzi elv alapján elrendezett, vagyis a jelölőből kiinduló, B) a nevek alapján elrendezett, vagyis a jelölőből kiinduló” névtárak elhatárolását. A III. fejezet igen alapos bevezető a személynévgyűjtés problematikájába, illetőleg elvi és gyakorlati útmutató a személynévi adattárak készítéséhez.

PURUCZKI BÉLA—FANCSALI PETRONELLA—NOVÁK TAMÁSNÉ, Az utcák őrzik emléküket. Bp., 1963. 157 l. Utcaneveink vizsgálatában vajmi kevés történt eddig a magyar névtanban, éppen ezért fontos a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munka-

társainak ez a kötete. A munka célja, „hogy a jelenleg érvényben levő [budapesti] e -nevezésekről adjon rövid, lexikonszerű tájékoztatást, de csak a személyekről elnevezett utcákról”.

L. RÁSONYI, Les noms toponymiques comans du Kiskunság: *ALingu.* VII, 73—146. (Ism.: J. IRMSCHER: *Byzantinoslavica* XX, 123; Á. KURYŠŽANOV: *Izvestija Akad. Nauk Kazachskoj SSR.* Ser. filol. 1960. no. 2. 94; L. SFIRLEA: *Cercetări de Lingvistică* III, 301.) A tanulmány a magyar helynévanyagnak egy igen érdekes rétegét, a kiskunsági kun eredetű helységneveket vizsgálja (*Álthokzallasa, Arbocz, Bagdas ilése, Balthazallasa, Belcherhorhan, Besotar, Otarhalma, Bugaz, Buzganzallas, Kachkanchiw, Keczel, Kempeth, Kolpakorhana, Kunchegh, Kuthen, Otar, Scanc, Tazlar, Bodoglar, Yarman, Gyarman* és a *-la, -le < -li, -li* képzőjű helynevek: *Kargala, Vgule, Kvrkule, Chengele*).

REUTER CAMILLO, Magyaregregy helynevei: *A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete, Értekezések* 1960. 350—87. A dolgozat alcíme: *Adattár*; az élő és történeti adatok tüzetes felsorolásán kívül azonban a nevek etimológiáját is közli. A térképvázlat, az élő variánsok összegyűjtése, a névadás indítékainak feltárása, a történeti adatok lokalizálása, illetőleg azonosítása mintaszerű névtani dolgozatról tanúskodnak.

REUTER CAMILLO, Kárász helynevei: *MNyj.* VII, 101—22. A szerző az előző dolgozat (Magyaregregy helynevei) módszerével vizsgálja meg Kárász (Baranya megye) élő és történeti helynévanyagát.

REUTER CAMILLO, Történeti adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához. [Pécs, 1963.] 165 l. A szerző GYÖRFFY történeti földrajzának adatait dolgozza fel, a megjelölt terület régi növényföldrajzának kiderítésére. Alapos filológiai munkával tisztázza a helynevekben előkerülő növénynevek jelentését, ahol lehetséges, a régi adatokat azonosítja a mai dűlőnevekkel, s végül megállapítja elterjedésüket is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD, Földrajzi nevek Gacsályból: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae* II, 55—69. A dolgozat bevezetője a helynévkutatás módszertani kérdéseire fűz megjegyzéseket, az első fejezet a *Gacsály* név etimológiáját, illetőleg a falu rövid történetét tartalmazza. A második felsorolja a község helyneveit (a térképre utaló számmal), a harmadik pedig mintegy 20 mintaszerűen kidolgozott névcikket mutat be. Ezeknek mindkét része (a helynévre vonatkozó adatok, illetőleg az etimológia, valamint a név életére vonatkozó megjegyzések) mintául szolgálhat a korszerű helynévgyűjtésre és feldolgozásra.

SZABÓ T. ATTILA, *Az Isztambul*, illetőleg a *Malomba*-típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez: *MNyj.* VII, 3—22. A tanulmány egy igen érdekes helynévtípust vizsgál meg tüzetesen: a magyarból a románba átkerült (olykor visszakölcsönzött) *-ba, -be* (olykor *-ra, -re*) ragos helyneveket. A nagyszámú történeti és élő adat felsorolása után tisztázza a típus névföldrajzát, az át-, illetőleg visszakölcsönzés nyelvi körülményeit („... olyan jellegű kétnyelvűség, amelyben a román lakosság számbeli túlsúlya miatt a két nép érintkezésében a román nyelv sokkal inkább a mindennapi érintkezés nyelve, mint a magyar”), végül a kronológiát: mindkét irányú átvétel megindulása a XVIII. század első felére tehető.

B) Nyelvtörténeti érdekű feldolgozások (a nyelvtörténeti tankönyveket és jegyzeteket nem mutatom be, ezek bizonyító anyagában bőségesen találunk helyneveket is, ismertetésükre egyéb tárgykörű szemlében kerül sor).

D. BARTHA KATALIN, Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig: *NyudÉrt.* 42. sz. Bp., 1964. 107 l. A szerző elsősorban a tővégi magánhangzók ómagyar kori állapotának tisztázására nagyszámú szórványemléket is vallatóra fog, ezek között bőségesen helyneveket is (18—42. l.). Földrajzi nevek nagy számában vizsgálja meg a véghangzók ómagyar kori minőségét, a véghangzó minőségének összefüggését a tövekkel

és a végződésekkkel, a *-d* (*-t*) képző előtti tővéghangzó-hiány problémáját, és szórványosan egyéb kérdéseket is.

B. LŐRINCZY ÉVA, Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban: NytudÉrt. 33. sz. Bp., 1962. 138 l. (Ism.: PAPP LÁSZLÓ: NyK. LXIV, 430—2, ALingu. XII, 405—7; RÁCZ ENDRE: Nyr. LXXXVI, 339—44; SZABÓ T. ATTILA: NyÍrK. VII, 136—7.) A szerző történeti alakutani és névtörténeti ismereteinek gazdagítja az ómagyar kor egyik érdekes névesoportjának tüzetes vizsgálatával. „A képzővel és bokraival alakult földrajzi nevek” című fejezetben (78—108) elemzi a pusztá személynévből lett helyneveket (*Martos, Békés*), a közszókból alakult helyneveket (*Egres, Sárospó, Aranyos*), a *Szekeres, Sípos*-féléket, tisztázza a képzők funkcióját, majd térképen rögzíti az adatszolgáltató pontokat, valamint a *-sti, -sdi* és a *-cs, -csa, -cse* képzős neveket. A fejezet végén a kideríthető nyelvföldrajzi tanulságokat összegezi.

MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 261 l. Nagy nyelvtörténésünk ebben a — stílusában is élvezetes — egyetemi segédkönyvében néhány szórványemlékünk helyneveit is megvizsgálja. A TihAl.-ból, Anonymusból és a Váradi Regestrumból választ ki olyan neveket, amelyeknek problematikája alkalmas arra, hogy bevezesse az egyetemi hallgatót vagy általában az érdeklődőt a nyelvtörténeti vizsgálat módszerébe.

PAIS DEZSŐ, Az *úr*, valamint a *bő, győ* és *bán* méltóságjelölőink szó- és társadalomtörténetéhez: NytudÉrt. 38. sz. 82—123. A tanulmány igen gazdag adattárral vizsgálja meg a címben felsorolt közsók, valamint ezek származékainak személynévi alkalmazásait. Tisztázza etimológiájukat és az alakutani problémákat, kideríti az ide tartozó névesoport sajátos névadási indítékait. Megnyugtatóan magyarázza meg azt az ellentmondást, hogy a felsorolt méltóságnevek leginkább a társadalom alsó rétegeihez tartozó elemek körében fordulnak elő. PAIS dolgozata elsősorban a magyar személynévkutatás eredményeit gazdagítja, mégis a bizonyító anyag számos helynévi vonatkozású adata miatt helyénvaló, hogy e szemlében is ismertessük.

C) Helynevek településtörténeti alkalmazása:

GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. Bp., 1959. 168 l. (I. külön Száz. XCII, 12—87, 565—615, illetőleg Budapest régiségei XVI, 9—40). A szerző komplex módszerrel dolgozza fel a magyar történet egyik legérdekesebb szakaszát, s így az írott források mellett bizonyító anyagában felhasználja az összehasonlító néprajz, a régészet, a nyelvtörténet, ezen belül a névtan eredményeit is. A helynevek vallomására alapozza többek között azt a tételét, hogy a vármegye a nemzetségi szállásterület közvetlen folytatása (I. például a *bő* 'nemzetségfő' méltóságnévből alakult helyneveket). Ugyancsak helynevek elemzésével tisztázza azt a kérdést, hogy milyen népelemek csatlakoztak a magyarsághoz a honfoglalás előtt és után.

I. KNEZSA, Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn: StudSl. IX, 27—44. (Ism.: VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. V, 63.) A tanulmány kiindulópontul a következő tételt választja: a Kárpát-medencei szlávtság a magyarok bejövetele előtt sem volt egységes. Ezt a tényt a magyar nyelv szláv jövevényszavai is bizonyítják, tehát tükröződnie kell a szláv eredetű magyar helységnevekben is. A szerző megvizsgálja a számbajöhető bolgár, délszláv és szlovák etimonú helyneveket, és ezek alapján — STANISLAVVAL ellentétben, aki a magyaroktól megszállt területek jórészeről azt tartja, hogy korábban szlovák volt — a következőket állapítja meg: Pannónia valószínűleg teljes egészében délszláv volt. Bolgár volt a Dunakanyar bal partja, dél felé a Duna—Tisza-köze, keleten a Bükk hegységig és a Hernádig. A Hernádtól keletre a Felső-Tisza vidéke szlovák lehetett.

MOLLAY KÁROLY, A vármegye [Sopron megye és Sopron] történeti vázlata 1848-ig: Magyarország műemléki topográfiája II/1, Bp., 1953. 37—95. A monográfia

elsősorban településtörténeti vonatkozások tisztázásában használ fel nagy számmal helységneveket, illetőleg Sopron történetéhez utcanéveket.

NÉMETH GYULA, Magyar törzsnevek a baskíroknál: NyK. LXVIII, 35—50; Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu. XVI, 1—21. (Ism.: VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 323.) A tanulmány a magyar őstörténet egyik legfontosabb kérdését, a magyar — baskír kapcsolatokat, illetőleg a baskíriai magyar őshaza kérdését vizsgálja meg. Kimutatja, hogy törzsneveink közül a baskírban is megvan, jórészt helynévként is: a *Jenő*, *Gyarmat*, *Nyék*, *Keszi*, *Magyar* név, valamint a *Gyula*, ugyancsak törzsnévként. E törzsnév-csoport azonossága megnyugtatóan bizonyítja, hogy Magna Hungaria őshazája volt a magyarságnak.

SZABÓ ISTVÁN, A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében: Agrártörténeti Szemle V, 1—49, 301—37. A tanulmány egy fontos és gyakori középkori településtípus: a *prédiüm* fogalmát tisztázza, összevetve többek között az ugyancsak gyakori *villa*, *terra*, *possessio*, *locus* megjelölésekkel, s feltárva — egészen az antik Rómáig — e fogalmak történeti hátterét. A mélyreható elemzés a számos forrás között középkori helységneveink egy részét is vallatóra fogja. Névteni szempontból igen érdekes a tanulmánynak az a része is, amely a *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-teleke*, *-földje* névtípus gyakoriságával, illetőleg a későbbi pusztásodás okaival foglalkozik.

SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 215 l. E monográfiában az utóbbi évtizedek magyar településtörténetének legjelentősebb művét köszönhetjük SZABÓ ISTVÁNNAK. A szerző a külföldi és magyar szakirodalom kritikus felhasználásával és a történeti források finom elemzésével vizsgálja meg a legfontosabb települési forma, a falu eredetét, s a kialakuló faluhálózat további sorsát. A helynevek felhasználására — a vizsgált anyag természeténél fogva — a munka minden részletében találunk példát (egy-egy falu létét elsősorban a név bizonyítja), a régi faluhálózat és a pusztásodás igen érdekes mennyiségi vonatkozásait is nevek segítségével deríti ki a szerző. Névteni szempontból a monográfia legfontosabb fejezetei a következők: Falukettőzések (ebben a *Nagy—Kis, Ó—Új, Alsó—Felső, Magyar—Német*-féle jelzőpáros falunevek településtörténeti hátteréről van szó). Névleges falukettőzések, álfalvak (magyarázata annak az érdekes folyamatnak, amelyben csak a név, a jel differenciálódik, a település, tehát a jelölt nem). A falunevek burjánzása (e fejezet néhány különleges névadási módra, illetőleg a névvariánsokra közöl példákat, majd a XI—XV. század falunévadási típusait mutatja be).

GYÖRGY SZÉKELY, Le sort des agglomérations pannoniennes au début du moyen-âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, sectio historica III, 59—96. A szerző a tudománytörténeti háttér felvázolása után a számbajöhető tudományágak eredményeinek összevetésével derít fényt a címben megjelölt településtörténeti kérdésekre. Vizsgálatában fontos szerepet kap a helynevek vallomása.

GY. SZÉKELY, Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe—XVIe siècles: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, sectio historica VI, 3—71. A tanulmány a vallonok és olaszok hazai településtörténetének vizsgálatában a helyneveket (*villa Latina*, *Wallerdorf*, *Olaszfalú* stb.) is számba veszi.

Kisebb mértékben használnak fel helyneveket a következő településtörténeti, illetőleg helytörténeti és gazdaságtörténeti tanulmányok. БАЛЕЦКИЙ Э., О языковой принадлежности и заселении села Комлошка: StudSl. II, 345—64. A szerző tanulmányának harmadik fejezetében, Komlócska településtörténetének vizsgálatában a település nevének történeti adatait és határneveit is számba veszi. — HECKENAST GUSZTÁV, A kora-árpád-kori magyar vaskohászat szervezete: Történelmi Szemle IX, 135—61. A szerző a régészet eredményeinek és a helynevek vallomásának összevetésével derít fényt az Árpád-kor

vastermelési szervezeteire. — B. ILA, Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka: StudSl. III, 113—48. — JANKOVICH MIKLÓS, Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye: Budapest régiségei XIX, 57—98. — KAZAI ANTAL, A sárréti települések története: MIKLYA JENŐ szerk. Sárréti íráások. Néprajzi és helytörténeti antológia. (Szeghalom, 1965.) 153—90. — MARJALAKI KISS LAJOS, Gondolatok a magyar nép eredetéről: Borsodi Szemle I, 68—103. — T. MÉREY KLÁRA, Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után: Szigetvári Emlékönyv (Bp., 1966.) 157—98. — E. MOÓR, Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken: StudSl. VIII, 267—312. — MOÓR ELEMÉR, A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya. Bp., 1963. 182 l. (II. 6. fejezet: Helynevek mint néptörténeti forrásanyag: 76—8. l.; V. 2. fejezet: Helyszínmeghatározások terület-, nép- és helynevek magyarázata útján: 119—24. l.) — SZÁNTÓ IMRE, Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp., 1960. 310 l. [helynevek elszórtan]. — Uő., Megjegyzések a Balaton környéki „avarkori” települések folytonosságának kérdéséhez: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII, 471—96. — SZÍJ REXSŐ, Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Bp., 1960. (Településtörténet: 32—66). — DR. WALLNER ERNŐ, Dunaföldvár településképe: Földrajzi Értesítő X, 67—97.

D) Helynevek vizsgálata a történeti földrajzban és a történeti topográfiában:

GY. GYÖRFFY, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert: StudSl. V, 9—74. Német nyelvű változata „A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása” című tanulmánynak (II. OK. II, 325—62, III, 69—104). Ismertetését lásd az előző szemlében: MNy. LII, 247.

GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Abaujvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. [I.] Bp., 1963. 907 l. + 15 térkép (2. változatlan kiadás: 1966.). GYÖRFFY GYÖRGY monumentális munkájának első kötete nagy eseménye volt — itthon és külföldön — jó néhány tudományagnak, köztük természetesen a nyelvtudománynak és ezen belül a névtannak is. A nyelvtudomány képviselői már megjelenése előtt is több alkalommal üdvözölték a készülő munkát, annál sajnálatosabb, hogy a megjelent kötetnek nem volt visszhangja a hazai nyelvészeti folyóiratokban. Ez természetesen súlyos mulasztás, bár minden elismerésnél többet jelent az a tény, hogy a megjelent kötet a gyakorlatban, nyelvtörténészek, névkutatók napi munkájában azonnal fontos munkaeszközzé vált, adatait lépten-nyomon felhasználják és idézik. — GYÖRFFY vizsgálatának térbeli határa: az Árpád-kori Magyarország Szlavónia nélkül, időbeli határa: a honfoglalástól a pápai tizedlajstromig, tehát 1332—1337-ig. Az adatgyűjtésben teljességre törekszik: az öt kötetre tervezett mű a kisebb jelentőségű források mellett mintegy 20 000 oklevél (ebből körülbelül 4000 kiadatlan) adatait tartalmazza. — Az egyes megyeleírások I. részében névtani szempontból azok a fejezetek fontosak, amelyekben a helynevek felhasználásával derít fényt egy-egy problémára: például a természeti viszonyok rekonstruálásában (fekvés, táji tagolódás, vízrajz, domborzat, növénytakaró, állatvilág), a honfoglalás előtti népesség, majd a megszálló magyar törzs és nemzetség megállapításában, falupusztulások, telepítések tisztázásában stb. A II. részben (Helységek) egy-egy helység cikke a következő adatokat tartalmazza: A címszó a helység neve, ezt követik a név történeti adatai kronológiai sorrendben. A történeti adatok élén az oklevél (esetleg az elbeszélő forrás) évszáma, illetőleg az ezzel összefüggő vonatkozás (átírási ténye, hamis oklevél stb.) jelölése áll, utána a helység minősítése (villa, possessio stb.), majd a forrás névalakja betűhív átírásban, ha szükséges megfelelő szövegkörnyezetben, végül a forrásjelzés. Az adatokat a „helységleírás” követi, a kideríthető természeti, földrajzi, gazdasági és társadalmi vonatkozások összegezése. E rész után közli a szerző (az esetleges) határjá-

rást, kivonatossan, „de gondosan ügyelve [arra], hogy az égtájak, az emelkedés vagy lejtés, a földrajzi jelentőségű terepalakulatok, a növényzet, a szomszédos faluk és birtokok, az építmények, a művelésre vonatkozó adatok és minden köznyelvi szó szerepeljen bennük”. (15. l.) A cikk vége tartalmazza a mai állapotra való utalást, illetőleg LIPSKY-vel és az újabb helységnévtárakkal való azonosítást. — GYÖRFFY művének értékelését a történettudomány egyes ágai már elvégezték. A hazai és a külföldi kritika egyaránt kimagasló teljesítményként üdvözölte.¹ A nyelvtörténészek s ezen belül a helynévkuatók is nyilvánvalóan csak a legnagyobb elismeréssel szólhatnak a megjelent kötetéről. A névtan számára két szempontból jelent nagy nyereséget: példát mutat a helyneveknek a történettudományban (a történeti földrajzban, településtörténetben stb.) való sokoldalú és korszerű kihasználására, a helynévtörténet számára pedig egy új, elsőrangú forrást biztosít. Ez utóbbi tény már akkor is kiderül, ha CSÁNKI — egyébként kitűnő — művével vetjük össze. GYÖRFFY az adatok teljességét nyújtja (nemcsak helységneveket, hanem minden helynevet közöl), jelzi az oklevél átírt vagy hamis voltát, kiállítóját, általában a forrás sok vonatkozását, közli az adat fontosabb szöveggörnyezetét stb., a helységneveket térképen is lokalizálja. Mint történeti földrajzi mű természetesen még inkább CSÁNKI fölé emelkedik, hiszen emez a feldolgozásra kísérletet sem tett. — A nyelvtörténészek, névkuatók türelmetlenül várják GYÖRFFY nagyszerű munkájának további köteteit.

HOLUB JÓZSEF, Zala megye középkori vízrajza: a Göcseji Múzeum Közleményei 23. sz. Zalaegerszeg, 1963. 67 l. Zala megye nagy történésszének utolsó műve, amelyben a középkor okleveles anyagának vízneveit dolgozta fel, s kísérte meg a megye vízrajzi képének bemutatását. A Függelékben a középkori malmokról és halászatról közöl értékes néprajzi adatokat.

Magyarország műemléki topográfiája IV., VI. Budapest műemlékei I, Bp., 1955. 880 l., II. Bp., 1962. 735 l. Mindkét kötetnek a műemlékek leírását tartalmazó része (I, 310—782, II, 155—675) számos hely, főleg tér és utca nevének történeti adatait is felsorolja, s a változások okát is gyakran megmagyarázza.

Alább sorolom fel azokat a nagyobb topográfiai tanulmányokat is, amelyek vizsgálataikban kisebb-nagyobb mértékben ugyancsak felhasználnak helyneveket: BALÁS VILMOS, Az alföldi hosszanti földsáncok: Régészeti Füzetek ser. II, 9. sz. 146 l. Die Erdwalle der ungarischen Tiefebene: Acta Archeologica XV, 309—36. — BÁLINT ALAJOS, A középkori Nyársapát lakóházai: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—1962. 39—111. — FÜGEDI ERIK, Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán: Tanulmányok Budapest múltjából XIII, 7—56. — Uő., Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei: StudSl. V, 363—400. — GAZDAG LÁSZLÓ, Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén: A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1960. 257—306. — KUBINYI ANDRÁS, Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése: Tanulmányok Budapest múltjából XVI, 85—180. — NAGY LAJOS, A Terézváros kialakulása: i. h. XI, 97—126. Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai: i. h. XIV, 161—212. A Víziváros XVII. század végi topográfiája: i. h. XVI, 181—249. — TURÁNYI KORNÉL, A Józsefváros kialakulása: i. h. XV, 329—61.

¹ DERCSÉNYI DEZSŐ: Művészettörténeti Értesítő XIII, 155—7; I. FUTAKY: UrAltJb. XXXVII, 146—8; FÜGEDI ERIK: Agrártörténeti Szemle VI, 568—72; HOFFMANN TAMÁS: Valóság VII, 96—8; MAKSAY FERENC: LtK. XXXIV, 281—2; MOLLAY KÁROLY: SoprtSz. XVIII, 189—90; MORAVCSIK GYULA: Archeológiai Értesítő XCI, 139—40; PÁSZTOR LAJOS: Revue d'histoire ecclésiastique 1966: 339—40; VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. IV, 342—3; SZABÓ ISTVÁN: Száz. XCVIII, 542—6, Acta Historica XI, 393—8. — Negatív bírálat: ONDREJ R. HALAGA: Československý časopis historický XII, 187—98; cáfolatát l. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. V, 154—6.

E) Helynevek néprajzi hasznosítása:

HOFFMANN TAMÁS, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp., 1963. 374 l. A monográfia egyik fejezete (Helyneveink vallomása: 122—63, 352—68, rövidebb változata: Az extenzív mezőgazdaság nyomai helyneveinkben: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, sectio historica* III, 153—62) egyik fontos névtani forrásunkban, PESTY FRIGYES gyűjtésében vizsgálja meg a *szértlé, kert, szállás, lóger, pajta, csűr, istálló* helynévi alkalmazásait. Tisztázza a felsorolt szavak jelentését, szemléltető térképeken mutatja be elterjedésüket és megmagyarázza eltérő gyakoriságukat.

Kisebb-nagyobb mértékben felhasználnak még helyneveket a következő néprajzi tanulmányok: BELÉNYESY MÁRTA, Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században: *NéprÉrt.* XXXVII, 11—30. — Uő., Az állattartás a XIV. században Magyarországon: *NéprÉrt.* XXXVIII, 23—59. — Uő., A földművelés Magyarországon a XIV. században: *Száz.* XC, 517—55. — Uő., Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján: *Ethn.* LXIX, 117—27. — Uő., A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban: *Ethn.* LXXI, 81—104. — Uő., A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon: *Ethn.* LXXV, 321—45. — Uő., Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn: *AEthn.* V, 183—8. — Uő., Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert: *AEthn.* VI, 265—321. — FERENCZI IMRE, Huszita emlékek és a néphagyomány: *Műveltség és Hagyomány* V, 107—30. — Uő., Die hussitische Überlieferung in der Volkstradition: *Slavica* III, 115—30. — GOMBÁS ANDRÁS, Szentmihályi ólaskertek: A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve VI—VII, 75—103. — KHIN ANTAL, A pesti vizafogók és a mai Vízafogó utca neve: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962. 84—92. — ELEMÉR MOÓR, Slawischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials: *Acta Ethnographica* XII, 1—56. — SZABADFALVI JÓZSEF, Nomád teleltetési rendszer az Alföldön: *Műveltség és Hagyomány* VIII, 85—136. — TAKÁCS LAJOS, Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben: *Ethn.* LXXV, 489—517.

(Folytatjuk.)

KÁZMÉR MIKLÓS

K Ü L Ö N F É L É K

Nagy J. Béla emlékének

(1884—1967.)

Négy évvel ezelőtt, nyolcvanadik születésnapján, a Veszprém megyei tanács egyik termében a tisztviselők érezhető csodálkozással nézték a sima, mosolygós arcú ósz tanárt, akinek a minisztérium képviselője átadta „az oktatásügy kiváló dolgozója” kitüntetést, a Magyar Nyelvtudományi Társaság küldöttei pedig nyelvésztársadalmunk jókívánságait és tisztelő üdvözlétét tolmácsolták. Több mint két évtizede élt már akkor a városban Nagy J. Béla, könyvei közé bezárkózva. Szerénysége és munkás magánya sajnálatos módon elszigetelte őt az emberektől, akik nem is sejtették, hogy köztük él a nyelv tudomány egyik kitűnősege. További évei is ugyanebben a csendes elzárkózásban folytak le, s amikor 1967. szeptember 26-án elhunyt, sírjánál a néhány családtag mellett csak Lőrincze Lajos állt, hogy elbúcsúzzon tőle a távoli, nagyobb család, a magyar nyelvészek nevében.

Valóban ő volt, évtizedeken át, a magyar nyelv művelők nesztora, s ez a rang, most, őtáná, bizonyára sokáig gazdátlan marad. Nevét, írásait mindnyájan ismertük, de őt magát már csak nagyon kevesen, hiszen mióta 1942-ben, nyugalomba vonulásakor Veszprémbe költözött, megszakadt élő, személyes kapcsolata a nyelvtudomány munkásaival, akiknek új meg új évjáratái léptek azóta az ő nyomába. Miattuk és az ő kedvükért is érdemes talán, hogy a negyedszázad alatt szinte kődlovaggá vált Nagy J. Béla emberi alakját felidézzük.

1884. március 16-án született a Heves megyei Gyöngyöshalászon, tanítócsaládból, s így valóban elmondhatta magáról, hogy született nevelő. Magam is ebben a minőségemben találkoztam vele először. A harmincas években a pesti egyetemen tartott előadásokat a stílusról s a nyelv és az irodalom tanításának módszertanáról. Nemcsak világos képet kaptunk a helyes kifejezés útjáról s kitűnő tanácsokat a nyelvi és az irodalmi nevelés összekapcsolására, életszerűvé, vonzóvá tételére, hanem őbenne magában is megismertük a tudós nevelő eszményképét. Tankönyvei mintaszerűek voltak világos, a lényegre sűrített tömörségükben, könnyed és természetes hangjukkal, szórakoztatón, szinte játékosan tanító feladataikkal, amelyek a mai hasonló törekvések előképei.

Nemcsak egyéni képességek és született pedagóguserények gyümölcse mindez. Nagy J. Béla kiváló elméleti művelője volt a neveléstannak is. Két évtizeden át szerkesztette a Magyar Pedagógiát, s pályája jó ideig ebben az irányban haladt. Csak aránylag későn, bizonyára tanárképző intézeti és tankönyvírói munkája során fordul érdeklődése a nyelvészet s főként ennek gyakorlati ágai, a helyesírás és a nyelv művelés felé. Ezekben a területeken érvényesülhetett legjobban pedagógusi tehetsége, s nyilván ezek szabták meg oly szerencsésen munkásságának irányát: a nyelvtudomány pedagógusa lett, nyelv művelő és ismeretterjesztő, aki itt is elsősorban nevelni akart. Széles körű nyelvészeti tudás és irodalmi tájékozottság, a klasszikusokon nevelkedett stíláriis érzékenység s a belőlük merített gazdag példaanyag biztos kezelése, természetes és meggyőző logika, kristályos tisztaságú, de egyéni zamatú, szellemes előadásmód tette őt a nyelv művelés egyik mesterévé. Tudományos alaposág, megbízhatóság és könnyed forma jellemzi minden írását.

A nyugalomba vonulás nem a megfáradt pihenés kezdete volt számára. Tovább dolgozott nagy helyesírási szótárán, de amikor műve megérett a megvalósulásra, a háború áldozatául esett: szedése elpusztult a Franklin-nyomda romjai alatt. Munkája mégsem volt egészen hiábavaló, mert anyaga a „Helyesírási tanácsadó szótár” alapja lett. Amikor pedig az Akadémia a háború után fölélesztette a Magyarosant, a távolból is készséggel vállalta a szerkesztésben való közreműködést. Tudományos lelkiismeretessége és nyelvünk ügye iránti lelkesége, elvi határozottsággal párosult emberi tapintata példa lehet minden szerkesztő számára. Ma is hálával és tisztelettel gondolok a vele való tanulságos együttműködésre.

Érdeklődése és termékenysége új lendületet kapott a megifjodó nyelv művelő mozgalomban. Mindig készen állt arra, hogy bekapcsolódjék a folyóiratok és kiadványok munkájába. Bár nyelvhelyességi elvei inkább az előző korszak nézeteiben és gyakorlatában gyökereztek, törekedett a hagyomány és a nyelvfejlődés összecségyeztetésére. Így lett ő híd a múlt és a jelen között; életművének summázata remélhetőleg hamarosan megjelenik egy válogatott kötetben, és tanulságai termékenyítőn beleépülnek nyelv művelő munkánk folyamatosságába. Ahogyan ő írta egyik levelében, szellemi hitvallásaként: „Az egymást váltó nemzedékek egymás kezébe adják a munka eszközeit és a tudomány világító fáklyáját. Így kell annak lenni, hogy a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne aludjon soha.”

KOVALOVSKY MIKLÓS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1967. február 21. Szlavisztikai és magyar szakosztály. GREGOR FERENC, *A klopacs-kától a karám-ig.* (A bányászszókincs történetéből.) — A magyarországi bányászatra (az előadó itt elsősorban az ércbányászatra gondolt) vonatkozó nyelvészeti irodalom sem magyar, sem szlovák részről nem mondható gazdagnak. Mindkét oldalon napvilágot látott ugyan néhány szómagyarázat, szójegyzék vagy kisebb fejtegetés, de mindez elszigetelten, rendszertelenül, ötletszerűen. Nem lesz haszon nélkül való tehát, ha tervezett munkájában feldolgozza a magyar és a szlovák bányászati terminológiát. Nem szótárszerű lajstromozása lesz ez a magyar és a szlovák szaknyelvnek, hanem az évszázadok folyamán létrejött bányásznyelvi sajátosságok, jelentésváltozások kölcsönös, hasonló vagy eltérő jegyeinek összefüggő bemutatása. A hosszú magyar—szlovák együttélés ugyanis jelentős nyomokat hagyott a magyar bányászok szóhasználatában is, ezt azonban valahogy nem volt szokás ezideig figyelembe venni. A fentiek illusztrálására bemutatja a *klopacska*, *járól*, *sikta* (*porátka*), *lón* és *karám* szók történetét.

1967. február 28. Általános nyelvészeti szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Logikai hibák a nyelvi kódban. — A nyelvi és logikai törvényszerűségek különböző voltának fejtegetése után a nyelv és a logika viszonyáról vallott régi és újabb véleményeket ismertette (SERRUS, CASSIRER, KLAUS, FUNKE, CHERRY, HOCKETT, SENDELSZ, UJEMOV, WITTGENSTEIN, MEIER, CARNAP, BAR-HILLEL, CHOMSKY), majd mondanivalóját a következő fejezetcímek alatt tárgyalta: A természetes nyelv „logikai pontatlanságai”. A gondolat helyes nyelvi megformálása és a gondolkodás alaki törvényszerűségei. Mit tart logikusnak egy-egy adott nyelv? A kontrasztivitás értelmi és érzelmi problémái. Redundancia, „pontatlanság”, ellentét, azonosság, implikáció.

1967. március 7. Nyelvoktatási szakosztály. BÉKÉSI IMRE, Az anyanyelvi képzés és a személyiségfejlesztés kapcsolatának elvi alapjairól. — Az előadó már vizsgálta a motiválni képtelen pedagógus személyiségét, majd — leszűkítve a témát — a tanárnak a tantárgyához való személyes viszonyát mint az anyanyelvi képzés nem kielégítő hatásfokának lehetséges okait (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1965., illetőleg Nyr. XC, 171—80). E tapasztalatokra építve vizsgálta a magyar nyelvten című tantárgynak az anyagából következő sajátosságait, különös tekintettel az általános személyiségfejlesztésre. Majd arra tért rá, hogy a nyelv sajátos: személyiségtevékenységben és -produktumban való létezéséből milyen feladat hárul a nyelv törvényszerűségeit kutató tudóra és a nyelv törvényszerűségeit oktató pedagógusra.

1967. március 14. Magyar szakosztály. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév lefordíthatósága. — A tulajdonneveket jelentésstruktúrájuk alapján feloszthatjuk olyanokra, amelyeknek nincs közszoói jelentésük (*János*), amelyek közszoói elemekből állnak (*Lánchíd*) és e két típusból álló kombinációkra (*Margitsziget*). A közszoói jelentéssel nem bíró tulajdonneveket nem lehet a szó valódi értelmében lefordítani, csak más nyelv azonos szerepű elemével helyettesíteni (*János* = *Johann*, *Jean*). A közszoói elemet tartalmazó tulajdonneveket le lehet fordítani, ezzel a lehetőséggel azonban nem mindig élünk (*Fokváros*, de *Mont Blanc*). Hagyomány és szokás más-más gyakorlatot alakított ki az idegen személynevek, földrajzi nevek, épület-, intézménynevek, címek és egyéb típusú tulajdonnevek lefordítása, illetőleg helyettesítése terén. (Vö. Nyr. XCI, 280—92.)

1967. március 21. Finnugor szakosztály. BERECZKI GÁBOR, Tanulmányutam a cseremiszek földjén. — 1966. augusztus elejétől négy hónapot töltött az MTA kiküldetésében a Mari Autonóm Köztársaságban. Az út első részében — Vikár László népzene-kutató társaságában — óriási félkörben végigutazta az egész köztársaságot. Eközben

* L. MNy. LIII, 250—6.

igyekezett felderíteni, hol vannak olyan cseremiszi nyelvjárások, amelyekből még nincsenek lejegyzéseink. Szeptember végétől három ilyen ponton töltött mintegy 2—2 hetet. A továbbiakban gyűjtőútja eredményeiről, tapasztalatairól és a cseremiszeknél folyó nyelvészeti kutatásokról számolt be.

1967. március 28. Magyar szakosztály. MIKESY SÁNDOR, Névtudományi tanulmányúton Hollandiában. — 1966 nyarán a németalföldi kormány vendégeként másfél hónapot töltött az amszterdami Névtudományi Intézetben. Előadásának első részében igen fejlett névészetük múltjáról és jelenéről adott tájékoztatást. Részletesen tárgyalta egyik nagy vállalkozásuk: az 1947. december 31-i népszámláláskor az országban előfordult vezetéknevek adattára (Nederlands repertorium van familienamen) szerkesztési módszerét és kiadásának pénzügyi lehetővé tételét. A második részben a strukturalizmusnak a névrendszer megismerésében való használhatóságáról szolt: bizonyos esetekben a szembenállások segíthetnek bennünket a névkincs aetiológiai felderítésében. A harmadik részben a névtudomány európai fejlődésének, fokozódó egységesülésének, az egyre jobban kibontakozó nemzetek feletti együttműködésnek távlatait és ezzel kapcsolatban a mi feladatainkat vázolta.

1967. április 11. Finnugor szakosztály. VÁSZOLY ERIK, Második zürjénföldi tanulmányúton. — 1966 szeptemberétől decemberéig tartózkodott a zürjén autonóm köztársaságban nyelvjárási, népköltészeti és tárgyi néprajzi anyag gyűjtése végett. Először az udorai zürjénség körében, a Vaska és a Mezeny folyó mentén látott munkához, majd a Pecsora középső folyásának vidékét, az Usza és Kolva mentét, végül pedig az Izma mellett elterülő zürjén tájakat látogatta meg. Olyan falvakban végezte gyűjtőmunkáját, amelyekben magyar, illetőleg finn kutató még nem járt. Útjának eredménye bőséges mennyiségű népnyelvi szöveg (részben mágneses hangrögzítő szalagon), jelentős részben eddig ismeretlen műfajú népköltészeti mutatványok, valamint ruhadarabok, használati tárgyak. Mintegy kétszáz, részben színes fényképfelvételt is készített.

1967. április 18. Általános nyelvészeti szakosztály. KIEFER FERENC, Matematikai vagy általános nyelvészet? (Irányzatok a mai amerikai nyelvtudományban.) — A matematikai nyelvészet fiatal tudomány, részben ezzel magyarázható, hogy maga a terminus sincs tisztázva. A matematikai nyelvészet fogalma hol a statisztikai nyelvészet, az algebrai nyelvészet (azaz matematikai elmélet) vagy a nyelvészet gépi alkalmazásaival foglalkozó gépi nyelvészet, hol pedig az általános vagy alkalmazott nyelvészet fogalmával keveredik. Amerikai tapasztalatai alapján részletesen tárgyalja a fogalmakat, és arra a következtetésre jut, hogy a matematikai nyelvészet sok vonatkozásban a mai kor általános nyelvtudományának tekinthető, olyan értelemben, ahogy a két világháború között a strukturalizmus képviselte elsősorban az általános nyelvtudományt. Végül néhány szóban utalt a transzformációs nyelvelméletnek a mai nyelvtudományban betöltött szerepére is.

1967. április 25. Magyar szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, A magyar mondat tárgya. (Mutatvány a funkcionális mondatról.) — A -t tárgyrag funkcióját elemezve az előadás első részében azt vizsgálta, hogy 1. milyen igéknek lehet tárgya, 2. milyen igék mellett kell és milyenek mellett nem kell kitenni a tárgyat, 3. mi a különbség a főnévi és a melléknévi tárgy között, s mikor állhat egy ige mellett melléknévi tárgy, 4. milyen szerepe van az igekötőnek a tárgy szempontjából. Az előadás második részében arra a magának feladott kérdésre válaszolt, hogy a tárgyas szintagma meddig jelent valóságos viszonyt és mikor lekszikalizálódik, azaz mikor veszíti el viszony-jellegét és veszi fel az egységes (magányos) nyelvi jel funkcióját.

1967. május 2. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, Baudelaire költői stílusa. — Ebben az évben van Baudelaire halálának centenáriuma; ebből az alkalomból érdemes röviden összefoglalni a költő stílusára vonatkozó eddigi kutatásokból leszűrhető tanulságokat. Előadása néhány konkrét szövegelemzésen alapul, s így illusztr-

rálja azt a pontos időrendi állomásokhoz köthető folyamatot, amelynek következményeként Baudelaire fokozatosan megszabadult a romantikus költői stílus hagyományaitól, s kialakította sajátos egyéni kifejezőmódját, amely az egész későbbi költői fejlődés szempontjából döntő fontosságúnak bizonyult.

1967. május 9. Finnugor szakosztály. GULYA JÁNOS, A tárgyias igeragozás az osztjákban. — Ismeretes, hogy a finnugor *-m tárgyrag folytatása nincs meg sem az osztjákban, sem a magyarban. Ezért az osztják tárgyias szerkezetek mivoltának feltárása útmutató lehet a magyar tárgyias szerkezetek eredetének megítélésében is. Az osztják nyelv tárgyias szerkezeteinek a feltárása, mint minden más nyelvé is, csak a teljes mondatban fényében végezhető el. Az osztják mondatrendszer disztributív elemzése révén minden mondatnyi szerkezet jellemezhető alaktani elemekkel, csak a tárgyias szerkezetek nem. Ezek használata mondaton kívüli tényezőktől függ: a beszédhelyzet határozza meg, az, hogy a mondatban kifejezésre kerülő tartalom előzőleg ismert vagy ismeretlen volt-e.

1967. május 16. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Gondolkodáslélektan és nyelvtanoktatás. — A gondolkodáslélektan tisztázta a gondolkodás makro-, illetőleg mikrostruktúráját: az úgynevezett gondolkodási fázisokat és a gondolkodási műveleteket. A téma szempontjából az utóbbiak a fontosak, mert a nyelvhasználat szintjének a társadalmi értékű alkalmazás általános szintjére való felemelésében ezek a jelentősebbek. Abban a folyamatban, amelyet a készség → tudatosítás → magasabb fokú készség állandó és csigavonalszerűen felfelé tartó törekvés jellemez, sajátos jelentősége és szerepe van a problémadatumnak és a problémamegoldás célszerű irányításának. Ebben az összefüggésben vizsgálta az analízis és a szintézis, a konkrét nyelvi tény és az általánosítás, valamint a fogalomalkotás jelenségeit és a tanítás gyakorlatában való érvényesülését. A műveleti felhasználás képességének a kifejlesztésében (a rutinszerzésben, az algoritmusok kialakításában) a nyelvi—nyelvtani ismeretrendszer belső szerkezete jelentős szerepet kap. Ebből a szempontból a tantervi linearitás és koncentricitás sajátos értelmezést nyer a magyar nyelv oktatásában.

1967. május 19. Orientalisztikai szakosztály. SPRIGG R. K., A tibeti mássalhangzókapcsolatok fonetikai problémái. (Angolból tolmácsolva.) — Az előadó, a londoni egyetem Keleti és afrikai intézetének tanára Indiában és Pakisztánban végzett tibetisztikai kutatásaiból mutatott be két régies nyelvjárást, nevezetesen az Észak-Pakisztánban beszélt baltit és az eredetileg a Kukunor környékén beszélt ngolokot. Mindkét nyelvjárást nagy jelentőségű a tibeti nyelvjárástörténet szemszögéből.

1967. május 23. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Mozgás és állapot összefüggése a nyelvben. — A nyelvtudomány a nyelvi mozgás és állapot összefüggésének különféle formáit tárta fel. A nyelvnek nincsen olyan állapota, amelyben új mozzanatok ne volnának jelen. Itt azonban egyelőre a mozgás és az állapot mechanikus viszonyáról van szó. Ugyanis, amíg az állapot aspektusán állok, addig nem valósult meg a mozgás; a változás aspektusából nézve viszont már csak az új állapot van. Ugyanez érvényes a valamely nyelvi állapotban egy korábbi állapot elszigetelten megtalálható töredékeivel kapcsolatban is. Itt a valóságos élő viszony már nem létezik; a kapcsolatot csak a nyelvész hozza létre. Csak a transzformációs elemzés vezet — a maga gyakorlatában — ahhoz a felismeréshez, hogy az állapot és a mozgás általában szervesen összetartozik. Ugyanakkor ennek az összetartozásnak a k o n k r é t formáit még nem állapították meg. Különbséget kell tennünk lényeges és lényegtelen összefüggések között. Az előadás a lényeges összefüggések feltárására tett kísérletet. Úgy látszik: a nyelvi változások lényeges mozzanatai a paradigmatiszterekben rakódnak le, pontosabban: élnek tovább szervesen. A paradigmatiszter struktúrák komponensei a paradigmák történeti fejlődésének mozzanatai. A továbbiakban a szinkronia és diakronia viszonyát vizsgálta a szükségesség és véletlen aspektusából.

1967. május 30. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. MOLLAY KÁROLY; Hazai latinságunk eredetéhez. (Fejezetek a többnyelvűség történetéből.) — E témát eddig latin jövevényszavaink, a magyar helyesírás története, latin nyelvű írásbeliségünk és latin nyelvű emlékeink szöveg- és stíluskritikai vizsgálata felől közelítették meg a kutatók. Latin jövevényszavainkkal kapcsolatban példák alapján rámutatott arra, hogy azok, akiktől a magyarság a középlatint átvette, többnyelvűek voltak. A jövevényszavak magyarozatánál tehát tudnunk kell, hogyan funkcionált ez a többnyelvűség, milyen nemzeti nyelvterület latinságából ered közvetlenül vagy közvetítéssel egy-egy szó. Legtöbb régi latin, olasz, szláv és német jövevényszavunknak idehaza van a forrása. Helyesírásunk különböző (német, olasz, francia stb.) forrásból táplálkozó eredete is a különböző íráshagyományú kultúrközpontokkal függ össze. Ezt igazolja latin nyelvű írásbeliségünk vizsgálata is. Ebből következik most már a jövődó kutatásnak az a feladata, hogy egy-egy ilyen művelődési központ (pl. Pannonhalma) többnyelvűségét, latinságának eredetét külön-külön kell kideríteni. Az előadó ezt a vizsgálatot Sopron város írásbeliségén végezte el, és eredményei a „Soproni Szemle” 1967. 2. számától kezdődően jelennek meg.

1967. június 2. Orientalisztikai szakosztály. FELBER ROLAND, Stadt und Markt im alten China. — Az előadó, aki a lipcei egyetem keletázsiai intézetének munkatársa, a „Tavaszi és Őszi Korszak” kereskedelmi viszonyainak elemzése során megállapította, hogy ebben az időszakban a kereskedelem minden tekintetben szorosan kapcsolódott az arisztokráciához, s ezt az összefonódást írásos és régészeti emlékek egyaránt bizonyítják. Az udvari körök és a piac kapcsolata a *si cs'ao* kifejezés használatában is nyomon követhető. A „Hadakozó Fejedelemségek Korszaká”-val szemben a *Co csuan* idejében a csereérték még nem alakult ki teljesen, az ipar és a kereskedelem pedig az arisztokrácia érdekeit szolgálta.

1967. június 6. Finnugor szakosztály. BERECZKI GÁBOR, W. Steinitz és E. Itkonen finnugor vokalizmus elmélete és a cseremiszi nyelv. — STEINITZ a hegyi cseremiszi és a keleti osztják alapján redukált és teljes magánhangzókat tesz fel a finnugor alapnyelvre. A hegyi cseremiszi első szótagbeli redukált *â*, *a* (**ü*), *ə* hangjainak megfelelő mezei *u*, *ü*, *i* teljes hangok szerinte korábbi redukált hangokból fejlődtek. Az a kérdés, hogy a cseremisziben a redukált hangokból fejlődtek-e teljes hangok vagy fordítva. A cseremiszi nyelv orosz jövevényszavai a teljes → redukált irányú hangfejlődés mellett szólnak. Megvannak a cseremiszi szóban forgó redukált hangjai a csuvasban és a tatárban is. STEINITZ ezt finnugor szubsztrátummal magyarázza. Az újabb kutatások azonban azt mutatják, hogy ez a jelenség egészen távoli török nyelvek magánhangzó-rendszerében is megvan, például a kazahban, ahol nem gyaníthatunk finnugor hatást. A cseremiszi nyelv egyes nyelvjárásaiban a csuvas—tatár jövevényszók nyomán honosodtak meg a redukált hangok, s azok a nyelvjárások őrzik az eredeti hangállapotot, amelyekben teljes hang van. — ITKONEN a közfinn hangállapotból kiindulva rövid és hosszú magánhangzókat tesz fel a finnugor alapnyelvre, s azt mondja, hogy azokban a nyelvekben is, amelyekben ma nincsenek hosszú magánhangzók, egykori meglétük felismerhető a rövidkéjétől eltérő megfelelésekben. A balti finn magánhangzóknak rendszerint két fő megfelelése van a cseremiszi nyelvben, de ez semmi kapcsolatban sincs a balti finn magánhangzók rövid vagy hosszú voltával. A balti finn hosszú magánhangzóknak ugyanazt a folytatását találjuk a cseremiszi nyelvben mint a rövideknek. A cseremiszi nyelv tehát nem bizonyítja, hogy a finnugor alapnyelv ismerte a rövid és hosszú magánhangzók korrelációs rendszerét.

1967. június 13. Általános nyelvészeti szakosztály. FABRICIUS-KOVÁCS FERENC, Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet. — A nyelvtudomány — nem tudván megszabadulni a múlt század individualizmusától, logicizmusától és természettudományos beidegzettségétől — nem számol kellőképpen a beszédbeli másik személy szerepével

a nyelv létrehozásában, sőt még napjainkban is az első személy passzív függelékének tekinti. Pedig a beszélők nyelvi (= elsődlegesen: értelmi) egymásra vonatkozásában a második személy éppoly autonóm tényező, mint az első személy. A nyelvet — csakúgy, mint minden egyéb társadalmi jelenséget — az autonóm első személy s az ugyancsak autonóm második személy közös munkával, együttesen hozzák létre. 1. A jelentés nem valami sémaszerű, mozdulatlan, metafizikus jelenség, amely eleve készen van adva egy nyelvközösségen belül, hanem a beszéd során s mindig legalább két ember között, kettejük közös szellemi munkája révén jön — vagy nem jön, vagy pedig csak részben jön — létre. 2. Mivel a nyelv nem individuális pszichológiai, hanem társaslélektani jelenség: tehát egyrészt nem az egyén alkotja meg, hanem mindig legalább két ember, másrészt pedig vizsgálatában nem lehet adekvát az individuális szemléletű és metodológiájú lélektan semmiféle ágazata. Vizsgálatában az adekvát szemlélet és metodológia csak társaslélektani lehet. 3. A társaslélektani szemlélet és metodológia szükségszerű voltát éppen a kibernetika és a kommunikáció-elmélet gyakorlati tapasztalatai igazolják, rámutatva arra az igazságra, hogy az információátvitel csak akkor lehet biztonságos, ha az adó fél állandóan kommunikál a vevővel, annak aktivitását, együttműködését számításba veszi. Bár a kibernetikusok és a kommunikációelmélet képviselői nem ismerték fel elméletileg „a másik ember” fontosságát, gyakorlatilag azonban kénytelenek voltak számolni vele. Ez a mi szempontunkból nézve azt jelenti, hogy a kommunikációelméletben gyakorlatilag a társaslélektani szemlélet érvényesül.

1967. június 20. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös rendezésében. PETŐFI S. JÁNOS, Nyelvi műalkotások strukturális elemzésének kérdései. — A nyelvi műalkotások kommunikációelméleti modellje a művek sokoldalú megközelítésének lehetőségeit tárja fel. Az előadó a nyelvi megközelítés problémáival foglalkozott. Minthogy a nyelvi megközelítés a mindenkor nyelvszemlélet függvénye, a strukturális nyelvi elemzések a nyelvészeti strukturalizmus különféle iskoláinak jegyeit hordozzák magukon. Ismertette az utóbbi évtizedek jelentősebb nyelvi-stilisztikai tanulmányait, rámutatva nyelvszemléletükből eredő korlátaikra, valamint egy átfogóbb strukturális nyelvi elemzés felé irányuló vonásaikra. Végezetül a generatív nyelvelmélet alapvonásainak rövid elemzése alapján körvonalazott egy olyan modellt, amely az irodalmi művek teljes nyelvi strukturális leírását teszi lehetővé. E modell részletes ismertetésére egy későbbi előadás keretében kerül sor.

1967. június 27. LXIII. évi közgyűlés. KÁLMÁN BÉLA, Hangrendszer és hangváltozások. — Vö. MNy. LXIV, 5—8.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Vámos István írja: BIHARI JÓZSEF (MNy. LXII, 88—90) felderítette a *jampec* szó eredetét, kimutatva jiddis nyelvi származását. Nem szerepel nála a *jampetikus* melléknév, amelyre MNy. LXI, 512 hívták fel a figyelmet. Úgy látszik azonban, nem egyszéri nyelvi tréfáról van szó, hanem élő nyelvelemről, noha magam sohasem halottam. Ugyanis KOVÁCS JUDIT „Az ördög ügyvédje” című kritikájának utolsó előtti mondatában azt írja, hogy „Bárdy György eltúlozta, *jampetikusra* vette a főorvos alakját.” (Magyar Nemzet 1966. december 30.).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. XII. 29. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív. + 4 oldal műmelléklet

68.64842 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcai Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Incefi Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátiásmélelet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hangiejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. **A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.** Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. **Szótörténeti és szófejtő tanulmányok.** Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. **Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.** **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. **Alak- és mondattani gyűjtelék.** Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16. Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Veresritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ády-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-z nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személynéveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) - 1967. 15,— Ft.

•TÁRSASÁGUNKNÁL BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szamosháti Szótár. I—II. Írta Csűry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Közveteszi Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

LXIV. ÉVF.

1968. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

446. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1968

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Nyíri Antal</i> : A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.....	129
<i>Hadrovics László</i> : A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.....	144
<i>Benkő Loránd</i> : Két olasz jövevényszavunkról.....	154
<i>A. Kövesi Magda</i> : A permi—előmagyar érintkezés kérdéséhez.....	162
<i>Melcsuk Igor</i> : A magyar főnévragozás egy újabb modellje.....	176
<i>Imre Samu</i> : Az ö-zés típusai nyelvjárásainkban.....	192
<i>Keszler Borbála</i> : Szókezdő magánhangzók eltűnése a magyarban.....	198
Kiseb b közlemények. <i>Szabó T. Attila</i> : Észrevételek a magyar becenevek alakulásmódjai ürügyén. — <i>Inczei Géza</i> : Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez.....	205
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Erős, mint Esztergom vára. — <i>Horpácsi Illés</i> : Füllent. — <i>Horváth Mária</i> : Lárma. — <i>Kiss Lajos</i> : Macskakő. Plecsni. — <i>Kondássy Imre</i> : Fuló. — <i>Moór Elemér</i> : Palozsna. — <i>Reuter Camillo</i> : Ozolser. — <i>Pais Dezső</i> : Ozolser és Funóldi.....	208
Nyelvművelés. <i>Grétsy László</i> : Nyelvi hibáztatások és ami mögöttük van....	220
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adalékok.....	226
Nyelvjárások. <i>Hajdú Mihály</i> : Adatok a XVIII—XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához.....	232
Szemle. <i>Kázmér Miklós</i> : Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig.....	245
Levélszekrény.....	255

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; MNB egyszámlaszám: 46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXIV. ÉVF.

1968. JÚNIUS

2. SZÁM

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*

1. Az MTA Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszéke 1961-ben fogott hozzá „A Magyar Nyelv Történeti—Etimológiai Szótára” (=TESz.) munkálataihoz, és 1967 végén már meg is jelent az I. kötete a *gy* betű végéig 1142 lapon az Akadémiai Kiadónál szép kiállításban. Főszerkesztő: BENKŐ LORÁND. Szerkesztők: KISS LAJOS és PAPP LÁSZLÓ. Írták: FARKAS VILMOS, S. HÁMORI ANTÓNIA, HEXENDORF EDIT, P. HIDVÉGI ANDREA, KISS LAJOS, KUBJNYI LÁSZLÓ, PAPP LÁSZLÓ, PUSZTAI FERENC. A szótár készítésében közreműködtek még: BAKOS FERENC, ERDÉLYI ISTVÁN, N. KAKUK ZSUZSA, MOLLAY KÁROLY, FEHÉRTÓI KATALIN, KISS GABRIELLA, KISS JENŐ, KOZMA MAGDOLNA, Cz. PAPP KATALIN, SIMON GYÖRGYI, VÉRTES EDIT, FALUDI FERENCNÉ, MEGAI BÉLÁNÉ, SOLT FERENC, SZENTGRÓTI ÁRPÁDNÉ. Ez az I. kötet — a szótár végén levő kimutatás szerint — 3517 önálló szócikket, azaz címszót és 1173 alcímszót tartalmaz. A három kötetre tervezett etimológiai szótárban körülbelül 12 000 szócikk lesz (i. m. 9), és a terv szerint a szótár harmadik, befejező kötete valószínűleg 6 év múlva jelenik meg.

2. A TESz. mostani kiadásának időszerűségét sok minden indokolja.

Mindenekelőtt az, hogy a magyar szókészlet eredetének első szótári összefoglalása: a GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS által írt Magyar Etimológiai Szótár, mint ismeretes, félbeszakadt. Első három füzeté az első világháború első évében, 1914-ben jelent meg, az utolsó, a 17. füzet pedig, mely csak a *g* betű elejéig jutott el, a második világháború vége felé, 1944-ben látott napvilágot. Ez a nemzetközi viszonylatban is kimagasló tudományos mű tehát csonka maradt.

GOMBOCZ és MELICH szótárát folytatni és befejezni nem lett volna helyes, hiszen e szótár első füzetének megjelenése óta ötvenhárom év telt el, s az utolsó füzet is csaknem negyedszázaddal ezelőtt jelent meg; ez alatt a hosszú idő alatt e félbemaradt, igen becses mű egyik-másik része felett bizony csak eljárt az idő. Részben azért, mert — különösen az utóbbi két évtizedben — sok új szó is keletkezett, és különösen sok olyan idegen eredetű szó került bele a mindennapi szóhasználatba már az *a*-tól *g* betűig terjedő szavak között is, melyek az EtSz. illető füzetének megjelenése idején még nem voltak közkeletűek nyelvünkben; azonkívül: szókészletünk eredeti szavainak meg a jövevényszavaknak a kutatásában is sok az új eredmény; továbbá: mivel a teljesség elvének mind nagyobb mértékű érvényesítése (vö. KNIEZSA: MNy. XL, 158—68) állandóan növekedő szerkezetbeli aránytalanságot is okozott, jobbnak bizonyult lemondani e nagy mű folytatásáról, és meghagyni csonkának.

* Első kötet. A—Gy. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 1142 lap.

Viszont: mivel BÁRCZI GÉZA kiváló és eddig is nagy szolgálatokat tett Magyar Szófejtő Szótárának újabb, kibővített kiadására nem került sor, szókészletünk történetének immár csaknem ötven éve húzódó, nagy etimológiai szótárban való összefoglalása nyelvtudományunknak mindinkább sürgető feladatává vált.

Annál is inkább, mivel közben a külföldi meg a hazai finnugor és magyar nyelvtudomány a magyar szókészlet finnugor és ugor elemeit illetőleg is, de nyelvünk belső keletkezésű és idegen nyelvekből való szavainak eredete tekintetében is újabb meg újabb eredményekre jutott, és e szófejtésekkel kapcsolatban kialakultak szókészletünk eredeti elemei és jövevényszavai kutatásának modern módszerei is. PAIS DEZSŐ az etimológiailag összetartozó szavak, „etimológiai szervezetek” kutatásának helyes módszerére mutatott rá 1935-ben (NyK. XLIX, 295). Az eredeti szavak szófejtése módszerének más, igen fontos mozzanatait MÉSZÖLY GEDEON fejtegette 1937-ben (SzegFüz. III, 87—143 több helyen), de már előbb is. Legbővebben „A kidei *Hintó*-mező nevének és a *hinár* szónak eredete” című (Nép és Nyelv I, 225—32) cikkében foglalkozik a szófejtés módszertanával. Élete végén szinte általános jelentéstani alapon okolta meg MÉSZÖLY GEDEON szófejtési módszeres eljárásának lényegét, és tette közzé „Egy módszertani megjegyzés” (Miscellanea) címmel (Népr. és Nytud. II, 30—1). Kár, hogy ezek a fejtegetések nem ismeretesek a külföldi szakkörök előtt, mert akkor azok is értékelnék. Ezek a fejtegetések ugyanis általános nyelvészeti vonatkozásban is vannak olyan értékesek, mint SZEMERÉNYI OSZVALDnak az indoeurópai nyelvekre vonatkozó fejtegetései (hivatkozik SZEMERÉNYIRE KISS LAJOS, Az etimológiai kutatások elveiről: NytudÉrt. 58. sz. 129), melyek az indogermán és általános nyelvészet 1962-i innsbrucki ülésén hangzottak el.

A magyar nyelvtudomány tehát már régen helyrehozta azt a mulasztását, mely valamikor SAUSSURE szerint általában jellemezte a szófejtéseket, hogy tudniillik a szófejtő „Céljainak eléréséhez mindazokat az eszközöket felhasználja, amelyeket a nyelvtudomány rendelkezésére bocsát, de arra, hogy azok a műveletek, amelyeket kénytelen elvégezni, milyen természetűek, nem fordít figyelmet” (FERDINAND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 233; a kiemelés tőlem).

A finnugor és az ugor hangtörténeti kutatások fejlődése szókészletünk finnugor és ugor elemeinek alapnyelvi rekonstruálását mozdította elő nagymértékben, s a magyar etimológiai kérdések fejtegetésére ösztönzőleg hatottak BJÖRN COLLINDER összefoglaló művei (FUV., CompGr.), valamint a J. H. TOIVONEN—ERKKI ITKONEN—AULIS J. JOKI által eddig három füzetben közzétett finn etimológiai szótár (SKES. I—III. 1955., 1958., 1962.), és nem utolsósorban a magyar szókészlet finnugor és ugor elemeinek az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1950-ben megindult feldolgozása, melynek eredményeképpen szintén 1967 végén jelent meg „A magyar szókészlet finnugor elemei” című mű a *gy* betű végéig. Kár, hogy e mű megjelenése nem előzte meg néhány évvel a TESz.-ét. Kívánatos lenne, hogy ennek következő kötetei valamivel hamarabb jelenjenek meg az új magyar etimológiai szótár következő köteteinél.

Nyelvünk jövevényszó-kutatása is szépen haladt az utóbbi évtizedekben (az 1946—1955 közötti jövevényszó-kutatás szemléjét l. MOLLAY KÁROLYTÓL: MNy. LIV, 146—57). Részletesen foglalkozik e kérdésekkel és az eredeti

magyar szavak meg a jövevényszavak kutatásának módszereivel is BÁRCZI GÉZA (A magyar szókincre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása: MNy. LXIII, 285—92). A jövevényszó-kutatásokról KNEZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című kitűnő monográfiáját kell kiemelniük, melynek — sajnos — csak a szótári része jelent meg 1955-ben, de még így is egyik biztosítéka lett „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” korszerű megírásának.

A többi jövevényszó-csoport és a tükörszavak újabb monografikus feldolgoása belátható időn belül aligha készül el.

Ezért érthető és méltányolandó az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. Magyar Nyelvészeti Tan-
székének 1960 körül kialakult azon megállapítása és határozata, hogy egy n a g y, de nem túlméretezett, a szakkörök és a nagyközönség szükségleteit egyaránt kielégítő magyar etimológiai szótár megírásával tovább várni nem szabad, hanem belátható időn belül meg kell jelentetni. Az elhatározást tett követte, és így a BENKŐ LORÁND vezette nyelvészgárda „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak I. kötetét már le is tette a nyilvánosság elé.

3. Milyen jellemző sajátosságai vannak ennek a szótárnak?

Alapvető jellemzője az, hogy — mint a címében is benne van és az Előszó is hangsúlyozza — történeti-etimológiai szempontú, vagyis az egyes szavaknak nem csupán az eredetével foglalkozik, hanem a leglényegesebb adatok alapján röviden vázolja a címszavak és azok legfontosabb származékai történetének időrendbeli alak- és jelentésváltozatait, és rámutat az anyagi vagy szellemi világ azon részére is, mellyel az illető szavak, szócsoporthoz eredetileg és történetileg kapcsolatban voltak, illetőleg vannak. Ezért egyetértünk a szótár főszerkesztőjének, szerkesztőinek és munkatársainak azzal az elvi állásfoglalásával, hogy „a szótörténet és a szófejtés egy és oszthatatlan...” (i. m. 10). Nem is gondolható, hogy ennek a rendkívül fontos alapelvnek az érvényesítése ellen a magyar nyelvészeti irodalom maradandó értékű szófejtéseinek az ismeretében bárki is ellentmondana.

A másik fő jellemzője ennek a történeti-etimológiai szótárnak az, hogy a kitűzött célt igen tervszerűen, nagy tudományos igénnyel valósítja meg. Meglátszik az Előszóból és az egész kötetből, hogy a szótár munkaközössége alaposan tanulmányozta a hazai és a külföldi szakirodalmat, és sokat foglalkozott szerkezeti kérdésekkel, valamint a szófejtés elvi-módszertani problémáival. Szerkezeti tekintetben az arányosság következetes érvényesítését tapasztalhatjuk nemcsak az egyes szócikkek fölépítésében, hanem az egész műben. Stílusában is mintaszerű: a nem szakemberek számára is világosan van megfogalmazva.

Az Előszó (7) kellő módon megokolja a szótár megírásának szükségességét és kitűzi célját: „Szótárunk mindenekelőtt tudományos célokat szolgál. Összegezi, kritikailag értékeli és a szükséges kiegészítésekkel bővíti azt a hatalmas szótörténeti-etimológiai ismeretanyagot, amely a magyar szóképzés kutatásában főlhalmozódott... Szintézis voltához illően munkánk célja természetesen az is, hogy a szakembereket további részletkutatásokra ösztönözze, a magyar szótörténeti-etimológiai vizsgálatoknak, valamint az ezekhez szorosan kapcsolódó magyar hangtani, alakantani és jelentéstani buvárlatoknak további fellendülésére vezessen.” — A szótár írói munkájukat nem csupán a nyelvtudomány művelőinek szánták: „Arra törekszünk — mondja az

Előszó (8) —, hogy mindazok a különféle szakterületen dolgozó kutatók, akik a magyar nép anyagi és szellemi művelődésének folyamatát, ennek egészét vagy egyes részleteit vizsgálják, forrásanyagot találhassanak benne, tanulságokat meríthessenek belőle, segítséget kaphassanak tőle.” — De a nagyközönség részére is biztos kalauzult óhaját szolgálni a magyar szókészlet törzsanyaga eredetének a megvilágításában.

Hogy a jól kijelölt célt ez az I. kötet sohasem téveszti szem elől, és minden szócikk annak a szolgálatában áll, az a főszerkesztő szakavatott és koncentrált irányításának, a szerkesztők és munkatársak igényes és összehangolt munkájának és nem utolsósorban az egész szótáríró gárda baráti kollektívájának köszönhető.

4. A címszóanyag kiválogatásában és összeállításában a szótár szerzői igen körültekintően jártak el. Még akkor is meglátszanék ez, ha az igen alapos Előszó nem tájékoztatna róla, hogy a munka elkezdése előtt e tekintetben is beható tanulmányokat folytattak. Kitűnik az Előszóból az is, de az egész I. kötet is mutatja, hogy a szótár írói tanultak az EtSz. címszavai teljességigényének a kárából, tartalmi és szerkezetbeli aránytalanságainak a következményeiből és KNEI ZSÓFIA ISTVÁNNAK (MNy. XL, 158 kk.) „A Magyar Etymologiai Szótár”-ról írt cikkéből is. Azonkívül a külföldi etimológiai szótárak tanulmányozása is segíthetett e szótár címszóanyagának a helyes kialakításában.

A szótár törzsanyagát a mai magyar köz- és irodalmi nyelv szavai alkotják a modern élet sok nemzetközi szavával együtt, de helyet kaptak benne azok a régi nyelvi, elavult szavak és mai tájszavak is, melyek régi nyelvünkben jelentősebbek voltak, illetőleg a mai nyelvjárásokban van meg a kellő szerepük (vö. 8—9).

Hogy mármint az elavult szavakból és a mai tájszavakból, továbbá a nemzetközi szavakból, azután az egyes területek szakszókincséből, a tudományágak műszavaiból mit vesznek föl és mit hagynak el, az bizonyára mindig szavanként került és kerül ezután is mérlegelésre.

A TESz. címszóanyagának az imént jelzett kijelölése föltétlenül helyes, a követelményeknek megfelel, és az I. kötet anyaga eszerint is alakult. Természetesen mindig vannak olyan határesetek, amikor vitatkozni lehetne azon, hogy helyes-e egy-egy szónak a kihagyása vagy fölvétele, de ez a szótár I. kötete címszóanyagának egészének a sikeres összeállítását nem érinti.

A fentiek elismerésével jegyzem meg most már azt, hogy az *akcsa* 'quadrans' elavult szót például föl kellett volna venni a szótárba, mert ez, bár csak a MünchK.-ben fordul elő négyszer, nyelvészeti és irodalomtörténeti, sőt művelődéstörténeti szempontból is jelentősnek látszik. Az *akcsa* szót ugyanis — vö. oszm. *akčä* 'petite pièce de monnaie' > román *acce* 'monnaie, denier, sou' > MünchK. *akla* (EtSz.) — az EtSz. elgondolkoztató megjegyzése szerint — „valószínű, hogy a fordítók . . . az ottani lakosságtól hallották”, annál is inkább, mivel XVI. századi moldvai ezüst pénzekben *akze* van írva (uo.). Ha ugyanis a MünchK. *akla* szava nem a kódex másolójának a szóhasználatát az eredeti szövegnek valamely, az *akcsá*-val szinonim kifejezés helyett, ennek a szónak nagyobb a jelentősége, mint általában a kevés adatban ránk maradt elavult szavaké. Azonkívül vannak olyan, csak egy, esetleg két adatban ránk maradt elavult szavak is, melyeknek ebben a szótárban föltétlenül helyük van. Ilyen például a II. kötetben helyet kérő HB.-beli *isa* is.

Az helyes, hogy kihagyták a szótárból az egy vagy két adattal igazolt,

kevésbé fontos nyelvjárási meg régi nyelvi szavakat. Azzal is bizonyosan egyetért minden szakember, hogy a tulajdonnevek etimológiáját nem tartalmazza a TESz., de azok a tulajdonnevek, melyek közszókból lettek, és szótörténeti vagy etimológiai jelentőségük van, az illető közszavak alatt mint fontos szótörténeti adalékok megtalálhatók.

Nyelvünk eredeti — uráli, finnugor, ugor eredetű és belső keletkezésű — szócsoportjai mellett nemcsak a már régebben meghonosodott jövevényszavakat, idegen szavakat, tükörszavakat találjuk meg a szótárban, hanem azokat az idegen eredetű elemeket is, melyeknek egy része nemzetközi szavakként újabban került bele szókészletünkbe. Ez utóbbiaknak nagy száma feltűnő, de ebben a szótárban ilyen mértékben való tárgyalásuk mégis indokolt, mert híven mutatják, hogy társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, tudományos és technikai szempontból egyaránt részese a magyar nép és nyelv is a XX. század közepe táján világszerte tapasztalható forradalmi fejlődésének, és kifejezik ezek azt is, hogy minden vonatkozásban benne vagyunk a nemzetközi élet bonyolult szervezetében.

A TESz. címszóanyagának ebből a tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt helyes kijelöléséből meg körülhatárolásából bizvást következtethetünk arra is, hogy ez a szótár sem csonka nem marad, sem pedig szerkezetében nem aránytalanul el az idők folyamán, és a kijelölt időre az I. kötetre jellemző elvek szerint meg fog jelenni a befejező, III. kötet is.

5. A címszavak rendszere a praktikusság szempontjait követi. Azok a származékok, melyeknek megvan a mai magyar nyelvben az alapszavuk is, általában az illető alapszó alatt találhatók meg, nyomdatechnikailag jól kiemelve. Azok a szavak azonban, melyeknek az alapszóval való etimológiai kapcsolata hangtani, alaktani vagy jelentéstani, esetleg e három ok valamilyen kombinációja miatt nem világos a nagyközönség számára, de olykor a szakemberek számára sem mindig bizonyos, hogy hol találhatók, külön szócikkben szerepelnek, úgyhogy utalószóval az illető alapszó alatt is felhívják rá a figyelmet. Így például a *cserény* l. 'vesszőfonadék', 2. 'pásztortanya' stb. szócikk végén is jól kiemelt utalás történik a *sövény* és a *szó* szavakra, melyekkel a *cserény* etimológiailag összefügg. Kihalt szavaknak különféle képzős származékai az egyik származékszó címszava alatt találhatók (pl. az *akad* ige az *akaszt* címszó alatt van), s erre is megfelelő utalás hívja fel a figyelmet. A származékokban gazdag szócsaládok olyan tagjai, melyek viszonylag önállóbbak lettek, és szintén több származéknak képezik az alapját, ha az alapszóhoz való viszonyuk világos is, akkor is külön címszavak alatt találhatók (pl. az *áld* mellett *áldozik*, *leáldoz*), de az utalás ilyenkor is mutatja az etimológiai kapcsolatot. Ezzel az eljárással, amint erre az Előszó (9) is utal, az áttekinthetetlen és szövevényes szócikkek létrejöttét akarták megakadályozni a szótár szerzői. A szótár történeti-etimológiai jellegéből folyik, hogy az alapszónak látszó, de történetileg mégis származékszó az alatt a címszó alatt szerepel, amelyből keletkezett. Így például *csend* 'Stille' szavunk a *csendes* címszó alatt található, mert az előbbi az utóbbiból való elvonás eredménye. Ezért a *csend*² címszó a *csendes* melléknévre utal, ahol a *csend* keletkezésének magyarázata is olvasható. — Általában megjegyezhetjük, hogy a szótár könnyen kezelhető, jól áttekinthető, igen praktikus, utalásai — melyek szükség esetén kölcsönösek — mindig eligazítják a szókészlet egyes elemeinek eredete után érdeklődőket.

A szótárban való gyors eligazodást a mindenre kiterjedő gondos „Tá-

jékoztató a szótár használatához” (magyarul: 24—31, németül: 32—41) nagymértékben előmozdítja.

6. A szócikk felépítése. — A szótár történeti-etimológiai szempontjának címbeli hangsúlyozása kifejeződik az egyes szócikkek szerkezeti felépítésében is. Minden szócikk három részből áll. Az első rész: a szócikk legfontosabb szótörténeti adatait tartalmazza időrendben s a megfelelő jelentéseket, szintén az illető adatok időrendje szerint. Ebben az első részben vannak természetesen a különféle származékok is, félkövér betűkkel jól kiemelve, jelentéseikkel együtt. A szócikk második része a szó eredetét tárgyalja igen világosan megfogalmazva a nem szakemberek számára is. A harmadik rész a szócikk legfontosabb irodalmát nyújtja, kiemelve belőle azokat a szakirodalmi tételeket, melyek a szerkesztőség szerint az illető szó vagy szócsalád eredetének szempontjából a leglényegesebb megállapításokat tartalmazzák.

7. Követve mármost az egyes szócikkek szerkezeti tagolódását, először a szócikkek első bekezdésében levő szótörténeti résszel kell foglalkoznunk, melyben az illető szóra, esetleg annak ugyanott tárgyalt származékaira vonatkozó leglényegesebb adatok vannak időrendi sorrendben, pontos forrásmegjelöléssel, majd az adatok jelentései, jelentésváltozatai következnek, szintén az adatok időrendje szerint.

Az Előszó (10—1) utal rá, hogy ez a szócikk-adattár csak a legszükségesebb adatokat tartalmazza: „E válogatás eredményeképpen közöljük a legkorábbi előfordulásokat, a fontosabb alaki és jelentésbeli változatokat, módosulásokat; a legkorábbi, illetőleg a leggyakoribb származékok közreadásával pedig megvilágítjuk a tárgyalt szavak családosulási folyamatait”. — Mivel szótörténeti szempontból a szótár munkatársai önálló kutatásokat is végeztek (vö. 10), sok fontos szótörténeti ismeretünk módosul: például sok szó első előfordulását korábbi időből idézik, mint eddig tudtuk; sok szónak hozták napfényre eddig nem ismert alak- és jelentésváltozatait is, melyek olykor az illető szavak eredetének kérdésébe is döntő módon beleszóltak. Dicséretes mértéktartás, hogy az újonnan feldolgozott sok forrás által nyújtott adathalmaz fölött a szótár írói úrrá tudtak lenni, és nem veszték bele: kitűzött céljukat nem tévesztették szem elől.

A szótörténeti dokumentáció a rendelkezésre álló források kiaknázása és a szótár íróinak önálló adatgyűjtése (vö. 10) következtében igen jó. Etimológiai szótár szerzőinek nem is lehet feladata olyan nagymértékű adatgyűjtés, mint amilyent a TESz. írói eddig is végeztek, de ha végzik és elvégzik, elismerést érdemelnek érte. Kétségtelen ugyanis, hogy nyelvtudományi irodalmunkban még a kiadott források sincsenek megfelelően feldolgozva sem grammatikai, sem pedig lexikális szempontból. Különösen érvényes ez a megállapítás az egész XVII. századnak és a XVIII. század első felének a kiadott (hát még ki nem adott!) nyelvemlékeire. Éppen ezért — mondom — különösen elismerésre méltó a szótáríró kollektívának a szótörténeti dokumentáció önálló gyűjtéssel való kiegészítő munkája, amennyiben 1200-ig minden magyar oklevelet és 1500-ig minden magyar szövegemléket is feldolgoztak, sőt a XVI. századból is több nagyobb szövegemléket. Felhasználták az Akadémiai Nagyszótár anyagát is, hasonlóképpen az Új Magyar Tájszótárnak, valamint a Magyar Nyelvatlasznak az etimológiák szempontjából fontos adatait, és az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár kéziratot gyűjtésének is beledolgozták a TESz. szótörténeti dokumentációjába.

A rendkívül gazdag adattár lehetővé tette — mint az Előszó is figyelmeztet erre, s már utaltunk rá —, hogy a szótár a tárgyalt szavak első előfordulását sokszor jóval korábbi időből közli, mint eddig ismertük. Így például az *aba* első adata a TESz.-ban 1525-ből való (az EtSz. 1556-ból idéz rá első adatot). Hasonlóképpen: *achát*: 1604. (EtSz.: *agát* SI.); *agens*: 1632. (EtSz.: 1803.); *agítál* 1847. (EtSz.: KELB.); *apetitus*: 1710. (EtSz.: Gvad.) stb.

Mindennek elismerése mellett megemlítem, hogy az okleveles és régi szójegyzékekből való adatolás néhány esetben aránytalanul nagyobb az összefüggő magyar nyelvemlékekből való bizonyítékok mellett, és ez sokszor az illető szavak jelentésének megállapításában is bizonytalanságra vezethet.

Az *ártány* 'verschnittener Eber' szóra csak oklevelekből és szójegyzékekből vannak adatok. A BrassSzt. 21 nem tekinthető hiteles adatnak e szó állítólagos 'kandisznó; Eber' jelentésére, mert e nyelvemlék ezen a helyen hiányos: „Erdeij *kan* — aper ... aper namque domesticus *h a b e n s t e s t i c u l o s* — *kan* ... Arthanÿ.” — Ebből nem szabad azt kiolvasni, hogy az *ártány* valaha is 'kandisznó; Eber' jelentésű volt. A három pont azt a szöveghiányt jelzi, mely az *Arthanÿ*-ra vonatkozott. Az összefüggő szövegemlékek és az élő nyelv nem igazolják az *ártány* 'Eber' jelentését. Az EtSz. — egyik szerzője MELICH, a BrassSzt. közlétevéje — nem közli az *ártány* vélt 'Eber' jelentését. — A BrassSzt. adatához fűzött kikövetkeztetett jelentés helyett jobb lett volna a NySz. valamely, az *ártány*-ra vonatkozó összefüggő szövegemlékből vett idézetét e szó adattárába fölvenni.

A *csik*¹ szóra — a szó eredete szempontjából fontos 1. és 2. jelentésre nézve, de még a többire nézve is — csak szórványemlékekből, szójegyzékekből és szótárakból vannak adatok, összefüggő magyar szövegből nincsenek, pedig ilyen adatok — mint majd látjuk ebben az esetben is — döntő fontosságúak lehetnek a dokumentált szavak eredetének a megvilágításában.

Persze: a szórványoknak, szójegyzékeknek ez a nagymértékű fölhasználása érthető, mert az Új Nyelvtörténeti Szótár kéziratában már rendelkezésre állnak, de emellett ne feledkezzünk meg a szó etimológiája szempontjából fontos összefüggő szöveges adatokról sem.

A szócikkek szótörténeti része hiteles, igen világos, jól tagolt, áttekinthető, és az adatok jelentései is általában egyértelműen, szabatosan vannak megjelölve. Általában a legényegesebb adatok idézésére törekedtek.

Szemmel látható a szótörténeti adattár hitelességére való nagy gondviselés. Azok a legrégebbi adatok, melyeknek szövegkörnyezete nincs, vagy a szövegkörnyezet nem mutatja meg, hogy az illető adat a címszó alá tartozik-e, meg vannak kérdőjelezve. Az *almanakja* gr. 1613-ból datált szó mellett (Pázm: Kal. 809. Kreszn.) is ott van például a megjegyzés: „ellenőrzésre szoruló adat”. Én megkísértem ez adat hitelességét itt Szegeden ellenőrizni, de nem tudtam, mert itt nincs meg a Kalaúznak 1. kiadása. . . — A szótár írói tehát kétségtelenül nagy gondot viseltek arra, hogy a szótörténeti részbe csak hiteles adatok vétessenek fel, s a kevésbé hiteleseknek igyekeztek ilyen voltára a figyelmet felhívni.

Néhány esetben azonban iráshibás vagy torzult alakok is belekerültek az adattárba, ami az ilyen hatalmas munkában bizony előfordulhat. Ezeknek egyikét vagy másikat hibás voltuk ellenére eredetileg nem is e szótár írói minősítették hitelesnek, hanem nyelvészeti hagyományként öröklődött rájuk.

Ilyen a *beszéd* címszó alatt a kikövetkeztetett **besze* nominativus a BécsiK. 157, 158: *bèzet* adata alapján. Erről a szótár azt a magyarázatot adja,

hogy a „A R. *besze* alakváltozat elvonás eredménye. A *beszél* származékszó *beszél* < **beszédl* alakokból fejlődött.” A **besze* szó mint a *beszédl* > *beszél* : > **besze* elvonás eredménye, SIMONYI (NyF. 11. sz. 20–1; NyÉrt. IX/12 : 30, hivatkozik rá az EtSz.) magyarázata JÁSZAY (RMNy. III, 274) alapján. Elfogadja ezt az EtSz. (I, 382) is, KÁROLY SÁNDOR is (A Bécsi Kódex nyelvtana 33), ő *besz* (= *beszéd*) nominativust következtet ki, de KNEZSA (SzlJsz. I, 90) megkérdőjelezi, és megjegyzi, hogy a Bécsi és a MünchK.-ben *beszéd* is előfordul. — KNEZSÁNAK igaza van, hogy kételkedik a BécsiK. és a MünchK. *bèzet* (= *beszédet*) tárgyragos alak egykori meglétében, és a **besze* nominativusban. A BécsiK.-beli és a MünchK.-beli *bèzet* (= *beszédet*) éppen úgy íráshiba, mint a DöbrK. 63: „te *beziðbe*”, amely helyesen: „te *beziðedbe*” lenne. Hogy **besze* vagy **besz* nem volt, és hogy a *bèzet* (= *beszédet*) íráshiba a BécsiK.-ben és a MünchK.-ben, annak az a kétségtelen bizonyítéka, hogy a BécsiK.-ben KÁROLY szójegyzéke szerint (A Bécsi Kódex nyelvtana 33) összesen k é t s z e r fordul elő *bèzet*: 157₂₃, 158₁, jelentése: 'sermonem', tehát 'beszédet'. Ezzel szemben a *bèzed* ~ *bèzéd* vagy ennek toldalékos alakja, pl. *bèzedbè*, *bèzednèc*, *bèzedet* ~ *bèzedet* stb. összesen n e g y v e n k i l e n c s z e r fordul elő, ide számítva a 28: *bèzèttèkrè* (= *beszédtèkre*) adatot is. Már ezek után is be kell látni, hogy a *bèzet* íráshiba *bèzedet* helyett. Annál is inkább, mivel a BécsiK. 157. lapján (Dániel 9: 23), ahol az egyik *bèzet* (helyesen *bèzedet* lenne) adat is van, ugyanazon kódexlapon, sőt ugyanabban a bibliai versben előfordul a *bèzed* nominativus is. — Ugyanilyen íráshiba a MünchK. két *bèzet* adata is. Az első *bèzet* így van (Máté 13, 31; VOLF lapjelzése: MünchK. 39, FARKASNÁL: 20ra 3–4): „Egeb pelda *bèzet* *vètè nèkic*...” — Igen ám, de ugyanezen a kódexlapon még a következő adatok vannak: „Egeb *peldabèzèdèt*...”, *peldabèzèdnèlkrul*, *peldabèzèdecbèn*, *peldabèzèdet*; az előtte levő kódexlevélen is (VOLF: 38; FARKAS: 19vb 12–3): „Egeb pelda *bèzèdèt* *vète azocnac*...” van! — Ezek után semmi kétség sem lehet afelől, hogy a Lukács 19: 11 (VOLF: 154; FARKAS: 77vb 15–6): „... *hozia tolduan è pelda bèzet*...” (helyesen: „è pelda *bèzèdèt*”) is csak íráshiba lehet. Ezért a **besze* vagy **besz* törlendő a magyar szavak sorából.

Az *ad* címszó alatt szerepel 1420 körüli időből az „ette gr. (ÓMOlv. 283)” adat. Azonban ez Rotenburgi János német deák magyar följegyzései közül való, és kétségtelen torzítás, a várható *atte* helyett: „Culczèr ette kynyer || ette (*wart* áthúzva) *bart*- (Cl)auier da panem da vinum [Kulcsár, adj te kenyér, adj te bortl]” (ÓMOlv. 283.) Csak azért, mert 1420 körüli időből való, nem érdemes idézni, zavart okozhat, megtévesztő.

A *bocskor* címszó alatt szerepel: „1598: *Bochkerberth* (Gregor).” Az ideiglenes forrásjegyzéknek a tájékoztatása GREGOR közleményére vonatkozólag bizonytalanságban hagyja az érdeklődőt. Most már, a MNy. 1967. évi 4. számának megjelenése után (MNy. LXIII, 498) látom, hogy GREGOR FERENC „Szótörténeti adalékok” című folytatásos közleményében megvan ez az adat a MGSz. (XI, 61)-ből idézve: „... *Bochkerberth* den. 12.” — Az adat közlése indokolt, mert hátha ez a hangváltozat rejtegeti a *bocskor* szó eredetéként a megoldását. — Ugyanakkor azonban gyanús is: nem íráshiba-e a *Bochker*- előtag *e*-je az összetétel 2. tagja *e* betűjének a hatása alatt? Hiszen a *bocskor*-nak ilyen, vegyes hangrendű alakjára több adat nincs. Ilyen esetben — sajnos — végére kell járni az adat hiteles vagy nem hiteles voltának, és meg kell mondani legalább azt, hogy feltétlenül hitelesnek látszik-e, vagy pedig gyanús. Ha az íráshiba gyanúja fennforog, legjobb kérdőjelet tenni az

adat elé. Szerintem ez íráshibás alak. — Ennél az adatnál sokkal becsebb példaul Bethlen Miklós Önéletírásának (I, 206—7) az a részlete, melyben Bethlen Miklós arról szól Zrínyi a „*telekes bocskorra*” húzott csizmát levetvén, ment be vaddisznót vadászni, s az első vaddisznó szerencsés elejtése után a végzetes vadkan megölésére „Csak *bocskorban* lóra kapa. . .” (i. m. 207). Viselettörténeti szempontból is fontos ez az adat, mert láthatjuk, hogy a bocskort a XVII. században főnemese is használták. Különben a *bocskor*-ra meg a *telekes bocskor*-ra van bőséges adat a NySz.-ban is, de a TESz. ezeket az adatokat mellőzte, pontosabban szólva: nem idéz közülük.

Az *agyag* címszó alatt szereplő 1227: „*ogogovs Berch*” (= *ogyogos* vagy *agyagos bérc*) íráshibás alak, mert az *-s* képző előtti rövid tővéghangzó jele nem lehet *ov* betűkkel írva.

Az *áld* címszó alatt van a többi között a BécsiK. 39: „*Aggon* még tégedet vr” (= Benedixit te Dominus). Csakhogy ez is íráshiba. Elég egy pillantást vetni KÁROLY SÁNDOR szójegyzékébe, hogy erről meggyőződhetünk: ott van utána a felkiáltó jel is: „*Aggon (még) (!) 39₂₂*; de utána: *Algon (még) 4₄ | < alg- >: (meg) ~ -a 133₈₃; -uk (még) 25₁₆*.” — Az íráshibás alak helyett lehetett volna bármelyik más hiba nélküli adatot idézni.

8. A szótörténeti adatok jelentéseinek megjelölése igen gondos. Ha néhány pontatlanságot megemlítek itt is, ezt nem okvetetlenkedésből teszem, hanem azért, hogy a következő kötetekben még ilyen apróságok se forduljanak elő.

Már fentebb említettem azt, hogy az *ártány* nem jelenthette azt: 'kandisznó; Eber'; ez a jelentés a BrassSzt.-ben nincs meg. Ha valaki tudja, mi az az *ártány*, hát a pásztorok tudják, s HERMAN OTTÓ is tudta (vö. Pászt. 541), de a pásztorok sem ismerik 'kandisznó' jelentését az *ártány*-nak és HERMAN OTTÓ sem.

A *cserepcsik* a halászatnak is egyik gyakran használt eszköze; így neve is közismert a XIX—XX. századi halászat nyelvében is (vö.: HERMAN, HalK. II, 777; NYÍRI, A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi hagyományai 81).

A *fontó* jelentésvizonyainak megvilágításához hozzájárul a halászatban használatos *fontó* tárgy és annak neve (vö.: HERMAN OTTÓ, HalK. II, 785; NYÍRI i. m. 90) is.

Nem pontos a *fordul* alatt a BécsiK. 39: *fordolattam* gr. 'fordulása, fordulata' jelentésmegjelölés; a kérdéses hely: „. . . z onnat idè *fordolattam* . . .” ~ Káldi: „. . . s mind onnét megtértemben . . .” (= et inde hunc revertentem). Vagyis „*ide fordolattam*” = 'ide fordulásom közben', mint ahogy az *eszik* címszó alatt a MünchK. 29: *eyèttè* (helyesen: *eyèttè*) majdnem helyesen: 'évés közben', egészen pontosan: 'évése közben'.

Latin eredetű szavaink régi nyelvi adatainál nem ártana megjegyezni, hogy például a régi latin jövevényszavak *s* betűje nem *sz* hangot jelöl, hanem *s* vagy *zs* hangot. Hasonlóképpen a *ge*, *gi* hangkapcsolat is *gye*, *gyi*-nek ejtendő. Tehát az 1599: *absolutosok*, az 1682: *adminisztrálta* *s*-sel hangzott, még a XIX. század elejéről valók is így, mint ahogy az 1792-ből való *Gymnasivumban* = *gyimnázivumban*, és a R. *gira* 'régí pénz és súlyegység' is így hangzott: *gyíra*.

Ezek az apró megjegyzések nem kisebbitik, hanem kiemelik a szótörténeti szócikk-részek megbecsülhetetlen értékét. Arra mutat ez a pár

megjegyzés, hogy a TESz. 3517 címszavának szótörténeti adattárából csak ezen a néhányon akadt meg a szemem, nem kritizálás, hanem mérlegelés céljából.

9. A szócikkek és az egész kötet legfontosabb és legizgalmasabb része: a szavak eredetével foglalkozó *etimológiai fejtegetések*. Uráli, finnugor, ugor eredetű szavaink mellett ott vannak a magyar nyelv külön életében keletkezett szavak, a honfoglalás előtti és utáni jövevényszavak a nemzetközi szavakkal együtt. Ez utóbbiak legnagyobb része a XIX. és különösen a XX. században került nyelvünkbe a gazdasági, a társadalmi, a politikai, a kulturális élet gyors fejlődése és az ezekkel együtt járó nemzetközi kapcsolatok következtében.

Az eredeti és az idegen eredetű magyar szavak etimológiáinak tudományos módszerű és eredményű feltárása rendszeresen mintegy száz éve folyik, és ebben a munkában a hazai és a külföldi — a külföldiek között főképpen a finn — nyelvészek egész serege vett és vesz részt ma is. Egy-egy szó vagy szócsalád eredetének és történetének a kiderítésében is a legtöbbször többen is közreműködnek, sőt nemegyszer több nemzedék is munkálkodik, vitatkozik rajta, olykor a végérvényesnek vélt etimológia ügyében új perfelvétel történik, és egészen más megoldás lesz az eredmény. Sokszor vallatóra kell vonni egyes etimológiák kérdésében több más tudományágat is.

Hogy a szófejtés, mely a nyelvtudománynak igen jó kutatási módszerekkel rendelkező ága, nem mindig jár kellő sikerrel, annak a nyelv, így a magyar nyelv szókészlete egyedeinek vagy kisebb-nagyobb csoportjainak sokszor rendkívül szövevényes múltjában van a magyarázata, de erre itt kitérni nem lehet.

Mindez megérteti a TESz. munkálatai irányítójának és munkatársainak azt az eredeti álláspontját (12), hogy a szótárban elsősorban a magyar szótörténeti és szófejtő irodalom eddigi eredményeit akarták összegezni és kritikailag értékelni, „új, eddig a szakirodalomban részletesebben nem tárgyalt megoldásokba pedig csak a legszükségesebb esetekben” óhajtottak bocsátkozni (uo.).

Az etimológiai szótárak írói ennél tovább menni valóban nem szoktak.

De ezen az állásponton az összegyűjtött anyag alapján változtatni kellett, mert a szótárban tárgyalt szavak egész sorára vagy egyáltalán nem volt, vagy alig volt szakirodalom, vagy az eddigi eredmények nem voltak meggyőzők, sőt az újonnan előkerült adatok fényénél tarthatatlan etimológiák is akadtak: „viszont a megoldást hosszabb időt igénylő, bonyolultabb részletkutatások nélkül is meg lehetett találni. . .” (uo.). Ezért azután — tájékoztat tovább az Előszó —: „szótárunk igen számos ponton új vagy jelentékenyen átalakított etimológiai megoldásokra kényszerült, vagyis a magyar szókészlet egyedeinek történeti-etimológiai problematikájára nézve meglehetősen sok részletet elsőként publikál” (uo.).

A szótáriró gárdának ez az állásfoglalása indokolt és igen tiszteleltre méltó. Kitűnik ugyanis a szótárból, hogy csakugyan elég sok magyar szó eredetével nem foglalkoztak szókészletünk kutatói eddig.

Ilyenek például az *egyel*¹ 'üt, megver' (< *egy* szn. + *-l* képző), melynek van *-z* képzős változata is; az *egyel*² 'különféle kapásnövények veteményét úgy ritkítja, hogy egy bokorban csak egy növény maradjon; vereinzeln' (< *egy* szn. + *-l* képző), ennek is van *-z* képzős változata | az *élelmiszer* (1839.) szavunk, melynek megalkotásában szerepe lehet a német *Lebensmittel*-nek |

a *főte* 1. 'oszlopfő', 2. 'a bánya belső térségének mennyezete' bányászati szak-
szó (< *fő* 'fej' + *-te*, vö. *elő-te* 'a kemence szájának rendszerint sárból készített
nyílászárója' | *franciakulcs* (1882.) műszaki szó (valószínűleg a ném. *Franzose*
'franciakulcs' alapján; Franciaországból terjedhetett el) | *gyóta* 1. ? 'erdő'; 2.
'legelő' (eredete ismeretlen); stb.

A nemzetközi szavak tetemes részének egyáltalán nincs hazai szakiro-
dalma, pedig egy-egy nemzetközi szócsalád tagjainak etimológiai összefüggése
még akkor sem feltétlenül világos, ha a végső forrást a külföldi szakirodalom
már kiderítette.

Például az *aktuális* (1766.) 1. 'tényleges, valóságos', 2. 'időszerű' és az
aktualitás (1834.) 1. 'működés, időszerűség' szóknak egymáshoz való viszony-
nyárol még nem tudunk semmit, ha csak az világos, hogy az *aktuális* latin
eredetű (< lat. *actualis* 'tényleges, működésben levő'). A szótár rámutat arra,
hogy az *aktualitás* a latin *actualitas*-ra megy vissza, s „2. jelentése valószí-
nűleg német hatásra alakult ki a magyarban”. — Ehhez hasonlóan a TESz.
foglalkozik először nálunk például a következő nemzetközi szavak eredetével:
adjunktus, *abesszin*, *absztrakció*, *akt*, *aktív*, *akvarell*, *akvárium*, *alligátor*, *allűr*,
ankét, *antant*, *antilop*, *dioptria* stb.

Több tükörszavunk eredetét is a TESz. világítja meg először. Például:
ámokfutó (< ném. *Amokläufer*); *angyalcsináló* (< ném. *Engelmacherin*);
dobhártya (< újkori lat. *membrum tympani* 'dobhártya') stb.

Ezeknek a nemzetközi szavaknak és a tükörszavaknak nemcsak az
eredetét tárja fel a TESz., hanem rámutat azoknak más nyelvekbeli kapcsola-
tataira és a tükörszavak eredete megértéséhez szükséges egyéb tényekre is
(vö. *ámokfutó*, *angyalcsináló*), ha vannak ilyenek.

Azonban a magyar szókészlet tetemes hányadának gazdag az etimoló-
giai irodalma, és a TESz. az egyes szavak eredetének kérdésében — a rájuk
vonatkozó szótörténeti adatok vallomásának figyelembevételével — e szó-
fejtő irodalom eredményeinek kritikai mérlegelése alapján foglal állást, és
minősíti a szavakat eredetük szerint, vagy az eredetükre vonatkozó jelenlegi
ismereteink szerint.

Megállapíthatjuk, hogy a TESz. az egyes szavak eredetének kérdésében
a rájuk vonatkozó irodalom alapos tanulmányozása után általában igen körül-
tekintően és meggondoltan foglal állást.

Az uráli, a finnugor és az ugor eredetű, vagy talán ilyen eredetűeknek
minősíthető szavak megítélésében a TESz. — néhány eset kivételével — a
szintén 1967. végén megjelent finnugor szempontú magyar szófejtő szótár
I. kötetére: A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei-re támaszkodik. Örömmel
hangsúlyozhatjuk, hogy nyelvünk ezen legrégebbi szócsoportjait — a finnugor
nyelvtudomány nagy eredményeinek következményeképpen — az MSzFE.
alján eredetük kora szerint vagy uráli, vagy finnugor, vagy ugor korbeli-
eknek minősíti a TESz., a korábban szokásos finnugor és ugor megjelölés helyett.
— Az is nagyon fontos, hogy megadja a szótár az ebbe a csoportba tartozó
szavaknak rekonstruált alapnyelvi hangalakját is. A rekonstrukció természetete-
sen mindenütt követi a MSzFE.-t¹, de az etimológiák tekintetében több
esetben más az álláspontja.

Az MSzFE. például nem tartja finnugor eredetűnek *faj* szavunkat,
ezzel szemben a TESz. rámutat arra, hogy „A *faj* -nak a *fiú*-tól független

¹ Az *ér* 'patak' finnugor alapalakjában sajtóhiba van: „*šer3* vagy *sär3*”, helyesen:
„*šer3* vagy *šär3*” (vö. MSzFE.); a *fek-sz-ik* inkább < fgr. **päkks* (Comp Gr. 420; MSzFE.).

finnugor és ugor egyeztetési tévesek. . .” A TESz.-nek igaza van. — Az MNy-FE. a N. *csuhé* ’ághegy háló; Zuggarn, Fischnetz’ szót obi-ugor szavakkal egyezteteti, igaz, hogy nem kategorikusan. A TESz. ezt a szót nem tartja ugor eredetű szónak, azért nem is tárgyalja. Helyesen teszi, mert ez a magyar szó a *suh-* hangutánzó tőnek a származéka, ott viszont helye lenne neki a TESz.-ben. Ennek a *suhé* ~ *csuhé* ~ *csuhi* ’ághegy háló’ (MTSz.) szónak változata ugyanis a *suha* ’fiatal fűzfaeredés’ (NYÍRI, A kiháló szentesi víziélet 101); „*suhatőke*: olyan vastagabb fűzfaág végződése, ahonnan budár-fonáshoz használatos 10—12 *suha*, azaz z ö l d f ű z f a v e s s z ő ered.” (NYÍRI i. m. 104). Vö. ehhez 1585: *Suhé* ’everriculum’ (CAL.), id. MSzFE. I, 126: ez az ’ághegy háló’ *suhé* ~ *csuhé* ~ *csuhi* és a *suha* ’fűzfavessző’ tanúsága szerint vékony suhogó vesszőből lehetett, vagyis ennek nem szabad a rokonságát a vogulban és az osztjákban keresni.

Ez a példa is megmutatja, milyen nehéz a dolguk az ilyen szófejtő szótár íróinak még akkor is, ha van szakirodalom a szavakról. Már említettük, hogy vannak olyan magyar szavak, szócsoportok is, mégpedig szép számmal, melyeknek eredetét és történetét már régen kiderítették. Ilyenek például az uráli eredetű *al* 1. ’alsó’, 2. ’valami alá tartozó területrészt’; stb.; *emik* ’szopik’; a finnugor eredetű *ad*, *csomó* (az -ó magyar képző), *daru*, *egér*, *fagy* nomen-verbum; az ugor eredetű *aszik*, *domb*; a *fárad*-nak *fár-* töve (vö. *fáraszt*), a képzett szó — a legtöbbször — már magyar fejlemény; stb.

Ezeknek és általában az uráli, a finnugor és az ugor eredetűeknek minősített szavaknak — mint mondtuk — megadja a szótár a kikövetkeztetett alapnyelvi alakját és jelentését is. E mellett legteljesebben a honfoglalás előtti török, továbbá a szláv jövevényszavak eredete van feltárva, a többi, különösen a német jövevényszavaké kevésbé, úgyhogy általában a honfoglalás előtti török jövevényszavak szócikkeiben is meg tudja jelölni a szótár azt az átadó nyelvbéli szóalakot, melyet a magyar nyelv annak idején átvett; hasonlóképpen meg van jelölve a szláv jövevényszavak átadó nyelvbéli hangalakja is, ha ezt a szláv jövevényszavak különleges nehézségei ellenére is ki lehetett deríteni. Néhány esetben más jövevényszavak átadott szóalakja is szerepel.

Még ezeknek az eredet szempontjából ma már kevésbé problematikus szócsoportoknak szótárba sűrített etimológiai jellemzése is nehéz feladat minden szófejtő számára. A TESz. ezt a feladatot kitűnően oldotta meg: a rokon nyelvi, illetőleg — jövevényszavak esetében — az átadó nyelvből és rokonságából idézett adatok bemutatása mellett minősíti az illető szavakat eredet szerint, majd nyelvünkbeli fejlődésükről, főbb származékaik kialakulásáról tájékoztat, és jelentésvisznyaik történetét is gondosan vázolja. Ki kell emelni, hogy az egyes szavak eredetének a megállapításában a j e l e n t é s v i s z o n y o k t ö r t é n e t é r e nagy gondot viselnek a szótárban, és ez nagy értéke e munkának.

A belső keletkezésű szavaknak szintén van egy olyan — igen gazdag — csoportja, melynek az eredete már tisztázva van, ezeknek az eredetét és történetét is nagy gonddal, igen világosan és szépen jellemzi a szótár.

Van azonban szókészletünknek — mint minden nyelv szókészletének — egy olyan csoportja is, melynek eredete tekintetében egységes álláspont még nem alakult ki, eredetük kérdésében különböző feltevések vannak, melyeket többé-kevésbé valószínűsítettek: ezek eredetének a kérdésében vagy azt kénytelenek a szótár szerzői mondani, hogy eredetük vitatott, vagy eredetük is-

meretlen, vagy valamelyik megoldást fémjelzik állásfoglalásukkal, vagy pedig saját kutatásaik alapján új magyarázatot adnak.

Bizonyos, hogy szókészletünknek ez a szócsoportja jelentette a TESz. íróinak nemcsak a legtöbb gondot, hanem a legtöbb örömet is, különösen akkor, ha kellő bizonyítékok alapján a vitatható kérdéseket meg tudták oldani, de még akkor is, ha szabatosan megállapíthatták, hogy az eddigi magyarázatoknak milyen gyengéik vannak. A szakemberek — amellet, hogy a TESz.-t önmagában is nagyra értékelik — különösen azért hálásak, hogy ebben a rendszerező munkában kendőzetlenül fel vannak mutatva a nehézségek, a megoldást továbbra is váró problémák is, hiszen ezek viszik előbbre majd szókészletünk vitatott vagy ismeretlen eredetű szavainak a megfejtését.

Így például kellően megvizsgálva az *avagy* kötőszó és határozószó eredetének két magyarázatát, kevésbé valószínűnek tartja az *avagy*-nak az *a*- mutató névmástó + *-v* névmásképző + *-gy* módhatározórag megszilárdulásával való keletkezését, és hallgatólagosan valószínűbbnek tartja annak az *a* mutató névmás + *vagy* 'van' önálló mondatból fejlődését. — A TESz. állásfoglalása lényegében helyes, de határozottabb is lehetne: az *avagy a*- mutató névmástó + *-v* névmásképző + *-gy* módhatározórag megszilárdulásával való magyarázatot el kellett volna vetnie.

A *göbe* a TESz. szerint „Bizonytalan eredetű. Talán hangutánzó szó, legalábbis erre mutatnak egyes alaki és jelentésbeli vonatkozásai, illetőleg feltehető rokonsága.” — Bizonyosan hangutánzó. A TESz. által KRIZÁTÓL idézett „*göbbent*: belemárt valamit a mi göbögő hanggal merül el” — már önmagában is igazolja a hangutánzó eredetet; vö. még HEGEDŰS, MoldvCs. 318: *göbe* 'vízzel telt gödör' és: *göbbent, göböktet* 'hirtelen vízbe márt'.

Igen meggyőző indokolással erősíti meg a TESz. a *göncölszékér* < *Künzel* ~ *Günzel* becéző név (= *Konrád*) + *székér* összetételből való magyarázatát.

A *fiastyúk* 'Plejádok; Siebengestirn' csak éppen meg van említve az EtSz.-ban. A TESz. viszont rámutat arra, hogy van még nyelvünkben *csibés-tyúk, csirkés-tyúk, fiascsillag* is, és efféle elnevezések más nyelvekben is vannak erre a csillaghalmazra vonatkozólag. A TESz.-re jellemző tehát az is, hogy a tárgyalt szavak eredetének megvilágítása céljából sokszor utal más nyelvek megfelelő szavainak a magyarral analóg módon való keletkezésére is.

Jól megokolja a TESz. az elavult *fial* 'mostohafiú; Stiefsohn' *fi* alapszóval + *-l* kicsinyítő képzővel való alakulását a magyar *kis anya* 'mostohaanya', *kis apa* 'mostohaapa' analógiával, de emellet osztják, finn, észt analógiákra is hivatkozik. Viszont: a szintén elavult *atval*, írva: *athual* 'mostohaapa' szó összetett szó volt, és vagy *at* 'atya + *val* (< **pälä* 'fél'), vagy pedig a „*-val* utótag egyeztethető a déli osztják mostohaági viszonyt jelölő *-uat* elemmel. . .” — „Kicsinyítő *-l* képzős származékként való magyarázata elfogadhatatlan.” — E két elavult szó eredetével kapcsolatos vélemények jól mutatják, milyen nehéz az etimológiai szótár íróinak a dolga.

A TESz. Előszava utal arra, hogy ugyanazon szó eredetére vonatkozó különböző etimológiák közül sokszor egyiket sem lehet helyesnek minősíteni. Ez valóban így is van, s az etimológiai kérdések rendkívül szövevényes, komplex voltában leli a magyarázatát.

Előfordul azonban az is, hogy a szótár az ugyanazon szóra adott különböző magyarázatok közül nem mindig azt a magyarázatot vagy összefüggést

fogadja el érvényesnek, amelyik mellett a bizonyítékok szólnak. Bízvást megemlítem ezeket, hiszen csekélységek a mű egészének tudományos értékéhez képest; azonkívül: nincsen olyan etimológiai szótár, mely minden tekintetben tökéletes lehetne.

A *bűz* és *bűdös* etimológiájához. A TESz. vitatott eredetűnek mondja, de az 1. helyen az iráni eredet lehetőségéről szól, és 2. helyen említi azt, hogy „Magyar ikerszó önállósult eleme az *iz* ikerítéséből; vö. *iz-biz*, *izellen-bűzetlen* (NySz.).” És megjegyzi: „Egyik származtatás sem eléggé meggyőző: az 1.-nek hangtani és némi jelentéstani, a 2.-nek elsősorban szótörténeti nehézségei vannak.” — Az iráni eredet lehetőségének 1. helyen való említése már csak azért sem indokolt, mert hangtani és „némi” jelentéstani nehézségét látják; ezzel szemben a 2. etimológiának elsősorban szótörténeti nehézségét említik, az „elsősorban” kitétel nincs megindokolva, tehát jelentősége nincs. A 2. etimológiának (*ize-bíze* ~ *űze-bűze* : > *bűz* : *bűzös* ~ *bűzös* : > *bűdös*) azonban szótörténeti nehézsége nincs. Az, hogy már 1268-ból van „iuxta *byzus cut*” (Oklsz.) és — hozzátehetjük a *bűdös* címszó alól — 1347-ből van *Byduskut* helynév, de az *yzeet byzeet* ikerszó csak a XVI. század elejéről van adatolva: ÉrdyK. 510b: „ez halandofagnak *yzeet byzeet*...”, nem lehet szótörténeti akadály ennek az etimológiának az útjában több ok miatt. Az egyik ok az, hogy egy szó első előfordulása a legtöbb esetben nem azt jelenti, hogy az illető szó keletkezése idején nyomban leíratik, matrikulába vétetik, ezt jól tudják és másutt figyelembe is veszik a szótár szerzői. Mint ahogy egy szó több jelentésváltozata közül is a legrégebbiről adatolt jelentésváltozat nem föltétlenül egyszersmind a legrégebbi jelentését is mutatja az illető szónak. Így a *csóvál* eredeti jelentése: 'égő taplóval suhogó hangot hallatva szalma- vagy más gazesomót forgat' volt, és a kezét, fejét stb. *csóválja* csak későbbi kifejezés lehet. Ez kétségtelenül be van bizonyítva. Ennek ellenére az utóbbi kifejezésekre és jelentésre XVI. századbeli adataink vannak, az eredeti jelentésre pedig háromszáz évvel későbbi időből vannak adatok (vö. NYÍRI, Csóva: Pais-Eml. 364—70). — Jól mondja hát PAPP LÁSZLÓ is (NytudÉrt. 58. sz. 166), a többi között a szó jelentésviszonyairól is írtában, hogy „Egyáltalán nem bizonyos, hogy az időrend szerint első jelentés valóban is első.” De az is igaz, hogy egyáltalán nem bizonyos az sem, hogy az időrend szerint először felbukkanó alakja a szónak feltétlenül előbbi a később jelentkezőnél. Mert az is a véletlennek a műve, hogy egy-egy alaktani, egyszersmind etimológiai szempontból fontos szóalak korábban vagy későbbben kerül-e napvilágra. — De azt hiszem, hogy azt is meg tudjuk mondani: miért nincs okleveles adat az *ize-bíze* ~ *ize-bűze*; *sē ize*, *sē bűze* kifejezésekre. Azért, mert az oklevelek nem szoktak ilyen kifejezéseket tartalmazni. A szójegyzékek is csak egyes szavakat tartalmaznak, de nem efféle kifejezéseket. Viszont az ÉrdyK. írója, akit HORVÁTH JÁNOS az első írói egyéniségnek nevez, ő — lám — él az élő nyelv kifejezésével (nem az egyházi tartalom által teljesen befolyásolt nyelv ez), mely élhetett nyelvünkben öelötte négyszáz évvel is, mint ahogy él őutána négyszáz évvel, még ma is (vö. MÉSZÖLY: Pais-Eml. 352 és ÉrtSz. III, 583): „*se ize*, *se bűze*”. Ebből következtethető az, hogy régi ikerszó lehet az *ize-bíze* ~ *űze-bűze*, ezért a *bíz* ~ *bűz*-nek belőle való kiválása jól meg van okolva. Ennek ellenére nem szerepel a *bűz* adattárában az az ÉrdyK.-beli *yzeet byzeet* s a mai „*se ize*, *se bűze*”, pedig ezek vitathatatlanul fontos adatok. Vö. még 1781: *izellen-bűzötlen* (Gombási István: Harmintznégy Prédikáziók. Kolozsvár, 1784. I, 103) stb.

A *büdös* címszó alatt helyesen mondja a szótár, hogy a „*büdös* alapszava a *büz*, képzője az -s ellátottságot kifejező képző. A többeli *z~d* váltakozásra vö. az *íz ~ édes*, N. *vizes ~ vides* stb. alakpárokat.” Ez utóbbi mondatban levő egyik példát azonban helyesbíteni kell. Tudniillik nem: *íz ~ édes*, hanem *ézes* (vö. ÖMS.) *~ édes!* Ez ugyanis nagyon lényeges, mert csak *ézes* > *édes* lehetett, mint ahogy *vizes* > nyj. *vides*, *fizesse* > nyj. *fidesse*, de ugyanott csak: *fizet*; *Jézus* > *Jédus* (Pais-Eml. 352). Viszont: akkor nem megokolt kétségbe vonni a *büzös* > *büdös* etimológiát, még akkor sem, ha ezzel egyesek nem értenek egyet, mert ez a disszimiláció be van bizonyítva. Ha a TESz. szerzői ezt az etimológiát ennek ellenére sem látják bebizonyítottnak, akkor is csak azt mondhatják: „talán *büzös* > *büdös*.” Az iráni eredetet viszont elfogadhatatlannak kellett volna minősíteni. — A *nemez* föltehető etimológiájának (vö. oszét *nimäd*: SzófSz., illetőleg iráni **nämäd*: HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 31, 99), melynek az oszétban legalább vegyes hangrendű megfelelése kimutatható, nem szabad olyan bizonyító erőt tulajdonítani a *büz* és *büdös* etimológiájára nézve, mint a XVI. század elejéről igazolt *ízét-bizét*, a mai *se íze*, *se bize*, az *ézes* > *édes*, *vizes* > *vides*, *Jézus* > *Jédus*, *fizesse* > *fidesse* (de csak *fizet!*) adatoknak, melyekből világos a hangtani fejlődés: *íze-bize ~ íze-bize ~ úze-büze ~ úze-büze* : > *büz ~ büz* : > *büzös* > *büdös*. A jelentésfejlődés is ezt igazolja (vö. Pais-Eml. 351–5); vö. még ehhez: „*Úz*: rossz szag. *Úze* vagyon e húsnak. *Őn úzös* szája vagyon, hogy nem lehet közjél menni hozzá” (Halmágy, NyK. XXXI, 418); „*még-büzöl*: megszagol” (Halmágy, NyK. XXXI, 399).

A *csík*, melynek legfontosabb két jelentése: 1. 'Schlammbeisser', 2. 'angolna; Aal', a szótár szerint ismeretlen eredetű, tehát nem tartja valószínűnek azt, hogy a *csík* <: *csikhal* < *sík-hal* 'síkos hal' (MÉSZÖLY: SzegFüz. I, 227–8) volt a szó történetének az útja. Pedig ez az etimológia jó. A bizonyítékok ugyanis a következők: 1. A *csík*-nak is meg az angolnának is közös tulajdonsága az, hogy s í k o s. Utal a cikk Zrínyi „*síkos* ángvillát” kifejezésére (Idill Vadász 65, SzegFüz. I, 6), továbbá Fejér Antal (vö. SzegFüz. I. 6) szavaira: „Ember markából ama *sík* angolna kicsúszik.” Kiegészíthetjük ezt Veresmarti Mihály (V. M. munkái II, Bp., 1888. 127) 1639-ből való következő igen fontos adatával: „Mindazonáltal a filozófust senki beszéddel meg nem rekeszheti vala. Mert az eleibe vetett kérdéseknek oly mesterséges beszéddel vette eleit, hogy a mikor leginkább azt ítélnék, hogy meggyőzetett, mint egy t e k e r g ő s í k *csík* ismét elszaladott’ (a kiemelés tőlem). HERMAN OTTÓ (MHal. I, 477, id. MÉSZÖLY: SzegFüz. I, 6) „s í k o s jószág”-nak mondja a *csík*-ot. Ebből valóban csak az következhetik, hogy a *csík* onnét vette a nevét, hogy s í k, azaz s í k o s, mint ahogy Gelei Katona 1645-ben is mondotta: „*csík*, hogy már s í k” (id. SzegFüz. I, 227). 2. Ezt az etimológiát teljesen bizonyossá teszi az, hogy a *sík*-tőnek van *csík*-, *csuk*- változata is” (SzegFüz. I, 228).

Olykor — különösen a kifejezőszavak vonatkozásában — túlságosan megszélesíti a szótár az e t i m o l ó g i a i ö s s z e f ü g g é s e k föltevésében. A *berzenkedik*-nek a *borzad*, *borzas* stb. szavakkal való kapcsolatára helyesen mutat rá a szótár, de azt kár föltételezni, hogy a *berzenkedik* „a hangfestés síkján távolabbról rokonságban lehet még a *birizgál*, *bizgat* és esetleg a *bizserog* stb. szavakkal is”; hasonlóképpen nem szabad még „esetleg” sem etimológiai kapcsolatba hozni egymással a *bonyolít*-ot a *bodor*, *bodorít* meg a *bútor* ~ *bútyor* ~ *pútyor* szavakkal. Elég ezeknek a jelentésváltozatait és hangalakjait jól szemügyre venni, hogy ezt belássuk.

10. Mint e cikk elején már szó volt róla, a szótár 3517 önálló szócikket tartalmaz, voltaképpen tehát 3517 magyar szó történetét és etimológiáját elemzik a szerzők e nagy mű I. kötetében. Ahány szócikk, annyi etimológia és szinte ugyanannyi szótörténeti és szófejtési probléma, melyek — a szavak eredetének természete szerint — a nyelv világából lépten-nyomon visszaviszik az olvasót társadalmunk történetének abba a korába és szejetébe, ahol a szó eredetét vette, és a jelenkorig nyomon kíséri, vagy ha elavult a szó: élete végéig. Rendkívül szövevényes munka ez. Nemcsak nyelvészet kell hozzá, hanem társadalomtörténet, archeológia, néprajz, az egyes korokra és termelési módokra jellemző gondolkodásmód ismerete is, röviden: népünk bonyolult múltjának, jelenének és nyelvének teljes ismerete, továbbá invenció és erős kritikai érzék.

A TESz. ezek alkalmazásával nyújtja az I. kötetben levő magyar szavak eredetét és történetét, és emellett sok esetben megjelöli még a tárgyalt szavak mai nyelvi stílusértékét is. Ebben is újat nyújt A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai szótára. És mivel ez a mű eredményeivel és problémáival majd újabb kutatásokra is ösztönöz, a TESz., ha készen lesz, a magyar szófejtés történetében korszakhatárt is jelölhet.

NYÍRI ANTAL

II.

1. E szótár megjelenése nagy lépés azoknak a nagyszabású terveknek megvalósításában, amelyek évtizedek óta érzett hiányokat vannak hivatva pótolni. Ha a magyar nyelvtudomány kézikönyve nem készült is el abban a formában, ahogy azt a két háború között tervezték, a nemrég megvalósult vagy éppen nyomás alatt álló, illetőleg kiadásra már előkészített művek, mint az Értelmező Szótár, a nagy leíró nyelvtan, a finnugor elemek szótára, a nyelv-atlasz, az új tájszótár, az új nyelvtörténeti szótárnak legalább a szójegyzékek anyagát feldolgozó része, újabb és újabb szektorát valósítják meg a régi terveknek. Mindez arról tanúskodik, hogy nyelvtudományunk szervesen fejlődik, s az egyéni részletmunkák mellett jó ütemben haladnak a nagy kollektív munkálatok is.

A jelen szótár a magyar szófejtő irodalomnak olyan kimagasló teljesítménye, amelyet csak a legnagyobb elismeréssel lehet üdvözölni, mert terjedelemben és minőségben messze felülmúlja a magyarhoz hasonló lélekszámú nyelvek etimológiai szótárait, de kiállja a versenyt a nagy lélekszámú, nagy kultúrájú nyelvek hasonló feldolgozásaival is.

2. Éppen mivel e munkát ennyire sikerültnek tartom, szükségét érzem, hogy először is néhány szót szóljak e siker egyik titkáról, a munka elméleti előkészítéséről és megszervezéséről.

Ez a szótár sok tekintetben szerencsésebb körülmények között indult meg, mint az Értelmező Szótár.

Ott először meg kellett küzdeni egy mesterségesen szított nyelvészellenes közhangulattal, majd kezdetleges körülmények között a kollektív munka szervezési nehézségeivel. Hátráltatta az Értelmező Szótár munkálatait az is, hogy hazai minta hiánya miatt az egész mű belső szerkezetét menet közben kellett kialakítani, s így egy-egy újabb szempont érvényesítése végett

gyakran már kész részeket is át kellett dolgozni. Ezeket a nehézségeket a Történeti-etimológiai Szótár elindításánál le lehetett küzdeni. A nyelvészetellenes közhangulat nemcsak hogy megszűnt, hanem szinte az ellenkezőjébe csapott át. A nyelvészetnek más tudományágakba való átnyúlása, a nyelv rendkívüli emberi értékeinek tudatosítása, a nyelvtudomány gyakorlati hasznának felismerése oly kedvező légkört teremtett, amilyen a nyelvtudomány kialakulása óta talán még soha sem volt. A szótár szerkesztőinek egyik érdeme éppen az, hogy nemcsak a tudományos szükségletet tartották számon, hanem felismerték az élénk közérdeklődés jelentőségét is, és a művet eleve úgy tervezték meg, hogy kielégítsen ugyan minden tudományos igényt, de mentes legyen minden fölösleges ballasztól, s vonzó, olvasmányos feldolgozásával megtalálja az utat a szélesebb olvasórétegek szívéhez, mindazokhoz, akik nemcsak öntudatlanul akarják használni anyanyelvüket, hanem néha-néha egyetmást szívesen megtudnának a történetéről is. Egyébként ez a szélesebb körű olvasótáborra való appellálás a munka tudományos színvonalának egyáltalán nem ártott, sőt inkább használt. Így nem került bele a szótárba az a rengeteg szalmacséplés, amit a különböző légből kapott elméletek, kritikátlan ötletekből született etimológiák cáfolása jelent. Az érdeklődő a szakirodalom alapján tovább kutat-hat, a fontosabb irodalomra külön jel hívja fel a figyelmet.

A szótár belső szerkezetének kialakítása, a munka megszervezése és lebonyolítása mintaszerűen történt, s éppen ezért tanulságul szolgálhat későbbi hasonló vállalkozások számára. Itt ismét nagy érdeme a szerkesztőségnek, hogy hasznosított minden olyan tanulságot, amelyet az Értelmező Szótár nyújtott, és gondoskodott arról, hogy az ott előfordult hibák meg ne ismétlődjenek. A szótár célját, felépítését, szerkesztési elveit tartalmazó részletes elaborátumot s a próbaképpen kidolgozott szócikkeket kívülállókkal is alaposan megvitatták, a hozzászólásokból kiszűrték az értékesíthető tanácsokat, ezekkel a szerkesztési elveket kiegészítették, s a továbbiakban már nem változtattak rajtuk.

A munkatársi gárda megszervezése intézeti, illetőleg tanszéki belügy. Erről csak annyit akarok mondani, hogy meggyőződésem szerint a magyar nyelvtudományban aligha készült még egy kollektív munka, amelynek munkatársai ilyen önzetlen ügyszeretettel és ilyen harmonikus együttműködésben dolgoztak volna.

A munka lebonyolításában rá kell mutatni egy-két olyan újításra, amely egyrészt az egész munkafolyamatot lényegesen meggyorsította, másrészt pedig a szócikkek íróinak munkáját megkönnyítette. A szakirodalom feldolgozásáról van szó. Mindenki, aki valaha is írt etimológiai cikket, jól tudja, hogy milyen nehéz megbirkózni az egyre növekvő szakirodalommal, különösen mivel egy-egy szóra vonatkozó történeti adatok és megállapítások a legkülönbözőbb lelőhelyeken vannak szétszórva. A szerkesztőség a szakirodalom feldolgozásában abból az alapelvből indult ki, hogy a szócikk írójának úgyis el kell olvasnia minden, az illető szóra vonatkozó közleményt, fölösleges tehát e közlemények előzetes tartalmi kivonatolása. Így csak a szó-lelőhelyek cédulakatalógusát készítették el, de ezt mechanikusan és lényegesen rövidebb idő alatt, mint ha kivonatoltak volna. Hogy viszont a cikk íróját ne hátráltassa számos olyan hely visszakeresése, ahol esetleg a szót csak említik, de érdemlegeset nem mondanak róla, az ilyen cédulákat egy már fejlettebb nyelvészeti ítélőképességgel rendelkező munkatárs előre kirostálta. Így a cikk írója szelektált bibliográfia alapján láthatott munkához.

A kész szócikkek belső szerkesztőségi és külső speciális szakmai lektoráláson mentek keresztül, míg végleges formájuk kialakult. Mindezek a munkafázisok egy kis üzem összehangolt termelési folyamatához hasonlíthatók.

3. A feldolgozott címszavak megválogatásában a szerkesztők szándékosan szakítottak a GOMBOCZ—MELICH-féle Magyar Etymologiai Szótár maximalista elveivel. Kizárták a tulajdonneveket, a nagyon ritka, szinte csak egy-egy adattal igazolható elavult szókat, mint például *bebzonár* és az igen kis területen élő tájszavakat. A tudományos és technikai szakszókincs felvételénél is határokat szabtak.

De azért az elavult szókincsből bekerült mindaz, aminek valamennyire is történeti jelentősége van, illetőleg amivel a szakirodalomban már érdemlegesen foglalkoztak, így *alafa*, *atval*, *aszag*, *babug*, *cinadof*, *citvar*, *dóka*, *falkony*, *faris*, *fosztán*. Másrészt helyet kaptak az olyan tájszavak is, amelyek elég nagy területen élnek, mint *ampa*, *ánszlog*, *áspa*, *babkáros*, *bárcs*, *canga*, *dalma*, *dánguba*, *dobroc*, *dorozsba*.

Az idegen szók bőségesen vannak képviselve. Nemcsak a régi és újabb latin vagy latinositott elemek, amelyek minden latin műveltségű nép nyelvében megtalálhatók, mint *amnesia*, *antikvárius*, *bürokrácia*, *celebrál*, *deklarál*, *dekrétum*, *delikvens*, hanem a XVIII. és XIX. század fordulója óta folyamatosan meghonosodó divatszók, mint *allür*, *banális*, *bizsu*, *bohém*, valamint az egyes szaktudományok területéről köznyelvűvé általánosult kifejezések, mint *falanszter*. Kár ugyanakkor, hogy például a XVI. század óta ismert *anabaptista* mint művelődéstörténetileg igen érdekes szó nem került be. Majd az *újkeresztény*-nél pótolni lehet.

Szerepel a magyar nyelvújításnak minden életképesnek bizonyult alkotása: *ábra*, *adoma*, *alany*, *alap*, *álca*, *állam*, *élc*, *erény*, sőt néhány olyan is, amely egy darabig élt, de később kiszorult a használatból: *ébrény*. S ugyancsak szerepelnek a legújabb nyelvfejlődés eredményei, mint *bringa*, *cucc*, *éca*, *foci* stb.

Külön dicséret illeti a szerkesztőket, hogy összetett szavakat és származékokat is önálló szócikkekkel szerepeltetnek. Ma már több etimológiai szótár áttöri azt a régi elvet, hogy csak az alapszavak eredetét kutatja. Hazai körülményeink között ennek az új eljárásnak sokkal nagyobb jelentősége volt, mint másutt. Mivel Nyelvtörténeti Szótárunk anyaga alig terjed túl a XVII. század végénél, és a készülő Nagyszótár belátható időn belül aligha fog megjelenni, az egész XVIII. és XIX. század szókincsgyarapodása tulajdonképpen homályban fekszik. Ebből a jelen munka igen értékes anyagot mutat be. Itt csak az összetételekre utalok, amelyek közül néhány régebbi korba nyúlik vissza: *ádámsutka*, *ádámkosztüm*, *agyafúrt*, *árfolyam*, *árnyékszék*, *árvalányhaj*, *árverés*, *árvíz*, *baklövés*, *barátfüle*, *bőkezű*, *bükkfanyelvű*, *cintányér*, *csapszék*, *cseppkő*, *csirkefogó*, *derékszög*, *dobhártya*, *dobostorta*, *egerút*, *éghajlat*, *eskór*, *fehérenemű*, *fehérenép*. A legtöbb ilyen szó mögött a fogalomalkotásnak új eredményei rejlenek, ha tehát komolyan vesszük a nyelv és gondolkodás kapcsolatát, a tárgytörténet és szótörténet összefüggéseit, nem elégedhetünk meg a régimódi gyökereséssel. A szerkesztőség ezt az igényt felismerte, s a származékoknak és összetételeknek bő teret engedett.

A szótörténeti dokumentáció érdekében a szótár önálló gyűjtést is végzett. A latin szövegek magyar szórvány-elemeit 1200-ig, a magyar szövegeket 1500-ig mind újra feldolgozták, de magyar szövegekből néhány fontos későbbit is, mint például az 1577-ből való orvosi könyvet, ugyancsak teljesen feldolgoztak.

4. Mindez azonban, amit eddig elmondottam, tulajdonképpen csak a munka előkészítését és kereteit jelentette, a lényeg az egyes szócikkek kidolgozása volt, s hogy ez milyen módon történt és milyen eredményeket mutat, abban most már nemcsak a szerkesztőknek és a munkatársi gárdának, hanem az egész magyar etimologizáló nyelvésztársadalomnak is része volt. A szócikkek íróinak eredeti feladata nem lehetett más, mint hogy összegezzék, kritikailag minősítsék az eddigi eredményeket. Az alapelv az volt, hogy ne próbálkozzanak maguk új etimológiai megoldásokkal, ahol nem tartják kielégítőnek az eddigi eredményeket. Ez az elv túlságosan szigorúnak látszik, de érthető. Jól tudjuk, hogy akár csak egy új etimológiai feltevés megalapozásához is milyen sokoldalú vizsgálat és bizonyítás szükséges, ami természetesen időt és helyet igényel. Ha tehát a munkatársak kezdik beledolgozni saját új felismeréseiket a szótárba, vagy le kell mondaniuk a részletes bizonyításról, ami a megoldást pusztán ötletté degradálja, vagy részletesen bizonyítanak, s ezzel egyrészt a munka menete lelassul, másrészt a szócikkek értekezésekké duzzadnak. Lényegében tehát meg kellett maradni az eddigi eredmények összegezése és kritikai minősítése mellett. Hogy tehát ebben a szótárban mennyi a helyes etimológia, mennyi a helytelen, s hány olyan szó van, amelynek eredete egyszerűen ismeretlen, azért a felelősség az egész magyar nyelvésztársadalomra terhel. A munkatársaktól legfeljebb csak azt lehet számon kérni, hogy ezt vagy azt miért fogadták el, illetőleg miért vetették el.

5. A magyar szófejtés napjainkban módszerváltozáson megy keresztül, s ez bizonyos mértékig a jelen szótárban is érezteti hatását. A klasszikus etimológiai eljárás az egybevetett szavakban egyúttal a hangszabályok tökéletes érvényesülését is kereste. Erre szigorú mértéket állított fel, s azok az egybevetések, amelyek ennek nem feleltek meg, kiestek a rostán. Ennek az eljárásnak egyrészt az volt a hátránya, hogy igazi kutatásra nem nagyon ösztönzött, inkább kritizált, másrészt meg egy-egy hangtanilag szabályos levezetés érdekében néha etimonokat konstruált, magyar szavakat például nem létező és sohasem létezett szláv vagy német szavakból is származtatott. Az etimon felderítését tehát gyakran annak megkonstruálása helyettesítette. Ez a merev hangtani, illetőleg konstruáló etimologizálás azonban ma egyre inkább háttérbe szorul, és egyre inkább érvényre jut a tárgy- és szótörténet részletes felderítése, a jelentések, használati körök, szóföldrajzi viszonyok, a szinonimika és számos más, a megoldást elősegítő körülmény elemzése. Mivel azonban e komplex kutatás nem a szavak tökéletes összecsengését keresi, gyakran hangtani szabálytalanságokkal találja magát szemben, s éppen ezért eredményeit nehezen tudja elismertetni. Aki megszokta, hogy az etimonokban egyúttal a hangszabályok tökéletes érvényesülését is látta, nem fogad el olyan megoldásokat, amelyek ezt nem nyújtják, még ha egyébként megalapozottaknak látszanak is. Maga KNEZSA is, aki sokoldalú kritikának vetette alá szláv jövevényszavainkat, gyakran túlságosan mereven érvényesítette a hangtani kritériumokat, és ilyen érveléssel elvetett számos, egyébként igen valószínűnek látszó egyeztetést. Ő azonban óvakodott attól, hogy etimonokat konstruáljon; ezt az eljárást mindig is elítélte.

Az a kérdés mármost, hogy a jelen szótárban hogyan tükröződnek a magyar szófejtés konkrét eredményei és a módszerbeli felfogások. Ezt a legjobban egyes szócsoportok, etimológiai típusok bemutatásával lehet szemléltetni.

6. Aránylag nem nehéz az olyan szavak feldolgozása, amelyek nyelvünk közismert finnugor örökségei, mint *ágy, álom, agyar* stb. Ugyancsak inkább a szótörténeti dokumentáció, mint az etimológiai megoldás szempontjából jelennek munkát a történeti korban és jól ismert nyelvekből átvett jövevényszavaink, a szláv, német, oszmán-török, latin és újlatin rétegek. Szintén inkább szótörténet kérdése egy-egy nyelvújítási képződmény vagy modern idegen szó helyes értelmezése.

E csoportokon belül azonban az igényesebb etimologizálás rendkívül sok részletproblémát szeretne tisztázni, amelyre nem mindig tud feleletet adni. Így a szláv átvételek körén belül ma már nem elégszünk meg azzal, hogy egy szónak egyszerűen tudomásul vesszük szláv eredetét, amint ezt MIKLOSICH tette, hanem törekszünk közelebből rámutatni az átadó nyelvre. Ha azonban nincs olyan hangtani kritérium, amely ezt eldönti, akkor csak nagyon körülményes bizonyítással, a fentebb részletezett érvek kombinációjával tudunk valamennyire is valószínű feltevést megkockáztatni. A német átvételeknél az átadó dialektus és az átkerülés kora, az oszmán-török szóknál a közvetlen átvétel vagy a szerb-horvát közvetítés, a latin és újlatin rétegnél például a latin és olasz elemek szétválasztása okoz gondot. Mindezek a problémák a szócikkekben elég részletesen feltárulnak. Így a *bajnok, bitang, csizmadia, bárka* egy-egy ilyen terület jellemző szócikke.

A magyar nyelvújítás alkotásai igen sokfélék; lehetnek tükörszók, többtagú tükörkifejezések, jelentésátvételek, elvonások. Ezek egy-egy korszak új fogalmi igényeit voltak hivatva kielégíteni, s egyúttal idegen, főleg latin, német, ritkábban francia és más kifejezéseket kellett helyettesíteniük. Ez a törekvés a leggyakrabban sikerrel járt, néha az idegen és az újonnan keletkezett magyar szó egymás mellett élt tovább, mint az *anekdota* és az *adoma*. A szótár ilyen cikkei igen tanulságosak, mert nemcsak egyszerű szómagyarításokat adnak, hanem igen sok művelődéstörténeti vonatkozást is tartalmaznak; *ábra, adoma, alany, alap, álca, állam, élc, erény, eszme, étvágy* stb.

Hasonlóan tanulságosak az újabb keletű nemzetközi vándorszók: *abszurd, adjunktus, adjutáns, admirális, adoptál, affektál* stb.

7. A bármilyen szempontból problematikus szavak természetesen bonyolultabb elbánást kívánnak. A magyarban vannak szóhasadással szétvált alakok; vannak szavak, amelyeknek eredete bizonytalan, s két vagy több egyformán elfogadható vagy egyformán kétes etimológiai megoldásuk is lehet; vannak, amelyeket régebben valamely feltételezett idegen szóból származtattak, de az újabb kutatások ezt a hitet megingatták, s a szó bizonytalan eredetű lett. Ezek és ezekhez hasonló problémák mutatkoznak meg az alábbi mintaszerűen kidolgozott szócikkekben: *acsarkodik, aggastyán, agy, alabárd, álnok, arat, botos, botránkozók, butykos, csata, derék, érsek*.

Az olyan óvatos fogalmazás és a nehézségek olyan feltárása, amely például a *derék* és *érsek* esetében elmélyedő kritikáról tanúskodik, kívánatos lett volna más esetekben is. Az általánosan elfogadott származtatások között ugyanis még mindig elég sok van, amelyeknek idegen alapszava pusztán konstrukció vagy legalábbis nagyon gyanús. Áll ez főleg a magyarban és a szomszédos szláv nyelvekben egyaránt meglevő szavakra. Ennek tipikus példája az *ablak*. Ezt mindenki a szláv *obľz* 'kerek' melléknév származékának tartja, úgyhogy a magyarba egy 'kerek nyílás' jelentésű *obľok* jött volna át. Az egyeztetésnek több gyengéje van. Az *-okz* képző a szlávságban igen ritka, és arra, hogy melléknévből valamely tárgy nevét képezné, nincs példa. Más képzővel

pedig a délszláv *oblok* alakok miatt operálni nem lehet. A másik hiba az, hogy az *oblok* csak a magyarral érintkező szláv zónákban van meg, kivéve a szorbot. Hiányzik a nagyorosz és lengyel területen. Gyanús továbbá, hogy azokban a nyelvekben is, ahol megvan, a magyarhoz képest fiatal, szótörténeti dokumentációja alig van, és egyéb 'ablak' jelentésű szók mellett, mint *okno*, *prozor*, mindenütt csak olyan periferikus szó, mint — mondjuk — a délszlávban az olaszból átvett *funestra*, *ponestra* vagy a törökből átvett *pendžer*. Mindez tehát ezt a formailag igazán kifogástalan származtatást nagyon is aggályossá teszi. Valószínű, hogy az *oblok* a szlávban éppen olyan jövevény, mint az *ablak* a magyarban, sőt nagyon is lehetséges, hogy a déli szláv nyelvjárásokba éppen a magyarból ment át.

Más természetű, de ugyancsak pusztán összecsengésre alapított származtatás a *burgonya*. Itt ugyan a szótár óvatosabban fogalmaz, de a latin *Burgundia*, francia *Bourgogne*, olasz *Borgogna* földrajzi névvel való összefüggést mégis lehetnek tartja. Egyáltalán nem valószínű azonban, hogy ez a kezdetben csak nagyon szűk területen, Baranyában kimutatható tájszó éppen e földrajzi névvel lenne azonos. Az új növények, állatok stb. felbukkanásakor gyakran megtörténik, hogy nevük egy régebből ismert hasonló dologhoz kötődik, mint *indiai tyúk*, *török búza*, *török bors* stb. Meg kellene tehát vizsgálni, hogy a *burgonya* neve is tulajdonképpen nem egy régebbi növénynek, a *baraboly*-nak valamilyen változata-e új alkalmazásban. A dolog annál inkább is figyelmet érdemel, mert a krumpli cseh nevét a *brambor*-t régebben általában a *Branibor* (Brandenburg) földrajzi nevéből magyarították, ma pedig, figyelembe véve a *bambol*, *bandor* változatokat, inkább a 'dudor, daganat' jelentésű *boubel* szóval hozzák rokonságba (MACHEK, EtSlČSl.). A magyar és cseh elnevezések keletkezésére csak akkor lehetne megnyugtató választ adni, ha a burgonya európai meghonosodását és elterjedését részleteiben is felderítenék.

8. A szakirodalomban többféle megoldással szereplő szavak feldolgozása természetesen nem lehetett egységes.

Vannak úgynevezett vitatott esetek, amelyekben két vagy három megoldási kísérlet is szinte egyformán megalapozott. Ilyenkor a szótár az egyes véleményeket egyforma részletességgel ismerteti, s legfeljebb a végén nyilatkozik, hogy melyiket tartja valószínűbbnek. Ilyenek például a *bicsak*, *boly*, *doboz* cikkek.

Ezekkel szemben állnak azok a szavak, amelyeknél a különböző vélemények közül a szótár egyet, mint legvalószínűbbet kiemel, s a többit csak röviden, mint kevésbé valószínűt vagy helytelen említi. Hasonló az eljárás az olyan szavaknál is, amelyeket a szótár bizonytalan vagy ismeretlen eredetűeknek minősít, éppen azért, mert egyik megoldási kísérletet sem tartja megfelelőnek. Ilyenek: *compó*, *edény*, *gyík* stb. Az ilyen sommás elutasítások helyett véleményem szerint kissé differenciáltabban kellett volna eljárni. A következő kötetek számára némi módosítást javaslok, ami a szerkesztési elvekben semmi lényeges változtatást nem kíván, de a szótár hitelét nagyban növelni fogja. Az elutasított megoldások lényegében két csoportra oszlanak: 1. hangtanilag megfelelnek, de a jelentések áthidalhatatlan különbségei miatt az egybevetésnek komoly alapja nem lehet; 2. a jelentések egyeznek, az egybevetés tárgyilag és szótörténetileg meg van alapozva, de elfogadását hangtani nehézségek akadályozzák. Mindkét típusnak természetesen különböző fokozatai lehetnek. Az ilyen természetű etimológiák kezelése mutatja meg tulajdonképpen, hogy nemcsak a szótári cikk írója, de a lektori gárda és a szerkesztők is milyen elvek

alapján fogadnak el vagy vetnek el valamit, s egyúttal azt is, hogy az etimologizálásnak fentebb részletezett két iránya közül melyiket tartják helyesnek. A jelenlegi eljárásból azonban ez nem mindenütt derül ki. Vannak túlságosan szűkszavúan elintézett megoldási kísérletek: nem meggyőző, nem fogadható el stb. A szótár használója ilyenkor önkénytelenül azt kérdezi: miért? Az ok igen különféle lehet, de lényegében a fenti két típusra vezethető vissza. Javaslatom tehát az volna, hogy a cikk írója ilyenkor konkrétan jelezze a megoldási kísérletet, mint ahogy például a *birs* esetében tette, írja ki a kaukázusi, iráni, török, szláv, német, olasz stb. szót, és rövid érveléssel okolja meg az elbírálást. Ilyenekre gondolok: a hangalak egyezésén kívül minden más körülmény ellene szól; vagy: hangtani nehézségek miatt tárgyi megalapozottsága ellenére sem fogadható el; stb. Az ilyen megjegyzések a cikk terjedelmét alig növelik, viszont jelzik a cikkíró felelős hozzáállását a problémához, az olvasót lényeges dolgokról tájékoztatják, s végül maga az etimológus is megnyugvással láthatja, hogy fáradozásait honorálják. Ilyen megjegyzések kívánkoztak volna többek között a *bocskor*, *cinége*, *compó*, *dőre*, *edény*, *edz*, *gyík* szócikkekbe.

9. A hangtani érvek merev alkalmazására vezethető vissza az, hogy a szótár határozottan elveti olyan magyar szó párok egymáshoz való kapcsolatát, amelyek a jelentésviszonyok alapján összetartozóknak látszanak, de a hangfejlődés eltávolította őket egymástól, illetőleg talán már eleve kétféle hangtesttel jöttek idegenből vagy keletkeztek a magyarban. Ilyenek az *árnyék* és *ernyő*, a *fok* és *fej*, a *fattyú* és *faj*.

Ha meggondoljuk, hogy az *árnyék* és *ernyő* fogalmakat több nyelvben ugyanabból a tőből származó szavak jelzik, hogy ami árnyéket ad, az egyúttal az eső ellen védő tető is lehet, s ha figyelembe vesszünk olyan helynevet, mint *Szentpálárnyéka*, ami nyilván valami építményre utal, akkor a magyar *árnyék* és *ernyő* összekapcsolását nem utasíthatjuk el mereven.

A *fok* és *fej* összefüggésének elutasításában szerintem a hiba ott van, hogy a *fok* jelentéseiben nem ismerik fel az ezeket összekapcsoló közös elemet. Mert a *fok* egyik jelentése nem pusztán 'vízfolyás', hanem igen gyakran kifejezetten a víz eredete, kezdete, más szóval a *feje*. Az olyan jelentés, mint 'valaminek a kiugró része', egészen természetesen kapcsolódunk a *fej*-hez. Jelentéstani alapon tehát egész határozottan a két szó azonos eredetét merem feltenni. Az összekapcsolás merev elutasítása itt sem megalapozott.

Hasonló jelentéstani összefüggések és idegen nyelvi analógiák alapján bátran el lehetett volna fogadni a *fattyú* és a *faj* (*fajta*) összefüggését is. Számomra ugyanis egészen meggyőző MÉSZÖLY megfajta, hogy a *faj* a *fiú* változata, amit a szótár bizonytalannak minősít. Az a tény, hogy a *fattyú* átment a növények vadhajtságainak megjelölésére, a *faj* és *fiú* szavakkal való rokonságot csak valószínűbbé teszi. Az oroszban a *сын* 'fiú' szóból származó *пасынок* jelentése 'mostoha-fiú' és 'fattyúhajtás', s a magyar *fattyú* 'vadhajtságokat lenyes' igéknél pontos mása az orosz *пасыноковать*.

10. Míg a szótár az említett esetekben ilyen szigorú kritériumokat alkalmaz, másutt egyes szavak összekapcsolásában nagyon is messzire megy és a puszta összecsengésre hagyatkozik. Amióta az etimológusok fokozottabb figyelemben részesítik az úgynevezett belső keletkezésű szavakat, a szófejtésnek ez az ága erősen fellendült, és szinte már irányzatnak mondható, hogy lehetőleg minél több szót magyarázzunk belső magyar fejlődésből. Az ilyen etimologizálásnak, mint minden másnak is, csak úgy van jogosultsága és

hitele, ha az összezsengésen kívül más érvekkel is kellő módon meg lehet alapozni. Az összezsengés gyakran félrevezető, és az ember hajlandó nyilvánvaló nehézségek ellenére is például a *káromol*, *ökkel*, *tömlő* szavakat a *kár*, *ököl* és *töm* szavakból származtatni. Az ilyen könnyű és tetszetős összekapcsolásnak nagy veszélye az, hogy esetleg évtizedekre útját állja a tények valódi felderítésének, mert a nyelvészeti köztudatba egyszer begyökerezett hit nem szívesen enged más felfogásnak. E tekintetben a jelen szótár sem elég óvatos, és itt-ott áldozatul esik az ilyen könnyű etimologizálásnak.

Ennek egyik példája a *bojtár* (régi *bujtár*) főnévnek a *bújt* igéből való származtatása. Ennek csak akkor volna alapja, ha a *bújt* 'felbújt, ingerel' igének a régiségben volna 'öriz', esetleg 'hajt, terel' jelentése, és volnának olyan kifejezések, mint **juhokat*, *disznókat*, *ökröket*, illetőleg **nyáját*, *kondát*, *csordát bújt* (*bujtogat*). Ilyenek azonban nincsenek. Másrészt az is kellene, hogy magának a *bojtár* szónak 'hajtó, hajcsár' alapjelentést lehessen tulajdonítani. Erre azonban ugyancsak semmi adat. A *bojtár* egyik szinonimája a régiségben az *öriző*. Vannak régi *barom-öriző*, *disznó-öriző*, *tehen-öriző* összetételek. A jelentéstanilag megalapozott szófejtésnek tehát ebből kell majd kiindulnia.

Hasonlóképpen teljesen önkényes a *cudar* melléknévnek és a *condra* főnévnek összekapcsolása. Egyáltalán nem tudom belátni, hogy ez mennyive valószínűbb, mint a *cudar*-nak a német *zuwider*, *zuider*-ből való származtatása.

Hogy a belső keletkezéssel való magyarázás ma valóságos irányzattá vált, arról az a számos szó is tanúskodik, amelyet e szótár a hangutánzó, illetőleg hangfestő eredetű kategóriába sorolt. Senki sem tagadja, hogy vannak ilyen szavaink, de véleményem szerint a szótár túlságosan sokat magyaráz így, s az embernek nem egyszer az az érzése, hogy csak jobb hóján folyamodik ehhez a megoldáshoz. A nyelvtörténeti módszertan egyik régi tanítása, hogy sok olyan szó van, amelyet ma hangutánzónak érzünk, amely azonban eredetileg nem volt az, csak az elhomályosult eredet és a hanghatás alapján utalja a nyelvérzék a hangutánzók közé. Még inkább áll ez az úgynevezett hangfestő, tehát a hanghatással ábrázoló szavakra. Ha például nem ismerném a *bifláz*, *bili*, *fecni*, *firleflanc*, *galopp*, *kótyavetye* eredetét, nyugodtan rámondhatnám, hogy hangutánzó, illetőleg hangfestő eredetűek. S így vagyunk számos ismeretlen eredetű szóval is. Egy etimológiai szótár azonban nem elégedhetik meg ilyen megoldásokkal. A számos így minősített szó közül csak néhányat emelek ki, amelynél számomra különösen kétes az onomatopoeitikus eredet: *álmélkodik*, *átabotában*, *bagócs*, *bágyad*, *bunfordi*, *bunkó*, *bútor*, *bütyök*, *comb*, *csoport*, *degesz*, *firtat*, *fitos*. Az ilyen szavaknál helyesebb lett volna az eredet kérdését nyitva hagyni.

II. A felsorolt elvi jellegű megjegyzéseimen kívül egyes szócikkekhez is fűzök néhány észrevételt, most már betűrendben.

a g á r. — A cikk nem említi, hogy a szónak tőlünk délre nagy területen (szerb-horvát, albán, görög) *zagar* és hasonló változata is él, ami a szlávból való származtatást korántsem teszi olyan egyszerűvé. Hogy ez a *zagar* valóban a magyar *az agár* átvétele volna, ugyancsak teljesen bizonytalan. A szócikk túlságosan leegyszerűsítette a problémát.

a g y. — Egyáltalán nem biztos, hogy a 'kerékagy' és a 'kézi lőfegyvertusa' jelentések valóban a 'cerebrum' jelentésű *agy*-hoz tartoznak. Valószínű, hogy legalább is a fegyverrel kapcsolatos fogalom az *agy* 'lectus' szóból származik. Erre mutat, hogy a lőfegyvernek az a része, amelyben a cső fek-

szik, a régiségben több félreérthetetlen magyar adatban az ágyú *ágya*, latinul pedig *lectulus bombardarum*, illetőleg *lectulus pixidum*. E jelentéstani összefüggésre utal az is, hogy például az oroszban a lőfegyver megfelelő része *ложе*, amelynek jelentése 'fekvőhely'. Erről bővebb bizonyító anyaggal más alkalommal.

a l a m i z s n a. — A szócikk végén a Jókai-kódexből idézett sajtóhibás *elamyznaert* alak mellé jó lett volna megadni a helyes olvasatot is.

ál. — A törökből való származtatásnak aligha lehet akadályja az, „hogy a török megfelelők mind főnevek, a m. *ál* pedig csak melléknévként mutatható ki”. A régiségben jól adatolt *álság*-ból könnyen elvonódhatott a melléknévi jelentésű *ál*. Ilyen elvonásra számos példánk van. A jelenség magyarázata az, hogy a magyarban a jövevényszavak gyakran képzővel toldódnak meg: *bolondság*, *cimboraság*, *gonoszság*, s ezekből az átvett alapszó új jelentéssel vonódik el. Legszebb példája ennek a régi magyar *martírom*-nak 'vértanú, mártír' jelentése. Ez csak úgy alakulhatott ki, hogy a latinból átkerült elvont jelentésű *martyrium* a magyarban *mártíromság* lett, s ebből vonódott el az alapszó új jelentése. Az *ál* esetében tehát a szófaji különbség nehézséget nem okozhat.

állapotos. — A 'terhes' jelentés kialakulása természetesen a *más-állapot*, *áldott állapot* kifejezésekre vezethető vissza, de segíthette az olyan német kifejezés is, mint *Umstandskleid* 'kismama-ruha, állapotos ruha'.

árbo c. — A cikk igen óvatos a latin *arbo*-ból való eredeztetésben, és minden aggályát el kell ismerni. Főleg abban van igaza, hogy egy ilyen speciális hajózási műszó valószínűleg inkább élő nyelvből jött át. Olyan szavaink, mint *bárka*, *gály*, *sajka*, *rév* is erre mutatnak. Hangtanilag azt kellene megvizsgálni, vajon egy szóvégi idegen *l*-et nem helyettesíthetett-e a magyarban *sz*. Ha ezt valószínűsíteni lehetne, egyszerre két vitás szavunk eredete oldódna meg, a régi *árbo sz* és a régi *tobosz*. Az *árbo sz*-t meg lehetne magyarázni a tengerparti horvát *arbol* (*jarbol*) alakból, ami szintén a latin *arbor*-ra megy vissza, a *tobosz*-t pedig közvetlenül a törökségben meglévő *tubal* vagy hasonló alakú szóból, amely a különböző szláv *tobolec*, *tobolka* stb. származékoknak is alapszava. Amíg azonban az idegen *l* és magyar *sz* ilyen összefüggését valószínűsíteni nem tudjuk, ezek a megoldások csak feltételezések maradnak.

bagá z s i a. — Nem történik utalás a *po ggyász*-ra. Más alkalommal bő szótörténeti anyaggal fogom bizonyítani a két szó azonos eredetét.

bilinc s. — A 2. szám alatt szereplő 'rózsafüzér' jelentés megtévesztő. Ez ugyanis egy 1775-ből való tolvajnyelvi szójegyzék adata, és nem tekinthető valószínű jelentésváltozatnak. A szó egyeztetése körül is vannak problémák. A magyar adatok kezdettől fogva és kivétel nélkül *n*-et tartalmaznak, amelyet nehéz későbbi betoldásnak magyarázni. Az egybevett török és szláv adatok az egy szerb-horvát *belenzuka* kivételével mind *n* nélküliek. Nincs utalás az óoroszról egyetlen adatként ismert *bilinč*-re, amelynek jelentése nem állapítható meg. VASMER (RussEtWb.) 'Merkmal, Kennzeichen' jelentést tulajdonít ugyan neki, ez azonban nem valószínű, mert az orosz krónikáiról miért használta volna erre a fogalomra, amelynek közkeletű orosz szava a *znamja*, éppen ezt a különleges szót. Valószínűbb, hogy itt mégis a mi *bilinc s* szavunkkal rokon jelentésről van szó, mert a SREZNEVSKIJNél idézett szövegrész éppen foglyokat említ. Érdemes volna egyúttal megvizsgálni, hogy ez az óorosz *bilinč* milyen viszonyban van a kaukázusi nyelvekből ismert 'réz' jelentésű *pilindž* szóval (SCHRADER, Sprachvergl. u. Urgesch. II. Teil, 1. Abschn. Die Metalle. 49). A 'b i l i n c s' fogalom kapcsolata a fémekkel kézenfekvő.

börtön. — Ennek a máig teljesen homályban levő szavunknak megfejtéséhez talán némi fogódzót nyújthat a cseh *birda* 'törvényszolga, poroszló' és az ezzel nyilván összefüggő régi cseh *birdovna* 'börtön'. A szó a csehben is jövevénynek látszik.

deákflastrom. — A szónak Jókainál (Kk. XI, 166) egy igen érdekes változatát találtam: „nem ártana egy kis ezerjófüvet meg *deákliliom-flastromot* tartani a háznál”. Különbözik a görög *diachylon* jelentése aligha lehet 'egészen nedves', itt inkább a *dia* 'át, keresztül' jelentése érvényesül, s a kifejezésnek 'a nedvet a bőrön áthúzó, kihúzó' jelentése a valószínűbb.

doboz. — A cikkben sajnálatos módon benne maradt a jelentésfejlődésnek teljesen alaptalan feltételezése: 'fenyőszurok → fenyőszuroktartó edény'. A szócikk végén hivatkozott dolgozatomban éppen az ellenkezőjét bizonyítottam. A régi adatok az 'edény, tartó' jelentés elsőbbsége mellett szólnak.

ebihal. — Az idézett olasz *pesce cane* 'cápa' szó szerinti fordítása nem 'hal kutya', hanem inkább 'kutya hal' lehetne. Az olasz kifejezés második tagja a magyar jelzőnek felel meg.

esküszik. — Nem látszik számomra valószínűnek az *esik* igével való összefüggés, annak ellenére sem, hogy a régiségben van *es* 'eskü' értelemben, és az *esik* igének vannak *esd*, *eseng*, *esedezik* származékai. Az a jelentésfejlődés ugyanis, amelyet a szócikk feltételez: 'esés' → 'térdre esés, leborulás' → 'felsőbb hatalmaknak leborulással való kérése, rájuk hivatkozás' → 'eskü', semmivel sem igazolható. Más nyelvek analógiái, de a régi magyar példák is azt mutatják, hogy az *eskü*-ben nem az 'esdeklés' fogalma van, hanem lehet a 'kijelentés, nyilatkozat, felelet', a 'feltételes önátkozás', a 'fogadalom', az esküvés szertartására való utalással 'valaminek az érintése' stb. Ezenkívül részletes vizsgálatot kívánna az *esküszik* és *esik* egész vonzatköre, mert ezek szintén eltérnek egymástól. Így az eredet kérdését helyesebb nyitva hagyni.

gyíkleső. — Az a magyarázat, hogy a *gyík* és *les* szavak összetétele lenne, egyáltalán nem meggyőző, mert semmi tárgyi és szemléleti alapja nincs. Ha a gyíkot valaha is vadászták vagy pusztították volna, akkor sem lenne érthető, hogy miért éppen a *les* és nem az *öl*, *szúr*, esetleg *nyúz* igével tevődött össze. A *békanyúzó*-ra való hivatkozás tehát éppen nem találó. Tréfás, lekicsinylő, gúnyos elnevezések tömegével teremnek, de ezeknek vagy konkrét szemléleti alapjuk van, mint a *madárijesztő* 'feltűnően öltözött nő', *sípláda* 'rádió' kifejezéseknek, vagy valamilyen népetimológiára mennek vissza, és a *gyíkleső* valószínűleg ez utóbbi csoportba tartozik. ¶

12. Az új etimológiai szótár értékelésekor önkénytelenül is kínálkozik a GOMBOCZ és MELICH nagyszabású vállalkozásával való összehasonlítás. Kétségtelen az, hogy azokat a maximális követelményeket, amelyeket a két nagy szerző mind a szókincs összegyűjtésében, mind az egyes szócikkek részletes kidolgozásában maga elé tűzött, már ők sem tudták megvalósítani, de ez a szótár nem valósítja meg. Kérdés azonban, hogy nem lett volna-e helyesebb az első nagy vállalkozásnál a maximalista elvekből engedni. Ma már mindenki látja, hogy helyesebb lett volna. A jelen szótár — éppen a tapasztalatok alapján — ezekről eleve lemondott. Másik kérdés, hogy a jelen szótár ezért kevésbé tudományos-e. Nyugodtan lehet állítani, hogy nem. Vitázni minden etimológiai szótárral lehet. GOMBOCZ és MELICH munkájával is azóta eleget vitáztak, mert hiszen akik írják, minden szó minden apró-cseprő vonatkozását nem ismer-

hetik úgy, mint az, aki egy szűkebb területen dolgozik. A vitázónak vagy bírálónak azonban azt kell szem előtt tartania, hogy ő hozzászól legfeljebb tízhúsz cikkhez, míg a szótár az etimológiák ezreit dolgozza fel. Ha igazságos akar lenni, a munka egészét kell tekintenie. A munka egészéről pedig ismét csak azt a dicséretet mondhatom, amit már a bevezetőben hangoztattam.

GOMBOCZ és MELICH vállalkozásával szemben ennek a munkának nagy előnye, hogy megvan a befejezésnek minden biztosítéka. Biztosítja ezt az alapos tervezés, a szerkesztési elvek fegyelmezett megtartása, az igen becsületes munkatempó, s végül, hogy megvalósulása nem egy vagy két személynek, hanem két egész intézménynek az ügye.

13. Szólni kell néhány szót azonban az egész mű tudományos munkatikai vonatkozásairól is. Korunkat az eljövendő nemzedékek bizonyára mint az első igazán nagy kollektív erőfeszítések korszakát fogják emlegetni. A tudományszervezés ma már olyan természetes dolog, mint akár az iparszervezés. A kollektív munkák azonban a tudománnyal foglalkozókat óhatatlanul két rétegre osztják. Az egyik réteg vállalja a kollektív munkával járó feyelmet, lemondva sok vonzóbb egyéni munkáról és főleg lemondva a mutatósbab tudományos érvényesülésről. A másik réteg olyan területet művel, amelyen kollektív munkára nemigen kerül sor, s így minden erejével egyéni munkáin s ezzel együtt egyéni tudományos érvényesülésén dolgozhat. Ebben a polarizációban a szótáríróknak különösen rossz a helyzetük. Mert ha valaki a magyar irodalomtörténet kézikönyvében vagy a nagy magyar nyelv-tanban megír egy jelentősebb fejezetet, ezt bármely fórum előtt az asztalra teheti: íme a munkám! De mit csináljon a szótáríró? Munkája névtelenül hever a szócikkek ezreiben. Meg fogja-e érte kapni a szűkebb szakkörökön túl is az elismerést? Ezt a kérdést melegen ajánlom a Magyar Tudományos Akadémia és Tudományos Minősítő Bizottság vezetőségének figyelmébe.

HADROVICS LÁSZLÓ

Két olasz jövevényszavunkról

Istálló

I. A magyarság nagyállattartásának belterjesebb formáiban a háziállatok tartására szolgáló épületfélék jellege és ennek következtében elnevezése többrendbeli változáson ment keresztül. Az állattenyésztés terén népünket ért idegen művelődési hatások következményeként ezeket az épületféléségeket nyelvünkben jórészt jövevényszavak fejezték ki. A sorba elsőnek az ótörök eredetű, honfoglalás előtt átvett *ól* lépett, mely nyilván a legkezdetlegesebb tárgyi formát képviselte; vö. 1211: *Bureuohul*, 1297: *Luoul* stb. (OkI Sz.). Ezt minden bizonnyal a szláv eredetű *akol* követte, még ha ebben a 'karám' → 'istállóféle' jelentésfejlődés feltehetően a magyarban ment is már végbe (l. TESz.); vö. 1193: *lovacol*, 1246/1263: *Byolokol* stb. (OkI Sz.). Az előbbieknél nyilván fejlettebb állattartó kultúrát feltételező, a mai fogalmat jobban közelítő, már valószínűleg minden esetben fedett épületforma az *istálló* nevet viseli; ez a sornak tárgyilag és nyelvi legfőljebb csak harmadik eleme lehet, s nyugati művelődési hatást tükröz; első előfordulása: 1291: „Stabulum eiusdem, quod *Stallo* uulgariter nuncupatur” (OkI Sz.). Az *istálló* nyelvi általa-

nosulásával, illetőleg a jelzett fogalom megnevezéseként az egész magyar nyelvterületen való elterjedésével a korábbi elnevezések jórészt a kezdetlegesebb tárgyi szint jelölőjeként rekedtek meg és maradtak fenn (vö. *disznóól*, *csirkeól*, *juhakol* stb.), s a jelentéskörbe később belépő egyéb elnevezések is csak ilyen alacsonyabb fogalmi szinten és csak regionális nyelvi jelleggel érvényesülhetnek (vö. pl. a szláv eredetű *szín*, *pajta* efféle jelentéseit).

2. Az *istálló* eredetét KÖRÖSI (Nyr. XIII, 501; OlEl. 31) még kizárólag az olaszban kereste (< ol. *stallo* vagy *stalla*), a német származtatást nem tartva lehetségesnek. Ez a vélemény jó ideig elfogadottnak volt tekinthető; MELICH is az olasz *stallo* alakból kiindulóan magyarázta szavunkat (MNy. XVI, 63). A korábbi felfogást BEKE törte meg (Nyr. LVIII, 103 kk.), aki a magyar *istálló*-t a németből jöttek vélte; szerinte a középfelnémet *stal*, újfelnémet *stall* alakot a magyarban -ó végződéssel (képzővel) látták el. Ettől kezdve a vélemények legalábbis megoszlottak, sőt inkább a német eredeztetés felé tolódtak el. A SzófSz. szerint szavunk „vagy a kfn. *stal* 'ua.', vagy az ol. *stall(o)* 'ua.' átvétele magyar képzővel”. Ingadozik KARINTHY is (OlJsz. 31), a szót a „Nem bizonyosan olasz eredetű jövevényszavak” csoportjába utalva. Az olasz eredetben való kételkedés megerősödik BÁRCZINÁL (Htört.² 80, jegyz.), illetőleg már „nem valószínű” kitételben jelentkező elhárítás-félébe megy át (Szók.² 118).

Úgy látom, hogy a kérdés perújítást kíván. Szerintem ugyanis a német származtatás lehetősége nagy valószínűséggel kizárható, az olasz viszont ha nem is egészen a régi alapokon — megerősíthető.

BEKE okfejtése két vonatkozásban is hibásnak látszik. Hibás egyrészt az olasz eredeztetés ellen fölhozott érvekben. Szerinte az olasz *stalla* a-ja föltétlenül megmaradt volna, az olasz *stallo* o-ja pedig lekopott volna a magyarban. Alább majd látni fogjuk, hogy ez korántsem szükségszerű így, s egyébként BEKE ide vonatkozó analógiái sem helytállóak. — De hibás BEKE álláspontja másrészt és főként a német eredeztetés tekintetében, nem jelentéstaniilag persze, hanem alaktanilag. A középfelnémet *stal*, újfelnémet *stall* 'állás, álláshely; tartózkodási hely, lakhely; istálló' a magyarba csak *stály* (*stál*) > *istály* (*istál*)-féle alakban kerülhetett volna be; — be is került, valószínűleg a hazai német nyelvjárásokból, de csak viszonylag igen későn és teljesen regionális jelleggel (első adata 1872-ből: *estáloedot*, birtokos személyragos alak tárgyesete: NépkGyűjt. I, 203: NSz.). Ilyen alakot az *istálló* igen nagyszámú régi változatai között azonban egyet sem találunk (a régi magyar *Alistál*, *Felistál* helynév is csak végső soron tartozik ide etimológiailag, tudniillik a franciából való; l. BÁRCZI: MNy. XXXII, 90 kk.). Ezt a nehézséget BEKE úgy hidalja át, hogy magyar -ó képzőt kapcsol a szóra. Ez azonban a régi magyar alaptalak kimutathatatlanságán túlmenően is önkényes eljárás, a nyelvi valóságtól a feltett etimológia bizonyítása kedvéért való eltekintés. Az ide vonatkozóan BEKÉTŐL analógiaként felhozott példák túlnyomó része biztosan nem e típusba tartozik, de még a fennmaradó néhány is másként is magyarázható (és feltett alapszavuk is ténylegesen megvan!). Az -ó képzővel való ellátás az alaktani valószínűtlenség mellett jelentéstani, illetőleg funkcionális szempontból sem igazolható: miért kellett volna e képzőt a magyarban a fogalmat a német jelentés alapján már amúgy is pontosan kifejező alapszóra rákapcsolni?; a számba jöhető kicsinyítő funkció milyen érveléssel volna megokolt? Nem csoda, hogy efféle dolognak biztosabb etimológiai alapokon álló jövevényszavainkban nem találhatjuk párját; természetesen l végű német

jövevényszavaink is mind megmaradtak mássalhangzós végűeknek: *fertály*, *mordály*, *muskotály*, *ráspoly*; *erkély*, *kastély*, *meszely*, *cikkely*, *gépely*; stb. A kérdés hangtani oldala szempontjából sem érdektelen, hogy mind *ly*-es szóvégre váltottak át, amit a feltett **istály* esetében is várhatnánk (a kivételnek látszó *páncél* szóvége német *r*-re megy vissza).

3. Természetesen attól, hogy *istálló* szavunknak a németből való eredeztetése nem fogadható el, az olasz származtatás még nem válik bizonyossággá, vagy akárcsak valószínűvé. Lássuk tehát a kérdésnek ezt az oldalát.

Az olaszban két olyan szóegyed van, amely a magyar szó vonatkozásában számításba vehető. Ez a két szó a mai olasz irodalmi nyelvben így áll egymás mellett: *stallo* 'ülőhely, elnöki, püspöki stb. szék'; *stalla* 'istálló'. A két szó etimológiailag minden bizonnyal összefügg egymással: végső soron azonos indoeurópai töből származnak, különböző megjelenéseik, elágazásaik a germán és román nyelvekben egy nagy szócsalád képét bontakoztatják ki, melybe a latin *stabulum* 'tartózkodási hely stb.' éppúgy beletartozik, mint a francia *étal* 'mészárszék, kirakodó pult stb.' vagy akár a német *Stall* 'istálló stb.'. — Ennek ellenére a két olasz szó közvetlenebb viszonya nem teljesen tisztázott; valószínű, hogy mindkettő ógermán (gót?) jövevény (amely ógermán szóból éppen a német *Stall* is lett). Úgy látszik, hogy jelentéskörük és részben alakjuk kettőssége régóta megvan az olaszban; a *stalla* egyébként a középkori latinban is gyakori volt. (Mindezekre l. pl.: WALDE—HOFFMANN, *LatEtWb.*; DU CANGE, *GlossLat.*, BATTISTI—ALESSIO, *DizEtIt.*; MIGLIORINI—DURO, *ProntEtIt.*; OLIVIERI, *DizEtIt.*; GAMLLSCHIEG, *EtWbFr.*; DAUZAT, *DictEtFr.*; KLUGE, *EtWbDt.*¹⁹; stb.). — Minket természetesen nem a szóban forgó olasz szavak mai irodalmi nyelvi alakja és jelentése érdekel, hanem e szavak régi nyelvi és — ami még jobban megközelíthető és nem kevésbé fontos számkunkra — nyelvjárási helyzete. A problematika bizonyos összeszövődöttsége ellenére is a két szó külön tárgyalása, illetőleg a magyar eredeztetés szempontjából való külön latra vetése szükségesnek látszik.

4. A XIII. század elejéről már adatszerűen is igazolható olasz *stallo*-nak a mai irodalmi nyelvből ismert jelentésein kívül volt 'földhely, telek; lakás, tartózkodási hely' jelentése is (l. pl. BATTISTI—ALESSIO, *DizEtIt.*). A mai olasz nyelvjárásokból is kimutatható: pisano *stallo* 'szoba, lakhely' (MALAGOLI, *VocPis.*); friuliano *stàlo* 'tartózkodási hely; szálláspénz, helypénz' (Nuovo Pirona); polesano *stalo* 'ua.' (MAZZUCCHI, *DizPol.*).

A magyar *istálló*-nak e szóból való eredeztetése különböző hangtani és jelentéstani problémákat vet fel. A hangtan terén a szókezdő magyar *s*, a szöleji torlódás feloldása, valamint a magyar *gemináta* tüzetesebb magyarázatra nem szorul (l. mégis később), a szóvégi *ó* azonban föltétlenül igazolást kíván. BEKE (i. h.) azon érve, hogy a szóvégi olasz *o*-nak a magyarban nem kellene mutatkoznia, mint a *bakacsin*, *forint*, *articsók*, *dukát* esetében (az *ó* példái), nem lényegbevágó, hiszen az északolasz nyelvjárások szóvégi *o*-ja egyes hangtanilag — alaktanilag meghatározott szótípusokban valóban elmarad, másokban viszont — melyekbe a *stallo* is tartozik — megmarad, illetőleg megmaradhat. Első pillanatra súlyosabbnak látszik az az ellenérv (l.: KARINTHY i. m. 31; BÁRCZI, *Szók.*² 118, *Htört.*² 80), hogy a magyar szó *ó*-ja feltűnően korai, voltaképpen az *o* > *ó* hanghelyettesítés első példája volna; helyette inkább *a*-t várhatnánk, mivel egyéb, korai átvételeknek látszó esetekben is az olasz szóvégi *o*-t a helyettesíti a magyarban: *spárga*, *pálya*, *árticsóka* stb. Ámde a

szóvégi magyar ó-nak XIII. századi meglétében — ami az átvételnek alapvető hangtani föltétele — nincs okunk kétkedni, hiszen ezt már XII. századi magyar írásváltozatok is kétségtelenül igazolják (l. pl. BÁRCZI, Htört.² 96—7). A szóvégi olasz o-nak megfelelni látszó magyar a végű szavak esetében pedig — nem beszélve most egyes etimológiai tisztázatlanságokról, közvetítési lehetőségekről, olasz nyelvi formák váltakozásáról stb., mint amúgy is meglevő bizonytalansági tényezőkről — a valóban korai (Árpád-kori) átvétel ténye korántsem kétségtelen, hiszen ezek egyikére sincs XVI. századnál (!) korábbi magyar nyelvi adatunk, ami még akkor is meggondolkoztató, ha az első előfordulásnak és az átvételnek az ideje magától értetődően nem azonosítható mechanikusan. Mindenesetre a hanghelyettesítés kényszerűsége e szavakban nem bizonyítható, s másféle megoldások (pl. a magyar ó ~ a töváltakozástípusba való beilleszkedés lehetősége stb.) is bőven elképzelhetők. Ha merev kategóriákban gondolkoznánk, akkor elvégre a minden bizonnyal még újabb átvételű *bandita*, *datolya* stb. eredeti olasz szóvégi o-ja alapján is hanghelyettesítési szükségszerűséget tehetnénk fel, — pedig itt nyilván mások a megoldás útjai. — Ezért nem tarthatjuk helyesnek például olyan típusú jövevényszavunk, mint a magyar *spágo* 'spárga, zsinag' (először 1544: OklSz.) olasz származtatásának kétkedéssel fogadását a korai (!?) olasz o ~ magyar ó megfélelésre hivatkozva (l. KARINTHY; OlJsz. 35). E szó is éppen abba a típusba tartozik, amely az északolasz nyelvjárásokban legnagyobb részt nem vesztette el véghangzóját; vö. pl. *giuliano*, *vicentino*, *dialetto di Vittorio Veneto*, *valsuganotto*, *triestino* stb.: *spago* 'spárga, zsinag', ritkábban 'húr, kötél' (ROSAMANI, VocGiul.; PAJELLO, DizVic.; ZANETTE, DizVVen.; PRATI, DizVals.; KOSOVITZ, DizTriest.; PINGUENTINI, DizTriest.).

Jelentéstani tekintetben a magyar *istálló*-nak az olasz *stallo*-ból való eredeztetése szintén felvet bizonyos problémákat. Hogyan lesz az általánosabb jellegű olasz nyelvi 'tartózkodási hely, lakóhely'-féle jelentésből a magyarban egy nagyon is meghatározott, leszűkített, speciális fogalmi—tárgyi vtéletű 'istálló' jelentés, és hogyan illik ez bele az ide vonatkozó művelődéstörténeti háttérbe? A jelentésváltozás magyarázatának nehézségén bizonyon mértékben segíthet az a körülmény, hogy a magyar középkorban is gyakori volt még az emberi és állati együttlakás ténye, egy általánosabb 'lakóhely' jelentésből tehát az 'istálló' elvileg éppen kiválhatott, leszűkülhetett. Ezt látszik támogatni az is, hogy az *istálló* régi magyar adataiban több-kevesebb valószínűséggel, de benne lehet az általánosabb értelmű 'szálláshely, lakóhely'-féle jelentés, sőt annak éppen emberi lakhelyre vonatkoztatása is. A szónak már idézett, a latin *stabulum*-mal kapcsolatos első magyar nyelvi adatában is gondolhatunk ilyesmire; még inkább egyes kódexbeli helyek szövegkörnyezete alapján (vö. pl. a MünchK. 134: „*stallo* ta2tonac” adatait). Mivel a szó kifejezetten és kizárólag 'istálló' jelentésű első valószínű adata a SchlSzj.-ből (1067.), biztosan ilyen első adata pedig MURM.-ból (1724.) való, a mondottak alapján esetleg feltehetnénk a magyar *istálló* jelentésszűkülését, illetőleg konkretizálódását. Érdekes ebből a szempontból a DebrK. 51 adata: „houa a polgarok ihref napon giulnek vala ki *Istallonak* ef neuztetik mert iazol is vala ot a houa a videkiek mikoron a valara mennek vala bethleemben kőtik uala az ó barmokat”. Ez az adat — még ha a történési ideje és a fordítás ténye a mi viszonyainkat nem is tükröztetheti — az *istálló* szónak a magyar fordítótól való használata miatt esetleg lehet az említett jelentésváltozást folyamatában bemutató bizonyíték; de lehet, talán még inkább — s az előbbivel éppen

ellenkezőleg — egy eredetibb 'istálló' jelentés alkalmi kiterjesztésének példája is.

A feltehetőleg 'szálláshely, tartózkodási hely' jelentésű, vagy legalábbis ilyen jelentést is tartalmazható régi magyar adatok az olasz *stallo*-ból való származtatás lehetőségét tehát részben támogathatják. A jelentésszűkülés, precizírozás, illetőleg az 'istálló' jelentésbe torkollás és ott kizárólagos jelleggel való megállapodás problémája azonban a művelődéstörténet szemszögéből nézve nem mindenben világos. Szükséges lenne az *istálló* szónak és az 'istálló'-nak mint művelődéstörténeti fogalomnak valahogy az átvételkor való összekapcsolása is. Nehéz volna ugyanis elképzelni, hogy a tőlünk nyugatra, dél-nyugatra eső műveltségi körben mindenütt meglévő 'istálló' jelentésű szavak, melyekkel a magyar szó etimológiailag kétségkívül egybetartozik, csupán másféle jelentésben kerültek volna nyelvünkbe, s az 'istálló' jelentés a magyarban amazoktól függetlenül, elzártan, önállóan fejlődött volna ki. Bár — mint látni fogjuk — e problémát, nehézséget az alább következők bizonyos tekintetben enyhíthetik, magyarázhatják, a körülmények minden oldalú figyelembe vételével az olasz *stallo*-ból kiinduló származtatási lehetőség a *stala*-val szemben csak másodsorban jöhet számításba.

5. A teljes határozottsággal és kizárólagossággal 'istálló' jelentésű olasz *stalla* — mindig ilyen szerepkörben — már szintén régóta, a XIII. századtól kezdve kimutatható adatszerűen is (l. pl. BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.). A szó nyelvjárási helyzetének megítélésében a *stallo*-nál sokkal jobb, rendkívül kedvező helyzetben vagyunk, hiszen a JABERG—JUD-féle olasz nyelvátlasz 1165. számú térképe (*la stalla*) az 'istálló' fogalom megnevezéseinek olasz nyelvjárási helyzetét nagy pontossággal tükrözteti. Ebből mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a szó — a délolasz nyelvjárások bizonyos kivételével — az egész olasz nyelvterületen ismert és használt, sőt uralkodó, ami régi voltát, valamint műveltségi szói mivoltának erősségét ez oldalról is jól mutatja. A szó alakváltozatai igen nagy gazdagságának bemutatására itt természetesen nincs lehetőség, de jórészt szükség sem. Elég megjegyezni, hogy a középolasz nyelvjárásokban általában a *stalla*, az északolasz nyelvjárásokban pedig a *stala* típusú alakok uralkodnak. Nagyobb arányokban csak a friuli nyelvjárásban törli meg ezt az általános rendet a *stale*, *stali*-féle formák jelentkezése. Maguk az atlasz-adatok természetesen hangtani variációkban igen gazdagok; például az északolaszban: *stála*, *stála*, *štála*, *štála*, *štála*, *štála* stb. Nem árt megjegyezni, hogy néhány adatban szóvégi *o*-ba hajló változatok is előfordulnak: *stálo*, *stál^o* (a 44. és a 310. kutatóponton, a nagy tavak vidékén). Inkább csak érdekesség, hogy Pisa környékén, Szardíniában stb. *istállá* változatok is többször felbukkannak. Lényegében ugyanezt a képet mutatja az olasz nyelvjárási szótárak hosszú sora. Néhány *o*-s vagy *o*-ba hajló szóvég ezekben is mutatkozik: *polesano stalo* 'istálló' (MAZZUCCHI, DizPol.), *pavese stalō* 'kis istálló, keves állattal' (GALLI, DizPav.).

Hogy az *o*-s jellegű változatok hangtani vagy alaktani természetűek-e, vagy hogy mennyiben tükrözik a 'szálláshely' jelentésű *stallo*-val való keveredés tényét, az a mi problémánk szempontjából nem föltétlenül eldöntendő kérdés. Noha a magyar *istálló*-nak legalábbis részben való hozzájuk kapcsolódását nem lehet éppen kizárni, minket az *a* végű alakoknak kell jobban érdekelniük, mert a nagyon régi kultúrájú északolasz belterjes állattartás 'istálló'-megnevezését alapján ezek képviselik, tehát az ilyen típusú istállózás művelődési hatásának terjedését nyelvileg elsősorban ezek kísérhették

nyomon. Nem véletlen, hogy ezt tükrözi a szlovén *N. stala* 'istálló' és a szerbhorvát *N. štála* 'ua.' is.

Az eddigi magyar szakirodalom az olasz *stala*-ból való származtatást a szóvégi *a* miatt szorította háttérbe, majd vetette, felejtette el. Vajon helyes volt-e a nagy szigorúság? Ezt lényegében tények: analógiák világíthatják meg, dönthetik el.

Az abszolút szóvégi *a* ~ *ó*, *e* ~ *ő* hangviszony példáit igazán nem kell sokáig keresgelnünk a magyar régiségben; ezek legnagyobb része az ilyen váltakozású ismert tőtípusokból sarjadt, illetőleg vonódott el. Mindkét irányú nominativus-elvonódásra bőven találunk részben időlegesen feltűnő, részben állandósult példákat. Hogy milyen erős volt ez a váltakozás éppen az *istálló* szavunk meghonosodása körüli időben, arra szép példát szolgáltatnak legrégőbbi szójegyzékeink. A BesztSzj.-ben igen számos *e* típusba ratózó *ó*, *ő*-s változatot találunk: 437: *cheperkew*, 451: *ekew*, 453: *ekew thartow*, 455: *chorozlouas*, 833: *medenceu*, 835: *chezew*, 927: *tekeu* (olv. *tékő* 'tőke'), 951: *feketew* stb. A SchlSzj. például nagyrészt az ellenkező véletet mutatja: 960: *teperete*, 1453: *silde*, 1503: *sepre*, 1658: *vezze*, 1819: *kezkene* stb. (ezek vagy szóvégi *e*-vel, vagy *é*-vel olvasandók, de az utóbbiak is a *szüle*, *csöröge*, *fürge*-félékbe torkollottak). A nominativusi *a*, *e*-vel szemben álló *ó*, *ő*-s változatoknak természetesen a BesztSzj.-en kívül is se szeri, se száma; néhány példa: 1211: *Feketeu* (Oklsz.; ez az alakváltozat később is gyakori); 1499: *Jegenyeffa* (ÚjMMúz. VII, 467: NySz.); 1565: *pornoy* (Mel: Jób. 12: NySz., a *pernye* többes számú alakváltozata, vö. *pornya*: MTsz.); 1590: *Pólió* (SzikszF. 66, utána is nagyon sokszor, a *pele*, *pöle* állatnév változata); 1636: *gomolyó* (TESz.); 1792: *rézső* (SzD. 'rőzse'); stb., l. még pl. *bábó* 'bába', *busó* 'busa', *barkó* 'barka', *csempő* 'csempe', *csino* (~ *csina* 'csikó'), *debrő* (~ *debre* 'vízmosás' < szl. *debra*) stb. (l. EtSz., TESz.). A másik oldal nagyszámú példái-ból: 1209: *Bescene* (TESz.), 1381: *Dyathelek* (Oklsz.) stb.

Ez a jelenség természetesen nemcsak egyszerű variációkban mutatkozik, hanem állandósult, kizárólagosult formákban is. Szép példája ennek a *szittyó*, mely egy szláv *sitbja* átvétele (KNEZSA, SzlJsz. 506). A GuaryK. 28 még „*ſittan* zomot lel” alakot mutat, jól tükröztetve a tőváltkozás kiindulását; de már CAL. 284: „*Szittyo*, káka”, 340: „*Szittyo*, Nád”, 570: „*Káka*, sás, *szittyo*” stb. — Ezt tanúsítja a *serpenyő*, N. *cserpenyő*, akármelyik szláv előzményéből indulunk is ki (< szl. *črepinja*: SIMONYI: Nyr. LIV, 30; SzófSz.; — < szl. *črěpnja*: KNEZSA, SzlJsz. 742). A szó az illeszkedett *serpenye* alakon keresztül lett *ő*-s szóvégűvé: BesztSzj. 1295: *serpenye*, de már BécsiK. 86: *ſerpenobèn* (vö. BENKŐ: NyK. LIV, 60). — Ilyen a *nyoszolyá*-ból már a magyarban kivált *nyoszolyó* (BesztSzj. 73: *nozolyov*), melynél már KNEZSA is tőváltozásos — kiegyenlítődeses fejlődést sejt: „Az *-ó* talán melléknévi igenevek *-ó*-jának analógiás behatolása” (SzlJsz. 357). — Olasz jövevényszavaink között is találunk hasonló jelenséget: *kagyló* szavunk elég nagy valószínűséggel az olasz R. *cocchiglia*, *cochiglia*, N. *cochilla* 'csiga, kagyló stb.' átvétele. Eredetibb *a*-s végződését tükröztetik legkorábbi magyar alakváltozatai: 1549: *Kageluat* (Oklsz.), 1700 k.: *Kagyulához* (Nyr.LXXII, 19), valamint ma is élő három szótagú népnyelvi változatai: *kagyula*, *kágyula*, *kágyalla* stb. A mai *kagyló*, illetőleg N. *kagyilló*, *kágyilló* stb. *ó*-ja tehát minden bizonnyal másodlagosan lépett az *a* helyébe. — De még számos más példa is kínálkozik: *bacsó* 'számadó juhász' < szláv *bača* 'ua.' (KNEZSA, SzlJsz. 71; TESz.); a 'toktermés, buga, gubacs stb.' jelentésű *gubá*-ból kivált *gubó* (TESz.) stb. Az állandósult ala-

kokat magától értetődőleg a másik irányú kiegyenlítődés esetében sem kell keresgélni: *vizsla, csusza, hulla, kajla, szüle, csöröge, pörge* stb.

Ebben a körben az olasz *stala* alaknak a magyarban ó végződésűvé válása szabályos, de legalábbis szokásos folyamatként mehetett végbe. — Olasz jövevényszavaink problematikájának ismeretében egyébként világos, és így különösebb részletezésre nem szorul, hogy az eredetileg szókezdő magyar *s* északolasz *š, š, s, ś*-féle hangra megy vissza. Az adatok tanúsága szerint a szóeleji *st* torlódás már a magyarban oldódott föl, függetlenül az egyes olasz nyelvjárásokban is meglevő *istalla* típusú változatoktól. Az *ll* geminátát egyes korai magyar adatok mutatják, mások nem; e gemináta jöhetett az olaszból, hiszen az északolasz nyelvjárások mai rövid szóközépi, magánhangzóközi mássalhangzóí részben eredeti hosszúkra mennek vissza, de lehet magyar hangzóközi nyúlás eredménye is.

A kérdés jelentéstani oldala sem igényel részletesebb magyarázatot. A magyar szó legrégebbi adatai az 'istálló' jelentést semmiképpen nem zárják ki, legfőljebb — mint előbb láttuk — arról lehet szó, hogy általánosabb, 'szálláshely'-féle jelentés is tükröződhet bennük. Abban tehát, hogy e szó — mint több környező nyelvbe is — 'istálló' jelentéssel, vagy legalábbis úgy is, került be a magyarba, nincs okunk kételkedni; vagyis a szó — mint a műveltségyszavak általában — a tárgyi—fogalmi háttérrel azonosulva, illetőleg azt tükröztetve, annak ismeretét feltételezve terjedt, útja tehát a művelődési hatás útját kísérte. Ebben az esetben az egyes korai magyar adatokban fellelhető, de nem föltétlenül tényszerű 'szálláshely'-féle jelentést két körülmény magyarázhatja. Lehet olyan később elszigetelődött, sőt el is pusztult magyar jelentéstágulás, amely vagy regionális különfejlődésként, vagy csak alkalmi használatként jött létre (az utóbbira l. pl. a DebrK. idézett adatát). Lehet azonban a fentebb tárgyalt, 'szálláshely'-féle jelentéssel szintén átkerülhetett olasz *stallo ~ stalo* mutatkozása, illetőleg jelentéstani behatása is, hiszen a két szónak az azonos etimológiai alap miatt hasonló jelentése és majdnem azonos hangalakja — mint láttuk — az olaszban is szült ilyen keveredéseket. Így bár az olasz *stalla ~ stala* 'istálló' szerepe az egész bonyolult kérdéskör megítéléséből aligha hiányozhatik, a kétféle olasz eredeztetés lehetősége nem föltétlenül zárja ki egymást, tehát az 5. pontban mondottak helyessége nem jelenti egyszersmind a 4. pontban tárgyaltak teljes elvetését.

Karafina

1. Ez a szó a XVII—XVIII. század táján válhatott ismertté nálunk az asztali, étkezési célokra használt kisebb, rendszerint díszesebb, nyakas, dugós üvegedények, üvegkorsócskák megnevezéseként. Első magyar nyelvi adata 1758-ból való: „*Karafina* szép metszett 36” (Nyr. XLIII, 411). A szó nálunk nyelvjárási szinten nagyon elterjedt; az MTsz. és az ÚMTsz. adatai Göcsejtől a Székelyföldig szinte az egész nyelvterületről jelzik előfordulását.

A végső fokon arab eredetű szó — részben továbbképzett formában — sok európai nyelvbe bekerült, nyilván a vándorszavakra jellemző terjedésmóddal. Ennek részletezésébe itt nem kívánok belemenni (l. pl.: GAMILLSCHEG, EtWbFr.; SCHULZ—BASLER, DtFremdw.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; VASMER, RussEtWb.; MACHEK, EtSIČSl.; SŁAWSKI, SIÉt.; KLUGE, EtWbDt.¹⁹; TAMÁS, UngElRum.; stb.). Csupán arra óhajtok szorítkozni, hogy honnan

vette a mi nyelvünk. Az eddigi hazai irodalom megegyezett abban, hogy a szó felénk az olaszból indult el, de közvetlen átadónak részben a németet tekintette, illetőleg a közvetlen olasz és a német átvételt egyformán lehetségesnek tartotta (így legutóbb KARINTHY, OlJsz. 39 és az ő nyomán TAMÁS, UngElRum. 165). Szerintem német közvetítés feltevésére nincs szükség, a *karafina* nyelvünkben olasz jövevényszónak tekinthető.

2. A szó az északolasz nyelvterületen mindenütt közönségesen ismert; vö. például *giuliano*, *padovano-veneziano*, *veronese*, *trentino*, *anaunico-solandro*, *triestino*: *carafina*, *carafina* (ROSAMANI, VocGiul.; PATRIARCHI, VocVenPad.; BELTRAMINI—DONATI, DizVer.; RICCI, VocTrent.; QUARESIMA, VocAnSol.; KOSOVITZ, DizTriest.); *romagnuolo carafena* (ERCOLANI, VocRom.); *pavese carafina* (GALLI, DizPav.); *friuliano carafine* (SCALA, VocFriul.; PIRONA, VocFriul.; Nuovo Pirona); a szó jelentése mindenütt 'asztali korsóska, ampolla olaj és ecet tartására'. Alapszava, a nagyrészt hasonló jelentésű *carafa*, *caràfa* is megvan a legtöbb északolasz nyelvjárásban.

A magyar *karafina* északolasz eredetét nemcsak a tökéletes hangtani és jelentéstani megfelelés támogatja, hanem két művelődéstörténeti szempontú megfontolás is. Az egyik az, hogy a kis olaj- és ecettartó flaskák a mediterrán étkezés jellegzetes tartozékai, s már a korai magyar adatok is mutatják, hogy a karafinák nálunk is ilyen jelleggel honosodtak meg és használtattak; vö. például: 1774: „No 3 ecettnek s olajnak való hoszas *Karafina*” (SzegSz. 691). — A másik az, hogy az üvegipar egyik európai központja századokon keresztül (más északolasz városok, pl. Bologna mellett, sőt előtt) elsősorban Velence volt, s a díszes, aranyozott asztali üvegedények jelentős része is innen került Európa piacaira; vö. ehhez a szó 1758-ból való első magyar adatán kívül például: 1774: „Egy Tuzett meczett aranyos *Karafina*” (SzegSz. 691). — Érdeemes megjegyezni, hogy igen hasonló problematikáról van itt szó ahhoz, amit *bokály* szavunk olasz eredetére vonatkozóan korábban (MNY. LII, 450 kk.) már részletesebben taglaltam.

A fenti körülmények figyelembe vétele nélkül a magyar *karafina*-t éppen a németből való átvételnek is tarthatnánk (vö. ném. *Karaffine* 'kis vizesüveg, korsó'), hiszen a szóvég megfelelő alakulására számos korábbi és későbbi példánk van: *láda*, *huta*, *kanna*, *málha*, *ráma*, *várta* stb. A német közvetítésnek ez a hangtani lehetősége azonban korántsem származtatási kényszerűség is egyúttal. A német *Arie*, *Ballerine*, *Bombarde*, *Kokarde*, *Sardelle*, *Karamelle*, *Torte*, *Artischoke* stb. alapján sem lehet például a megfelelő magyar szavakat okvetlenül, sematikusan német (bajor-osztrák, bécsi) közvetítésűeknek minősíteni, hiszen meg kell gondolni, hogy a színjátszás, az operaművészet, az étkezési és főként a cukrászati ipar és kereskedelem stb. terén még Bécsben is jelentős részben olaszok működtek. — Egyébként a XVII—XVIII. század táján magának a Habsburg-birodalomnak a keretében is az üvegipar nem a német, hanem a cseh nyelvterületre összpontosult. A csehből való átvételt, pontosabban a cseh közvetítés lehetőségét viszont kizárja, hogy itt a szó minket érdeklő változata beleilleszkedett a szláv nyelvek végződés-, illetőleg képzőrendszerébe: cseh *karafa*, *karafka*, *karafinka* 'asztali flaska, nyakas üvegpalack'; — vö. ugyanígy lengyel *karafka*, *karafinka* 'ua.'

BENKŐ LORÁND

A permi – előmagyar érintkezés kérdéséhez

I.

Az eddigi nézetek áttekintése

1. Ha az elmúlt évek — esetleg évtizedek — magyar nyelvtörténeti irodalmát végiglapozzuk, számos olyan kérdéssel, kérdéskomplexummal találkozunk, amelyeket a velük kapcsolatos viták, vélemények és ellenvélemények hosszú sora sem volt képes a teljesen egyértelmű és megnyugtató megoldáshoz elvezetni.

Gondolunk itt — többek között — az ilyen problémákra: zöngés zárhangok keletkezése, a denasalisatio módja és ideje, a tővégi magánhangzók lekopása, a velaris *ɟ* kérdése, néhány ősi képző vagy rag eredetével vagy funkcióváltozásával kapcsolatos kérdések stb. Az említett problémák lezáratlanságának az okát talán abban kell keresnünk, hogy a kiindulásban és a megoldás módjában nem volt egységes a kutatók álláspontja.

Egy részük az említett problémák megoldásának gyökereit a finnugor alapnyelvben kereste, mások a magyar nyelv külön életében lezajlott változásokban.

Mindkét szemléleti módnak megvannak a maga védhető és támadható pontjai.

Ha a nyelvtörténész az írásos korszak nyelvi anyaga alapján nem tudja a nyelvi jelenségek (változások, kivételek) eredetét vagy okát megmagyarázni, rendszerint az alapnyelvet fogja vallatóra. Viszont — és ezzel rámutatunk a hibák forrására is — a mai rokon nyelvek nem egyenes folytatói az alapnyelvnek, hanem — mint tudjuk — ennek ősi nyelvjárásai, és különböző külső és belső feltételektől függő, sokszor nagyon is gyökeres változásokon keresztül szilárdultak meg mai formájukban.¹ Igazat kell adnunk RAVILÁnak, aki a párhuzamos nyelvi fejlődés vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza és az alapnyelvvvel kapcsolatban bizonyos fenntartásokkal él „Unser Prinzip schützt uns davor, dass die Ursprache zu einem Lager, zu etwas »zu Errechendem« [helyesen talán »Errechendem«] wird, in das man alles ohne weiteres hinein-stösst” (SUSA. LX/6, 13).

Nagyon indokolt eljárás az is, hogy a vizsgált jelenségek egy részét (pl. a hangtaniakat) a nyelvben megfigyelhető nyelvéjlődési törvényszerűségek, mondatfonetikai helyzetben előállott változások alapján, esetleg a mai magyar nyelv rendszeréből kiindulva próbáljuk megmagyarázni. Ugyanakkor azonban sohasem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a nyelvi jelenségeket (hangtaniakat, szótaniakat stb.) sohasem szabad az azt beszélő nép fiziológiai és pszichológiai adottságain túlmutató tényezőktől (pl. történelmi, művelődési, társadalmi hatástól, a földrajzi környezettől és az őt körülvevő szomszédos és idegen népek befolyásától; l. erről FODOR I.: NyK. LXV, 302 kk.) elszigetelve vizsgálni. Ez különösen a történeti korszak előtti idők (előmagyar és ősmagyar kor) nyelvi változásaira vonatkozik. Ezekben a korokban játszódhattak le ugyanis a fent felsorolt nyelvi események is.

¹ L. erről még: GORNUNG—LEVIN—SZIDOROV (VoprJaz. 1952/1: 45, 48, 49, 52—3); HAJDÚ P.: NytudÉrt. 2. sz. 11—2, továbbá Finnugor népek és nyelvek 55 kk.).

2. Ezért nem tekinthetjük szerencsésnek azt a kissé merevnek mondható álláspontot, amely az utóbbi évek gyakorlatában az előmagyar korszakra keltezhető permi—ugor (speciálisan előmagyar) érintkezések nyelvi nyomainak kérdésében mutatkozik.¹ Nem óhajtjuk a viták számát szaporítani csupán a vitatkozás kedvéért; tudjuk, az őstörténeti kérdésekben nincsenek megmászhatatlan igazságok és csalhatatlan igazságtevők. Sőt s z e m l é l e t i és m ó d s z e r t a n i vonatkozásban is lehetnek eltérések közöttünk,² de BÁRCZIHOZ csatlakozva mi is azt mondjuk, nem fontos „hogy nekem legyen igazam, hanem az, hogy a tudomány előbbre haladjon”. Jól tudjuk, az ilyen vizsgálatok mellett, hogy rengeteg energiát és időt emésztenek, tele vannak buktatókkal, helytelen következtetések levonásának lehetőségével, . . . mégis „kockázatni kell a tévedést, ha nem akarunk egy helyben topogni égből pottyant bálványok körül, vagy nem akarjuk magunkat bálványként kezelni és kezelteni” (PAIS: MNy. XLIX, 278).

Ez idő szerint pedig ez a veszély fenyeget, mert ZSIRAI, LIGETI, BÁRCZI, PAIS, MOÓR és mások (l. erről KÖVESI: MNyj. IX, 57—8 és Vir. 1963 : 239 kk.) helyes kezdeményezése és ebben a kérdésben való pozitív állásfoglalása után, úgy látszik, vagy megmaradunk az egy helyben topogásnál, vagy pedig — ahogy az újabb tankönyvekből és kézikönyvekből is kiviláglik — a negatív felfogás fog uralomra jutni. Ezt pedig — amint látni fogjuk — a nyelvi tények egyáltalán nem indokolják. Sőt, erősíteni látszanak LIGETINEK (A magyarság őstört. 40—1) és BÁRCZINAK e kérdésben való állásfoglalását (MNy. XXXIX, 287—8; XLIII, 83), amelyet régebben (1953.) HAJDÚ PÉTER is vallott, sőt, bizonyos vonatkozásokban még ki is egészített: „Legelsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy a permi hatás a magyarban a legkézzelfoghatóbb, s az obi-ugor nyelvekben csak kisebb mértékben észlelhető. Ez egyrészt arra mutat, hogy az ugarságnak az a része, mely a permi hatásnak jobban ki volt téve, nagyjából a magyarság elődeivel azonosítható, másrészt viszont azt is következtethetjük ebből, hogy az érintkezés a permi és ugor csoportok között akkor volt a legintenzívebb, amikor az ugorok szétválásának a folyamata — ha csak csíráiban is — de már megkezdődött.” (NytudÉrt. 45—6.) Ha ez a szétválás i. e. 1500 körül kezdődött és i. sz. 450-ig tartott, és ezen idő alatt — sőt még tovább is a IX. századig — az előmagyarok a mai Baskíria nyugati részén Magna Hungariában, majd attól délre éltek,³ akkor a permi népek őshazájával való szomszédság⁴ révén a kapcsolat a finn—permiék legkeletibb ága, az őspermiek és az ugorok (különösen ezek legnyugatibb, délnyugatibb csoportja, az előmagyarok) között több mint kétezer évig tarthatott. A kapcsolat feltehetően akkor vált a legintenzívebbé — a nyelvi nyomok is erre az időre mutatnak —, amikor az előmagyarok már teljesen elszakadtak az obi-ugoroktól (i. e. 1000—500.), és az őspermiek szomszédságában éltek. Ez az állapot körülbelül a permi egység

¹ E kérdésről l. legutóbb: RÉDEI: NyK. LXVI, 253 kk.; HAJDÚ P., Fgr. népek és nyelvek 80; Bev. az uráli nytud.-ba 109; DÉCSY, Einführung in die fgr. Sprw. 178 (irodalommal).

² Ez válasz VÁSZOLYINAK könyvemmel kapcsolatos egyik megjegyzésére (NyK. LXVIII, 200).

³ L. erről: DÉCSY, Einführung in die fgr. Sprw. 149—50; NÉMETH Gy.: NyK. LXVIII, 47—8.

⁴ E szomszédságról l. a már említett irodalmon kívül: GUDKOVA—SZENKEVICS: SzovjEthn. 1951/2: 193; MOÓR E.: ALH. VI, 341, VII, 153 kk.; LÁSZLÓ Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai 28 kk., 190 kk.; KÖVESI: MNyj. IX, 57—8; LYTRIN: IsztGr. 22; STEINITZ: CIFU. 57).

megszűnéséig, a permi népek szétválásáig (i. sz. IX. sz.) tarthatott. Körülbelül erre az időre, a IX. század első harmadára teszi LIGETI a nyugatra induló magyar törzsek elválását a keleti töredékektől (NyttudÉrt. 40. sz. 238; hasonlóan NÉMETH GY.: NyK. LXVIII, 49).

3. Így rajzolódnak ki előttünk eléggé pontosan a két nép érintkezésének nemcsak földrajzi feltételei, hanem időbeli határai is (i. e. 1500—i. sz. IX. sz.). Igaz, hogy ezen körvonalak kitöltése még igen fontos és pontos komplex kutatások feladata, amelyekben a nyelvészeken kívül az őstörténészeknek, etnográfusoknak, archeológusoknak, antropológusoknak is hallatni kell szavukat. Mi megkíséreljük a nyelvi bizonyítékok megszólaltatását a már említett LIGETI—ZSIRAI—BÁRCZI—PAIS vonalon elindulva és a permi nyelvek egyik legjobb ismerőjének és kutatójának, ЛУТКИНNEK megállapításaiból újabb ösztönzést nyerve: „Языковые данные говорят о том, что общепермяне имели связь также с предками венгров, которые — после отделения от остальных угров — около начала нашей эры некоторое время жили в близком соседстве с общими предками кому и удмуртов. Несомненно, должна была быть связь и с западными соседями — марийцами.” (IsztGr. 22 = Историческая Грамматика Коми Языка. Сыктывкар, 1957.)¹

Mielőtt azonban a bizonyító eljárást megkezdenők, két elvi kérdést kívánunk érinteni.

Ha a két nép között ilyen hosszú ideig állt fenn a kapcsolat, akkor annak megvolt a nyelvi lecsapódása is (szókészletben, grammatikai szerkezetben egyaránt), még akkor is, ha ezek már nem mutathatók ki a maguk teljességében. Hiszen mindkét nép nyelvében a belső fejlődés vagy külső hatások következtében számos közös vonás elsikkadhatott vagy újakkal cserélődött fel. Új hangfejlődési tendenciák keresztettkék a régieket, új kifejező eszközök keletkeztek, a szókészlet új elemekkel, esetleg felesleges jövevényszavakkal gazdagodott, amelyek a szókincs eredeti elemeit kiszorították (l. erről MOÓR. A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudomány 30—8). Most már azért, mert az eddigi bizonyítékok nem elég nagyszámúak — és esetleg nem elég meggyőzők —, lemondjunk a kapcsolatok további vizsgálatáról? Ilyen megfontolások alapján az uráli—altaji, uráli—jukagir (~ csukcs, eszkimó, huave) vagy finnugor—indoeurópai nyelvek kapcsolatának kutatására is kár annyi erőt, időt és energiát pazarolni, amikor egyiket vagy másikat csupán 10—12 biztosnak mondható etimológiával támaszthatjuk alá. És vajon az előmagyar nyelv legrégebbi török kapcsolatait hány jövevényszóval bizonyíthatjuk (*hattyú, hód, szó, ér*; vö. BÁRCZI, Szók.² 68 és A magyar nyelv életrajza 34). — Ennél — úgy véljük — többet tudunk felsorakoztatni a permi—előmagyar érintkezések bizonyítására.

A tudományos kutatásban a tekintélytisztelt nemcsak abban nyilvánulhat meg, hogy állásfoglalásunk kialakításában egyes kitűnő emberek véleményével azonosulunk, hanem hogy azt alkotó módon tovább is fejlesztjük, vagy — ha bizonyítékaink megengedik — helyesbítjük is. Ezt azért kell így előljáróban megemlítenem, mert — úgy látom — abban, hogy az utóbbi időben a kutatók egy része a hipotézissel kapcsolatban kételyét fejezte ki, sőt egészen a tagadás álláspontjára helyezkedett, igen nagy szerepe volt az ITKONEN—MOÓR vitának (FUF. Anz. XXXII, 70—3, XXXIII, 67—73, 74—81) és LAKÓ álláspontjának (l. alább). Az előbb említett vitában ITKONEN bizonyos

¹ Hasonlóan SZEREBRENNYIKOV (NyK. LVIII, 200).

mértékben szkeptikus,¹ de korántsem elutasító álláspontot foglal el e kérdésben. Sőt mint érdekes gondolatról („fesselnder Gedanke”) beszél róla. Azt a „határozottan tagadó álláspontot”, amelyről RÉDEI beszél (NyK. LXVI, 255) sem olvashatjuk ki a vitát lezáró megjegyzéséből: „Man muss feststellen, dass die Frage über die speziellen Berührungen zwischen dem Ungarischen und dem Permischen, nachdem Moór sie behandelt hat, ganz offen bleibt”.²

S ezen a címen nézzük meg azokat a nyelvi nyomokat, amelyek RÉDEI (i. h. 260) szerint nem tekinthetők „permies” vonásoknak!

II.

A szóeleji zöngés zárhangok és a denasalisatio

I. A szóeleji zöngés zárhangok (*b, d, g*) a finnugor nyelvek közül csak a magyarban és a permiben jelentkeznek, és mindkét nyelvben valamikor a történeti korszakot megelőző időkben váltak a fonémarendszer tényleges tagjaivá.

A permiben ugyanis az iráni jövevényszavak egyik régebbi rétegében már találkozunk velük, hasonlóan a magyarba átkerült óiráni jövevényszavakban is.

Példák a permiből: zürj. *V.*, Sz. *burjś* 'Mähne' ~ av. *bareša* 'Rücken des Pferdes'; zürj. *bon*, votj. *bun* 'eingeweichter und zerfaserter Lindenbast' ~ av. *banda* 'Fessel, Band'; zürj. *dar* 'Schöpflöffel, Kochlöffel', votj. *durī* 'ua.' ~ ~parachi *du'rē, du'ri* 'grosser Löffel'; zürj. *das* 'Zehn', votj. *das* 'ua.' ~ oszét *das*, av. *dasa* 'ua.' (UOTILA, Kons. 2—5; LYTKIN, IsztGr. 89—90). A magyarból kevés biztos példát említhetünk a zöngés zárhangokkal kezdődő óiráni jövevényszavakra. Ide vehetjük a *bír* (ÁKE. 163), a *büz* (ÁKE. 81; BÁRCZI: Szók.² 52; másként MÉSZÖLY: Pais-Eml. 351), esetleg a *düh* (ÁKE. 214) szót, és talán a *tíz* számnévet, ha egy *t*-zó iráni nyelvjárásból került át a magyarba (l. UOTILA, Kons. 3; BÁRCZI, Szók.² 51).³ Sajnos sem az őspermiben, sem az előmagyarban nem tudjuk az óiráni jövevényszavakat konkrét átadó nyelvhez kötni. Annyit tudunk csupán, hogy körülbelül i. e. VIII. századtól kezdődik az óiráni jövevényszavak átvétele a finnugorság keleti csoportjában (permiben, ugorban). Ekkor kerülnek ugyanis kapcsolatba az ananyinói kultúra népei azokkal a szkíta, később — 400-tól — szarmata gyűjtőnéven ismert iráni vagy iránciasajátságú nyelvet beszélő népekkel (pl. görögökkel⁴), akik a „prém útjá”-nak

¹ Ez érthető is a szolid és nagy bizonyító anyaggal dolgozó finn iskola kitűnő reprezentánsának részéről, aki (FUF. Anz. XXXII, 73) Moór bizonyítékait nem találja eléggé megalapozottaknak.

² Én ritkítottam. — Az, hogy az 1956-ban és 1960-ban elfoglalt álláspontját még most is fenntartja-e, nem valószínű. E kérdésben azóta nem fejtette ki véleményét; 1963-ban sem, amikor a helsinki Finnugor Társaság ülésén a denasalisatióról tartottam előadást.

³ További példákat l. MUNKÁCSI, ÁKE. 147—85, 209—15, 284—307. Sajnos, megrostálásuk és kronologizálásuk még nem történt meg, ez az új magyar etimológiai szótár feladata.

⁴ A görögöt ugyan a kentum-nyelvekhez soroljuk, de mint ahogy erre JOKI is rámutat (Maailman kiellet, Tietolipas 45, 36), igen sok egyező vonás van közte és a szatem nyelvek között. Herodotónál (IV. 108. l.) is történik utalás a budinok (a permiek ősei) és a gelonok (hellének) kapcsolatáról és az utóbbiak kétnyelvűségéről (helye-

nevezett fontos kereskedelmi útvonalon szállították árujukat a Kámáig és onnan tovább a Földközi tenger vidékére (l. erről: LIGETI i. m. 91; BÁRCZI, Szók.² 51 és A magyar nyelv életrajza 35–6). Egy valamivel későbbi periódusban pedig azokkal az irániakkal kerültek kapcsolatba, akiktől a pásztorkodásra vonatkozó szavakat vették át. Az előző réteghez tartozik például a magyarban a *nemez, tíz, száz* stb.; az utóbbihoz a *tej, tehén*, esetleg a *bír, búz*.

2. A magyar és a permi nyelvek az óiráni jövevényszavak átvételekor már *b, d, g*-vel és nem hanghelyettesítéssel vették át az átadó nyelv zöngés zárhangokkal kezdődő szavait. Hogy körülbelül mikorra tehető ezen fonémák kialakulása és megszilárdulása, arra talán szintén megadhatjuk a választ.

Azt, hogy nem alapnyelvi **b, *d, *g* folytatásai, amiknek WICHMANN tartja őket (FUF. XI, 210–37; UngJb. VII, 184–5), nem is a finnugor alapnyelvi **p, *t, *k* hangok nyelvjárási zöngésülésével állunk szemben (l. erről BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások [1947.] 3–4, 29, továbbá MNy. XLIII, 83 és Htört.² 113), — LAKÓ meggyőző magyarázata alapján (AUFA. XVII, 9–26, NyK. LXIV, 56–70, ALH. XII, 226–46) — ma már valamennyien hisszük és valljuk. Az viszont, hogy mennyiben tekinthetjük a többi egyezésekkel együtt a permi—előmagyar kétnyelvűség, szoros együttélés nyelvi vetületének és az úgynevezett „gyengén vágott” hangképzési mód eredményének (l. erről MOÓR: Nyr. LXXII. 242–3, NyK. LIV, 90–5, ALH. II, 76, 417–29, IX, 133–42), olyan kérdés, amelyet ma még nem tekinthetünk megoldottnak. Mindenesetre érdekes és el is képzelhető feltevések¹ éppen úgy, mint a PAIS említett tanulmányában (MNy. XLIX, 278 kk. és NytudÉrt. 5. sz. 55) felvetett igen megdöbbentő és érdekes problémák az ugor—permi elemekből összetevődött két törzsű magyarságról. Ennek emléke volna szerinte a *Magyar és Nyék* törzsnév és az i. sz. VI. század krónikáirójának, Malalas szerzetesnek története a két „hun” királyról, *Muageris*-ről és *Gordas*-ról (i. h. 291), úgy, hogy az utóbbi név a *nyék* szó gót *garda* 'sövény, kert, istálló' megfelelőjének görögös változata (i. h. 289).

Egyelőre azonban csupán a konkrét nyelvi anyagra szabad támaszkodnunk, és azt kell megvizsgálnunk, hogy amennyiben az őpermi és előmagyar nyelv külön életében alakultak ki a szókezdő zöngés zárhangok (l. erről LAKÓ: NyK. LXIV, 65—70 és RÉDEI: NyK. LXVI, 253 kk.), akkor hogyan keletkeztek és körülbelül mikor, valamint azt is, ősi érintkezés nyelvi nyomai-e a két nyelvben, vagy egymástól független konvergens fejlődés eredményei?

3. A hogyan vizsgálata talán közelebb hoz az időpont meghatározásához.

D. V. BUBRICH és V. I. LYTKIN a zöngés magán- és mássalhangzós környezettel magyarázzák a zöngés zárhangok jelentkezését a finnugor nyelvekben, így a mordvinban is (l. erről LYTKIN, IsztGr. 88). LYTKIN véleménye

sebben egyes nyelvforma használásáról). „A gelonok ugyanis eredetileg hellének, de a kereskedő városokból kivándorolva a budinok között telepedtek le és részint szkita, részint pedig a hellén nyelvet használják.” (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Gondolat, 1958. 23 és 205 jegyz.).

¹ „Néhány évezred előtt persze sok minden történhetett. Elképzelhető az is, hogy az erősen vágott hangképzési mód »gyengén vágott« lett” — mondja KÁLMÁN (MNy. LXI, 388).

szerint a megelőző zöngés szóvégtől indukált zöngésülési törvényszerűség („закон озвончения начальных согласных”) feltehetően már az őspermiben vagy még korábbi periódusban érvényben volt, és ez eredményezte a zöngés mássalhangzók elterjedését szóeleji helyzetben is, majd később — a fonetikai környezettől független — megszilárdulásukat a permi nyelvek szókezdő hangjainak rendszerében.¹

Bizonyos mértékben hasonló felfogást képvisel LAKÓ (NyK. LXIV, 65 kk., ALH. XII. 240) és hozzá csatlakozva RÉDEI (NyK. LXVI, 265) azzal a különbséggel, hogy ők nem a szótag- vagy szólamhatáron levő zöngés hangok asszimiláló hatásával magyarázzák a szóeleji zöngés zárhangok kialakulását, hanem a szó belsejében denasalisatióval keletkezett zöngés zárhangok — *b*, *d*, *g* — vagy más zöngés mássalhangzók — főleg *l* és *r* — zöngésítő erejével.

Mindkét magyarázatkísérletben van sok értékes és gyümölcsöző gondolat, főleg az újabb, úgynevezett másodlagos asszimilációs jelenségek értékelésére adnak igen jó fogódzót. De egy nyelv (vagy nyelvek) hangrendszeréből teljesen hiányzó vagy új fonetikai helyzetben (a szó elején) jelentkező hangok, hangcsoportok kialakulását az említett asszimilációs teóriával nem tudjuk megmagyarázni. A szóbelseji zöngés mássalhangzók csak akkor fejthették ki asszimiláló hatásukat a szókezdő *p*, *t*, *k* hangokra, amikor már megvoltak e hangok zöngés korrelatív párjai (*b*, *d*, *g*), azaz amikor már a magyarban és őspermiben kialakult a zöngés—zöngétlen korreláció.²

De a finnugor alapnyelvben ismeretlen hangoknak ilyen módon való keletkezését a rokon nyelvek sem igazolják. Mondatfonetikai helyzettől függő másodlagos zöngésüléssel számos finnugor nyelvben találkozunk (mordvin, lapp, balti-finn nyelvek). Ez természetszerűleg a zárhangokat is érintheti. Így: md. *kandoms* 'hord, visz' ~ f. *kantaa* 'ua.'; *jalgo* 'gyalog' ~ f. *jalka*; *pižę* 'fészek' ~ f. *pesä* 'ua.' (vö. RAVILA: Vir. 1952: 269); finnugori nyelvek: karj. *andoa* ~ ész. *andä*, lív *andä* 'ad'; karj. *arga*, aun. *argu*, lúd *arg*, vepsze *arg* ~ f. *arka* 'érzékeny, félénk'; aun. *korgei*, ész. *körge* ~ f. *korkea* (SKES. 20, 23, 219).

De ezek az alkalmi zöngésülések a szóeleji mássalhangzó-rendszerben nem okoztak forradalmi változást, és nem eredményezték a szókezdő zöngés zárhangok kialakulását, mint ahogy erre RAVILA is rámutat: „Sananalkuista asemaa muutos ei ole koskenut, vaan äänteet ovat säilyneet soinnittomina” (Vir. 1952: 269). Az orosz jövevényszavak hatására lassan ebben a nyelvrendszertől idegen és ismeretlen fonetikai helyzetben is jelentkeznek a zöngés zárhangok, miután potenciálisan már megvoltak a szó belsejében. Kezdetben főleg orosz jövevényszavakban találkozunk velük. Példák a mordvinból: *b*: E. *baba*, M. *papa*, *baba* 'alte Frau; Grossmutter' < or. *баба* (PAASONEN, MChr. 103); E. *baña*, M. *bañe*, *pañe* 'Badestube' < or. *баня* (uo. 104) | *d*: E. *da* 'aber' (uo. 138); E. *dum*, *dumñe* 'Gedanke, Ratschlag' < or. *дума* (uo. 145) | *g*: E. *gadams* 'beschmutzen, beflecken' < or. *гадумъ* (uo. 61); *galka* 'Dohle' < or. *галка* (uo. 72). Ezek hatására szilárdultak meg néhány hyperkorrekt formában még olyan esetben is, amikor az oroszban zöngétlen zárhang áll a szó elején

¹ Pyen példákból indul ki: *кузь *кыж > кузь *гыж* „длинный ноговь” (~ finn *kynsi* 'köröm'); *эб *шэб > эб *жэб* „очень слабый” (finn *tympä* 'undorító').

² „Mihelyt azonban kialakultak a zöngés párok az explosívákhoz, az affrikátákhoz és az egyik sibilanshoz . . . , egy másik lényeges vonással bővült a mássalhangzó-rendszer. A zöngés—zöngétlen korreláció kialakulásával egyidőben kialakult a zöngesség szerinti hasonulás (asszimiláció) is.” (KÁLMÁN B.: MNy. LXI, 393.)

(pl. *bauk* 'pók' < or. *pauk*). De elterjedhettek az ősi szókészlet szavaiban vagy belső szóteremtés útján keletkezett újabb, főleg expresszív jelentésű szavakban, az úgynevezett „intense form”-okban, valamilyen affektív árnyalat kifejezésének szükségszerűségéből. Az előbbire példa a mordvin *guj* ~ f. *kyy* 'kígyó'; az utóbbira a *šulot gurhit* ~ finn *suolet kurnivat* 'a belek korognak' (RAVILA: i. h. 269). Hasonlóan idegen hatással magyarázza RAVILA (i. h. 270), valamint ITKONEN (Kieli ja sen tutkimus 133) a szóeleji zöngés zárhangok keletkezését a balti finn nyelvekben.¹ Például kelet-karjalai *buola*, aunuszi *buolu*, lüd *буол(u)*, vepsze *boл*, liv *buolgəz* ~ finn *puola-*, *puolukka* 'Preiselbeere, Kronsbeere' (ITKONEN: i. h.). Sőt ITKONEN említett munkájában értékes adalékokkal szolgál arra vonatkozóan is, hogy a skandináv területen élő finnek („metsäsuomalainen”) és nyugati lappok nyelvében olykor jelentkező zöngés zárhangok (illetőleg zöngés és zöngétlen mediák) kialakulására a skandináv nyelvek voltak hatással. Például: finn *laba* 'lapa', *lindu* 'lintu', *gala* 'kala' | lapp *buollet* 'palaa', *dalve* 'talvi', *gaesse* 'kesä' (i. h. 132).

4. Így — úgy véljük — túlságosan leegyszerűsítőnek a problémát, ha csatlakozva RÉDEIHEZ kategorikusan megállapítanók „A *b*-, *d*-, *g*-hangok az őspermiben — ugyanúgy, mint a magyarban — szóbeljei zöngés mássalhangzók asszimiláló hatására keletkeztek” (NyK. LXVI, 255). Ezt a tézist inkább úgy módosítanók, hogy a *b*, *d*, *g* fonémák szóeleji helyzetben való megszilárdulását és elterjedését a szóbeljei zöngés mássalhangzók (különösen az *l* és *r*) is elősegíthették.

Kialakulásukban, valamint az őspermi és előmagyar fonémarendszer tényleges és aktív tagjaivá válásukban azonban más okok is közrejátszottak. Ezek a tényezők pedig: a *denasalisatio* tendenciája és a *szómozgásnépeknyelvi hatása*. Ezzel a megállapítással töretlenül kívánjuk folytatni azt az utat, amelyet STEINITZ (Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus 16, 22, 34) és ITKONEN (Vir. 1957 : 7), majd LAKÓ (NyK. LXIV, 65 kk, ALH. XII, 235—6) jelölt ki számunkra. Legfeljebb azt a megszorítást tennők, hogy a *denasalisatio* útján keletkezett szóbeljei zöngés zárhangoknak a szó elején való elterjedésében nemcsak a *rendszerkényyszer*² hathatott, mert akkor a már említett rokon nyelvekben (mordvin, balti-finn) is érvényesülni kellett volna ennek a törvénynek. Sokkal nagyobb szerepük lehetett azoknak az idegen (iráni, csuvas) jövevényszavaknak, amelyek a két rokon nyelvbe a huzamos érintkezés folytán átkerültek. Az átvett jövevényszavakban jelentkező idegen fonémák esetén az átvevő nyelv vagy hanghelyettesítéssel él, vagy pedig saját hangrendszerét alakítja át az idegen példához igazodva.³

¹ Ezzel — úgy véljük — válaszolhattunk LAKÓ azon megjegyzésére is, hogy ha azonos fiziológiai tényezőktől függő párhuzamos változásokban, amelyek két nyelvben megtalálhatók, genetikai összefüggést keresünk, akkor a magyar szóeleji zöngés mássalhangzók kialakulását a karjalai, vepsze, vót és liv nyelvekével is kapcsolatba hozhatnók, nemcsak a permivel (NyK. LXIV, 60, AUFA. XVII, 9, ALH. XII, 230).

² „Jossain myöhemmässä vaiheessa nämä sekundääriset konsonantit levisivät myös sanan alkuun, jolloin konsonantisysteemissä saavutettiin yhdenmukaisuus sananalkuisen ja sisäisen edustuksen kesken” (ITKONEN: i. h.).

³ „Mutta lainasanojen mukana kieleen saattaa tulla myös uusia äänteellisiä piirteitä, mistä kohta enemmän. Muukalaisen kielen vaikutus voimistuu usein siihen määrään, että ilmaantuu vieraiden äänneiden substituutiolle vastakkainen tendenssi, oman kielen äännteistön mukautuminen vieraaseen esikuvaan” (Kieli ja sen tutkimus 131—2; hasonlóan RAVILA: Vir. 1952: 267 kk.).

5. De mielőtt az idegen hatások érvényesüléséről beszélnénk és ezzel kapcsolatban a zöngés mássalhangzók szó elején való kialakulásáról, a *denasalisatio* idejének és lefolyása módjának problémáját kell RÉDEI okfejtésére válaszolva újra megvizsgálnunk.

1. — Mint ahogy ezt már egy régebbi tanulmányomban (MNYj. IX, 67 és Vir. 1963: 250) részletesen kifejtettem, a *denasalisatio* folyamata körülbelül az ósiráni jövevényszavak átvételének idején indulhatott meg a magyarban és a permiben egyaránt.

Ezen időnél későbbre, nagyjából az ananyinói kultúra virágkorára (i. e. 700—500.) tehető az előmagyarságnak egy olyan előtörök néppel való kereskedelmi kapcsolata, amelytől mind az előmagyarság, mind pedig a tőlük már elszakadt obi-ugorok a 'hódprém' török nevét (**qund-* ~ *vö.* *csuv.* *χῆνωδρ*, *χῆνδορ*) átvették —, feltéve, hogy nem iráni kereskedők közvetítették ezt az elnevezést az átvevő nyelveknek. A török szó részt vett a *denasalisatio* folyamatában, így állt elő a magyarban a *hód* alak, míg ugyanakkor a másik két ugor nyelv az *-nd-s*, illetőleg *-nt-s* formát őrizte meg (vog. *χῦντῆλ*, *khontῆλ* 'Biber', osztj. *χῦνδῖλ* 'Maulwurf' (vö. BÁRCZI: I. OK. II, 348—9). Ez az egyetlen biztosnak mondható adat az előmagyarban lejátszódott *denasalisatio* kronológiája szempontjából. Nasalis + zárhang (ill. spirans) kapcsolatot tartalmazó ós-, illetőleg óiráni jövevényszavakat ugyanis nem tudunk kimutatni ebből a korból.¹ Ellenben van egy ősi réteg, ide tartoznak a *száz*, *tíz nemez*, (?) *fizet*² szavak, amelyek szintén kereskedelemre, prémkereskedelemre utalnak, és olyan időben kerülhettek át a magyarba, amikor a szóbelseji **t* még nem indult meg a spirantizálódás útján. Így résztvettek a **t* > **d* (>δ) > *z* fejlődés folyamatában. Például magyar *nemez*, zürjén *hámed*, P. *hámet* 'Fusslappen, Fusszeug' ~ pehlevi *namat* 'grober Teppich'; újperzsa *namad*, *námád* 'grober Teppich, Filz' (UOTILA, Kons. 96 irodalommal; BÁRCZI, Szók.² 52). A **t* spirantizálódása azonban korábban zárult le, mint a *denasalisatio*, mert különben a nasalis + zárhangból keletkezett zöngés zárhangoknak is részt kellett volna venniük ebben a folyamatban. Éppen nasalis elemük — vagy ezek eltűnése után nyomukat viselő erősen nasalis színezetű magánhangzó — akadályozta meg a konvergens alaki fejlődést.³

Feltehetően ennél még korábbi korszakra, az ósiráni jövevényszavak átvételének utolsó és az óiráni kölcsönzések első szakaszára⁴ datálhatók az óspermi nyelv azon jövevényszavai, amelyek részt vettek a *denasalisatio* folyamatában. Például: zürj. (WIED.) *pad*: *pad-vež* = *tuj-vež* 'cross roads', *pad vežön* = *tuj-vežön* 'cross wise' (*tuj* 'way, path', *vež* 'cross') ~ osztj. *pant* 'way': szanszkrit *panthan-*, *panthā-* 'road, way, path' stb. (COLLINDER: FUV. 135; LYTKIN: VoprJaz. 1953/5: 59; IsztGr. 91; Szravn. Szl.⁵ 271) | zürj. *pydös*, *pydes* ~ votj. *pydes* 'bottom, sediment, grounds' ~ osztj.

¹ Az ugor népnévnek Herodotos *gyrka* nevével való összefüggése, valamint a magyar *ág* ~ zürjén-votják *vug* 'nyél, fogantyú, fül (edényen)' stb. összetartozása (az utóbbiról l. SZINNYEI: NyH. 39, 145) még további kutatásokat igényel. (Az etimológia bizonytalanságáról l.: MUNKÁCSI, ÁKE. 118—9, 640; SZINNYEI, NyH⁷. 145; UOTILA, Kons. 70; SKES. 55, 432; KÖVESI: MNYj. IX, 62—3.)

² Az utóbbiról másképpen: JUHÁSZ J.: MNY. XLIX, 190—1; MÉSZÖLY: ÓMSz. 214.

³ L. erről: MOÓR E.: ALH. II, 425; BÁRCZI: MNY. LVIII, 4, kk; KÖVESI: MNYj. IX, 67, 28 jegyz., A permii nyelvek ősi képzői 70.

⁴ Körülbelül i. e. 1000—500 (l. JOKI, Maailman kieleit; Tietolipas 45. sz. 27—8).

⁵ LYTKIN, SzravnSzl. = Сравнительный Словарь Коми-зырянских Диалектов. Сиктивкар, 1961.

pundas 'bottom, the lowest (or hindmost) part' ~ pali *bundha* = szanszkrit *budhna* - 'bottom of a jar, cup, or other vessel' stb. (COLLINDER, FUV. 135); a szóhoz cseremiszt megfelelőket is kapcsol ITKONEN (FUF. XXXI, 170) és hozzá csatlakozva LYTKIN (IsztVok.¹ 195) | zürj.-votj. *egir* 'szén' ~ óind *aṅgara* 'ua.' (LYTKIN: VoprJaz. 1953/5: 59).

2. — Mind az előmagyar, mind az őspermi nyelvbe átkerült gyér számú ősiráni jövevényszóréteg azt igazolja, hogy a denasalisatiós folyamat ennek átkerülése után kezdődhetett, esetleg juthatott el az első fázisig (**mb*, **nd*, **ng*). A folyamat további részében azután ezek is, valamint a később, i. e. 500 körül átkerülő iráni, illetőleg előtörök jövevényszavak — mint a magyar *hód* — is részt vettek. De ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a folyamattal nem járt együtt párhuzamosan a zöngés zárhangoknak a szó elején való jelentkezése is (l. *pad*, *pydōs*). Sőt a LAKÓTÓL és RÉDEITŐL vallott szóbelseji zöngés hangok sem fejtették még ki zöngésítő hatásukat. Erre mutatnak a feltehetően szintén egykorai szakaszban átkerült (? ősiráni) jövevényszavak az őspermiben, mint: zürj. *porš*, votj. *parš* 'Schwein' (> vog., osztj., szam.) ~ f. *porsas*, md. *purtsos* ~ kurd. *purs* | zürj. *turjn*, *turun*, votj. *turjm* 'Gras, Kraut' ~ szanszkrit *tṛṇa* 'Gras, Kraut' (UOTILA, Kons. 2—3).

3. — A zöngés szóeleji zárhangok körülbelül az őiráni jövevényszavak átvételének egy későbbi szakaszában (i. e. 500 — i. sz. 100.)² kezdtek megjelenni a szó elején, akkor, amikor még a denasalisatiós folyamat nem zárult le. A szomszédos földművelő, állattenyésztő iráni népektől számos zöngés zárhanggal kezdődő szó került át a két rokon nyelvbe. Ilyen őspermi korú átvételek például: a már említett zürj. *burjš* 'Mähne' | zürj. *bon*, votj. *bun* 'eingeweicht und zerfaserter Lindenbast' | zürjén *dar* 'Schöpflöffel, Kochlöffel' | stb. Az előmagyARB pedig a következők kerülhettek be: *bír*, *búz*, *düh* (l. fent).

4. — Az irániak uralmát felváltó őstörök (feltehetően bolgár-török) népekkel való kapcsolat idején (i. sz. 100—900.) sem fejeződött be a denasalisatio, mert az őspermibe átkerült bolgár-török jövevényszavak szintén részt vesznek ebben a folyamatban. Így: zürj. *gob* 'Pilz, Schwamm', votj. *gubj* 'ua.' < csuv. *komba* 'ua.' | zürj. *kud* 'Korb. Schachtel', votj. *kudj* 'Korb von Rinde' < csuv. *kundj* 'ua.' | (?) *kudjir*: *izzi kudjiri* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)' < csuvas *χṁṁṁr*, *χṁṁṁr* 'Biber' (vö. WICHMANN: TLP. 25, 57, 76, 77, 129, 139). Ez utóbbi az említett **qund*- szó képzett alakjának késői átvétele a votjákban.

Ugyanez a jövevényszóréteg jelentősen növeli az őspermibe és előmagyarba átkerült zöngés zárhangokkal kezdődő szavak számát és így a *b*, *d*, *g* fonémák funkcionális terheltségét.

A) Permi: zürj. *hid* 'ganz, vollständig', votj. *hid*, *hit* 'ua.' < csuv. *püt* 'vollendet werden', *pöv'öm* 'ganz, vollständig' | zürj. *don*, votj. *dun* 'Wert,

¹ LYTKIN, IsztVok. = Исторический Вокализм Пермских Языков. Moskva, 1964.

² Ebben az időben ugyanis különböző iráni népek a nyugati eurázsiai steppevidéken igen fontos kulturális szerepet játszottak. Természetesen ezek az iráni törzsek nem képviseltek egységes műveltségi színvonalat. Voltak közöttük földművelő és állattenyésztő népek. Ezek éltek a finnugorság nyugati és középső csoportjának közelében, egészen a Volga-könyökgig. Voltak közöttük nomádok és halász-vadász népek (l. erről: ЖОК: СУСТ. СIII, 43; Verba docent 54—5 és 11. jegyzet). Így keletkeztek a határvidékeken azok a bizonyos együttélésekről tanúskodó kevert kultúrák („symbiootinen sekakulttuuri”), amelyek az archeológiai leletekben is tükröződnek (uo. 54, 12. jegyz.).

Preis, Zahlung' <(?) csuv. *tan* 'gleich' | zürj. *gob*, votj. *gubi* 'Pilz' < csuv. *komba* (példákat l.: WICHMANN: TLP. 7 kk. 45, 53, 57–8; FUF. XI. 233; UOTILA, Kons. 12–4). Éppen az említett példák, amelyekben a permi nyelvek zöngés szókezdő zárhangjaival szemben a csuvasban zöngétlen szókezdő zárhang áll, igazolják az átvétel régiségét és a szókezdő zöngés zárhangok egykori meglétét a csuvasban.¹

B) A magyarban e rétegbe sorolhatók a következő — főleg rideg pász-torkodásra utaló — szavak: *barom* < ócsuv. **barym* | *békó* < ócsuv. **bykay* | | *bélyeg* < ócsuv. **bilik* | *bér* < ócsuv. **bäri* | *bika* < ócsuv. **byka* | *borjú* < ócsuv. **burayu* | *bögöly* < ócsuv. **bügäl* | stb.²

Arra vonatkozóan, „hogy a magyar szókezdő *d*-t nem tudjuk egy törökös beütésű magyar nyelvjárás felvételével megmagyarázni”, mint a *b*-t (l. LAKÓ: NyK. LXIV, 69), utalnék WICHMANN már említett megjegyzésére (TLP. 8), amely szerint az ócsuvas nyelvben voltak zöngés szóeleji zárhangok, de ezek a fejlődés folyamán zöngétlenekké váltak. Így tehát a *dara* < őstör. **daró* v. *taró dél* < ócsuv. **dül*, *disznó* < ócsuv. **tisnay* vagy **džisnay*, a *gőrény* < ócsuv. **kürän*, *gődény* < ócsuv. **ködän*, *gözü* < ócsuv. **küsäy* szavak (l.: GOMBOCZ: i. m. 68–9, 72–3; SzófSz.) bizonyító erejét sem szabad véleményem szerint kétségbe vonni.

5. -- Sajnos, — mint ahogy erre BÁRCZI is rámutat (Szók.² 67) —, igen nehéz a honfoglalás előtti török jövevényszavak legrégebb rétegeinek (az Urál vidéki őshaza és a vándorlás korabelieknek) egymástól való elhatárolása. Tekintettel arra, hogy ebben az ősi rétegben nem találunk nasalis + zárhang kapcsolatú őstörök átvételeket, nem tudjuk pontosan, mikor csökkent ennek a tendenciának az ereje. Csak annyit tudunk, hogy például a *kender* < ócsuv. **kändir*, *tengely* < ócsuv. **tingil* és *tenger* < ócsuv. **tängir* szavak (BTLw. 92, 128), valamint a legrégebb szláv jövevényszavak, például *lengyel* < orosz **lędžanь* (KНИЕZSA, SziJöv. 312–3) átvétele idején már a denasalisatio törvénye nem volt érvényben. Ezek a feltehetően vándorláskori jövevényszavak a IX–X. században kerültek bele nyelvünkbe, tehát a denasalisatio n a k ezek átvétele előtt, az i. sz. VII–VIII. században kellett lezárulnia (l. erről KÖVESI: MNyj. IX, 65).³

Ugyanakkor zárulhatott le a permi denasalisatio is. A két permi nép külön életében átkerült csuvas jövevényszavak ugyanis már megtartották nasalis elemüket. Például: votj. Sz. *kemdele*, *kandelem*, (WIED.) *kangelem* 'Zeuge' < csuv. *kündelän* 'ua.' | votj. (WICHM.) MU. *tirgili*, J. *tingli* stb. 'Achse (eines Rades)' < csuv. *tengel*, *tingal*.⁴

A denasalisatio kronológiája tekintetében az említett tanulmányomban (MNyj. IX, 68 és Vir. 1963: 251) közöltektől legfeljebb csak annyiban

¹ „So müssen wir folgern, dass die mit stimmhaften Verschlusslaute anlautenden tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen zu einer Zeit aufgenommen wurden, wo es im Tschuwassischen noch wenigstens dialektweise, auch mit stimmhaften Verschlusslaute anlautende Wörter gab” (WICHMANN, TLP. 8; UOTILA, Kons. 13).

² L.: MUNKÁCSI: KSz. II, 311; WICHMANN i. m. 91. jegyz.; GOMBOCZ, BTLw. 40–54; PAIS: MNy. XLVI, 98; BÁRCZI, Szók.² 68–9; legújabban LAKÓ: NyK. LXIV, 68–9.

³ Az említett időpont tekintetében — úgy látszik — RÉDEI is egyetért velem (l. NyK. LXVI, 259).

⁴ Vö. magyar *tengely*; feltehetően egy időben került át a votjákba és magyarba, a IX. században, miután a zürjének már északra húzódtak, a magyarok pedig még ott voltak baskíriai szálláshelyükön, ahonnan, ahogy említettük, a IX. század első harmadában indultak tovább.

térek el, hogy az óspermi nyelv ósíráni jövevényszavainak tanúsága szerint a folyamat megindulását a VIII. századnál korábbi időre (i. e. 1000—700) tennem (vö. *pad*, *pydös*, *egír*).

A magyarból, sajnos, nem tudunk kimutatni ilyen korai rétegbe sorolható — nasalis + zárhang kapcsolatra utaló — iráni jövevényszavakat, de a magyar denasalisatio bizonyára vagy egy időben kezdődhetett a permi denasalisatióval, vagy valamivel később (l. az óiráni *nemez*, *tiz*, *száz* szavakkal kapcsolatban mondottakat). Magam részéről az utóbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek, és így a denasalisatiót — egy a permi területről kiinduló és a vele szomszédos előmagyar szálláshelyre is kihatással levő egygócú jelenségnek tekintem, amelynek megvoltak a maga térbeli és időbeli határai, korlátai.

6. A denasalisatio lefolyásának módját illetően RÉDEI (i. h. 256) okfejtése után sem változtatom meg véleményemet, mégpedig az alábbi okokból.

1. — Mind az előmagyar, mind pedig a permi denasalisatio egy közbülső **-mb-*, **-nt-*, **-ng-* fokozaton keresztül ment végbe. Erre mutatnak a permi nyelvek ósíráni, óiráni és bolgár-török jövevényszavai is (szkr. *bundha*, ói. *añgara*, csuv. *комба*, *kundi*), amelyek akkor kerültek át, amikor az óspermi denasalisatio az említett közbülső fokon volt.¹ Erre utalnak talán a permi első szótagban jelentkező denasalisált formások (*-b < *-mp*; *-d < *-nt*; *-g < *-nk*) előtt álló velaris színezetű magánhangzók (*-e*, *-i*) is (l. erről: OJANSUU: Vir. 1908: 82; MOÓR: Nyr. LXXII, 243; kétkedve KÖVESI, PermKépz. 71). És ezt igazolja a magyar analógia is, ahol a fejlődést az említett fokozatokon keresztül vázolja a kutatók legnagyobb része (vö.: BÁRCZI: MNy. LVIII, 5; RÉDEI: NyK. LXVI, 260; HAJDÚ, Bev. uráli nytud. 109, 111).

2. — Ugyanakkor a RÉDEITŐL feltett fejlődési vonalat, amely szerint a nasalisos hangkapcsolatok előbb denasalisálódtak, és az így keletkezett zöngétlen zárhangok [és (?) affrikáták] később zöngésültek (i. h. 256; ugyanígy HAJDÚ: i. h. 109 2. jegyzet), a tőle felhozott bizonyítékok nem támogatják.

A) RÉDEI szerint a finnugor szóbelseji **p*, **t*, **k* spirantizálódása és eltűnése után — főleg képzőként előforduló **p*, **t*, **k* hangok az első és második szótag határán, de ezen túl is éppen úgy zöngésülhetnek, mint a nasalis kapcsolatúak (i. h. 256).

Ezzel kapcsolatban egy általános elvi kérdést kell tisztáznunk. Ha a szóbelseji egyszerű zárhangok spirantizálódása és eltűnése után *p*, *t*, *k*-val találkozunk szótóban vagy képzőben, akkor — feltéve, hogy nem egy zöngétlenítő nyelvjárásból (pl. komi-permják vagy kazáni-votják)² vett adattal állunk szemben — mindig meg kell vizsgálnunk, nem valamilyen mássalhangzó-kapcsolat emlékét őrzi-e a *p*, *t*, *k* (pl. **pk*, **kt*), vagy nem finn—permi geminált zárhangok óspermi folytatásai-e (**p̄*, **t̄*, **k̄*). Idézem UOTILÁT:

¹ Erre mutatnak a permihez közel álló (md., cser.) megfelelőek is, amelyekben szintén a nasalis mellett zöngés zárhang áll. Így f. *kantaa* ~ md. *kandoms*, cser. *ka'ndem* 'visz, hord' | f. *tunkea* 'behatol' ~ md. *tungoms* | votj. *ubo* 'Blumenbeet, Gartenbeet' zürj. *ib* 'Feld' ~ md. *uma* (< **umba* 'Ackerstüek, Anteil am Felde') (az utóbbiról: SETÁLÁ: SUSA. XIV/3, 292 jegyz.) | votj.-zürj. *ud* 'zu trinken geben, füttern' ~ md. *andā* 'ernähren' (példákat l. KÖVESI: MNyj. IX, 62).

² L. erről: AMINOFF: VÁM. 18—9; GENETZ: OPS. 50; UOTILA, Kons. 397—402; ЛУТКИН: Древн. 98 (Древнепермский язык 1952) és Szovr. 56 (Современный коми язык. 1953.).

„Weil voraussetzen ist, dass diese vorperm. Geminaten weiter im Worte noch als etwa **p*, **t*, **k* wenigstens dialektisch im späturnperm. vorkamen, ist es möglich, dass es so auch zwischen der ersten und zweiten Silbe war, obgleich wir keine direkten Beweise dafür haben” (Kons. 88).

B) RÉDEI adatainak egy részében (első és második szótag határán) nem finnugor egyszerű zárhang elemet tartalmazó képző zöngésüléssel találkozunk, hanem vagy a) egy őspermi **-p*, **-t*, **-k* (< finn—permi **-pp*, **-tt*, **-kk*) alkalmi használatból elterjedt zöngés változatával, vagy b) állandó zöngés mássalhangzós kapcsolatban jelentkező zöngétlen zárhang elemű képző zöngésült alakváltozatával és nasalis + zárhang kapcsolatú képzők: **-mp*, **-nt*, **-nk* permi megfelelőivel.

Az a) csoportba tartoznak:

A zürjén tagadó ige egyes I. személyű *og*, többes I. személyű *og*, *oge*, votják *ug g* eleme, amelyet RÉDEI — UOTILA (Kons. 136) nyomán — finnugor **-k* jelre vezet vissza. Minthogy azonban egy finnugor **-k* jelen idő jel megvoltát igen kevés bizonyító anyag igazolja (l. erről HAJDÚ is: Bevezetés az uráli nyelvtudományba 72), így a *g*-ben inkább a magyar egyes szám I. személyben jelentkező **-k* (< **-kk*) kicsinyítő vagy árnyalatképző (l. erről: PAIS: MNy. XXVII, 142; JUHÁSZ J.: MNy. XXXV, 282; SÁMSON E.: MNy. XLVII, 229; HAJDÚ i. m. 145) permi megfelelőjének, a **-k*-nak zöngés változatát kell keresnünk.¹

Egyes kutatók véleménye szerint a zürjén *kod*, *kodi* 'wer, welcher', votják *kud* 'ua.', valamint a zürjén *med* 'ander(er)', *zweit(er)*', votják *müd* 'ua.' névmásokban szereplő *-d* névmás képző sem a **-t* zöngés változata, hanem a **-tt*-jé (vö. lp. *gutte*) (l.: WICHMANN: FUF. XIV. 106 jegyz.; TOIVONEN: SUST. LII, 309). Én viszont BUDENZHEZ (UA. 289 kk.) csatlakozva a finnugor **-nt* sorszámnévképzővel hoztam kapcsolatba hangtani és jelentés-tani megfontolások alapján (l. PermKépz. 87—8).

A b) csoportba utalhatók:

Még az őspermiben állandó zöngés kapcsolatban szóhatáron és nem szótaghatáron — ahogy RÉDEI gondolja (i. h. 256) — vált *-b*-vé a permi tagadó ige **-p* participiumképzős megkövesedett alakja: zürj. *abu*, *ab*, *abi* stb. (< őpermi *abul*), votj. *evel* stb. 'ist nicht, nicht' ~ f. *epä*, md. *af*. UOTILA (Kons. 196, 303) egy ősi **3bvzl* alakból indul ki, amelynek jelentése 'nem levő lét, élet'. Talán helyesebb egy eredetibb **3pvzl*-ből kiindulni (l. f. *epä*, észt *ep* [de *eba*]). Ebből alakult ki a zürj. **abvel* > *abul* > *abu*, votj. **ebvjl* > *evel* alak. Hasonló zöngés alakváltozattal találkozunk a finnségi nyelvek azon csoportjában, amelyekkel a zürjének a X. századtól kezdve érintkezésbe léptek (l. karj. *ebä*, aun. *ebä*, lúd *ebä*, vót *eb*: SKES. 40). Az, hogy az említett alakok egy régi érintkezés nyelvi emlékei-e, vagy egyszerűen a már említett „intense form”-hoz tartoznak a permiben és finnségi nyelvekben, és így volna magyarázható bennük a szokatlan *b* fonéma, olyan kérdések, amelyeket még közelebbről kellene megvizsgálnunk.

¹ A tagadó ige nem szokott önállóan előfordulni, és így mondatfonetikai helyzetben — zöngés mássalhangzóval kezdődő igékkel kapcsolatban — könnyen zöngésülhetett, például **ok bošt* 'nem veszek' > *og bošt* vagy **ok giž* 'nem írok' > *og giž*. L. a votják *ug* > *uk* változatával kapcsolatban UOTILÁT (Kons. 136, 141—2), azonkívül a permi nyelvek másodlagos zöngés asszimilációjáról mondottakat (i. h. 397—8, 402).

A n a s a l i s + zárhang k a p c s o l a t b ó l magyarázható RÉDEI legtöbb példája, akár tőben, akár járulékokban jelentkezik a kérdéses *b, d, g* elem. Például a zürjén AV. Pecc. ob 'Vaterschwester' szó *b*-je nem eredeti **p*-ből származik, és nem az osztják *äpa, äba* megfelelése, hanem vagy a finn *impi* 'virgo, puella' szóé (l. erről: WIKLUND, UL. 231; KARJALAINEN: FUF. XIII, 216, 1. jegyz.), vagy pedig — mint a rokonsági nevek nagy része — gyermeknyelvi eredetű, tehát szintén „intense form”, és így hangtörténeti vizsgálat tárgyául, főképpen pedig bizonyítékaul nem a legalkalmasabb.

A zürjén tagadó ige többes 2. személyű *od, ode* stb. alakját sem tekinténém perdöntőnek (l. RÉDEI: i. h. 257), mert ennek a 2. személyű birtokos személyraggal való kapcsolatát UOTILA (Kons. 112) is vallja. Ézen utóbbi eredetével kapcsolatban pedig így nyilatkozik: „Es lässt sich jedoch nicht mit Sicherheit entscheiden, ob hier von **nt* oder von **t* auszugehen ist” (i. m. 109; hasonlóan SZINNYEI, aki *-*nt* eredetet tesz fel: FgrSprw.² 101; NyH.⁷ 116).¹

A második szótag végén levő járulékokban és idegen szavakban jelentkező állítólagos zöngésüléssel kapcsolatban (l. RÉDEI: i. h. 257) csak utalnék könyvem idevágó megállapításaira.

A zürjén *-jd, P. -jt* és votják *-jt* denominális és deverbális melléknévképző (zürj. *kurjā, P., votj. kurjūt* 'bitter, scharf schmeckend; Bitterkeit') nem a finnugor *-*t* képző megfelelője, ahogy RÉDEI gondolja (i. h.), hanem az *-*nt*-é (vö. KÖVESI, PermKépz. 74—5, 80—2, 85—6).

Az óiráni *namat* 'grober Teppich' átvételének idején a finnugor **t* már a spirantizálódási folyamatban a **d* (*δ*) fokon állhatott; innen magyarázható a zürjén *named* 'Fusslappen, Fusszeug' és a magyar *nemez* alak (l. fent). A permjék és votják alakok zöngétlenítő nyelvjárás realizációi (l. KÖVESI: i. h. 75). Ugyanakkor a (MUNK.) vog. K. *nēment* 'Filz', T. *niment* 'ua.' alakok *-*nt*-re is mutathatnak.

A zürjén *-b, P. -p* képző (*tureb, P. turep* 'Schneegestöber, Schneesturm', l. UOTILA, Kons. 86—8) nem finnugor *-*p*-re megy vissza (l. erről RÉDEI: i. h.), hanem *-*mp*-re (l. UOTILA: i. h. és KÖVESI: i. h. 65—73). A *-*p* permi megfelelői ugyanis a zürj.-ben *-a*, a votj.-ban pedig *-a* (*-o*) (l. KÖVESI: i. h. 56—62).

A zürjén *-ig, P. -ik* igenévképző, valamint a zürjén *-teg, P. -teg, votják -tek* caritívus-rag *-g* elemei sem *-*k* folytatásai, hanem *-*ŋk*-é (l. KÖVESI: i. h. 108—14, 378—80).

D) Azt hisszük, ezek után felesleges RÉDEINEK (i. h. 258 3. jegyz.) az obi-ugor analógiára való hivatkozását komolyan számításba venni, mivel — amint ezt már (MNYj. IX, 60 kk. és Vir. 1963: 243—4) kifejtettük — h a s o n l ó jelenséggel más rokon, sőt nem rokon nyelvekben is találkozunk. De egészen a z o n o s i d ő b e n, a z o n o s f ö l d r a j z i é s t á r s a d a l m i k ö r n y e z e t b e n, és teljesen e g y s é g e s m ó d o n lejátékozó jelenségként csak a p e r m i és m a g y a r n y e l v e k b e n realizálódott.

A szomszédságon alapuló nyelvi egyezésekre ITRONEN is utal: „Naapurin-kielten äanteistöt saattavat yksityisten yhtäläisyksien lisäksi osoittaa systeemikonaisuuksinakin hämmästyttävää yhdenmukaisuutta” (Kieli ja sen tutkimus 132; hasonlóan már előbb: FUF. XXXIII, 80). Ezzel magyarázható

¹ A későbbiekben majd sor kerül a permi *-d* és magyar *-d* 2. személyű birtokos személyrag (amelyet KÁLMÁN: MNY. LXI, 168—9 helyesen *-nt*-ből származtat) kapcsolatának megvizsgálására is.

számos egyezés — szókincsben,¹ szerkezetben egyaránt — az obi-ugor és szamojéd nyelvek között is (N. SEBESTYÉN IRÉN és KÁLMÁN BÉLA szóbeli közlése).

De nemcsak rokon, hanem egymástól idegen nyelvek is kiformalhatnak egyező vonásokat a földrajzi közelség révén (pl. a cseremis és tatár, valamint a román és bolgár nyelvek teljesen azonos magánhangzórendszert alakítottak ki; l. erről ITKONEN: i. h. 133). Ez eredményezte a görög, albán, román és bolgár (sok esetben szerb és török) nyelvek nagyszámú hangtani, alaktani, mondat-tani és lexikális (frazeológiai) egyezéseit, az úgynevezett „balkanizmusokat” is. „E nyelvek más és más nyelvcsaládból kiválva . . . közelebbi rokonaiktól egyértelműleg távolodva egy sok tekintetben közös nyelvszerkezet irányában egyenlítődték ki.” (TAMÁS LAJOS, Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. 1935. 138.)

Ez történt a permiekkal és az előmagyarokkal a finn—volgai, illetőleg obi-ugor csoporttól való elszakadás után, a baskíriai szomszédság idején.

7. A fenti fejtegetések eredményeként úgy láthatjuk, hogy nincsen sem elvi, sem gyakorlati akadálya annak, hogy mind a denasalisatiót, mind pedig a szóeleji zöngés zárhangok kialakulását a két nyelvben közös hangfejlődési tendenciának tartsuk, és ne válasszuk el egymástól, függetlenül attól, hogy „permies” vonásnak nevezzük-e, vagy azonos „strukturális fejlődésnek”.

Rövidre fogva jelezzük bizonyítékainkat:

1. A két nép érintkezésének megvan a földrajzi háttere (Baskíria), történeti megalapozottsága (a finn—volgai ágtól elszakadó permiek és az obi-ugoroktól lassan leváló magyarok több mint kétezer évig tartó kapcsolata: i. e. 1500 — i. sz. IX. sz.).

2. A denasalisatio és szóeleji zöngésülés közötti kapcsolat elvitathatatlan. A denasalisatio útján megteremtődött a feltétele annak, hogy a szóeleji helyzetben zöngés hangok keletkezzenek. Ezek kezdetben csak alloffonok voltak, később a nasalis elem teljes eltűnésével váltak fonémákká.

3. De nem kizárólag a denasalisatio vagy szóbelseji zöngés környezet révén keletkezett zöngés hangok asszimiláló hatásának tulajdonítható a zöngés zárhangoknak a szóelején való jelentkezése, hanem a két néppel kapcsolatban álló iráni és bolgár-török népek nyelvi hatásának. Ennek vizsgálata a két jelenség pontos kronologizálását is lehetővé teszi.

EGYES FORRÁS RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AMINOFF, VÄM. = AMINOFF, T. G. Votjakin äänne-ja muoto-opin luonnos: SUSA XIV/3. Helsingfors, 1896. — AUFA. = Acta Academiae Pedagogicae Jyväskyläensis XVII. Jyväskylä (RÉDEI rövidítése: NyK. LXVI, 255). — CIFU. = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus. Budapest, 1963. — COLLINDER, FUV. = COLLINDER, BJÖRN, Fenno-Ugric Vocabulary. Stockholm, 1956. — GENETZ, OPS. = GENETZ, A., Ost-permische Sprachstudien: SUSA. XIV/1, külön, 1897. Helsinki. — PAASONEN, MChr. = PAASONEN, H., Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischen Abriss. Helsingfors, 1909. — SKES. = Suomen Kielen Etymologinen

¹ COLLINDER szótárának mintegy 550 uráli szóegyeztetése közül (FUV. 1—70) hozzávetőleges számítás szerint 16-nak csak obi-ugor megfelelői vannak, 13 pedig csak az egyik vagy másik obi-ugor nyelv megfelelő szavával egyeztethető. Olyan etimológiáknak, amelyeknek osztják tagjuk van, száma 217, a vogul tagúaké 178 (l. az utóbbiról LÁSZLÓ GYULA, Östört. 37).

Sanakirja I—III. Helsinki, 1955. — UOTILA, Kons. = UOTILA, T. E., Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen: SUST. LXV. Helsinki, 1933. — WICHMANN, TLP. = WICHMANN, Y., Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: SUST. XXI. Helsingfors, 1903. — WIKLUND, UL. = WIKLUND, K. B., Entwurf einer uralappischen Lautlehre: SUST. X. Helsingfors, 1896.

A. KÖVESTI MAGDA

A magyar főnévragozás egy újabb modellje*

A MNy. hasábjain nemrég (LXII, 194—206) napvilágot látott PAPP FERENC három magyar főnévragozási modellje. Ha az alábbiakban még egy újabb modellel kívánjuk megismertetni az olvasót, tesszük ezt azért, mert modellünk sok tekintetben igen hasonló ugyan PAPP harmadik modelljéhez, más vonatkozásokban azonban lényegesen eltér tőle.

1. A magyar főnévragozás modellje olyan szabályrendszer, amely bármely magyar főnév bármely kívánt alakját létrehozza. A modell *b e m e n ő r é s z é n* lexikális (szótári) jelentéssel és elemi grammatikai jelentésekkel (szémákkal) van dolgunk. Hét ilyen szemánk van, ezekre és a lexikális jelentésekre a továbbiakban az alábbi szimbólumokat fogjuk használni, a felsorolt értékek valamelyikében: $X =$ a főnév *l e x i k á l i s j e l e n t é s e*, mely a tőben realizálódik; $Y =$ a főnév *s z á m a* (a lehetséges értékek: *sg — pl*); $Z =$ *b i r t o k v i s z o n y* (a lehetséges értékek: *poss — pöss*: itt és a következőkben a negációt a szimbólum fölött elhelyezett vonallal fogjuk jelölni); $T_1 =$ a birtokos *s z e m é l y e* (a lehetséges értékek: *1sg, 2sg, ... 3pl*, vagy „—”, vagyis 'nincs értelme'); $T_2 =$ a birtokos *s z á m a* (*sg — pl*);¹ $U =$ *-é* birtokjel (*rel*); $V =$ az U száma (*sg, pl* vagy „—”, vagyis 'nincs értelme'); $W =$ *e s e t* (a 21 eset valamelyike, l. alább).

E szemákhoz és a lexikális jelentéshez a következő megjegyzéseket fűzhetjük. — Az X -et, a tő lexikális jelentését a szokásos módon, emelt vesszők közé helyezett közönséges magyar szavakkal fogjuk jelölni: 'asztal', 'zászló' stb. — A 21 esetet úgy kaptuk, hogy az ANTALnál fellelhető 17 esethez hozzávettük még a *t e m p o r a l i s t*, az *e s s i v u s t*, a *d i s t r i b u t i v u s t* és a *c o m i t a t i v u s t*. Lényegében egyetértünk ugyan ANTALLal, aki igen finom formális elemzés után választja ki a maga 17 esetét; a többi, nálunk is szereplő alakot valóban jobb lenne képzőnek felfogni, de mivel ez modellünk szempontjából egyáltalán nem lényeges, nem kívántunk eltérni a mérsékelt magyar hagyománytól. (Csak mérsékelt hagyományról beszélhetünk, hiszen a

* „A magyar nyelv története és rendszere” kongresszusra készített tanulmány szövege. Kivonata megjelent a kongresszus anyagában (NytudÉrt. 58. sz. 502—5). — A cikket Szántó Éva emlékének ajánlom.

¹ Nem lehet kétséges, hogy a birtokos személye és száma—két külön száma. A főnévragozásban, a nyelvtörténeti tényeknek megfelelően, világosan szét is lehet választani a két száma formális megfelelőit: nasalis az 1. személy részére (*-m ~ -n*), dentalis a 2. személy részére (*-d ~ -t*), null-alak a 3. személy részére. E két száma két külön morfémának való megfeleltetése azonban véleményünk szerint szükségtelenül bonyolította volna a modellt, egyes *ad hoc*, csak itt alkalmazandó szabályok beiktatását tette volna szükségessé, ezért célszerűbbnek láttuk azt, hogy e két szemánk egyetlen morfémát feleltessünk meg.

magyar esetek száma véglegesen és kikristályosodott módon — mint közismert — nincs megállapítva mind a mai napig: ANTAL 17 esete, SZINNYEI [UngSpr.] és a mi 21 esetünk mellett például K. MAJTYINSZKAJÁNÁL 22 esetet találunk, a MMNyR.-ben 28-at stb.) Tekintettel arra, hogy megszegettük az esetrag objektív formális kritériumait a 4 felsorolt eset felvételével, bizonyos további kompromisszumokra is kényszerülünk. Így a temporalis és a modalis nem bármely lexikális jelentésű tőből képezhető; ezt a körülményt figyelmen kívül fogjuk hagyni, *f o r m á l i s a n* bármely tőhöz hozzáilleszthetjük a *-kor, -ként, -képpen* toldalékokat. A distributívus és a comitativus csak egyes számú, birtokos személyjel nélküli főnevekből képezhető; ezt a korlátozást modellünkben már figyelembe vettük. Ilyen módon modellünk összesen 842 főnévi alak létrehozását tudja biztosítani. A 842 paradigmaticus alak így adódik:

$$\begin{array}{cccccccc}
 2 & \times & (1 + 6) & \times & (1 + 1 + 1) & \times & (19 + 1) & + & 2 = \\
 \uparrow & & \uparrow & & \uparrow & & \uparrow & & \uparrow \\
 \text{sg-pl} & & \text{poss} & & \text{poss} & & \text{é} & & \text{é} & & \text{é} & & \text{esetek} & & \text{distr.,} \\
 & & & & \text{1sg-} & & \text{néküli} & & \text{sg} & & \text{pl} & & \text{(a mod. két} & & \text{com.} \\
 & & & & \text{3pl} & & & & & & \text{alakkal)} & & & & &
 \end{array}$$

$$= 2 \times 7 \times 3 \times 20 + 2 = 842.$$

A bemeneten megengedhető bármely olyan számakombináció, mely kielégíti a következő három követelményt: a) ha $Z = \text{poss}$, akkor T_1 és $T_2 = \text{„—”}$ (a nem birtokos alakok esetén nincs értelme a birtokos személynek és számának); b) ha $U = \text{„—”}$ akkor $V = \text{„—”}$ (ha nincs *-é* birtokjel, nincs értelme a birtokjeles alak számának); c) ha $W = \text{distr}$ vagy comit , akkor $Y = \text{sg}$, $Z = \text{poss}$, $U = \text{„—”}$ (l. fentebb az e két esetre vonatkozó korlátozásokról mondtakat).

Így tehát modellünk bemenő része számára megengedhetők például a következő számasorok:

X	Y	Z	T_1	T_2	U	V	W
1. 'dolog'	sg	poss	2	sg	rel	pl	soc
2. 'fésű'	pl	poss	—	—	—	—	acc
3. 'ház'	sg	poss	—	—	rel	sg	iness
4. 'pont'	pl	poss	3	sg	—	—	ess

A kimenetben a modell a kívánt szóalakokat adja, a szokásos helyesírásban, 1–4. példánk esetén tehát a következő formákat: *dolgodéival*, *fésűket*, *házéban*, *pontjárul*.

2. Maga a ragozási modell, vagyis az a mechanizmus, amely egy-egy jelentésláncocskát egy-egy reális szóalakká alakít át, szabályrendszerből és tőtárból áll.

A szabályrendszert a továbbiakban részletesen ismertetni fogjuk. A tőtárról itt röviden a következőket mondhatjuk.

A tőtárban minden egyes lexikális morfémának (tőmorfémának) megfeleltetünk egy tőmorfot a hozzá fűződő kisegítő információkkal. A kisegítő információ a magyar tőtárban a következő tizenkét

csoportból áll: 1. hangrend; 2. zártság foka (o-fok: *dolg-ok, üst-öt, kar-om, bőr-öm*; a-fok: *ház-ak, szék-et, láb-am, kez-em* — mint látható, a hangrend, melyet az 1. alatt intéztünk el, itt már nem szerepel, így az o-fok egyaránt jelenthet o-t vagy ö-t, az a-fok — a-t vagy e-t; lehet még egy harmadik, null-fok is — jelölése: "—" —, amikor nincs értelme a fok felvételének); 3. j-sülés (három értékkel: *j* — *part-ja, kert-je, hajó-ja*; \bar{j} — *ház-a, kez-e*; j^* — ingadozás: *bélyege | bélyegje*); 4. a -t rag viselkedése (*t* — közvetlenül a tóalak után: *tár-t, kérés-t, hajó-t*; \bar{t} — nem közvetlenül a tóalak után: *hal-at, dolg-ot, lov-at, szem-et, üst-öt*); 5. a -k rag viselkedése (*k* — *hajó-k, szobá-k, kefé-k*; \bar{k} — *földi-ek, négy-lábú-ak*: csak a főnevesült, magánhangzóra végződő alakok, valamint a betoldások esetén van értelme, l. alább: *töv-ek*); — a fennmaradó hét szabály a különféle t ó a l t e r n á c i ó k a t¹ érinti: 6. rövidülés ($A_{röv}$: *nyúl* : *nyulat, víz* : *vizet, madár* : *madarak* stb.); 7. hangátvetés ($A_{átv}$: *tehr* : *terh, kehly* : *kelyh* stb., a *tehr-*, *kehly-* alakok a *teher, kehely* alakból az A_{kiv} eredményeképpen jönnek létre, l. következő pont); 8. hangkivetés (A_{kiv} : *dolog* : *dolg, teher* : *tehr-, tükr-*, *ajak* : *ajk-*);² 9. betoldás (A_{bet} : *tő* : *töv-, fű* : *fűv-ló* : *löv-, szó* : *szóv-, lé* : *lév-*) (a helyes *töv-, fűv-, lov, szav-, lev-* stb. alakokat szükség szerint az $A_{röv}$, illetőleg az A_{elh} eredményeképpen kapjuk, ez utóbbi l. a következő pontban); 10. elhasonulás (A_{elh} : *szó* : *szav-, ajtó* : *ajta-, erdő* : *erde-*); 11. hangvesztés (A_{veszt} : *varjú* : *varj-, ifjú* : *ifj-, fiú* : *fi-*); 12. konzonantizálódás (A_{konsz} : *hamu* : *hamv-, tetű* : *tetv-*).

Valamilyen — csak általában kevésbé kifejtett — formában ezek a tőre vonatkozó információk a közönséges, idegenek számára készült szótárakban is szoktak szerepelni (így például a M. G. KACHANA MAJTYINSZKAJA szerkesztette magyar—orosz szótárában). A tóalternációkra, hangrendre stb. vonatkozó információkat felvették a magyar szókincs lyukkártyarendszerű feldolgozásába is (vö. MNy. LXI, 194—5). Tőtárunkban mi is rögzíthetjük ezeket a kiegészítő információkat, kerek zárójelbe téve a tő után. Így például a „*tő (magas, a, \bar{j} , \bar{t} , \bar{k} , $A_{röv}$, A_{bet})*” szimbólumsor azt jelenti, hogy a *tő* tő magas hangrendű, a-fokú, nem *j*-sül bizonyos birtokos személyragok előtt, a -t és a -k ragok nem járulnak közvetlenül, magánhangzó beékelődése nélkül hozzá (ti. *tövek, tövet*), és két alternációt szenved el: a rövidülését ($A_{röv}$) meg a betoldását (A_{bet}). Ugyanezt a kiegészítő információsor jóval rövidebben is lehet írni, ha a két értéket felvehető információk közül csak az egyiket jelöljük, és így például megállapodunk abban, hogy csupán az a-zártságot jelöljük (a zártság jelölésének hiánya tehát o-zártságot jelent), csak a *j*-sülést jelöljük (a *j*-sülés jelölésének hiánya a \bar{j} -t jelenti; itt ezen kívül jelölnünk kell még a harmadik lehetőséget, az ingadozását: j^*), csak magánhangzós tövek után jelöljük a \bar{k} -t (vagyis azt a viszonylag ritkább esetet, melyre fentebb láttunk példát, amikor ugyanis a tő magánhangzóra végződik ugyan, de közte és a -i között még egy magánhangzónak is kell állnia), csak a \bar{t} -t jelöljük (és ennek hiánya egyenértékű a \bar{t} -vel). E megállapodások elfogadásával a fenti információsor immár így írhatjuk le: „*tő (magas, a, \bar{k} , $A_{röv}$, A_{bet})*. Más esetekben a

¹ Alternációnak nevezzük az olyan, szemantikailag irreleváns, formai változtatást, amelynek segítségével a kiinduló morfból ugyanannak a morfémának egy másik morfiát nyerjük.

² Az $A_{átv}$ okvetlenül feltételezi az A_{kiv} -t (nincs átvetés kivetés nélkül); ennek fordítottja nem áll. Ez az eset például szolgálhat az alternációk morfon belüli egyoldalú elválaszthatatlanságára.

lejegyzés még rövidebb, így például a „malom (mély, A_{kiv})” egyenértékű ezzel: „malom (mély, o, j, t, —, A_{kiv})”.

Közismert, hogy egyes tövek esetén mind a rag allomorfját (resp. — a kö-tőhangzót, a tövéghangzót) illetően, mind a tőalternációt illetően ingadozások lehetségesek. Az ingadozásokat modellünk kétféleképpen kezeli. Amennyiben a párhuzamos formák jelentéseltérést mutatnak fel, a tőtárba két, homonimnak számító tövet veszünk fel, az egyiket ellátva az egyik, a másikat a másik jelentésnek megfelelő információkkal. Így például a *fiú* 'puer; Knabe' egyes szám 3. személyű birtokos alakja a tő többes száma mellett: *fiúi*, míg a *fiú* 'filius; Sohn' ugyanezen alakja: *fiái*. Ugyanígy: *nő*¹ 'femina; Weib': *nője*; *nő*² 'uxor; Gattin': *neje* stb.; a *fiú*¹ és *fiú*², a *nő*¹ és a *nő*² külön-külön szerepelnek a tőtárban, részben eltérő kiegészítő információkkal. -- Más esetekben viszont a párhuzamos alakok között nem tapasztalható jelentéseltérés. Ilyenkor egyazon tő mellett valamely információcsoport két vagy több lehetőséget felsorol, és a modell a kimeneten mindegyik alakot vagylagosan hozza. Így például az „ajtó (mély, j, A_{elh}) (mély, j)” kettős információsor ezt az eredményt fogja adni: *ajtaja* | *ajtója*.

Ezen kívül a grammatikai információsorba az egészen egyedi alakulatok „kivételek”) számára betehetünk utalást a normától való eltérésre. Ebben az utalásban feltüntethetjük azokat az általános érvényű szabályokat, amelyek az adott tő esetén nem alkalmazandók; felsorolhatunk konkrét, egyedi operációkat, amelyek alkalmazásával a helyes alakot (alakokat) megkaphatjuk; legrosszabb esetben közölhetjük magát a kész rendhagyó alakot is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy modellünk működéséhez elengedhetetlenül szükség van teljes tőtárra, melyben minden egyes tő mellett megvan minden arra vonatkozó, szükséges kiegészítő információ. Más szóval: ahhoz, hogy modellünk működhessen, előzőleg az egész magyar főnévkincset csoportosítani kell az adott szempontok szerint: hangrend, zártság, jésülés, A_{rov} , A_{div} stb. A továbbiakban feltételezzük, hogy egy ilyen teljes tőtár, az egyes tövekre vonatkozó teljes és helyes információkkal, megvan már. (Lényegében elég nagy anyagra vonatkozóan valóban meg is van: az ÉrtSz.-ban foglalt valamennyi főnév lyukkártyás feldolgozásának ide vonatkozó eredményeire gondolunk.) Számos esetben a tőre vonatkozó szükséges információt megkaphatjuk automatikusan, a tő fonematikus vagy alaktani elemzése révén. Így például minden magánhangzóra végződő tő, ha nem lép fel benne az A_{bet} , j -s is egyben; minden *-alom* | *-elem* képzős főnév *a*-zártságú, a *-nok* | *-nök* képzősök meg *o*-zártságúak (az előbbiekre ezen kívül jellemző az A_{kiv} is), a főnevesült melléknevekhez nem járulhat a *k* magánhangzó nélkül stb. Világosan szét kell azonban választanunk két feladatot: a tőre vonatkozó szükséges információk rögzítését és ezeknek az információknak a megszerzését. Mi a második feladattal itt nem kívánunk foglalkozni, az nem is tartozik nézetünk szerint a szintetizáló modell feladatai közé. Ezért például még a magánhangzóra végződő (és az A_{bet} -t el nem szenvedő) tövek esetén is jelöljük a j -t, mert elvileg más az, hogy ehhez az információhoz könnyű hozzájutnunk, és az, hogy ezt az információt a tőtárban rögzítenünk kell. (Példákat a tőtárból l. I. Függelék.)

A PAPP-féle harmadik modell (vö. MNy. LXII, 198 kk.) szótár nélküli oldja meg lényegében ugyanazokat a feladatokat, mint a mi algoritmusunk. A szótár nélküli eljárás előnyei kézenfekvőek; ugyanakkor azonban *lót*,

céleket és ehhez hasonló alakokat szolgáltató helyes *lovat, célokat* stb. helyett. Végső megoldásban valószínűleg a két megközelítés közötti kompromisszum lesz a célszerű: általános esetben dolgozhatunk szótár nélkül; a kivételeket a szótárba utaljuk.

3. A továbbiakban (4–6.) rátérünk a magyar főnévragozás szabályainak ismertetésére. E szabályrendszer öt csoportra oszlik, melyek közül minden egyesnek megvan a maga saját mechanizmusa. Ezek a mechanizmusok egymást követően lépnek működésbe: bemenő részén mindegyik az előző csoport kimenő adatait kapja feldolgozásra. A legelső csoportba maguk a szémák, az „értelmi (tartalmi) feladat” (смысловое задание) lépnek be; mechanizmusról mechanizmusra haladva ebből az értelmi feladatból végül is szokásos betűsor lép ki, éppen úgy, mint ahogy a kész alkatrész, a futószalag egyik automatájából a másikhoz haladva végülis elhagyja a gépsort. (Az egész gépsor tervrajzát — modellünk blokk-sémáját — alább, a 189. lapon közöljük.) A mechanizmus egyes csoportjai természetesen még további alcsoportokra oszthatók, amint ez mind az ábrából, mind az alább következő szöveges részből ki fog tűnni.

I. Morfológiai szabályok:

A) A morfémák kiválasztásának szabályai azt a morfemasort határozzák meg, amely az adott nyelvben a bemenő szemasort realizálja. Erre a szabálycsoportra azért van szükség, mert a szémák és a morfémák között nincs kölcsönösen egyértelmű kapcsolat: 1. több széma egyetlen morfémában realizálódhat (funkcióhalmazódás, mely igen közönséges a flektáló nyelvekben; a magyarban a birtokos személye és száma — T_1 és T_2 — két külön széma, mely azonban egyetlen morfémában — $\{T\}$ — realizálódik [vö. 176. l. jegyzet]); 2. valamely szémának semmiféle morféma nem felel meg, hanem valahogy másként jut kifejezésre, szupraszegmentális elemekkel, más morfémák allomorfjainak megválasztásával stb. (vö. a *P a s a d o s i m p l e* kifejezésével a spanyolban: e szémának nincs külön morféma-kifejezése, specifikus hangsúlyozással és specifikus személyragokkal realizálódik); 3. lehetnek üres morfémák (vö.: „kötőhangzó” és ehhez hasonló); 4. az értelmi feladatban a szémák sorrendje nem felel meg okvetlenül az azokat realizáló morfémák sorrendjének: így például a zürjénben a birtokviszony kifejezője (a birtokos személyét-számát jelző morféma) hol az esetvégződés előtt van (comitativusban, ablativusban, adessivusban, allativusban: *мортнымыкөд, мортнымылөн, мортнымылысь, мортнымылы* a *морт* 'ember' szó esetén, ahol *-ным-* 'nk; *noster*'), hol meg utána (abessivusban, instrumentalisban, elativusban, illativusban stb.: *морттыгным, морттыным, морттыным, морттыным*). Ezért bármilyen sorrendben helyezük is el a szémákat az értelmi feladatban („eset” + + „birtokviszony” vagy „birtokviszony” + „eset”), a morfémák sorrendje számos esetben más lesz. Hasonló nehézségbe a magyar szintézis során is ütközünk. Így természetes feltenni, hogy az Y széma (a szám) közvetlenül az X széma (a fő lexikális jelentése) után következzen; azonban az $\{Y\}$ morfémát az $\{X\}$ morfémától elválasztja a birtokviszony $\{Z\}$ morfémája. Másrészt a T_1 és T_2 szémák (a birtokos személye és száma) értelem szerint a Z szémához kapcsolódnak, ám a $\{T\}$ morfémát a $\{Z\}$ -től elválasztja az $\{Y\}$ morféma. — Az értelmi feladatban természetesen mindjárt olyan sorrendben lehetne megadni a szémákat, ahogy a nekik megfelelő morfémák ténylegesen következnek egymás után, mechanikusan utánozva ez utóbbi sorrendet. Mint

láttuk, egy olyan nyelv esetén, mint a zürjén, ez nem lehetséges; de általánosan szólva sem tekinthető kielégítőnek egy ilyen megoldás. A valóságban (a reális nyelvekben) az értelmi feladat — úgy tetszik — nem jelenti a szemák lineárisan rendezett sorozatát, a valóságban ez bonyolult többdimenziós struktúra. Ezen túlmenően gyakorlati megfontolásokból is alkalmasabb az, ha a szemák rendezése autonóm és nem kapcsolódik a morféma sorrendjéhez. A morféma kiválasztásának szabályai biztosítják az átmenetet az elvileg nem lineáris értelmi szerkezetből az elvileg lineáris nyelvi kifejezésekhez.

B) A morfo-k kiválasztásának szabályai: Minden egyes morféma számára ki kell választani alapallomorfiát, vagy ha ilyen allomorf nincs, az adott morfológiai környezetnek megfelelő allomorfot. Általában azt az allomorfot tekintjük alapallomorf-nak, amelyből a többi allomorfot a legegyszerűbben és legtermészetesebben nyerhetjük (vö. pl. az *-m* allomorf-fal az *1sg*-ban). Ha van ilyen alapallomorf, a morfémat előbb ezzel cseréljük fel (ilyen például az I. B. (4) szabály), majd ezt az allomorfot alternációknak vetjük alá, míg az adott konkrét környezetbe illő allomorfot nem nyerjük. Számos esetben azonban nem tudunk e kritérium alapján alapallomorfot kiválasztani, más szóval az allomorfok két vagy több csoportja között nem alternációs, hanem szuppletív viszony áll fenn (vö. a többes *k ~ i* allomorfjaival). Ilyenkor a morféma-nak a több egyenértékű allomorfot feltüntető táblázatot feleltetjük meg (l. például az I. B. (2) szabályt).

A szükséges allomorfok számos fő esetén megvannak a tőtárban, egyes toldalékok esetén közvetlenül a szabályokban. Az allomorfokat tulajdonképpen fonológiai átírásban kellene ábrázolnunk, mert ez a természetes alapja a morfonológiai és fonológiai szabályoknak. Itt azonban — az egyszerűség kedvéért, meg hogy a kitűzött cél helyett ne kelljen előbb a magyar nyelv fonológiai elemzésével foglalkoznunk — az allomorfokat szokásos magyar helyesírásban adjuk, hallgatólagosan feltételezve, hogy a magyar fonológia minden problémája meg van oldva. A magyar helyesírás sajátja folytán ez a lejegyzés könnyen átkottázható a fonematikusra. (Az I. A)–B)-t részletesen l. 4.)

II. Morfonológiai szabályok: Ezek a szabályok olyan, az előzők eredményeképpen nyert fonémasorokon (nálunk: betűsorokon) végrehajtandó operációkat határoznak meg, amely operációk valamilyen módon a morfológiától, vagyis az értelmi feladattól és/vagy a morféma-khoz fűződő kiegészítő információktól függenek. (Részletesen l. 5.)

III. Fonológiai szabályok: Ezek biztosítják a morfológiai adatoktól nem függő operációkat (fonémakörnyezet, hangsúly stb.). (Vö. még 6.)

IV. Helyesírási szabályok: Ezek biztosítják azt, hogy a fonológiai átírásból a szokásos helyesírással írt alakokat kapjuk. (Vö. még 6.)

V. Fonetikai szabályok akkor lennének szükségesek, ha a kimenetet nem csak írásban, hanem szokásos magyar beszéd alakjában is igényelnők (például: a gépi fordítást tolmácsolásra felhasználva, tehát amikor nem olvasható, hanem hallható magyar kimenetre lenne szükség).

Olyan nyelvek számára, ahol a szupraszegmentális elemek (intonáció, hangsúly) fonológiai, vagyis értelemmegkülönböztető szerepet játszanak, szükség lenne még egy szabálycsoportra — a hangsúlyozási szabályokra; ezeket a szabályokat természetes módon a morfológiai és a morfonológiai közé kell iktatni.

E hat szabálycsoport a morfológiai modellek *maximálisémáját* adja számos (talán: minden) nyelv esetén. (Vö. a szerző tanulmányával a spanyol igeragozásról: Об автоматическом морфологическом синтезе [на материале испанского языка]: Научно-техническая информация. 1965. 4: 35—43.)

A modell minden szabálya hasonló felépítésű. Így minden egyes szabály tartalmaz: 1. egy $AxB \rightarrow ABC$ átalakítást, ahol x egy szimbólum, A , B és C tetszőleges szimbólumok vagy szimbólumláncok, beleértve az üres láncot (nullszimbólumot); 2. az átalakítás végrehajtásának feltételeit.

Külön érdeklődésre tarthat számot a szabályok rendezése (resp. -- alkalmazásuk sorrendje). Ezzel kapcsolatosan itt röviden csak arra kívánunk utalni, hogy az egyes csoportok (I. —IV.) sorrendje természetesen adódik, ugyanígy az I. szabálycsoport két főrésze (I. A) — I. B)). Az I. csoporton belül az egyes szabályok sorrendje logikailag közömbös (itt a jobb szemléletesség kedvéért a megfelelő morfémák lineáris egymásrakövetkezésének megfelelően közöljük őket). A II. csoportban az A) alcsoportnak okvetlenül meg kell előznie a C)-t (a *-ja / -je* toldaléknak előbb meg kell nyújtania az előtte álló *-a / -e*-t, majd el kell tűnnie).¹ A II. csoport egyéb részeit és egyes szabályait illetően azt kell mondanunk, hogy nehéz (ha egyáltalán lehetséges) olyan sorrendet találni, amely egyetlen átfutásra minden esetben biztosítaná a helyes eredményt. Így például a *v*-betoldásos tövek esetén a *v* megjelenése attól függ, magánhangzóval kezdődő toldalékallomorfi következik-e utána; a toldalékallomorfi-ban a magánhangzó megjelenése pedig attól függ, magánhangzóra vagy más-salhangzóra végződik-e az őt megelőző allomorfi stb. Más szóval: egyes esetekben először a tövet kell feldolgozni, majd a végződést, máskor meg fordítva. E szabályokat tehát ciklikusan kell alkalmazni: miután a II. csoport minden egyes lehetséges szabályát alkalmaztuk a morfsorra, ismét meg kell próbálni a B) — C) alcsoportok alkalmazását ugyanitt; ha legalább egy ízben sikerült alkalmazni egy szabályt innen, akkor újból át kell hajtani e szabálycsoporton az adott morfot, mindaddig, míg a II. B) — II. C) szabályok közül egyetlen egyet sem sikerült alkalmazni.

Az alábbiakban az itt nagy vonalakban ismertetett és az 1. ábrán blokk-sémában közölt modell egyes részleteinek működését (az egyes csoportokba, alcsoportokba stb. tartozó szabályokat) fogjuk ismertetni. A blokk-sémát térképként szem előtt tartva az olvasó remélhetőleg nem fog elveszni az egyes szabálycsoportok és konkrét szabályok között; minden egyes szabálycsoport után konkrét nyelvi példákat is idézünk a jobb megértés céljából. — A továbbiakban a következő jeleket alkalmazzuk: $i(v_0)$ = az értelmi feladat a bemenetben; v_0 = a kimenetben kapott szóalak; R_0 = a létrehozott szóalak töve; $I(R_0)$ = az R_0 -hoz fűzött grammatikai információk; *told* = toldalék; BJ = a birtokviszony jele, vagyis $\{poss\}told$; $\{ \}$ = morféma (dőltén szedve); $[\]$ = fonéma; \square = graféma; V = magánhangzó (illetőleg: magánhangzót)

¹ Előző tanulmányunkban a többes *-i* toldalékát nyújtó hatásának minősítettük: *szoba / szobái, kefe / keféi*; azt a tényt, hogy a BJ nem nyúlik meg előtte (*házai, kezei* és nem **házái, kezéi*), úgy tekintettük, mint leírásunkat gyengítő tényezőt (vö. MNy. LXI, 273). Itt viszont az *-i*-t nem tekintjük nyújtó hatású toldaléknak (éppúgy, mint homonimáját, az *-i* melléknévképzőt: *Moszkva : moszkvai*). A *szobái, keféi* alakokban a nyúlást azzal magyarázzuk, hogy ezekben az alakokban szerepel a mindig nyújtó hatású *-ja / -je* toldalék, melyet egy következő lépésben el kell hagyni (a II. C. (1) szabály értelmében). E magyarázat a lényegét illetően meggyőzőbbnek látszik, ugyanakkor említett korábbi elképzelésünk egy nehézségét is megszüntettük vele.

jelölő betű); V : = hosszú magánhangzó; \check{V} = rövid magánhangzó; C = más-salhangzó(-t jelölő betű); \underline{C} = többjegyű mássalhangzót is jelölő betű; + = morféma- vagy morfhatár; $V+$ = valamely morf utolsó magánhangzója; $+V$ = valamely morf kezdő magánhangzója; $\ni, \ddot{\ni}$ 'részét képezi', 'nem képezi részét', például: $I(R_0) \ni j$ = 'az adott tő Jesúsül'; $\{A\}told$ = az A morféma allo-morf-toldaléka.

4. I. Morfológiai szabályok

A) A morféma-kiválasztásának szabályai

(1) Az értelmi feladat átalakítása morfémalánccá:

Az átalakítás	Feltételei
1. $i(v_0) \rightarrow \{X\} + \{Z\} + \{Y\} + \{T\} + \{U\} + \{V\} + \{W\}$ (Birtokos személyjeles, -é jeles alak)	$Z = poss$ $U = rel$
2. $i(v_0) \rightarrow \{X\} + \{Z\} + \{Y\} + \{U\} + \{V\} + \{W\}$ (Birtokos személyjel nélküli, -é jeles alak)	$Z = \overline{poss}$ $U = rel$
3. $i(v_0) \rightarrow \{X\} + \{Z\} + \{Y\} + \{T\} + \{W\}$ (Birtokos személyjeles, -é nélküli alak)	$Z = poss$ $U = -$
4. $i(v_0) \rightarrow \{X\} + \{Z\} + \{Y\} + \{W\}$ (Birtokos személyjel nélküli, -é nélküli alak)	$Z = \overline{poss}$ $U = -$

Példák:

'dolog' + 'sg' + 'poss' + '2' + 'sg' + 'rel' + 'pl' + 'soc' $\xrightarrow{I. A.(1)1}$
 $\longrightarrow \{dolog\} + \{poss\} + \{sg\} + \{2sg\} + \{rel\} + \{sg\} + \{soc\}$
 'fésű' + 'pl' + 'poss' + 'acc' $\xrightarrow{I. A.(1)4}$ {'fésű'} + {'poss'} + {'pl'} + {'acc'}
 'ház' + 'sg' + 'poss' + 'rel' + 'sg' + 'iness' $\xrightarrow{I. A.(1)2}$
 $\longrightarrow \{ház\} + \{poss\} + \{sg\} + \{rel\} + \{sg\} + \{iness\}$
 'pont' + 'pl' + 'poss' + '3' + 'sg' + 'rel' + 'ess' $\xrightarrow{I. A.(1)3}$
 $\longrightarrow \{pont\} + \{poss\} + \{pl\} + \{3sg\} + \{ess\}$

B) A morfo-kiválasztásának szabályai

(1) Az X tőmorféma realizálása:

$\{X\} \rightarrow$ a kiinduló (tő-) morf, a nyelvtani információkkal

(2) A Z birtokviszony-morféma realizálása:

	$I(R_0) \ddot{\ni} j$	$I(R_0) \ni j$	Feltétel
1. $\{poss\} \longrightarrow$	a	ja	$T \neq 3pl$
	u	ju	$T = 3pl$

$$2. \{\overline{poss}\} \longrightarrow \emptyset$$

(3) Az $\{Y\}$ számmorféma realizálása:

$$1. \quad sg \longrightarrow \emptyset$$

$$2. \quad pl \longrightarrow$$

	Feltétel
k	$Z = \overline{poss}$
i	$Z = poss$

(4) A birtokos személyét-számát kifejező $\{T\}$ morféma realizálása:

$$1. \{1sg\} \rightarrow m$$

$$2. \{2sg\} \rightarrow d$$

$$3. \{3sg\} \rightarrow \emptyset$$

$$4. \{1pl\} \rightarrow nk$$

$$5. \{2pl\} \rightarrow tok$$

$$6. \{3pl\} \rightarrow k$$

(5) Az $-é$ birtokjel $\{U\}$ morfémájának realizálása:

$$\{rel\} \rightarrow é$$

(6) Az $-é$ birtokjel számának ($\{V\}$ morféma) realizálása:

$$1. \{sg\} \rightarrow \emptyset$$

$$2. \{pl\} \rightarrow i$$

(7) A $\{W\}$ esetmorféma realizálása:

$$1. \{nom\} \rightarrow \emptyset$$

$$2. \{acc\} \rightarrow t$$

$$3. \{dat\} \rightarrow nek$$

$$4. \{soc\} \rightarrow vel$$

$$5. \{trans\} \rightarrow vá$$

$$6. \{superess\} \rightarrow n$$

$$7. \{subl\} \rightarrow ra$$

$$8. \{del\} \rightarrow ról$$

$$9. \{iness\} \rightarrow ben$$

$$10. \{ill\} \rightarrow be$$

$$11. \{el\} \rightarrow ből$$

$$12. \{adess\} \rightarrow nál$$

$$13. \{all\} \rightarrow hoz$$

$$14. \{abl\} \rightarrow től$$

$$15. \{term\} \rightarrow ig$$

$$16. \{caus\} \rightarrow ért$$

$$17. \{mod\} \rightarrow képp(en) / ként$$

$$18. \{temp\} \rightarrow kor$$

$$19. \{ess\} \rightarrow ül$$

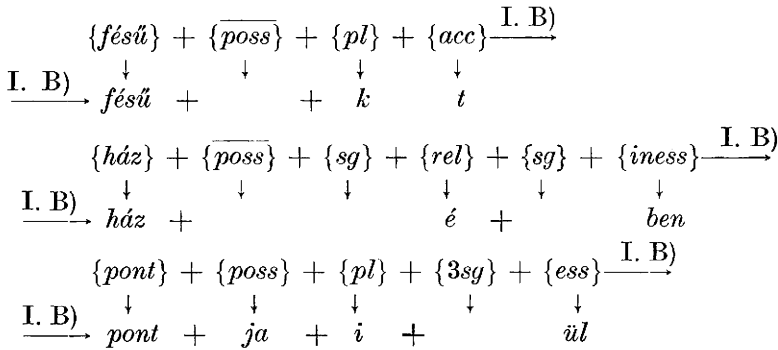
$$20. \{distr\} \rightarrow nként$$

$$21. \{com\} \rightarrow stül$$

(Alapvariánsként, ahol lehetett, a személyrag előtt előforduló hangrendűt választottuk: *nek-em*, *vel-em* stb.)

Példák (kiinduló adatok: az I. A) szabálycsoport működése után nyert alakok):

$$\begin{array}{cccccccc}
 & \{dolog\} & + & \{poss\} & + & \{sg\} & + & \{2sg\} & + & \{rel\} & + & \{pl\} & + & \{soc\} & \xrightarrow{\text{I. B)}} \\
 \text{I. B)} & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & \\
 \xrightarrow{\text{I. B)}} & dolog & + & a & & + & d & + & é & + & i & + & vel & &
 \end{array}$$

5. II. Morfológiai szabályok

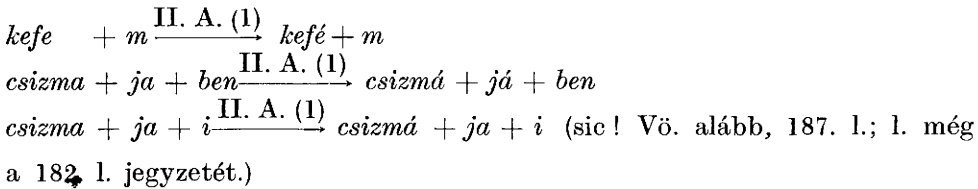
A) Tetszőleges morfok (tövek és toldalékok) feldolgozása:

(1) A morfvégi *-a*, *-e* megnyújtása a „nyújtó” morfok előtt (a szabály ciklikusan alkalmazandó minden a létrejövő szóalakban előállt morfvégi *-a*, *-e*-re):

Feltételek

1. <i>-a</i> + toldalék \rightarrow <i>-á</i> + toldalék	} 1. Ha <i>-a</i> , <i>-e</i> $\in R_0$, $I(R_0) \ni A_{elh}$
és
2. <i>-e</i> + toldalék \rightarrow <i>-é</i> + toldalék	

Példák:

B) A tövek feldolgozásának szabályai:

(1) Hangkivetés:

Feltételek

$-\check{V} \underline{C} + \rightarrow \underline{C}$	1. $I(R_0) \ni A_{kiv}$
és
	2. Közvetlenül a tő után magánhangzó áll, mely nem tartozik a következő toldalékok valamelyikéhez: $\{caus\}$, $\{term\}$, $\{rel\}$

(2) Hangátvetés:

Feltételek

$-h \underline{C} \rightarrow \underline{C} h$	1. $I(R_0) \ni A_{\acute{a}tv}$
és
	2. Közvetlenül a tő után magánhangzó áll, mely nem tartozik a következő toldalékok valamelyikéhez: $\{caus\}$, $\{term\}$, $\{rel\}$

(3) Hangbetoldás:

$$-V+ \longrightarrow -Vv+$$

Feltételek

1. $I(R_0) \ni A_{bet}$

és

2. Közvetlenül a tő után magánhangzó áll, mely nem tartozik a következő toldalékok valamelyikéhez: {caus}, {term}, {rel}

(4) Hangzórövidülés:

1. -á $\underline{C}+ \rightarrow a \underline{C}+$ 2. -é $\underline{C}+ \rightarrow e \underline{C}+$ 3. -í $\underline{C}+ \rightarrow i \underline{C}+$ 4. -ó $\underline{C}+ \rightarrow o \underline{C}+$ 5. -ő $\underline{C}+ \rightarrow ö \underline{C}+$ 6. -ú $\underline{C}+ \rightarrow u \underline{C}+$ 7. -ű $\underline{C}+ \rightarrow ü \underline{C}+$ 1. $I(R_0) \ni A_{röv}$

2. Vagy közvetlenül a tő után magánhangzó áll, mely nem tartozik a következő toldalékok valamelyikéhez: {caus}, {term}, {ess}, {rel}, {superess}; vagy alkalmaztuk már a 2B(3)-at [a ló—lovon esetek számára]

(5) Elhasonulás:

1. $ó \rightarrow a$ 2. $o \rightarrow a$ 3. $ő \rightarrow e$

Feltételek

1. $I(R_0) \ni A_{elh}$

és

2. Közvetlenül a tővégi -v+ előtt, vagy ha a következő morfban kezdő +j- van

(6) Hangvesztés:

$$-V+ \rightarrow +$$

Feltételek

1. $I(R_0) \ni A_{veszt}$

és

2. közvetlenül {poss} vagy {pl} előtt

(A szóvégi magánhangzó eltűnik, l. alább, példák.)

(7) Konzonantizáció:

$$-V+ \rightarrow -v+$$

Feltételek

1. $I(R_0) \ni A_{konsz}$

és

2. mint (6)-nál

Példák:

$$\text{kéz (magas, } a, A_{röv}) + a + m \xrightarrow{\text{II. A. (1)}} \text{kéz} + á + m \xrightarrow{\text{II. B. (4)}} \text{kez} + á + m$$

$$\text{dolog (mély, } A_{kiv}) + a + d + é + vel \xrightarrow{\text{II. A. (1)}} \text{dolog} + á + d + é + vel \xrightarrow{\text{II. B. (1)}} \text{dolg} + á + d + é + vel$$

$$\text{teher (magas, } a, A_{átv}, A_{kiv}) + t \xrightarrow{\text{II. C. (2)1}} \text{teher} + at \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{teher} + et$$

$$\xrightarrow{\text{II. B. (1)}} \text{tehr} + et \xrightarrow{\text{II. B. (2)}} \text{terh} + et$$

$$\text{ló (mély, } a, A_{röv}, A_{bet}) + a + i + m + n \xrightarrow{\text{II. B. (3)}} \text{lóv} + a + i + m + n$$

II. B. (4) $lov + a + i + m + n$

zászló (mély, j , A_{elh}) + $já + ig$ $\xrightarrow{\text{II. B. (5)}}$ zászla + $já + ig$

ifjú (mély, a , A_{veszt}) + $a + i$ $\xrightarrow{\text{II. B. (6)}}$ ifj + $a + i$

varjú (mély, a , A_{veszt}) + k $\xrightarrow{\text{II. B. (6)}}$ varj + k

daru (mély, a , A_{konsz}) + k $\xrightarrow{\text{II. B. (7)}}$ darv + k

tetű (magas, a , A_{konsz}) + $a + i$ $\xrightarrow{\text{II. B. (7)}}$ tetv + $a + i$

C) A toldalékok feldolgozásának szabályai:

(1) A birtokviszony jelének (BJ) elhagyása

Feltételek

1. $BJ + \{T\} \rightarrow \{T\}$

$T \neq 3pl$

(A BJ -t elhagyjuk a birtokos személyét-számát jelölő toldalék előtt — $\{T\}$ —, kivéve, ha ez — a többes harmadik személy; l. a példákat.)

2. $-V + BJ + i \rightarrow -V + i +$

$V \neq i$

(A BJ -t magánhangzó és $-i$ - toldalék között elhagyjuk, ha a magánhangzó nem i , l. a példákat.)

(2) A „mássalhangzós” toldalékok vokalizálása:

„Mássalhangzós” toldalékok: a) olyan mássalhangzóval kezdődő toldalékok, melyekben e mássalhangzót nem követi magánhangzó (vagyis vagy egyetlen mássalhangzóból állók: $-m$, $-n$, $-k$; vagy két mássalhangzóval kezdődők: $-stül$, $-nként$); b) a többes szám 2. személyű birtokos személyjel ($-tok$) (e kivételt természetesen a nyelvtörténet magyarázza: eredetileg ez is egyetlen mássalhangzóból állt: $-t-[+k]$).

Feltételek

1. $t\{acc\} \rightarrow ot$
 $\rightarrow at$

$\frac{R_0(O) + told}{R_0(O) + told}$

$\frac{}{R_0(t) + t}$

2. $k\{pl\} \rightarrow ok$
 $\rightarrow ak$

$\frac{R_0(O) + k}{R_0(O) + k}$

Vagy C után, vagy $R_0(k)$ után

3. $n\{superess\} \rightarrow on$

4. $\left. \begin{array}{l} \overline{superess} \\ \overline{acc} \\ \overline{pl} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \rightarrow utold \quad told = nk \\ told \rightarrow otold \quad \frac{R_0(O) + told}{R_0(O) + told} \\ \rightarrow atold \quad \frac{R_0(O) + told}{R_0(O) + told} \end{array}$

Vagy C után, vagy $R_0(A_{bet})$ után

L. a példákat. A kötőhangzókat modellünkben a toldalékmorfok részének tekintjük, eltérve attól a korábbi hagyománytól, mely — a nyelvtörténeti igazsághoz egyébként hűebben ragaszkodva — a $tő$ részének tekintette őket. Ez utóbbi felfogás elvetését illetően teljesen egyetértünk ANTAL idevonatkozó megállapításaival; ugyanakkor azt sem látjuk célravezetőnek, hogy külön üres morfokként kezeljük őket (ennek a felfogásnak felelne meg egyébként az általunk fentebb használt „kötőhangzó” elnevezés), mert ebben az esetben egy-egy szóalak két üres morfot is tartalmazhat, ez pedig nyilván nem kívánatos (vö. *ház-a-k-a-t).

(3) A toldalékok magánhangzóinak hangrendi illesztése:

A szabályt ciklikusan kell alkalmazni: minden egyes toldalékra és bennük minden egyes magánhangzóra sorban.

Feltételek

$a \rightarrow e, \acute{a} \rightarrow \acute{e}, o \rightarrow e$ (ha az előző V nem $\ddot{o}, \acute{o}, \ddot{u}, \acute{u}$), $o \rightarrow \ddot{o}$ (ha az előző V $\ddot{o}, \acute{o}, \ddot{u}, \acute{u}$), $\acute{o} \rightarrow \acute{o}, u \rightarrow \ddot{u},$ $\acute{u} \rightarrow \acute{u}$	$R_0(\text{magas})$ és $\text{told}_0 \neq \text{kor}$
$e \rightarrow a, \acute{o} \rightarrow \acute{o}, \ddot{u} \rightarrow u$	$R_0(\text{mély})$

(4) A v asszimilálása:

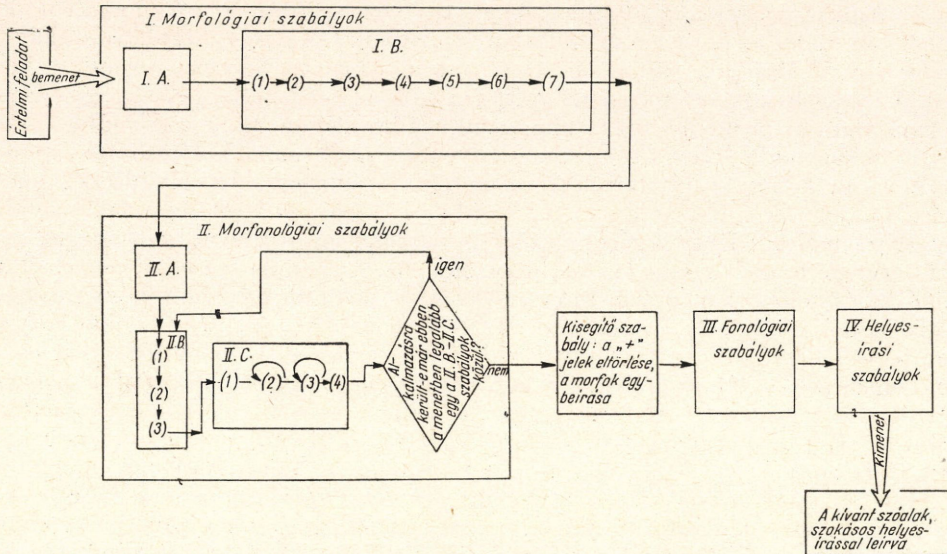
$$C' + v \rightarrow C' + C' -$$

Példák:

$$\begin{aligned} & \text{dolg (mély)} + a + d + \acute{e} + i + \text{vel} \xrightarrow{\text{II. C. (1)1}} \text{dolg} + d + \acute{e} + i + \text{vel} \rightarrow \\ & \xrightarrow{\text{II. C. (2)2}} \text{dolg} + \text{od} + \acute{e} + i + \text{vel} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{dolg} + \text{od} + \acute{e} + i + \text{val} \\ & \text{fésű (magas, a)} + k + t \xrightarrow{\text{II. C. (2)2}} \text{fésű} + k + \text{at} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{fésű} + k + \text{et} \\ & \text{ház (mély, a)} + \acute{e} + \text{ben} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{ház} + \acute{e} + \text{ban} \\ & \text{pont (mély, j)} + \text{ja} + m + \text{vel} \xrightarrow{\text{II. C. (1)1}} \text{pont} + m + \text{vel} \xrightarrow{\text{II. C. (2)3}} \text{pont} + \\ & + \text{om} + \text{vel} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{pont} + \text{om} + \text{val} \xrightarrow{\text{II. C. (4)}} \text{pont} + \text{om} + \text{mal} \\ & \text{földi (magas, a, j)} + \text{ja} + i + \text{tok} + \text{vá} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{földi} + \text{je} + i + \text{tek} + \text{vé} \\ & \xrightarrow{\text{II. C. (4)}} \text{földi} + \text{je} + i + \text{tek} + \text{ké} \\ & \text{zászla} + \text{ja} + i + m + \acute{e} + i + \text{ért} \xrightarrow{\text{II. C. (1)2}} \text{zászla} + i + m + \acute{e} + i + \text{ért} \\ & \text{varj} + k \xrightarrow{\text{II. C. (2)3}} \text{varj} + \text{ak} \\ & \text{darv} + k \xrightarrow{\text{II. C. (2)3}} \text{darv} + \text{ak} \\ & \text{tétv} + a + i \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{tétv} + e + i \\ & \text{tükör} + a + i + m + n \xrightarrow{\text{II. B. (1)}} \text{tükr} + a + i + m + n \xrightarrow{\text{II. C. (2)1}} \text{tükr} + \\ & + a + i + m + \text{on} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{tükr} + e + i + m + \text{en} \\ & \text{üst} + \text{tok} + n \xrightarrow{\text{II. C. (2)3}} \text{üst} + \text{otok} + \text{on} \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{üst} + \text{ötök} + \text{ön} \\ & \text{csizma} + \text{ja} + i \xrightarrow{\text{II. C. (1)2}} \text{csizma} + i \\ & \text{lov} + a + i + m + n \xrightarrow{\text{II. C. (2)3}} \text{lov} + a + i + m + \text{on} \\ & \text{kez} + \acute{a} + m \xrightarrow{\text{II. C. (1)}} \text{kez} + m \xrightarrow{\text{II. C. (2)4}} \text{kez} + \text{am} \rightarrow \xrightarrow{\text{II. C. (3)}} \text{kez} + \text{em} \end{aligned}$$

6. A blokkémán (189. l.) látható további műveletcsoportok funkciójára csupán utalnunk kell, részletes kifejtés nélkül. — A morfonológiai szabály-

rendszeret közvetlenül követő „Kisegítő szabály” arra szolgál, hogy a morfok közötti „+” jeleket eltörölje, és a morfok egybeírását elrendelje: *földi + je + +i + tek + ké* ^{kis. szab.} *→ földijeitekké*. — A fonológiai szabályok gondoskodnak arról, hogy például a hosszú mássalhangzó fonéma ne nyúljon még hosszabbra (az írásképpen: *toll + lal* \rightarrow *tollal* a kisegítő szabály értelmében; ez utóbbi formát a szokásos alakra kell itt hozni: *tollal*); a helyesírások meg a *cscs*, *szsz* stb. írásképeket, ha nem összetett szó belsejében fordulnak elő a két *t* találkozásánál, a szokásos *ccs*, *ssz* stb. alakra hozzák.

7. Összegezve modellünkről a következőket mondhatjuk.

Ez a modell a generatív grammatikák gondolatvilágában fogant. Bár néhány — többé vagy kevésbé lényeges — pontban eltér a N. CHOMSKY és követői által leírt, immár klasszikusnak számító generatív grammatikáktól, lényegében a fentebb kifejtettek a magyar nyelv egy részletének generatív grammatikáját adják: a magyar főnév valamennyi formájának létrehozását írják le. Az eltérések közül itt csak egyre utalunk: modellünk nem csupán arra szolgál, hogy a helyes alakokat és csak azokat adja, hanem egyúttal lehetővé is teszi valamely konkrét szóalak létrehozását annak tartalmi leírása alapján, vagyis megvalósítja az értelemtől a szöveghez vezető átmenetet, modellálva ezáltal a természetes (magyar) nyelv szintetizáló mechanizmusának működését.

Talán nem szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy e modellnek nincs valami sajátosan „strukturális” vagy „alkalmazott” jellege. Mind célját, mind eszközeit tekintve mindössze egy elméleti leírás, mely a hasonló hagyományosoktól (mint amilyen K. MAJTYINSZKAJA nyelvtana vagy a MMNyR. megfelelő része vagy még korábról SZINNYEI UngSprl.-je) csak abban különbözik, hogy minden szükséges ismeretet explicit formában kiírtunk benne, minden logikailag szükséges lépcsőfokot világosan és pontosan behelyeztünk a rendszerbe. Ez a „csak” természetesen lényeges és elvi különbséget jelent:

modellünk automatikusan működhetik (ez elengedhetetlen kelléke minden valóban tudományos leírásnak), míg a korábbi leírások a PAPP-modell kivételével, erre nem voltak alkalmasak. — Megjegyzendő: a korábbi leírásoknak nem vethető szemére e fogyatékoságuk tudománytörténeti szempontból, két okból sem. Egyrészt ha azok meg nem lettek volna, ma nem tudnánk vagy csak sokkal nehezebben tudnánk automatikusan működő modelleket létrehozni. Másrészt e korábbi leírások k ö z v e t l e n felhasználóként az embert tartották szem előtt: az ember-automata bonyolult működése során pedig észrevétlenül átugrik számos, logikailag szükséges lépcsőfokot; korábbi tapasztalataival, más nyelvekben szerzett ismereteivel automatikusan pótolja azokat.

Ami egyébként az alkalmazást illeti: természetesen ezt a modellt is fel lehet használni az ember céljaira, akár közvetlenül, a nyelvtanításban, akár a magyarra való gépi fordítás során, az automatikus szintézisben. Ahogy a korábbi leírások közvetlenül nem voltak a gép számára alkalmasak, így jelen formájában a mi modellünk a magyarul tanuló idegen ajkúak számára tetszhetik nehezen alkalmazhatónak: ám lényeges átalakítás nélkül szabályai szemléletesebb, kompaktabb formába önthetők. E felhasználási lehetőségek ellenére modellünk mindenekelőtt e l m é l e t i leírása kívánt lenni a tárgyalt magyar nyelvi jelenségkörnek, ezért elsősorban mint ilyent kell megítélni. Itt figyelembe kell venni azt is, hogy modellünk számos szabálya nemcsak a főnévre és nemcsak a ragozásra érvényes. Így például, mivel a főnévi használatú mellékneveket is figyelembe veszi, lényegében a melléknév alakjainak szintézisére is alkalmas (néhány további kiegészítéssel a főnévtől egyes esetekben eltérő, sajátos melléknévi kötőhangzó-használatot, a középfok képzését és a határozóragos alak képzését illetően). Másrészt az olyan alternációk, mint az A_{kiv} , az igeragozásban is szerepet játszanak: *mozog* : *mozg-ok*, *érez* : *érez-ém*, *őríz* : *őríz-ik*; az A_{kiv} , $A_{röv}$, A_{bet} nem csupán a főnévragozásban, hanem a főnévi szóképzésben is szerepet játszik: *fájdalom* : *fájdalm-as*, *kéz* : *kez-ecske*, *hó* : *hav-as* stb. Továbbá a mássalhangzós toldalékok vokalizálására vonatkozó szabályok (II. C. (2)) éppen úgy, mint a tő számára bevezetett információ a zártságra vonatkozóan mind a szóképzés (vö. az olyan képzőkkel, mint *-s*, *-cska*, *-z*, *-l*), mind az igeragozás során felhasználhatók (vö. *vár-ok*, *kér-ek*, *küld-ök*).

Minden szófaj esetén, mindenféle szóképzés és ragozás során működik a II. A. (1) szabály: az *-a*, *-e* megnyúlása bizonyos, őket követő morfok után; valamint a II. C. (3): a toldalékok hangrendi illesztésére vonatkozó. Az itt részletesen le nem írt III. és IV. szabályok úgyszintén szemmel látható módon nem csak a főnevek esetén érvényesek. Ezért, mivel a magyar alaktannak csupán egy részletét tárgyaltuk a fentiekben, a modell „fajlagos bonyolultsága” nagyobbnak tűnik, mint amilyen az a valóságban. A II. szabálycsoport jelentős része — a III.-hoz és a IV.-hez hasonlóan — szükséges az egész magyar alaktan számára; az egész magyar alaktan generatív feldolgozása során természetesen e részek nem a főnévi szabályrendszerterhelni.

Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy az itt ismertetett modell nem törekedett százszázalékos teljességre. Így nem adtuk meg a kivételek teljes listáját; párhuzamos alakok megléte esetén több helyen csak az egyik lehetséges alakot hoztuk ki. Így pl. csak *halálotok*, *engedélyetek*, *varázstok* alak jön ki, a *haláltok*, *engedélytek* stb. nem: algoritmusunk egy helyen kiegészíthető úgy, hogy mind a két alak generáltassék. Végül pedig: modellünk adekvátságáról csak akkor kezeskedhetnénk teljes mértékben, ha tökéletesen tudnánk

magyarul (ezt a szerző nem állíthatja magáról), és ha a modellt minden oldalról gépi ellenőrzésnek vethettük volna alá. Modellünk alapján természetesen programozni lehetne egy elektronikus számológépet, mely képezné több tucat (esetleg több száz) tipikusnak mondható magyar főnév minden paradigmaticus alakját; akkor látnánk véglegesen, minden helyes alakot kiad-e modellünk, és csak a helyeseket adja-e ki.

Függelék

I. Példák a modell működéséhez szükséges tő-tár egyes elemeinek nyelvtani szerelésére:

{irodalom}	→ irodalom (mély, a, A_{kiv})
{üstökös}	→ üstökös (magas, t)
{ész}	→ ész (magas, a, t, $A_{röv}$)
{bíró}	→ bíró (mély, j, t, eltérés: I. B. (1) helyett: bíró → bír- feltétel: {poss} vagy {pl} előtt)
{orr}	→ orr (mély)
{ifjú}	→ ifjú (mély, j, A_{veszt})
{ruha}	→ ruha (mély, j)
{teher}	→ teher (magas, a, A_{kiv} , $A_{átv}$)
{újság}	→ újság (mély, j*)

II. A tövekhez szóalak generálása:

„Értelmi feladat” $i(v_0) = \begin{matrix} X & Y & T_1 & T_2 & U & V & W \\ = 'tő' & 'pl' & - & - & - & - & 'all' \end{matrix}$

1. lépés: Az I. A. (1) szabály 4. pontját kell alkalmaznunk, amennyiben $Z = \overline{poss}$ és $U = -$, eredményül tehát a következő morfémaláncot kapjuk:

$$\begin{matrix} X & Z & V & W \\ \{tő\} & + & \{-\} & + & \{pl\} & + & \{all\} \end{matrix}$$

2. lépés: A {tő} morfémára az I. B. (1) szabályt alkalmazzuk és így helyébe a $t\bar{o}$ morfot írhatjuk, a hozzá fűződő kiegészítő információval együtt:

$$I(t\bar{o}) = (magas, a, k, A_{röv}, A_{bet})$$

3. – 5. lépés: A fennmaradó három morfémára alkalmazzuk a megfelelő szabályokat:

$$3. \overline{poss} \xrightarrow{\text{II. B. (2)2}} \emptyset$$

$$4. \overline{pl} \xrightarrow{\text{II. B. (3)}} k \text{ (mivel } Z = \overline{poss}\text{)}$$

$$5. \overline{all} \xrightarrow{\text{II. B. (7)13}} hoz$$

Eredmény a következő morflánc: $t\bar{o} + k + hoz$.

6. lépés: Mivel a II. A) és a II. B) szabálycsoportok egyike sem alkalmazható e morfláncre (a II. B) részben zavar a második feltétel: a tövet nem követi magánhangzó), áttérünk a II. C)-re és a -k- elemre alkalmazva a II. C. (2)-t, ezt kapjuk: $t\bar{o} + ak + hoz$. (A -k- azért vokalizálódik, mert a $t\bar{o}$ szótári információjában a \bar{k} szerepelt; vokális elemként azért az -a-t választottuk, mert a -k- nem közvetlenül o-zártságú tő után áll.)

7. l é p é s : A II. C. (3) szabályt kétszer alkalmazzuk: $k + ak$ és $k + hoz$, az eredmény:

$tő + ek + hez$.

8. l é p é s : Mivel a II. B)-n és a II. C)-n áthaladva két szabályt is alkalmaztunk, újból meg kell kísérelnünk e két szabálycsoport alkalmazását. Most már alkalmazhatónak mutatkozik a II. B. (3) szabály — a *tő* után ugyanis, a feltételnek megfelelő módon, megjelent egy magánhangzó (a *-k-* vokalizálásának eredményeképpen kapott $a | e$): $tőv + ek + hez$.

9. l é p é s : Most már a II. B. (4) szabály is alkalmazható (a tövet követő magánhangzón kívül megjelent a hosszú *ő*-t követő, a feltételben szükségesnek ítélt mássalhangzó is, a *v*): $töv + ek + hez$.

10. l é p é s : A II. B) és II. C) többi szabályának alkalmazása nem sikerül; visszatérve a II. B. (1)-hez és újból végigjárva e csoportokat, azt tapasztaljuk, hogy egyetlen szabály sem alkalmazható. Ezért elhagyhatjuk a II. csoportot és a kiegészítő szabály végrehajtásával megkapjuk a végeredményt: *tövekhez* (a III. és IV. csoport szabályait itt nem kellett alkalmazni).

MELCSUK IGOR

Az *ő*-zés típusai nyelvjárásainkban*

Az *ő* fonémának az *ë* (*e*) terhére jelentkező nagyobb gyakorisága — szokottabb megnevezésén az *ő*-zés — nyelvjárásainknak ma is virulens sajátsága. Különböző erősséggel ugyan, de igen nagy területen jelentkeznek, egyes nyelvjárástípusokban viszonylag sok morfémát érint. Az *ő*-zés kialakulásával, történetével, számos mai részletkérdésével szakirodalmunk sokat foglalkozott. Megjelent néhány, a jelenség vizsgálatának módszere szempontjából is igen átgondolt, részletes tanulmány (pl.: PÉTER LÁSZLÓ: MNyj. I, 118—35; DEME, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 106—18). Az *ő*-zés nyelvi típusai, e típusok területi realizálódásának kérdései azonban mindeddig nem tisztázódtak nyelvtudományunkban, ami kétségtelenül összefügg azzal is, hogy nem állt a nyelvtudósok rendelkezésére az ehhez szükséges, mennyiségileg kielégítő, széleskörű és területi szempontból is megfelelően eloszló nyelvjárási anyag. Nyelvatlaszunk elkészülése lehetővé tette, hogy ezeket a kérdéseket is vizsgálat alá vegyük.

A nyelvatlasz anyaga alapján nyelvjárásainkban ma az *ő*-zés következő típusait különböztethetjük meg: f ü g g e t l e n *ő*-z é s; h a n g s ú l y o s *ő*-z é s, amely két formában realizálódhat: részleges hangsúlyos *ő*-zés és hasonulásos hangsúlyos *ő*-zés; h a n g s ú l y t a l a n *ő*-z é s, melynek realizálódási formái: általános hangsúlytalan *ő*-zés, hangsúlytalan *ő*-zés illabialis illeszkedéssel, *l* előtti *ő*-zés, illeszkedéses *ő*-zés; a l a k t a n i *ő*-z é s.

I. Az *ő*-zés fentebb felsorolt típusai nyelvjárásainkban viszonylag jól kirajzolódnak ugyan, bizonyos fokig azonban mégis csak elvonások, ugyanis

* Ez a tanulmány a mai magyar nyelvjárásokról készülő nagyobb dolgozatomnak egyik fejezete. Az idézett anyagban helymegjelölésként az egyes településeknek a nyelvatlaszban kialakult jelzetét (pl.: A-21, Ro-20 stb.) használtam.

nagy többségük önmagában nem él, csupán más típusokkal együtt fordul elő. Ezért az ö-zés egyes típusainak leírását, illetőleg ezek földrajzi realizálódását külön tárgyalom.

A) Független ö-zés. — A kérdéses nyelvjárásban *ë* fonéma helyén hangtani és asszociatív helyzetből függetlenül a morfémaállomány túlnyomó nagy többségében jelentkezik. Ezekben a nyelvjárásokban az *ë* igen kis megterhelésű fonéma. Elsősorban néhány egy szótagú morfémában (pl. *lë, në, të, së, ëggy*, ritkábban *mëg*), a vegyes hangrendű szavakban, illetőleg újabb jövevényszavakban fordul elő. HORGER szerint a Dunántúlon az egy szótagú szavakban is gyakori az ö-ző változat, sőt Somogyban a vegyes hangrendűekben is (vö. MNyj. 66.). Nyelvatlaszunk anyaga azonban ezt a megállapítást a mára vonatkozóan határozottan cáfolja. Az atlaszban is szereplő *ëggy, lë, në* szavak közül csak az *ëggy*-nek van ö-ző változata egy ponton, Szakadátton (Ro-19): *ögy, ögy*. A vegyeshangrendűek („bëretva”, „dërék”, „dërékadat”, „dërék” mn., „dëszka”, „dëszkára”, „fazëkas”, „gyërtya”, „gyërtyánfa”, „hërnýó”, „lëkvár”, „maltër”, „mëkkora”, „pëlva”, „pëtrólëum”, „sëhol”, „szëcska”, „szërda”) közül csupán a „sëhol”-nak van ö-s változata Somogy dny.-i, Baranya nyugati pontjain; pl. D-21: *suhun ~ sëhun ~ <sëhun> ~ <söhun>*, 30: *suhun ~ <söhun>*, 35: *söhon ~ sohon*; valamint a „dërék” mn.-nek ugyannál és Szenc környékén; pl.: B-33, D-21, Csz-1, 6: *dörék, B-35: dörék ~ [dërék]*, továbbá a Ro-19-en: *dërék*. A „mëkkorá”-nak Szeged vidékén; pl.: K-8: *mëkkora ~ (mökkora)*, 13: *mökkora ~ [mëkkora]*, Ju-10: *mökkora*. Csak Szakadátton (Ro-19): *dë.rë.k, dë.rë.kadot, szë.rë.da ~ szërë.da, hërnýó*. Somogyot illetően hasonló képet rajzol VÁRKONYI is (vö. MNyTK. 113. sz.).

B) Hangsúlyos ö-zés. — Olyan változata, amely csak hangsúlyos helyzetben legalább olyan érvénnyel jelentkeznék, mint a független ö-zés, mai nyelvjárásainkban nincs. A független ö-zéssel kapcsolatban említett morfématípusokban (pl. *lë, dëszka* stb.) a hangsúlyos ö-zés területein sem jelentkezik az ö. Típusai:

a) Részleges hangsúlyos ö-zés. — Viszonylag kis hatású jelenség. Még azokon a területeken is, ahol legerősebb, a hangsúlyos helyzetben előforduló *ë* (e) fonémáknak csak egy kis részét érinti. Jelentkezése minden esetben összefügg a morféma mássalhangzó-környezetével; gyakori a labialis jellegű mássalhangzók (*b, p, m, f*), valamint *l* és *r* mellett. Ennek ellenére érvényesülési köre fonetikai alapon kielégítően nem írható körül, produktumai csak listákon adhatók meg. Legerősebb a nyelvterület nyugati sávján, ahol bizonyos területi ingadozással jelentkezik pl. a *böcsül, bötü, csönget, csöpp, föcske, gyöp, gyöplü, köserü, möggy, möddü ~ möddi, ömel, pöngüö, rönd, pörgye, fölhüö, lölköm, föj* (tehenet) stb. szavakban, — sőt Felsőőr vidékén: Au-2: *zöllër ~ zöllër ~ zëllër*, Au-4: *cöllör ~ cöllër* — de ugyanitt *ë*-vel használatosak olyan szavak, mint *kërëst, szëg, gërendüö*, amelyek keletrebbre nagy területen ö-s megoldásúak. Ezen a területen csak az ö-s alakja él azoknak a morféma-knak, amelyek a köznyelvben ö és e változattal egyaránt használatosak (pl.: *vödör ~ veder, söpör ~ seper* stb.). A részleges hangsúlyos ö-zés kelet felé haladva fokozatosan gyengül, de egészen szerény formában eléri a Tisza vonalát, s még az erősen illabialis jellegű palóc nyelvjárásokban is jelentkezik legalább a *szög* szóban. A Tiszántúlon a Körösöktől északra anyagomban nincs rá adat, de Erdély nagy részén ismét feltűnik legalább egy-egy morfémában; így az *öttem, vött* típusban, az *öste, önyv* szavakban. Ott, ahol általános hangsúlytalan ö-zéssel kapcsolódik, következetesen jelentkezik a *köröset, szödör, gö-*

röndő típusú szavakban is. Az általam ebbe a típusba sorolt adatokat (pl. *bötü*, *körösz*, *föst*, *lökköm*, *öste*, *vött*) történeti kialakulásukat is figyelembe véve további altípusokra lehetne osztani. Ezt azonban itt nem tekintem feladatomnak.

b) **Hasonulós hangúlyos ö-zés.** — Csak az általános hangúlytalan ö-zéssel együtt jelentkezik. A típus legfontosabb jellemzője, hogy az ö : ë realizáció bizonyos egy szótagú tómorfémákban is váltakozik aszerint, hogy a második, hangúlytalan szótagban a tővéghangzó vagy a toldalék magánhangzója labialis-e vagy illabialis. Például: B-26: *öszüö*, *övött* : *ëttem*, *ënniék*, *ënne*; *mönök*, *mönünk* ~ *mönünk*, *möntök* ~ *möntök* : *megy*, *mënnék*, *mënték*, *lëmëntem*, *ëmënt* ~ [elmënt]; *ëtöszöm* ~ [eltöszöm] ~ *ëtészöm* ~ *ëtészöm*, *löszök* : *tész*, *fövette*; de: *ëccër*. — Ju-1: *öszü*, *öjött*: *ëgyi*, *ëtti*, *ëttem*, *ënne*; *mönök*, *mönünk*, *möntök*: *mënnék*, *mënték*, *lëmëntem*, *ëmënt*; *ëtöszöm*, *löszök*: *tész*, *fövette*; de: *ëccë*. E sajátsággal együtt jelentkeznek a *körösz*, *szödör*, *göröndüö*, *göröndü* típusú alakok is. Ezek eredetüket tekintve feltehetően szintén hasonulós jellegűek, de ö-zésük a hangúlyos szótagban ma már a kérdéses nyelvjárásokban lexikalizálódott. A *körösz* és a *göröndő* gyakoriak olyan nyelvjárásokban is, amelyekre a hangúlytalan ö-zés nem jellemző, így leíró szempontból nem tekintem őket az aktív hasonulós ö-zés produktumainak.

c) **Hangúlytalan ö-zés.** — Szintén az ö-zés több válfajának összefoglaló megnevezése. Típusai:

a) **Általános hangúlytalan ö-zés.** — Hangúlytalan helyzetre vonatkoztatva a független ö-zéssel azonos jellegű, tehát a tőszó nem első szótagjában, tővéghangzóban, toldalékban előforduló ö-k túlnyomó nagy többségét érinti, hatása azonban — a független ö-zéshez hasonlóan — nem terjed ki a vegyes hangrendű szavakra és az újabb keletű jövevényszókra.

b) **Hangúlytalan ö-zés illabialis illeszkedés** el. — A jelenség bizonyos szempontból a hasonulós ö-zés ellentéte: hangúlytalan helyzetben az ö-zés általános, kivéve tőszó első szótagjában levő ë után. Például: Ro-20: *édös*, *ecötös*, *péntök*, *igyenös*, *lélök*, *retök*, *sejöm* ~ *sejöm*, *szégyöllü* ~ *szégyöllü*, *borozdabüllögetüö*, *ingöm* 'engem'; de: *mëkkërsztëli* ~ *mëkkërsztëli*; *csëpësznye*, *csëpëga*, *vërëss*, *pëndëj*, *cëllër*, *sót*: *zsëndëj* ~ *zsëndëj*, *tëngëj*; — *ëpör*, *vidör*; de: *szëdër* ~ *szëdër*, *hëngër* ~ *hëngër*, *sëpërsz*; — *mëgveröm* ~ *mëgveröm*, *kikiësiëröm*, *kenöm*, *bjëviszöm*, *segittök*; de: *ëltëszëm* ~ *ëltëszëm* ~ *ëltëszöm*; — *liëcöt*, *sëjmöt* ~ *sejöm*, *egëssëgös*; de: *lëlkëm*; — *segëtötök* ~ *segittötök*, *segëltök*, *örösztiëtök* ~ *örösztiëtök*; de: *mëntök* ~ *mëntök*; — *ëbëdöl*, *ëneköl*; de: *mëkpërszëli*; — *viszöl*; de: *ëszël* ~ *ëszël*; — *sziëkön*, *sziëkhöz*; de: *ëccër* ~ *ëccër*. — A jelenség törvényszerűségét igen pregnánsan tükrözi a *pëtërszëjöm* alak. Az igen következetesen érvényesülő törvény alól a kutatópont vizsgált anyagában a *kemënce* alak az egyetlen kivétel; esetleg ide sorolható a „szabályos” *gërendëj* mellett egyetlen adatközlőtől származó *gërendëj* alak, bár ez esetleg é fonéma értékű hang is lehet.

c) **Az l előtti ö-zés.** — Ebbe a típusba az ö-zésnek csupán azt a válfaját sorolom, amely tővéghangzóban -l toldalék előtt (pl.: *ëbëdöl*, *ëszöl*), illetőleg tőszó hangúlytalan szótagjában l előtt (pl.: *sindöl*, *fatengölös* stb.) jelentkezik. A *fölhö*, *lökköm* típusú szavak ö-zésében az l szintén szerepet játszhatott ugyan, de ezek típusukban mégsem választhatók el a hangúlyos helyzetben levő egyéb morfémáktól (pl. *bötü*, *föst* stb.). Hasonló okokból különítem el az l előtti ö-zéstől az r-rel esetleg kapcsolatba hozható ö-ző morfémákat

(pl. *pör, pörgye, förgetyű* stb.). Ez a típus ugyanis lényegében szintén csak hangsúlyos helyzetben fordul elő, s az *epör, hengör* stb. formák csak az általános hangsúlytalan ö-zés keretében jelentkeznek, míg az általam *l* előtti ö-zésnek nevezett típus ettől függetlenül is. Az *l* előtti ö-zés szorosan összefügg az *-l* képző előtt jelentkező zártabb (pl. *inekül*), illetőleg a polifonematikus jellegű, *észő, tengő, csípőnyi* típusú megoldással. Ezeket azonban nem az ö-zés keretében, hanem az illető fonémánál veszem számba.

d) **Illeszkedé ses ö-zés.** — Tőszó első szótagjában levő labio-palatalis magánhangzó után jelentkezhet tőszóban, tővéghangzóban és toldalékban egyaránt. Realizálódását illetően több altípusra bontható. — **T e l j e s i l l e s z k e d é s:** első szótagbeli rövid *ö* után a morfémában csak *ö* állhat, eredetibb zárt *ë* vagy nyílt *e* nem. Például: Ro-11: *kölös, örögöBB, ötvön, körtövö, könnyöBB, kövök, kövös, tövöstö ~ tövöstöl, ökröink, ökröik, östö, összö, kötvö*; de: *törjé, özveggy ~ ögyvez*; — Ro-18: *örögöh ~ öragcæb, ötön ~ ötven ~ ætven, kævæc, kævæc, ænyvæs ~ ænyvøs, ækrcæjink, ækrcæjik, östö ~ æstæ, æsszæ ~ æsszæ, kætvæ ~ kötvæ, tærcæ*. Stb. Külön megemlítem, hogy *ö, ü, ű* fonéma után ez a sajátság csak kivételesen ritkán jelentkezik; pl.: Ro-16: *böræ ~ böre ~ böre*; de: *füle, gyünne, töletek ~ tölletek, üszek*; Ro-18: *füvæs, füvæt, künycæb ~ künyyeh*; de: *füle, lüttem, tülle, tülletek, gyünjé, üszeg, belöle*.

A jelenség egyébként — érdekes módon — szorosan összefügg a hangsúlytalan *ö* terhére jelentkező *e*-zéssel.

Az illeszkedé ses ö-zés másik két típusa már erősebben morfológiai vonatkozású: csak bizonyos **t o l d a l é k o k b a n** (egyresz. 3. sz.-ű bszrag, néhány egyes sz. 3. sz.-ű igerag, a határozói igenév képzője) jelentkezik előző szótagbeli labio-palatalis mgh. (*ö, ő, ü, ű*) után, s így ezek a toldalékok a nyelvjárásban hármassal változatúak (pl. *lába : kezé : fülö ; láta : etté : ütöttö ; lássa : égyé : üssö*; stb.). Például: A-4, 34, B-3, 7, C-15, 19: *fülö*, B-14: *fülö ~ füle*, 29: *füle ~ <fülö>*, A-6, 28, C-13: *bürö*, A-34, B-3: *büörö*; A-6, 34, B-2, 20, C-5, 19: *ütöttö*; A-6, 34, B-20, 27: *törgyö*, C-5: *törgyö ~ torgye*; A-7: *gyönnö*, A-29, C-5: *gyönnö*, B-13, 21, C-19: *gyönnö*; A-4, C-19: *kötvö*, A-31, B-6: *ködvö*, B-19, 27: *kötfö*, C-14: *kötvö ~ kötvö*. — Típus szempontjából ide kell sorolunk az „össze” szót is; pl. A-6, 30, C-5, 19: *összö*, L-3, Csz-19: *összö ~ összö*, L-2, 4: *összö ~ <összö>*, Csz-20: *összö ~ összö*; bár az előzőknél jóval inkább egyedi jellegű produktum. — Az illeszkedés **t ő v é g h a n g z ó b a n** jelentkezik *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjeles és bszragos relatív tövek után, területileg már eléggé elszórtan. Így a Csallóköz és a Szigetköz egy részén, Nyugat-Szlovákia északi felében, az Ipolytól keletre a Tarna vonalát is átlépve, délen kb. a Galgáig, az ék.-i területeken és Erdély keleti részein; pl.: A-1, Csz-7, O-13, P-6, Szu-2, 4: *üköt*, Csz-1, E-9, H-10, J-20, M-2, O-1, Csz-24, Ro-15; *ököt*, Ro-21, 22: *üköt*, F-8: *ököt ~ <öket>*, F-17: *ököt*, Ro-9, 12, 22: *tüktököt*, F-17: *tüktököt*, O-1: *tüktököt*, Csz-25: *tüktököt*, Ro-9, 12, 15, 20, 22, F-8, 17: *münköt*, F-16: *münköt*. — Az illeszkedé ses ö-zés tővéghangzóban jelentkezhet azonban néhány más, típusba pontosan nem sorolható, az előbbieknél jóval inkább egyedi jellegű esetben is, területileg többnyire eléggé szétszórtan. Így a nyelvterület dny.-i részein, az Ipoly vidékén s innen ény.-ra Nyitraig, Szolnoktól délre elsősorban a Tisza mentén, Rozsnyó és Kassa vidékén, Erdély keleti részein a „rühes” szóban, pl.: B-16: *rühös ~ rühüs ~ rühes*, 26: *rühes ~ <rühös>*, Csz-3: *rühöss*, Csz-13, 15, H-1, 2 *rühös ~ rihës*, K-4: *rihës ~ <rühös>*, K-7, 9: *rühös ~ rihës*, Csz-21: *rühös ~ rihës*, 23: *rühös ~ <rühës>*, Ro-9, 15, 22:

rühös, ugyanígy: F-8: [rühös], 13: <rühös>. — A Dunántúl nyugati és északi részein, Dny.-Szlovákiában, a Salgótarján—Mezőkövesd—Rozsnyó határolta területen a „tövestül” alakban; pl.: A-6: *tövöstül*, A-1, C-16, Csz-11, J-10, M-5: *tövöstü*, H-6, Csz-19: *tövöstö*. — A Dráva mentén, a Tiszántúl középső és keleti részein, az ék.-i peremeken, Erdélynek főleg a keleti részein, a „böven” alakban; pl.: G-2: *böven* ~ (*bövön*), G-8: *böüvön*, N-6, O-18, P-12, 18, Szu-2: *büvön*, Ro-15: *böüvön* ~ *bövön*, 20, 22: *büövün*; Vas m. dny-i pontjain; pl.: B-2: *tük-töket*, 16: *tütöket*.

D) **A l a k t a n i ö - z é s.** — Ebbe a típusba tulajdonképpen csak egyetlen morféma, a „-hez” ragnak nem ö-ző vidékeken jelentkező labialis—illabialis viszonylatban nem illeszkedő, polifonematikus jellegű *-hő* változata sorolható, amely nagyjából a Nyitra—Ipolság—Szolnok vonaltól északra kb. Salgótarján—Gyöngyös magasságáig él; pl.: Csz-10, H-11, E-2, 9, J-4, 6, 12 és K-11 is: *székhő*. Ez a forma nyelvjárásainkban átmenetet alkot a *székhő* : *székhé*, *székhé* típusú megoldások között. Történeti szempontból a morfológiai ö-zés alá sorolandó a ragnak a nyugati nyelvterület nem ö-ző nyelvjárásainak nagy részében élő *-hő* változat is.

II. A következőkben bemutatom az ö-zés egyes típusainak kapcsolódását, az ö-zés területi jelentkezését.

A) **F ü g g e t l e n ö - z é s t** találunk Somogy megyében az északi területek kivételével, a Tolna megyei Sárközben, a közvetlenül a Duna mentén fekvő településeken egészen a Csepel-szigetig, sőt innen ény.-ra néhány dunántúli ponton is. E területtel összefüggően a Duna—Tisza közének ősi településein, Szeged távolabbi vidékén s az e területekről történt viszonylag újabb jugoszláviai kirajzásokban. Független ö-ző Szenc környékének nyelvjárása s Erdély ö-ző vidékének egy része. Vizsgált anyagomban független ö-zés a következő kutatópontokon jelentkezik: B-33, 35, D-12, 15, 21, 22, 25, 27, 28, 29, E-7, 17, F-3, 6, 10, 15, 22, 23, G-3, J-21, K-1, 6, 12, N-8, 11, Ju-2, 10, 12, Csz-1, 6, Ro-13, 19 és a B-30, E-14 pontokon csak a ref. vallású lakosság nyelvében. A Ro-19-en (Szakadát) az ö-zés realizálódása jelentős módon eltér a többi ponttól, ez azonban — megítélésem szerint — kizárólag hangtani kérdés és nem az ö-zés jellegét vagy típusát érintő probléma.

A független ö-zést mutató pontok ö-ző morfémaállománya természetesen nem teljesen azonos. Az eltérés azonban viszonylag ritkán realizálódik ö : ë különbségben, mint pl.: D-21, K-12: *szögény*, F-15, Csz-6: *szégény*; D-21, K-12: *mög*, F-15: *mëg*, Csz-1: *meg*. Sokkal gyakoribb az ö : e megfelelés. Például: D-21, G-3: *csörösnye* ~ <*cserösnye*>, F-15, Csz-1: *cserösnye*, K-12: *cserösznye*; D-21, G-3, Csz-1: *föcske*, K-12, *fecske*; D-21, Csz-1: *fölhő*, K-12: [fëlhő]; D-21: *fösték*, K-12: *festék* ~ (*fösték*), Csz-1: *festék*; D-21: *gyöprü* ~ <*gyëprü*> ~ <*gyeprü*>, K-12, Csz-1: *gyöprü*, F-15: *gyeprü*, G-3: *gyeprü* ~ *gyeprü*; D-21: *könyér*, K-12: *kenyér* ~ (*kinyér*); D-21: *lököm*, F-15, G-3: *lelköm*, K-12: *lël-köm*; D-21, G-3: *löncse*, F-15, K-12: *lencse*; Csz-6: *ömel*, D-21: *emël*, G-3: *emë*; D-21: *ecötös*, K-12, Csz-1: *ecetös*; D-21: *rökett*, F-15, G-3, K-12: *rekett*; G-3: *inökő*, D-21: *énekő*, K-12: *éneköl*; Ro-13: *göröbje*, F-15, K-12: *gerebje*; Ju-3: *pömet*, D-29: *pemët*, F-15: *pemet*; G-3: *lepödő*, K-12: *lepedő*; D-21: *öregöBB* ~ ~ *öregöBB*, G-3: *öregöBB*, K-12: *öregöBB*; stb.

B) **Általános hangsúlytalan ö - z é s + részleges hangsúlyos ö - z é s.** — Ez a típus a nyugati nyelvterület déli részén, illetőleg az abaúji részekben jelentkezik; vizsgált anyagomban a következő pontokon: B-28, F-19, 21, G-7, 9, 11, 12, Ju-3, 7, O-1, 4, Csz-24, 25 és Csz-21.

Az egész területen megtalálható az *l* előtti ö-zés is, de itt nem tekinthető külön kategóriának, ugyanis értelemszerűen beletartozik az általános hangsúlytalan ö-zésbe. Az abaúji részeken megvan az *ökö*t típusú illeszkedéses ö-zés. A fenti területek részleges hangsúlyos ö-zése nagyjából olyan mérvű, mint a távolabbi nem ö-ző környezeté; így az abaúji részeken jóval gyengébb, mint a déli területeken. Külön érdekessége ennek a típusnak, hogy az abaúji terület (Csz-21 kivételével) az *ë* fonémát ma nem ismeri, ami az ö-zés e típusának igen régi voltára is utal. Az abaúji ö-zés ma már eléggé bomlóban van, az ö-ző formák mellett gyakoriak az *e*-s változatok; a Rozsnyó melletti Csucsomon (Csz-21) pedig már inkább csak maradványaiban él.

C) Általános hangsúlytalan ö-zés + részleges hangsúlyos ö-zés + hasonulásos hangsúlyos ö-zés. — A nyugati nyelvterület déli részén jelentkezik a fentebb tárgyalt típus szomszédságában. Ettől lényegében csak a hasonulásos hangsúlyos ö-zés meglétében tér el, tehát az ö-zésnek némileg erősebb fokát képviseli. Vizsgált anyagomban a következő pontokon jelentkezik több-kevesebb következetességgel: B-26, D-34, 37, G-4, Ju-1. Maga a típus gazdagabb anyagon további részletesebb vizsgálatot érdemelne.

D) Hangsúlytalan ö-zés illabialis illeszkedéses *l*. — A típust vizsgált anyagomban egyetlen kutatópont (Ro-20) képviseli.

E) Hangsúlyos ö-zés + illeszkedéses ö-zés toldalékban. — Tipikus területe Nyugat-Dunántúlnak kb. a Csorna—Pápa—Keszthely—Nagykanizsa vonalig terjedő része. A hangsúlyos ö-zés itt a leg-erősebb. A keleti peremek ingadozásától eltekintve következetesen jelentkeznek a *fülő*, *ütöttö*, *kötvö* típusú formák, s a terület nagy részén él az *összö* alak is. Ugyanitt enyhe fokban érvényesül az *l* előtti ö-zés is, bár általánosnak ennek egy tovább fejlődött változata: *ínekül*, *észüö*, *tengüö* stb. tekinthető.

F) Teljes illeszkedéses ö-zés. — Erdély dny.-i felében (pl. Ro-5, 10, 11, 16, 18) jelentkezik meglehetősen következetességgel; ugyanitt egy-két morfémában (pl. *vött*-típus, *östö*) felbukkan a hangsúlyos ö-zés is.

G) Hangsúlyos ö-zés + *l* előtti ö-zés. — Nagyjából a Balassagyarmat—Szolnok—Tisza vonaltól nyugatra az eddig nem említett területeken mindenütt jelentkezik, sőt egyes északi részeken él az *ökö*t típusú illeszkedéses ö-zés is. E területen kelet felé haladva a hangsúlyos ö-zés gyengül, az *l* előtti ö-zés viszont erősödik. Az *-l* képzős igékben az *éneköl* típusú megoldás a Dunántúl ék.-i részein és a Dunától keletre a fentebb említett vonalig eléggé általános, sőt az utóbbi területnek különösen a peremrészein nem ritkák az *észöl*, *csépölni*, *sindöl* stb. alakok sem.

H) A köznyelvhez viszonyítva ö-ző típusú morfémákat — ahogy az előző leírásból is láthattuk — a nyelvterületnek szinte minden, eddig nem említett részén találunk. Ezek azonban viszonylag ritkák, inkább egyedi jellegűek, a nyelvújás hangtani képét lényegében nem módosítják, így jelentkezésük területének megrajzolása nem is nagyon lehetséges, de talán nem is nagyon szükséges.

IMRE SAMU

Szókezdő magánhangzók eltűnése a magyarban

1. A szókezdő magánhangzók elmaradása a magyarban hangsúlyviszonyaink miatt sajátos nyelvi jelenségnek számít, ezért érdemes megvizsgálni, hogy milyen folyamatok eredményeképpen jött létre, milyen okokra vezethető vissza.

A szókezdő magánhangzók eltűnésének egyes részletkérdéseivel többen is foglalkoztak a szakirodalomban, így a szókezdő *a* névelőként való felfogásával PAIS DEZSŐ (MNy. IX, 178, XI, 271), SZILÁGYI ÁDÁM (Nyr. XLIII, 367) és SZABÓ T. ATTILA (MNy. XXXVII, 33, XXXVIII, 390, LVIII, 206, LIX, 213, MNyj. VII, 16).

A szó elejének (illetőleg sok esetben a szókezdő magánhangzónak) elhagyásával keletkezett becézőnevek problémáját először CSEFKÓ GYULA vetette fel (A becézőnevek keletkezéséhez: MNy. XXV, 368), majd a kérdést bővebben TOMPA JÓZSEF vizsgálta (A becéző szóeleji névrövidítés a mai szóalkotásmódok rendszerében: MNy. LX, 89). A magánhangzós szókezdet hangátvetéssel történő megszüntetéséről DEME LÁSZLÓ írt „A hangátvetés a magyarban” című munkájában (37).

E több részletkérdést magába foglaló nyelvi problémával összességében azonban nem foglalkoztak, s a fentemlített cikkeken kívül csupán elvétve találunk néhány mondatos utalásokat. — HORGER ANTAL (MNy. XXV, 257, XXXIII, 247, XXXVIII, 12) szerint hangsúlyos helyzetű rövid magánhangzó kiesése nem kivételes jelenség. Gyakori használatuk miatt egyes szavakból kieshetnek a szókezdő magánhangzók, például (*és* > *is* > *s*, *isőt* > *sőt*, *Izsáka* > *Zsáka*, *Izsép* > *Zsíp*, (*hiszen* >) nyj. *iszen* > nyj. *szén*, *Isten áldja!* > nyj. *sten áldja!* — KLEMM ANTAL (MNy. XXV, 100 és TörtMondt. 431) az *és* > *s* *isőt* > *sőt*, *éppenig* > *penig*, *Izsáka* > *Zsáka*, *elefánt* > *lefánt*, *ajándék* > *jándék* szavak szókezdő *é* ~ *i* ~ *a*-jának eltűnését mondatfonetikai helyzettel magyarázza. Hasonló véleményen van BALÁZS JÁNOS (MNy. L, 127) is az *és* > *s*, *isőt* > *sőt*, *éppenig* > *penig* kötőszavakkal kapcsolatban, ő azonban felveti a szótageltolódás problémáját is. — Érdemes megemlíteni MARTINKÓ ANDRÁS felfogását (MNy. XLIX, 67), aki elsősorban kötőszavaink ilyesfajta alakulásával kapcsolatban megjegyzi, hogy a magánhangzók lekopásában közrejátszhatott a szó elején álló indulatot kifejező *i*, *e*, *a* szóelem (vö. *ihaj*, *ehun*, *ihol*, *ahun* stb.), mely a szóról könnyen leválasztható. — KÁLMÁN BÉLA a szókezdő *i* elmaradásáról így ír (MNy. LXI, 345): „Elég szokatlan, de nem példátlan a szókezdő *i* lekopása. Csak akkor fordulhat elő, ha utána hosszú magánhangzó következik.” Például idézi az *Iváncsud* > *Váncsud*, *Izsáka* > *Zsáka* és *Izsép* > *Izsíp* > *Zsíp* helyneveket.

A fentiekből megállapíthatjuk, hogy a kérdéssel foglalkozók általában csupán egy okra vezetnek vissza az általuk felsorolt szavak magánhangzóinak eltűnését; érdekes viszont, hogy ugyanazon szavak magánhangzóinak lekopását más-más szerzők különféleképpen magyarázzák.

Összegyűjtött anyagom alapján igyekeztem megtalálni azokat az okokat, amelyek szókezdő magánhangzók elmaradásához vezettek, s megpróbáltam ezek alapján csoportokba sorolni azokat a szavakat,¹ melyekben ez a jelenség lejátszódott.

¹ A felsorolt példákra vonatkozó irodalomból csupán a legfontosabbakra hivatkoztam.

2. A) Eltűnhetett a szókezdő magánhangzó népetimológia következtében. Például a Bihar megyei *Szentelek* községet régen *Eszentelek*-nek nevezték. 1274-ben *Ezen* (ÁÚO. IX, 136), a XVI. század elején: *Ezentelek* (JAKÓ 354) alakban fordul elő. KNEI ZSA (MNy. XXXVII, 286) szerint a név első része a szláv *jesenb* ~ *jasenb* 'kőris' szóval azonos.

A Bihar megyei *Zsáka* (< latin *Esau*: MNy. XXXVIII, 279–80) község neve a XIV–XV. századi adatok szerint 1322/38: *Ysowlaka*; 1332–1337: *Ysakyl*, *Isaka*, *Isaca* (GYÖRFFY I, 692); 1415: *Zaka*, 1472: *Isaka* (CSÁNKI I, 628). Ebből szintén népetimológiával lehetett *Zsáka*. Hasonlóan fejlődhetett a Szilágy megyei régi *Izsákfalva*-ból *Zsákfalva*, s HORGER (MNy. XXXVIII, 12) szerint a Nógrád megyei *Zsákfa*, az Udvarhely megyei *Zsákod* helynév ugyancsak az *Izsák* származékai. A Szepes megyei *Zsákóc* rég iadatai is *Izsák* formát mutatnak (vö. CSÁNKI I, 251).

Az *üver* 'két hegy közt elvágtott féltékeny alakú nagyobb mélyedés' jelentésű erdélyi tájszóból Erdélyben több földrajzi név keletkezett (BENKŐ: Erd-Múz. XLIX, 133). Ezek közül a szentgerice eredetileg *Küsvértető*-nek nevezett hegyet ma *Küsvértető*-nek, a *Küsvérúttya* útnevet ma *Küsvérúttyá*-nak nevezik (BENKŐ: MNy. VI, 153). A káli *Almásüver* szőlőt, mely 1624-ben *Almás üvör* (Nyr. XXVIII, 382), 1687-ben *Almásüvér* formában fordul elő (SzékOkl. VI, 407), később *Almászér*-nek hívják (i. h. és KARÁCSONYI: MNy. IV, 352). Az *üver* > *vér* alakulatoknál gondolhatunk szintén népetimológiára (vö. KARÁCSONYI: i. h.), de mivel ezek a nevek elsősorban összetételekben fordulnak elő, a szókezdő *ü* hangtani okokból, a kétnyíltszótagos törvény érvényesülésével is kieshetett.

B) Eltűnhetett a szókezdő magánhangzó hangátvetéssel is, oly módon; hogy a magánhangzóval kezdődő és mássalhangzótorlóddással folytatódó szó szóbelseji hangkapcsolatából az egyik mássalhangzó szókezdő helyzetbe vetődött ki (DEME: MNyTK. 69. sz. 37).

A szláv *iglica*-ból származó magyar *iglice* 'tövises törpe cserjeféle' szónak a Csallóközben és Bakonyalján *gilice* változata él (KNEI ZSA, SzlJsz. 221), sőt előfordul 1775-ben *gelice* (MNy. V, 186) és 1807-ben ? *gerlice* (MFüvészk. 407) alakban is. Megfontolandó SZILY KÁLMÁN véleménye (MNy. VI, 288), hogy a *gilice* és társai a *gerlice* madárnévvel való keveredés eredményei. — Az ismeretlen eredetű *ihlet* szónak is van hangátvetéses formája, például PéldK.: *hyle*, VitkK.: *hillet* (MNy. XXVI, 275). — Ugyancsak hangátvetéssel keletkezhetett a finnugor eredetű *irt* igének *rit* változata (másképp HORGER: MNy. XXXVIII, 12), mely *rit*, *rittanya*, *rittani*, *rittanyi* stb. alakokban használatos: Vas megye, Órség, Göcsej és Baranya megye Ormányság (MTsz., ÚMTsz.).

Problémát jelent a *szikra* főnév bizonytalan etimológiája miatt. KNEI ZSA (SzlJsz. 503) szerint lehet ugyan, hogy egy szláv *jskra*-ból való, s ebben az esetben valóban történt volna hangátvetés is a szóban, de talán szláv *skra*-ból származik, bár a környező szláv nyelvekben nincs ilyesmi, azonban régen lehetett. Ugyancsak KNEI ZSA (i. h.) szerint a Nógrád megyei *iszkra* nem megőrzött régiség, hanem új átvétel a szlovákból, s a beregi *iszkora* szintén külön átvétel, melyből a *sziszkora* magyar fejlemény.

C) Ha a szó a hanggal kezdődött, a nyelvérzék ezt névelőnek foghatta fel, tehát szóhatár-tévesztés következtében tűnt el a szókezdő magánhangzó.

PAIS (MNy. IX, 178) a Sopron megyei helynevekben előforduló *Abolgan* vagy *Abogan* olv. *Abógán* és *Gogan* olv. *Gógán* elemeket úgy viszonyítja egy-

máshoz, hogy az *Abógán*-ból névelőül vett kezdő magánhangzójának elhagyásával lett *Bógán* és ebből *Gógán*.¹

PAIS magyarázatára utalva SZILÁGYI ÁDÁM (Nyr. XLIII, 367) hasonló eseteknek tartja a következő megfeleléseket: a Baranya megyei *Abolmány* helynév ma *Bolmány*; a nógrádi *Asszú*- vagy *Aszupatak* ma *Szupatak*; ami Szilágy, Zala és Somogy megyében *Aszi-ágy* vagy *Aszju-ágy* volt, ma *Sziágy* vagy *Szivágy*; az *Onuphrius*-ból *Noffry* családnév lett.

PAIS (MNy. XI, 271—3) a következő helyneveket sorolja ide: A ma Szilágy megyébe tartozó *Szivágy* neve régen 1391: *Azzywag*, 1394: *Iziuagh*, 1475: Also *ozywagh*, *Felsewazywagh* (CSÁNKI I, 551) alakváltozatokban élt. Zala megyében is van két hasonló eredetű név. Az egyik a mai *Sziágy* vagy *Szilvág*, régen 1343: *Ozyagh*, 1353: *Ozziuagh*, 1355: *Ozzyuagh*, 1412: *Azywagh* stb. (CSÁNKI III, 30), a másik a mai *Szilvág*, helyi ejtésben bizonyára **Szivág*, mely régen szintén 1379: *Azziuag*, 1381: *Ozzyuagh*, 1389: *Azyagh* stb. volt (CSÁNKI III, 30). — *Azywag*, *Ozyag* vagy más hasonló formákkal több helység nevét is írják az oklevelek. CSÁNKINÁL Krassó, Szerém, Somogy, Tolna megyében találkozunk velük. — PAIS (i. h.) szerint: E nevek első része *asszú* ~ *aszú* ~ *aszi* 'száraz', a második része valószínűleg *ág* lehetett. Az összetétel kiszáradt vagy időnként kiszáradó vízmeder jelentésű. Az adatokban előforduló *v* feltehetőleg hiátustöltő. A *gy* végűek szókeverő etimológiával keletkezettek az *ád* > *ágy* végű helynevek végső *gy*-jének hatására. A köznévi eredetű helynevek megcsonkulása, a szókezdő *a* névelőnek való felfogása annál könnyebben mehetett végbe, ha a helynév eredeti értelme elhomályosult. Az *aszú* szót esetleg a névelő és a *szú* összetételének foghatták fel, például a Nógrád megyei *Szupatak* esetében. A mai *Sziágy*, *Szilvág*-nál viszont a Göcsejben vagy Zala egyéb részein *sziá*-nak vagy *szivá*-nak ejtett *szivá*-t érezték bele. A hivatalos helyesírás pedig a helynévből *Szilvág*-ot csinált, talán a Vas megyei *Szilvág* (1217: *Zyluagh*) mintájára (i. h.). Valószínű tehát, hogy itt az *a* névelőnek való felfogása mellett a népetimológia hatásával is számolnunk kell. — Hasonló a helyzet a Zala megyei *Szivhegy*, régebben *Szüvőhegy* esetében (PAIS: MNy. XXV, 351). Ez a név az *Aszivőgy*-ből keletkezett *Szivőgy* népetimológiás *Szüvőhegy* > *Szivhegy* elváltozása lehet (i. h.).

A névelő elvonása történt meg a Baranya megyei *Abolmány*-nál is (1332—1335: *Abalman*, *Obalma*, *Obolma* stb.: GYÖRFFY I, 269), melyet ma *Bolmány*-nak neveznek. PAIS (MNy. XI, 271) szerint a helység valószínűleg attól a Baranya megyei *Obalman*-tól vette a nevét, akit mint Beke apját egy 1330-i oklevél említ. — Így magyarázható a Vas megyei *Borgáta* is (PAIS: i. h. 272), mely a régi adatokban 1356, 1402: *Oborgata*, 1453, 1454, 1482, 1494, 1500: *Aborgatha*, *Aborgata* (CSÁNKI II, 732) változatokban szerepel. Különírva először 1573: *a' Borgathan* (E. ABAFFY ERZSÉBET levélgyűjteményéből).

A csiki *Madefalva Amadefalvá*-ból keletkezett, melynek személynévi eredetű előtagja az olasz *Amadeo* (l. *Amadeus*) név leszármazottja (SZABÓ T. ATTILA: MNy. LVIII, 206—8). A *Mádé* írás és ejtés valószínűleg a *Máté* név hatása (HORGER: MNy. XI, 239). Az *a* eltűnése a XVII. század elején kezdődhetett, de egy századnak kellett eltelnie, míg az újabb alak győzedelmeskedett (SZABÓ T. ATTILA: i. h.). Régi adatok 1569: *Amadefalwa*, 1569 k.: *Amadefalwa*,

¹ E magyarázattal jó ideje kevésbé vagyok megelégedve. Hogy miért, most nem tudom kifejteni. Csak annyit mondok, hogy az „elv” szerintem jó, csak — mint az esetek jelentékeny hányadában — némely esetben a gyakorlat nem nagyon akarja igazolni. — P. D.

1570: *Amadefalva*, 1588: *Mádéfalván*, 1602: *Mádefalva*, 1607: *Madefalua* stb. (i. h.). KERTÉSZ (Nyr. XLI, 412) szerint a csallóközi *Mádé*-rétet (birtokrész Ekecs és Apácaszakállas faluk határában), mivel az egész vidék hajdan az *Amade* bárók tulajdona volt, eredetileg *Amade*-rétnek nevezhették. A mostani név bizonyára csak újabb korban keletkezett, amikor e családnak már az emléke sem élt a nép tudatában.

Az Alsó-Fehér megyei *Cintos* helynév, mely végeredményképpen a latin *Hyacinthus* személynévre megy vissza, a következő fejlődésen mehetett keresztül: latin *Hyacinthus* > magyar **Hiácintus* ~ **Hiácintos* > **Jácintus* ~ **Jácintos* > *Acintus* ~ *Acintos*, majd szóhatár-tévesztéssel *Cintus* ~ *Cintos* (SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVII, 33, LIX, 213–6). Régi adatok 1357: *Acentus*, 1358: *Acintus*, 1395: *Acintus*, 1700, 1711: *Czintos*, 1711/74: *Czintus* (i. h.-ek). Érdekes megemlíteni, hogy a helység rumén neve *Ajintis* (olv. *Acintis*) ma is őrzi a régebbi magyar formát (MNy. XXXVIII, 390).

Az erdélyi *Szalvány* név az *aszal* ige deverbális *-vány* névszóképzős származékából szintén szóhatártévesztéssel jött létre (SZABÓ T. ATTILA: MNy. VII, 16). 1754-ben már különírva szerepel *A' Szalvánban*, *A' Szalványba*, 1947-ben: *Szelvány* alakban fordul elő (i. h.).

Talán ebbe a csoportba tartozik a Szeged vidéki *Polló* becenév (TÖMÖRKÉNY, Gerendás szobákból 37), mely az *Apollónia* becealakjából, az *Apolló*-ból való (CSEFKÓ GYULA: MNy. XXV, 369).

Ide sorolhatnók még az ismeretlen eredetű *ajánl* ige származékát az *ajándék*, *ajándok* főnevet, mely 1838–45: *Jándék*, *jándok* (TESz.), a gyergyói és csiki nyelvjárásokban *jándék* formában fordul elő (MNy. XLIX, 233; NyF. 20. sz. 30).

A nyelvjárási *lóránt* 'uzsonna' szó, bár eredete nem világos, valószínűleg szintén idetartozik. KNEI ZSA (SzlJsz. 318) szerint a szó a szlovák *olevrant*, *olovrant*-tal függ össze, mely nyelvünkbe még az *o* > *a* fejlődés előtt kerülhetett. — Ugyancsak a névelőnek érzett *a* elvonásával alakult az arab *alembik*-ből a magyar *lombik* 'Destillierhelm' (KNEI ZSA: i. h. 21).

Ha a *lárma* szó valóban *a* kezdetű alakban került nyelvünkbe (vö. német *a-lárma*: MOOR ELEMÉR: MNy. LXIII, 481), akkor ez is ebbe a csoportba vehető (de vö. LOVÁNYI: MNy. XLIV, 46–52 és HORVÁTH MÁRIA: MNy. XLIX, 398–403).

Problémát okoz az egyes szerzők (így SZILÁGYI: Nyr. XLIII, 367) által ide sorolt Somogy megyei *Alexander* falu 1489: *Lexander* változata (CSÁNKI II, 586) és az *avas* 'erdő' szóból származó Vas megyei *Avasallya* (EtSz. I, 183) korai 1489: *Vasalya*, 1493: *Wasalya* (i. h. és CSÁNKI II, 734) formái. Ebben az időben ugyanis még *a* névelő nem lehetett, hiszen még a XVI. században az *a' barát*, ha nem is mindenütt, de a nyelvterület legnagyobb részén *abbarát*-ot jelölt.¹ — A *Vasallya* (ma *Vasalla*) népetimológiával keletkezhetett az *Avasallya*-ból. A *Lexander* alakot nem tudom megnyugtatóan megmagyarázni. Lehet, hogy idegen becéző forma. Sajnos azonban, csak újabb *a* nélküli adataim vannak az idegen nyelvekből.

D) Néhány kötőszavunk eredeti szókezdő magánhangzója is eltűnt. Ennek okát abban kereshetjük, hogy beszéd közben a sokszor előforduló, de

¹ Kiténik ez DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS „*At tiz parantsolatnac . . . mag'arazatt'a*” című (1536.) könyvéből, melyben következetesen a fonetikus *abbarát*, *attizparantsolat* alakot használja. SYLVESTER JÁNOS (Gr. 28), bár elismeri, hogy a nép valóban így ejti az említett szavakat, tiltakozik ez írásmód ellen. Az *a' barátot* különben ő az *barát*-nak olvassa.

értelmileg kevésbé fontos szavainkon gyakran csak átcsúsztunk. „Az ilyenek használata . . . sok esetben már sablonossá, szinte önkénytelenné, gépiesé vált: a szokás hatalmának engedve éppen csak mondjuk őket, de jelentéstartalmuk már nem válik bennünk teljesen tudatossá (. . .), s ezért hangsoruk képzésére sem fordítunk kellő gondot. Ennek pedig hangtani szempontból az a következménye, hogy a sablonossá vált szavak vagy szólásmódok hangsora többé-kevésbé megrövidül: a hangsornak hol kisebb, hol nagyobb része e szavaknak ilyen esetekben való használata kor kiesik.” (HORGHER: MNy. XXXIII, 248.) A megmaradó hangsor vagy hang a kiejtésben a szóznak csupán jelzéseként szerepel. Egyes kötőszavaink rövidült alakjai is ilyen „jelzések”, „Kurzform”-ok.

A szókezdő magánhangzó eltűnése útján rövidült meg legrégebb kapcsolatos kötőszavunk, az *és* *s*-vé (KLEMM, TörtMondt. 431). Már a Jókai-kódelexben *s* formában fordul elő, például JókK. 161: *yde stoua*, uo. 50: *s monda*. Az Alsó-Fehér megyei népnyelvben csak az *s*-et használják, ez az előtte levő mondat utolsó szavához tapad, utána rövid szünet van, például *Éccër vót egy asszonnak egy varrótójes nem varrt veles elkütte utazni* (NyF. 75. sz. 29).

A *sem* és *se* kötőszók az *is* + *nem*, illetőleg az *is* + *ne* alakból rövidültek (KLEMM, TörtMondt. 416).¹ A JókK.-ben már mai formájukban található; például: 9: *nem felel neky Sem hozza mene*, uo. 26: *egy emberse*. A székelyeknél, Nyitra vidékén *s* a nagykanizsai nyelvjárásban gyakran az összevonatlan *és* (*is*) + *nem* használatos *sem* helyett: *Nekéd és nem ártana* (NyF. 75. sz. 29); *Ajis nēm széb vót túled* (NyF. 48. sz. 40).

Az *és* kapcsolatos kötőszó és a hozzátoldást kifejező *meg*-nek összeolvadásából fejlődött a fokozó *sőt* kötőszó ilyen alakokon keresztül: TihK. 151: *smegh*, WinklK. 175: *isogh*, 1516: *eseglenn*, DöbrK. 501: *isgt*, JókK. 64: *sewg* (KLEMM, TörtMondt. 422). A JókK.-ben azonban már a mai *sőt* is előfordul, például: 35: *Ez keppen yrgalmaz neked yften Sewt nagy malaftott vez.* — Ma is *esség, eség* található a dunántúli nyelvjárásokban (NyF. 44. sz. 34), s az őrési tájszólásban szintén van *éség* 'ismét' jelentésben (Nyr. VII, 467).

A kapcsoló és ellentétes *pedig* kötőszó a régi *kedig* és *penig* vegyüléséből jött létre. A *penig* valószínűleg az *éppenig* ~ *épenig* (éppen + *ig* határozórag) rövidült formája (MNy. LVIII, 417). A *kedig* feltehetőleg az *ekkédig* határozószó (ez mutatónév más + *kéd* 'idő', 'kor', esetleg *kégy* 'körív, köralakú pálya') rövid változata (MNy. LVIII, 409, 414).

Ebbe a csoportba sorolható a *sincs* alakulása is, mely az *is* + *nincs*-ből keletkezett (KLEMM, TörtMondt. 410). A JókK.-ben már *sincs* található; például 29: *meg ott synczen tekellertes vygasag*.

A fentemlített szavaknál a másodlagos, rövid forma állandósult nyelvünkben. Más esetekben is előfordul ilyen típusú rövidülés (tehát a gyakori használatban, a gyors beszéd következtében elmarad a szókezdő magánhangzó),² de elsősorban nyelvjárási jelleggel, bár ilyen alakok már a XVI. szá-

¹ A *sem*, *se* keletkezhetett *s* + *nem* (*ne*)-ből is ilyen használatban: JókK. 95: *nem hymtenek sem aratnak* (i. h. 417).

² Természetesen ilyen fajta rövid alakokban nem mindig a magánhangzó, s nem mindig a szókezdő hang tűnik el, például *sz* 'hiszen', *alázatos szolgája* > *alászolgája*, *kérem alázatosan* > *kéremalásan*, *bizony isten* > *biz isten* (MNy. XXXIII, 248–9); *át'hát'* (MNy. XII, 210); *kegyelmed* > *nyj. kelmed* > *kend* > *ked* > *ke* (MNy. XXXVIII, 12); *édés apám, anyám* > *nyj. és apám, anyám* (MNy. XXXIII, 248); *gyázz!* 'vigyázz!' (katonai nyelv) stb.

zad óta szivárogtak át a köznyelvbe és az irodalmi nyelvbe (CSÜRY: MNy. XXV, 173). Ezeknek elsősorban az élénk párbeszédben meg az indulatos beszédben van igazi helyük. Ilyenek például *szt*, *sztá*, *sztán*, *zután* stb. 'aztán, azután' (ÚTMSZ., MNy. XII, 197, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 210 stb.); *zejë* 'izéje' (MNy. XII, 194); *dësapám*, *dësanyám* (MTsz.; ÚMTsz.); 'gye k' a fene!' 'egye ki a fene!', 'kasztóyfa' 'akasztófa' (MNy. XXV, 166) stb.

Ide vehető még a nyelvjárási 'így, ily módon, ugyan, valóban, bizony' jelentésű *igyól* határozószónak Eger vidékén, Borsod, Gömör, Torna, Heves, Nógrád, Hont megyében használatos *jód* alakváltozata is, mely MARTINKÓ ANDRÁS szerint (MNy. XLIX, 67) következőképpen alakult: *igyód* > *ijód* > *jód*, esetleg *igyód* > *gyód* > *jód*. E csoport egyes tagjainál lehetséges, hogy fonetikai okok is szerepet játszottak a magánhangzó eltűnésében, például egymást követő két nyílt szótag, két szó határán érintkező hiátust alkotó magánhangzók stb. Én csupán az utóbbira találtam példákat: nyelvjárási *jó ccakát* (MNy. XXV, 167); Petőfi: *rá'dásnak* (ÖM. I, 334); *Rá'dást* is Feleség (ÖM. II, 290); „Köszönöm szépen a kelmed *jó'karatját*” (ÖM. I, 200) stb.

Természetesen, ha kimutatni nem is tudjuk, lehetséges, hogy e csoport többi tagjánál is elősegítették fonetikai, illetőleg mondatfonetikai okok a szókezdő magánhangzó eltűnését.

E) Becézőneveinknél is előfordul, hogy a szókezdő magánhangzó elmarad. Névrövidítéssel keletkezett becéző neveink nagyobb részénél a becéző tő az első szótagból alakul, ritkább esetben a másodikból, esetleg a harmadikból. CSEFKÓ GYULA (MNy. XXV, 368–9) foglalkozott először a kérdéssel, és megállapította, hogy idegen eredetű, de műveltebb körökben meghonosult becéző eljárás ez, mely csak olyan nyelvekből származhatik, ahol a hangsúly a szó második szótagjára esik, például a latin *Johannes* név becéző alakja a németben *Hannes*, *Hans*, a latin *Antonius* megfelelője a németben *Toni*, az olasz *Antonio* rövidítése *Tonio* (i. h. és TOMPA: MNy. LX, 90). Ebből következik, hogy a nálunk is használatos *Tóni* nem a mi nyelvünk terméke, hanem jövevény. — Az ily módon keletkezett becéző neveink egy része tehát idegen eredetű. Ilyenek már a régiségből is kimutathatók. Például az *Eufémia* (< latin *Eufemia*) női név 1276: *Femia*, 1332: *femye*, 1279: *famyá* stb. alakban fordul elő (BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 34). Az *Izsalt* név? 1346-ban *Soldus* formában található meg (i. h. 45). Az *Anasztázia* 1315-ben *Nestasya*, 1231, 1301-ben *Nestesia*, 1274-ben *Nasta* (BERRÁR: MNy. XLVI, 254). A latin *Eufrosina* magyar megfelelője: 1358: *Eufrosina*: *Eufrosina*, és elváltozásai 1390: *Frusyna*, 1391: *Frosinna*, 1276: *Frosia* (BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 36). Ezek a becenevek tehát valószínűleg idegenek. BERRÁR szerint: a *Soldus* talán az *Isold* német becealakja -us kicsinyítő képzővel; a *Femia* becenév Dalmáciában is előfordul már 1289-ben; a *Nasztá*-hoz hasonló becealakok pedig kimutathatók szintén egyes idegen nyelvekből, például az oroszból *Nasztaszja* (i. h.-ek).

Ez a képzésmód később meghonosult nyelvünkben. Ebben közreműködött egyrészt a megmagyarosodott német nyelvű lakosság, másrészt történhetett a német–francia műveltség terjedésével is. A képzésmód meghonosulásával régen magyarrá vált keresztneveinkből hazai talajon is sarjadhattak a fentiekhez hasonló mintára szabott becézőnevek. Ez a becézési mód különösen a városi lakosság körében gyakori, népnek még nem mondható (CSEFKÓ GYULA: i. h.). TOMPA JÓZSEF (MNy. LX, 92) szerint nyelvünkben a környező nyelvekhez való hasonlóbba fejlődést mutatja. Itt természetesen csak azokat a példákat sorolom fel, amelyekben az első szótag csak egy magánhangzóból

állt, s ez tűnt el a szó kezdetéről, például *Ödön* > *Dönci*; *Edít* > *Ditke*; *Ilona* > *Lóna*, *Lonci*; *Éva*, *Évica* > *Vica*; *Etus* > *Tusi*, *Tusika*; *Életke* > *Letke*, *Letkice*, *Leti*, *Letici*; *Ágoston* > *Goston*; *Irén* > *Rënci*; *Erika* > *Rika*; *Amália* > *Máli* (MNy. XXV, 368–9, XXX, 229, LX, 91, LXIII, 294). Az *Amália* > *Máli* esetében számolhatunk az *a* névelőként való felfogásával is.

F) Más csoportba sorolhatók a Trencsén megyei *Isztebnik* helynévnek 1208-i *Stipnic* (KNEIÉZSA, Párhuzamos helynévadás 16) és 1245-i *Ztebnuk* (FÉKETE NAGY, Trencsén 128), valamint az 1113-ban *Istobenize* néven szereplő Nyitra jobb vizének 1246-i *Ztebnyche* és 1312-i *Sthebnec* (MNy. VI, 22) adatai. Az *Isztebnik* KNEIÉZSA (Párhuzamos helynévadás 16) szerint a szláv *istoba* 'kályha, szoba' szó *istbnnikz*, az *Isztebnice* ugyanennek **istbnnica* (MNy. VI, 22) származékából való. Igaz, hogy az *istoba* eredete a szláv nyelvekben sem tisztázott teljesen, de a szlávban a legkorábbi időktől kezdve *i*-s alakok találhatók (ÚRHEGYI EMILIA szóbeli közlése), tehát az *i* a magyarban tűnt el. Ezeket az alakokat (amennyiben egy akkori ejtésváltozatot tükröznek) én a szókezdő mássalhangzó-torlódások *stap* > *istáp*, *schola* > *iskola*, *Stojan* > *Esztyén* típusú feloldásának regressziójával magyarázom.

G) Fonetikai okokból tűnhetett el a régi nyelvben (OkI Sz.; NySz.) és az egyes keleti és nyugati nyelvjárásokban (MTsz.; ÚMTsz.) az *ijed*, *ijeszt* szó *i*-je. Az *i* és *a* *j* a képzés helyét tekintve ugyanis nagyon közel áll egymáshoz, ezért könnyen összeolvadhat.

H) Érdekes megvizsgálnunk a szókezdő magánhangzó eltűnése szempontjából a Nyitra megyei *Osztró* helynevet. Ez a név a szláv *ostrov* 'sziget' (vagy 'vízigát') szóból való (KNEIÉZSA, KelMg. hn. 215), és 1113-ban *Stro* alakban is előfordul (MNy. VI, 20). A magánhangzó eltűnését KNEIÉZSA (i. h.) tót nyelvi elvonás eredményének tartja (*v Ostrove* > *vo Strove*).

3. Egyik csoportba sem sikerült a következő szavak vagy nevek, illetőleg formák besorolása: Az *évad* főnév nyelvjárási *vad* alakjai (MTsz.). — A *Noffry* családnév, mely 1383-ban *Onophrius* (CodDipl. X/1, 96), 1430-ban *Noffry* (i. m. X/8, 630), 1437-ben *Onuphrius* (MNy. X, 180) alakban fordul elő. — A valószínűleg *Iváncsud* (< *Iván* + *-cs* + *-d*) képzőbokr) formából keletkezett Hajdú-Bihar megyei *Váncsod* község neve (MNy. LXI, 344–5). — A Gömör megyei *Zsip* község neve, mely korábbi *Izsip*-ből alakult, ez pedig a *József* név régebbi *Izsép* alakjának — vö. 1427: *Iseph* (CSÁNKI I, 137) — *i*-zó változata (KÁLMÁN: i. h.). — A Sáros megyei *Zboró* község neve, melynek legrégebb adatai 1415, 1416, 1427, 1492: *Wzbrew*, *Wzbro*, *Ozboro* (CSÁNKI I, 306). — A Somogy megyei *Alexander* falu *Lexander* változata (l. fentebb).

Ide vehetném még a középlatin *elephantus* 'ua.' szóból származó magyar *elefánt* szónak Nyitra vidéki *lefánt* alakját is (NyF. 20. sz. 7). Igaz, hogy itt is akadnának magyarázatok, például hogy a szókezdő *e*-t rámutató elemnek fogták fel; vagy elgondolkoztató az is, hogy a Nyitra megyei *Elefánt* falu szlovák neve *Lefantovce*, amit KNEIÉZSA tót nyelvi elvonással magyaráz (**v Elefantovcěch* > **ve Lefantovcěch* > *Lefantovce* (MNy. VI, 25 és Melich-Eml. 198). Az *elefánt* szót a szlovákok különben nemigen használják, esetleg csak pejoratív értelemben. Az elefántot *slon*-nak nevezik. Feltehető volna talán, hogy ezen a vidéken a szlovákok a ritkán használt idegennek számító *elefánt* köznevet is a helynév analógiájára *lefánt*-nak ejtették, s a magyarok tőlük vették át ezt az alakot (a szlovákokban különben is szókezdő *e* hang idegen szavak kivételével nemigen fordul elő).

Ilyesfajta magyarázatokat azonban e csoport majdnem minden tagjánál találhatnánk, nem hiszem azonban, hogy megfelelő bizonyító anyag híján feltétlenül szükség lenne arra, hogy kellően alá nem támasztott feltevéseket elfogadjunk.

4. E rövid áttekintésből kiderül, hogy a szókezdő magánhangzók eltűnése címen összegyűjtött anyag valójában nem egységes. Tulajdonképpen csak az eredmény azonos, az ezt létrehozó hatások, okok azonban teljesen különbözőek. Ezért semmiféle egységesítésre való törekvés nem lehet teljes értékű. A jelenség létrejöttének okai alapján alkotott csoportokat sem szabad mereveknek, zártaknak felfognunk, mert a magánhangzók lekopását befolyásoló tényezők egy-egy szónál is többfélék lehetnek, például népetimológia és szóhatártévesztés együtt. Vannak továbbá olyan okok is, melyek bizonyos mértékig általánosaknak tekinthetők, ilyen például a mondatfonetikai helyzet vagy a szó gyakori használata. Természetesen ez az általános jelleg nem azt jelenti, hogy ezek minden szónál egyformán elősegítették a magánhangzók elmaradását, csupán azt, hogy sok esetben számolhatunk hatásukkal. Bizonyos általános okozati tényezőkre való folytonos hivatkozás e sokrétű probléma nem kívánatos leegyszerűsítését jelentené.

KESZLER BORBÁLA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Észrevételek a magyar becenevek alakulásmódjai ürügyén

1. Közlebebről RÁCZ ENDRÉT egy nemrégiben a címben jelzett kérdésre vonatkozóan közzétett dolgozatom (NyIrK. X, 275–87) figyelemre méltó megjegyzésekre készítette (MNY. LXIII, 292–7). Minthogy remélhetőleg közelesen alkalmam nyílik e kérdésre más helyütt visszatérni, nincs szándékomban a MNY. lapjait részletes észrevételeim közlésével fölöslegesen igénybe venni. Éppen ezért itt csak néhány halaszthatatlannak látszó általánosabb jellegű megjegyzésre szorítkozom.

2. Először is beismerésemre kezdem. A szerző megjegyzései rendjén többször is jogosan nehezményezi, hogy nemcsak az ő — a tőlem összefoglalóan vizsgált kérdés egyes részleteiben — mélyen szántó közleményei maradtak figyelmem körén kívül, de hiányoznak a BENKŐ LORÁND, KELEMEN JÓZSEF meg TOMPA JÓZSEF idevonható eredményeire való utalások is. BENKŐ tanulmánya vonatkozásában elnézésemet semmivel sem, illetőleg csak azzal tudom halványan mentegetni, hogy a hivatkozott dolgozat címszerűen nem utal a becenevekre. KELEMEN, TOMPA és RÁCZ közleményeire való hivatkozás hiányának vonatkozásában azonban már azzal mentekezhetek, hogy közleményeik figyelmem körén kívül maradása részben csak látszólagos: 1966 végén megjelent dolgozatom anyaggyűjtését ugyanis még 1962 végén lezártam, a tanulmányt rövidesen közlésre elkészítettem, illetőleg átadtam, de noha a megjelenés — itt nem részletezhető okokból — évekig késlekedett, a közlésre való átadás után nem volt lehetőségem a kéziratot bármit is módosítani, még kevésbé benne kiegészítést tenni. Így persze a később megjelent dolgozatokra nem történetelt utalás. Ezek után is marad azonban terhemre írható elnézésbeli vétség.

3. Tanulmányom megfogalmazásakor mulasztást követtem el, hogy nem tájékoztattam az olvasót: mi miatt kényszerültem a becenevek alakulásmódjainak kérdésével rendszerezési céllal foglalkozni annak ellenére, hogy magam igazában csak mellé-

kesen portyázgatók egyebek mellett ezen a névtudományi területen is, amelyre a magam érdeklődése korántsem irányult és irányul olyan kitarthatóan, sőt szinte kizárólagosan, mint az ezzel kapcsolatos kérdéseknek nálam hivatottabb kutatóié. Most, ha késetten is, e mulasztásom jóvátétele céljából a következőket mondhatom: Szótörténeti anyaggyűjtésem rendjén a legutóbbi évtizedben Kolozsvár ó-levéltári anyagában dúskálva, kijegyeztem — mások mellett — az elem kerülő becenév-adatokat is, majd az ilyenmű adalékok tömegének rendszeres kiegészítése után hozzáfogtam a város XVI—XIX. századi becenév-anyagának feldolgozásához. Az összefoglalóbb jellegű névtudományi tanulságok megfogalmazása során természetesen a kolozsvári becenevek alakulásmódjainak vizsgálatával is foglalkozva, sokáig sikertelenül kísérleteztem azzal, hogy a gazdagnak mondható névkincslet beleerőszakoljam a becenév-alakulási módok tölem ismert rendszereibe. A merő kényszerűségből elvégzett új, kritikai rendszerezés így aztán elsősorban a kolozsvári régiség becenévanyaga tekintetbe vételével kerekedett ki; nem tehettem azonban meg, hogy ezen az anyagon túlmenően számba ne vegyek a tőlem ismert erdélyi, sőt földrajzilag távolabbi területekről származó, jórészt ugyancsak történeti magyar becenév-adatokat is. Tisztában voltam vele azonban már akkor (erre dolgozatomban határozottan utaltam is!), hogy e java részében mégis csak egy településpontról származó történeti anyag alapján végzett rendszerezés a továbbiakban kiegészítésre szorul. Megnyugtató számomra, hogy ez — RÁCZ jóvoltából — a tőle ismert jelenkori becenévanyag figyelembe vételével két olyan alakulásmód felemlítésével meg is történt, amely módokra magam példát sem a kolozsvári, sem az erdélyi meg a földrajzilag távolabbi területekről ismert történeti magyar becenév-anyagban nem leltem.

4. Felette jóleső, sőt megtisztelő számomra, hogy a megjegyzések szerzője az alakulásmódokra vonatkozó rendszerezési kísérletet nemcsak hogy lényegében elfogadhatónak tartja, de részlet-ellenvetései egyidejű kifejtésével „kristálytisztá” minősítéssel illeti. Úgy látszik azonban, e minősítés nem vonatkoztatható tárgyalásmódomra is. Másként aligha lehetett volna — mint azt RÁCZ teszi — feldolgozási szempontjaimat illetően a rendszerezés vonatkozásában a leíró szemlélet érvényesítéséről beszélni, holott — mint előbb említettem — magam történeti anyaggal dolgozva mindig abból indultam ki, hogy mi miből alakult, miből alakulhatott, tehát kiötlően történetiségében igyekeztem vizsgálni a felvetett kérdést. Különböztetve már maga az alakulásmódok kiderítésének feladata is — megítélésem szerint — történeti és nem leíró jellegű vizsgálati módot követel meg. Lehet ugyan, hogy e sorok írójának nem sikerült a történeti szemléletmódot egész következetesen alkalmaznia, nem ajánlatos azonban eleve kizárni annak halvány lehetőségét sem, hogy a tárgyalásmód megítélését illetően a megjegyzések papírra vetője eshetett szemponttévesztés áldozatául.

5. Megelőző tájékoztatásul még ennyit. Az a Kolozsvár XVI—XIX. századi beceneveiről írt terjedelmesebb névtörténeti tanulmány, amely tanulmány anyagának felhasználásával az alakulásmódok rendszerezésére vonatkozó észrevételeimet közzétettem, a rendszerezési kísérlettel egyidejűleg készült el. Minthogy ezt közzététel céljából másfél éve illetékes helyre továbbítottam, most már nem áll módomban más kutatóknak dolgozatom megfogalmazásakor figyelmem körén kívül rekedt eredményei és az újabb megállapítások nyomán rajta valamiféle módosítást is tenni.

6. Egyébként a megjegyzések írójának kiegészítő és ellenvető észrevételei megfontolkozhatóan tanulságosak, a helyeslők pedig megnyugtatók számomra. Továbbmenően: mind emezek, mind amazok megerősítenek abban a hitemben, hogy mégsem volt hiábavaló végre ilyen összefoglaló formában is felvetni a becenév-alakulás kérdéseit, hiszen e rendszerezési kísérlet a kérdés hivatott kutatóit észrevételek megtételére ösztönzi, ösztönözheti, s a közelebbi-távolabbi jövőben az ismertetett rendszerezésnél teljesebb, kifogástalanabb rendszerezés kialakítására készítheti.

SZABÓ T. ATTILA

Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez

„Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései” című dolgozatommal (MNY. LXIII, 64–71) kapcsolatban MEZŐ ANDRÁS „Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez” címen bírálatot közöl helyi ismeret alapján a rétközi példákrol, és ebből általános következtetéseket von le (MNY. LXIV, 51–56). Észrevételei egy részével egyetértek, más részével kapcsolatban az alábbi megjegyzéseket teszem:

MEZŐ ANDRÁS megállapításaimat pontatlanul adja elő, mert nem a rétközi példák alapján mondom ki, hogy a névalkotásnak a Rétközben és Erdélyben még az ősi formája is él, hanem azt állítom: „Feltűnő, hogy a 3–4 rétközi példát nem tekintve az adatok nagy száma a Borsavölgyből és Kalotaszegről való” (i. m. 66). Ehhez hasonlóan más megállapításom is változtatott formában található e tanulmányban, mert a csak a névutós és ragos földrajzi nevekről állítom ugyanis sok példám alapján, hogy nem román hatásra keletkeztek, hanem a típus nagyobb megterhelése Erdélyben tekinthető román hatásnak. Ezt nem is írhattam másként, hiszen megállapítottam, hogy a Rétköz területén (mások mellett) elvértve fedeztem fel e típusból (i. m. 70).

A szerző szerint a *Rókalyukhegydűlő* adat *dűlő* utótagja csak alkalmilag került a névhez, tehát a név eredeti alakja *Rókalyukhegy*. Ez lehetséges, de a gyűjtemény adatában nem kétkelhettem, mert közismert a neveknek az az újabb uniformizálódása, hogy a telekkönyvben rögzített nevek a *dűlő* utótaggal bővülnek, és ezek az alakulatok széles körben elterjednek. A hivatalos névadás hatása a népi névadásra nem hagyható figyelmen kívül, de nehezen lehet arról nyilatkozni, hogy meddig tekinthetők ezek az alakulatok még hivatalos neveknek, ha már a nép ajkára kerültek, és ott meggyökeresedtek. Azonban meg kell jegyezni, hogy a *dűlő* utótagú neveknek két típusuk van: az egyiknél az előtag ragos névszó: *Patakra dűlő*, a másiknál ragtalan: *Patakdűlő*. Csak ez utóbbi hivatalos névadás terméke, az előbbi régi, laza szerkezetű névtípusunk. E kettőt nem szabad összetévesztenünk. A *tanya* szó értelmezése tekintetében teljes mértékben igazat adok a szerzőnek, a felvett példában valóban nem építmény, hanem halászhely a jelentése, amint ezt hosszasan kifejti (erre nézve vö. INCZEFI: NytudÉrt. 22. sz. 55).

Az élő nevek feljegyzésének a dolgát egyáltalában nem a gyűjtő önkényére bíztam, vagyis azt, hogy a szövegkörnyezetből mekkora részt jegyez fel földrajzi névnek, mert pontosan megállapítottam, hogy azokat az alakulatokat kell feljegyezni névként, amelyek *szociális érvénnyel* csak egy helyre lokalizálhatók (i. h. 65), más szóval sok adatszolgáltató egy hely nevéként ismer. A már kihalt, történeti nevek nézve ilyen kritérium nem lehet, ezért helyesebb, ha a gyűjtő a levéltári iratokból a szövegkörnyezettel együtt jegyzi fel a nevet, amint ezt SZABÓ T. ARTILA (és magam is) tette, és a kutatók majd sok megfontolás alapján határozzák meg a név hangtestének nagyságát.

Dolgozatomban (i. m. 67) a rétközi „Zöldtóban levő cseretben levő sziget”-féle alakulatok (25, 33) név voltát magam is tagadtam, mert megjegyzésem szerint „Bizonyára csak hivatali alkotások (alkalmi szerkesztések?) lehetnek, mert ilyen hosszú szerkezeteket aligha használunk”, ezért meglepő, hogy MEZŐ ezt a megjegyzésemet figyelmen kívül hagyta. Ezenkívül sehol sem állítottam, hogy nagy számban és mindenütt vannak laza szerkezetű földrajzi nevek, de létükkel számolni kell, csak ezt ismételhetem. Egyébként hasznosak a szerzőnek azok a megjegyzései, amelyeket KISS LAJOS gyűjteményéről helyi ismeret alapján mond.

Tanulmányomban általában a magyar névkincsből vettem példáimat, mert a laza szerkezetek felkutatását tűztem célul, azok meglétét igyekeztem felderíteni; ezért megállapításaim nemesak a mai névkincsre vonatkoznak, és példáim között történetiek is vannak. Mindezekkel bizonyítottam, hogy e típus a magyar névkincsben megvan akkor

is, ha néhány rétközi példáról a szerző kimutatta, hogy alkalmi szerkesztés. A rétközi gyűjtemény forrásaként Kiss (Bevezetés 5—9) a korabeli népnyelvet és a levéltári iratokat említi; ezért adatai értékében nem kételkedhettem annál is inkább, mert az onnan vett példák jól beleillettek a más vidékről közölt nevek e csoportjaiba. A feljegyzés korában élő neveknek mondja a szerző a *Kőkútrajáró* (116), *Csikgátra járó dűlő* (395) és más neveket, ezért jogosan tartottam ezeket szociális érvényű neveknek.

Még néhány rövid megjegyzést kívánok tenni a más vidékről származó laza szerkezetű nevekkel kapcsolatban. 1967. nyarán megismerkedtem Gernyeszeg (Románia, Maros—Magyar Autonóm Tartomány) földrajzi neveivel. A falutól keletre, már a szomszédos Körtefájához tartozó területen az országotat egy kis vízfolyás keresztezi, annak neve *Patak*; az országot és a vasút között elterülő földet *Patakszer* néven ismerik; attól délre, a hegyoldalban levő terület neve *Patakra járó*. Így az igeneves névtípus meglétéről személyesen is meggyőződhettem. Ezenkívül SZABÓ T. ATTILA munkáiban néhány olyan új adatot találtam, amelyek a laza megszerkesztésű alakulatok név voltát jól bizonyítják. Ilyen bizonyítéknak tartom azokat a neveket, amelyek írásban maradtak fenn, és a szöveg környezetében utalás található arra, hogy a névnek szociális érvénye van. Ilyenek: „In loco vulgo: *Baczi alájáró dicto*” (Kalotaszeg 215); „*Nádos felől való Ford*(ulónak) neveztetik” (uo. 264). Ez utóbbinál a *való* igenév után még egy tagja van a névnek.

Még a Zala megyei példákról kívánok szólni. A Zala megyei gyűjteményben találjuk az *Édëricsi-erdő-alá-nyuló* nevet (176/61). De nem ez az egyetlen példa a Zala megyei gyűjteményben a laza szerkezetekre, mert más-más gyűjtő és más-más szerkesztő tette közzé a *Nagy-utra-nyúló* (132/110), *Murára-nyulló* (198/209) (nem térképről származó) neveket. Még ide vehetjük a kataszteri térképről való *Berekre-nyúló* (202/262) nevet is, hiszen azonos megformáltságú. Mindez igazolja, hogy a *járó*, *menő* stb. igenévvel alkotott névtípus nemcsak az erdélyi nyelvben él, hanem másutt is használatos a föld megnevezésére, és nem mesterséges alakulat. Még szólnom kell arról, hogy más típusú laza szerkezetű nevek sem csak térképről származnak, hanem az élő nyelvből is gyűjtöttek belőlük feljegyzői. Itt is más-más gyűjtő és szerkesztő anyagában található nevekből mutatok be még néhányat a gazdag Zala megyei gyűjtemény sok példájából: *Kereg-dom-allaji-kut* (38/93), *Péter-hegy-allaji-rét* (49/83), *Vasut-patak-közi-dűllő* (112/84), *Öreg-hegyi-piros-kérszt* (118/44), *Asu-alig-vári-mezsü* (193/163), *Kuti-vőgyi-kut* (194/33).

E különleges típusú neveknek az egész magyar nyelvterületen való meglétére nem gondolhatunk, hiszen néhány gondosan összehordott gyűjteményben nem találhatók. De egymástól távol eső vidéken jegyezték fel őket; ezért nem tekinthetők csak a keleti nyelvterület sajátosságainak. Újabb gyűjtemények megjelenésekor érdeklődéssel figyelünk majd arra, hogy honnan származó gyűjteményekben bukkan fel még e névtípus. A magyar földrajzi nevek típusainak számbavételekor gondolni kell e különleges alakulatokra akkor is, ha számuk csekély. A gyűjtőknek fel kell jegyezniük e névtípusokat, ha meggyőződtek arról, hogy a lakosság széles körben használja őket.

INCZEFI GÉZA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Erős, mint Esztergom vára. A MNy. 1963. évi évfolyamában (LIX, 340—1) idéztem ezt a mondást, mely törökül egy képviselő szájából 1956-ban hangzott el, mikor Menderes miniszterelnök szilárd helyzetét akarta jellemezni, akit ennek ellenére pár évvel azután fel is akasztottak.

Különösnek és magyarázatra méltónak találtam, hogy napjainkban egy török képviselő Esztergom várát mint a szilárdság szimbólumát emlegette. Akkoriban, mikor FEKETE LAJOS felhívta rá figyelmemet, még az 1594. évi ostromot hoztam fel, ahol Balassi Bálint is életét vesztette. A következő évben ugyan már a magyarok bevették, de 1605-ben újra visszavették a törökök és 1683-ig tartották.

Most azonban újabb nyomra akadtam, mely érthetőbbé teszi és egész közeli időre engedi hozni Esztergom vára szilárdságának tudatát a törökök emlékében.

Egy híres uráli gyáros leszármazottja, A n a t o l D e m i d o v (1812–1870.), aki miután Napóleon egyik rokonát feleségül vette és San Donato hercege címet kapta, a párizsi cári követség tagjaként haza Oroszországba Magyarországon keresztül ment, és ezt az utazását német nyelven ki is adta: „Reise nach dem südlichen Russland und der Krim durch Ungarn, die Walachei und die Moldau” címen. Ő maga külön utazott, de társai Pozsonyt érintve hajón tették meg Bécsből Budáig és Pestig az utat. A hajóútról társai elbeszélése alapján többek között Esztergomról is megemlékeznek:¹

„A város fölött emelkedő magaslaton, ott ahol a régi vár áll, nagyszerű épületet emelt Rudnay hercegprímás a maga jámborságával növelve egyházmegyéje székhelyének tekintélyét. A primási palota, a káptalan és egy pompás szemináriumi épület a város látványossága. S mind ezek fölött, a szent hegyen (*mely sokáig a muzulmánok szent hegye volt*) a ragyogó katedrális.”

Egy napi budai tartózkodás után egy másik hajón Demidovék elérték a török birodalmat.

Ez az alighanem a gőzhajó kapitányától kapott információ, akit Demidov is emleget, mint az utasok informátorát, már a múlt század első felére teszi azt a tudatot, hogy Esztergom (törökül Estergon) a törökök szent hegye.

Okát is meg tudnám adni a történelmi tudat fennmaradásának. FEKETE LAJOS barátom közlése szerint a törökök minden várat, melyet elfoglaltak, a saját szent helyüknek tartottak. II. Rákóczi Ferenc török diplomáciai tárgyalásain a törökök ezt a szempontot mint követelést hangsúlyozták: ha visszafoglalnak a kurucok társaságában egy várat, az az övék lesz (KÖPECZI). Így érthető, hogy Esztergom, mely Nyugat felé a legészlső foglalt vár volt, „szent hegy” számba ment. 1837-ben még a Gül Baba sírjához zarándokló hívők, dervisek is fenntarthatták ezt a tudatot, hisz akkor még a török birodalom Belgrádnál végződött, és csak a Dunán kellett feljönni, hogy Gül Babát elérjék. Valószínűleg a dervisek vagy más török alattvalók (szerbek vagy más utasok) őrizték meg a régi hiedelmet a 1683-iki bukás után.

ECKHARDT SÁNDOR

Fülldent. 1. A TESz. ismeretlen eredetűnek jelzi, megjegyzezném, hogy végződése *-nt* mozzanatos képzőnek felelhet meg.

Véleményem szerint ez a játékos vagy kisebb hazugságok jelölésére szolgáló ige ugyanolyan hangfestő, mint a szólóművelés szókinésében előforduló *billeng, csilleng, fülleng*.

A TESz. ezeket a főneveket háromféle jelentésben szótározza: 'apró szőlőfürt; a szőlőfürt egy része; szedéskor ágon felejtett szőlőfürt', és hangfestő eredetűeknek tartja. (Adatok a XVIII. század végétől.)

Érdeemes kissé közelebről szemügyre venni a *billeng* : *billeng* szót és társait. Ezekkel a szavakkal eredetileg a szőlőfürt kocmányának náduszából eredő hosszú kacson csüngő mellékfürtöt jelöljük, amely könnyen meg-megbillen a szél fúvására, vagy amikor a tőke

¹ Magyar fordítása alapján idézem: Haraszi Sándor—Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Táncsics, 1963. 298.

vesszőihez nyúlunk. A *billeng*, *csilleng* stb. szavak tehát nemcsak a lecsüngést érzékeltetik, hanem a meg-megbillenést is. Másodlagosan jelentik ezek a főnevek a szőlőfűrt elágazásait, valamint a meghagyott hónaljhajításokon fejlődő másodtermést: a Márton-szőlőt, mártontkát vagy kapásszőlőt. Egyébként hangfestő jellegűek a mellékfűrt megnevezésére szolgáló egyéb szavak is: a *bönge*, *böndöly*, *böndő* (MTsz. és SzegSz.), és az általam Apostagról és Dömsödről ismert *böndzso*, a Kecelen hallott *csömbő* és a *csömbőlék*, amelyet Kiskunfélegyházáról ismerek ilyen jelentésben.

2. Ha a bevezetőben említett három főnévnek igei rokonságát keressük, a *billeng* a mellékfűrtől mondottak alapján joggal sorolható a *billen*, *billent* családjába. A *csilleng* igei rokonságát kutatva, a csüngés, lógás (átvitt értelemben is), megbillenés mozzanatai alapján idetartozónak vélhetjük a 'lézeng' jelentésű *cselleng*-et és a Dorottya III. könyvében előforduló ugyanilyen jelentésű *csilleng-filleng*-et: „Bent egy-két ifjasszony csak úgy *csilleng-filleng*, Mint szedés után az elhagyott *billeng*” (ÖM. I. 586). De ugyanígy mellévonhatjuk a 'csüng' jelentésű *csülleng*-et (vö. TESz.), sőt a MTsz. által a palócságból és Egerből közölt *sillent* 'fillent' igét. A SzegSz.-ből idevonható még a *csellent* 'vékony, de erős tárgyat a levegőbe dob'.

3. Ami a *füllent*-et illeti, *füllent* alakban a XVII. századtól mutatható ki (l. TESz.), és szerintem ugyanolyan igei tartozéka a *filleng*-nek, mint a *billeng*-nek a *billent*, és a *csilleng*-nek a *sillent* meg a *csellent*. A Sárospatakon 1868-ban kiadott és sok táji jellegzetességet mutató magyar—latin szótár a mellékfűrtöt *filleng*-nek ismeri, 'mentitur' jelentésben pedig nemcsak *füllent*, hanem *fülleng*et ígéről is tud. Ugyancsak igei ága a 'racemulus' jelentésű *filleng*-nek a Dorottyában szereplő *csilleng-filleng*.

A csüngés, lógás, billenés mozzanatait kifejező *fülleng* hangtest mellett könnyen támadhatott *füllent* ige a játékos, kisebb hazugságok kifejezésére. Az igazságtól eltérni ugyanis sokféleképpen lehet. Nemcsak ferdíteni, tóditani lehet a tényeken, hanem megbillenteni, lóditani, csúsztatni is lehet őket, vagy az argó szerint szólva *lógatni*, *gurítani* is. Nem véletlen tehát, hogy nyelvünkben a *lódít* igének a *füllent*-éhez hasonló jelentése támadt (l. ÉrtSz., SzamSz., SzegSz.). Nemcsak a *sillent* és a *lódít* meg az argóbeli *lógat*, *gurít*, hanem a *csuhaszt*, *csovaszt* jelentésváltozása is megvilágítja, hogyan keletkezett a *füllent*-nek elvont, lelki jelentése. A Tsz. és a MTsz. szerint ezek az igék Göcsejben (CZF.-nál is), Vasban és a Balaton mellékén főként 'füllent' jelentésben használatosak. Eredeti jelentésük a csúsztatás, mint a rokonságukba tartozó *csúsztat* és némileg a *suvaszt* szavaknak. A Tsz. szerint Vas megyében használatos: „csovasztani, kicsovasztani valamit a' kézből p. o. a' feszült kötelet”.

HORPÁCSI ILLÉS

Lárma. I. MOÓR ELEMÉR legutóbb megjelent cikkét (MNY. LXIII, 479—81) a *lárma* körüli újabb vélekedések kései visszhangjaként kell fogadnunk. A szavunkra vonatkozó irodalom nem máról holnapra vált „terjengőssé”, ahogy MOÓR állítja, hanem két évtized alatt. Sajnos, azok közül a szerzők közül, akikkel vitába bocsátkozik, már csak én vagyok az élők sorában; így nekem kell megvizsgálnom azokat a mozzanatokot, amelyeket ő (i. h. 479) „az újabb irodalom gyökeres tévedései”-nek minősít.

Ez alatt a húsz esztendő alatt jó néhány, addig szilárdnak tartott etimológia dőlt meg, sok bizonytalan eredetű szavunk múltjára derült fény, de a szótörténetben még akadnak megoldatlan, esetleg többféleképpen is megoldható kérdések. A korábban nem ismert adatok feltárása, új összefüggések felismerése, bizonyos módszertani szempontok következetes érvényesítése gyakran módosíthatja a fennálló nézeteket. Ezekben a vonatkozásokban is tanulságos KISS LAJOS fejtegetése (Az etimológiai kutatások elveiről: NvtudÉrt. 58. sz. 128—30).

2. Ezek után tekintsük át futó pillantással, hogyan módosultak a *lárma* szóhoz fűződő nézetek az „újabb” magyar nyelvészeti irodalomban. Az áttekintésre azért van szükség, mert MOÓR néhány megállapítása helyreigazításra szorul.

LOVÁNYI GYULA (MNY. XLIV, 46—52) a végső forrásnak tekinthető olasz *all'arme*, vagy a francia *alarma* szavakból való eredeztetést elfogadja ugyan, de bizonyos hangtani aggályok alapján elutasítja a német közvetítés lehetőségét. Mivel a lengyelben van *larma*, *larma* szóalak, Loványi (i. h. 49—50) tárgy történeti összefüggéseket keresett a lengyelből feltett esetleges kölcsönzés igazolására. Érdekes és tetszetős magyarázata azonban egyetlen, elszigetelt adatra: az addig ismert első előfordulásra és azzal összefüggésben Kemény János erdélyi fejedelem lengyelországi kapcsolataira épült; nem tudott egyéb, hasonló korú, lengyel átvételből származó katonai műszót említeni: az adat elszigeteltségét csak ez enyhítette volna. Magyarázatát hangtani szempontból is helyteleníti KNEI ZSA (SzJsz. 877—8). Az ő véleményét MOÓR is idézi (i. h. 480).

Az egyetlen, magányos adatra épülő következtetéssor ingatag volta keltette fel annakidején az én figyelmemet is a *lárma* iránt; rávonatkozó vizsgálódásaimat, és néhány — addig ismeretlen — adatot tettem közzé első, nyomtatásban megjelent cikkemben (MNY. XLIX, 398—403). MOÓR (i. h. 480) ezzel kapcsolatban megjegyzi: „H. M. . . nem is habozott mindjárt feltenni, hogy *lárma* szavunkat 'riadó; Alarm' jelentésben, vagyis katonai műszóként Zrínyi hozhatta nálunk forgalomba az osztrák-németből kölcsönözve”.

Holott én annakidején (MNY. XLIX, 399) LOVÁNYIVAL szemben is hangsúlyoztam: „Magyarázatának ez a része — minden művelődéstörténeti vonatkozása ellenére — bizonytalan, mert egyetlen adatra, Kemény János levelére támaszkodik. . . Hiszen, ha történetesen nem Kemény Jánosnál bukkannak fel adatok szavunkra, esetleg a legfontosabb támasztó pillére omlik össze a magyarázatnak. És egy-egy új adat új irányt is adhat a vizsgálódásoknak. De a következtetések levonásakor feltétlen óvatosságra van szükségünk, mert csak így kerülhetjük el azt a veszélyt, melyet a szórványosan felbukkanó adatokból levont általánosítások jelenthetnek. Az óvatosságot természetesen magamra is kötelezőnek érzem.”

3. Zrínyitől idéztem adataim két csoportra oszlanak: kettő saját leveleiben fordul elő, 1639-ből, illetőleg az 1650-es évekből; a többi az Extractus néven szereplő műből idéztem; akkor SZÉCHY KÁROLY kiadása alapján (Gróf Zrínyi Miklós költői művei II. Bp., 1906.). Ez a kis munka Zrínyi számára készített „nyersfordítás”, két német nyelvű hadtudományi munka kivonata; részletesebben írtam róla „A német landsknecht-nyelv magyar irodalmi emlékeiből” című közleményemben (Pais-Eml. 306—10), ugyancsak SZÉCHY — részben átírt — kiadása alapján. Azóta már birtokomban van a zágrábi egyetemi könyvtárban őrzött kézirat mikrofilmjének nagyítása is. A két kivonat nem Zrínyi saját írása; bizonyára egy íródeákja készítette számára. A német források ihletése annyira erős benne, hogy gyakran vagylagosan fordít (i. h. 308); stílusa csak néha töri át korlátait (vö. még: KLANICZAY TIBOR, Zrínyi Miklós.² Bp., 1964. 323—4). Az Extractus adatait csak kellő óvatossággal lehet kezelni: benne Zrínyi könyvtárának egy darabját kell látnunk, a Tábori Kis Tracta forrásmunkáját; kár volna belőle messzemenő következtetéseket levonni.

Arra, hogy Zrínyi idejében a *lárma* szó esetleg szélesebb körben ismeretes volt, én is gondoltam: „. . . abból, hogy nála nemcsak prózájában, de levelezésében is többször előfordul szavunk, azt is feltehetjük, hogy akkor a *lárma* már viszonylag szélesebb körben is ismert volt” (i. h. 400). Erre a lehetőségre tehát MOÓRnak fölösleges volt figyelmeztetnie. — Egyébként cikkemnek ebben a szakaszában Zrínyi szerepét és kapcsolatait azért vizsgáltam, hogy hangsúlyozzam a lengyelből feltételezett kölcsönzés valószínűtlenségét. Kár, hogy mindezt MOÓR nem méltatta figyelemre.

„Az általam közölt adatokat BERNÁTH BÉLA kiegészítette korábbiakkal is (vö. MNy. LII, 72–3). — Neki köszönhetjük a *lárma* eddig ismert „első” előfordulását is, 1631-ből. Úgy látszik, BERNÁTH cikke is elkerülte MOÓR figyelmét, pedig az általa közölt több szempontból is érdekesek: megállapítja, hogy a korai adatok zöme Nyugat-Magyarországról származik, tehát az osztrák hatást tükrözik; Pázmánytól egy még nem ismert *arma* szóalakot is idéz (i. h. 73).

4. Ami a hangtani vonatkozásokat illeti: LOVÁNYI nem feledkezett meg arról, hogy a kezdő magánhangzó esetleg lekophatott egy *alárma*-féle szóalakraól. Ellenkezőleg: részletesen megvizsgálja ezt a lehetőséget, idézi az *alombik* > *lombik*, *apatika* > *patika*, *Amadéfalva* > *Madéfalva* stb. analógiákat is (vö. MNy. XLIV, 47). — Ő azért kételkedett ebben a magyarázatban, mert a legrégebb *alarma* alak csupán 1722-ből volt ismeretes (i. h.). — Tulajdonképpen ide sorolható a Pázmány-féle *arma* is, melyről BERNÁTH (MNy. LII, 73) ezt írja: „. . . az olasz műveltségű Pázmány itt tudatosan az olasz (*all*) *arme* alakot használja, latinositott formában”. Különben a németben már a XVI. század eleje óta élt az *l*-es szókezdlet (vö. KLUGE—MITZKA, EtWb.¹⁹ *Lärm* alatt), tehát jó egy évszázaddal korábban, mint a rendelkezésre álló legrégebb magyar nyelvi adataink mutatják. A Zrínyi-féle *Extractus*-ban is *Lärmá*-t találunk, valahányszor a fogalom felbukkant; itt is a XVI. századi német források hatása érvényesülhetett. A GRIMM-szótár egy XVII. századi idézete a franciás *alarme* formát szójátékos használatban mutatja be:

„weil sie durch l'arm, all arm, all arm,
all arm, all armen thun blasen:
erwecken sie all arm, all arm,
haus, hof musz mancher lassen.
all arm, all arm verflucht al'arm,
ach ! dasz sich gott einmal erbarm,
all arm, all armen thät helfen !”

A vers a román nyelvekből való *alarme* és a német *all' arm* 'minden szegény' kifejtési homonimákra épül.

Amikor én azt tettem fel, hogy a *lärmát* a bajor-osztrák nyelvterületről vettük át, idéztem — többek közt — a SCHMELLER-féle bajor tájszótár adatait, továbbá WEINHOLDOT (BairGramm. 17, 5§) is. Kár, hogy MOÓR minderről nem vesz tudomást, csak néhány — a szövegkörnyezetből kiragadott és önkényesen átcsoportosított — mondattal vitázik. Ez az eljárás a cikkemben közöltek értelmét is megváltoztatja, torzítja. A bajor nyelvjárások és az „Umlaut” viszonyát a felsorakoztatott adatok ellenében nem lehet egyszerű tagadással elintézni; megnyugtató megoldást csak bajor-osztrák nyelvterületről származó jövevényszavaink tüzetes vizsgálatától várhatunk. Hasonló elemzéseket végzett a feltett szláv közvetítésekkel kapcsolatban KNEIENZA (vö. a *puska* és a *lárma* szócikkeket: SzlJsz. 725, 877).

5. Igaza van MOÓR ELEMÉRNEK abban, hogy közleményem egy felsorolásában — LOVÁNYIra való hivatkozással — tévesen szerepel a *larma* alak (vö. MNy. XLIX, 401). Kéziratomban megőrzött másodpéldányában a vitatott helyen a *larman*, *lerman*, *lerma*, *lárma* szóalakok vannak; sajnos, a cikkben a *lerman* helyett az előtte álló *lar-man* s az utána következő *ler-ma* elemeinek vegyítésével *larma*-t szedtek, és én ezt a sajtóhibát kijavítatlanul hagytam. Hogy ezt az alakot sajtóhibának tekinthetem, az cikkem további részeiből is kiviláglik: 1. Erre a „szóalakra” nem építettem semmit. Ha számoltam volna vele, nem lett volna szükség a szóvégi magánhangzó fejlődésének hanghelyettesítéssel történt magyarázatára (i. h. 403), hiszen az idézett „példát” egyszerűbben is megfejtettem

volna. 2. Cikkem további felsorolásában már a *lerma*, *lerme*, *lerman*, *lermen*, *lärma* alakokat idézem (i. h. 402); a kritikus *larma*-nak itt nincs nyoma.

A teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a MOÓRTól említett (i. h. 480—1) és nekem tulajdonított *Larme* alakot KNEIEZSA nem tölem vette (vö. SzlJsz. 877); nálam ugyanis ez nem szerepel. Én a DebrGr.-ból közlöm a *Lärma*, *Lärma* formákat, SCHMELLERTől pedig a „*das Lärmen*, *Lärm* (*Lärm*)”, továbbá a „*das Verb lärm* (*lärm* ~)” adatokat, *Larme*-t nem. Így nem vezethetem félre KNEIEZSÁT sem. Hogy ebben az esetben is csak sajtóhibáról lehet szó, az abból is megállapítható, hogy KNEIEZSA sem „értékesítette” az említett formát. Ő egyébként a *lärma* szóval kapcsolatosan két mozzanatot hangsúlyozott: 1. Nem kerülhetett a lengyelből a magyarba; ennek a tárgy történeti és a hangtani összefüggések egyaránt ellene mondanak. 2. Sajátos a szóvégi magánhangzó jellege, hanghelyettesítéses eredete. KNEIEZSA erről a kérdésről előadást is tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (vö. MNy. XLIX, 403, 1. jegyz.); a SzlJsz.-ban is többször érintette (vö. Bevezetés 17; részletesebben kifejtve: a *cérna*, *cíha*, *kályha* szócikkekben). Jövevényszavaink szóvégi magánhangzóinak eredetét, fejlődését később is vizsgálta: utolsó, még életében megjelent cikkében is ezzel foglalkozott (*Irha*. Adalék német eredetű szavaink szóvégi magánhangzóinak eredetéhez: MNy. LX, 310—4), újabb adatokkal világítva meg a hanghelyettesítés fogalmát és egyes mozzanatait.

6. MOÓR cikkének befejező részében (i. h. 481) *lärma* szavunkat „valami XVI. századi német *a-lärma* szóalak” átvételéből magyarázza, „amely szóalak valószínűleg egy ugyanolyan jelentésű spanyol *alarma* kifejezésből származott”. — Bár közleményéből nem derül ki, ez a magyarázati lehetőség régóta ismeretes: egyes hangtani vonatkozásait már ALEXICS érintette (vö. Nyr. XLI, 424—5), majd KERTÉSZ is foglalkozott a spanyol eredet és a német közvetítés eshetőségével (vö. Nyr. LXIII, 10—1); feltevéseit tüzetesen megvizsgálta LOVÁNYI is (vö. MNy. XLIV, 46—7), de az *alarma*-féle alakokból való magyarázatot — adatok hiányában — elvetette (l. már fent). Szavunk végső forrása — minden valószínűség szerint — egy *all'arme* > *alarma*-féle formában keresendő. Ezt eddig is így tudtuk, de a közvetlen átvétel, a kölcsönzés útjára ez még nem derít fényt: hiányoznak a XVI—XVII. századi *a*-s kezdetű adatok; illetőleg, ami van: a Pázmány-féle *arma* sem támogatja e feltevést. Legyen szabad megkockáztatnom még egy észrevételt: nyelvünk történetében a XVI—XVII. század nem a nyelvemléktelenség időszaka már. Erről a korszakról gazdag anyag áll rendelkezésre, a szómagyarázatoknak tehát támaszkodniuk kell az adatokra.

Egy lehetőség felvethető még: a többszörös átvételé. Katonai műszók a XVI—XVII. század folyamán (természetesen később is) a soknemzetiségű katonaság révén — és kisebb részben irodalmi úton is (hadászati munkákból, a szépirodalomból stb.) — több irányban és többször is belekerültek a magyar nyelvbe. A XVII. századi kölcsönzések egy része a század második felében háttérbe szorul, majd a török háborúk, a Thököly—Rákóczi-féle szabadságharcok idején újra megnövekszik a használati arányuk: magánjellegű levelezésekben, naplókban, hivatalos iratokban egyaránt; esetleg változott formában, más irányból kölcsönözve bukkanak fel. Ez jellemzi — legalábbis eddigi adataink szerint — *lärma* szavunk viselkedését is: az *alarm*-féle alakokkal a XVIII. századi elejétől találkozhatunk (vö. KERTÉSZ: Nyr. LXIII, 11; a TESz. is az ő 1722-es adatát közli az *alarm* szócikkekben).

Az elmondottakkal a *lärma* szóra vonatkozó vizsgálatok hitelét igyekeztem megvédeni a „gyökeres tévedések” vádjával szemben.

HORVÁTH MÁRIA

Macskakő. 1. „Utak, terek kövezésére haszn. kisebb, durván megmunkált, domború felületű terméskő” (ÉrtSz.) a jelentése. A műszaki nyelv a *görgetegkő* (l. Műszaki Értelmező Szótár 7. sz. Közlekedésügy I. Bp., 1960. 81 *macskafej-kövezet* a.) szakszót használja helyette. 1899 előtt készült fontosabb szótáraink címszavai között a Czimyszó-jegyzék (Bp., 1899.) tanúsága szerint nem fordul elő. Nem található meg az Akadémiai Nagyszótár XIX. századi gyűjtésében sem. XX. századi adatai közül l. pl.: 1933: „Csak a fák, csak a cserjés, csak a botlató *macskakövek*, csak a vén templom” (Bóka Lászlónak Sopron című verséből: Soprsz. XXI, 353); 1950/1954: „a *macskaköveken* a szekér minden eresztéke kárpálni kezdett a rázkódás miatt” (Rom. m. elb. 179: NSz.); 1951: „бульж-ник . . . : burkolatkő, *macskakő*” (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz. 61).

Ugyancsak 'macskakő, görgetegkő' jelentésű a *macskafej* és a *macskafejkő* is. A *macskafej*-re l.: 1845: „a külvárosi hegyes kövek . . . *macskafejeknek* neveztetnek” (Nagy Ig.: Magy. titk. XII, 6: NSz.); l. még MNy. XVII, 135, valamint ÉrtSz. *macskafejes* a. A *macskafejkő*-re l.: 1934/1966: „Kövezett utcát is csak a legbelső területen lehetett találni [Moszkvában], azt is egyenetlen *macskafejkövekkel* rakták ki” (Illyés Gyula: Szíves kalauz. Bp., 1966. 37: az adatra PUSZTAI FERENC hívta fel figyelmemet); 1957: „*macskafejkő* fn. 'egyenetlen, eltérő nagyságú terméskő' ” (SzegSz. II, 68).

2. Mint láthatjuk, a három *macska*- előtagú szinonima közül (*macskakő*, *macskafej*, *macskafejkő*) a *macskafej* a legrégebb. Látszólag közönséges metaforikus elnevezés ez, mégis valószínűbb, hogy nem magyar észjárás alapján, hanem német mintára, tükörszóként keletkezett. Vö. német *Katzenkopf* 'macskakő' (tkp. 'macskafej') (HOFFMANN—BLOCK, Wb.¹³ 297; Sprach-Brockhaus⁷ 331). Német hatásra vall ugyanis az a körülmény, hogy hasonló kifejezések vannak a nyugati szláv nyelvekben, amelyeknek szóikincsére erős befolyással volt a német. Vö.: cseh *kočičí hlavy*, szlovák *mačacie hlavy*, lengyel *kocie tby* 'macskakő' [tkp. 'macskafejek'].

A *macskafejkő* háromtagú magyarázó összetétel, amely a *macskafej*-ből alakult a félreértést kizáró genus proximum (*kő*) hozzátételével; vö. német *Katzenkopfstein* 'ua.' (Német—Magyar Műszaki Szótár. Bp., 1959. 588). A *macskakő* a *macskafejkő* megrövidítésének, középső tagja kihagyásának az eredménye. A német szakirodalomban az efféle összetételeknek (pl. *Ölzweig* 'olajág' <: *Ölbaumzweig* 'olajfaág', *Sonntagabend* 'szombat' <: *Sonntagabend* 'ua.' [tkp. 'vasárnap előestéje'], *Weißbäcker* 'zsemle-sütő' [vö. magyar *fehérték* 'ua.': SzegSz.] <: *Weißbrotbäcker* 'ua.' [tkp. 'féhérlenyer-sütő'], *Heidelberg* hn. <: kfn. **heidelberbere* [tkp. 'áfonyás hegy'] stb.) „Klammernamen” (tkp. 'zárójeles nevek'), „Schrumpfnamen” (tkp. 'zsugorodott nevek'), „Schwundnamen” (tkp. 'sorvadt nevek') vagy „Lückenformen” ('hézagos alakok') a nevük (WALTER HENZEN, Deutsche Wortbildung. Halle/Saale, 1947. 266—7; BACH, DtNam. II/1, 231; THEODOLIUS WITKOWSKI, Grundbegriffe der Namenkunde. Berlin, 1964. 41, 45, 78). Magyarul kihagyásos vagy elliptikus összetételeknek hívhatjuk őket.

3. A kihagyásos összetett szavakra a magyar nyelvtörténet számos példát szolgáltat. Vö.: *aszúbor* (1838: Tzs.) <: *aszúszőlőbor* (l. 1590: SZIKSZF. 54) | *fehértarrónó* 'fehértarrónó készítésével foglalkozó varrónó' (ÉrtSz.; vö. német *Weißnäherin* 'ua.') <: *fehértarrónó* 'ua.' (ÉrtSz. *fehértarrónó* a.) | *mozgószínház* (l. ÉrtSz. *mozgó* a.) <: *mozgóképszínház* (ÉrtSz.) <: *mozgófénykép-színház* (ÉrtSz. *mozgófénykép* a.) | *olajág* (l. 1626: Kár: Bibl. I, 499: NySz.; vö. német *Ölzweig*: KLUGE, EtWb.¹⁷ 522) <: *olajfaág* (l. ÉrtSz. *olajfa* a.) | *olajvessző* (l. 1608: MA: Bibl. V, 60: NySz.) <: *olajfavessző* (l. 1586: Thaly: VÉ. I, 359); stb. Az *olajág*, *olajvessző* létrejöttét az *olajmag* (l. 1585: CAL. 218) analógiája támogathatta; ennek jelentéstartalma talán nem is 'az olajfa magja', hanem inkább 'olyan mag, amelyből olajat szoktak sajtolni' (vö. ÉrtSz. *olajmag* a.). Vö. *olajbogyó* 'oliva' (l. 1805 e.: Csokonai: ÉrtSz.). Ide tartozik a *gemkapocs* <: **Gemkapapírkapocs* (TESz.) is. L. még HORGER (MNy. XLI, 59—60) ilyen jellegű példáit.

Megtörténhetik, hogy valamely elliptikus összetétel teljes alakját ki sem tudjuk mutatni, és ezért azzal kell számolnunk, hogy a szóban forgó összetett szó eleve kihagyásos. Ilyennek tartom a Mikszáth Kálmáni *hályogkovács*-ot (I. ÉrtSz.). Ennek tulajdonképpen 'hályogoperáló vagy hályogos szemet gyógyító kovács' a jelentése. Mikszáth elbeszélésében azonban effajta körülírásnak nyoma sincs; csak címében olvasható: 1906/1909: „A *hályog-kovács* (Egy kis életkép.)” (Mikszáth Kálmán Munkái. Mikor a méceses már csak pislog. Bp., 31909. 291). A *hályogkovács* megalkotásakor Mikszáth asszociációs irányító sora egyfelől a *szemorvos* 'a szem betegségeit gyógyító orvos', *fogorvos*, *fülorvos* stb., másfelől pedig a *gyógykovács* 'Kurschmied' lehetett.

A fölöslegesen érzett közbülső elemek kihagyása útján létrejött *macskakő* típusú összetételek további rövidüléseken mehetnek keresztül. (A nyelvi rövidülés főbb eseteire I. CSÜRY: MNy. XIV, 253—7.). Így lett például az *aszúbor*-ból jelentéstapadással *aszú* 'ua.', a *mozgószínház*-ból pedig *mozgó* 'ua.', sőt *mozi*.

Plecsni. Az első világháború idején vált használatossá 'érdemérem, kitüntetés' jelentéssel. Vö. 1924: „*plecsni* (háb.): érem, kitüntetés” (SZIRMAY 41). Az ÉrtSz. 'éktelen nagy folt' és 'pofon' jelentésben is számon tartja.

Nyilvánvaló, hogy a *cakni*, *fecni*, *húzni*, *kaszni*, *lokni*, *plattni*, *sperhakni*, *vekni*, *zokni* stb.-féle, *ni* végű szavainkhoz hasonlóan a *plecsni* is a németből származik. Az 1964. évi HALÁSZ, MNSzót.² II, 651 a magyar *plecsni* egyenértékűjeként az *Eisenware* mellett egy délnémet *die Pletsch(er)n* főnevet ad meg, az 1967. évi HALÁSZ, NMSzót.²-ban azonban ez a délnémet főnév nem szerepel. Más szótárakban sem találtam rá.

Az 'érem' és 'folt' jelentésben vett magyar *plecsni* a bajor-osztrák *die pletsche*, *plêtsch*, *plentschn* 'nagy, széles növényi levél; folt a bőrön; kelés; lepény alakú ürülék; stb.' (SCHATZ, WbTirM. I, 89—90) főnévvel hozható kapcsolatba; ezt SCHATZ (i. m. I, 90) ófelnémet előzményre (*plezzo* 'szabad hely a terepen, legelő') vezeti vissza. Vö. még: bécsi német *Plétsch'n* 'főzelékfélék — saláta, káposzta, stb. — nagy levelei; csúf bőrelváltozások' (HÜGEL 121); felsőnémet *die Plätsch* 'nagy levél; jó kártyalapok' (Sprach-Brockhaus⁷ 506). A 'pofon' jelentésű magyar *plecsni* német eredetijéhez vö. keleti középnémet (sziléziai) *Platsche* 'pofon' (MITZKA, SchlesWb. II, 1009); ez minden bizonnyal a hangutánzó *platsch!* 'zsupsz!' családjába tartozik (erre I. KLUGE, EtWb.¹⁷ 554).

KISS LAJOS

Fülő. FEHÉRTÓI KATALIN (MNy. LXIII, 366) — elfogadva az OklSz. (279) utalását — a *Fülő* nevet 'fűrő'-nak értelmezi. Szerintem a név, amelyre az első adat egyébként 1342: „Stephanus dictus *Fwlou* de Heghalia” (vö. CSOMA JÓZSEF, Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa, 1897. 214), a *fül* 'schwer atmen' ige folyamatos történési melléknévi igeneve. Mivel az adat személyre vonatkozik, könnyebb a ragadványnévnek 'fulladó' jelentését elképzelnünk (fújtatva lélegző asztmás férfi), mint a 'fűrő' jelentés alkalmazását. A TESz. *fül*² címszavának első adata elől tehát elvehetjük a kérdőjelet, mert ott ugyanezen fenti abaúji *k é r c s i Fülő* család László nevű tagjáról van szó. (A család okleveleire I. Száz. 1896: 374.) A CSOMA (i. h.) szerint 1878-ban kihalt család nevét fenn-tartja azonban *Fülökércs* község nevének előtagja (Árpád-kori történetére I. GYÖRFFY GYÖRGY, ÁMgTF. I, 111—2). — A *Fülő* vezetéknev a Hernád völgyén kívül is előfordul. 1399-ben *Fülő* Jánosnak hasonlóképpen *Fülő* ragadványnevű István fia szerepel egy Szabolcs vármegyei levelesírásban (ZsigmOkl. I, 664). 1614-ben *d ers i Fülő* Mihály prímpiliusként lustrál és Marosderzsen birtokos (PÁLMAY JÓZSEF, Udvarhely vármegye nemes családjai. Székelyudvarhely, 1900. 73), az 1754—1755. évi országos nemesi összeírás pedig Bereg és Szabolcs megyében is talált *Fülő* nevéket (KEMPELEN IV, 203).

Jelentéstani párhuzamokként az alábbi neveket emelhetem ki történeti névgyűjteményemből a 'fulladozó' értelmezés valószínűvé tételére: *Bóduló* 'szédülő, szédelgő': 1399: „Stephanus dictus *Bodulow*” (ZsigmOkl. I, 682) | *Cseppentő* 'orra elcseppenő' vagy 'vizeletét visszatartani nem tudó': 1599: *Cseppentő* Albert a Péterfián lakik (Debreceni Képes Kalendárium. 1910. 103, élő vezetéknev Karcagon és Tiszaburán, de van a budapesti telefonkönyvben is); vö. 1418: „Nicolaus dictus *Cheppeneth*” (OklSz.) | *Ocsudó* 'áju-lásból magához térő, epileptikus': 1638: „*Aczudo Janos*” (Úriszék. Bp., 1958. 892) | *Rebegő* 'folyton mozgó ajkú', esetleg 'dadogó': 1453: *Rebegew* (MAKSAI, A középkori Szatmár megye 124); vö. 1552: *Rebeghefalwa*, ma *Robogány* (JAKÓ, Bihar megye a török pusztítás előtt 331) | *Reszkető* 'feje vagy keze reszket', esetleg 'alacsony vérnyomás következtében fázékony ember': 1570: *Leszkető* (FÉKETE, Az esztergomi szandzsák 39), melyben az $r > l$ bizonyára török tévesztés, vö. *Sándol* (i. m. 34); 1775: *Reszkető* (SZABÓ, Ugocsa megye 491) | *Szepegő* 'orrát szívó' vagy 'könnyen elérzékenyedő': 1499: „Benedicto *Zepegew*” (OklSz. és MAKSAI i. m. 220).

KONDÁSSY IMRE

Palozsna. 1. A gazdálkodással kapcsolatban levő szláv jövevényszavaink vizsgálata útján nem nehéz felismerni, hogy őseink fokozatosan, illetőleg mintegy ütemszerűen tértek át a nomádos életformáról a gazdálkodásnak azokra az ágaira, amelyek mindenképpen megkövetelik az állandóan letelepült életmódot (vö. MOÓR: MNy. LXIII, 182). Ezeknek egyik utolsó szakaszához tartozott a baromfityesztés meghonosodása is. Az ide tartozó kifejezések vizsgálatából eléggé határozottan kitűnt, hogy a baromfityesztés a magyarság körében az 1000 körüli időkben, vagyis a Dunántúl erdős tájainak megszállása után két központból indult ki, mégpedig egy dunántúli központból szlovén, valamint egy kisalföldi központból szlovák hatás alatt (vö. MOÓR: NytudÉrt. 40. sz. 260–4). A „hatás” szó néptörténeti szempontból itt tulajdonképpen annyit jelent, hogy ezeken a vidékeken vehettek 1000 körül nagyobb arányokat szlovén, illetőleg szlovák nőkkel való összeházasodások, mert hisz a baromfityesztés mindig a nők dolga volt, és manapság is a paraszti háztartásokban a „tojáshaszon” az asszonyt illeti.

Mármost a tojástermelés egy nevezetes műfogása, hogy a fészekben ott hagynak egy tojást vagy kifújt tojáshéjat vagy megjelölt romlott tojást, hogy a tyúk visszatérjen az ismert helyre tojni, és ne valami nehezen megtalálható új helyen keressen magának fészket. Az így otthagyott tojás a népnyelvben háromféle szláv származású alakban is szerepel. Nyugat-Magyarországon *palostojás*, a székelyeknél *palozsnak*, másfelé pedig — úgy látszik — *palozsna* néven emlegetik (vö. KNIEZKA, SzJsz. 380). De elvtve ismerik *csalítójás* és *fészektojás* elnevezéseken is; ezek esetleg a német *Lockei*, *Nestei* tükörszavai. — A *palozsnak* név nyilván a szlovén *položnik* szóalakból származott, a *palostojás* szóalak pedig a legnagyobb valószínűséggel hibás kikövetkeztetéssel, illetőleg egyszerejtéssel a *palozsnak-nak* ragozott alakból (vö. MOÓR: i. h.).

A vendben a csalítójás neve nem *položnik*, mint a szlovénben, hanem unokahúgomtól, DR. SIFTÁR KAMILLA orvosnőtől időközben szerzett értesülesem szerint *polőžek*. Nem ez az egyetlen eset, hogy nyelvünk egyes szlovén származású jövevényszavai szlovéniai szóalakokhoz közelebb állnak, mint a vendekhez. Ennek gyaníthatólag az a magyarázata, hogy a félnyelvnek mondható vend nyelv különböző korokban betelepült délszláv népcsoportok nyelveiből jóformán csak a közeli múltban alakult ki. A vend evangélikusoknak (a népesség egyharmadát teszik ki) az ősei például csak az ellenreformáció korában települtek be Stájerországból és talán Karintiából is. De ugyanakkor — úgy látszik — magyar evangélikusok is elsodródtek ide. — Amikor a náciizmus idején az őskért szutyongattak bennünket, nem csekély csodálkozással állapíthattam meg, hogy vend származású anyám ősei között sorra olyan magyar családnevek kerültek elő, mint *Gombocz*, *Sipos*, *Dani*, *Huszár*. (E családnevek viselői magyar családneveik ellenére vend falvak-

ban élő vend nyelvű evangélikusok voltak.) Nem csodálni való ezek után, hogy a vend nyelv tele van magyar jövevényszavakkal. A vend nyelvi anyagnak tudományos feldolgozása mindenesetre magyar szempontból is kívánatos volna. Annál is inkább kívánatos volna ez, mert a vend félnyelv gyanításom szerint hamarosan el fog tűnni, ugyanis az iskolában a szlovén irodalmi nyelvet oktatják, és a közéletben is csak ezt használják.

2. Nem nehéz felismerni, hogy a *palozsna* szóalak valami szláv *položno* (*jaje*) 'odatett (tojás)' szóalakból származik (vö. KNEZSA, SzJjsz. 381). Arra a körülményre való tekintettel, hogy a csalitójásnak az elnevezése mind a szerb-horvátban, mind a bolgárban *polog* — vagyis az elnevezés közössége e nyelvekben ennek az elnevezésnek a régiségét tanúsítja —, arra a megállapításra jutottam, hogy a *palozsna* elnevezés a magyarban csak szlovák származású lehet. Szótárakból azonban nem lehetett kibányászni a csalitójás szlovák elnevezését. KNEZSA barátom is nagyon bosszankodott, hogy nem emlékezett arra, miként emlegethették otthon gyerekkorában az árvai szlovákok a csalitójást. Én ezen nem nagyon csodálkoztam, mert a csalitójás nyugat-magyarországi *palostojás* nevét magam is csak a másodlagos 'romlott tojás' jelentésben ismertem. A baromfitegyezés tudniillik — mint fentebb már utaltam rá — mindenütt a nők dolga, úgyhogy a 'csalitójás' elnevezés is tipikus női szó, amelyet férfiak nemigen szoktak ismerni és használni.

A közeli múltban alkalmam volt ezekről a dolgokról beszélgetést folytatni ABT GABRIEL Gömör megyei származású gráci orvossal, aki különös érdeklődéssel viseltetik néptörténeti kérdések iránt; ő határozottan emlékezett rá, hogy a Gömör megyei szlovákok a csalitójást *položno* néven ismerték. Ha valószínűnek volt is mondható a magyar *palozsna* szóalak származására vonatkozó feltevésünk, mégsem jelentőség nélkül való, hogy ez a feltevés népnyelvi adattal igazolható is.

MOÓR ELEMÉR

Ozolser. 1. Az OklSz. 847. hasábjában, a *sir* címszó alatt — többek között — a következőket közli: „1252: Ibi est meta capitalis in monticulo *Ozolser* [a. m. *sir*?] uocato (OL. Dl. 369)”. A földrajzi név első *Ozol-* részét külön címszóban, kérdőjellel *aszaly* olvasással közli, értelmezés nélkül, csak annyit mond: „[Vö. NySz., MTsz. ?]”

Az idézet IV. Béla magyar király híres, aranypecsétes okleveléből való, amellyel 1252-ben a turóci monostort 1251-ben tett adományaiban megerősíti és gazdagítja, birtokhatárait részletesebben leírja, népeit részben felsorolja. A hitelessége körül folyt vita az alábbiakat nem érinti, egyébként is az újabb adatok a valódiság mellett szólnak (SZENTPÉTERY, KritJ. 979).

Az *Ozolser* kifejezés az oklevél azon részében szerepel, amelyben a monostor Nyitra megyei, közelebbről Mocsonok környéki birtokait írja le: „hinc vadit per metas continuas usque ad metas ville Bus, iobagonis castri Nitriensis, et ibi est meta capitalis in monticulo *Ozolser* uocato. Exinde flectitur ad partem meridionalem et uenit usque ad terram uille Graz, iuxta terram Benedicti de Ludan, et ibi ipsa terra recipit quandam angulum conterminando terre Bws et Mycou [!] barbati de uilla Graz” (HazOkm. VI, 68 illetőleg a Dl. 369 oklevél fényképe után betűhíven helyesbítve. OL. Filmtár D3 doboz). Mint említettem, oklevelünk az 1251-ben kiadott adománylevél díszes, bővített párja. Sajnos, földrajzi nevünk abban nem fordul elő (HazOkl. 19–23).

KNEZSA ISTVÁN írja, hogy *Bús* (~ *Búzs*?) nevét a mai *Búzsi rét* őrzi Mocsonok határában. Ennek környékén kereshetjük a „monticulus *Ozolser*”-t (KNEZSA, A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek 8. lap).

Az OklSz. következő címszava: „*aszály?*: a) siccitas; die dürrre; b) aridus, siccus; dürr, trocken NySz. 1414: Terra inculta haberetur in quadam valle penes hatarfa wlgó *azal* (a. m. *aszály?*) vocata (OL. Dl. 27285)” (vö. EtSz. I, 159 *aszály* alatt).

Megtaláljuk szónkat az elpusztult szepességi magyarság — a lándzsások — nyelvén is. 1392-ben Filefalvi Miklós fia János Gehenfalván visszafoglal „tria iugera” földterületet „unum iuger videlicet in *Azol* habitum, medium vero in parvo prato nuncupato, duo autem media iugera supra memorati parvi prati, secundum medium iuger uno fine ad terras Adam tendens, unum etiam medium iuger tendit ad finem predicti medii iugeris ad metas Thoth, tertium medium iuger tendit uno fine ad clibanum Emerici” (ZsigmOkl. I. 2533 sz.).

2. Nem vitatható, hogy mind a „monticulus *Ozolser*” név első tagja, mind a „hatarfa wlgo *azal*” és a szepességi *Azol* szó azonos. Az *azal aszal*-nak olvasandó, minthogy a deverbalis -l névszóképző előtt az eredeti rövid magánhangzó van. — Így szavunk azonos képzésű a *fonal, fogoly, fődél, kötél* stb. szókkal (D. BARTHA K., Szóképz. 73–4).

Adatunk jelentőségét emeli, hogy a HB.-ben előforduló *halál* szón kívül -l képzőkre az első adat. Jelent pedig olyan fát (~ faállományt),¹ amely akár természetes úton (talajvízszint ingadozása, süllyedése miatt) kiszáradt, vagy kezdetleges erdőirtás egy módjával, gyűrűzés útján kiszárítottak, *aszaltak*. MELICH a *fogoly* szóról írt magyarázata (MNY. XXXII, 265) nyomán az 1252. évi *ozol* > *aszal* adatot 'aszú' és 'aszúság' jelentésben is értelmezhetjük a következők miatt. Vö. 1769: „ha éhség támad a' földön, és dög-halál, ragya, és *aszalság*, és sáska, és cseri bogár . . . (Telek J.: Korona 784: NSz.); 1809: *Aszalyság* 'Ariditas' (SIMAI 42: NSz.). Az -l palatalizálódására magyarázatunk nincsen (vö. BENKŐ, *lytört.* 21, 46).

3. Az 1252. évi „monticulus *Ozolser*” név második tagjára csak érintőleg térek ki. Azonosítását a magyar *sír* szóval az OklSz. sem látta megnyugtatónak, annak ellenére, hogy a magyar *sír* szónak valóban ismerjük *ser* alakváltozatát. Egy *aszalsír* értelmileg is elfogadhatatlan. Ellenben teljesen érthetővé válik, ha a második tagot a magyar *cser* szóval azonosítjuk. *Cser* szavunk 'tölgy; Quercus robur L. vagy petraea (Matt.) Liebl.' értelemben, illetőleg egy ebből származó 'tölgyes; quercetum' gyűjtőnévképzőként használt erdőnév az ómagyarban szabályos, és 'Aszaleser' jelentésben értelmes. Jelenthetett pedig olyan erdőt, erdőrészt (→ más művelésű területet) amely természetes vízfolyás mederváltozása vagy valamely ősi módon végrehajtott kéregtermelés következtében kiszáradt, vagy mint a Csík megyei székely *aszalás* szó, jelenthet 'az erdőn irtás által létesített kaszáló'-t (ÚMTsz.; vö. 1455 k.: „versus *Asalosyrtuwan*” OklSz.).

A létesítés nyilvánvalóan a fák kiszáraitásával történt, amelynek legegyszerűbb módja (még ma is!) a fatörzsön a kéregnek gyűrűalakban való lehántása, az úgynevezett „gyűrűzés”. ÉrdyK. 535 b.: „*Azalaam* az zeld faat, es meg lewelezeteem az megh azot ffaat” (NySz. I, 128); 1639: „az tölgyfáknak tudniillik meghántását, nyúzását, környül vagdalását, *aszalását*, megszáraztatását, levágását, kiégetését és minden módon való kivesztését . . .” Sinka Fogaras m. (ErdOkl. I, 434–5). A mezőgazdaság ez ősi terjeszkedésére mutató nyomokat megtaláljuk a magyar földrajzi nevek legújabb gazdag gyűjteményében is. Csesztreg, Kálócfá, Kerkakutas Zala megyei községek határában jegyezték föl az *Aszallás* neveket: valamennyi terület ma szántó rét (ZalaFöldrN. 126/37, 127/53, 134/29). Vaspör határából az „*Aszottas, Aszottas alla*” neveket közlik, amely hasonló szemléletet tükröz.

4. Az *aszal* szóra az ÚMTsz. gyűjtésében is találtam adatot Lovászpatonáról, ahonnan 'völgy' értelemben közlik, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy csak földrajzi nevekben él. Székesfehérvár határában, a várostól észak-északkeletre van az *Aszal völgy*,

¹ Ennek feltételezése nyilvánvaló. A magyarban — ősi örökségül — a fanév jelentheti egyúttal az abból álló erdőt, faállományt (*bükk* és *Bükk* stb.). Így a száraz fa megnevezése jelenthet száraz egyedekből álló faállományt, erdőt is — a nyelvi logika működése következtében.

benne a városi vízművekkel. A várostól délnyugatra folyik az „*Aszal völgyi csatorna*” (Térképészeti Közlöny II. (1932—1933.) 3—4. füz. VI. 5. melléklet). — Az előbb említett Zala megyei földrajzi névgyűjtemény Zalakoppány határából közöl több változatban egy földrajzi nevet, amely további igen értékes következtetésre ad lehetőséget. E név az „*Aszal tető ~ Aszó tető*”, illetőleg az „*Aszal alla ~ Aszaj alla ~ Aszó alla*” név, amely a kataszteri térképen „*Aszóalja, Aszótető*” írásmódban szerepel (ZalaFöldrN. 101/58, 67). Itt az *aszal* > *aszó* név ugyanolyan átalakulás következménye, mint ezek: *fagyal* > N. *fagyó*, *fagyalcsa* > N. *fagyócsa* Baranya m. 1967. (sgyűjt.) | *magyal* > N. *magyófa* Nyirád Zala m. (ErdL. XXIII [1884.], 789), *magyó-fa* (MTsz.), *matyótfogy* Pécsvárad 1964. (sgyűjt.), *magyófa* (VAJKAI, Szentgál 16; ÚMTsz.), *magyuofa* Rezi Zala m. 1950. (KÁLMÁN B., ÚMTsz.) | N. *markó* 'a földes kocsiúton két keréknyom között magasodó, sokszor begyöpösödött bakhát' Döbröcköz 1961. (sgyűjt.), vö. a „*Markalf útja*” kifejezéssel (MTsz.) | *fogoly* > N. *fogu*-madár (MTsz.). Vagy a szőleji helyzetben: *alma* > N. *óma* (például *Aszó-Vadomás 'Aszalvadalmás'* domb neve Zalacséb határában ZalaFöldrN. 27/24) | *Albert* (1554, 1571: *Alberd* — kalacsai lakos KÁLDY-NAGY: MNyTK. 103. sz. 85. sz. a. — ma Kalocsa dűlő Helesfa határában) > N. *Óbert* vezetőknév Helesfán, s onnan Pécsre települt családnál (sgyűjt.) | stb. További adatok: Nagybakónak határában: *Aszó* (dombos szántó) (ZalaFöldrN. 227/95) | Galambok: *Aszó* — dombos erdő (uo. 237/111). Úgy látszik tehát, hogy az *aszal* ~ N. *aszó* szót a magyar nyelvterület igen nagy részéről adatolhatom: Nyitra mente, Szepesség, Zala, Veszprém, Fejér megye. Ez megállapításom jelentőségét nagy mértékben fokozza, hiszen ezek után felbukkanása a nyelvterület más részéről is várható.

5. A magyarban természetesen másként is alakult az *aszik* igéből hasonló erdőnév. Így Ugocsában Salánk határában: *Asszas*: 1669: *Aszas erdő*, 1707: *Aszós* [helyesen: *Aszos*] ~ *Aszas erdő*, 1865, 1887: *Asszas*, erdő Feketepatak és Salánk határában (SZABÓ I., Ugocsa megye. Bp., 1937. 345 32. jegyz., 468. lap, de az EtSz. I, 159 nyomán hibás névféjtéssel; vö. TESz. I, 186). Valószínűleg ide kapcsolható az ugocsei Gödényháza határában 1262-ből ismert *Ozzias* földrajzi név is (i. m. 358). Baranyában Rádfalva (Ormánság) határában találjuk az *Aszas* földrajzi nevet (1854: *Aszas* — leg, r, sz PÁL. BmK. 261), mint hasonló szemléleten alapuló névadás eredményét. Árterületeken — Drávamente, Ugocsa Tiszavölgyi része ilyen — igen gyakori az árvíz és a tartós magas talajvízállás miatt — gyökérlélegzés hiánya következtében elpusztuló, kiszáradó mocsári tölgyerdő.

Látszólagos ellentét eloszlása végett jelezni kell, hogy a tartós magas vízállás megfojtja — a gyökérlélegzés megszűnése miatt — az erdőt alkotó fákat. A bekövetkező — tartós — vízszintsüllyedés (régén egy folyóág mederváltozása, ma mesterséges mederszabályozás, elsősorban medermélyítés, kotrás miatt) a vízfelvétel lehetőségétől fosztja meg. A fiatal növény gyökérzetét egészen a talajvízszint közelébe mélyíti, míg az idős fák elvesztik azt a képességüket, hogy gyökérzetük az új vízszintet újra elérje. Mindkét esetben azonos az eredmény: az erdő kiszáradása. Így érthetők az artéri *Aszas* erdőnevek.

Azután 1380-ból a „*silve et montis Azzzybyk et Warhegh*” Hahót község területén (ZalaOkl. II, 169; vö. ZalaFöldrN. 210/44, 74). Zala megye Vaspör községéből ismerjük az *Aszottas* (dombos erdő, szántó, rét) és *Aszottas alla* (sik rét) neveket (i. m. 7/115, 125), Csesztreg, Kálócfa, Kerkakutas határából pedig az *Aszalás* ~ *Aszallás* szántókat (i. m. 134/29, 127/53, 126/37). Az utóbbi névhez még ma sem kell különös magyarázat: nyilvánvalóan erdőt *aszalás* 'kiszáritás' útján alakították át szántóvá.

6. Mint esetleg ide tartozót említtem meg a baranyai Cserdi határából az „Az alsó *aszai* malom” nevet (1865/87: *Kataszt. térkép*). Régén: 1326: „*villa . . . Farcas Assay . . .*” (GYÖRFFY i. m. P, 271); 1852: *Aszai* — legelő; 1856: *Aszai* — rét; 1862: *Aszai* és Gyertyán völgy — legelő (Pécsi áll. lt., BiU. 44, BmK. 52, BiU. 115).

Az *Aszal* > *Aszó* (az *Aszó*, *Aszóalja*, *Aszó tető* írásváltozat — mint igen sokszor látjuk a kataszteri térképeken — fonetikus feljegyzést tükröz!) névalakulás annyiból is figyelmet érdemel, mert a magyar *aszó* földrajzi köznévvvel kapcsolatban — egyes esetekben — egy újabb szómagyarázatot is lehetővé tesz. Egyszersmind bevezeti — az eddig nem ismert *aszal* 'kiszáradt (~ kiszáritott) erdő' jelentést (sőt fogalmat), amely bizonyára nem egy esetben pótolni fogja a hiányolt '*száraz völgy, kiszáradt vagy koronként kiszáradó meder' jelentést (vö.: VÉRTES E., *Aszó*: MNy. LX, 480—3; TESz. I, 187—8; MSzFE. I, 98—9). Ez értelmezés kitűnően összekapcsolható a MünchK.-ben található a) 'kiszáradt <növény>' jelentéssel (TESz. I, 191).

Így népnyelvünkben az *aszik* ige melléknévi igeneve: az *aszó* összeesett az ugyan-ezen ige -l egyszerű igei névszóképzővel képzett alakjával, az *aszal* ~ N. *aszó*-val. Ez megerősíti SZAMOTA ISTVÁN magyarázatát, mert a régi *aszal* 'kiszáradt (~ kiszáritott) erdő' szó csakis az *aszik* ige származéka lehet. Az *aszó* és *aszal* hasonló szópár, mint ezek: *fogó* és *fogoly* (1138/1329: *Fugou*, 1395 k.: *fogol*; *fonó* és *fonal* (1244 k.: *Funou*, 1395 k.: *aranfonal*); *födő* és *födél* (1211: *Fedeh*, 1395 k.: *fedel*); *kötő* és *kötél* (1400: *Borkethe*, 1444: *Kewthew*, 1488: *Kewthel*, 1500: *Kewthelzagatho*) stb. (az adatok az OklSz. és TESz. nyomán). Míg az *aszal* ~ N. *aszó* szó a terep növényzetét jellemezte, s így került bele földrajzi névkincsünkbe, az *aszó* az időszakos vízfolyás medrét (~ völgyét) jelentette, s lett sűrűn használt szava régi helynévadásunknak. Ez a kettősség okozhatta azután az irodalomban SZAMOTA feltevésével szemben felmerülő jelentéstani aggodalmakat (összegezi VÉRTES E.: MNy. LX, 482).

Az *aszal* > N. *aszó* köznév szómagyarázata természetesen földrajzi neveknél csakis a történeti névanyag birtokában és igazolása mellett használható fel, vagyis ahol a név N. *aszó* alakján kívül az *aszal*-ra is van adatunk. Az *aszal* az *aszó* 'időszakos vízfolyás járta völgy' szóval hasonló szópárt alkot, mint az előbb felsorolt *fogó* és *fogoly*, *fonó* és *fonal* stb. Az *aszó* ~ *aszú* szópárt — amely különlegességénél, korai jelentkezésénél fogva további vizsgálatot is érdemel — GRÉTSY LÁSZLÓ (Szóhasadás 238) a szóhasadás eseteként azonos eredetűnek tartja, — megerősítve SZAMOTA magyarázatát.

REUTER CAMILLO

Ozolser és Funoldi. REUTER CAMILLO közleményét nem csekély érdeklődéssel és tanulsággal néztem át a szerkesztés során. Tudniillik a szóképzést tárgyaló 1939—1940. tanév II. félévi és 1944—1945. tanév II. félévi egyetem előadásaimban magam is foglalkoztam az adattal az -l deverbális névszóképzőről szóló szakaszban. Az adat *Ozol*-olv. *Ozol*-részét én is — mint REUTER — az *osz* ~ *asz* igéből való -l képzés származékának fejtettem meg, és olyan alakulatként jeleztem fontosnak, amelyben az -l képzőt középső nyelvválású o előzi meg, mint a *Fonyód* névnek 1083—1095: *Funoldi*, 1116—1131/1420: *Fonold*, *Funol*, 1216: *Fonold* adatolású formáiban is (az utóbbiakról PAIS: MNy. XLIX, 82). — Előadásaimnak az -l deverbális névszóképzőre vonatkozó szakaszát — talán egyébként sem egész feleslegesen — hamarosan közzéteszem, és oda beiktatom REUTER-nek jelentéseket és a tárgyi mozzanatokat illető értékes észrevételeivel kapcsolatos megjegyzéseimet, továbbá bizonyos kiegészítéseimet.

PAIS DEZSÓ

NYELVMŰVELÉS

Nyelvi hibáztatások és ami mögöttük van

1. Még a szakemberek közül is csak aki sokszor csinálta már s mindig teljes odaadással, az tudja, milyen nehéz feladat nyelvi kérdésekben tanácsot adni. Ítéletet mondani egy-egy szóról, mondatszerkezetről vagy bármilyen más nyelvi jelenségről talán

még felelősebb dolog, mint megbírálni egy festményt, verseskötetet, regényt, zeneművet, színészi játékot stb., mivel az utóbbi esetekben a bírálat — noha tanulságai általánosíthatók is lehetnek — egyedi produkcióra vonatkozik, a nyelvi kritikus ellenben jobbára az azonos nyelven beszélők közkincsének, közös tulajdonának egy-egy elemét veszi bonckés alá. Bíráta tehát — kivételes eseteket nem számítva — társadalmi érvényű vagy a társadalmi érvényre igényt tartó jelenségre vonatkozik, vagyis az egész közösséget közvetlenül érinti.

Azért bocsátottam ezt előre, mert úgy érzem, sokan nem látják elég világosan, milyen nagy felelősséggel jár a nyelvművelés, a nyelvi jelenségek megítélése. Nem látják azok a szakemberek, akik túlságosan könnyedén veszik, talán azt is mondhatnám: lebecsülik a nyelvi tanácsadást, útmutatást, s nem látják azok az önkéntes, nem hivatásos nyelvészek, nyelvművelők, akik hajlamosak arra, hogy kellő alap nélkül, pusztán egyéni nyelvérzékükre, logikájukra hallgatva s meglevő, de kellőképpen nem ellenőrzött ismereteikre támaszkodva sommásan, kategorikusan elmarasztaljanak s ezzel esetleg pusztulásra ítéljenek egy jobb sorsra érdemes, hasznos nyelvi elemet. Mindkét jelenség külön is részletes elemzést érdemelne, de én most csak az utóbbival, az elhamarkodott, elsietett hibáztatások kérdésével foglalkozom, azzal is röviden, inkább csak egy-két példa tükrében. Mindenekelőtt idézek néhány nagyon is megszívlelendő sort NAGY J. BÉLA „Nyelvhelyességi babonák” című, emlékezetes tanulmányának bevezető részéből (NyFK. 241): „A nyelvérzék sok dologban... eligazít bennünket, de mégsem mindenben, tehát nem csalhatatlan útmutató. Nyelvhelyességi kérdésekben többnyire csak az ítélkezhet nyugodt lélekkel, aki azonkívül, hogy jó a nyelvérzéke, eléggé ismeri a népnyelvet is, sőt a nyelvnek történetében is megvan a kellő jártassága. Ha csupán egyéni nyelvérzékünkre támaszkodunk, könnyen tévedésbe eshetünk, mert a legtöbb nyelvhelyességi kérdés nem egyszerű, s ezért eldöntéséhez nyelvtudományi tájékozottság is szükséges.” Természetesen nemcsak NAGY J. B. látja így a kérdést, hanem minden szakember, aki szembekerült s szembe is nézett vele: LŐRINCZE LAJOS, midőn a *szabadna-*, *szabadjon*-féle alakok hibáztatásának jogos vagy jogtalan voltát vizsgálta (Nyelv és élet. Bp., 1953. 143—7), D. BARTHA KATALIN az aránylag új keletű, de kifogástalan *meghibásodik* származékot az alaptalan elmarasztalásoktól megvédő cikkében (Nyr. LXXVIII, 33—7), TOMPA JÓZSEF „Hibás-e, vagy a hibáztatás téves?” című, egy névelőhasználati kérdést tárgyaló, s a mi szempontunkból már a címében is programadó cikkekéskjében (Élet és Tudomány XX [1965.], 1216), FERENCZY GÉZA az *olvasmányos* szóról felmentő ítéletet hozó kis írásában (NyelvmLev. 140—1), és még hosszan folytathatnám a sort régi és újabb szerzőkkel és példáikkal egyaránt. Kimondva vagy kimondatlanul még nagyon sok írásban ott van, ott lappang a felismerés, amelynek tudatosítására cikkemet szentelem, hogy tudniillik az egy-egy szót vagy bármely nyelvi jelenséget kellő alap nélkül pellengére állító írások szerzőjük minden jó szándéka ellenére is inkább ártnak, mint használnak. Persze ha az ilyen írások nem, illetőleg megfelelő kommentár kíséretében kerülnek a nyilvánosság elé, akkor a témafelvetésért, a kérdés tisztázásához vezető első lépés megtételéért nemhogy gáncs nem érheti, hanem még elismerés is illeti megalkotójukat. Úgy vélem, ez a megállapítás érvényes az itt következő három példára is.

2. *Ellenében*. Az utóbbi időben jó néhányan szóvá tették, hogy a rádió, főleg pedig a televízió sportriporterei gyakran a pusztá *ellen* névutó helyett is az *ellenében* alakot használják, mégpedig különösen 'a szóban forgó személy vagy közösség ellenfeleként' jelentés kifejezésére, tehát például ilyen mondatban: „A Ferencváros győzött az Újpesti Dózsa *ellenében*.” TÓTH JÓZSEF tapolcai tanár az Élet és Tudomány nyelvi rovatának címzett írásában világosan kifejtette, hogy a „Kézilabdacsapatunk X : Y arányban kikapott Svédországgal *ellenében*” típusú mondatokban hibásnak, félreérthető-

nek tartja az *ellenében* formát. Tréfásan, de nem minden él nélkül ezt is hozzáfűzte: „A vereség ellenére sem mérgeződtem az eredményen, mert kikaptunk ugyan, de cserében a miénk lett Svédország”. Néhány héttel később ismét fölkeresett soraival. Ebből is idézek: „Most ismét küldök egy cikket, amelyben nem kevesebbről, mint emberkereskedelemről van szó, hiszen a milánói csapat a győztes gólt tíz ember áruba bocsátásával sem tudta megszerezni.” Az inkriminált mondat pedig — amely egyébként a Népszabadság 1967. április 21-i számában jelent meg — így hangzik: „Ezután már hiába rohamozott a milánói csapat, a győztes gólt tíz ember *ellenében* sem tudta megszerezni.” Mi hát az igazság ebben a kérdésben? Az említett értelemben használt *ellenében-e* a hibás, vagy maga a hibáztatás?

Ellenében szavunk az *ellen* névutónak személyragozott és *-ben* raggal is ellátott alakja (vö. F. G.: Nyr. LXXXV, 496). Már a kódexekben is előfordul. Régen leggyakrabban jelentése: 'a megnevezett vagy megjelölt személlyel, dologgal átellenben, szemközt (elhelyezkedve)'. Például: JordK. 449: „Ylwen a koporsonak *elleneben*: sedentes contra sepulcrum” (NySz.). Később, de ebből jól magyarázhatóan (vö. TESz.) mind gyakrabban előfordul támadó, védekező szándék kifejezőjeként is, tehát körülbelül 'a szóban forgó személy, közösség vagy dolog ártalmára, szándékával szemben, ellenfeleként' értelemben. Egy-két múlt századi példa: 1855/1886: „az apának eszébe jut, hogy gyermekének nem lesz jó pártját fogni az anya *ellenében*” (Vas Gereben I, 24: NSz.); 1876: „a büntetéssel fenyegetőző hatalom *ellenében* az egyházi törvényben gyökerező jogai mellett felszólalni, . . . közösséget eszközölni: e törekvések egész munkásságát igénybe vették” (Toldy Ferenc, M. költ. kézikönyve V, 108: NSz.). Vagyis lényegében ez az a jelentés, amelyet TÓTH JÓZSEF — és nemcsak ő! — kifogásol.

A hibáztatásnak pedig az az alapja, hogy az *ellenében* ragos névutónak — vagy mondhatjuk pusztán így is: névutónak — az utóbbi évszázadban a német *gegen* hatására 'cserében, fejében, valaminek ellenértékétül, viszonzásaként'-féle jelentése is kifejlődött, s megkezdődött el is terjedt. *Gegen bares Geld, gegen Quittung* — mondja a német. *Készpénz, nyugta ellenében* — hangzik a magyar változat. És mint a fentebb idézett levélből kiderül, van, aki úgy érzi, hogy az *ellenében*-nek ez az egyetlen jelentése.

A szakirodalom tanulsága éppen ellentétes ezzel a nézettel. SIMONYI, azaz ANTI-BARBARUS így ír: „*Ellen, ellenében* e h. érte, *cserében, fejében*. E szemenszedett és szemszűrő németesség, melytől a bankók fölírását sikerült megtisztítanunk, az üzleti és hírlapi nyelvben folyvást terjed. Íme egy pár példa: »Az éhezők itthon munkát s a munka *ellenében* jó napszámot kaphassanak« (Új Század 1902. 26. sz. 7) e h. *munkáért*. »Több iskola a küldött köteles példány *ellenében* nem küld cserépéldányt« (B. H. 1902. VII. 21) e h. *példányért*.” (Nyr. XXXII, 46.) Hasonlóképpen elítélően nyilatkozik LAKATOS VINCE (Nyr. XXVIII, 320), KENEDI GÉZA (MNy. I, 238), RÁBEL LÁSZLÓ (Hivatalos nyelvünk 182), BUZÁS DEZSŐ (Nyr. XXXVI, 407), KOMÁROMY LAJOS (MNy. VI, 463), PROHÁSZKA JÁNOS (Nyr. XL, 228), WESZELY GYULA (MNy. XXII, 142), DENGL JÁNOS (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 301), KARDOS ALBERT (Msn. X, 153), TISZAMARTI ANTAL (Szeplőtlen magyarság 39—40), PAPP ANTAL (Tudományos nyelvünk magyartalanságai 31) stb.

Véleményem szerint a mai nyelvhasználat alapján a vázolt két szélsőséges nézet egyikét sem tarthatjuk helyesnek. TÓTH JÓZSEF véleménye azért elfogadhatatlan, mert hibásnak kiált ki egy teljesen szabályos s a hagyománytól is szentesített jelentést, a nyelvészeti szakirodalomban tükröződő álláspont pedig azért helytelen, mert nem számol eléggé — s tekintve, hogy több mint két emberöltővel ezelőtt alakult ki, nem is számolhat — a mai nyelvhasználat tényeivel. Amivel TÓTH JÓZSEF érvel, hogy tudniillik a jelenlegi használat félreértésekre ad alkalmat, valójában nem megfelelő érv, mivel a szövegösszefüggés mindig kétséget kizáróan eligazít bennünket abban a tekintetben,

hogy az *ellenében* szónak melyik jelentésével van dolgunk. Az ilyen szöveget nem félre-
 ér t e n i lehet, csupán félre m a g y a r á z n i. TÓTH JÓZSEF is ez utóbbit tette, amikor
 emberkereskedelemről írt az általa idézett mondat kommentálásakor. (Persze, ezt koránt-
 sem megrovásképpen mondom. Már csak azért sem, mert jó néhány nyelvészre, nyelv-
 művelőre jellemző ez a fajta túlzás. Nem is csoda, hiszen egy-egy ilyen tetszetős, bár
 mesterkéltné példák sokszor hatásosabb, népszerűbb érv, mintha csak a bírált nyelvi jelenség
 ellen szóló tényleges érveket sorolnók fel. De ez már a nyelvművelés műhelytitkai közé
 tartozik!) Avagy talán Fáy András 1855-ből származó következő mondatrészletéből:
 „curálgatom én magamat . . . az emberiség amaz általános kórja . . . *ellenében*” (Jávor
 orvos II, 66: NSz.) azt az értelmet véli kihámozni valamelyikünk is, hogy a kúrával járó
 vesződés és lemondás ellenértékeként az emberiség általános nyavalyáját igyekszik
 megkapni a szóban forgó személy? Aligha.

Azonban — mint már utaltam rá — nem helyes a hagyományos SIMONYI-féle
 álláspont sem, mégpedig két okból. Egyrészt azért nem, mert túlságosan a német nyelv
 felől közelít a magyarhoz. Csak azt nézi, hogy az *ellenében*-nek 'érte, cserében, fejében'
 jelentése német mintára született nálunk, s arra, hogy attól függetlenül is kifejlődhetett
 volna, hiszen a s z e m b e n á l l á s és az e g y m á s f e l é i r á n y u l á s, a k ö l -
 c s ö n ö s v i s z o n z á s között nincs átléphetetlen határ, már nincs tekintettel.
 Másrészt pedig azért nem helyes ez az álláspont, mert egyértelműen üldöz, ahelyett,
 hogy korlátozna. Pedig ha jól megnézzük, hogy milyen szövegkörnyezetben járatos,
 otthonos a szakirodalom által hibáztatott jelentésben használt *ellenében*, lehetetlen
 észre nem vennünk, hogy elsősorban a kereskedelmi, bizonyos fokig pedig még a tágabb
 értelemben vett hivatali, hivatalos nyelvnek a sajátja ez a forma. Íme, a leggyakrabban
 előforduló klisék: *átutalás ellenében, biztosíték, díjazás, elismervény, jegy, készpénz vagy
 készpénzfizetés, nyugta, valamely összeg, térítvény, tiszteletdíj, bevétel ellenében, a számla
 felmutatása, kiegyenlítése ellenében, utólagos térítés ellenében, a végzett munka ellenében* stb.
 Valamennyin rajta van a sajátos szakmai, hivatalos jelleg.¹ Az üzleti élettől távol eső
 témákban, a hivatalos íztől mentes nyelvi közlésekben általában ezéret nem fordulnak
 elő. Ezért volna furcsa például, ha valaki egy társaságban arról számolna be, hogy vett
 egy új kávéfőzőt 135 Ft *ellenében*; ezért hökkennénk meg, ha egy „műfordító” a III.
 Richárd szállóigévé vált felkiáltását így ültetné át magyarra: „Lovat, lovat! Országomat
 egy ló *ellenében*”; s azért nem érthetjük félre a TÓTH JÓZSEFTŐL beküldött mondatokat
 sem, mert bár a sportban nem ismeretlenek az üzleti kapcsolatok sem, azért a sport-
 nyelvnek mégis csak egészen más arculata van.

Összefoglalva a lényegét: a sportriporterek nyelvében szóban is, írásban is nem-
 egyszer felbukkanó, s az utóbbi időben csakugyan divatozni kezdő *ellenében* (tehát pél-
 dául itt: „A Honvéd győzött a Salgótarján *ellenében*”) egyáltalán nem hibás vagy kerülendő,
 csupán jelenleg — ki tudja, meddig?! — egy kissé régiesnek számító forma. A 'cse-
 rében, valaminek ellenértékéül' értelmében használt *ellenében* mai nyelvünkől szintén
 nem idegen, nem is hibáztatható, azonban vigyázni kell arra, hogy csak ott használjuk,
 ahol már polgárjogot nyert, s ahol szükség is van rá: a kereskedelmi és általában a hiva-
 talos nyelvben. Ha ügyelünk arra, hogy ezeket a határokat ne lépje át, sem nyelvromlás-
 tól, sem a félreértés veszélyétől nincs okunk tartani.

3. *Felhőtlen*. E szóval kapcsolatban vizsgálatunk kiindulópontját tekintve
 fogalomköri és alaki szempontból egyaránt jellegzetes összevetések kínálkoznak számunk-
 ra. Ami a fogalomkört illeti, érdekes, hogy ez a szó ugyanúgy főleg az időjárásjelentések

¹ Az ÉrtSz. az *ellenében*-nek ezt a jelentésmagját két részre bontja, s (*Ker, hiv*),
 illetőleg (*vál*) minősítéssel látja el. A választékosnak tartott „Lakást adott takarítás
ellenében”-féle használat szerintem szintén inkább (*hiv*) minősítést kívánt volna.

révén terjed, s válik egyre megszokottabbá, mint a pár évvel ezelőtt szintén hibáztatott — s tegyük hozzá: alaptalanul hibáztatott — *enyheség, párásság és síkosság* főnévi származékok (vö.: O. N. G.: NyelvmLev. 136—7). Alaki, grammatikai szempontból pedig az a feltűnő, hogy a legutóbbi években, évtizedekben elég sok, a *felhőtlen*-hez hasonló alakulat, fosztóképzős származék nyert vagy legalábbis követelt magának polgárjogot; olyanok, mint az *ébertelen*, a *gazdaságtalan* (I. GRÉTSY: Nyr. LXXXV, 11), a *gyengédételen* vagy az *őszintétlen* (mindezekre I. LŐRINCZE, NyelvmLev. XIII—XVI). Kétszeresen is érthető tehát, hogy az időjárásjelentésekben mind sűrűbben hallható *felhőtlen* alak — amely egyébként korántsem új, hiszen Molnár Albertnél már 1604-ben felbukkan *Főlhőtelen* formában, s azóta is folyamatosan kimutatható — többeknek fölkeltette figyelmét. PADRAH SÁNDOR például néhány hónappal ezelőtt egy kis cikké kerekített eszme-futtatást küldött be ezzel kapcsolatban az Élet és Tudomány szerkesztőségébe *Derült vagy felhőtlen?* címmel. A szerző mondanivalójának lényege jól tükröződik a kézirat következő néhány sorából: „A mindennapok embere számára ma is az égbolt a legbiztosabb iránytű, ha az időjárás felől tájékozódni akar. Derült, felhős vagy borult volta állandóan befolyásolja — szinte tudat alatt — kedélyünket, fizikai és lelkiállapotunkat. A magyar nyelv az előbb említett három szóval érzékletesen határozza meg az égbolt állapotát. A jó nyelvérzékű ember számára a tiszta égbolt *derült*, nem pedig *felhőtlen*, amint az a rádió időjárás-jelentéseiben mind gyakrabban hallható.”

Nem ismertetem a különben általam igen nagyra becsült szerzővel folytatott további levélváltások menetét, mert ez tárgyunk szempontjából nem fontos. Szakemberek számára magától értetődő dolog, hogy a *felhőtlen* szó képzésmódját tekintve kifogástalan alakulat, s hogy a beküldött kéziratnak az a megjegyzése sem helytálló, amely szerint a *felhőtlen* a mindennapi szóhasználatból való kiszorítással fenyegeti „érzékletesen szép, régi” *derült* szavunkat. Mégis úgy éreztem, hogy — mind PADRAH SÁNDOR, mind a magam megnyugtatóra — meteorológus szakember véleményét is ki kell kérnünk ebben az ügyben, már csak azért is, mert a közelmúltban AUJESZKY LÁSZLÓ részletesen foglalkozott a felhőjelenségek előrejelzésével kapcsolatos kérdésekkel (Nyr. LXXXVIII, 127—31), azonban az általa tárgyalt *borult, derült, felhőképződés, felhős, felhőzet* stb. szavak között a *felhőtlen*-t hiába keressük. Most már az eredményről is beszámolhatok. AUJESZKY LÁSZLÓ kérdésemre kifejtette szakvéleményében — fáradozásáért fogadja ez úton köszönetemet! —, hogy „A meteorológiában azért van szükség a *felhőtlen* szóra, mert mást jelent, mint a *derült* szó.” A különbség egyrészt abban nyilvánul meg, hogy csendes, felhőtlen éjszakák végén gyakran alakul ki köd, s ilyenkor az égbolt *felhőtlen*, de nem *derült*, másrészt abban, hogy ha van némi felhő, de csak nagyon kevés, akkor az égbolt *derült*, de nem *felhőtlen*. „Egyébként — teszi hozzá AUJESZKY — a két fogalom számára más nyelvekben is két-két szó áll rendelkezésre. Az angolban: *cloudless* és *clear*: a franciában: *serein* és *clair*; a németben *wolkenlos* és *heiter*: az oroszban: *bezoblacsnij* és *jasznij*.”

A „*felhőtlen* kontra *derült*” ügynek a végére ezzel, azt hiszem, pontot is tehetünk.

4. *Szanál* és *asszanál*. Harmadjára nem egy szó kellő alap nélküli hibáztatásáról, hanem — ehhez nagyon hasonlóan — egy hibás nyelvi tanácsról számolok be. Nemrégiben rövid cikket tettem közzé az Élet és Tudomány nyelvi rovatában (XXII [1967.], 1169), s ebben megemlítettem, hogy latin eredetű *szanál* igénk újabban elég szerencsétlen módon egymással teljesen ellentétes jelentések kifejezésére használatos. Jelenti azt is, hogy 'megsegít, felújít, rendbehoz', s azt is, hogy 'megszüntet, lebont'. Ez a kettősség, sajnos — mint ezt egy konkrét példával igazoltam —, már eddig is zavart, félreértést okozott, mégpedig nem olyan mondvacsinált félreértést, amelyenkről az *ellenében*-nel kapcsolatban szóltam. Azt ajánlottam, hogy egyrészt a *szanál* igét ne

használjuk 'lebont, megszüntet' értelemben — még ha szabályos fejlődés eredménye ez a jelentés, akkor se! —, másrészt ha nem vagyunk bizonyosak abban, hogy olvasóink világosan megértik majd mondanivalónkat, „ne hagyjuk magukra, rokon értelmű kifejezésekkel támogassuk meg” az olyan ellentmondásos szavakat, amilyen többek között a *szanál*.

Néhány héttel később hozzászólás érkezett cikkemre a csehszlovákiai Oroszka (Pohronský Ruskov) helységből, URBÁN SÁNDORTÓL. A hozzászóló elmarasztalt azért, mert nem tettem említést a *szanál* szónak a 'lebont, megszüntet' jelentést kitűnően kifejező s nyelvünkben meglevő *aszandál* változatáról, vagyis arról, hogy — idézem — „a *szanálás* és *aszandálás* között akkora a differencia, mint példának okáért a *szociális* és *aszociális* között”. A hozzászólás szerzője állítása bizonyítására mindjárt egy újságkivágatot is küldött (közlebbi forrásmegjelölés nélkül), amely a következő szöveg olvasható: „Jelenleg is mintegy ezren várnak szövetkezeti lakásra. Évente 250—260 lakás épül, de az *aszandálás* s a vidéki lakosság felköltözése következtében szűkiben leszünk a lakásoknak.” Javaslatá tehát az, hogy az ellentétes jelentéseket osszuk meg a *szanál* és az *aszandál* közt, úgy, ahogy az a nyelvi tényeknek különben is megfelel.

Nos, e javaslat a látszólagos bizonyíték ellenére is hibás, mégpedig éppen azért, mert nem felel meg a nyelvi tényeknek. A tények ugyanis a következők:

A) A magyarban ismeretlen, illetőleg torz, hibás alakulat az *aszandál* és az *aszandálás*. Mindkettő csupán hosszú mássalhangzós, tehát *asszanál* és *asszanálás* formában fogadható el. A hozzászóló által beküldött újságkivágat minden valószínűség szerint szlovákiai lapból származik. Így mindjárt fény derül a hiba eredetére is, ugyanis a csehben és a szlovákban törvényszerűen megrövidül minden hosszú *ssz* hang. A mi latin eredetű *asszimiláció* vagy *asszociáció* szavunk a csehben és a szlovákban ugyanúgy *asimilace*, *asimilácia*, illetőleg *asociace*, *asociácia* formában él, mint ahogy az előbbieknél jóval kevésbé ismert *asszanáció* is így hangzik: *asanace* (Cseh—magyar szótár I—II, Bp. 1960.), *asandácia* (Slovník slovenského jazyka, 1959—1964.) A magyar nyelvű újságból való *aszandálás* adat tehát minden bizonnyal a szlovák nyelvi forma hatására torzult változat.

B) A nyelvünkben élő — meglehetősen periferikus — *asszanál* nem abban az elkülönült értelemben használatos, amelyet URBÁN SÁNDOR tulajdonít neki, sőt jelentései nagyjából megegyeznek a *szanál* nyilvántartott jelentéseivel. Akár HOROVITZ JENŐNEK, akár KELEMEN BÉLÁNAK, akár RADÓ ANTALNAK az idegen szavakat számba vevő szótárakat nézzük, azt látjuk, hogy csak csekély különbség van a két szó jelentései között. Ugyanez derül ki a BAKOS FERENC szerkesztette, jelenleg használatos „Idegen szavak kéziszótárá”-ból is. Az *asszanál* jelentése e szótárban 'egészségessé tesz, meggyógyít', illetőleg 'gazdaságilag rendbe hoz', a *szanál*-é pedig 'gyógyít, orvosol', 'valamilyen intézmény, elsősorban az állam zilált pénzügyeit rendezi, pénzügyi zavarait megszünteti', valamint 'ilyen intézkedés során állásból elbocsát'. A 'korszerűtlenné vált beépített területek lebontása városrendezési okokból' jelentés ezekben a szótárakban nem is szerepel. Megvan azonban a Vállalatgazdasági Lexikon (Bp., 1966.) *szanálás* címszavának értelmezéseként, annak jelzésével, hogy e szó, illetőleg fogalom az építőipar körébe tartozik. *Asszanál*, *asszanálás* címszókat a lexikon egyáltalán nem tartalmaz.

C) Hibás, elfogadhatatlan az az állítás, hogy a *szanál* ugyanúgy viszonylik az *asszanál*-hoz, mint a *szociális* az *aszociális*-hoz. Ha így volna, magam javasolnám, hogy legalább igyekezzünk kifejleszteni olyanféle jelentéskülönbséget a két alak között, amelyet URBÁN SÁNDOR javasolt, hiszen egy *a*, *ab* prepozícióval összekapcsolt latin szó alkalmas lehet arra, hogy összetett formájában alapszavának épp az ellentétét jelentse (vö. *szociális*—*aszociális*). Csakhogy itt nem ez a helyzet. Az *asszanál*-ban nem az *ab*, hanem az *ad* prepozíció rejlik, ugyanaz, amelyik az 'áthasonít' jelentésű *asszimilál*-ban

vagy a 'társít' értelmű *associál*-ban is benne van. Ezt tükrözik az olyan idegen nyelvi alakok is, mint a német *assanieren* (HALÁSZ), a francia *assainir* (ECKHARDT), s a GERHARD WAHRIG szerkesztette „Das grosse deutsche Wörterbuch” (C. Bertelsmann Verlag, 1967.) ezért mondja ki világosan, hogy az *assanieren* ige a latin *ad* és *sanus* szavakkal függ össze. Ilyen körülmények között viszont — és ezt bizonyára a hozzászóló is belátja — erőszakot tennénk ezen a szón s rajta keresztül nyelvünkön, ha ezt a tőle idegen jelentést igyekeznénk ráerőltetni. S mondanom sem kell, ez a törekvésünk úgysem járna sikerrel.

5. Eddig a példák. Bemutatásukkal — mint már bevezetőmben jeleztem — első sorban azt igyekeztem bebizonyítani, hogy a megalapozatlan, nem eléggé megfontolt hibáztatások milyen kárt okozhatnak a nyelvtudománynak, anyanyelvünknek. Anélkül, hogy a most bírált szerzőket, hozzászólókat elmarasztalnám, fölteszem a kérdést: vajon milyen „eredménnyel” járt volna, ha TÓTH JÓZSEF, PADRAH SÁNDOR és URBÁN SÁNDOR megjegyzései napvilágot látnak s elfogadásra találnak? *Ellenében* szavunkat sokan üldözni kezdték volna a szerző által megrótt, hagyományos, patinás használatban, a fontos és szükséges *felhőtlen* szó hallatára rosszalóan csóválták volna fejüket a rádióhallgatók ezrei, *szandál* ígék mellett pedig igyekeztek volna elterjeszteni, meghonosítani egy a magyar nyelvtől teljesen idegen, s jelentésében is gyökértelen *aszandál* alakot. Vagyis fölösleges és káros korlátozásokra, visszasságokra vezettek volna ezek a javaslatok.

Ennek bemutatása volt tehát a céloom, de — utólag már megvallhatom — ez csak az egyik céloom volt. Ezenkívül rá akartam mutatni arra is, amire talán sokan egyáltalán nem gondolnak, hogy tudniillik tudományágunk s z a k i r o d a l m a nem azonos az erre vonatkozó publikált anyag összességével, hanem jóval kiterjedtebb, jóval szélesebb körű nála. A szakirodalomba véleményem szerint beletartoznak a nyomdafestéket soha nem látó cikkek, megjegyzések, kéziratok is; azok, amelyeket a szerkesztő, a lektor vagy a kiadó közlésre alkalmatlannak talál, sőt még azok is, amelyeknek megszövegezője nem is a közlés igényével vetette papírra észrevételeit, gondolatait. Ezek a kéziratok vagy azzal, hogy egy-egy olyan ötletet villantanak fel, amely érdemes a tüzetes vizsgálatra, vagy azzal, hogy vitára, ellentmondásra, a helyzet tisztázására ingerelnek — mint a jelen esetben —, megérdemlik, hogy felhasználhatóságuk nagyon korlátozott volta ellenére is a tudományos szakirodalom részeként tekintsük őket. Mert ne felejtsük el: szerzőik — ha egyéni utakat követve is — ugyanúgy anyanyelvünk ápolására, tüzetesebb megismerésére törekszenek, mint a magyar nyelv hivatásos művelői. És ez érdemük!

GRÉTSY LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

nyoszolyasátor. — 1576: „egy nyoszolya, abban ket derekalj, két feualj egy *nyoszolyasátor*” (TörtTár. 1910: 142).

nyúlászik 1573: NySz. — 1530: „ez el mwlth hethen ky menth wolth Janos *niwlasznj*” (Századok 1874: 348).

nyuszt karpa (?). — 1569: „Az én magam ruhái: Első egy *nuszt carpa*” (TörtTár. 1901: 593).

* L. MNy. LXIII, 488—92, LXIV, 89—96.

nyűgér 'ló ere'. — Kb. 1570—1580: „az szügyén alól az *nyűg-eret* meg kell vágni” (MGSz. VI, 216).

olmar (?). — 1576: „Eperjesen vettem Chyonka Istvántól 2 vég *olmárt*” (MGSz. X, 76) | 1580: „Ad egy *olmar* imeg vállat” (i. h. 74).

ostorpénz (adónem). — 1667: „s csak azt mondja meg, akiből dėsma esik. Rajpinzt per den. 2, *ostorpénzeket* (aki szolgájának 1 vagy 2 szaput vettetett fizetésében) per den. 12” (MGSz. V, 260).

öntöző 'locsolókanna' 1708: NySz. — 1618: „egy *öntöző*, két kupa, egy sajtár, egy tekenő” (TörtTár. 1895: 10).

ősz árpa 1597: OklSz. — 1585—1590: „Vettem *eozy arpat* az földben 24 Vasast” (TörtTár. 1880: 401).

ötvöslegény. — 1600: „(a mesterséget folytató özvegyek becsületben tarthatnak eselédet), vulgo *Eöttues legéni* vocatos” (Századok 1877: 805).

pac kázik; a *pacikázik* alakváltozatra a NySz.-ban nincs adat. — 1558: „mikor Dersffy István itt volt, nem *pacikázott* az ellenség akkor itt az kassai kapu előtt, de könnyü volt ő neki kétezer néppel ellenek állani” (TörtTár. 1904: 406).

pajkos XVII. sz. e. f.: SzófSz. 1595: „és így nem titkon s' nem valami nőtlen *pajkosokkal*, hanem nyilván és jámbor személyekkel kellett volna elmenni” (TörtTár. 1909: 91).

pakulár 'juhász' 1692: OklSz. A *pokulár* alakváltozatra a NySz.-ban nincs adat. — 1588: „Az juhokat Kisfaludon tartsa, majort és *pokulárt* tartson hozzájuk” (MGSz. V, 592).

páncélujj 1566: OklSz. — 1557: „2 páncélgallérom; egy *páncélúj*.” (TörtTár. 1903: 158).

páncélgallér. — 1557: l. *páncélujj* a.

parasztcapa 'közönséges charingbőr'. — 1654: „egy *paraszt czapával* buri-tott kardocska” (MGSz. X, 176).

parasztkantár. — 1584: „Kéth Lőőnak valo *paraszt kanthar*” (Századok 1877: 561).

parasztlatsznanak 'durva minőségű pokróc'. — 1571: „Egh poztó lepedni való lasnak 1. Harom *paraszt lasnak* 3.” (Századok 1870: 725).

parasztsisak. — 1571: „Eott *paraszt sjsak* 5.” (Századok 1870: 723).

párducbőr. — 1571: „Keth öregh *parduch Ber* suba 2.” (Századok 1870: 724).

párlúg 'lúg' 1604: NySz. — Kb. 1570—1580: „Az mely ló rühes, csinálj erős *párlugot*, mosd le az rihét” (MGSz. VI, 220).

pasztovnyik 'legelő'. — 1618: „Felseő Polyanka *pasztounikért* fl. 2. Kec-kocz *pasztounikert* fl. 2.; Dolhonya *pasztounikert* fl. 1” (Urb. II, 123); 1668: „Hasonlőképen értsen mindenféle kaszálóréteinkről, mind majorság és puszták után valókról, foglalásinkról és *pasztovnyikinkről*” (MGSz. V, 159).

pengető 'gyapjúfeldolgozó szerszám'. — 1680—1687: „Egy *pengető* is kell, azkin az gyapjat megszagatják vagy pengetik, az penig: egy hosszú fábul s egy vastag húrbul áll.” (MGSz. VI, 327).

pencel 'penicilus'. — XVI. sz. közepe: „ezőket ózue timporalny, irny kell uele meg kell zarasztanj, *pinczólossal* kell irnj uele.” (Századok 1877: 231); „Veg' valasztot ezvstot ereőd apron valasztó vyzzel gwmival es Ir egy *penchellel*” (i. h. 232).

pennabor (adónem) 1554: OklSz.; 1585: MNy. XLVI, 266. — 1608: „Mert bizonynal mondgyák, hogy az bornak javát magoknak veszik, és az alját adgyák az kamarára (ti. a dėszmások). Az *pennabor* mellett sokat vesznek maguknak.” (MGSz. IV, 80.)

penna kève (adónem) 1603: OklSz. — 1572: „Ne kénozza penig az szegén-séget az dėszmás *penna-kével* vagy czედulapénzzel” (MGSz. IV, 18).

péntekesség 'böjtölés' (?). — 1641: „mert valaki ez ellen vétend, esztendeig *péntekességgel* büntetődik érte” (MGSz. IV, 263).

pénzeskocsi 'bérkocsi'. — 1561: „ha kgdnek szükséges, legyen otthon (ti. a saját kocsi és a kocsis), ha nem, külgye fel hozzám kgd, hogy ne járjak *pinzes kocsin*” (TörtTár. 1904: 590).

perspektíva 'látcső' 1745: NySz. — 1741: „Egy kis *perspectiva*” (TörtTár. 1903: 553).

peszmege 'kétszersült'; a *pekszmet* alakváltozat nincs szótározva (vö. KNEZSA, SzlJsz. 712—3). — 1682: „kiván tíz ezer kila árpát, ezer kila lisztet, portai kilával, tíz ezer oka *pekszmetet*, 200 szekeret” (TörtTár. 1910: 356).

piszkolc, *piszkolóc* 'Spiessglas' XVII. sz. m. f.: NySz. — XVI. sz. közepe: „*Piskolchot* zegerleni Veg eg' font *piskolchot*” (Századok 1877: 233); „egi lot tysta *piscolchot*” (i. h.); „l orth *pisclocz*” (i. h.).

pisztolypuska 'pisztoly'. — 1627: „egy jó *pisztolypuska*, az ki minden szerszámával és tablájával ödzött f. 8.” (MGSz. VIII, 34).

pogácsaöntés 'pogácsasütés'. — 1616: „Az tékozlás, ugmint *pogácsaöntés* eltávoztassék, sőt az molnároknak meg legyen parancsolva, hogy az tiszta buzát külön, és az rost is külön szedjék, az várbeli czipónak megválasztásáért” (MGSz. IV, 514).

postamester; a *postmester* alakváltozatot sem a NySz., sem az OklSz. nem közli. — 1549: „Ezt az *post mester* hozta az hirt” (TörtTár. 1907: 522).

posztósó 'sójárandóság a sóvágók ruházatára'. — 1591: „Az *posztó-só* beviteleben is ilyen szokás volt, hogy minden sóvágónak esztendőben adtanak az posztóirt 100 sót” (MGSz. V, 455).

prasztká 'erkölcstelen nő, céda'. — 1634: „igen őriztessenek, . . . káromkodástul, és egyéb föslött erkölcektül, étszaki *prasztkáktul*” (MGSz. V, 270); „Kiknek mindeknek büntetésére az bíráknak teljes hatalom adatott, . . . az minthogy *prasztkáknak* gyakorlása, azki házánál az találtatnék, és kártya s koczka játszás az szerint” (i. h.).

profusz 'porkoláb' XVII. sz. v.: NySz. — 1615: „A gazdátul semmit sem tartanak a zsellérék, untalan veszekednek, sőt akarki jövő járónak szállást ad a házban, és e napokban *profúsz* is vitt házunkra a háznak szabadsága ellen.” (MGSz. X, 460).

rácáság. — 1594: „Ezt a levelet írjuk mindniaian, mind zpahiak, kenezek és az egész *ratzsa*g és kereztianség mindnyájan kük az egý Istentől megkereztelkettek.” (TörtTár. 1901: 444).

rajpénz (adónem). — 1666: l. *ostorpénz* a.

reken 'rekesz'; vö. *rekken* 'rastrum; rechen' (NySz.). — 1556: „Az kereszturi tónak kész az csapja, az *rekenet* es egybe rakták, de még it Leukán vagon.” (TörtTár. 1911: 445) | 1557: „Az nagy tó és az kereszturi tó *rekeninek* mostan meczetek léczét” (i. h. 447).

rekenez 'rekeszt készít'. — 1558: „Az ácsok *rekeneznek*, immár az ut mellett való rekenbe kevés vagon, *megrekenezték*, léczezték” (TörtTár. 1911: 456).

rengő 'bölcső' 1756: OklSz. — 1618: „58 kita len, 18 kita kender, egy *rengő*” (TörtTár. 1895: 10).

reszelék 1597: OklSz. — XVI. sz. közepe: „Egy lot vörös rez *reselek*” (Századok 1877: 233).

retajándék (adónem). — 1585—1590: „Vdvari Tot balas *ret ayandek*. 1. Eg kappan, ket kalacz Ittem *ret igazssagot* hozoth.” (TörtTár. 1879: 137).

retigazság (adónem). — 1585—1590: l. *retajándék* a.

rókatüdő (növényfaj). — 1741: „Papirosban kötve *róka tüdő* nevű gyükér, annak is haszna vagon orvosságban” (TörtTár. 1903: 553).

rokkán XVI. sz. v.: SzófSz. — 1559: „Az ház valamennire *rokkanni* kezdett.” (TörtTár. 1908: 205.)

römpölyös 'félmeszelyes' 1635: OklSz. — 1632: „Egy *römpölyös* fazekat adjunk d. 1/2.” (MGSz. VIII, 31.)

rusika 'arsenicum' XVII. sz. m. f.: NySz. — XVI. sz. közepe: „Veg egy *ŕn Rwsjkat* 1 *ŕn* borkowet” (Századok 1877: 230); „Vegi 1 *ŕn rusikat* 1 *ŕn* borkouet” (i. h. 229).

sajtóbor (adónem). — 1572: „Az *sajtó bort* is az mely helyek enszokás volt, az dézmás meg vegye és regestromában mingyárást be írja” (MGSz. IV, 28).

sarkantyúér. — Kb. 1570—1580: „az négy ereket, elől az két szügy-eret, és az két *sarkantyú-eret* vágd meg neki [ti. a lónak] és megjógyul” (MGSz. VI, 216).

sásélű 'kétélű'. — 1557: „egy hegyestőr *sásélű*” (TörtTár. 1903: 158); XVII. sz. e. f.: „négyzögű török hegyestőr és *sásélű* hegyestőr-vasak, ezek a szablyavasaknál sokkal drágábbak” (MGSz. VII, 277); „Az hegyestőr-vasak kétfélék: *sásélűk* és négyélűk” (i. h.).

saroglyás kalmár 'vándor árus' (?). — 1576: „az mely szekeres kalmár, ki sokadalmakat jár, ha az nyil vetéskor ithon nincs, mikor az *saroglyás kalmárok* nyilat vetének, tehát azoknak nyilas [ti. helyet] ne aggyanak” (MGSz. IX, 266).

septuch 'kelmeféle'. — 1627: „*septuch* dolman, az ki merő bélelt. *septuch* szoknyátul, az ki prémes” (MGSz. VIII, 38) | 1633: „Az *septuchtól* singtől d. 5.” (i. h. 37).

sertélyes 'sertésöl'. — 1558: „hónap két kűmies megyen alá, kik az *sertelest* rakják” (TörtTár. 1911: 456); „... és az *sertelesnek* az fundamentumját megássák.” (i. h.).

sikatríkat; vö. *síri* XVI. sz. m. f.: SzófSz., *rikat* 1784: SzófSz., *sikat* XVI. sz. v.: NySz. — 1556: „mégis ott *sikatták*, *rékatták* az szegén gyermeket” (TörtTár. 1910: 540).

sleifer 'köszörűs'. — 1731: „Az ide való *sleifertől* szombaton d. 3. Az külső *sleifertől* akármikor d. 12.” (MGSz. VII, 88).

losszer 'lakatos'. — 1559: „mikor az tisler és az *slozar* alá ment vala” (TörtTár. 1911: 461).

sóbehordó 'sórakodó, sómunkás'. — 1591: „Az nyolcz *sóbehordóknak* minden esztendőben 100—100 sójk járt” (MGSz. V, 455).

sóhajó 'sószállító hajó'. — 1591: „Az *sóhajóknak* idején való megcsináltatására, ... szorgalmatos gondja legyen” (MGSz. V, 456).

sóvágó bíró 1591: „Az két *sóvágó-bírónak*” (MGSz. V, 455); „A mikor a *sóvágó bírák* lajtorjákat csinálnak, ... sóvirágot levernek és egyéb szükséges dolgokat megcsinálnak” (i. h. 456).

sóvirág. — 1591: l. *sóvágó-bíró* a.

sövényház 'boronafalú ház'. — 1542: „dacho Janosnak az mý athyankfjának az *suwewen-haza*” (Századok 1870: 489).

strimfli; a *strimfili* alakváltozat a NySz.-ban nincs meg. — 1679: „Három bokor selyem *strimfili*, kettei aranyas” (TörtTár. 1908: 23).

stuc 'karabély; Stutz' 1655: OklSz. — 1654: „16. Item fekete vont *stucz*; 17. Item fekete aczélú *stucz* kicsi. No 3.; 18. Item egy pár kicsin vont *stucz*” (MGSz. X, 175).

stucli; vö. *stucli* (MTsz.). — 1736: „egy új nyuszt *stuczl*” (TörtTár. 1908: 139); „l medvebőr fekete *stuczl*” (i. h. 141).

szabatlan 'szabás nélküli'. — 1579: „ruhák *szabottak* és *szabatlanok* és egyéb-féle asszonyállathoz való ékességek” (MGSz. XII, 266).

szalonnazöld (?). — Kb. 1570—1780: „Végy téntaport és *szalonna zöldet* kösd az ló nyakára, és azonnal ganéjlik” (MGSz. VI, 219).

szalutál. — 1586: „Azt kívánta, hogy törvény szerint látassák meg, miért nem szalutálta az harmincadost” (TAKÁTS, Műv. tan. 347).

szarkulya 'süveg, főveg': egy adat az OklSz.-ban, 1490-ből. — 1528: „zar-kulya iiii cum tolthok cuprien” (TörtTár. 1895: 5).

szepedék 'süppedék'. — 1561: „de alól nagy sáros szepedek volt, annéra, hogy ember el nem mehetet benne” (TörtTár. 1909: 220).

szívóka 'pipaszopóka'. — 1685: „Az pipaszárnak legalább egyiknek olynak kell lenni, hogy az szívókáján csont légyen” (Századok 1870: 651).

szoldát 'katona'. — 1655: „Hasonlóképpen cselekszenek az német kapitán uraim, egyéb tisztviselők, sőt még az közönséges vitézlő rend is, . . . hogy ők soldátok, libertást venticálnak magoknak” (MGSz. V, 583).

szopókanna 'ivóedény'. — 1580: „Egý zopo kanna aranias” (Századok 1877: 552).

szor 'spárga, zsinór'. — 1680—1687: „annak az czernáját — azkit szornak híj-ják vagy penig ispárgának” (MGSz. VI, 326).

szotyma 'fűféle növény'. — 1680—1687: „Mikor sárgát fest, azt az zotyma nevű füvet főzi meg s timsót vet bele” (MGSz. VI, 326); „egyféle füvet zotymá-nak hínak, odabe mindenütt terem a réteken, abban mártja meg, úgy lészen ilyen szép világos zöld” (i. h. 325).

szőlőajándék (adónem). — 1585—1590: „7 kalacot zolo ajandekjat 5” (TörtTár. 1879: 137).

szőlőigazság 'adónem'. — 1585—1590: „Anno Domini 1588. Hozot az Phiredy voros Borocz tudni jllik zolo jgassagot ez iüüendő Eztendore valot” (TörtTár. 1879: 137).

szőlőpásztor 'szőlőcsész'. — 1582: „mikoron az szüretnek ideje elközølge-tett volna, fogadám meg ötet szőlőpásztornak” (TörtTár. 1901: 601).

szunyogháló 1590: OklSz. — 1571: „Egh szuniogh holo 1.” (Századok 1870: 725).

szügyér. — Kb. 1570—1580: l. *sarkantyúér* a.

szürkőpenyeg. — 1580: „Egy szúr köpenyeg” (MGSz. X, 73) | 1598: „Eőregh embernek valós zúr köpenyegh” (MGSz. XI, 61).

tárnokszék 'törvénykezési hely, bíróság' 1565: OklSz. — 1554: „vélem, hogy fel kellett mennem, kiválképpen ha hamar leszen az tárnok szék, mert valami törvénemet apelláltam vala az tárnok székre” (TörtTár. 1908: 452).

tavas 'tavaszi gabona' 1590: OklSz. — 1578: „A hol penig ugyan mostan az mi buzát és tavaszt el kell adni, azt mi tinektek meg jegyeztük, melyet az mint legjobb-ban lehet, ugy adjátok el készpinzen; az az, minden buza kévét két-két pénzen, az tavaszt másfelen” (MGSz. IV, 22).

téledszaka 'télén'. — 1636: „sörtismarháinknak fogyatkozása nélkül, hogy azoknak téledszaka is elégséges makkjok legyen” (MGSz. IV, 340).

tengerinyúl 1597: OklSz. — 1577: „Adtam ismeg egy tengeri nyúl hát gereznát belleni valót” (MGSz. X, 77).

tepsi; a *tepesia* változatra nincs adat (l. KNIEZSA, SzlJsz. 521). — 1571: „Réz gyergja tarto 15. Rez tepesia 3.” (Századok 1870: 725).

térdkötő XVII. sz. e.: NySz. — 1576: „Zambo László fiának egy ezüstös térd-kötőt” (MGSz. XII, 265).

tinna (mértékegység). — 1605: „az dézmás azon mértékkal vegye be az dézmát az minővel ott élnek; ha tinnával élnek, tinnával, ha köböllel, köböllel vegye” (MGSz. IV, 31).

tinóbinó marha 'tinó, növendékállat'. — 1667: „mind Kovács Gáspárt,

's mind a' két Szegedit vagy ökrökkel, vagy *tinó-binó marhákkal*, még 40 forintig contentállya" (TörtTár. 1901: 457).

tokár 'esztergályos'. — 1618: „Egi *thokar* is vagion. Sindelcsinalok is vadnak.” (Urb. II, 61).

tokárság 'esztergályos munka'. — 1680: „Tokár Jancsi *tokársággal* szolgálna” (TAKÁTS, Műv. tan. 93).

tolvajol XVII. sz. e.: NySz. — 1558: „és valahol kit kaphatnak mind tolvayul és mind orvul mind lopnak és *tolvayolnak*” (TörtTár. 1904: 402).

topánka 1838: KNIEZSA, SzJsz. 773. — 1736: „3 karmasin *topánka*” (TörtTár. 1908: 141).

tögyel 'borjazás előtt tögyet növeszt'. — 1554: „valami hatot esmerünk, hogy *tögyelnek*, hogy kiknek véljük Szent György napig megvemheznek” (TörtTár. 1911: 443).

töltelék 'bor, a hordó feltöltésére' 1587: OklSz. — 1574: „Először vittem 15 februari 23 és 2 általag bort, az két általagot *töltelékjére*, ki reá is ment jó részire.” (MGSz. X, 71).

tövisen ül 'tűkön ül'. — 1625: „kire nézve *mint a tövisen úgy ülök* itt, de már az egynehány napot kételen vagyok elvárnom” (TörtTár. 1901: 366).

tróger 'hordár, csomag szállító'. — 1696: „*Trogernek* költözésért dr. 28” (MGSz. IX, 409).

trom 'farönk, oszlop, gerenda'. — 1684: „Azon fűrészmalomnál 34 deszkáknak való *trom* vagyon . . . vagyon *trom* mellett nr. 36” (TAKÁTS, Műv. tan. 351).

tubákol. — 1685: „hogy itten kedvemre *tobákolhassak*, finum fő-dohánt 25 funtot, igen szép s jó öreg tajték-pipát kettőt . . . vegyetek számomra” (Századok 1870: 651).

tucat; a *ducat* változatra a NySz.-ban nincs adat. — 1600: „42 *ducat* réz gyűrű” (MGSz. IX, 203).

tulkó 'nagy kőslap'; egy biztos adat az OklSz.-ban 1573-ból, latin szövegben. — 1665: „Valaki só-padot vágván és felfordítván azt, mely *tulkónak* hivatattik, abból darabokat csinál” (MGSz. IV, 177).

tuszli 'kötött kesztyű, karmantyú'. — 1627: „Három pár *tuszli*” (TörtTár. 1895: 114); „Más fátyol *tuszli*” (i. h.).

türet 'göngyöleg, tekeres' 1594: OklSz. — 1525/1640: „ne legyen szabad . . . daróczt nyereségre venniük sem singgel sem *türettel*” (TörtTár. 1908: 82).

tüzpénz (adónem). — XVI. sz.: „A *tüzpénz* pedig egy-egy forint minden gazda számon” (TörtTár. 1895: 587).

uszkók 'szerb'. — 1552: „úgy juta szolgám, ki azt mongya, hogy Leukovicz az *uskokokkal* Zábrággá jutott” (TörtTár. 1907: 524) | 1655: „Az mely ráczok Kraniczországban lagnak, azkiket *uszkóknak* hínak” (MGSz. V, 583).

üstmü 'ezüst' (?). — 1555: „Minden cselekedeteimben az *üstmi* dolgában velem volt Farkas mester” (TörtTár. 1910: 535); „Azért nem esik vétek az *üstmi* dolgában” (i. h.).

vajda-bor (adónem). — 1668: „hogy annyival inkább könnyebben fizethessék meg az *vajda-bor* árát.” (MGSz. V, 154).

vajdász 'adószedő'. — 1619: „Az *vajdász*, . . . megemlékezvén hitokról . . . a faluban bemenvén . . . abban az faluban lévő soltészt, beretint magokhoz hivatván, azzal az járásbéli krajnikkal együtt” (MGSz. VI, 229); „az *vajdász* . . . mindenektől külön-külön 4—4 pénzt szedjenek, melyet az *vajdász* az úr ő nagysága számára reserválván” (i. h. 230).

váltóműves 'szabó'. — 1702: „Sartores vulgo *Váltóműves*” (Századok 1877: 810).

városigazgató, *városi igazgató* 'városvezető, városi előljáró'. —

1634: „ha az város-igazgató személyeknek tetszeni fog” (MGSz. V, 272); „Afféle kores-márosok penig az város-igazgató személyektől választassanak” (i. h.); „az városi igazgatók . . . in duplo megvehessék” (i. h. 273).

v a r s a h á l ó. — 1730: l. *haltartó háló* a.

v á r t a r t o m á n y 'várkörzet' 1564: OklSz. — 1558: „Ez vártartomán, kgd nehéz néven ne vegye, de ha mindeneken szabadon volnának is az kgd parancsolatja szerint, nem volnának ezek illegek arra” (TörtTár. 1908: 446).

v a s z o r a 'Zeugungsglied' XVII. sz. k.: NySz. — Kb. 1570—1580: „told az vaszarajában, mindjárt elereszti az vizelletit” (MGSz. VI, 219).

vel áltartó 'birtokos nemes' (?); vö. *valál, vëlál* (OklSz.). — 1579: „Az Rába-közi *veláll tartók* személyek szerént ott legyenek.” (TörtTár. 1908: 62); „Az *velálltartó* nemes uraim” (i. h. 62).

vemhez 'csikózik, borjazik' XVI. sz. v.: SzófSz. — 1560: „Ot ben mind az ménések, vemhek jól vannak, még nem *vemheztek* de hamar leszen vemhek” (TörtTár. 1911: 473).

vendel 'vödör'. XVI. sz. v.: NySz. — 1576: „egy pincze palaczk, *vendel* egy, légelek” (TörtTár. 1910: 142).

veresbúza 1642: „Felső és alsó hostat *veres* tiszta *buzát* vetett az pataki majorságban; Tótszer vetett *veres buzát*; Magyarszer vetett *veres buzát*” (TörtTár. 1895: 157).

verseny XVII. sz. k.: SzófSz. — 1592: „ezek is mindenütt oszoljanak három felé Albert, János és Zsuzsánna fiaim és leányom között, minden *vercsem* nélkül.” (Századok 1870: 488).

virághét 'nagyhét előtti hét' 1731: OklSz. — 1580: „Adtam Tarnaky György komámnak *virághétben* kölesön egy ezüst kalánra” (MGSz. X, 88).

vógház 'mázсахáz'. — XVII. sz. e. f.: „idegen helyről negy költséggel és fárad-sággal kell vasat szerezniük, mert az *vogházból* valo vasból csak velve [sic!] avagy igen ritkán munkálkodhatunk tisztességesen.” (MGSz. VIII, 34).

zabszalma. — Kb. 1570—1580: „és *zabszalmának* az tüzével megperkelvén” (MGSz. VI, 217).

zbuor 'juhok összetételése'. — 1619 (az esztrengás juhok tizedeléséről szóló utasításban): „Mivel sok panaszok . . . voltak ez elmúlt *zbuorkor* azokra sedulo reávigyáz-ván” (MGSz. VI, 230); „és ha mi birság esik mind az *zbuortól* fogva eddig, s mind az akkorit diligenter kiszedjék” (i. h. 231).

zelenka 'körtefésélg' 1667: NySz. — 1557: „Kültem te Nagyságodnak az it valo kertéből baraczkot és körtélt *Zelenkát* de kevés lón rajtok” (TörtTár. 1911: 448).

zöldgörög 'Grünspan'. — Kb. 1570—1580: „Holt-tetem ellen. Süsd meg hév vassal, és kössed *zöld göröggel*” (MGSz. VI, 217).

GREGOR FERENC

NYELVJÁRÁSOK

Adatok a XVIII—XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához

I. A XVIII—XX. századi keresztnévanyag vizsgálatához, a névdivat változásának felméréséhez igen kevés adat áll rendelkezésünkre (vö. KÁLMÁN BÉLA; A nevek világa. Bp., 1967. 51—2). Az eddigi kutatások nyomán jobban ismerjük a régi századok magyar névhasználatát, mint a legutóbbi kétszáz esztendőét (MELICH JÁNOS, Kereszt-

neveinkről: MNy. X, 97—107, 149—56, 193—9, 249—55; GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpád-kori török személyneveink. 1915.; PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVII, 158—63, XVIII, 26—34, 93—100. Új kiad.: MNyTK. 115. sz. 1966.; GALAMBOS LÁSZLÓ, A szentírás eredetű személynevek a Várad Regestrumában. 1942.; BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás. 1949.; BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig. 1952.; BÁRCZI GÉZA, A magyar személynevek XVI. századi történetéhez: MNy. LII, 144—57; Uő., A magyar szókincs eredete.² 1958.; KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban: NévTizsg. 1960.; Uő., Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961.; stb.). — BÜKY BÉLA tanulmánya (A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961.) behatóan foglalkozik a névadással és a névgyakorisággal, de csak Budapest VIII. kerületének adataira támaszkodik, és a XIX. század végének öt esztendejét veti egybe a felszabadulás utáni évekkel. LŐRINCZE LAJOS pedig a névválasztás indítékait kutatta a Bukovinából származott székelység körében „A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz” című művében (Bp., 1949.). Másutt (Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez: MNyj. I, 64—94) sok adattal szolgál néhány területről, közlését azonban nem követték újabb, más vidékről eredő névanyagvizsgálatok. Az egész magyar nyelvterületre kiterjedő, földrajzi és történeti szempontot egyaránt figyelembe vevő névdivatvizsgálat eddig nem történt. Pedig egy ilyen jellegű felmérés módosíthat a nevek elterjedéséről, változásairól kialakult képen akkor is, ha az nagyobb vonásaiban, főbb irányaiban tisztázottnak tekinthető.

2. Azt tervezzük, hogy Magyarország nyolc-tíz vidékén elvégezzük az utóbbi két-száz esztendő keresztnév-adásának vizsgálatát. Minden tájegység két-három községében összegyűjtjük az újszülötteknek adott neveket, s ezeket korszakonként vetjük egybe. A községek kijelölésekor az anyakönyvek hozzáférhetőségén kívül arra voltunk tekintettel, hogy azok az illető táj földrajzi, etnikai és nyelvjárási egység jellemző képviselői legyenek, csak magyarok lakják, és ne legyen erős a népmozgalma. Legtöbb község a készülő Magyar Nyelvatlasznak is kutatópontja, ami a gyűjtés megszervezésében nagy könnyebbséget jelentett.

Az adatokat 1895. október 1-ig az Országos Levéltár mikrofilmtárában őrzött egyházi születési anyakönyvek mikrofilm-felvételeiből, utána pedig az illetékes területi állami levéltárak állami születési anyakönyvek másodpéldányaiból jegyeztük ki.

Most, kutatásunk részeredményeként, két terület: a Nógrád megyei palócság és a volt Sopron megyei nyugati nyelvjárásterület két-két községének 1770-től 1950-ig használt keresztnéveit vizsgáljuk meg, és ezek összehasonlításával állapítjuk meg a történeti és földrajzi különbségeket. A Nógrád megyei községek: Patak (1660 lakos) és Nógrádmarcal (960); a Sopron környékiek: Agyagosszergény (1420) és Völcej (730). Valamennyi színmagyar és egységesen katolikus vallású helység. Az egyes vidéken levő két-két község számadatait összevontuk, s így az egyes területeket állítottuk egymás mellé.

A történeti változás megfigyelése céljából nyolc korszakra osztottuk a száz-nyolcvanegy évet. Ezeket úgy választottuk meg, hogy egyrészt összeessenek a magyar és latin nyelvű anyakönyvezés korszakaival. (Az 1830-as évek elejétől 1850-ig, majd az 1860-as évek végétől, illetőleg az 1870-es évek elejétől — községekként egy-két év eltéréssel — vezették magyarul ezen a vidéken a római katolikus egyházi anyakönyveket.) Másrészt történelmi eseményeket és az állami anyakönyvezés kezdetét tettük meg korszakhatárnak. Nem ragaszkodtunk mereven az évszámokhoz. Arra törekedtünk, hogy harminc évnél ne legyen hosszabb egy korszak, ezért az 1800. évet is korszakhatárul választottuk. Így az alábbi időszakokat hasonlítottuk össze: I.: 1770—1800., II.: 1801—1830., III.: 1831—1850., IV.: 1851—1870., V.: 1871—1900., VI.: 1901—1920., VII.: 1921—1944., VIII.: 1945—1950.

A névváltozatokat egy névnek tekintettük addig, amíg azokat az anyakönyvezési gyakorlat következtelenül válogatva használta: *Etel* ~ *Etelka*, *Júlia* ~ *Julianna*, *Mária* ~ *Marianna*, *Róza* ~ *Rozália*, *Teréz* ~ *Terézia* stb. Amikor azonban egy névváltozat önálló névvé vált, mi is külön tüntettük fel. (Legtöbbször nagyon nehéz ennek a pontos idejét meghatározni.) Így önálló névként szerepel a XIX. század végétől a *Bella*, *Berta*, *Ella*, *Elza*, *Janka*, *Lenke*; *Andor*, *Endre*, *Győző* stb.¹

3. Vizsgálódásainkat a használt nevek és elnevezések száma közötti arány megállapításával, a nevek megterhelésének kiszámításával kezdjük. Igen érdekes, hogy a Sopron környéki községekben sokkal több (94) női név fordult elő a teljes időszak alatt, mint a nógrádi községekben (69). Így a soproni női nevek megterhelése kisebb. Itt egy névre 67,53 elnevezés jut, míg Nógrádban 85,71.

A kisebb időszakokat egymással nem vethetjük össze hasonló módon, hogy a történeti fejlődést megállapíthassuk, hiszen némelyik harminc, másik húsz, egy csak hat esztendő foglal magában. Az pedig nyilvánvaló, hogy hosszabb idő alatt több név kerülhet használatba. Megkülönböztetünk tehát relatív megterhelést, amit egyszerűen az egyenemű újszülöttek számának és az elnevezésükre használt nevek számának hányadosa ad, valamint abszolút megterhelést, ami az egyes időszakokon belül egy évre vonatkozóan mutatja az egy névre jutó elnevezések számát. Ezt úgy kapjuk meg, hogy a relatív terhelési mutatót osztjuk a vizsgált időszak éveinek számával. Vagyis:

$$\text{abszolút terhelés} = \frac{\text{összes elnevezettek száma}}{\text{használt nevek száma} \cdot \text{a vizsgált kor éveinek száma}}$$

Az eredményül kapott számok már alkalmasak különböző hosszúságú korszakok névmegterhelésének összehasonlítására.

Női nevek

korszak	Nógrád megye				Sopron környéke			
	össz. elnevezés	felh. nevek	rel.	absz.	össz. elnevezés	felh. nevek	rel.	absz.
			megterhelés				megterhelés	
1770—1800.	1025	26	39,42	1,27	898	19	47,26	1,52
1801—1830.	1069	38	28,13	0,94	1081	29	37,28	1,24
1831—1850.	666	33	20,18	1,01	790	33	23,94	1,19
1851—1870.	690	42	16,43	0,82	822	43	19,12	0,95
1871—1900.	959	39	24,59	0,82	1321	66	20,02	0,66
1901—1920.	677	34	20,18	1,01	632	43	15,86	0,79
1921—1944.	686	29	23,65	0,98	639	58	11,02	0,46
1945—1950.	142	22	6,45	1,07	95	29	3,27	0,54

Azt látjuk, hogy a XVIII. század végén mindkét területen kevesebb női nevet használtak, s így azok terheltsége sokkal nagyobb volt. A XIX. század első harmadában több új női nevet vezettek be, de ez a folyamat lelassult, Nógrád megyében meg is állt a magyar nyelvű anyakönyvezés időszakában. Az állami anyakönyvezés megindulásakor ismét csökkent egy darabig a női nevek száma, és — várakozásunk ellenére — ez történt a felszabadulás utáni években is. Nógrád megyében feltűnően, Sopron környékén is észrevehetően tapasztalható ez.

¹ A községek kiválasztásakor nyújtott segítségért és az adatok feldolgozásához adott módszertani irányelvekért e helyen mondok köszönetet BENKŐ LORÁND tanszékvezető egyetemi tanár úrnak.

A két terület összevetése azt mutatja, hogy a nyugati vidéken a XVIII. században kevesebb női nevet használtak, mint az északon, de a nevek szaporodása, új nevek bevezetése sokkal gyorsabb ütemű volt, s a XIX. század közepére már egyenlő mértékű a női nevek terhelése, attól kezdve pedig a nógrádi rész névgazdagsága alatta marad a Sopron környékinek.

Vizsgáljuk meg ezt a jelenséget a férfinevek vonatkozásában! Az egész korszak anyagán azt tapasztaljuk, hogy Nógrádban használtak több férfinevet (118), és Sopron környékén kevesebbet (107). A relatív megterhelés tehát Nógrádban kisebb (53,39), Sopron környékén valamivel nagyobb (60,39). (Azonos időtartamú korszakok összehasonlítására elegendő a relatív megterhelés.) Azonban ezeket az adatokat az egyes időszakokra felbontva és az abszolút megterhelést kiszámítva a női nevekhez hasonló fejlődési menetet kapunk.

Férfinevek

korszak	Nógrád megye				Sopron környéke			
	össz. elnevezés	felh. nevek	rel.	absz.	össz. elnevezés	felh. nevek	rel.	absz.
			megterhelés				megterhelés	
1770—1800.	1101	50	22,02	0,71	944	30	31,47	1,02
1801—1830.	1133	75	15,09	0,50	1066	58	18,38	0,61
1831—1850.	705	64	11,02	0,55	853	49	17,41	0,87
1851—1870.	772	65	11,88	0,59	820	60	13,67	0,68
1871—1900.	1022	66	24,54	0,82	1405	64	21,95	0,73
1901—1920.	678	45	15,06	0,75	651	40	16,28	0,81
1921—1944.	754	41	18,39	0,70	601	55	10,93	0,42
1945—1950.	136	22	6,18	1,03	122	25	4,88	0,81

A XVIII. század végén sokkal több férfinevet használtak a nógrádi községekben, s a XIX. század elején ez a névállomány még itt is gazdagodott. 1830-tól kezdve azonban egyre csökkent a használatos férfinevek száma, s végül kevesebb lett, mint a Sopron környéki községeké, ahol éppen ellenkező tendenciát, bizonyos fokú gazdagodást tapasztalunk ekkor is. Egyik folyamat sem volt egyenes vonalú, törésmentes. Mindkettőt azonos irányban, de nem azonos mértékben befolyásolta a magyar nyelvű anyakönyvezésre való áttérés. A felhasznált nevek csökkenése, megterhelésük növekedése a nógrádi vidéken nagyobb mértékű, jobban megfigyelhető. A két világháború közötti névgazdagodás pedig Sopron vidékén sokkal erőteljesebb.

Ha a női és a férfinevek számának változását, megterhelésének arányát korszakonként egymás mellé állítjuk, mindkét nemnél azonos irányú változást tapasztalhatunk. A Nógrád megyei helységekre egyaránt névszürkülés, a Sopron környékiekre pedig névgazdagodás a jellemző.

4. Az egész kor (száznyolevanegy év) anyagát vizsgálva a következő 12—12 nevet találtuk leggyakoribbnak:

Nógrád megye			Sopron környéke		
1. <i>Erzsébet</i>	1101	18,6%	<i>Anna</i>	1006	15,7%
2. <i>Mária</i>	858	16,9%	<i>Erzsébet</i>	908	14,3%
3. <i>Rozália</i>	748	12,6%	<i>Rozália</i>	665	10,5%
4. <i>Katalin</i>	461	7,7%	<i>Mária</i>	548	8,6%
5. <i>Anna</i>	398	6,7%	<i>Katalin</i>	528	8,3%
6. <i>Margit</i>	355	6,0%	<i>Terézia</i>	449	7,1%
7. <i>Borbála</i>	291	4,9%	<i>Julianna</i>	210	3,3%
8. <i>Terézia</i>	290	4,9%	<i>Ágnes</i>	204	3,2%

Nógrád megye			Sopron környéke		
9. <i>Ilona</i>	229	3,9%	<i>Gizella</i>	197	3,1%
10. <i>Veronika</i>	188	3,2%	<i>Borbála</i>	195	3,1%
11. <i>Ágnes</i>	150	2,7%	<i>Irén</i>	165	2,6%
12. <i>Viktória</i>	125	2,1%	<i>Éva</i>	116	1,8%
1. <i>István</i>	902	14,3%	<i>József</i>	973	15,0%
2. <i>János</i>	895	14,2%	<i>János</i>	910	14,1%
3. <i>József</i>	768	12,1%	<i>Ferenc</i>	593	9,2%
4. <i>Ferenc</i>	445	7,0%	<i>István</i>	541	8,3%
5. <i>Mihály</i>	346	5,5%	<i>László</i>	324	5,0%
6. <i>András</i>	331	5,2%	<i>Pál</i>	318	4,9%
7. <i>László</i>	202	3,5%	<i>György</i>	268	4,1%
8. <i>Vince</i>	199	3,1%	<i>Mihály</i>	254	3,9%
9. <i>Pál</i>	190	3,0%	<i>Lajos</i>	227	3,3%
10. <i>György</i>	160	2,5%	<i>Gyula</i>	180	2,8%
11. <i>Imre</i>	155	2,5%	<i>Antal</i>	174	2,7%
12. <i>Sándor</i>	153	2,4%	<i>Kálmán</i>	163	2,5%

Amint látjuk, igen nagy különbség található a két vidék legnépszerűbb nevei között. Míg Nógrádban az *Anna* 6,7%-kal az ötödik helyre szorult, Sopron környékén kiemelkedően a legnépszerűbb név. Ugyanez tapasztalható a férfinevek között az *István*-nál. Nógrádban leggyakoribb, Sopron körül majdnem csak fele arányban használatos. A népszerűség második vonalába tartozó nevek között még nagyobbak az eltérések. Nógrádban a hatodik helyet foglalja el a *Margit*, s ez nem is került a 12 soproni név közé. A férfinevek között ilyen Nógrádban az *András* és a *Vince*, Sopron környéki községekben pedig a *Lajos*, *Gyula* és az *Antal*.

Természetes, hogy a kisebb időegységekben változik ez a sorrend. Nincs egyetlen név sem, amely száznyolcvanegy éven keresztül azonos mértékben lett volna használatos. Vagyis minden név „divatnév”, ha kisebb terjedelmű korszakokat hasonlítunk össze. Ilyenkor sokkal jobban szemügyre vehetők a földrajzi különbségek is. Nézzük meg nemenként és vidékekenként a leggyakoribb 12—12 nevet!

I. korszak (1770—1800.)

1. <i>Erzsébet</i>	228	22,3	<i>Katalin</i>	192	21,4
2. <i>Anna</i>	124	12,1	<i>Anna</i>	184	20,5
3. <i>Katalin</i>	123	12,0	<i>Erzsébet</i>	143	15,9
4. <i>Rozália</i>	121	11,8	<i>Terézia</i>	68	7,6
5. <i>Borbála</i>	118	11,5	<i>Mária</i>	61	6,8
6. <i>Mária</i>	99	9,7	<i>Borbála</i>	56	6,2
7. <i>Ágnes</i>	61	5,9	<i>Julianna</i>	52	5,8
8. <i>Terézia</i>	35	3,4	<i>Éva</i>	51	5,7
9. <i>Veronika</i>	26	2,5	<i>Rozália</i>	43	4,8
10. <i>Judit</i>	21	2,0	<i>Judit</i>	22	2,4
11. <i>Éva</i>	15	1,5	<i>Magdolna</i>	9	1,0
12. <i>Ilona</i>	10	1,0	<i>Klára</i>	6	0,7
1. <i>János</i>	213	19,2	<i>János</i>	193	20,8
2. <i>István</i>	179	16,2	<i>Ferenc</i>	149	15,8
3. <i>József</i>	144	13,0	<i>József</i>	139	14,8
4. <i>Mihály</i>	106	9,6	<i>György</i>	129	13,6
5. <i>András</i>	105	9,6	<i>István</i>	97	10,3
6. <i>György</i>	58	5,6	<i>Mihály</i>	60	6,3
7. <i>Pál</i>	48	4,3	<i>László</i>	32	3,4
8. <i>Imre</i>	36	3,3	<i>Pál</i>	31	3,3
9. <i>Márton</i>	31	2,8	<i>Antal</i>	23	2,4
10. <i>Ferenc</i>	30	2,7	<i>Sándor</i>	14	1,5
11. <i>Mátyás</i>	28	2,5	<i>Imre</i>	13	1,4
12. <i>Gábor</i>	13	1,2	<i>Zsigmond</i>	13	1,4

II. korszak (1801—1830.)

Nógrád megye			Sopron környéke		
1. <i>Erzsébet</i>	167	15,6	<i>Anna</i>	223	21,0
2. <i>Rozália</i>	116	10,9	<i>Erzsébet</i>	210	19,2
3. <i>Katalin</i>	99	9,3	<i>Katalin</i>	172	15,8
4. <i>Borbála</i>	91	8,5	<i>Terézia</i>	113	10,4
5. <i>Mária</i>	81	7,6	<i>Rozália</i>	81	7,4
6. <i>Anna</i>	77	7,2	<i>Mária</i>	46	4,2
7. <i>Terézia</i>	75	7,0	<i>Veronika</i>	44	4,1
8. <i>Veronika</i>	66	6,2	<i>Borbála</i>	43	4,0
9. <i>Ágnes</i>	43	4,0	<i>Ágnes</i>	39	3,6
10. <i>Éva</i>	37	3,5	<i>Julianna</i>	39	3,6
11. <i>Viktória</i>	23	3,1	<i>Éva</i>	30	2,8
12. <i>Franciska</i>	20	1,9	<i>Zsuzsanna</i>	9	0,8
1. <i>János</i>	156	13,8	<i>János</i>	189	17,8
2. <i>István</i>	134	11,8	<i>József</i>	174	16,3
3. <i>József</i>	101	8,8	<i>Ferenc</i>	132	12,2
4. <i>András</i>	78	6,9	<i>István</i>	86	8,1
5. <i>Ferenc</i>	57	5,0	<i>György</i>	78	7,3
6. <i>Pál</i>	53	4,7	<i>Mihály</i>	77	7,2
7. <i>Mihály</i>	45	4,0	<i>Pál</i>	55	5,1
8. <i>György</i>	43	3,8	<i>László</i>	41	3,8
9. <i>Mátyás</i>	35	3,1	<i>Imre</i>	22	2,1
10. <i>Imre</i>	34	3,0	<i>Péter</i>	22	2,1
11. <i>László</i>	24	2,1	<i>Antal</i>	16	1,5
12. <i>Ignác</i>	23	2,0	<i>Miklós</i>	16	1,5

III. korszak (1831—1850.)

1. <i>Katalin</i>	105	15,8	<i>Rozália</i>	151	19,2
2. <i>Mária</i>	96	14,4	<i>Anna</i>	142	18,1
3. <i>Rozália</i>	88	13,2	<i>Erzsébet</i>	118	15,0
4. <i>Erzsébet</i>	84	12,6	<i>Katalin</i>	90	11,4
5. <i>Viktória</i>	61	9,2	<i>Ágnes</i>	56	7,1
6. <i>Terézia</i>	36	5,4	<i>Terézia</i>	49	6,2
7. <i>Veronika</i>	29	4,4	<i>Borbála</i>	43	5,5
8. <i>Ágnes</i>	24	3,6	<i>Veronika</i>	21	2,7
9. <i>Borbála</i>	24	3,6	<i>Julianna</i>	19	2,4
10. <i>Anna</i>	21	3,2	<i>Mária</i>	19	2,4
11. <i>Éva</i>	9	1,4	<i>Ágota</i>	13	1,6
12. <i>Krisztina</i>	9	1,4	<i>Franciska</i>	11	1,4
1. <i>István</i>	116	16,4	<i>János</i>	141	16,4
2. <i>János</i>	110	15,8	<i>József</i>	126	16,2
3. <i>József</i>	70	9,9	<i>Ferenc</i>	82	9,6
4. <i>Mihály</i>	53	7,5	<i>Mihály</i>	54	6,3
5. <i>Ferenc</i>	38	5,4	<i>Pál</i>	50	5,9
6. <i>András</i>	34	4,8	<i>Lajos</i>	48	5,6
7. <i>Vincé</i>	29	4,1	<i>István</i>	35	4,1
8. <i>László</i>	28	3,7	<i>György</i>	32	3,7
9. <i>Alajos</i>	21	3,1	<i>László</i>	28	3,3
10. <i>Pál</i>	20	2,9	<i>Károly</i>	22	2,6
11. <i>György</i>	19	2,7	<i>Péter</i>	20	2,3
12. <i>Anzelm</i>	17	2,4	<i>Vendel</i>	20	2,3

IV. korszak (1851—1870.)

Nógrád megye			Sopron környéke		
1. <i>Mária</i>	129	18,7	<i>Rozália</i>	141	17,0
2. <i>Erzsébet</i>	91	13,2	<i>Anna</i>	113	13,8
3. <i>Rozália</i>	77	11,2	<i>Erzsébet</i>	88	10,6
4. <i>Katalin</i>	59	8,6	<i>Mária</i>	73	8,8
5. <i>Terézia</i>	41	6,1	<i>Terézia</i>	49	5,9
6. <i>Margit</i>	37	5,4	<i>Ágnes</i>	48	5,8
7. <i>Anna</i>	30	4,3	<i>Katalin</i>	46	5,6
8. <i>Veronika</i>	28	4,1	<i>Borbála</i>	33	4,0
9. <i>Viktória</i>	22	3,2	<i>Ágota</i>	20	2,4
10. <i>Borbála</i>	21	2,9	<i>Julianna</i>	20	2,4
11. <i>Franciska</i>	20	2,9	<i>Ilona</i>	17	2,1
12. <i>Éva</i>	15	2,2	<i>Magdolna</i>	16	1,9
1. <i>István</i>	106	13,6	<i>József</i>	113	13,8
2. <i>János</i>	94	11,4	<i>János</i>	90	10,9
3. <i>Vince</i>	55	7,1	<i>Pál</i>	64	7,8
4. <i>Ferenc</i>	50	6,5	<i>Ferenc</i>	54	6,6
5. <i>József</i>	50	6,5	<i>István</i>	52	6,3
6. <i>Mihály</i>	39	5,0	<i>László</i>	46	5,6
7. <i>Pál</i>	28	3,6	<i>Lajos</i>	34	4,2
8. <i>Imre</i>	23	3,0	<i>Mihály</i>	33	4,0
9. <i>András</i>	21	2,7	<i>Antal</i>	25	3,1
10. <i>László</i>	19	2,4	<i>Dénes</i>	23	2,8
11. <i>György</i>	15	1,9	<i>Kálmán</i>	23	2,8
12. <i>Miklós</i>	15	1,9	<i>Zsigmond</i>	21	2,6

V. korszak (1871—1900.)

1. <i>Mária</i>	174	18,5	<i>Erzsébet</i>	181	13,7
2. <i>Erzsébet</i>	173	18,3	<i>Anna</i>	163	12,3
3. <i>Rozália</i>	136	14,2	<i>Mária</i>	153	11,6
4. <i>Anna</i>	68	7,1	<i>Rozália</i>	148	11,2
5. <i>Margit</i>	67	7,0	<i>Terézia</i>	90	6,8
6. <i>Katalin</i>	56	5,8	<i>Gizella</i>	88	6,7
7. <i>Terézia</i>	56	5,8	<i>Etelka</i>	48	3,6
8. <i>Ilona</i>	45	4,7	<i>Julianna</i>	38	2,9
9. <i>Franciska</i>	32	3,3	<i>Ágnes</i>	35	2,7
10. <i>Borbála</i>	26	2,7	<i>Ilona</i>	34	2,6
11. <i>Veronika</i>	25	2,6	<i>Ágota</i>	29	2,2
12. <i>Éva</i>	16	1,7	<i>Margit</i>	26	2,0
<i>Julianna</i>	16	1,7			
1. <i>István</i>	138	13,4	<i>József</i>	206	14,6
2. <i>János</i>	129	12,6	<i>János</i>	156	11,2
3. <i>József</i>	103	10,0	<i>István</i>	118	8,4
4. <i>Ferenc</i>	76	7,4	<i>László</i>	90	6,4
5. <i>Mihály</i>	60	5,8	<i>Gyula</i>	86	6,1
6. <i>Sándor</i>	57	5,5	<i>Ferenc</i>	81	5,8
7. <i>András</i>	45	4,4	<i>Lajos</i>	80	5,7
8. <i>Károly</i>	33	3,2	<i>Kálmán</i>	79	5,6
9. <i>Imre</i>	26	2,5	<i>Pál</i>	70	4,9
10. <i>Kálmán</i>	26	2,5	<i>Antal</i>	54	3,8
11. <i>László</i>	25	2,4	<i>Dénes</i>	29	2,1
12. <i>Ádám</i>	24	2,3	<i>Imre</i>	27	1,9
<i>Gábor</i>	24	2,3	<i>Sándor</i>	27	1,9

VI. korszak (1901—1920.)

Nógrád megye				Sopron környéke			
1. Erzsébet	149	21,7	Anna	99	14,5		
2. Mária	119	17,4	Erzsébet	94	13,8		
3. Rozália	117	17,1	Mária	84	12,3		
4. Margit	96	14,0	Rozália	64	9,4		
5. Ilona	54	7,9	Gizella	60	8,8		
6. Anna	36	5,6	Terézia	53	7,8		
7. Terézia	27	3,9	Margit	38	5,6		
8. Katalin	13	1,9	Ilona	29	4,3		
9. Franciska	12	1,8	Julianna	20	2,9		
10. Borbála	6	0,9	Zsófia	18	2,6		
11. Etelka	6	0,9	Irén	17	2,5		
12. Éva	6	0,9	Agnes	11	1,6		
Veronika	6	0,9					
1. József	127	18,7	József	115	17,6		
2. István	103	15,2	János	88	13,5		
3. János	95	14,0	István	78	11,9		
4. Ferenc	68	10,0	Ferenc	49	7,5		
5. Vince	39	5,7	Gyula	35	5,4		
6. László	33	4,9	Pál	33	5,0		
7. Sándor	27	4,0	Lajos	30	4,6		
8. Mihály	25	3,7	László	30	4,6		
9. András	20	2,9	Kálmán	26	4,0		
10. Nándor	19	2,8	Antal	21	3,2		
11. Imre	13	1,9	Béla	10	1,5		
12. Károly	12	1,8	Imre	10	1,5		
Pál	12	1,8					

VII. korszak (1921—1944.)

1. Erzsébet	182	26,5	Mária	100	15,9		
2. Mária	127	18,5	Anna	76	11,7		
3. Margit	125	18,2	Erzsébet	68	10,6		
4. Rozália	85	12,4	Margit	37	5,8		
5. Ilona	68	9,9	Gizella	36	5,6		
6. Anna	26	3,8	Rozália	33	5,2		
7. Terézia	14	2,0	Terézia	24	3,8		
8. Julianna	8	1,2	Ilona	23	3,6		
9. Magdolna	7	1,0	Julianna	18	2,8		
10. Veronika	7	1,0	Magdolna	13	2,0		
11. Borbála	5	0,7	Irma	11	1,7		
12. Franciska	5	0,7	Matild	11	1,7		
1. József	157	20,8	József	79	13,1		
2. István	109	14,7	István	62	10,3		
3. Ferenc	107	14,5	János	45	7,5		
4. János	82	10,8	László	42	6,9		
5. László	50	6,6	Ferenc	41	6,8		
6. Sándor	39	5,2	Imre	39	6,5		
7. András	24	3,2	Alajos	29	4,8		
8. Imre	22	2,9	Kálmán	25	4,1		
9. Nándor	20	2,6	Lajos	22	3,6		
10. Vince	18	2,4	Jenő	18	3,0		
11. Mihály	16	2,1	Antal	17	2,8		
12. Kálmán	12	1,6	Béla	14	2,3		
			Géza	14	2,3		

VIII. korszak (1945—1950.)

Nógrád megye				Sopron környéke			
1. <i>Mária</i>	33	28,1	<i>Mária</i>	12	12,6		
2. <i>Erzsébet</i>	27	19,0	<i>Anna</i>	6	6,3		
3. <i>Ilona</i>	17	11,7	<i>Erzsébet</i>	6	6,3		
4. <i>Anna</i>	16	11,0	<i>Ágnes</i>	5	5,3		
5. <i>Margit</i>	12	8,4	<i>Gizella</i>	5	5,3		
6. <i>Rozália</i>	8	5,6	<i>Irén</i>	5	5,3		
7. <i>Magdolna</i>	6	4,2	<i>Katalin</i>	5	5,3		
8. <i>Terézia</i>	6	4,2	<i>Margit</i>	5	5,3		
9. <i>Katalin</i>	3	2,1	<i>Rozália</i>	4	4,2		
10. <i>Gizella</i>	2	1,4	<i>Zsuzsanna</i>	4	4,2		
11. (A többi név csak 1—1)			<i>Ilona</i>	3	3,2		
12. adattal szerepel.)			<i>Terézia</i>	3	3,2		
1. <i>László</i>	22	16,2	<i>József</i>	21	17,2		
2. <i>Ferenc</i>	19	14,0	<i>László</i>	15	12,3		
3. <i>István</i>	17	12,4	<i>István</i>	13	10,6		
4. <i>János</i>	16	11,8	<i>Gyula</i>	11	9,0		
5. <i>József</i>	16	11,8	<i>János</i>	8	6,5		
6. <i>Sándor</i>	11	8,1	<i>Imre</i>	7	5,7		
7. <i>Imre</i>	5	3,7	<i>Antal</i>	5	4,1		
8. <i>András</i>	4	2,9	<i>Ferenc</i>	5	4,1		
9. <i>Vince</i>	4	2,9	<i>Károly</i>	5	4,1		
10. <i>Béla</i>	3	2,2	<i>Dezső</i>	4	3,2		
11. <i>Gyula</i>	3	2,2	<i>Géza</i>	4	3,2		
12. <i>Nándor</i>	3	2,2	<i>Kálmán</i>	4	3,2		
			<i>Pál</i>	4	3,2		

A leggyakoribb neveket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a női nevek népszerűségének változása nagyobb, szinte nemzedékenként cserélődik sorrendjük egy-egy területen belül is. A férfinevek valamivel stabilabbak, de itt is tapasztalható egyik név lassú előretörése, másoknak háttérbe szorulása. Állítsuk egymás mellé néhány névnek a gyakorisági táblákban szereplő sorszámát!

	Nógrád megye								Sopron környéke							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
<i>Anna</i>	2.	6.	10.	7.	4.	6.	6.	4.	2.	1.	2.	2.	2.	1.	1.	2.
<i>Borbála</i>	5.	4.	9.	10.	10.	10.	11.	—	6.	8.	7.	8.	—	—	—	—
<i>Erzsébet</i>	1.	1.	4.	2.	2.	1.	1.	2.	3.	2.	3.	3.	1.	2.	2.	3.
<i>Katalin</i>	3.	3.	1.	4.	6.	8.	—	9.	1.	3.	4.	7.	—	—	—	7.
<i>Margit</i>	—	—	—	6.	5.	4.	3.	5.	—	—	—	—	12.	7.	4.	8.
<i>Mária</i>	6.	5.	2.	1.	1.	2.	2.	1.	5.	6.	10.	4.	3.	3.	1.	1.
<i>Rozália</i>	4.	2.	3.	3.	3.	3.	4.	6.	9.	5.	1.	1.	4.	4.	6.	9.
<i>Terézia</i>	8.	7.	6.	5.	7.	7.	7.	8.	4.	4.	6.	5.	5.	6.	7.	12.
<i>Veronika</i>	9.	8.	7.	8.	11.	10.	9.	—	—	7.	8.	—	—	—	—	—
<i>András</i>	5.	4.	6.	9.	7.	9.	7.	8.	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Antal</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	9.	11.	—	9.	10.	10.	11.	7.
<i>Ferenc</i>	10.	5.	5.	4.	4.	4.	3.	2.	2.	3.	3.	4.	6.	4.	4.	8.
<i>István</i>	2.	2.	1.	1.	1.	2.	2.	3.	5.	4.	7.	5.	3.	3.	2.	3.
<i>János</i>	1.	1.	2.	2.	2.	3.	3.	4.	1.	1.	1.	2.	2.	2.	2.	5.
<i>József</i>	3.	3.	3.	5.	3.	1.	1.	5.	3.	2.	2.	1.	1.	1.	1.	1.
<i>László</i>	—	11.	8.	10.	11.	6.	5.	1.	7.	8.	9.	6.	4.	8.	3.	2.
<i>Mihály</i>	4.	7.	4.	6.	5.	8.	11.	—	6.	6.	4.	8.	—	—	—	—
<i>Pál</i>	7.	6.	10.	7.	—	12.	—	—	8.	7.	5.	3.	9.	6.	—	10.

A *Mária* mindkét területen fokozatosan lép az első nevek közé, a *Rozália* viszont hirtelen tör előre, s ugyanolyan gyorsasággal esik vissza a népszerűsége. A férfinevek között ilyen gyors szaporodással csak a *László* esetében találkozunk. Érdekes megfigyelni, hogy a *Ferenc* névvel kapcsolatban éppen ellentétes irányú fejlődés tapasztalható a két vidék között. Ahogyan emelkedik Nógrádban a használata, úgy csökken Sopron környékén. Egyes „divatnevek” népszerűsége nem szorítja háttérbe a vidékre legjellemzőbb neveket. Így Nógrádban az *Erzsébet* és *István*, Sopronban az *Anna* és *József* a leggyakoribb (mint ezt feljebb bemutattuk), akkor is, ha egy-egy rövidebb időre az első helyet átadta valamelyik divatos névnek.

6. Az egyenlő arányban található neveket földrajzi szempontból nem tekintjük jellegzeteseknek. Sokkal fontosabbak számunkra azok, amelyek egyik vidék névanyagából teljesen hiányoznak. Minél nagyobb számban fordulnak elő a másik vidéken, annál jellemzőbbek arra.

Csak Nógrádban fordulnak elő (a név után az előfordulás számát adjuk): *Bella* 1, *Dorotya* 1, *Gertrud* 1, *Lea* 1, *Luca* 13, *Ludovika* 1, *Sára* 6; *Ákos* 1, *Alfréd* 1, *Andor* 1, *Ármin* 1, *Aron* 1, *Domján* 1, *Egyed* 1, *Elizeusz* 3, *Énok* 2, *Ézsaiás* 1, *Hermenegildusz* 1, *Hilariusz* 2, *Iván* 3, *Felicián* 1, *Gallus* 1, *Gellért* 1, *Jónás* 1, *Kelemen* 1, *Konrád* 2, *Kristóf Lázár* 2, *Leo* 2, *Linus* 5, *Márk* 7, *Mechteldisz* 1, *Medárd* 6, *Miksa* 1, *Nepomuk* 2, *Pius* 9, *Rafael* 4, *Taddeus* 2, *Tóbiás* 4. — Csak Sopron környékén található: *Albina* 3, *Alojzia* 7, *Anasztázia* 4, *Angyalka* 6, *Attilia* 2, *Augusztá* 1, *Bernadett* 1, *Berta* 8, *Ella* 1, *Elvira* 5, *Emőke* 1, *Eszter* 13, *Filoména* 4, *Flóra* 3, *Gabriella* 10, *Héra* 6, *Ibolya* 2, *Irma* 23, *Izabella Johanna* 2, *Józsa* 1, *Konstantina* 1, *Laura* 1, *Lucia* 1, *Malvin* 1, *Melania* 1, *Neszte* 1, *Paterina* 1, *Stefánia* 1, *Szerafin* 1, *Szerén* 1, *Szidónia* 3; *Adolf* 7, *Albin* 1, *Árpád* 3, *Aurél* 1, *Benjámin* 1, *Ciprián* 1, *Edvárd* 1, *Ervin* 1, *Fridrik* 1, *Frigyes* 2, *Győző* 1, *Izidor* 1, *Jácint* 1, *Léndárd* 1, *Norbert* 3, *Pongrác* 2, *Sebestyén* 2, *Szilveszter* 1, *Vazul* 1, *Veighard* 1.

Különösen a bibliai és martirológiai nevek találhatól kizárólagosan Nógrádban, míg a germán eredetűek és a nyelvújításiak Sopron vidékén. A fentihez hasonló képet ad, és mintegy kiegészíti az elmondottakat, ha egymás mellé állítjuk azokat a neveket, amelyek ugyan mindkét helyen szerepelnek, de előfordulási számuk egyik területen sokkal nagyobb, mint a másikon. Ezek az eltérések minél nagyobbak, annál jobban rámutatnak a vidék jellemző névhasználatára, a nevek földrajzi területhez kötött „divatjára”. Felsorolásunkban a név után vidékenként adjuk előbb a teljes korban talált felhasználás számát, majd az összes adatból való részesedési százalékát.

	Nógrád megyében gyakoribb nevek				Sopron környékén gyakoribb nevek					
	Nógrádban		Sopronban		Nógrádban		Sopronban			
<i>Apollónia</i>		30	0,5	6	0,1	<i>Adél</i>	3	0,1	17	0,3
<i>Borbála</i>	291	4,9	195	3,1	<i>Ágnes</i>	150	1,7	204	3,2	
<i>Erzsébet</i>	1101	18,6	908	14,3	<i>Ágota</i>	6	0,1	71	1,1	
<i>Franciska</i>	98	1,7	44	0,7	<i>Anna</i>	398	6,7	1006	15,7	
<i>Ilona</i>	229	3,9	115	1,8	<i>Brigitta</i>	2	—	23	0,3	
<i>Margit</i>	355	6,0	116	1,8	<i>Gizella</i>	9	0,2	197	3,1	
<i>Mária</i>	858	16,9	548	8,6	<i>Irén</i>	8	0,1	85	1,3	
<i>Petronella</i>	29	0,5	1	—	<i>Julianna</i>	77	1,3	210	3,3	
<i>Veronika</i>	188	3,2	80	1,3	<i>Matild</i>	7	0,1	41	0,6	
<i>Viktória</i>	125	2,1	14	0,2	<i>Olga</i>	1	—	11	0,2	
— — —	—	—	—	—	<i>Paulina</i>	1	—	10	0,2	
<i>Adalbert</i>	10	0,2	3	0,1	<i>Piroska</i>	6	0,1	16	0,3	
<i>Adám</i>	71	1,0	34	0,5	<i>Regina</i>	1	—	12	0,2	
<i>Ágoston</i>	22	0,3	11	0,2	<i>Terézia</i>	290	4,9	449	7,1	
<i>András</i>	331	5,2	41	0,6	<i>Zsófia</i>	10	0,2	45	0,7	
<i>Anzelm</i>	63	1,0	1	—	— — —	—	—	—	—	
<i>Balázs</i>	14	0,2	2	—	<i>Alajos</i>	36	0,5	56	0,9	

<i>Baltazár</i>	10	0,2	5	0,1	<i>Antal</i>	52	0,8	174	2,7
<i>Benedek</i>	27	0,4	1	—	<i>Bálint</i>	21	0,3	51	0,8
<i>Bernát</i>	8	0,1	1	—	<i>Béla</i>	28	0,4	44	0,7
<i>Bertalan</i>	17	0,3	2	—	<i>Dániel</i>	6	0,1	29	0,4
<i>Boldizsár</i>	24	0,4	4	0,1	<i>Dénes</i>	5	0,1	77	1,2
<i>Demeter</i>	11	0,2	1	—	<i>Dezső</i>	8	0,1	18	0,3
<i>Éliás</i>	11	0,2	6	0,1	<i>Elemér</i>	1	—	6	0,1
<i>Ferdinánd</i>	12	0,2	3	0,1	<i>Ernö</i>	4	0,1	19	0,3
<i>Gábor</i>	73	1,2	39	0,6	<i>Ferenc</i>	445	7,0	593	9,2
<i>Gergely</i>	27	0,4	16	0,3	<i>Gáspár</i>	19	0,3	47	0,8
<i>István</i>	902	14,3	541	8,3	<i>Géza</i>	15	0,2	55	0,9
<i>Károly</i>	103	1,6	83	1,3	<i>György</i>	160	2,5	268	4,1
<i>Kázmér</i>	31	0,5	1	—	<i>Gyula</i>	17	0,3	180	2,8
<i>Lőrinc</i>	27	0,4	4	0,1	<i>József</i>	768	12,1	973	15,0
<i>Lukács</i>	25	0,4	6	0,1	<i>Kálmán</i>	52	0,8	83	1,3
<i>Márton</i>	55	0,9	18	0,3	<i>Lajos</i>	62	1,0	227	3,3
<i>Máté</i>	19	0,3	6	0,1	<i>László</i>	202	3,5	324	5,0
<i>Mátyás</i>	92	1,5	26	0,4	<i>Pál</i>	190	0,3	318	4,9
<i>Mihály</i>	346	5,5	254	3,9	<i>Péter</i>	28	0,4	87	1,3
<i>Nándor</i>	50	0,8	3	0,1	<i>Vendel</i>	3	0,1	34	0,5
<i>Orbán</i>	19	0,3	4	0,1	<i>Vilmos</i>	3	0,1	15	0,2
<i>Sándor</i>	153	2,4	83	1,3	<i>Zsigmond</i>	7	0,1	55	0,8
<i>Tamás</i>	31	0,5	12	0,2					
<i>Vince</i>	199	3,1	12	0,2					

Természetesen ezek az eltérések sem arányosan oszlanak meg a száznyolcvanegy év alatt. Egyik korszakra egyik, másira pedig más név gyakorisága jellemzőbb vidékenként. Azonos mennyiségű felhasználásnál is lehetséges, hogy egyik vidéken előbb, másikon később található a legnagyobb gyakoriság, a „hullámhegy teteje”. Az összes nevek gyakoriságának történeti összehasonlításakor azt tapasztaljuk, hogy Nógrád megyében előbb jutottak a nevek a használat tetőfokára, mint Sopron környékén. (33 névnel a nógrádi adatok, 13-nál pedig a soproniak mutatják előbb a nagyobb mérvű elterjedettséget. 16 név esetében egy korszakra esik a legnagyobb gyakoriság.) Különösen szembetűnő ez a női nevek vonatkozásában.

7. Az előző időszakokban használt nevekhez képest új nevek megjelenése sem történt egyszerre a két területen. Alábbiakban felsoroljuk koronként és vidékenként az új neveket:

I. (1770—1800.) Ebben a korban előforduló nevek: Nógrád: *Ágnes, Anna, Apollónia, Borbála, Erzsébet, Éva, Franciska, Ilona, Jozefa, Judit, Julianna, Karolina, Katalin, Klára, Krisztina, Luca, Magdolna, Mária, Márta, Monika, Orsolya, Rozália, Sára, Terézia, Veronika, Zsuzsanna; Ádám, Ágoston, Alajos, Ambrus, András, Antal, Balázs, Baltazár, Benedek, Bernát, Bertalan, Dániel, Dávid, Demeter, Elek, Elizeusz, Ferenc, Gábor, Gáspár, Gergely, György, Ignác, Imre, István, Jakab, János, Jeromos, József, Károly, Lajos, László, Lőrinc, Márk, Márton, Mátyás, Melchior, Menyhért, Mihály, Miklós, Móric, Nepomuk, Orbán, Pál, Péter, Pius, Sámuel, Sándor, Tamás, Tóbiás, Vince, — Sopron: Ágnes, Anna, Borbála, Erzsébet, Éva, Franciska, Héra, Ilona, Johanna, Judit, Julianna, Katalin, Klára, Magdolna, Mária, Rozália, Tekla, Terézia, Zsuzsanna; Adalbert, Ádám, Alajos, András, Antal, Baltazár, Dániel, Dávid, Ferenc, Gábor, György, Ignác, Imre, István, János, József, Károly, Lajos, László, Lukács, Márton, Mátyás, Mihály, Miklós, Pál, Péter, Sándor, Simon, Veighard, Zsigmond.*

II. (1801—1830.) Új nevek: Nógrád: *Ágota, Amália, Brigitta, Cecilia, Eleonóra, Emerencia, Ludovika, Lujza, Margit, Petronella, Viktória, Vilma, Zsófia; Adalbert, Albert, Anzelm, Bálint, Dénes, Domján, Éliás, Farkas, Flórián, Gallus, Gellért, Hermenegildusz, Joáchim, Jónás, Kázmér, Kelemen, Kristóf, Lazár, Lukács, Máté, Mechteldisz, Medard, Rafael, Simon, Taddeus, Vendel, Zsigmond. — Sopron: Adél, Ágota, Antónia, Eszter,*

Jozefa, Margit, Paterina; Ágoston, Ambrus, Anzelm, Balázs, Bálint, Benedek, Bernát, Demeter, Dénes, Elek, Éliás, Fábíán, Farkas, Flórián, Fülöp, Gáspár, Gergely, Jácint, Jakab, Jodáchim, Kálmán, Lőrinc, Máté, Menyhért, Norbert, Sámuel, Tamás, Vendel, Vince.

III. (1831—1850.) Új nevek: Nógrád: *Emilia, Hedvig, Marcella, Tekla; Béla, Boldizsár, Énok, Ézsaiás, Fábíán, Felicián, Ferdinánd, Géza, Gyula, Illés, Viktor, Vilmos.* — Sopron: *Antónia, Aranka, Eleonóra, Etelka, Konstantina, Szidónia; Ferdinánd, Géza, Gyula, Illés, Móríc, Orbán, Vazul.*

IV. (1851—1870.) Új nevek: Nógrád: *Adél, Angéla, Antónia, Dorottya, Gertrud, Kornélia, Matild, Ottilia, Piroska, Regina; Dezső, Egyed, Hilariusz, Jenő, Kálmán, Konrád, Linus, Rudolf.* — Sopron: *Amália, Berta, Brigitta, Emerencia, Flóra, Gizella, Jusz-tina, Marcella, Matild, Orsolya, Ottilia, Regina, Vilma; Adolf, Benjámin, Bertalan, Edvárd, Ernő, Jenő, Lénárd, Melchior, Sebestyén.*

V. (1871—1900.) Új nevek: Nógrád: *Emma, Etelka, Gizella, Hermina, Irén, Jolán, Paulina, Sarolta; Aladár, Alfréd, Ármin, Elemér, Endre, Leó, Nándor, Rezső.* — Sopron: *Alojzia, Anasztázia, Angyalka, Filoména, Gabriella, Hedvig, Hermina, Irén, Irma, Janka, Jolán, Kornélia, Laura, Lenke, Lujza, Malvin, Monika, Olga, Paulina, Petronella, Sarolta, Szerafin, Valéria; Ciprián, Elemér, Emil, Endre, Fridrik, Frigyes, Győző, Izidor, Kázmér, Nándor, Ödön, Pongrác, Rezső, Rudolf, Viktor, Vilmos.*

VI. (1901—1920.) Új nevek: Nógrád: *Aranka, Bella, Edít, Hilda, Janka, Szerén; Ákos, Áron, Emil, Fülöp, Gusztáv, Iván, Miksa, Tibor, Zoltán.* — Sopron: *Albina, Angéla, Attilia, Augusztá, Ella, Elvira, Józsa.*

VII. (1921—1944.) Új nevek: Nógrád: *Lea, Lenke, Olga, Valéria; Andor, Ottó, Ödön.* — Sopron: *Bernadett, Edít, Emőke, Hilda, Izabella, Melánia, Neszte, Stefánia; Aladár, Albin, Alfonz, Árpád, Aurél, Ervin, Gusztáv, Ottó, Szilveszter, Tibor, Tivadar.*

VIII. (1945—1950.) Új nevek: Nógrád: nincs. — Sopron: *Ibolya.*

Amellett, hogy az újonnan megjelenő nevek jellemzőek a korszakra, azt is láthatjuk, hogy a 102 női név közül 41 jelenik meg először Sopron környékén, és csak 35 előbb Nógrádban. 26 női név megjelenése egy korszakra esik a két vidéken. A férfinévvel fordított a helyzet. Nógrád megyében találkozunk először 64, Sopronban csak 32 férfi-névvel. Azonos a megjelenési ideje 44-nek.

8. Egy-egy korszakra az új nevek megjelenésén kívül jellemző az egyes nevek eltűnése, használatból való kiesése. Ez sem történt vidékenként egyszerre. Míg az egyik helyen régiesnek, öregesnek, csúnyának tartanak egy nevet, a másikon népszerű, használata gyakori. Az újonnan megjelenő nevekhez hasonlóan felsoroljuk tájegységekként azokat a neveket, amelyek az előző korszak névanyagában még megvoltak, de az adott korban és később sem fordultak elő. Természetesen ezek nem tekinthetők valamennyien kihaltak (különösen az utolsó időszakban való hiány nem jelenti ezt), de megmutatja a fejlődés tendenciáját, utal a kihálóban levő nevekre:

II. (1801—1830.) Nógrád: *Jozefa; Nepomuk.* — Sopron: *Veighard.* Tehát ezek a nevek még az I. időszakban (1770—1800.) megvoltak, de korszakunkban és utána sem fordultak elő.

III. (1831—1850.) Nógrád: *Ludovika, Lujza, Monika, Orsolya, Sára; Adalbert, Domján, Farkas, Gál, Gellért, Hermenegild, Jakab, Jónás, Kelemen, Lázár, Mechteldisz, Taddeus, Tóbiás.* — Sopron: *Héra, Paterina; Anzelm, Baltazár, Benedek, Bernát, Demeter, Farkas, Jácint, Simon.*

IV. (1851—1870.) Nógrád: *Ágota, Brigitta, Marcella; Adalbert, Albert, Dávid, Ézsaiás, Felicián, Kristóf, Melchior.* — Sopron: *Konstantina; Éliás, Móríc, Vazul.*

V. (1871—1900.) Nógrád: *Apollónia, Dorottya, Gertrud, Hedvig, Kornélia, Krisztina, Ottilia, Petronella, Regina; Ambrus, Baltazár, Bernát, Dániel, Egyed, Fábíán, Fló-*

rián, Hilariusz, Medard, Orbán, Rafael, Simon. — Sopron: Adél, Eleonóra, Jusztina, Tekla, Viktória; Ágoston, Albert, Benjámin, Fábián, Ferdinánd, Fülöp, Illés, Lénárd, Melchior, Sámuel, Tamás.

VI. (1901—1920.) Nógrád: Angéla, Antónia, Eleonóra, Karolina, Luca, Matild, Paulina, Tekla, Viktória, Zsófia; Aladár, Alajos, Alfréd, Anzelm, Ármán, Balázs, Elemér, Éliás, Endre, Énok, Gergely, Illés, Jeromos, Joáchim, Leó, Linus, Lőrinc, Lukács, Márk, Márton, Menyhért, Pius, Vendel, Viktor, Vilmos, Zsigmond. — Sopron: Anasztázia, Antónia, Apollónia, Berta, Cecília, Flóra, Hedvig, Jozefa, Laura, Malvina, Márta, Monika, Orsolya, Ottília, Paulina, Petronella, Szerafin, Szidónia; Ciprián, Dávid, Edvárd, Elek, Flórián, Friderik, Frigyes, Győző, Izidor, Jakab, Kázmér, Máté, Mátyás, Menyhért, Norbert, Orbán, Pongrác.

VII. (1921—1944.) Nógrád: Adél, Ágnes, Bella, Edit, Emerencia, Emília, Hermina, Hilda, Janka, Szerén; Ádám, Ákos, Áron, Elek, Emil, Ernő, Fülöp, Gusztáv, Konrád, Máté, Mátyás, Miksa, Móric, Rezső, Rudolf, Sámuel, Tamás. — Sopron: Attilia, Augustu, Brigitta, Ella, Filoména, Johanna, Józsa, Marcella; Ádám, Adolf, Gáspár, Gergely, Viktor, Vince.

VIII. (1945—1950.) Nógrád: Amália, Aranka, Bernadett, Borbála, Cecília, Éva, Franciska, Lea, Lenke, Olga, Valéria; Ágoston, Andor, Bálint, Benedek, Bertalan, Boldizsár, Demeter, Dezső, Ferdinánd, Gábor, Gáspár, Géza, Ignác, Iván, Kázmér, Miklós, Ottó, Ödön, Péter. — Sopron: Ágota, Albina, Alojzia, Amália, Angéla, Angyalka, Aranka, Borbála, Edit, Elvira, Emília, Emma, Emőke, Eszter, Éva, Franciska, Hermina, Hilda, Izabella, Janka, Jolán, Judit, Karolina, Kornélia, Krisztina, Lenke, Melánia, Neszte, Regina, Stefánia, Valéria, Zsófia; Aladár, Alajos, Albin, Alfonz, Ambrus, Aurél, Bálint, Boldizsár, Emil, Endre, Ernő, Ervin, Gábor, Gusztáv, Ignác, Márton, Nándor, Ottó, Ödön, Péter, Rezső, Rudolf, Sebestyén, Szilveszter, Tibor, Tivadar, Vendel, Zoltán, Zsigmond.

Azt látjuk, hogy a II. korszak (1801—1830.) névvesztése nem nagy; következtetést sem lehet belőle levonni. A III. korszakban (1831—1850.), mikor magyar lett az anyakönyvezés nyelve, elsősorban olyan nevek estek ki a használatból, melyeknek hangalakja nem módosult a magyar fonetikai viszonyoknak megfelelően, sőt latinus *-us* végződésüket sem vesztették el. Tekintettel arra, hogy az 1848—1849-i szabadságharc bukása után egy időre ismét visszatért a latin nyelvű anyakönyvezés, sok ilyen nevet újra használni kezdtek, és végleges mellőzésük csak az V. korszakra (1871—1900.) következett be. Különösen sok név használata szűnt meg a VI. (1901—1920.) és a VIII. (1945—1950.) korszakra, ami az első esetben az állami anyakönyvezés bevezetésével, az egyház befolyásának, sokszor önkényének csökkenésével vagy teljes megszűnésével, második esetben a rövid korszakkal (hat esztendő) magyarázható.

Ha a használatból kiesett neveket földrajzi szempontból nemenként vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a női nevek közül 9-nek, a férfinevek közül pedig 11-nek egyszerre szűnt meg a használata a két vidéken. 25 női nevet és 31 férfinevet Nógrád megyében, 9 női és 25 férfinevet pedig Sopron környékén mellőztek először. (Itt figyelmen kívül hagytuk azokat a neveket, melyek csak egyik vidéken voltak megtalálhatók, és azokat, amelyek az utolsó időszakban is használatosak voltak mindkét területen.)

Az új nevek megjelenését, legnagyobb fokú elterjedését és kihalását egymás mellé állítva a nemek adatainak összevonása után a következő eredményt kapjuk:

	jelent meg először	jutott legnagyobb népszerűsége előbb	halt ki előbb
Nógrád megyében	99	33	56
Sopron környékén	73	13	34

Ebből azt állapíthatjuk meg, hogy a névdivat hatása előbb érintette Nógrád megyét, mint Sopron környékét.

9. Vizsgálódásainkat most nem terjesztettük ki a második, harmadik stb. kereszt- névre. Nem térünk ki az először jelentkező nevek megjelenésének körülményeire, a hasz- nálatba vétel okainak felderítésére, vagyis nem kutattuk az egyes nevek elterjedésének családi és társadalmi vonatkozásait.

Még sokkal több vidék adatait kell összehasonlítani ahhoz, hogy az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan hiteles képet nyerjünk a névadási gyakorlat múltjáról és jelenéről, az egyes nevek elterjedésének idő- és térbeli hatáiról, valamint az egyes vidékekre jellemző nevekről. Még sok részletében kell tisztázódnia az összehasonlítás módszerének, a feltárt és feltárandó adatok tudományos felhasználásának. A fenti tanulmány ilyen jellegű módszertani kísérlet az adatok közlése és statisztikai feldolgozása mellett.

HAJDÚ MIHÁLY

[SZEMLE

Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig*

2. Kisebb terjedelmű tanulmányok. E fejezet tartalmi csoportosítása nem teljesen párhuzamos az előzőével. A szorosabban vett névtani cikkeket további csoportokra lehet szétbontani, ezenkívül a nyelvhelyességi, helyesírási, valamint a recenziós és bibliográfiai vonatkozású névtani cikkek bemutatása végett szükség volt újabb fejezetek felvételére.

A) Egy-egy helynévtípus, illetőleg földrajzi köznévi vizsgálatok:

BACHÁT LÁSZLÓ, Helynévvizsgálatok Szaboles—Szatmárban: A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VIII, 503—13. (Nagyhalász és Nyírbogdány víz- rajzi neveinek vizsgálata). — I. BALASSA, Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur [*fugar, parlag, tanorok, láz*]: Acta Archeologica XVII, 3—6. Э. БАЛЕЦКИЙ, Венгерское *kert* в закавказских украинских говорах: StudSl. VI, 247—65. — FAJCSK MAGDA—SZENDE ALADÁR, Domborulatok és homorodások (Térszíni formák nevei): Miről vallanak a magyar szavak? Bp., 223 l. 73—5. — L. FEKETE, Mit Zahlwörtern gebildete osmanisch—türkische Ortsnamen: AOr. XVIII, 61—71. — R. FISCHER (Leipzig), Zur Interpretation der „Mischnamen“: StudSl. XII, 125—30. — GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar törzsi helynevek: NévtVizsg. 27—34. — Uő., A tatárjárás pusztításának nyomain helyneveinkben [az *-egyháza* és *-telke* utótagú helynevekről]: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára (1961.) 35—8. — IMRE SAMU, Gyepű, gyep: MNy. LII, 213—4. — INCZEFI GÉZA, A Tisza—Maros szöge régi halászatának nyelvi emlékeiből: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1961 I, 29—37. — Uő., A Szeged környéki paprikakultúra legrégebb nyelvi emléke [adatok és magyarázat a *Biberés* 'Paprikás' helynevekre]: MNy. LIX, 68—71. — JAKAB LÁSZLÓ, Telek: MNy. IV, 81—6. — KÁZMÉR MIKLÓS, A *-fa* 'falva' névföldrajza és megterhelése: Bácszi-Eml. 174—80. — KNIEZSA ISTVÁN, A szlovák helynévtípusok kronológiája: NévtVizsg. 19—26. Chronologie der slowakischen Ortsnamentypen: StudSl. V, 173—81. — KÓSA LÁSZLÓ, Adatok a *-fa*, *-fala*, *-falva* utótagú helynevek történetéhez: MNy. LXI, 340—1. — KOVÁCS ISTVÁN, Dőlő: MNy. LIX, 469—71. — LÁZI ILONA, Tanya: MNy. LXI, 219. — LŐRINCZE LAJOS,

* L. MNy. LXIV, 108—22.

Aszó és rokonai: Édes anyanyelvünk 178—9. — MELICH JÁNOS, A *-da, -de* képzőről [a *Várda* ~ *Várad* helységnevek viszonya]: Pais-Eml. 155—60. — MIKESY SÁNDOR, Jeles napok mint helynevek: LŐRINCZE LAJOS szerk. Édes anyanyelvünk 176—7. — MOÓR ELEMÉR, Két erdőfésülés régi neve: *haraszt* és *cserét*: MNy. LX, 97—9. — NYÍRI ANTAL, A *had* és a *szér*: ASzeg. Sectio philologica 1956. Nyelv és Irodalom II, 103—32. — UÓ. Hangutánzó eredetű térszínforma nevek: Néprajz és Nyelvtudomány: V—VI, 55—61. — PAIS DEZSÓ, A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: MNy. LIII, 52—66. — UÓ., Szer: NytudÉrt. 30. sz. Bp., 1962. 91 l. A szerző a *szér* szócsaládhoz tartozó *sark* helynévi alkalmazásait tisztázza (i. m. 52—7). — K. PALLÓ MARGIT, *Telek* 'Grund' — *telek* 'Riemen': NytudÉrt. 38. sz. 191—9. — PAPP LÁSZLÓ, K ö t e l e s és L á n c o s helyneveink: Nyr. LXXX, 240—2. — RÁSONYI LÁSZLÓ, A kiskunsági *-li, -li* > *-la, -le* képzős földrajzi nevek (*Kargala, Ügüle, Kürküle, Csengele*): MNy. LII, 52—61. — REUTER CAMILLO, Gyümölcsény: Nyr. LXXXVII, 368—70. — UÓ., *Tölgy* és *haraszt*: MNy. LXI, 80—9. — UÓ., A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben: Szigetvári Emlékkönyv. Bp., 1966. 107—14. — UÓ., Malogya: Nyr. XCI, 65—70. — SZABÓ DÉNES, Erge: Pais-Eml. 375—83. — SZILÁGYI FERENC, Rengeteg: MNy. LVII, 459—71. — B. SEREBREŇNIKOV, Ortsnamen der Wolga—Oka-Gegend im europäischen Teil der Sowjetunion: ALingu. VI, 85—103. — VÉRTES EDIT, Aszó: MNy. LX, 480—3.

B) Névmagyarázatok:

DR. BAKOS JÓZSEF, Az „egri név” (I. Az Eger név eredete): Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VIII, 163—74. — BÁLINT SÁNDOR, A békési magyarság szegedi csoportjai [Csanádapáca nevééről]: A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961—1962. 115—22. Palánk [Szeged városmagja]: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—1962. 147—59. — BÁRCZI GÉZA, Tevel: MNy. L, 375—9. — CZEGLÉDY KÁROLY, A szavárd-kérdés Thury József előtt és után [Szibéria nevééről]: MNy. LV, 373—85. — UÓ., A Rézváros: AntTan. VII, 211—6. — UÓ., Čořay-quzi, Qara-qum, Kök-Öng: AOr. XV, 55—69; I. OK. XX, 279—94. — UÓ., Kašgarī földrajzi neveihez: Bárczi-Eml. 60—5. — [Csatkaí Endre]: Honnan származik az Erzsébetkert német elnevezése, a Neu Hof? [Sopronban]: SoprSz. X, 389—90. — DANKÓ IMRE, Túrkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai: Nyr. LXXXI, 307—17. — DR. DARNAY (DORNYAY) BÉLA, Mit jelent a sok magyar „Burgundia” helynév?: FöldrKözl. V, (LXXXI), 333—8. — DÖMÖTÖR SÁNDOR, Himeskő és társai: Nyr. LXXXII, 236—7. Girgácia [‘Göcsej’]: MNy. LVI, 364—6. — UÓ., Göcsej és Girgácia: A Göcseji Múzeum Közleményei 17. sz. 259—62. — I. DURIDANOV (Sófia), Urslaw. *Perynъ und seine Spuren in der Toponymie: StudSl. XII, 99—102. — ERDŐDI JÓZSEF, A Kámon helységnév eredete: Vasi Szemle XIX, 110—1. — GAÁL LÁSZLÓ, Dentü-mogyer: MNy. LIII, 27—35. — GÁLDI LÁSZLÓ, *Paele*: Pest XV. századi francia neve: NévtVizsg. 69—71. — UÓ., Deux toponymes d’origine néo-latine dans la Hongrie médiévale: VI. Intern. Kongr. f. Namenf. (München 1958.) 64—5. — UÓ., Sur quelques noms de rivières du bassin danubien: VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Attie memorie II, 15—9. — V. GEORGIEV (Sofia), Zur dakischen Hydronymie: Acta Antiqua X, 115—8. — GRÉTSY LÁSZLÓ, Sestakert: MNy. LXII, 216—20. — GÜLYA JÁNOS, Az orosz Ypan, a ‘Uralgebirge’ etimológiájához: NyK. LXII, 332—7. Zur Frage der Benennung Ypan ‘Uralgebirge’ im Russischen: StudSl. VII, 213—21. — CHRISTIAN J. GUYONVARCH, Arrabona, Arabo-, Aravisci. Megjegyzések egy magyarországi kelta helységnévhez: Arrabona V, 91—100. — GYALLAY DOMOKOS, Fejérnyikó: MNy. LII, 356—7. — GYÖRFFY DEZSÓ, Tokaj nevének eredete: Borsodi Szemle VI/5, 42—5. — GY. GYÖRFFY, Καρπιναίον: Acta Antiqua X, 413—5. — HARCOS OTTÓ, Pécs városának három neve: Vigilia 1962. 6. sz. 341—7. — HÁZI JENŐ, Még egyszer Schlippergasse [soproni helynév]: SoprSz. XI, 97—8. — HEUMANN LÁSZLÓ, Szláv eredetű földrajzi nevek megyénkben: Vasi Szemle XVIII, 599. — HORPÁCSI ILLÉS, Horpács:

Nyr. LXXXVIII, 470—1. — INCZEFI GÉZA, A szegedi táj földrajzi neveiből (*Benefa, Fark, Fehérpart, Franciahegy, Halászka, Hodzsatelek, Kereset, Kúnhalom, Kürü tanyája, Ruki, Subasa, Zákány*): A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1957. 53—67. Insula Lebó: I. m. 1956. 53—7. — Uő., Adatok a párhuzamos helynévadáshoz: Nyr. LXXXII, 107—10. — Uő., Ptrücskös: Nyr. LXXXIV, 375—8. — Uő., Gyűrüs: MNy. LXII, 223—4. — KÁLMÁN BÉLA, Egyek. Furta. Váncsod: MNy. LXI, 343—5. — Uő., Ortsnamenklärungen [Bajcsa, Becsehely, Gelse, Gelétfalva, Misefa, Orbányosfa, Szentliszló]: StudSl. XII, 207—14. — K. S. [KÁROLY SÁNDOR], Budapest: FERENCZY GÉZA és RUCSICZKY ÉVA szerk. Nyelvművelő levelek. Bp., 407 l. (a továbbiakban: Nyelv.) 93—4. — KÁROLYI ANTAL, Ómagyar személy- és nemzetségnevek Szombathely környékének középkori topográfiájában: Vas Szemle 1962/3: 51—6. — KÁZMÉR MIKLÓS, Abony ~ Abanyi: MNy. LV, 122—3. — KNIEZSA ISTVÁN, P é c s város neve: Nyr. LXXXVI, 326—9. — KUNSZERY GYULA, Óperencia: MNy. LX, 348—9. Bergengócia: MNy. LXII, 225—6. — LŐRINCZ JENŐ, Cikola: MNy. LXI, 345—6. — LŐRINCZ LAJOS, Zsebeháza: Édes anyanyelvünk 180—1. — B. L. É. [B. LŐRINCZY ÉVA], Ország- és népnevek: Nyr. LXXXI, 503. — MACZKÓ GYÖRGY, A Perczel névről: Nyr. LXXXI, 328—9. — DR. MADAY PÁL, [Az alföldi Szarvas neve]: Szarvas története 26—9. — MÁDY ZOLTÁN, Három óeurópai folyónévről [Visó, Iza, Mára]: AntTan. IX, 76—8. — Uő., Sopianae: AntTan. X, 47—50. — Uő., Scarabantia: AntTan. XIII, 77—83. — Uő., Zwei pannonische Ortsnamen (1. Sopianae, 2. Scarabantia): Acta Antiqua XIV, 197—210. — MAJOR JENŐ—MOLLAY KÁROLY—VERBÉNYI LÁSZLÓ, Az Ódenburg név történeti magyarázatával kapcsolatos vitáról: SoprtSz. X, 318. — MARJALAKI KISS LAJOS, Eltűnt régi miskolci földrajzi nevek nyomában: Borsodi Szemle IV, 98—9. — A. K. MATVEJEV, Két helynév-magyarázat 1. Vaska, 2. Kerga: NyK. LXVIII, 417—9. — MELICH JÁNOS, Einige Personen- und Völkernamen (III. Über einige deutsche geographische Namen): ALingu. VI, 425—40. — Uő., Szibinyáni Jank: MNy. LII, 129—38; ALingu. VIII, 45—62. [MELICH szerint a *Szibinyáni* név alapszava a szerb *Szibin* helynév, ez pedig azonos a *Sibingrad* 'Erdély' névnek az előtagjával, amely a német *Sibenburg* 'ua.' helynévnek félig fordítása, félig átvétele.] — Uő., Palota: MNy. LIV, 424—35. — MÉRŐ JÓZSEF, A mágocsi Hossziszó dűlő: Művelődési Tájékoztató 1962. április 82—3. — MEZŐ ANDRÁS, Nyíregyháza: MNy. XII, 137—42. — MIKESY SÁNDOR, [Dehenne]: MNy. LII, 392. — Uő., Szentvér: MNy. LII, 477—80. — Uő., Szólát(h): MNy. LIV, 117—8. — Uő., Tirimpó: Nyr. LXXXIV, 481—2. — Uő., [Veszprém megye településneveinek eredete, rövid névmagyarázatok]: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. — Uő., [A *Siklós* név etimológiája]: KOVÁCS ANDRÁS, A Siklói vár története 11—2. — Uő., Tuskolány: MNy. LX, 351—2. — Uő., Murony: Nyr. LXXXIX, 262—4. — Uő., Pamlény [Dabjon]: MNy. LXII, 227. — MÓCSY ANDRÁS, Későrómai helynévváltoztatások a Duna-vidéken: AntTan. XII, 103—5. — MORAVCSIK GYULA, Bizánc neveinek tükrében: AntTan. XIII, 227—34. — JULIUS NÉMETH, Reise um zwei kiptschakische Ortsnamen in Ungarn [Karcag, Debrecen]: UrAltJb. XXXIII, 122—7. — Uő., Kereit, Kérey, Giray [helynévi funkciójukról is]: UrAltJb. XXXVI, 360—5. — PAIS DEZSŐ, A *búcsú* és a *szabad* [V. fej.: *Szabadhegy*]: MNy. LII, 265—71. — Uő., Fejérvényikó: MNy. LII, 357 — Uő., Haj — huj — kaját (VIII. Kajár és Hangony): Zenetudományi tanulmányok VI (Kodály Zoltán 75. születésnapjára), 133—58. — Uő., Szóemésztő közszók és tulajdonnevek: LŐRINCZE LAJOS szerk. Iskolai nyelvművelő 52—61. — Uő., Darabont [Borbánt hn.]: MNy. LVI, 166—72. — Uő., Cotoyd (Egy XI. századi tiszai átkelő nevéhez): MNy. LVI, 111—2. — Uő., [A *Bozol* hn. magyarázata]: MNy. LVI, 242. — Uő., [Kocs ~ Kócs]: MNy. LVII, 515. — Uő., *Úr volt-e valóban Vrsuuru?* [az *Órös* ~ *Órös*, *Órs*, *Órkény*, *Olsa*, *Ócsa*, *Acsád*, *Acsa*, *Ócsárd* helynevekről]: MNy. LVIII, 133—46. — Uő., Névfejtések. *Divék* és társai. *Ginisdorf*, ami nem *Kenéz* ~ *Kiniz* volt: MNy. LIX, 171—8. — Uő., Ola:

MNy. LX, 282—90. — Uő., A *Károly* „*karvaly*” is lehetett: MNy. LX, 363. — Uő., A régi úton a veszélyben forgó *Tátika* név védelmére: MNy. LX, 404—14. — Uő., *Pamlény: malom?* — és az *mn > ml* hangváltozás: MNy. LXI, 455—8. — Uő., Névvizsgálatok a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány segítségével [*Ola, Csilla, Ótevény, Etején*]: MNy. LXII, 69—72. — Uő., Bartina: MNy. LXII, 98. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 322) — PALÁSTI LÁSZLÓ, Franciahegy, Franciavölgy, Franciapusztá: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1962. I, 52—62. — PALKÓ ISTVÁN, Kámon és Kám helységnevek eredet-problémája: Vasi Szemle XIX, 276—9. — PAPP LÁSZLÓ, Theatrum-piac: Nyr. LXXX, 126—7. — P. L. [PAPP LÁSZLÓ], Pásztó: Nyr. LXXXII, 254. — Uő., Inota: Nyr. LXXXIII, 246—7. — Uő., Kálimedence: Nyr. LXXXIII, 516—7. — Uő., Csantavér: Nyr. LXXXIV, 261. — OLGA PENAVIN, Zur Toponymie der alten ungarischen Siedlungen in Slawonien: UrAltJb. XXXI, 262—9. — PETROVICI EMIL, Rom. Oriş, Oriş, Orişa, Orăşani, Orăşeni < magy. Varjas: MNyj. IV, 64—8. Rum. Lingina < magy. Lengyen: NyIrK. I, 27—31. — RÁSONYI LÁSZLÓ, *Köncsög és Kötöny*: Pais-Eml. 435—40. — Uő., Über die geographischen Namen *Tortillou* und *Tatrag*: UrAltJb. XXXIII, 245—51. — Uő., Başkurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine [Baskir és magyar helynévazonosítások]: X. Türk Dil Kurultayında Okunah Bilimsel Bildiriler 1963. Ankara, 1964. 105—12. — Uő., A Kiskunság középkori helyneveihez [*Bezther, Kalas, Ketelegaska, Orgowan, Zomokzallasa*]: MNy. LXII, 164—70. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 322). — Uő., Mit mondanak Szolnok megye földrajzi nevei: Jászkunság III, 75—80. — REUTER CAMILLO, Börgönd—Börgöngye: FöldrKözl. VII (LXXXIII), 187—8. — Uő., Pécs város neve: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. 255—69. (Ism. JAN SKUTIL: ZMK. III, 228.) — Uő., Újabb adat Pécs város középkori latin nevéhez: I. m. 1962. 195—7. — Uő., Malomséd: I. m. 1963. 143—5. — Uő., Ányás (Egy földrajzi névadás története): Tanulmányok a névélettan köréből I. Pécs, 1963. 14 l. (Soksz.) — Uő., Surkuscher: Nyr. LXXXVIII, 198—200. Uő., — Dombócsér: Nyr. LXXXIX, 479—83. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 318.) — Uő., Ájbá, Baraba: MNy. LXI, 348—9. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 120.) — Uő., Körte (a *Lucsi* helynevekről): Nyr. XC, 198—9. — Uő., Véménd: Nyr. XC, 411—3. — Uő., *Pamlény: malom?* — és akkor *Pominócpusztá?*: MNy. LXII, 228. — RÓNAI BÉLA, A komlói Béta-akna nevééről: Művelődési Tájékoztató 1961. május 63—5. — ST. ROSPOND (Wroclaw), Czy Buda (Buda-pest) jest pochodzenia słowiańskiego?: StudSl. XII, 361—7. — SIMONYI DEZSŐ, Pécs „*Quinque ecclesiae*” nevének eredetéről: AntTan. VI, 87—103. — Uő., Sull’origine del toponimo „*Quinque ecclesiae*” di Pécs: Acta Antiqua VIII, 165—84. — Uő., Fenékvár [*Curtinacum*] ókori neve: AntTan. IX, 13—30. — B. SULÁN, Etymologisches. I. Das slawische *babka* ‘*anícula*’ im Ungarischen. II. Zur Herkunft des ungarischen Wortes *róna* ‘Ebene’: StudSl. V, 153—72. — SZABÓ PÁL ZOLTÁN, Régi helynevek régi értelme Pécs vidékén: Művelődési Tájékoztató 1961. december 116—9. — SZABÓ T. ATTILA, Koboz: MNy. LIII, 224—5. — Uő., A moldvai *Zekel vidék* kérdéséhez: MNy. LIV, 103—5. — Uő., Pindus: MNy. LIV, 124—5. — Uő., Ökörítő: Nyr. LXXXVI, 212—5. — Uő., Sarampó, sorompó: Nyr. LXXXVII, 122—7. — SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU, A Tisza legrégibb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések: MNy. L, 105—10. — Uő., The name of the river Tisza: Acta Antiqua II, 77—115. — Uő., A Tisza nevének története a honfoglalásig: Néprajz és Nyelvtudomány III—IV, 99—113. — DR. SZÁNTÓ IMRE, Keszthely elnevezése és kialakulása: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I, 173—94. — SZÍJ REZSŐ, Várpalota nevének eredete: Várpalota. Fejezetek a város történetéből 31—2. — SZÓKE BÉLA, Győr nevééről: Arrabona II, 13—21. — TÖRÖK GÁBOR, Felföldizmus [a *Felföld* helynévről]: MNy. LVI, 216—9. — ÚRHEGYI EMILIA, Garázda: MNy. LV, 531—5. — VALLÓ JÁNOS, Mi a Neuhof [a soproni *Erzsébetkert*] hiteles eredete: Soprsz. X, 389. — VAS JÓZSEF, *Kőszeg* magyar neve: MNy. LXII, 477—

80. — VERBENYI LÁSZLÓ, Néhány megjegyzés az Ödenburg-vitához: *SoprSz.* X, 141—6. — ZOLNAI BÉLA, Spanyolhon [Spanyolország, Spanyolhon, Hispánia]: *MNy.* LIV, 318—22. — ZONGOR FERENC, Kemenesalja és kémények alja. Egy népi névmagyarázatról: *Vasi Szemle* XX, 458—9. — DR. ZSOLT ZSIGMOND, Hodos: *Művelődési Tájékoztató* 1964. november 72—3.

C) Elméleti és módszertani tanulmányok:

JEAN BALÁZS, Le nom propre dans le système de signes linguistiques: VII. Congress. Internazionale di Scienze Onomastiche. Atti e memorie. Firenze, 1962. I, 153—9. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: *ZMK.* IV, 362). — Uő., A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I, 41—52. — BENKŐ LORÁND, Nyelvjárástörténet a névtudományban: *NévtVizsg.* 132—5. — Uő., A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1965. I, 69—76. — DEME LÁSZLÓ, Gondolatok a helynévkutatásról: *NévtVizsg.* 72—4. — EPERJESSY KÁLMÁN, A helynév a várostörténetben: *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 1956. 23—35. — Uő., *A magyar falu története.* Bp., 1966. („Negyedik fejezet. Helynevek születése és elhalása.”: i. m. 95—117. [Példákkal mutatja be, hogyan használhatóak a településnevek, utcanévek és a dűlőnevek a település-, társadalom- és gazdaságtörténet számára.]) — FALLENBÜCHL ZOLTÁN, Régi térképek a táj- és helytörténeti kutatás szolgálatában: *MKSzle.* LXXIII, 411—6. — HADROVICS LÁSZLÓ, Történelem és művelődés a földrajzi nevekben: *Nyr.* LXXXVIII, 315—9. — ILA BÁLINT, Helységneveink ügye és teendőink: *NévtVizsg.* 63—6. — INCZEFI GÉZA, Az összetett földrajzi név fogalma: *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 1962. I, 29—32. — Uő., Határrészneveink tipizálása a név jelentéstartalma és a jelölt táj viszonya alapján: *Id. évkönyv* 1962. I, 33—6. — Uő., A földrajzi nevek hangtani kérdései: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1963. I, 121—9. — Uő., A földrajzi neveket alkotó szókincsről: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1963. I, 131—4. — Uő., A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése: *MNy.* LX, 80—6. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: *ZMK.* V, 160.) — Uő., Névtudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1964. I, 149—60. — Uő., A földrajzi nevek differenciálódásáról: *MNy.* LXI, 75—80. — Uő., A földrajzi nevek tipológiájáról és vele összefüggő kérdésekről: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1965. I, 124—33. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: *ZMK.* VII, 120.) — Uő., A települések belterületének földrajzi neveiről: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1966. I, 69—74. — Uő., A földrajzi nevek nyelvtani kérdései [előadás kivonata]: *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* VIII, 517—9. — Uő., A névadás ökonómiaja a föld megnevezésében: *MNy.* LXII, 72—9. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: *ZMK.* VII, 319—20.) — Uő., A történeti földrajzi nevek lokalizálása: *Nyr.* XC, 302—6. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: *ZMK.* VII, 319.) — KÁZMÉR MIKLÓS, A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez: *NévtVizsg.* 86—9. — MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentésánához: *Pais-Eml.* 189—95. — MIKESY SÁNDOR, Írói névadás — irodalmi névadás: *MNy.* LV, 110—2. — MOLLAY KÁROLY, Sopron várostörténeti kutatása [az utcanévek, dűlőnevek szerepéről]: *SoprSz.* XIV, 331—6. — Uő., Névtudomány és várostörténet. Dágtól Ágfalváig (1195—1416): *SoprSz.* XV, 114—30, 193—206. — PAPP LÁSZLÓ, Tulajdonnevek gyűjtése: MORVAY PÉTER szerk., Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez VII, 23—41. — Uő., Személynevek és helynevek: *MNy.* LVII, 183—94, 325—31. — Uő., A magyar névtan helyzetéről: *Valóság* VI/5, 76—85. — Uő., Baranya eltűnt falvainak kutatása: *Művelődési tájékoztató* 1963. április 73—5. — REUTER CAMILLO, Baranya megyei helynévgyűjtésem: *NévtVizsg.* 75—81. — Uő., Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből: *MNy.* LVIII, 236—42. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: *ZMK.* IV, 49—51.) — Uő., Földrajzinév-gyűjtések

a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. 225–38. — SEBESTYÉN ÁRPÁD, Egy s más az élő dúllónévnyagról: NévtVizsg. 82–5. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Tulajdonnév és köznévv határterülete: MNy. LV, 461–70. — SZABÓ T. ATTILA, Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése: MNy. LIV, 503–9. — SZATHMÁRI ISTVÁN, Név tudomány és stilsztika: NévtVizsg. 191–4. — [TEMESI MIHÁLY], A tulajdonnév és a köznévv jelentéstani különbségei: MNyR. I, 173–5. — UÓ., [A helynevekről]: MNyR. 215–9. — TERESTYÉNI FERENC, Név kutatás és iskola: NévtVizsg. 195–9. — VÉGH JÓZSEF, Regionális nyelvjárási szótáraink és a magyar nyelvjárási szókincs-archívum terve: MNy. LX, 290–303.

D) Nyelvtörténeti tanulmányok:

A magyar bilabialis *v* hang kérdése. PETROVICI EMIL előadása és a vele kapcsolatos hozzászólások: MNyTK. 93. sz. Bp., 1956. 22 l. (I. MNy. LII, 6–26). — J. BALÁZS, Contributions à l'étude des vestiges linguistiques relatifs à la religion primitive des hongrois: ALingu. VI, 145–72. — BÁRCZI GÉZA, Kék: MNy. LIII, 191–2. — JOLÁN BERRÁR, Beiträge zur Geschichte des Lautes *ty* [Atyusz, Battyán, Ják, Türje]: StudSl. XII, 53–7. — DEME LÁSZLÓ, A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez: MNy. LIII, 376–82. — P. HIDVÉGI ANDREA, Adalékok Anonymus nyelvjárásához: MNy. LI, 17–23, 156–163. — KESZLER BOBÁLA, Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzó-előttétellel való feloldása korai jövevényszavainkban: MNy. LXII, 36–46. — KNIEZSA ISTVÁN, Még egyszer a *fa*lu tövégi *u*-járól: MNy. LX, 468–70. — KUBINYI LÁSZLÓ, Adalékok Zala megye nyelvjárás-történetéhez: Pais-Eml. 453–8. — UÓ., Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez: MNy. LXI, 412–9. — LŐRINCZ JENŐ, Veszprém nevének XVI. századi írásáról és ejtéséről: MNy. LVII, 474–5. — MOLLAY KÁROLY, Jövevényszó-kutatás és tárgytörténet. Geszténye: Bárcei-Eml. 249–55. — PAIS DEZSŐ, Negyedik adat a *fa*lu szó *ou* végződésére: MNy. LIII, 267. — PAPP ISTVÁN, Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben: Bárcei-Eml. 288–295. — REUTER CAMILLO, Milyen *fa* a cserefa?: MNyj. XI, 35–41. — SZABÓ T. ATTILA, A magyar bilabialis *v* nyelvméleges jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez: MNy. LVI, 31–43. — UÓ., A magyar *g* és *ä*-féle hangok történetéhez: MNy. LVIII, 10–20. — TÖRÖK GÁBOR, A *fa*lu szó *faló* változatához: MNy. LIV, 140.

E) Településtörténeti tanulmányok:

BÁLINT SÁNDOR, A szegedi tanyavilág benépesedése helyneveink tükrében: Néprajzi Dolgozatok 9. sz. Szeged, 10 l. — BÁNDI GÁBOR, Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. 147–58. — DANKÓ IMRE, Vámosújfalú települése: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve III, 87–93. — UÓ., A bodrogközi Hosszú-rét települése: Id. évkönyv IV, 143–63. — FILEP ANTAL, Győr XVII. századi településtörténetéhez: Arrabona III, 101–9. — FÜZES ENDRE, Adatok a mecseki megosztott településekhez: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 82–103. — KÁROLYI ANTAL, A Herman nemzetség 1259-i oklevele: Vasi Szemle XVIII, 93–8. — DR. KISÉRY LÁSZLÓ, Harangod vidéke: Borsodi Földrajzi Évkönyv II, 71–6. — UÓ., A Bodrogköz és településeinek kialakulása: Id. évkönyv 1958. 28–31. — A. K. MATVEJEV, Az ugor népek ősi letelepülési helyei (nyelvi adatok alapján): NyK. LXIV, 289–97. — MÓDY GYÖRGY, A téglási ásátás településtörténeti vonatkozásai: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. 133–50. — D. PAIS, Eléments ethniques ouest-européens aux environs de Gyulaféhevár du XIIe au XIVe siècle: StudSl. XII, 303–14. — VISNYEVSZKIJ B., Ugorok nyomai az Ural hegység nyugati oldalán: Ethn. LXIX, 70–92.

F) Történeti földrajzi és topográfiai tanulmányok:

G. ALFÖLDY, Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien:

Acta Antiqua X, 357—65. *Σπλαῦνον* — Splonum: Acta Antiqua X, 3—12. ALFÖLDY GÉZA, Municipium Iasorum: Archeológiai Értesítő XCI, 218—21. — DR. BORZSÁK ISTVÁN, Budapest helyének ismerete a görög—római irodalom és a korai középkori térképábrázolások tükrében: Földrajzi Értesítő XIV, 335—51. — CZEGLÉDY KÁROLY, A késő-ókori Belső-Ázsia történeti földrajzához: AntTan. XI, 123—6. — CSALLÁNY DEZSŐ, Adatok Attila székhelyének kérdéséhez: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1959. II, 19—31. — DOMAHIDI SIPOS ZSIGMOND, A „Keresztyén Urak adománya” [Egy 1689-i oklevél problémái]: MNy. LII, 384—7. — ETE JÁNOS, A mohácsi csata helye a dülönevek alapján: Művelődési tájékoztató 1966. február 91—2. — GYÖRFFY GYÖRGY, A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz: Pais-Eml. 407—15. — Uő., Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról: MNy. LIII, 42—51.; — GYÖRFFY LAJOS, Hol volt Nácsaegyháza[?]: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára (1961.) 39—42. — HORVÁTH TIBOR ANTAL, A középkori Szombathely topográfiája: Vasi Szemle 1958. I, 25—33. — DR. IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ, Adatok a XVII. századi és a korábbi idők magyar térképtörténetéhez: Földrajzi Értesítő XVI, 263—73. — JANKOVICH MIKLÓS, Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Hol állott az óbudai klarisszák kolostora?: Budapest régiségei XVIII, 487—97. — Uő., Újlak és Szentjakabfalva helyrajzi adatai az 1702. évi Zaiger tükreben: Budapest régiségei XX, 155—64. — KÁZMÉR MIKLÓS, Helynévazonosítások egy új forrás adataival: MNy. LXI, 338—9. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 120.) — DR. KISÉRY LÁSZLÓ, A Taktaköz vízrajzi kérdései: Borsodi Földrajzi Évkönyv III—IV, 32—40. — KISS ÁKOS, Aynard várának egykori helye: Archeológiai Értesítő LXXXVIII, 122—5. — KOZÁK KÁROLY, A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története: Archeológiai Értesítő LXXXIX, 220—37. — MAJOR JENŐ, A XVIII. század végi Sopron topográfiájának néhány kérdése: Soprsz. X, 122—40. — MARJALAKI KISS LAJOS, A miskolci Kötel Könyv 1702-ből. Miskolc ősi településű jobbágy és zsellér háztelkei: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956. 39—48. — Uő., Miskolc első két utcája: Borsodi Földrajzi Évkönyv V, 65—9. — Uő., A miskolci fűtca topográfiája 1817-ig: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve I, 102—27. — Uő., Miskolc régi mellékutcai: Id. évkönyv II, 133—53. — M. MÁRKUS, A Lipótváros utcahálózatának kialakulása és fejlődése 1787—1872 között: Földrajzi Értesítő V, 325—42. — MÉRI ISTVÁN, Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban: Archeológiai Értesítő LXXXIX, 210—9. — MÓCSY ANDRÁS, A Mons Claudius: Archeológiai Értesítő LXXXVIII, 178—9. — MOLLAY KÁROLY, Sopron a középkor végén: Soprsz. X, 31—42. — IFJ. OLASZ ERNŐ, Elpusztult XI—XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámszon határában: A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1959. 31—9. — PERÉNYI JÓZSEF, A Magna Hungaria kérdéséhez: MNy. IV, 385—91, 488—99. — SUGÁR ISTVÁN, Adatok az egri bektási dervis kolostor történetéhez: Műemlékvédelem V, 51—6. — SURÁNYI BÁLINT, Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez: Történelmi Szemle IV, 220—3. — SZABÓ T, ATTILA, Eltűnt-e az Árpád-kori erdélyi Filesd: MNy. LXII, 340—2. — SZÉKELY DÁNIEL, Osones (Római út kutatás Veszprém megyében): AntTan. X, 50—5. — SZÖVÉNYI ISTVÁN, Topográfiai kérdések Kőszeg város történetében: Vasi Szemle 1963/3, 90—101. — J. J WILKES, *Σπλαῦνον* — Splonum again: Acta Antiqua XIII, 111—25.

G) Az alkalmazott nyelvtudomány névtani vonatkozásai: a helynevek helyesírási és nyelvhelyességi kérdéseivel foglalkozó tanulmányok:

BENKŐ LÁSZLÓ, „Lengyelben jártam...”: Nyr. LXXXIX, 331—3. — DEME LÁSZLÓ, Egyes helységnev-típusaink -i képzős melléknévi származékairól: MNy. LIV, 125—36. — Uő., Helyesírási rendszerünk logikája (D/ A földrajzi nevek írása): Nyr. LXXXVIII, 362—4. — DEME LÁSZLÓ—FABIÁN PÁL—BENCÉDY JÓZSEF, A magyar helyesírás rendszere: NytudÉrt. 54. sz. Bp., 1966. 56 l. „A földrajzi nevek” című fejezet

(39–41) a helynevek helyesírási kérdéseit tárgyalja. — DIENES GEDEON, A magyar nevek orosz átírásáról: MNy. LVII, 227–36. — FÁBIÁN PÁL, *Bécs vagy Wien?*: Pais-Eml. 555–61. — Uő., A földrajzinév-írás további szabályai: I. OK. IX, 427–38. — Uő., Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról: Nyr. LXXXIV, 442–53. — Uő., A Helyesírási Bizottság újabb határozatai: I. OK. XIX, 277–87. — F. P. [FÁBIÁN PÁL]: A külföldi városok nevének használatáról: Nyr. LXXXI, 504–6. — FÁBIÁN PÁL szerk., A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Bp., 1956. Ny tudÉrt. 9. sz. I. OK. IX, 91–150. (A helynevek helyesírásához hozzászólók: TEMESI MIHÁLY, TAKÁCS JÓZSEF, LIGETI LAJOS, KÉZ ANDOR, FÁBIÁN PÁL, DEMÉ LÁSZLÓ). — FÁBIÁN PÁL—FÖLDI ERVIN—IFJ. HÖNYI EDE, A földrajzi nevek és megjelölések írásának fontosabb szabályai. (Hely és év nélkül.) 11 l. — F. V. [FARKAS VILMOS], Felső erdősor, Felsőerdő-sor vagy Felsőerdősor: Nyr. LXXXIII, 519–20. — Uő., Holt-Tisza-part: Nyr. LXXXIV, 405. — FERENCZY GÉZA, Debrecenbe, de: Kanizsára: LŐRINCZE LAJOS szerk. Édes anyanyelvünk 342–4. — F. G. [FERENCZY GÉZA], Dunapart vagy dunapart?: Nyr. LXXXI, 371. Nylev. 302. — Uő., Hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- vagy utótagját?: Nyr. LXXXII, 256–7. — Uő., Névelő használata földrajzi nevek előtt: Nyr. LXXXV, 242–3. — Uő., Keleti pályaudvar: Nyr. LXXXV, 127, Nylev. 299–300. — Uő., Megállóhelyek nevének írásmódja: Nyr. LXXXV, 126–7. — Uő., Afroázsia, afroázsiai: Nyr. LXXXVI, 495, Nylev. 145–6. — Uő., A határozott névelő földrajzi nevek előtt: Nyr. LXXXVI, 256, Nylev. 227–8. — Uő., Földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása: Nyr. LXXXVI, 126–7. — Uő., Üllői út vagy Üllei út?: Nyr. LXXXVII, 389–90. — Uő., Budapest vidéki vagy Budapest-vidéki: Nyr. LXXXVII, 154–5. — Uő., Idegen földrajzi nevek írásmódja: Nylev. 353–4. — Uő., Az Óperenciás-tenger írásmódja: Nyr. LXXXVIII, 342. — Uő., Algír—Algéria: Nylev. 341. — Uő., Kijev—Kiev: Nylev. 341. — Uő., Altaj, Kaspi—Kaspi, Krim—Krim, Ural—Ural: Nylev. 340. — Uő., Összetett földrajzi nevek előtagjának rövidítése: Nylev. 333–4. — Uő., Aggteleki-cseppkőbarlang: Nylev. 300–1. — Uő., Magyar helységnevek meghatározóragos alakjai: Nylev. 217–9. — Uő., A Rózsák terei, Ifjúság útjai (házak): Nylev. 177. — Uő., Feriegyi repülőtér [helyesírása]: Nyr. XC, 107–8. — FODOR ISTVÁN, Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja: NyK. LXVIII, 381–96. — FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE, A térképi névírás időszerű kérdései: Földr.Közl. XIII (LXXXIX), 141–50. — G. L. [GRÉTSY LÁSZLÓ], Soroksári-Duna-ág — soroksári Duna-ág: Nyr. LXXXV, 377. — Uő., Az Andok, a Kárpátok: Nylev. 241. — HADAS FERENC, A magyar tulajdonnevek orosz átírásának kérdéséhez: ADebr. V, 35–46. — KÁLMÁN BÉLA, Fölmegek Budapestre . . . : LŐRINCZE LAJOS szerk. Édes Anyanyelvünk 283–4. — Uő., Az -á végű tulajdonnevek ragozása: Nyr. LXXXVII, 38–9. — KAPÁS FERENC, Čierna n/Tisou-i Átrakó Állomás vagy Čierna n. Tisou-i átrakó-állomás: Nyr. LXXXVIII, 419–20. — R. L. G. [R. LOVAS GIZELLA], Duna—Tisza köze—Duna—Tisza köze: Nylev. 302–3. — Uő., Macedónia—Makedónia: Nyr. LXXXVIII, 341–2. — Uő., Hódmezővásárhely—Holdmezővásárhely: Nyr. XC, 453–4. — LŐRINCZE LAJOS, Győrött vagy Győrben: Édes anyanyelvünk 303–4. — Uő., Lengyelben, Olaszban, Japánban: Nyr. LXXXIX, 333–5. — MAGNA ERZSÉBET, „Velence-tavi . . .”: Nyr. XC, 220–1. — MIKESY SÁNDOR, A névszépítésről: MNy. LIX, 216–21. — H. M. I. [H. MOLNÁR ILONA], A Szovjetunió, Arab Unió helyes írásmódjáról: Nyr. LXXXIII, 371. — Uő., Párizs: Nylev. 273–4. — NYÍRI ANTAL, Körös és Kőrös: Nyr. LXXXVI, 491–2. — RITÓK ZSIGMOND, A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1832 és 1954 között: MNy. LXI, 224–34. — R. É. [RUZSICZKY ÉVA], Dunántúl—Dunántúlon: Nyr. LXXXIV, 506–7, Nylev. 217. — Uő., Állatkert — fogaskerekű vasút, úttörővasút: Nylev. 300. — SZEMERE GYULA, Hogy is írjuk? Bp., 1961. 187 l. („Hangjelölés az idegen szavakban és tulajdonnevekben”: 86–95). — SZ. GY. [SZÉPE GYÖRGY], Idegen földrajzi nevek kiejtése: Nylev. 354–6. — SZEPESY GYULA, Lengyelben, Olaszban, Japánban: Nyr.

XC, 250—4. — Sz. L. [SZÜTS LÁSZLÓ], Idegen földrajzi nevek helyhatározós alakjai: Nylev. 219—20. — Uő., Körös—Kiskörös, Nagykörös: Nyr. LXXXIX, 268. — TAKÁCS F., Névrajzi problémák a térképeken: Geodézia és Kartográfia XII, 96—102. — T. J. [TOMPA JÓZSEF], Egyesült Államok: Nylev. 241—2. — U. I. [URBÁN ILONA], Felmegy Pestre — lemegy Pestre: Nyr. LXXXVI, 253—4. — Igen nagy számú helynév helyesírási problémáiban ad eligazítást az 1961-ben megjelent Helyesírási Tanácsadó Szótár.

H) Egyéb névtani vonatkozású — az előző csoportokba be nem sorolható — tanulmányok:

BÁRCZI GÉZA, A 900 éves Tihanyi Alapítólevél: LŐRINCZE LAJOS szerk. Nyelvművelő 18—28, Iskolai nyelvművelő 18—28. — BENKŐ LORÁND, Megjegyzések terminus technikusokról [*névtan, névkutatás, névtudomány, névészet*]: MNy. LVI, 238—40. — HORVÁTH MÁRIA, Sárszeg. Adalékok az írói (irodalmi) helynévadáshoz: Nyr. LXXXIII, 423—8. — HUTTERER MIKLÓS, Adalékok a *felöldizmus* kérdéséhez [a *Felföld és Alföld* tájegységek elhatárolása]: MNy. LVII, 213—4. — IMPLÓM JÓZSEF, A köröstarcsai hamistanú-mondához: Irtört. L, 165—7. — INCZEFI GÉZA, Néhány megjegyzés hivatalos helynévadásunkhoz: Nyr. LXXX, 242—3. — Uő., A *Győ: gyevi* alakok viszonyának újkori történetéhez: MNy. LIV, 527—8. — KÁLMÁN BÉLA, Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz: Nyr. XC, 150—1. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. VII, 321) — KAPOSI MÁRTON, Arany János „A hamis tanú” c. balladájának kérdéséhez: Irtört. L, 168—70. — KÁZMÉR MIKLÓS, Egy tulajdonnevünk életrajza: Pais-Eml. 419—26. — I. KNEZSA, Hungarica im Lexikon der slawischen Altertümer: StudSl. XI, 11—26. A „Słownik Starożytności Słowiańskich” című (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961.) mű első kötetének magyar vagy magyar vonatkozású szócikkeihez fűzött korrigáló megjegyzések. — KOVACSICS JÓZSEF, A magyarországi hivatalos helynevekről: Földrajzi Közlemények I (LXXVII), 245—52. — LIGETI LAJOS, *Dengizikh* és *Bécs* állítólagos kun megfelelői: MNy. LVIII, 146—52. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. IV, 52—3.) — Uő., *Gyarmat* és *Jenő*: Bárcei-Eml. 230—9. A tanulmány a két magyar és baskír törzsnév kapcsolatát tisztázza, és ezzel kapcsolatban utal a megfelelő magyar helynevekre is. — MADAY PÁL, Anonymus Körösközre vonatkozó adatai a Gesta Hungarorumban: Körös Népe II, 5—14. — MARJALAKI KISS LAJOS, Régi földrajzi nevek eltorzulása Miskolc határában: Borsodi Szemle VII/2, 104—5. — MIKESY ÁLMOS, [Inászó]: MNy. LII, 392. — MIKESY SÁNDOR, Mi legyen az *onomasztika* magyar neve?: MNy. LVI, 236—8. — MOLLAY KÁROLY, A soproni szelídgesztenyések történetéhez. Fejezet a soproni határ történetéből: Soprsz. XIV, 66—70. — MOÓR ELEMÉR, Eltűnt szavak nyomai földrajzi neveinkben: Pais-Eml. 426—31. — ORLICSEK JÓZSEF, Hivatalos helyneveink problémái: NévtVizsg. 57—62. — Uő., A magyarországi helységnevek összefoglalásának kezdeti próbálkozásai és az első hivatalos (1873. évi) helységnevtár: Demográfia 1961/4, 347—62. — PAIS DEZSŐ, [Inászó ~ Inaszó]: MNy. LII, 392. — SÁMSON EDGÁR, Helyneveink ragozásához: MNy. LIX, 336—7. — SIPOS ISTVÁN, Határ- és dűlőneveink történetéből: Bárcei-Eml. 327—9. — Uő., Orts-, Gemarkungs- und Flurnamen in der Zeit der gegenseitigen Berührung zweier Sprachen und im Verlaufe ihres Zusammenlebens: StudSl. IX, 211—27. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Az irodalmi helynévadás: Nyr. LXXXII, 50—61. — SZABÓ FERENC, A belterület története [az egyik fejezet Orosháza utcaneveinek története]: NAGY GYULA szerk. Orosháza néprajza 25—61. — SZABÓ T. ATTILA, A budai hegyek magyar elnevezésének kérdéséhez: Nyr. LXXXIII, 232—233. — Uő., Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás kora: MNy. LVIII, 206—8. — Uő., Acintus ~ Acintos; Cintus ~ Cintos: MNy. LIX, 213—6. — Uő., Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szörványainak hiteléhez: MNy. LXII, 420—4. — ZSOLNAI JÓZSEF, Az épületek nevének változása Ásotthalmon: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965. I, 195—7.

I) Recenziók, névtani hírek, bibliográfiák:

A szemle csak a névtani munkák ismertetéseit sorolja fel a I. I. és II. I. A) fejezetekben. Ezekén kívül az alábbiak írtak recenziókat: FEHÉRTÓI KATALIN, A német névtudomány két újdonsága (WOLFGANG FLEISCHER, Die deutschen Personennamen. Berlin, 1964. TEODOLIUS WIRKOWSKI, Grundbegriffe der Namenkunde. Berlin, 1964.): MNy. LXII, 245–8. — GYÖRFFY GYÖRGY SZABÓ DÉNESnek „A dömösi adománylevél hely- és vízrajza” című (Bp., 1954.) munkájáról: Száz. XCIII, 669. — KELEMEN BÉLA IORGU IORDAN „Toponimia Romineasca” című (Bukureşti, 1963.) művéről: NyIrK. VIII, 271–4. — KÁLMÁN BÉLA VILJO NISSILÄ „Suomalaista nimistöutkimusta” című (Helsinki, 1962.) kötetéről: MNy. XI, 69–72. — KISS LAJOS egyrészt az 1964–1965-i névtani folyóiratokat tekinti át: MNy. LXII, 361–73, másrészt VLADIMÍR ŠMILAUER „Úvod do toponomastiky” című (Praha, 1963.) könyvét mutatja be: Nyr. LXXXVIII, 486–90. — M. G. [MAÁR GIZELLA] EBERHARDT KRANZMAYER—KARL BÜRGER „Burgenländischer Siedlungsnamenbuch” című (Eisenstadt, 1957.) művét ismerteti: Soprsz. XIII, 383. — PAIS DEZSŐ Melich János 85. születésnapján újra közli a HonfMg.-ről 1925-ben megjelent (Napkelet V, 262–5) ismertetését: MNy. LIII, 13–7. — PAPP LÁSZLÓ és KISS LAJOS JÓZSEF STASZEWSKI Słownik geograficzny² című (Warszawa, 1959.) névtárát mutatják be, illetőleg fűznek kritikái megjegyzéseket a magyar vonatkozású helynevekhez: StudSl. VII, 243–63. (Ism. VLADIMÍR ŠMILAUER: ZMK. V, 47–8.)

Névtani eseményekről a következők tájékoztattak: BÁRCZI GÉZA A VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról: Magyar Tudomány IV, 47–8. Megnyitó (Az 1958-i müncheni nemzetközi névtudományi kongresszusról): NévtVizsg. 5–16. — BÁRDOSI JÁNOS, Felhívás Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtése érdekében: Vasi Szemle XIX, 449–55. — HORVÁTH FERENC, A Vas megyei helytörténeti lexikon előkészületeiről: Vasi Szemle XIX, 610–1. — KÁZMÉR MIKLÓS, Magyar névtudományi konferencia: Nyr. LXXXIII, 136–40. Conférence onomastique à Budapest [1958.]: ALingu. IX, 385–90. — LŐRINCZE LAJOS, Nemzetközi névtani kongresszus Münchenben: Nyr. LXXXIII, 136. — Uő., Névkutató kongresszus [Budapesten]: Édes anyanyelvünk 182–4. — MÁRTON GYULA, Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról II.: MNy. LV, 499–510. — MIKESY SÁNDOR, Beszámoló a VI. nemzetközi névtudományi kongresszusról: NyK. LXI, 410–6. — Uő., Eine Kommission für geografische Namen: Onoma VII, 315–6. — Uő., Eine neue Kommission für Namenkunde: Onoma VIII, 418. — Uő., Städtische Kommission für Strassennamen in Budapest: Onoma VIII, 417–8. — Uő., Tagung für Namenforschung in Budapest: Onoma VIII, 343–4. — MOLLAY KÁROLY, Jelentés a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1958. szeptember 25-től 27-ig Budapesten megrendezett névtudományi konferenciáról: MNy. LV, 164–6. — SEBESTYÉN ÁRPÁD, Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők szegedi találkozója: Nyr. LXXXIX, 417–21. — V. Š. [VLADIMÍR ŠMILAUER], Onomastická konference v Budapešti: ZMK. I, 49–52. — VÉGH JÓZSEF, A IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat eredménye: Nyr. LXXXV, 331–4.

Bibliográfiák. — A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája 1961. (Onomasztika 105–10), 1962. (Onomasztika 115–20), 1963. (Onomasztika 85–90), 1964 (Onomasztika 106–11): A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményei, Új folyam I, II, III, IV. — Bibliographie des oeuvres du prof. L. Ligeti: AOr. XV, 7–13. — E. ABAFFY ERZSÉBET, Bárczi Géza tudományos munkáinak jegyzéke: Bárczi-Eml. 375–81. — Э. Балецкий Библиография работ и книжки; StudSl. XII, 465–80. — KÁZMÉR MIKLÓS, Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között: MNy. LII, 238–55. — Uő., Treize ans de recherches toponymiques hongroises (1945–1957): ALingu. VII, 379–411. — Magyar Történeti Bibliográfia 1825–1867. IV. Bp., 1959. 675

1. (Helynevekre vonatkozó bibliográfiai adatok: 35. lap.) — MIKESY SÁNDOR, Pais Dezső irodalmi munkássága: Pais-Eml. 677—85. — Uő., Bibliographia Onomastica. Ungarn (Magyarország) 1952: Onoma IV, 222. 1953: Onoma V, 247—8. 1954: Onoma VI, 268. 1955: Onoma VII, 102—3. 1956—7: Onoma VIII, 159—64. 1958—9: Onoma IX, 192—7. 1960: Onoma X, 147—50. 1961: Onoma XI, 139—44. 1962: Onoma XII, 158—62. — PAPP LÁSZLÓ az ALingu.-ban 1962-től rendszeresen közöl német nyelvű tájékoztatót a hazai nyelvtudomány eredményeiről. Az éves krónikában a helynévvizsgálatokról is számot ad: ALingu. XIII, 362—3, XIV, 366—7, XV, 398, XVI, 383. — PÉTER LÁSZLÓ, Mészöly Gedeon munkássága: ASzeg. In memoriam Gedeon Mészöly 13—30. — URAY GÉZA: Melich János irodalmi munkássága 1942-től 1957-ig: MNy. LIII, 18—9.

KÁZMÉR MIKLÓS

LEVÉLSZEKERÉNY

Cynolter Károly tanárnak, Albertirsa. Vezetékneve iránti kérdésére ezeket felelhetjük: A szóvég tanúsága szerint német név, mégpedig — úgy gondoljuk — a Budweistől keletre az osztrák határ közelében fekvő *Senotín* német *Zinoltén* nevéből (PROFOUS, ANTONÍN, Místní jména v Čechách IV, 1957, 45). A hangmegfelelés szabályos, például a Halle és Erfurt közt található *Zingst* a szláv *Sěnišče* (< *sěno* 'széna'), a Gera környéki *Zedlitz* és a Lipésétől délre eső *Zedlitz* a szláv *Sedlišče* (< *sedlo* 'ülés, szállás, telep') nevéből való. A szóvégi *-en* elesése *-er* képző előtt szabályos; vö. *Göttingen* > *Göttinger*, *Siebenbürgen* > *Siebenbürger*. Hasonlóképpen alakult *Horger* Antal vezetéke is a Feketeerdőben, Tuttlíngentől északra a Duna bal partján fekvő *Horgen* falucska nevéből (nem valószínű, hogy a Zürichi-tó mellett fekvő *Horgen* lenne a névadó, mert svájciak nemigen kerültek hozzánk, de annál többen a XVIII. századi telepítésekkel württembergiek). — Szerintünk tehát családja csehországi eredetű. Támogatja-e ezt a feltevést családja története vagy a családi hagyomány? De hogy német-e vagy cseh-e, azt az ilyen „slavogermanicum”-oknál igen nehéz eldönteni, mert egy német többségű településre kerülő cseh férfi az anyakönyvben szerepelhet német néven. Itt csak lehetőséggel, esetleg valószínűséggel számolhatunk bizonyosság helyett. Segíthetnek a keresztnévek (pl. ŠMILAUER professzor családjának *Augustin*, *Leopold* nevű tagjai a németiség felé mutatnak: ZMK. VI. évf. függelék 5, vö. MNy. LXII, 373) és a földrajzi leírások (pl. Senotínnak PROFOUS i. h. szerint 1842-ben 428 német lakosa volt).

MIKESY SÁNDOR

Kunszery Gyula írja: „A Nyelvőr postája” rovatban (Nyr. LXXXV, 121) W[ACHA] I[MRE] válaszol két olvasónak a címül írt szóra vonatkozó kérdésére. Megállapítja, hogy a *prikulics* erdélyi tájszó, jelentése 'kísértet, boszorkény, lidérc, alakját változtató lény, állattá változó ember, boszorkányos ember vagy asszony'. Rámutat a szó román eredetére is (*vircolac*), és hozzáfűzi: „A szóra sok adatot találhatunk a XVIII—XIX. századi írónk műveiben. Ők is, miként Jókai, főleg 'kísértet' jelentésben használták a szót.” — Ezt kiegészíthetjük egy érdekes XX. századbeli adattal, amely némi jelentésárnyalatot is tartalmaz. A kolozsvári születésű SZABÓ DEZSŐ „Tanulmányok és jegyzetek” című könyvének (Táltos kiadása, Bp., 1920.) előszavában olvassuk: „Kimentem Párizsba. És itt láttam . . . hogy a katolicizmus, gyermekkoromnak ez a máglyás, inkvizíciós, Arbuez Péteres, Johanna pápás *prikulicsa* az embertörténet legnagyobb csodája volt . . .” (8). — A *prikulics* szó jelentése itt az összefüggő szövegből kiérezhetően afféle kísértetszerű mumus, amelyet azonban serdültebb korban már nem szokás komolyan venni, csak a kisgyermeknek ijeszgetésére szolgál. Mindez nemcsak kiegészíti, hanem egyúttal meg is erősíti W. I. fentebb említett választát.

Zangel Mihályné Szutrély Leonának, Budapest. Dr. Szutrély István belgyógyász főorvos szíves felvilágosítása szerint családja Mária Terézia idejében jött hazánkba, és tagjai polgári rendű iparosok voltak. Svájból származnak és nevük a francia *sauterelle* 'sáska' szó megmagyarosodott alakja. Ez társadalmi és nyelvi vonatkozásában eltér az Önök ágának ama hagyományától, hogy a család őse bizonyos svájci *Ritter von Sutterel* volt. — Véleményem szerint a rétoromán *sutorellu* szóból való tirol *Sudrell* vezetéknevből ered (vö. FINSTERWALDER, KARL, Die Familiennamen in Tirol und Nachbargebieten und die Entwicklung des Personennamens im Mittelalter. Innsbruck, 1951. 388, *Zudrell* és *Züdrell* változata is van: 415), azaz végeredményben a latin *sutor* 'varga' származéka. Így tehát megfelel a magyarországi *Sutor*, *Sutoris*, valamint az északi-német *Sütterlin* és a déli-német *Sauder* vezetékneveknek. A német származást megerősíti az 1886-ban nemességet kapott petőci *Szutrély* bajai ügyvéd Lipót keresztnéve (KEMPELEN X, 46). A szóvég hangviszonyaira l. az olyan németből jött neveket mint *Fizély*, *Hanzély* stb.

MIKESY SÁNDOR

Mező András írja: Nemrégiben MIKESY SÁNDOR (MNY. LXII, 226—7) bemutatta a *Hatujjú* vezetéknevre vonatkozó adatait, köztük egyet a Szabolcs megyei Pátróhárról. A XVI—XVII. századi szabolcsi portaösszeírások személyneveinek kijegyzetelése közben magam is többször találkoztam e névvel. (Az összeírásokat a Nyiregyházi Állami Levéltár egyik leltározatlan mikrofilmjén találtam, eredetijük az Országos Levéltárban.) Az első adat 1565-ből való: a mai Nyírbogdány határának északkeleti részén feküdt „Zolnok” falu bírása volt ekkor „Albertus *hatulijw*”, 1576-ban pedig „Ambrosius *hatwijú*”. Az 1565-i *Connumeratio Portarum* „Patroh” falubeli nevei között szerepel „petrus *hatuj*” (1572-ben „petrus *hat wiw*”, 1578-ban „petrus *hatwijú*”), az 1582-iben „Lucas *hatwijú*” és ugyanő az 1588-i összeírásban „Lucas *hattwj*” formában. Egy harmadik helyégen is felbukkan: 1578-ban „Kerezutth” (ma Kótaj, vö. MNY. LXII, 72) faluban s*Judex St(ep)hannus hatwijú*” (1582-ben ugyanilyen alakban a *judex* jelzés nélkül) „s 1588-ban ismét „Stephanus *hatwjw* Judex” nevével találkozunk.

Papp László írja: GREGOR FERENC 1564-ből valónak jelzi ZOLTAI (MGSz. IX, 265) alapján a *hentes* első közzői adatát (MNY. LXIV, 91). A GREGORTól közölt adat ugyanaz, mint amit én 1565-ből valóként tettem közzé (MNY. LXII, 500). — Debrecen város tanácsának az a határozata, amelynek utolsó mondata „Az dźzno hentesek feleol” való „wegezes”, a XVI. századi jegyzőkönyvek második kötetének 53—4. lapján olvasható (egész terjedelmében közöltem ezt a szöveget: *NytudÉrt.* 25. sz. 124); a kérdéses adat az 54. lapon van a jegyzőkönyvben. Ez a kötet 322 számozott lapon 1564. április 27-től 1569. április 24-ig terjedő bejegyzéseket tartalmaz. Az 1. számozott lapon kezdődik „Judicatus Circumspectj do: Blasj Lrätj, die festo Diuj georgj Martj[r]is, Jn Judicem Electj et procreatj Anno do[m]j 1.5.64.”, és az 1—40. lapokon vannak 1564. évi bejegyzések. A 40. lapon megkezdődnek, és a 88. lapig tartanak az 1565. évi bejegyzések. Mi téveszthette meg ZOLTAI-t? Ha nem egyszerű sajtóhibáról van szó, csak arra gondolhatunk, hogy az új bíró hivatalba lépésének a 63. lapon történt bejegyzése: „Judicatus Circumspectj doňj Gregorj Lrätj, feria tercia in festo diuj georgj Martiris Jn Judicem Creatj. Anno doňj. 1.5.65.” Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az előbbi lapokon levő szövegek 1564-ből származnak. — Jelenlegi ismereteink szerint *hentes* szavunk első közzői adatának éveként 1565-öt kell tekintenünk. (A debreceni XVI. századi jegyzőkönyvekre l. MNY. LI, 370 és *NytudÉrt.* 25. sz. 112 kk.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. III. 28. — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív.

68.65372 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszszegek (tagsági díj, kiadványok ára, celtámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Incefi Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hangiejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rác Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdiés Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16. Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvtan anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *o* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutas Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei *ö-ző* nyelvjárási. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelv-tudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.

Kérjük tagjainkat, hogy tagdíjukat a Társaság csekkszámlájára 1968. augusztus 15-ig befizetni szíveskedjenek.

LXIV. ÉVF.

1968. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

447. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1968

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Dugonics András nyelvéről és stílusáról.....	257
<i>Tompa József</i> : Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség	262
<i>Mollay Károly</i> : Szófejtés és tudománytörténet	278
<i>S. Meggyes Klára</i> : A szócsaládon belüli szinonimia a <i>ver</i> igében és visszaható származékaiiban	290
<i>Mikesy Sándor</i> : Adalékok a személynevek földrajzi körzetek szerint való jelentkezéséhez	300
<i>Fehértői Katalin</i> : Egy XIV. századi nagybirtok jobbágynak személynév-anyaga	317
Kisebb közlemények. <i>Sima Ferenc</i> : Hirtel, mezejtel, sajtal	331
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Csöre Pál</i> : Harasztfa, haraszt erdő. — <i>Horpácsi Illés</i> : Kecsegtet. — <i>Kiss Lajos</i> : Még egyszer a <i>miskáról</i> -ról. — <i>Pais Dezső</i> : Szomotor: Szomorú-tor — Rihó-tábor. — <i>Reuter Camillo</i> : Fagyal..	334
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács Sándor Iván</i> — <i>Kulcsár Péter</i> : Száz adat „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” I. kötetéhez. — <i>Papp László</i> : Magyar nyelvemlékek a brünni levéltárban	347
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos</i> : A szótagzáró <i>l</i> kérdéséhez. — <i>Kiss Jenő</i> : A szótagzáró <i>l</i> a rábaközi Mihályiban	355
Szemle. <i>Abaffy Erzsébet</i> : A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig	364
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIV. közgyűlése. — Hasan Eren tiszteleti tagunk üdvözlése.....	372
Levélsek rény. <i>Fettich Nándor</i> : Válasz Pais Dezsőnek a zempléni honfoglalás kori fejedelmi sír dalgában. — <i>Pais Dezső</i> : Tehát Árpád mégsem volt apa-gyilkos, de <i>Szomotor</i> mégis <i>Zomorutor</i> volt?	382

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-ÁRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámlaszám: 46;

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 30,- Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Fellívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXIV. ÉVF.

1968. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Dugonics András nyelvéről és stílusáról*

1. Dugonics András, akire ezekben a napokban kegyelettel és — bátran mondhatjuk — jogos büszkeséggel emlékezünk, Etelka című regénye harmadik s egyben utolsó kiadásának második kötetét a következő verssel vezette be:

Levegő Bük-fákat,
Üdö a' sziklákat
Avíttya képzetlenül.
Mint Fenyőt a' kis Szú,
Úgy szívet a' nagy Bú
Emíszti érzetlenül.
Veszni így indulunk,
Lassan el is múlunk,
Nincs semmi végetlenül.

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének ez a nagy tudósa és költője, Szeged városának és népének ez a nagy szerelmese százötven évvel ezelős elköltözött az élők sorából. És mégsem „múlt el”! Nem felejtkeztünk el rólat és nem fogunk elfelejtkezni a jövőben sem. Nemcsak azért, mert a múlt alapja, ismerete nélkül nem érthetjük meg a jelent, és nem építhetjük eredményesen a holnapot. Nemcsak azért, mert igenis nagy szükségünk van azokra a „hajszálgyökerek”-re, amelyekről nemrégiben Illyés Gyula beszélt, s amelyek egy-egy népnek, egy-egy nemzetnek önérzetet, életerőt adnak. Hanem azért is, mert Dugonics életművének nem kis hányada sokkal több, mint hagyomány. Hány óáltala alkotott szó, kifejezés él ma is nyelvünkben! Hány olyan szó-
lást, közmondást emlegetünk napjainkban is, amelyet ő lesett el a nép ajkáról, és jegyzett fel első ízben, mintegy az örökkévalóság számára! Hányszor tűnik úgy műveit olvasva, hallgatva, mintha a messze múlt valóságos vagy elképzelt alakjainak tetteiben, párbeszédeiben a mai, illetőleg a tegnapi szegedi emberek élnének, mozognának, szólalnának meg! És mindaz, amire rokonszenves egyénisége egy életen át példát mutatott: a múlt megbecsülése, a tudományok tisztelete, odaadó törődés a nép és a nemzet nyelvével stb., vajon nem jelent-e a ma számára is követendő utat? . . . Ezt az élő Dugonicsot óhajtjuk most megidézni, elsősorban nyelvén, stílusán keresztül.

2. Ismeretes: a nyelv úgy tölti be az emberek egymás közötti érintkezését biztosító, azaz társadalmi feladatát, hogy a nyelvet használók — a költők, írók is — írás vagy beszéd közben a rendelkezésükre álló szavak és kifejezések, nyelvtani szerkezetek és hangtani, kiejtésbeli megoldások mint lehetőségek, variánsok között — spontánul vagy nagyon is tudatosan — válogatnak; mégpedig a mondanivaló tárgyától, céljától és különböző körülmé-

* Elhangzott korreferátumként 1968. május 6-án Szegeden, a József Attila Tudományegyetem aulájában a Dugonics-Emléknapok alkalmából.

nyeitől függően, és persze az író vagy beszélő személy egyéniségétől is meghatározottan. Vagyis — most már szűkítve a kört — az írónak, költőnek van egy szavakból, kifejezésekből, nyelvtani szerkezetekből stb. álló anyagraktára (amelybe természetesen nemcsak az általánosan elterjedt nyelvi jelenségek tartoznak bele, hanem az illető író, költő egyéni alkotásai is): ez a nyelv. És ebből a raktárból válogat mindenkor, a fentebb említett tényezőtől függően: így jön létre a stílus.

Egy kiemelkedő egyéniség stílusa — különösen ha figyelembe vesszük az újabb, mostanában alakuló műelemző eljárásokat is — többféleképpen megközelíthető. Minthogy egy rövid korreferátum keretei nem teszik lehetővé az alaposabb elemzést, ezúttal Dugonics nyelvének és stílusának — szigorúan szét sem választva őket — csupán a (saját korában s ma is) legjellemzőbb vonásaira mutatok rá.

3. Nyissuk föl bárhol Dugonics András műveit: verses és prózai munkáit, regényeit és drámáit — szinte függetlenül attól, hogy ott éppen milyen idegen tárgyat ültetett át magyar talajba, hogy a történet keretétül melyik régi kort választotta —, nyelvének — stílusának négy vonása ötlük azonnal szemünkbe: 1. a szegedi nyelvjárás elemeinek, továbbá a szegedi népi élet jelenségeinek szerepeltetése; 2. régi szavak felújítása s a régebbi korok történetének akár magában a mesében, akár a hozzáfűzött jegyzetekben való felidézése; 3. új szavak, kifejezések alkotása; 4. bizonyos idegenszerűségek, főként a mondat szerkesztésben.

Úgy gondolom, az a körülmény, hogy Dugonics az említett és még említendő eszközökhöz nyúl, s továbbmenve: hogy egyáltalán szépirodalmi és tudományos munkálkodást fejt ki, lényegében egyféleképpen magyarázható. Akkor, amikor Schedius Lajos, az egyetem esztétikatanára nyíltan hirdeti, hogy a mi nyelvünk „incapax culturae”; amikor Révai Miklós ilyen szavakra fakad: „A magyar iskola mindenütt rosszul áll . . . , de legrosszabbul az universitásnál”; amikor minden eszközzel folyik a németesítés — Dugonics be akarja bizonyítani, hogy a magyar nyelv is alkalmassá tudományok és a szépirodalom művelésére, és arra törekszik, hogy nemzetet olvasóvá, művelté váljék. „Én megmutattam — írja »Tudákosság« című matematikai művével kapcsolatban —, hogy ha a tudákosság magyarul taníthatna, más idegen nyelvre éppen nem lenne szükségünk, a mint is azon két tudákos könyvemben semmi más szavakkal nem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal.” (Följegyzései 16.) És így nyilatkozik „Az arany pereczek” előszavában: „A’ mi pedig a’ Magyarnak ízemeit felnyitotta, nem-egyébb; hanem a’ mostan erőt-vett olvasás, és Napjainkban a’ kurta tapasztalás. Vajha mindeneket magyarul olvashatna a’ Magyar. Anyai nyelven bé-köfzöntt Igazságok hamar gyökeret verhetnek a’ termékeny Magyar fízbén”.

E nemes céloknak — amelyeket így summáz a „Gyapjas vitézek” előszavában: „Hazám’ nyelvének csinosítása, ’s-az Olvasók’ kedvének legelte-tése” — a megvalósítása érdekében vajon hova fordulhatott költőnk új, kifejező, színes és változatos nyelvi anyagért? Mindenekelőtt szeretett szülőföldjének a nyelvkincséhez. A család, főként az édesanya vonzása; a később is Szegeden töltött vakációk; a tanároknak, elsősorban Tapolcsányi Gergelynek és Horváth Benedeknek a buzdító szavai stb. mind, mind hozzájárultak ahhoz, hogy Dugonics már diákkorában érdeklődött a népdalok iránt, 1770-től pedig szinte egészen addig, amíg ki nem esett kezéből

a toll, állandóan figyelte és tervszerűen gyűjtötte — Szegeden és mindenütt, ahol megfordult — a sajátos, népi szavakat, kifejezéseket, szólásokat és közmondásokat, de a népi s részben polgári hagyományokat és szokásokat is (l. bővebben PRÓNAI ANTAL, Dugonics András életrajza. Szeged, 1903. passim). Ilyenformán mintegy kialakítva azt az elvet, hogy a régi a népivel vagy a népivel is ábrázolható, Dugonicsnak csaknem valamennyi művében találkozunk a XVIII. századi szegedi tájnyelv hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani, valamint frazeológiai jelenségeivel, ahogy Móra Ferenc mondja: „Minden írása tele van szegedi izzel, színnel.” Etele például így beszél Etelkához: „Oh pityörögnél még egy-keveset, édes Etelkám! Ma látlak leg-is-leg-elsőben valami gyötrelömmel vesződni. De oj ritka örömet tapasztalom benne: hogy szóval ki nem-mondhatom. Csak igaz az, a'-mit a' Magyarok tapasztalva mondanak: hogy a' sírás meg-nem-rútíttya a' szépet; hanem ékesebbnek mutattya. A' rútat pedig még-rútabbnak láttattya. Oh! pityörögnél még egy keveset!” (Etelka³ 246.) Emellett megjelennek a korabeli szegedi élet jellegzetes alakjai. A néprajz számára is hiteles és tanulságos képet kapunk például egyes foglalkozásokról, szokásokról; leírja Dugonics Szegedet és környékét, felsorolja a földrajzi neveket stb. Milyen hangulatos és ugyanakkor alapos a halfajták s a halászat bemutatása például a következő részletben: „Az úgy nevezetett *Maros töben*, éppen kellő-közepére a' szőke *Tiszának*, az öreg-hállókat terítettette *Zalánfi*. Csudálatos nagy számmal úszkáltnak ezen üdőben a' sokféle halak: úgy-mint a' pettyegedett högyös-órú *Sőregök*; a' nagy-szájú halhéjjatlan *Harcák*; a' piros-sziromnyájú kövér *Pontyok*; a' föl-állott órú szálkátlan *Ketsegék*. Úntig elég *Dévér*, *Süllő*, *Búció*, *Márna*, *Menyhal*, *Sügér*, *Compó*, *Kárász*, *Tok*, *Viza*, *Czigány-hal*. Szám nélkül a' *Gárda*-keszegek; a' *Kerek*-keszegek; a' *Jász*-keszegek; a' *Tamás*-keszegek, a' *Vörös-szárnyú*-keszegek.” (Uo. 223.) És néhány sorral lejjebb: „De még a' halászatnak külömbféle nemében-is igen nagy kedve telhetett a' föl-épüléshez-közelpető Fejedeleme-nek. A' *Tisza*' közepében (a'-mint ez-előtt-is mondám) az *Öreghállókat* szemlélte. Láta a' *Pirittyeket* ama' régi *Porgánnál*. A' háta *Porondok* mellett a' *Kecéket* nézte. Itt a' *Gyér*-hállókat; ott a' *Teszi*-vesziket, avvagy a' *Villiköket* ügyelte. Fő-képpen a' *Kerítő*-hállónak nagyságát, melyel a' meg-áradott fojónak szélességét el-fogták, csudálta. Az-után: nem csak a' *Maty*, és *Szill* érnél, hanem a' többi *ereknél*-is, és meszsze-el-terjedett *Tónyáknál* igen víg szemekkel nézte a' nappali *méteket*, az éjtszakai *marázsákat*, és (midőn a' hal ivik) a' *Szigonyokat*. Nagy kedve telhetett a' *Veisszel* meg-csáltt, a' *Tapogatóval* reá-szedett, a' *maszlaggal* meg-tántorított, a' *métejjel* meg-vesztegetett néma halakban. Kivált nagy örömmel nézte a' *horgászó* suhancárokot; a' *Pendelező* *Firittyeket*; a' *Rácsázó* *Fickókat*; a' *Varsázó* *sutttyókat*; a' *Kuttyogató* *Legéncsüket*-is.” (Uo. 224—5.) (Minderről bővebben: BARTHA GYÖRGY, Szeged Dugonics munkáiban. Szeged, 1905.; KORDÉ IMRE, A XVIII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában: ActaSzeg. 1961: 13—20.)

Anélkül, hogy ezúttal akár csak felületesen is elemeznénk a tájnyelvi jelenségek stílusértékét, h á r o m d o l o g r a kivánom felhívni a figyelmet. A tájszavak nyilvánvalóan nélkülözhetetlenek, tehát stilisztikailag is megokoltak a néprajzi vonatkozású leírásokban. Az Árpád-kori — jobbra előkelő — szereplők szájába adott, inkább hangalakjukban táji jellegű szavak stb. ma egy kissé furcsán hatnak. A Dugonics korabeli olvasók azonban — több okból — nyilván nem vagy kevésbé furcsállották, egyébként — ha a regény egészétől egy kissé függetlenítjük őket — természetességükkel, sajátos bájuk-

kal ránk is kellemes esztétikai hatással vannak. Végül nem hallgathatjuk el, hogy Dugonics nemegyszer felhasználja a népnyelvnek nyersebb, durvább elemeit is, és pedig anélkül, hogy ezt az ábrázolt jellem, helyzet megokolná. Például a „Trója veszedelmé”-ben Telemachos jobban szeretné, ha atyja Trója alatt halt volna meg dicső harcban, mintsem útja közben, s ezt így fejezi ki: „Hagyta volna inkább záfogát Trójánál...”. Másutt az étkezést mutatja be a költő, s a mohó sietést így érzékelteti: „Üti jó falattját kiki pofájához...”.

Dugonics a népnyelven kívül céljai megvalósítása érdekében a régi nyelvhöz is fordult. Ugyancsak az iskolának s említett tanárainak a hatására korán megismerkedik költőnk Gyöngyösi verseivel s általában a régi költészettel, majd forgatja a régebbi nyomtatványokat, történeti forrásokat — köztük Anonymust, Kézait, Thuróczit stb. —, a nyelvemlékeket és a kéziratokat. Nem csoda hát, ha a dicső múlt tanulmányozása és bemutatása közben — a nyelvújítók eljárásának is megfelelően — sok régi szót felhasznál (elsősorban Gyöngyösi és Faludi műveiből). Ezek regényeiben, drámáiban az archaizálás céljait is szolgálhatták, ha pedig megmaradtak, irodalmi és köznyelvünket gyarapították. A használatból kiszorult régi finnugor eredetű év szóról például — amelyet Baróti Szabó Dávid elevenített föl, de amelynek korai elterjesztésében magának Dugonicsnak is része volt — a következőket írja: „Szinte ki-veszett a Magyaroknak szájokból ez a régi Szittyai szó! év. Ez édes eleinknél annyit tett, mint a mostani üdökben az esztendő szó téssen.” (Jeles történetek I, 84.). Efféle régi szavak még: *tétemény* 'tett', *tér* 'téres' (melléknév), *sérv* 'seb', *javall* 'tanácsol', *tétel* 'tett' stb.

Dugonics harmadik, szintén igen fontos forrását a nyelvújítási szavak kifejezések jelentik. Fő elvét így fogalmazta meg: „Nincs a' világon semmi, a' mit magyarul ki-ne-lehessen mondani, csak észszel és tudománnyal forgolódgyon az ember.” (Jeles történetek II, 101.) Ennek megfelelően nagy — néhol túlzott — buzgalommal alkalmazza a nyelvújítók valamennyi eljárását. Igen sok új szót hoz létre, amelyeknek nagyobb'hányada — mint más nyelvújítók esetében sem — nem bizonyult életképesnek. Több efféle szó és kifejezés azonban — különösen a matematika és geometria területéről — mai nyelvünknek is aktív eleme. A nyelvújítással létrejött szavak keletkezésük idejében nyilván furcsán, nemegyszer komikusan hathattak. A jelenleg is élő szavaknak ez a hatása ma már jobbra nincs meg, az életképtelennek bizonyultak komikus hatása viszont megnőtt. Néhány példa: *írász* 'íródeák', *földmérész*, *uracs*, *léancs*, *futam*, *példány*, *egyenlet* (szóképzés); *aty*, *any*, *báty*, *érezék* (az *érezékeny*-ből), *köb* (a *köböl*-ből), *emlék* (az *emlékezik*-ből), vminek a *bel*-je, *kül*-je (elvonás); *szünóra*, *ülhely*, *fenbérc* 'magas bérc', *gyökjel*, *melléknév* (összetétel); stb. Túlzásait jól mutatja az, hogy még a római korra jellemző és valójában lefordíthatatlan szavakat is megmagyarítja; a *toga* nála pl. *hosszács*, a *sagum* pedig *kurtács* lesz. (L. még: SIMAI ÖDÖN, Dugonics András mint nyelvújító: NyF. 14. sz.; TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp., 1929. 48—51.)

Negyedik — jóllehet negatív irányú — forrásnak és stílussajátságnak számíthatjuk a Dugonics nyelvében található idegenszerűségeket. Amilyen szigorú purista volt ugyanis költőnk — mint láttuk — a szóhasználat területén, olyan mértékben engedett bizonyos latin és német szerkezeteknek. Így gyakori nála a szenvedő forma és a szenvedő ragozású állítmány: pl. „... fel-háborodott gondolattjai meg-engeszteltettek...” (Jólánka I, 7);

továbbá az accusativus vagy nominativus cum infinitivo-s szerkesztés: pl. „... minek-utánna *azt fának lenni tudod*...” (Tudákosság I, 2); a magyar mellékmondatban indokolatlan feltételes, illetőleg felszólító mód: pl. „... arra is vetemedett: hogy, midőn Sojmost szobájában lenni, de nem imádkozni gondolta; annak ajtajához *közelítene*, mellette *meg-állana*, és gyönyörűen *dallana*” (Jólánka I, 109); a *ki van csinálva* típusú németes alakulat stb. Az efféléket Dugonics korában is idegennek s szokatlannak érezhették, ma még inkább azok.

A többi, Dugonicsra jellemző nyelvi — stilisztikai sajátosság közül most már legföljebb a legkiemelkedőbbeket sorolhatom fel. Költőnk nyelve rendkívül gazdag rokon értelmű szabakban és kifejezésekben, azaz szinonimákban. E tekintetben tehát joggal hasonlítja Rabelais-hoz ZSIGMOND FERENC (Dugonics stílusa. Debrecen, 1936. 11). Vele szemben azonban én ezt a sajátosságot teljes mértékben pozitívumnak tartom, és elsősorban a népi gondolkodás és nyelv hatását látom benne. Szintén ez a hatás mutatkozik meg egyébként Dugonicsnak nagyszámú változatos és roppant kifejező szóképeiben. Csak egy-két példát: „De még itt se állapotott-meg Árpád' *adakozóságának ár-vize*.” (Etelka³ I, 8.); „De a' jelen-levő magyar Kis-aszszonyomé, kik az imilyen *bérces gondolatokra föl-nem-kapaszkodhattak*...” (uo. 24). — Utaljunk még Dugonics jelzőire; érdekes szójátékaira (pl. „Ki-teccött ragyogó szemeknek méltóságos forgássaiból az a' ritka uraság, melyel nem csak egy *Házat* [ha köz-nemességű Ifiúhoz menne], hanem egy egész *Házat* [ha valamely Fejedelemnek felesége lenne] kormányozni tudna.” Etelka³ I, 44); sokszor bonyolult, barokkos összetett mondataira; a gyakori szaggatott szerkesztésmódra; stb. Dugonics — barokk hatásra — felhasználja stíluselemként az úgynevezett nyelven kívüli (extralingvisztikus) eszközöket is: a szedéstükör változása, a különböző nagyságú és típusú betűk keverése, a szöveg közé iktatott énekszöveg stb. kétségtelenül növeli a vizuális hatást (l. BARÓTI DEZSŐ, Dugonics András és a barokk regény. Szeged, 1934. 42). (Dugonics stílusára vonatkozólag l.: ZSIGMOND FERENC és BARÓTI DEZSŐ id. dolgozatait.)

4. Külön kell szólnunk — már csak a mostanában örvendetesen fellendülő irodalmi nyelvi kutatások miatt is — Dugonics írói munkálkodásának és az akkoriban formálódó magyar irodalmi nyelvnek a viszonyáról.

Ismeretes, hogy az irodalmi és köznyelv létrejötte hosszú folyamat eredménye, amelynek során a hangtan és vele kapcsolatban a helyesírás, a szókinés, az alak- és mondatlan, valamint a stilisztikai formák egyes jelenségei kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, s e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. Ez a folyamat — érthető okokból — a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban, tehát a formai elemekben, közelebbről a hangtanban és a helyesírásban indul meg, a tartalmi elemek (a szóképzleti, frazeológiai, mondatlani jelenségek stb.) csak azután kapcsolódnak be.

Tudnunk kell továbbá, hogy — a nyelv társadalmi oldala felől — az irodalmi nyelv létrejöttében két síkot különböztethetünk meg: a nyelvi normaelemek kiválasztódását és egységesülését egyfelől, s e nyelvtípus társadalmi hatókörének, elterjedtségének alakulását másfelől. Nos, a mi magyar irodalmi nyelvünk formái, vagyis hangtani s alaklani tekintetben — lényegében — a XVII. század végén készen állt, egyébként a Kassa—Sárospatak—Debrecen környéki nyelvjárás volt az alapja. Persze ehhez hozzá kell tennünk,

hogy ennek a lényegében kialakult nyelvtípusnak nem volt még meg a megfelelő hatóköre, ezt majd éppen a felvilágosodás, a nyelvújítás, a reformkor, Vörösmarty, Petőfi és Arany fellépése hozza meg. Ilyenformán egyrészt Dugonics még tehetett kísérletet arra, hogy a Szeged vidéki ő-ző nyelvjárást az irodalmi nyelv szintjére emelje (bár tudományos munkáiban, pl. a Tudákosságban csak szórványosan akadnak provincializmusok!). Másrészt azonban minthogy az már több mint száz éve eldőlt, hogy irodalmi nyelvünk e-ző és nem ő-ző (l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk: NytudÉrt. 40. sz. 345–54), Dugonics követőkre nem találhatott, Kazinczy és mások ezt a törekvését visszautasították. (Bővebben l. BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. passim.)

5. Befejezésül néhány szót Dugonicsnak arról a művéről, amelyről Móra Ferenc — mint a Dugonics-Emléknepok szép meghívója is idézi — ezt jegyezte meg: „Az irodalomtörténet éppen csak hogy megemlíti ezt a két-kötetes munkát, az én véleményem szerint András tisztelendő ezt a könyvet teszi halhatatlanná”. Valóban, ma is szívet-lelket gyönyörködtető olvasmány Dugonics „Magyar példabeszédek és jeles mondások” című gyűjteménye. Az ebben található nagyobb részben feljegyzett, kisebb részben korábbi gyűjtőtől átvett, illetőleg magától Dugonicstól kitalált szólások, közmondások s valamely erkölcsi stb. megállapítást illusztráló anekdoták, történetek szintén sok mindent elárulnak Dugonics egyéniségéről, észjárásáról, stílusáról. Nála egyébként ezek igen hatásos, ízes stíluseszközt jelentenek. Írásaiban — néha túlzottan is — úgy járt el, ahogy az „Etelka” előszavában írja: „A magyar közmondásokat példa beszédeként néhol (tömöttebben is) beleszorítottam: hogy nyelvünknek eme gyöngyei a tengerbe ne vesszenek Szélvizeinkben.” (L. még O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1967. 21 és passim.)

6. Szólnom kellett volna még Dugonics sajátos helyesírásáról, érdekes magyar nyelvtan-tervezetéről, etimologizálásairól, a magyar nyelv eredetével, történetével kapcsolatos megjegyzéseiről, arról az igen jelentős hatásáról, amellyel először teremtett széles körű olvasóközönséget stb. stb., — de talán az itt említett néhány vonással is sikerült egy pillanatra felidézni Szeged e kiemelkedő egyéniségének nemes és kedves alakját.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség

1. Főként a régies hatású kifejezések különféle művészi felhasználásait elemző, legalább részben nyelvészeti érdeklődésű kutatók közt vetődik föl természetesen az a kérdés, hogy milyen korbeli távolság, nyelvfejlődésbeli distancia, esetleg egyéb nyelv- és stílustörténeti körülmény a föltétele annak, hogy egy régi nyelvi eszköz érezhetően archaikusan hasson a műalkotásokban. (A magyar irodalmi archaizálásról az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1966 januárjában tartott szakmai megbeszélésen MARTINKÓ ANDRÁS felszólalása irányította a figyelmet erre a tárgyra.) S e kérdés több más, rokon problémával is szorosan összefügg; elsősorban azzal, hogy viszont milyen körülmé-

nyek összejátszása folytán érvényesülhet a magyar művészi stílusban archaizmusként egy nem régi, esetleg pusztán kiagyalt kifejezésünk, nyelvi formánk.

A szakirodalom az első, elvi tanulságokban ígéretesebb problémát eddig alig érintette, de az utóbbinál támaszkodhatunk már kész részletekre is; a hazai munkák közül kivált az egyetemi stílusban (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958.). Az alábbiakban azonban főleg az elsőnek a körében maradnék. — Nehezíti a dolgot, hogy az ide tartozó jelenségek az egyéni-szerzői mozzanatokon túl többnyire oly szorosan függnék az írói—olvasói világban (a „nyelvközösség” terminus mintájára így is mondhatnám: stílusközösségekben) pillanatnyilag élő nyelvi-stilisztikai műveltségtől, stílusértékeléstől, hogy a legáltalánosabb vonatkozásokon kívül nemcsak nyelvek, hanem korszakok, társadalmi rétegek stb. szerint is részben más-más nyelvi eszközök hatnak régiesen.

2. Néhány ismert vagy evidens megállapítást kiindulásul csak röviden bocsátanék előre.

A) Önmagában nemigen kelthet régies hatást az a valóban régi nyelvi eszközünk, amely a felhasználáskor még nagyjában változatlanul használatos. Ilyen az *asztal* vagy a *tél* szó; a *-t*, *-tt* igei időjel nyelvtani szerepe; az egyszerű predikatív személyi egyeztetés szabályossága. S ez természetes: hisz a régiesítés épp abban áll, hogy a szerző az íráskor általában uralkodó nyelvi szokásoktól időben elkülöníti magát; az iménti jelenségekből pedig ma semmi nyelvtörténeti fáziskülönbség nem látszanék.

Vannak persze már olyan stíluselemeink is, amelyek vagy 150—200 éve, esetleg még korábbi idő óta szinte változatlanul régiesen hatnak: *mikoron*, *lőn*, *áll vala* stb. És megfordítva: amelyek régebben kiavultak ugyan az élő használatból, de utóbb ismét elterjedtek: *csarnok*, *év*, *lomb*, *nő*, *terem* (főnév), *zordon* stb. (vö. BALÁZS: Nyr. LXXVI, 181—2). Sőt olyanok is akadnak, amelyek a nyelvújítás táján már régies szín nélkül is úgy-ahogy újjáéledtek, a mi napjainkra azonban másodszer is elavultak. Többé-kevésbé ilyen például a *várand*, *kérend* formájú jövő idő; a *várvák*, *kérvék* többesjeles határozói igenév. De az előbb nem ilyen ritka fajtákra gondoltam. Itteni említésükkel viszont máris hangsúlyoznám, hogy a nyelv változékonyságát és sokrétűségét a stílusvizsgálatban mindig sokszorosan számba kell vennünk.

B) Jórészt az A) pont elején mondottak érvényesek olyan — a felhasználáskor már valóban elavult — kifejezőeszközeinkre is, amelyeknek egykori használatáról, alakulásáról, esetleg magáról hajdani meglétéről sincsenek világos ismereteik a kérdéses időpont olvasóinak, sem az ismereteket valamennyire helyettesítő asszociációs stilisztikai beidegződéseik. Ilyen lehetett magyarázat nélkül a HB. fölfedezése és közismertté válása közt például a bennfentes tollán megéledő *láttyátuk feleim* szólam vagy az *isa* szó; de jórészt így fogadná az átlagolvasó ma is a Sermones Dominicales vitatott eredetű *at(y)val* 'mostohaapa' szavát (vö. TESZ.;) stb. Az effélék az A) csoportbelieknél mindenesetre könnyebben, de szintén másodlagosan: a mű régies tárgyi, eszmei, nyelvi-stilisztikai, versformai stb. hatására juthatnak alkalmilag archaikus stílustöltetthez. (Igaz: a tartalom régiesítésére is vissza-visszahatnak.)

Régebbi íróink úgy Dugonicstól főleg Aranyig, Jókaiig a szokatlan régieségeket gyakran jegyzetben vagy szótári függelékben magyarázva, maguk igyekeztek rávezetni a közönséget a paradox: újdonság-új archaizmusok helyes befogadására (vö. NytudÉrt. 58. sz. 561). Más szerzők szövegezésbeli utalások-

kal, tárgyi vagy nyelvi kitérésekkel stb. könnyítik meg ilyenkor az olvasók dolgát, valamelyest irányítva stilisztikai asszociációikat is. Bőven vannak azonban, akik — ha egyáltalán élnek ilyenekkel — egészen a közönségre bíz-
 zák a szövegben levő újszerű archaizmusaik stílusértékének helyes megállapí-
 tását. A régies nyelvű történeti epikában pedig általában fokozni szokta a
 „ködös ősi kor” benyomását egy-egy ismeretlen szó (jelentés, alak), vagy
 nyelvtani forma is.

C) Az egyes műalkotások, költők, műfajok, korszakok stb. használta
 stílusesszók archaikus vagy nem archaikus értékét s o h a s e m v i z s g á l -
 h a t j u k e l s z i g e t e l t e n. Más szóval nem szakíthatjuk ki őket a maguk
 egyedi művön, költői oeuvre-ön, műfajon, korszakon stb. belüli kontextusából,
 háttéréből, legtágabban vett m e z ő j é b ő l. R. JAKOBSON egyik híres tétele
 a stílusban legfőképp az eszközök kiválogatását és összetársítását emeli ki:
 „selection and combination” (l. TH. A. SEBEOK [szerk.]: *Style in Language*.
 New-York—London, 1960. 358). A stílusesszók tudvalevőleg mindig vala-
 mely meghatározott kontraszt-háttérben és alkalmi, de igen szerves együttes-
 ben (a ma sokféleképp használt „struktúra” műszót így értelmezve: stilisztikai
 struktúrában) érvényesülnek pontosan így vagy úgy — és éppen az alkotó
 pillanatnyi művészi mondanivalóival kapcsolatban.

Így például a n é v e l ő v e l v a l ó t a k a r é k o s s á g o t a régies
 stílusú prózai meg a hosszú sorokból fölépülő verses epikai szövegekben igen
 nagy valószínűséggel tekinthetjük az archaizálás eszközeinek, még ha az adott
 helyen pusztán a drámai feszültség szintén érthetővé tenné is a sietős fogal-
 mazást. Így a „Buda halála”-nak általában ódon zamatú, ismert soraiban,
 ahol a bős medvéről van szó: „Rázza le nyilvesszót, valamint pozdorját, |
 | Kelevéz nem járja, ha ütik, nem szédül, | De ökle csapásin hajtók sora
 szétdül” (vö. a kritikai kiadás [a továbbiakban: kk.] jegyzeteivel, Arany:
 ÖM. IV, 261—2). Ellenben Vörösmarty „Szilágyi és Hajmási”-jában a rövi-
 debb sorok s a népies balladai előadásmód párhuzamos tömörítő hatását vala-
 mivel erősebben számba vehetjük (vö. RefNy. 379—80 és Vörösmarty: ÖM.
 [kk.] II, 315). S még inkább eltér a névelőtlenség értéke Arany byronian
 zordon-tragikus költői beszélyében, a Katalinban (vö. a költő saját vallomása-
 val: VOINOVICH, A. J. életrajza. Bp., 1931. II, 31). Viszont Thaly Kálmánnak
 „A kölesdi harcáról” című régies-népies kuruc versében ismét csak jobban
 érezteti a jelenség az archaizáló stíluszándékot, bár az izgalom s a népi
 színezés ebbe is belejátszik: „Dob megperdül, ágyú dördül, — | Rabló ráczra
 vészt okádvá kormos öble; | Fegyver roppan, — füstben, porban | Vág előre
 a kurucz had dübörögve” (Kuruczvilág. Bp., 1903. 99 kk.; a névelőhiány stilisztika-
 tikájára l. még MStilVázl. 212). — Az *örömet* határozószót pedig századunk
 második negyedének szépirodalmában én kissé választékos-irodalmias (eset-
 leg népies, l. ÉrtSz.) elemként, tehát legfőljebb úgynevezett t e r m é s z e t e s
 archaizmusként (= ünnepélyességként) ismerem. Mikor azonban Móricz
 Zsigmond 1929-i naplójegyzeteiben — Bornemisza Péter nyelvétől elbűvölve —
 megérti, hogy annak idején például „Bánffyné naponta két-három prédikációt
 is *örömet* hallgatott meg, minden cselédeivel egyetemben” (l. Móricz Virág:
 M. Zs. szerkesztő úr. Bp., 1967. 16): nyilván inkább a tárgyhoz illő ódon
 zamata miatt — reminiscenciaként? — használta így, akárcsak a „minden
 cselédeivel egyetemben” kifejezést, azaz m ű v é s z i (stilisztikai) archaizmus-
 ként. (E fogalmakra l. főként BALÁZS: Nyr. LXXXVI, 181—2 és SZATHMÁRI,
 A m. stil. útja. Bp., 1961. 422).

Abszolút értelemben ezért kétségtelenül némi merész általánosítással dolgozunk, ha archaizmusokat emlegetünk kontrasztul ható háttérük és társ-eszközeik nélkül. De ha csak az egykorú szépirodalmi stílusnak nem egészen egyedi és alkalmi eszközeivel foglalkozunk, s szükség esetén a hátterekre is ügyelünk: a gyakorlatban nem járunk el tudománytalanul.

3. A *régiesség* (archaizmus) főnévi — s vele együtt a *régies* (archaikus) melléknévi — műszót azonban még a filológiában sem használjuk egészen egységesen, egyetlen szabatosan meghatározott műszói jelentésben. Bár-mennyire érthető ez, a továbbiak érdekében (némely idegen definíciókon kívül az ÉrtSz. és SZATHMÁRI i. m. 421 szövegezését is felhasználva) megkísérlem elkülöníteni a két legfontosabb jelentést. A funkcionális nyelvi stilisztika szempontjából ez a közvetlenebbik: 'olyan valóban vagy látszólag, esetleg félig-meddig elavult kifejezőeszköz, amely a kérdéses korban csupán vagy túlnyomólag meghatározott stilisztikai céllal, éppen régies színe miatt használatos'. Példát talán fölösleges is idéznem e használatra. — Szigorúan nyelvészeti értelme pedig ez: 'olyan elavult vagy elavulóban levő nyelvi elem, amely inkább egy előző fejlődési fok nyelvallapotába illik, arra jellemző'. Itt tehát a stilisztikai felhasználhatóság legfőbb latens elem. Szerintem így használja a szót Révai Miklós 1806-ban; szövege Kazinczynek előző állásfoglalására utal: „Hogy tarthatnók már ezt [értsd: a -nók, -nök végű igealakot; azért is kiemelt szedésű a mondat második szava] archaizmusnak, kiavult szokásnak?” (Kaz: Lev. IV, 41; vö. TESz.). S nemrég egy romániai kutató szintén ilyesféle módon vonatkoztatta a *régies nyelv* kifejezést Deáký Filep Sámuel 1820-i fordításának nem archaizáló, csak a mi időnkig már megpatinásodott fogalmazására: „A fordító bájosan *régies nyelven* a történelmi regény jellemző vonásait sorolja el” (Csehi Gyula: Klió és Kalliopé vagy a történelem és irodalom határaitól. Bukarest, 1965. 369).

Ezek után az I. pontban fölvetett kérdéseket akár így is megfogalmazhatnám: Mikortól és milyen jegyeitől függően válik egy, az iménti második jelentésben vett „régiség” az első értelemben is archaizmussá, tehát régies stílusesszközzé? És milyen körülmények összejárása szükséges ahhoz, hogy egy, a második jelentésben nem „régies” nyelvi elem archaizáló stílusesszközként szolgáljon a művész tollán?

4. F. DE SAUSSURE nyelvtudományi előadássorozatának ismertté válása óta közkeletű igazság, hogy a nyelv a maga diakroniájának minden egyes fázisában szinkron rendszere szerint működik, s hogy a nyelv időbeli fejlődésének és egyidejű állapotainak külön-külön vizsgálata nagy tudományos eredményekhez segítheti a kutatókat. Világos azonban az is, hogy a nyelv történetét és mindenkoriszinkron rendszerét még sem szabad, nem is lehet egymástól mereven elválasztanunk, még kevésbé egymással szembeállítható entitásoknak tekintenünk (l. erről legutóbb részletesen BENKÓ LORÁND: ÁNyT. V, 51 kk.).

Nos, a stílusesszök fejlődésének és egyidejű rendszer-összefüggéseinek tanulmányozásában szintén gyümölcsözően évenyesíthetjük az előző kettősséget, de pontosan az archaizálás vizsgálatában — ha lehet — még fontosabb, hogy a kétféle megközelítés adta tapasztalatok végül egységes, csak plasztikusabb, teljesebb képpé álljanak össze. Hiszen e stílusesszök egyidejű rendszer-értéke és funkcionálása — láttuk — általában egy előzőleg legalább nagyrészt végbement nyelvi

elavulásán s ennek az alkotás idejében való több-kevesebb ismeretén (megérzésén) alapszik. S a nyelvi eszközök elavulását nemegyszer az teszi kézzelfogható tényvé, hogy a költők, írók mind gyakrabban csak archaizmusaik között élnek velük. Azt is láttuk, hogy egy-egy, keletkezésekor nem régies szöveg (vagy egyes kifejezés) utólag is elavulttá válhat, már pedig a stilisztikai elemzésben e szándéktalan régies benyomást nem vehetjük számba. (Leginkább az Urania 1794-i novellarészletében tapasztaltam, hogy milyen nehéz ma elkülöníteni a keletkezés szinkroniájában és a mű stílusstruktúrájában is régies eszközöket a pusztán később bepatinásodott elemektől; vö. MNy. LXII, 9 kk.)

Fő kérdésünkre ezek után már pusztán elméleti alapon viszonylag egyszerű válaszul kínálkozik ez a megállapítás: A művészi stílusban mindig régies hatású lehet minden bármikor előzőleg – vagy legalább az alkotás idején – egészen vagy jórészt elavult, a természetes használatban már nem (vagy alig-alig) élő hangtani, szókészleti vagy alak- és mondattani eszköz, ha a szerző épp e sajáttságánál fogva alkalmazza stílusinformációi kifejezésére. (Az archaikus írás kérdéseit a mostani tárgykörben lehetőleg nem vizsgálom.)

5. Az iménti tétel azonban túlságosan egyszerűsíti a dolgot: ha a gyakorlatban akarjuk felhasználni, azonnal kitetszik, mennyire általános jellegű. Meg kell tehát kísérelnünk, hogy legalább bizonyos részletekben pontosabban megismerjük a régies stílus hatás szükséges nyelvtörténeti távlatát, feltételeit – még ha így bonyolultabb, esetleg ellentmondóbb választ kapunk is. (Másképpen az is fontos, hogy a felhasználás korára kialakult stilisztikai rendszerben miként élt és hatott a felhasznált eszköz.)

Az elavultság fokát illetőleg nyilván különbséget kell tennünk A) az olyan művek között, amelyekben az alkotónak nem közömbös, hogy milyen történeti korra emlékeztetnek elavult nyelvi eszközei, meg B) olyanok közt, amelyekben a szerző nem is igen akarja velük pontosan egy múltbeli környezet légkörét meghatározni.

Az A) csoporthoz a szerző elvileg három történeti szintről vehet elavult kifejezéseket:

- a) éppen az ábrázolandó kor ismeretes emlékanyagából;
- b) vagy meríthet annál későbbi források eszközeiből;
- c) de használhat még régibb múltból ismert nyelvi elemeket is.

Am bármely időben elavult kifejezőeszközökkel kelt is életre egy meghatározott múltbeli világot, neki az archaizmusokat többé vagy kevésbé az alkotás korának nyelvi szinkroniájába kell átemelnie, hisz általában neki és olvasóinak ez a modernebb jelrendszer a természetes információs eszköze. (Kivétel csak a tökéletes hamisítás vagy stílusutánzat – már amennyire ez megvalósítható.) S itt adódik a művészi stílus egység szokásos nehézsége: az írónak éreztetnie is kell a régiességet, de ennek eszközeit harmonikus egységbe is kell foglalnia a maga korának nyelvi szokásával. Nyelvtörténeti szempontból ez a tudatosan diszharmonikus szinkronia sokszor támadható volna, de az ilyen egyenetlenség világszerte megszokott velejárója az archaizálásnak, amint a régies zenei, festészeti stb. eszközök, motívumok, hatások is különféleképp kiérződve olvadnak viszonylagos egységbe a modern műalkotások egészében. Ha azonban a szerző nem jól találja el eszközeit s egységes szintre hozásukat, akkor archaizálása esetleg túlságosan fakó vagy épp bántóan harsozó, tudománytalan, illúziórontóan kortévesztő lehet, nyelve egymáshoz

nem illő rétegek művészetlen stilusegyvelege. (Ezért lehet fontos az is, hogy az alkotó esetleg milyen mértékben modernizálja a valódi nyelvi régiséget, miként keveri a korhű nyelvtörténeti és a saját kora tudatához mért fiktív stilisztikai archaizmusokat.)

6. Lássuk tehát egypár kiragadott példán, hogyan járt el idők során a szerző, ha pontosan a tárgyalt korra jellemző elavult kifejezésekkel archaizált. Ilyenkor általában nincs fáziskülönbség a stilisztikai meg a nyelvtörténeti kormeghatározás közt: a kétféle korszerűség egybeesik. Ám ez a módszer csak attól kezdve és olyan mértékben jelentkezhett, amikortól és amily mennyiségben jól ismert nyelvemlékes anyagunk volt vagy van (vö. NytudÉrt. 58. sz. 556—61).

Az természetes, hogy mennél távolabbi múltba nyúl vissza a művész, s mennél kevesebb nyelvtörténeti ismeret érett meg abból az ő idejéig, annál kevésbé ragaszkodhat korszakának kifejezéseire (s ezek eredeti kiejtéséhez, használati módjaihoz), és annál inkább meg kell elégednie szórványos stilisztikai hívószókkal. Kisfaludy Károlynak „A' vérpohár” című Anjou-kori novellájában például alig van eredeti korhű régiesség egy-két tulajdonnéven kívül (*Chombord, Drugeth, Mychk, Peteunch; Jádra, Ztropkou vára* stb.), s az átlagolvasók még ezeket sem tudták mind jól kiejteni. A tárgyon kívül azonban ez is elég volt, hogy az *ádáz, hölgy*-féle típus-régiességek is a hiteles korszerűség látszatát kapják. Sőt alighanem ugyanígy hatott már itt az Urania 1794-i archaizáló novellájának egy preromantikus hangutánzó szövegreminiszcenciája is: „Rengő zúgással kongtak-le a' [temetést kísérő] várharangok” (K. K. Elbeszélései. Buda, 1831. II, 13); vö. amott: „Meg-kondúl [temetésre] a' Harang; és rekedtten kong a' mohos Toronybúl alá” (Urania 1794/1: 157). — Nagyjában ugyanígy hathatott a Bánk-bán néhány valóban korhű, bár részben hibás olvasatú (mint *Solom*, illetőleg *Petur*) és sok későbből vett régiessége (*levantu* stb.) vagy ál-archaizmusa (így a frissen elvont *nádor*-ral azonosított *nagy-úr* a hiteles régi *nádorispán* helyett, vö. NytudÉrt. 58. sz. 560).

Viszonylag korán jelentkezett egypár folyamatosan régies művészi szövegünk; hadd hivatkozzam a Kazinczy Zrínyi című stílusutáztatásával, illetőleg a Kölcseynek „A' karpáti kinstár” című novellájába iktatott, koholt XVI. század végi emlékekkel kapcsolatban már elemzett hiteles régiességekre (l.: NyK. LXX, 93—4; Nyr. XC, 167—70). Ezek valóban sok filológiai tanulmányra és jó stílusérzékre vallanak. Nem fárasztóak, s nem is kívánnak eredetinek látszani: helyesírásuk sem egészen korhű. Így ami nyelvünkben esetleg kései, az sem ri ki.

A régebbi korszakok közül először persze a t ö r ö k — m a g y a r harcok idejét színezi sok hitelesen egykorú evokatív hívószó. Nem elemzem Kónyi, illetőleg Ráday Zrínyi-átírását vagy Etédi Sós „Magyar gyász”-át stb., s nem ismétlem „A' fej-veszteség” kissé még ködösen korjellemző archaizálásáról elmondottakat (MNY. LXII, 1—17) sem. De Vörösmarty Egerjében (1827.; az 1828-i Aurora írása szerint idézek) már egész sor eléggé hiteles régiesség van. Igaz, jó részük fegyvernév (historizmus) vagy egykorú kép, de mindez finom művészi hatást kelt: (redves) *akol* ('Eger vára'), *buzogány, csákány, csó* ('muskéta'?), *dárda, kopja, kőrös* ('kőrís'), *mordály, némbor, pattantyú, támentalan*. Pázmándi Horvát „A sziszeki győzelem”-ben (szintén 1827-ből; én az 1832-i „Kisebb költemények” írását követem) még több egykorú nyelvi anyagot használ fel: *akkédig, csóves* ('muskétás'?), (hitvány) *esztragfészeknek alatta* ('Siszek vára alatt'), *falrontó* ('ágyú'), *felesb, futamás, futamó, futos*,

győzedelem, készántag, (lelkeiket) *küldék Mahomedhez* ('megölték'), *peszér, sudár* ('ágyú'), *tege*. (Egypár régies közhelyet, török szót mindkettőből elhagytam.) Ugyancsak sok hiteles hajdani kifejezés színezi Czuczor Szondiáját, főként Tinódiból. Mindehhez képest minőségileg lesz más Arany archaizálása a „Szondi két apródja”-ban (1856.): mert amit ő Tinódiból és Czuczorból merit, azt tudvalevőleg keleties szó- és képanyaggal, kifejező hanghatásokkal stb. egészíti ki, s két összefonódó balladai küzdelem árnyalásában teszi sokszorosán hatásossá (irodalmát l. a kk. jegyzeteiben, Arany: ÖM. I, 498—9). Így a szigorúan korhű archaizmusok szerves részként s kisebb hangerővel illeszkednek a stilisztikai struktúrába, vesznek részt az eszme kifejezésében.

Ehhez képest bizony ismét öncélú filológiai kuriózum, romantikus, játékos múltidézés csak, hogy Jókai egy egész novellát ír a Dekameronba a XVI. század végének nyelve és helyesírása szerint (vö. NyK. LXX, 90). Bár szinte önmagát is felülmúlja a kirívó anakronizmusok kerülésében, nyelve fásarzó, s a folyamatos régiesség alig segíti a kor-, semennyire a lélekábrázolást. Megjegyzem azonban: még ahol Jókainak XVIII. századi táblabírói jogászai vagy tudákos-iparos (zsargonszerű) archaizálását leginkább dicsérgetjük (például „Az elátkozott család”-ban, l. TOLNAI: MNy. XXI, 98; a „Rab Ráby”-ban, l. MNy. XLVII, 16), ott is inkább a stílusutánczás egésze veszteget meg bennünket, a művészi összhatás; de nem minden egyes elem korhű!

Mikszáth csak kivételesen használ hiteles korjellemező archaizmusokat, amint parasztjait sem beszélteti ilyen vagy olyan nyelvjárás szerint (l. BÁRCZI: Stiltan. 82). Most csak arra hívom fel a figyelmet, hogy nála meg egészen sajátos problémák is akadnak. A „Beszterce ostroma” hőse például a feudalizmus korába illő magatartása ellenére a késői nyelvi szinkroniában él, csak a hűbéres múltbeli vári tisztségek stb. régi neve fordul elő sűrűn a környezetében, s aláírása emlékeztet a régi okmányokéra: „IV. Pongrácz István — De Ovár et Szent-Miklós” (kk. 140). „Új Zrínyiász”-ának a XVI. századból feltámasztott hősei szintén igen keveset tartanak meg a mohácsi vész századának nyelvéből, azt is csak amíg nem illeszkednek be úgy-ahogy a millennium viszonyaiba. Főleg közkeletű historizmusokat (*buzogány, palatinus, tarack*) és régi udvariassági formákat használtat velük Mikszáth; s éppen e halk régiesség miatt nem szúr szemet, hogy az archaizálás és a hazafias líra hagyománya szerint vitézei *kalpag*-ot mondanak, vagy *kulacs*-ot is emlegetnek (kk. 58), holott az előbbi csak a XVII. század, az utóbbi a nyelvújítás óta ismeretes (l. SzófSz.); s hogy a mondatszerkesztés stb. merőben modern.

A hiteles régiességek archaizáló szerepének áttekintésében meg kell említenünk Thaly Kálmánt is, elsősorban általánosabb jelentősége miatt. Korábban az olyan történelmi korok közül, amelyeknek nyelvét írók és olvasók gazdagabb emlékanyagból megismerhették, szinte csak a török hódoltság (s az erdélyi fejedelemség) szerepelt nagyobb számban az archaizáló feldolgozásokban. Thaly a nemzeti ellenállás erősítésére eredeti és ál-eredeti „kuruc” versekkel, továbbá (vitás módszerű) prózai forráskiadványokkal és történelmi feldolgozásaival meg a maga neve alatt kiadott kuruc költeményeivel a stilisztikai közfigyelmet is erre a — bizonyos fókig megszépített és időben elmosott határú — korszakra irányította. Másrészt addig a régies nyelv főként a nemesi-patetikus múltábrázolás velejárója volt; önála ellenben már van némi — nem egész hiteles — plebejus és nemzetiségekre utaló árnyalat is. (A népies-plebejus összetevőt később Móricz, Laczkó és Féja Géza történeti regényei erősítik, 1514 feldolgozói közül pedig Gergely Sándor, a végvári

életet festők közül nemrég Jankovich Ferenc stb. is.) — A korhű nyelvi anyaggal való archaizálás szempontjából pedig az érdemel szót, hogy mivel a közönség a „kuruc költészet” fogalmát és szövegeit éppen az ő verskiadványaiból ismerte meg, az akkori stilisztikai tudatban a hamisított kuruc balladák kifejezései — a nyelvtörténetileg semmiképp sem hitelesek is — a korhű elemekként éltek. Jókai, itt-ott Mikszáth tehát éppúgy egyformán vett pontosan „korjellemző” régiességeket és versrészleteket a valóban megbízható és az utóbb hamisítványnak bizonyult „kuruc” költeményekből, mint Endrődi Sándor vagy elvéve 1945 után Laczkó Gáza (csonkán maradt Rákóczi című regényében), esetleg Ady (kuruc verseiben). — Thaly hiteles korfestő kifejezései közül nem is a historizmusokat tartom igazán érdekeseeknek (mint: *ezeres kapitány, hajdú ezer, mordály*), hanem az irodalmi átvételeket, így a *körösként*-et (‘körös-körül’) és társait; vö. az „Újváriak dicséreti”-ben: „Egyszersmind kitörvén — | mint forgó hab, örvény — | *Körösként* úgy veszejtik” (Adal. II, 279). Már RIEDL kimutatta 1913-ban, hogy a versnek több archaizmusa Gyöngyösi Kemény Jánosából való (Irtört. 1913. 431—2), bár Thaly csak a *körösként* jegyzetében említi, hogy ez a szó az idézett műben is előfordul. RIEDL szerint innen van Thaly *főló* és *rivad* szava, sőt *vigyázó daru* hasonlata is. Ezek tehát koruk szemében szintén hitelesek voltak, bár egy kissé más társadalmi és költői háttérűek.

A Thaly alakította divat indíthatta a század legvégén Tóth Bélát is, hogy Mikesből való tartalmi és stíluselemekkel némi idealizálása ellenére megvesztegető rodostói levélutánezatát megalkossa (l. NyK. LXX, 95—6). De a szerző az 1800 táji évtizedek előkelő nemesi nyelvét ugyancsak jól ismerte, s néhány régi keltezésű „levélriportját” így ügyes stílusutánezattá formálta. A régiességek nem terhelik eleven szövegeit, friss előadása természetesen ömlik; az apróbb nyelvi korszerűtlenségek pedig épp újságírók sodrása miatt nem zavarják a stílushatást. Egy ifjú Kállay például így ír élményéről: „Urak és Dámák eleintén külö-m-külob valánk; így vagy on ez minden Uri Múlat-ságonn. És Tóni Barátom megösmertete engemet egy igen kedvemre való Ifjuval, bizonyos Kármán Jó'seffel, a'ki, mondhatom, igen jeles fia szegény Hazánk-nak. Esprit és tudákosság dolgában alig láttam valaha külö-m férfiut nálla. Immár jó félór-áig beszélgeténk, mikor álmé-lkodva értém, hogy ő nem igazi Uri Ember, hanem tsak Skribler, Redaktora bizonyos Urania nevezetü Magyar Gazettának, a' mellyről addig nem hallék . . . Én eddig azt tudám, hogy a' Magyar Skribler mind rongyos és Uri Nemes Társaságba nem való. Mostan pedig látám, hogy ezen Ifju tökéletessen comme il faut Gavallér, a' mi pedig tudását és gebildet voltát illeti, bizony nem akada útamba eddig nálla jelessebb ember. Beh kár, hogy nyavalyás; . . .” (utólagos kiadásából: A Bold. dervise. Bp., 1913. 266—7). De szintily ügyesen utánozza az 1820 táji jó közép-nemesi levélstílust is, anélkül, hogy akár az újságírók könnyedséget, akár a nyelvi korhűség látszatát kockáztatná. Külön érdeme, hogy ő mindezzel már 1820-ig vonta be a folyamatos utánezás körébe nyelvünk történetét.

Gárdonyi Géza „Az egr-i csillagok”-ban (1901.) „népi történet-szemléletből táplálkozó” felfogásához illően (l. A m. irod. tört. VI, 911) nyelvi-leg is a legszelesebb olvasóközönségnek ír. Ezért kora népies beszélt nyelvén szó-lal-tatja meg XVI. századi szereplőit, s bár főképp historizmusokat meg török szó-kat alkalmaz korfestésül, felhasznál hangtani tekintetben modernizált, egyéb-ként cselekményének megfelelő korú nyelvi régiségeket is. Mindezt pedig

viszonylag természetesen olvasztja egységes stílussá (vö. főleg PROHÁSZKA: Nyr. LXVII, 195). — Valamivel egyenetlenebbnek látom a stílus összképét a XIII. századi kolostori életet festő „Isten rabjai”-ban (1908.; én a Bp. 1913. jelzésű 3. kiadást használom). A beszélgetések alapja itt is az újabb népies köznyelv; ezt a Margit-legendából s más kódexekből vett, modernizált alakú miliőfestő elemek színezik: *istáp, kápa, kapitulum, klastrom, matutinum, penitencia, pilis, refektórium, regula, szilencium, vénia* stb. Hanem a tudákos körítés zavarosan egyesül mindezzel egy nyelvi szintbe! A HB. például a régi, tudománytalan filológiai nézethez illően egy szlovákos beszédű barát ajkáról hangzik el, de maibb hangalakban; s az egyéb kódexrészletek nagyjában ugyanily korszinthez vannak fiatalítva, tehát a köztük levő nyelvtörténeti fáziskülönbség jórészt elsikkad. S azok az állítólagos régi iratok, amelyeket a fráter Gárdonyinak 1900 táji gondolataival megtölt, ugyancsak hasonló stílusban készültek. Julianus barát meg szinte újgrammatikus képzettséggel magyarazza el, hogy „Magna Hungaria”-beli véreink nem ismerhetik újabb szavainkat (116); s a regényben szereplő egyik öntelt nemes úgy emlegeti *Árpád apánk*-at, mintha ő is a reformkor irodalmán nevelkedett volna (147). Elvértve használnak a regényalakok egy-egy *nátha* (168) típusú újabb szót is. Mikor pedig korjellemzőül „valami régi történelmi iratnak” töredékét közli az író, ebben szinte csak a gót betű használata korszerű (ha nem is ilyen változatban). Ez a szövegrekonstrukció tehát annyival gyatrább Jókai fönti novella-szövegénél, amennyivel régebbre utalna: „Utshud deacnac emlechetusch yraacha Arpad feyedelumnec chaladyarol, mel yrascoat as vtolsco poghan fupap chunwesc ladayaban talaltanac es megegetthenec es chunv kyveeteleewel...” (265; vö. ZOLNAI BÉLA, Nyelv és stílus 68). Sőt emlegetnek egy „magyar” — láthatólag rovás- — írású. varázslást tartalmazó könyvet, ami ugyancsak filológiai képtelenség (vö. I. OK. XXIV, 102). Hiába: 1908-ban az egykorú elemek modernizálását és a mai kifejezések kosztümbe öltöztetését jobban is összhangba lehetett volna hozni a képzett felnőtt olvasók ismereteivel.

Az ál-realista nyelvi montázsnek effajta egyvelegét nyilván elkerülték azok az írók, akik a nyelvtudományban is maradandót alkottak: Laczkó Géza vagy Trócsányi Zoltán; ha a régi élet sokoldalú megelevenítésének céljával olykor bővebben is ontották a korhű archaizmusokat, mint nélkülözhetetlen volt. De hagyjuk ezt! A Nyugat legnagyobbjai: Ady, Babits, Móricz, Tóth Árpád, Kaffka azonban szintén rendkívül aprólékosan ismerték régibb és újabb elődeik nyelvét és stílusát. Ha archaizálnak, általában sem a művészi mértéket, sem a korszerű nyelvi-stilisztikai műveltséget, sem műveik stílus-egységét nem sértik. Másutt már rámutattam, hogyan tér vissza Csokonainak egypár kifejezése Adynak vagy Tóth Árpádnak a debreceni elődöt „ébresztő” költeményben, vagy miként szövi bele Babits „A literator”(!) című Kazinczy-jelenetbe a széphalmi mester jellegzetes mondat-töredékeit s a XVIII. század más elemeit — anélkül, hogy a múlt ürügyén a jelennek szóló mondanivalót háttérbe szorítaná velük (l. NyK. LXX, 97–101). Az szintén közismert dolog, hogy Móricz Zsigmond Erdélye gazdagon él XVII. századi kifejezésekkel, bemutatva egypár akkori levelet vagy iratot is, anélkül, hogy akár nyelvtörténeti központú volna az előadása, akár elhalványítaná a mai kortársaknak szánt tanítást: a Bethlen Gábor-i út ajánlását. Ezt egyébként az is biztosítja, hogy a nyelvjárási elemeknek ugyancsak nagy szerepük van a régies társalgás színészesében; sőt néha még fiktívebb eszköz: betűfonetikus írás is akad a párbeszédben (*duftya, kastéj*: l. Nyr. LXXIX, 76; vö. LŐRINCZE: Nyr. LXXXIII,

384—5; persze még nagyobb a különféle népnyelvi stíluslemek szerepe Móricz Rózsa Sándorjában). A valóságos korhú régiességek sűrűsége és látszólagos archaizmusokkal való keveredésének foka tehát nem teljesen állandó az Erdélyben; s egy-két nyelvi anakronizmus vagy egyéb botlás szintén akad (l. BÁRCZI: StílTan. 87—8, 95). Az olvasó benyomása szerint mégis természetes és következetes a stílus művészi harmóniája: eléggé benne élünk a kor gondolkodásában, nyelvi légkörében. (Néhány régies részletére l. Nyelvm. 346—7.)

A két világháború között Kodolányi János XIII. századi tárgyú regényei keltették archaizálásukkal a legtöbb vitát. Pedig ezekben untig találunk a gestákból, oklevelekből, a HB.-ből, az ÓMS.-ből stb. való töredékeket, többnyire enyhén modernizált hangalakban és mai írással, azaz nem is fárasztóan. Van pl. sok (*utu*) *reá*, *fiód* és *fiad*, *ördöng*, *ézes*, *felem* és *feleim*, *Csoba mogyeriai* stb.; gyakori az *isza* (A vas fiai 7. kiadás. Bp., 1961. II, 107 stb.; mindig így, sz-szel!), a *kegyüggön* (uo. I, 30; másféle raggal szintén); akad egypár *miloszt* (uo. I, 149 kk. stb.), *timnóc* (uo. II, 426 stb.); van *szerelmes brátim* (uo. I, 148; a *brát* is gyakori), *Látjátok, feleim?* (Julianus barát. 3. kiadás. Bp., év nélkül. 94), *megteremtővé* (uo. 289), *azkinek hatalom adaték* (A vas f. I, 247), *Imádj érettünk* (uo. I, 250). Viszont az *asszony*-nak *akszin* alakja Magna Hungaria ősbibb ízű nyelvét jellemzi (Julianus b. 702 és A vas f. I, 241). Ilyenféle hívószavai miatt nem is érte volna a szerzőt annyi gáncs. Ám ő szintén megkísérelte sűrítve érzékeltetni, sőt rekonstruálni az akkori nyelvet, s egyben hitelesíteni Julianus barát Magna Hungaria-élményét az állítólagos ősgesta idézésével: „Menenek kuetuc kelet rea s mondanac hiruth mogheriac rola s mogheriac fogadac urume vele ewcuth...”; „Az idew twle kezduen kedegh tewb ser menenac kuetuc hezzaioc s uc naghi generewsegh wele fogadac s megh vendughulec ewcuth s adanac nekie aiandococath... erteshe rhea adac eletuc foliasath minth egi mehe benen fekuduthec... egi mash neki hiruthuiwene...” (Julianus b. 95). Ebben persze van hitelesen régi: a névelőtlenség; a mai *-re* rag névutószertű elődje (*kelet*) *rea*; stb. De vannak képtelenségek is. Közülük sem az a legfájóbb, hogy a *rea* előtti *kelet* igen-igen fiatal elvonás a régibb *napkelet*-ből, tehát a *reá* névutóval nem kapcsolódhatott soha; az *és* kötőszóból való s még századokig a nyelvfejlődés méhében nyugodott; stb. A káoszt igazában az okozza, hogy a határozóragok névutói elődjét Kodolányi személyragozza fiktív nyelvtanában: a *-ról* őse *rola*, a *-vel* előzménye *wele*, a *-nek*-é *neki*; a *-ben* embrióformája *benen* (másutt *benne*). Ilyen irreális nyelvi kikövetkeztetés a beszélgetésekben is sokszor veri főbe az olvasót: a *kereszt* elődje pl. *kreszty*, a *vagyunk*-é meg éppen *vagyomünk* (vö. Mészöly: N. és Ny. I, 37—8 stb.). Vegyük most hozzá, hogy régies vagy tájnyelvi magyar alakok még a valóságban idegen ajkúak regénybeli szavait is színezik (így kunul *i-ző* magyarsággal beszélnek, sőt *én* helyett is mondanak *ín-t*!); s hogy — bár én a MÉSZÖLY megrótta anakronizmusok (i. h. passim) kisebb részét művészileg nem tartom bántónak — tömérdek rút kortévesztés is köríti a harsány régiesítést.

Az eset tanulságai láthatólag elriasztották némely írónkat (részben a gondos stílusúakat is) az archaizálástól; mások munkájuk újabb kiadásaiban csökkentették a régiességet. De lassan a világirodalomban is inkább a nyelvjáráások, majd az argó, egyénies képrendszer stb. felé fordult az írók—olvasók nyelvi érdeklődése; nálunk meg általában a jelen kérdéseire — a szocialista fejlődésre — irányult a fő figyelem. Thomas Mann és mások (többnyire ironi-

kus) korkeverő-formabontó archaizálása pedig a szükséges nyelvi-történeti felkészülés nehézsége miatt sem látszhatott vonzónak.

Mindamellet a hiteles régiességekkel való művészi korfestésnek sem szakadt vége. Hadd idézzek egyetlen igényes újabb példát: Illyés Gyula „filmregény”-ét, a „Két férfi”-t (Bp., 1950.). A film tudvalevőleg a tömegek élvezetére (és átformálására) számít: átfogó nyelvi rekonstruálásnak tehát nincs benne helye és értelme; a szerző összekötő szövegei pedig bele se kerülnek az előadandó film nyelvébe. Illyés mégis megtalálta a nyitját, hogyan jelezze nyelvileg is az időbeli távlatot: egyrészt néhány egykorú hirdetemény, kiáltvány, levél, rendelet stb. egész vagy töredékes bemutatásával (így: „Katonák! A haza megvárja tőletek, hogy . . . vitézségteken megtörjék ereje az ellenségnek s elhittsége”: 39); egy-egy Kossuth-beszéd (125) vagy Petőfi-vers (93, 104–5) részleteinek elmondásával; a magyarok közti párbeszédök ódon stilizálásával (Kossuth és Görgey stb. *ön-özi* egymást: 150; a szintelenebb historizmusokat a szereplők archaikus szavakkal váltogatják, így a *robot*-ot *úrdolgyá*-val: 64; neológus szakszók hangzanak el, mint *létállomány*: 68, *álladalmi*: 57); egykorú politikai és más divatszókkal (*flamingó*: 115); stb. — Persze Németh László történeti drámáinak s más műveknek a nyelve is sok érdekes tanulságot mutat, s mai líránkban szintén nem egy ügyes kosztümös vers stb. akad.

Egészében véve tehát elfogadhatjuk, hogy az ismertebb korhű nyelvi anyag jól felidézi a tárgyalt kor képzetét, légkörét. De mennél régebről van szó, annál inkább meg kell elégedni egyes hívószókkal a teljes utánzás, nyelvi rekonstrukció helyett. Ez utóbbi néha a későbbi időkből is fásasztó, s a legszélesebb közönségnek szánt művekben csak kivételesen lehet helyén. (Főleg a rövid, esetleg kedélyes és nem nagyon régre vonatkozó stílusutánzat bírja el a folyamatos korhűséget; az elődöknek egy-két nyelvi reminiscenciával való fölidézése pedig még nagyobb pontosságot, szinte idézetszerű átvételt igényel.) A tárgy és az alkotás idejéhez illő elemeknek egyetlen szinkrón rendszerbe szerkesztése nyelvtörténeti szempontból irreális, de egy-egy mű stílusában többnyire megoldható. Ám hogy az alkotó a közönséggel a következetes nyelvi rekonstrukciót, illetőleg a részleges archaizálással együttjáró időbeli szintegyesítést milyen korra vonatkozólag, miféle mondanivalóval kapcsolatban stb. hogyan tudja elfogadtatni, az saját művészetétől meg a kor ez irányú érdeklődésétől, fogékonyságától — s mindez a nyelv- és stílustörténeti közműveltségtől is — függ.

7. A tárgyalt kornál feltűnően fiatalabb elavult nyelvi eszközök használata a következetes stílusutánzásban és a hamisításban ma leleplezően korszerűtlen; de kiábrándító lehet a szélesebb nyelvi rekonstrukcióval dolgozó — immár kevésbé kedvelt — történeti szépprózában, sőt archaikus hívószóként akár egyebütt is. A dolog tehát itt is másként hat a nyelv- és stílustörténeti közműveltség és közízlés régebbi fokain, mint ma; s nem értékelhető egyformán az egykorú emlékekből alig feltárt régi meg az ismert újabb szinkroniák vonatkozásában stb. sem. A kínálkozó tanulságos részletekből igyekszem most is csupán néhány jellegzetesebbet kiemelni.

Költészetünk egykor sokat foglalkozott egy olyan ősi „korszakunkkal”, mely nyelvében csak a mondákban és naiv történeti forrásokban lehetett magyar: a hun „elődökével”. Honnan vehették mármost a szerzők e hajdani „magyar” világ nyelvi festéséhez illő stíluseszközeit? Rájnis József 1773-i versében Attila kocsisát még csak durvaságokkal tele, de egyébként

felvilágosodás kori nyelven szólaltatja meg, szólásokat és középmagyar hívószókat vegyítve bele „korszerűsítésül” (l.: MNy. LXIII, 85; NyK. LXVIII, 445). Arany a „Buda halálá”-ban (1863.) e dilemmát a maga páratlan nyelvi ismereteivel és stílusművészetével és kora fejlettebb nyelvi-stilisztikai tudatához alkalmazkodva úgy oldja meg, hogy régiesítése sokoldalúságában is főként népies és mondai jellegű. Az egyszerű pusztai magyar (keleti, esetleg bibliai?) ember materiális-képszerű gondolkodását, ösztönösségében is bonyolult belső életét, földközeli fogalomkészletét és közmondásszerűen szentenciózus beszédét elsősorban gyermekkori nyelvi élményeinek segítségével varázsolja elénk. De beleszó ebbe némi gestai és krónikai névanyagot, sok historizmust és kora művészi stílustudatában egymással megférő — bár más-más nyelvtörténeti mélységű — irodalmi archaizmust stb. is. Így kerülnek egy stílusstruktúrába a magyarosabb *Béla*, *Keve*, illetőleg a „hunabb” *Edekon*, *Rolf* típusú nevek; a *kádár* (Dugonics hagyatékából), a *táltos* (felújított szó néprajzi historizmusként), a *koboz* (Zrínyiék nyomán elterjesztett régi szó), a *garabonc* (Ipolyiból, l. EtSz.); *Ármány* és *Hadúr* (a Vörösmarty utáni fikciókból); a *megapol*, *joh*, *sajog* 'fénylik', *vűn* 'vive' (szokásos költői archaizmusok); stb. S mindezt még hagyományos népnyelvi s néprajzi kifejezések, szólások is tarkítják (*hadak útja*, *nagyobbik ura*, *pányva*, *néző*) — amint rég tudjuk. Még az sem rí ki ebből a magyar nyelvű hun világból, hogy egy-két Priskosból való eredeti hun közszó is előfordul benne: a művészi stílus struktúrája más, mint a nyelvtudomány szinkroniája!

Nem kevésbé természetes, hogy a magyar pogány kor, majd az Árpád-és esetleg a vegeyesházi királyok idejének nyelvi ábrázolásában szükségképp fel-felhasználnak a szerzők közismerten későbbi archaizmusokat. Dugonics, Perecsenyi Nagy, Pázmándi Horvát, sőt Jókai és mások ugyancsak sokszor hivatkoznak jegyzetanyagukban régies szavaiknak a tárgyalt korokhoz képest késői forrásaira (vö. pl. NyK. LXVIII, 439 kk.). — Közismert dolog az is, hogy Vörösmarty a Tündérvölgy mesés hajdankorához elsősorban a Zrínyiászból vett archaikus montázselemeket (l. legutóbb NyK. LXX, 191) használ fel.

A stilisztikai emlékezet nem is tartja pontosan számon, mit honnan ismer, s a nem feltűnő idegen vagy nyelvújítási szavakat olykor bátran régibbnek vehetjük, mint a mióta a szakma ismeri őket. (Hányszor derült már ki, hogy némely régről nem idézhető szavunk nagyon is ősi!) De azonos stílushullámon belül néha még a neologizmust, idegen szót is antedatálhatja a költő egypár évtizeddel, anélkül, hogy korszerűtlenül fogalmazna. A *harsona* Szemere Pál 1836 előtti újítása (l. SzófSz.), de ettől Weöres Sándor múltba visszavetített költőné-jének Berzsenyi modorában írt, 1815-i „keltezésű” ódájában igen stílusos korfestő szó lehet: „győződelmes | *Harsona* hangu kemény Oroszlán!” (Híd 1967/6: 496).

Irodalmi archaizálásunk kezdetén a nyelvtörténet gyöngébb ismerete miatt sem lephet meg a nagyobb antedatálás. Az Urania 1794-i régies nyelvű elbeszélésében például előfordul a főntebb már említett, XVII. századnál korábbról nem ismert *körösként* szó is (Hunyadi korában!): „Tekints *körösként* én Uram” (I, 166); s bizonyosan nem hatott anakronizmusként. — Ugyanott Zongor gróf megszegyeníti deakját, aki fára menekül a vad elöl, noha „Kezében *Dzsídája*” (I, 187), pedig e fegyvernevet ma is csak 1607 óta ismerjük (l. TESz.). Művészi szempontból azonban épp ez a helyes, mert a *dzsida* 1794 táján a magyarság tudatában sokkal pontosabban földézhette a török — magyar harcok világát, mint — mondjuk — a történetileg hitelesebb, de akkor kevésbé

ismert *cúca* szó (vö. TESz.). Így használta 1779-ben Kónyi János is 1566-ra időzítve: „*Tfidáját* pergetvén nagy haragja lobban” (M. hadi román 33; e mű nagyrészt a Zrínyiaszon alapul!). A XIX. századi történeti epikában a *dzsida*, *dzsida* szokványos elemmé is vált, főként a török világgal kapcsolatban: használja Kisfaludy Sándor Balassa Bálintjában, Vörösmarty az Egerben, sőt Pázmándi Horvát korábbi időre az Árpádban; stb. Így stílustörténetileg az sem kirívó, hogy Kodolányi a XIII. századi magyar fegyverek közt említi (Julianus b. 11 stb.). — Hasonló tanulsággal jár a *csalma* szó. Kazinczy 1789-i románcában a magyar kereszties lovag „a *csalmákat* | Úgy aprítja mint a' torzsákat” (vö. MNy. LI, 72–4), holott a *csalma* 1718 óta ismeretes nyelvünkben (1. TESz.). Az 1800 körüli évtizedek költői stílusrendszerében azonban — kivált II. József török háborúinak hatására — kedvelt történelmi ízű szó volt mind 'turbán' jelentésben, mind átvitt 'török-arab fej', illetőleg 'törökség' értelemben, mind ide kevésbé illő alkalmazásban. (Adataimat most elhagyom.)

Persze az efféle antedatált használat a nyelvtörténeti ismeretek fejlettebb fokán már jobban szemet szúr. ZSOLDOS JENŐ nemrég mutatta ki, hogy Jezabel című regényében P. Gulácsy Irén Nagy Lajos humanistáinak művelt magyar beszédét jellemzi az archaizmusként hatásos, de csak Bethlen Miklós önéletírásából vett *udvarice*, *világice* magyar-latin keverékalakkal (Nyr. XCI, 492). A latinos magyar kultúra nyelvi ízelítőjéül csakugyan nem stílustalan ez az eszköz, de művelődéstörténeti és nyelvi realitása csupán későbbre volna.

A nyelvtörténeti anakronizmus tehát korántsem mindig azonos a stilisztikai kortévesztéssel. ZOLNAI BÉLA 1957-ben jól állapítja meg például, hogy Arany a „Buda halálá”-ban „nyilvánvaló anakronizmussal, de helyes stílusérzékkel” használja fel a XVII. század óta adatolt, osztrák-német eredetű *billikom* szót is a hun világ festésére: „Mi haszna ezentúl *billikomok*, tálak, | Arany-ezüst eszköz Buda nem-királynak” (i. m. 346). Csak azt kell hozzátennünk, hogy miért van így. A *billikom* ugyanis 1779 óta (Kónyi i. m. 90) terjedt el költői nyelvünkben; s egyre erősebben ősi=nemesi magyar hangulattal telítődött; sőt közvetlenül a hun eposz elkészülte előtt már a Csiki Székely Krónika (vö. I. OK. XXIV, 102–4) állítólagos pogány áldozóserlegére vonatkoztatva is előfordult. Egy-két XIX. századi példa az előzményekből: 1807: „És az arany *billikomban* | Ó somlai csillogott” (Kisfaludy S.: Regék 43); 1820: „Arany *billikomba* csillog a' jó bor” (Kisfaludy K.: Stibor v. 48); 1860: „Le a kelyhet, föl a kardot — | Gyáva *billikom*-vitézek” (Thaly: Kárpáti kürt 212); 1861: „Pogány bort a pogány kehelybe! | . . . | szent nekünk e *billikom* — | . . . | Elődeink Aral tavánál — | | Vért ebből ittak egykoron | . . . | E *billikomból* itta a bort | Csaták előtt a nagy Attila” (Thaly: Székely-kürt 5–7; ez utolsó vers címe: A székely nemzet pohara). Arany tehát fönti soraiban közvetlenül Thalyt folytatta: a *billikom* neki sem csupán közelebbi múltunk hangulatát sugározza itt, hanem hun „őseinké” is. (Egyébként a „Buda halálá”-nál egy évvel később adta ki Thaly a „Hunyadi Mátyás király *billikoma* — A XVI. századból” című 36 versoros serlegfeliratot: Vitézi É. I, 23; ennek problémáit azonban most mellőzöm. Ugyanígy nem részletezem, hogy hamisított verseibe Thaly mint tudott a TOLNAITÓL, RIEDLTÓL említetteknel számosabb nyelvtörténeti anakronizmust is úgy beleszőni, hogy ezek stílustörténetileg akkor egyáltalán nem sirtak ki az antedatált szövegből.)

Ismert jelenség, hogy az újabb kori nyelvjárási elemek általában bármilyen régi múlttra vonatkozó archaizmusokként jól szoktak hatni (vö. BÁRCZI: *StilTan.* 72 kk.), kivált a regényekben. Vizsgálatukba nem bocsátkozom, csak arra utalok, hogy a stílus hitelessége e tágabb körű irodalmi konvención belül, a részletekben sem esik egybe a tudományos nyelvtörténet igényével. Más szóval: kedvetlenül olvassuk ugyan például Jókai „Szeretve mind a vérpadig” című regényében a palóc kurucnak már a regény megjelenésekor is-több mint laikus dilektológiai tudással írt táji beszédét, vagy sajnáljuk, hogy Móricz Erdélyében olykor egyetlen beszélő szavaiban különféle nyelvjárások eltérő elemei is keverednek (l. BÁRCZI i. m.): de ez alig-alig érinti a stíluseszközök archaikus hatását.

Mégis minden művészi stílusedgemenyen túl mérhetetlenül sok és sokféle kirívó korszerűtlenség bánthatja a művelt olvasót újabb archaizálásainkban is. (A régiekről nem is szólnék: sem a hamisítványoknak szánt régies szövegekről, melyekben minden fölismerhetően újabb elem botránnyosan hat.) A legismertebb nyelvújítási szavakat például archaizáló nyelvű, régibb történeti tárgyú műbe régóta nem illik a szereplők ajkára adni. Így az egykor szláv eredetű szóval *nádorispán*, latin eredetűvel *palatinus*-nak nevezett feudális méltóságot nem mondta a XVIII. század végéig senki *nádor*-nak. Kodolányi XIII. századi magyarjai mégis használják (*udvorespán*, *nádorespán*, *nádrispán* mellett): „*Nádor! Nádor!* — bömbölt a csapat érces torka . . . Vezess, *nádor!*” (A vas f. II, 285 stb.); P. Gulácsy Irén hősei — *nádorispán*-nal váltogatva — szintén (A fekete vőlegények. 18. kiadás. Bp., 1932. II, 76), s néhány még újabb regényünk szereplői hasonlóképp. De valami ősi keleti 'királyhelyettes' értékében szintén élt e szóval a „turáni” eszmének megkésve is idétlenke eposza, Kozma Andor Turán című „ősregé”-je (2. kiadás. Bp., 1926. 90). — Ugyanígy mondat Kodolányi a XIII. században *hűbér*-t is (A vas f. II, 113, 244), holott végszükségben a *feudum* jobb lett volna. — Más efféléket tárgyal MÉSZÖLY (i. h. 42–3) s előtte, utána is még sokan.

Szemet szúrnak a téves olvasatból született kései szavak is, ha eleinkkel — mint régies hívószókat — mondatják archaizáló íróink. A *nemtő*-t szerencsére XX. századi szerzőnél már nem olvastam, de a *süveg* hibás olvasatából született *főveg*-et és a *veszékel*-ből tévesen kihasított *vezekel*-t annál többször. (Eredetükre l.: TOLNAI, Nyúj.; stb.). — Az is torz mosolyt kelt, hogy a kései könyvnyelvi átvételű *cickány* szó, mely filológiánkban régebben olyan hírhedt tévedésekre vezetett, a XIII. században ismét életre kelt (Kodolányi: A vas f. I, 264, 296; vö.: EtSz.; TESz.). — Igazán ideje volna, hogy SZÁDECZKY KARDOS módszeres munkái után a Csíki Székely Krónika koholt ősi szavait (*rabonbán*) vagy antedatált székely elemeit (*duló*, *dulló* 'székely szolgabíró; adóbehajtó'; l. TESz.) egykori hiteles elemként már ne használja fel a regényíró se. Az utóbbi típusnak még táji koloritfestő szóként való alkalmazása is veszélyes (vö. Gulácsy: A fekete v. II, 8). — Ugyanígy csak a múlt századi irodalmias őstörténeti képzetek egyik reminiscenciájaként fordulhat elő századunkban a *Hadúr* vagy az *Ármány* név; egyébként bántó műveletlenség vagy giccs volna. (Az előbbi, helyes módon használja — a magyar–zsidó atyafiság régebbi hitére is utaló sorok mellett — az *Hadúr*-t Ady „A szétszóródás előtt” című költeményében.) — Hasonlóképp zavaró és művészietlen filológiai műveltségünk mai fokán, ha a *tetem* szót régi és népi ízű stílusban nem 'esont', hanem újabb 'holttest' jelentésben használja az író (így a valóban népi felfogású és erősen archaizáló Dózsa-regényben Gergely Sándor elég sokszor). — BÁRCZI

GÉZÁnak az is szemet szúrt, hogy Móricz Erdélye a *padmaly* és *tündelevény* szót téves jelentésben használja (StilTan. 95); más régies nyelvű művekben — kivált Jókai munkáiban — természetesen többször is előfordul, hogy némely régies hívószavak téves jelentéssel, a nyelvet ismerőnek bántó kapcsolatban kerülnek elő. — S még kiábrándítóbb persze, ha a nyelvműveléstől megrótt újabb idegenszerűségek, argó vagy hivatali ízű divatos szólások, „kiszólás”-ok is belekeverednek az ősök beszédébe: *tényleg, úgy rémlik, ki van zárva*, infinitivusi parancsok („*Aludni!*”) stb. Hasonló botlásokat számosan megróttak már; kivált LACZKÓ GÉZA (Nyugat 1937/II, 245).

De hagyjuk a részletkérdéseket! Láthatni, hogy az újabb időkből való avított formák is részt vehetnek egy-egy meghatározott régiebb világ ábrázolásában, de inkább csak „töltőanyagként”, a hitelesen egykorú hívószók és a tárgy stb. korjellemző erejének besugárzásánál fogva; vagy az archaizáló stílushagyomány hatására. A legújabb költészetben azonban egyre inkább a nyelvtörténeti tudat irányíthatná a stílusérzéklet, s nem megfordítva.

8. A tárgyalt kornál r e g e b b r ő l i s m e r t avult kifejezéseket általában szintén csak a 7. pont elején említett megszorításokkal alkalmazhat az archaizáló író. Egyébként ez a típus ritkább, s kevesebb elvi tanulságot is nyújt, azért igyekszem rövidebben értékelni.

Minthogy nyelvünk eredetéről és legősibb alakulásáról tudtunk mindig legkevesebbet, a valódi hajdankori eszközök ismeretének hiányát gyakran pótolták áltudományos eredmények, hiedelmek. Így adta Dugonics a hun — magyar nyelvi azonosság szellemében X. századi magyar kisasszonyának az *Etelka*, férfi hőisének pedig az *Etele* „régies” nevet. Sajnovics úttörő összehasonlításának félszeg követése látszik abban, hogy utána némely magyar szövegbe régiesítésül lapp szók is kerülnek (l. NyK. LXVIII, 440 kk.). Török-tatár eredeztetésünk nyomaként nevezi Perecsenyi Nagy a Balti-tenger melléki magyar vezért *hám*-nak. A magyar — perzsa rokonság fikciója nélkül nem született volna meg az *Ármány* pogány istennév. A magyar — zsidó sorsközösség, illetőleg nyelvi rokonság hite nélkül nem kapott volna mítikus ködbe vesző archaikus hangulatot a *magyarok istene* szólalom, s nem divatoztak volna annyira régieségként a képes kifejezést tartalmazó népies szólások.

Nem folytatom a sort, csak arra utalok, hogy Jókai még évekkel Budenz halála után is miként mentegette a nemzeti romantikából kisarjadt nyelvi rekonstruálását: „határozottan állítom, hogy a magyar és finnugor nyelvek között azonos eredet n i n c s és nem is volt soha” (1897.: Levente. Nemz. kiadás 143; vö. TOLNAI: MNy. XXI, 240—3).

Annál fontosabb, hogy nyelvünk finnugor eredetének a közműveltségbe való beivódása utóbb a finnugor összehasonlító nyelvészet és folklór hatását akár későbbi korra időzített archaizálásban is lehetővé tette. Kodolányi János XIII. századi regényében „Vérbulcsu, meg Botond éneke” nemcsak verstani elemeiben, hanem mondat szerkezeteiben, sőt némely szavaiban is a Munkácsi fordította vogul ének dunántúli változata: „Minő neves fejdelömnek | nevezitök én nevetem, | minő hírös fejdelömnek | hírölitök én hírömet”; „Balrul Duna habja harsog, | hordja híröm messzi Délnek, | jobbrul dörgő Dráva harsog, | hordja híröm Napkeletnek”; stb. (Julianus b. 32 kk.). S a Julianus fölletta baskiriai magyarok a *lúd*-at *hünt*-nak mondják (uo. 707), a *nyál*-t *nyol*-nak (703); az *éb*-et szintén *emb*-nek ejtik (A vas f. I, 241); stb.

Itt jegyzem meg, hogy a régiséget eszményítő révaiánus nyelvszemlélet, anemeslevél kora szerinti társadalmi értékelés s az irodalmi (pre)romantika

divatja akár egymagában is megértetné, miért halmozódnak fel irodalmi nyelvünkben az 1800 körüli tizedekben a felújított szók (l. TOLNAI, Nyúj.), sőt kisebb számban a nyelvtani régiességek is. Ez a divat azonban devalvációt is okozott: e „természetes archaizmusok” (l. fönt) előbb-utóbb elvesztették konkrét régi korra utaló erejüket (még a HB. *feleim* megszólítása is), sőt általában archaikus színüket is (*börtön, év, hölgy, martalék* stb.). S még amely szók megtartották vagy fokozták is régies sugárzásukat, mint a *billikom* (l. fönt), gyakran egyúttal divatszóvá is lettek: így a *billikom* '(versenydíj-)kupa' értelemben (l. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Régi világ, furcsa világ. Bp., 1958. 188).

9. Nem kisebb fontosságúak persze azok a régies eszközök sem, amelyekkel az író nem kívánja egy meghatározott korszakra irányítani az olvasó képzeletét. E „típus-archaizmusok” sorát, problémáit azonban most nem vizsgálom részletesebben, csak arra utalok: irodalmunk újabb korszakaiban egyrészt közérthetőbb voltuk miatt nő a súlyuk, másrészt mert kevesebb dagályos stílusemlék tapad hozzájuk korábbi, sokszor „régieskedhetném” archaizálásainkból. Aragon Strófák című költeményének Gereblyés Lászlótól való fordításában például csupán a (*Meghaltak*) *Frankhonért* szó finoman régies-irodalmias hangulata utal arra, hogy az 1944 februárjában legyilkolt francia partizánok egyúttal az előző francia szabadsághősök utódai is (l. Népszabadság 1968. febr. 10. 9; egy-két más efféle példát említék NyK. LXX, 88—90, 95). De nagy szerepük van az ilyen eszközöknek a 6. pontban tárgyalt korjellemező régiességek mellett is: a pontosan célba találó hívószavak stb. mellett ugyanis e régies „töltőanyagba” is beleérezzük a tárgyalt korszak hangulatát, s ezáltal a kevésbé fárasztó archaizálás is hatásosabbá tehető.

Egészen más értéke lehet a különféle régiességek keverésének a kedélyes (ironikus, szatirikus, bohókás stb.) változatokban; gondoljunk csak arra, hogy némely tréfás múlt századi francia mulatóműsor vagy estélyi meghívó is így „játszódott” a korfestő kifejezésekkel (l. J. DAMOURETTE: Le Français Moderne IX, 181—206), s a mi életünkben szintén tudunk ilyesféle jelenségekről.

10. Bármily sietős és hézagos volt is eddigi áttekintésünk, remélhetőleg kitévő, hogy pusztán a 4. pont végén adott, egyrétű nyelvtörténeti meghatározás nem mutatja meg kellő sokoldalúsággal, miként szól bele a stilisztikai archaizmusok keletkezésébe sok más tényező: (a vizsgált mű mondani-valóján és struktúráján kívül) a mindenkori filológiai közműveltség, a társadalom időben szintén alakuló mulatszemelete, irodalmi divatja, egyes elődök vonzó vagy taszító példája stb. S egyúttal sejthető, hogy miként jut olykor a nem régi (vagy csupán kiagyalt) kifejezés is archaikus hatóerőhöz; vagy miért térhet el ritkább jelenségekben az egyes olvasók megítélése abban, hogy valamilyen kifejezés archaikus-e egy adott helyen.

TOMPA JÓZSEF

Szófejtés és tudománytörténet

Kalmár

Kniezsa István emlékének

1. A tudománytörténet nyelvtudományunk legelhanyagoltabb ága. Tanulságait ezért egyelőre csak apró részletkutatásokkal deríthetjük fel. Német eredetű *kalmár* szavunk etimológiáinak története a cikkünk címében jelzett összefüggéseknek tanulságos példája: szavunkat az eddigi irodalom nyilván az úgynevezett „könnyű” esetekhez sorolta, azaz a maga etimológiáját mindenki olyan „világos”-nak, természetesnek tartotta, hogy minden részletre kiterjedő, teljes magyarázatát és bizonyítását nem is vélte szükségesnek. Nyelv- és társadalomtörténeti tanulságait ugyanakkor ki-ki „biztonsággal” levonta.

2. Az etimológiai-magyarázat előkészítése szavunknál tulajdonképpen a szótárak német nyelvű értelmezésével indul meg. A magyar szót már a XVI. században két felső-német, közelebről bajor—osztrák nyelvjárási változattal értelmezik, ez azonban szófejtőinknek még a XX. században sem tűnik fel. Így például MURMELLIUS 1533-ban a parasztnyelvjárási változattal: „Institor — Eyn *kromer* — *Kalamar*” (2457. sz., 185 S₃); VERANCSICS FAUSTUS 1595-ben a városi kereskedők, iparosok, egyúttal a kancelláriák szokásos változatával: „*Kalmar* — Institor — *Kramer*” (49). E változatokra vö. például Sopronban 1379: „Johannes *chrumer*”; 1440: „Kuncz *chromer*” (SoprOkl. I/1, 183; II/6, 143 stb.). Már CALEPINUSnál megvan a korai újfelnémet kori, jellegzetesen középnémet (és alemann) umlautos *krâmer* alakváltozat is („*pérgula*, Germ. *Ein Krâmerladen* — Vng. *Kalmar aru bolt, sator*”),¹ amely a XVII—XVIII. században, a német irodalmi nyelvi norma kialakításával *Krämer* alakban válik általánosan irodalmivá. LESCHKA (Elenchus) 1825-ben már csak ezt említi, bár utal az alapszóra is: „*Kalmár*, institor, mercator, factum est ex germ. *Krämer*, a *Kram*, taberna”. LESCHKA etimológiáját nem magyarázza. Ez az etimon nem is indokolható, mégis erre egészen a XX. századig hivatkoznak (AkNyÉrt. III/11: 8; MNy. LII. 488). CzF. ezzel szemben 1865-ben az egyik bajor—osztrák változatot idézi: „Közönségesen a német *Kramer* szóból származtatják”. Nem véletlenül, hiszen FOGARASI JÁNOS, az egyik szerző, „Német és magyar szótára”-nak 1860. évi, negyedik kiadása is ezt a változatot hozza első helyen („*Kramer*, *Krämer*, der; kiskalmár, szatócs”).

3. CzF. az első munka, amely szavunk német eredetét elveti. Finnugor eredetűnek tartja, legalábbis első szótagját (a másodikról nem szól), amelyet a finn *kalu* 'holmi, áru' (pontosabban: 'szerszám, eszköz, tárgy, dolog, holmi') és az ugyancsak finn *kaluna* 'kereskedő' (helyesen: 'paszománt') szóval vet össze, persze bizonyítás nélkül (vö. még F. MOLNÁR GIZELLA: NyK. LXVI, 375). A finnugor eredet felvetésével mindenesetre nagyobb, a magyar—finn nyelvhasználat e hőskorában lelkesítőbb történeti múlt villant fel szavunk mögött, mint a német etimológiával. Az északi eredet gondolata már hetvenkét

¹Vö. még „*mērcator*, Germ. *Ein Kauffman/Krämer* [magyar értelmezés nincs]; *fornicarius*, Vng. *Boltos kalmár* [német értelmezés nincs]. A MURMELLIUSnál (412. sz. 29 D₃) található „*Speciarius uicus* — *Kalamár veza* — *Wurtzkremer gaß*” német *kremer* adata bajor többes számú birtokos eset. MURMELLIUS és VERANCSICS adatait az MTA Nyelvtudományi Intézetének gyűjtéséből vettem.

esztendővel korábban, VERSEGI FERENCnek „Proludium” (1793.) című munkájában feltűnik: „*Kalmar*, latin: mercator — quae vox mihi urbem Suecica, Calmar dictam in memoriam adducit” (idézi GÁLDI: A m. szótárhoz. 132). BARNÁ FERDINÁND, a Kalevala egyik fordítója is ebben az irányban tapogatózott 1877-ben tartott, „Néhány ősmiveltési tárgy neve a magyarban” című akadémiai előadásában (AkÉrt. R. XI, 218—9), amely teljes terjedelmében 1878-ban jelent meg (AkNyÉrt. VII/5). BARNÁ elveti a CzF. említette német etimológiát, bár pontatlanul nem a *Kramer*, hanem a *Krämer* szóval való egybevetést tulajdonítja nekik. Indokolása azonban helytálló: „ugyanis midőn a magyar nyelv valamely idegen szót vesz át, a szavak magas és mély hangúságát mindig érintetlenül hagyja, a mély hangú »Kalmár« szó tehát a »Krämerből« nem származhatott”. Elveti CzF. finn magyarázatát is, aztán ezeket mondja: „A dolog úgy áll, hogy mint fentebb látók, de különben is általánosan ismert tény: ősidőkben éjszakai kereskedést az éjszakai-németek (nem a skandinávok) űzik vala s »szász« néven voltak általánosan ismeretesek, de ezenkívül valamely előttünk ma már ismeretlen oknál fogva *Kalmároknak* is neveztek, mind ők magok, mind különösen azon helyek, a hol portékáikat kirakosgatták s gyarmatokat alapítottak.” E megállapításokat elsősorban arra alapítja, hogy a finnben a szászok nevéből alakult *saksa* ('német nyelv') a népnyelvben régen '(vándor)kereskedő'-t is jelentett; Dániában, Finnországban és Svédországban pedig több *Kalmar*, *Kalmare*, *Kalmari* földrajzi név van. Minderre finn nyelvű irodalmat is idéz; a magyar *kalmár* szóval való összevetés gondolata is innen származik. Saját gondolata, hogy a fenti történeti fejtegetéseket a magyar *szász* és *kalmár* szókra is átviszi: „Finnországban Kalmár városa még a VIII-ik századot megelőzőleg megvolt már, de az Éjszakai-német kereskedők »Kalmár« nevének még ennél is régiebbnek kell lenni és így ősainknek okvetlen ismerni kellett azt, ugyanis az éjszakai-német kereskedők (Szászok, Kalmárok) nemcsak Finnországban voltak közvetítői a kereskedelemnek, hanem egész éjszakai mind az Uralon inneni, mind az Uralontúli vidékeken; ez képezi okát annak is, hogy Árpádházi királyaink mindjárt kezdetben kizárólag éjszakai németeket (szászokat, kalmárokat) telepítettek az országba, hogy legyenek a kik a kereskedelemnek lendületet adjanak, holott a déli németeket sokkal közelebb érheték volna, de ezekre ingyen sem gondoltak azon egyszerű oknál fogva, mert azokat még az őshazából jól ismerték s tudták, hogy szászok, ügyes kalmárok = kereskedők, ezekről pedig csak annyit tudtak, hogy németek. Ebben találja meg a magyarázatát azon körülmény, hogy mind az erdélyi flandriaiak, mind a szepességi németek szászoknak neveztek ősaink által, ellenben a Gizela telepítette Szatmárnémetiek mint nevek mutatja, németeknek ismertettek is, neveztek is, mert Gizela mint bajor hercegnő Szatmárra honfiai vagyis déli németeket, bajorokat telepített; de már a szomszéd Beregszász neve a mellett szól, hogy ezek éjszakai-németek = szászok voltak, a honnan világos, hogy ősaink az őshazában az éjszakai-németeket egészen úgy mint a finnek nem *német* hanem »szász« és »kalmár« néven ismerték s következésképp mindkét elnevezés még nemzetünk őskorából származik.”

Hosszabban idéztünk BARNÁ tanulmányából, mert ő az első, aki etimológiáját történeti keretbe igyekszik beállítani. Nem ő az utolsó, aki figyelmen kívül hagyja, milyen megoldatlan, nem bizonyított nyelvészeti és történeti kérdéseket ugrik át kijelentéseivel. Lehet-e közvetlen hangtörténeti összefüggés a finn *saksa* '(vándor)kereskedő' és a magyar *szász* szó között; miért nincsen meg a *kalmár* közszó a finnben, mi bizonyítja, hogy a *kalmár*

a magyarban 'éjszagnémet'-et, azaz 'szász'-t is jelentett stb. Még ennél gyengébb lábon állnak BARNÁ történettudományi érvei. Nem beszélve az Urálon inneni és túli kereskedelemről a magyarok „őskorában”, ha máshonnan nem, HUNFALVY „Magyarország ethnographiája” című (Bp., 1876. 424) művéből is megtudhatta volna, hogy a „szászok” csak a XII. század közepétől kezdve telepedtek meg Magyarországon, s *kalmárok*-nak sohasem nevezték őket.

4. ŽAHOUREK JÁNOS 1856-ban Prágában megjelent füzetében (Über die Fremdwoerter im Magyarischen 39) közelebbi magyarázat nélkül már felvette etimológiai összeállításába szavunk szláv, közelebbiről cseh megfelelőjét („m. *kalmár*, Böhm. *kramář*, Dtsch. Krämer”), a kérdést ebbe az irányba azonban MIKLOSICH FERENC ismertebb tanulmánya (Die slavischen Elemente im Magyarischen. Wien, 1871.) terelte. MIKLOSICH több *-ár* végű szónkat (*agár*, *bojjár*, *gyantár*, *huszár*, *kádár*, *kulcsár*, *molnár*, *mozsár* stb.) magyarázta a szláv-ból. A *kalmár*-t nem tárgyalta, de 1878-ban SIMONYI ZSIGMOND „Német szövegek magyarosítása” című cikkében (Nyr. VII. 103—7) a „hangzóilleszkedéssel” magyarázható *ér > ár* változás felvetése után — nyilván MIKLOSICH hatása alatt — azt állítja, hogy *ár* végű szavaink „egy része a tótból került hozzánk . . . Ide valók: *bognár wagner*, tótul is *bognár | polgár burger*, vend *purgár | kalmár kramer*, szl. *kramár* (tót kolimár a magyarból)” stb.

Ezzel be is zárult a kör: a német, a finnugor és a szlovák etimológián kívül más magyarázat azóta sem született. Az etimológiai kutatásnak most már az a feladata maradt, hogy e magyarázatok valamelyikét a többinél jobban valószínűsítse, részleteit, bizonyítékait pontosabban kifejtse. Ez egyúttal a szófejtés módszerének finomodását is eredményezte. Az 1825-től 1878-ig tartó korszaknak szavunk szempontjából az $r-r > l-r$ elhasonulás felismerése, ami RIEDL SZENDÉTŐL (AkNyÉrt. III/11: 8) származik (1873.), meg az irodalmi (középnémet) *Krämer* változathól való kiindulás helytelenségének bizonyítása (1877.) a maradandó eredménye. Az *ér > ár* változás hangzóilleszkedés útján (1878.) szintén termékeny gondolatnak bizonyult. Szófejtőink különben csak etimológiai ötletekkel álltak elő, etimológiailag összetartozónak vélt szókat állítottak egymás mellé, de a germanisztika, finnugrisztika és szlavisztika akkor rendelkezésre álló eredményeivel ezeket az ötleteket nem egyeztették. A germanisztikában ez idő alatt ment végbe az alapozás romantikus korszaka (1819—1860.), a pozitívizmus előkészítő szakasza (1860—1874.), sőt megkezdődött jelentős újgrammatikus szakasza is. Már voltak történeti nyelv-tanok, köztük WEINHOLD KÁROLYNAK „Bairische Grammatik” (Berlin, 1867.) és ma is használt „Mittelhochdeutsche Grammatik” című (Paderborn, 1877.; átdolgozott rövidített kiadása: 1965.¹⁴) művei. Az ófelnémetre is két-két nagy szótár (GRAFF, SCHADE; BENECKE—MÜLLER—ZARNCKE, LEXER), a bajorra SCHMELLER ANDRÁS „Bayerisches Wörterbuch”-jának két kiadása (1827—1837., 1872.²) állt rendelkezésre, sőt 1873 óta a nagy GRIMM-szótár „Krämer, Kramer” címszava is, amely DIEFENBACH LÓRINCNEK „Glossarium latino—germanicum mediae et infimae aetatis” című (1857.), még ma sem pótolható munkájából idéz középkori adatot a bajor *kromer* változatra. Mindennek szófejtőinknél a *kalmár* szó irodalmában egyelőre semmi nyoma, pedig RIEDL SZENDE 1854—1857-ig a nagy SCHLEICHER ÁGOSTONNAL együtt tanított a prágai német egyetemen, sőt utóbb (1864—1873.) a német nyelv és irodalom tanára volt a budapesti egyetemen, SIMONYI ZSIGMOND pedig 1874—1876-ig többek között Lipcsében és Berlinben végezte tanulmányait.

5. A továbbiakban szófejtőink minden külön indokolás nélkül elhagyták a finnugor magyarázatot (1889-ben SIMONYI elmarasztalóan még említi: MNy. II, 216), csak a német és a szlovák magyarázattal foglalkoztak. Az érdeklődés elsősorban a német etimológia felé fordul. VIZOLY ZAKARIÁS 1880-ban (Germán elemek a magyarban 36) elsőnek idéz német nyelvtörténeti adatokat („úfn. *krämer*, ófn. *chramari*, kfn. *crámare*”). Ennek egyelőre semmi jelentősége sincsen, mivel ugyanakkor magyar nyelvtörténeti adatokat nem említi. Lényegében ezeket ismételteti még 1894-ben is BOROVSKY SAMU (NyK. XXIV, 337), mások meg óvatosan egy meghatározatlan *kramer* alakra hivatkoznak, kikerülve a vokalizmus történetének megoldatlan kvantitás- és kvalitáskérdéseit (KÚNOS: Nyr. XI, 490; NAGYSZIGETHI: Nyr. XVII, 406). Csak SZARVAS GÁBOR, aki 1883-ban még a szlovák etimológia híve (Nyr. XII, 531), jegyzi meg 1885-ben VIZOLY munkájának bírálatában (Nyr. XIV, 320), hogy „magyarázatlanul hagyja a különben helyes példaképen alapuló következő magyar alakokat”: ezek között van a „*kalmár*: kfném. *krámare*”. Azaz SZARVAS szerint — helyesen — magyarázatlan a magyar rövid és labialis *a* a középfelnémet hosszú és illabialis *ā*-val szemben. A magyarázattal azonban SZARVAS is adós maradt. Pedig ismerte TÖMLŐ GYULÁNAK „A Németújvári Glosszák”-ról írt cikkét (Nyr. XIV, 200). Ez elsőnek idéz magyar nyelvtörténeti adatokat, mégpedig 1470-től kezdve, azaz a középfelnémet (ma: korai úfn.) korszaknak megfelelő időből; azonkívül már pedzi a vokalizmus történetének megoldását is: „Eredeti teljes alaknak tartható a *kalamar* institor 354; a német *kramer*-ből u. i. a magyar alak fejlődését így képzelhetjük: **karamár*, *kalamár* (LevTár, I. 317; meg Beythénél, Hallernél), *kalomár* (Jord. és Érdy c.): *kalmár*”. Mások megleégesznek azzal, hogy a szlovák *kolimár* és *kramár* változatokat eredeztetik a németből (HALÁSZ: Nyr. XVII, 444). MELICH 1895-ben már felhasználja a NySz. (1890—1893.) adatait, de keltezésük nélkül, elveti a szláv etimológiát, mert „a németből teljesen megmagyarázható a hangtani rész: kfn. *krāmaere* > magy. **karamér*, **kalamér* > *kalamár* > *kalmár*. Kereskedelmi kifejezéseink nagy része úgy is a németből való” (Nyr. XXIV, 295; kny.: Német vendégszók. 1895.). E magyarázat persze távolról sem „teljes”. BALASSA JÓZSEF az első, aki 1895-ben a „Német eredetű szavak” tárgyalása során (TMNy. 175—80) az átvétel idejének és az átadó nyelvjárásnak kérdését felveti: „hangalakjuk megfejtésére csak a legritkább esetben kell az ófelnémet nyelvhez fordulnunk. Az átvétel idejekor a németek a középfelnémet nyelvet beszélték, s így legfeljebb ezt kell a német eredetű szókincs magyarázatában figyelembe vennünk. Ennél is fontosabb a bajor—osztrák nyelvjárás hangalakjának tekintetbe vétele, mert a magyar beszéd német szavai majdnem mind ebből a nyelvjárásból jutottak nyelvünkbe.” E helyes megállapítás szellemében állítja össze és rendszerezi ugyancsak elsőnek a német átvételek hangtani tanulságait, a *kalmár* azonban még most is csak az $r-r > l-r$ elhasonulás példái között szerepel, mert összeállítására alapján a *kalmár* magánhangzóival nem tud mit kezdeni. A második magánhangzót SIMONYI nyomán hangzóilleszkedéssel meg tudná magyarázni, az első helyén az *ó* összeállítása szerint azonban hosszú *ó*-nak kellene lennie a magyarban (vö. kfn. *krāmaere*), vagy a németben rövid magánhangzóból kellene kiindulnia, erre azonban nyilván nem látott lehetőséget. Bizonyára ezért szerepel nála is a meghatározatlan *kramer* alak, s ez is csak — mint említettük — az $r-r > l-r$ elhasonulás példáinál. A bizonytalanságot még fokozta, amit a német irodalmi nyelv *ā* és *ā* hangjának bajor—osztrák nyelvjárási megfelelőjéről mond: „ezt a hangot *ā*-

nak [Így! — M. K.] ejti, s ez majdnem úgy hangzik, mint a magyar *a*”; „e nyelvjárás az *ā* helyén a magyar *a*-nál valamivel zártabb hangot, *ā*-t ejt, s ez hangzásra nézve a magyar hangok közül az *ó*-hoz áll legközelebb”. A rövidet ugyanis labialisnak is, illabialisnak (sajtóhiba?) is (*ǫ*), a hosszút labialisnak jelzi, holott mindkettő labialis, mai megfogalmazásban a magyar *a* és *o* közötti, úgynevezett nyílt *o*.¹ BALASSA bizonytalan fogalmazása kétségtelenül WEINHOLD említett középfelnémet nyelvtenára megy vissza, bár ezt sehol sem mondja.² BALASSA ezt a fonetikai részletet ekkor még nem értette, amit bizonyít „A phonetika elemei” című könyvének első, 1886. évi kiadása is, ahol (48.) a magyar rövid *o* (pl. *ott*, *hoz*, *sok*) kvalitatív német megfelelői között az *oft*, *stock*, *gott*, francia megfelelői közt a *sol*, *grosse* és az *or*, *encore o* hangját említi. A második, 1904. évi kiadás PASSY alapján a franciában már különbséget tesz egyrészt az *o*, *ō* (*pot*, *rose*), másrészt az *ɔ* és *ō* (*robe*, *or*) között, VIETOR német hangtáblázatát azonban úgy „egyszerűsíti”, hogy a középső nyelválláshoz (VIETORNÁL: *e*.; *ø*.; *o*.) képest ugyancsak nyílt *ε*, *œ*, *ə* és *ɔ* közül a labialisokat (*œ* és *ɔ*; BALASSÁNÁL: *ǫ* és *ɔ*), de csakis ezeket, a középső nyelválláshoz sorolja. Azaz figyelmen kívül hagyja, hogy a „nyílt”, a „zárt” terminus nem abszolút, hanem relatív értékeket jelölnek: „nyílt *o*” nem ugyanazt jelenti a német irodalmi nyelv és a bajor—osztrák nyelvjárás szempontjából. A rövid *o* (pl. *Gott*) az irodalmi nyelvben nyíltabb a hosszúnál (pl. *Sohn*); a „rövid” és a „hosszú” terminus is nem abszolút, hanem relatív értékeket jelölnek. A középfelnémet *a*, *ā* között is, felnémet nyelvjárásai megfelelőik (vö. a 2. jegyzetet) között is megvan a nyílt : zárt viszony, ugyanúgy mint az irodalmi nyelv *o* hangjai között:

$$\begin{array}{c} \bar{o} \\ o \\ \bar{\varrho} \\ \varrho \\ \bar{a} \\ \acute{a} \\ \bar{a} \\ \acute{a} \end{array}$$

¹ „Langes *ā* wurde in der weitaus überwiegenden Mehrzahl der hochdeutschen Mundarten in unterschiedlichem Ausmaß gehoben und gerundet zu *ā*, *ǫ*, *ō* . . . Die Hebung und Labialisierung des kurzen *a* hat in den hochdeutschen Mundarten ein viel begrenzteres Gebiet erfaßt als die gleiche Erscheinung beim langen *ā*” (SCHIRMUNSKI, V. M., Deutsche Mundartkunde 212, 240). A középfelnémet rövid *a* felnémet megfelelői: *a* (nyugati középnémet és délfrank); *ā* (rajnai frank és alemann részben, keleti középnémet); *ɔ* (bajor—osztrák).

² WEINHOLDNÁL: „Die vulgäre Aussprache des langen *ā* war nicht rein sondern mit Senkung, so dass ein mehr oder minder dunkler Zwischenlaut zwischen *ā* und *ō* entstand, ein langes *ā* . . . Andererseits gieng man in der Aussprache von *ā* bis zu *ō* hinab, und so vertritt im bairischen Dialect *ō* nicht selten das *ā*” (54); „Eine andere Veränderung des *a* geschah unter consonantischem Einfluss: der U e b e r g a n g in *o*, den die Nasale und *l* bewirken, indem sie dem offenen hellen *a*-Klang feindlich sind” (21). A sziléziai származású, tehát keleti középnémet nyelvjárású WEINHOLD bajor—osztrák nyelvtenának modern értékelése: „Standpunkt fast ganz veraltet, Dialektangaben vielfach irreführend; aber als Materialsammlung gerade fürs Frühnd. bei kritischer Behandlung noch von Wert”. A középfelnémet nyelvtené: „Standpunkt größtenteils veraltet, doch unentbehrliche, aber nur kritisch zu verwertende Materialsammlung” (MOSER, VIRGIL, Frühneuhochdeutsche Grammatik I/1, XVIII., XXI.).

Mindezt persze nem hibáztathatjuk BALASSÁT. Hiszen VIETOR leírása sem pontos,¹ s az újgrammatikus SIEVERS, az akkor legtekintélyesebb német fonetikus könyvének még az ötödik, 1901. évi kiadásában is azt állítja: „Die Dauer oder Quantität eines Lautes hat an sich keinen Einfluss auf dessen Qualität” (Grundzüge der Phonetik 72; vö. még LAZICZIUS, Fonétika 170). BALASSA 1895. évi megállapításai német jövevényszavainkkal kapcsolatban általában helyesek voltak, a részletekben azonban még finomításra szorultak. A részletek lényegében a középfelnémet „nyelv” nyelvtörténeti és a bajor—osztrák nyelvjárás nyelvföldrajzi fogalmának tisztázatlanságával függtek össze, amely szófejtőinknél egészen a legújabb időkig zavart okozott. A *kalmár* szóval kapcsolatban azonban máris kitént, bár BALASSA ezt nem mondotta ki, hogy az úgynevezett „középfelnémet” *krámære* alak hosszú *á*-jából a német etimológia nem indulhat ki.

6. Hazai germanisztikánk PETZ GEDEON 1896. május 4-én tartott, „A hangsúly a germán nyelvekben” című akadémiai székhelyi előadásával kapcsolódott bele német jövevényszavaink s vele a *kalmár* szó magyarázatába. Kár, hogy az előadásnak csak a kivonata jelent meg (AkÉrt. VII, 580—92), azonban így is megvan a tudománytörténeti jelentősége. A német újgrammatikusoknak e közvetlen tanítványa már nyolc évvel korábban feltűnt egy hangtörténeti tanulmányával (Grimm törvénye. Bp., 1888. 106 lap), amely az akkor legmodernebb újgrammatikus tanítások alapos ismeretéről tanúskodott. 1893-ban „Az indogermán hangtan mai állásáról” értekezik (NyK. XXIII, 74, 191, 403). Akadémiai székhelyi előadója tehát e tanulmánya folytatásának tekinthető. Utóbbiban ugyancsak az újgrammatikusok tanításait ismerteti az indogermán és a germán szótag- és szóhangsúlyról, különös tekintettel a németre és összehasonlítva a magyarral. Német jövevényszavainkkal kapcsolatban PETZnek fontos megállapítása, hogy a magyar nyelv a némethez képest „aránylag híven őrizte meg a szótag után következő szótagok vocalisainak színezetét és mennyiségét... Még pedig ki lehet mutatni, hogy az esetek túlnyomó számában *gyöngébb fajta vagy másodrendű hangsúlyozással* (egyrészt a szótagok *fogyó hangsúlya*, mely főleg zöngés hangok előtt áll, másrészt a második, vagy harmadik szótagra eső *mellékhangsúly*) *a vocalis hosszúsága* jár. Ha ilyenkor már a németben is hosszú hangzót találunk, akkor épp a sajátos hangsúlynak kellett megőriznie az eredeti mennyiséget, de van akárhány eset arra is, hogy a németben rövid volt a vocalis s a nyújtás egyedüli okát a hangsúly minőségében kereshetjük.” Aztán vizsgálja az eredeti német magánhangzó rövid és hosszú magyar megfelelőit külön a szótagban és külön a többi szótagban. A *kalmár* szó csak az utóbbi rész harmadik csoportjában szerepel: „a németben mellékhangsúly volt a szó második vagy harmadik szótagján, a magyarban hosszú — talán szintén mellékhangsúlyos — vocalist találunk”. E csoport első pontjában tárgyalja „a német *-er* képzővel ellátott” szokat: „A mai német *-er* képzőnek e szók megmagyarosított alakjaiban több-

¹ „Es genügt, die folgenden Nuancen herauszugreifen: mittleres *o* (= *o*), welches zwischen *u* und *a* nach Zungen- und Lippenartikulation und somit im Klange die Mitte hält, geschlossenes *o* (= *o*), halbsoweit von *u* als von *a*, offenes *o* (= *o*), halbsoweit von *a* als von *u* entfernt, Abweichung vorwärts und rückwärts nicht ausgeschlossen. Sehr offenem *o* ähnlich klingende Laute (= *ä*) werden mit Senkung der Hinterzunge bis zur *a*-Stellung, und noch tiefer, und gleichzeitigem Zurückziehen der Hinterzunge gebildet. Es empfiehlt sich, diese Laute hier mitzubehandeln (Bezeichnung gleichfalls *o*).” (Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen⁵ 79.)

féle végzet felel meg: *-ér, -él, -ély, -ár, -ály*. Ezekre vonatkozólag az az elfogadott nézet, hogy e szótag mennyiségében (hosszú vocalis) a német szótag eredeti mennyisége van megőrizve, minthogy az ófelnémetben e képzőnek *-âri*, a középfelnémetben *-ære* alakját találjuk, a minőség megváltozása ($e > a$) pedig mélyhangú szavakban állott be a hangzó-illeszkedés törvényénél fogva." Mint fentebb (4.) láttuk, az említett „elfogadott” nézet SIMONYITÓL (1878.) származott. PETZ joggal mutatott rá arra, hogy egyes ide tartozó szókban (*gallér* stb.) nem következett be az illeszkedés, sőt az illeszkedett *hóhár* alakot a nem illeszkedett *hóhér* teljesen kiszorította. Ugyancsak jogosan tehetette fel a kérdést: „A mi e képző hangzójának minőségi elváltozását ($e > a$) illeti, itt is kérdés tárgya lehet, vajjon igazán hangzó-illeszkedés forog-e fenn?” PETZ a legfrissebb szakirodalom, WILMANNNS német történeti nyelvtanának (Deutsche Grammatik) második kötete alapján (előszava 1896. márc. 1-én, azaz egy hónappal PETZ előadása előtt kelt!) tárgyalja e képzőt (II², 283–96). Ezek szerint az *-âri* képzőnek már az ófelnémetben volt rövid *-ari* változata, a középfelnémetben mindkét változatnak van umlautos folytatása (*-ære ~ ~ -ere > -er*) „és van akárhány ily képzésű szó, a melynél a régiebb nyelvben egyáltalában nem mutatható ki a hosszú hangzós alak (pl. kfn. *goller, pranger, schinder, vierer*, mindezek átmentek a magyarba is) . . . Mindenesetre figyelembe veendő itt az a körülmény, hogy az *-ér* végű szók mind olyanok, a melyeknek a kfn.-ben csakis rövid hangzós *-er* végű alakjaik mutathatók ki, míg a magyar *-ár* végűekkel szemben kimutatható a nyíltabb hangzós *-ære* (ófn. *-âri*) végű alak is. Ezek szerint tehát van jogosultsága annak a véleménynek, hogy a szóban levő magyar alakokban a német képző vocalisának hívebben őrződött meg a minősége, mint a mennyisége. Gyakran ez a mennyiség (a hosszúság) is megfelelője lehet a német alakbeli vocalis mennyiségének, több esetben azonban a sajátos hangsúlyozás eredményét kell benne látnunk.” PETZ utána felsorolja azokat a régebbi átvételeket, amelyekben szerinte a magyar *-ár* egyenesen a középfelnémet *-ære* (ófn. *-âri*) megfelelője: *boglár, polgár, kasznár, kulmár, krajcár, sáfár, fullajtár, hóhár, mordály*; a középfelnémet *-er*-nek (zárt és rövid *e*-vel) ellenben *-ér* felel meg a magyarban: *pintér, erkély, gallér, hébér, himpellér, kacér, páncél, pellengér, zatlér, sintér, fillér, céger*. „Ezek közül több szó nincs is a német *-er* képzővel ellátva, hanem kölesönszó (*goller, ketzer* stb.), de hangtanilag a többivel egyforma elbánás alá esett”.

PETZ e több mint hetven esztendő megállapításait ma is elfogadhatjuk, legfeljebb a nyelvjárástörténet azóta elért eredményei alapján finomítanunk, pontosabban fogalmaznunk kell őket. Így az *-âri > -ære* az ófelnémet korban is, a középfelnémet korban is elsősorban a felsőnémet, tehát az alemann és a bajor nyelvjárásterületen, az *-ari > -eri > -erā > -er* viszont a (nyugati) középnémet, tehát moseli frank, rajnai frank nyelvjárásterületen volt meg. A felsőnémet *-ære* azonban még a XIII. században megrövidül, majd egybeesik a középnémet *-er* változattal: *-ære > -ära > -er* (vö. MAUSSER, MhdGr. 74, 523, 610 és irodalmát).¹ Ez az utóbbi, bajor jövevényszavaink magyarázata szempontjából fontos tendencia mai értesülésünk szerint mélyen belenyúlik a korai újfelnémet korba: az újgrammatikusok, így PETZ, sőt még MAUSSER 1933-ban megjelent nyelvtana is a középfelnémetet 1500-ig számítják, e fel-

¹ Az *æ* egészen nyílt, az *ā*-hoz közeli, hosszú hangot jelöl; az *ā* ennek rövid párját (tehát az *á*-hoz közeli); az *e* m a g y a r szempontból rövid és zárt *ē* (vö. PETZ), n é m e t szempontból nyílt *ē*, tudniillik a hosszú és zárt *ē* rövid, tehát nyíltabb változata (vö. PAUL, MhdGr. § 6).

fogás szellemében készült LEXER középfelnémet szótárának mindkét változata; ma viszont általánosan 1350-ig számítjuk (WEISGERBER a XIII. század végéig), ezután korai újfelnémet korról beszélünk (vö. MOLLAY: Pais-Eml. 667). Erre a korai újfelnémet korra esik a közös felnémet¹ változattá lett *-er* magánhangzójának redukciója (*-er*),² így ez lett az irodalmi nyelv normája. Mindebből következik, hogy PETZ felsorolt példái közül az *ár* végűek csak bajor eredetűek, az *ér* végűek vagy bajor (de az *ár* végűeknél későbbiek), vagy pedig középfelnémet eredetűek (szepesi „szász”, erdélyi „szász”) lehetnek.

Most már helyesen értelmezhető PETZnek az az állítása, hogy egyes szóknál „a régebbi nyelvben egyáltalában nem mutatható ki a hosszú hangzós alak (pl. kfn. *goller*, *pranger*, *schinder*, *vierer*, mindezek átmentek a magyarba is)”. Ma ez annyit jelent, hogy LEXER középfelnémet szótárában csak az idézett változatok fordulnak elő! Az 1920-as évektől kezdve a német nyelv-járástörténeti iskola felfedezte az oklevelek és általában a helyhez köthető levéltári anyag nyelvtörténeti értékét, ami jelentős mértékben megnövelte a megbízható nyelvtörténeti adatok számát. Ez éppen a középfelnémet megítélése szempontjából jelentett gyökeres változást. LEXER mindkét szótára s vele együtt az egész középfelnémet filológia legelsősorban az úgynevezett klasszikus középfelnémet (1190–1250.) kor költői művein alapul. Ezek közül egyetlenegy sem maradt fenn eredeti kéziratban, csak másolatban, sok csak a XIV–XV. századból. A filológusok e másolatokból „rekonstruálták” a klasszikus középfelnémet „nyelvű” eredetit, s e rekonstrukció adatai szerepelnek a LEXER szótár címszavai gyanánt is. Korai középfelnémet (1050–1190.) kori irodalmi művek maradtak fenn XII. századi másolatokban, úgyhogy LEXER címszavai egy úgynevezett „normalizált” középfelnémet „nyelv” 1200 körüli alapjául általában elfogadhatók, nyelvjárástörténeti szempontból azonban óvatosan kezelendők. Nyelvjárástörténeti szempontból egyrészt az ófelnémet kori, másrészt az újabban feltárt forrásokból előkerült adatokkal szembeesítendők. Az újabban feltárt források közül, éppen a középfelnémetre való tekintettel, WILHELM FRIGYES által 1929-ben megindított „Corpus der alteutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300” című nagyszabású kiadványt (1957-ig három hatalmas kötet) említtem. Az „ófelnémet nyelv”, „középfelnémet nyelv” csak mint gyűjtőfogalom létezik, valójában ófelnémet kori, középfelnémet kori nyelvjárásokkal (bajor stb.) kell számolnunk. Ha az ezek közti különbségeket valamilyen okból, tudatosan figyelmen kívül hagyjuk, csak akkor beszélhetünk ófelnémet, középfelnémet „nyelv”-ről. PETZ utoljára idézett példái közül mégis van „hosszú hangzós alak”-ja a középfelnémet *goller*, *koller* (ófn. *chollári*) és a *schinder* (kfn. *schindære*) szóknak (KLUGE, EtWb.¹⁹), a középfelnémet *pranger* nem lehet a magyar *pellengér* közvetlen előzménye. Mindez azonban nem befolyásolja német jövevényszavaink *-ár*, *-ér* képzőjének PETZ által adott magyarázatát.

E magyarázatot hazai korai újfelnémet adatokkal is megerősíthetjük. Sopron gazdag levéltári anyagában szép számmal maradtak fenn nyelvemlékek, amelyekről tudjuk, hogy nem az iskolázott, a bécsi egyetemet végzett városi nótáriusok (ezekre vö. MOLLAY: Soprszle. XXI, 317–33), hanem kevésbé művelt és gyakorlott írástudók írták. A XV. század első felében főként bor- és

¹ A korai újfelnémet korban (1350–1650.) az úgynevezett keleti telepítés („Ostkolonisation”) révén új német nyelvjárásterületek jönnek létre, köztük a keleti közép-német (felsőszász, sziléziai stb.).

² Egyes középfelnémet nyelvjárásokban zártabbá lett (> i).

gabonadézsmajegyzékek és az ispotálymesterek elszámolásai tartoznak ide, 1417-ből, 1430-ból, 1436—1437-ből stb. Ezeknek a hangjelölése éppen azáltal tűnik ki, hogy nem a kancelláriai írásnormát követik, hanem az élő ejtés feljegyzésével küszködnek. Az ispotálymester 1436—1437. évi elszámolásában (SoprOkl. II/3, 56—63) például ezért áll *schpital* a kancelláriai *spital* helyett; van itt még „Michel *kramar*”, továbbá *fürrar*, *Gerichtlar*, *mülnar*, *Graijssarin*, *kurssnar*, *flejšchkar*, *malar*, *Taschnar*, *Schperrar* (összesen 11-szer) a *ledrer*, *pinter*, *chürsner*, *flejšchaker* stb. (összesen 22-szer) mellett. A szóvégi *ar* ilyen gyakorisága az *er* mellett egy az élő ejtéstől befolyásolt hangjelölésben arról tanúskodik, hogy Sopronban a XV. század első felében még élt a középfelnémet *-ære* képző jellegzetesen bajor, nagyon nyílt *-är* ejtése. Tanulságos, hogy egyes, ugyancsak kevésbé művelt és gyakorlott írások így is írják, például az 1417. évi bordézsmajegyzék töredékében (SoprOkl. II/6, 82—5; a kelezésre vö. MOLLAY: SoprSzle. XVIII, 2): *pognär*, *ledrär*, *dreschär*, *Grichtlär*, *vaszichär*, *sajlär*, *haffnär*, *chürsnär*, *Palär*, *Chnollär*, *Täckhnar* (!), *Radlär*, *Adämär*, *ledrar* (!), *Chölnär*, *flejšchachär*, *Turenhofär*, *Plattnär*, *Ayndlefär*, *Ofnär*, *Hakchär*, *Hakcharin* (!), *webär*, *Chrenstorffar* (!), *Smidingär*, *Chölär*, *Rejchenstorffär*, *Täfär*, *Fösendorffär*, *Dawchär*, *Chunrungär*, *snejdär*, *schaffär*, *Trajsmaurär*, *scherär* (45-ször) a *pinter* stb. (31-szer!) mellett. Nyilván nem véletlen, hogy 1417-ben másfélszer annyi az *är*, (*ar*), mint az *er*, húsz évvel később azonban márcsak félfannyi!

7. PETZ nem tért ki *kalmár* szavunk első magánhangzójának kvantitására, előadása mégis példamutató volt arra nézve, milyen felkészültséggel kell német jövevényszavaink korszerű magyarázatához közeledni. Szófejtőink azonban nemigen követték a példát; szófejtő irodalmunknak ez a része ennek következtében alig-alig jutott előbbre. MUNKÁCSI BERNÁT 1897-ben „A magyar—szláv etnikai érintkezés kezdetei” (Ethn. VIII, 1—30; németül: Donauländer I. 4—7. füzet) kapcsán német jövevényszavainkra, köztük a *kalmár*-ra is kitért. MUNKÁCSI a szláv nyelvi hatás kezdeteit a magyar honfoglalás előtti időre, tehát az etelközi tartózkodásra tette,¹ a németet a honfoglalás idejére: „Pedig nem lehet állítani, hogy a német nyelv hatása ifjabb a pannóniai szlávokénál. A hienzcek, Mosony, Sopron és Vas vármegvék németjei valószínűleg ősi lakosai hazánk területének a magyaroknál (l. Marczali: A magyar nemzet története 91. l.)” A szláv nyelvi hatással kapcsolatos állítására semmi történettudományi bizonyítékot, érvet sem idéz, az csupán arra szolgál, hogy hihetővé tegye MUNKÁCSI elképzeléseit szláv jövevényszavaink különböző nyelvi rétegeiről. Szerinte ugyanis például *szerda* szavunk és régi *szereda* változata nem függenek össze közvetlenül egymással (mint nyelvészeink már akkoriban hirdették), hanem egymástól független alakok, a *szereda* az oroszból, a *szerda* pedig az „oláh-szlovén”-ből jött át. MUNKÁCSI tehát a bizonyítandóval „bizonyít”, akár történettudományi, akár nyelvtudományi állítását vesszük a bizonyítandónak. A német nyelvi hatással kapcsolatban tulajdonképpen ófelnémet jövevényszavaink bonyolult kérdését vetette fel, bár közelebbit egyáltalán nem mondott róla. Történettudományi indokolásának forrása (MillTört. I, 91) sem bizonyítja a nyugat-dunántúli Karoling-kori németiség

¹ „... a szláv hatás a magyar nyelvben régiebb ennek nyelvjárásokra való osztásánál; ez utóbbi azonban szorosan összefügg a magyarság letelepülésével és területi elhelyezkedésével, sőt bizonyára már a magyarság régi törzs- és nemzetiségi [Így! — M. K.] rendszerében gyökerezik” (i. h. 2).

folytonosságát, hanem KÄMMEL OTTÓ könyve (Die Anfänge des deutschen Lebens in Österreich bis zum Ausgange der Karolingerzeit. Leipzig, 1879.) alapján csak állítja, ennek viszont egy 860. (helyesen: 859.) évi oklevél *Odinburch* adatának Sopron német *Ödenburg* nevével való, máig sem bebizonyított azonosítása az egyetlen konkrét érve (minderre vö. MOLLAY: AECO. IX—X, 189—324, különösen 244, 266). A *kalmár* szóval kapcsolatban nem veti fel az átvétel idejének kérdését, hanem elfogadja azt a „nyelvészeink” közt uralkodó felfogást: „a kezdő mássalhangzó-csoport szokásos megbontása magánhangzóval, mely után a második szótag magánhangzója kiveszett, mint pl. a német *kramer*-ből előbb *kalomár* lett, majd *kalmár*”.¹

8. MELICH JÁNOS LUMTZER VIKTORRAL együtt 1900-ban kiadott, „Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes” című munkájában (59—307) elsőnek tárgyalta önállóan német eredetűnek tartott összes jövevényszavainkat, és rendszerezte — BALASSÁNÁL sokkalta részletesebben — hangtörténeti és művelődéstörténeti tanulságaikat (59—307). Egészében úttörő munka volt, részleteiben azonban elmaradt nemcsak korának német nyelvtudományához, hanem a magyarországi kutatás eredményeihez képest is, sőt a saját, öt évvel korábbi eredményeit sem fejlesztette tovább. A *kalmár* szóval kapcsolatos fejtegetései ennek ugyancsak tanulságos példáját nyújtják. Igaz, hogy MELICH a *kalmár* magyarázói közül elsőnek használta fel az 1890—1893-ig megjelent NySz. adatait (de kelezésük nélkül), továbbá a még megjelenés alatt levő MTsz.-t (1898—1901.), ezeket az adatokat azonban hiányosan magyarázza. Bizonyítás nélkül visszautasítja szavunk szláv etimológiáját, majd ezeket mondja: „Da jedoch das ung. die handelsausdrücke insgesamt dem deutschen zu verdanken hat, und wir das ung. wort auch direkt aus dem deutschen ganz befriedigend erklären können, sieht man nicht ein, warum dieses verkehrswort durch slav. vermittlung ins ung. gekommen wäre. Mhd. kràmære ist im ung. karamér, und daraus wegen der vokalharmonie karamár, mit dissimilation kalamár u. s. w.” (145.) PETZ négy évvel korábbi eredményeinek semmi nyoma, sem az átvétel idejére vonatkozó korábbi próbálkozások bírálatának. A hangtörténeti összefoglalásban az adatolt *kalomar* változattal egyenértékű változatként szerepel a MELICH által kikövetkeztetett, de nem adatolt *kalamér* a másodlagos magánhangzó betoldásának példaként, az újfelnémet *krämer* változatra (!) való utalással (272); a *kalmár* változat a középfelnémet *k > m*. *k* megfelelés példaként ugyancsak az újfelnémet *krämer* változatra való utalással (274, 288); a nyelvjárási *kómár*, *kuómár* változatok az *l* előtti magánhangzó megnyúlására, majd az *l* kiesésére, „wobei zu beachten ist, dass *l* auf vorhergehendes a verdumpfend wirkte”, az újfelnémet *krämer* (így !) változatra való utalással (288). A hangtörténeti rendszerezés nem egy hasznos gondolatot vetett fel, a közölt megfelelések azonban gyakran tisztázatlan etimológiákon alapulnak. Az irodalmi jegyzék (308—11) úttörő, hiszen német jövevényszó-kutatásunk irodalmának nem egy, már említett addigi hiányosságát pótolja (pl. GRIMM-szótár, WEINHOLD bajor nyelvtana), felhívja a figyelmet PAUL HERMANN középfelnémet nyelvtanára, sőt a bajor—osztrák, a szepesi szász és az erdélyi szász nyelvjárástani irodalomra is. Fel-tűnően hiányzanak azonban az akkor már javában folyó német hangtörténeti kutatásokat összefoglaló munkák, így BÄHDER KÁROLY „Grundlagen des

¹ MUNKÁCSI állításait szlavisztikai szempontból ÁSBÓTH OSZKÁR cáfolta meg (NyK. XXX, 74, 209; AkÉrt. XI, 126—31; németül: ArchSlPh. XXII, 433—87).

neuhochdeutschen Lautsystems. Beiträge zur Geschichte der deutschen Schriftsprache im 15. und 16. Jahrhundert” című (Straßburg, 1890.), még ma is nélkülözhetetlen műve,¹ vagy a PETZ említette WILMANNS történeti nyelvtanának első kötete („Lautlehre”), amely 1897-ben már második kiadását érte meg. Ezek a művek a már PETZ által is bemutatott módszerességgel tárgyalták például a kancelláriai és az irodalmi nyelv nyelvjárási alapjait, különös tekintettel éppen a bajor-osztrákra, továbbá a főhangsúlyos, a mellékhangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók kvantitásának és kvalitásának kérdéseit stb. WILMANNS külön fejezetet (296—312.) szentel a főhangsúlyos magánhangzók kvantitáviszonyainak. Ebből kiderült, hogy az *-er* képző, főleg *m* után, nemcsak az eredeti rövid tőhangzónak nyílt szótagban általános nyúlását akadályozza meg (vö. kfn. *hamer* > úfn. *Hammer* stb.), hanem az eredetileg hosszú tőhangzó rövidülését is okozza (vö. kfn. *jâmer* > úfn. *Jammer* stb.). Ezzel szemben az egész felnémet területen megnyúlt az *m*, amit az irodalmi nyelv helyesírása történeti írásmódként a mai napig őriz (*Ammer, dämmern, Hammer, Nummer, Schimmer, Schlummer, Sommer, Trümmer; Jammer, immer, nimmer* stb., WILMANNS példái). Az irodalmi ejtésben ezt 1898 óta az északnémet ejtésnek megfelelően szabályozták, azaz hosszú *mm* helyett csak rövid *m* ejtendő, a bajor-osztrákban a hosszú *mm* ejtése a mai napig megmaradt (vö. LUTICK, KARL, Deutsche Lautlehre mit besonderer Berücksichtigung der Sprechweise Wiens und der österreichischen Alpenländer 46, 68, 70—1). WILMANNS is, különösen pedig BEHAGHEL OTTÓ, aki a PAUL szerkesztette hatalmas „Grundriss der germanischen Philologie” című (Strassburg, 1891, I, 526—633) műben a német nyelv történetét megírta, kiemelték, hogy a rövidülési tendencia miatt már a középfelnémet korban (értsd: 1100—1500.) egy-egy szónak rövid és hosszú tőhangzós alakja is lehetett (*iemer, imer, immer; niemer, nimer, nimmer* stb.). Ma már tudjuk, hogy e rövidülési tendencia a XII. század második felében, a magánhangzóközi *m* jelének a megkettőzése a bajor-osztrákban a XIV. században kezdődik (MOSER, FrnhdGr. I, 48, 79—80).²

Ide tartozik *kalmár* szavunk német előzménye is. Csak a budapesti telefonkönyvet kell elővennünk, hogy erről meggyőződjunk: a családnév változatai közt itt is előfordul az irodalmi, egyúttal középnémet *Kraemer, Krämer (Krémer)*, a bajor hosszú tőhangzós *Kramer (Krámer)*, *Kromer* és a rövid tőhangzós *Krammer*. A köznévi elterjedési területe a középkor óta jelentősen megváltozott (vö. KRETSCHMER, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache 268), hazai viszonylatban is. Fentebb (2.) már idéztük MURMELLIUS és VERANCSICS XVI. századi, a soproni írásbeliség XIV—XV. századi bajor-osztrák adatait. Sopron középkori bajor—osztrák nyelvjárárásában is megvolt a rövid tőhangzós változat (első kétségtelen adat 1526: „Gilig *crammer*”: SoprOkI. I/6, 419), késői feltűnése az írásbeliségben a kancelláriai normától eltérő nyelvjárási jellegével függ össze.

BAHDER, WILMANNS és BEHAGHEL itt ismertetett és hazai viszonylatban is megerősített tanításainak MELICH 1900. évi munkájában semmi nyoma.

¹ Vö. MOSER 1929. évi értékelését: „dieses für die neuere frühnhd. Forschung grundlegende Werk ist auch heute noch in keiner Weise überholt und ist dessen grundlegende und wiederholte Durcharbeitung für jeden Forscher auf diesem Gebiet unerlässlich” (i. m. XIX. 1.).

² A fent leírt tendencia az *-el, -en* képzőkre is, *t* előtt is érvényes (vö. WILMANNS: i. h.; MOSER: i. h.). Ezzel itt nem foglalkozunk.

Az akkor huszonnyolc éves szerző már nyolcadik esztendeje publikált, 1900-ban még két tanulmánya jelent meg német jövevényszavainkról (Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai?: AkNyÉrt. XVII/4; A német jövevényszókhöz: Nyr. XXIX, 38–9). Bírálatunkkal nem a jövendő nagy szlavista és magyar nyelvész úttörésének érdemét akartuk kisebbiteni, munkáját azonban éppen nagy hatása miatt tudománytörténeti helyére kellett tenni. A DOLW. MELICH írta része már megjelenésekor is elavult volt, ez azonban azokat, akik felhasználták, azóta is alig-alig zavarta. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy e hiány pótlása körül hazai germanisztikánk sem jeleskedett. Pedig PETZ GEDEON hosszú budapesti egyetemi tanársága (1896–1934.) alatt nevelt tanítványaival, ezek nyelvtudományi főleg nyelvjárástani értekezéseivel iskolát teremtett (vö. HUTTERER, CLAUS JÜRGEN, Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. Berlin, 1960.), s MELICH JÁNOSSAL meleg barátság fűzte össze. Tudománytörténetírásunknak a ma sem érdektelen tanulság miatt fel kellene derítenie, miért nem jött létre gyümölcsözőbb együttműködés hazai germanisztikánk és a magyar nyelvtudomány között.

9. 1902–1906-ig jelent meg az OklSz., amely évtizedekre szófejtőink egyik legfontosabb forrása lett. Keltezett adatait a *kálmár* szóval kapcsolatban elsőnek 1907-ben FÉST SÁNDOR használta fel „Hangátvétel a magyarban” című (NyF. 42. sz. 20, 23) tanulmányában. Szavunk nem teljesen tisztázott etimológiája ellenére most már szinte minden évben szerepel szófejtő irodalmunkban. 1908-ban MELICHNÉL (MNy. IV, 26), a *kálmár* dunántúli népnyelvi *kolmár* változata az *a—á > o—á* hangváltozás példái (*borát* 'barát' *borázda* 'barázda', *csollán* 'csallán', *vosárnap* 'vasárnap', *vorgánya* 'vargánya', továbbá *rovás*, *halovány*) közé van felvéve, holott a dunántúli *kolmár* egy bajor *kròm(m)*-er reflexe is lehet. Belekerül az ugyancsak német eredetű *polgár* szó vitájának bizonyító anyagába (GOMBOCZ: MNy. IV, 365; KARÁCSONYI: MNy. V, 16).

1910-ben HORGER ANTALnak „Egy ismeretlen magyar hangtörvény” című nevezetes tanulmányában (Nyr. XXXIX, 289–99, 337–43, 385–97, XL, 8–19, 57–64; kny.: NyF. 65. sz.) találkozunk a *kálmár* szóval. Ez a tanulmány és a folytatását képző, 1912-ben megjelent „A szláv *o ~* magyar *a* kérdése” című (NyK. XLI, 113–44) PETZ 1896. évi fejtegetései után a *kálmár* szó irodalmának legjelentősebb alkotása. HORGER ugyan az elsőnek jó részét harminc évvel később (MNy. XXXVI, 321) már clavultnak minősítette, az úgynevezett kétnyíltszótagos hangtörvényt fenttartotta, s ez a mai napig mint „kétnyíltszótagos tendencia” (így BÁRCZI a BENKŐ szerkesztette „A magyar nyelv története” című egyetemi tankönyvben 167–8) a magyar hangtörténet időtálló eredményei közé tartozik. Tudománytörténeti szempontból meg kell mondanunk, hogy HORGER, aki az első értekezést külföldön írta,¹ felfedezésének ötletét nyilván a germanisztikából vette. Itt ugyanis már GRIMM óta ismeretes, hogy a rövid nyílt tőszótag + *l, r, m, n* stb. után, ugyancsak nyílt szótagban álló, de a szóban legkisebb nyomatékkal bíró magánhangzó kiesése² éppen a középfelnémet korra (értsd: 1100–1500.) jellemző: ófelnémet *wāgānāri* > középf-

¹ Vö. Nyr. XXXIX, 337

² Vö. MAUSSER i. m. 279. E legkisebb nyomatékú magánhangzó (középfelnémet jele általában *e*) egy ófelnémet *i, u, o, e, a* redukált változata. A tendencia már a XI. században megindult. Fonetikai magyarázatára még vö. SIEVERS i. m. 297.

felnémet (bajor) > *wagenär* > *wagnar* és *wognär* > *wognar* (> m. *bognár*).¹ SIEVERS a tendenciát a többi germán nyelvben még 1878-ban kimutatta („Zur accent- und lautlehre der germanischen sprachen” PBB.²V, 63–163), úgyhogy ez nem magyar „hangtörvény”, hanem nyilván általános nyelvtörténeti tendencia. Ettől függetlenül HORGER a német újgrammatikusok módszerének következetes alkalmazásával³ magyarzza egyrészt a német *kramer* (így!) > magyar *kálámár* > *kalmár*, másrészt a német *kramaere* > magyar *kalamár* (így!) és *kalomár* összefüggését. Német jövevényszavaink és ezzel a *kalmár* szó vizsgálatának pozitívista (újgrammatikus) korszakát 1922-ben THIENEMANN TIVADAR inkább művelődéstörténeti, semmint nyelvtörténeti összefoglalása (Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache: UngJb. II, 85–109) zárja le, amely az átvétel leglényegesebb, ekkor részben már megoldottnak tekinthető hangtörténeti kérdéseit fel sem veti (*kalmár*: 99, 106, 108).

(Folytatjuk.)

MOLLAY KÁROLY

A szócsaládon belüli szinonimia a *ver* igében és visszaható származékaiban

1. E cikk tárgya a szócsaládon belüli szinonimikus kapcsolatok, közelebb-ről egy alapszó azonos szerepű képzőkkel alkotott származékai közötti jelentés-rokonság vizsgálata. Nyilvánvaló, hogy ugyanaz az alapszó és a hozzá kapcsolódó azonos funkciójú képzők azonos vagy legalábbis rokon értelmű jelentéssel bíró származékokat hoznak létre. Annak a megvizsgálására azonban, hogy egyrészt a nyelv mennyire használja ki az e téren adódó lehetőségeket, másrészt hogyan oldja meg az így létrejövő „szófölösleg” problémáját, létrejön-e funkciómegoszlás az egyes származékok között, és ha igen, hogyan zajlik le ez a folyamat, a szakirodalom nem szentelt kellő figyelmet. Az eddigiekből következik, hogy az ilyen irányú vizsgálódás elsősorban történeti szempontú, és a forrásanyag engedte legkorábbi nyelvállapotig tekint vissza. (Pl. a szinonimák kialakulásának történeti vizsgálatára vö. BALÁZS JÁNOS megjegyzését: Nyr. LXXXVI, 96.)

Ebben a cikkben egyetlen szócsaláddal kapcsolatban, de az egyediben is a tipikus jegeket keresve kívánom tárgyalni a fenti kérdéseket. A kiválasztott

¹ Ebben az esetben a bajor *Wagner* változat (a nyílt szótagú nyúlással, vö. *Wā-gen*) vált irodalmi normává, a középnémet *wegener* (*wāgener*) > *wegner* (*wāgner*) az irodalmi nyelvben már csak családnevekben ismert (vö. BRECHENMACHER, EtWb. der dt. Familiennamen).

² A német újgrammatikusok vezető folyóiratának („Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und literatur” 1874-től) a két szerkesztő nevéből és a folyóirat címének első szavából kialakított szokásos rövidítése: *P*(aul-)*B*(raune-)*B*(eiträge).

³ Tudománytörténeti szempontból tanulságos a tanulmány következő helye: „Mert igaz ugyan, hogy a nyelvtudományi gyakorlatban föltétlenül abból az elvből kell kiindulni, hogy a hangtörvények kivétel nélküliek, de még eddig senki sem tudta ezt kétségtelenül bebizonyítani, Olyan posztulátum ez, mely nélkül nem tudunk eredményesen dolgozni, de amely mindeddig mégis — csak posztulátum” (Nyr. XL, 58). Közel 40 évvel korábban, 1873-ban RIEDL SZENDE ugyancsak a *kalmár* szóval is foglalkozó cikkében — a német romantikusokat követve — ezeket írja: „A nyelvek törvényeinek meghatározása képezi tehát a mai nyelvészet ha nem is egyedüli, de legfőbb feladatát. Ezen szempontból indulva tanulmányoztam és tanulmányozom a magyar nyelvet . . . , hogy keressem ki azon természettörvényeket, melyeken ezen, annyira érdekes organismus létele alapszik” (AkNyÉrt. III/11, 4).

szócsalád a *ver* ige (illetőleg ennek visszaható értelmű használata: *veri magát*), valamint visszaható származékigéi: a *verekedik*, a *verődik*, a *vergődik*, a *verdődik* és a *verhődik*. Ezeknek a minden bizonnyal elsődleges (mozgása következtében valamihez hozzáütödvé, magát megsértve) *hánykolódik*, illetőleg ezáltal valahonnan *kiszabadulni igyekszik*-féle jelentésével, valamint a közvetlenül ebből származó 'nagy nehézséggel, sok fáradtsággal, küzdelmek között *halad, igyekszik, illetőleg jut el valamely helyre*' jelentéssel és a 'nagy nehézséggel stb. *törekszik valamely cél elérésére, illetőleg jut el valamilyen állapotba*' jelentéssel foglalkozom részletesebben, mivel a téma szempontjából ezek szolgálnak a legtöbb tanulsággal. Természetesen a szócsaládon belül mutatkozó közös jelentésben való használat egyéb eseteit sem hagyom figyelmen kívül. A 'nagy nehezen, sok akadályt leközdve *halad, jut valahová*' (*vergődik* 2.) jelentésben mutatkozó szinonimiára egyébként az ÉrtSz. is utal, vö. *verekedik* 4. jelentés „ritk, táj, rég” minősítéssel és *verődik* 4/a. jelentés „rég” minősítéssel, a fent első és harmadik helyen említett jelentésnek a szócsaládban közös voltára azonban e szótárban már nincs, és nem is lehet adalék.

A vizsgálat történeti részében elsősorban a NySz. adatait, az Akadémiai Nagyszótár (NSz.) cédulaanyagát és különböző XVII—XIX. századi szótárakat használtam fel. A XX. századi anyag saját gyűjtésem. A nyelvjárási adatokat az MTsz.-ből és az Új Magyar Tájszótár (ÚMTsz.)¹ céduláiból, valamint regionális szótárainkból (pl. SzamSz.) merítettem.

A) A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a vizsgált rokon igék használatában többféle időbeli különbség is mutatkozik. Az első különbséget az egyes igék megjelenésének, (legalábbis írásbeli) felbukkanásának idejére vonatkozólag fedezhetjük fel. A már az ÓMS.-ban szereplő *ver* igének (vö. SzófSz.) a visszaható használata is természetesen korán jelentkezik: az első adatot az 1450 körüli évekből idézi a NySz., *össze*-igekötős alakban: JókK. 54: „*Kewuek magokot ewzueuertek*: saxa se invicem collidendo”. A visszaható származékigék közül először a *verekedik* jelenik meg 'rángatódzik, hánykolódik, vergődik' ('palpito', vö. BALLAGI, RMNy. 316) jelentésben a XVI. század első felében: VirgK. 1529 el. 72: „Es az wrdwngws hogi lata frater rufinost, [...] kezde kialtani, es agiarkodni, es *werekwdni* oly igen erwsen, hogi az kwteleket kikel meg kwtwztek vala, mind el zagata es kezbwł magat ki zabadita” (vö. RMNy. i. h.); ÉrsK. 1529—1531. 311: „hyrtelen walo hydeg Es goytokwan kezde tewrny hogy telyessegwel eel hydegwlwen hol ymmar az eltető Melegseg czak az melyeben tapot wala es *werekedyk wala*” (vö. uo.). Igenévi származékban: OrvK. 1577 k. 36: „kj [ti. az epilepszia] lezèn az testnek meg haborodasawal es *werekédè razasawal*” (a TESz. adata). Valamivel későbből, de még a XVI. század közepéről—végéről adatható a gyakorító jellegű 'másokat (gyakran) *ver*', 'harcol, küzd' és a kölcsönösséget kifejező 'valakivel *verik* egymást' jelentés: GyöngySzt. XVI. sz. k. 3282: „Briga rixa: haborusagh haborgaas *uerekedes* harcshozas”; CAL. 239: „conflicto: Viuok, tusakodom, *verekődöm*. nyomargatom”; uo. 256: „conuerbero: Veröm *verekődöm*”; uo. 811: „plagosus: Tsapasos, *verekedő*”. Sőt, ha ide számítjuk a következő adatot, a két jelentéstípus (tehát a 'hánykolódik' és a 'másokat *ver*'), legalábbis írásbeli megjelenésében, lényegében egyidősnek látszik: TelK. 1525—1531. 376: „Az hugoc nelegenec *wetekedőc*: ne legenece patuarosoc:

¹ Az ÚMTsz. adatait a szokásnak megfelelően általában ÚMTsz. forrásjelzéssel adom meg, az eredeti forrás megjelölése nélkül.

ne legenek haragosoc: ne legenec dagaliosoc: ne legenece hamis bezedőek: Ne legenece ragalmazoc: ne legenek *verekedőc*:" (vö. RMNy. i. h.). A XVI. század végén találkozhatunk először a 'nagy nehézséggel, sok fáradsággal igyekszik, halad, illetőleg jut el valamely helyre' jelentéssel. Az ilyen jelentésű adatok többsége igekötős, mégpedig legnagyobb részét *ki*-igekötős alakban fordul elő, így mindjárt a legkorábbi is: Born: Préd. 1584. [299]: „kiből [ti. a tengerből] immar egyszer *ki verekettec* az nyugodalmas partra az ur Christus által" (a NySz.-ban és az eredetiben egyaránt hibás lapszámmal). CAL.-nál (251) igekötő nélkül is megvan: „contendo: Menni igyekezőm, *verekedőm*. Tusakodom, hanyakodom, *valo houa verekedőm*" (vö.: Nyr. XLII, 321; MNy. IX, 230).

A XVI. század végén tűnik fel az időrendben második visszaható *ver*-származék: a *verődik*. A NySz.-beli első adatának jelentése 'ismételten hozzáütődik valamihez': Born: Préd.: „Apro gyermetskeket az lo hatara tarisznyaba kötőztec, kic egy mashoz *verőduen* el bagyattac". A 'hánykolódik. kiszabadulni igyekszik' jelentés csak valamivel későbből mutatható ki, vö. Zvon: PázmP. 1615.: „Az ő maga *verődő* elméiének tulaidon vázzát neuetössen pogoniázza" (NySz.), Zrínyi 1660 k.: „a titok, *verődik* hogy kimenjen mint a must" (vö. IrtörtKözl. XII, 430: NSz.). A '(nagy nehézséggel stb.) jut el valamely helyre' jelentésben való használatára csak a XVII. század második feléből találtam adatot, a legkorábbit Szalárdi Krónikájában 1662. (kiad. 1853. 117): „lápokra, vizes, sáros helyekre *verődnének*, hogy némellyek néhány hetek alatt is alig *verekedhetek* ki [!] belőle". Korai adatai részben szintén igekötősek, például 1689: „Adott egy darab deszkát, azzal *ki verődhetünk* üdvösségünk partjára" (Land: ÚjSegits.: NySz.).

A XVII. század legelejéről mutatható ki a *verődik* ige első adata, mégpedig *ki*-igekötős főnévi származékában. Jelentése 'nagy nehezen, sok fáradsággal (való) kijut(ás) valamely helyről, v a l a m e l y h e l y z e t b ő l': Pázm: KT. 1604.: „Az ne itéld, mintha semmi reménség nem volna abbólvaló *ki-verődésrül*" (NySz.). De megvan lényegében ugyanekkor a 'hánykolódik stb.' típusú jelentés is, igekötő nélkül: Bal: CsIsk. 1616.: „Fel sem kelhet, akar mit *verődgiék* is" (NySz.).

A *vergődik* ige a XVII. századnak csak a második felében bukkan fel. Első előfordulása a NySz. szerint Kemény János 1657–1658-ban készült, de csak 1856-ban kiadott Önéletírásában található (55, a forráskiadványból) igekötős formában, 'nagy nehezen, sok fáradsággal (át)jut valamely helyről egy másikra' jelentésben: „*Áttalvergődvn* az Morva szakadékján vesződtünk, tartoztattuk volna az ellenség menetelit". (A NySz. egy még korábbi, a *ki-verődik* címszóban Pázmánytól idézett *ki-vergődik* adata sajtóhiba, az eredetiben *d* van a szóban, vö. Préd. 284.) Még egy, az eddigiektől némileg eltérő jelentésű, igekötő nélküli adatot közöl a NySz. ebből az időszakból: Tof: Zsolt. 1683: „A gyermekek a nagy éhségnek miatta el vettetenec, *vergődnek*, az uczán az ganéjt kapják fel, azt eszik". A jelentés itt a NySz. szerint '[circumerro; herumirren]', azaz 'csavarog' (vö. SzófSz. is). A XVIII. század végéig egyébként mindössze egy *kivergődik* adattal (vö. NySz.) jelentkezik az ige.

A *ver* valamennyi visszaható származéka közül a legkésőbbi a *verhődik* (változatai: *verhűdik*, *verhűd*, *verhűdik*). Első adata PP. 1708. m. — 1. részében van elbújtatva a *Veres ténta* és a *Veretett* címszó közé: „*Verhődni*: Luctari, Confligi, Dissilire".

B) Mint láttuk, az ide tartozó igék írásbeli jelentkezésének, ezért feltehetőleg keletkezésének időpontja más és más. További időbeli különbségeket találhatunk az egyes igéknek a közös jelentésekben való használatában, de eltérések vannak a használat gyakoriságában is. Mivel ez a két tényező szorosan összefonódik, egyszerre tárgyalom őket. (Felvethető még ezeken kívül a területi, nyelvjárási megoszlás kérdése is. Erről később, a 6. szakaszban lesz szó.)

A legkorábbi visszaható *ver-* származék, a *verekedik* a XVII. századra elvesztette a XVI. században még élő 'hánykolódik, kiszabadulni igyekszik' jelentését, annál nagyobb számban, valamennyi társánál erősebb megterheltséggel fordul viszont elő — egészen a XIX. század első évtizedeiig — a 'nagy nehezen stb. jut valamely helyre' jelentésben. A rendelkezésemre álló 23 igekötő nélküli adatból csak egyet mutatok be: 1796: „A' leg-roszszabb úton, melyet tsak gondolni lehet, erdős hegyeken által, [...] jöttünk [...]. Ugyan tsak hat óra el-telve Sóvárhoz *verekedtünk*” (Teleki D.: H. Utazások 16: NSz.). (Gyakran igekötősen fordul elő, különösen a *ki-* igekötővel használatos. Ezzel kapcsolatban elég a NySz. *ki-verekedik* címszavára utalni, amely a szótár igekötős *verekedik* adatainak több mint felét tartalmazza.) A *verdődik*-et és a *verődik*-et viszont egyaránt használják 'hánykolódik, kiszabadulni igyekszik' jelentésben a XVII—XVIII. században és a XIX. század elején (17, ill. 10 adat). Például: PP. 1708: „Pinso, äre . . . *Verdödöm*, A' földet verdesem”; 1765: „Ha . . . meg akarod fogni [a madarat], . . . nyög, *verdődik*” (Miháltz I.: Ok. hite 60: NSz.); 1778: „a' beteg az erőszakos ide s tova való *verődésben* magát meg-ne sértse” (Rácz S.: Orv. tan. I, 271: NSz.). Ugyanekkor megvan — ha a *verekedik*-nél ritkább esetben is — a 'nagy nehézséggel stb. jut valamely helyre' jelentése is mindkét említett igének (7, ill. 17 adat), és a XVIII. század végétől kezdve a *vergődik*-nek is (20 adat). Például: 1811: „Ott szekereknek akad, 's nehezen *verdődik* előre A' pompás temetésre menő táméntalan ember” (Virág B.: Poémák 58: NSz.); 1786: „senkinek annyi merészsége nem vala, hogy vissza tekintett vólna, valamíg a Tsikkoki réppartra nem *verödtek*” (Sándor I.: Rabner 234: NSz.); 1808: „a' tanyához *vergödött*” (Szekér J.: Robinson I, 76: NSz., a *verődik* címszó egyik céduláján). A meglehetősen késői, korlátozott jelentéskörű és ritka *verhődik* igét is használták a korabeli szótárak tanúsága szerint 'hánykolódik, kiszabadulni igyekszik' jelentésben a XVIII. században. (Összesen 9 adat.) Például: SzD. 1784. (91): „*verhődni*: Kézzel lábbal iparkodni, szepelkedni, erőlködni”; SIMAI, VSzót. 1810. II, 146: „*Verhődöm*: Luctor, conor eluctari” (NSz.) A 'nagy nehézséggel jut el valamely helyre' jelentésben csak e jelentésnek a haladást kifejező árnyalatára találhatunk példát néhány, a XIX. század legelejéről való irodalmi műben, a célhoz érés mozzanatát kifejező jelentésárnyalatban viszont, amely a többi rokon igében általában erősebb a cselekvés folyamatát kifejező árnyalatnál, egyáltalán nem fordul elő. Az 5-ből lássunk egy adatot: 1812: „Nem olly ember ő, a'ki ha feltett tzeljához *verhűdik*, a' hegyet kerülné.” (Holosovszki I.: Kálnoki 197: NSz.). Megvan viszont ugyanebben az időben a 'valamely elvont cél elérésére törekszik' jelentése is, amely a többi származéknak csak némelyikében fejlődött ki, mégpedig elég ritka előfordulással. Például 1824: „haszontalan vitta makranczos szívemet . . . 's hijába *verhűdött* megdönteni szerelmemet” (Náray A.: Méré. I, 182: NSz.). (Összesen 6 adat.) Ugyanebből az időszakból valók a *verdődik* ige hasonló jelentésű adatai, egy 1790-ből, egy másik 1803-ból. Az előbbi: „Erre te *verdődjél*, a' jó hír vinni nagyobbra Fogja neved', mert ez messze lövelli magát” (Nagy János: Udvari Kátó 25: NSz.). A *verekedik* ugyan-

ebben a jelentésben már a XVII. században is előfordul — l. a NySz. *verekedik* címszavának Zvon: Post. I, 473, Ker: Préd. 245 és Pós: Igazs. II, 589 forrásjelzésű adatait —, de a XVIII. század közepéről is kimutatható: 1753: „egész esztendő-által, árchicsókája lehetne . . . A' kire, az jó Kertésznek *verekedni* kellene, hogy el-ne fogyna” (Lippai: Posoni kert. 223: NSz.).

C) A XIX. század közepe táján a XVII–XVIII. századi (és a XIX. század legeleji) állapothoz képest jelentős változás következik be a *ver* visszaható származékigéinek helyzetében. Ekkor kezdődik az a lényeges aránybeli eltolódás közöttük, amely végül is kialakítja mai használatukat. Ahogyan a *verekedik* ige már a XVII. századra elvesztette eredeti 'hánykolódik; kiszabadulni igyekszik' jelentését (bár egyes XVIII. század végi szótárakban, tudniillik SzD.-ban 1784. (90) *vergődni* és 1792. *verhüdni* alatt és az ő nyomán TAKÁTS RAFAEL Toldalékában ez újra megjelenik, de valószínűleg már a nyelvjárásokból merítve), most a *verődik*, a *verdődik* (és a *verhődik*) is szinte rohamosan kiszorul a használatból, és élre tör a *vergődik* ebben a jelentésben. Ugyanez történik az előzővel szoros kapcsolatban levő 'nagy nehézséggel stb. halad, jut valamely helyre (vagy állapotba)' jelentés vonatkozásában is: a *vergődik* átveszi a vezető szerepet a *verekedik*-től, amely a *verődik*-kel és a *verdődik*-kel együtt szinte teljesen háttérbe szorul a használatban. 1830 után — néhány szótári adatot kivéve — egyetlen előfordulást sem találtam például a NSz. anyagában sem a *verekedik*, sem a *verdődik*, sem a *verhődik* igeire a fenti jelentésekben, mindössze a *verődik*-re akad 2 példa, de ez is 1831-ből és 1832-ből. A század végén csak a már korábban is meglévő '(el)vetődik valahová, kerül valahová' jelentésben fordul néha elő: 1883: „Hideg tél volt, mikor hozzátok *verődtem*” (Spetykó G.: Költ. 184: NSz.); 1891: „Látni való tehát, hogy Kephalas gyűjteményéhez utóbb más gyűjteményekbeni alkatrészek is *verődtek*” [azaz a megnevezetteken kívül más forrásai is vannak K.-nak] (AkÉrt. 1891: 220, a NSz. alapján a folyóirathól idézve). A XIX. század végére befejeződik a funkciómegoszlás: mindegyik szónak kialakul a maga jellemző jelentésköre: a *verekedik* használata a gyakorító (és gyakran kölcsönös) jellegű 'üt' típusú jelentésekre korlátozódik, a *verődik* jelentéseiben dominál bizonyos passzív jelleg, a *vergődik* pedig, mint láttuk, az egész szócsaládtól átveszi a legfontosabb közös jelentéseket. A *verdődik* már a XIX. század első felében a nyelvjárásokba szorul vissza: vö. Tsz.; továbbá MTsz.: *verdődik* 'vergődik', Háromszék megyéből (1861-ből) és Erdővidékről (a Tsz.-ből idézve), *fel*-igekötős alakban pedig ugyancsak a Székelyföldről; vö. még a Brassó megyei Pürkerecről: „Az egy utazó asszony és az ura után *verdődik*”: 'megy, halad, igyekszik' (HORGERnek az 1890-es évek végén gyűjtött hétfalusi csángó népmeséiben. Kiadva 1908. MNépkGy. X, 120; vö. ÚMTsz.). A nyelvjárások máig is őrzik, sőt még eredeti 'hánykolódik'-féle jelentésére is akad napjainkban székely nyelvjárási példa: Csikrákos-Racul 1959.: *verődök* 'csapkod a szárnyával' (ÚMTsz.). A régi közös jelentésekben a *verekedik*, sőt a *verődik* is tovább él nyelvjárási szinten a XIX. század második felében és a XX. században. A *verekedik*-re vö. MTsz. a *vereked-ik* és *vereksz-ik* címszó ('vergődik'); uo. *bele-*, *fel-* és *rá*-igekötővel is Baranya és Moson megyéből és a Székelyföldről, például Lébényszentmiklós Moson m.: „A tikok *főverekésznek* a tiküllőre”; továbbá Kiskunfélegyháza 1911.: *verekedik* 'törekszik, megy' (ÚMTsz.); a *verődik*-re vö. MTsz.: „[*Verőd-ik*] *fő-verődik*: fölvergődik, fölkapaszkodik. *Ni, hogy főverődik az a kicsi gyermek a nagy székre!* (Zala m. Kővágó-Örs)”; Göcsej és Hetés 1914.: *verünyi* 'vergődni, hánykolódni' (ÚMTsz.); Hegykő Sopron m. 1951: *verüzdik*

'esapdos (a szárnyával)' (ÚMTsz.); igekötővel: Óbást Nógrád m. 1941., Somoskőújfalu Nógrád m. 1953.: *kiverőügyik* 'felépül, visszanyeri egészségét (lassan), meggyógyul' jelentésben (ÚMTsz.). (Az utóbbi adatot forrása — MNyj. II, 151 — a kihalóban levő szavak között említi.) Rozsály Szatmár m., 1949.: „*Elverődött* a hegyek közé” 'eljut' (ÚMTsz.). A *verhődik* viszont a XIX. század közepére eltűnik, még nyelvjárási előfordulásai sincsenek. Egyedül CzF. (VI, 931, 944 és a *vergődik* szócikkében) említi a *verdődik*-kel együtt mint a *vergődik* nyelvjárási alakját: „Másképp tájdivatosan: *verdődik*, *verhődik*, *verhűdik* (Molnár A., Szabó D.)” (1942). A hivatkozásból is kiderül azonban, hogy a CzF. korában már nem élő szó. A valamivel későbbi MTsz.-ban sincs rá adat. A XX. századi irodalmi és köznyelvben a visszaható képzésű *ver-* származékoknak egymás jelentéskörébe való átesapása már úgyszólván elő sem fordul.

D) A nyelvjárásokban még egy visszaható *ver* származékot találhatunk, amely azonban, úgy látszik, kezdettől fogva megmaradt nyelvjárási szinten: ez a *vergelődik* ~ *vergőlődik* (~ *vergülődik*). Legelőször a XVII. században jelentkezik Komáromi Csipkés György műveiben (vö. Nyr. XI, 407). A Székelyföldön (MTsz., ÚMTsz.) és a Dunántúlon Vas, Zala, Baranya és Veszprém megyében (ÚMTsz.) használatos 'verdes', 'vergődik, hánykolódik; kiszabadulni igyekszik' jelentésben, de 'nagy nehézséggel jut valamely helyre' jelentésben Hajdú megyei adata (1909.) is idézhető: „Hátosztán mikor *vergelőttek* haza?” (ÚMTsz.). Alapszava a szintén nyelvjárási *vergel* ige lehetne, ez azonban csak az északkeleti nyelvjáróterületen él 'úz, hajszol, kerget' jelentésben (MTsz.; SzamSz.; ÚMTsz.). Egyetlen más területről való adata azonban jelentésben a *vergődik*-kel azonos: Martos Komárom m. 1942.: „Nem akarta hoty kölke légyen, ot *vergét* a kórházbo” (ÚMTsz.).

2. A *ver* szócsaládján belüli szinonimiával kapcsolatban meg kell még említeni, hogy az eddig vizsgált jelentésbeli fővonalon kívül más jelentésekben is előfordul hasonló párhuzamosság. Ezek azonban jóval ritkábbak az eddigieknél, és szintén a XVII. század és a XIX. század eleje közötti időben jelentkeznek elsősorban. Így például a *verekedik*-re jellemző 'kölesönösen ütlegelik egymást' és 'küzd, harcol' jelentésben a *verhődik*-re is akad példa: ADÁMI 1763.: 'sieh herumschlagen'; WAGNER, Phras. 1750. (1064): „Repugno: Ellene-állók, ellene mondok, ellene tusakodom, *verhődöm* . . .” (NSz.), vö. még PP. 1708.: *verhődni*. A *verődik*-re jellemző szenvedő 'üttetik, veretik' jelentésben előfordul a *verdődik* is: 1766: „Három nap, 's éjtszaka volt [a harang] mind *verdődöben*” (Lázár J.: Florinda 133: NSz.). Valószínűleg általánosabb érvényű ezeknél az a székely nyelvjáróterületen található párhuzamosság, amely a *veri magát* és a *verődik* között áll fenn, 'az unalmát vagy a bánatát előzi, szórakozik' jelentésben: Székelyföld: „Jere hëzzánk, *verjed magadot!*” (MTsz. *ver* szólások a.) és egy Dunántúlra települt bukovinai székely adatközlőtől 1948—1954 között: „Jöjjën bé hëzzá gyakrabban beszélgetni az udvarmestër, hogy egy kicsit *verődjék*, met hogy egyedül van, hát eszibe jut a felesége, s mindíg sir” (ÚMTsz.). A *veri magát* ilyen használata a XVIII. században is előfordul: GYARMATHI, Nyelvm. 1794. II, 268: „A beteg ki-sétált, hogy *verje magát*” (NSz.).

3. Az eddig felhasznált példák arra mutatnak, hogy a vizsgált igéket általában *-ra*, *-re* ragos helyhatározó követi a 'nagy nehézséggel stb. halad, jut valamely helyre' jelentésben, azaz *-ra*, *-re* ragos állandó határozójuk,

v o n z a t u k van. Ez valóban így is van: azoknak az adatoknak, amelyekben ragos névszók szerepel az ige után, több mint a felében *-ra*, *-re* a rag, például *partra*, *helyre*, *valamilyen földre verekedik*, *verődik*, *vergődik* stb. Előfordul, de ennél jóval ritkábban *-ba* ~ *-be*, *-ig* és *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz* ragos határozós szerkezet is, valamint névutós szerkezet és határozószó. Ez természetesen a nem igekötős igékre vonatkozik csak, az igekötős igék esetében az igekötőtől függően egyéb vonzatok is előfordulnak, például *kivergődik valamiből* stb. A vonzat a névszótól is függ, vö.: *partra*, *Budára*, de *városba*, *Algírba vergődik*.

Igéink ezt a vonzatot megőrizték az eleinte csak képes kifejezésként használt, majd önállósult 'nagy nehézséggel jut valamely állapotba' jelentésben is. Ugyancsak ez a helyzet az utóbb említett jelentés mellékágaként fejlődött 'hozzájut valamihez, valami konkrét tárgyhoz, annak birtokába jut' jelentés vonatkozásában.

A *vergődik*-nek és társainak ebben a 'valamilyen anyagi vagy erkölcsi értéknek a birtokába jut; valamilyen állapotba, helyzetbe kerül, valamit megszerez vagy elér' típusú jelentésben való előfordulásai jórészt nemcsak állandó határozós szerkezetekben gyakoriak, hanem *á l l a n d ó s u l t s z ó k a p e s o l a t o k b a n* is. A kétféle csoportba tartozó adatok szétválasztása meglehetősen nehéz feladat, amit még a széthúzó időbeli határok is bonyolítanak. Ezért, továbbá mivel a kétféle csoportban jelentkező jelentésárnyalatok is teljesen azonosak, külön-külön való tárgyalásuktól eltekintettem. Ezekben az alább felsorolandó kisebb, egymástól jól elkülöníthető jelentéscsoportokban a *verekedik*, a *vergődik*, a *verődik* és a *ver(i) magát*), ritkán a *verdődik* ige szó szerkezetei, szókapcsolatai fordulnak elő. A szűkebb használati körrel rendelkező *verhődik* nem alkot állandó szókapcsolatokat.

A) 'Általában valamilyen, az eddigétől eltérő (jobb vagy rosszabb) állapotba, helyzetbe kerül; rendbejön, boldogul' jelentésű szókapcsolatok: 1778/1853: „*ha könnyű életre verhetném magamat*, be boldog volnék!” (Faludi: BE. 40: NSz.); 1813: „Nem lehetett *szabadabb életre*, vagyona *verődnöm*” (Baróti Szabó: Virg. Ekl. 317: NSz.); továbbá: [valamilyen] *állapotra veri magát* (1748.), *verekedik* (1798.), *vergődik* (1856.); *jóra verődik* (1803.), *verdődik* (1803.), *jobbra vergődik* (1890.) (NSz.); stb.: összesen 23 adat.

a) 'Valamilyen kedvező anyagi helyzetbe kerül, vagyonhoz jut': Fal: SzE. 1773: „Hogy mulandó bötsületre, *gazdagságra*, hatalomra *verhesd magadat*, a világ a fő-fő emberek küszöbit járhatja veled könyörgő levelekkel” (NySz.); SzD. 1792. (269): „Nagy ditsőségre, *gazdagságra*, tisztre *verekedni*”, 1820: „nagy *gazdagságra verődött*” (Virág B.: Hor. szat. 109: NSz.); 1866: „[Erdély] tekintélyesebb családai fejedelmi *gazdagságra vergődtek*” (P. Szathmáry K.: Bethlen G. I. 2: NSz.); továbbá: *kincse veri magát* (1771., 1792., 1794., 1807.), *verekedik* (1794.), *verődik* (1809.); *pénzre veri magát* (1792., 1794., 1808., 1810.), *verekedik* (1890.); *vagyonra verődik* (1809.), *vergődik* (1854., 1864.) (NSz.) stb.: összesen 23 adat.

b) 'Valamilyen pozícióba, állásba kerül, valamilyen rangot szerez': 1794: „Adosságba, költségbe, pénzre, *hivatalra verte magát*” (GYARMATHI, Nyelvm. II, 268: NSz.), 1840: „*egy hivatalra verkedett* városi polgár már lenézi a mester embert” (Brassai: Vas. Újság VII. 588: NSz.), továbbá: [valamilyen] *polcra verekedik* (1874.), *verődik* (1810., 1831.); *doktorságra* (1787.), *királyságra* (1787.) *veri magát*; *császárságra* (1766.), *hoppmesterségre* (1786.) *verekedik*; *generálisságra verődik* (1806.); *főrendre* (1787.), *vezérségre* (1808.), *mesterré* (1883.) *vergődik* (NSz.) stb.: összesen 27 adat.

c) 'Uralomra jut; többségbe kerül': 1773: „*hatalomra verhesd magadat*” (Fal., I. fentebb az a) pontnál), 1879: „először Gela, majd Syrakusa fölött kényuri *hatalomra verőgödött*” (EPhilK. III, 316: NSz.), (1866., 1904. NSz.), továbbá: *élre veri magát* (1790.); *felsőségre verekedik* (1841.); *uralomra* (1854., 1881., 1904., 1906.), *többségre* (1878., 1880., 1886.), *tűlsúlyra* (1864., 1870., 1884., 1888., 1935.) *vergődik* (főleg NSz.) stb.: összesen 24 adat.

d) 'Hírnévre, elismerésre tesz szert': 1807: „Ezen utolsó [város] későbbben épült ugyan, de még is *leg nagyobb névre verte magát*” (Farkas Fer.: Vil. ritk. 64: NSz.); SzD.: MVir. 1803. (314): „A rossz hírek után mi-nehéz *jó névre verődni*” (NySz.); továbbá: *értékre veri magát* (1778.); *dicsőségre verekedik* (1792.); *hírre* (1860., 1863., 1878., 1883., 1899., 1902.), *hírnévre* (1871., 1913.), *világhírre* (1843., 1904.), *nevezetességre* (1859., 1877., 1881.) *vergődik* (részben NSz.) stb.: összesen 43 adat.

e) Egyéb, néha szólásszerű kapcsolatok: 1790: „Gazdag *házasságra verekedvén*” (Andrád S.: Anekdóták II, 154: NSz.), 1865: „Ha egyszer *házasságra vergődhetik*, aztán egész életében a feleségével *vergődik*” (Beóthy L.: Ördög napl. 41: NSz.); továbbá: *álmra veri magát* (1793.), *verődik* (1893.); *erőre veri magát* (1766., 1787., 1812., 1817.), *vergődik* (1873.); *pontoságra* (1838.), *szabályosságra* (1838.), *tökélyre* (1837.) *verekedik*; *észre* (1790.), *csendre* (1823., 1828., 1852.), *ifjúságra* (1802.) *verődik*; *kontyra verdődik* (1800.); *értelemre* (1858.), *teltiségre* (1835.), *kalászba* (1852.), *lyukra* (1913.) *vergődik* (részben NSz.) stb.: összesen 52 adat.

B) 'Valamilyen tárgyat megszerez, valaminek a birtokába jut' (közeli rokona az A/a jelentésárnyalatnak): 1663—1711: „főember-szolgájává lévén, négy jó *paripára verődém*” (MonIrók XXVII, 8., a NySz.-ban hibás kötet számmal), 1857: „há má egész lovat nem vehetek is, legálább egy *csikóra vergődhessem*” (Hegedüs L.: Czig. adom. 82: NSz.), továbbá: *kötőfekre* (1770.), *stíblire* (1789.), *könyvtárra* (1804.) *verekedik*; *táskára* (1819.), *találmányra* (1808.) *vergődik* (NSz.) stb.; összesen 13 adat.

A múlt század végén és századunkban már csak a nyelvjárásokban fordul elő a B) típus; például: Magyarmacsok Kolozs m.: „És ha hazajöttem, sehotyse tuttam *jószágra verekedni*”; ugyancsak Kolozs megyéből: *marhára verekedni*; Brassó megyéből: *ökörre verődni* (ÚMTsz.).

A *vergődik* igének fejlődött két olyan jelentésárnyalata is, amely a többiben nem alakult ki: az egyik a 'valamilyen lelkiállapotba kerül', a másik az 'egyetértésre, megállapodásra jut' jelentés: *nyugalomra* (1801., 1862., 1867., 1886.), *bátorságra* (1854.) stb. *vergődik*; *egyértelemre* (1892.), *egyetértésre* (1860.), *eredményre* (1866.), stb. *vergődik*.

Az ide tartozó határozós szerkezetek, szókapcsolatok egy-két korai előfordulás kivételével a XVIII. század második felétől kezdve jelennek meg nagyobb számban. Az egyéb, korábban tárgyalt jelentéstípusokhoz hasonló időbeli megoszlás mutatkozik ezekben is: kezdetben a *verekedik* (13 adat) és a visszaható használatban úgyszólván csak szókapcsolatokban előforduló *ver* igét (23 adat) használták a *verdődik*-kel együtt (4 adat). A XVIII. század végéről a *vergődik*-re 2, a *verődik*-re 1 adatot találtam a NSz. anyagában. A XIX. század első felében a *verekedik* (12) és a *veri magát* (9) mellett gyakori a *verődik* (18) és a *vergődik* (16) is. A XIX. század közepétől itt is szinte ugrásszerű változás látható: a *vergődik* valamennyi jelentésárnyalatú szókapcsolatban majdnem teljesen egyedül képviseli a *ver* szócsaládot (65 adat). Az adatok száma minden eddigihez képest feltűnően nagy. Megtalálható ugyanazokkal

a fővekekkel kapcsolódva, amelyek a *verekedik*-kel és a többiekkel voltak korábban használatosak, de számos új szókapcsolatot is alkot. A XIX. század vége — XX. század legeleje a *vergődik* ige 'valamilyen állapotba jut'-típusú szókapcsolatainak a virágkora. Ebben az időszakban sajátos jelenséget figyelhetünk meg a *vergődik* ige szókapcsolatai, különösen a 'hírnévre, elismerésre tesz szert' jelentésűek (d) csoport) vonatkozásában. Lássunk először néhány példát:

1878: „Ismered a gyors hírré *vergődött* »beküldetett«-et” (Jogász humor 127: NSz.); 1913: „Méltó tehát, hogy a hirtelen nagy hírnévre *vergődött* matyók néprajzával is kevésé megismerkedjünk” (Fludorovics Zs.: NéprÉrt. XIV, 220); 1907; „1814-ben élt Moszkvában egy gyorsan nagy hírré *vergődött* francia orvos, egy hatalmas termetű, szép és mint a féle francia, rendkívül szeretetreméltó ember, a ki ezenkívül, mint Moszkvában beszélték, a maga szakmájának is valóságos művésze volt,” (L. Tolsztoj: Háború és béke. Ford. Ambrozovics Dezső. II, 187); 1928: „Ennek a fiatal szobrásznak [ti. Michelangelonak] hirtelen hírnévre *vergődése* talán nem ismeretes annyira” (Rafael Sabatini: Borgia Caesar élete. Ford. Kiss Dezső. I, 212). Ezekben a mondatokban az a feltűnő, hogy a *hírnévre* stb. *vergődik* szókapcsolat előtt az esemény gyors lefolyására utaló határozó vagy jelző áll, ami ellentésnek látszik a *vergődik* ige jelentésével, stilisztikai jegyeivel.

Azaz: ezekben a szókapcsolatokban elhalványul a *vergődik* igének az a jellegzetessége, hogy olyan cselekvést fejez ki, amely különféle nehézségek legyőzése, küzdelmek árán megy végbe. Ezáltal állandósult kapcsolatai az olyan, egy szó értékű, stilisztikailag jellegtelen szókapcsolatokhoz válnak hasonlónvá, mint: *hírnevet szerez, hírnévre tesz szert, híres lesz, híressé válik; hatalomra jut* vagy *kerül, uralomra jut; túlsúlyba kerül* stb. A kezdetben szinte a szólásokkal rokon, szemléletes, kifejező szókapcsolatoknak ez az elszürkülése olyan esetekben is érzékelhető, amelyekben nem fordulnak elő a cselekvés gyors és nehézség nélküli lefolyására utaló határozók és jelzők. Néhány példát lássunk ezekből is: 1883: „Szépirodalmi lapjaink . . . hazafias kötelességöknek tartották néhány kritikai oldaldöfést adni a nagy hírré *vergődött* műnek [ti. a Bánk bánnak]” (Gyulai P.: Katona 203: NSz.); 1884: „Az embermajmok ez által [ti. az egyenes járás és az ezzel összefüggő szellemi fejlődés által] nagy *túlsúlyra vergődtek* a többi majmok fölött” (Platz Bonifác: Az ember eredése, faji egysége és kora 7).

Úgy látszik, ugyanez a folyamat már korábban a *verekedik* igével kapcsolatban megkezdődött, de ott az ige háttérbe szorulása következtében igen rövid életű volt. Néhány idevágó példa: 1837: „míglen a' bujdosó csillagi (planeta) legfőbb *tökélyre verekedhetnek*” (Athenaeum II, 116: NSz.); 1841: „nagy hamar *felső ségre verekedett*” (Czuczor G.: Nepos. 59: NSz.); 1848: „Hogy tehát a fegyvergyári munkálatok [. . .] minél hamarabb nagyobb *sikerre verekedhessenek*, tisztelettel kérem az Elnök Urat” (Kossuth: ÖM. 1952. XIII, 654: NSz. Az állami fegyvergyár igazgatójának Kossuthhoz írott leveléből.).

Az igei elem jelentésének s ezáltal az egész szókapcsolat jellegének elszíntelenedése bizonyára a kérdéses szókapcsolatok gyakori használatának következménye. Másrészt ez az elszíntelenedés, hangulati kopás éppen abban az időszakban történik, amelyben a *vergődik* ige — önálló használatban és szókapcsolatokban egyaránt — a vizsgált jelentéskörben uralkodóvá lett szócsaládján belül, a többi visszaható *ver-* származékige rovására. S mivel a

vergődik igében a hangulati tartalmat kifejező jelentésmozzanatok igen erősek voltak, hiába indult meg a szókapcsolatokban a jelentésmozzanatok elhalványulására irányuló folyamat, végső soron a szókapcsolatok sem távolodhattak el véglegesen igéjük jelentésétől. S bár a múlt század végén és századunk elején meglehetősen gyakori volt a *hír(név)re, túlsúlyra stb. vergődik*-féle szókapcsolatoknak stilisztikailag jellegtelen egységekként való használata, teljesen általános valószínűleg akkor sem lehetett. Nyelvünk óreinek rosszallását is igen korán kiváltotta, akik éppen a *vergődik* ige kifejező jelentésével érvelnek ellene. Így például ARANY LÁSZLÓ egy, a Budapesti Közlönyben még a Nyelvőr megindulása előtt megjelent cikksorozatában — amint DÉNES SZILÁRD (Nyr. LXXVIII, 25) írja — „helyteleníti ezt a mondatot is: »A műipar magas tökélyfokra *vergődött*«. Arany László talpraesett, helyénvaló megjegyzése: »... bajból, sárból kivergődni vagy bakterségig *felvergődni* szokás, de aki már a tökélypolczhoz közelget, az emelkedik vagy szárnyal«. Ugyanígy nyilatkozik RÁKOSI VIKTOR (Nyr. IX, 80—1) is egy nyelvi hibákat kipellengérező cikkében: „5. lap: »a *szakhivatalok* előtt túlsúlyra *vergődött* eme *közvélemény*.« ... — Vergődni vmire = nagy kínlódással eljutni valamihez”.

A *vergődik* igét tartalmazó, stilisztikai értéküket elvesztett állandó szókapcsolatok nem gyökeresedhettek meg nyelvünkben éppen az igéjüknek szókapcsolaton kívüli használatában meglevő nagyon is szemléletes, színes jelentés miatt, s csak múltó divatjelenségnek tekinthetők. A XX. századi irodalmi és köznyelvben idővel erősen háttérbe szorultak. Mai előfordulásaiuk már többnyire megint csak van stilisztikai funkciójuk: igen gyakran rosszalló, pejoratív hangulatúak. Így: „A sors keserű iróniája, hogy az a magyar író, aki a magyar génusz legkitűnőbb alkotásaival ajándékozta meg a németseget, az átadó és befogadó nép *hatalomra vergődött* csöcselékének áldozataként pusztult el” (Kunszery Gyula: Nagyvilág 1962: 782.); „A szomorú *világhíre vergődött* Birmingham városában, az amerikai Alabama államban” (Ország Világ 1963. nov. 13.); „Keeler kisasszony, aki, mint a brit ex-hadügyminiszter kedvese és az angol kabinet megrendítője *vergődött* kétes *világhírnévre* — váratlanul vetélytársat kapott” (Esti Hírlap 1963. nov. 8. 5. l.); „Egy nagy komédiás-ária, természetesen; s a múltszázadvégi, e századeleji (nem nagyon jóemlékű) neoromantikus hullámnak legnagyobb *híre* és *sikerre vergődött* darabja persze [ti. a *Cyrano*]” (Nagy Péter: Élet és Irodalom 1967. ápr. 1. 9. l.); stb. Ezekben a példákban természetesen a *vergődik*-kel alkotott kapcsolat az egész tágabb környezettel együtt adja a pejoratív jelleget.

Amikor tehát a *hírnévre tesz szert, híreket szerez, uralomra, hatalomra jut*-féle, lényegében semleges hangulatú szerkezeteket a szerző nem érzi eléggé kifejezőnek, kifejezőbb megoldást keresve a nemrég még stilisztikai szempontból szintén jellegtelen *hírnévre, uralomra stb. vergődik* szókapcsolatot iktatja be az előbbieik helyett. Ezáltal a *hírnévre vergődik* és a *vergődik* igével alkotott néhány másik szerkezet új tartalommal töltődik meg, s jelentése hasonlóvá válik például a *hírheft* melléknév mai jelentéséhez.

A visszaható *ver-* származékoknak azonos típusú szókapcsolatokban való felhasználhatósága szinonima-voltuknak új oldalát mutatja meg. És bár igaz, hogy a szókapcsolatok a szinonima-vizsgálatokban csak korlátozott mértékben használhatók fel, mint „frazéológiai kötött szinonimák” (vö. O. NAGY GÁBOR: MNy. LXI, 318), érdekes kiegészítői lehetnek például a szócsaládon belüli szinonimia feltérképezésének. Másrészt igen gyümölcsöző eredményeket hozhat a szókapcsolatok egymás közötti szinonimiá-

jána k, azaz a szókapcsolatnak nem egy-egy szóval, hanem egy vagy több másik szókapcsolattal való felcserélhetőségének a megvizsgálásában. Az ilyen irányú kutatásokban nyilvánvalóan egyformán figyelmet kell szentelni mind a névszói, mind az igei tagnak; enélkül nem kaphatunk teljes képet. Hogy ebben a cikkben elsősorban mégis az igei tag került a figyelem előterébe, a tárgyválasztással: egy igei szócsalád tagjai közötti szinonimikus kapcsolatok felderítésének célkitűzésével magyarázható.

(Folytatjuk.)

S. MEGGYES KLÁRA

Adalékok a személynevek földrajzi körzetek szerint való jelentkezéséhez

Nyelvi tények térképre vetítése nem újkeletű felfedezése a nyelvtudománynak. Többször méltatták már MELICH JÁNOSNAK a mi irodalmunkban e téren való úttörő érdemeit a SzJsz.-kal kapcsolatban. Hogy nem magától értetődő, természetes módszerbeli követelmény, hanem időbelileg a történeti szemlélet után lassan kiformálódó újabb szempont, azt OklSz.-unk is mutatja: a különben igen megbízható, kitűnő munka a legcsekélyebb gondot sem fordítja arra, hogy olvasóját a nyelvi adat „születési helye” felől tájékoztassa. Haladottabb álláspontot képvisel a dolog természeténél fogva két általános tájszótárunk. A földrajzi módszer a jelenségeknek az eddigieknél differenciáltabb vizsgálatával újabb ismeretek szerzésére nyújt lehetőséget, például történeti tanulságok levonására (l. BENKÓ: I. OK. XXIV, 29–48).

A földrajzi gondolat alkalmazható persze a névtudományban is, s érvényesítették is nyelvészeink munkáikban. Nem kétséges, hogy a jövő kutatóinak a Magyar Névatlasz lapjai is rendelkezésére fognak állani, de addig még sok a tennivaló. Előrehaladott állapotban van már viszont a Szláv Onomasztikai Atlasz, amelynek mielőbbi elkészülte a magyar névtudománynak is érdeke.

Az Anianus-tisztelet nyomai vezetéknév-anyagunkban

1. Szent *Anianus* (358–453.) orléansi püspök okos viselkedésével megmentette városát Attila pusztulással fenyegető ostromától (451. június 14.).¹ Híre-neve elterjedt, majd a kor szokásához híven szentként kezdték tisztelni. Sírja közjogi aktusok színhelyévé vált: ereklyéi fölött tették le az esküt a francia királyok és országnagyok. Kultuszának emlékét ma is őrzik helységnevek: *Saint-Agnan*, *Saint-Agnant*, *Saint-Aignan*, *Saint-Chinian* (régábban *Saint-Chignan*-nak írták) és *Saint-Igny* (1282-ben még *Saint-Aignin* volt) (vö. LONGNON, AUGUSTE, *Les noms de lieu de la France*. Paris, 1920–1929. 405; VINCENT, AUGUSTE, *Toponymie de la France*. Bruxelles, 1937. 346). A személynévanyagban *Agnan*, *Agne* és *Aignan* formával szerepel (DAUZAT, ALBERT, *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*.³ Paris, 1951. 3). Tisztelete azonban sohasem lépte túl a francia állam, illetőleg nyelvterület határait; így nincs nyoma Olaszország helyneveiben sem (vö. IMBRIGHI, GASTONE, *I Santi nella toponomastica italiana*. Roma, 1957. 29, 76).

¹ Thuróczy Antoninusnak Szent Ányos csodájáról szóló részletét elhagyta, mert Attilát nála nem érheti kudarc (MÁLYUSZ ÉLEMÉR, *A Thuróczy-krónika és forrásai*. 1967. 120).

Szent *Anianus* 998-ban leégett templomát 1029. június 14-én szentelték fel újra. A világra szóló pompával végbement ünnepségről, amely alkalommal Jámbor Róbert maga vitte át a szent ereklyéit a megújult székesegyházba, bizonyosan hallottak nálunk is (vö. PRT. X, 6—8). A korai magyar—francia kapcsolatok folyamánya tehát, hogy András király a francia uralkodók példája nyomán az ő oltalmába ajánlotta magát, és 1055-ben „ecclesiam sancte marie. sanctique aniani episcopi & confessoris. in loco qui uulgo dicitur tichon super balatin” alapított (ÓMÖlv. 19; BÁRCZI, TihAl. 8).¹

Magyarországi tiszteletét legrégebb liturgikus könyvünk, a Szelephényi-kódex, valamint a Pray-kódex is tanúsítja (MKsz. 1939: 13, 38, 363, 389). Az ógallikán reminiscenciákat mutató Szelephényi-kódexet — valószínűleg Esztergom számára — a XI. század közepe előtt írták, de bizonyosan nem 1073 után. KNIEWALD KÁROLY szerint azért van rendkívül díszes táblája, mert eskütétel céljára használták, például királykoronázáskor, püspökszenteléskor. (Vö. RADÓ POLIKÁRP: i. h. 367, 375—7.) Nincs meg azonban az ugyancsak XI. századi, de északi-frank eredetű Oláh-kódexben (RADÓ POLIKÁRP: Pannonhalmi Évkönyv 1940/1941. 126).

Hazai tiszteletét a naptárakban és keltezesekben való előfordulása is mutatja (például 1348-ból a somogyi Szent Egyed monostor konventjének, 1430-ból a zempléni alispán Tóketerebesen kelt jelentésének dátumában: CodDipl. IX/6, 38, illetéleg Száz. 1873: 625). Egyébként némi kavargás van a naptárak körül, mert — mint KNAUZ Kortanából látható — egy nagyszebeni, egy pozsonyi és egy esztergomi naptár M(artyr)nak nevezi a szokásos E(pi-scopus) és C(onfessor) helyett, nyilván a jegyzetben említett írrel való keveredéskövetkeztében, s ennek tulajdonítható az is, hogy három naptárban napja nem november 17., hanem 15. A kétszer előforduló „Ab(bas)” megjelölésnek az ünnep mellett nincs különösebb jelentősége, mert így címezi Dávid dux 1090 körüli adománylevele is (PRT. X, 496).

2. A személynévanyagban való képvisellete várakozásunknak megfelelően alakult: első két keresztény századunkban nem találkozunk vele, de a XIII. század első felében — mintegy varázsütésre — több is felbukkan. Ezek:

¹ Felhasználom az alkalmat MELICH JÁNOS egy félreértésének helyreigazítására. Ugyanis SzlJsz. I/2, 76 azt írja, hogy tisztelete a németeknél is el volt terjedve. Én az orléansi püspök németországi tiszteletének nem találtam nyomát. Tisztelték ellenben Bajorországban és Ausztriában Szent *Anianus* és Marinus ír vándorhithirdetőket (ünnepek november 15.), akik 697-ben haltak meg (SLEUMER, ALBERT, Kirchenlateinisches Wörterbuch. Limburg a. d. Lahn, 1926. 12, 503; WIMMER, OTTO, Handbuch der Namen und Heiligen.² Innsbruck—Wien—München, 1959. 350). Azt beszélük, hogy kalandozó őseink nyugvóhelyükhöz érkezve hirtelen megvakultak, úgyhogy fényes nappal nem találták meg a templom ajtaját, és erejük elernyedve a falat sem tudták átfúrni, noha két helyen is megpróbálták. Hamarosan azután földöntúli hatalom üzte el őket onnan, majd nemsokára a Lech mezején I. Ottó császártól teljes vereséget szenvedtek (GOMBOS F. ALBIN, Legenda ss. Marini et Anniani apostolorum Bavariae: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae 1407—8; SLEUMER i. m. 503). Az ő oltáruk van említve IV. Henrik egy 1074-i, Magyarország nyugati határára vonatkozó nyilatkozatában (ÁÚO. I, 28; MELICHnél *Marini* helyett tévesen *Martini* áll). — Megemlítem még, hogy MÁTRAY JÁNOS „Keresztneveink” című munkájában (Bp., 1960.) *Anyos* nevünk védőszentjeként egy harmadik *Anianus*-t szerepeltet: a 77-ben elhunyt alexandriai püspököt, Szent Márk apostol tanítványát (ünnepe április 25.; említi az ÉrdyK. 270). Szerintem helyesebb lett volna magyar vonatkozásai miatt azt a szentet választani, akinek képe most is a tihanyi apátsági templom főoltárán áll (búcsúja november 17.; így a Münchener Kódex naptárában is), és akinek a XV. században Marcaliban is volt plébániatemploma (CSÁNKI II, 579). Az 1722-ben felszentelt mai marcali templom már az Angyali Üdvözlét címet viseli (búcsúja március 25.).

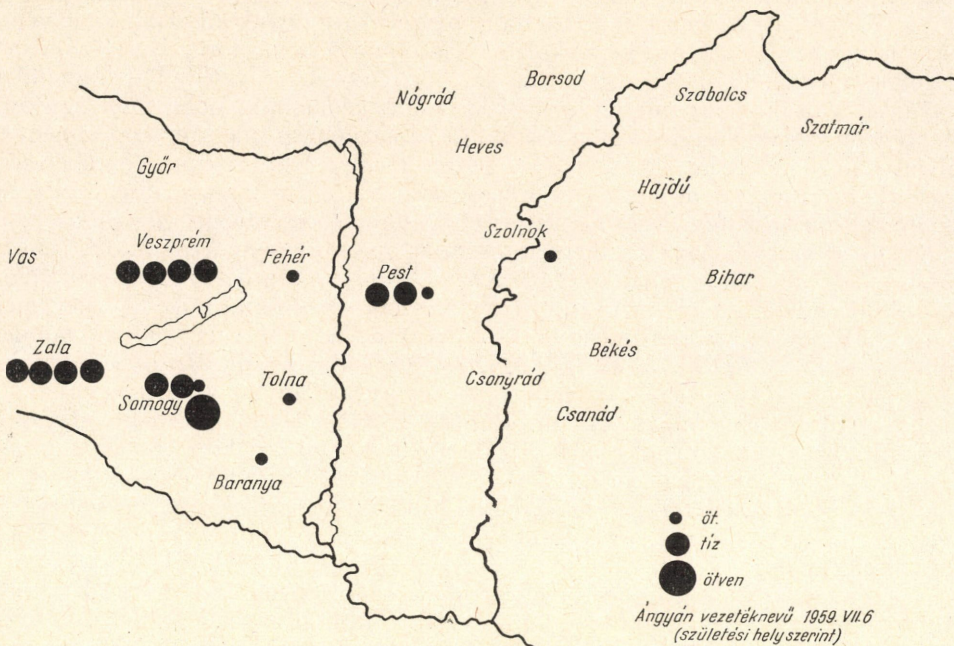
a) 1211-ben a tihanyi apátság udvarnoka Szántó faluban (PRT. X, 515); b) 1217- és 1235-ben egy nagyváradi olvasókanonok és káptalani jegyző („lector et notarius”) (VárReg. 136., 142. és 165. §.); c) 1222-ben egy arácsi telkes jobbágy (PRT. X, 569); d) 1235-ben egy curialis comes (MNY. XXVIII, 306); e) 1247-ben Kesziben, Tapolcától délkeletre a veszprémi káptalan két libertinusa apjának nevében (HazOkm. V, 21). 1269-ben a Kaposvár környéki Igalon emlitenek egy *Anianus* nevű mézadó conditionariust (PRT. X, 532). Ez utóbbi a tihanyi apátság embere, miként az 1211-i és 1222-i szántai, illetőleg arácsi adatbeli, azaz közvetlen kapcsolata volt a bencés renddel. (Ilyen hatást a XX. században is regisztrálhatunk; például Egerben a helybeli cisztercita rendháztól és gimnáziumtól bizonyára nem függetlenül az országos átlagnál jóval több a *Bernát* keresztnév.) - Vagyis akkor kezdenek az *Anianus* nevek is szaporodni, amikor a XIII. században a keresztény nevek általános offenzívája megindult a magyar névvállomány átalakítására. Mivel az Anianuskultusz nálunk a regionális tisztelet ismerveit viseli magán, a névanyagban való jelentkezése is ennek megfelelően alakult. Azaz noha a következő századokból számos előfordulását bírjuk, a név általános elterjedésre nem tudott szert tenni: mindvégig a Balaton környék „táji neve” maradt, és az újkor hajnalának szellői pislákoló gyertyájának lángját hamar el is fújták. Utolsó keresztnevi előfordulásai: 1519-ből „*Anianus* Fabri ex Albaregali” (FRANKL VILMOS, Iskolázás . . . 226) és 1563-ból a Somogy megyei „*Anyan* Wayda de Czorgo” (OL. U. et C. 27/57, Promont. Iharos) nevében. — Az adatok összegyűjtése után megalapozatlannak minősül MELICH JÁNOSnak az a véleménye (EtSz. I, 99), hogy az *Anianus* „csak egyházi renden levők neve” volt (1351-ben például *Anyanus* Veszprém megyei tolvaj csavargó: ÓMolv. 194).

A középkori okleveles anyag alapján tett megfigyeléseinket, hogy tudniillik csak elvétve fordul elő Pannónián kívüli adat — 1235: a Bihar megyei Ugrával kapcsolatos ügyben: GYÖRFFY, MgTF. I, 679, vö. VárReg. 142. §., 1274: a Borsod megyei Edelény vidékén: GYÖRFFY i. m. I, 765; 1275: Tápióbicskén: ÁÚO. IX, 138, bár ez *Anias*; 1337: a Bereg megyei Márok faluban: AnjOkm. III, 431; 1391: ekkor már néhai nemes a Nógrád megyei Egyházasdengeleg mellett feküdt Uzsán: KUBINYI FERENC, Monumenta II, 327–36) —, a mai vezetéknevanyag igazolja. Az *Angyán* nevek nagyobb része a veszprémi egyházmegye területén jelentkezik, túlnyomó többsége pedig a Dunántúlon. A tiszántúli előfordulás csak elszármazás lehet. Az Országos Lakcímhivatal vezetőjének megértő szívességéből készült összeírásunk szerint az 1959-ben nyilvántartásukban szereplő *Angyán* nevéek közül 78 Somogy, 42 Zala, 39 Veszprém, 26 Pest, 13 Szolnok, 8 Baranya, 8 Tolna, 4 Fejér és 1–1 Pozsega, Békés, Heves, Szabolcs megyében született. Az e nevet viselők összesített száma a fenti 222-nél a Budapesten születettekével több. *Ányán* változat a törzsanyagban nincs.

3. Az *Anianus* név magyarázatára DE-VIT (Totius Latinitatis Onomasticon I, 299) két lehetőséget vet fel: a) a görög *ἀνιάουαι* 'medeor; segít, orvosol' igéből; b) a latin *Annianus* megrövidüléséből, amely 'a *gens Anniá*-hoz tartozó'-t jelent. Az *Anianus* és *Ananias* névnek DE-VIT-től említett gyakori összekeverésére magyar példát is idézhetünk (1211: PRT. X, 514, ERDÉLYI: NyK. XXXIV, 391, 401; 1339: ZalaOkl. I, 349, 357).

Az *Anianus* személynévvel nyelvtudományi irodalmunkban MELICH JÁNOS (SzlJsz. I/2, 76 és EtSz.) és SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XLIII, 220) után — legtöbbször — PAIS DEZSŐ foglalkozott (MNY. XXVIII, 171–2,

245—7, XXIX, 109—12). PAIS az *Ángyán* alakot *Ánnyán*-ból¹ való elhasonulással magyarázta, s ezt nyelvészeink el is fogadták (így DEME: MNy. L, 27), csupán HORGER ANTAL mondott ellent: ő az *nny* > *ngy* változást „inetimológikus *gy*”-nek tulajdonította (MNy. XXIX, 109).

1. térkép

4. Nem tartozik ugyan szorosan vett témánkhoz, de helyénvaló kitérni a Veszprém megyei *Ángyád* p u s z t a ügyére. 1962-ben megbízást kaptam a „Magyarország Helytörténeti Lexikona” szerkesztőjétől egy sor Veszprém megyei település nevének magyarázatára. Ezek a névfejtések a „Veszprém megye helytörténeti lexikona” című kötetben 1964-ben meg is jelentek. Mekkora volt azonban meglepetésem, amikor a kötetben *Ángyád* alatt egy népetimológiára találtam, amely a puszta nevét az *ángy* közszóből vezeti le (104)! Ez a név nem volt rajta a kidolgozandó nevek listáján. Mint a Bevezetésből (16) kiderül, csak a m a i s é l ő h e l y s é g e k nevének magyarázatára volt keret. Így a kötetben egymás mellett szerepelnek tudományosan megalapozott nézetek és népi vélekedések. Ezt az eljárást *Ángyád* esetében különösen sajnálom, mert a névnek PAIS DEZSŐTŐL igen valószínű megfejtését bírtuk (MNy. XXVIII, 172),² és ezt a lexikonnak akkor még kéziratban levő adatai — 1698: *Annyan*, 1712: *Angyan*, 1760: *Annyad*, 1774: Külső *Angyad*, Belső *Angyand*: azaz a -d képző előtti eredeti *n* hang a XVIII. század közepén kezdett eltűnni — kiválóan támogatták volna.

¹ VárReg. 208: *Amiano* dat., 1490: *Annyan* család (CSÁNKI III, 127), 1526: *Annyan* (Nytár IV, 394), 1578: „Clemens *Annyan*” és „Petrus *Annyan*” a várpalotai uradalom Fejér megyei „Begyed”, illetőleg „Langh” falujában (Urbáriumok, 1959. 161—2).

² IFJ. RÉSŐ ENSEL SÁNDOR az *ángy* főnév és az *ád* igealak összetételének tartotta (A helynevek magyarázója. 1861. I. füzet 50).

Egy XIX—XX. századi tiszteleti név: *Nétus*

1. Előbb egy középkori tiszteletre visszamenő vezetéknevet tárgyaltunk, most egy újkori kultusszal összefüggő keresztnévről lesz szó. Elöljáróban azonban hasznosnak látszik néhány megjegyzés.

Keresztnévállományunknak nagy részét olyan nevek alkotják, amelyeket a latin egyház — a korai középkorunk viszonylatában a görög is — szállított. Ezeket a neveket elkönnyveltük az „egyházi nevek” rovatából valóknak, és nem vizsgáltuk, hogy melyik „alrovat”-ból származnak, noha nem egy idő-és térbeli, gyakorlati vagy társadalmi vonatkozású mozzanatra éppen az ilyen jellegű vizsgálat deríthet csak fényt. Hogy a vallási élet egészében előforduló névanyag nem egyforma erősséggel hat a névválasztó—névadó közösségre, az természetes. Nem meglepő tehát, ha az ótestamentumi szövegekben tucatjával vannak nevek, amelyeknek nincs nyomuk sem Árpád-kori, sem az ószövetségi neveknek ismét kedvező XVI—XVIII. századi — főként protestáns körökből eredő — névanyagunkban. Meglepő azonban, hogy a szentmise kánonjában hazai földön idestova egy évezrede minden templomban minden nap olvasott *Tádé, Linus, Klétus, Xisztus, Kornél, Ciprián, Marcellin*, illetőleg *Felicitász* és *Anasztázia* mily kevésbé gyarapította névállományunkat (a néhány középkori előfordulás nem számít). Ebből a tényből arra következtethetünk, hogy a többi, gyakoribb kánonbeli név használata (például *Ignác, Sándor, Péter*, illetőleg *Ágota, Luca, Ágnes, Cecília*) szintén nem ebből az „alrovat”-ból származik, s ebből azt a további megállapítást vonhatjuk le, hogy a szentmise kánonjának nem volt és ma sincs említésre méltó hatása a névválasztásra.

A magyar kereszténység kezdetén az apostol-nevek, valamint a legismerőbb ószövetségi és martirológiumi nevek voltak divatban (*András, János, István, Miklós, Sámuel, Dávid*, a főangyalok neve stb.), majd később sorra kerültek a kevésbé neves ótestamentumi személyek és a kultusznevek is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban fontos a kultusz fókuszának és hatókörzetének ismerete. A kisugárzási terület nagysága szerint beszélünk *helyi, táji, vidéki, országos* és *földrészi kultusznevek-ről* (*örtliche, landschaftliche, regionale Kultnamen, Landeskultnamen, kontinentale Kultnamen; Weltkultnamen* egyelőre nincsenek, de talán lesznek). Az embercsoportok szerinti felosztás *nemzeti* és *nemzetközi, társadalmi rendi (osztályi), céhi, szerzetesrendi, egyházmegyei* stb. *nevek-et* ismer. Ezek a szempontok persze keveredhetnek: így Szent István országos kultusza a másik aspektusban nemzeti kultusznak felel meg, az idő szelvényében pedig 1920-ig magyarországi kultusz volt, azután trinacionális, mert szlovák és német nyelvterületen is előfordul, vagy Kárpát-medencei.

Ha a templomalapítás idején az illető nyelvközösségben a névadás már keresztény módra történt, védőszentje nevének a névanyagra tett hatása rendszerint kimutatható. Ez természetes, lévén a névadás e szemlélet szerint a szent védelmébe, oltalmába való ajánlás is. A patrociniumok pedig az illető szent kultuszának elevenségére mutatnak. (Nem azért lesz — mondjuk — Szent Lénárt-kultusz, mert van ilyen templom, hanem azért lesz Szent Lénárt templom, mert van ilyen tisztelet.) Idővel azonban minden újdonság varázsa megkopik. A templomi védőszentek különösen akkor vesztenek jelentőségükből, ha már nem tartanak vásárt búcsújuk napján. A templombúcsú névadó jelentőségét az is csökkenti, ha a búcsút nem a védőszent napján, hanem a rákövetkező vasárnap tartják. Mivel a külföldi névészeti irodalom szerint a

templom védőszentjének általában nincs hatása a helyi keresztnévadásra,¹ a helyzet valószínűleg nálunk is ez; azonban egyéni tapasztalatom és a várható csekély hányadnyi eredmény ellenére sem ártana valakinek közlünk ezt a kérdést is megvizsgálnia.²

A templomi védőszentek lajstroma már hosszú idő óta nem azonos a leginkább népszerű szentekével. Búcsújáró helyeiknek a névadás szempontjából sokkal nagyobb a jelentőségük. Ugyanis a t á j i és v i d é k i³ kultuszok az emberek nagyobb csoportját fűzik össze, s így a névadás kuriozításainak inkább lehet terük. A táji kultusznevek természetesen kisebb-nagyobb körökben az illető szent kultuszának központja körül gyűrűznek, illetőleg hegyes vidékeken utak (völgyek) szerint rendeződnek. Például a *Kilián* név Würzburgra, a *Lambert* Freiburgra, *Trudpert* St. Trudbertra, *Román* St. Romanra és környékére, *Quirinus* az Alsó-Rajna vidékére jellemző keresztnév (BACH ADOLF, *Deutsche Namenkunde* I/2, 17—8, 130—1). — Ilyen regionális tisztelete és ezzel összefüggő névdivatja volt nálunk a XVI. századig Nyitra vidékén és a Duna vonalától északra Szent *Szórád*-nak (vö. MNy. LIII, 474).

Nem annyira területi, mint inkább időbeli korlátai vannak a segítőszentek kultuszának. A középkori embernek rettentő sok fájdalmat okozó fogfájás ellen Szent *Apollóniá*-t hívták segítségül, Szent *Oszváld*-ot az aratók és a baromállomány védelmezőjeként tisztelték (vö. MNy. XLIX, 404). A nálunk is tisztelt védelmező auxiliator neve két német *Vierzehnheiligen* településnévben is fennmaradt (Pallas Lex.). A XVIII. század a tűzvész ellen védő Szent *Flórián*, a jószág megőrzésére hivatott Szent *Vendel* és a pestistől oltalmazó Szent *Rókus* tiszteletéé. Az első kettő főként a Dunántúl, a *Rókus* általában a váci egyházmegye, de mégis leginkább Szeged és Bács megye katolikus parasztságának jellemző keresztnéve.

Nem akarom a katolikus vallási élet többi, a névállomány szempontjából kevésbé lényeges „alrovat”-át számba venni, csupán arra utalok még, hogy más egyházaknak is van befolyásuk a névválasztásra, sőt van olyan név is, amelyet apokrif hagyományokra épülő, püspöki jóváhagyás nélkül kinyomtatott szövegek, az úgynevezett szent ponyva terjesztett el. Ilyen a palóc vidékeken fel-felbukkanó *Isméria*: Szent Anna testvérnénjének, azaz Mária nagy-nénjének a neve.

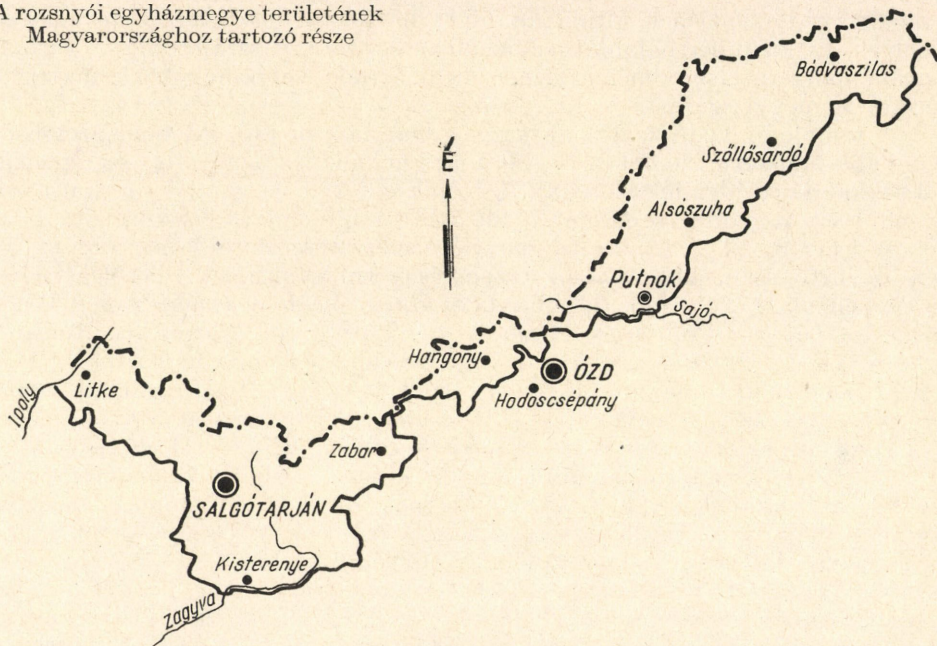
2. Pázmány Péternek a rozsnyói püspökség és székeskáptalan alapítására vonatkozó 1636-i terve Mária Terézia 1776. január 15-én kelt elhatározásával valósult meg. Előbb az esztergomi, 1804-től az egri érsek suffraganeusa. Hatásköre Gömör és Torna megyékre, valamint Abaúj, Nógrád és Szepes

¹ Megemlítek két érdekes névadáást. HERBILLON JULES „Prénoms curieux d'Ascq (dép. Nord, arr. Lille)” című közleményéből megtudjuk, hogy a *Venandine* és az *Omerine* ritkaságszámba menő női neveket *Saint-Venant*, illetőleg *Saint-Omer* faluk (mindkettő Pas-de-Calais megyében) névadó szentjének nevéből alakították (*Revue Internationale d'Onomastique* X [1958.], 172).

² 1959-ben egyetemi hallgató volt az ELTE bölcsészeti karán *László László Jakab*. Jászfákóhalmán született, előbb asztalos volt. Két nagyapja közül az egyik *László László*, a másik *László Jakab*. Azért lett az ő két keresztnéve *László Jakab*, mert a nagyapák nevének szerepelniük kellett. A *Jakab*-ot nem használja, csak azért ismerik, mert az anyakönyvben és személyi igazolványában is benne van. Jászfákóhalmán a templombúcsú *Jakab* napján van, a főoltáron Szent *Jakab* apostol látható. Közlése szerint ma is élnek ott *Jakab* keresztnévű emberek.

³ A kettő nem azonos; a táj természetes alakulat, földrajzi egység, a vidék valaminek a közelebbi-távolabbi környékét jelenti, tehát egy vidék több kisebb tájegységet, hegyes országokban völgyet, másutt szigetet magában foglalhat.

A roznói egyházmegye területének
Magyarországhoz tartozó része

2. térkép

megyék egy részére terjed ki. 1920-ban 99 plébániájából 80 esett Szlovákia, 19 Magyarországra területére, ma 88 és 30 az arány.

Aránylag fiatal egyházmegyéjének főtemploma számára Scitovszky János Rómától ereklyét kért. XVI. Gergely 1835-ben Szent *Nétus*-nak a Calixtus-katakombában 1819. február 22-én talált tetemét és a mellette fekvő vérapullát adományozta a püspöknek. Római nemzetségből származott és 305 körül Diocletianus parancsára végezték ki huszonöt éves korában. De beszéljen az egykori tudósítás:

„XVI. Gergely pápa ó szentségétül Scitovszky János roznói püspök úrnak tavaly ajándékul, adott Neit vértanú (S. Neitus martyr) tetemei Pozsonyba érkezvén drága köntösbe öltözötten fényes koporsóban Febr. 6–16-ig a' sz. erzsébeti szűzek' szentegyházában köz tiszteletre kitétettek. A' dicsőült ereklye fölött Jordánszky Elek püspök jeles buzgóságú, 's apostoli kenetű beszédet mondott Febr. 14-kén¹ a' pozs. diák lap szerint teljes szer-tartású misével, 's emlékül e' napokban született több férfigyermek kapá e' nevet a' keresztségben. Febr. 20-kán pedig ezentúli állandó rendeltetésök' helyére Ro'snyóra inditattak e' tisztas maradványok.” (Jelenkor 1836. 16. sz.) — „Említettük máskor, hogy Scitovszky János roznói megyés püspök úr a' roznói székesegyház számára Rómából a' sz. pápától sz. Neit vértanú tetemeit ajándékban kapta. Ezen ereklyének Roznyóra bevitele az idei márt. 10-ikén történt meg olly pompával, minőt Roznyó városa még alig látott

¹ Megjelent „Anrede bei dem vom 4-ten bis 17-ten Februar 1836 in der Kirche St. Elisabeth in Pressburg ruhenden Körper des heiligen NEITI M. gehalten von Alexius Jordánszky” címen. Idézem belőle: „sowohl diese gottgeweihte geistliche Gemeinde, als auch unzählige Einwohner Pressburgs haben ihre Verehrung dem hier ausgestellten heiligen Körper gehörig erwiesen; viele haben sich seinem Schutze anempfohlen.”

valaha . . . A kocsi mellett 44 ifju ment égő fáklyákkal. Dob, trombita, sip, harang- 's mozsárszó kísérte a' menetet . . . Ben a' városban mintegy 30 polgár ugrott a' kocsihoz 's kifogván belőle a' lovakat, magok saját kezeikkel vonák a' szekeret be a' püspöki lakásba. 's. a' t." (Jelenkor 1836. május 11. 38. sz.)

Valóságos diadalmenetben vitték a felvidéki falukon és városokon át a tetemet Rozsnyóra. Losonccal kapcsolatban ezt jegyzi fel a krónikás: „Vere singulare Tolerantiae religiosae exemplum! modestia vero, et reverentia non obstante tanta congerie hominum ea se prodidit, ut arduum fuerit Catholicum a Protestante, Judaeum a Graeco discriminare.” (Solemnia cultus exuviarum S. Neiti M[artyris] in ecclesia cathedrali Rosnaviensi anno 1836 inchoata, et subsequis continuata. Conscripsit EMERICUS HOLLÓK Historiarum Professor. Rosnaviae, 1841. 95). 1836 pünkösöd utáni harmadik vasárnapján ünnepi szertartások között helyezték el üvegkoporsóba a Szent Anna kápolnában és mutatták be az összesereglett óriási tömegnek az ereklyéket, ezért máiglan ezen a vasárnapon van Rozsnyón a „Néti búcsú” (egy heti ájtatossággal és teljes búcsúval). Az 1513-ból való mettertia képet (Szent Anna harmadmagával) ekkor vitték a sekrestyébe, a kápolnát pedig ezótától fogva *Szent Néti kápolná*-nak nevezik. Kolbay Tivadar kassai művész 1845 táján a kápolnát falfestményekkel díszítette, 1876-ban pedig egy tíz mázsás harangot neveztek el *Szent Néti*-ről. A centenárium alkalmából, Bubnics Mihály püspöksége idején új oltárt kapott, amelynek felirata:

S. Neitus Martyr Christi in pacem.

1836. Joannes Eppus me portat.

1936. Michael Eppus me ornat.

(GANGELJUDIT, Rozsnyó műemlékei. Bp., 1942. 21, 30, 35.) Sajnos, a *Proprium Hungariae* újabb kiadásaiából kifelejtődött.

Nem öncélúan fogyasztottam a teret (és olvasóink idejét) szentünk fényes fogadtatásának leírásával. Látnunk kell, milyen nagy jelentőségű esemény, ma már elképzelhetetlen szenzáció volt a „translatio”. Ez az átvitel is olyan látványos külsőségek között történt, hogy különféle híreszteléseket váltott ki a másik oldalon.¹

2. A *Neitus* név eredete homályos. *Neith* volt a neve egy eredetileg líbiai, utóbb egyiptomi istennőnek, akit a görögök Athenével azonosítottak (Pallas Lex. XII, 1038; Ókori Lexikon II, 161). (Vö. még KÁKOSY LÁSZLÓ cikkét: *Antik Tanulmányok* 1967: 15.) — Maga a szent is rejtélyes. DIEHL-nél csak egy *Niceitus*, *Nicetius* nevű hispániai polgár van említve (DIEHL, ERNESTVS, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*. I. Berolini, 1925. 610. szám). Egyetlen hagiographiai gyűjteményben sem fordul elő; nincs meg sem DOYÉNÁL (DOYÉ, FRANZ, *Heilige und Selige der röm.-kath. Kirche*. I—II. Lipse, 1929.), sem BADERNÁL (BADER, HERMANN, *Alle Heiligen und Seligen der röm.-kath. Kirche*. München—Pasing, 1957.²), noha az utóbbi 13 000 szentet név szerint idéz. Hiányzik a francia és német egyházi lexikonokból is, s ami a legfeltűnőbb, kimaradt a BANGHA BÉLA szerkesztette *Katolikus Lexi-*

¹ Tisztelete oly nagy volt, hogy a protestáns „Allgemeine Kirchenzeitung” levelezője azt írta, hogy a rozsnyói katolikusok imádják Szent Neit testét (1838. évf. 189. sz.; vö. HOLLÓK i. m. 135). — Az „Ephemerides Darmstadtenses” 1838. július 12-i számában pedig azt a magyarországi értesülését közölte, hogy Seitovszky a szentszék jóindulatának megnyerésére előnyös vásárt csinált, „und erhielt für 30000 fl. C. M. baares Geld, die Fuhr nicht mitgerechnet, den Leichnam des heil. Neithus” (109. sz. 877. l.; vö. HOLLÓK i. m. 55).

konból is. Csupán NAGY NÉP. JÁNOS Szombathelyen 1845-ben megjelent Hierolexicon Polymathicum Latino-Hungaricum említi (244), illetőleg a SLEUMER ALBERT-féle Liturgisches Lexikon (1916.) és Kirchenlateinisches Wörterbuch (1926.) tartja számon. — Csak véletlenül cseng össze a Nagy-Küküllő megyei *Nétus* helységnévvel (KNEZSA: MagyarRom. I, 247).

3. A magyar névanyagban több változatával találkozhatni. Ezek közül mint talán leginkább járatosat és mint talán keresztnévül legmegfelelőbbet, a *Nétus*-t én választottam ki a címben való szereplésre. — HOLLÓK IMRE, aki „Észrevételek a gömöri barkók’ szójárásáról” című dolgozatával írta be magát nyelvjárásgyűjtőink lajstromába (Tudománytár IX [1836.], 60–4), idézett könyvében közölte komjáthi Horkovics József magyar nyelvű versét, amelyben Szent *Neit* és *Nejt* névalak egyképpen szerepel (118), HOLLÓK beszédében pedig Szent *Neit* mellett *Neiti* alanyeset is felbukkan (125). Scitovszky püspök magyar nyelvű ünnepi beszédének szövegében a többszöri *Neitus* mellett (például 113: „előttünk fekszenek dicsőséges szent *Neitus* vértanúnak tetemi”) *Neiti* is előfordul (115: „Ő szent *Neiti* martyr, isteni hitünknek dicsőséges bajnoka”). NAGY NÉP. JÁNOS előbb idézett munkájában „Sz. *Nejt* vértanú”-ként nevezi meg, TELGÁRTI LIPÓT pedig „A rozsnói plébánia története” című cikkében „sz. *Neit* kápolná”-t ír (Magyar Sion 1865: 613). — Úgy látszik, a mai kétféle, egyáltalán nem becéző szándékú népi használat: *Néti* és *Nétus* a fentebbi egyházi kettősségre megy vissza. A *Nejt* ma már nem él, viszont fel-felűnik újabban *Nétusz* formája. Ennek „hivatalosabb” hangulata van. Az alábbiakban mindig azt az alakot adom, ahogyan az illető helyen szerepel.

4. A *Neitus* névnek a hazai névanyagban való jelentkezése a pozsonyi időzékor kezdődött. A Jelenkor idézett híradásának olvastán felbuzdulva megkértem J a k a b I s t v á n barátomat a nyomozásra, s ő meg is találta őket. A dóm, azaz a Szent Márton székesegyház plébániájának keresztelési anyakönyvében a „*Neitus* M(artyr)” nevek február 14-én kezdődnek, és március 15-éig (eddig nézte meg Jakab István) 12 bejegyzés található. Mind a 12 esetben csak második névként íratott be. A szülők — vezetéknevük után ítélve — főként németek és a szegényebb rétegekből valók voltak. Csupán egy esetben középosztálybeli az apa, a szakolcai nótárius, a többi munkás, szőlőműves, hajós, halász, zenész, urasági kocsis stb.

Első névként való használatára legrégebb aputnoki plébánia anyakönyvéből valók, noha Rozsnýon bizonyára korábbi előfordulásai is vannak: Szkala *Neitus*, született Málé, ma Serényifalva községben 1851. július 3-án, és Kovács *Neitus*, született Abafalva községben 1859. december 4-én (egykor mindkettő Putnok filiája volt). Kovács Zoltán salgótarjáni plébános közli velem, hogy náluk az anyakönyvben a tárgyalt keresztnév nem fordul elő, de 1884. IX. 7-én Margit, 1885. XI. 21-én pedig Ódon Rudolf nevű gyermekét keresztelték Salgótarjában a vizslási születésű Sándor *Neitus* kovácmesternek.¹ Ugyancsak ő gyermekkorában Rozsnýon ismert egy *Neiti bácsi* nevű öreg sekrestyést (1910–1915.). — Alábbi élő viselőiről tudunk:

1. Kruppa *Nétus* vagy *Nétusz* nyug. hodoscsepányi iskolaigazgató, jelenleg özdi lakos. A névhasználat a rokonságban, sőt a családban is ingadozó. Hivatalos helyen és a fiatalabbak többnyire *Nétusz*-t mondanak és írnak. Bánrévén született, a sajópüspöki plébánia által kiállított keresztlevele szerint

¹ Utóbb megtaláltam az OL. filmtárának anyakönyvi másolataiban: 1855. november 26-án keresztelték Sándor Ferenc vizslási földműves és Vincze Julianna *Neitus* nevű fiát.

(Bánréve egyháziilag Sajópüspökihöz tartozott) 1888. február 20-án és *Neitus*-ként. Erzsébet nevű ózdi tanárnő-lánya szerint „talán nyelvjárási diphtongusnak képzelték az eredeti *ei*-t”, s ezért csináltak belőle *é*-t. Nagybátyja és egyben keresztapja, akinek a keresztnevét viseli, szintén Bánrévén született és Sajópüspökiben kereszteltetett. Kruppa Erzsébet — mint írja — 1930 táján ismert egy *Neita* nevű nevelőt a miskolci tanítóképző internátusában, aki az ő édesapját „druszá”-jának tartotta. *Neita* nővér a szatmári irgalmasokhoz tartozott, akiknek az első világháború után Rozsnyón volt a szlovákiai központjuk. Világi neve Pamer Janka volt, a *Neitá*-t tehát felvett, úgynevezett rendi névként viselte.

2. Lőrincz *Néti* aggteleki nyugdíjas. Napszámosként résztvett J a k u c s L á s z l ó barlangkutatásaiban, és név szerint szerepel „A Békebarlang felfedezése” (1953.) és „Felfedező utakon a föld alatt” (1959.) című könyveiben. Keresztneve — Jakucs László szíves felvilágosítása szerint — mind személyi igazolványában, mind munkakönyvében *Néti*, tehát nem becenév.

3. Jakabacska *Nétus* serényifalvi lakos leveléből: „Serényfalva [!] községbe születtem 1904. február 18-án. Nevemet nagy bátyámtól kaptam, mert ő is Nétus volt. A névnapot november 1-én tartom, Mindenszentekkor, mert úgy értesültem, hogy volt egy szenté avatott Nétus nevű papp, amely a Rozsnyói székesegyházba nyugszik. A naptárba Nétus nevű név nap nincs kitüntetve,¹ ezért tartom a többi szentekkel együtt. Nevemet szeretem, adnám, de lány unokáim van. *Bece nevem Néti*. A falunkba több Nétus nevű nincs, voltunk hárman, de kető öregségénél fogva elhunyt.” — Jakabacska tehát a keresztnev másik alakját becézőnek érzi.

4. Csépanyi Gazda *Nétus*, hodoscsepányi lakos, 1908. augusztus 28-án született ugyanott. A községi tanács VB-titkárának levelében *Nétusz*.

5. Balyi *Nétus* (Bánréve, Kossuth Lajos u. 71.) Szentsimon községben született, ahol a translatio is megállt (HOLLÓK i. m. 95), 1911. június 12-én. Édesanyja 1966-ban adatközlőmnek, Bellér Bélánénak elmondta, hogy régen a környéken lakók Rozsnyóra jártak a Szent Nétus tiszteletére tartott búcsúra, és fiát annak emlékére kereszteltette *Nétus*-nak.

6. Dr. Csépanyi *Nétus* Székesfehérvárott a megyei tanács állatorvosa. Hodoscsepányban született 1932. június 15-én. A 4. szám alatt felsoroltnak fia.

7. Belányi *Nétus* hodoscsepányi lakos ugyanott született 1942-ben. Néhai apja, aki szintén ezt a nevet viselte, Szentsimonból költözött oda.

5. Összegezve: A *Nétus* vagy *Néti* nevet viselő férfiak születési helye Nógrád, Gömör, Borsod meg a volt Torna megyébe esik. A név ott is ritka, legfiatalabb előfordulását 1942-ből ismerjük. Szent *Neitus* 1836-ban kezdődött rozsnyói tiszteletével függ össze, és e püspökség területén kívül sehol a világon nem ismerik. A múlt század derekán a papság, úgy látszik, szorgalmazta a név felvételét, a népnek pedig tetszett, mint az újdonság általában. Azt mondják, a rozsnyói egyházmegye jóformán minden falujában akadt egy-két szülő, aki gyermekének ezt a nevet adta a keresztségben. Pap is volt ilyen nevű, sőt *Neita* nevű apácáról is tudunk. Talán azt a sejtésünket is megkockáztathatjuk, hogy főként búcsújának napja körül, azaz a júniusban születetteket nevezték el *Nétus*-nak. Újban azonban, s ezt sajnálattal állapítja meg a névész, névállományunkból kiveszöben van.

¹ Mivel a pünkösöd utáni 3. vasárnapon Jézus Szíve elnyomja, jobb lenne *Nétus* napjául június 12-ét választani, vagyis a nyilvános tiszteletre való kitévés első napját.

Csintalan — Csendom

1. Az 1953. évi képviselőválasztás Hajdú-Bihar megyei pótjelöltjei között figyeltem fel — akkor Nagyrábén lakván — *Csendomné* macsi tsz-tag vezetéknevére. Emlékeztem rá, hogy a Magyar Nyelvből egy XVII. századi *Csindom* nevet írtam ki, s ezt a magammal vitt, rendezett névanyagban meg is találtam. Akkor fogant meg bennem a gondolat — az „1273: *Chyntolon* (Oklsz.)” cédula elé kerülvén —, hogy e nevek tulajdonképpen a *csintalan* régi *csintolon* alakjának rövidítve ejtett változatai. Olyan összerántás tehát, mint a *megintelen* < *meginten* (MNYTK. 107. sz. 28), *micsa* 'micsoda' (uo.), *talám* > *talán* > *tán* (a NagyszK. *fydam* 'fájdalom' és az ÉrdyK. *hatam* 'hatalom' szava azonban másként magyarázandó).

A *csintalan* szó jellemre utaló voltánál fogva igen alkalmas volt bizonyos egyének megnevezésére, nem csodálni való hát, hogy Zalától Háromszékiig és Bástól Nyitraig megtaláljuk. Első előfordulása Zalaapáti környékén 1273-ból: „peruenit ad terras et metas magistri *Chyntolon*” (HazOkI. 68); ugyancsak e megyében említik 1357-ben „[furem latronem] Nicolaum dictum *Chyntalan*” (ZalaOkI. I, 575). További adatok: 1348: „vnum Jobagionem... nomine Iwanka dictum *Chynthalan*” Bátaszék vidékén (ZichyOkm. II, 320); 1398: „Georgium dictum *Chyntalan*” Szekszárd táján (ZichyOkm. XII, 59); az 1406: „Laurencius *Chintalan*” (Oklsz.) azonos lesz az ebben az évben említett fehérgyarmati jobbágygal (MAKSAI, Szatmár 143); 1469: „Michael *Czintalan*” (Oklsz.) helyesebben „*chintalan*” Eszéktől északra (MNY. LVII, 239); 1503: „Paulus *chyntalan*” Nyitra megye (Szily-Eml. 120); 1518: „Nobilis Ambrosius *Chyntalan*” (MNY. X, 136); 1522: „Nicolaus” és „Ambrosius *Chyntalan*” Bajától délre (MNYTK. 86. sz. 35); 1523: *Chynthalan* (MAKSAI, Szatmár 177); 1594: „*Chintalan* Istuan kett fiaual” Szilágy megye (MNY. LXI, 114). A XVI. század legelőjén „*Chintalan* Mattyas” (alábbatt „*Czyntalan* matyas”) és „gergel” (MNY. LX, 105–6), 1602-ben *Csintalan* Máté és Gergely (SzékOkI. V, 183) élt Kézdiszentléleken. A család utóbb lófőiséget kapott Bethlen Gábortól (KEMPELEN III, 135). 1604-ben *e-ző Czentalan* változata bukkan fel Rimaszécsen (ILA, Gömör III, 305).

2. Első előfordulásul a fenti 1273-i adatot szokás számon tartani (így a TESz. is). Valószínű azonban, hogy a VárReg. 138. — BAÁN KÁLMÁNTÓL (Ósi magyar személynevek. 1944. 102) *Csincsalá*-nak vagy *Csinkolá*-nak olvasott és BERRÁR JOLÁNTÓL (NévtVizsg. 187) ismeretlen eredetűnek mondott — 1235-i *Chynchola* szolgálojának a neve a tárgyalt szó zártabb képzőjű változat, vagyis az elveszett eredetiben **Chyntholō*, esetleg **Chyntholā* állhatott. Elvégre az e szóval jelzett tulajdonság nem csupán férfiakra korlátozódott. A *c(h) ~ t(h)* összetévesztése közismert hibaforrás; vö. mégis Kézai *Eneht* (o: *Enech*), VárReg. *Iahacecu* (o: *Iahatecu*) 'játék' (vö. PAIS: MNYTK. 115. sz. 8, 16), 1331: *Welprech* a. m. *Verpelét* (AnjouOkm. II, 523). A *Chynchola* második *ch*-ja tehát éppen úgy *t*-nek ejtendő, mint az akkor Szabolcs megyéhez tartozó Ohatra való 1399: *Nyuzuch* tolvaj nevében (ZsigmOkI. I, 664) és az 1523-i — Aranyosmeggyesről való — *Chynchal* névben (MAKSAI, Szatmár 177; mellette — ugyanonnan — *Chynthalan* is van). — „*Chynchola*” és két leánya: „*Ancilla*” és „*Cecilia*” pereskedő gazdái közül az egyik: „*Teco, filius Thomae*” „*de villa Debrezun*”, vagyis Debrecenből, a másik, az előbbinek unokaöccse: „*Hemiricus, filius Mauricii*” „*de villa Zeb*” (?) való.

3. Ha már itt tartunk, tegyünk egy kis kitérőt! Az 1198-ban feltűnő *Thuc* leánynevet (MNY. XI, 367, ÖMOLv. 63) BAÁN KÁLMÁN (i. m. 105) *Tük*-nek olvassa, BERRÁR JOLÁN pedig (MNYTK. 80. sz. 21) *Tyük*-nak, noha a palatalisatio hiánya az ő számára is kétséssé tette a magyarázatot. A PAIS DEZSŐTŐL állandóan hangoztatott névvonatköztetés adja meg a kulcsot: „Egyik név szinte glosszázza a másikat, az együtt jelentkező nevek kölcsönösen értelmezik egymást” (NévtVizsg. 103). Mivel a Jákó és Szerető asszony házasságából született két fiú „mezei féreg” nevét viseli: *Güzü* és *Csimasz*, feltehető, hogy két leányuk neve közt is van jelentésbeli kapcsolat. A valószínűleg idősebbik neve *Játék*, a kisebbiké — ugyanazon fogalmi körben maradván — *Csók* volt, és nem *Tyük*. Egyébként nem értem BERRÁR JOLÁNNAK ezt a mondatát: „Ebben a korban a 'tyúk' és a 'kakas' jelentés még nem különült el; vö. *Tyük* férfinevek.” Tudom, hogy a *kokoš* a szlávtságban 'gallus' és 'gallina' is lehet (KNEZSA, SzlJsz. 239), de a magyarban éppen azért honosodott meg a *kakas* szó, mert már egyértelműen a tyúkfajta hím egyedét jelentette. Vagyis régi-ségünk *Tyük* férfinevei nem összefoglaló 'tyúknemzetség tagja, baromfi, szárnyas' jelentésűek, azaz 1138/1321: *Kakasti* és *Ticudi* egymással vonatkozásban levő, de semmiesetre sem azonos jelentésű nevek (PAIS i. m. 15). A középkori *Tyük* férfinevek egyenként megvizsgálandók, mert különféle indítékú névadás termékei lehetnek. Az 1343-ban említett „magister Thomas dictus *Tyük*” (KárOkl. I, 151) neve például biztosan nem az illető foglalkozása eredményének vagy szolgálmányának a neve, hanem vonatkoztató névadás terméke, mert legközvetlenebb rokonságában *Pislen*, *Lúd* és *Kakas* nevű személyek fordulnak elő (FEJÉRPATAKY: Turul I, 47; KERTÉSZ: Nyr. LXVII, 1).

4. De hogyan lehetne bizonyítani, hogy a *Csendom* valóban az említett nevekkel tart rokonságot, helyesebben, hogy azokból származik? Forduljunk a névföldrajzhoz! (A nevek földrajzi elhelyezkedéséről 1954-ben az Élet és Tudományban írtam: 1130—1; vele kapcsolatban BENKŐ LORÁNDTÓL azt a — helytálló — megjegyzést kaptam, hogy „a témát tudományos folyóiratban kellett volna megírni”.)

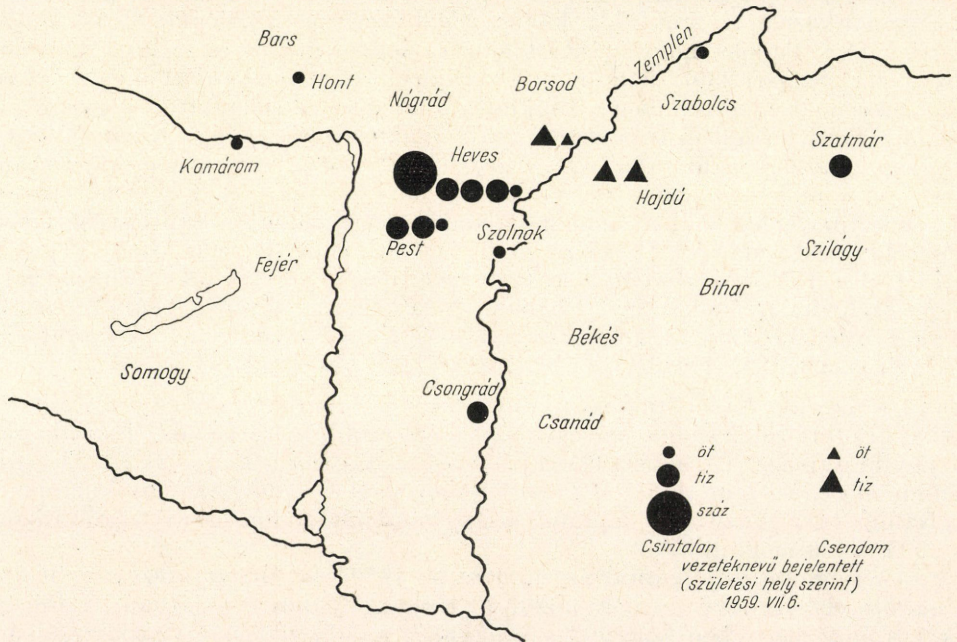
A rendőrség nyilvántartása szerint az 1959-ben Magyarországon élt 38 *Csendom* vezetéknevű személy közül 20 Hajdú, 16 Borsod és Abaúj, 1 Bihar és 1 Kolozs megyében született. — Ugyanez a *Csintalan* név viszonylatában így festett: 134 Heves, 24 Pest, 13 Bács-Bodrog, 11 Szabolcs, 10 Szatmár, 8 Bars-Hont, 7 Szolnok, 6 Komárom, 5 Zemplén, 2 Nyitra, 2 Kolozs és 1—1 Fejér, Veszprém, Nógrád, Gömör, Borsod, Hajdú-Bihar, Ugocsa és Háromszék megyében született a 230 bejelentett közül. (A budapesti születésűeket nem számoltuk bele.)

Mivel a statisztika a nagy számok tudománya, az ötnél kevesebb előfordulást elhagytuk. A térképre tekintve azonnal szemünkbe tűnik, hogy a *Csendom* nevének a Hajdúságban és Borsodban helyezkednek el, azaz éppen ott, ahol nincsen, illetőleg kevés a *Csintalan*. Úgy gondolom, hogy egy Borsod megyei *Csintalan* ~ *Csentalan* család neve egyszerejtéssel (erre l. HORGER: MNY. XXX, 69—72) *Csindon* ~ *Csendon*, majd *Csindom* ~ *Csendom* alakúvá vált, azután Borsodból átkerültek a Tiszántúlra, a Hortobágyra.

Az újabb formára első adatunk 1656-ból van Miskolc nótáriusának, *Csindom* Györgynek a nevében (MNY. XXX, 247 és SZENDREI JÁNOS, Miskolc város története III, 521). A következő század elején a „Pap Szeresi” és a „Torony allyai taxások” közt szerepel *Csindom* György (MARJALAKI KISS LAJOS, A miskolci kötel könyv 1702-ből: A miskolci Herman Ottó Múzeum

közleményei. 1956. június. 44, 47). Az egy fokkal régibb *n*-es változat van meg 1668-ban *Csindon* János (SZENDREI i. m. III, 526), 1676-ban *Csindon* Dorottya (i. m. II, 228), valamint az 1705-i zólyomi harcokban elesett *Csinden* (helyesen: *Csindon*) Molnár János (i. m. III, 420) nevében. A XVIII. század elején tehát még vegyesen élnek e változatok Miskolcon, sőt él az eredeti alak is, mert 1706-ban Bercsényi úr táborába indítják *Csintalan* Andrást és társait (i. m. III, 425).

Számomra az egyetlen nehézséget a *t* zöngésülése okozza. Azonban a fosztóképző összerántása után, amikor a **Csinton* névben már nem érezték a szóelemeket, megtörténhetett.

3. térkép

5. Szintén rövidüléssel, de az utolsó szótag elnyelésével — a *Bertalan* > *Berta*, *Demeter* > *Deme* stb. névhez hasonlóan — alakult a *Csinta* vezetéknév: Gömör megyében Lucskán ma is éneklék *Csinta* Lajos balladáját (NéprKözl. VI/2, 159–60) és ismerik Ájban is (VARGYAS LAJOS, Áj falu zenei anyaga I, 18, 125, 159). Legrégibb előfordulása a Bács megyei Monostorszeg faluból: 1522: „Paulus *Chintha*” (MNYTK. 86. sz. 27). Hozzá vonható a Karcagról közölt *Csenda* név is (Nyr. XLVI, 245), de szükséges lenne a család történetének felderítése. Nem választható el a *csintalan* szótól a Jászapátiban élő *Csintó*, illetőleg a Makón lakó *Csindó* (Nyr. XXV, 479) család neve sem, amelyek zártabb hangú **Csintol* változat folytatójának látszanak. (*Csintó* Imre helytartótanácsi jegyző lett 1756-ban az akkor felállított Országos Levéltár első tisztviselője: LtKözl. XXVII [1956.], 9.) Modalis *-n* nélküli alak jelentkezik a tájnyelvi *mesztélláb* összetételben és a barslédeci nyelvjárás *hirtel* 'hirtelen', *sajjtál* 'sótlan' stb. alakulataiban (vö. KÁLMÁN: Pais-Eml. 319). Sajnos, korukat nem ismerjük, de talán nem újabb fejlemények. A régi **Csintol* meglétét való-

színűsíti azonban egy szinyérváraljai (1481, 1512: MAKSAI, Szatmár 216—7) és a velük MNy. XLV, 263 szerint kapcsolatban álló aranyosmeggyesi *Chynchal* jobbágycsalád neve (i. m. 177). A szerző kérésemre megtekintette az utóbbi adat eredetijét, és megállapította, hogy az *Chynthal*-nak is olvasható, és hogy „Blasius *Chynthal*” és „Ladislaus *Chyntalan*” neve között több más név is van. Miután háromszor fordul elő olv. *Csintal* forma, zártabb képzőjű változatát is feltehetjük.

Hogyan viszonylik a *csalán* szó alakváltozatainak földrajzi képe a belőle alakult vezetéknevek térbeli elhelyezkedéséhez?

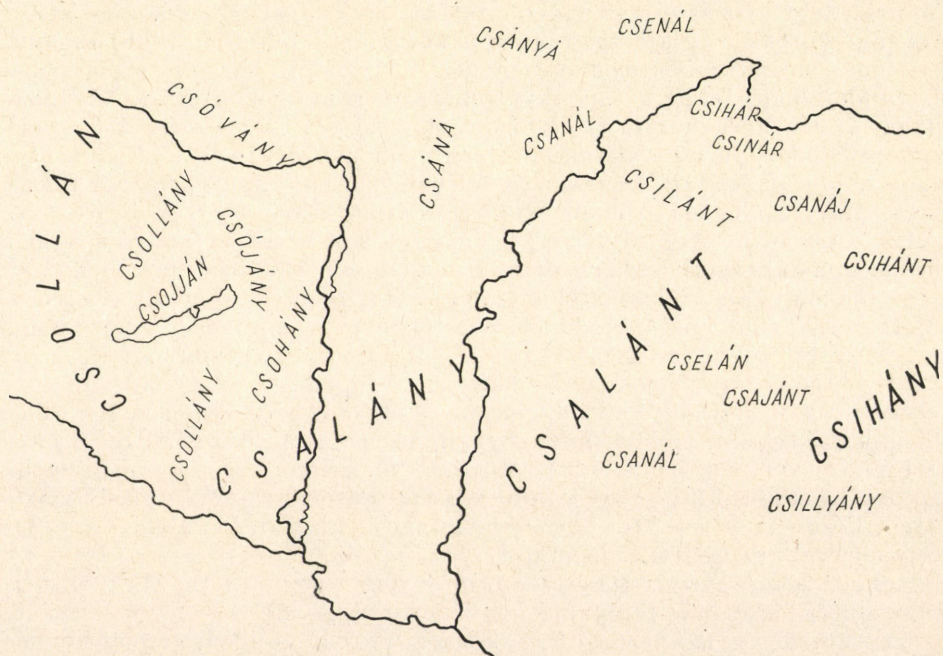
1. Noha a vezetéknevek közsői eredetéből kifolyólag az látszik valószínűnek, hogy szoros összefüggés mutatható ki a nyelvAtlasz-lap és a név-atlasz-lap között, a tulajdonneveknek a közsókétől eltérő tulajdonságainál fogva nem látszik érdektelennek egy ilyen vizsgálat. Ugyanis: a) a családok vándorolnak, tehát a tájszókkal ellentétben mozgékonyak. A XVI. században a déli területekről a létbizonytalanság és a kettős adóztatás elől általános északra húzódás állapítható meg (például *Csikai* név a Tisza mentén Tokajig), míg a XVIII. század első felében nagy arányú ellenkező irányú mozgás tapasztalható (például *Tallósy* név a Bács megyei Doroszlón). A XIX. században a centralizálódó közigazgatás, a vasút, valamint a fejlődő gyáripár munkásszükséglete „keveri meg” nagyobb mértékben a névállományt. Az ilyen népmozgalmi folyamatok szemléltetésére persze elsősorban a helynévből lett és a különös, másutt nem élő vezetéknevek alkalmasak. A közsókból valók kevésbé, mivel azok másutt is előfordulhatnak (például *Kovács*), ha pedig nyelvjárási sajátyságot hordoznak, azt — éppen értett voltuk miatt — az új környezetben könnyen átcsereleik, hasonulnak a helyi ejtéshez. Így tulajdonképpen az egyik tájnyelvi változat gyöngítésével a másikat erősítik. A jelentéssel nem bíró nevek könnyebben változnak el, amennyiben erre hangtestük felépítése lehetőséget ad. — b) A tájnyelvi változatot őrző nevek másik veszedelme a köznyelvi elcsúszás. Mivel a nemzeti nyelvet kialakító általános irányzat az egységesülés erősödése felé mutat, *Fehértaji*-ból, *Göloncsér*-ből, *Seres*-ből könnyebben lesz *Fehértói*, *Gerencsér*, *Sörös* mint megfordítva. (E tendencia a névszépítés körében is tárgyalható: vö. MNy. LIX, 219.) — c) A harmadik lényeges különbség az, hogy bár a közsó megvan a nyelvterület minden részén vagy nagyobb foltjain, nem alakult belőle vagy nem mindenütt alakult belőle vezetéknev, vagy ha igen, már kihalt.

2. E vizsgálatra igen alkalmas a *csalán* szó, amelynek napjainkban mintegy száz változatát ismerjük (BENKŐ, Nyjtört. 105); elhelyezkedésükre l. az Új Magyar Tájszótár mutatványcikkét (B. LŐRINCZY ÉVA: MNy. LIX, 370—1) és a Magyar NyelvAtlasz megfelelő lapját. Ezek közül a változatok közül a mai magyarországi vezetéknev-anyagban 11 szerepel, s ha a szóvégi palatalisatiót nem tekintjük, csak 6: *Csalán*, *Csallán*, *Csollán*, *Csohán*, *Csuhán*¹ és *Csaján*.

Érdekes, hogy a középkori névanyagban csak igen gyér nyomát találjuk, noha átvitt értelemben alkalmas lett volna csípős természetű ember jellemzé-

¹ MELICH JÁNOS a *Csuhán* vezetéknevet a tót *čuchat* 'dörzsöl, üt' ige -an képzőjű melléknévi igenevének vélte (vö. *kochan* 'szeretett', *trhan* 'ütött-kopott'), és megváltoztatandónak minősítette (a MTA könyvtárának kéziratárában őrzött névmagyarosítási jegyzeteiben).

sére: egy valószínűleg ipolykeszi tanú nevében: 1270: *Chalan* (KritJ. II/1, 96), és talán a Körös megyei 1399: *Chalyn* (ZsigmOkl. I, 630) névben, amennyiben sajtóhiba *Chalyan* helyett. A Kisvárdai környékén 1521-ben feltűnő „Michael *Chalanos*” (ZichyOkm. XII, 344) vezetéknévnek jelentése ’csalán-szedő’ lehetett. — E történeti adatok láttán az a benyomás alakult ki bennünk, hogy igaza van BENKŐ LORÁNDnak, amikor azt írja (i. h. 105), hogy a *csalán* alakváltozatai jelentős részben a XVI. század óta szaporodtak meg. A szó hangalakjának „bomlása” messzemenően az újkorban történt: olyan vidékeken is, ahol ma tájnyelvi alak él, néhány évszázada még a mai köznyelvhez hasonló forma volt járatos. Így az Ipoly menti 1270: *Chalan* adat területén ma *csóvány*-t mondanak, és a Kisvárdai vidéki 1521: *Chalanos* ott ma *csilántos*

4. térkép

lenne. Hogy — feltehetőleg az említett felhúzóadás következtében is — milyen nyelvi helyzet állott elő, milyen nyelvkeveredés történt a végvárak védő vonala mögött, arra egy felsőbalogi család nevének változataiból következtethetünk. Ugyanazon család nevében 1602: *Czalan*, 1610: *Chanal*, 1616: *Czenal*, 1618: *Czinal* és *Czanal*, 1620: *Czjnal*, 1637: *Czanalí*, 1686: *Csanalos*, azaz nyolcvanöt éven belül *csalán*, *csanál*, *czenál*, *csinál* és *csanály* formával találkozunk (ILA BÁLINT, Gömör megye II, 269). Rozslozsnján pedig a XVIII. században *Csohány* (1720: *Csohan*) nevű családot említenek (ILA i. m. III, 321), jöllehet ennek a változatnak a mai viszonyokat tükrözőtő szótérkép szerint Fejér megyében illenék felbukkannia.

3. Itt azonban már a történeti nyelvjáráskutatás területére léptünk. Egy régi vitára térnék vissza vele kapcsolatban. Az 1954-i országos magyar nyelvészkongresszuson BÁRCZI GÉZA előadásából első hallásra azt vettem ki, hogy a dúllónevek — helyhez kötöttségük révén — a történeti nyelvjáráskuta-

tás szempontjából jóval fontosabbak a személyneveknél, mivel emezek viselői vándorolhatnak (vö. III. Kongr. 317, 341). Én akkor az őrségi *Ézsbát*, a XVII. századi dunántúli *Barbél(y)*, az erdélyi *Fazakas* nevek bizonyító erejére gondolva hangsúlyoztam, hogy a személynevek vallomásai is teljes mértékben felhasználhatók. Ma úgy látom, mindkettőnknek igazunk volt, azonban nem ugyanarra gondoltunk. BÁRCZI GÉZA álláspontját éppen az alábbiak igazolják, amelyből kiderül, hogy mily kevéssé egyeznek a tájnyelvi és vezetéknevi adatok; s ez a különbség, ha nem is ekkora mértékben, de korábbi századokban is fennállhatott. Másrészt meg a XVI. század derekán feltűnő *Osvált* és *Osbált* adatok (MNY. XLIX, 408) pontosan rögzített előfordulási helyük és idejük segítségével a felsőőri nyelvjárás akkori *v : b* ingadozását tanúsítják.

4. A mai Magyarország területén az Országos Lakcímhivatal kimutatása szerint 1968 tavaszán az alábbi, a *csallán* szóval összefüggő vezetéknevet viselő személyek élnek:

I. C s o l l á n : 8 Győr, 2 Marcali, 1—1 Nyúl, Kaposvár, Mezőfalva, Dunaújváros (14); — C s o l l á n y : 19 Győr, 1—1 Győrújfalva, Nyúl, Pápa, Bakonyszentkirály, Tatabánya, Komló, Pécs, Martonvásárhely, Békéscsaba (28); — C s a l á n : 1 Szabadbattyán (1); — C s a l á n y : 1 Budapest (1); — C s a l l á n : 2 Szabadbattyán, 1 Debrecen (3); — C s a l l á n y : 2 Nyíregyháza, 1—1 Szentcsanak, Miskolc (4).

II. C s o h á n : 2 Garbold, 1—1 Polgár, Nyírcsaholy (4); — C s o h á n y : 11 Polgár, 9 Miskolc, 8 Kisterenye, 5 Szabadegyháza, 4—4 Debrecen, Jászberény, 3—3 Mátraszőlős, Hajdúnánás, Jánd, 2—2 Novaj, Pásztó, Bélapátfalva, Hatvan, Mezőfalva, Nyékládháza, Komlódtótfalu, Salgótarján, Kálló, Nyírcsászári, Somogyjád, 1—1 Balassagyarmat, Homokterenye, Balaton, Mátraverebély, Kányás, Mezőnyárad, Szentistván, Szirmabesenyő, Tiszagyulaháza, Tiszapalkonya, Tizzaszederkény, Püspökladány, Hajdúszoboszló, Szolnok, Jákóhalma, Kerepes, Ecser, Nyírábrány, Fülöp, Szeged, Székesfehérvár, Siójut, Belezna, Sopron (96); — C s u h á n : 3 Ózd (3); — C s u h á n y : 20 Bélapátfalva, 3 Érd, 2 Balaton, 1—1 Szilvásvár, Borsodnád, Ózd, Eger, Vác (30).

III. C s a j á n : 3 Fót (3).

Budapest tarka névanyagában csupán a *Csallán* és a *Csohán* változat nincs képviselve, viszont a *Csalány*-nak csak a fővárosban van 1 előfordulása (l. a térképen a Dunától északra levő összeállítás). A névviselek száma a budapestiekkel együtt: 235.

IV. C s i h á n : lehetséges, hogy Erdélyben ez a változat is előkerül vezetéknevként, de a mai magyarországi névanyagban nincs rá adat. Megvan azonban Kriza népmeséiben *Csihán* királyúrfi nevében (Vadrózsák II. = Népkgy. XII, 201—8, 466).

A fenti nevek BENKŐ LORÁND ama véleményét igazolják (i. m. 105), hogy a *csallán* dús bokrozatú alakgazdagsága — a régi magyar nyelvfejlődés nyelvjárási jellegének megfelelően (vö. BENKŐ: NévtVizsg. 133—4) — nem ősi, hanem aránylag újabb eredetű szétágazás eredménye, mert a vezetéknevállományban csak mérsékelten tükröződik.

MIKESY SÁNDOR

Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyainak személynév-anyaga*

I.

1. A Zsigmondkori Oklevéltárban található három tartalmilag összefüggő oklevelet, amely összesen 1534 személynévet foglal magában. Az oklevelek névanyagának bemutatása az alábbiakkal okolható meg: 1. Mind a három oklevél Délnyugat-Dunántúlról való, tehát egy terület névadási szokását tükrözi. 2. Az oklevelek egy egységes társadalmi osztályhoz tartozó személyek névsorát tartalmazzák: egy XIV. századi nagybirtokon élő jobbágyokét. 3. Tudomásom szerint a XIV. századból ilyen nagy számban még nem közöltek személynévanyagot, tehát a névanyag bemutatása első bepillantást nyújthat a XIV. századi jobbágy (férfi) névadási szokásokba. KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” című (Bp., 1967.) munkájában is csak a XVI. századból közöl statisztikát. 4. Az oklevelekben előforduló olyan kételemű neveknél, melyekben a második, megkülönböztető elem közsói eredetű, néhány esetben korábbi adatokat közölhetek az OklSz., EtSz., SzófSz. megfelelő adatainál.

A három oklevél a következő:

ZsigmOkl. I, 94—103. 940. sz. 1389. március 3. Dl. 7467.

ZsigmOkl. I, 104—14. 944. sz. 1389. március 6. Dl. 7469.

ZsigmOkl. I, 114—7. 945. sz. 1389. március 7. Dl. 7468.

Az oklevelek magyar nyelvű regesztája a Zsigmondkori Oklevéltárban mind a három alkalommal ugyanaz: „A vasvári káptalan Zs. jan. 13. parancsára (878. sz.) Demeter veszprémi püspökkel és az István nádor által maga helyett kiküldött somogy megyei Hydasi Tripp fia Mihály mesterral János bán, valamint István bán fiai között Lyndua és Nemty váratat felosztja.” Az ezután következő latin nyelvű szövegek az alsólendvai Bánfi család tagjai közötti birtokfelosztást tartalmazzák.

2. Az okleveleket kéziratból eddig a következők dolgozták fel részletebben, illetőleg hivatkoztak tartalmukra: CSÁNKI III.; SINKOVICS ISTVÁN, A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp., 1933.; MÁLYUSZ ELEMÉR, A mezővárosi fejlődés. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp., 1953. 128—91.) SZÉKELY GYÖRGY „A parasztság differenciálódása” című tanulmányában (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp., 1953. 400—11) már a ZsigmOkl.-ban kiadott három oklevélre hivatkozik, amikor megjegyzi, hogy „Ezek a századvégi oklevelek a differenciálódás olyan gazdag anyagát tartalmazzák, hogy külön tanulmány anyagát tennék ki” (i. m. 400). A „Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-tól 1526-ig” című kiadványban (Szerk. LEDERER EMMA. Bp., 1964.) a nagybirtok szervezetére és a jobbágyág helyzetére vonatkozó oklevelek között a 211—24. lapon a három oklevél közül az első: (O. L. Dl. 7467. ZsigmOkl. I 94—103) magyar fordításban olvasható. A lapalji jegyzetben CSÁNKI és LIPSZKY alapján az oklevélben előforduló helységek azonosítása található.

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy történészeink a szóban forgó három

* Ezúton is köszönetemet fejezem ki PAPP LÁSZLÓnak munkám közben nyújtott tanácsaiért.

oklevelet mint a XIV. század második felének érdekes dokumentumát tartják számon. Feltehetően nem lesz érdektelen névtudományi vizsgálatuk sem.

Az oklevelekkel kapcsolatos történeti vonatkozású megállapításaimat a fentebb ismertetett szerzők tanulmányai, munkái alapján, valamint ACSÁDY IGNÁC „A magyar jobbágyság története” című munkája (Bp., 1908.), SZABÓ ISTVÁN „A magyar parasztság története” és „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” című (Bp., 1940., illetőleg 1948.) művei alapján közlöm.

II.

1. CSÁNKI (III, 2—3) a következőképpen írja le az alsólendvai Bánfi család birtokainak kiterjedését: „A Murán átkelve, egy másik óriási uradalomba jutunk: A Haholt-Buzád nembeli alsó-lendvai Bánfiak jószágaira, melyek a vasvármegyei határ mentén felfelé Csesztreg vidéke[!]ig, innen le délkeletnek (Nemtin, azaz a mai Lentin át) a Mura melletti Szemenye-ig s innen ismét nyugotra a vasvármegyei határig a mai Zalavármegye délnyugati csücskét — mondhatni — teljesen magokba foglalták. Ez óriási terület központját két vár: A.-Lendva és Nemti (Lenti), testét pedig mintegy 7 város (Lendva, Nemti, Dobrolnok, Hosszúfalu, Csesztreg, Kutos és Szemenye) s már 1379-ben 91 helység és 19 pusza, 1389-ben pedig százat meghaladó helység vagy pusza alkotá. Ez uradalmakhoz csatlakoztak olykor odább keletre: Haholt és Buzád-szigete, s még odább, a Zala völgyén: Szabar városa (vagy 10—11 faluval, a Szabari család ura fogott birtok-részei), valamint részek a salamonvári uradalomból. Z.-Lövé vidékén, az ákosházi vagy buzád-szigeti Sárkányok után.”

Ezen a majd félvármegyényi területen a Bánfiak többször osztozkodtak; az 1389. évi birtokfelosztást rögzíti a mi három oklevelünk.

2. A XIV—XV. században a birtokfelosztás alapja a várakhoz tartozó városokban és falvakban élő jobbágyok által megművelt telek volt. A telek, amely ház körüli belső telekből és a falu határában elterülő szántóföldből, kaszálóból, valamint a közös erdő- és legelőrészből állt, általában 20—30 holdnyi területnek felelt meg. Eredetileg minden jobbágycsalád egy egész telken élt; az apa halála után a gyermek örökölte, illetőleg az özvegy megtarthatta a telket. Később egy egész telken több nemzedék is élhetett, ennek következtében mintegy természetes úton is osztódott az egész telek fél, negyed stb. telekre. Az „egész telek” kifejezés használatára már Nagy Lajos 1351. évi törvényéből hozhatunk példát: „Lucrum vero camerae, prout tempore inelyti principis domini Caroli, olim regis Ungariae, genitoris nostri carissimi, pia memoriae, de quolibet i n t e g r o f u n d o¹ curiae, tres grossi solvebantur; sic et nunc, cum tribus grossis, in nostra camera cudendis . . . persolvatur.” (Corpus Juris I, 170.) Az adót, egyéb földesúri és egyházi szolgáltatásokat aszerint fizették a telkes jobbágyok, hogy egész, fél vagy negyed telket műveltek-e meg, illetőleg a telken — akár résztelek is lehetett — hány család élt. A földesúr uradalmának értékét, jövedelmét akkor tudta a legbiztosabban számba venni, ha nemcsak a lakott (integra, fél, negyed, harmad) és elhagyott (deserta) telkeket íratta össze, hanem a telkeken élő családokat is. Ezért van az oklevelekben a telek mellett a jobbágyok neve is feltüntetve.

3. A Bánfiak a három oklevél tanúsága alapján 1389-ben 138 helységen, illetőleg a helységekben elterülő telkeken és a telkeket megművelő jobbágyokon

¹ Én emeltem ki.

osztokodtak. A nagyobb helységekben, városokban 20–30 jobbágy nevének a felsorolását (esetleg az özvegy nevét) találhatjuk, de akadnak olyan falvak is, ahol csupán 1–2- 3–4 jobbágy neve szerepel (vö. erre SZABÓ ISTVÁN: Agrártörténeti Szemle V, 312–3). Az alábbiakban egy közepes nagyságú falu felosztását idézem, ahol a telekosztódás mértéke is szépen látható, és az ott lakó jobbágyok különféle típusú elnevezései is megtalálhatók: „Item villam Welgyfalu taliter divisissent, quod incipiendo in linea occidentali a meridie fundi, in quibus nunc Mathe, Petrus sartor et Mychael filius Martini integer, item ultra Patak in linea occidentali Mathias medius et Cosa sartor integer, item Paulus filius Anda integer, item Maruch quartale residerent, predicto domino Iohanni bano, item in linea meridionali incipiendo penes viam fundi, in quibus nunc Iohannes filius Petri, Wida et Mychael medius, item medius desertus condam Pauli Korchmarus, item Mychael filius Chernuk medius, item Iohannes filius Thome et Blasius Demee medius, item Iohannes villicus integer, item Franciscus filius Cosa quartale, item ultra Patak ex opposito ipsius Francisci Bedou medius residerent, prescriptis magistris Nicolao et Ladislao provenissent” (ZsigmOkl. I, 106).

III.

1. A három oklevélből a személyneveket gyűjtöttem össze. Ezt azért kívánom hangsúlyozni, mert az oklevelekben előforduló személyek száma nem egyezik meg a nevek számával. Sok esetben a telkeket a valamikor ott lakó, de már meghalt jobbágyok neve alatt rögzítették; a fent idézett Welgyfalu helységben is például „condam Pauli Korchmarus”, vagy „item predium Iacobi dicti Pouchman, ubi nunc filii eius dem et Barla” (Zs.¹ 100). Ebben az esetben névként szerepel *Iacobi dicti Pouchman és Barla*. Az özvegyeket is számba vettem, mivel férjeik neve alapján szerepelnek az összeírásban. De például a „Iohannes Zeuke cum vidua integer” (Zs. 111)-féle megnevezésben az özvegyet kihagytam, mivel nem ismerem férje nevét. Hasonlóképpen elhagytam az ilyenfajta kifejezéseket: „cum filiis suis” és „cum sociis eorum”.

2. A jobbágynevek oklevelek szerinti megoszlása a következő: az első oklevél 63 helységében 633 jobbágynév, a második oklevél 61 helységében 611 jobbágynév, a harmadik oklevél 14 helységében 290 jobbágynév található. A neveket az alábbiak szerint csoportosítottam: 1. egyelemű nevek (egyéni név, keresztnév); 2. *filius*-os nevek; 3. olyan kételemű nevek, melyeknél az egyéni névhez köznévi eredetű megkülönböztető elem (megkülönböztető név, ragadványnév) kapcsolódik; 4. olyan egyelemű nevek, melyekhez latin foglalkozásnév kapcsolódik; 5. egyéb nevek, melyekhez a *de* + helyneves nevek, az özvegyek nevei és olyan kombinált névtípusok tartoznak, melyek egyszerre több csoportba is besorolhatók.

A három oklevélben az egyes névtípusok használata közötti arány nem különbözik jelentősen. Talán csak az említésre méltó, hogy a *filius*-os nevek előfordulása a harmadik oklevélben a legnagyobb: 66%, míg az elsőben 48%, a másodikban 36%; ugyanakkor az egyelemű nevek aránya a harmadik oklevélben a legkisebb: 290 név közül csak 35 (= 12%). Feltűnően kevés a *de* + helynévvel megkülönböztetett típusúak száma: a három oklevélben összesen 29 (= 1,9%).

¹ Innentől Zs. a „Zsigmondkori Oklevéltár I.”-nek a jelölője.

Az 1534 név megoszlása:

egyelemű név	325
<i>filius</i> -os név	700
kételemű név	242
egyelemű + latin foglalkozásnév	173
egyéb	94

1534.

3. Helységek szerint is számba vettem az egyes névtípusokat, azonban feleslegesnek tartom mind a 138 helységnek illetően való bemutatását, s ezért csupán néhány nagyobb helység anyagát vettem be az alábbi táblázatba:

	egy- elemű	<i>filius</i> -os	két- elemű	egyelemű + latin foglal- kozásnév	csak foglalko- zásnév	egyéb
Bagatha (Zs. 111)	1	19	16	4 (villicus 3 litteratus 1)	—	2 relicta
Dobronuk (Zs. 101)	14	12	13	6 (iudex 2 villicus 1 faber 1 sartor 1 textor 1)	—	1 relicta 1 <i>de</i> + helynév 1 egyéb
Kadarkutha (Zs. 117)	—	20	1	1 (faber)	—	—
Lyndua (Zs. 94)	8	5	8	16 (litteratus 1 canifer 2 carnifex 1 textor 1 institor 1 sutor 2 sartor 4 iudex 2 cocus 2)	4 (aurifaber 1 sagitipar 1 cyrologo 1 gladiator 1)	1 relicta 1 <i>de</i> + helynév
Nempty (Zs. 95—6)	6	32	1	3 (litteratus 1 villicus 2)	—	—
Zemenye (Zs. 107)	21	24	12	9 (villicus 1 litteratus 1 claviger 1 iudex 2 piscator 1 lapicida 2 carpentarius 1)	—	1 relicta 2 <i>de</i> + helynév
Zombathel (Zs. 96)	1	28	5	3 (faber 2 villicus 1)	—	—

A táblázatból jól látható, hogy általában a *filius*-os típusú elnevezés a legtöbb. Kivétel „Lyndua”, ahol az egyelemű név mellett legtöbbször a foglalkozást tüntették fel. Ez érthető is, hiszen Lyndua város volt, ahol több kézműves élt, mint más kisebb helységekben, falvakban. „Lyndua”-ban és még 3 faluban, összesen 8 személynél csupán a foglalkozás szerepel egyéni név nélkül. „Lyndua”-ban a meglehetősen különleges foglalkozást űző vagy ritkábban előforduló mesteremberek: aranyműves, nyílkészítő, kirurgus (seborvos), gladiator (bajvivó) egyéni neveit feleslegesnek tartották megemlíteni. „Bunya” faluban viszont (Zs. 109), ahol mindössze 10 személyt vettek számba, és csak egy kézműves volt az egész faluban, elégnek tetszett a „faber” megjelölés. Hasonlóképpen „Sceblench” faluban (Zs. 108) egy textor, „Tolmach” faluban (Zs. 111) egy „villicus” és egy „faber” szerepel egyéni név nélkül.

IV.

1. Az 1534 elnevezésben — bármelyik típushoz tartozzék is — minden esetben található egyéni név. A *filius*-os nevekben pedig kétszer fordul elő egyéni név; az apánál és a fiúnál (néhány kivételt nem számítva, amikor az apa neve helyett „decanus” vagy „faber” áll). A három oklevélben összesen 2271 egyéni név fordul elő.

Az egyéni nevek vizsgálatában bizonyos mértékben eltértem az előzőekben feltüntetett csoportosítástól. Ugyanis egyrészt szükségesnek tartottam egy újabb csoport beállítását: a *filius*-os neveknél külön vizsgáltam az apa és külön a fiú egyéni nevét; másrészt — az egyszerűség kedvéért — összevontam az egyelemű + foglalkozásnév típust az „egyéb” elnevezésű típussal.

2. A következő laptól kezdődően közölt táblázatban betűrendben bemutatom az oklevelekben előforduló egyéni neveket. Az úgynevezett alapneveken (helyesebben alapelakokon) kívül feltüntettem a becéző és egyéb változatokat is. Mivel a *filius*-os formánál nem állapítható meg minden esetben határozottan a genitívusi alak, ezért csak a biztosan latinus alakú nominatívusban és genitívusban álló neveket vettem egy alaknak.

3. A táblázatban 348-féle név szerepel a becéző és egyéb alakváltozatokkal együtt. Látható, hogy egyes nevek milyen nagy számban, míg más nevek csak egy-egy alkalommal fordulnak elő. Ezek alapján a XIV. századi férfi „névdivatra” bizonyos mértékben fény derül. — A divatos nevek között vezet a *Johannes* 220 előfordulással, ami a névkészlet 14,3%-a. A felsorolt egyéni nevek mindig csak egyszer fordulnak elő a különböző típusokban. Egyetlen alkalommal sem volt például az apának ugyanaz az egyéni neve, mint a fiúnak. További gyakoribb előfordulások:

Petrus	165 (10,7%),	Andreas	55 (3,6%),
Georgius	126 (8,2%),	Gregorius	54 (3,5%),
Paulus	121 (7,8%),	Emericus	35 (2,2%),
Nicolaus	118 (7,6%),	Martinus	39 (2,5%),
Mychael	99 (6,4%),	Anthonius	32 (2,0%),
Stephanus	99 (6,4%),	Bartholomeus	23 (1,4%),
Thomas	89 (5,8%),	Demetrius	29 (1,8%),
Jacobus	72 (4,6%),	Laurentius	29 (1,8%),
Benedictus	62 (4,0%),	Valentinus	27 (1,7%),
Blasius	55 (3,6%),	Egidius	20 (1,3%).

	Filius-os		Egytelmű	Kételemű	Vegyes
	apa	fiú			
Abych	1				
Adrian			1		
Adrianus, -i	3	1	1		
Adorjan			1		
Ambrosius			1		
Anda	2				
Andrea			1		
Andreas, -ee	20	15	1	9	10
Andrean		1			
Andyeh			1		
Antha	1				
Anthonius		18	5	4	5
Augustinus			2		
Balasyeh			1		
Bank	3	1	1		
Banko			1		
Balagach	1				
Bakou	2				
Barla	2		1		2
Barnabas' -e	4	1			
Barrabas			1		
Bartholo meus, -ei	3	7	9	3	1
Basou			1		
Bede	3		2		
Bedech			1		
Bedeu, Bedou	1	1	1	1	
Bedeuk	1				
Bedenk			1		
Beder	1				
Beke	1				
Bekus			1		
Bene	1	1			
Benedictus, -i	17	18	10	11	6
Benedizlo			1		
Benech					1
Benk	1				
Benke	1				
Bentheus	1				
Berde	1				
Belphyng			1		
Beuche	4				
Byrou	1				
Bychkul			1		
Bydou					1
Bythou	2				

	Filius-os		Egytelmű	Kételemű	Vegyes
	apa	fiú			
Blasius, -ii	9	21	7	11	7
Boda	1				
Bobnyk	1				
Bodor	1				
Bolgach	1				
Botheter	1				
Briectius, -ii	3	3	3	1	5
Chap	1				
Cheglar	1				
Cheko			1		
Chemyk			1		
Chenchko			1		
Chernech	1				1
Chernuk	1			1	
Chyk	1				
Chubayk	1				
Chuchek	1				
Chumba	2				
Church				1	
Calos			1		
Cerneh			1		
Corrath, -ch	2		1		
Cosa	4	7	3	5	4
Cosma, -e	4	2	1		1
Costa		1			
Corhardi			1		
Clemens		5	5	3	
Crysan			1		
Dank	1				
Dasa			1		1
Demee	1				
Demse			1		
Demetrius, -ii	8	11	5	2	3
Dereghen		1			
Deuecher	1			1	1
Dionisius, -ii	4	7	1	1	
Dokle, Doele	2		2		
Domiani	3				
Dominicus, -i	5	4	6	1	3
Domonya			1		
Dosa	1				
Dragh		1			
Draguch	1				
Egidius, ii	11	3	4	1	1
Elbul	1				

	Filius-os		Egyelemű	Kételemű	Vegyes		Filius-os		Egyelemű	Kételemű	Vegyes
	apa	fiú					apa	fiú			
Elias		7	3	1		Iuanuch			1		
Elyber	1					Iwech	2	1			
Emericus, -ii	8	12	8	2	5	Jaco					1
Endys	1					Jacobus, -i	24	28	6	5	9
Endre	3	1				Janchech			1		
Erneh			1			Janus	1				
Fabianus, -i	2	11	5		3	Jauan	1				
Fatha	1					Jekul	2	1	1		
Feturkeuch			1			Jenslini	1				
Fylethych	1					Jensul	1				
Fintha, Fyntha	3					Johannes, -is	62	83	10	41	24
Franciscus		11	2	1	1	Junko			1		
Fredel					1	Jury	1		1		1
Fredrey			1			Jurk		1			
Frichel	1					Jurko	1				
Gallus, -i	3	2	8		2	Karachon	1				
Genyuk			1			Kykele			1		
Georgius, -ii	36	47	14	17	12	Kyral	1				
Gerdagh	1					Kysith	1				
Gherenchar		1				Klechko			1		
Gyme		1				Kocas	2				
Gyuke		1				Konch	2		2		1
Gyrue	1					Konth			1		
Gregorius, -ii	6	23	12	3	10	Kouach	1				
Grykche		1				Kunch			1		
Gyurak		1				Kursa			1		
Gyurk	1					Lachko			1		
Gyureuk			1			Ladislaus, -ai	9	6	1		1
Gyurgul			1			Laurentius, -ii	8	11	5	2	3
Gyurke			1		1	Leonardi	1				
Hanchou			1			Leuke	1				
Heem	2					Leukus		1	1		
Hench			1			Lytold	1				
Heneche	1					Lopreth	1				
Henchul	2		1		1	Loranth		1			
Hermann, -i	2		1			Luca	1				
Horek	1					Luce	5				
Hunch	1					Luchas, Lucas		4		1	1
Isou			1		1	Mackus		1			
Isak				1		Maius	2				
Iuahon	3		1			Malade	1				
Iuan, Ivan	7	5	4	3	1	Mamon	1				
Iuanka	1					Marchy	1				
Iuanek			1			Marghyth	1				
Iwanych			1			Mark, Marci	3	1	5	1	2

	Filius-os		Egyvelemű	Kétélemű	Vegyes		Filius-os		Egyvelemű	Kétélemű	Vegyes
	apa	fiú					apa	fiú			
Marko, Marco		1	1			Petrus, -i	49	62	13	27	14
Markus, Marcus		1	1		1	Pettrus	2				
Martyn			1			Pethych			2		
Marthinch		1				Petruko			1		
Martinus, -i	22	7	4	1	5	Pettrusa			1		
Martissa			1			Peturko					1
Maruch			2			Peturnach			1		
Mathe		14	5	2	1	Phyle			1		
Matheus, -ey, -ei	12		2			Phynchech					1
Mathias, -ye	6	5	6	2	1	Philippus, -i	5	2	1		1
Mayen			1			Posa		1			
Mayten		1	4			Pouch	1				
Meyk	1					Prak	1				
Merclyny	1					Prebisen	1				
Meske	1					Pretholth	1				
Mychael, -is, -e	13	49	8	15	14	Pucech			1		
Mychuch, Mykuch			1	1		Pulchech					1
Myely			1	1		Punyk	2				
Mychlays	1					Puzlakus	1				
Mychlo	1					Rodolphus					1
Myke	1					Sayfar	1				
Mykou	1					Salamonis	1				
Mykul			1			Sath			1		
Myxe			1		1	Sathka			1		
Mladen		1				Sauich			1		
Mortonus	1					Sebastianus, -i	2	5			1
Moruch	1					Sedul	2				
Narado	2					Serfew			1		
Nedelke	1					Sydou, -w	1	1			
Nedulk	1		1			Sydola	2				
Nicolaus, -ai	32	45	7	24	8	Symon, Simon		3	2	1	3
Nyely			1			Srikel			1		
Nykus			1			Sthanko				1	
Nykul, Nikul	4	2	2			Stephanus, -i	27	31	9	17	15
Nouak	2					Stephel			1		
Ocely	1					Streach	1				
Olman	1					Suarch			1		
Ottrok			1			Suarchel					1
Paulek			2			Sulek	1				
Paulus, -i	36	44	11	16	14	Tamasko	1				
Perbesse	1			1		Tank		2	1		
Peteu	4					Tapsa			1		
Petheuch	2					Teutonicus			1		1
Pethus	1					Tybuk	1				
Petreuch	2					Tyulkuch	1				

	Filius-os		Egyelemű	Kételemű	Vegyes		Filius-os		Egyelemű	Kételemű	Vegyes
	apa	fiú					apa	fiú			
Tywodori			1			Wlchko	1				
Thoma		1				Wlkman	1				
Thomas, -e	23	32	13	14	7	Wlkowony	1				
Tunyzlo	1					Wlkuch	2				
Turbeuk	1					Wlkwoy	1				
Turchke		1				Wlphyng			1		
Urbanus, -i	1		1			Woreh	1				
Valentinus, -i	4	13	4	3	3	Wryh	1		1		
Vasard	1					Zeem	1				
Vecheghew	1					Zegherye	1				
Verna	1					Zelkou				1	1
Vida, Wida	1		5			Zenche	1		1		1
Vydech	1					Zenthe	1				
Vithemery	1					Zepkou			1		
Voreh	1					Zerechen			1		
Voryh	1					Zcueche	2	2			
Vychko			1			Zeuechko			1		
Vidonya			1			ZeueTHONYA	2		1		
Wel	1		1		1	Zeuke	2				
Wlehe	1					Zlobyech	1				
Wlchyk	1					Zobotyn	1				
Wlchuchk,						Zombath			1		
Wlchuckh	3					Ztrohenya	1				
Wlk	1					Zumbathyn	1				
Wlkach	2										

4. A táblázatból első pillantásra észrevehető a különbség az apák egyéni neveinek és a fiúk egyéni neveinek változatossága terén. A XIV. században egy emberöltő — talán negyven év — érezhetően megváltoztatta a névdivatot. A 700 *filius*-os névben az apák 194-féle egyéni nevet viselnek, míg a fiúk csak 73-félét. Tehát az apák egyéni nevei az egyéni névkészlet (348) 55,7%-át, a fiúk egyéni nevei ugyanakkor csupán 20,9%-át foglalják-le. Az apák neveiben sok a becéző forma és egyéb alakváltozat, míg a fiúk nevei főleg a fentebb felsorolt divatosabb nevekből adódnak.

Az egyelemű nevek még változatosabb képet mutatnak. 325 egyelemű név 147-féle egyéni alakváltozatból adódik, azaz az egyéni névkészlet 42,2%-át foglalja le; ez az arány igen magasnak tekinthető, mivel az egyelemű nevek száma kevesebb mint fele a *filius*-os nevekének, ahol szintén elég változatos képet kaptunk az apák egyéni neveinél.

Mind az apák neveiben mutatkozó változatosság, mind az egyelemű neveknél előforduló nagyszámú variációs forma ősbibb, színesebb névadási formára vezethető vissza. Sem az egyelemű neveknél, sem pedig az apák nevénel nem volt további megkülönböztető funkciójú elem, tehát szükségessé vált a legkülönbélebb egyéni nevek adása, ami természetesen a becéző formákból és egyéb akváltozatokból adódott. Harminc-negyven évvel később, a

divatos nevek használata miatt a becéző formák és alakváltozatok elhagyásával az egyéni névkészlet egyszerűsödése, egyhangúsága, elszürkülése következett be, és ezért kellett kitenni az apa nevét megkülönböztetésül.

A kételemű neveknél a köznévből alakult megkülönböztető elem, és a vegyes csoportba sorolt neveknél például a *de* + helynév bőven elég volt az összetévesztés elkerülésére; szintén feleslegessé vált tehát az egyéni név variálása. 242 kételemű névben 43-féle egyéni név fordul elő, az egyéni névkészletnek csupán 12,3%-a. A „vegyes” elnevezésű csoport egyéni neveiben mutatkozó magasabb arány (267 elnevezésben 61-féle egyéni név fordul elő: 17,5%) a relicták neveiből adódik, ezekben a volt férjet többnyire egyelemű név jelöli.

5. E munka keretében nem vállalkozhattam a nevek eredetének megvilágítására. Amint a táblázatból is kitűnik, nagy számban található martirológiumi és bibliai nevek, a szakirodalomból jól ismert régi magyar személynév, különféle becéző formák, szláv és német nevek, valamint olyan nevek is, melyek még megfejtésre várnak.

V.

1. A névanyag 15,7%-át olyan kételemű nevek alkotják, amelyekben az egyéni névhez második tagként köznévi eredetű elem kapcsolódik. Mivel ennek a második elemnek minden esetben a megkülönböztetés volt a funkciója (még akkor is, ha esetleg gúnyból adták), ezeket a neveket szívesebben nevezem megkülönböztető neveknek, mint ragadványneveknek, bár az irodalomban az utóbbi a használatosabb.

A második tag, a megkülönböztető elem *dictus*-szal és *dictus* nélkül kapcsolódik az egyéni névhez. A 242 kételemű név 77 *dictus*-os és 165 *dictus* nélküli alakból adódik. E kétféle típus külön-külön való vizsgálatát nem tartottam szükségesnek, mert lényeges eltérés nincs közöttük akár alaki, akár jelentéstan szempontból bírálom is el őket.

A megkülönböztető elemekben szembevetendő fejlődést mutat az Árpád-kori kételemű nevekhez képest a magyar nyelvűség térhódítása (vö. FEHÉRTÓI: MNy. LXI, 421—5). Szinte elenyésző számú a latin nyelvű megkülönböztető elem, amely egy kivétellel: „Benedictus dictus *Frater*” (Zs. 101) *dictus* nélkül kapcsolódik az egyéni névhez. Ezek többnyire külső tulajdonságot jelölő szavak: 5 *parvus* 'kicsi', 4 *magnus* 'nagy', 2 *maior* 'nagyobb, idősebb', 6 *rufus* 'vörös', 1 *albus* 'fehér, ősz', 2 *niger* 'fekete', 1 *claudus* 'sánta', 1 *peius* 'hamis, hitszegő' (?) és „Michael *imagnus*” (Zs. 111), mely utóbbinál nem lehet biztosan tudni, hogy az *imagnus* tulajdonságot jelentő szó-e: 'képzelő' (?), vagy pedig foglalkozást jelöl: 'képíró, képsínáló'.

2. Ami a nem latin, hanem a magyar, szláv, esetleg német második elemet illeti, annak körülbelül egyharmadáról csak igen hosszas munka árán lehetne megállapítani a jelentését. Ezért e megkülönböztető elemek etimológiájának megfejtésére nem vállalkozhatom, csupán nagy vonalakban érinthetem az egyes típusokat. Egyes szavak meglehetősen korai előfordulására való tekintettel az alábbiakban betűrendben közlöm mind a 242 kételemű nevet. Zárójelben a ZsigmOkI. I. kötetének lapszáma olvasható.

Benedictus *Aag* (104); Andreas *Abran* (95); Bartholomeus *Abran* (95); Petrus dictus *Achyl* (111); Petrus dictus *Agyatlan* (103); Johannes *albus* (114);

Stephanus *Balug* (106); Benedictus *Banlatou* (100); Clemens dictus *Barachka* (99); Blasius *Barnabe* (97); Anthonius dictus *Barson* (114); Johannes *Bazarath* (111); Francisci *Bedou* (106); Petrus *Belech* (100); Anthonius *Benk* (109); Nicolaus dictus *Berzenech* (103); relicta Mychaelis dicti *Byrou* (111); Mychael dictus *Boda* (112); Thomas *Bogul* (99); Andreas *Bok* (112); Cosa *Bokbel* (114); Andreas *Bolug* (111); Cosa *Bolugh* (114); Nicolaus dictus *Bors* (113); Cosa dictus *Boznyak* (101); Bartholomeus dictus *Buche* (113); Johannes dictus *Buryan* (110); Mychael *Bws* (98); Nicolaus *Cazar* (94); Emericus dictus *Chap* (111); Johannes dictus *Chapus* (113); Petrus dictus *Char* (101); Iuan dicti *Chemelyke* (103); Valentinus dictus *Chertheu* (113); Thomas dictus *Chertheu* (113); Johannes *Cheury* (107); Mychael *Chybur* (113); Georgius *Chigan* (106); Johannes *Chygan* dictus (95); Iuan dictus *Chyk* (100); Nicolaus dictus *Chuch* (111); Paulus *Chuch* (117); Paulus filius Petri *Chunka* (106); Demetrius dictus *Chunka* (106); Georgius *Chunka* (99); Johannes dictus *Churba* (114); Thomas *Churbak* (100); Iohannes *Churtan* (107); Dionisius *claudus* (97); Blasius *Claus* (94); Stephanus *Cluchar* (116); Petrus *Colar* (104); Zekou dictus *Costar* (103); Iohannes dictus *Coz* (105); Paulus *Crompregh* (94); Iohannes dictus *Dana* (98); Michael dictus *Dana* (99); Mychael *Darabus* (108); Nicolaus *Daraz* (97); Petrus *Delcheg* (97); Blasius *Demee* (106); Nicolaus filius Petri dicti *Draksa* (100); Iohannis *Elys* (109); Stephanus *Erdeus* (114); Thomas dictus *Ersuk* (100); Paulus *Euz* (108); Luchas *Ezus* (95); relicta Pauli *Fakou* (95); Costa *Fark* (94); Benedicto *Farkas* (95); Iacobus *Farkas* (112); Emericus dictus *Feldes* (109); Iohannes dictus *Files* (106); Mark dictus *Fyas* (113); Nicolaus dictus *Fylach* (95); Iohannes *Fythus* (112); Benedictus dictus *Frater* (101); Blasius dictus *Futhou* (114); Thomas dictus *Gyako* (108); Mathe *Gherencher* (96); Mychael *Gherencher* (97); Petrus *Gherencher* (106); Mychael dictus *Gyuzyl* (113); Mathe dictus *Gyznou* (107); Paulus dictus *Hasartus* (98); Mycly *Haztapaztou* (102); Iohannes *Henchul* (94); condam Iohannis *Herke* (106); sponsus Nicolai dicti *Horuath* (105); Nicolaus dictus *Horuath* (105); Andreas *Hothwyw* (114); Nicolaus *Igaz* (106); Mychael *imagnus* (111); Blasius *Isman* (101); Emericus dictus *Kalan* (113); Mathias dictus *Kalan* (112); Iohannes dictus *Kansub* (100); Petrus dictus *Kaza* (114); Benedictus *Kaymach* (107); Georgius dictus *Kemen* (109); Thomas *Kenyeres* (99); Laurentius dictus *Kenyeres* (112); Georgius dictus *Kezhegh* (97); Petrus dictus *Kiskuch* (104); Iohannes *Kokas* (99); Paulus dictus *Konyan* (103); condam Pauli *Korchmarus* (106); Petrus *Kurchmarus* (107); Stephanus *Kormus* (107); Stephanus *Kouach* (94); Iohannes dictus *Kykech* (103); Iohannes *Kyral* (108); Iohannis dicti *Kyral* (112); Andreas dictus *Kudmenus* (112); Gregorius *Kuryak* (111); Mathias dictus *Kysas* (101); Iohannes *Lakus* (95); Benedictus *Lenchethy* (115); Mychael dictus *Louas* (107); Gregorius dictus *Machkaban* (107); Nicolaus *Magas* (106); Blasius *magnus* (111); Emericus *magnus* (109); Georgius *magnus* (99); Nicolaus *magnus* (114); Andreas *maior* (111); Nicolai *maioris* (116); Chernuk *Magyar* (101); Georgius *Magyar* (104); Iohannes *Magyar* (101); Iohannes *Magyar* (101); Iohannes *Magyar* (101); Blasius *Martini* (103); Benedictus *Mehez* conservator apum (105); Paulus et Petrus *Mehez* dicti conservatores apum (105); Stephanus *Mehez* (105); condam Mychael *Molnar* (103); Nicolaus dictus *Molnar* (105); Stephanus *Molnar* (103); Stephanus *Molnar* (98); Blasius *Mychaelis* (116); Mychael dictus *Naykas* (97); Andreas *Nemeth* (95); Iohannes *Nemeth* (114); Nicolaus *Nemeth* (95); Nicolaus *Nemeth* (95); Paulus *Nemeth* (112); Petrus *Nemeth* (95); Petrus *Nemeth* (98); Thomas dictus *Nemeth* (111); Paulus *niger* (109); Isak *Nouak*

dictus (115); Mykuch dictus *Nouak* (115); Iohannes *Nygalas* (98); Anthonius *Nicolai Nygry* (101); Thomas *Olaz* (111); Nicolaus *Ollar* (94); Sthanko *Ozol* dictus (116); Iacobus dictus *Paloch* (104); Petrus *parvus* (111); Stephanus *parvus* (107); Iuan *Parvus* (101); Iacobus *parvus* (98); Clemens *Peieus* (95); Deuecher dictus *Pettuar* (102); Thomas dictus *Phinthus* (110); Iohannes *Poca* (98); Egidius *Poca* (99); Stephanus dictus *Ponech* (103); Emericus filius Georgii *Pop* (114); Georgii *Pothuk* (111); predium Iacobi dicti *Pouchman* (100); Paulus dictus *Puchan* (109); Demetrius filius *Petri Reed* (101); Nicolaus dictus *Regk* (116); Valentinus *Regus* (95); Clemens *Rezekus* (115); Petrus *Reynus* (114); Mychael *Reynus* (114); Iohannes dictus *Reynus* (114); Martinus *Reytar* (101); Stephanus *Rouaz* (96); Mychael *Rouaz* (96); Petrus dictus *Rozza* (113); Nicolaus filius *Petri rufy* (97); Stephanus *rufus* (106); Iohannes *rufus* (110); Georgius *rufus* (95); Georgius *rufus* (94); Iohannes *rufus* (95); Georgius *Rychegh* (106); relicta *Petri Santha* (113); Iohannes *Segheuch* (101); Benedictus *Sclaus* (112); Blasius *Sclaus* (112); Iohannes *Sclaus* (113); Nicolaus *Sclaus* (114); Petrus *Sclaus* (112); Stephanus *Sclaus* (113); Thomas *Sclaus* (113); Andreas *Sclauus* (107); Iohannis *Sclaui* (106); Laurentius *Sclauus* (108); Laurentius filius *Nicolai Sclaui* (114); condam *Pauli Sclaui* (107); Paulus *Sclauus* (108); Petrus *Sclauus* (108); Gregorius filius *Stephani Sclaui* (98); Stephanus *Sclauus* (108); Elias *Sipus* (113); Iacobus *Soldus* (98); Anthonius *Solyum* (114); Iohannes *Solyum* (114); Thomas *Sous* (107); Georgius *Stanchko* (115); Thomas *Stoycha* (101); Iohannes condam dictus *Strenk* (102); Emericus *Suastar* (96); Iohannes *Sustar* (94); Bedeu *Suastar parvus* (94); Benedictus *Sustar* (108); Georgius dictus *Swn* (98); Stephanus *Syteu* (98); Iohannes dictus *Talpas* (104); Petrus *Tegzus* (101); Dominicus *Teurez* (110); relicta *Iohannis Theremus* (111); Bartholomeus *Thome* (110); Blasius *Tollas* (96); Thomas *Torkus* (111); Mychael dictus *Trenchech* (103); Petrus *Tulus* (114); Georgius *Turbenk* (111); Thomas *Tyzes* (99); condam *Petri Vok* (107); Petrus *Vorga* (114); Benedictus *Vorga* (97); Simon *Vyly* (109); Iohannes *Weeg* (112); Demetrius *Wega* (107); Andreas *Wethegeu* (101); Andreas *Wry* dictus (102); Nicolaus *Zakalus* (114); Petrus *Zakalus* (112); Iohannes *Zakalus* (112); Petrus dictus *Zarazda* (113); Paulus dictus *Zechek* (101); Briccius *Zekergarthou* (106); Valentinus *Zenthus* (96); Cosa dictus *Zenthus* (111); Iohannes *Zeuke* (111); Iohannes *Zeuke* (112); Mychael *Zeuke* (112); Georgius *Zlode* (101); Martinus filius *Benedicti Zlode* (100); Georgius *Zokan* (114); Stephanus *Zolium* (106); Blasius *Zolium* (106); Petrus dictus *Zoltan* (111); Georgius *Zoltan* (112); Paulus dictus *Zomyw* (100); Paulus *Zyghen* (103); Nicolaus *Zytaketheu* (94); Nicolaus *Zyzek* (94).

3. Egyik leggazdagabb csoport a foglalkozásnevekből alakult megkülönböztető nevek csoportja, bár sokszor nehéz eldönteni, hogy e szavak némelyike nem valamilyen tulajdonságot jelöl-e: *Bíró*, *Csapos*, *Erdős*, *Földes*, *Gerencsér* (többször), *Háztapasztó*, *Kenyeres*, *Kulcsár*, *Kollár* (vö. szlovén *Kolar* 'kerékgyártó, bognár'), *Korcsmáros*, *Kovács*, *Ködmönös*, *Lovas*, *Lakos*, *Méhész* (többször), *Molnár*, *Pap*, *Regős*, *Sípos*, *Sós* (sószállító?), *Sütő*, *Szekérgyártó*, *Szita-kötő*, *Varga*, *Zsoldos*.

Merészség lenne kimondani, hogy a fenti foglalkozást jelentő megkülönböztető elemek némelyike már öröklődött. Ha azonban figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az oklevelekben a kovácsot minden alkalommal *faber*-nek, a fazekast *scutellipar*-nak nevezték, és a *iudex* mint foglalkozásjelölés többször fordul elő, mint a *Bíró*, megkülönböztető névként, akkor talán feltehető, hogy például a „relicta Mychaelis dicti *Byrou*” (Zs. 111) névben a

Bíró esetleg már apáról öröklött nevet jelent. Talán hasonló a „Stephanus Kouach” (Zs. 94) név is.

A Kovács, Bíró, Molnár, Gerencsér stb. nevek a ZsigmOkl.-ban kivétel nélkül nagybetűvel vannak jelölve, míg a *faber*, *scutellipar*, *iudex* stb. elemek következetesen kisbetűvel. Nem állt módomban megvizsgálni az eredeti oklevelet, de valószínűnek tartom, hogy e következetesség a ZsigmOkl. szerkesztőitől, nem pedig a XIV. századi oklevélírótól származik. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy az oklevéltár szerkesztői is megkülönböztető névnek fogták fel a fenti nagybetűs elemeket, nem pedig foglalkozást jelölő szónak.

Tekintettel a földrajzi helyzetre és az ebből adódó vegyes lakosságra, szép számmal találhatók népevek: *Bosnyák*, *Cigány*, *Horvát*, *Magyar*, *Német*, *Olasz*; legtöbb a *Sclavus*, *Sclaus*, összesen 16.

Igen gyakoriak a valamely tulajdonságot, állapotot jelentő megkülönböztető nevek: *Agyatlan*, *Balog* ('balkezes, ügyetlen'), *Bús*, *Csonka*, *Csorba*, *Darabos*, *Délceg*, *Észes*, *Éles*, *Fakó*, *Fark*, *Futó*, *Fias*, *Füles*, *Fitos*, *Fintos*, *Gyakó*, *Házsártos*, *Hatujjú*, *Igaz*, *Kemény*, *Kisas* ('kisálkodó, veszekedő': MTsz.), *Keszeg*, *Kormos*, *Magas*, *Novák* (vö. szlovén *novak* 'új ember, újonc'), *Nyálás*, *Nyakas*, *Ravasz*, *Részezes* (?), *Sánta*, *Talpas*, *Tegzes*, *Teremes* (?), *Tollas*, *Torkos*, *Tüzes*, *Szakálós*, *Szentes* (?), *Szegény*, *Szomjú*, *Szőke*, *Vak*, *Uri* (?).

Aránylag nem sok, 16 olyan kételemű név fordul elő, melyben a megkülönböztető elem egyéni név, keresztnév. Ezek *filius* nélküli, többnyire genitivusban álló apanevek. E típus a *filius*-os nevek egy fejlettebb formája lehet. Így: *Bartholomeus Thome* (Zs. 110); *Blasius Demee* (Zs. 106); *Blasius Martini* (Zs. 103); *Blasius Mychaelis* (Zs. 116).

Érdekes, hogy míg a megkülönböztető elemként használt *Barnabás*, *Bedő*, *Benk*, *Boda*, *Deme*, *Hencsul*, *Martinus*, *Michael*, *Stancsko*, *Tome* egyéni nevek előfordulnak az egyelemű nevek fenti összeállításában, addig: *Abran*, *Claus*, *Filecs* és *Zoltán* csak mint megkülönböztető elemek szerepelnek.

Néhány állatnévből alakult megkülönböztető elem: *Bagoly*, *Bak*, *Csik*, *Darázs*, *Farkas*, *Óz*, *Disznó*, *Kokas*, *Kos*, *Sólyom*, *Sün*, *Tulok*.

A fenti típusokba nem sorolhatók: *Acél*, *Ág*, *Bársony*, *Császár*, *Csúcs*, *Érsek*, *Kasza*, *Király*, *Vég*.

4. Függetlenül a jelentéstől, némely megkülönböztető név kétszeri előfordulásában bizonyos rendszerességet, illetőleg következetességet lehet észrevenni. „Thomas dictus *Cherteu*” és „Valentinus dictus *Cherteu*” nevű személyek Palkonya faluban (Zs. 113), „Johannes dictus *Churba*” és „Stephanus filius Pauli *Churba*” Pacha faluban (Zs. 113), a *Nouak* megkülönböztető elemmel jelölt személyek Chasmafeu faluban (Zs. 115), a két *Poca* (Zs. 98) Kuthus faluban, két *Reynus* Rada faluban (Zs. 114), a harmadik *Reynus* Zabar városban (Zs. 114) — közvetlenül Rada mellett; a két *Rouaz* Zombathel városban (Zs. 96), a két *Zolium* Wyfalu faluban (Zs. 106), a két *Zoltan* Bagotha faluban (Zs. 111–2) lakik. — Az ugyanazon megkülönböztető elemmel jelölt személyek feltehetően vagy apa—fiúi viszonyban, vagy testvéri kapcsolatban álltak egymással. Mindkét esetben fennáll a megkülönböztető név öröklődésének lehetősége.

A „*Petrus Nemeth*, *Andreas Nemeth*, *Nicolaus Nemeth*” nevű személyek szintén egy faluban laknak (Zs. 95), de mivel jelen esetben néprnévről van szó, a három személy lehet külön családból való is.

Lyndua városban feltehetően több *Suastar* megkülönböztető névvel jelölt személy lakhatott, mert az összeírás idején is a két *Suastar* ~ *Sustar*

közül az egyik még egy további megkülönböztető elemet is kapott: *Bedeu Suastar parvus* (Zs. 94).

VI.

1. Amint fentebb már jeleztem, a *de* + helynévvel, mint megkülönböztető elemmel ellátott egyelemű nevek száma az összlétszámhoz és az akkori általános szokáshoz mérten igen alacsony, összesen 29. Ez a jelenség talán úgy magyarázható, hogy az alsóbb társadalmi osztály körében e névtípus ritkább volt.

A mi 29 *de* + helyneves nevünk két csoportra osztható. Az első csoportban — 10 személynél — a megkülönböztető elemként használt helynév megegyezik azzal a helységgel, ahol a jobbágy lakik:

„Martinus de Ganicha”	lakik „Ganicha” helységben	(Zs. 101)
„Paulus de Iuanch”	lakik „Iuanch” helységben	(Zs. 102)
fia „Stephanus fil. Pauli de Iuanch”	lakik „Iuanch” helységben	(Zs. 102)
„Iohannes de Gomolicha”	lakik „Gomolicha” helységben	(Zs. 104)
„Laurentius de Kuthfeu”	lakik „Kuthfeu” helységben	(Zs. 110)
„Stephanus de Leganoch”	lakik „Leganoch” helységben	(Zs. 101)
„Demetrius de Mumyr”	lakik „Mumyr” helységben	(Zs. 97)
„Stephanus de Pacha”	lakik „Pacha” helységben	(Zs. 113)
„Lucas de Palena”	lakik „Palena” helységben	(Zs. 104)
„Georgius de Wng”	lakik „Vngh” helységben	(Zs. 112)
fia „Benedictus filius Geor- gii de Vng”	lakik „Vngh” helységben	(Zs. 112).

A fenti személyek egyéni neve csak egyszer-egyszer fordul elő a faluban, kivétel „Pacha” és „Vngh”, ahol még két *Stephanus* és egy *Georgius* lakott. A névadó közösség általában az idegenből áttelepültet különbözteti meg a közösségen belül annak a helynek a nevével, ahonnan a személy átköltözött. A fenti típusú elnevezés nem látszik logikusnak vagy legalábbis szokatlan. A *de Kuthfeu* jelölésnek nincs megkülönböztető értéke magában *Kuthfeu* faluban.

2. A *de* + helynévvel ellátott személynevek másik csoportjában a megkülönböztető helynév nem egyezik a lakóhellyel. 6 személynél feltehetően az uradalmon belül történt a költözés, mert a feltüntetett helynevek szerepelnek a birtokfelosztásban. 4 személynek birtokon kívülről, de Zala megyén belüli költözködése, 7 személynek távolabbi vidékről („*de Somug*” stb.) való költözése tehető fel.

Az alábbi két megkülönböztető elem az előtte álló *de* szócska ellenére nem helynév, hanem köznévi (vö. az OklSz. későbbi adataival):

„Oltarch” helységben lakó	„Iohannes de <i>Falwueghe</i> ”	(Zs. 110)
„Zemenye” helységben lakó	„Emericus de <i>Wty</i> ”	(Zs. 108).

VII.

1. Amíg egyéb XIV. századi oklevelekben szép számmal találhatunk női neveket, addig a mi birtokösszeírásunkban női egyéni nevek nem szerepelnek, csupán az özvegyeknek férjeik nevei alapján való elnevezései fordulnak elő.

Birtokfelosztásnál tehát az összeírásban kizárólag a telket megművelő férfi neve, a családfő neve jöhetett számításba, vagy pedig a telek özvegyi jogon történő öröklődése miatt az özvegy neve. Ezért az özvegy leánynevének feltüntetése feleslegessé vált. — A fentebb említett *Iohannes Zeuke cum vidua integer* (Zs. 111) példában elégnek tartották az özvegyi állapot jelölését az elhalt férj neve nélkül.

A *filius*-os nevek között található két női név: „*Jacobus filius Ilunch*” (Zs. 99) és „*Thomas filius Marghyth*” (Zs. 111). Talán az apa neve ismeretlen volt, azért vált szükségessé az anya megnevezése? Mindenesetre meglehetősen ritka jelölési forma.

A három oklevélben 21 özvegy neve szerepel. A *relicta* szó különféle típusú férfinévhez kapcsolódik; például „*domina (!) relicta Blasii filii Petri*”, „*relicta Cosa*”, „*relicta Laurentii carpentarii*”, „*relicta decani*”, „*relicta Petri Santha*”, „*relicta Mychael dicti Byrou*”, „*relicta condam Myxe*” stb.

2. Felsorolom végül azokat a foglalkozásneveket, melyek az egyelemű, olykor *filius*-os apanevek mellett előfordulnak. Némi fényt derítenek ezek a XIV. századi kézműiparra és foglalkozási ágakra.

A három oklevélben, azaz az alsólendvai Bánfi család birtokain található: (egyéni név +) 79 villicus, 30 faber, 15 litteratus, 19 sartor, 10 iudex, 6 colonus, 5 sutor, 3 textor, 3 piscator, 2 canifer, 2 agazo, 2 cocus, 2 carpentarius, 2 lapicida, 2 claviger, 1 carnifex, 1 curifer, 1 scutellipar, 1 pellifex, 1 auceps, 1 selipar, 1 institor, 1 decanus, 1 pastor porcorum.

FEHÉRTÓI KATALIN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hirtel, mezejtel, sájtal

1. A Nyitra vidékéhez tartozó Barslédecen (Ladice) jegyezte föl nyelvatlaszgyűjtő kiszállása során IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA ezeket az érdekes szavakat (MNY. LI, 509), melyekben a fosztóképző alakja *-talan*, *-telen* és *-tlan*, *-tlen* helyett csupán *-tal*, *-tel*. KÁLMÁN BÉLA aztán külön is foglalkozik velük (Pais-Eml. 319), s rövid alakú képzőjüket egybeveti a szintén rövid *-tāl* vogul fosztóképzővel: *sūptāl-nēlmtāl* 'néma', *nētāl* 'nőtlen' (vö. NyH.⁷ 103), és arra a magától kínálkozó következtetésre jut, hogy e három barslédeczi szó a fosztóképzőnek olyan alakját őrizte meg, amely — nem számítva a *mesztálláb* elhomályosult összetételt — eddig sem a nyelvtörténetből, sem a nyelvjárásokból nem volt kimutatva, és csak a rokon nyelvekből ismertük.

Azóta ez a megállapítás a nyelvészeti köztudat általánosan elfogadott elemévé vált. Az a körülmény pedig, hogy a fosztóképző eredetibb, rövidebb alakját az irodalom eddig csak Barslédecekről regisztrálja, azt a kíséző képzetet váltotta ki, hogy a régiséget e g y falunak (D. BARTHA, Szóképz. 91; MNYTört. 1966. 13, 1967. 15), sőt expressis verbis: e g y e t l e n e g y falunak a nyelvjárása őrizte meg (BÁRCZI az 1967. október 20—22-én megtartott kassai Kazinczy Nyelvművelő Napokon elhangzott felszólalásában).

Az így kialakult kép némi korrigálásra szorul, mégpedig olyan értelemben, hogy nemcsak Barslédecen használatos a fosztóképző rövidebb alakja, hanem általánosan a z e g é s z v i d é k e n, és hogy e három szónak nemcsak a KÁLMÁN BÉLÁÉK ismertette alakjában él, hanem m á s b a n i s.

2. A barslédeci *hirtel*-t és *sájtál*-t a szórványosan előforduló *hirtelen* és *sótlán* ~ *sótálán* mellett én is csak *hirtel* és *sájtál*-ként jegyeztem föl, de a szintén szórványos *mesztelen* mellett a passzív módszerrel gyűjtött, különféle alkalmakkal és magától értetődően több nyelvjárási alanytól szerzett följegyzéseimben *mezejtel*-t nem találtam. Az anyagomban 14-szer előforduló rövid képzős szó 9-szer *mezejte*, 3-szor *mezejtē* és 1–1-szer a szintén *mezejte*-hez sorolandó *mezejtére*, illetőleg *mezejtíre* ragos alakban szerepel.

A hosszú *ē*-re végződő alak a *mezejtel* egyik megjelenési formája, mert az *ē* nem más, mint az *e + l* hangkapcsolat monofonematikus realizációja (vö. *règgel* ~ *règgē*). A rövid *e*-re végződő változat már nem problémátlan, mert hátha benne a *mezejtel*-nél nemcsak hangtanilag, hanem alaktanilag is rövidebb alakot kell látnunk. A *-tal*, *-tel* *l*-je tudvalevőleg éppúgy módhatározórag (vö. *jól*), mint a meghosszabbított *-talan*, *-telen* *n*-je. Így a *mezejte* alakban a fosztóképzőnek esetleg egy még rövidebb alakjával, hihetőleg a tulajdonképpeni fosztóképzővel volna dolgunk, s a barslédeci nyelvjárásban a képzőnek ily módon morfológikailag három alakváltozata lenne használatos: a hosszú, a rövidebb rég és az ennél is rövidebb még régibb.

A *mezejte* aligha tartalmaz morfológikailag még rövidebb fosztóképzőt. A barslédeci tájszólásban tudniillik a magánhangzók kvantitása sok esetben elhanyagolható. Ez a jelenség a zárt hosszúkon (például *riszég* ~ *riszég*, *csúfnév* ~ *csufnév* ~ *csúfnév*) és a pótlónyúlásos eredetű nyílt hosszúkon mutatkozik. Ezek szerint a *mezejte* tövégi *e*-je ez utóbbiak közé tartozik, noha némileg bonyolítja a kérdést, hogy az azonszótagú *l* elmara-dása — s így a pótlónyúlásos nyílt magánhangzó kvantitásának az irrelevanciája — Barslédec nyelvjárásában formansokhoz van kötve, de ezek keretében a polifonematikus és a monofonematikus megjelenítések valamelyike megszorítás nélkül fakultatív. Ilyen pedig csupán a *-val*, *-vel* határozórag és az *el*- igeekötő.

Így tehát az *a*, *e + l* fonémakapcsolat az esetek túlnyomó részében kizárólag polifonematikusan realizálódik Barslédecen: *vásálnyi*, „mā ki vānnāk *vásálvá* csipkējíd?”, „hā ákkor *sítvágdáltád* vōnā”, *ēcsálták*, *mēkhált*, *mēkhálník*, *ódálbordá*, „ābbā *ódálbá*”, *tyiszpál* 'falhoz épített padszerű ülőke', *távál*, *hājnālbá*, *ásztált*, *ásztárrá*, „*ásztál* megētt”, „*kázál* tövibe”, „mēg'gyót ā *kázál*”, *fijátál*, *hál*, *bályiká* 'kisbalta' *nyelnyí* (i), *nyelvit*, „mutāzsd ā *nyelvedēt*”, *hel*, *fēlōmelnýi*, *hiterrō*, *ölelget*, „várják āz *íteli*” stb.

Példák a *-val*, *-vel* határozórag és az *el*- igeekötő *a*, *e + l*-jének: a) polifonematikus realizációjára: *zsufámvál* 'szedőkanállal', „dōbög ā *lābāvā*”, „*evvel* *règgel* begyōll ā *vásták* fá is”, *fejedvel*, *téjvel*, „hā *elvígeszkējyik*, gyūn”; — b) hosszú magánhangzós monofonematikus realizációjára: *cigānyokvā*, *Tērivā*, „mit fogó *āvvā* is *vácakōnyí*”, „*csākāmvā*, *mindēmvel*”, *fejszivē* 'fejszével', *motorbiciglivē*, *kivē*, *règgē*, „*ēcsálták*, *ēmēntem*”; — c) rövid magánhangzós monofonematikus realizációjára: „*hātvā* vótām ā *víszhē*”, *csālāggyāvā*, *Jozsivā*, *disznóvā*, „*āvvā* is *ucs* *csināt*”, „*jóláktág* *gombāvā*”, „öt *pohārvā* *kimírte*”, „nem *āvvā*, — *evvel*”, „*emēnt* ā *vāsārrā*”. — Megjegyzendő, hogy az utóbbi két mód határeseteként félhosszú magánhangzós realizáció is előfordul: *legímvē*.

A *-tal*, *-tel* fosztóképző kirí a szemléltetett képletből, mert a *mezejte* alak (a *mezejtē* adatok ellenére) adatközlőim normájában petrifikátumnak látszik, s ezenkívül a másik két szóban a *-tal*, *-tel* fosztóképző csak polifonematikusan realizálva fordul elő. — Úgy hiszem azonban, hogy nincs különösebb okunk kételkedni KÁLMÁN BÉLÁÉK adatának reális voltában, ezért nyugodtan összegezhethetjük, hogy a *meztelen* rövidebb alakját Barslédecen három változatban használják: *mezejtel*, *mezejtē* és *mezejte*-ben.

3. A *meztelen* rövidebb képzős alakját máshonnan nem ismerem, helyette mindennütt a *mesztelen* járja, azonban a *hirtel* és a *sájtál* — természetesen itt is a *hirtelen* és a *sótlán* ~ *sótálán* mellett — Nyitra vidéke más falvaiban is általánosan használatos.

A *hirtel*-nek a következő alakváltozatait jegyeztem föl: *hirtel*-t Alsócsitáron (Dolné Štitáre), *hirtē*-t Gesztén (Hosfová), *hirtvē*-t Alsócsitáron és Kolonban (Koliňany), *hirte*-

libe-t Nyitragerecséren (Nitrianske Hrnčiarovce), Pogrányban (Pohranice) és Alsócsitáron és a *hirtelless* 'bolondos, hóbortos' melléknevet Alsócsitáron.

A *sajtál*-ra Barslédecen kívül Gímesről (Jelenec), Kolonból, Alsócsitárról, Gerecsérről, Menyhéről (Mechenice, illetőleg azóta, hogy néhány év előtt az egymáshoz közel fekvő Menyhét, Bédet és a szlovák Szalakuszt egyesítették: Podhorany M.) és Pogrányról van adatom, ahol a szó *sajtal*-nak hangzik. Alsócsitárról *sajtā* alakban is ismerem, és Pogrányban — úgy látszik — a legidősebb nemzedék nyelvében *sajtó* (mint *pacal* ~ *pacó*) alakban is járatos. Pogrányban van *Sajtal* ragadványnév is.

Természetes, hogy e három szón kívül a többi fosztóképzős melléknév toldaléka a *-talan*, *-telen* és *-tlan*, *-tlen*: *büntelen*, *gyāmótálán*, *idomátlán*, *idéltlen*, *ízellen* stb.

4. A három szó nem egy szófajú. A *mezejte* elsősorban határozószó: „*mezejte* vótunk”, „beül *mezejte* ā pātágbā”, „*mezejte* futos odāki, osztān mēkhūll, osztān káhincsol”, „ez még ő āz ā fudbalistā *mezejtē*” stb. Ritkábban melléknévi szerepű: „melege vān, levetkőzik *mezejtére*”.

A *hirtel* tisztára határozószó, amit a *hirtvē* határozórag-beleértéses alak és a határozóraggal megtoldott *hirtelibe*, valamint az *-s* képzővel melléknévesített alakja is alá húz. Példák a használatára: „hā ém mēkhālok *hirtel* vāty szērēncsētlenő” (Barslédec), „*hirtē* vēsžēm fōl, *hirtelen*” (Geszte), „*hirtvē* bēkāptām ēty kis levest” (Kolon), „hugyām mēgōregēdēt *hirtelibe*” (Alsócsitár), „hóbortos, *hirtelless*” (uo.). Melléknévi használatban egyébként a *hirtelen* járja: „nem jó szokásó a Jozsi, *hirtelen*” 'hirtelen haragú' (Pográny), „nem *hirtelem* part, hanem olyyam mēnetelēss” (uo.).

A harmadik szó, a *sajtāl* csak melléknévi szerepű: „*sajtāl*, én ugy vēttem ki, hoty *sajtāl* <az elkészített kolbászöltelék >” (Menyhe); „nēm *sajtāl*? <a leves > — ot vān ā só, ākinek *sajtāl*” (Gímes).

A fosztóképzős melléknemekre az irodalmi nyelvben jellemző, hogy könnyen toldalékolhatók az *-ul*, *-ül* mód- és állapothatározó raggal, valamint az álvisszaható igéket alkotó *-kodik*, *-kődik*, *-kődik* képzővel. Nyitra vidékén is így van, de csak az *n* végű fosztóképzős szavak esetében: *hirtelenő* (az *-ul*, *-ül* itt *-ó*, *-ő*), *kēgyellenő*, *kedvetlenő*, *okvellenő*, *gyāmótálánó*, *büntelenő* stb.; *mesztelenkēgyik*, *hirtelenkēgyik*; viszont a rövid fosztóképzős szavaknak ezekkel a morféimakkal való megtoldása elképzelhetetlen.

5. Hogy teljes legyen a kép a rövid fosztóképzős alakok állásáról Nyitra vidékén, megemlítjük még, hogy a szintén rövid fosztóképzős előtagú *mezülláb* szó eredetileg csak *mesztéláb* (Alsócsitár, Kolon, Gímes, Geszte stb.), *mesztéláb* (Menyhe), *mesztélláb* (Pográny), *mesztélláb* (Geszte stb.) alakban volt használatos. Megközelítőleg fél század óta a köznyelvi eredetű csonka rövid fosztóképzős (erre vö. HORGER, MSzav. 123) *mezülláb* — *mezülláb* (Menyhe, Geszte, Pográny, Gímes, Barslédec stb.), illetőleg ennek hiperurbanisztikus változata, a *mezélláb* — *mezélláb* (Geszte, Pográny, Alsócsitár, Gímes stb. — Nyitra vidéke *i*-ző!) van eluralkodóban. — Talán nem nagyon tévedünk, ha a *hirtel*, *mezejtel*, *sajtāl* köznyelvivel egyező alakváltozatait is legalább részben köznyelvi eredetűnek fogjuk minősíteni, és a nyelvjárásunkba való behatolásuk, illetőleg erősödésük kezdetét szintén körülbelül egy fél századdal ezelőtti időre tesszük.

SIMA FERENC

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

1. Harasztfa, haraszt erdő. REUTER CAMILLO „*Tölgy és haraszt*” című cikkében (MNy. LXI, 80–9) tárgyalja a kocsányostölgy (*Quercus robur* L.) középkori magyar neveit. Ennek a cikknek a *haraszt* szó egykori jelentésére vonatkozó fejtegetéséhez kívánok az alábbiakban megjegyzéseket fűzni, és néhány adattal, valamint az ezekből vonható következtetéssel a cikket kiegészíteni.

A cikk szerzője szerint ennek a fafajnak a középkori magyar nevei *haraszt*, *harasztfa*, *töl*, *tölfa*, *tölgy*, *tölgyfa*. Nem tárgyalja viszont azt a kérdést, hogy a többi *Q.* species megjelölésére melyik szót használták.

2. Szép számmal akad olyan határleírás, amelyben *haraszt* és *tölgy* egyaránt szerepel. Itt méltán merül fel a kérdés, hogy melyik jelentette a növénytanilag ma *Quercus robur* L. névvel meghatározott kocsányostölgyet. Ha feltesszük, hogy a határjárásnál jelenlevők jól ismerték a fákat, és az ő egyöntetű megnyilatkozásaik alapján írta az oklevél szerkesztője a határfák neveit, akkor nyilván nem ugyanazt a fajt jelenti a felváltva használt *haraszt* (*harast*, *horost*, *harost*, *harostfa* stb.) és *tölgy* (*tulg*, *twl*, *tulfa*, *tulgyfa* stb.) elnevezés. Ellenkezőleg, a két szónak ugyanazon határleírásnál felváltva történő használata arra utal, hogy jelentésük nem lehet azonos.

A pozsegai káptalan 1343-ban kiadott oklevelében, amelyben több birtok határleírását adja, az „arbor *tul*” 21-szer, az „arbor *harasth*” pedig 5-ször fordul elő (AnjOkm. IV, 362). Mind a két elnevezés szerepel továbbá egy Nógrád megyei 1333. évi határleírásban (AnjOkm. III, 49) és még számos más oklevélben.

Ha igaz, hogy a *Q. robur* L.-nek a középkori latin nyelvben az *ilex* szó felel meg, akkor a *haraszt* és az *ilex* szavak előfordulása ugyanazon határleírásban szintén ezt a problémát veti fel. Ebben az esetben ugyan nem kell feltétlenül következtetlenséggel vádolnunk az oklevél szerkesztőjét, mert az egyik szó az oklevél nyelvén (latinul), a másik pedig a nép nyelvén „közönségesen” („vulgariter”) nevezheti meg ugyanazt a fafajt. Érdekes azonban, hogy az *ilex* és a *twl* már sokkal ritkábban fedezhető fel együtt ugyanazon oklevélben.

Majdnem valamennyi fanévvel kapcsolatban tudunk olyan oklevelet találni, amely megmagyarázza, hogy a latin kifejezésnek a köznyelvben mi felel meg; például 1303: „a quadam arbore *Ilicis vulgariter dicta Tulfa*” (AnjOkm. I, 68). A *haraszt*-tal kapcsolatban csak egy ilyent ismerek: 1354: „... veniret ad inter arbores *silicum*, que vulgo *harasth* dicuntur ad unam arborem *harast*” (AnjOkm. VI, 253). (A REUTER CAMILLO által: i. h. is említett Kerekegyház és Körtvélyes határleírásában szereplő 1420: „ad quendam arborem *ilicem* que *harasthfa* diceretur” szövegben a *harasztfa* téves átírás az 1317/1413: *határfa* helyett: ZichyOkm. VI, 589, ill. 243.) Ez a meghatározás viszont arra a kérdésre készlet, hogy milyen fa volt a *silex*? Ez az elnevezés igen gyakran található az oklevelekben szereplő határleírásokban és úgyszólván az ország minden részében. A *silex* szónak fára vonatkozó jelentését szótárakban hiába keressük. A klasszikus latinban 'kemény kő, kavics' az értelme. (L. még alább.)

3. Mielőtt a felvetett kérdésre a válaszadást megkísérelném, vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a termőhelyi adatokból következtethetőleg milyen fa lehetett a *haraszt*. Ez a szó fára vonatkoztatva a Dráva—Száva közötti részekben fordul elő leggyakrabban, de találunk Somogy, Baranya megyéknek Dráván inneni részéből, sőt Nógrád megyéből származó határleírásokat is, amelyekben a *harasztfa* szerepel. Ami a *Q. robur* L. termőhelyi igényeit illeti, a nemrégben megjelent CSAPODY I.—CSAPODY V.—ROTT F.-féle „Erdei fák és eszerjék” című könyv is lényegében úgy jellemzi a *Q. robur* L. termőhelyi igényét, mint cikkében (i. h. 81) REUTER RÓTH GYULA nyomán. Eszerint tehát optimális termőhelye az áradásoknak kitett és legalább időnként nedves talaj.

Haiilyen szempontból vizsgáljuk az általam válogatás nélkül összegyűjtött 42 adatot, akkor azt találjuk, hogy a *haraszt-fák* többnyire olyan környezetben fordulnak elő, amelyek nem kifejezetten a *Q. robur* L. termőhelyei. Például: 1343: „in quondam planiciem in monte ad irtuan ubi est arbor *harasth*” (AnjOkm. IV, 362); 1292: „per ipsum *berch* peruenit ad arborem *harasth*” (ÁÚO. X, 80); 1280: „tendens ad montem maximum, et super quondam vneam est arbor *horasth*” (ÁÚO. XII, 315); 1262: „...ad montem *Kereshege* ad arborem *harasth*...” (HazOkm. VIII, 89–90); 1232: „in summitate montis est arbor qui vocatur *harast*” (ÁÚO. VI, 512). — Kétségtelen viszont, hogy — bár kisebb számban — olyan környezetben is emlegetik az oklevelek az „arbor *harast*”-ot, amelyben megtalálhatók a jelzett termőhelyi adottságokra utaló jelek: patak, folyó, nedves völgy, áradásos terület stb.; például: 1267: „de fluvio Losuncha ab arbore *Horosth*” (CD. IV/3, 425); 1309: „ad arborem *Harast*, inde ad paruum vallem, pluvialibus undis factam” (MonStrig. II, 593).

A válogatás nélkül összegyűjtött adatok számszerű megoszlása az, hogy a *harasztfa* előfordul: hegyen, hegyoldalon 18 esetben; nedves helyen, patak, folyó környékén 16 esetben; határleírástól ilyen szempontból meg nem határozott környezetben 8 esetben.

4. Az előadottak alapján — úgy vélem — meg kell kérdőjeleznünk a *haraszt* vagy a *harasztfa* és a *Q. robur* L. közé tett egyenlőségi jelet. Valószínűbbnek látszik, hogy ez a szó tágabb fogalmat jelölt a középkorban fára vonatkoztatva is.

Ezen állítás mellett az alábbi érvek szólnak.

1. Szavunk szláv eredetű. A horvát nyelvben a *hrast*-nak ma 'tölgy, tölgyfa, cser, cserfa' a jelentése, vagyis valamennyi *quercus* faj gyűjtő neve. A magyar nyelvhez hasonlóan (kocsányostölgy, molyhostölgy, csertölgy stb.) az egyes fajok megjelölésére a *hrast*-hoz még egy szorosabb meghatározást jelentő szó (jelző) járul. Így: *hrast gradun*, *hrast kitnjak* stb. a *quercus petraea*-ra, *hrast luznjak* a *Q. robur* L.-re és *hrast ljutik* a *Q. cerris* L.-re.

2. A *silex* jelentése ugyan még nem tisztázott, de a klasszikus latinban volt eredeti jelentése alapján elképzelhető, hogy keményfára, illetőleg a keményfák egyes fajaira vonatkozott, tehát nomen collectivumként szerepelt. A *silex* pedig — az említett oklevél szerint — azonos a *haraszt*-tal.

3. A *chrast* a mai szlovák nyelvben bozótot, csalitot jelent. Valószínűleg hasonló jelentése volt a középkorban is, mert az ország északi részeire vonatkozó egykorú oklevelek is a fás helyek bizonyos fajtáira használják.

5. Az utóbbinak a bizonyítására elsősorban középkori oklevelekre hivatkozom, amelyekben gyakran előfordul, hogy a *haraszt* szót használják erdőre, különösen sarjadzó fiatalosra, bokros, bozótos helyre. Így például az esztergomi káptalannak Epel földjére vonatkozó oklevelében 1225: „in siluulis, que vulgo *horosth* dicuntur” (ÁÚO. VI, 429); ugyanarról a területről egy 1270-i oklevél azt mondja, hogy „cum *ar bustis*, que uulgariter *horost* dicuntur” (ÁÚO. VIII, 317). A zágrábi káptalan egy 1268. évi oklevelében olvassuk: „ad uirgultum, quod *hrast* dicitur” (ÁÚO. VIII, 222). Egy Nyitra megyei oklevélben így írnak: „*fruteccum* quod *vlgo harast* dicitur” (ÁÚO. VII, 488). A Kun nevű Gömör megyei helység év nélküli határleírásában fordul elő „ad quondam *vepres veresharasth* nuncupatas” és „*silue*, que vulgo *veresharasth* diceretur” (ÁÚO. XI, 613). Végül Szepes megyéből 1280-ban említenek egy „*nemus*”-t, „quod *Harast* dicitur” (HazOkm. VI, 262 után OklSz.).

A zágrábi káptalan hivatkozott 1268-i oklevelében említett „uirgultum”-ot valószínűleg azért nevezték *hrast*-nak, mert fiatal, talán tuskóról kisarjadt tölgyfákból állt.¹ Itt feltehetően a fafajt jelentő szó ragadt át a zömében ilyen fajú fákból álló erdő,

¹ Az oklevélbeli határleírás egyik előző mozzanata: „ascendit paruum montem ad arborem *hrast*” (uo.). — P. D.

illetőleg liget megnevezésére (mint pl. *bükkfa* — *bükk erdő*). A többi esetben viszont valószínű, hogy az emlegetett fás helyeket nem a tölgy jellemezte, hanem csupán azt fejezték ki a tárgyalt szóval, hogy a megjelölt helyen egy cserjés, bozotos vagy fiatal, sarjadzó fákkal benőtt terület van. Ezt sejteti a szónak a mai szlovák nyelvből ismert jelentése és az a körülmény, hogy az északi területeken fára alkalmazva ritkán kerül elő. Annál gyakrabban fás helyekre vonatkoztatva. Végül megemlítem, hogy egy 1432-ből származó oklevél jelez *Tulharazth* nevű helységet a Dunántúlon¹. A Zala megyei Nagyréce határában pedig ma is van egy *Cser-haraszt* nevű rét. (Zala m. földr. n. 575).

Mindez elég világosan bizonyítja, hogy a *haraszt* szóval jelzett fás helyek nem voltak okvetlenül *Q. robur* L. alkotta erdők vagy ligetek.

6. Kétségtelen, hogy a *haraszt* hamarosan sokféle és sokféle összetételben földrajzi névvé is vált. Erre egész sereg adat áll rendelkezésünkre, különösen a későbbidőkből. Nem vitás azonban, hogy ezek a földrajzi nevek is ugyanerre az eredetre vezetnek vissza.

Az erdőtörténeti kutatásnak egyik igen fontos forrásául szolgálnak a régi földrajzi nevek. Mindenütt egész sor erdő, helység, dűlő, hegy, patak stb. kapta a nevét azokról a fákról (illetőleg erdőről), amelyek a környékét jellemezték. Így: Nyitra megyében 1389: „in circulo *virgulti* vulgariter *Kerekharasth* vocati” (ZsigmOkl I, 89.); a székesi káptalan 1405-ben kelt oklevelében: „usque permissorium possessionis *Harasth*” (ZsigmOkl II/1 515) a „permissorium”: *eresztvény* sarjerdőt jelentett.

„Zabady” 1383-i határjárásában olvassuk: „ad locum *Magyal* . . . in loco *Cheer*, . . . in loco *Berkenie* . . .” (Veszpr. reg. 791. sz.). Komárom megyéből pedig 1268: „ad viam *Horost* . . . piscina, quarum una, quae *Horosth* vocatur . . . metae villae *Horosth*” (CD. IV/3, 452). Ezért tehát a *haraszt*-tal kapcsolatos földrajzi nevek is az ott valamikor létezett fák, erdő, cserjés fafaj, erdő, cserjés jelentésű szavaiból származnak. Ha csak a földrajzi nevek maradtak volna fenn (amelyek természetesen lényegesen tovább élnek, mint egyes szavak eredeti jelentésükben), akkor is a rengeteg *haraszt*-tal kapcsolatos — legalább is egykor — fás helyekre vonatkozó földrajzi névből arra kellene következtetnünk, hogy azok fát, erdőt vagy annak egy fajtáját: fiatal sarjerdőt, ligetet stb. jelenthettek eredetileg.

Mindamellet ezeknek a fiatalosoknak is a javarésze *quercus*-fajokból állhatott. Ezek ugyanis ebben az időben (XIII—XIV. század) nagyobb területeket foglaltak el az erdők akkori kiterjedéséhez viszonyítva is, mint ma. A sok fiatal, sarjadzó erdő létezésére pedig részben az egykorú oklevelekben találunk utalást, részben pedig az erdőgazdálkodás, valamint az erdő- és mező váltógazdálkodás módszereiből következtethetünk. A tűzifatermelést rendszerint rövid vágásfordulójú sarjerdőkben végezték. Ezek voltak az úgynevezett konyhaerdők (*silvae coquinae*). Az elnevezések összefüggését jól világítja meg a következő idézet: 1502: „Permissorium *Kohmyaharasthya* vocatum” (OklSz.). Az erdő-mező váltógazdálkodás pedig abban állt, hogy a letarolt erdő helyén egy ideig kezdetleges mezőgazdasági termelést folytattak, majd a területet magára hagyták, amely azután gyakran elbokrosodott, végül azonban az erdő rendszerint újra visszahódította régi területét. Így nem csodálkozhatunk azon, ha a határleírásokban gyakran olvasunk ilyen megjelöléseket: 1281: „ad quosdam frutices *holorosharast* vocatas (ÁÜO. XII, 345); 1264: „terram campestem, que vulgo *Horosth* dicitur” (CD. IV/3,

¹ Nem! — 1432: „Item porcionis in *Tulharazth*, Babazenthpeter, Balynthfalwai Molnuszfalw, Almas, Zenthmiclos, Zyreg . . .” Garai-birtokok (HazOkm. VII, 454) CSÁNKI (II, 166) Bács megyei helyként még 1464-ből és 1482-ből adatolja, az utóbb, keltezésű forrásból így: *Theiharazth*. Az 1432-i oklevélben vele együtt felsorolt helyekkel együtt Bács megyében Petrovác—Kulpin—Szenttamás—Temerin vidékén lehetett. — PAIS DEZSÓ.

242). — Végül figyelemre méltó a *veresharaszt* elnevezés, amellyel a régi határleírásokban minduntalan találkozunk: év n.: „ad quasdam ve pres *veresharazth* nuncupatas . . silve que wigo *veresharazth* diceretur” Gömör megyében (ÁÚO. XI, 613, 616); 1218: „vna cum virgulto *Veresharaszt* nuncupato” Nyitra megyében (ÁÚO. I, 161). A fiatal tölgy ugyanis nem hullatja le, hanem télen is megtartja vörösesbarna színű lombját (nb. 1269: „Uadit ad fructecta que uulgariter *teleleu horost* vocantur” OklSz.1). Zalamernye határában ma is van például *Vörös-haraszt* nevű erdő és szántó (Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 537). Gömör megyében 1569-ben Pelsőc környékén emlitenek *Veres Haraszt*-ot (ILA B., Gömör megye. 1944. III, 179.). Arad megyében Gyurk község határleírásában olvassuk: 1349: „virgultum rubeum vulgo *Veresharosth*” (GYÖRFFY, TörtFöldr. I, 177). Ha valami oknál fogva ez a lomb hiányzott (például kiszáradtak a fák, leégett a fiatalos), akkor ez a jelenség lett a névadó. Így az esztergomi káptalan egyik 1222-ben kelt oklevelében Hece község határleírásában szerepel: „eundo versus *kopasz haraszt* dictum” (CD. III/1, 357).

7. A középkori határleírásokban a határfák megnevezése nem rendszertani meghatározások szerint történt. Nem voltak egységesek az elnevezések, a latin és a magyar (népi) szavak azonosításába pedig gyakran hibák csúsztak be. A nyilvánvaló összetévesztésre álljanak itt a következő példák: 1364: „sub arbore a ceris wigo *Keurusfa* dicta” (ZichyOkm. III, 268); 1381: „duas arbores fraxini grauis vulgariter *Zyl* dictas” i. h. (IV, 200); 1256/1520: „ad arborem v l m i, que wlgari nostro dicitur *magolffa*” (ÁÚO. VII, 419—20); 1275: „abies wigo vocate *keurusfa*” (ÁÚO. IX, 138).

Ezeknél fogva nem csodálkozhatunk, ha CALEPINUS is összekeverte a faneveket: 55: „alnus: *Haraszt fa*”; 434: „fraxinus: *Eger fa*, (auagy) *gyertyán fa*”; 167: „carpinus: *Tser, Tógy*”. Nyomában majdnem valamennyi szótár a *harasztfa*-ra az 'égerfa' jelentést adja meg, vagy legalább a szó egyik jelentéseként említi. CZE. a *harasztfa* címszónál az *égerfa*-ra utal. Hasonlóan: BALLAGI, A magyar nyelv teljes szótára; Révai-lex.; stb. SÓT KNEI ZSA SzlJsz. I, 213) 8. jelentésül felveszi az „Alnus: égerfa” jelentést CAL.-ra hivatkozva.

8. Összefoglalásul a következőket állapítjuk meg:

1. A *haraszt*, illetőleg *harasztfa* mint fafajt jelentő szó jelenthette egyes vidékeken a mai növényrendszertanban *Quercus robur* L. névvel meghatározott fafajt. Valószínű azonban, hogy ennél általánosabb értelemben használták. Azért is ma talán a legáltalósabb jelentése 'tölgyfélék' volna. Ebben a jelentésében a horvát nyelvből származik.

2. A *haraszt*-nak fás helyre vonatkoztatva 'fiatal sarjadzó erdő, bokros, bozótos terület' volt eredetileg a jelentése, mint a szlovák nyelvből átvett jövevényszónak. Eleinte inkább az ország északi részén fordult elő, később azonban általánosan elterjedt. Rendkívül sok földrajzi név származott ebből a jelentéséből, gyakran különböző összetételekben.

Vagyis a fentiek szerint a KNEI ZSAÉHOZ (SzlJsz. I, 212—3) hasonló véleményre juthatunk: „A magyar szó legalább két külön átvétel: 1. 'quercus, ilex' és 2. 'dumus, rubetum'. Az első csak szh vagy szlovénből, a második azonban bármely szláv nyelvből lehet átvéve.”

CSÖRE PÁL

Kecsegtet. 1. A SzófSz. azt írja róla, hogy eredete ismeretlen, finnugor származtatása nem fogadható el. Szerinte a köznyelvi alak 1800-tól mutatható ki, de *kecsegtet* a XVI. század második felétől.

Úgy látszik, ez a hangulatos igénk, melyet a költői nyelv is kedvelt, és amelyből a nyelvújítás korában a *kecs* és *kecse*s szavakat alkották, a gyermek-, illetőleg dajka-

¹ MOÓR ELEMÉR „Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*” című cikkében (MNy. LX, 98) azt a nézetét jelzi, hogy az 1269: *teleleu horost* 'örökzöld magyal'. — P. D.

nyelvből veszi eredetét. — BÁRCZI GÉZA (Szók. 2 37—8) a *csecse* szót azok közé a gyermeknyelvi szavak közé sorolja, amelyek általános használatúvá válva is, megtartják gyermekded hangulatukat, míg ellenben az igen régiek teljesen köznyelvivé váltak, mint a *csécs*, *pép*, *néni*, *baba* és *bibe*. — Ha alábbi fejtegetésem elfogadható, a *kecseget* a teljesen köznyelvivé vált gyermeknyelvi szavak példáit szaporítja.

2. A NySz. a XVII. század elejétől kezdve *csécs*, *csecse* címszó alatt *csécs*, *csecce* olvasatú alakokat közöl 'crepundia; Klapperwerk, Kinderspiel' jelentésben. Kétségtelen, hogy ezek a ma országos használatú gyermeknyelvi *csecse*, *csecce* szó történeti adatai. Hiszen az anyák ma is a babának kedveskedve, vagy neki csörgött és egyéb játékszert nyújtva, mondogatják azt, hogy „*csecse baba*”, „*csecse*”, „itt van *csecse*” stb. A *csecse* tehát nem csupán melléknévi 'szép' jelentésben él és élt, hanem a csecsemő számára szép holmi főnévi értelemben is. Az EtSz. és a SzófSz. ezt a mozzanatot nem véve figyelembe, a *csecse* szót csak 1792-ből (SzD.) idézi. — A NySz. PP.-től *tsék* és *tsetseze* nyilván hibás szótári alakokat is közöl (vö. MA.²: *czécz*, MA.³: *czéc*; MA.³: *czeczcze*, MA.⁴: *cseczeze*).

A *csecse* szóból és mondogatásával kapcsolatban az anyák kedveskedéséből, hízelkedéséből érthető a következő igék származása: Kapnikbánya és vid.: *csecseget* 'kecseget, gyügyöget (gyermeknek)' (MTsz.) | *csecseget* 'spem facio; Hoffnung machen': „De az ilyenel hiában nem *csecsegettem* magamat” (RákF: Lev. V, 519: NySz.).

Alakilag a *-gat*, *-get* denominalis igeképzővel létrejött származékok ezek. A *csecseget* formában a *-gat*, *-get* műveltető eleme *-et*-tel váltódott fel. D. BARTHA KATALIN (Szóképz. 66) ennek a képzőnek jelentéséhez kettőt említ: „A denominális származékokban a *-gat*, *-get* mind a két képzőelemének eredeti funkcióját megőrizte: *ékesget* például jelentését tekintve = *ékesítget*, vagyis 'ékessé teszget'.” — A képző jelentését kiegészíteném a következővel: Bizonyos alapszavakkal kapcsolatban, amelyek felkiáltást, felszólítást, megszólítást fejeznek ki, többnyire indulatszókban, a *-gat*, *-get* képző jelentése: a z a l a p s z ó n a k m o n d o g a t á s a. (Ez a funkció nyilván alapszóbesugárzás révén támadt. Vö. erről ZSIRAI, Alapszóbesugárzás a szóképzésben: MNy. XII, 1—11.) Így a *jajgat* (XV. sz. m. f.), *nógat* (XV. sz. m. f.), *ujjogat* (XVII. sz. k.), *óbéogat* (XVIII. sz. e.), *téget* (PPB.), a NySz. nyomán), *hoppogat* („Ludas Matyi” II, 91), *hümmget* (1808.), *hesseget* (1838.) szavak jelentése 'jaj-t mondogat', 'no-t mondogat', 'ujju-t mondogat', 'óbé-t mondogat', 'te-vel szólítgat meg', 'hopp-ot mondogat', 'hm-t mondogat', 'hess-t mondogat'. (A LudM. és PPB. kivételével a SzófSz. adatai.) A *csecseget*-nek tehát eredetileg ez a jelentése: 'a *csecse* szót mondogatja'.

3. A XVI. század második felétől jelentkező *kecseget* kapcsolatot mutat a 'dédelget' jelentésű *csecseget* és a 'reménnyel biztat' jelentésű *csecseget* igével. A NySz. szerint (*kecséget* al.) jelentései: 'allecto; locken, hätscheln, stark anreizen'. A 'dédelget, hízelkedik' jelentésből érthető a 'csábítgat, biztat' kifejlődése. De az adatok történeti felbukkanása szerint is 'dédelget' az ige eredeti jelentése: Kár: Bibl. I, 671: „*Ketsegese*d fiadat és meg röttent téged: *lacta* filium et paventem te faciet” | Czegl: OrszRoml. 3: „De csak oly *kecsegetve* szállunk bűnös lelkünknek, mint régen Éli pap fiainak” (NySz.).

A *kecseget* tehát a *csecseget* alakváltozata lehet. Elhasonulással jött létre, egyúttal a *-get* képző palatalis zárhangjához való hasonulással. Ilyenfajta elhasonulások és hasonulások kedvezőtlenebb fonetikai helyzetben is végbementek. A MTsz. adataiból említhetők például a következők: *cserepcsik*: *kerekcsp* | *csuszkorondik*: *kuszkorondik* | (*csü-törködik* al.) *csücsörködik*: *csükörködik* | *kámporodik*: *csámporodik* | *kandargat*: *csandar-gat* | *kavillál*: *csavillázik* | *kurta*: *csurta* | *kutak*: 2. *csutak* | *kuvik*: *csuvik*. — Kapnikbányán és vidékén, a MTsz. adatai szerint, együtt él az eredeti és az elhasonult alak, némi jelentésmegoszlással: *csecseget* 'kecseget, gyügyöget' és *kecseget* 'kényeztet' jelentésben

A népnyelv is igénknek eredetibb 'dédelget, kényeztet' értelmét őrizte meg: Békés m. Pusztaföldvár: *kecseget*; Kapnikbánya és vid.: *kecseget*; Alföld: *köcsöget* 'kényeztet' (MTsz.). Ez utóbbiaknál a *-gat, -get* képző *-et* eleme *-tet*-tel váltódott fel, mint főntebb a *csecseget*-nél láttuk, és miként 1798-tól kimutathatóan a köznyelvi alakban is tapasztaljuk. Van népnyelvi *kecseg* 'hízeleg' is Fehér megyében (MTsz.). A jelentés itt is az eredeti, az alak elvonás korábbi *kecseget*-ből. Hogy a MTsz.-től külön címszónak vett székelyföldi *kécség-fécség* 'loczog-fecseg' előtagja is hasonló eredetű, számomra nem kétséges.

4. Az irodalmi és köznyelvi *kecseget*-ben nem találjuk már a 'dédelget, kényeztet, hízelkedik' jelentést. Itteni jelentése 'biztat, csalogat', bár Arany népies nyelvű Toldijában még 'dédelget' értelemben szerepel: „Úgy anyám! *kecsegetsd* ölbeli ebedet, Ójjad fúvó szélűl drága gyermekedet; Mártsad tejbe-vajba, mit se kímélj tőle . . .” A köznyelvi tudatban azonban a 'biztat' értelem él, erősen asszociálódva az ígérettel és reménységgel. Az adatok tanúsága szerint már a XVII. században megkezdődött ez az összeszokás: *kecsegető* szó, *ígéret*, *reménység* szerepelnek együtt a hitvitázó iratokban (l. NySz.). Csokonai is így fordul a Reményhez: „Sima száddal mit *kecsegetsz?* mért nevezsz felém? . . . Csak maradj magadnak! Biztatóm valál . . .” — Hogy a mai köznyelvet beszélő ember számára igénk leginkább *reménnyel kecsesgetet*, abban nem kis része lehet Csokonai közismert versének. Csokonai azonban, mint láttuk, nem elsőnek alkotta meg ezt az asszociációt, nem is ő tette irodalmivá. A szó irodalmivá válása — mint annyit más esetben — a hitviták nyelvében kezdődött el.

5. A cikk idáig terjedő részét körülbelül tíz évvel ezelőtt írtam, olyan körülmények között, hogy a Pais-émlékkönyvhöz sem juthattam hozzá. Most abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy KÁLMÁN BÉLÁNAK a Pais-Eml.-ben található *kecseget* magyarázata (l. MNy. LXIII, 77 is) és SZILÁGYI FERENCNEK *Kecseget* (MNy. LXII, 159—64) című cikke, meg a magam egykori írása alapján szólhatok hozzá a kérdéshez.

A magam régi cikkén azért nem változtattam, mert több pontban újat tartalmaz az említett két íráshoz mérten, másrészt magyarázatomban a hasonlóság mellett némi eltérés mutatkozik. Új mozzanat például a *-gat, -get* képző egy sajátos funkciójának a megvilágítása, továbbá annak a fölismerése, hogy szavunk irodalmivá válása a hitviták nyelvében kezdődött és hogy mai irodalmi meg köznyelvi értelmének kialakulását elősegítette az *ígéret, reménység* stb. szavakkal együtt való gyakori előfordulása.

A SZILÁGYI cikkében található számos adat mérlegelése után ma is úgy látom a szó alakulását, hogy eredetibbek a *csecseget* : *csecséget, kecseget* : *kecséget* változatok. Egyes vidékek és beszélők nyelvében ezekből vonódott el a *csecseg* : *csecség*, meg a *kecseg* : *kecség*, illetőleg váltódott fel az *-at, -et* képzőnek érzett elem *-tat, -tet*-re. Előtűnik ritkán *csöcsöget* és *köcsöget* alak is. Nem hinném, hogy ez a *csöcsöget* a 'mamma' jelentésű főnév *-get* képzőjű származéka volna, hiszen ilyenre analóg esetet nem találunk. Annál inkább gondolom, hogy a néha szoptatással is kapcsolatos dédelgetés miatt támadt a *csöcs* nyomán ilyen alakváltozat. Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy a tőlem a Károli-féle Bibliából idézett „*Ketsegese*d fiadat és meg röttent téged” idézetnek fordítása Káldinál így van: „*Chöchögesd* a' fiadat” (l. EtSz. *csöcs* al.), 1776-ban Molnár Ker. János leveleiben — nyilván Káldiból — szintén így: „*Tsötsögesd* a' fiadatt, és meg-rettent téged” (MNy. LXII, 160).

A szó eredetének magyarázatában ma is valószínűbbnek tartom a gyermeknyelvi *csecse* szóból való származtatást, és nem a *csöcs* : *csöcs*-ből, ahogyan KÁLMÁN, majd később SZILÁGYI ezt az általuk hangutánzó—hangfestőnek minősített szót végső soron magyarazzák. — Megemlíteném még mint régi biztos, bár ellenkező irányú, *k > cs* elhasonulást a *csuklya* szót, minthogy a szóban forgó cikkek egyike sem említi. A TESz.

adataiban a XVI. század elejétől kezdve egyaránt találunk *kuklya* és *csuklya* olvasatú alakokat az egyházi latin *cuculla* főnévből. (A TESz.-nek a *csuha* szó hatására vonatkozó vagylogos föltevését törölném.)

HORPÁCSI ILLÉS

Még egyszer a miskáról-ról. 1. Nemrég tisztázni igyekeztem a magyar *miskáról* keletkezésének részleteit, valamint a 'miskároló, herélő' jelentésű szlovák *miškár*-nak és a vele összefüggő szláv nyelvi szavaknak az etimológiáját (MNY. LXII, 65—9). Fejtegetéseimhez SIPOS ISTVÁN (MNY. LXIV, 78—83) észrevételeket és kiegészítéseket fűzött. Az alábbiakban részint ezekre kívánok válaszolni, részint pedig arra törekszem, hogy tovább bővítsem ismereteinket a miskárolás magyarországi történetéről.

2. SIPOST (MNY. LXIV, 80) nem nyugtatja meg a 'kimiskárolt koca' jelentésű cseh R., N. *miška*-nak az 'apáca; apácalepke' jelentésű cseh *mníška*-ból való származtatása, noha ezt a magyarázatot egyértelműen támogatják mind a nyelvtörténeti adatok, mind pedig a közleményemben meglehetősen bőséggel felsorakoztatott idegen nyelvi párhuzamok. Ezzel szemben SIPOS szerint (MNY. LXIV, 81) „logikusnak és helyesnek látszik” HOLUBnak (HOLUB—KOPEČNÝ, EtSlJČ. 220; de I. már JOSEF HOLUB, Stručný slovník etymologický jazyka československého. Praha, 1933. 102. 1937. 154) az az elgondolása, hogy a cseh *vymiškovat* 'kiherél, kimiskárol' a cseh *měch* 'tömlő, zsák' családjába tartozik, és eredetileg a hímivarú állatok kasztrálásának volt a kifejezése *'ki-zaeskóz' jelentéssel. A *měch*-en kívül SIPOS etimológiailag idevonhatónak tart néhány további *m* kezdetű szláv nyelvi szót is, amely így vagy úgy összefüggésbe hozható a miskárolók tevékenységével.

E feltevéshalmaz szöges ellentétben áll mindenekelőtt azzal a ténnyel, hogy a szóban forgó, ivartalanítással kapcsolatos szláv szócsaládnak *-k(a)* képzőt tartalmazó tagjai közül a cseh R., N. *miška* mutatható ki legrégebbiről (1633.), és pedig kezdetől fogva mindmáig 'kimiskárolt koca' jelentésben. A hímivarú állatok kasztrálásának, a tulajdonképpeni herelésnek a jelölése tehát e szócsalád *-k(a)* képzős tagjainak körében nem elsődleges, hanem másodlagos. Mindez érthetővé teszi számunkra, miért se lejtette ki HOLUB a cseh (*vy*)*miškovat*-nak a *měch*-ből való eredeztetését mint megalapozatlan ötletet etimológiai szótárának legújabb, a romanista STANISLAV LYERREL közösen készített kiadásából, amelynek VLADIMÍR ŠMILAUER volt az egyik lektora. Az új kiadásban (JOSEF HOLUB—STANISLAV LYER, Stručný etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1967. 316 *miškovat* a. és 338 *nunvář* a.) HOLUB magáévá tette KARŁOWICZ, BERNEKER, BRÜCKNER, MACHEK felfogását a cseh *miška* 'kimiskárolt koca' és az 'apáca' értelemben vett cseh *mníška* etimológiai azonosságáról, azt a felfogást tehát, amelyet én is vallottam és vallok.

A szócsaládnak *-k(a)* képzőt nem tartalmazó tagjai közül a lengyel *mniszyc* 'ivartalanít, kasztrál' adatolható legkorábbiról, 1564-ből (I. STEFAN RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 213). Ez a lengyel ige a lengyel *mniszka* 'apáca' hímnemű szópárjából, a 'szerzetes' jelentésű *mnich*-ből származik, s tulajdonképpen 'szerzetessé tesz' a jelentése. Elsődlegesen csakis hímivarú állatok kasztrálására vonatkozhatott, másodlagosan azonban átvonódhatott a nőivarúak petefészékének eltávolítására is. Jelentésének fejlődése tehát tökéletesen párhuzamos az 'apáca' jelentésű cseh *mníška*-hoz kapcsolódó cseh *miškovat*-éval. Alaki szempontból az 1564-ből dokumentált lengyel *mniszyc* bizonyossá teszi, hogy a később felbukkanó cseh *miška*, *miškovat* stb.-félék *m* szókezdeté korábbi *mn* szókezdetből jött létre. A számos cseh nyelvjárási példával igazolható *mn* > *m* változásra lásd a következő, etimológiailag is ide tartozó földrajzi neveket: cseh *Miškov* hn. < R. *Mniškov* hn. (ANTONÍN PROFOUS, Místní jména v Čechách. III. Praha, 1951. 95), N. *Mích* hn. < *Mnich* hn. (PROFOUS i. m. III, 112). L. még cseh N. *hromice* 'szentelt gyertya' < *hromnice* 'ua.'

(SISJČ. I, 651), N. Lomice hn. < Lomnice hn. (PROFOUS i. m. II, 662), N. zimice 'hideg-lelés' < zimnice 'ua.' (PSIJČ. VIII, 464). E jelenség magyarázatára vö. JAN GEBAUER, Historická mluvnice jazyka českého. I. Praha, 1963. 381 és PROFOUS i. m. III, 96.

3. SIPOS (MNY. LXIV, 80) szerint „Helytelenül hivatkozik KISS (MNY. LXII, 66) VÁŽNÝRA (O jménech motýlů 172), mert ott az egészen más jelentéskapcsolású 'apácabogár'-ról van szó”. Ezt a mondatot SIPOS csak úgy írhatta le, hogy nem lapozta fel VÁŽNÝ könyvét a megadott helyen, hanem csupán címe alapján próbálta kikövetkeztetni, mi állhat ott. VÁŽNÝ ugyanis pontosan azt írja, amit én állítok: „jsem . . . zjistil slovo *mňiška* na Slovensku v Turci (v Mošovcích i jinde) . . . v . . . zvlášť pejorativním významu 'vymiškovaná, vyřezaná svině' (*vimiškovaná* nebo *vimňiškovaná sviňa, ošipaná*); v něm se velmi zjevně projevuje citový tón nelibosti, charakteristický již asi poměrně záhy pro názvy 'jeptišky' v evropských jazycích. Stejně na př. v němčině prošlo slovo »Nonne« — podobně jako jméno mnicha, »Mönch« — zvláštním vývojovým postupem, vedoucím ke vzniku nových přenesených významů slova ve světském životě vesměs pejorativního rázu jako 'neplodná samice, vymiškovaná, vyřezaná svině, neplodná jalovička' . . . (proto se v katolickém prostředí německém dává přednost slovu *Klosterfrau*. Srov. KLUGE, EW. 419).”¹ Elhárítom tehát magamról SIPOSnak azt a vádját, hogy az apácalepkét összetéveszttem a kimiskárolt kocával. Valamely könyvben sokkal több mindenről szó lehet, mintsem címe sejteti. A lepkenevék monográfiája például értékes adalékokat szolgáltathat a kimiskárolt kocákra vonatkozólag is. Csak meg kell keresni.

4. SIPOS (MNY. LXIV, 82) szerint „Szlovák nyelvterületen az 'apáca' neve az eredeti *mňiška* maradt, ezért itt 'kimiskárolt kocá'-t nem jelenthetett.” Ezt a kijelentést teljes mértékben megcáfolja a fenti VÁŽNÝ idézet. VÁCLAV VÁŽNÝ (1892—1966.) volt a modern szlovák dialektológia megalapozója. Megfigyeléseinek, adatainak hitelességéhez kétség nem férhet.

5. A miskárolás kérdéskörében SIPOS (MNY. LXIV, 79) különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy a Morvaország északkeleti részét alkotó Moravské Valašsko névadói, a vándorló kárpáti pásztorok híres herélok voltak, s ennek többfelé is vannak nyelvi nyomai. Arra azonban, hogy a vlach pásztorok a Kárpátok vonolata mentén bárhol is k o c á k ivartalanításával foglalkoztak volna, nem idéz adatot. Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a cseh *Moravské Valašsko* a német *Mährische Walachei* fordításaként keletkezett, és csak a XIX. század elején, a néprajz iránti érdeklődés megélénkülésekor terjedt el szélesebb körben. (L. KRANDŽALOV: StudSl. X, 294—5, 330.)

6. SIPOS (MNY. LXIV, 82) úgy véli, hogy a magyar N. *miskár* 'miskároló' és a *miskárol* esetében kiindulási területként számításba jöhet „nemcsak a szlovák, illetőleg morva-szlovák, hanem a morva-valach, sőt a Kárpátokon túli, de ide tartozó lengyel terület is, tehát az úgynevezett kárpáti pásztorkodás területe”. Nem értek egyet ezzel a megfogalmazással. A kárpáti pásztorkodás szókészlete ugyanis elsősorban a juhászat és a tejfeldolgozás tárgy- és fogalomkörébe tartozik (vö.: KNEZSA: Ethn. XLV, 62—73;

¹ Magyarul: „megállapítottam, hogy a *mňiška* [tkp. 'apáca'] a szlovákiai Turócbán (Mosócon és másutt) a rendkívül pejoratív 'kimiskárolt kocadiszno' (*vimiškovaná* vagy *vimňiškovaná sviňa, ošipaná* ['kimiskárolt kocadiszno, sertés']) jelentésben használatos; ebben igen szembetűnően nyilvánul meg az ellenszenv érzelmi árnyalata, amely valószínűleg elég régóta jellemző az 'apáca' megnevezéseire az európai nyelvekben. Ugyanígy például a németben is a »Nonne« — akárcsak a szerzetes neve, a »Mönch« — sajátos fejlődési folyamaton ment át, amely olyan új, a világi életben egytől egyig pejoratív jellegű átvitt jelentések kialakulásához vezetett, mint a 'terméketlen nőtény, kimiskárolt kocadiszno, meddő üsző' . . . (ezért aztán katolikus német környezetben jobban szeretik a *Klosterfrau* szót. Vö. KLUGE, EW. 419).”

CRÁNJALÁ, RumVI.; ANNA SZYFER, Słownictwo pasterskie Tatr i Podhala: PastTatr. 163—93), a cseh *miška* stb. viszont eredetileg — és több helyen még ma is — sertéstenyésztési kifejezés. A lengyel *mniszyc* (l. RECZEK i. m. 213) is már 1564-ben sertések ivartalanításával kapcsolatosan fordul elő. Nem téveszthetjük szem elől azt a lényeges körülményt sem, hogy a különféle nyelvek *miška*, *miškár* stb.-féle szavainak elterjedése nem esik egybe a kárpáti pásztorkodást folytató népek közös szókészleti elemeinek földrajzával: egyfelől szűkebb nála, mert egyáltalán nem öleli fel a román nyelvterületet, másfelől meg tágabb, mert Lengyelországban korántsem korlátozódik a Kárpátok övezetére, hanem magában foglalja a Lengyel-alföld legnagyobb részét is fel egészen a Balti-tengerig (l. HALINA HORODYSKA-GADKOWSKA, Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967. 66—8 és a 29. sz. térkép). Amellett a lengyelben nemcsak hangtani változatokkal (*miškarz*~*miskarz*~*miškarz*~*miskar*~*miškar* 'castrator') van dolgunk, hanem párhuzamos képzésekkel is (*mišiarz*, *mišharz*, *mišch*, *mišiek*, *mišiarek*, *mišnik* 'ua. '), olyanokkal tehát, amelyeket egymáshoz fűz tövük közös volta (l. BRÜCKNER, SIEt. 338, 341), de elválaszt képzésmódjuk különbözősége. Nyilvánvaló, hogy ezek a párhuzamos képzések nem indulhattak ki ugyanabból a keletkezési gócból. Mindegyiknek megvolt a maga keletkezési góca. — A kárpátaljai ukrán *me^uukosámu* 'herél, miskárol', *me^uukáp'* 'herélő, miskároló' (l. DZENDZELIVS'KYJ nyelvatlaszának II. kötetében a 209. és 210. sz. térképlapot) csupán a Huszttól nyugatra eső vidéken járatos, és szlovák jövevény. A Munkács környéki Klucsarkán a *me^uukámu* 'herél, miskárol' a két világháború közötti Csehszlovákiához való tartozás idején terjedt el, s ma már nem használatos. Magának a lakosságnak egy része is szlovákizmusnak tartja.

A nyugati szláv *miška*, *miškár* stb.-féle szavak földrajzi elterjedésére nem a kárpáti pásztorkodás területével való részleges egyezés jellemző, hanem az, hogy nyugat felől a német nyelvterületre támaszkodik, ahol — mint láttuk — a *Nonne* teljesen azonos jelentésfejlődésen ment keresztül, sőt 'kimiskárolt koca' jelentésben átkerült a felsőszorbba és a csehbe is. (Erre l. MNy. LXII, 67.)

Ami mármost a magyar *miskár*(*cl*) közvetlen forrását illeti, hangtani nehézségek miatt sem a morvaszlovák, sem a lengyel nem vehető tekintetbe, hanem kizárólag a szlovák. Igaz, HORODYSKA-GADKOWSKA (i. m. 29. sz. térkép) kimutat lengyel *miškar* és *miskar* alakot is, de mindkettőt a szlovák nyelvhatár tőszomszédságából: az előbbit a Jablonkai-hágótól északrakeletre eső Istebna községből, az utóbbit pedig a Szepesség lengyelországi részén levő Kaewinból, valamint Kamańczából, amely a Keleti Beszkidek lengyel oldalán van Medzilaborcétól (Mezőlabore) északrakelet felé irányban. Külföldre elbárangoló lengyel vándormiskárolókról különben sem tudunk, szlovákokról viszont igen. Az ő emléküket őrizheti a lengyel N. *węgrzyn*, *węgiar*, *węgiar* 'castrator' (tkp. 'magyarországi ember', l. HORODYSKA-GADKOWSKA i. m. 29. sz. térkép) is. Arra, hogy régebben a lengyel *Węgiar* nem jelölt feltétlenül magyar nemzetiségű személyt, hanem csupán magyar állampolgárságút, l. KISS: Nyr. LXXX, 480—1. Délről, tehát szlovák laktu területről Lengyelországba járó vándorherélőkről tudósít KAZIMIERZ MOSZYŃSKI (Kultura ludowa Słowian. 2I. Warszawa, 1967. 127) is.

7. SIPOS (MNy. LXIV, 80) szerint „KISS (MNy. LXII, 66) tisztázta, hogy a *miszka* 'kimiskárolt koca' jelentésben a lengyelben nem használatos.” Cikkemben én nem egészen ezt, hanem a következőket állítottam: „BERNEKER (SIEtWb. II, 75) közöl egy lengyel *miszka* 'kimiskárolt koca' főnevet, a Varsói Szótár II, 1017 szerint azonban a *miszka* csak 'apáca' jelentésben használatos.” Ha a Varsói Szótárban nincs is meg a kérdéses jelentés, nem lehetetlen, hogy az új, most készülõ lengyel tájszótárban majd találkozunk vele.

8. A korábbi közleményemben felhasznált néprajzi megfigyelésekből az tűnik ki, hogy a Magyarországon működő vándormiskárolók jobbára az uradalmaknak dolgoztak. SIPOS (MNY. LXIV, 78) még tovább megy ennek a körülménynek a hangsúlyozásában, mert határozottan kijelenti: „Paraszti gazdaságokban emsét, kocát stb. nem heréltettek, de tudtak ilyenről az uradalmakban.” E megállapítás érvényes lehet a SIPOSTól jól ismert Közép-Zemplénre, de nem érvényes a magyar lakta terület egészére. A magyar sertés-tenyésztés minden részletében kiválóan tájékozott DORNER BÉLA (A sertés tenyésztése és hizlalása². Bp., 1925. 193) a következőképpen világosít fel a miskárolókról: „A herélést az ügyesebb kanász maga is elvégzi, de a sokkal veszélyesebb *miskárolást* vagy az ehhez értő állatorvossal, vagy pedig »miskároló emberekkel« szokták végeztetni, mert ez kissé veszélyes műtét.” [Jegyzetben:] „Ezek [= a miskároló emberek] egyszerűbb falusi emberek lévén, faluról-falura járnak és a k i s t e n y é s z t ő k² állatait szokták díjazás mellett *kímiskárolni*. Vigyázni kell tehát egyrészt arra, hogy a műszereiket dezinficiálják, másrészt az is a baj náluk, hogy udvarról-udvarra járva, ők terjesztik a sertésvész és más ragadós sertésbetegségeket, tehát csizmaikat és ruháikat is fertőtlenítsük, mielőtt a sertésekhez odavezetjük őket.”

A XX. század elején tehát, sőt nyilván már a XIX. században is nemcsak az uradalmakban, hanem kistenyészők gazdaságában is szokásos volt a miskárolás, azaz a nőivarú sertések kasztrálása. A miskárolás magyarországi alkalmazására vonatkozó legkorábbi történeti adatok azonban érthető módon az uradalmak irataiból kerültek elő; vö. „[A pásztói cisztercita apátság pásztói uradalmában] 1757-ben volt ... 11 egyéves herélt emse ... maradt 1757-ben: ... 4 hároméves, 3 kétéves s 11 egyéves herélt emse” (BÉKEFI REMIG, A pásztói apátság története. [II.] Bp., 1902. 286). GAÁL LÁSZLÓ (A magyar állattenyésztés múltja. Bp., 1966. 314) megállapítása szerint „a XVIII. század közepén ezt a módszert [= a miskárolást] hazánkban már elég általánosan alkalmazhatták.” Ezt tanúsítják a gödöllői Grassalkovich-uradalom számadásai is (I. WELLMANN IMRE, A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. Bp., 1933. 159, 177). Nem meggyőző azonban MAGYARI-KOSSÁNAK (OrvEml. I, 98) az a futólag tett megjegyzése, hogy a számomra mindössze egyetlen személynévi adatból ismert *disznóverő* összetételnek (1522: „Valentinus *Diznowere*”: OklSz. I. *verő* a.; I. még: SzegSz.; MNYTK. 105. sz. 27) ’miskároló’ volna a tulajdonképpeni jelentése, s így miskárolással már a XVI. században is foglalkoztak volna Magyarországon. KISS LAJOS

Szomotor: Szomorú-tor — Rihó-tábor. I. FETTICH NÁNDOR a Petőfi Népe napilapbeli „Álmos vezérre utalnak a honfoglaláskori ásatási leletek” című közlemény (az 1964. szeptember 29-i szám 4. lapján) kecskeméti előadása „teljesen tárgyilagos ismertetés”-nek, illetőleg monográfiája „hiteles kivonata”-nak minősíti folyóiratunk e száma Levélszekrény rovatában (382) található válaszában. Kívánságának megfelelően tehát onnan idézem, ami itt következik: „A tragédia emlékét a népi hagyomány is őrzi: Például a sír közvetlen közelében levő helynevek, mint Felsőtábor-dűlő, Táboralja-dűlő, Rihótábor (Rivótábor) dűlő és az eredetileg szláv nevű Szomotor falu Zomorutor neve, ahol a fejedelmet megillető vidám tor — tornajátékok, bajvívások stb. — mellőzéseivel csak a búcsúztató tort merték megtartani.”

2. SZIRMAY ANTAL „Hungaria in Parabolis” című könyvének — amelynek I. kiadása 1804-ben, a 2. 1807-ben jelent meg — „*Funeris* ducendi mos apud Hungaros . . .” kezdetű szakaszában (107—8 és ²136) írja: „Post sepulturam denique convivari adhuc

² Én emeltem ki. — K. L.

ex Asia egressi in consuetudine habuerunt, et *Tor* vocarunt, vnde et locum illum in Comitatu Zemplén, vbi Duce Slavorum *Laborcy* suspendio affecto funebre conuiuium celebrarunt, *Szomorú tor* (nunc *Szomotor*) nominarunt . . .” Idézi a Nyelvőr szerkesztősége (Nyr. XXXVIII, 139–40), majd TOLNAI VILMOS (MNY. XXIV, 123–4) a Jókai *zomotor* szavával és a *Szomotor* helynévvel foglalkozó cikkekben.

A SZIRMAY-idézetet elegendő alapnak tekintetem, hogy a Nyr.-beli és a TOLNAI-féle közleményekre utalva ilyen véleményt nyilvánítsak: „a *Szomotor*-ból SZIRMAY ANTAL fabrikálta, illetőleg hozta forgalomba (1804. és 1807.) a *Szomorú tor*-t, úgyhogy összekapcsolta *Laborc* vezér felakasztásával.”

Azonban kiderült, hogy bonyolultabb esettel van dolgunk.

TOLNAI-nál ezt olvassuk: „SZIRMAY ANTAL a végső forrása ennek a [*Szomotor* annyi mint *szomorú tor*] helynévmagyarázatnak . . . A *Zomotor*, *Szomotor* helynevet sem említi Anonymus. Ez a [Labore kivégzésével való] egybekapcsolás már a Zemplénben élő SZIRMAY okoskodása. (Alkalmasint benne van a Notitia Comitatus Zempleniensisben is, melyhez nem bírok hozzáférni.)”

SZIRMAY „Notitia historica Comitatus Zempleniensis” című — az előszó szerint 1797-ben kész és 1804-ben kiadott — munkájában *Laborc* felakasztásával kapcsolatban (1. l.) nem beszél a *Szomotor*: *Szomorú-tor* magyarázatról. Egyébként (9. l.) egy 1263-i okleveles adathból tárgyalja „terram *Zomothor*”-t.

Utánanézttem, hogy van-e valami és mi van SZIRMAY „Notitia topographica, politica inelyti Comitatus Zempleniensis” című — az előszó szerint 1797-ben kész és 1803-ban kiadott — munkájában. És a §. 285.-ban (283. l.) ezt találtam:

„*Szomotor* olim *Zomorú-tor* pagus Hungaricus, Helv. confessionis, oratorio, et ministro prouisus, 604. iugerorum. *Triste funebre conuiuium* Hungaris designans.

Nomen locum mutuasse aliqui autumant a sepulcretis Romanorum §. 84. memoratis.

Alii deriuant a suspendio *Loborczi* ducis Slauorum Not. Hist. §. 3. descripto subsecutoque hic loci funebrali conuiuio Hungarorum.

Alii a tenuiori paraeciae prouentu; nam vetus est de hoc, et non longe dissito loco *Bereczky* adagium:

A' *Bereczky*, et *Szomotor*,
Caue tibi *Praedicator*.
Nam *Bereczky* cum *Szomotor*,
Erunt tibi *Szomorú-tor*.”

Vagyis SZIRMAY itt három lehetőséget jelöl meg a *Szomorú-tor* névalak keletkezésére nézve. Eszerint indítékot szolgáltathattak: 1. római temető-helyek, amelyeket SZIRMAY e munkája § 84. pontjában (51. l.) ismertet, s amelyekről FÉNYES (MgGeogrSz. IV, 152) is tud *Szomotor*-ral kapcsolatban; 2. a *Laborc* felakasztása alkalmából rendezett gyásztor; 3. a falu református papjának szűkös javadalmazása.¹ A „*Hungaria in Parabolis*”-ban a *Laborc*hoz fűzött változatot veszi csak fel SZIRMAY, mégpedig bizonyára azért, mivel mint saját ötlete utóbb határozott nézetévé szilárdult.

Én most afelé hajlok, hogy a *Szomotor*: *szomorú tor* viszony megfelelő magyarázata végett elsősorban a SZIRMAY-tól közölt és szerinte „vetus”, vagyis régi — falucsúfoló jellegű — verset kell figyelembe vennünk. Az ebben foglalt tréfa úgy keletkezhetett,

¹ *Szomotor*ban 200 református lakosról tud FÉNYES (IV, 153) 63 római, 100 görög katolikus és 17 zsidó mellett. Felső- és Alsó-Bereczki Sátoraljaújhelytől délkeletre esik; az elsőnek 204, a másodiknak 318 református lakosa és mindkettőnek református temploma volt FÉNYES (I, 117–8) szerint.

hogy nyilván református egyházi körökben a helynév *tor* részét a 'lakoma' jelentésű *tor* szó gyanánt önállósították, és eléje a *Szomo* részből alakított *szomorú* jelzőt tették.

Tehát szerintem a *Szomorú-tor*-t mégis csak „fabrikáltak” a *Szomotor*-ból. Sőt a „fabrikálásból” bizonyára kivette a részét SZIRMAY is, amikor a „Notitia topographica”-ban ezt írta a helységgel foglalkozó paragrafus élére: „*Szomotor olim Zomorú-tor*”. Az utóbbiban az *Sz*-nek *Z*-s írással való régiesítése nyilván tőle származik, aki a korai oklevelek és egyéb régi írásos emlékek — köztük a helynév *Zomothor* alakjának — ismeretében jól tudhatta, hogy az *sz* hangnak hajdan a *z* betű szokásos jele volt. Így jogtalanul akarja tőle FETTICH elvitatni az „ősi forma” ismeretét, illetőleg egy ilyen „ősi forma” kellő megkonstruálására való képességet. Egyszersmind FETTICH kijelentése, mely szerint: „A *Zomorútor* . . . a »Z« kezdőbetű tanúsága szerint már a középkorban megvolt”, — enyhén szólva — több mint erőltetett, annál is inkább, mivel számolni kell azzal is, hogy az archaizálás divatja a XVIII—XIX. század fordulóján egyre jobban terjedőben volt.

A *Szomotor* helynév átalakításának többi előfordulásai SZIRMAY két munkájára mennek vissza. — LIPSZKY 1808-ban megjelent Repertoriumába így veszi át: „*Szomotor olim Zomorutor* h.”. — FÉNYESNÉL (MgGeogrSz. IV, 152) 1851-ben ezt találjuk: „*Szomothor*, hajdan (Zomorú Tor)”. FETTICH válasza szerint úgy képzei, hogy „Fényes Elek tudott az ősi »Zomorútor«-ról (1837, 418; 1851, 152): »*Szomothor*, hajdan *Zomorútor*».” Ezzel szemben nyilván az az igazság, hogy FÉNYES SZIRMAYNAK köszöni az „ősi” „adatot”. — LIPSZKYT követi a Hnt. 1873. ebben: „*Szomotor*, (hajdan *Zomorutor*)”.

IPOLYI (Magyar Mythologia. 1854.; 3. kiad. II, 326) SZIRMAY Paraboláira hivatkozva elfogadja a *Szomotor* névnek a *szomorú tor* kifejezésből való származtatását, de *Labore tora* helyett egyes itt felbukkanó régi temetkezési nyomok alapján is a helynévben a *tor* szónak „őskorunkból” való igazolását látja.

Kissé meglepett, hogy CzF. 1870-ben megjelent V. kötetében (1416) nem említi *Szomotor*-nál a *szomorú-tor* „etimológiáját”.

Az előadottakból ilyen következtetést vonhatunk le FETTICH állításaival kapcsolatban: a *Szomotor* helynévnek a *Szomorú-tor* egész későn költ elfacsarása, s így nem lehet tanúsága egy ősi gyásztorznak, nevezetesen pedig nem lehet tanúsága annak, hogy a zempléni sír az ilyen-amolyan gyilkosság következtében vagy szakrális alapon, esetleg természetes okból elhalálozott és — mondjuk — profilaktikus módszerrel eltemetett Álmos fejedelmet fogadta be.

A Nyr. szerkesztősége (XXXVIII, 139—40) a „Zomotor” című közleményt ezzel fejezi be: „De *Szomotor* alkalmasint szláv eredetű helynév (a szlovénben pl. *smoter* a. m. cél. tkp. 'meglátó').” A névnek ez irányú magyarázatát lehetségesnek, sőt valószínűnek tartom. Hogy miért, annak bővebb kifejtésébe itt nem bocsátkozom bele. Csak arra utalok, hogy a szláv szócsaládnak, amelybe a zempléni helynév belevonható, MIKLOSICH (EtWb. 203) ilyen elemeit közli: ószláv *motriti*, *szmotriti* 'schauen'; bolgár *motrja*; horvát *motriti*; szerb *motriti*, *smatrati*; orosz *smotrъ*, *motritъ*, *smotrêbъ*. Ezt jegyzi még továbbá: „Vergl. lit. *matau*, *matiti* 'sehen', *ismatrus* 'scharfsinnig'. Daher *mot-rъ* ein nomen, von dem *motriti* stammt.”

3. A következő pont, amire FETTICH válaszából megjegyezni valóm volna, a *Rihótábor-dűld*. Ez szerinte mint 'rívó-tábor' a tragikus sír közelében véghez vitt elsiratás emlékét őrizné, míg a *Zomorú-tor*-rá kiigazított *Szomotor* Álmos feltételezett gyászügyének másik mozzanatával volna összefüggésben (vö. a Tükör 1964. szeptember 29-i száma 27. l.).

Levelszekrénybeli üzenetemben én arra mutattam rá, hogy a *tábor* elé csatolt *rívó* elemnek bajosan lehet köze a *v-* és nem *h-* tövű *rí* 'sír' igéhez, ellenben számolhatunk azzal, hogy egyeztethető a KASSAINÁL (IV, 224) található *h e g y a l j a i rihó-rongyos*

'rongyos' adat (vö. MTsz.) *rihó* tagjával, a *rihó* pedig bizonyára ezekkel a nyelvelemekkel hozható összefüggésbe: *rihe-rongy* ~ *rihe-rongy* 1. 'rongyos, szegény, nyomorult, élhettelen'; 2. 'fajzat, pereputty, ivadék' (MTsz.) | *rihe-rongyos* 'rongyos, szegény, nyomorult, élhettelen' (uo.) | *riha* 1. 'hitvány, komisz'; 2. 'ringyó' (uo.). A felsorolt szónak lehetséges szélesebb körű családositására nem térek ki.

Hogy egy ilyen értelmű *rihó*-t is kisajátítson FETTICH a maga gyász-elméletének a támasztékául, az ellen nem kívánok vétót emelni. Úgyis hiába való volna! FETTICH barátom — minden arra vall — szilárdan eltökélte, hogy Álmosnak itt kellett gyilkosság áldozatául esni, gyászünnepségeinek itt kellett végbemenniük, mégpedig a *Rihótábor*-dülő helyén, amelynek a neve a tőlem gyanútlanul szolgáltatott *rihó-rongyos* adat „alapján” javított változatként az elsiratás járuléka: a „ruha- és arc-szabdálás” emlékévé szenteltetett. — A hit nemesak a hegyeket, de a *rihó-rongy*-okat is úgy tudja mozgatni, hogy a legenda hatásosabbá kerekedjék.

PAIS DEZSŐ

Fagyal. 1. FABRICIUS-KOVÁCS FERENCnek egy ilyen című (MNY. LXI, 23–8) — számomra különösen figyelemre méltó — közleményéhez óhajtok hozzászólni. Természetesen koránt sincs szándékomban állást foglalni egy nehéz finnugor nyelvészeti kérdésben, amelyben SETÁLától kezdve számos magyar és finn nyelvész szakember adta le szavazatát egy szófejtés mellett vagy ellen.

Engemet a megoldásnak az a része ragadott meg, amellyel a szerző nyelvészeti szakon kívüli, igen jelentős érvekkel támogatja finnugor szófejtését. E tárgyi bizonyítékok meglátásom szerint javára is billentik a mérleget. Bizonyítja, hogy a szófejtésben eddig zavart okozott a szónak téves idegen nyelvi értelmezése, vagyis az, hogy egyes szótáraink helytelen, nem a szabatos növénytani névvel éltek. Újabb nyomós tanulság, amely megerősíti KNEZSA és O. NAGY kívánságát az új etimológiai szótár szerkesztésével kapcsolatban, hogy a növény- és állatneveket a nemzetközileg elfogadott latin elnevezéssel értelmezzék (MNY. LVIII, 403). Ezzel elkerülhető a magyar neveknek téves, félreértett idegen nyelvű értelmezése. Ha MARZELL HENRIK munkáját (Wb. der d. Pflanzenamen) lapozgatjuk, látjuk, hogy milyen nagy a veszélye annak, hogy egy-egy német nyelvi megnevezéssel (meghatározással) nem érzük el a kívánt célt, mert a német nevek gyakran elütő növényfajtákat takarnak. Kitűnő példa erre éppen a szóban forgó *fagyal* (*Ligustrum vulgare* L.) német *Hartriegel* neve, amely olyan elütő növény-genusok fajtáit foglalja össze, mint az említett *Ligustrum*, azután a gyűrűeske (*Cornus sanguinea* L.) és az ükörke (*Lonicera Xylosteum* L.).

A nép — általános emberi tulajdonság ez — nem a rendszerező botanikus szemével vizsgál. Vezeti őt egyrészt a szembeszökő h a s o n l ó s á g, másrészt az anyagi érdekelttség, a növény h a s z n á l h a t ó s á g a, h a s z n a. A névadás e kettőnek eredője. Egy hasznú, egy küllemű két genusba tartozó két növény népi neve gyakran azonos. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, s ha ennek megfelelően, a szófejtés bizonyossággá válik.

A fagyal levele — mint e tulajdonságát a szerző is felhasználta — első pillantásra a fűzhöz hasonló. Használhatóságra meg fonásra alkalmas, mint a fűzveszsző. Ez a népek elegendő, elegendő ahhoz, hogy a névátvitel megtörténjék. Éppen ezért — az EtSz.-ral egyetértve — sohasem tudtam elfogadni SETÁLÁ szófejtését. Ugyanis kizártnak tartom, hogy a nép egymásra ruhazza külső és használhatóság szempontjából annyira eltérő növények nevét, mint amilyen a fagyal (*Ligustrum*) és a veres vagy madárberkenye (*Sorbus aucuparia* L.).

2. Tárgyi magyarázatát kapjuk, hogy népünk hol adhatta át e nevet, ha tudjuk azt, amit a szerző is kiemelt, hogy „[a fagyal] melegkedvelő tölgyesekben, cserjésekben

főleg napos oldalakon” fordul elő. A magyarság mai hazájába a három tölgy fajta földrajzi elterjedésének érintkezési határvonalán tartott nyugat felé. E három faj a következő: *Quercus robur* L.: a m o c s á r i t ö l g y, a *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. és a *Quercus pubescens* Willd. Az utóbbi két növénytani tölgyfajtát a magyarok egynek tartották (a botanikusok is csak mintegy nyolevan éve nyugodtak bele szétválasztásukba!) és *magyul* vagy *muzsdaly* néven nevezték. Így ismerjük középkori határjárásaink nyomán.

A *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. — mai magyar növénytani neve: kocsánytalan tölgy — és a *Quercus pubescens* Willd. — molyhos tölgy — dél-oroszországi elterjedési területe az, ahol a magyarság a fagyalt megismerte, és egy északról hozott növénynevet ráruházott.

A külső azonos szemléletén és a gyakorlati használhatóságon alapuló névátadás-szal szemben rámutatok arra, hogy a növénytanban *Salix caprea* L. és *S. cinerea* L. néven ismert fűzfajtákat népünk még véletlenül sem nevezi *fűz*-nek, mert külsőre és használhatóságra annyira elütnek a fűz genus tagjaitól. A *S. caprea* L. magyar nevei: *cicafa* (Nagyváty), *barkafa* (Vasas, Kárász, Magyaregregy, Kisvaszar, Tékes, Perkáta), *rakottya*, ritkán *rekettye* (Gödreszentmárton — Szénápuszta, a Zala megyei Gellénházáról való telepesektől; s. gy.). Magyar növénytani neve *kecskefűz*. Így tanulják erdszeink is az iskolában. (Vajon miért kell a népi nevek helyett mesterkélteteket tanítani, s ezzel is alacsonyabbrendűségeket sugallni a „tudományos” — pedig csak tudálékos — nevekkel szemben?) Miután erdészetiileg gyomfán, erdőápolási munkáknál neve gyakran szerepel, s erdőápoló munkásaink is ismerik már e növénytani nevet. Ugyanez a szemlélet jelentkezik a *Salix cinerea* L. megnevezésében is. Ezt is a *S. caprea* L.-vel — és nem a fűzekkel — való hasonlósága miatt magyarjaink azzal azonosan nevezik. De más nép szemlélete is ez. A Kíev vidéki ukrán a *S. caprea* L.-t КОТИКИ néven nevezi, s jelentése szószerint ’macska’, vagyis azonos szemlélet a magyar *cicafa* elnevezéssel.

Nyelvészeink szöveftő munkájában néplélektani megfigyelések el nem hanyagolhatók. Szöveftéseitek csakis akkor fognak szilárd lábon állni, ha azokat a társtudományok tárgyi megfigyeléseivel úgy megalapozzák, mint az FABRICIUS-KOVÁCS „Fagyal” című cikkében történt.

REUTER CAMILLO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Száz adat „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” I. kötetéhez

Mindamellet, hogy a MTA Nyelvtudományi Intézetének és az ELTE I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös munkájaként megjelent történeti—etimológiai szótár a magyar régiség minden rendű és rangú kutatójának nélkülözhetetlen segédkönyve lesz az elkövetkezendő évtizedekben, más irányban folytatott munkálkodásunk arról győzött meg, hogy nem meríti ki a régi magyar irodalom, a nyomtatott és kéziratos források által kínált valamennyi lehetőséget. A szerkesztők nyilván maguk is tudják, hogy egy nyelv történeti feltérképezése a teljesség igényével lehetetlen; a grammatikai szakirodalom azonban, melyre a XVI. századot követően figyelmüket irányították, úgy látszik, meglehetősen nagy késedelemmel követi az élő nyelv alakulásait. Márpedig az irodalomtörténet számára e szótár jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy lehetővé teszi íróinknak, irodalmi áramlatainknak új szempontú vizsgálatát, nevezetesen az író és a nyelvi anyag szembeállítását, amire eddig csak a legújabb korok tekintetében volt mód. A szótár segítségével közelebbről megtapasztalhatjuk, hogy literátoraink mennyiben járultak hozzá nyelvünk egy-egy új elemének kialakulásához, elterjedéséhez, mennyiben vállal-

tak tevőleges szerepet az élő nyelv alakításában, illetőleg, hogy milyen mértékben voltak képesek élni az új elemek nyújtotta lehetőségekkel. A szavak életére — felbukkanására, jelentésváltozásaira, kihalására — vonatkozó adatok teljessége és megbízhatósága tehát az irodalomtörténeti kutatás számára roppant fontos. Nem lévén szakemberek, nem kívánunk a szótár avatott bírálóinak szerepében fellépni. Szeretnénk azonban felhívni a figyelmet azokra az adalékokra, melyekre XVI—XVIII. századi, klasszikusnak számító vagy fontosabb nyomtatott szövegek (Háportoni Forró Pál, Szepesi Csombor Márton, Apácai Csere János, Liszti László, Pápai Páriz Ferenc, Tótfalusi Kis Miklós, Bertalanffi Pál), okmányok, illetőleg kiadatlan levéltári dokumentumok olvasgatása közben bukkantunk. Ezek segítségével néhány szavunk első előfordulását a szótárban megjelölt esztendőnél korábbra — sok esetben jóval korábbra — datálhatjuk. Az alábbiakban tehát száz új adat erejéig fűzünk jegyzeteket a szótár anyagához olyképpen, hogy a címszó és a szótárban első előfordulásként megjelölt dátum után idézzük az általunk fellelt korábbi adatot.

abszolúte 1835. — 1678/1911: „de a tizenöt ezer forint fére tétele *absolute* meg légyen” (TörtTár. XII, 610) | 1688/1928: „hogy be árulták volna . . . *absolute* tagadgyuk” (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII, 178) | 1698/1954: „azt *absolute* meg nem nyerhetem” (M. Tótfalusi K. Miklósnak maga . . . mentsége. Kolozsvár, 1698. Kiad. TORDAI ZÁDOR. Bp., 1954. 110).

adjunktus 1792. — 1699/1934: „az mostani falus bírót . . . két *adiunctus* hütösökkel” (SzékOkl. VIII, 387).

adminisztrál 1682. — 1631/1901: „tartozzanak . . . a kolosvári tanács kezében . . . ötven-ötven kis köből búzát annuatim *adminisztrálni*.” (TörtTár. II, 304) | 1633: „az Esztergami Cáptalan, Szeplaki Praepostság neuú jóságát . . . a' haboruk miat nem *adminisztraltathatta* . . . De a' Captalan . . . ugy Resoluálta magát, hogy magok emberi álthal fogják *adminisztráltatni*” (Orsz. Lt.: Zichy család lt. P. 707. Fasc. 81. NB Nr 09718.).

admírális 1713. — 1655/1959: „az *admírált* elfogván” (Apáczai Csere János: Magy. encyclopaedia. Utrecht, 1653. Kiad. BÁN IMRE. Bp., 1959. 325).

agitál 1847. — 1628/1902: „Valami az egész tractanak continualásában . . . *agitallatott* közöttünk” (TörtTár. III, 496).

akceptál 1656. — 1632 „az Orzagh pedigh eggiketh sem akarja *acceptálni*, es igi nagi vizza vonias vagon az orzagban” (Orsz. Lt.: Zichy család lt., i. h. Nr 7687/a).

akció 1789. — 1621: „en örömost mingiarast part adnek az *Actiobā*: azért azt keuanom hofi kezüllőnek hozzá” (Kassa város levéltára: H. III/2. pur. 14. 86^v lev.) | 1698/1954: „hozzám való indulatjokból és velem való *actiójokból* megtetszik.” (Tótfalusi: Mentség 189).

album 1752. — 1620: „nagy ismeretséghe vete velem, emlekezetire *Albumomba* szép versekétis ira” (Szepesi Csombor Márton: Europica varietas. Kassa, 1620. 300).

ambrózia 1791. — 1653: „*Ambrosia* volna, s-teyiel, mezzel folya” (Liszti László: Magyar Márs. Bécs, 1653. 8); „ajakinak, *Ambrosia*, s méze föld” (uo. 102).

apparátus 1669. — 1643/1907: „most nem hallunk sehonnét is . . . semmi gonosz hireket és *apparatus*” (TörtTár. VIII, 584) | 1653 „Király Sátorival, s *apparatusival*, azon-táiban érkeztek” (Liszti: Magyar Márs 89).

apprehendál 1645. — 1642/1907: „kemény levelet írtam vala én . . . de mintha nem is *apprehendálnák*, csak ugy tartják” (TörtTár. VIII, 579 és még uo. 580).

argumentál 1700. — 1698/1954: „úgy *argumentálván*, hogy ne különözsek” (Tótfalusi: Mentség 100—1); „nem helytelenül *argumentáltam* . . . Nem lehet tehát így *argumentálni* is” (uo. 104 stb.).

árgus 1786. — 1620: „az hol *Argusoknak* lattatunk lenni, eszünkbe vettük, de keső, hogy vakondak szemeckel birtunk” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 405).

áristom 1691. — 1622/1879: „az *arestomot* felszabadította volna” (Deák Farkas: *Magyar hölgyek levelei*. Bp., 1879. 196; — ugyanazon levélben, melyből szótárunk 15 sorral alább az *arestál* szót idézi) | 1636: „Keép Iro Janosnak *Arestoma* szerint allattunk Egi Saárga Reéz Medenczet in f 4 Korsostul kesz Penzt f 5 igi költ ki *Arestom* f 9” (Kassa város levéltára: AS Lad. Z Fasc. Szabó Nr 51).

asszisztál 1700. — 1688/1928: „erővel kigyelmetek *assistalion* eő kgnek” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 182) | 1693/1928: „*assiztálok* kglmeteknek” (uo. 186).

asszisztencia 1740. — 1698/1954: „minden dologban való *assistentiájokat*” (Tótfalusi: *Mentség* 109); „én pénzért dolgozom, azért nem tartoznak egyéb *asistentiával*” (uo. 104).

asztma 1865. — 1695: „az ember . . . Néha igen hereg és zűg; és ezt hiják tulajdonképen *Asthmának*” (Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis*. Kolozsvár, 1695. 94).

atmoszféra 1787. — 1757: „a' levegő ég . . . a' földhez közzel nem tiszta . . . , hanem elegyes; a' mint-is ezért *Athmosphaerának*, avagy a' föld körül gözös kerületnek mondatik” (Bertalanffi Pál: *Világnak két rendbéli rövid isméréte*. Nagyszombat, 1757. 69).

attak 1787. — 1683/1902: „A mai . . . conferentiába végezik el az *attaqua* mint lesz” (TörtTár. III, 480).

attakíroz 1707. — 1683/1902: „*attakálja* az ellenség” (TörtTár. III, 476).

aula 1848. — 1655/1959: „tizenhat kollégium és hét *aula* vagyion” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 286).

avar² 'avar ember' 1760. — 1655/1959: „A danusok, suecusok, hunnusok, *avaresek*, morvák” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 320).

azbeszt 1780. — 1655/1959: „Az *asbest* (olthatatlan kő)” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 274 s még uo. 273).

bagázs 1834. — 1791/1955: „Pezsmeg *bagage*” (Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő társaság iratai*. Bukarest, 1955. 98).

bandérium 1767. — 1653: „Király Dandarához, s *Banderiumjához*, ök minnyájan szállának” (Liszi: *Magyar Márs* 88).

baskír 1864. — 1819: „egy Regiment *Baskierokat*” (Nagy Pál: *Vitézvári báró Simonyi József . . . élete leírása*. Pest, 1819. 149.); „*Baskierok* . . . *Báskierok* . . . *Baskierok*” (uo. 151).

bazilika 1831. — 1620: „*Basilica* avagy Királyudvarház” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 83); „az *Basilica* autoritasáért” (uo. 109); „setályo helye az városnak . . . az *Basilica*” (uo. 163) | 1655/1959: „a szent Péter *Basilicájának*” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 320) | 1695: „a' jobb Karján a' *Basilicát* vagy Tüdö-eret” (Pápai Páriz: *Pax corporis* 180); „a' Karján, a' belső éren, melyet *Basilicának* hinak” (uo. 118).

békasó 1727. — 1692/1934: „békasó törő külyüt” (SzékOkl. VIII, 386).

bébelődik 1762. — 1698/1954: „Sohasem kellene affélékkel *bébelődni*” (Tótfalusi: *Mentség* 169); *bébelődött* (uo. 113); *bébelődjék* (uo. 190).

bibliotéka 1765. — 1585/1854: „a Budán való *bibliothékának* csenáltatása, kibe egynehány ezer könyveket . . . begyűjtetett vala” (Székely István *Magyar krónikája*. 1585. Kiad. TOLDY FERENC. Pest, 1854. 55) | 1619: „bőles könyvekkel bővölködő *bibliothecat* emeltetett” (Quintus Curtiusnak az Nagy Sandornak . . . historiaia. Ford. Háportoni Forró Pál. Debrecen, 1619. 12^{sz}atlan lev.) | 1620: „vittek az *Bibliothecabanis*, az mely szép könyueckel rakua” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 106 s még háromszor uo. 40, 72,

81) | 1655/1959: „Mátyás király Budána *bibliothecát* fundálja” (Apáczai Csere: Magy. encyclopaedia 323 és még uo. 315).

bitumen 1854. — 1757: „*Bitumen* a' földnek enyve, vagy lépe” (Bertalanffi: Világnak... isméréte 158).

bizmut 1780. — 1757: „ilyen féle értz... a *Bismutum*” (Bertalanffi: Világnak... isméréte 161).

borax 1791. — 1757: „*Borax*, vagy értz olvasztó-só” (Bertalanffi: Világnak... isméréte 156).

borvíz 1720. — 1655/1959: „jó savanyó (*bor*)-vizek” (Apáczai Csere: Magy. encyclopaedia 168).

brahman 1779. — 1757: „fő-papjaikat, *Brachmaneseknek* nevezik” (Bertalanffi: Világnak... isméréte 901).

centralis 1796. — 1757: „három féle pedig a' tűz, ugy-mint... Másodszor a' *Centralis*, vagy közép ponti tűz” (Bertalanffi: Világnak... isméréte 101).

centrum 1655. — 1653: „a folyó vizek vesztegh nem álnak, Miglen *Centrum-jokhoz* sietve nem jutnak.” (Liszti László: A szerencsének állhatatlanságáru. Id. kiad. I₂v lev.).

cenzor 1763. — 1698/1954: „*cenzorokul* rendelték őkegyelmeket... hogy... az én munkáimat megvizsgálván” (Tótfalusi: Mentség 197).

cenzúra 1644. — 1619: „Illyen mély elmejű es böles authornak immar nyelvünkre fordittatot irasanak meg rostalasara nem keves tudos embereknek *cenjurajok* kevantathatot volna... adta vala annak *cenjurajara*” (Háportoni Forró: Curtius-ford. 19^v sztlan lev.).

cin 1644—71. — 1644/1907: „A golyóbisok a *czinek* és zsineg nélkül meg nem készülnek” (TörtTár. VIII, 605); *czinekkel* (uo. 606); *czinek* (uo.).

cinke 1784. — 1757: „ilyen féle értz... *Zincum*” (Bertalanffi: Világnak... isméréte 161).

cirmol 1757. — 1698/1954: „méltó-é bennünket azért *cirmolni*, akárki ítélje meg.” (Tótfalusi: Mentség 98); *cirmolnak* (uo. 128); *cirmolna* (uo. 130); *cirmolni* (uo. 175). — A *cirmol* e korábbi előfordulásaira Botond Ágnes I. éves bölcsészhallgató is ráta-
lált; Tótfalusi Mentségéről szóló szemináriumi dolgozatának munkálatai közben jogos meglepődéssel tapasztalta, hogy a szótár későbbi adatokat tart számon.

civis 1766. — 1698/1954: „telkemből... egy darabocskát... egy *civisnek* eladtam” (Tótfalusi: Mentség 111).

csá 1664. — 1632/1934: „fordul az határ... *csával* alá térvén” (SzékOkl. VIII, 369); „*csával* bemenvén” (uo.).

csákány 1393. — 1276: *Chakan* — helységnévként idézi GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1966. 75. — Megjegyezzük, hogy az itt közölt földrajzi névadatok általában jó néhány évtizeddel megelőzik a szó-
tárban idézetteket.

csillám 1673. — 1655/1959: „hegyi *csillyámról*... s több ezekhez hasonló fák virágiról” (Apáczai Csere: Magy. encyclopaedia 245).

daci 1898. — 1557/1907: „ez esztendő kitöltésre márcziusig fél jövedelmet adgyok és az *daczi*tt az más esztendere adunk II jövedelminket” (TörtTár. VIII, 541).

dátum 1595. — 1561/1907: „az *datuma* volt Szent Bertalan nap előtt való Pénteken” (TörtTár. VIII, 127).

deklaráció 1788. — 1678/1911: „szükség egy kis *deklarációt* tennem” (TörtTár. XII, 606).

deklarál 1669. — 1644/1907: „jobban *deklarálhassa* a maga dolgait” (TörtTár. VIII, 592).

dekrétum 1562. — 1561/1907: „én sem veszem ki magamat az ország szabadságából és elvégezött *decretomiból*” (TörtTár. VIII, 554).

delegál 1818. — 1688/1928: „az Religio iránt való *delegált commissioban*” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 181).

deputáció 1790. — 1643/1907: „Nagyságod a nálam levő *deputációkban* meg nem fogyatkozik” (TörtTár. VIII, 583).

dettó 1763. — 1636: „2 liliomos Karpith . . . 2 Darab *Detto*, az kin az Tekozlo fiu Historiaja uag . . . mas Darab *Detto*” (Kassa város levéltára: AS Lad. Z Fasc. Szabó Nr 51).

diadém 1787. — 1653: „A' szent Koronának, s *Diadémájának*” (Liszi: Magyar Márs 18); „Midön Koronánkat, s szép *Diademánkat*, láttyuk el-töretteni” (uo. 84 s még uő: A nemes Magyarország chiméréhez, id. kiad. K₄^v lev.).

differencia 1835. — 1683/1928: „attyafiak közéött régtül fogva fen forgó *differentiakban*” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 171).

diploma 1717. — 1628/1902: „császár urunk *diplomájában*” (TörtTár. III, 486) | 1653: „Pápa *Diplomával*, s paranczolattyával ebbé utat mutatott” (Liszi: Magyar Márs 25) | 1664/1928: „az kiraly *diplomak* ellen haborgatny” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 161). Stb.

direkte 1813. — 1641/1907: „Pozsonyból *directe* küldi meg Bécsbe a leveleket” (TörtTár. VIII, 574).

dirigál 1630. — 1625/1934: „várasinkot . . . ezután magunk arra rendelt bizonyos emberünk által akarván *dirigáltatni*” (SzékOkl. VIII, 361).

diskurál 1641. — 1620: „Eő erről *discurrelvan*” (Szepsi Csombor: Europica varietas 301).

diskurzus 1694. — 1644/1907: „A hadakozáshoz va ló tudománya kitetszik *discursusából*” (TörtTár. VIII, 600); *discursusát* (uo. 603).

diszkrécio 1748. — 1659/1928: „az Religionak *discreioja* nélkül” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 160) | 1678/1911: „jó *discretiójok* . . . által . . . vigyék véghez” (TörtTár. XII, 618) | 1698/1954: „Mert ott is regnálván még aza dogmáknak *discretiójók*” (Tótfalusi: Mentség 74).

diszkrét 1816. — 1688/1928: „Vané valaki, okos *discretus* . . . ember köztetek?” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 177) | 1698/1954: „*discretus* emberekhez nem illik” (Tótfalusi: Mentség 104).

disszertáció 1789. — 1620: „En ez dolog felől vele mint egy kis *dissertatiot* inditek” (Szepsi Csombor: Europica varietas 272).

disztिंगvál 1789. — 1620: „a' Chehek svb una et sub vtraqꝫ specie communicantes, az mint ök szoktak maghokat *distingvalni*” (Szepsi Csombor: Europica varietas 364) | 1627/1911: „ártalmára és hasznára való dolgokat meg nem tudna *distingvalni*” (TörtTár. XII, 308).

dogma 1803. — 1698/1954: „magam is ahhoz a *dogmához* szokván” (Tótfalusi: Mentség 98); „*dogmáknak* *discretiójók*” (uo. 74).

dokumentum 1781. — 1673/1879: „*documentumokat* procuratornak előadni” (Deák Farkas: Magy. hölgyek levelei 349) | 1683/1928: „*documentumikat* is, mind az két feleknek” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 171).

dominikánus 1760. — 1620: „*Dominicanusoké*, kiket it fekete barátoknak hínak” (Szepsi Csombor: Europica varietas 75–6); *Dominicanusok* (uo. 104); szójátékban is: „Clastroma . . . az *Domini Canes* Barátoké” (uo. 39–40) | 1655/1959: *dominicanus, dominicanusságot* (Apáczai Csere: Magy. encyclopaedia 322, 323).

duránci 1564. — 1560/1907: „nyers *duranciát* és beszterczei szilvát küldenék” (TörtTár. VIII, 553).

egzámen 1640. — 1620: „az Ordinanduoknak [!] *examen* tarto helyek” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 204).

elementáris 1794. — 1757: „*elementaris*, vagy az éltető állati” tűz (Bertalanffi: Világnak . . . ismérte 101).

ellát 1783. — 1655/1959: „*ellátása* (megjövendőlése)” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 224 s másutt is ugyanezen értelemben).

éter 1791. — 1757: „Az Ég nem egyéb, hanem a' föld felett amaz el-terjedett, és vékony *Aetherrel*, avagy leg-tisztább szellős, és folyó részetskékkel teli nagy hely” (Bertalanffi: Világnak . . . ismérte 10., l. még uo. 67, 71. stb.).

etika 1752. — 1623: „az *Ethicát*, az jó erkölcsökrül irt tudománt” (Szepsi Csombor Márton: Udvari schola. Bártfa, 1623. 4^r lev.) 1655/1959: „az *ethicát* . . . tanítsa” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 368).

evangélikus 1700. — 1606/1928: „kereztien ecclesiában leuo attiafiak, kik maskeppen *Euangelicusoknak* hiuattatunk” (Magy. Prot. Egyh tört. Adattár XIII, 151) | 1616: „keresztyén, és *Evangelicus* néu alatt” (Badásfi Tamás: Csepregi iskola. Pozsony, 1616. b₃^v lev.); „az *Evangelicusság*, és keresztyénség neue alatt” (uo. b₄^r lev.) 1620: „az *Euangelicusoknak* szép templomok vagyon” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 17) | 1641: „Az *Evangelicusok* pedig (igy nevezed a' Calvinisták-at)” (Veresmart Mihály: Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról. Pozsony, 1641. 42., vö. még uo 43. stb.) | 1655/1959: *evangelicusok* (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 324); még számtalan helyen a XVII. század vitairodalmában.

expediál 1788. — 1641/1907: „*expediálván* ismeg 28 lovast” (TörtTár. VIII, 568); „Néma István uramat . . . tegnap estve felé *expediálám*” (uo. 569; l. még uo. 574) | 1642/1907 és 1644/1907: (uo. 579, 598.). | Stb.

expediáció 1788. — 1619: „Ferdinand kiraly ellen meg indulvan . . . *expeditiojat* oly jo szerencse követte” (Háportoni Forró: Curtius-ford. 11^r szltan lev.) | 1693/1928: „sok pénz el ki facharták az *Expeditiót*.” (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII, 187).

expressz 1705. — 1628/1902: „*expresse* írja nekünk” (TörtTár. III, 489) | 1698/1954: „*expressen* megmondván” (Tótfalusi: Mentség 115).

fakultás 1787. — 1620: „minden *facultasokon* valameny ora az napban vagyon, minden órában tanitas vagyon” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 274).

fehérorosz 1883. — 1620: „*feir Oroz* Országban” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 125).

feudális 1835. — 1816: „a' *Feudalis* igazgatásig, a' szolgaságnak vissza állításig” (A királyhoz intézett elmélkedés . . . Carnót generalis . . . által. Ford. franciából egy hazafi. Pest, 1816. 42).

filológus 1770. — 1620: „amaz nagy *Philologus*, fő tudos ember” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 386) | 1655/1959: „minden *philologusok* fejedelme (princeps philologorum)” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 325).

fiskus 1593. — 1586/1879: „Az *fiscust* akarják előállatni és magukat *fiscussá* tenni . . . mi dolgát találhatják az *fiscusnak* abban az pörben?” (Deák Farkas: *Magy. hölgyek levelei* 43).

fizika 1769. — 1655/1959: „A *physicát* penig aki tanítja” (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 368); „mind a hat arsnak . . . *physicának*” (uo. 367., l. még uo. 369).

fogadkozik 1660. — 1616: „*fogatkoznac*, hogy Karacsonra az Templotis el veszie” (Orsz. Lt.: Zichy család lt., i. h. Nr 10174/a).

folyós 1777. — 1655/1959: *folyósság* (Apáczai Csere: *Magy. encyclopaedia* 171).

főember 1577. — 1556/1911: „egy fő emberemmel” (TörtTár. XII, 556; l. még

uo. 558) | 1561/1907: „Erdedy Péter uram *fe emberi* ketten” (uo. VIII, 554) | 1561/1911 „két *fe emberét*” (uo. XII, 552).

fölösleg 1673. — 1615: „*felegeses* arat saját pinzemel meg adá” (Orsz. Lt.: Zichy család lt., i. h. Nr 08011).

főnemes 1783. — 1561/1907: „sok *feje nemes* terventudó embereket” (TörtTár. VIII, 555).

franciskánus 1786. — 1642: „a' Clastromot, mellj az előttis *Franciscanus* Baratoke uolt” (Orsz. Lt.: Zichy család lt., i. h. Nr 07437); „az fegyuerhaz . . . *Franciscanicusoké* uolt” (uo. 07642) | 1655/1959: „*franciscanus* barátok” (Apáczai Csere: Magy. encyclopaedia 322).

fundus 1689. — 1639/1907: „adtam egy paraszt *fundust*” (TörtTár. VIII, 243) | 1658/1901: „aki szőlőire gondot visellyen, és azon *fundusson* megis szűrhessék” (uo. II, 151); „azt a *fundust* is, az kin a csür vagyon” (uo. 152., l. még uo. 153, 154)

fürmender 1644. — 1620: „Peregdí István Vramnak, mostani fő *Formundernek*” (Szepsi Csombor: Europica varietas 8).

gall 1756. — 1602/1911: „az *Gallus* virag eneket fu” (Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sárvár, 1602. Kiad. FERENCZI ZOLTÁN. Bp., 1911. 254., l. még uo. 215, 257 stb.) | 1620: „egy *Gallus* azt alituan, hogy ő nemzete vagyok” (Szepsi Csombor: Europica varietas 199, l. még uo. 194, 234, 246, 287).

*generális*¹⁻². — 1557/1907: „*generalis* kapitánnak” (TörtTár. VIII, 541).

*generális*¹ 'tábornok' 1639. — 1605/1934: „tanácsunkot és kegyelmetek között való *generálisunkot*” (SzékOkl. VIII, 355) | 1606/1903: „*generálisoknak*, és kapitányoknak” (TörtTár. IV, 476) | 1618: „Főlső Magyar Orzagi *Generalisanak*” (Marosvásárhelyi Gergely: Evangéliumok és epistolák. Bécs, 1618. *2° lev.) | 1619: „udvari fő capitansagnak, *generalissagnak*” (Háportoni Forró: Curtius-ford. 10^v sztlan lev.).

*generális*² 'általános' 1752. — 1620: „*Generalis* descriptiojára gondot nem viselek” (Szepsi Csombor: Europica varietas 21) | 1622/1907: „*generalis* gyűlést celebrálatni” (TörtTár. VIII, 229) | 1628/1907: „*generalis* gyűlést” (uo. 232) | 1653: „*Generális* insurrectio vólt akkor” (Liszi: Magyar Márs 48).

gestus 1796. — 1698/1954: „Amicsoda *gestussal* ezt mondotta” (Tótfalusi: Mentség 95).

gilt 1878. — 1874: „Nem *gilt*, nem *gilt!* kiabáltak” (Márki Sándor: A nők emancipációja. Bp., 1874. 21).

gimnázium 1787. — 1620: „Academiáia . . . még csak *Gymnasium* volt” (Szepsi Csombor: Europica varietas 31); „Szép Scholak . . . kinek elő jároia az . . . *Gimnasium*” (uo. 80, l. még uo. 3, 40, 67, 69, 386).

glória 1809. — 1620: „Eöve legyen az *Gloria* az diezösség és tiztesség Amen.” (Szepsi Csombor: Europica varietas 398) | 1641/1907: „Mintha *glóriát* akarna az uJVáriak magokviselésének keresni” (TörtTár. VIII, 570) | 1698/1954: „még *glóriának* kell tartanom” (Tótfalusi: Mentség 88).

Végül két más természetű adalék:

Az 1595-ből adatolt *fajlondis* 'finom angol posztó' etimológiáját szótárunk csak nem azon mód adja meg, mint Szepsi Csombor Márton ezelőtt negyedfélszáz esztendővel: posztó, „melyet mi *fajlōdisnak* hívunk, mutuáluan az Németektül, kik *fein londisch* oder hüpsch londischnak, az várasrul az kiben csinállyak, neuezik” (Europica varietas 111, s alább még egyszer szól egy „*fajn londisch* posztó szarazto gyönyörűseges pasitos kert”-ről: uo. 200).

A *folyóirat* egyik elődje 1793-ból: „Egy *folyó* (periodicum) *munkának* . . . Ki adója” (Magyar Hirmondó III, 25).

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN — KULCSÁR PÉTER

Magyar nyelvmlékek a brünni levéltárban

1. 1964. évi csehszlovákiai tanulmányutam alkalmával brünni ismerőseim és barátaim hívták fel a figyelmemet a brünni állami levéltár (Státní archiv v Brně) egyik állagára, amelyben nemcsak magyar tárgyú, hanem engem közelebről is érintő, XVI. századi magyar nyelvű szövegeket is találhatok. Akkor csupán annyi időm volt, hogy a regestába beletekintsek. Azt meg lehetett állapítani, hogy az anyagot valamikor Nagy-ugrócon őrizték, a regestát Majláth Jánosné Révay Anna állíttatta össze. A levéltári állag későbbi házasság révén a Seilern-Aspang család tulajdonába került, és 1957-ig a Morvaországi Bučovicén volt, majd a brünni levéltárba szállították, ahol ma a „Seilern-Aspang család miloticei ágának családi levéltára” (röviden: Milotice) néven tartják nyilván. A kutatómunkát ebben az anyagban 1966-ban kezdtem meg, ez év (1968.) tavaszán folytattam, de az engem érdeklő iratok lemásolásával egybekötött átnézést e két alkalommal sem tudtam befejezni.

Már 1966-ban megállapítottam, hogy ugyanazt az anyagot forgatom-lapozgatom és másolgatom, amelyet tíz évvel korábban ECKHARDT SÁNDOR Bučovicén tanulmányozott, és Balassi Bálint életével kapcsolatos okmányokat talált benne, ezek között Balassinak saját kezű terjedelmes levelét is (vö. ECKHARDT, Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Budapest, 1957. 57, 96; a saját kezű levélnek hasonmását is közli ECKHARDT). Ennek az iratnak a levéltári jelzete 1957 óta: Státní archiv v Brně. Milotice 649., illetőleg rövidebben: Brno, Milotice 649. Az ECKHARDTtól „Bučovice” jelzéssel közölt többi iratnak is ilyen értelemben módosítandó a jelzete; a sorszámok változatlanok maradnak. (Alább én is csupán sorszámmal hivatkozom az idézett iratokra.)

ECKHARDT SÁNDOR elsősorban Balassi Bálint életére vonatkozóan vizsgálta meg ezt az anyagot, én pedig a XVI. század második felének nyelvi viszonyaira irányuló kutatásaimhoz kerestem benne adatokat. Érdemes volna tüzetesebben átvizsgálni a középkori (Mohács előtti) iratokat is; ezeknek a száma 400 körül van. — Az állag pontos leírása megtalálható a „Státní archiv v Brně. Průvodce po archivních fondech. Praha, 1964” című útmutató második kötetének 253–6 lapjain.

A XVI. századi magyar nyelvű iratokat — néhány kivétellel — lemásoltam. Az át nem nézett anyagban már csak XVII. századi iratok vannak.

2. A következőkben néhány érdekesebb darabra hívom fel a figyelmet, és egy-két rövidebb szemelvényt közlök illusztrációképpen. — IV. Béla 1269. évi donatioja (2.) a magyarországi besenyők történetéhez szolgáltat adalékokat. „Matheus et Chutur bissemi de uilla Tuburchuk” szerepelnek benne, s az oklevélben szó van a besenyő szabadságról is: „t[er]ra p[rae]conū n[ost]ror[um] cultā . . . Fanch nōiātā . . . in l i b e r t a t e b i s s e n o r [u m] p o s s i d [e] n d a m” (vö. SZENTPÉTERY, KritJ. 1616. sz.). Egy besenyőnek jelzett személy 1345-ben is szerepel: „Jacob[us] dictus *farkas* filius laur[entii] b i s s e n u s” (17.). A szemesi pálosok szerepelnek egy 1500. április 23-i oklevélben (328.), a tárkányi karthauziak János királynak Budán, 1527. július 3-án kiállított oklevelében (396.). Ez utóbbit nemcsak azért említem, mert V e r b ő c z i István „Secretarius Cancellarius . . . Regius” zálogosítja el a Borsod megyei Nyárádot a karthauziaknak, hanem *karthauzi* szavunk előtörténetéhez is figyelembe vehető adatok fordulnak elő benne: „religiosis fratribus *cartusien[sibus]* de Tharkan”; „prefatis f[rat]ribus *cartusien[sibus]*”; „ydem f[rat]res *Cartusien[ses]*”; „prefatos frates *cartusien[ses]*”. Jellemző kortörténeti dokumentum János királynak az a Sárospatakon, 1528. február 17-én kelt oklevele is (399.), amelyben Gönc városát háromezer forintért („Bonis argenteis in monetis”) elzálogosítja Dóczy Jánosnak, a budai vár provisorának — „pro quibusdam n[ost]ris et Regni n[ost]ri necessitatibus exurgen[tibus] euitan[dis]”. Az imént említett Nyárádot Ferdinánd király Bécsben, 1550. április 12-én kelt oklevelével Gyarmathi

Balassa Zsigmondnak adományozza (456.). E birtokkal kapcsolatban Borsod vármegye hatósága egy nagyszabású tanúkihallgatást folytatott le 1568. november 24-én Miskolcon (331., a vallomások magyarul).

3. A magyar nyelvű szövegek arányát, műfaji megoszlását illetően ugyanazt tapasztaltam ebben az anyagban is, mint az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak átvizsgálása során. Az első magyar nyelvű irat, egy menedéklevél, amelynek csak a keltezése latin, 1554-ből való (469.), a következő az imént említett tanúvallatás, majd Mezey Pál végrendelete 1574. december 15-ről (567.; Egerben kelt). Ezzel szemben 1575-től a század végéig terjedő időből 35, 1601-től 1622-ig pedig 56 azoknak a magyar szövegeknek a száma, amelyeket le is másoltam (lemásolatlan csak néhány maradt; l. fentebb is). Az 1575 előttről származó magyar nyelvű szövegek 581 iratból kerültek elő (az arány tehát alig nagyobb, mint 0,5%). A következő csoportban ugyanez az arány magasabb 14%-nál (243 irat közül 35), a XVII. század elején pedig valamennyivel 10% alá esik (566 irat közül 56).

Ezekből a számokból, illetőleg arányokból messzemenő következtetéseket persze nem lehet levonni. Mégsem lehet véletlen, hogy más provenienciájú, de hasonló jellegű levéltári anyag vizsgálata — mint már többször is rámutattam ilyen tárgyú munkáimban — hasonló eredményre vezet. A magyar nyelvű irodalmon kívüli írásbeliség első virágkora a XVI. század utolsó negyede, még inkább utolsó évtizede volt. A század közepétől kezdve nem egyenes vonalú, hanem hatványozott mértékű növekedést figyelhetünk meg, de a XVII. században törés, visszaesés következik be, és a XVIII. század végén, a XIX. század elején szinte mindent előlről kell kezdeni, hogy a hivatalos és hivatali írásbeliség végleg megszabaduljon a latin nyúgtól.

PAPP LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

A szótagzáró *l* kérdéséhez

I. Legutóbb IMRE SAMU tanulmánya foglalkozott a szótagzáró *l* problémájával (MNy. LXI, 368—74); az *l* eltűnésének régóta ismert, de eddig alaposan még fel nem derített jelenségét vizsgálta a felsőri nyelvjárásban. Cikkében kibővítette a kérdés tanulmányozásának szempontjait, rámutatott arra, hogy az *l* eltűnését vagy megmaradását nem csupán a pozíció határozza meg (szó belsejében, abszolút szóvégen, mássalhangzós kezdetű suffixumok előtt, magánhangzós kezdetű suffixumok előtt, suffixum végén), hanem „tekintettel kell lenni a szófajra is, suffixumon belül feltétlenül külön kell választani a ragokat és a képzőket, sőt figyelembe kell venni az *l* előtt álló magánhangzó minőségét is”. (I. m. 369.). Az eddigi leírásokból — de különösen IMRE tanulmányából — arra következtethetünk, hogy a kérdés rendkívül összetett és bonyolult. A jelenséget, legalábbis az esetek egy részét, leírható szabályokba tudjuk ugyan foglalni, azonban ezek a szabályok földrajzi szempontból nem azonos érvényűek. Hogy csak egy példát említsék: Felsőőrben az igék alapalakjának végéről nem marad el az *l* (i. m. 371), ez eléggé általános Nyugat-Dunántúlon; viszont másutt, más nyelvjárásban igék szóvégi *l*-je is kieshet. (Vö. Nyatl. I. rész 486, 602, 634: *mesé* 'mesél', *emē*, *ömē* 'emel' Csehszlovákia magyar lakta területének középső részén; *röpi* 'röpiül', *emē* Baranya m. nyugati részén, Komárom m. délnyugati részén; *röpi* Veszprém m. keleti részén, *repó* Nógrád m. nyugati részén.) Apróbb részletekben még egy aránylag egységes nyelvjárásterületen belül is kisebb eltérések tapasztalhatók.

A kérdés bonyolultsága, valamint IMRE SAMU cikkének ösztönzése készítetett arra, hogy a szótagzáró *l* helyzetét én is megvizsgáljam ugyancsak a nyugati nyelvjárásterületen, a Felsőőrhez távolságban nem olyan messze eső, de nyelvileg több tekintetben különböző Vas megyei Bük község nyelvjárásában. Anyagomat 1966 nyarán gyűjtöttem kizárólag e tanulmány céljaira, ezért az *l* kiesése vagy megmaradása szempontjából elhanyagolható hangtani finomságokat nem jelöltem (a nyíltabb *ę*-t, zártabb *ą*-t és *a*-t). Ugyancsak egyszerűsítettem, sematizáltam a kettőshangzókat is. Adataim elrendezése fő vonalakban IMRE koncepcióját követi, egy-két helyen azonban — főként a két nyelvjárás közti különbségek miatt — másként csoportosítottam az anyagot, illetőleg kiegészítettem az eddigi vizsgálati szempontokat. Ott, ahol az egyes kategóriákban csak kevés számú példaanyag található, az ezekből levont törvényszerűség értéke is természetesen eléggé bizonytalan.

2. Szó belsejében, tőszavakban:

Rövid magánhangzók után. — *al* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik, és a magánhangzó zártabb¹: *wokudik*, *woma*, *woswo*, *szwoma*, *wopp*, *woszég*; megmarad: *album*, *alkalmas*, *alku*, *alwobaba*, *halk*, *lakodalmas*. — *el* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik, és a magánhangzó zártabb: *nyięwě*, *bięsüö*, *kikięt*; megmarad: *elnök*, *elsüö*, *elftárs*, *elvigre*, *hüwelk*, *selmēt*, *teljes*. — *él* hangkapcsolatban megmarad: *pělva*. — *il* hangkapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik: *sziva*; megmarad: *gyilkul*, *Ilka*. — *ol* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik: *wocswo* 'olcsó', *wodal* (pl. lapszám a könyvben), *wodwo* 'a szekér oldala, mint alkatrész', *wott* 'tűzet, meszet, gyümölcsfát olt', *dwómán*, *wovas*, *wokor*, *wrot*, *szwoga*, *mwonár*, *frot*, *hwod*, *hwonap*, *kwobász*, *kwodis*, *pwoc*, *twoddoz*, *bwoha*, *wrot*, *nywoc*; pótlónyúlással kiesik, és a magánhangzó zártabb: *dúgozik*; pótlónyúlás nélkül esik ki: *owad*; megmarad: *oldwodik*, *boldog*, *oltár*, *olwaswo* (fn.) 'katolikusoknál a gyöngyfűzér', *igazolván*. — *öl* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik: *üött*, *üötösztet*, *küötözik*, *büöcsüö*, *füöd*, *gyümüöcs*, *küöccsön* (határozószó) *küögyök*, *küött* 'költ', *tüött* 'tölt', *wüögy*, *züöd*, *küökezik*, *füösüö*; megmarad: *fölhüö*, *kölcsön* (fn.). — *ul* hangkapcsolatban megmarad: *ulti*, [*kujes*]. — *ül* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik: *küd*, *küsiüö*; — megmarad: *üldöz*.

Hosszú magánhangzók után. — *al* hangkapcsolatban kiesik: *ádomás*, *ámos*, *ámodik*, *átollábo*, *kátt* 'kiált', *páco*, *száko*, *táco*, *vátt* 'vált'; megmarad *áldás*, *álvány*, *kálho*. — *él* hangkapcsolatban kiesik: *niękü*; megmarad: *pęjlda*. — *il* hangkapcsolatban megmarad: *ívelzet*. — *ül* hangkapcsolatban kiesik: *túsw*.

3. Abszolút szóvégen:

A) Tőszavakban.

Igékben az *l* megmarad, függetlenül a szótagszámtól, az előtte levő magánhangzó minőségétől: *fal*, *hal*, *nyal*, *áll*, *hál*, *kel*, *il*, *dul*, *nyul*, *ül*, *csinál*, *utál*, *talál* stb. Kivétel a *kell* ige, ebben pótlónyúlás nélkül kiesik: *Nekēm en nēm kö*.

Egyéb szófajokban különbséget kell tenniük egytagúak és többtagúak között.

1. Egytagúak végén. — Az *l* általában megmarad: *bal*, *cal* 'col', *dal*, *fal* (fn.), *hal* (fn.), *Pál*, *nyál*, *bál*, *váll*, *gyel* 'jel', *csel*, *hel* 'hely', *biěl*, *ięl* (fn.), *mięll* 'mély', *tięl*, *nyięl*, *szięl* 'Wind', *nyil*, *cil*, *szil* 'Rand', *toll*, *gol*, *mol* 'moly', *wol*, *öl* (fn.), *tull*, *nyul* (fn.), *sul* 'súly', *fül*. Kivétel az *el* igekötő, ebben az *l* pótlónyúlás nélkül kiesik mássalhangzóval kezdődő ige előtt vagy szóvégen: *elättyo a bujját*, *ewüsz*, *Měnny el* stb. (Magánhangzóval

¹ A köznyelvi alakkal egyező magánhangzó + *l* kapcsolatába sorolom az adatot akkor, ha annak zártabb magánhangzós változata mellett *l* nem állhat, pl. *woma* 'alma', *nyięwě* 'nyelve', *jászu* 'jászol' az *a* + *l*, *e* + *l*, *o* + *l* hangkapcsolathoz kerül, mert *wolma*, *nyięlwě*, *jászul* alakok nincsenek. Ha viszont egy adatban a köznyelvihez viszonyítva zártabb magánhangzó van, és az *l*-lel is előfordul, zártabb magánhangzó + *l* hangkapcsolathoz kerül; például az *ívelzet* 'élvezet', *acil* 'acél' az *i* + *l*, *i* + *l* hangkapcsolathoz.

kezdődő ige előtt viszont nem: *elad, elindul* stb.). A *föl* igekötő *l*-je is hasonlóan viselkedik: *fötészí, At fő!*; sőt *főatta, főirta* is előfordul, de ma már inkább a *főlatta, főlirta* járatos. — Külön meg kell említenem néhány e típusba tartozó szót — mindegyikben hosszú magánhangzó van az *l* előtt —, amelyekben az *l* másképpen viselkedik aszerint, hogy maga a szó milyen funkciót tölt be a mondatban. A *szál* és *tál* főnévből, valamint a *fiel* 'halb' számnévből elmaradhat az *l* akkor, ha a szó jelzőként áll valamely szószerkezetben: *ész szá kőbász; ét tá rítés; fię zság buza, fię marok liszt, fię kila cukor* (mindhárom jobbjára csak mássalhangzóval kezdődő szavak előtt fordul elő így). Alanyként, állítmányként, névutós szerkezetekben határozóként azonban sohasem maradhat el az *l*: *Mindēn szál piros légyēn! Tēdd idē a tál mellē! Nēm egisz ecs, csak ēf fięl.* (A tárgyat és a ragos határozót itt nem vehetjük figyelembe, mert azok toldalékoltak.) Megjegyzem, hogy a *fięl* 'halb' szó az órát kifejező határozott számnevek előtt mindig *l*-es alakban áll: *Hány űra? Fięl tiz.* Az említett három adatot IMRE is ingadozónak találta Felsőőrben: *tá ~ tál ~ táll; szá ~ szál ~ száll; fię ~ fięl* (i. m. 370). — A *juoll* határozószóból, ha közvetlenül az igei állítmány elé kerül, kieshet a szóvégi *ll*: *Nēm juw csinátod. No, esz juw erontottad!* Az igei állítmány után állva viszont nem esik ki: *Esz nēm csinátod ollaj juoll, mind a másikat. Mięr nēm száműsz juoll?* Létigével alkotott állítmányi szerkezetben szintén megmarad az *ll*: *Marűdi 'beteg', nincs egisszej juoll. Męg'gyűgygűt, mas má juol van. De: Juw van 'rendben van', majd emēnek!* — A *dil* 'Mittag' főnév mondattani funkciójától függetlenül lehet *dí* vagy *dil*. Abszolút mondat végén azonban gyakoribb az *l*-es alak: *Dí van. Dí lēssz, de: Mięg nincs egisszen dil.* A *szil* csak összetételben fordul elő *l* kieséssel, pótlónyúlással: *szífa*.

2. T ö b b t a g ú a k v é g é n. — A szótagzáró *l* egyes szavakban megmarad, másokban kiesik. A szóbeljei helyzethez hasonlóan itt is figyelembe vesszük az *l* előtt levő magánhangzó minőségét:

R ö v i d m a g á n h a n g z ó k u t á n. — *al* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik, a magánhangzó zártabb: *wdwo* (a szekéré, mint alkatrész), *aszűw, kazűw*; erősen archaikusak: *hajnw, fijatw*; pótlónyúlás nélkül esik ki: *tava* 'tavaly', *nappa* (elég gyakran inkább: *taval, nappal*); megmarad: *wodal* 'lapszám a könyvben', *fodbal, azonnal, vonal, kancsal, ravatal, hivatal, bival.* — *el* hangkapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik: *ręgge, ijje* [*~ ijjel*], *kőze* [*~ közel*], *szille* (erősen archaikus alakban *szillie*); megmarad: *etedel, titel, vitel, hitel, kenyel, lengyel, pehel, kehel, hüvel.* — *el* hangkapcsolatban megmarad: *kábél, rubél, modél, flanél, fotél, pikkél.* — *il* hangkapcsolatban megmarad: *szalicil, krokodil, tékszűl, civil, ringispil, borbil, acil* [*~ acil*], *páncil* [*~ páncil*], *kastil, rostil.* — *ol* hangkapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik, a magánhangzó zártabb: *jászu, ráspu*; pótlónyúlással esik ki: *konkűw*; megmarad: *karambol, angol, mongol, alkohol, karfijol, sztanijol, akol, pokol, apostol, spanyol, bagol, fogol, komol, pisztol.* — *öl* hangkapcsolatban pótlónyúlással kiesik: *eliű* (hat. szó), *törküű* 'cukorgyári répaszelet', *gęrendiű, vindiű, sindiű* 'zsindely', *tęngiű*; megmarad: *öböl, köböl, ököl, güöböl, pörsöl, törkölpálinka* 'a szőlő törkölyéből készült pálinka' (csak a pálinkával kapcsolatos összetételben fordul elő így, szőlőművelés ugyanis nincs, a szőlőtörkölyt nem ismerik.) — *ul* hangkapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik: *allu, hátu* (határozószók); megmarad: *turul.* — *ül* hangkapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik: *ęgyediű, körübeliű, belliű, fölliű, kivü* (határozószók); *möğü, niękü, körü* (névutók); megmarad: *ridikül.*

H o s s z ú m a g á n h a n g z ó k u t á n. — *ál* hangkapcsolatban megmarad: *pędál, szandál, sakál, halál, fonál, szabál, akadál, homál, királ, tartál, kristál, osztál, aszál, Mihál.* Jelzős szerkezetben, összetételben a *fęrtál* és *kristál* *l*-je elmaradhat: *fęrtá kila suw; három fęrtá tizenkettüű; kristácukor.* De: *Üvegbiű van, szíp kristál.* — *el* hangkapcsolatban megmarad: *födęl, kőtięl, levięl, kvártięl.* — *il* hangkapcsolatban megmarad: *engedil, kedil, szenvedil, seregil, segil, szegil, fekil, szemil, ünnepil, rejtil, tekintil, veszil, szeszil.* — *öl* hang-

kapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik, a magánhangzó zártabb: *alu* (névutó). — *ól* hangkapcsolatban pótlónyúlás nélkül kiesik, a magánhangzó zártabb: *felü, elü, mellü* (névutók).

A többtagú egyéb szófajok kategóriájában — amint láttuk — a határozószók és névutók végéről kivétel nélkül elmarad az *l*. Ezek esetében tehát az *l* hiánya tulajdonképpen nem a hangkapcsolatra jellemző, hanem a szófajisággal függ össze. (Vö. IMRE: i. h. 372.)

B) T o l d a l é k o k v é g é n .

Az *l* — akár mint egyszerű képző, akár mint képzőbokor utolsó eleme — túlnyomórészt verbunkképzőként fordul elő. Az így képzett igékre is vonatkozik mindaz, amit fentebb az *l* végű igékről mondtam, vagyis az, hogy az *l* megmarad a szó végén: *firkál, urizál, ádígál, taszigál, dobál, forral, vasal, rugdal, üdögél, kerezsgél, turbikul, dorombul, mozdul, prűszkül, szűrcsül, bömbül, kipördül* stb. Az *ítal* és *ítel* (elhomályosult deverbális nomenképzők) erősen archaikus változatban *ítu, ítű* alakban is megtalálható.

Az *-l* rag vagy egyes névszóragok végéről az *l* mindig elmaradhat pótlónyúlás nélkül: *uovaso, észö* (erősen archaikus változatban *észű*); *nisztű, gondútá; vügyű* 'vigyél', *aggyá; fűödbü, vazsbu; errü, asztuuru; Cseprektü, fjátü; büdösü, rosszu; kerittsna, aptyáná; kişse, hamuva, kapávo; jenekestü, ruhástu* stb.

4. T o l d a l é k o k e l ő t t .

Ebben a kategóriában — az előzőekkel ellentétben — figyelmen kívül hagyom a szorosán vett szótagzáró helyzetet, és általában az *l* végű tőmorfémák toldalékolását vizsgálom. Az *l* kiesése vagy megmaradása ugyanis csak a toldalékolt igék csoportjában függ a szótagzáró helyzettől. Egyéb szófajokban viszont nem az a fő kérdés, hogy a szóvégi *l* a toldalékolás során szótagzáró helyzetbe kerül-e vagy sem, hanem az, hogy a vizsgált morféma alapalakjában találunk-e *l*-es és *l* nélküli változatot; *asztal ~ asztuo; sindöl ~ sindüö; réggel ~ régge* stb. Az ilyen kettős tőtípusok egy részénél a toldalékok mindkét alapalakhoz járulhatnak: *asztalon ~ asztuon; sindölre ~ sindüöre; réggeltü ~ réggiütü* stb.

A) I g é k b e n .

Toldalék előtt az *l* szótagzáró helyzetben mindig kiesik. Ha az *l* előtt rövid magánhangzó van, akkor az megnyúlik, az alsó és középső nyelvallástú egy fokkal zártabb: *wotul* 'altat', *hugva* 'halva', *legűetek* (azok), *bértáfúna* 'virrasztana', *lőmerűhet, átom* 'álltam', *kapányi, finínek* 'félnének', *kerezsgűsz* stb.

Ez alól a szabály alól csak a *j* vagy *j*-vel kezdődő toldalék esetében kell kivételt tennünk. A büki nyelvjárás ugyanis *l*-ező, így tehát az *l + j* hangkapcsolatnak morfémahatáron *ll* a realizációja: *kapálló, kapállók* 'kapáljuk', *nyalla, nyallók* 'nyaljuk' (kijelentő mód, tárgyas ragozás); *gondullak, tanullon, indullanak* (felszólító mód). A felszólító mód rövid alakjában azonban elég gyakori az *ll* eltűnése, amely a rövid magánhangzó megnyúlásával jár együtt: *fütüül, tanúil, á még!, á idél, kiş föl, mesű!* stb. (Ugyanezt vö. SZABÓ LAJOS, A nagykanizsai nyelvjárás: NyF. 48. sz. 14.) Néha megmarad az *ll*: *fütüüll, tanull!, áll!, nē fill!, beszüll!* stb. A felszólító mód hosszabb alakjában természetesen így: *tanullá!, nē fillű, beszüllű!* stb.

B) E g y é b s z ó f a j o k b a n .

1. Mindig megmarad az *l* toldalék előtt akkor, ha az alapalak csak szóvégi *l*-el használatos (ugyanúgy, mint Felsőrben; vö. IMRE: i. h. 373): *faltu, ridikülbe, királság, pokolnak; szabálhoz, tollas, káli* 'sajtoskáli', *apostolok, hivatalű, pisztolajim, fotélt, halat, akutálon, falig, levelenkint, szalicilostu, szandáliér* stb. Kivételek: *hítel, de hitűbe; hel, de hişre; tull, de túru, túfelü*.

2. Az alapalak szóvégi *l* nélkül és *l*-el egyaránt használatos. Ezek egy részénél ugyanaz a toldalék — mint már említettem — mindkét tőhöz járulhat. Számuk a büki nyelvjárásban nem sok, mindössze 17–20, és ezek közül is többhöz gyakorlatilag csak

kevés toldalék kapcsolható. Ezért az alábbiakban bemutatom tövek szerint csoportosítva a leggyakoribb alakokat.

Váltakozva, mindkét tőhöz járulhat ugyanaz a toldalék a következő tömorfémák esetében: *asztw* ~ *asztal*; *kazw* ~ *kazal*. Kivétel: *asztalos*, *kazalos*, *asztali*, *kazaloz*; *asztwostu*, *kazwostu*. Az utóbbi két adatnál talán azért nem az *l*-es tő kapott ragot, mert úgy azonos lenne az *-s* képzős + *-tól* raggal toldalékolt alakkal: *asztalostu* 'asztalostól': az asztalosmestertől'; *kazalostu* 'kazalostól': attól, aki a kazalt rakja'. A birtokos személyragok inkább csak az *l* nélküli tőhöz kapcsolódnak: *asztwod*, *kazwotok*, *asztwoji*, *kazwojink* stb. — *vindüö* ~ <*vindöl*>²; *sindüö* ~ <*sindöl*>. A mássalhangzóval kezdődő és kötőhangzó nélkül kapcsolódó toldalékok inkább csak az *l* nélküli alapalakhoz járulnak: *vindüöbe*, *sindüörü* stb. A birtokos személyragozás itt is: *vindüöjő*, *sindüönk*, *vindüöjim* stb. — *wodw* ~ *wodal* (mint alkatrész, a szekéré). Az *wodw* csak a leszedhető és felrakható szekéralkatrész megnevezésére szolgál, az *wodal* viszont általánosabb jelentésű: *hëgywodal*; az *ucca jobb wodal* stb. Tehát: *Etörtik a szekër wodwoját* 'alkatrészét'. De: *A niëftáblát a szekër jobb wodaláro kö szëgeznyi*. (Igaz, hogy ilyen alak is: *A Jancsit wodwoba rukta a lü*.) — (*tengüö*) ~ *tengöl*. A toldalékok inkább csak az *l* végű tőhöz járulnak. Kizárólag csak az *l* végű tőhöz járul: *tengöli*, *tengölië*, *tengölon*, *tengölig*, *tengöllel*. — (*fijatw*) ~ *fijatal*: (*fijatuoság*) ~ *fijatalság*; (*fijatwot*) ~ *fijatalt*; *fijatwoja* ~ *fijatala*. De: *fijatalok*, *fijatalos*, *fijatalitt*, *fijatalodik*, *fijatalabb*, *fijatalë*, *fijatalon*, *fijatalall*, *fijatalho*. — (*hajnw*) ~ *hajnal*: (*hajnwok*) ~ *hajnalok*; *hajnwot* ~ *hajnalt*; (*hamwojig*) ~ *hajnalig*; *hajnwokint* ~ *hajnalonkint*; *hajnwoba* ~ *hajnalba*; *hajnwora* ~ *hajnalra*. De: *hajnali*, *hajnalodik*. — *rëgge* ~ *rëggel*: *rëggëk* ~ *rëggelëk*; *rëggëlt* ~ *rëggelt*; *rëggërü* ~ *rëggelrü*; *rëggëre* ~ *rëggelre*; *rëggëtü* ~ *rëggeltü*. De: *rëggelës*, *rëggeli*, *rëggelëdik*, *rëggelig*, *rëggelënkint*. — *ijje* ~ *ijjel*: *ijjëre* ~ *ijjelre*; *ijjëtü* ~ *ijjeltü*. De: *ijjelëz*, *ijjelës*, *ijjeli*, *ijjelëk*, *ijjelt*, *ijjelig*, *ijjelënkint*, *ijjeltü*, *ijjelë*. — *köze* ~ *közel*: *közërü* ~ *közërlü*; (*közëre*) ~ *közëre*. De: *közelsig*, *közeli*, *közeltt*, *közellebb*, *közelig*, *közélbe*, *közélbü*, *közeltü*.

A mássalhangzóval kezdődő toldalék csak az *l* nélküli, a magánhangzóval kezdődő vagy kötőhangzóval kapcsolódó csak az *l* végű tőhöz járul a következő morfémák esetében: *dü* ~ *dil*: *dibe*, *düü*, *düü*, *düü*, *düü*. De: *düli*, *delel*, *delet*, *dülig*. — *fië* ~ *fiël*: *fiëbe*, *fiëre*. De: *felez*, *feles*, *felek*, *felet*, *fiëlig*, *felenkint*, *felë*. — A *delet*, *delet*, valamint a *felez*, *feles* stb. esetében az *l* megmaradását a több alakú névszótóval is magyarázhatjuk.

Csak az *l* végű tőhöz kapcsolódnak a toldalékok a következő tömorfémák esetében: *nappa* ~ *nappal*: *nappalos*, *nappali*, *nappalok*, *nappalt*, *nappalra*, *nappalru*, *nappalom* stb.; *tava* ~ *taval*: *tavali*, *tavaltu*, *tavatra*; *kristá* ~ *kristál*: *kristálos*, *kristálbu* stb.; *ëgyedü* ~ *ëgyedül*: *ëgyedüli*; *körü* ~ *körül*: *körüli*. — A szófajtság bizonyos mértékig itt is befolyásolja az *l* viselkedését. Például a *nappa* ~ *nappal* mint határozószó lehet *l*-es és *l* nélküli is, de főnévként toldalékolva már csak az *l*-es tő fordul elő.

3. Néhány főnévnek, határozószónak, névutónak a büki nyelvjárásban csak *l* nélküli változata él. Ezek, ha toldalékot vesznek fel, akkor sem kapnak *l*-et: *jászu* 'jászol': *jászuk*, *jászut*, *jászuba* stb.; *ráspu* 'ráspoly': *rásput*, *ráspuja* stb.; *konkw* 'konkoly': *konkwos*, *konkwotu* stb.; *törküö* 'eukorgyári répaszetel': *törküöt*, *törküöre* stb.; *gërendüö* 'gerendely': *gërendüös*, *gërendüöve* stb.; *szille* 'széjjel': *szillëbb*. Kivételek: *allu*: *alluli*, *de*: *alluru*; *föllü*: *föllüli*, *de*: *föllürü*; *hátu*: *hátúra* ~ *hátutra*, *de*: *háturu*. Gyakorlatilag nem kapnak toldalékot a következő határozószók: *elüö* 'elöl', *bellü* 'belül', *körübelü* 'körülbelül'; a következő névutók: *mögü*, *alu* 'alól', *felü* 'felől', *elü* 'elöl', *mellü* 'mellől'.

Azt, hogy összetételekben az előtag szóvégi *l*-je hogyan viselkedik, külön nem vizsgáltam. Tapasztalataim szerint a toldalékolásnál leírt szabályszerűségek egyúttal érvé-

² () = archaikus alak

< > = ritkán használt alak

nyesek az összetétel esetére is. Például: *fodbalméccs, asztuofija ~ asztalfija* stb. (A már említett *kristácukor* az egyetlen kivétel.) Ha az *l* végű szó előtagot kap, ez szintén nem változtatja meg annak eredeti tulajdonságait. Például: *fal, falon, falra; kúfal, kúfalon, kúfalra* stb.

5. A büki anyagot összehasonlítva IMRE SAMU felsőöri gyűjtésével, azt látjuk, hogy a két nyelvjárás a szótagzáró *l* tekintetében sem azonos. Bük *ly, l + j* helyén következetesen, kivétel nélkül *l*-ező. Felsőőr viszont csak részlegesen, így *billög* 'bélyeg' (Nyatl. I. rész 88.), *helē* (143.), *múhel* (165.) stb.; de *kiráj* (168.), *kájha* (231.), *fojik* (44.), *ijen* (709.) stb. Bükön az *ly* helyén ejtett *l* szó belsejében nem esik ki, megmarad kivétel nélkül az egy tagúak végén. Több tagúak végén is megmarad a *törküö, vindüö, sindüö, tengüö, gërendüö, kristácukor, konkwo, ráspu, tava* kivételével. Az *l + j* helyén ejtett *ll* csak a felszólító mód rövid alakjában maradhat el. — Különbséget találunk a *-val, -vel* rag használatában. E rag mindkét nyelvjárásban *l* nélküli. Felsőőrben „csak a palatalis változata él, s magánhangzó után általában *-vëe*, mássalhangzó után *-je* formában használatos: *hamuvëe, kezivëe, kívüvëe, lábävëe, dzserëkékje, kiësjë, kiëzje, lábje, tehenëkje* (de: egy-egy lábbe, lábbje, kiëzze, kiëzzje adat is)” (i. h. 370). Bükön a velaris változat is megvan, de az *l* pótlónyúlás nélkül marad el mindkettőből: *hamuva, kezive, lábávo, gyerekkëkke, kiësse, kiëzze, lábbo, tehenekke, rëgje* stb. — Felsőőrben nyújtás nélkül esik ki az *l* igékből akkor, ha a képző előtt a kötőhangzó felső nyelvtálasú: *dobunak, parancsusz, jëvaduta, csipünyi, inëkünek, bepörütög vüna, röpihet, szemetüsz, összökepitünk* (i. h. 371). Bükön szintén elmarad az *l*, de pótlónyúlással: *dobúnak, parancsusz, evádúta, csipünyi, inëkünek, bepörütög vüna, szemetüsz, összökepitünk* stb. Ezzel a tendenciával állítható párhuzamba a felsőöri *konku, konkuru, gërendü, gërendürü, buha, küd*; büki *konkwo, konkworu, gërendüö, gërendürü, buha, küd* is.

Egyéb, szabályokba nem foglalható különbségek (a kettőspont előtt a felsőöri, utána a büki adat) : *kölküt, kölkezik: küöküt, küökezik | füsü : fiüsü | sindöl : sindüö | fíjatal, fíjatalság : fíjatal, fíjatal, fíjatalság ~ fíjatal, fíjatalság | hitë : hitel | mihië : máhel | jáccwo : jászu | Pá ~ Pál : Pál | mí ~ míl : miëll | aluo : allu 'alul' | belüö : bellü 'belső'*

6. Amikor anyagomban a szótagzáró *l* elmaradásáról beszélek, akkor ez természetesen az archaikus nyelvjárási állapotra vonatkozik. Köznyelvi hatásra ma már szinte minden szóban megjelenhet az *l*-es változat is. A köznyelvi hatás mértékét, erősségét külön nem vizsgáltam, de megfigyeléseim szerint nem érvényesül egyformán az egyes, tárgyalt kategóriákban. Szóvégen, alapalakban általában gyakoribb az *l*, mint ugyanannak a szónak toldalékolt változatában. Ennek bizonyítására a Magyar Nyelvjárások Atlaszának A) mezőjéről, Északnyugat-Dunántúlról készítettem statisztikát az *asztal* szóról (mind a 34 megvizsgált kutatópont az *l* eltűnésének területére esik): *asztwo ~ asztā* 44 adat, 67%; *asztal* 21 adat, 33%; — *asztworu ~ asztāru* 66 adat, 82,5%; *asztārul* 2 adat, 2,5%; *asztalru ~ asztalrul ~ asztalról* 12 adat, 15%; — *asztwoná ~ asztāná* 47 adat, 78%; *asztalná ~ asztalnál* 14 adat, 22%; — *asztwotu ~ asztātü* 55 adat, 75%; *asztaltul* 18 adat, 25%; — *asztwoho ~ asztāho* 43 adat, 75%; *asztalho* 14 adat, 25%.

A kötőhangzóval kapcsolódó toldalék azonban inkább az *l* végű tőhöz járul (itt a legészakibb 1–3. kutatópont adatait kihagytam a statisztikából, mert ezekben a községekben az *-n* határozórag csak az *l* végűhöz járulhat): *asztwon* 29 adat, 45%; *asztalon* 35 adat, 55%.

A legerősebb, még ma is szinte 100%-os az *l* eltűnése a *-ból, -böl, -tól, -töl, -ról, -ról, -nál, -stul, -stül* határozóragokban: *házbu, kerbü, faltu, rëggiëtü, arru, fiüödrü, firná* 'férjnél', *ruhástu, fenekestü*; az *ëgyedü, körübelü, bellü, föllü, kívü, allu, hátu, wkor* határozószókban; a *mögü, niëkü, körü, felü, elü* névutókban. Ezt bizonyítják a Nyatl. térképlapjai is.

Bük közvetlen környékén az *A*) mező nyugati és délnyugati részén egyetlen olyan adatot sem találtam, amelyben megmaradt volna e határozóragok végén a szótagzáró *l*. Ugyancsak a Nyatl. térképlapjai alapján látjuk azt is, hogy az *el, föl* igeekötőkben (*emént ~ elmént; főir ~ fölir*), a *-val, -vel* határozóragokban (*hamuva ~ hamuval; kiéssé ~ kiéssel*), az alanyi ragozás kijelentő mód jelen idő egyes szám második személyének *-l* ragjában (*észő ~ észöl; uvaso ~ uvasol*) az ingadozások nemcsak köznyelvi hatással magyarázhatók, hanem azzal is, hogy Bük az e típusú *l*-es és *l* nélküli alakok határterületén található. Tőle délnyugatra az *l* nélküli, északkeletre az *l*-es alakok járatosak.

7. A fentiekben megpróbáltam körülhatárolni a szótagzáró *l* eltűnésének, illetőleg megmaradásának egyes tipikus eseteit a büki nyelvjárásban. Hangsúlyozom, hogy minden puszta leírás, a tények rögzítése. Nem vizsgáltam azokat a történeti okokat, amelyek a leírt helyzet kialakulásához vezettek. Szinkron vonatkozásban is — az eddigi közleményekhez hasonlóan — csak egyes grammatikai kategóriákat használtam fel okfejtésre, magyarázatra, csoportosításra. Nem kutattam mélyebb, rendszerbeli összefüggéseket. SZÉPE GYÖRGY például egy beszélgetés során a tőszóban, igék végén megmaradó *l*-et azzal indokolta, hogy a magyar nyelv igei morfémái általában mássalhangzóra végződnek, csak nagyon kevés magánhangzóra végződő igénk van. — Egy bizonyos: több részletes leírás birtokában biztosabban következtethetünk majd e bonyolult jelenségrek mind történeti, mind rendszerbeli okaira.

BALOGH LAJOS

A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban

1. A szótagzáró *l* asszociatív hatásai és kiesése nyelvjárásaink egyik jellemző sajátossága. S ámbár nyelvjáráisleírásaink mindkét jelenségről említést tesznek, a szótagzáró *l* problematikájának egy nyelvjáráson belüli részletes tárgyalására mindeztideig nem került sor. Pedig e tárgykörből két kitűnő tanulmány rendelkezésünkre áll: DEME LÁSZLÓÉ a magyar nyelvjárások anyaga alapján a szótagzáró *l* asszociatív hatásait és eredetüket vizsgálja és fontos megállapításokat tesz e jelenségek nyelvföldrajzáról, (Az *l* asszociatív hatásai és eredetük: Pais-Eml. 89—95), IMRE SAMUÉ pedig a felsőőri nyelvjárási szótagzáró *l*-je kiesésének eseteit foglalja rendszerbe (A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásiában: MNY. LXI, 368—74). Közleményemben az *l* kiesése és asszociatív hatásai tekintetében egyaránt fontos, e jelenségek gócéban elhelyezkedő nyelvjárási, a rábaközi Mihályi szótagzáró *l*-jének kiesését és asszociatív hatásait vizsgálom. Az *l* kiesésének eseteit IMRE szempontjai szerint csoportosítom, azért is, hogy biztosítsam az anyag összehasonlíthatóságát.

2. A szótagzáró *l* kiesése:

1. A szótagzáró *l* szó belsejében: A) Rövid magánhangzó + *l*: a) *a l* típus: *uóma, szuóma, tuóp, uósuó, uókuszik, uókúómos*; de: *halk, valcér, half, alkalom, Balf* (hn.). — b) *e l* típus: *bēsüö, ē, ēsüö ~ bēsüö, ié, iésüö, nyéüv*; de: *selmét*. — c) *ē l* típus: *pélva, Élza*. — d) *o l* típus: *búoha, búót, fúót, gyúocs, húód, húónap, húót, kúóbász, kúódis, uócsuó, uódal, uódd, uótalom, uótt, uóvas, púóc, túódd, vúót*; de: *ovad, dúgos, dúgozik*. — e) *ü l* típus: *büócsüö, fúüö, gyüümüöcs, kúüöcsön, kúüöddök, üüött, tüüött, vüüögy 'kelés belső része', szemüöcs, züüö, kúüökezik, fúüösüö*; de: *föhlüö, tölgy, bölcs, völgy 'Tal'*. — f) *u l* típus: *túsüó, mútkor, múdba*; de: *kujcs*. — g) *ü l* típus: *kúsüö, küü*; de: *üüddöz*. — h) *i l* típus: *gyiküüödik*; de: *sziva*. — B) Hosszú magánhangzó + *l*: a) *á l* típus: *ámodik, átolános, átollábo, kijátt, mávo, száko, táco, vátt*; de: *áld, málnó, bálnó*. — b) *é l* típus: *nékünn*; de: *püüdda*.

2. A szótagzáró *l* szó végén: A) Rövid magánhangzó + *l* egy szótagú szavak végén: *bal, col, csal, gyell, hal, hel, húöl, kel, nyal, nyel, öl, tul, hall, hull, köll, vall*. — B) Rövid magánhangzó + *l* több szótagú szavak végén: *anygyal, bival, emel, fijatal, karfijol, köböl, ököl, taval, hitel, máhel*; de: *kazüó, uóüó, asztüó, fijatüó, aküó, bagüó, Kárüó, tengüö, törküö*,

sind^uő, messz^uő, pint^uő; — rëggë, szíjjë ~ rëgg^é, szíjj^é. — C) Hosszú magánhangzó + l főnevekben: bál, biél, nyál, nyⁱél, nyul, ^uöl, szⁱél, tál, tiél, váll; de: di, fié, fërtá, kirá, Mihá, Sörti (Sörtély). — D) Hosszú magánhangzó + l igékben: fil, hál, il, csinyál, utál, zabál, kapál. — E) Az -l képző szövégen: aszal, hizlal, vasal, nyakal, fülel, gyomrul, legel, kezel, termel, ügyel, vüsel, inékül, versül, ebídul, gondol, harcul, gürcül. — F) Az -l rag szövégen: ész^uő, níz^uő, tész^uő, éttié, vëttié, niszⁱté, hosztá, énni, inná, hozná. — A -ból, -böl; -tól, -töl; -ról, -ról határozóragok következetesen -bú, bú; -tú, -tú; -rú, -rú; ebbú, házbú, fátú, kertú, arrú, merrú; a -nál, -nél -ná ~ -né: házná, firné; ingadozik a -val, -vel: avv^uő, evvé; avvá, evvé. A határozószók közül: allú, bellú, föllú, hátú, akú (alól), kívú, tull, hun, nékiinn.

3. Toldalék előtt és összetételekben: A) Főnevekben: egy szótagúak: fiébe, biézsir, fiéház, fiészoknya, ^uószⁱél, fi^uőszⁱél; de: dilután, bálbo, nyⁱélre, nyulba; több szótagúak: aszt^uóra, kaz^uóra, aszt^uófija, műhⁱébe, ifiékor; de anygyalhaj, köbölgyö. — B) Igékben: cs^uót, ny^uót, f^uót, h^uót, h^uógat, ^uótat, kⁱét, nyⁱét, legⁱét, ádogá, fitem, nyúkász, hizl^uónyi, vs^uótad, viúsⁱéné, ász, csinyász, pipágot, szemetűsz, inékünek, versühecc, ^uód még, ötek, tünám, elin^uótam. — C) Határozószókban: el^uőrú, föllúrú, hátúrú, túrú, bellüre; de: belüllö, elüllö, mellüllö.

3. Röviden összefoglalva:

1. Szó belsejében a rövid magánhangzó + szótagzáró l kapcsolata az adatok zömében, ^uő, ^uő, ié diftongusban, illetőleg hosszú magánhangzóban (*ā, ē, ú, ū*) realizálódik. — 2. Szó belsejében a hosszú magánhangzó + szótagzáró l kapcsolatában az l általában hiányzik. — 3. Szövégen a rövid és a hosszú l mindig megmarad, függetlenül attól, hogy az ige egy vagy több szótagú-e, hogy rövid vagy hosszú magánhangzó áll-e a szóvégi l előtt (de köll ~ k^uő). — 4. Szövégen névszókbán, egy szótagú szavakban rövid magánhangzó után mindig megmarad az l. Hosszú magánhangzó után fele-fele arányban megmarad, illetőleg pótlónyúlással kiesik. A jászu és a ráspu az l eltűnéses nyújtó hatásával keletkezett hosszú magánhangzók analogikus visszarövidülései. — 5. Szövégen az -l képző mindig megmarad. — 6. Szövégen az -l igei személyrag és a testesebb névszóragok l eleme pótlónyúlással mindig kiesik. — 7. A határozószókban, illetőleg névutókban a tull kivételével az l pótlónyúlással kiesik. Csak -n végződéssel fordul elő a hun 'hol', néé-künn 'nélkül'.

Toldalék előtt: 1. Névszókbán todalék előtt az l úgy viselkedik, mint abszolút szövégen: amely szóban az l nem tűnik el szóvégen, megmarad todalék előtt és összetételben is. — 2. Igékben pótlónyúlással mindig kiesik. — 3. A határozószók ragos alakjaiban az l kiesik, birtokos személyragok előtt azonban geminálódik. — 4. A töveknek a todalékok előtti viselkedése a gyújtott anyag alapján nem foglalható szabályokba.

4. A szótagzáró l asszociatív hatásai:

A szótagzáró l-nek Mihályiban nyújtó, zártabbá tevő és labializáló hatása van. Az l azonban csak kiesve nyújt, egyébként zártabbá tesz és labializál. E hatások (mindhárom) együtt is jelentkezhetnek.

1. Az l kiesik — minden esetben nyújt: A) Csak nyújt: *al > ā, el > ē* (csak todalékban, tehát szövégen: avvā, jobbā, kezeddē), *ol > ^uő* (f^uót, hoz^uő), *öl > ^uő* (k^uődők, fi^uősz^uő), *ul > ú* (tús^uő, harcú), *ül > ū* (kūd, inékū), *il > i* (gyikul^uódik). — B) Zártabbá tesz (alsó nyelvtállású magánhangzókat) és nyújt: *al > ^uő* (^uóma, t^uóp, sz^uóma, avv^uő), *el > ié* (biés^uő, iés^uő, nyⁱév, evvé). — C) Labializál (csak szövégen) és nyújt: *él > ^uő* (sind^uő, vind^uő, teng^uő; igékben az -l igei személyrag: szerz^uő, nyes^uő, tecc^uő). — D) Labializál, zártabbá tesz és nyújt (az -l igeképző, todalék előtt kiesve): *él > ū* (versünek, keresztütek, kerepünének, rendűvő).

2. Az l nem esik ki: A) Labializál: a) az -l igei személyrag: *él > öl* (szerzöl, teccöl, keresöl; megjegyzendő, hogy a szerz^uő, tecc^uő általánosabb !); b) tőszavakban: *él > öl* (föl,

föl-, fölhűb, fölleg, fölösleg, köll, köllemes, kölletlen, öltg, öliqüil: 1. MNy. LXIII, 106.) — B) Zártabbá tesz (az *l*-igeképző): *ol > ul* (táncul, lohul, harcul, tapsul) *öl > ül* (dörömbül, csörömpül, dörgül). A *fájzul, házul, nyársul, szábul, tábul, tárgyul* szavakban a zártabbá válás kettős jelenség: első fokát (*házul > házol*) az *á* utáni *o*-zás eredményezte; az így létrejött igealak a *táncol : táncul, sáncol : sáncul* stb. analógiájára: az *l* hatására vált még zártabbá. — C) Labializál és zártabbá tesz (az *-l* igeképző): *él > ül* (*versül, kelepiül, kérésztül, csiripiül, rëndül*).

4. E r e d e t ü k.

A szótagzáró *l* kiesésének és különböző asszociatív hatásainak az eredete az *l* vokalizálódásában keresendő. Nyelvtudományi irodalmunkban ez a magyarázat (l.: BENKŐ: I. OK. VII, 518, MNy. XLIX, 457, LI, 330, LII, 200, Nyjtört. 79; DEME: I. OK. VII, 534–5, Pais-Eml. 89–95, NyAtl. 274) elfogadottnak tekinthető. — Az alábbiakban ezzel kapcsolatban a tőlem vizsgált anyag alapján néhány észrevételt teszek.

Induljunk ki a tényekből: ma a vizsgált nyelvjárásban: 1. az *l* kiesve mindig nyújt; 2. kiesve az alsó nyelvállású magánhangzókat, de csak azokat zártabbá is teszi; 3. az alsó nyelvállású magánhangzó + *l* kapcsolatnak ma két realizációja él: a) nyúlás; b) zártabbá válva nyúlás. — Hogy magyarázandó ez? A kétféle realizáció a következő: $al \begin{matrix} \nearrow^{uó} \\ \searrow_{\bar{a}} \end{matrix}$ és $el \begin{matrix} \nearrow^{ié} \\ \searrow_{\bar{e}} \end{matrix}$. Meg kell jegyezmem, számunkra nem az fontos, hogy az egyik realizáció diftongusos (a Rábaközben ugyanis minden középső nyelvállású hosszú magánhangzó — az *i*-zés eseteinek kivételével, l. Nyr. XC, 76 — diftongusban realizálódik), hanem az, hogy a két realizáció között egy fok nyíltságbeli különbség van. Az *l* pótlónyúlásos kiesése megmagyarázza az *al > ā, el > ē, ol > uó, il > í* stb. sort, de ez a sor egyszersmind — éppen a nyelv rendszerszerűsége következtében — fölöslegessé tette volna és teszi az *al > uó, el > ié* realizációt. Az *l* pótlónyúlásával az *al > uó, el > ié* realizáció nem magyarázható. Jól magyarázható viszont, ha az *l* vokalizálódásából indulunk ki (ennek meggyőző, részletes kifejtését l. DEME: Pais-Eml. 89–95): az *l* vokalizálódásával létrejött diftongusok a más eredetű diftongusokkal együtt a nyelvjárás *al > au > ou > ó > uó*, illetőleg *el > ej > ej > ej > é > ié* fejlődési irányát követték, s így jöttek létre az *uóma, nyílév*-féle alakok. Az *l* eltűnéses nyújtó hatása az *l* vokalizálódásával kialakult rövid magánhangzó + *l* kapcsolatnak hosszú magánhangzóval fennálló kapcsolatából vonódott el: az *ēmēnt, avvā*-féle alakulatok már ez új szabály produktumai, tehát az *iēmēnt, avv^{uó}*-félékhez képest másodlagosak. Az *l* eltűnéses nyújtó hatása az *al, el* szótagban, éppen azért, mert az *l* vokalizálódásnak ez volt a törzse, nem is érvényesült, érvényesülhetett teljességgel, ahogy a középső és felső nyelvállású magánhangzó + *l* kapcsolatban. Szó belsejében a velaris soron ugyanis még ma is csak *uóma, sz^{uó}ma, t^{uó}p* van, és sohasem *āma, száma, tāp*; szóvégen mindkettő előfordul, a nyúlásos realizáció azonban csak toldalék előtt és toldalékban: *aszt^{uó}, kaz^{uó}, fíjat^{uó} (asztā nincs!), kazāra, usztātū, luvā*. Az pedig bizvást állítható, hogy a szóbelseji helyzet volt az eredeti, mert ez állandó a szóvéggel szemben: nem zavarja az esetleges paradigmaticus változás. A palatalis soron már minden helyzetben előfordulhat mindkét realizáció: *iēmēgy : ēmēgy, kēének : kēnek, rēggé : rēggē, evv^é : evvē*: az analógia itt kiteljesedett, de a korábbi megoldást még nem szorította ki. Az *el* hangkapcsolatnak a múlt század második felében mindkét realizációja megvolt (Nyr. X, 266), a századelőn pedig már a pótlónyúlásos realizáció volt általános (erre l. ZSIRAI MIKLÓS megbízható tájsozokölzését: MNy. IX, 425–9, 464–5). Az *al* hangkapcsolatnak a múlt században még csak *ó*-s (*uó*) realizációja élt: „Föltűnő, hogy habár nyílt *e*-nek nyílt *a*, zárt *é*-nek zárt *o* felel meg, nyújtott *é*-nek mégsem nyílt *á*, hanem *ó* a mély hangú társa. Az *á* [*f* = *ā*] hangot nálunk nem használják.” (CSAPODI: Nyr. X, 266.) A két realizációs típus használatában ma figyelemre méltó gene-

rációs különbségek vannak: megfigyelésem szerint az *émént*, *k'ének*, *kez'ének*, *avv'ó*, *evv'é* csak a legidősebbek beszédében hallható; a második generáció nyelvhasználatában nagy fokú az ingadozás; a fiatalabbak csak az *émént*, *kezének*, *evvē*, *avvā*, *kazāra*, *asztātū*-féle alakokat használják: az *l* eltűnéses nyújtó hatásának a rendszere kiteljesedésben van.

E. ABAFFY ERSZÉBET szerint Sopron megyében az *al* > *ol* > *ó* fejlődés lehetett általános (Sopron megye nyelve a 16. században 197). A fentiek: a szinkrón nyelvi variációk illetén diakrón viszonyba állíthatósága értelmében lényegesen meggyőzőbb az *ul* > *ay* > *oy* > *ó* fejlődési sor. Ezt támogatja a palatalis sor tanúvallomása is: a záródás általában együtt jár a labializációval; az *el* esetében azonban labializációról szó sem lehet; ha meg záródott volna (*el* > *él*), akkor együtt fejlődött volna a többi *él* szótaggal, márpedig ez kivétel nélkül *él* > *öl* > *ő*-t eredményezett és sohasem *ét* (l. E. ABAFFY: uo.). Éppen ezért az *el* hangkapcsolat esetében az *el* > *eü* > *eĵ* > *ĕ* fejlődési sor felvétele megokolt. S mivel a palatalistól nem választható el a velaris sor sem, ez egyszersmind az *al* > *ay* > *oy* > *ó* fejlődési sort is bizonyítja, de legalábbis valószínűsíti.

KISS JENŐ

SZEMLE

A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig

1. Jelen összefoglalásunk folytatása a MNy. LIV. évfolyamában (574—91) megjelent áttekintésnek, mely a hangtörténeti kutatásokat 1945-től 1957-ig mutatta be. Az összegezés szempontjai megegyeznek a korábbi szemle elveivel: először az elméleti módszertani kérdésekkel foglalkozó tanulmányokat ismertetjük, s utána térünk át a hangtörténeti korszakoknak megfelelően az egyes nyelvi tényeket tárgyaló cikkek feldolgozására. Az ismertetés — a korábbi szemléhez hasonlóan — csak azokat a tanulmányokat gyűjti össze, melyek a magyarság önálló életének kialakulásától, tehát az ősmagyar korszaktól kezdve a XVI. századig terjedő időközön belül felmerülő hangtani kérdésekkel foglalkoznak. Az utóbbi cezúra megválasztása ugyan önkényes, de megokolja az a nyelvi tény, hogy míg e századig a hangtani változások nyelvjárási szinten mennek végbe, ettől kezdve vizsgálatuktól nem szakítható el az egyre erősödő, egyre tekintélyesedő irodalmi és köznyelv kialakulása, illetőleg léte. Ezért a XVI. századnál későbbi nyelvi jelenségekről majd egy másik összefoglalás ad számot.

2. Az elméleti problémák továbbra is a hangváltozások keletkezése és lefolyása, illetőleg a változások okai körül gyűrűznek.

A) KOVÁCS FERENC „A hangtörvény fogalmának kialakulása” című tanulmányában (MNy. LXII, 266—79) az újgrammatikus iskola létrejöttével, a tőle képviselt nézetekkel, elsősorban a hangtörvényre vonatkozó felfogásokkal s a körülötte kialakult vitákkal foglalkozik. Beszél arról, hogy milyen új kutatási lehetőségekre, illetőleg összefüggések feltárására irányította a figyelmet a „hangtörvény” fogalmának bevezetése, de szól arról is, milyen buktatókat rejtett magában, milyen hibás nézetek kialakulására vezetett.

KNIEZSA ISTVÁN az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről írt bírálatában (NyK. LX, 475—88) a hangtörvények kivételnélküliségét védi, s a BÁRCZI-féle tendencia-elmélettel szemben azt fejtegeti, hogy a sláv nyelvek bizonyossága szerint a hangváltozások nem szavanként mennek végbe. Ennek alapján ő a visszautítás létezését sem fogadja el, hanem minden ilyen esetben nyelvjáráskeveredésről beszél.

HAJDÚ PÉTER a nálunk többektől elfogadott tendencia-elméletet vallja, amikor a hangváltozásokat szabad (abszolút) és kötött (kombinatorikus) változásokra osztja,

s az előbbieket szabályos hangváltozásoknak vagy hangfejlődési tendenciáknak nevezi (Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp., 1966. 29).

B) A hangváltozások lefolyásával kapcsolatban BÁRCZI egy Kolozsvárt tartott előadásában (Néhány módszertani megjegyzés a magyar nyelvtörténettel kapcsolatban: NyIrK. III, 19–30) a következőket mondja: „Közismert jelenség az ellentétes erők küzdelme, s e küzdelem nyomán esetleg a szokásostól eltérő, kivételszerű alakulás. De az ellenkezője is gyakori, hogy egy-egy változás bekövetkezése nem egyetlen indíték eredménye, hanem egymástól független, de azonos irányban működő erők közös eredőjének tekinthető. Ilyen konvergens hatású tényezők működése magyarázza például a *gyékény*, *sárkány*, *bojtorjón*, *madár* stb. utolsó vagy a *gyűszű*, *kigyó*, *érdem* stb. első szótagában a magánhangzó-nyúlást.” Ennek egyik különös változata, amikor különböző eredetű, de rokon funkciójú elemek konvergens alaki fejlődés következtében egybeesnek és egymással elvegyülnek. Ilyen a *-di* kicsinyítő képzőnek *s*, *sz* után zöngétlenül *-ti* változata, mely keveredett az eredeti *-ti* kicsinyítővel, vagy a *-di*-ből palatalizálódott *gy*, melynek funkciója az eredeti *gy*-éhez állott közel.

FÓNAGY IVÁN terjedelmes tanulmányában (Hangváltakozás és hangváltozás: ÁltNyT. 5. sz. 123–53) a jelenben folyó hangváltozások vizsgálatának eredményeiből von le következtetéseket arra vonatkozóan, hogyan folytak le régen a hangváltozások. Az új változat kialakulásával nem tűnik el nyomtalanul a régi változat. A változatok gyakorisági eloszlása szavanként, egyénenként, társadalmi rétegeként, a beszélők neme és életkora szerint eltérő lehet. Így ő is arra a véleményre jut, hogy a hangváltozás a régi és az új változat(ok) harcaként fogható fel. Az alapváltozattól való alkalmi eltávolodás „jelentéstöbbletet” termel, sajátos hangulati értéket kölesönöz a változatnak; a változás során szükségképpen különböző értékű változatok jönnek létre; ugyanannak a változatnak más és más az értéke a különböző rétegek, korosztályok „nyelvjárásában”. A változat terjedését befolyásolja mindenkor stílári értéke, másfelől ez a stílári érték a változatok elterjedése vagy szűkebb térre szorulása következtében szüntelenül módosul. A hangváltozások éppen ezért a változatok (tág értelemben vett) jelentésváltozásaként fogható fel. Hangsúlyozza, hogy a hangváltozás nem tudatos, mivel a váltakozás elleplezi a változást, az egymást felváltó beszédhangok mint egymás mellett, egymással szemben álló, azonos fonemikus értékű, de különböző stílári információt tartalmazó változatok szerepelnek a változás folyamán.

E. ABÁFFY ERZSÉBET tanulmányában (MNy. LVIII, 20–7) egy tendencia létrejöttét figyeli meg: a Sopron megyei, hangsúlyos szótagokban bekövetkező labializálódást. Eredetileg minden egyes változásnak meghatározható oka volt, később ezek hatására spontán labializálódások is bekövetkeztek, vagyis a mennyiségi változások minőségi változásba csaptak át: létrejött a hangsúlyos szótagokra vonatkozó „független” labializációs tendencia.

C) A hangváltozások okait vizsgáló dolgozatok nyelven kívüli és nyelven belüli okokról beszélnek. MOLNÁR JÓZSEF (NytudÉrt. 58. sz. 156–61) a biológiai tényezők szerepére utal, amikor arról ír, hogy a magyarság a honfoglalás után szláv hatásra részokott a főtt ételekre, a tésztafélékre. Ezeket a régieknél könnyebben rágható ételeket már nem a hátsó 6–7–8-as őrlőfogakon, hanem előrébb, a 4–5–6-osokon rágták meg. Ez némiképp módosította a rágómozgást, majd másodlagosan a hangképzést is: az artikulációs bázis előbbre tolódott és némiképp nyíltabbá vált. „Ennek az életmódi változásnak . . . tulajdonítható elsősorban a velaris *ɟ* és *ɟ* kiveszése a magyar magánhangzórendszerből, a nyíltabb magánhangzók képzésére való hajlam, majd a továbbiakban a palatalis-labialis magánhangzók képzésére való hajlam.”

Fiziológiai tényekben keresi a hangváltozások egyik okát TÖRÖK GÁBOR (A Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967: 93–105), amikor a beszéd-

hangok antropológiai és anatómiai meghatározottságát vizsgálva megállapítja, hogy az életkor, a nem és az alkat különbözősége együtt jár az artikulációs bázis különbözőségével. Fontos tényezők a rassz-tulajdonságok is. A szerző számításai szerint a felső arc magassága egyenes arányban van a szápadlás mélységével. Honfoglaláskori leletek koponyaalkati és szápadlás-vizsgálatai alapján arra a megállapításra jut, hogy a korábbi középszeles és szélesarcú magyarságba idővel — tömegesen főleg a XII. századtól, de már hamarabb is — tekintélyes tömegű keskeny arcú rasszok vegyültek. Ezzel függhet össze véleménye szerint a nyíltabbá válás tendenciája.

KUBÍNYI LÁSZLÓ társadalom-történeti összefüggéseikben vizsgálva egyes nyelvi változásokat, a műveltség növekedésével s a társadalmi fejlődés okozta beszédírámfokozódással, valamint a magyar hangsúlyviszonyokkal hozza kapcsolatba a magánhangzók rövidülését és pusztulását s az önálló szavak formánssá válását (Magyar hang-történeti változások vélhető összefüggéseiről: MNy. LIV, 213—32).

GULYA JÁNOS (NyK. LXVI, 303—14) matematikai úton, a kombinatorika ismétléses variációinak ismeretében a hangrendszer változásaira vonatkozóan az alábbi következtetésre jut: „társadalmi, nyelvi szükségszerűségből egy adott formáció mellett növekszik a szavak száma, ez maga után vonja a hangrendszer elemeinek, a jelek számának a növekedését, ez viszont maga után vonja a formáció alakjának a megváltozását, ami ismét a jelek számának a változásához vezet”.

FÓNAGY előbb részletezett tanulmányában a hangváltozást irányító hatások között az egyes változatok népszerűségét, elterjedését befolyásoló társadalmi tényezőket is hangsúlyozza.

A hangváltozások lefolyását meghatározó belső nyelvi okok közül emel ki BÁRCZI néhányat kolozsvári előadásában (i. m.). A többi között kifejti, hogy a nyelvi elem funkciója befolyásolhatja a hangváltozásokat. Így annak ellenére, hogy a szóvégi magánhangzók lekopása általános érvényű, azok az *i-k*, amelyeknek funkciójuk volt (*kéri*, *nyári*), megmaradtak. A kicsinyítő árnyalat beleérzése tartotta meg oly soká a *-di* képző véghangzóját is. A funkció hatása jelentkezhethet úgy, hogy a hangváltozás következtében létrejött kettős alakok mindegyike megmarad. Ilyen a *láték ~ láták* illeszkedésel, vagy a *mondá ~ monda* rövidüléssel előállott alakgazdaság, mely funkciómegoszlásra vezetett. A funkciótól előidézett alakmódosulás jellemző példája, hogy az önállóságukat, szemantikai értéküket elvesztő, névutókká, kötőszókká vagy éppen raggá váló szavak hangtestükben is nagyfokú zsugorodást szenvednek. Így lesz *hozá-ból -hoz*, *neki-ből -nek*, *belen-ből -ben* stb. (Ez utóbbi jelenséghez hasonlót mutat ki a franciában HERMAN JÓZSEF „A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez” című tanulmányában: ÁltNyT. 5. sz. 165.)

PAPP ISTVÁN is figyelmeztet arra, hogy a hangtani változások vizsgálatakor a hangváltozások funkcionális okait is fel kell deríteni. A tővégi vokálisokkal kapcsolatban hangsúlyozza „a fonetikai alkat és a funkcionális szerkezet egymásra utaltságát, szétbonthatatlan egységét, összeszövődöttségét. (MNy. LIX, 393—408.)

BALÁZS JÁNOS is a funkció szerepét látja abban, hogy a tőle tővégi vokálisnak tartott *a*, *e* hangok az *árva*, *fecske*, *hagyma*, *hangya*, *vejsze*, illetőleg az *árpa* és *gyertya* típusú szavak végéről nem koptak le: eltűnésük ugyanis kellemetlen mássalhangzótorlódást okozott volna (ÁltNyT. 5. sz. 7—39).

A hangváltozások okairól szólva BÁRCZI (i. h.) kiemeli az emfázis szerepét, úgyhogy mai nyelvünkben ezzel magyarázható az *ó > ou*, *ö > eü* stb. diftongálás vagy a zárt *é* helyett való *e* ejtés egyes nyelvjárásokban.

Az érzelmeik hangos kifejezésére és az érthetőségre való törekvést FÓNAGY is a hangváltozást elindító és a hangváltozás menetét meghatározó oksági tényezők között említi. Ő is, BALÁZS is figyelembe veszik az ökonómiára való igyekezetet. (ÁltNyT. 5. sz. 123—53, illetőleg 7—39.)

BENKŐ LORÁND a hangsúly hangmódosító hatásáról ír (NytudÉrt. 17. sz. 84—5): „A keleti magyar nyelvjárástípusok nyelvállapotából világosan kihámozható, hogy a hangsúlyviszonyok a mai magyar nyelv életében is nem kis mértékben hatnak a hangképzésre, s mind mennyiségi, mind minőségi szempontból többféleképpen módosítják az artikulációt. A hangsúly, a nagyobb nyomaték kedvez a magánhangzók hosszú időtartamának, diftongálásának, nyílt és illabiális hangszínének: ezeket egyrészt megtartja, másrészt előidéz. A hangsúlytalanság, a kisebb nyomaték kedvez a magánhangzó rövid időtartamának, monoftongusos jellegének, zárt és labiális hangszínének: ezeket egyrészt megtartja, másrészt előidéz. Mindezek nemcsak szinkrón, hanem egyúttal diakrón jelenségek is, s nemcsak a leíró fonetika, hanem a hangtörténet számára is általános jelentőségük van”.

IMRE SAMU vizsgálódásaiból is hasonló jellegű eredmények adódtak (MNy. VIII, 11—27). Ő az *e* és *á* fonémák hangszínét vizsgálja a Dunántúl területén a Nyelvatlasz adatai alapján. Részben számokban közölt, részben térképre vetített anyagából a következők derülnek ki: az *e* nyíltsága az 1. szótagban a legnagyobb, kevésbé nyílt a 2. szótagban, majd abszolút szövégen, s legkevésbé a harmadik szótagban. Az 1. szótagban levő *e* átlagos nyíltsága a 2. szótagban levőéhez viszonyítva nagyobb, mint a 2. szótagban levőé a 3. szótagban levőhöz viszonyítva. Az *á* viszont a kutatópontok zömében hangsúlyos helyzetben zártabb, mint hangsúlytalanban.

Ugyancsak IMRE tesz több fontos megfigyelést a hangváltozások lefolyásával és okaival kapcsolatban, amikor a Bécsi Kódex helyesírását vizsgálja (NytudÉrt. 43. sz. 54). Vizsgálódásai azt mutatják, hogy a nyelvünkben lefolyt *ě* > *e* nyíltabbá válásban a hangkörnyezetnek jelentős szerepe volt (a *tőben* levő *ě* konzerválta a hangot, az *e* elősegítette a változást). Mutatják továbbá azt is, hogy a nyíltabbá válás még a hasonló szerkezeti felépítésű egyedekben is más-más intenzitással folyt le, s ebben minden bizonnyal szerepet játszott a szó elszigetelődése a nyelvet beszélők tudatában a szócsalád többi tagjától, a szó gyakorisága a nyelvhasználatban stb.

KÁLMÁN RÉLA (MNy. LXI, 385—98) a hangváltozásokat a nyelv rendszerszerűsége alapján, a fonémarendszer egészét tekintetbe véve vizsgálja, s megállapítja, hogy minden nyelv fonémarendszere egyensúlyra és szimmetriára törekszik. Ha az egyensúly valamely hangváltozás következtében megbomlik, akkor ez a labilis állapot úgy egyensúlyozódik ki ismét, hogy a rendszerbe nem illő hang eltűnik, vagy egy más fonémába beleolvad. Az is megtörténhetik azonban, hogy addig keletkeznek újabb és újabb hangok, míg az új rendszer szabályosan ki nem egészül, és a fonémák új rendszerré nem kerekednek ki. Idegen nyelvből csak akkor vesz át valamely nyelv új fonémát, ha annak üres helye megvan fonémarendszerében, és ha fonetikailag (variánsként) létezik, tehát már eleve potenciális fonéma. Ezeket az elméleti következtetéseket igazolja a finnugor mássalhangzók fejlődése. A finnugor alapnyelv mássalhangzórendszere viszonylag szimmetrikus, kiegyensúlyozott volt. A hangok képzésmódja egyben meghatározta a zöngességet is. A zöngés-zöngétlen korreláció hiányzott. A magyar mássalhangzórendszerben a forradalmi változás a szóbelseji *b*, *d*, *g*, *z* kialakulása okozta. Így kialakult ugyanis egyrészt az explozíváknál és az affrikátáknál a zöngés-zöngétlen korreláció, másrészt ez a változás a visszaható zöngés asszimiláció útján megteremthette valamennyi réshang és affrikáta zöngés párját is. A zöngés asszimiláció akkor fejthette ki igazán hatását, amikor a szavak hangszerkezete megváltozott a magyarban, mikor a tővégi magánhangzók lekoptak, és számos többeljei magánhangzó kiesett, tehát az ómagyar kor első felében (XI—XIII. század). A mai magyar mássalhangzórendszer ismét kiegyensúlyozott és harmonikus, a zöngés-zöngétlen korreláció kiteljesedett. KÁLMÁN a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. évi közgyűlésén tartott megnyitó előadásában ezt az elvet magánhangzórendszerünk alakulásában is kimutatta (Vö. MNy. LXIV, 5—8; de ez a kötet már nem tartozik szerzőnk időkorébe).

A hangváltozásokkal kapcsolatban BÁRCZI vet fel korábban említett előadásában egy eddig nem vizsgált szempontot: nincs-e valami összefüggés a hangváltozások intenzitása, hatékonysága és érvényességük időtartama között. Egyes jelenségek arra mutatnak, mintha fordított arányosság állana fenn közöttük. Például a szövégi rövid magánhangzók eltűnése, mely általános érvényű, kb. 300 év alatt pergett le, a labialis utótagú kettőshangzó egyszerűsödése a XII. század végétől a XIV. század közepéig stb. Ezzel szemben például a $l > ly$ palatalizálódás a korai ősmagyarától mindmáig ható erő, noha általános érvényűvé sohasem tudott válni.

D) A hangváltozások lefolyásának eredményeként létrejövő új hang jellege szempontjából HAJDÚ a hangváltozások két nagy csoportját különbözteti meg: a fonetikai és a fonematikai jellegű hangváltozásokat. A fonetika síkján marad a hangváltozás, ha az allofónoknak a fonémán belüli eloszlását nem érinti. A fonetikai változás ilyen esetekben bármennyire is nagyfokú, a fonéma viszonya a nyelv többi fonémájával érintetlen marad. A hangváltozások másik nagy csoportjában új fonémák jönnek létre a folyamat eredményeképpen. Vannak olyan fonémaváltozások is, amelyek nem eredményeznek a fonológiai rendszerben változást, minthogy mind a régi, mind az új fonéma korábban is tagja volt a rendszernek. Megtörténik az is, hogy az egyszerű fonetikai változások fonologizálódnak. Máskor két önálló fonéma ellentéte defonologizálódik, s közülük az egyik — ha megmarad — a másik allofónjaként él tovább. (Bevezetés az uráli nyelvtudományba 27—32.)

E) Végül BÁRCZI hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyelvi változásokat, köztük a hangváltozásokat is objektív szempontok alapján lehet és kell értékelni. Elemezni kell a nyelv hangzását, hangállományával összefüggő kifejező erejét, merőben esztétikai tulajdonságait is (MNy. LXII, 129—34). Ő maga meg is teszi ezt új könyveiben: „A magyar nyelv életrajza”-ban és a BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR-féle „A Magyar nyelv történeté”-ben, amikor minden korszak hangváltozásainak bemutatása után a korszak végére kialakult fonetikai-fonológiai rendszert esztétikai szempontból is felméri.

3. A módszertani problémákat felvető tanulmányok sorát PAIS Dezsőnek egy megjegyzésével nyitnám meg, melyet Szer című munkájában a szórványokra vonatkozóan tesz: „mint sok szórvány esetében, rájuk nézve is ér: hogy világhatásnak, előbb őket kell megvilágítani, mégpedig a későbbi keltű anyag segítségével” (NytudÉrt. 30. sz. 52). Ha az utóbbi tíz év hangtörténeti munkáin végigtekintünk, azt hiszem, az a szomorú tapasztalatunk, hogy szórványemlékeink feldolgozásával adósak maradtunk.

Az előbbieken már részletesen ismertettük BÁRCZI kolozsvári előadását, mely módszertani szempontból azért jelentős, mert benne a magyar nyelvtörténetnek és a nyelvjárások történetének néhány olyan törvényszerűségét, illetőleg magyarázati elvét gyűjti csokorba, amelyek tanulságait érdemes más nyelvek történetéből, életéből leszűrt megállapításokkal összevetni, mennyiségi és minőségi párhuzamba állítani, belőle a különböző népek gondolkodástípusainak fejlődésére következtetéseket levonni.

BENKŐ — egyébként a tőlem feldolgozott időszakot már meghaladó — tanulmánya (NyK. LX, 11—6) elején osztályozza és definiálja a regresszióknak, illetőleg bizonyos esetekben reciprocitásnak, hiperurbanizmusnak nevezett jelenséget, amely gyakran magyarázati elvül is szolgálhat. A visszaüteseket létrehozó nyelvi helyzet többféle összetevő eredménye lehet, s e különféle helyzetből többféle út vezet kifelé. Ennek megfelelően a visszaüteseknek két fő- és több altípusát lehet megkülönböztetni. A valódi visszaütes esetében a hangfejlődésnek közvetlen etimológiai alapja van: a kérdéses szó kiejtése a régi és az új alak közti ejtésbeli ingadozás után a régi kiejtéshez tér vissza, de lényeges, hogy a kettős változás ugyanannak a nyelvi, nyelvjárási típusnak a belső életében menjen végbe. A téves visszaütes körébe azok az esetek sorolhatók, amelyekben

a hangfejlődésnek nincs szorosabb értelemben vett etimológiai alapja: a kérdéses szó korábban nem tartozott abba az alcsoportba, amelybe később analógiás hatások belesodorták, így azelőtt nem is volt olyan kiejtésű, amilyenné a visszafelé történő hangváltozások során lett. Az ide tartozó szavak tehát az egyes hangtörténeti változások során keletkezett hangtani ingadozások ráhatására fordított irányú hangfejlődéssel kapták meg kettős formájukat, majd állandósult a bennük újnak, de analógiás környezetükben réginek számító alakjuk. A téves visszaütésnek két típusát különbözteti meg: 1. Vannak, amelyek a nyelvfejlődés során spontánul, a nyelvi normajelenségektől függetlenül, azoknak többé-kevésbé szándékos, tudatos alkalmazásától mentesen alakultak ki. 2. Mások a beszélő vagy író nyelvi tevékenysége szempontjából bizonyos mértékben szándékosnak, tudatosnak vagy legalább is félig tudatosnak tekinthetők. Itt egy többé-kevésbé szilárd nyelvi norma: a beszélt nyelvben a köznyelvi norma, az írott nyelvben az irodalmi norma játszik döntő szerepet.

A reciprocitás jelenségére PAIS mutatott rá először (Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában: MNyTK. 78. sz. 14), s most is tőle idézhetünk példát az alkalmazására. „Az *úr*, valamint a *bő*, *győ* és *bán* méltóságjelölőink szó- és társadalomtörténetéhez” című tanulmányában (NytudÉrt. 38. sz. 82–123) az eredeti *bajan*-nak *Bahan* változatát azzal magyarázza, hogy gyakori eset volt ebben az időben, hogy a finnugor vagy török szavak szóbeljébe γ -it j váltotta fel. Az ilyen esetekben lejátszódó $\gamma \sim j$ váltakozás folyamányaként fellépő megzavarodása a nyelvérzéknek felidézhetett olyan eseteket is, amelyekben a j hang γ -vel, illetőleg h -val cserélődött fel. Így keletkezhetett a *bajan*: *Bajan*-nak *Bayan* vagy *bahan*: *Bahan* változata (i. h. 102).

Sok dolgozat foglalkozik a szinkronia és a diakronia egymásrautaltságával, azzal, hogy a helyes nyelvészeti kutatásban egyik vizsgálati mód sem lehet el a másik nélkül, hanem a két vizsgálat szintézisét kell megvalósítani.

FÓNAGY (NyK. LXVI, 315–30) ennek kapcsán a hangváltozásokra vonatkozóan a következőket állapítja meg. Amikor a kiejtési szótárakban változatokat tüntetnek fel, ezek a szinkroniában tapasztalható változás egyes láncszemei. A stabil fonémák a beszédben különböző változatokban jelennek meg. A dekódoló a konkrét hangban felismeri a fonémát, egybeveti az ideális realizációval, megállapítja az eltérést, megkeresi az eltérést okozó tendenciát, s így értékeli a hallott hangot. Így a hangok dinamikus változásait a szinkroniában is értékelni és érzékelni tudjuk.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok egész ötödik kötete (1967.) a szinkronia és a diakronia viszonyának van szentelve. A hangtörténet szempontjából BENKŐ tanulmánya lényeges. (FÓNAGYét már a hangváltozásokkal kapcsolatban ismertettük.) BENKŐ „Nyelvtörténet és mai nyelv” címen (i. h. 41–67) a szinkronia diakrón tanulságaival foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténeti kutatások egyik legfontosabb forrásanyaga a mai nyelv, illetőleg a mai nyelvjárások szinkrón rendszere, minthogy a szinkrón rendszer magában hordja a nyelv diakroniáját is. A szinkroniából levont diakrón következtetések módszerének egyik legfontosabb tényezője az összehasonlítás, az egyenmű, de különböző alaki és funkcionális variációkban jelentkező nyelvi elemek egybevetése. BENKŐ három területen mutatja be ezt a módszert: a) magának a nyelvi rendszernek a belső összefüggéseivel kapcsolatban; b) a szinkrón nyelvi variációk jelentkezésében; c) a nyelv területi tagozódásának problematikájában. A bennünket közelebbről érdeklő hangtörténeti változások közül a következőkről szól: A palóc területen s más perem- és szigetnyelvjárásban is a köznyelvi *á* helyén ejtett *ã*-féle hang különféle variációkban fordul elő. A szinkrón állapot alapján magától adódik a nyelvtörténeti következtetés: e hangelem záródó-labializáló fejlődés során alakult, mégpedig az *ã*-tól függő elhasonulásos jelleggel; kiterjeszkedése más helyzetekre már az analógia körébe vág. A szinkrón nyelvállapot és a nyelvtörténeti forrásanyag együttes vizsgálata ad módot

arra, hogy birtokos személyragozásunk *-unk*, *-ünk* ragja magánhangzójának történetét felgöngyölítsük. A ma előforduló *házunk*~*házonk*~*házonk*~*házank* változatok közül BENKŐ az utolsót tartja eredetinek, egyrészt a ragozási rendszer általában nyílt formái alapján (*házat*, *házak* stb.), másrészt mivel a variációk szinkrón területi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a nyílt formák a nyelvterület peremvidékein helyezkednek el. A finnugor tövéghangzók nyílt volta, valamint a nyelvmelékek nyílt és középzárt alakjai, végül a magyar hangsúlytalan magánhangzóknak zárt-labiális fő iránya ugyannerre valának. Végül a szinkrón nyelvföldrajzi helyzet alapján állapítható meg pontosan, hogy a mezőségi *a*-zás eredetileg *á* utáni szótagokban következett be hasonulás alapján, majd analogikusan előbb minden hangsúlytalan, végül minden hangsúlyos szótagban is érvényesült.

Ugyancsak BENKŐ ír tanulmányt „Új módszertani lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban” címmel (MNy. LVII, 401–13). A rövid múltra visszatekintő, de máris örvendetes eredményeket felmutató nyelvjárástörténet fejlődésének első szakaszában természetesen a nyelvjárástörténeti anyag dialektológiai szemléletének és értékesítésének a módszertani elveivel és gyakorlati megoldásával foglalkozott. BENKŐ tanulmányában arra figyelmeztet, hogy — hála a Nyelvatlasz rendkívül értékes gyűjtésének — ma már a mai magyar nyelvjárásokat is felhasználhatjuk nyelvjárástörténeti következtetésekre. Ezt a módszert nevezi BENKŐ „összehasonlító nyelvjárás-tan”-nak. Ezzel kapcsolatban néhány fontos, elsősorban a nyelvjárástörténetre vonatkozó módszertani megállapítást tesz. A mai nyelvjárások közül főképp azok a nyelvjárás-szigetek alkalmasak ilyen módszerű összehasonlításra, amelyek megfelelnek bizonyos követelményeknek. Közülük a legfontosabbak: a kitelepült részleg „anyanyelvjárásá”-ból való kiszakadásának nem szabad nagyon réginek lenni, mert az azóta végbement település- és népiségtörténeti mozzanatok már nem tisztázhatók; de másrészt nagyon új se legyen a sziget, mert akkor meg a nyelvi fejlődésnek a szükséges távlatai nincsenek meg. Lehetőleg helységekre vagy helységek szűkebb körzetére korlátozottan ismernünk kell azt a nyelvjárást, amelyből a kérdéses település kiszakadt, ugyanakkor a szóban levő településnek valóban szigetszerűnek kell lennie, mert csak így biztosítható a genetikailag ténylegesen azonos, egynemű nyelvi típusoknak az egybevetése. Fontos, hogy mind az anyanyelvjárásnak, mind a kitelepült részlegnek az elválás óta újabb települési mozzanatoktól nem zavart, illetőleg más nyelvjárástípusoktól nem túlságosan fölkevert nyelvi története legyen. BENKŐ az összehasonlító nyelvjárás-tan módszereinek alkalmazását a Nyelvatlasz jugoszláviai gyűjtésén mutatja be.

IMRE SAMU a Nyelvatlasz anyaga alapján statisztikai-matematikai vizsgálatot végez (MNyj. VIII, 11–27), s módszerével a nyelvi eredményeken kívül történeti-földrajzi-településtörténeti következtetéseket is le tud vonni.

4. Mielőtt a kifejezetten hangtörténeti problémák részletezésére áttérnénk, BENKŐnek még egy tanulmányáról kell beszélnünk. Ez a magyar nyelvtörténet korszakolásával foglalkozik. (MNy. LX, 137–45; ALingu. XVI, 239–50). BENKŐ az eddigi korszakolások összefoglalása és bírálata után, azokból értékelve és átvéve a helyes megoldásokat, új korszakfelosztást javasol. A korszakolás elvi alapjait három pontban határozza meg: A) A korszakolásnak a nyelv egészére kell vonatkoznia. B) Helyes, ha a korszakolás minél több tényező számbavételével történik, s ezek mindegyike alkalmazható a nyelv történetének minden szakaszára. C) A korszakolásban az első hely a nyelv külső történetét illeti; fontos tényező az is, melyik korszakban milyen lehetősége van a nyelvtudományi vizsgálódásnak. A nyelv belső története csak kevésbé alkalmas a korszakhatárok kijelölésére. Korszakolása a következő: 1. a magyar nyelv külön életének kezdete (kb. az i. e. X. század); 2. a honfoglalás (896.); 3. a mohácsi vész (1526.); 4. a felvilágosodás korának kezdete (1772.); 5. a felszabadulás (1945.). Ez a korszakolás tulaj-

donképpen a magyar korszakolási hagyomány egyenes folytatója, és — BENKŐ ide vonatkozó korábbi nézetei mellett — egy mozzanat kivételével megegyezik BÁRCZI-nak „A magyar nyelv életrajza”-ban adott nyelvtörténeti beosztásával is. BÁRCZI a felvilágosodással induló korszakot az 1948-i szabadságharccal két szakaszra bontja. Az egyetemi tankönyv a BENKŐ-féle felosztást alkalmazza. KNEZSA viszont egy korábbi cikkében helyesebbnek tartja a GOMBOCZ-féle, pusztán nyelvtudományi szempontú korszakolást (NyK. LX, 483).

5. A finnugor együttélés korszaka nem tartozik a szorosan vett magyar hangtörténet tárgykörébe, ezért csupán az utóbbi tíz évben megjelent legfontosabb összefoglalásokat sorolom fel.

BJÖRN COLLINDER, *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm, 1960. 416 l. UÓ., *An Introduction to the Uralic Languages*. Berkeley and Los Angeles, 1965. 167 l. WOLFGANG STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. 2. kiadás Berlin, 1964. 176 l. LAKÓ GYÖRGY, *A magyar hangállomány finnugor előzményei*: NytudÉrt. 47. sz. 1965. 66 l. GYULA DÉCSY, *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden, 1965. 251 l. HAJDÚ PÉTER, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Bp., 1966. 180 l. Számos jelentős tanulmány foglalkozik a finnugor hangállomány problémáival; ezek bibliográfiája jórészt megtalálható a fenti művekben.

6. Míg a finnugor kori magánhangzó-rendszer igen sok dolgozat tárgya, az ősmagyar korszak kutatóit elsősorban a mássalhangzók problémái érdeklik. A vokálisokkal kapcsolatban PAIS-nak egy — később újra tárgyalandó — tanulmányában tett megállapítását kell idéznünk, mely olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amelynek tanulmányozását mindeztideig elhanyagoltuk. Míg az ősmagyar kor mássalhangzóinak nyelvjárási különfejlődései ma már többnyire közismertek, addig szinte semmit sem tudunk a magánhangzók hasonló problémáiról. PAIS finn-permi egyezésekkel azt igazolja, hogy az *i*-ző és *ē*-ző nyelvjárási formák váltakozása már az ősiségben megvolt, a *šer* — *šor* hangrendkülönböztetés pedig már a finnugor korra tehető (Szer: NytudÉrt. 30. sz. 14).

GULYA JÁNOS (MNy. LXIII, 323—30, 462—72) finnugor szavaink *a* és *á* hangjait vizsgálja, s kimutatja, hogy az ősi magyar *á*-nak ősosztják **a*, a magyar *a* [á]-nak pedig ősosztják „nem **a*” a megfelelése, s ebből azt következteti, hogy az *á* magánhangzó párjának ugor (késő ugor) kori megléte kétségtelen. Kérdés, milyen volt a szóban forgó ősi (? elő-magyar) magánhangzók jellege. GULYA véleménye szerint a magyar *á* és *a* [á] között mutatkozó két releváns különbség közül a kvalitatív minden kétséget kizáróan, a kvantitatív pedig minden bizonnyal az ugor kor felbomlásakor már e magánhangzó meghatározó sajátja volt. Ezt a többi között azzal indokolja, hogy a finnugor (? elő-ugor) magánhangzó-rendszerből hiányzik az alsó nyelvállású velaris-labialis. Az ugor korban létrejövő új hang ezt a rendszertanilag üres helyet töltötte ki.

BÁRCZI „A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez” című tanulmányában (MNy. LVIII, 1—10; CommFURavila: SUST. 125, 11—26) a mássalhangzó-változások kronológiai egymásutánját ugor kori, valamint az ősmagyar kor legkorábbi szakaszában átkerült jövevényszavak vallatóra fogásával állapítja meg. A finnugor kori egyszerű zárhangok zöngésülése és spirantizálódása a rokon nyelvek tanúsága szerint a magyar nyelv külön életében ment végbe. *Ember* és *nemez* szavaink arra mutatnak, hogy a két jelenség közül először a zöngésülés következett be. A török *qotaŋ*~magyar *hattyú* megfelelése pedig arra is fényt derít, mikor történt ez a zöngésülés. Az, hogy ebben a szóban nem *z* van, hanem *t*, arra mutat, hogy a finnugor *t* az ugor korra már zöngésült, így a *qotaŋ* a finnugor szóközépi *tt* > ugor *t* típusú csoporthoz csatlakozott. Feltehető, hogy a *p* > *b*, *k* > *g* zöngésülés a *t* > *d*-vel párhuzamos volt. Minthogy a nasalis és zárhang kapcsolatoknak denasalizációval és zöngésüléssel keletkezett *b*, *d*, *g* fejleményei

nem eshettek egybe az előbbieken említett *b*, *d*, *g*-vel (hiszen akkor azoknak is spirantizálódniuk kellett volna), valószínű, hogy az előmagyar korban ezek még megőriztek valamit a nasalitásukból, tehát **b*, **d*, **g*-nek hangzottak. Ezt igazolja ugor kori jövevényünk, a török **qund*- ~ *m. hód*. Viszont a *harang* szó, mely nyelvünk önálló életének igen korai szakaszában honosodott meg, s melyben a török *η*-et *nq*-vel helyettesítettük — megtartotta az *ηg* hangcsoportot, s ez arra mutat, hogy ekkorra már a finnugor *ηk* az *ηg* ~ *g* fokok után nasalis elemét is teljesen elvesztette. Az így keletkezett **b*, **d*, **g* hangok ekkor sem eshettek egybe a zöngétlen hangzóközi zárhangokból keletkezett zöngésekkel, tehát az ugyancsak **b*, **d*, **g*-vel, mert akkor nem maradtak volna meg. Ebből következik, hogy erre a korra, tehát a magyar nyelv önálló életének legkorábbi szakaszára az intervokális egyszerű zárhangok spirantizálódása már befejeződött. Korai jövevényiszavaink vallomása tehát a következő kronológiai rendet támogatja:

finnugor	* <i>p</i> , * <i>t</i> , * <i>k</i> ;	* <i>pp</i> , * <i>tt</i> , * <i>kk</i> ;	* <i>mp</i> , * <i>nt</i> , * <i>ηk</i> ;	* <i>m</i> , * <i>η</i>
előmagyar	* <i>b</i> , * <i>d</i> , * <i>g</i> ;	* <i>p</i> , * <i>t</i> , * <i>k</i> ;	* <i>b</i> , * <i>d</i> , * <i>g</i> ;	* <i>b</i> , * <i>g</i>
korai ősmagyar	* <i>β</i> , * <i>z</i> , * <i>γ</i> ;	* <i>p</i> , * <i>t</i> , * <i>k</i> ;	* <i>b</i> , * <i>d</i> , * <i>g</i> ;	* <i>β</i> , * <i>γ</i>

Végül rámutat BÁRCZI arra, hogy a szókezdő zárhangok spirantizálódása nem lehet független a szóbeljei spirantizálódástól, hanem valószínűleg annak hatására, függő változásként indulhatott el.

BÁRCZI egy kisebb cikkében (MNy. LVI, 240—2) a finnugor szókezdő **p* hármas (*f*, *p*, *b*) megfeleléseit újabb, eddig a *p*, *b* különfejlődésekre fel nem vett példákkal szaporítja.

VÉRTES EDIT a finnugor **k* szókezdő kettős *h* ~ *k* magyar megfeleléseit vizsgálja (NyK. LXII, 7—21). „Minthogy egyetlen finn-permi nyelvben sem hasadt a szókezdő **k* palatális és veláris változatra — írja —, e folyamat viszont valamennyi ugor nyelv bizonyos nyelvjárásaiban bekövetkezett, így az ugor nyelvjárások egy részében legalább is már megindulhatott az a fejlődési folyamat, hogy a *k* ~ *k* szókezdetek fonetikai különbsége élesebbé vált, mint volt a finnugor alapnyelvben.” Elvben természetesen lehetnek *k* kezdetű, eredetileg is veláris hangrendű finnugor eredetű magyar szavak, megvizsgálva azonban a számba jöhetőket, VÉRTES egyetlen teljesen meggyőző etimológiát sem talál. Egy részük nem is finnugor eredetű, a finnugor szavakban található *k* szókezdetek pedig vagy a szó expresszív jellegével, vagy magyar nyelvjárásközi *k* ~ *h* váltakozással magyarázhatók.

(Folytatjuk.)

E. ABAFFY ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1968. június 18-án tartotta meg LXIV. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében.

1. A tárgysorozat első pontjaként NYÍRI ANTAL adott elő „A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben” címmel.

2. Az előadás után a külföldön tartózkodó Telegdi Zsigmond főtítkárral helyett Szathmári István, a Társaság titkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk felett ismét eltelt egy esztendő. 1967—1968 a Társaság életében éppen olyan közönséges munkás év volt, mint a többi, semmiféle kiemelkedő eseményről

nem számolhatok be. Két dolgot mégis a szokásos tárgyalási rendtől eltérően, mindjárt előljáróban megemlítenék, minthogy az egyik a nyelvtudomány területén jelent előrelépést, a másik pedig Társaságunk életét teszi bensőségesebbé.

A múlt évi közgyűlési beszámolóban említett terveknek megfelelően december 12-én a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében megrendeztük egynapos nyelvtudomány-történeti konferenciánkat, mégpedig minden szerényletség nélkül elmondhatjuk: sikerrel. BÁRCZI GÉZA elnöki megnyitója után BALÁZS JÁNOS tartotta meg a bevezető előadást: „A magyar nyelvtudomány története 1850-től 1920-ig” címen, majd a korreferátumok következtek a megjelölt hetven év magyar és finnugor nyelvtudományának a legkülönbözőbb területeiről. KÁLMÁN BÉLA „Budenz József munkássága”, TOMPA JÓZSEF „Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvitanítás”, BAKOS JÓZSEF „Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből (Szvorényi József és Ihász Gábor munkássága)”, GULYA JÁNOS „Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”, KISS LAJOS „Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig”, PAPP LÁSZLÓ „Személynév-vizsgálatok a Magyar Nyelv megindulása előtt”, KÁROLY SÁNDOR „Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből”, MOLNÁR JÓZSEF „A magyar fonetika története 1920-ig” és KELEMEN JÓZSEF „A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig” címen adott elő. A téma, illetőleg az előadások iránti érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a konferencián a hallgatóság soraiban száznál is többen jelentek meg — köztük vidéki tagjaink és más tudományok képviselői —, továbbá az, hogy az előadásokat követő vitában tizenkét hozzászólás hangzott el. Amikor ezúton is köszönetet mondok az előadóknak, az ülések elnökeinek és a hozzászólóknak fáradozásukért, örömmel bejelentem, hogy a Művelődésügyi Minisztérium a konferencia előadásainak anyagát megjelentetésre elfogadta, ilyenformán ez a minden bizonnyal tanulságos és szép kötetünk a Tankönyvkiadó gondozásában fog megjelenni — lehetőség szerint — a következő évben. — Úgy gondolom, konferenciánk sikeréből két tanulságot mindjárt levonhatunk. Először, hogy rendkívül hasznosak lehetnek az időnként Budapesten megrendezett egynapos konferenciák is. Másodsor, hogy a tárgykört jól választottuk meg, amikor a ma megértése és a holnap építése szempontjából is fontos nyelvtudomány-történet mellett döntöttünk. És ha már Társaságunk — helyesen — kezdeményezője volt az efféle kutatások új és intenzív megindításának, gondolkoznunk kellene azon, hogyan szorgalmazhatná, esetleg hogyan foghatná össze és irányíthatná a jövőben is nyelvtudományunk múltjának modern szempontú feltárását.

A másik, Társaságunk belső életét érintő örömdetes jelenség az, hogy az Akadémia I. osztályának támogatásával immár elkészült a Révai Miklós- emlékérem, igen szép, művészi kivitelben. A választmánytól kiküldött albizottság (tagjai voltak: Kelemen József, O. Nagy Gábor és Szathmári István) az érem odaítélésének módjára vonatkozólag javaslatot állított össze, ezt a választmány elfogadta, s most a tisztelt Közgyűlés elé terjesztem jóváhagyás végett: „A kiküldött albizottság nem kívánja részleteiben meghatározni sem a javaslatlételre kijelölendő bizottságok, sem a választmány, illetőleg a közgyűlés esetenkénti állásfoglalásának szempontjait, azt azonban föltétlenül kívánatosnak tartja, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság általában jelentékenyebb nyelvészeti műért — főként induló nyelvész első jelentős, önálló munkájáért, de kivételesen huzamosabb, nagyon eredményes nyelvészeti munkásságért — adományozza oda a Révai Miklós-emlékérmét. Az odaítélés módjára azt javasoljuk, hogy lehetőleg évenként, a közgyűlést megelőzően két hónappal a választmány háromtagú alkalmi bizottságot küldjön ki javaslatlételre. E bizottság lehetőleg egy, de legfeljebb három személyt hozzon javaslatba, ezek közül az évi utolsó választmányi ülés egy tagtársunkat jelölje ki, és döntését jóváhagyás céljából terjessze a közgyűlés elé.” Választmányunk az ez évben kiküldött albizottság javaslata alapján úgy látta jónak,

hogy — mintegy jelentőséget és díszet akarván kölcsönözni az új érem odaítélésének — első ízben a Révai Miklós-emlékérmet P a i s D e z s ő tagtársunknak, nyelvtudományunk kimagasló egyéniségének adományozza. — Itt óhajtom megjegyezni, hogy az emlékérem K i s s K o v á c s G y u l a szobrászművész alkotása; odaadó munkájáért erről a helyről is fogadja hálás köszönetünket.

Rátérve most már a minden beszámolóban sorra kerülő pontokra, lássuk, mire engednek következtetni felolvasó üléseink. Az 1967—1968-ban Budapesten tartott felolvasó ülések száma: 31. Ez a következőképpen oszlik meg az egyes szakosztályok között: Magyar szakosztály 9 (ebből 1 a germanisztikai—romanisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 4 (ebből 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 1. — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály 4 (ebből 1 a magyar, 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Orientalisztikai szakosztály 3 (ebből 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Általános nyelvészeti szakosztály 9 (ebből 1 a Magyar Irodalomtörténeti, 1 a Magyar Pszichológiai Társasággal, 1 a finnugor, 1 a germanisztikai—romanisztikai, 1 pedig az orientalisztikai szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 5.

Társaságunknak e fő tevékenységi területéről alkotott kép — természetesen hozzávéve mindazt, ami e számok mögött van — általában megnyugtató. Megnyugtató, mert sokan jelentkeznek tagtársaink közül előadások tartására, úgyhogy már félig-meddig mindig be van táblázva a következő félév is; mert két alapító szakosztályunk: a magyar és a finnugor évek óta a legtöbb előadással képviselteti magát; mert legfiatalabb szakosztályunk: a nyelvoktatási szakosztály a maga elméletileg megalapozott, de elsősorban mégis gyakorlati előadásaiival, vitáival továbbra is nagyszámú érdeklődőt, köztük középiskolai tanárokat, egyetemi hallgatókat vonz. Megnyugtató továbbá, mert — különösen az általános nyelvészeti — felolvasó üléseken sok új kísérletnek, próbálkozásnak vagyunk a tanúi; mert ha arra alkalmas előadást hallunk, nem marad el az élénk és feltétlen előrevivó vita; mert előadóink között ott találhatók az idősebbek, a tapasztaltak, de ott vannak a fiatalabbak, a kezdő kutatók is; mert az elhangzott előadások tárgykörüket tekintve felölelik a nyelvészetnek szinte valamennyi ágát, mind a hagyományosnak, mind a modernnek tekintett nyelvtudomány területén: a nyelvtörténeti diszciplínákat csakúgy, mint a mai nyelvvel, nyelvekkel foglalkozókat, az elméletieket csakúgy, mint a gyakorlati, alkalmazott jellegűeket; mert tovább erősödtek kapcsolataink más társaságokkal; stb.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy Társaságunk munkájában nincsen korrigálni és pótolni való. Egy-egy szakosztály még nem tudta kellőképpen mozgósítani tagjait. Korántsem kielégítő némely — különösen speciálisabb kérdéssel foglalkozó — felolvasó üléseink látogatottsága. Az érdeklődő középiskolai tanárokat szintén nagyobb mértékben be kellene vonnunk. A Magyar Történelmi Társulattal való kapcsolat kiépítése ugyancsak várat még magára. Stb. Vagyis itt állnak előttünk az újabb teendők.

Budapesti felolvasó üléseinken az elmúlt évben 7 külföldi vendégelőadót üdvözölhettünk. W a l t e r F l ä m i g, lipesei kollégánk, a Német Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Osztályának vezetője: „Bedeutungsstrukturen im Bereich der Temporalität und Modalität” címen a germanisztikai—romanisztikai szakosztályban adta elő érdekes kutatásainak eredményeit. Régi kedves ismerőst köszöntöttünk E r i k a I s i n g személyében, aki a magyar nyelvtudománynak, pontosabban a régi magyar nyelvtanoknak a történetét is közről érintő kérdéseket fejtegetett „Johannes Honters lateinische Grammatik” címen. Két szakosztály — az általános nyelvészeti és a finnugor — felolvasó ülésén hangzott el R o b e r t T. H a r m s amerikai professzornak magyar nyelvű újszerű előadása: „Generatív fonológia és a zürjén nyelvtörténet” címmel. Nagy szeretettel fogadta Társaságunk az Eötvös Kollégium egykori kedves tagját: H a s a n

Eren ankarai professzort, aki az orientalisztikai szakosztály felolvasó ülésén szemelvényeket mutatott be a Török Etimológiai Szótárból, és akinek ez alkalommal nyújtotta át elnökünk meleg szavak kíséretében az oklevelet arról, hogy Társaságunk a múlt évben tiszteleti tagjává választotta. Nem is vendégnek, hanem körünkbe tartozónak érezzük Horváth Mátyás szabadkai kollégát; ő a nyelvoktatási szakosztály ülésén számolt be azokról az igen érdekes kísérletekről, amelyeket a vajdasági iskolákban végeztek a tanulók anyanyelvi ismereteinek (helyesírás, nyelvtani elemzés, fogalmazás stb.) a lehetőség szerint objektív felmérésére. Ch. B o w d e n londoni professzor mongóliai tanulmányútját ismertette nagy érdeklődés mellett az orientalisztikai szakosztály felolvasó ülésén. Végül április 9-én a nálunk — örvendetesen — gyakrabban megforduló V. I. Litkin professzor, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője tartott igen tanulságos előadást a finnugor nyelvek nem első szótagbeli magánhangzójáról.

Vidéki csoportjaink közül a debreceni 1, a pécsi 5 és a szegedi 3 felolvasó ülést rendezett. A debreceniek összejövetelén Rudolf R u ž i č k a lipesei professzor adott elő: „Neuere Entwicklungen der strukturellen Linguistik” címen. Egyébként e csoportunk titkára a jelentésében arról panaszkodik, hogy az ottani kollégák nagyon el vannak foglalva, s ezért kellett megelégedniük egy felolvasó üléssel. — A pécsiek 5 felolvasó ülésén igen érdekes előadások hangzottak el jelentős számú hallgatóság előtt a nyelvelmélet, a nyelvjáráskutatás és a nyelvoktatás köréből — teljesen helyi előadókkal. Ezenkívül a pécsiek — föltétlen dicsérendő szokásukhoz híven — ez évben szintén ellátták a nyelv-művelő közönségszolgálatot, havonként nyelv-művelő cikkeket jelentettek meg a helyi napilapban, s nem kis részt vállaltak a pedagógusok továbbképzésében, valamint Dél-Dunántúl nyelvjárási, néprajzi anyagának, továbbá Baranya megye földrajzi neveinek összegyűjtésében. — Szegeden ugyancsak szépszámu érdeklődő előtt 3 előadást tartottak. Itt is szerepelt Robert T. H a r m s amerikai professzor „A generatív fonológia nyelvtörténeti szempontból” című előadásával.

Lássuk Társaságunk tevékenységének egy másik, szintén igen fontos területét: a nyelvészeti kiadványok megjelentetését. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai sorozat az elmúlt időszakban két számmal bővült. A 119. számként jelent meg JAKOBSON ROMAN és LOTZ JÁNOS két tanulmánya: „Egy versrendszer axiomatikája — a mordvin népdalok alapján” és „Megjegyzések a francia fonémarendszerről”. Mint a múlt évi beszámolómban jeleztem, a Tankönyvkiadótól átvettünk 500 példányt a Társaság által Egerben megrendezett kiejtési konferencia anyagát tartalmazó kötetből. A „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” című könyv ilyenformán sorozatunkban a 120. számot kapta. — Itt jegyzem meg, hogy — mint a tavalyi beszámolóban erről szintén említést tettem — az egeri konferencia határozatainak végrehajtása a terveknek megfelelően folyik. „A magyar kiejtés kézikönyve” című elkészítendő kötet számára a morfématar anyagát egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékeink áldozatos munkájával összegyűjtöttük. Reméljük, hogy tagtársaink további szíves közreműködésével e fontos kézikönyv a következő évben még tovább halad a megvalósulás felé. — Egyébként jelenleg két kiadványunk van nyomdában: Lotz JÁNOSnak „Egy nyelvtani modell” című értekezése (különlenyomat a Magyar Nyelv 1967. évi 4. számából) és E. ABAFFY ERZSÉBETnek „Dunántúli missilisek a XVI. századból” című fontos munkája. Csak megjegyzem, hogy kézirattal bőségesen el vagyunk látva; bár ilyen mértékben állna rendelkezésünkre a megjelentetésükhöz szükséges pénzösszeg is!

Választmányunk az év folyamán — a tavalyihoz hasonlóan — két ülést tartott, és a folyó ügyeken kívül foglalkozott a Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszusokat Előkészítő Bizottság problémáival. Az Akadémia alelnökének javaslatára ez a 21 tagú, külföldi kollégákat is magában foglaló bizottság a Magyar Nyelvtudományi Társaság keretében fog működni, és a választmánynak, illetőleg a közgyűlésnek tartozik beszámoló-

molással. A választmány az operatív bizottság tagjaiként felkérte a Társaság elnökét és titkárát, a Nyelvtudományi Bizottság elnökét és titkárát, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettesét. Ezzel egyidőben a választmány javasolja a közgyűlésnek, hogy az említett Előkészítő Bizottság következő külföldi résztvevőit válassza meg tiszteleti tagjainak a sorába: Lotz János, New York-i egyetemi tanár; Klara Majtinszkaja, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; Penavin Olga, az újvidéki egyetem professzora; Arni Penttilä, jyväsckyläi egyetemi tanár; Jean Perrot, párizsi egyetemi tanár; Wolfgang Schlachter, göttingai professzor; Anton Svirsky, az utrechti egyetem docense; Szabó T. Attila, kolozsvári egyetemi tanár; Carlo Tagliavini, a padovai egyetem professzora; Skalička Vladimír, a prágai Károly Egyetem tanára és Bo Vickman stockholmi professzor.

Foglalkozott a választmány a Társaság pénzügyi helyzetével. Mint ismeretes, az új gazdasági reform bizonyos fokig szabadabb kezet ad a gazdálkodásban, ugyanakkor azonban Társaságunknak nagyobb mértékben kell saját erejére támaszkodnia, nem beszélve arról, hogy a nyomdai költségek körülbelül 60%-kal megemelkedtek. Ezért szorgalmaztuk a tagdíjak pontos befizetését, és ezért gondoltunk arra, hogy — a fennálló jogszabályok értelmében — egyes vállalatokat, tanácsokat stb. megnyerjünk úgynevezett jogi tagjainknak, s ezek bizonyos ellenszolgáltatás fejében: nyelvhelyességi, helyesírási kérdésekben való tanácsadás, az illetőket érintő, nyelvészettel kapcsolatos előadások tartása stb. bizonyos havonkénti tagdíjat fizetnének Társaságunknak. Jelenleg még a próbálkozás, tapogatózás stádiumában vagyunk. Néhány lelkes tagtársunk segítségével a jövő évi első választmányi ülés hoz majd határozatot a megteendő lépésekre vonatkozólag. Török Zoltán né találékony-sága, gondos ügyvitele már eddig is sokat segített, reméljük — az ő segítségével is — megtaláljuk a módját annak, hogy még több konferenciát rendezhessünk, és még több kiadványt jelentethessünk meg.

Itt jegyzem meg, hogy a választmány az általános nyelvészeti szakosztály elnöki tisztségének ellátására Károly Sándor tagtársunkat kérte fel arra az időre, amíg a szakosztályelnök, Fónagy Iván külföldön tartózkodik.

Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolok be. Az elmúlt közgyűlés óta többen elhunytak tagjaink közül. Meghalt Nagy J. Béla, aki olyan sokat tett, alkotott a helyes és szép magyar nyelv ápolásáért, elterjesztéséért, és akinek olyan nagy érdemei vannak a reális alapon álló s módszeres magyar nyelv-művelés létrehozásában. Nem látjuk többé felolvasó üléseinken és az előadói asztal mellett Lengyel Lajos és Szabadi Béla kedves kollégáinkat, akik különösen odaadó és hozzáértő szótárszerkesztői munkásságukkal bizonyították be, hogy mennyire szerették nyelvünket. Rajtuk kívül elvesztettük még Kovács Gyula és Móra Mihály tagtársainkat. Mindannyiuk emlékét szeretettel és kegyelettel megőrizzük.

Az 1967—1968. évben tagságunk létszáma 24 fővel gyarapodott, főként a felnövő, a tudományos pályán most induló egyetemi oktatókból, gyakornokokból, továbbá az érdeklődő középiskolai tanárokból, valamint a nyelvtudományhoz vonzó, legkiválóbb IV—V. éves egyetemi hallgatóinkból. — Ezenkívül bejelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a tagdíjrevízió során — betegségükre, idős korukra stb. való hivatkozással — hárman lemondtak társasági tagságukról. Közülük egy kollégát értékes tudományos munkásságára való tekintettel a választmány — tagdíjfizetési kötelezettség nélkül — lemondásának visszavonására kért fel.

Végül megemlítem, hogy Társaságunk — mint az előző években is — a Magyar Néprajzi Társasággal együtt, továbbá a Néprajzi Múzeum, az MTA Nyelvtudományi

Intézete, a Somogy megyei Tanács és Hazafias Népfrent közreműködésével augusztus 16-tól 18-ig Kaposvárott megrendezi az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárásgyűjtők V. Országos Találkozóját. E gyűjtőtálalkozó keretében — többek között — az Akadémia I. osztálya és Somogy megye Tanácsa ünnepi ülést is tart abból az alkalomból, hogy Somogy megye földrajzi neveinek összegyűjtése befejeződött. E minden szempontból fontos tanácskozásokon, amelyeken több tagtársunk szerepel előadóként, vitavezetőként és hozzászólóként, vegyünk részt minél nagyobb számban!

Jelentésemet azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársainkat: anyanyelvünk, nyelvtudományunk érdekében 1968—1969-ben is ugyanolyan lelkesedéssel és áldozatkészséggel vegyenek részt Társaságunk életében és különböző jellegű munkálkodásában, mint eddig tették.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a titkár beszámolóját elfogadta.

3. Ezután Kelemen József pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1967. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01 rovat	Állományba tartozók bére: (korpótlékkal)	26 917,— Ft
02 rovat	Egyéb bérek: Állományon kívüliek bére Ebből nagyobb tételek a következők: Tervezés és 15 db érem elkészítésének tiszteletdíja 5000 Ft; 15 db díszdoboz elkészítésének alkalmi díja 980,— Ft; alkalmi munkák: kézbesítés, takarítás, vetítés, anyagmozgatás stb. 3283,— Ft.	9 263,— Ft
03 rovat	Személyi kiadás: Ebből kiküldetés 841,40 Ft Különféle személyi kiadás és jutalom 1100,— Ft, reprezentáció 300,— Ft, segély 100,— Ft.	2 341,40 Ft
05 rovat	Működési kiadás: Ebből a nagyobb tételek: kárpitozás 2 387,40 Ft; a díszdobozok anyaga 398,90 Ft; koszorú 310,— Ft; ventillátor 110,— Ft. Ezen a rovaton számoltuk el az irodaszerek árát és a meghívók nyomdai költségeit is.	3 555,75 Ft
06 rovat	Szolgáltatás: Ebből a nagyobb kiadások: SzTK járulék 2 961,40 Ft, postaköltség 2 139,80 Ft, nyomdai költségek 32 952,40 Ft, kötés (120. sz. kiadv.) 1 009,— Ft, oklevélkészítés 851,— Ft.	41 877,50 Ft
Kiadások összesen:		83 954,65 Ft

Mivel az emlékérem és a vele kapcsolatos díszdoboz elkészítésének részletei több rovaton vannak elszámolva, meg kívánom jegyezni, hogy az ezzel kapcsolatos kiadások összesen 6 676,90 Ft-ot tesznek ki. A Révai-emlékérem elkészítése Társaságunk múlt évi pénzügyi helyzetében csak az Akadémia támogatásával vált lehetővé. Az ehhez juttatott póthitel megszerzésében O l a s z y B é l á n é főelőadónak jelentős érdemei voltak, ezért kérem a közgyűlést, hogy részére köszönetet szavazzon meg.

B) Bevételek:

50/1 Működési bevétel tagdíjakból	10 223,50 Ft	
kiadványok eladásából	18 067,20 Ft	28 290,70 Ft
50/5 Akadémiai támogatás		57 500,— Ft
Múlt évi maradvány		1 237,87 Ft
		87 028,57 Ft
1967. évi maradvány		3 073,92 Ft

Tagjaink létszáma 1967 végén 494 fő volt, ebből 37 fő egyetemi hallgató. Tagdíj rendes tagok részére 15—50,— Ft, egyetemi hallgatók részére 5,— Ft. Sajnos, tagjaink egy része még mindig hátralékban van, az évenkénti többszöri felszólítás ellenére is.

Tisztelt Közgyűlés!

1968. évi költségvetésünket az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01	Béralap:	
	Főfoglalkozásúak alapbére	26 000,— Ft
	Részfoglalkozásúak alapbére	2 000,— Ft
02	Állományba tartozók jutalma:	280,— Ft
	Segély	100,— Ft
	Kiküldetés	1 020,— Ft
	Reprezentáció	300,— Ft
03	Ingófenntartás	1 400,— Ft
	Posta	3 000,— Ft
	Társadalombiztosítási járulék	2 900,— Ft
	Egyéb szolgáltatás	16 000,— Ft
	Kiadások összesen:	53 000,— Ft

B) Bevételek:

	Működési bevétel	18 000,— Ft
	Költségvetési támogatás	29 000,— Ft
	Előző évi maradvány	6 000,— Ft
	Bevételek összesen:	53 000,— Ft

A fentiekből kitűnik, hogy az Akadémia — a béralap kivételével — a Társaság egész évi működéséhez 1000,— Ft támogatást nyújt, azaz a működéshez szükséges egyéb költségeket bevételeinkből kell fedezni.

Megjegyzem, hogy 1968. évi költségvetésünk jóváhagyása még nem történt meg. Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésem fogadja el.

4. Ezután B. Lőrinczy Éva olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A közgyűlés a Számvizsgáló Bizottság jelentését elfogadta, és a pénztárosnak a fölmentést megadta.

5. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották. A közgyűlés elfogadta a választmánynak azt a javaslatát is, hogy egyrészt a jegyzői tisztséget Berrár Jolán helyett — aki sok irányú teendői miatt benyújtotta lemondását — a jövőben Keszler Borbála lássa el, másrészt, hogy a megürült választmányi tagsági helyeket Berrár Jolán, Deme László, Mikesy Sándor és Rédei Károly tagtársak töltsék be. A tisztikar névsorát l. MNY. LXIII, 128.

6. A közgyűlés utolsó programpontjaként került sor a Révai Miklós-emlékérem első ízben való odaítélésére és átadására. B á r c z i G é z a elnök a választmány és a közgyűlés határozata alapján a következő szavak kíséretében nyújtotta át az emlékérmeket P a i s D e z s ő nek.

Tisztelt Tagtársaink!

Közgyűlésünk elérkezett tárgysorozatának ünnepi pontjához: az elmúlt év során alapított és ez első alkalommal odaítélt Révai-emlékérem átadásához. A közgyűlés az imént jóváhagyta a választmány határozatát: az emlékérem első tulajdonosa tehát mindenkitől szeretett és tisztelt P a i s D e z s ő tagtársunk.

Pais Dezsőt, a tudóst és az embert jellemezni, működését, munkásságát ismertetni és értékelni itt, ezen a helyen, azt hiszem teljesen fölösleges. Nemcsak a jelenlevők mindnyájan ismerik őt és tudják, mit jelent ő a magyar nyelv és tudománya számára, nemcsak mindenki, aki a magyar nyelvészettel szakszerűen foglalkozik, övezi őt szeretettel és tisztelettel, hanem nyelvünk minden barátja, aki nemzeti létünk e zálogának múltja iránt érdeklődik, jelenét és jövő sorsát szívén viseli — az országban éppúgy, mint határainkon kívül —, e név viselőjét nagy nemzeti értékeink között tartja számon.

A Révai-emlékérem szabályzata értelmében, mint tudjuk, ezzel a kitüntetéssel Társaságunk általában fiatal nyelvészek pályájának első igazán jelentős tudományos teljesítményét jutalmazza. Nos, Pais Dezsőre évei száma ellenére nem azért esett a választás, mert az ő törhetetlen friss fiatalsága közismert. A fiatalság úgyszólván csak az egyik feltétel volna, Pais mögött azonban nem az első, hanem ki tudná hamarosan megszámlolni, bizonyára ő maga sem, hányadik nagy jelentőségű tudományos eredmény áll. A szabályzat azonban módot ad arra, hogy egészen kivételesen, Társaságunk különösen nagy értékű életmű előtt fejezze ki hódolatát a Révai-emlékérem adományozásával. Ilyen kivételes alkalmat jelent az érem első odaítélése. S ebben a gesztusban, mellyel társaságunk Pais Dezsőnek nyújtja át azt a legnagyobb kitüntetést, melyet egyáltalában adhat, a szereteten, a megbecsülésen, a tiszteleten, sőt büszkeségen túl van egy kis becsület, megengedhető önzés is. Pais Dezső kiválasztásával Társaságunk önmagát becsüli meg. Pais Dezsőnek nincsen szüksége kitüntetésre, ő Pais Dezső, s mit lehetne ehhez még hozzátenni?! Nem számára dísz és kiemelés ez az emlékérem, még ha társaságunk, e patinás, nagy múltú tudományos társaság legnagyobb elismerésének a jele is, hanem inkább az emlékéremnek ad rangot, díszít és tekintélyt az, hogy első tulajdonosa Pais Dezső. Társaságunknak, a magyar nemzeti művelődés e jelentékeny tényezőjének, mint adományozónak a súlya és Pais Dezsőnek, a teremtő és nemzedékek munkáját irányító nagynevű tudósnak mint első tulajdonosnak a tekintélye együttesen emeli a Révai-emlékérmeket a valóban előkelő tudományos kitüntetések sorába. Minden későbbi kitüntetett büszke lesz rá, hogy egy olyan névsorban szerepel, melynek élén nyelvtudományunknak e nagy egyénisége áll.

Ezennel átnyújtom szeretettel és tisztelettel Pais Dezsőnek a Révai-emlékérmeket, a legnagyobb elismerés jelét, melyet Társaságunk adhat. Mindnyájunk érzelmeit fejezem ki, midőn jó egészséget, további törhetetlen munkakedvet kívánok neki, hogy alkotó és irányító tevékenységét még sokáig folytathassa társaságunk és a magyar nyelvtudomány díszére, javára.

*

P a i s D e z s ő ekként mondott köszönetet a kitüntetésért:

Tisztelt Társaság!
Kedves Barátaim!

Engedjék meg, hogy mint „induló” nyelvész megindultan jelentkezzem kedves színük előtt.

Bevallom, zavar fogott el, amikor meghallottam a választmányi ülésen, hogy engem kívánnak az első Révai- emlékéremmel való kitüntetésre javasolni. — Egyrészt azért, mivel talán köztudomás szerint nem vagyok túlzottan híve az ünnepléseknek, másrészt mert az érem odaítélésének szabályzatában az foglaltatik, hogy induló, tehát természetesen fiatal nyelvészek a várományosai. És — éveim számát tekintve — belőlem négy, de legalább három nem is túlságosan fiatal nyelvész kitelnék. Még az sem éppen bizonyít az ifjúságom mellett, hogy 1908-tól, vagyis hatvan éve vagyok a Társaság tagja. — De aztán arra is gondoltam, hogy a meg nem érdemelt méltánylás és ragaszkodás megnyilvánulásaként fogadhatom, hogy a Társaság velem — a múlt, sőt régmúlt emberével, mint egy „homo plusquamperfectus”-szal — nyitja meg azoknak a sorát, akiket tudományunk jövője érdekében elismerésének e szép jelével készül kitüntetni.

Miközben és miután mérlegelgettem, hogy miképpen viszonyulok az ifjúsághoz, azt hiszem, némi joggal vallhatom, hogy amit bírtam, mindig igyekeztem megtenni az ifjúság érvényesülése, vagyis a jövő érdekében. — Azonkívül talán van egy vonás, amely nyolevannal éveimben is összeköt az ifjúságnak szerencsére nem jelentéktelen hányadával: bizonyos naivság, hogy nem tekintetem és nem tekintem a tudományt a magam és mások számára az egyéni előmenetel vagy üzletszerzés versenyterületének. Ezért nem válogattam ki sohasem a divatos vagy hatásos munkaköröket, illetőleg a nem ritkán szinte munka nélküli érvényesülésre módot nyújtó mű-színköröket.

Talán egyben-másban így sikerült némileg érmünk nagy névadójának nyomán járnom azzal a felfogással is, hogy — Széchenyit kissé átfogalmazva ekként mondhatnám — a múlt sokban nem esett el hatalmunkból, s ennél fogva nagyon is hozzájárulhat ahhoz, hogy a jövődönék a tudomány és művelődés révén urai lehessünk.

Tehát hálásan köszönöm a kitüntetést, és ösztönzésnek is érzem, hogy — amennyire képes vagyok — valamit még életmunkámnak eléggé likacsosnak maradó teteje alá hozzak.

Hasan Eren tiszteleti tagunk üdvözlése

HASAN EREN, az ankarai egyetem professzora, akit Társaságunk tiszteleti tagjául választott, az orientalisztikai szakosztályban 1968. február 23-án előadást tartott „Szemelvények a Török Etimológiai Szótárból” címen.

Ez alkalommal BÁRCZI GÉZA elnökünk üdvözölte őt.

*

Tisztelt Társaság!

Rendkívüli felolvasó ülésünket megnyitom. Ószinte tisztelettel és meleg baráti szeretettel üdvözlöm HASAN EREN professzor urat, a török nyelvtudomány kimagasló képviselőjét, ki megtisztelt bennünket azzal, hogy vállalkozott körünkben előadás tartására.

Hasan Eren professzor urat nem kell külön bemutatni a magyar nyelvtudomány munkásainak. Mi, öregebb nyelvészek és a középkorúak zöme személyes ismeretségének, sőt sok esetben barátságának örvendhetünk, de a fiatalabb nemzedék is jól ismeri a nevét. Ha máshonnan nem, a mintegy három tucatnyi tanulmány, cikk, közlemény stb. alapján, melyben a professzor úr egy sereg magyar szó történetéhez, eredetéhez közölt új adatokat, helyesbítést, cáfolatot, és tizennyolc új etimológiát állított föl, oly etimológiákat, melyek igen kevés kivétellel vitatlanul maradandóknak bizonyultak. Aki valaha etimológiával foglalkozott, az tudja, hogy ez milyen nagy szó. Örömmel értesültünk arról is, hogy a professzor úrnak számos új magyar etimológiája áll közlésre készen, és mi annál türelmetlenebbül várjuk ezeknek megjelenését, mert tudjuk, hogy e tanulmányok, mint a régebbiek is, nemcsak szótörténeti ismereteinket gyarapítják, hanem módszertani szempontból is mintaszerűek, mondhatni nevelő értékűek.

De turkológus kollégáink, sőt magyar nyelvészeink egy része is nemcsak innen ismerik Hasan Eren nevét. Hiszen az ő fő munkaterülete nem a magyar nyelvészet, hanem a turkológia. Ennek is több fontos ágát műveli gazdag eredménnyel. Egyik munkaköre az oszmán-török nyelvtörténet és a török összehasonlító nyelvtudomány. Száznál jóval több török etimológiai tanulmánya látott eddig napvilágot, melyben ragyogóan érvényesül kitűnő leleménye, szilárd módszertani megalapozottsága és óriási anyagismerete, mely nemcsak az összes török nyelveket fogja össze, hanem kiterjed azokra a nyelvekre és tudományukra, amelyeket a törökséggel rokoni kapcsolat fűz össze, vagy amelyek a történet folyamán vele érintkeztek. Jelenleg egy oszmán-török etimológiai szótáron dolgozik, s ennek nagyobb része már készen is van, és publikálása egy-két éven belül várható. Nem kétséges, hogy e mű megjelenése, melyet egyedül, minden segítség nélkül készít, a turkológiának jelentős eseménye lesz, s a magyar nyelvtudomány is nagy hasznát fogja venni. Ugyancsak tőle várjuk a nagy modern török történeti nyelvtant; persze ez évtizedek munkája lehet.

Egy másik fontos munkaterülete az oszmán-török nyelvjárásoknak és ezek történetének vizsgálata. Elkészült a ciprusi török nyelvjárások történetéről írt monográfiája, mely a nyelvi jelenségek mozgását a történeti eseményekkel, a társadalmi fejlődéssel, a népmozgalmakkal, településtörténettel szoros összefüggésben kimerítően tárja föl. E műnek rendkívül elmemozdító bevezetése már megjelent, és az egész munka rövidesen napvilágot lát.

A professzor úr munkássága azonban nem korlátozódik a nyelvtudományra. Hosszú évek óta ő vezeti a nagy török enciklopédia munkálatait, mely eddig számos kötetben az *F* betűig jutott el, de három éven belül teljesen el kell készülnie. E hatalmas műnek nemcsak irányítása és szerkesztése van az ő kezében, hanem ő írja benne egyebek közt a magyar vonatkozású cikkeket, a magyar nyelv, irodalom, történelem stb. ismertetéseit, mégpedig igen magas színvonalon: cikkeinek mindegyike megannyi értékes tudományos értekezés.

A professzor úr szerfelett sok ágú működésének van még egy igen fontos magyar vonatkozása. A Tercüman Bürosiban, a Műfordítói Intézetben ő gondozza, irányítja a magyar irodalmi részleget, s neki köszönhető, hogy eddig is mintegy harminc magyar irodalmi mű látott török fordításban napvilágot. Jelenlegi itt tartózkodását arra is fölhasználja, hogy egyengesse a mai magyar irodalom török tolmácsolásának az útjait.

E még vázlatosnak sem mondható áttekintés egyáltalában nem adhat képet a professzor úr gazdag munkásságáról, s arról a színes tudós egyéniségről, kit hallani lesz szerencsénk, de talán megsejtet valamit e munkásság arányairól, sokrétűségéről, nemzetközi tudományos értékéről.

Hasan Eren professzor urat nagy neveltjei, nagy tanítványai között tartja számon egyetemünk, melynek később magántanára, oktatója is volt. Az Eötvös Kollégium büszkén vallja őt egykori növendékének. S mi, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, ugyancsak büszkék vagyunk arra, hogy a nagynevű tudós ragyogó tudományos pályafutását a társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a lapjain kezdte meg.

A professzor urat kimagasló tudományos érdemeiért, a magyar nyelv és nép iránt tanúsított mély rokonszenvéért Társaságunk halás szeretettel tiszteleti tagjává választotta. Nekem különös örömemre szolgál, hogy az erről tanúskodó oklevelet ezennel professzor úrnak átadhatom, azzal a kívánsággal, hogy még hosszú évtizedeken át folytassa értékes tudományos működését és azzal a kéréssel, hogy tartson meg minket, magyar nyelvészeket eddigi barátságában, nyelvünket meg népünket eddigi szeretetében.

Kérem professzor urat, szíveskedjék előadását megtartani.

BÁRCZI GÉZA

LEVÉLSZEKRÉNY

Válasz Pais Dezsőnek a zempléni honfoglalás kori fejedelmi sír dolgában

Lásd MNy. LXI (1965.), 255—6.

1964. szeptember 25-én Kecskeméten előadást tartottam a zempléni honfoglalás kori fejedelmi sírról. Ezt követték a PAIS DEZSŐ által idézett budapesti sajtóközlemények, amelyek többé-kevésbé kiszínezték, s nagyobb hitelesség kedvéért nem egy esetben „szó szerinti” fogalmazásban közölték a valóban nem mindennapi leletnek az adatait. A kecskeméti Petőfi Népe napilap 1964. szeptember 29-i száma 4. lapján teljesen tárgyilagos, hosszabb ismertetés jelent meg előadásomról. Ez azonban, mint vidéki sajtóközlemény, a budapesti szakemberekhez, köztük PAIS DEZSŐHöz sem jutott el. Ezt az elég részletes szöveget nemcsak előadásomnak, de a zempléni leletről készített monográfiámnak is hiteles kivonataként ajánlhatom PAIS DEZSŐ szíves figyelmébe.

Az érdeklődők tehát a Petőfi Népe idézett helyén az összes lényeges kérdésekre megtalálhatják a feleletemet. Ezért itt most nem bocsátkozom bele előadásom és monográfiám kivonatatos ismertetésébe, hanem csak egész röviden reflektálok a MNy.-ben megjelent, említett közlés főbb állításaira:

Az „apagyilkos” Árpád fejedelemről sem előadásomban, sem monográfiámban szó sem volt. Még a regényes kiszínezésre leghajlamosabb újságírók sem mondták ki azt, hogy Árpád „apagyilkos” lett volna. „Porhintés céljából végrehajtott dísztemetés”-ről sem volt szó sehol nálam, hanem vallási hiedelmen, a halott visszatérésének hitén alapuló prophylacticus célzatú szertartás világosan felismerhető adatait ismertettem. Szó sem lehet arról, hogy SZIRMAY ANTAL „fabrikálta, illetőleg hozta forgalomba a *Szomorú tor-t*” — mint PAIS írja. A *Zomorutor* etimologizálást nem SZIRMAY alkotta meg, hanem az a „Z” kezdőbetű tanúsága szerint már a középkorban megvolt. SZIRMAY ezt az ősi formát nem is ismerte, csak a hagyományról tudott, s azt jobb híján Laborcellal hozta kapcsolatba. Sem TOLNAI VILMOS, sem a Nyelvőr szerkesztősége nem tulajdonította ezt az etimologizálást SZIRMAYNAK, hanem csak a Laborcellal való azonosítást. („Ez az egybekapcsolás... SZIRMAY okoskodása” — írja TOLNAI.) Ellenben FÉNYES ELEK tudott az ősi „*Zomorutor*”-ról (1837, 418; 1851, 152: „*Szomothor, hajdan Zomoru Tor*”). *Szomotor* helynevet TOLNAI után én is szláv eredetűnek vettem monográfiámban és előadásomban (l. Petőfi Népe: i. h.). A *rihó-rongyos* adat tábort szóval összetett formában a gyászolással összefüggő ruha- és arc-szabdalással függhet össze, ami az elsiratásnak a járuléka. Köszönöm PAIS DEZSŐNEK, hogy erre rávezetett KASSAI JÓZSEF Szókönyvével, bár e szóösszetétellel PAIS már nem foglalkozott.

Álmos gyilkosainak kérdésével sem előadásomban, sem monográfiámban nem foglalkoztam. De Árpádra még gondolatban sem gyanakodtam. A gyilkosság politikai jellegét azonban GYÖRFFY GYÖRGYGYEL együtt én is vallom, s e gyilkosságot egy esemény-sorozat egyik láncszemének tartom, melynek néhány láncszemét a besenyők „támadásában”, a kievi csatában, a XI. századi nándorfehérvári csatában stb. vélem megtalálhatónak. De már ezzel sem foglalkoztam az említett helyeken. FETTICH NÁNDOR

Tehát Árpád mégsem volt apagyilkos, de *Szomotor* mégis *Zomorutor* volt?

Több rendbeli okok miatt FETTICH barátom nyilatkozata után sem érzem magamat hamis vád ügyében elmarasztalhatónak.

1. A „Hogyan halt meg Álmos?” című — RÁTHONYI JÁNOSTÓL aláírt — közleményben, amelyet a Tükör 1964. szeptember 29-i száma (27—8. l.) hozott, FETTICH szavaiként ezt olvashatjuk: „Szaktudósokkal régészeti és történeti problémákat vitattam meg, topográfiai és antropológiai adatokat tanulmányoztam, szakemberekkel

konzultáltam. Végül is arra a megállapításra jutottam, hogy *a zempléni sír Árpád fejedelem utyjának, Álmosnak a sírja és hogy Álmos fejedelmet nem »szent áldozatként ölték meg, hanem szó szoros értelmében politikai gyilkosság áldozata volt.*» (27. l.)¹ — Egy ilyen személyes, sőt alanyi hangú kijelentés hitelességében alig lehetett kételkedni nekem, de — gondolom — másnak sem.

A közleményből még a következő mozzanatokat idézem: „*A zempléni halottal valami igen nagy méltánytalanság történt,*¹ ami miatt alapos ok volt félni, hogy bosszúálló szelleme visszatér. A XIV. századbéli krónikásainkat igazolva látom. Álmost megölték.” (28. l.) Valamivel alább: „*A gyilkosságnak politikai oka is volt. Az írott, és a régészeti forrásanyagból egyaránt kitűnik, hogy Álmos Kijevben párhíveivel egy modern feudális állam tervét szövögette!* . . . — Álmos tragédiája az volt, hogy megelőzte korát. Felismerte: a törzsi szervezet idejét múlta. Árpád és Kurszán a pusztai életformát kívánó törzsi szervezet hívei voltak. Ha Álmossal szakrális, tehát áldozati gyilkosság végez, az Ungváron is megtörténhetett volna, de *mert Zemplénben ölték meg, ez azt bizonyítja, hogy nem szakrális gyilkosság történt.*¹ . . . Feltevésem szerint Álmos megöletését véglegesen Ungváron határozták el. Ide várták Alpárról a Zalán fejedelemtől visszaérkező Ound és Ketel követeket. Az előkészületeket a várakozás ideje alatt tették meg[.] Árpád huzamosabb zempléni tartózkodás után, szintén Ungvárra érkezett . . . Az Árpád-család pedig Álmossal együtt, és a megbízható harcosokkal Zemplén felé letért az útról. — Zemplénben máshová nem mehettek, mint a jókarban levő földvárba, amely biztonságot nyújtott a gyilkosság végrehajtásához, a temetési ceremónia elvégzéséhez, a temetési fegyverek és jelvények arany másolatainak elkészítéséhez. Valószínűnek látszik, hogy a fősámán, aki vallási szempontból fontos tennivalókat, kezdve az óvintézkedési eljárásoktól, a felkantározott ló feláldozásáig végezte, már az előkészületek idején együtt lehetett Árpáddal és *nem is Árpád, hanem a fősámán intézkedett.*¹ Árpád nem egyedül ítélkezett a törzsi szervezetben, *többen döntöttek!* — fejezte be érdekes fejtegetését Fettich Nándor.” (Uo.)

Rövidebbre fogva lényegében ezekre utal RÁTHONYI JÁNOSNAK „Megtalálták Álmos fejedelem sírját” című későbbi közleménye az Esti Hírlap 1964. december 24-i számában (5. l.). — Továbbá ugyancsak ilyenekről értesülünk a „Történelemóra Basaharcon” című cikkből, amelyet JÁNOSY ISTVÁN tett közzé az Élet és Irodalom 1965. január 30-i számában (IX. 5. szám 5. l.).

Mindezek FETTICHNEK az én üzenetemre küldött — fentebb közölt — válasza szerint az ő nyilatkozataihoz hozzákapcsolt misztifikációk volnának?

Kérdem, hogy amennyiben FETTICH a szóban forgó közleményekben tőle származtatott misztifikációkat vagy „regényes kiszínezéseket” talált, miért nem utasította vissza, vagy miért nem igazította helyre őket. — Ha — a tudomány embereiről beszélek — tőlünk vagy velünk kapcsolatban megjelentetnek valamit, általában előre vagy utólag meg szoktuk nézni, hogy csakugyan vállalhatjuk-e, amit nekünk tulajdonítanak. — És FETTICHET nem érdekelte, hogy milyen nézetekkel szerepel a széles nyilvánosság előtt? Kissé meglepő számomra ez a „hideg vérrel”.

Szívesen fogadnám utólag, ha FETTICH barátom felelne nekem, hogy az ő rá való hivatkozással megjelent — és nem cáfolt — közleményekből nem lehetett-e és nem lehet-e joggal következtetni nekem vagy másnak, hogy Árpádnak köze volt Álmos „meggyilkolás”-ához, még ha a nálam alkalmazott „a p a g y i l k o s” szó nem szerepel is bennük.

„A kicserélt eredeti méltóságjelvények, amelyeknek utánzama valószínűleg Ungvárról hozott aranyakkal készült, világos utalás arra, hogy a fejedelemnek kijáró, sátor alatti felravatalozást, és a nép búcsúzását a halottól, az elsíratással együtt, a földvárban *legulább látszat szerint*¹ megtarthatták.” (Tükör: i. h. 27.) — És én helytelenkedve mondtam volna: „porhintés céljával végrehajtott dísztemetés”?

Megköszönném, ha FETTICH tájékoztatna arról is, hogy milyen részességet tulaj-

¹ A kiemelés az eredetiben.

donított, illetőleg tulajdonít most Árpádnak abban az eseményben, amelyet Petőfi Népeinek a tőle „teljesen tárgyilagos” minősítést nyert ismertetése sejtelmesen így jelöl meg: „Zemplénben zajlott le [— jel nem itt kell. — P. D.] a jelek szerint a magyar történelem első nagy tragédiája”. A kecskeméti előadásban valószínűleg több szó esett a „tragédia” közelebbi természetéről.

2. FETICH hozzám intézett helyreigazításában utal monográfiájára. Igen, a monográfia! — A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Érentani Társulat 1965. július 20-án zártkörű vitailésen tárgyalta meg FETICH NÁNDOR „Das altungarische Fürstengrab von Zemplin” című könyvének kéziratát. A megbeszélés egyik résztvevője én voltam. FETICH más elfoglaltságára való hivatkozással nem jelent meg. — Az ez okból — kár! — elvitátlanodott vitailésről készült tájékoztatónak — mint FETICH is nekem címzett válaszában utal rá — helyet adott az Archeologiai Értesítő (93. kötet [1966. 2. sz.] 278—83).

Mint első hozzászóló ismertettem a Magyar Nyelv Levélszekrény rovatában közzétett megjegyzéseimet, egyszersmind sajnálkozásomat fejeztem ki, hogy FETICH távollétében nem kaphatok, illetőleg nem kaphatunk felvilágosítást vagy helyreigazítást a hozzá fűződő folyóiratheli és hírlapi közlemények némely meghökkenítő mozzanataira nézve.

FETICH könyvének a kéziratához én sem a vitailés előtt, sem pedig utána nem jutottam hozzá. És így nem tudtam és most sem tudom ellenőrizni, hogy a kérdéses regényes — vagy úgy is mondhatnám: újonnan költ mondai — részletek szerepelnek-e, vagy esetleg hogyan szerepelnek benne.

Azonban a megbeszélésre összehívottak közül egyesek a kézirat ismeretében a közzétett beszámoló szerint ilyen észrevételeket tettek: 1. LÁSZLÓ GYULA: „Ezek után nem is térek ki Fettich Nándor következtetéseinek cáfolatára, hogy az eltemetett Álmos fejedelem lenne, akit ilyen s amolyan kegyetlenséggel ölt, öletett volna meg a »reakciós« Árpád . . .” (I. h. 279.) — 2. DIENES ISTVÁN: „Úgy gondoltam, hogy e sorozatosan megjelenő hírlapi cikkek szerzői meglehetősen önkényesen, hatáskeltés céljából túlozzák el Fettich Nándornak a zempléni sírral kapcsolatos következtetéseit. A kézirat áttekintése meggyőzött azonban arról — és ez jócskán meg is lepett —, hogy a sajtóban olvasott eszmefuttatásokat Fettich munkája lényegében tartalmazza. Korábbi véleményemet, amellyel a történeti fejtegetések valóságát: a sír halottjának Álmos fejedelemmel való azonosítását, megöletését, egy erőszakos gaztett bizonyítékait vontam kétségbe, így nem szükséges módosítanom. Sőt, továbbmenve, régészeti adatok megismerése után úgy látom, hogy mindaz, ami a különben is téves elmélet alapjául szolgált, önmagában is valótlanság, erőltetett okoskodás szüleménye.” (Uo.) — 3. BÓNA ISTVÁN: „A fentiek alapján nem vitatkozhatom azzal a kalandregénybe kívánczó rémtörténettel sem, amellyel Fettich a régészeti, nyelvészeti és történeti tényeken erőszakot téve, elméletét alátámasztani kívánja.” (I. h. 281.)

A fentebbi idézetek szerzői, akiknek rendelkezésére állt FETICH munkájának kézírata, szintén légből kapott tájékoztatást nyújtottak volna az Álmos meggyilkolását és Árpádnak ehhez való viszonyulását illető mozzanatokról? — Alig hiszem. És ezért — mondhatom — teljes zavarban vagyok, hogy FETICH szerint miképpen kellett volna vélekednem és nyilatkoznom az annak idején kolportált krimire vonatkozólag. Nem tudom egyszersmind, hogy FETICHnek — úgy látszik — helyreigazításul is szánt fenti válaszához mit szólhatnék mást, mint amit előadtam.

3. Minthogy nem akarom a Levélszekrény rovatot szokatlanul megduzzasztani, a *Szomotor*: *Szomorú-tor* és a *Rihó-tábor* dolgához fűződő újabb mondandómat a „Szó-és szólásmagyarázatok” rovatában teszem közzé (I. 343—6).

PAIS DEZSÓ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VII. 8 — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

68.65930 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczei Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás ige-tövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hangiejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a *meg* ige-kötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16. Ft.
56. **Hegedüs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8.— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12.— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4.— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12.— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12.— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12.— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3.— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4.— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5.— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7.— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13.— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3.— Ft.
97. Szinbó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5.— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciás. 1958. 4.— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6.— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4.— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10.— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16.— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20.— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4.— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10.— Ft.
106. Szió Rezső: Várpaióta nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János, tájsofgyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10.— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözdelevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12.— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárasi szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6.— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5.— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10.— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4.— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16.— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4.— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10.— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30.— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30.— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelv tudományban. 1967. 6.— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10.— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15.— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26.— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8.— Ft.

LXIV. ÉVF.

1968. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

448. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1968

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Mollay Károly</i> : Szófejtés és tudománytörténet.....	385
<i>S. Meggyes Klára</i> : A szócsaládon belüli szinonimia a <i>ver</i> igében és visszaható származékaiban	393
<i>Gulya János</i> : Számon tartották-e őseink az anyagi rokonságot?.....	402
<i>Békési Imre</i> : Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból.....	407
<i>Zsilka János</i> : Konnexió, junkció, transláció.....	416
<i>Benkő László</i> : Képszerűség és lexikográfia.....	426
Kisebbségi közlemények. <i>T. Lovas Rózsa</i> : Látom kelet leggazdagabb virányit — Exotikus illat. — <i>Fábián Pál</i> : Javaslat nyelvtörténeti korszakolási ügyben. — <i>Simonyi Dezső</i> : <i>Tárkány</i> helységeink és az avarság. — <i>Kiss Jenő</i> : Az igésítő képzők kérdéséhez	434
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos Ferenc</i> : Hurbol. — <i>Hexendorf Edit</i> : Hosszútűró. — <i>Kiss Lajos</i> : Térdkalács. Tomp. Tükörszó. Ükörke. Vargánya. — <i>Kósa László</i> : Csép, csikó, másfélfa. — <i>Kunszery Gyula</i> : Aszal ~ aszó. Békeharc. Agresszor. — <i>O. Nagy Gábor</i> : Irtózik. — <i>Scheiber Sándor</i> : Terefere....	448
Nyelvművelés. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Mi van ezen belül?.....	462
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kiss Lajos</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Kelemen Lajos</i> — <i>Szabó T. Attila</i> : XVI. századi magyar nyelvű levelek a Suky levéltárból. — <i>Pais Dezső</i> : Újra az 1302: <i>Zuchugo</i> a. m. <i>szocogó</i>	465
Nyelvjárások. <i>Végh József</i> : A földrajzinév-gyűjtők 1967. évi országos tanácskozása Balatonbogláron. — <i>Márton Gyula</i> : Adatok a <i>kabala</i> 'kanca' elterjedéséhez a székely nyelvjárásban	480
Szemle. <i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig. — <i>Gregor Ferenc</i> : A Besztercei Szójegyzék szlovák elemei? — <i>Erdődi József</i> : A magyar szókészlet finnugor elemei. — Etimológiai Szótár — I. kötet.....	487
Különfélék. <i>Sebestyén Árpád</i> : Búcsú Sulán Belától.....	505
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	506

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámlaszám: 46;

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXIV. ÉVF.

1968. DECEMBER

4. SZÁM

Szófejtés és tudománytörténet*

Kalmár

10. A pozitívista korszak (1879–1922.) a *kalmár* szónak elsősorban német etimológiai magyarázata körül hozott jelentős eredményeket. A szláv (szlovák) magyarázat — MIKLOSICH nyomán — csak 1884-ben KISS IGNÁCNÁL tűnik fel: „Az *-ár* végzetűek tagadhatatlanul szlávból vett kölcsönszók” (AkNyÉrt. XI/8, 10), szlavistáink (ÁSBÓTH, MELICH) egyébként a német eredetet vallják.¹ A német etimológia szempontjából az előző, romantikus korszakhoz (1825–1878.) képest jelentős haladás volt német és magyar keltezett, bár nyelvföldrajzilag még meghatározatlan nyelvtörténeti, valamint a magyar tájnyelvi adatok bevonása. Magyar hangtörténeti szempontból maradandó, bár nem méltányolt eredménynek bizonyult a szóvég magyarázata (1896.), továbbá a legrégebb változatok (*kalamar*, *kalomar*) második magánhangzója kiesésének általánosan elfogadott magyarázata (1910.). Szófejtőink azonban nem vették eléggé figyelembe a német hangtörténeti kutatások eredményeit. Ezért maradt bizonytalan a szó első magánhangzójának kvalitása (*á*~*a*) és kvantitása (hosszú~rövid), pedig e kérdések tisztázására az a korbeli német nyelvtudomány már megbízható alapot nyújthatott volna. Különösen a nyelvjárástörténeti és a társadalomtörténeti ismeretek hiánya szembeszökő. Bár a bajor-osztrák mint átadó nyelvjárásnak fontossága már 1895-ben felmerült, az egyes nyelvtörténeti korszakok („ófelnémet”, „középfelnémet”, „korai újfelnémet”) nyelvjárásos felfogásának hiánya miatt ez a gondolat elsikkadt. A szóátvétel társadalomtörténeti háttere még csak a bajor–magyar nyelvi érintkezés kezdetével kapcsolatban merült fel. MUNKÁCSI (1897.) minden közelebbi bizonyítás nélkül, „valószínűleg” jelzéssel, a bajor-osztrák nyelvjárású nyugat-magyarországi néemetségre való utalással a magyar honfoglalást tette meg kezdetnek, MELICH (1900.) ugyancsak közelebbi bizonyítás nélkül ezt tagadta.² Az ország más, középkori, ugyancsak bajor-osztrák nyelvjárású néemtsége szóba sem kerül. A helyzetre jellemző, milyen óvatosan veti fel 1922-ben THIENEMANN azt a jelentős gondolatot, hogy középkori német jövevényszavaink forrását idehaza kell keresnünk: „All diese Wörter scheinen aus den deutschen Städten in Ungarn in die ungarische Sprache gedrungen zu sein. Die Sprache dieser Städte ist zum Teil mitteldeutsch, so in den nord-

* L. MNy. LXIV, 278–90.

¹ 1897-ben KÚNOS IGNÁC (NyK. XXVII, 387, AkÉrt. VIII, 343) mutat rá, hogy a magyar *kalmár* a török nyelvbe is átmert.

² „Mindezek alapján merem állítani, hogy a magyarság az osztrák-bajor nyelvvel a honfoglaláskor nem érintkezett, s legrégebb kultúrájának német részét nem az osztrák-bajornak, hanem a középfranknak köszöni” (AkNyÉrt. XVII/4, 45). Tíz évvel később MELICH már tárgyal „ó-felnémet korszakbeli bajor” (értsd: —1100.) jövevényszókat (MNy. VI, 118–20; vö. még i. h. XII, 290–2, 310–9). Vö. még MOLLAY, Das älteste deutsche Lehngut der ungarischen Sprache: ALingu. I, 373–417.

ungarischen Bergstädten und in der Zips, in den siebenbürgischen Städten der Sachsen, zum Teil oberdeutsch in den westungarischen Städten und in Ofen" (UngJb. II, 100). Ha mindez ebben a formájában nem is állta meg a helyét, THIENEMANN német jövevényszó-kutatásunknak már soron következő feladatát jelölte meg vele.

II. Nyelvtudományunk következő korszakában (1923–1945.), amely az előző korszak egyoldalúan német újgrammatikus irányzatával szemben európai orientációjú, önálló magyar nyelvtudományt teremtett, a *kalmár* szó magyarázata szempontjából semmi újat sem hozott. Kutatóink többnyire vagy saját régi, esetenként már az előző korszakban túlhaladott magyarázataikat ismételtetik, vagy taláalomra, kritika nélkül mások, esetleg ugyancsak már rég túlhaladt állítását idézik (vö.: PETZ: MNy. XXIII, 142; KARÁCSONYI: MNy. XXIII, 195; MELICH: DUHbl. V, 173; BEKE: Nyr. LXIX, 2; HORGER: SzegFüz. I, 248; UngJb. XV, 434; MNy. XXXV, 181; NNyv. I, 242; LOSONCZI: NyK. L, 248; Melich-Eml. 242). Mintha német jövevényszavaink magyarázataira az előző korszakban elért eredmények nem is léteznének! Igaz, hovatovább jövevényszavaink irodalma annyira megnőtt, a tudományos segéd-eszközök (mutatók, bibliográfiák, adattárak) annyira hézagosak voltak, hogy egy-egy szó irodalmának szemmel tartása már meghaladta egyetlen ember képességeit. GOMBOCZ—MELICH kitűnő, példamutató EtSz.-a (1914–1944.), amely ezt a hiányt pótolhatta volna, a *G* betűnél elakadt. BÁRCZI GÉZÁNAK ugyancsak mintaszerű, de szerzőjének szándéka szerint (vö. a „Tájékoztató”-t) nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szóló SzófSz.-a (1941.) korlátozott terjedelme miatt az irodalomból főleg arra hivatkozhatott, ami az érdeklődő laikusnak további tájékozódást nyújthatott. A korszerű magyar nyelvi műveltség terjesztésében valóban nagy hiányt pótló SzófSz. ugyanakkor nyelvészeink jó részét arra szoktatta, hogy megelégedjenek e munka szükségszerűen rövid utalásaival, egy-egy német jövevényszavunk ezért nem mindig problematikájának pontos figyelembe vételével került bele nyelvészeti cikkek bizonyító példái közé. A *kalmár* szóval kapcsolatban az egész korszakban csak két új mozzanat merült fel. BALASSA „A szavak halála” című 1934-ben írt cikkében (Nyr. LXIII, 4) tulajdonképpen a szókinésben végbemenő mozgásra, a szók változó frekvenciájára hívja fel figyelmet, s többek között arra hivatkozik, hogy régi *áros* szavunkat a német eredetű *kalmár* és *tósér* szavak szorították ki. Egy évvel később VÉGH JÓZSEF (Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez 65) rokonértelmű szavaink keletkezésével kapcsolatban a magyar képzésű *kereskedő* ellenében az átvett német *kalmár* és *kufár* szókra utal. Egyikük sem vizsgálja meg azonban a szókinés e mozgásának társadalomtörténeti hátterét; így fel sem merülhet például az a kérdés, miért éppen ezeket vettük át a hazai korai újfelnémet nyelvből is adatható szinonima-sorból (*fragner, gewelbherr, kaufmann* stb.). Pedig ilyen jellegű szókinéstörténeti vizsgálatok tárgyi feltételei már ebben a korszakban érlelődtek.

A másik új mozzanat a *kalmár* szóval kapcsolatban RAPAICS RAYMUND rövid cikke a legelső nyelvtörténeti adatról: 1304: „Ad arborem piri *Kalamarkurtuel* uocatam” (OkI Sz.), amelyet a SzófSz. a *kálmán körte* egyik régi alakváltozatának tart, de kérdőjellel a *kalmár* címszónál is idéz. RAPAICS a *kalamár körtvély* 'Kalmár-körte' értelmezést tartja helyesnek, az első tagot nem közszónak, hanem az OkI Sz. személyneves analógiái alapján személynévnek véve. Pedig csak a GRIMM-szótár már idézett kötetét kellett volna

megnéznie, s láthatta volna, hogy a németben van *Krämerbirne* 'hökerbirne, gewöhnlich getrocknet im handel' (közzői összetétel még: *Apothekerbirne, Ketzerbirne*), a *kalamárkörtvély* tehát kalmárok árulta aszalt körtét, az „arbor piri *Kalamarkurtuel* uocata” pedig aszalásra alkalmas körtét termő fát jelent. A XV. századi Budai Jogkönyv például külön artikulusban szabályozza a piaci kofák (*fragnerin*) jogait és kötelelességeit. A 154. artikulus elsőnek éppen az ügynevezett gyümölcsös kofákkal foglalkozik, pontosan felsorolva, milyen *friss* gyümölcsöt árulhatnak (*pyren* 'körték' is szerepelnek¹), aztán hozzáteszi: „Sy mugen auch winterzeit krambitperr Vnd allerlay dūr obs fayll habenn” (MOLLAY, *Das Ofner Stadtrecht* 113–4). Sopron város tanácsa 1440–1441 telén látja vendégül az özvegy Erzsébet királyné udvarát: a városi számadáskönyvből kiderül, milyen szerepet játszott az aszalt körte és alma („vmb durer pieren vnd ophel”) az előkelőek étrendjében is (SoprOkl. II/3, 291–301). A magyar szó első nyelvtörténeti adata ezzel társadalomtörténeti összefüggések gyűjtőpontjába kerül.

Német jövevényszó-kutatásunk meddősege e korban annál inkább feltűnő, mert hazai germanisztikánk áttért hazai nyelvjárástörténeti kutatásokra is. A hazai német nyelvjárások élő állapotának történeti magyarázata már az előző korszakban (1901.) megindult, most kerül sor hazai korai újfelnémet nyelvemlékeink nyelvjárástörténeti feldolgozására. Az először 1845-ben kiadott Budai Jogkönyv hangtanát 1930-ban DIDOVÁZ (DALLOS) GYÖRGY írja meg,² HÁZI JENŐ kiváló és gazdag soproni oklevéltára (1921–1943.) alapján pedig 1934-ben VESZELKA (VERBÉNYI) LÁSZLÓ „Sopron régi németsege és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában” című úttörő értekezését. Ugyancsak az 1930-as években kezdődik meg a nyugat-magyarországi német helynevek tanulságos feldolgozása (SCHWARTZ; MOÓR). MOÓR ELEMÉR 1933-ban „Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen” című könyvében helynévfajtése alapján több mint 50 lapon (173–227) tárgyalja a magyar–szláv–német hangmegfeleléseket. PETZ utódja, SCHWARTZ ELEMÉR (1935–1948.) tanítványainak doktori értekezéseiben (1938-tól) ezek a kérdések is, sőt német jövevényszavaink problémája is előkerültek.³ Nem szabad megfeledkeznünk a szepesi és az erdélyi századokra vonatkozó jelentős kutatásokról sem (a részletekre nézve vö. HUTTERER i. m.), amelyekbe most németországi kutatók is bekapcsolódtak. Munkáik közül csupán WEINELT HERBERT „Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei”

¹ *Gesztenye* szavunkkal kapcsolatban már rámutattam, milyen tárgytörténeti háttére van e felsorolásnak (vö. NytudÉrt. 40. sz. 249).

² Erre vö. MOLLAY (*Das Ofner Stadtrecht*) bevezetését. Szófejtőink közül MELICH használta fel a Budai Jogkönyvet, mégpedig *erszény* szavunk magyarázatára, átvéve az 1845. évi kiadás szójegyzékéből MICHNAY és LICHNER etimológiai ötletét. A 423. artikulus „Item von *aserin* vntter 3 tusin” adata alapján a Jogkönyv első kiadói állították először: „*erszény*, dessen Verwandtschaft mit *aserin* im 423. Cap. kaum abzustreiten sein dürfte” (270.). MELICH az *aserin* adatot a középfelnémet *äser* 'speisesack zum umhängen, tasche' kicsinyítő alakjának fogta fel (*serin*); a hangtani magyarázattal HORGER szolgált: német *äserin* > magyar **észérén* > **ërszén* > *ërszén(y)* vagy magyar **észérén* > **ëszrén* > *ëszén(y)*. E magyarázatot az EtSz. után általánosan elfogadták, csak a SzófSz. fejezte ki kétségét: „az egyeztetésnek jelentős hangtani akadályai vannak”. A legfőbb akadály azonban az, hogy a Jogkönyv *aserin* adata az *äser* változatának, az *aser*-nak többes számú (dativusi) alakja, *aserin* deminutivum ismeretlen. A TESz. megjelent első kötetében ezért *erszény* szavunkat egyelőre ismeretlen eredetűnek kellett minősítenem.

³ Vö.: MOLLAY KÁROLY, Középkori soproni családnevek (1938.); TARJÁN JENŐ, A vasérbányászat szaknyelvének szókinése Rudabányán (1939.); TÓTH ILONA, Német eredetű magyar divatszók (1939.); stb.

című könyvét (1938.) emelem ki. A történeti nyelvjárásföldrajz szempontjai itt már erőteljesen érvényre jutottak.¹

12. Nyelvtudományunknak az 1946. esztendővel meginduló új korszakában (vö. BÁRCZI az idézett egyetemi tankönyvben) *kalmár* szavunk esete is megmutatta, hogy az apró részletek tisztázása nélkül nagyobb nyelvtörténeti összefüggések megnyugtató ábrázolása, a nyelvtörténetből általános nyelvtudományi tanulságok levonása nemigen lehetséges. MOÓR 1962-ben (MNY. LVIII, 366–8) szavunknak szentelt cikkében többek között kijelentette: „Megállapíthatjuk tehát, hogy olyan német nyelvi szóalak sohasem létezett, amelyből a magyar *kalmár* szó származhatnék. Ellenben annak a feltevésnek semmi akadálya nincs, hogy *kalmár* szavunk valami szláv *kramar* szóalak átvételéből származott légyen.” A cikk befejezése már bizonyossággal vonja le a társadalomtörténeti tanulságot: „Abból pedig, hogy a mi *kalmár* szavunk valamelyik szláv nyelvből — amely nyelv azonban semmi esetre sem a bolgár volt — származik, az következik, hogy a korai Árpád-kor folyamán a magyarokat semmi esetre sem vásároló német kereskedők látták el külföldi árukkal, hanem elsősorban is vásároló szláv kereskedők, esetleg csehek és lengyelek, mint az ukránokat és az oroszokat is. Ezért nem lehetetlen, hogy a mi *kalmár* szavunk is e nyelvek egyikéből származik.” E határozott kijelentések megfogalmazását nem előzte meg sem a nyelvtörténeti, sem a társadalomtörténeti problematika vizsgálata, pedig az Árpád-kori áruforgalom tekintetében adatokra is lehet támaszkodni. Két esztendővel e határozott kijelentések megjelenése után szerzőjük egy újabb elmélet kedvéért könnyűszerrel vonta vissza őket („ezúttal magam is szerencsésen megfogódtam a nyelvészeti formalizmus hálójában”). MOÓR ugyanis 1934-ben KNIEZSA ISTVÁN „Szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása” című (NYK. LXV, 76–101) 1933-ban megjelent tanulmányát bírálta, és két gondolatébresztő cikkében (NYK. LXVI, 43–57, LXVII, 33–9) az anomáliás magyar változatokat (*brázda* : *borozda*, *brána* : *borona* stb.), illetőleg az ezekben megfigyelt „hangbetoldási rövidülést” próbálta megmagyarázni: „A változást a két szó hangalakjában nyilván az a körülmény idézte elő, hogy a beszélők az ejtés megkönnyítése kedvéért egy hangot toldottak be a *b* és az *r* közé. A szó időtartamának ezt a megtoldását akkoriban a beszélők — úgy látszik — mindegyik a többi hosszú magánhangzó megrövidítésével egyenlítették ki.” Mindez azonban MOÓR szerint csak úgy hihető, ha feltesszük, hogy a magyar nyelv eredetileg — TRUBETZKOJ terminusát használva — mórás jellegű volt („a hangbetoldási rövidülésnél a szó móráösszege nem változik”), csak az Árpád-kor vége felé² vált úgynevezett szótagszámláló nyelvvé. Ilyen összefüggésben természetesen egyszerre izgalmas kérdéssé válik jövevényszavaink magánhangzóinak kvantitása, főleg, ha a hangbetoldásos rövidülés olyan német jövevényszavainkban is kimutatható, „amelyeknél a tőszótagban eredetileg hosszú magánhangzó volt és az ejtéskönnyítő hangbetoldás körülbelül 1300-ig következett be” (NYK. LXVI, 56). Ennek igazolására szolgálna MOÓR újabb magyarázata a *kalmár* szóról: „Mert hisz nyilvánvaló, hogy a *kalmár* szóalak a hangbetoldásos rövidülésnek tipikus esete. A *kalmár* szóalak tehát vagy 1200

¹ WEINELT könyvéből például megtudjuk, hogy a középfelnémet *-ære* megfelelője a Pozsony–Nagyszombat–Körmöcbánya háromszögben ugyancsak *-ar* (1447: *Wagnar* stb.), amint ezt Sopronra nézve fent (6.) igazoltuk.

² MOÓR először „a középkor vége felé” megjelöléssel, aztán 1300-ig számítja a magyar nyelv mórás korszakát (NYK. LXVI, 50, 56).

utáni átvétel egy bajorosztrák nyelvjárásból, amelyben az *ā*-ből ez időtájt *ā* fejlődött, vagyis ez időtájt a szó alakja a bajorosztrákban *krāmār* lehetett. De ez a szóalak már ősrégen meglehetősen délszláv nyelvekben is; tehát szavunk esetleg egy régi délszláv szóalaktól származott, mindkét esetben: **krāmār* > **karomār* > **kalomār* ~ *kalamār* (1304) > *kalmār* (1356) fejlődéssel." (I. h. 54 —5.) Fentebb (8.) láttuk, hogy a német szó hosszú tőhangzójának rövidülése már a XII. század második felétől kezdve bekövetkezett; *kalmār* szavunk tehát — Moór magyarázatának egyéb gyengéit nem tekintve — egy magyar hangbetoldásos rövidülés bizonyítéka nem lehet. Moór itt bizonyítandóval bizonyít bizonyítandót. Az egyetlen helyes eljárás itt csak az lehet, hogy először az egyes példák etimológiai problematikáját a számba jövő átadó nyelvekre, nyelvjárásokra való különös tekintettel felderítjük, nyelvünk prozódiai jellegére vonatkozó következtetéseinket csak ezután, az etimológiai felderítés eredményének megfelelő óvatossággal vonjuk le. Nem véletlen, hogy Moór fejtegetéseiből KNIEZSA levélben azt a megjegyzést fűzte, hogy ezt a kérdést „sokkal nagyobb anyagon kell vizsgálni”. Moór válasza: „Ebben én is szívesen egyetértének, csak azt nem tudom, hogy ezt a »sokkal nagyobb« anyagot honnan vegyük. Olyan jellegű óbajornak tekinthető jövevényszó, amelyben hangbetoldásos rövidülés következett volna be, talán csak a *kalmār* szavunk, ha ugyan ez is nem a pannóniai szlovének nyelvéből való átvételnek tekintendő. Amikor pedig már középfelnémet jellegű jövevényszavak kezdenek meghonosodni nyelvünkben, a magyar nyelv aligha volt már mórás jellegű nyelv, úgyhogy ezek között hangbetoldásos rövidülésre példát aligha fogunk már találni, de ezt a vizsgálatot ezekre vonatkozólag is nagyon megnehezítené az a körülmény, hogy ezek nincsenek még megfelelően feldolgozva.” (NyK. LXVII, 34.)

E nyilatkozat önmagának is, az összetartozó két cikk állításainak is ellentmond. A *kalmār* szó egyszer 1200 utáni, tehát középfelnémet kori, itt óbajor, tehát ófelnémet kori átvétel; a magyar nyelv mórás jellege egyszer a középkor végéig, aztán 1300-ig tart, tehát a középfelnémet korról egy időben, itt ekkor „aligha volt már mórás jellegű nyelv”; a nyilatkozat elején a *kalmār* szón kívül nincsen ide tartozó német jövevényszó, a végén a középfelnémet koriakat elhárítja azzal az indokolással, „hogy ezek még nincsenek megfelelően feldolgozva”. A középfelnémet kori jövevényszókat pedig fel kell dolgozni, ha valaki nyelvünk korábbi mórás jellegét bizonyítani akarja. Akkor a mórás jelleg a kétnyíltszótagos tendencia előzményének volna tekinthető. Ha HORGER magyarázata *erszény* szavunkról megállta volna a helyét (vö. a 387. lap 2. jegyzetét), ez máris újabb példa lehetett volna. Ilyen viszonylatban megvizsgálandó például *barna* és *berhe* szavunk is.

13. Nyelvtudományunk utolsó két évtizedében megvalósulnak azok a feladatok, amelyek már az előző korszakban kirajzolódtak. A hazai és a külföldi történeti nyelvjárás-kutatás most már lényegesen több eredménnyel segítheti jövevényszó-kutatásunkat. A szókincs feltárásában legjelentősebb művek: KRAUSS, Wb. d. nordsiebenbürgischen Handwerkersprachen (1957.); LUX, Wb. d. Mundart von Dobschau (1961.); KRANZMAYER — DOLLINGER, Wb. d. bairischen Mundarten in Österreich (1963-tól, eddig 5 füzet); KLEIN — SCHMITT, Siebenbürgisch-Deutscher Sprachatlas (1961-től, eddig 2 kötet); MOLLAY, Das Ofner Stadtrecht (1959.); 1962 óta előkészületben MOLLAY, Hazai korai újfelnémet szótár (1350 — 1686.); HUTTERER, Magyarországi Német Tájszótár; HUTTERER, Magyarországi Német Nyelvatlasz (ezekre vö.

HUTTERER – MOLLAY: Zs. f. Mundartforschung 1965: 130–2; MOLLAY: Verhandlungen d. Zweiten Internationalen Dialektologenkongresses II, 569–73).

A feldolgozások, elvi jelentőségű munkák közül kiemelkedők: HANIKA, Siedlungsgeschichte und Lautgeographie des dt. Haulandes in der Mittelslowakei (1952.); MOLLAY, Germanisztika és magyar nyelvtudomány: Pais-Eml. (1956.); SCHWARZ, Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen. Siebenbürger und Zipser Sachsen, Ostmitteldeutsche, Rheinländer im Spiegel der Mundarten (1957.); HUTTERER, Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie d. dt. Mundarten in Mittelungarn (1963.); KLEIN: Transsylvania (1963.); GÁRDONYI, Die Kanzleisprache von Schemnitz und Kremnitz im 14–16. Jahrhundert: Német Filol. Tan. 1965.; Das Stadtbuch von Schmöllnitz. Beiträge zur Geschichte d. dt. Kanzleisprache in der Slowakei: i. h. 1966.; VERBÉNYI, A soproni városi kancellária korai újfelnémet emlékeinek mondattana és alakana (1962. Kézirat).

A magyar nyelvtudomány idevágó munkálatai közül csak „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak megszervezését említem. E kollektív munka teszi lehetővé, hogy ma rendelkezésünkre állnak egy-egy szó nyelvtörténeti adatai és teljes bibliográfiája. Az eddig megjelent első kötet (1967.) egyes német jövevényszavainál ezeket már felhasználhattam, figyelembe vehettem a német nyelvjárástörténet újabb eredményeit. Ez a tanulmány sem készülhetett volna el ebben a formájában, ha a MTA Nyelvtudományi Intézete széleskörű magyar nyelvtörténeti és bibliográfiai adatgyűjtését nem bocsátja rendelkezésemre. Tulajdonképpen minden szót úgy kellene feldolgozni, ahogy itt a *kalmár* szóval tettem. Csak az első tudománytörténeti feldolgozás ilyen terjedelmes. Minél több tudománytörténeti összefüggés, részlet világosodik meg, annál rövidebben lehet majd egy-egy szó tudománytörténetét megírni.¹

14. Összefoglaljuk, amit ma a *kalmár* szó eredetéről mondhatunk:

1304: „Ad arborem piri *Kalamarkurtuel* uocatam” (OkI Sz.); 1354: *Kalamar* szn. (OkI Sz.); 1416 u./1450 k.: „Es annapon touabba *kalmar* nem lezē fērēgec vranac hazaban” (BécsiK. 318); 1519: *kalomarov* gr. (JordK. 919); 1522: *Kolomár* szn. (MNYTK. 105. sz. 29); 1732: *kolmárok* gr. (Fr.: SzJán. 140: NySz.); 1793: *kálmár* (Sándor I.: Külf. út. 101: NSz.); 1835: *kómáros* sz. (TudGyűjt. 19/2: 31). — Jelentései: 1. 1304: 'kiskereskedő által árusított, aszalt (körte)'; 1354: 'kiskereskedő'; 2. 1877: 'tolvaj' (Nyr. VI, 41). — Származékai: ~*kodik* 1529 e.: *kalmarkodasba* sz. (VirgK. 100); 1586: *kalmarkodok* gr. (Fél: Bibl. 2: 54: NySz.).

Hazai bajor-osztrák eredetű; vö. hazai bajor-osztrák R. *kramär*, *kramar*, *krammär*, *krammar*, *krōmar*, *krōmmar*, *kram(m)er*, *krōm(m)er*; vö. még középfelnémet *krāmære* (felső-német), *kræmer* (közép-német), irodalmi német *Krämer* 'institor, kiskereskedő'. A középfelnémet kori szók az ófelnémet *crāmāri* 'ua.' szóra mennek vissza, ez pedig az etimológiailag még nem tisztázott ófelnémet *crām* 'vásári bódé' származéka. Az utóbbira még vö. középfelnémet *krām* 'kifeszített ponyva, sátortető, vásári bódé teteje, vásári bódé; kereskedés; áru, vásárfia', irodalmi német *Kram* 'kacat, holmi; (zúg)bolt; vásárfia'. A német szó középkori jelentése ('vásározó kiskereskedő') hazai

¹ Szlavistáink közül legutóbb HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 50. sz. 77–8) nyilatkozott a német etimológia mellett. A magyar szó különben nemcsak a törökbe (l. fent), hanem a románba is átment (vö. TAMÁS, Et. Hist. Wb. d. ung. Elemente im Rumän. 173).

adatokból is igazolható. A magyarországi városi jog szempontjából irányadó Budai Jogkönyv 104. artikulusa („Von den Krameren”) így kezdődik: „Dy Kramerr sullen nichtz anders handeln den rechte kramerey vnd das zu krameren gehort, vnd das das ein gerechtes vnd nicht falsches guet sey. Auch sullen sy ir kramerey in der stat nindert anderswo, weder in yren heuseren noch in kain gewelben turren fail haben noch mugen verkauffen, den allain vntter den kremen.” (MOLLAY, Das Ofner Stadtrecht 100; Sopron hasonló értelmű 1455. évi közgyűlési határozata: SoprOkl. II/2, 176.) Külön jogállásuk volt a boltos kereskedőknek (*kaufman*, *gewelbherr*), akik viszont csak a házakban levő boltokban (*gewelb*) árusíthatattak: „Dy kaufleut, dy do gewelb herren gehaissen sein, dy sullen in iren gewelben vnd nyndert anders, auch nicht durch offne laden ire kaufmanschatz durren verkauffen” (Budai Jogkönyv 70. art.). A *kramer* vásárról vásárra járó kiskereskedő, a Budai Jogkönyv ezért a helyiek védelmére külön megszabja, hogy az idegen *kramer* („*der gast*”) az egyes árukat milyen mennyiségen alul nem árulhatja. A helyben lakó *kaufman*, *gewelbherr* ugyanakkor nagykereskedő, aki eladható legkisebb árutétele szempontjából az idegen *kramer*-ral azonos vagy még szigorúbb elbánásban részesül (vásznat például 100 rőf alatt nem adhat el).

A Budai Jogkönyv 104. és 423. artikulusa részletesen felsorolja a fontosabb gyümölcsöket, fűszereket, szöveteket, bőröket, ruházati, háztartási cikkeket stb., amelyeket a helybéli és az idegen *kramer* Budán és nyilván a különböző vásárokon árulhatott. A vándorló *kramer* és nem a helyben maradó *kaufman*, *gewelbherr*, nem a helyben maradó piaci árus (*fragner*) vagy kofa (*fragnerin*) került elsősorban érintkezésbe a városok, mezővárosok, falvak magyar lakosságával. Nem véletlen, hogy a magyarba nem ezek a szók, hanem a *kramer* szó került.

Hangtani szempontból az átvételnél mind a *kramär* > *kramar*, mind a *krömär* > *krömar* rövid tőhangzós változat szóba jöhet. Az eredetileg hosszú tőhangzó megrövidülése a bajorban a XII. század második felében kezdődik; a magyar szóra első adatunk 1304-ből való: az átvételnek tehát a XIII. században kellett megtörténnie. Az átvételkor ment végbe a magyarban ekkor még szokatlan *kr* szókezdet feloldása egy magánhangzó betoldásával, majd az így keletkezett *r-r* elhasonulása *l-r*-ré. A városi iparosok és kereskedők, egyúttal a városi kancelláriák használta *kramär* > *kramar* változattól a magyarban **kälämär*, a szóvégi *ä* pótlónyújtásával (liquida előtt), a többi *ä* labializációjával *kalamär* (1304., 1354.): ebből egyrészt a két nyílt szótagos tendencia érvényesülésével *kalmär* (1416/1450.), másrészt a hosszú *ä* indukálta elhasonulással *kalomär* (1519.) lett. A városi, mezővárosi és falusi parasztnyelvjárás *krömär* > *krömar* változatából a magyarban *kolomär* (1522.) > *kolmär* (1732.) > *kómär* (1835.) alakult. Német forrásokban is mindig később bukkannak fel a parasztnyelvjárás változatai, ennek azonban nem nyelvtörténeti, hanem társadalomtörténeti okai vannak. A parasztnyelvjárás változatai nyilván jóval a feljegyzésük előtt már megvoltak. Mivel a bajor *ö* nyelvállás tekintetében a magyar *a* és *o* között van, elképzelhető, hogy a bajor-osztrák *ö* (és vele az *ä*) helyettesítése a magyar nyelvtörténetben nemesak *o*, hanem *a* is lehet, különösen, ha a német szónak van két, nyelvészológiai szempontból különböző bajor-osztrák változata. Nyilván nem véletlen, hogy egyes szóknál csakis az egyik bajor-osztrák változat átvétele igazolható. Vö. például magyar *bognär* < bajor-osztrák *wognar* (de nincsen m. **bagnär* < baj.-osztr. *wagnar*); — magyar *farsang* < bajor-osztrák

vaschang, *vassang* (de nincsen m. **forsing* < baj.-osztr. *foššīn*). A magyar hangtörténet tanúsága szerint a magyar *á* > *a* labialisatio a XIV. század közepéig, tehát a *kalmár* szó első nyelvtörténeti adatainak felbukkanásáig lezárult. Az ezután, tehát a korai újfelnémet korban átvett német szókban ezért már nem lehet szó magyar *á* > *a* labialisációról, hanem egyszerűen német *á* > magyar *a* hanghelyettesítésről (vö. ném. *habt acht!* > m. *hapták*, de nincsen német *hopt qxt* > m. **hoptók*). Ezért jogosan felmerülhet a kérdés, hogy a *kalmár* szó esetében szükség van-e egyáltalán a **kálámár* változat feltételezésére. Az átvétel nem történt-e meg közvetlenül az 1304-ben már szóösszetételben is adatolt *kalamár* változattal? Akkor a változatok sorából az egyetlen csillagos alak törölhető.

A magyar *o* > *a* nyíltabbá válási tendencia ugyancsak a XIV. század közepéig lezárul. Az addig, tehát a középfelnémet (esetleg az ófelnémet) korszakban átvett német szókban e tendenciával számolhatunk (vö. kfn. *goller* > m. *gallér*); az azután, tehát a korai újfelnémet kortól kezdve átvett szókban a magyar *a* ezért nemcsak bajor-osztrák *á*, hanem *o* helyett is állhat. Nyelvszociológiai szempontból ugyanis nehezen képzelhető el, hogy például a magyar *fach*, *fakszni*, *faszol* német előzményeül csak a *Fach*, *Faren*, *fassen* változatok vehetők fel, a *fox*, *foksn*, *fosz* nem, mivel a magyarban nem mutattak ki **foch*, **fokszni* és **foszol* változatokat. Nyilván nyelvészociológiai okokkal is összefügg, hogy két magyar változat elterjedése esetében hol az egyik, hol a másik válik köznyelvi normává (vö. *bakter* ~ *bokter*, de *barbély* ~ *borbély*).

15. A hangtörténeti magyarázattal természetesen nem elégedhetünk meg. Itt több ízben utaltunk a nyelvészociológiai szempontokra. A továbbiak során már tisztázni kell nemcsak a *kalmár*, de a többi jövevényszó hazai német előzményének hazai életét is. Ezt az 1932 óta folyó és fent idézett szótári és nyelvatlasz-munkálatokkal kívánjuk elérni. Jövevényszavaink azonkívül hazai több nyelvű társadalomban születnek meg. Ismernünk kell e többnyelvűség funkcionálását, hogy megérthessük e funkcionálás során keletkező nyelvi interferenciát. A jövevényszók magyarázatánál oly nagy szerepet játszó hanghelyettesítés tulajdonképpen fonetikai és fonológiai interferenciának tekinthető. Jövevényszavainkkal kapcsolatban a többnyelvűség kérdését már érintettem a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1937. május 30-án tartott, „Hazai latinságunk eredetéhez” című előadásomban. A kérdés taglalása túlfeszítené e tanulmány kereteit, azért egyelőre csak utalok a Soproni Szemlében még 1937-ben elindított, „Többnyelvűség a középkori Sopronban” című hosszabb tanulmányomra (SoprSzle. XXI, 155–71, 205–23, 317–33; XXII, 37–58, 130–50). Mindez még a jelen és a jövő feladata.

16. A tanulmány címében megadott témára nézve a következő tanulmányok szűrhetők le:

A szófejtés számára: 1. „Könnyű” etimológiai eset nincsen, csak nehéz és nehezebb. 2. A jövevényszó-kutatás komplex módszert kíván. 3. Német jövevényszavainkat a hazai német nyelvjárástörténet feltárása nélkül megnyugtatóan nem magyarázhatjuk meg.

A tudománytörténet számára: 1. A tudománytörténet művelése nem öncél, hanem tanulság. 2. Német jövevényszó-kutatásunk alig-alig tartott lépést a germanisztika fejlődésével. 3. A problémátörténeti vizsgálatból soron következő feladataink adódnak.

17. E tanulmány azokból a beszélgetésekből nőtt ki, amelyeket jövevényszavainkról KNEI ZSZA ISTVÁNNAL folytattunk. Vizsgálódásaim eredményeit sajnos már csak jelképesen nyújthatom át Neki.

MOLLAY KÁROLY

A szócsaládon belüli szinonimia a *ver* igében és visszaható származékaiban*

4. Az eddig elmondottakat részben illusztrálják, részben pedig kibővítik azok a jelenségek, amelyeket a *zöld ágra vergődik* szóval kapcsolatban figyelhetünk meg. Ennek igei eleme, mint tudjuk, korábban a *megy* és a *jut* volt (vö. Nyelvművelő levelek 264, 322. szám). Például: MA: SB. 1630.: „Zöld ágra nem mehet az, ki az gyönyörűségnek adta magát” (NySz. *ág*, szó-lások al.); 1851: „Zöld ágra jut” (Erdélyi János; NSz.); vö. még: MARGALITS, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások [1896.] 762–3; SIRISAKA ANDOR, Magyar közmondások könyve. 1890. 253; TÓTH BÉLA, Szájruul szájra.² 1901. 401–2; stb. A *vergődik* igét tartalmazó változat a Nagyszótár adatai szerint a *jut* igét tartalmazóval egykorú: a múlt század közepe táján tűnik fel. 1845: „szürkülőni látják szakállukat, a nélkül hogy az életfának valamely *zöld ágra* birtak volna *vergődni*” (Nagy Ig.: Hajdan I. 205: NSz.); 1858: „most, miután *zöldágra vergődöttél*, az egész mendikás irodalommal elégedett vagy” (Arany J.: Lev. II. 1889. 51: NSz.); 1860: „Ez a szerencsétlen Kisfaludy-társaság sem tud *zöld ágra vergődni*” (uo. 335: NSz.); stb. Éppen ez az az időpont, amikor a *vergődik* ige igen elterjedtté kezd válni a 'nagy nehézséggel jut valamely helyre, valamely állapotba' jelentésben a vele egy töről fakadt igék rovására. (Ugyancsak ekkortájt jelentek meg az 'egyvetérsre, megállapodásra jut' jelentésű *valamire vergődik* szókapcsolatok.) A *vergődik*-nek az idézett szólásba való bekerülése minden bizonnyal összefüggésben van ezzel a folyamattal. Változatként azonban később, sőt ma is előfordul a *jut* igével is. Például Szabó Pál visszaemlékezéseiben olvashatjuk: „Én meg is kezdtem a tárgyalást Csoór Lajossal, de nem tudtunk *zöldágra vergődni*” (Kortárs 1965: 121), a következő lapon pedig így: „ezt a hangot, tehát a könyveimet, vagy könyveinket nemhogy segítették volna honi erők kifelé *zöldágra jutni*, sőt gáncsolták”. Egy népnyelvi közmondásban feloldva ugyancsak a *jut*-os változattal találkozhatunk: 1903: Sárköz: „Szegény ember nem *jut zöld ágra*, ha csak fel nem akasztja magát” (az ÚMTsz. adata, *ember* al.). A nyelvjárásokban a *vergődik*-kel alkotott szókapcsolatokhoz hasonlóan más *ver*- származékkal létrehozott változata is él, például a Heves megyei Abasár községben 1953: „vãljohgy mã *verekgyggyünk zõd ãgrã*” (ÚMTsz.).

Az igei elemnek hasonló váltakozása mutatkozik egy, a *zöld ágra vergődik*-kel rokon értelmű szólásban. Ez a Szamosháton *szegeletre vergődni* és *szegeletre jönni* formában egyaránt használatos (pl.: *Nem tuttuk egymással szegeletre vergődni* v. *szegeletre jönni*), jelentése 'megegyezni, megállapodásra jutni' (vö. SzamSz. *szegelet* al.). Másutt csak a *szegeletre jönni* változatot (Csenger Szatmár m.; Hajdúböszörmény; Zilah vidéke: ÚMTsz.) és a *szegeletre jutni* változatot (Rozsály Szatmár m.: ÚMTsz.) jegyezték fel (*Szegetletre jönni* változat is van, szintén Csengerből: ÚMTsz.).

* L. MNy. LXIV, 290–300.

A *zöld ágra vergődik* szólás történetének bizonyos mozzanatai — mint láthatjuk — kitűnően beleillenek a *vergődik* igéről és szócsaládjáról kialakult képbe. Egyrészt azért, hogy a *vergődik*-nek a szólásban való megjelenése időben egybeesik az ige általánosan elterjedtté válásával; másrészt a rokon *verekedik* igének nyelvjárási változatként való előfordulása révén; harmadrészt, mivel a szókapcsolatokhoz hasonló módon cserélhető fel az ige más igékkel, például a *jut*-tal. (Természetesen — szólásról lévén szó — itt aligha beszélhetünk az igei elem jelentésének elszürküléséről).

5. Ha tovább elemezzük a kiválasztott igék különböző szókapcsolatokban egymás helyett való felhasználásának lehetőségeit, azt láthatjuk, hogy nemcsak a közös jelentések fő irányában van meg ez a lehetőség, hanem olyan esetekben is, amikor a szókapcsolat jelentése távolabb esik ettől, és a szókapcsolat általában egy bizonyos igehez van kötve. Ilyenkor a szócsaládnak egy másik, nem a megszokott tagjával alkotott szókapcsolat általában csak ritka variánsnak tekinthető, éppúgy, mint az igecsaládnak egyéb, elsősorban a szócsaládnak egy tagjához köthető jelentésekben való szórványos előfordulásainál láthattuk (l. 2. rész).

Például a ma is használatos *adósságba veri magát* (korai adatra vö. PP. I. 1708. *aes* címszónál) szókapcsolatban a *ver* ige helyén valamelyik származéka is felbukkanhat: 1780: „[. . .] alig lehet kétség benne, hogy az *adósságaitól, mellyekbe* [. . .] *verődött*, majdan meg-ne menekedjék” (M. Hirmondó 338: NSz.); 1787: „az igaz, hogy meglehetősen *adósságba verődtek*” (Bartzaferlvi Szabó: Szigvárt I, 280: NSz.); 1782: „nem hogy újabb *adósságokba* kellene *verekedniük*” (M. Hirmondó 325: NSz.). Ehhez hasonló jelenség mutatkozik a részben vonzat-, részben szókapcsolatszerű, ma a *verődik* igére jellemző 'csoportosul, valamely egységgé összál' jelentésű *csoportba verődik* típusban. A XVII. századi adatok szerint eleinte a *veri magát* visszaható formát használták ebben az értelemben, például GKat: Titk. 1645: „*Tsuportban* akarják *magokat verni*” (NySz.) stb. Az adatok sora egészen a XIX. századig húzódik (*csoportra, kompániákra, -hoz, társaságban* (!), *csomóba, seregre* stb. *veri magát*, összesen 15 adat a NySz. és a NSz. anyagából, főleg a XVIII. századból), sőt — elvéve — még a század végén is előfordul: 1880–1881/1904: „A vakmerők csoportja azonban a folyosó közepéig hátrálva, ott *tömegre verte magát* s marokra fogta a fegyvert” (Jókai LXIII, 151: NSz.). A *verődik* ebben a jelentésben a Nagyszótár adatai szerint a XVIII. század utolsó negyedében jelenik meg. Így 1790: „Itt tódul sokaság, hogy nagy *tsapatokba verődjön*” (Pézteli: MindGyújt. IV, 136: NSz.) stb. A *veri magát* azonban, úgy látszik, számszerűleg még ekkor felülmúlja, s uralkodóvá csak a XIX. század vége felé válik a *verődik (csoport(ok)ba, tömeggé, seregekbe, csapatokba* stb. *verődik*, összesen 7 adat a NSz. anyagából, az 1890-es évekből). Előfordul azonban ebben a jelentésben a *verekedik* ige is: 1856/1894: „[az emberek] . . . végre *csoportokba verekedtek*” (Jókai XX, 207: NSz.). Ezzel párhuzamosan *összeveri magát* az előzménye az *összeverődik* ('csoportosul') igének is, például 1651: „Mintegy 3 ezeren *magokat összeverevén* megeresztett zászlókkal Győr alá csaptanak” (Monfr. VIII, 180, a NySz.-ből, ahol ezen kívül még négy adat található). Érdeemes megjegyezni, hogy nyelvjárásainkban a XX. században is előfordul az *összeverődik* helyett más, szintén igekötős visszaható *ver-* származék: Apátfalva Csanád megye, 1926: *összeverekedik* vagy *összeverekezik* 'összeverődik, gyülekezik', Borsod m., kb. a XX. század elejéről: *összeverekednek* 'ua.': Kiskunhalas, kb. a XIX–XX. század fordulójáról: *összse ver-*

gődtek: 'ua'; Egeraracsa Zala megye 1957: „a pásztor illedve a csordás, aki a marhát, marhafókát és a disznófókát őrzi, az *összüvergődik* huszonöt-, harminc gyermekkel” (karácsonyi népszokás leírásában) (ÜMTsz.).

Közeleli rokona ennek a *táborba veri magát* és néhány hasonló jelentésű kapcsolat. Ez is, mint az előbb említett típus, kezdetben így, a *ver* visszaható formájával volt használatos, például 1789: „Sinaitól mintegy 5 óra járásnyilag *magát Táborba verte*” (M. Kurir 887: NSz.); 1790: „Lágert vert és *Sántzba verte magát*” (M. Kurir 876: NSz.); 1777: „Társai fegyveresen seregelnek utánna 'S *tábori rendbe verik magokat*” (Baróti Szabó: Új mért. 112: NSz.) stb. De néha előfordul a *verődik* igével is: 1813: „Termódon' parttyán *táborba verődvén*, . . . viadalmak erednek” (Baróti Szabó: Virg. Énéis. II, 249: NSz.); Nem lehet kétséges, hogy ezeknek a kialakulásában jelentős szerepet játszott a tárgyragos *ver* igének egyik-másik tárgyragos szókapcsolata is. A *táborba veri magát* a gyakori *táborat ver* visszaható használata, megváltozott raggal ellátva. Lássunk egy tárgyragos példát is: BercsLev.: „Oda siessen, az hol meghitt *táborat verhet* Nagyságod” (NySz.). (Vö. ma is: *táborat út!*) Ugyanígy megvannak a *csoportha veri magát*-féléknek is a *valamit ver* típusú rokon szerkezeteik. Például BercsLev.: „Ha majd *hadat verhetek össze*, megé megyek az németnek”; „*Az mit összeverhetek* Haller s Esze Tamás hajdúiban, elküldöm a szorosra Stomfa felé” (NySz.); 1799: „Összeesküdt öccseikkel *hadat vertek* az égen” (Csokonai: Műv. 1922. II, 277: NSz.); 1767: „Thrónus-székedre ásitozván . . . *társokat vert magának*” (Illei: Titus 138: NSz.); stb. Másrészt a *ver* igének határozóragos, közelebből *-ra*, *-re* vagy *-ba*, *-be* ragos főnevekkel alkotott hasonló jelentésű szókapcsolatait is közrejátszhatták a *csoportha veri magát* (→ *verődik*) típus létrejöttében. Például: 1799/1805: „*Verd hadra a' Neszter's Visztula' városit.*” (Csokonai: Alkalm. versek 99: NSz.); 1756: „De mind azokat, meg-szelidíti, le-csendesíti, *csoportha veri*, rakásra hajtya” (Biró M.: Micae. I, 189: NSz.); 1778: „A' Török *seregekre veri* népét” (Bessenyei Gy.: Hunyadi János 8: NSz.); SzD. 1792. 269: „*Rendbe verni*, állíttani, p. o. a' táborat, a' sereget”; stb. (A vonzatra és a jelentéstípusra vö. a *legetőre ver*-féléket!)

Az említett, cselekvő igét tartalmazó szókapcsolatokban találhatjuk meg a visszaható *ver*- származékokkal alkotott szókapcsolatok egy részének a kulcsát. A példákból arra következtethetünk, hogy a *csoportha*, *táborba verődik* típus a *táborat ver* → *táborba ver valamit, valakit* → *táborba veri magát* (≈ *verődik*) fejlődési folyamatban alakult ki, ha az adatok időbeli sorrendje ezt nem is minden esetben igazolja.

A tárgyragos és a határozóragos cselekvő, valamint a határozóragos visszaható kapcsolatok párhuzamossága az eddig elmondotknál még szélesebb körű a szócsaládban. Így a számunkra legfontosabb 'valamilyen helyzetbe, állapotba jut' típusú szókapcsolatok egy részének — ha nem is a legtipikusabbaknak — szintén megvan például a tárgyragos megfelelője (a többségre azonban nem ez a fejlődési vonal jellemző). Csak néhány példát mutatok be egy-egy adattal a sok közül, elsőként mindig a tárgyragos főnév + cselekvő ige típust, majd utána a megfelelő határozóragos főnév + visszaható ige típust adva meg: SzD. 1792. 60: „Fészkelődni: fészkeleni, *fészket, lakást verni*”; 1808: „Nyelvünk . . . a' pallérozódásban akkor kezdett serdülni, midőn Európában *állandó lakásra verekedett*” (Pápay S.: M. Lit. 76: NSz.); 1693: „Megttekintvén czövekes lovaimat is, az hol vadnak, és az marháimat is, az hol *helyt vertenek*” (MonIrók XV, 83: NySz.); 1817: „Az alatt, míg

Magyar Őseink Dáciában *magokat helyre verték* volna, Arnulf segítségül hívta őket Szvatopluk [...] ellen” (P. Horváth Ádám: Magyar 287, a NSz. nyomán), 1831: „*Helyre verődni* időbe kerül” (Horvát E.: Árpád 93: NSz.); Fal: NE. 1748.: „A szerelem idővel *lángot vér* és derék tűzzé valik” [1] (NySz.); 1794: „De minek utánna, mind el-füleléssel meg-bátorodva, mind büntetlenséggel talpra-szálva, erőt vehetett; hamar ki is-tettsző *lángra verődött*” (Dugonics: Gyapjas vitézek I, 5: NSz.); 1792: „úgy intézte beszédjeit, hogy ... *megnyugovást verjen* szívembe” (Horváth Á.: Felf. titok 419: NSz.); 1801: „Lehetetlen *vergődhetnem* Bár mi is *nyugalomra*” (Kisfaludy S.: Kes. szer. 114: NSz.). — Végül néhány példa a *ver* ige két régi, tárgyragos főnévvel alkotott állandó szókapcsolatának az előbbiekhöz hasonló jelentésben szórványosan előforduló visszaható használatára: A XVII. századtól (vö. NySz. *ver* szólások) a XIX. század végéig is gyakran használt *fészket ver* ’megtelepszik’ helyett 1816: „a’ Török *fészkekre kíván* mostan Nálunk *verődni*, és -talán örökre” (Kisfaludy S.: Hunyady 192: NSz.), vagy az Érdy-kódex kora (1524–1527.) óta ismert *gyökeret ver* helyén: 1825: „Gyors lába ... *gyökerekre verődik*” (Ver-seghey F. Maradv. 58: NSz.); más jelentésben, szólásszerűen: 1850/1902: „neveti őt egy sandaló, *Széles gyökérre vergődött kofa*” (Arany: Kk. I, 143: NSz. — ’elhízott’).

Ugyancsak párhuzamosság látszik ebben a jelentéstípusban is a *-ra, -re* vagy ritkábban *-ba, -be* ragos cselekvő és visszaható szókapcsolatok között: 1788: „a’ ... nagy Vezér hivatalában három ’s négy esztendeig ... egy-néhány milliomokat *verhet rakásra*” (Decsy: Osmanografia II, 119: NSz.); 1818: „Eleinte sűrűen *rakásra verődik* [a füst]” (Batthyányi V.: Ut. 25: NSz.); 1885: „Pár év előtt a forradalmi láz Sok *bajba verte*” (Ábrányi E.—Byron: Don Juan I, 183: NSz.); 1793/1884: „kár hogy a maga balgatagsága miatt ilyen *bajba vergődött*” (Csokonai: Tempefői 623: NSz.), vö. még ehhez: 1912: „de megmondtam neki; fájdalom, hogy a maga balgatagsága miatt ilyen *bajba vergődött*” (Móricz: Tavasz szél 242: NSz. Egy Tempefői nevű poétáról van szó!); 1813: „Jaj! zsíros füvelő sem *verheti húsrá* bikámat” (Baróti Szabó: Virg. Ekl. 329: NSz.); SzD. 1792. 90: „Hízakodni: kövéredni, *húsrá verni magát*”; 1856: „a szürkék két nap alatt annyi *húsrá vergődtek*” (Vas G.: Régi kép. I, 74–5: NSz.). Ide kívánczik még, mint átmeneti forma Szűcs Sándor „A régi Sárret világa” című munkájának következő mondata: „Le-nyúttak, lesoványodtak, de tavasszal megint *húst vertek magukra* [a szarvas-marhák]” (Bp. [1942.] 12: ÚMTsz.).

Az idézett adatok is merősítik azt a megállapítást, hogy a *ver* és a visszaható származékai közötti jelentésbeli párhuzamosság időpontja a szókapcsolatok vonatkozásában elsősorban a XVIII. század második felére és a XIX. század legelejére kiterjedő időszak; a továbbiakban ez a párhuzamos használat meglehetősen ritka. Ezekben a szókapcsolatokban is a *ver* *magát* visszaható forma jelentkezik általában legelsőként, amint a ’valamilyen állapotba jut’ jelentéstípusnál is láthattuk, de itt az esetek többségében a *verődik*-nek adta át a helyét.

6. A *ver* visszaható származékigéi között található jelentésbeli kapcsolatokra a XVIII. századi szótárírók — és az ő nyomukban a XIX. századiak — is utalnak. Rendszerint együtt említették őket, vagy valamennyit, vagy legalább kettőt-hármat. Például ADÁMI, Wb. 1763. 85: „*Verhődni* ssch [olv. sich] herum schlagen. — 2. *verődni, verhődni, verődni* hin und her gebeutelt,

gestossen, erschüttert werden” (NSz.); SzD. 1784. 90: „*vergődni*: — *verdődni*, iparkodni, *verekedni*, szabadulást keresni, magát a’ veszélyből ki akarni fejteni, *verhüdni* (nehezen tudunk a’ vízből hinárból, ’s a’ t. *ki-vergődni*, *verdődni*, *verekedni*)” és ettől igen kevésé eltérően: SzD. 1792. 269 *Verhüdni* címszóval, valamint uo.: „*Verdődni: vergődni*, magát ide ’s tova hányni vetni. A’ sárban *verdődik*. *Verdődik* a’ megfogott egér; a’ madár a’ kalitkábann; az hal az hálóbann. Lásd, *Verhüdni*”. Ez utóbbi alapján készült TAKÁTS RAFAEL Toldalékjának (1795 k.) *Verdődik* címszava: „*Verdődik, vergődik*, magát ide ’s tova hányva veti, *verhü*, iparkodik, szabadulást, mentekézést keres (a’ hal a’ hálóbann)” (NSz.). Továbbá 1808: SÁNDOR, Told. 439: „*Verdődni, Vergődni, Verődni, Vetődni, Vetemedni*” (NSz.).

A régebbi szótárak és nyelvtanok közelebről is megvilágítják a kérdéses igék egymáshoz való viszonyát. Az itt-ott elszórt megjegyzésekből az látszik, hogy a *verdődik* igét tartották réginek, eredetinek és helyesnek, a *vergődik*, *verdődik*, *verhődik*-et pedig újabbnak, másodlagosnak és — a XIX. században — nyelvjárásiának. SÁNDOR ISTVÁN (1801.) például így nyilatkozik: „[Mostan] *Verdődni, Vergődni, Verhődni*. — [Hajdan] *Verődni*” (Sokféle VII, 246: NSz.). Verseghy (1805.) hibáztatja is ezek némelyikét: „A’ h vagy g epentika e’ verbumban *verhődik* vagy *vergődik* nagyon haszontalan a’ természetes *verődik* helyett” (Tiszta Magy. 78: NSz.), egy későbbi munkájában (1816.) hasonlóképpen: „*verhődik* vel *vergődik* pro regulari *verődik*, excuitur, vel se eximit” (Anal. I, 282. NSz. Az én kiemelésem. M. K.). KASSAI Szókönyvelnek 1815 körül szerkesztett befejező részében a *ver* igének valamennyi visszaható származéka előkerül: „*Verdődik: Verb. Recipr. Confligitur per se. Sz. Páli Gram. Pag. 144. Idem cum vergődik: luctatur secum | Vergődik: Idem; nam G. cum D solet permutari (G. n° 4.) | Verhődik: PP. Idem; H cum G solet permutari (H. n° 7.) | Verekedik: verbum Recipr. Confligit. luctatur cum alio. | Verődik: verb. recipr. Concutitur per se sc. vg. a’ szélbenn a’ fa ág egygy máshozz verődik.” (Kiadva 1932. 126.) Jelentés szempontjából csak a *vergődik*, *verdődik* és *verhődik* igéket tartja tehát rokon értelműeknek, a másik kettőt nem. Hangtani magyarázatára, amelyen a *vergődik* és a *verdődik* vonatkozásában már az első „tsomó”-ban is elmond a hangváltakozásokra vonatkozó részben („D fel-tserélődik 3)G Gy-vel”: I [1833.], 71–2), később még visszatérek. Hasonló a Tzs. (1841.) eljárása: külön közli a *verekedik*, a *vergődik* és a *verődik* címszót jelentésével együtt; a *verdődik*-et és a *verhüdik*-et is megadja, jelentés helyett azonban mindkettőnél a *vergődik*-re utal, azaz ennek a — nyilván nem köznyelvi — változatait látja bennük. Ugyanez a felfogás mutatkozik meg a CzF.-ban (*Vergődik* címszó, l. már korábban, az 1/C szakaszban). Az 1838-ban kiadott Tájszótár pedig érdekes módon a *verhődik*-et minősíti köznyelveinek, legalábbis a *verdődik*-hez viszonyítva: „*Verdődni*, e’ h. *verhődni*. Székely szó” [Erdővidéki].*

A *verdődik* igének nyelvjárási volta tehát már a XIX. század első feléből kimutatható. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár XIX–XX. századi nyelvjárási adatai mind a székely nyelvjárásterületről valók, eredetében nem köthető szükségképpen a keleti nyelvjárásokhoz. A NySz.-ban található korai előfordulásainak mintegy a fele ugyan e területekről származó szerzők írásaiban jelentkezik, ez azonban nem elegendő bizonyíték. A többi rokon igének egy (esetleg több) nyelvjáráshoz való kapcsolása a rendelkezésre álló adatok alapján még reménytelenebb feladat. És bár tetszetős lenne, ha a *ver* igének azonos funkciójú, jelentésű, de más-más visszaható képzővel létreho-

zott származékigéi eredetükben más-más nyelvjárasterülethez lennének köthetők, az adatokból semmi esetre sem bizonyítható egyértelműen ilyenféle jelenség.

Ugyancsak itt kell szót ejteni arról, hogy ez a „más-más visszaható képzővel” való kapcsolódás nem is minden esetben ilyen egyszerű és világos. Teljesen problémátlan az *-ódik*, *ódik* visszaható képzővel alkotott *verődik* ige. Ugyanígy nem jelent nehézséget az (eredetileg gyakorító képzőelemet is tartalmazó) visszaható (*-kodik*,) *-kődik* (*-kődik*) képzős *verekedik*. A *verdődik*-ben az *-ódik* képzőt még egy *d* elem is megelőzi. Ez a *d* minden bizonnyal az önálló (gyakorító) *-d* képzővel azonosítható, nem pedig például a *vergődik* *g*-jének hangtani változata. Hogy ez valóban így van, a *ver* igének egy másik származékával igazolható: a 'vedlik' jelentésű *verdik*-kel. A *verdik* igét a NySz. is a *ver* szócsaládjába tartozónak vallja. Bár jelentése miatt idetartozása első pillantásra nem magától értetődő, aligha tekinthető másnak, mint a *ver* igének a *mos*-ból származó *mosdik*-hoz hasonló visszaható értelmű származékának. (Egy vélemény szerint a *vedlik* eredeti alakja — vö. EKKER J. SZENDE: Nyr. XXVII, 164 —, az elképzelést azonban adatokkal nem bizonyítja. A *vedlik*-re vö. SzófSz.) Jelentését a vedlést kísérő mozgást kifejező 'levéri, lerázza magáról (kigyó a régi bőrét, madár a tollát)'-féle kiindulásból magyarázhatjuk. Mindenesetre már legkorábbi adatai is 'vedlik' jelentésűek, vö. NySz. (*Verd-ik*, *mög-verdik*), éppúgy, mint a mai nyelvjárásokban (Heves, Nógrád, Zemplén m., Szilágymén., Mezőtúr, Kalotaszeg: MTsz.; Nógrád, Heves, Borsod m., Mezőtúr, Szilágyság, Hajdú m.: ÚMTsz.). Felsőőrben — mint IMRE SAMU szíves szóbeli közléséből tudom — *veredik* alakban használják. — Igekötös példa is van: Hajdúnánás 1940–1941, Balmazújváros 1958: *meg-veddik* 'elhányja a tollát (tyúk)' (ÚMTsz.), Dormánd Heves megye 1953: „a katóka [katicabogár] is pondrébú *vergyik élé*” (ÚMTsz. *előverdik*). Arany János műveiben igenévi formában többször is előfordul e szó, de egészen más, a *ver* visszaható származékaival közös jelentésben: 1864: „homlokukra, *verdő* szárnyon, ólom lábbal csúsz a halált utánzó álom” (Arany J.: Shaks. Szentiv. ál. 192: NSz.); „En szánya nézem a *verdő* nyomort” (Hippolyta mondja a meseterembek színelőadása előtt: uo. 210: NSz.) és 1879: „Az előtte *verdő* nemes ártatlanság” (Toldi Szerelme V. ének 103. vsz.: NSz.). Az utóbbi mű Glossariuma egyébként minden kétséget eloszlat azzal kapcsolatban, hogy a kérdéses szó valóban a *verdik* ige igeneve-e és nem a *verdődő* (<: *verdődik*) esetleges összevont alakja: „*verdik* = *vergődik*” (Arany: Ö. M. 1883. II, 552). A *verdik* igének a *ver* szócsaládjával való összefüggésére utal a NySz. ['depilor; sich abhaaren'] jelentésű *mög-verdődik* adata is: „Szatirusok *mög-verdődnek*, tépik egymás szakállát” (Fal: Vers. 876.). Hogy a *ver* ige családjában valóban megvolt és megvan a 'vedlik' jelentés, arra a *verdik* igénck azonos jelentésű Hajdú, Bihar és Arad megyei *verzik* (MTsz., ÚMTsz.) párja mellett a műveltető képzős *veret* származék nyelvjárási jelentései is bizonyítékul szolgálnak: 1. Vas m., Göcsej, Somogy m. 'vedlik (a ló, a marha)'; 2. Vas m. 'hámlik (a fa)' (MTsz. 2. *Veret* címszó). (Az ÚMTsz.-ben ugyancsak Vas megyéből két 'vedlik (tollát hányja)' jelentésű adat található.)

A *vergődik* igének az *-ódik* képző előtti *g*-jében is önálló képzőt láthatunk: a gyakorító *-g* képzőt (vö. NyK. XVI, 249). Másrészt — ha KASSAI nyomán elindulva szorosabb kapcsolatot keresünk a *vergődik* és a *verdődik* között — nem utasítható el teljesen a *d* ~ *g* váltakozás, azaz pontosabban változás lehetősége sem, de nem a KASSAI elgondolta úton, hanem ellenkező irányban.

KASSAI ugyanis — és később is több szótárszerkesztő — a *verdődik*-et és a *verhődik*-et egyaránt a *vergődik* alakváltozatainak tekinti. A *vergődik* azonban legalább fél évszázaddal későbbi a *verdődik*-nél, s eleinte jóval ritkább is nála. A *verdődik*-nek kimutatható egy *d* képzős alapszava, a *vergődik*-nek *g* képzős nem. A nyelvjárási *vergel*, *vergelődik*, *vergőlődik* igében ugyan szintén megtalálhatjuk a *-g* képzőt, de alighanem már mint a *-gel* (*-gál*, *-gél*) összetett képző szerves részét. A *d* ~ *g* megfelelés egyébként hangtanilag lehetséges (példákat l. SZILY: MNy. VIII, 73—4), de a jelen esetben nem a *g*-ből, hanem a *d*-ből kiindulva (a *d* > *g* változásra l. DEME: MNy. XLIII, 133). Harmadiként az elhasonulás lehetősége is felvethető.

Akár önálló képzésnek, akár — eredetében — alakváltozatnak fogjuk fel a *vergődik* igét, a szócsaláddhoz való tartozása kétségtelen. Problematisusabb a *verhődik* ~ *verhűdik* esete. Ezt semmiképpen sem tekinthetjük a *vergődik* alakváltozatának (vö. KASSAI), mivel a magyar nyelvben a *g* ~ *h* hangmegfelelés legfeljebb csak különböző átvételű jövevényszavakban található (pl. *galuska* ~ *haluska* stb.). Ha pedig önálló képzésnek tartjuk, meglepő a *-h* képző, illetőleg a *-hődik* képzőbokr jelenléte, lévén ezek denominális képzők (vö. pl. a *-h*-ra vonatkozóan D. BARTHA, Szóképz. 55, a *-hod*, *-höd*, *-hüd*, *-hed(ik)*-re ua. 63). SIMONYI szerint volt deverbális *-h* képző is (NyK. XVII; 49, 1. sz. jegyzet és Nyr. XIV, 28); ebben legfőbb bizonyítéka éppen a SIMAI, PP., SzD. alapján idézett *verhődik* ~ *verhűdik* ige.

Az a legvalószínűbb, hogy itt a *-hod(ik)*, *-höd(ik)* stb. denominális igeképző szórványos analogikus deverbális használatával állunk szemben. Hosszú magánhangzóját a *verhődik* minden bizonnyal a *verdődik*, *vergődik*, *verődik* hatásának köszönheti. Szerepet játszhatott a *verhődik* létrejöttében a szabályosan denominális képzésű *vérhedik*, *vérhedzik*, *verhűdik*, *vérhűszik* 'vérzik', illetőleg '(állat) megvész' (NySz., Tsz., MTsz., Nyr. II, 265, a Székelyföldről és más keleti nyelvjárásokból), '(ember, állat) felgerjed, megdühödik, vérszomjassá lesz' (NySz. *Vérhédett*, *verhűtt* al.) jelentésű ige, a *vér* főnév származéka. A NySz. szerint az igének 'luctor, conffligor, desilio; kämpfen, ringen' jelentése is van, az erre idézett MA. adatot azonban sehol sem találom, a PPB., illetőleg az ennek alapjául szolgáló PP. adat pedig a *verhődik*-hez tartozik, annak legkorábbi adata, l. az I. A) részben. (A *vérhedik*, *verhűdik*, *vérhűszik*-nek nincs *ö*-s változata!). A *vérhedett* címszónál pedig a 2. ['luctans; kämpfend'] jelentéssel megadott adatok lényegében nem választhatók el az 1. ['sangvinolentus; blutdürstig'] jelentéstől.

De ha valóban volt a szónak a küzdést, harcot kifejező jelentése is, annál valószínűbb a *verhődik*-re való hatás. Ezt támogathatja, hogy a *ver* némely nyelvjárásban 3. személyben *vér* alakú, s így a két alapszó, valamint — amennyiben megvan a nyelvjárás szókészletében — a két származék itt homonima. Ennél több köze azonban a két szónak nincs egymáshoz. Egyes szótárak is elkülönítik őket egymástól, például Tzs.: „*Verhűdik*, 1. *Vergődik*. *Vérhűdik*, bluten.” — A *verhődik*, *verhűdik*-et a *verekedik*-, *vergődik*-, *verdődik*-kel együtt a *ver* ige származékaként említi meg PAIS DEZSŐ a *vánszorog* ige magyarázatában: „A 'verődik' értelemből az idézett jelentések úgy fejlődhettek ki, ahogyan a 'nehézkés, beteges mozgás' kifejezőivé lettek a *ver* ige következő származékai: *verekedik* R., N. (NySz. III, 1036 a *verekedik* tétel szólásai al., MTsz.) | *verekszik* (MTsz.) | *verdődik* (NySz. III, 1035) | *vergődik* (NySz. III, 1038, MTsz.) | *verhűdni* 'verekedni, iparkodni, vergődni stb.' SzD.².” (MNy. XXXIV, 241.)

7. Összefoglalva a *ver* igének és visszaható származékainak közös jelentésekben való használatát, elsősorban az időbeliség kérdését kell kiemelni. Egyrészt nem esik egybe az ide tartozó igék megjelenésének időpontja: a *verekedik* a XVI. század első felében, a *verődik* a század végén, a *verdődik* a XVII. század legelején, a *vergődik* és a *vergelődik* a XVII. század második felében, a *verhődik* a XVIII. század elején tűnik fel. Másrészt a közös jelentésekben való használat időbeli megoszlásában is mutatkoznak különbségek: lényegében ugyanazon a jelentésfejlődésen megy át megvizsgált igéink mindegyike, de főként az eddigiekből következően bizonyos fáziseltolódással. Például a legkorábbi ide tartozó igének, a *verekedik*-nek már a XVII. századra eltűnik a többi közös jelentés kiindulópontjául szolgáló 'hánykolódik, fetreng, csapkod, magát kiszabadítani igyekszik' jelentése, s ekkortól már csak az újabb *verődik*-et és *verdődik*-et, még később a *vergődik*-et és a *verhődik*-et használják ebben a jelentésben. A XVII–XVIII. századra kialakul az egész igecsaládnak a 'nagy nehézséggel stb. halad, jut valahova, valamely helyre' jelentése is. Ezen a ponton újabb különbség is mutatkozik, a megterheltség különbözősége: az utóbb említett jelentésben egészen a XIX. század elejéig sokkal gyakoribb a *verekedik* ige, mint társai. A *vergődik*, majd a *verhődik* ige megjelenésével a XVIII. század második felére-végére teljesen kialakul a szócsaládban a szinonimia, de nem hosszú időre. A XIX. század közepe táján a viszonylag fiatal *vergődik* ige szinte minden átmenet nélkül uralkodóvá lesz a szócsaládon belül mind a két említett jelentésben, míg a többiek részben (*verekedik*, *verődik*) vagy teljesen (*verdődik*) a nyelvjárásokba szorulnak vissza, vagy pedig teljesen eltűnnek (*verhődik*). A fáziseltolódás látható ezeknek az igéknek a 'nagy nehézségek árán valamilyen helyzetbe kerül, valamilyen állapotba jut' jelentésű, szókapcsolatszerű vagy állandó szókapcsolatokban való használatában is, azzal a különbséggel, hogy ezek főleg a XVIII. század második felétől jelentkeznek, és eleinte a *verekedik* mellett főleg a (közös jelentésekben inkább csak szókapcsolatokban előforduló) *veri magát* visszaható formát használták. A XIX. század közepétől pedig e téren is átveszi a főszerepet a *vergődik*.

Ennek az utolsó, a szócsaládon belüli szinonimiát a köznyelv és az irodalmi nyelv vonatkozásában megszüntető változásnak a főokát a diadalra jutott nyelvújítás egységes nyelvi normájának érvényesülésében kell keresnünk. Egyáltalán nem volt szükségszerű azonban, hogy éppen a *vergődik* lett az az ige, amely a szócsaládon belüli szinonimia megszüntése után az eddig közös jelentések hordozója lett. Az ok valószínűleg az lehetett, hogy a *verekedik*-nek és a *verődik*-nek más irányú fontos jelentésköre is volt, a ritkább és provinciálisabb *verdődik* és *verhődik* pedig nem jelenthetett igazi konkurenciát a viszonylag fiatal, más jelentésekre le nem foglalt *vergődik*-nek. A szócsalád tagjai közötti szinonimia ily módon való megszűnésében kétségtelenül bizonyos ökonómia és rendteremtő törekvés érvényesült: az össze-vissza fonódott jelentéskörök elkülönültek egymástól, és véglegesen egy-egy meghatározott igehez kötődtek, azok az igék pedig, amelyeknek nem jutott saját, a többiétől különböző funkció, egyszerűen eltűntek a köznyelvből.

Annál is inkább megvolt erre a fejlődésre a lehetőség, mivel árnyalati különbségek kezdettől fogva érvényesültek a különféle visszaható *ver*-származékok jelentésében, amint ezt már az első előfordulások is mutatják. Ennek a különbségnek az okát alighanem az egyes visszaható képzők sajátosságaiban láthatjuk. Lehetséges, hogy például a *verekedik*-nek kezdettől fogva némileg

meglevő gyakorító jellege összefügg azzal, hogy képzőjében gyakorító képzőelem is van, és alakjában meglehetősen közel áll a gyakorító *-kod*, *-ked*, *-kőd* és a denominális *-kodik*, *-kedik*, *-kődik* képzőhöz. Hogy mennyiben jogos az a feltevés, hogy a *ver* különböző visszaható származékai közötti funkciómegoszlás alapja már bizonyos mértékig eleve adva volt képzőik jellegzetességeiben, és hogy érvényesült-e szélesebb körben ilyenféle jelenség, csak a visszaható képzésű magyar igék korai történetének részletes vizsgálatával volna eldönthető.

Mindenesetre érdekes, hogy a szócsalád egyes tagjai közötti kapcsolat, vagy ha úgy tetszik, a szinonímia foka nem egyforma. A legerősebb összefüggés a *vergődik* és a *verdődik* között található meg. Ezeknek legfontosabb jelentéseiben úgyszólván teljes az egybeesés, különbség inkább csak időben van köztük (többek között emiatt nem lehetetlen, hogy eredetük közös). Másrészt erős a párhuzam mértéke a *verekedik* és a *verdődik*, majd a *vergődik* között, de csak a 'hánykolódik stb.' → 'nagy nehézséggel halad, jut valamely helyre' → 'ugyanígy jut valamely helyzetbe, állapotba' jelentésvonalban. A *verődik* viszont, főleg a szókapcsolatokban, sok közös vonást mutat a *ver* ige visszaható névmásos használatával, sőt ezekben gyakran a *veri magát* forma folytatásaként, örököséként jelentkezik. A *verdődik*-hez hasonlóan a *vergelődik* is igen közel áll a *vergődik*-hez. A *verhődik* viszont mindegyikkel egyformán mutat közös vonásokat, amelyek azonban szűkebb körre szorítóknak, mint a többiek egymás közötti kapcsolatai. Esetleg ezeket a jelenségeket is összefüggésbe hozhatjuk az egyes igék képzői közötti, nem etimológiai, hanem kategóriabeli (pl. a gyakorító elem megléte szempontjából való) rokonság kérdésével.

Eddig főleg az ide tartozó igék közötti különbségekről esett szó, ha ezeket a különbségeket a hasonlóságokon belül kell is értenünk. Szólni kell azonban a hasonlóságokról külön is. Feltűnő először is az, hogy valamennyi ide tartozó igenek megvolt vagy megvan az a jelentése, amely a további közös jelentések kialakulásának alapja, a röviden 'hánykolódik; kiszabadulni igyekszik' szavakkal jellemezhető jelentés. Hogy ezt megelőzte-e egy tiszta 'magát veri' jelentés vagy sem, aligha volna célszerű itt boncolgatni. Fontosabb ennél, hogy mindegyikben megvan az ezután következő két fő lépcsőfok is (a kisebb, ezekből fejlődött jelentésárnyalatok azonban természetesen nem jelentkeznek egyformán mindegyik igében). Ez valószínűvé teszi, hogy mindegyik ige önállóan, a többiektől függetlenül járta meg a fejlődés útját, legalábbis kezdetben, és csak később érvényesülhetett közöttük kölcsönhatás, amikor már a szinonímia kialakult. (A jelentések egymásból fejlődésére különösen a korábbi időkből legbővebben adatolt *verekedik* ige szolgáltatja a legjobb példát.) Az is a közös vonások közé tartozik, hogy a második lépcsőfokra, a 'nagy nehézséggel stb. igyekszik, jut valamely helyre' jelentésre a korai időkben is igen sok igekötős előfordulás akad, amelyek néha megelőzik, és számban is felülmúlják az igekötő nélküli használatot. Nem lehetetlen, hogy éppen az igekötős igék voltak e jelentés kialakulásának az elindítói. (Valahogy ilyenformán, hogy pl. *kiverekedik valahonnan valahova* = addig veredik 'vergődik', míg kijut valamiből, valahonnan.)

A *ver* ige családon kívül sok más visszaható ige fejlődésében felismerhetők az elmondottakhoz több szempontból hasonló jelenségek. Legközelebbi párhuzamát a *tör* igeének és származékainak visszaható használatában találhatjuk meg. A kérdés részletesebb elemzésére később szándékozom vissztérni.

8. Az általános tanulságokat tekintve a visszaható képzésű *ver* szócsalád vizsgálata is — több jelentésű szavakról lévén szó — szinonim jelentéseket vagy szinonim lexémafunkciókat (vö. O. NAGY: MNy. LXI, 322), nem pedig teljesen szinonim szavakat derített fel. De egyúttal arra is rámutat, hogy ezek között a szinonim jelentések között logikai-történeti összefüggés van, hogy legalábbis egy-egy szócsaládon belül nem egyes szinonim jelentések, hanem szinonim jelentéscsoportok fordulnak elő, mégpedig nemcsak az egymásból származó, hanem az azonos tőből egymással párhuzamosan keletkezett származékszavak esetében is. Valószínűleg kimutathatók hasonló összefüggő szinonim jelentéscsoportok etimológiailag össze nem tartozó, de ugyanabba a tágabb fogalmi kategóriába sorolható szavak között is, bár a szócsaládon belüli szinonimiánál bizonyára jóval kisebb mértékben.

A *ver* visszaható származékai történetéből még az a következtetés is adódik, hogy a szócsaládon belüli szinonim kapcsolatok vizsgálatában a szokásosnál kevesebb fenntartással vehető figyelembe a frazeológiai lakóegységek tanúsága, mivel ezek — ha mutatnak is sajátos vonásokat, mint e szócsalád esetében bizonyos szókapcsolat-típusok jelentésbeli elszíntelenedése — lényeges eltérések nélkül beleillenek a szócsalád szinonimarendszerébe. (Bár itt csak egy igei szócsalád vonatkozásában derült erre fény.) Az állandósult szókapcsolatokra vonatkozólag azzal a tanulással is szolgál a vizsgálat, hogy a szókapcsolatoknak is vannak transzformációs szintaktikai változatok (l. a tárgyragos és határozóragos kapcsolatok közötti viszony kérdését, és az ehhez hasonló cselekvő és visszaható értelmű kapcsolatokat), s ezek a szintaktikai változatok egy-egy típuson belül rendszeresen jelentkeznek.

S. MEGGYES KLÁRA

Számon tartották-e őseink az anyaági rokonságot?

1. Nemrégiben érdemes tanulmány jelent meg KLÁRA VÁVRA tollából az ugor nyelvek rokonságnevei szemantikai elemzéséről (Семантический анализ терминов родства угорских языков: SzFU. II [1966.], 217–26). Dolgozatában a szerző főként JU. D. APRESZJAN, valamint A. KRÖBER nyomán 43 magyar, 45 vogul és 42 osztyák rokonsági elnevezés alapján megkísérli az ugor nyelvek rokonnévi rendjének bemutatását. Előtte a szerzőn kívül (l. SzFU. I [1965.], 107–15) e témakört már két jeles kutató is tanulmányozta, mégpedig K. F. KARJALAINEN (Wie EGO im Ostjakischen die Verwandten benennt: FUF. XIII, 207–95) és W. STEINITZ (A finnugor rokonsági elnevezések rendszere: I. OK. X, 321–34), vele pedig szinte egy időben hasonló kérdésekkel hazánkban ketten is foglalkoztak. Nevezetesen VÉRTES EDIT (Adalék dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához: MNy. LXII, 171–8, 309–17) és KUBINYI LÁSZLÓ (Az ősi magyar társadalom anyai ágú származtatási rendjének kronológiájához: NytudÉrt. 58. sz. 135–8). A rokonságnevekkel való meg-megújuló foglalkozás érthető: e nevekben és rendszerükben nagyon sokszor egy-egy igen ősi társadalmi rendnek a képe húzódik meg, melyre fényt gyakran csak éppen e szavak jelenének és múltjának a kutatása derít.

Nézetem szerint ilyen „ősi múlttal” rendelkező szó — többek között — a magyar *ara* és rokonsága is.

2. *Ara* szavunk eredetét mind a két most megjelent etimológiai szótárunk, mind a MSzFgrE., mind a TESz. bizonytalannak mondja. A TESz. szerint: „Bizonytalan eredetű; talán ősi örökség az ugor korból, a megfelelések azonban vitatottak”. Hasonlóképp a MSzFgrE. is: „Vitatott eredetű”, „Talán egyeztethető”. (A szó eredeztetéséről szóló nézeteket, valamint az irodalmat l. az idézett szótárakban.) Szavunk azonban, úgy vélem, „biztos” ugor eredetű szónak tekinthető.

Az *ara* történetének a végigkísérésekor először különböző jelentéseit kell felidézni. Ezek a következők: (régiségbeliek) 1. 'Bruder der Mutter, Onkel (mütterlicherseits)' (NyirkGl.); 2. 'Bruder der Schwester' (MA.), Bornemisza Elektrájában: „Orestes Kiralfia Electranak *ara*” (Nyr. LVIII, 62); 3. 'Schwiegertochter' (PP.); 4. (a szó viszonylag újabb, irodalmi jelentése) 'Braut'. Az utóbbi jelentés nyelvújítás kori alkotás (MSzFgrE., TESz.). A magyar etimológiai szótár a szó eredetibb jelentésére vonatkozólag nézetét a nyelvtörténeti adatok elemzése eredményeképp így summázza: '»leánynak vagy asszonynak (fiatalabb?) férfitestvére«'. Ha e jelentést kicsit általánosabban fogalmazzuk meg, alapján egyet is érthetünk vele: 'nőnek, anyának (nála fiatalabb?) férfitestvére'. Az eddigi felfogás szerint ebből alakult volna másodlagosan a 3., a 'Schwiegertochter' jelentés. Ez teljességgel lehetséges. L. *ős* 1. 'fiatalabb férfitestvér', 2. 'feleség, asszony huga'. Hasonló párhuzamokat rokon nyelveinkből többet is felhozhatunk; pl. osztyák (KT. 311b) Kaz. *žānam* '(männl. od. weibl.) Verwandter der Schwiegertochter', (uo. 369a), Ni. *žita* 'Sohn od. Tochter des jüngeren Bruders...' stb. Általában — sajnos — e párhuzamok pontos jelentését, a rokonnevek rendszerében elfoglalt helyét kevésbé ismerjük, gyakran még kevésbé a szó rendszerbeli múltját. Az osztyák párhuzamok — pedig úgy vélem, szemre tetszetősek — nyelvjárási megfelelőik relációja alapján, ahol is másod-, vagy harmadlagos rokonsági viszonyt fejeznek ki (pl. 'a fiam feleségének a férfitestvére', 'a férfitestvérem feleségének a férfitestvére' stb.) tulajdonképpen nem sokat mondanak, azaz óvatosságra intenek.

Az *ar(a)* 1. és 2. jelentése férfit jelöl; a 3. pedig nőt. Ha mármost az 1. és a 2. jelentéssel és jelentésű szóval a 3. valóban egybetartozik, s az 1475-ből már datált 1. és 2. jelentésű szóhoz viszonyítva viszonylag későn, 1703-ban jelentkező 'Schwiegertochter' adat valós (és nem félreértés eredménye, nem téves olvasat, vagy nem szótárírói alkotás), s ugyanakkor nem is más, külön eredetű, akkor felmerül az a kérdés, hogy az *ara* valóban mindig valamely rokoni vonatkozásban álló 'férfitestvér', azaz 'rokon férfi' jelentésű volt-e. Szerintem a 'Schwiegertochter' s feltehetőleg az ebből — talán a *meny* — *meny-asszony* párhuzamára (l. még lat. *nūrus*) a nyelvújítás során — alakult 'Braut' jelentés alapján a szó ősi jelentése az előbbivel teljesen azonos bizonyossággal ez is lehetett: 'női vagy anyai részről való rokon'. Egy ilyen jelentés feltevésével a magyar szó mindhárom eredeti jelentése közvetlenül érthető, ami e feltevésnek meglehetősen szilárd alapot biztosít. E feltevésben azonban előzetesen túl sok a feltétel, ami hitelét túlságosan is rontja. Pedig e téren igen jó lenne biztosabb megállapításra jutni. Ez a jelentésbeli kettősség ugyanis — amint látni fogjuk — a rokon nyelvi adatok kapcsán is fel fog merülni.

A rokonságnevek mindig két „valami”, rokon személy vagy személyek közötti relációt fejeznek ki: 'valaki(k)nek valamely vonatkozású valakije(i)'. E relációnak rendszerint szokott lenni valami domináns vonása. Az *ara* szó jelentésének uralkodó vonása, hogy mindig nőnek (? az anyának) a rokonát jelöli.

A jelentés ilyen tüzetes megfogartása után térjünk a hangalak kérdé- sére.

A szó hangalakja elemeinek a felfedése nem okoz különösebb nehé- séget. Töve kétségtelenül *ar-*. A szóvégi *-a* szintén könnyen magyarázható: valamely affixum, képzőelem vagy egyes szám 3. személyű birtokos személy- jel.

3. A szó lehetséges eredeti jelentésének ismeretében, a MSzFgrE. és a TESz. segítségével támaszkodva tovább is léphetünk. Egyik előző dolgoza- tunkban (*Hodu* vagy *hadu?*: MNy. LXIII, 323–30, 462–72) kimutattuk — egyebek során — a magyar *a* [*á*] hang obi-ugor megfelelését. E dolgozat következtetéseit alkalmazva sikerrel járhatunk az *ara* szó rokon nyelvi meg- felelőjeként eddig ajánlott obi-ugor szavak kuszájában is.

Az *ar(a)* szónak a következő szavak a rokon nyelvi megfelelői: vogul (MUNKÁCSI: Nyr. XIX, 145) L. *ār, oār* '[feleség vagy anya részéről való rokon]'; (űő.: VNGy. I, 252) FL. *ār, KL. oār* 'родня' (rokon, atyafi), REGULY szerint „bratanniki”, „svoji”’, (i. m. IV, 121) FL. *ār-:ārēm* '[nagybácsi, Onkel]'; (KANNISTO—ЛИМОЛА: MSFOu. 101. sz. 421) K. *or-:jāynor ōrnor* 'родительская досада' (*jāy* 'Vater'; väterlicherseits', *nor* 'Rache'). A szócsa- lád egészére vonatkozólag nagyon fontos adatot közöl CSERNYECOV (SzovjÉtn. 1947: 159): (?) É. *or* 'сородичи по материнской линии, предки по матери [anyaági rokon(ok), anyaaági űs(ök)]'.

CSERNYECOV (i. h.) szerint a szó világosan űrzi a rokonság női ágon való számontartásának a szokását. Arról sajnos nem nyilatkozik — s ez az orosz jelentésmegadásból sem derül ki —, hogy az *or* egy rokont vagy rokon- ságot jelöl-e — ha ugyan nem ezt az utóbbit fejezi ki a többes számi *copoдичи, предки* alak, s arról sem, hogy — ha esetleg egy személyt is jelölhet — az illető férfi-e vagy nő. CSERNYECOV az *or* szót a 'род' [nemzetség, nem] és a 'frátria' jelentésű szavak kapcsán említi. Ezért teljes joggal 'anyai ági rokon- ság', illetőleg az anyaaági rokonsághoz tartozó, azaz 'anyaaági rokon (valószínű- leg férfi)' jelentésűnek értelmezhetjük. A vogul szó használatáról MUNKÁCSI (ÁKE. 133) még ezt közli: „A közbeszédben nem használatos, elavult szó, mely REGULY déli vogul énekeiben mindig mint a *jāi* /*jāy*/ »atya« szó pár- huzamos kifejezése szerepel (*āring ur, jā[γ]en ur* „atyafiúi, atyai vér” /*ur* 'vér']”. Állítása igazolásául a VNGy.-ből több igen szemléletes és meggyőző példamondatot is hoz (l. VNGy. I, 114, III, 232, IV, 117). (Jelentéselvonása: 'idősebb férfirokon, nagybátyai részről való atyafiság' viszont félrevezető. Előzőleg erről maga sem így nyilatkozott; l. Nyr. XIX, 145 stb.). Nagyon lényeges, hogy a szóra vonatkozólag ЛИМОЛА (MSFOu. 101. sz. 421) szintén hasonló megjegyzést tesz: „Die Bedeutung von *ōr* ist den Gewährsmännern unbekannt. Das Wort erscheint nur in der Sprache der Folklore und in Ver- bindung mit *jāy* 'Vater'”. Ha az eddigi adatokat tüzetesebben szemügyre vesszük, csakhamar azt láthatjuk, hogy az egyes példamondatokban és magya- rázataikban egy hipotetikus párhuzamos összetétel is rejtőzik: (K.) **jāy-ōr* *'szülő' (l. különösen KANN.—ЛИМ. adatát). Az összetételben, minthogy a *jāy* jelentése 'Vater', az *ōr* jelentése 'Mutter' kell, hogy legyen (vö. Ромв. É. *сянн-ацц [šānny-āšny]* 'родители' (*сянн [šān]* 'мать', *ацц [āš]* 'отец', -иц [-iy] összefoglaló dualisjel); l. még VAVRA i. m. 218 stb.), s ily módon ismét egy értékes információ birtokába jutottunk.

De rokonságnevekkel van dolgunk, ezért megint csak többféle körü- lményt is mérlegelnünk kell. Feltűnő ugyanis, hogy amíg a *jāy* szónak van két-

ségtelenül 'Vater' jelentése, az *ör* szónak viszont 'Mutter' jelentéséről nincs tudomásunk. Az *ör* összetételekbeli használatából a 'mütterlich' jelentés bizonyos. A *jäg*-nek is ugyanígy van: 'väterlich' jelentése. Ha viszont arra gondolunk, hogy a finnugor nyelvekben az ilyen típusú adjektívumok kategóriája azoncs a főnévével, egy főnévi 'Mutter' vagy 'Frau' jelentés igen valószínű.

A vogul (és az osztják) rokonságnévi rendszerben van többek között — eltérően a mai magyartól — egy specifikus paraméter is: a rokon agnatikus (atyai), illetőleg uterinális (anyaági) hovatartozásának a számontartása (l. VÁVRA i. m. 221 kk.; l. még STEINITZ: I. OK. X, 328 és 325, ahol szintén szó van egy ehhez részben hasonló megkülönböztető jegyről). Ez világosan megmutatkozik az obi-ugorok mai rokonságnévi rendjében, de megnevezésére — úgy látszik — külön terminus technikusaik is vannak (vagy voltak): pl. vogul (É.) *āpariš* 'предка из класса отца (родство ведется по чисто мужской линии) без точных указаний на поколение [atyai ős, a rokonságot tisztán a férfiúi ágon tartják számon, anélkül, hogy pontosan utalnának a generációra]', azaz 'atyai nagyapa' vagy 'dedapa' vagy 'ükapa' stb. (a szót közli VÁVRA i. m. 218; irodalmához l. még: KARJALAINEN: FUF. XIII, 223—5; MSzFgrE. *apa* címszó alatt; VÉRTES: i. h. 313; STEINITZ, OstjWb. 152—3). CSERNYECOV (SzovjEtn. 1947: 159) a szóról azt is elmondja, hogy 'род [nemzetiség, nem]' jelentésben is használatos. Bizonyos, hogy valamilyen formában hasonló fogalmi körbe tartozó a vogul *ör* szó is.

A vogul szó hangalakja (fonológiai interpretációban): K. *ör*, (?) AL., KL. *ör*, ?FL. *ör* vagy Szó. *ör*. A szó egyértelműleg ősvogul **ār* (STEINITZ: **ār*) hangalakat tükröz.

A magyar *ar(a)* és a vogul **ār* szónak osztják megfelelője is van: osztják (STEINITZ, OstjWb. 182) Ni. (csak összetételben ismert) *urta-*, Kaz. *worti*, O. *orti* 1. '[männlicher Gentilverwandter der Mutter, jünger als diese:] jüngerer Bruder der Mutter, Sohn des älteren Bruders der Mutter, Sohn oder Enkelsohn des jüngeren Bruders der Mutter (Kaz.)', 2. 'Bruder der Mutter'. E szó előfordulása szembeűnő módon csak a nyugati osztjakságra terjed ki. Ezért is nagyon valószínű STEINITZ (i. h.) vélekedése, aki szerint összetartozik vele a következő keleti-osztják szó: (OstjWb. 95) V., Vj. *olj*, (PxsGpl) *olim* 1. '[männlicher Gentilverwandter der Mutter, jünger als diese:] jüngerer Bruder der Mutter; Sohn des älteren Bruders der Mutter, jünger als diese (Vj.)', 2. 'Sohn der älteren Schwester der Mutter, jünger als die Mutter; Sohn der jüngeren Schwester der Mutter (Vj.)', 3. '„братанник, племянник”, Sohn des Bruders (der Schwester; V.)'. — Vj. *olisaken* (dualis), *olisat* (plur.) 'der jüngere Mutterbruder und sein Schwesterkind (Sohn oder Tochter) bzw. seine Schwesterkinder'.

A nyugati és a keleti osztják szavak konzonzantizmusa között mutatózó *r* ~ *l* eltérés a többek között a rokonságnevekben másutt is előforduló (*r* > *l*) affektív palatalizálódás eredménye (l. STEINITZ, OstjWb. 182). Az eredeti szóbelseji mássalhangzó *r* volt. A szó mai osztják nyelvjárási változatai ősosztják **or-* alakra mennek vissza.

STEINITZ szótárában (OstjWb.) megemlíti¹, K. BERGLANDRA való személyes hivatkozással (i. m. 181—2, továbbá 95—6), „S[iehe]”, illetőleg „Vgl.” megjelöléssel, hogy az **or-* (l. Kaz. *worti*) összefügghet az ősosztják **ar-*: *ärtj* (l. Kaz. *rti-*) 1. '[Gebiet der verheirateten weibl. Gentilverwandten]

¹ STEINITZ (i. h.) a magyar *ara* szó rokonsága tekintetében egyébként a „hagyományos” nézet talaján áll.

(pl. 'Tochter der älteren Schwester des Vaters . . .'), 2. '[Gebiet des Mannes]' (pl. 'Tochter des älteren Bruders des Mannes . . .'), általában nőt jelentő szócsaláddal. A két szócsalád egybekapcsolása hangtani nehézséget jelent: vö. egyrésztől óosztják-ugor *o, másrésztől óosztják *a. Bár az is meglehet, hogy az egészen közönséges *a > *o (vagy talán inkább *o > *a) magánhangzó-változással állunk szemben (vö. STEINITZ, OstjVck. 102 kk. stb.). Még tetszetős hangtani és jelentéstani analógia is kínálkoznék: német *Schwager* ~ *Schwieger* stb. De nehézség mutatkozik a konzonantizmus terén is: kérdés, hogy a *t* (vö. *ärti*) nem a szótőhöz tartozik-e (erre nézve l. STEINITZ: i. h. is), ami pedig nagyon valószínű (1. a szó keleti-osztják adatait). Ha az *ar- tő meglétét valószínűsíteni tudnánk, elsősorban a szóban ősi belső osztják szóhasadásra gondolnánk. Ebben az esetben előtérbe kerülne a magyar szó 3. jelentése, a 'Schwiegertochter' jelentés, aminek magyarázatára így (pontosabban: így is) jó lehetőség kínálkoznék. E kérdést azonban helyesebbnek látszik egy további, szélesebb körű vizsgálatig lezáratlanul hagyni.

4. A magyar *ar(a)*, a vogul **ār*- és az osztják **or* hangtanilag szabályosan felelnek meg egymásnak, s mindegyikük egy közös ugor **or3* tő sarja.

A három ugor nyelvi szó között a jelentésbeli összefüggés majdnem teljesen egyértelmű. Ami a magyar szó 1. és 2. (férfit jelölő) jelentését illeti, egyáltalán nincs semmi probléma: vö. magyar (a szó szűkebb körű értelmezésében) 'nőnek, az anyának (nála fiatalabb?) férfitestvére' ~ vogul '[feleség vagy anya részéről való rokon]', 'nagybácsi, Onkel' stb. ~ osztják 1. '[männlicher Gentilverwandter der Mutter, jünger als diese]', 2. 'Bruder der Mutter' stb.

Összetartozásuk jelentéstaniilag kétségtelen, s minthogy hangtani nehézség sem áll fenn, az etimológia bizonyos.

Van azonban jelentés tekintetében minden nyelvben néhány jelentéskör, amellyel még érdemes foglalkozni. Így a magyarból a 3. (és ?4.) jelentés, mely nőt jelöl ('Schwiegertochter'), a vogulból a CSERNYECOV közölte női (anyai) összefoglaló rokonságnév (1. részben MUNKÁCSINál is), a vogul szó kikövetkeztethető 'mütterlich', illetőleg 'Mutter' jelentése (valamint az osztjából az említett, kérdéses **arti* szócsoport).

Mérlegelve az adatok közös vallomását, a szó jelentésének a történetét a következő módon rekonstruálhatjuk: *(nő)', 'anya' → 'az anya rokonsága, anyai rokon' → '(valamely speciális vonatkozásban) nőnek a rokona' → 'a nő, mint rokon' (l. magyar *ara* 'Schwiegertochter' stb.).

5. V. N. CSERNYECOV, a kitűnő néprajzos, régész, őstörténész, a vogul nép és nyelv klasszikus ismerője munkáiban (Фрагментальное устройство обско-угорского общества: SzovjEtn. 1939/2: 20–42, l. még SzovjEtn. 1947: 159–83; magyarul is, részben, l.: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezeteinek történetéhez. Néptudományi Intézet. 1949.) hírt adott az obi-ugorok frátriális (nemzetségi) szervezetéről (l. még W. STEINITZ: Ethnos. 1938: 125–40; úő.: OVD. II, passim stb.). A frátriális szervezetben alapvető meghatározó a vérségi rokonság—származás számontartása, s adott esetben az egzogámia. Úgy tetszik, hogy a frátriális szervezet tulajdonképpen nem más, mint az anyagi (uterinalis) és az apaági (agnatikus) származás (származástudat) másodlagos vetülete, társadalmi megformálódása, intézményesedése. A kettő között a történeti összefüggés is világos: anyagi ≈ apaági rokonság tudata → (valamilyen formájú) nemzetségi (frátria)-szervezet.

Az agnatikus és az uterinalis jellemző közül kétségtelenül az utóbbi, az anyaaági származás tudata az ősi. Az adatok, különösen a szó elterjedtségével és használatával kapcsolatosak, egyúttal azt is mutatják, hogy az anyaaági származásra utaló terminológia háttérbe szorult. Nehéz — legalábbis egyelőre — világosan látni, hogy ebben mekkora szerepe van a frátriális megoszlásnak, magának a frátria-rendszernek, és mekkora a patriarchális, patrilineáris rendnek. Érmes lenne természetesen e folyamatok időrendjét is megállapítani: mennyi esett ebből az ugor és mennyi a későbbi korokra.

Az *ar(a)* szó magyar nyelvtörténeti adatai, vogul és osztyják megfelelői arra mutatnak, hogy az anyaaági rokonság rendjének számontartása — úgy látszik — megvolt az ugor korban (obi-ugor kori megléte már eddig is ismert volt), de arra is, hogy „nagyon sokáig” (a magyar középkorig?, az újkorig?) megvolt a magyar népi világban is.

6. A magyar nyelv rokonságnevei körében meglehetősen sok a kérdőjel, a bizonytalanság. Feltűnő ez, különösen ha például egybevetjük az indoeurópaival vagy az egyes indoeurópai nyelvekkel; l. pl. magyar *anya, apa* — ieur. (német) *Mutter, Vater* stb. Közülük a magyar szavak etimológiái a legbizonytalanabbak közé tartoznak, míg az indoeurópaiak az indoeurópai nyelv-rokonság demonstrálásának legállandóbb „iskolapéldái”. Ennek nagyon valószínű oka, hogy a magyar rokonsági nevek történetében (esetleg többször is) változás állt be: az ősi rendszer szétszilárdott, összetöredezett, majd újjáalakult, valószínűleg egészen más rendbe. Az *ar(a)* szó tanulsága azonban arra mutat, volna értelme annak, hogy a magyar rokonságnevek mai (köznyelvi és nyelvjárási), valamint történeti rétegeit anyaaági (uterinális), illetőleg apaági (agnatikus) rokonság szempontjából megvizsgáljuk, s hogy ugyanakkor a rokonságnevek körében ezt, mint módszertani elvet, számon tartsuk.

7. Az *ara* szó obi-ugor megfelelője — a magyar népnév és vogul-osztyják megfelelője mellett — a magyar (ősmagyar) és közvetlen ugor rokonságunk ősi nemzetségi társadalmi berendezettsége közötti kapcsolatnak újabb, esetleg nagyon messze mutató tanúja.

GULYA JÁNOS

Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból

1. GOMBOCZ ZOLTÁN szemantikai munkásságának jellemzésére az utóbbi években egyre inkább csak egyetlen szó használatos: *pszichológista*. Ha valaki e szó pontos jelentésével nem is volna egészen tisztában, a megítélés jelentőségére, súlyára következtethetne abból a helyzetből, hogy Gombocz korának európai színvonalán álló, sokrétűségében és elmélyültségében tiszteletre méltó életművéhez egyre kevésbé merünk tanácsért fordulni.

Az elődök munkáját azonban egyetlen felnövekvő generáció sem hagyhatja úgy figyelmen kívül, hogy ezzel önmagát ne károsítaná meg. Gomboczhoz való viszonyunkban is magától értetődően fel kell vetődnie egyszer a kérdésnek: vajon a pszichológista szemlélettel létrehozott életmű — a helytelen út bemutatásán túl — semmi tartalmas tanáccsal nem szolgálhat marxista kutatóknak?

Gombocz teljes munkásságának elemzése hatalmas feladat volna (vö. KOVALOVSKY: MNy. LI, 405—21), de témánkul választott részletét vizsgálhatjuk a teljes kép nélkül is. Pszichológista szemlélete ugyanis leginkább

a nyelvi jelről kialakított elméletében mutatkozik meg, illetőleg pszichologizmusát marxista nyelvész eddig csak ebben a témában bírálta (ANTAL LÁSZLÓ: Általános nyelvészeti tanulmányok I, 11–7).

Az alábbiakban nem vitatkozni, nem tagadni s nem igazolni akarunk. Tanulságokat keresünk, amelyekre Gombocz jutott, s amelyek átvétele nélkül esetleg szegényebbek vagyunk. Szójelfelfogását — ANTAL után, aki a formális nyelvi elemzés felől vizsgálta — a napjainkban legnagyobb hatású marxista pszichológus, SZ. L. RUBINSTEIN s néhol A. N. LEONTYEV filozófiai megalapozottságú tételei nyomán gondoljuk végig. Vizsgálati irányunk kiválasztásának közvetlen oka az, hogy Gombocz tudatosan és kifejezetten a lélektan szemszögéből írta le a nyelvi jelet, jelfelfogását tehát nekünk is kell vizsgálnunk ebben a vonatkozásban. Másrészt a filozófiai alapokon kifejtett modern marxista pszichológia is nyújthat annyi hasznosítható eredményt a nyelvtudománynak, mint a behaviourizmus egyes formális elemzőknek.

2. Mindenekelőtt azt célszerű tisztáznunk, hogy mit is értsünk pszichologizmuson. Különösen vitákban könnyen illetik a pszichologizmus vádjával azt a nyelvészt, aki az e g y é n (szubjektum), t u d a t, a b s z t r a k t s t b. kategóriák létét nemcsak tudomásul veszi, hanem a nyelv vizsgálatában alkalmazza is. A pszichologizmus, pszichologista megjelölésnek ezt a „hétköznapi” értelmezését természetesen nem kell komolyan venni. Köztudomású, hogy a nyelv a nyelvész számára is csupán a társadalmat alkotó konkrét egyének beszédében jelenik meg érzékelhető formában, s a nyelvész arról igazán nem tehet, hogy az egyén beszéde közvetlen érintkezésben van tudatával. A nyelvnek ez a sajátos létezési körülménye rejti magában azt a lehetőséget, hogy konkrét egyének megismerési tevékenységében létrehozott s használt eszközét, a nyelvet kutató tudós építsen az alapvető ismeretelméleti és lélektani összefüggésekre. Ez azonban még nem pszichologizmus! A pszichologizmus valójában s z u b j e k t í v i d e a l i z m u s.

A pszichologizmus azt a viszonyt nem látja helyesen, amely a k é p m á s o k (eszmék, gondolatok, az ismeretek eszmei tartalma), az érzékileg adott d o l g o k, jelenségek (a megismerés objektuma) és az e g y é n, a szubjektum megismerő tevékenysége között van. Rövidebben fogalmazva: az emberi ismeretrendszer milyen helyet foglal el az egyén és az objektív világ kölcsönhatásában (vö. RUBINSTEIN, Lét és tudat. Bp., 1937. 44–57).

A marxista ismeretelmélet álláspontja a fenti viszonyban tömören így foglalható össze: A világra születő gyermek az emberi ismeretek rendszerét is „objektív valóságnak”, azaz tőle függetlenül létező jelenségnek találja eleve készen, amelyet (illetőleg a környezetében való életéhez szükséges részét) el kell sajátítania (lásd még MARX, Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp., 1962. 71; LEONTYEV, A pszichikum fejlődésének problémái. Bp., 1964. 362–81). Az egyén a világot így az emberi ismeretek elsajátítására építve, saját élettevékenysége folyamán ismeri meg, ugyanakkor pszichikus tevékenységének mint megismerő tevékenységének e r e d m é n y e i pedig bekapcsolódva gazdagítják az emberi ismeretek rendszerét. Így „termékei révén a pszichikus tevékenység minőségileg másvalamibe, a lét különböző oldalainak vagy tulajdonságainak sajátyszerű — matematikai, fizikai stb. — ismeretébe megy át” (RUBINSTEIN i. m. 47).

Pszichologista tehát nem akkor vagyok, ha a konkrét egyén pszichikus (megismerő-tapasztaló) tevékenységét pszichikusnak és szubjektívnek látom (mint ahogy attól még nem leszek materialista, ha az anyagnak csupán a

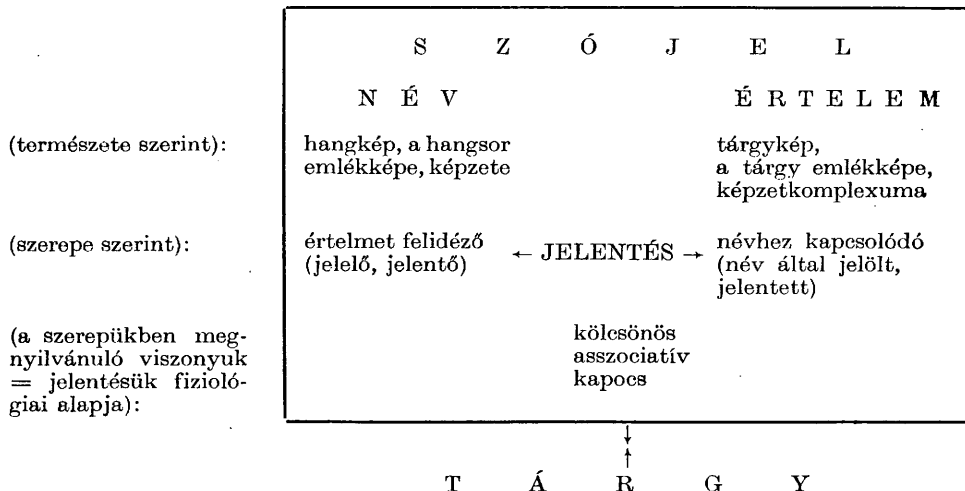
fizikai mozgásformájáról veszek tudomást!). Pszichológistává akkor válnék, ha csak is pszichikusnak és szubjektívnek látnám, és nem vennék tudomást, vagy nem tudnék arról, hogy a konkrét egyének pszichikus tevékenységének eredménye á t a l a k u l v a bekapcsolódik az emberi ismeretek rendszerébe. És mint ilyen már nem az egyéni tudat szubjektív tényeként, hanem az emberi ismeretrendszer objektív elemeként létezik. Vagyis hogy ezáltal a lélektani kutatás tárgyának köréből átmegy az „ismeretek eszmei tartalmának szférájába”. „Az úgynevezett pszichologizmusnak, a szubjektív idealizmus magvának lényege az, hogy semmibe veszi ezt az alapvető tételt [ti. az átalakulást: B. I.], s az ismeretek objektív eszmei tartalmát az egyén gondolataira redukálja, amelyeket csak a hozzájuk elvezető gondolkodási (pszichikus) folyamat egymásra következő szakaszaitól való függőségükben ragad meg, és nem veszi figyelembe az objektív valóság törvényszerű voltát visszatükröző gondolatok objektív tartalmának kölcsönös függését” (RUBINSTEIN i. m. 47).

A marxista nyelvtudomány, amikor a nyelvet az emberi érintkezés objektív eszközrendszereként kutatja — bár konkrét egyének beszédtevékenységéből (amely pszichikus tevékenység is) vonja el a nyelvet —, a beszédtevékenységnek nem a pszichikus, hanem a tárgyasító jellegéhez fordul; a nyelvi jelek által közölt információkat sem pszichikus képződményeknek, hanem az objektív ismeretrendszer megfelelő (vagy nem megfelelő) elemeinek tekinti.

Gombocz Zoltán pszichologizmusának megítéléséhez tehát adva van a kérdés: Gombocz a nyelvi jelet pszichikus valóságában (konkrét, egyedi folyamatban, e folyamat elemeként), vagy pedig objektív művelti általánosságában s tartalmi komponensét emberi ismeretként tekintette-e?

3. Félreértéseket előzhetünk meg, ha először felvázoljuk, hogyan értjük, s egyáltalán jól értelmezzük-e a Gombocz-féle szójel tartalmát (A magyar történeti nyelvtan vázolata IV. [Pécs], 1926. 11 és 32—3):

I. melléklet

Mindenekelőtt a szójelnek a tárgyhöz (általánosítva: a nyelven kívüli valósághoz) való viszonyát kell szemügyre vennünk. „A szójel áll szemben a

tárggyal” — írja Gombocz (i. m. 32), s e kijelentés lényegét a mondat szórendje mutatja: a szójel egészén kívül van a tárgy. Ennél a megállapításnál persze tovább kell és tovább is lehet menni, hiszen marxista szemlélettel nézve kétségtelen, hogy a szójel értelem-komponense, a tárgykép a tárgy képe, tehát a tárgyval visszatükrözési, ismeretelméleti, azaz objektum — képmás viszonyban van. Tudjuk, hogy az ismeretelméleti értelemben vett képmás soha sem valamiféle „független” tudati elem, hanem mindig objektum képmása: „Nem lehet elszakítani a képmást a tárgytól anélkül, hogy meg ne semmisítenénk magát a képmást” (RUBINSTEIN i. m. 38). Eredetét tekintve a képmás a tárgy megismerési folyamatában jön létre, s tartalma e folyamat előrehaladásának szakaszától függően az egyszerű észlelettől a legáltalánosabb fogalomig terjedhet: „Az érzéklet, az észlelés, a tudat a külső világ képmása” (RUBINSTEIN i. m. 34).

Gombocznál a tárgy képmása (tárgyképe) képzet, illetőleg képzetkomplexum. E kategória tartalma ellen lehetnek s majd lesznek is kifogásaink, de ismeretelméleti alkalmazását el kell fogadnunk. A szó ugyanis az objektív valóság megismerésének folyamatában keletkezik. Ismeretelméleti szempontból csupán az a lényeges, hogy a Gombocz-féle tárgyképet ne valamiféle „független” tudati elemnek képzeljük el, hanem hangsúlyozzuk, hogy a tárgy-kép tárgyának képe, azaz objektumától függő képmás. A tárgy és az értelem (tárgykép) közötti viszonyt tehát így ábrázolhatjuk:

2. melléklet

A tudat szintje:

értelem
(a tárgy emlékképe,
képzelete — képmása)

flos↑
megismerési viszonyA tudattól független,
objektív valóság szintje:tárgy
(a megismerés tárgya, objektuma)

Mielőtt a Gombocz-féle szójel másik összetevőjének, a névnek a tárgyhöz (a nyelven kívüli valósághoz) való viszonyát tekintenők, előbb azt vizsgáljuk meg, hogy honnan ered a hangkép megjelölés. Gombocz miért hangképnek, azaz miért tudati elemnek látja a nevet, s miért nem fizikai valóságnak. „Szándékosan használom a hangkép, s nem a hangsor szót a lélektani jelleg kidomborítására. Hiszen a szót megjeleníthetjük, egész verset elszavalhatunk »magunkban«, anélkül, hogy ajkunk vagy nyelvünk megmozdulna. A hangkép csak a hangos beszédben lesz hangsorra.” (I. m. 31–2.) Az idézet utolsó mondatának állítását az érvelés igazsága ellenére sem fogadhatjuk el. Nincs a világon olyan tudós, aki kétségbe vonná, hogy a világra születő gyermeknek

kifejlődési folyamatában kell elsajátítania anyanyelvét. Azt a sajátos társadalmi jelenséget, amely a gyermek számára elsődlegesen a környezetében élő emberek hangos beszédében jelenik meg (vö. TELEGGDI: Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástört. Bp., 1956. 67), s csupán az elsajátítás folyamatában, annak eredményességétől meghatározva jelenik meg az egyén tudatában is. Vagyis a hangkép a valóságos hangsorhoz képest másodlagos, annak tudati tükröződése, képmása. A hozzá való viszonya ugyancsak a képmásnak az objektumához való viszonya, amint ezt Gombocz egy másik helyen (i. m. 11) lényegében így is nevezi meg: „a hangsor emlékképe”.

Amikor a materialista nyelvtudós a „szójel” név komponensét említi, mindig a hangsorra, a fizikai jelenségre utal és sohasem a hangképre. Van-e hát értelme a hangkép kategória megtartásának, alkalmazásának? Erre a kérdésre úgy kaphatunk választ, ha kihagyjuk Gombocz szójeléből. Ez esetben a szójel komponensei közötti viszony így volna ábrázolható:

3. melléklet

A tudat szintje:

értelem
(a tárgy emlékképe,
képzelete – képmása)

flos

↑
megismerési viszony

VIRÁG

tárgy
(a megismerés tárgya, objektuma)

A tudattól független,
objektív valóság szintje:

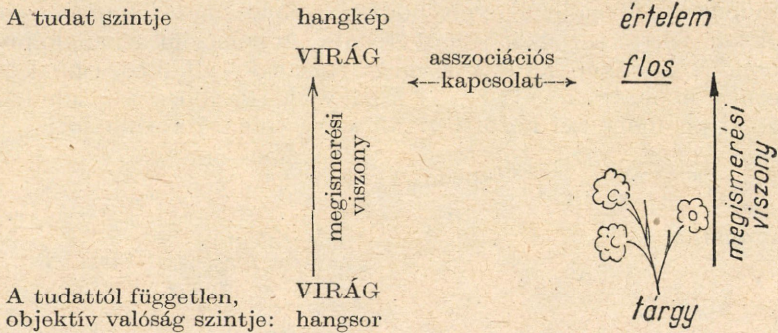
hangsor
(név) a megismerés
tárgya, objektuma

A fenti séma alkotórészei közül a tárgy mint fizikai jelenség és a róla megismerési folyamatban létrejött képmás (értelem) mint az anyag tudati természetű mozgásformája közötti ismeretelméleti viszony világos. De a sémán feltüntetett harmadik komponensről, a hangorról csupán annyit tudunk, hogy az objektív valóság síkján kell elhelyeznünk, mivel az anyagnak éppúgy fizikai mozgásformaként létező jelensége, mint bármely tárgy. Kapcsolatait azonban már nem látjuk. Pedig nyilvánvalóan kell lenni valamiféle kölcsönös kapcsolatnak, mert a hangsort, a nevet még a legformálisabb nyelvi elemzésben sem tekintik pusztán önmagában létező, kapcsolat nélküli jelenségnek. Sőt, éppen a kapcsolatait tekintik a legmeghatározóbbnak. De hát miféle természetű kapcsolat útján nevezi meg az emberi gyakorlat a valóság különféle jelenségeit? Hogyan magyarázhatjuk meg a név értelemfelidéző szerepét? Be kell látnunk, hogy a valóságos, fizikai hangsor tudati képmásának tagadásával, elvetésével sehogy. De nem is kell elvetnünk ezt a Gombocz által 1926-ban olyannyira fontosnak ítélt kategóriát, mert jó harminc évvel később, 1957-ben RUBINSTEIN (Az általános pszichológia alapjai. Bp., 1964. 634)

szintén hasonlóan látja: „A jelentés hordozója mindig az észlelésben vagy a képzetben adott érzéki kép: hallási (hang), látási (grafikai) stb.”

Látjuk tehát, hogy a fizikai mozgásformaként létező hangsor és az anyag tudati mozgásformájaként létező értelem között szerepelni kell a hangsor képmásának mint a kettőt összekapcsoló elemnek. Gombocz (i. m. 11) ezt így fogalmazta meg: „A hangsor emlékképét és a tárgyképet szoros asszociatív kapocs fűzi össze.” A szójel sémája ezzel így alakul:

4. melléklet

A szójel fenti sémája csupán a helyét mutatja a kapcsolatoknak, ezért tartalmi szempontból még további magyarázatot kíván. Ennek az a legegyszerűbb sorrendje, ha elemző munkánkat annak a kapcsolatnak a vizsgálatával folytatjuk, amelyet legutóbb vázoltunk fel: a hangkép és a tárgykép közötti asszociatív viszonyal.

4. Ez a viszony több szempontból is figyelmet érdemel. Elsőként az az értelmezése, amely Gombocznál a jelentés szerepét kapta. „Jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a név és a hozzá fűződő értelem kölcsönös viszonyára gondolunk. A jelentés, s erre a magyar szó grammatikai formája is utal, *functio* fogalom: a névnek az az ereje, *vis verbi*, hogy képzetartalmat jelent, megjelenít, a szó értelmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik.” (I. m. 33.)

A jelentésnek funkcióként, a hangkép és az értelem kölcsönös viszonyaként való értelmezése már alapos bírálatot kapott (vö. HERMANN JÓZSEF: Ált. nyelv. tan. I, 125–42), s ha az előzőkben felvázolt jelsémára tekintünk, e bírálat irányával megegyező kérdést tehetünk fel. Van-e értelme annak, hogy egy reflex jellegű kapcsolatot, az asszociációs kapcsolatot, amelynek idegéletani alapja az ingerületi energia áramlása (vö. KARDOS LAJOS, Általános pszichológia. Bp., 1964. 83) a nyelvészetben vizsgálandó kategóriának vegyük fel? Ez a reflex jellegű kapcsolat vagy létrejött, s mint feltétel létrehozta a vizsgálható hangsor – jelentés – jeltárgy jelviszonyt, vagy nem jött létre, s így nem teremtett vizsgálható jelet. Magát a reflexes kapcsolatot a nyelvész csupán tudomásul veheti, felhasználhatja, de vizsgálatára már semmiképpen sem hivatott. A nyelvészre a név és értelem Gombocz által felvázolt összefüggéséből csupán az a kétségtelen igazság tartozik, hogy az értelem (amely a tárgy általánosított tükröződése: vö. RUBINSTEIN, Az ált. pszich. alapjai 636) nem jöhet létre, s így nem is létezhet név nélkül; s a név sem jelentéstől független hangsorként keletkezik: „... a valóságban ezek a hangzások (hang-

sorok. B. I.) már a beszédben úgy jönnek létre, mint meghatározott jelentések hordozói" (RUBINSTEIN i. m. 635).

A marxista pszichológia tehát a jelentést nem a név és az értelem viszonyának, hanem egyértelműen a valóság képmásának, a tárgy (az adott valóság-rész) „általánosított tükröződésének" (RUBINSTEIN), „általánosított társadalmi tapasztalatnak" (LEONTYEV i. m. 282) tekinti, amely az ember megismerő tevékenységének credményeként alakul ki. Noha ismeretelméleti lényegét tekintve az „általánosított tükröződés" kifejezés ugyanazt jelenti, mint az „általánosított társadalmi tapasztalat", mégis szívesebben választjuk a jelentés = „általánosított társadalmi tapasztalat" megfogalmazást. A „tapasztalat" szó ugyanis élénkebben utal a megismerés gyakorlati jellegére, márpedig az emberi megismerésben s e megismerésben keletkező minden (így nyelvi) termékben a gyakorlat a meghatározó (vö. VAJDA MIHÁLY: MFiSz. 1967/2. 317). RUBINSTEIN is ezt hangsúlyozza: „A jelentés nem az önmagában vett tárgynak mint »mágnavaló dolognak« passzív tükröződése, az emberek közötti gyakorlati—cselekvési viszonyokon kívül. A szó jelentése — amely az emberek valóságos tevékeny társadalmi kölcsönviszonyaiba bekapcsolt tárgyat általánosítva tükrözi — a tárgynak az emberi tevékenység rendszerében betöltött funkciója által határozható meg." (Az ált. pszich. alapjai 634.)

A szavak jelentései tehát a valóság emberi megismerésének folyamatában, gyakorlati tevékenységben keletkeznek, amely megismerési tevékenységet a mindenkori alkalmazkodási szükséglet irányítja. Ezért a szavak jelentésében megjelenő ismeret nem a klasszikus logika törvényei szerint megalkotott szabályos (az adott valóság-rész valamennyi felismert lényeges jegyét magában foglaló) tartalom, hanem az illető nyelvi közösségnek az adott körülményekben, életfeltételekben stb. való életéhez szükséges alkalmazkodási ismeret. Ez nem más, mint az adott hangalakkal jelölt valóság-rész szerepe a nyelvközösség, a társadalomban élő egyének életében: mire való, mi célt szolgál. Úgy is fogalmazhatnók, hogy a szójelentésben az adott társadalmi viszonya fejeződik ki az adott valóság-részhez: s ez a viszony nem mechanikus, szolgai másolás—visszatükröződés, hanem gyakorlati megismerési, aktív alkalmazkodási, kölcsönös hatási viszony (e nézetet ZSOLNAI JÓZSEFFel közösen alakítottuk ki).

Az így visszatükröződési kategóriaként értelmezett jelentés a logika fogalom-kategóriájával megegyezik genezisében, tudati természetében, általánosított jellegében; de különbözik abban, hogy kialakulásában nem elkülönített s ezáltal leszűkített megismerési, hanem annál teljesebb: gyakorlati, tehát totális emberi viszony van az adott valóság-rész és a rá irányuló emberi tevékenység között. Ebből a teljes viszonyból adódik a jelentés gazdagsága: intellektuális elemei mellett melletti emocionális és gyakorlati, tapasztalati tartalma. S ez utóbbi magyarázza, hogy a fogalom lényeges jegyeinek mindenkor megkívánt összességéhez képest a természetes létében: a gondolkodási—beszélési tevékenységben egzisztáló jelentés csupán az adott szituációban, illetőleg kontextusban szükséges jegyeket tartalmazza.

Gombocz szójel-sémájából tehát eddig egy komponenszt értelmeztünk alapvetően másként. A marxista pszichológia (s nem kevés nyelvész) álláspontját elfogadva szintén a tárgy-kép kategória tartalmát, nem pedig a hang-kép s tárgy-kép közötti viszonyt tekintjük jelentésnek. Ezzel természetesen nem tagadjuk a hang-kép és a tárgy-kép közötti kapcsolatot, bár először nem e két képmás közötti viszonyra, hanem a két (viszonyban álló) képmásnak a valóságvonatkozásaira óhajtjuk a figyelmet irányítani.

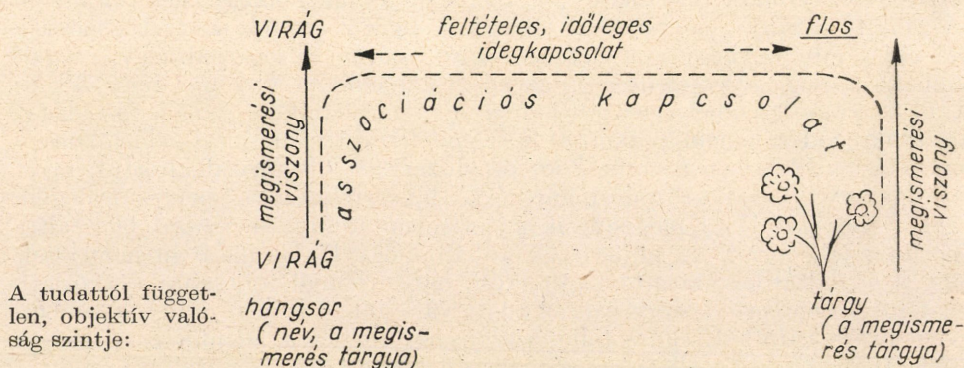
Mivel a két képmás a valóság adott részeinek (esetünkben egy artikulált hangsornak és egy adott jelenségnek) visszatükröződéseként jött létre, érthető, hogy a létrejött képmások vissza is utalnak tárgyaikra. Ez a visszautalás szélesíti ki, teszi teljessé az asszociatív kapcsolatot, s teremti meg a tárgyak közötti viszonyt. Az agyműködés reflexelméletére épülő modern asszociációelmélet ebben haladja meg az asszociációnak azt a mechanikus szemléletét, amelyre Gombocz is épített.

RUBINSTEIN (Lét és tudat 203) a témát így fogalmazza meg: „Az asszociáció nem pusztán két képzet közötti kapcsolat; az asszociáció valóságos láncszemei: az egyénnek a világgal, az objektív valósággal való kölcsönhatásai.” A szójelben tehát nem szabad leszűkítenünk az asszociációt a hangkép – tárgykép kapcsolatra. Az asszociáció nem két független képzet között, hanem valójában a megismerő ember tudati tevékenysége folytán a hangor és az anyag bármiféle mozgásformájaként létező jelensége (mint jeltárgy) között keletkezik: „Az asszociáció olyan kapcsolat, amely a jelző inger és aközött jön létre, amit az inger jelez” — írja RUBINSTEIN (uo). A megismerő ember tudatában ezáltal tükröződhetnek együvé tartozónak a valóságnak olyan jelenségei is, amelyek között egyébként az ember megismerő tevékenysége nélkül semmiféle reális (hasonlósági, érintkezési, oksági stb.) kapcsolat nem volna.

A Gombocz-féle szójel módosított sémáját végül is így vázolhatjuk fel:

5. melléklet

A tudat szintje: a hangor általánosított képmása jelentés (a valósággrészről gyakorlati tevékenységben létrejött általánosított társadalmi tapasztalat)

A fenti séma szerint a szójelentés két oldalról meghatározott jelenség: egyrészt az adott valósággrészről, amelynek általánosított gyakorlati tükröződése; másrészt egy hordozó hangsortól, amely lehetővé tette az elvonatkoztatást és általánosítást. Így:

- a jelentésnek valóságeredete (s ezáltal valóságvonatkozása) és hordozó hangora, —
- a jeltárgynak (valósággrésznek) a jelentésen és a hangor képmásának kapcsolódása útján neve, —
- a hangornak (névnek) tudati tükröződése kapcsán jelentése van.

A sémán szereplő negyedik komponens, a hangkép szerepére az előzőkben már utaltunk. E negyedik összetevőt — miután felismertük kapcsoló szerepét — a nyelvészetben nem szoktuk külön figyelembe venni. De ha nem ismernők el e negyedik komponens létét, valóban nem tudnók megoldani az „érzéki és gondolati”, a „materiális és ideális” egységének kérdését a nyelvi jelben, pedig ennek az egységnek a létét marxista tudós ma már nem tagadja: „A beszéd, a szó az érzéki és gondolati tartalom specifikus egysége. Minden szónak van gondolati (szemantikai) tartalma, ami annak jelentését alkotja.” (RUBINSTEIN, Ált. pszich. alapjai 634.) 1962-ben a sztálini nyelvelmélet vitájában A. A. BELYECKIJ lényegében ugyanezt fejti ki: „Mindenfajta jel sajátossága, hogy van jelentése. A jelentés megléte a jelet kétoldali jelenséggé teszi: az egyik oldalát az érzékszervek közvetlenül felfoghatják, a másik oldal pedig azok által értelmeződik, akik használják az adott jelenséget jel minőségben. Pienképpen a jelben a materiálisnak és az ideálisnak az egyesítése valósul meg. A materiális úgy lép fel, mint az ideális képviselője.” (Теоретические проблемы современного советского языкознания. Москва, 1964. 43.)

5. Ha a jelben a materiálisnak (nyelvi jel esetében a fizikai hangsornak) és a tudatnak (mint az anyag sajátos mozgásformájának) az egyesítése valósul meg, akkor a nyelvi jelet kutató tudós attól még nem lesz pszichológistává, szubjektív idealistává, ha a jel tudati természetű komponensének teljesebb megismeréséhez a lélektan eredményeit is figyelembe veszi. Csupán a sajátos pszichológiai szemléletet nem szabad átvennie! Ez esetben ugyanis a nyelvi jel csak pszichikus tevékenységben és pszichikus képződményként jelennek meg számára, amelyet pedig a nyelvésznek éppen művelői általánosságában, általános társadalmi tapasztalatot hordozó eszközként kell megfigyelnie s leírnia.

Az általánosnak és egyesnek, a társadalmi és egyéni, az objektívnek és szubjektívnek elkülönítése azonban — s erre már kezdünk rájönni — gyakran nem is olyan magától értetődően egyszerű feladat. A nyelvi jel (s különösen a jelentés) vonatkozásában pedig meglehetősen nehéz. Hogyan létezik a jelentés a társadalmi és ugyanakkor az egyéni tudat síkján? E kérdésben például határozottan érdemes a nyelvésznek meghallgatnia a pszichológus-filozófus LEONTYEV elméletét: A jelentés — mint „az emberiség társadalmi tapasztalatának, társadalmi gyakorlatának ideális, szellemi kikristályosodási formája” — elsősorban az objektív történelmi jelenségek világába tartozik. Ugyanakkor a jelentés — mivel az egyén élete folyamán elsajátítja az előző nemzedékek tapasztalatait — az egyéni tudat tényeként is létezik. „A jelentés mint az egyéni tudat ténye, nem veszi el ugyanakkor objektív tartalmát, és nem válik tisztán »pszichológiai« jelenséggé. Természetesen az, amit gondolok, értek és tudok a háromszögről, az nem esik szükségképpen egybe a háromszögnek a modern geometriában elfogadott jelentésével. Ez azonban nem elvi ellentmondás. A jelentések nem létezhetnek másutt, mint a konkrét emberi fejekben; nincs a jelentéseknek valamiféle, a platonai ideák világához hasonló önálló birodalma.” (I. m. 281.)

Kétségtelen, hogy Gombocz Zoltán jelfogásában nem találjuk fel az egyéni és társadalmi hasonlóan pontos kifejtését. Sőt, jelsémája — legalábbis értelmezésünkben — láthatólag az egyéni tudat síkjához kötődik. Fontos szerepet kap a képzet és az asszociáció, amely kategóriák tipikusan a szubjektívitás síkján, az egyes egyének pszichikus tevékenységeiben léteznek. Mégis, ha ezeknek a szójel-sémában alkalmazott kategóriáknak a

tartalmát vesszük szemügyre, úgy látjuk, hogy a tárgy (valóság-rész) komponenszt Gombocz nem mint az egyes egyén (személyiség) számára adott jelenségnek képzelel el; a róla létrejött tárgyképet szintén nem annyira a személyiség számára adott értelemként (az egyes egyén pszichikus termékeként), hanem inkább objektív emberi ismeretként (flos) alkalmazta. S az, hogy a nyelvi jelben szereplő asszociációs kapcsolatban nem a hangsornak és a tárgynak a megismerő emberi tevékenységben kialakuló kapcsolatát látta, nyilván nem Gombocznak, hanem az akkori lélektannak róható fel. De ez is csak a mai tudományból, amely az előd tévedéseiből éppen annyit tanulhat, mint igazságaiból, eredményeiből.

BÉKÉSI IMRE

Konnexió, junkció, transláció

(Szintaktikai struktúra, szemantikai struktúra)

I. TESNIÈRE a nyelvi viszonyok három különböző típusát határozza meg: 1. konnexiók; 2. junkciók; 3. translációk. Vizsgáljuk meg röviden, mit ért ezeken a fogalmakon.

Az egyszerű mondaton belül két szó közötti viszony: k o n n e x i ó. A konnexió pontosabban kifejezve: dependenciális viszony. A dependenciális viszonynak két tagja van: regens elem és szubordinált elem. Ugyanaz az elem, amely egyfelől regens, másfelől szubordinált elem lehet. A konnexióknak tehát van egy hierarchiája. A szubordinált elem csak egy regens elemtől függhet, a regens elemnek viszont több elem lehet szubordinálva. A regens elem, amely egy vagy több szubordinált elemet kormányoz, egy nodust alkot. Ahogyan a konnexióknak van egy hierarchiája, ugyanúgy a nodusoknak is. Az a nodus, amely a mondat valamennyi szubordinációját kormányozza: centrális nodus. A centrális nodus rendszerint egy verbális nodus.

A verbális nodus különböző értékű (valenciájú) lehet. Aszerint, hogy az igének egy, két vagy három elem van közvetlenül szubordinálva, beszélünk mono-valens, bi-valens, tri-valens igékről.

A konnexió tehát az egyszerű mondat egy terminusa. A nyelvi viszonyok komplikációjának viszont két módja van: junkció; transláció.

A j u n k c i ó olyan eljárás, amely során két azonos természetű nodust kapcsolunk össze úgy, hogy a mondat bővebb lesz. A junkció kvantitatív jellegű eljárás. Például az *Alfred et Bernard tombent* két mondat összeadása:

Alfred tombe + Bernard tombe.

Vagyis:

<i>Alfred</i>	<i>tombe</i>
<i>Bernard</i>	<i>tombe</i>

Alfred et Bernard tombent.

A transláció ezzel szemben olyan művelet, amely során egy grammatikai kategória egy másik grammatikai kategóriává változik át. Ha a művelet egyetlen szóra irányul, és az eredmény is egy másik szó: elsőfokú transláció. Ha a művelet egy mondatra irányul, és az eredmény egy szó: másodfokú transláció. A transláció kvalitatív jellegű művelet.

TESNIÈRE szerint bizonyos hipotézis is adódik a konnexió, junkció és transláció történeti összefüggését illetőleg. Mégpedig:

1. A konnexió megelőzi a junkció és transláció jelenségét. Egyszerű mondatok a junkció és a transláció nélkül bármely nyelvben hozhatók létre. Fordítva nem lehetséges: junkció és transláció nem lehetséges konnexió nélkül.

2. A junkció a translációt megelőzi, bár egyik sem vezethető le a másiktól. Tehát nem arról van szó, hogy a junkció a transláció közvetlen előzménye. A transláció egy előbbre haladó intellektuális fejlődés eredménye. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a junkció bármely jelensége megelőzi a transláció minden jelenségét. Tehát nincs feltételezettség viszonya közöttük.

2. Az alábbiakban a konnexió, junkció és transláció viszonyával kapcsolatban teszünk néhány megfigyelést.

A tárgyas mondat szerkezetek gyökerei a transzformációs csoportok viszonyaira nyúlnak vissza. A leggyakoribb transzformációs csoportok:

$$1. \quad \begin{bmatrix} [I + F_1 (-t) + F_2 (\text{loc.})] \\ [I + F_1 (-\text{vel}) + F_2 (-t)] \end{bmatrix}$$

Pl.:

(Az asszony) *ken zsírt a kenyérré.*
(Az asszony) *keni zsírral a kenyeret.*

$$2. \quad \begin{bmatrix} [I + F_1 (-t) + F_2 (\text{loc.})] \\ [I + F_1 (-\text{től}) + F_2 (-t)] \end{bmatrix}$$

Pl.:

(A kertész) *lenyesi a gallyakat a fákról.*
(A kertész) *lenyesi a galyaktól a fákat.*

A két sor a csoporton belül ugyanarra a tényállásra vonatkozik, de nem azonos módon. A sorok különbsége kétféleképpen is igazolható:

1. Az $I - F_1 (-t)$ viszonya az I és az F tartalmi összefüggésein alapul; az F mintegy az I anyagát, eszközét adja. Ez mutatkozik meg: az $F_1 I$ -be való feloldhatóságában (*zsiroz, legallyaz*), és a $-t$: $-\text{vel}$ transzformációs váltakozásában. Az $I - F_1 (-t)$ hatóköre tartalmilag korlátozott, szűk: belső tárgy (= $-t/*\text{vel}$). — Az $I - F_2 (-t)$ viszonyában a tárgy tartalmilag független elemeket köt össze. Az $I - F_2 (-t)$ hatóköre tágabb, mint a belső tárgyé: acc. obj. ($-t$).

Vagyis az esetek elemzése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az acc. obj.-t tartalmazó sor általánosabb, mint a belső tárgyat tartalmazó sor.

2. Pragmatikus szempontból vizsgálva a sorokat hasonló következtetésre kell jutnunk. A belső tárgyat tartalmazó sor egy tényállást közvetlenül ábrázol. A sor implicit változata: $I - F_1 (-t/*\text{vel})$ teljes értelművé a szituáció kiegészítésével válhat. (Pl. ha zsírral kenem a kenyeret, és megkérdezzük: *mit csinálsz?* — a válasz: *kenem a zsírt* a szituáció kiegészítésével jelenti: 'kenem zsírral a kenyeret'.) Vagyis mintegy féllábbal a nyelven kívüli valóságban gyökerezik. Továbbá: a belső tárgyat tartalmazó sor részletezve ábrázolja a tényállást.

Az acc. obj.-t tartalmazó sor a részletektől eltekintve ábrázolja a tényállásokat. Továbbá: az acc. obj.-os viszony a belső tárgyat magába zárja, implikálja: $I - F_2 (-t) \supset I - F_1 (-t/*\text{vel})$. — Az acc. obj.-t tartalmazó

sor pedig a belső tárgyat tartalmazó sort: $[I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)] \supset [I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.)]$. (Pl. a *kenem a kenyeret*, ha nem a *kenem a zsírt (a kenyérre)* kifejezéshez képest volna érvényben, esetleg ezt jelentené: 'a kenyeret (a kenyér belét) az asztalra kenem'.)

Mind az esetek elemzése, mind a pragmatikus szempont figyelembevétele alapján arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy bár a két sor a csoportban egy azonos denotatumra vonatkozik, a jelentésük nem azonos. Az acc. obj.-t tartalmazó sor a tényállást általánosabb jelentésszinten ábrázolja, mint a belső tárgyat tartalmazó sor.

Tegyük fel most már: egy zárt rendszerben a bonyolultabb alakulatok a kevésbé bonyolult alakulatokból állnak elő. Ennek a feltevésnek az alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az acc. obj.-t tartalmazó sor a belső tárgyat tartalmazó sorból vezethető le:

$$\left[\begin{array}{l} (1) [I \longleftrightarrow F_1 (-t/*vel) \longleftrightarrow F_2 (loc.)] \\ \quad \quad \quad \downarrow \\ (2) [I \longleftrightarrow F_1 (-vel) \longleftrightarrow F_2 (-t)] \end{array} \right]$$

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, csak jelezzük: a csoporton belül a sorok általánosság alapján megállapított egymásutánja történeti eredetű.¹ A sorok történetileg olyan sorrendben jöttek létre, amilyen sorrendben következnek egymás után a szinkrón rendszerben az általánosság alapján. A szinkrón rendszer így nem más, mint a rendszer történeti kialakulásának reprodukciója.

Láttuk: a mondatformák viszonyait vizsgálva belső érvek alapján a mondatformáknak egy általánosuló rendszere építhető ki. A belső érvek alapján megállapított rendszer ugyanakkor a mondatok pragmatikus struktúrájával kongruál. Másfelől: a belső érvek alapján megállapított rendszer történeti eredetű. Amiből következik: a mondatformák pragmatikus struktúrája és a történeti aspektus nem független egymástól. Sőt, a történeti jellegű (általánosuló) rendszer regenerálódását éppen a pragmatikus aspektus biztosítja. Ugyanis a valóságról alkotott pragmatikus képünk a mondatokon keresztül — a történeti fejlődésnek megfelelően — a valóság közvetlenebb összefüggéseinek a tükrözésétől tart a valóság mind sokrétűbb és általánosabb összefüggéseinek a tükrözése felé.

A fentebb tárgyalt mondatokkal szemben vannak olyan mondatok, amelyek nem vonhatók be a transzformációs csoportok összefüggései közé. Ezek az úgynevezett magányos mondatok. Pl.:

- (Az asszony) *elteszi a kenyeret a fiókba.*
 (A kertész) *odatámasztja a létrát a falhoz.*
 (A fiú) *feltöri kalapáccsal a diót.*
 (Az asztalos) *kihúzza fogóval a szeget.*

A magányos mondatok az acc. obj. körül jönnek létre. A mondatok formája:

$$\frac{I + F_1 (-t) + F_2 (loc.)}{I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)}$$

¹Részletesebben kifejtve lásd: ZSILKA, A magyar mondatformák rendszere (Tárgyas mondat szerkezetek): NytudÉrt. 53. sz. 28.

Ezekben a mondatokban a tárgy egyszerűen oda van állítva, mint le nem vezethető viszony. Viszont ugyanez az acc. obj. a transzformációs csoportokban mint levezethető viszony van jelen. Ezért fel kell tennünk: a magányos sorok a transzformációs csoportokat általában feltételezik, azokból vezethetők le. Vagyis:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{cc} \text{I} + \text{F}_1 (-t/*vel) + \text{F}_2 (\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1 (-vel) + \text{F}_2 (-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \frac{\text{I} + \dots + \text{F}_1 (-t) + \text{F}_2 (\text{loc.})}{\text{I} + \text{F}_1 (-vel) + \text{F}_2 (-t)}. \end{array}$$

A transzformációs csoportok és a magányos sorok egymásutánját eddig az esetek formális hasonlósága alapján határoztuk meg. Az összefüggés azonban igazolható tartalmilag is. A továbbiakban a transzformációs csoportok és magányos sorok tartalmi összefüggését fejtjük ki részletesen.

Vizsgáljuk meg a következő mondatot:

(A fiú) *köti a tehenet a jászolhoz.*

A *köti* — a *tehenet* viszonya, úgy, ahogyan közvetlenül előttünk áll, nem érthető meg. A transzformációs csoport viszonyai között azonban ugyanez a viszony mint levezetett viszony van jelen:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{cc} (1) \text{ köt} + \text{vmít} + \text{a tehenre} \\ (2) \text{ köti} + \text{vmivel} + \text{a tehenet} \end{array} \right] \\ \downarrow \end{array}$$

Vagyis a kérdéses mondat egy olyan tényállást ábrázol, amelynek — a parafrázis szerint is — két mozzanata van:

1. *Köti a tehenet.* Ez a mozzanat a transzformáció csoport keretei között ábrázolható, mégpedig: a) közvetlenül, részletező módon, a csoport 1. sora szerint; — b) a részletektől eltekintve, a csoport 2. sora szerint.

2. *Köti a tehenet a jászolhoz.* Ez a mozzanat csak úgy ábrázolható, hogy: az $\text{I} - \text{F}_2 (-t)$ a csoport viszonyai közül kiszakad; — és kiegészül localis viszonyban.

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{cc} \text{I} (\text{jel}_1) + \text{F}_1 (-t/*vel) + \text{F}_2 (\text{loc.}) \\ \text{I} (\text{jel}_1) + \text{F}_1 (-vel) + \text{F}_2 (-t) \end{array} \right] \\ \text{I} (\text{jel}_2) + \dots + \text{F}_2 (-t) + \text{F}_3 (\text{loc.}) \end{array}$$

A csoport viszonyai között ábrázolt tényállás vagy közvetlenül, részletező módon, vagy a részletektől eltekintve ábrázolható. Az utóbbi ábrázolás csak az előbbire vonatkoztatva van érvényben:

$$[\text{I} + \text{F}_1 (-vel) + \text{F}_2 (-t)] \supset [\text{I} + \text{F}_1 (-t/*vel) + \text{F}_2 (\text{loc.})].$$

Az utóbbi ábrázolás a tényállás részletes mozzanatainak az ábrázolását implikálja. A kérdéses mondat a csoport $\text{I} - \text{F}_2 (-t)$ viszonyának a csoportból való kiszakadását feltételezi. Vagyis közvetlenül a transzformációs csoport 2. sorát:

$$[\text{I} + \dots + \text{F}_2 (-t) + \text{F}_2 (\text{loc.})] \supset [\text{I} + \text{F}_1 (-vel) + \text{F}_2 (-t)]$$

közvetve az egész transzformációs csoportot implikálja:

$$[I + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \supset \begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}$$

Ami az ábrázolás közvetlenségét illeti, az a transzformációs csoport 2. sorához képest tovább csökken.

A kérdéses mondat továbbá azzal párhuzamosan, ahogyan a transzformációs csoport keretei közül kiszakad, tehát a tényállás bizonyos részleteitől elvonatkoztat, egy új elemmel ($F_3 (\text{loc.})$) egészül ki. Vagyis a csoporton belül rá jellemző zártsága megszűnik, és a valóság szélesebb összefüggéseit válik képessé ábrázolni. Bizonyos konkrét mozzanatok implikálása és ugyanakkor egy újabb elemmel való kiegészülése minden bizonnyal egymást feltételező mozzanatok.

$$\boxed{[I + \dots + F_2 (-t)] \supset \begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}} \longleftrightarrow$$

$$\longleftarrow \{[I + \dots + F_2 (-t)] + F_3 (\text{loc.})\}$$

Az elemzett mondat tehát olyan tényállást ábrázol, amelynek két mozzanata van. Az első mozzanatot ábrázoló mondat azonban a nyelvi kifejezésben elsikkad. Pontosabban: az első mozzanatot ábrázoló mondat és az (első és második mondatot összekapcsoló) és a második mozzanatot ábrázoló mondatban hallgatólagosan benne értődik. Erre utal a mondat parafrázisa is, amely a mondat jelentését csak két mozzanatban képes kifejezni. A parafrázis itt hatékony eszköznek bizonyul abban, hogy a mondatok rendszerszerű összefüggéseit feltárjuk. TESNIÈRE az ilyen mondatot mint egyszerű konnexiós szerkezetet értelmezné. Valójában a tárgyalt (igével szerkesztett) mondat a junkciók meglétét általában feltételezi. A junkciók mennyiségileg növelik meg a mondat terjedelmét, kvantitatív műveletek. A vizsgált mondat tehát olyan konnexiós kapcsolat, amely a mondat terjedelmének mennyiségi növelését általában feltételezi.

A transzformációs csoport $I - F_2 (-t)$ viszonyán belül a speciális jelentések egy sora jön létre:

köt (jel_2) (a): *köti a tehenet a jászolhoz*
köti a kecskét a karóhoz
 stb.

köt (jel_2) (b): *köti a haját kontyba*
köti a hagymát csomóba
köti a szalmát kévébe
 stb.

Vagyis:

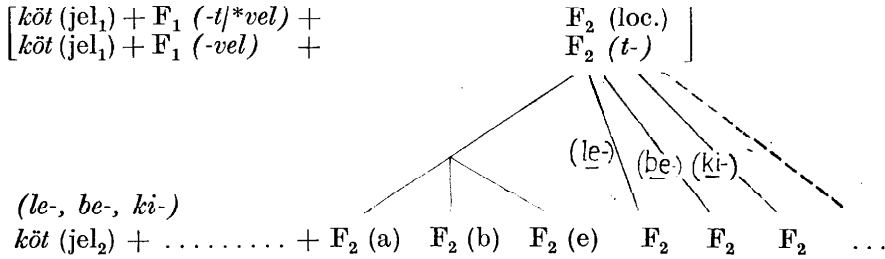
$$\begin{bmatrix} \textit{köt} (\text{jel}_1) + F_1 (-t/*vel) + & F_2 (\text{loc.}) \\ \textit{köt} (\text{jel}_1) + F_1 (-vel) + & F_2 (-t) \end{bmatrix}$$

$$\textit{köt} (\text{jel}_2) + \dots + F_2 \begin{matrix} \text{(a)} \\ | \\ \text{(b)} \end{matrix} \dots$$

A speciális jelentések körét az igekötős változatok még csak fokozzák:

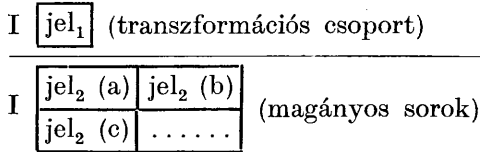
- le-köt* (jel₂): *le-köti a dugót*
le-köti a beteget a műtőasztalra
- be-köt* (jel₂): *be-köti a fejét*
be-köti a lovat az istállóba
stb.

Ábrázolva:

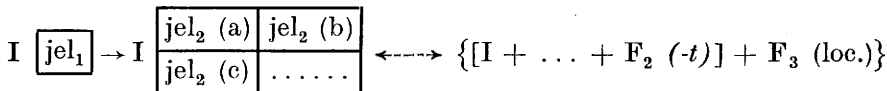
Az I (jel₂) terjedelme a specializálódáson át az I (jel₁)-hez képest óriási mértékben kiterjed.

Vagyis: a magányos sorok az ábrázolt tényállás bizonyos részleteitől képesek eltekinteni, és ugyanakkor nagyobb összefüggéseket ragadnak meg. Ezzel először úgy tűnik, ellentétben áll az, hogy a magányos sorban az I jelentése specializálódik. Az ellentét azonban csak látszólagosnak bizonyul, ha tekintetbe vesszük, hogy a speciális jelentések egész sora áll elő. Vagyis az I terjedelme éppen a speciális jelentéseken keresztül óriási mértékben kiterjed. Az I jelentése a transzformációs csoportokban egyszerű és általános, a magányos sorokban bonyolult és általános. Az I jelentésfejlődését a transzformációs csoport és a magányos sorok között az alábbiakban ábrázolhatjuk:

Tehát: az I jelentése a magányos sorokban specializálódik, és a specializálódáson át a terjedelme kiterjed. Továbbá: minden egyes speciális jelentés ábrázolási módja általánosul, a részletektől eltekint. És végül: minden egyes speciális jelentés a valóság átfogóbb összefüggéseit ragadja meg.

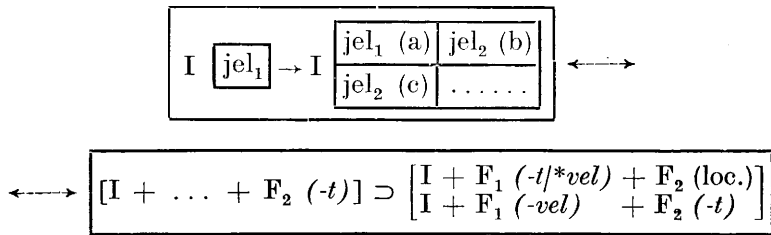
Az ige jelentésterjedelme növekedésének aktív alapja minden bizonytalansággal az I + ... + F₂ (-t) újabb elemmel való kiegészülése. Vagyis:

De az I + ... + F₂ (-t) kiegészülésének az alapja az, hogy a transzformációs csoport közvetlen mozzanataitól eltekint. Tehát az I jel₁ → I

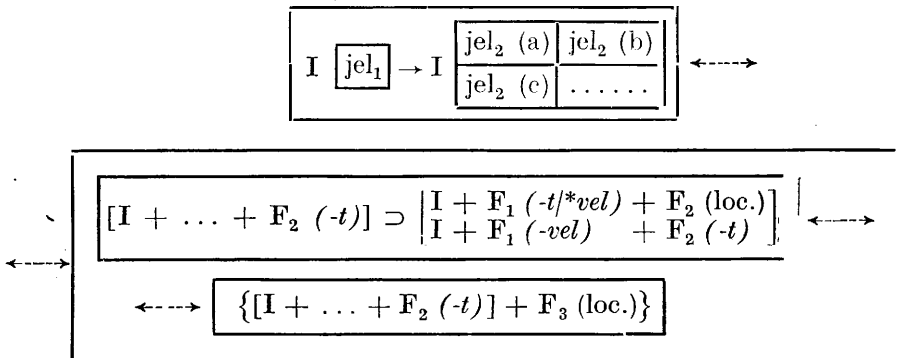
jel ₂ (a)	jel ₂ (b)
jel ₂ (c)

passzív alapja az $I - F_2 (-t)$ abszolutizálódása:

Az aktív és passzív mozzanat végül is egységesen határozza meg az $I \boxed{\text{jel}_1} \rightarrow$

$\rightarrow I \quad \begin{array}{|c|c|} \hline \text{jel}_2 (a) & \text{jel}_2 (b) \\ \hline \text{jel}_2 (c) & \dots\dots \\ \hline \end{array}$ folyamatát. Tehát:

Az igék strukturális és jelentéstani fejlődése azzal nem zárul le, hogy a transzformációs csoportokból előállnak a magányos sorok, és az $I (\text{jel}_1)$ -ből előáll az $I (\text{jel}_2)$. Az $I (\text{jel}_2)$ a magányos sorok szerint működik, de világos, hogy a transzformációs csoportra vezethető vissza, mégpedig többé-kevésbé azonos lexikai szerkezet mellett. Az alábbiakban az $I (\text{jel}_2)$ további fejlődését kísérjük figyelemmel. Vizsgáljuk meg az alábbi példákat:

(A rektor) az egyetemi felvételt érettségéhez kötötte.

A szerzőt semmiféle maradi nézet nem kötötte.

Stb.

Ezek a mondatok — az I adott jelentése mellett (jel_3) — már semmi körülmények között nem vezethetők vissza a transzformációs csoport keretei közé; a transzformációs csoport viszonyaival való minden kapcsolatuk megszakad. Az a folyamat, amely az $I (\text{jel}_2)$ mellett megindult, tudniillik a tárgy abszolutizálódása, itt végképpen lezárul. Ahogyan az $I \quad \begin{array}{|c|c|} \hline \text{jel}_2 (a) & \text{jel}_2 (b) \\ \hline \text{jel}_2 (c) & \dots\dots \\ \hline \end{array}$ implikálja az I

(jel_1) strukturális viszonyait, illetőleg az ábrázolt tényállásnak a transzformációs csoportban tükrözött részletes mozzanatait, az $I \quad \boxed{\text{jel}_3 = \text{absztr.}}$ impli-

kálja — a maga általánosságában — az I

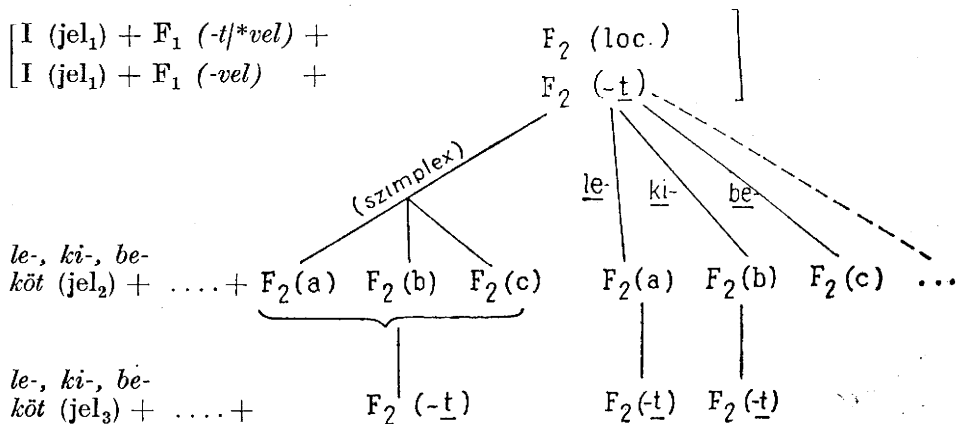
jel ₂ (a)	jel ₂ (b)
jel ₂ (c)

 viszonyait. Az

I

jel ₃ = absztr.

 strukturális viszonyait az alábbiakban ábrázolhatnánk:

Az I (jel₃) és az I (jel₂) viszonya strukturális

$$[\text{I (jel}_3\text{)} + \dots + \text{F}_2 (-t) + \dots] \supset [\text{I (jel}_2\text{)} + \dots + \text{F}_2 (-t) + \dots]$$

szematikailag

$$\text{I } \boxed{\text{jel}_3 = \text{absztr.}} \supset \text{I } \begin{array}{|c|c|} \hline \text{jel}_2 (\text{a}) & \text{jel}_2 (\text{b}) \\ \hline \text{jel}_2 (\text{c}) & \dots\dots\dots \\ \hline \end{array}$$

Az I (jel₃) — I (jel₂) viszonya egyúttal az ige tartalmában a minőségi és mennyiségi oldal összefüggésére is utal. Az I absztrakt jelentése nem más, mint a jel₂-ben terjedelmében megnövekedett I viszonyainak az általánosulása:

$$\frac{\text{I } \boxed{\text{jel}_1}}{\text{I } \begin{array}{|c|c|} \hline \text{jel}_2 (\text{a}) & \text{jel}_2 (\text{b}) \\ \hline \text{jel}_2 (\text{c}) & \dots\dots\dots \\ \hline \end{array}} \Bigg/ \text{I } \boxed{\text{jel}_3 = \text{absztr.}}$$

Az I (jel₃)-mal kapcsolatban még egy lényeges dolgot kell megjegyeznünk. Az I (jel₁), illetőleg I (jel₂) általában egy F-vel egészül ki. Az I

jel ₃ = absztr.

 tartalma igen gyakran egy teljes mozzatban fejtődik ki. Pl.:

Ki-kötötte, hogy végezze el az iskolát.
Stb.

Vagyis:

$$\boxed{\text{I } \begin{array}{|c|c|} \hline \text{jel}_2 (\text{a}) & \text{jel}_2 (\text{b}) \\ \hline \text{jel}_2 (\text{c}) & \dots\dots\dots \\ \hline \end{array} + \text{F}} \rightarrow \boxed{\text{I } \boxed{\text{jel}_3 = \text{absztr.}} + \text{M}}$$

Tehát nemcsak arról van szó, hogy az I terjedelme kitágul, vagy hogy minden egyes jelentés a valóság szélesebb összefüggéseit öleli fel stb. Az igék terjedelmének növekedésével az igék szintaktikai expanzivitása is fokozódik.

Az I (jel₃)-mal alkotott mondatok strukturálisan csak az I (jel₂)-vel szerkesztett mondatokból kiindulva érthetők meg. Az I (jel₂)-vel szerkesztett mondatok pedig a mondatok terjedelmének mennyiségi kiterjesztését általában feltételezik. Az I (jel₃)-mal szerkesztett mondatok gyakran translációs eljárásokkal kapcsolódnak össze. A translációs műveletek pedig — amint említettük — minőségi eljárások. Ez annyit jelent: mondatok, amelyek kvalitatív műveleteket zárnak magukban általában a mondatok terjedelmének mennyiségi növekedését mint előzményt tételezik fel. Pontosabban: a translációs műveletekkel a mondatok pragmatikus teljesítménye óriási mértékben megnövekszik; a valóság mind tágabb összefüggéseit válnak képessé tükrözni. A translációs műveletekkel mintegy lezárul az a folyamat, amely a junkciós műveletekkel vette kezdetét, amely során szintén a valóság tágabb összefüggéseinek a tükrözése vált lehetővé — egy korlátozott formában. Pragmatikus szempontból az I (jel₃)-mal szerkesztett mondatok minőségi jellege abban van, hogy a mondat határai olyan mértékben tágulnak ki, hogy egy vagy több másik mondat által tükrözött valóságösszefüggés egységes megragadására válik képessé.

4. A tárgyalt összefüggéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A tárgyalt mondatformák gyökerei a transzformációs csoportokra nyúlnak vissza, pl.:

$$\begin{bmatrix} (1) I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ (2) I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}$$

az (1) és a (2) nem egyformán ábrázolja a tükrözött tényállást: az (1) részletezve, közvetlenül; — a (2) a részletektől eltekintve; — a (2) az (1)-hez képest van érvényben, magába zárja az (1)-et:

$$[I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)] \supset [I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.)]$$

2. A magányos sorok a transzformációs csoportokból vezethetők le:

$$\begin{bmatrix} (1) I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ (1) I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix} \\ [I + \dots + F_2 (-t) + \dots]$$

a magányos sorok közvetlenül a transzformációs csoport (2)-t feltételezik:

$$[I + \dots + F_2 (-t) + \dots] \supset [I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)]$$

közvetve az egész transzformációs csoportot:

$$[I + \dots + F_2 (-t) + \dots] \supset \begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}$$

3. Az, hogy a magányos sor az ábrázolt tényállás bizonyos mozzanataitól eltekint, eredményezi, hogy az I — F₂ (-t) csoporton belüli zártsága megszűnik, kiegészül:

$$\boxed{[I + \dots + F_2 (-t)] \supset \begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}} \longleftrightarrow \{ [I + \dots + F_2 (-t)] + F_3 (loc.) \}$$

4. A magányos sorokban az I terjedelme kitérül a transzformációs csoport I-jéhez képest:

$$\begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix} \longleftrightarrow \boxed{I \boxed{jel_1} \rightarrow I \begin{bmatrix} jel_2 (a) & jel_2 (b) \\ jel_2 (c) & \dots \end{bmatrix}}$$

↓

$$[I + \dots + F_2 (-t)]$$

5. Az I jelentéstartalma kiterjedésének aktív alapja az $I + \dots + F_2 (-t)$ kiegészíthetősége:

$$\boxed{I \boxed{jel_1} \rightarrow I \begin{bmatrix} jel_2 (a) & jel_2 (b) \\ jel_2 (c) & \dots \end{bmatrix}} \longleftrightarrow \{ [I + \dots + F_2 (-t)] + F_3 (loc.) \}$$

6. A 4. passzív alapja: az ábrázolt tényállás egyes mozzanataitól el tud vonatkoztatni a nyelvet:

$$\boxed{I \boxed{jel_1} \rightarrow I \begin{bmatrix} jel_2 (a) & jel_2 (b) \\ jel_2 (c) & \dots \end{bmatrix}} \longleftrightarrow \boxed{[I + \dots + F_2 (-t)] \supset \begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}}$$

7. A 4. az 5.-et és a 6.-ot egyidejűleg feltételezi (l. 422. l.). Mindezek az összefüggések bizonyítják, hogy a TESNIÈRE-i elv („a szemantika a szintaxistól független”) nem fogadható el.

8. Az I (jel₃)-ban az ige jelentése mintegy másodfokon szakad el a transzformációs csoport viszonyaitól:

$$\begin{bmatrix} I (jel_1) + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\ I (jel_1) + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix} \downarrow$$

$$[I (jel_2) + \dots + F_2 (-t) + \dots]$$

$$\downarrow$$

$$[I (jel_3) + \dots + F_2 (-t) + \dots]$$

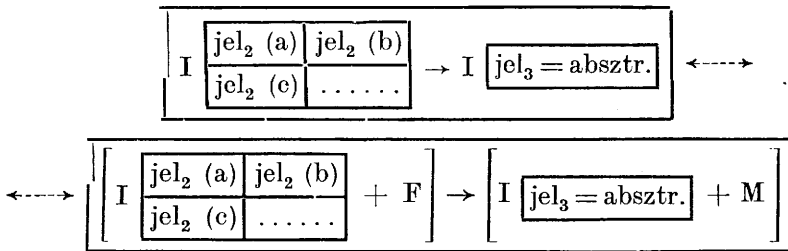
9. I (jel₃) a terjedelmében általánosuló I

jel ₂ (a)	jel ₂ (b)
jel ₂ (c)

 egy oldala:

$$I \boxed{jel_1} \left/ I \begin{bmatrix} jel_2 (a) & jel_2 (b) \\ jel_2 (c) & \dots \end{bmatrix} \right/ I \boxed{jel_3 = absztr.}$$

10.

A 7. bizonyította, hogy az I szemantikai struktúrájának a fejlődése szervesen összefonódik a szintaktikai struktúra fejlődésével. A 10. megerősíti ugyan ezt: miután meghatározott szintaktikai feltételek között kialakul egy jelentés, az szintaktikailag másként viselkedik, mint az eredeti jelentés.

11. $\text{I} \quad \boxed{\text{jel}_3 = \text{absztr.}} \leftarrow \dots \rightarrow [M \supset M]$

Az I(jel₃)-mal szintaktikailag a generális transzformációk parallelizálhatók.

ZSILKA JÁNOS

Képszerűség és lexikográfia

I. Költők, esztétikusok, stíluskutatók, irodalmárok és nyelvészek hosszú sora vitatta már a költői kép, képalkotás, képszerűség stb. kérdéseit: a kép mibenlétét, eredetét, okát, magyarázatát, hatását és megnyilvánulási formáit egyaránt. Mindez azért van, mert a költői (s általában a szépirodalmi) nyelvnek alapvető sajátága a képszerűség. „A művészet az igazság közvetlen szemlélete vagyis képekben való gondolkodás” — cseng fülünkbe BELINSZKI klasszikus megállapítása. „Kétségtelen, hogy a költői tevékenységet a képszerűség felől tudjuk a legszeleesebben áttekinteni... A képszerűség telíti élettel, finomsággal az irodalmi alkotást... A költő gondolatait úgy közli velünk mint élő embereket, mint tartalmi viszonyok és jellemek összeütközését, mint cselekvényt, mint kitörő lírát, mint átlényegített tájat, s mindezekben egyaránt uralkodik a képszerűség” — írja KARDOS TIBOR (Dante alkotó képzelete: I. OK. X, 88—9).

GIDE már egyenesen kifigurázza a költői kép túltengő divatját: „Il n'y a pas pire ennemi de la pensée que le démon de l'analogie. Quoi de plus fatigant que cette manie de certains littérateurs qui ne peuvent voir un objet sans penser aussitôt à un autre” (Journal 1926. aug. 15.)

A nyelvészek köréből is hangzott már el olyan megjegyzés, hogy a szó helyébe mindinkább kép lép (vö. MOLLAY KÁROLY: Nyr. LXXXI, 421).

A modern szocialista irodalom kritikussai viszont a kép hiányáról panaszkodtak egyes időszakokban (így pl.: MEJLAH, B.: VoprLity. 1960: 6, magyarul VirFigy. VII, 1 kk.; SCSEBINA, V. R., A realizmus kérdései a magyar irodalomban 397).

A képszerűség kérdéseinek sokszínűsége, a vele kapcsolatos különböző vélemények felvillantása — azt hiszem — minden magyarázatnál világosabban indokolja azt, hogy a lexikográfia és elsősorban az írói, művészi nyelv feldolgozását vállaló írói szótár szerkesztésében foglalkozni kell a kép proble-

matikájával. A lexikográfiai gyakorlat számára az alapkérdés az, lehet-e és hogyan lehet az egzakttság igényével egy nyelvi kifejezésben (megnyilatkozásban) a képszerűség meglétét vagy hiányát megállapítani. E kérdés eldöntéséhez azonban nélkülözhetetlen a kép lényegének tisztázása; mégpedig olyan általános elméleti síkon történő tisztázása, amellyel lehetővé válik a költői kép mindenfajta megjelenési formájának felismerése, illetőleg megállapítása. Egy ilyen meghatározáshoz -- sajnos -- nem sok segítséget nyújt sem a klasszikus stilisztika hagyományos rendszerezése (szókép, metafora, metonymia, szinekdoché stb.), sem egyes költői képek esztétikai, irodalmi vagy lélektani vonatkozású magyarázatai. A Cahiers de Lexicologie-ben (4. 1964/1) QUEMADA -- WEXLER által összeállított gazdag bibliográfia csak ULLMANN néhány dolgozatát és FRASER egyetlen cikkét (The origin of the term *image*) említi az „Image litteraire” címszó alatt. (Igaz, ez az összeállítás csupán az 1959 -- 1932. évek szakirodalmára vonatkozik. De a megelőző öt évre érvényes bibliográfiában nem is szerepel ez a címszó: uo.).

2. Felfogásom szerint is ULLMANN fejtegetései hasznosíthatók legjobban a képszerűségnek a lexikográfiai szempontból történő vizsgálatában, ide értve minden esetre „Választás és kifejező érték” című cikkét is (Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1933.). Mindenekelőtt azonban kijelenthetjük, hogy az elkövetkezőkben tárgyalandó képszerűség szempontjából közömbös vagy legalább is irreleváns a szavak úgynevezett „átvitt értelmű” használata; helyesebben a szójelentés „átvitt” jellege nem oka, hanem következménye a képszerűségnek, a képszerű felhasználásból való elvonás eredménye (pl. azt, hogy a *szilárd* szót konkrét vagy átvitt értelemben használom-e, csak a *szilárd talaj* vagy a *szilárd jellem* szerkezetből tudom megállapítani, illetőleg a *szilárd* melléknév azáltal kapott átvitt értelmet, hogy a második esetben „átvittük” jelentését a jellemre). Még tágabb értelmezése van a képnek GUIRAUDNÁL, aki lényegében minden nyelvi jel alapvető velejárójának tartja a képet. (Vö. Langue et Littérature. Actes du VIIIe Congr. Paris, 1961. 123--4: „...la définition traditionnelle du signe est incomplète; on distingue, d'une part le signifiant et le signifié qui sont deux images mentales, d'autre part la chose signifiée et la forme signifiante; en fait il y a un troisième terme, l'impression actuelle signifiante [et signifiée]. En effet la substance signifiante [la forme acoustique] frappe notre oreille et y produit une impression qui évoque une image mentale signifiante associée à l'image mentale signifiée; et c'est entre l'impression signifiante et l'image mentale signifiée que s'opère la concrétion.”)

Felfogásom szerint képről nem beszélhetünk egyes szók vonatkozásában. A képpé válás feltételezi a szavak összekapcsolását, a szintagmatikus összefüggést. Nyilván ezt a felfogást vallja ULLMANN (Langue et Litt. VIII, 50) is, amikor megállapítja: „Toute image comprend deux termes, un *comparant* et un *comparé*, rattachés l'un à l'autre en vertu d'un trait commun, d'un *tertium comparationis*.”

3. Ahhoz, hogy a képszerűség lényegét általános érvénnyel megállapíthassuk, tisztán kell látnunk egyfelől a szintagmatizálódás törvényszerűségeit általában, másrészt a szintagmaalkotásnak azokat a specifikus vonásait, amelyek a képszerű szintagmát megkülönböztetik a többi, az egyszerű szintagmától. Abban a kényelmes helyzetben vagyunk, hogy a szintagmatizálódás elvi feltételeit, történeti kialakulását, törvényszerűségeit összefoglalóan, a tőle megszokott egyetemes szintű áttekintésben tárgyalja BALÁZS JÁNOS

kézírtos akadémiai doktori értekezése, summásan „Szintagmatizálódás és lexikalizálódás” című tanulmánya az ORSZÁGH LÁSZLÓ szerkesztette „Szótártani tanulmányok” (Bp., 1966.) kiadványban. Fejtegetéseinek számunkra lényeges alaptézise, hogy „szintagmatikus viszonyba csupán olyan nyelvi jelek kerülhetnek, amelyeknek mindegyike ugyanarra a designatumra = (situatumra) utal, (tehát) kimondhatjuk, hogy két monorémából (M_1 és M_2) csak akkor szerveződhetett szintagma értékű diréma, ha ezeknek akár explicit, akár implicit formában jelzett situátuma (S_m) azonos volt.” (86.) „Ez a megállapítás azonban nem csak diakronikusan, hanem — természetesen — szinkronikusan is érvényes.” (Uo.)

BALÁZSNAK ezt a tételét teljes egészében magamévá teszem, de a költői nyelv, illetőleg a képszerűség szemszögéből nézve bizonyos kiegészítését, differenciáltabb kifejtését tartom szükségesnek.

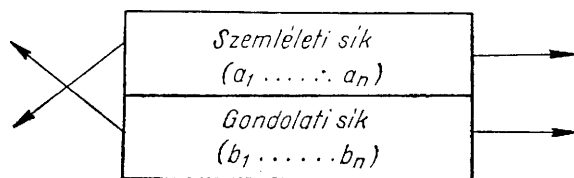
A kiegészítés a situátumra (designatumra) utalás módjára vonatkozik. A nyelvi jeleknek az a köre és viselkedési formája, amelyekről BALÁZS beszél — főleg ha az ősi, kezdetlegesebb életformákkal kapcsolatos monorémára szintagmatizálódását tekintjük típusnak —, nem okoz gondot. A designatumra vonatkoztatás ezen a fokon természetes, konvencionális (vö. *Ez a madár, madár repül.*: B. J. példái). De egyáltalán nem ilyen nyilvánvaló az azonos designatumra vonatkoztatás, ha a költői nyelvnek, efféle szintagmáit tekintjük, mint *halkan ballag, fehér csönd, dalol a szél* stb. Az úgynevezett költői képekre nézve tehát vagy nem érvényes a szintagmatizálódás fenti tétele, vagy az azonos designatumra utalásnak valamilyen sajátos előfordulási formája nyilván meg bennük. E két elvi lehetőség közül az elsőt figyelmen kívül hagyhatjuk azért, mert közismert, hogy a keletkezésük idején szokatlanságuknál fogva bizarr költői képek (vagyis az olyanok, melyekben nem látjuk a designatum azonosságát) megszokottá, közömbössé, konvencionálissá válhatnak, mert a nyelvi tudat besorolja őket egy azonos mutató mezőbe (vö. *vaksötétség, pislog a lámpa* stb.). A köznyelvi és költői (képszerű) szintagmák közti különbség tehát nem a designatum különbözőségében, hanem a designatumra utalás minőségében, módjában keresendő. Vagyis a designatumra vonatkoztatásnak, tehát a nyelvi jelek szintagmatikus összekapcsolásának a formai azonosság megtartásával különböző belső (szemantikai, lélektani, érzelmi, hangulati stb.) módjai, illetőleg feltételei lehetnek.

Az általános és a köznyelvi használatra jellemző szintagmatizálódás alapja BALÁZS JÁNOS terminológiájával élve a „designatumra utalás” közvetlen, spontán jellege, vagyis az, hogy olyan nyelvi jelek szintagmatizálódnak, amelyek az objektív valóságban (akár érzéki, akár gondolati elemekről van is szó) azonos szemléleti (gondolati) síkban helyezkednek el. Ezzel szemben a költői nyelv specifikus sajátossága az olyan nyelvi jelek szintagmatizálódását is lehetővé teszi, sőt előnyben részesíti, amelyek csak közvetetten, bizonyos áttételezés, áttranszformálás útján vonatkozathatók azonos designatumra. Tehát nyelvileg nem kétféle szintagmatizálódásról van szó, hanem a szintagmatizálódás nyelvi, alaki azonosságán belül kétféle minőségi változatról: a) *A madár repül, Fehér fal*; — b) *A szél orgonál, Kék rapszódia*.

A szintagmák e két típusának létrejöttében nem a szintagmatagok (monorémák) különböző minősége vagy a megszokott (filozófiai) kategóriák szerinti hovatartozandósága játszik szerepet. Ezt félreérthetlenné teszi az a körülmény, hogy mindkét típusban egyaránt előfordulhatnak az érzékelhető vagy gondolati kategóriák egyedei, tehát konkrét, érzékelhető tárgyak, dolgok,

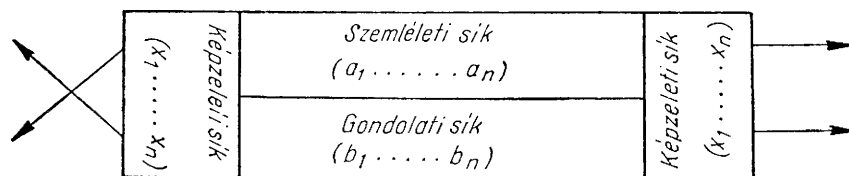
jelenségek éppen úgy, mint a gondolati világ egyes tartozékai. Vagyis a *madár repül, fehér fal* típushoz tartozhatnak nemcsak a *kutya ugat, vastag ceruza-féle* szintagmák, hanem az *ember gondolkodik, szorgalmasan tanul, hasznos szórakozás-félék* is; sőt a szemléletiség és gondolatiság síkjába tartozó elemek össze is keveredhetnek ugyanilyen egyszerű vonatkoztatással: *szépen eszik, nehéz felfogású, szilárd jellem* stb.

Mindezeknek a szintagmáknak a létrehozásában közös, jellemző vonás, hogy bennük az azonos designatumra vonatkoztatás vagy szemléleti, vagy gondolati síkban, esetleg a kettő keveredésével történik. Egyszerű ez a vonatkoztatás azért, mert az analógia, a konvenció, a megszokottság simára csiszolta annak a szellemi tevékenységnek az útját, amelyet e szintagmák megalkotásához végig kell járnunk. Nevezzük az így létrejövő, ide sorolható szintagmatípusokat egyszerű, köznyelvi szintagmáknak (jelölve Sz_e). Velük szembeállítható a képszerű (költői) szintagmák (jelölve: Sz_k) szintén igen népes tábora. A már említettekhez soroljunk még néhány ilyen típuspéldát: *Kikelet a lány, Bekopog a szerelem, Nevető szemek, Az élet álom, Égnek lelkemben kis rőzsedalok*. A szintagmatagok tarkasága erre a csoportra éppen úgy jellemző, mint az előzőekre, tehát itt sem tekinthetjük minősítő alapnak a szintagmatagok kategorizálását. (ULLMANN ezzel szemben igen lényegesnek tartja a hasonlító és hasonlított közti viszonyt, valamint az összetevők kategorizálását: i. m. 52.) A mi szempontunkból nemcsak a szintagmatagok kategorizálása, hanem maga az összehasonlítás is háttérbe szorul: nem játszik lényeges szerepet az egyszerű és a költői szintagma megkülönböztetésében. A különbség a vonatkoztatás módjában van. Az iménti egyszerű és megszokott kapcsolási módok helyét ugyanis a költői (képszerű) szintagmában éppen a szokatlan s éppen e szokatlanság miatt (kisebb nagyobb mértékben) meghökkentő, az előzőnél intenzívebb szellemi tevékenységet igénylő kapcsolat elvégzésére van szükség. Erre a tevékenységre az jellemző, hogy a szemléleti vagy gondolati síkokon végbemenő folyamat a képzelet síkjára is kiterjed. Tehát az iménti, két dimenziós kapcsolást egy attól bizonyos mozzanataiban eltérő, új elemmel bővülő tevékenység váltotta fel. Képletszerűen az egyszerű (köznyelvi) szintagmaalkotás esetei:

Vagyis: $Sz_e = a_1 + a_2 \sim b_1 + b_2 \sim a_1 + b_1$

A képszerű (költői) szintagmaalkotás esetei:

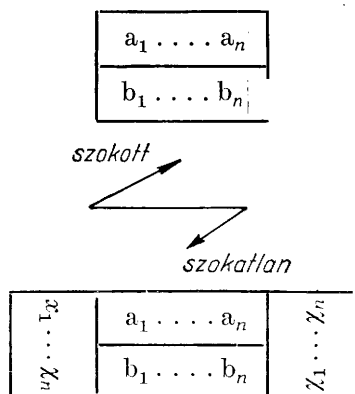

Vagyis: $Sz_k = (a_1 + a_2)\chi_1 \sim (b_1 + b_2)\chi_1 \sim (a_1 + b_1)\chi_1$

4. Ha célunk csupán elméleti kategorizálás volna, a szintagmatizálódás kétféle módjának megjelölése után további fejtegetésre egyáltalán nem volna szükségünk. Ám a gyakorlati (lexikográfiai, stilisztikai stb.) igény annak eldöntését kívánja meg, hogy a nyelvben akár köznyelvi, akár költői szinten felbukkanó szintagmák esetenként melyik kategóriába sorolhatók. Ennek a nagyon is jogos minősítési követelménynek a kielégítése céljából tudnunk kell, hogy a szintagmatizálódásban mikor működik a két dimenziós (vagyis a szemléleti és gondolati síkok közt mozgó), és mikor a három dimenziós (vagyis a szemléleti és gondolati sík mellett a képzelet síkjára is áttérjedő) kapcsolási folyamat. Más szóval a szintagmaalkotás szellemi tevékenységében az eddig felsorakoztatott elemek mellett kell lennie egy szabályozó, váltó szerkezetnek is, amelyik a szintagmaalkotás folyamatát vagy a két dimenziós, vagy a három dimenziós pályák felé irányítja. Felfogásom szerint a kapcsolat módjának ezt a diszpécsterszolgálatát a konvenció, a megszokottság mértéke látja el. Vagyis egy szintagma létrejötte akkor történik egyszerűen módon, csupán a szemléleti, illetőleg gondolati síkok gépezetét mozgásba hozva, ha a nyelvközösségben (vagy legalábbis ennek bizonyos rétegében) kialakult konvenció lehetővé teszi az azonos *destignatumra* történő közvetlen vonatkoztatást. Ez másként azt jelenti, hogy a szűkebb vagy tágabb közösség nyelvi tudata alapján az ilyen szintagma az információnak közvetlen, azonnal továbbító eszköze lehet. Tehát ha a nyelvközösség valamely tagja létrehoz egy *a kutya ugat, fehér fal-féle* szintagmát, az a nyelvközösségnek egy másik tagja számára közvetlenül, azonnal apperceptálható információt jelent. Vagyis a nyelvi jelek konvencionálissága alapján közvetlenül történik az információ átadása, illetőleg átvétele azért, mert az ilyen típusú szintagmák száza és ezrei raktározódtak már el mind a beszélőnek, mind a hallgatónak (az információ átadójának és átvevőjének) tudatában. Tehát itt az információ átadása és átvétele, illetőleg az ehhez szükséges tudattartalom aktualizálása mintegy automatikusan, a már nagyon sokszor alkalmazott, begyakorolt módon megy végbe. Ezzel szemben egy *meghalt a nap, hályogos értelem-féle* szintagmának mint információnak az átadása, illetőleg átvétele csak sokkal bonyolultabb úton, a képzelet megmozgatásával jut el egyazon nyelvközösség egyik tagjának tudatától a másikig. Hogy eljuthasson, ahhoz az előbb jelzett módon a képzelet síkját is be kell vonni az informálás folyamatába. A képzeleti sík igénybevételére pedig azért van szükség, mert az idézett szintagmák helye bizonytalan a hallgató, átvevő tudatában. Hogy a megfelelő helyre kerülhessen, át kell transzformálnia valamilyen ismert, megszokott területre. Tehát a hallgatónak fel kell bontania azokat az összevegyített elemeket, amelyeket a szintagmát létrehozó beszélő a képalkotás, a metonimizálás vagy perszónifikálás stb. műveletével létrehozott.

A szokottnak és szokatlannak ilyen relációja azt is megmagyarázza, miért válhatnak az eredetileg képszerű (képzeletet mozgató) szintagmák idővel egyszerű szintagmává. (A hagyományos stilisztika is számon tartja az úgynevezett exmetaforákat: „A köznyelvi metaforák az állandó használat folytán gyakran megkopnak, elhalványulnak, sőt a mögöttük levő kép el is tűnhetik; az ilyen képként már nem ható, megfakult metaforát nevezik exmetaforának: *Káposztafej, hegygerinc* . . .”: SZATHMÁRI, *A magyar stilisztika útja*. 1931. 433). De ugyanez a tény egyúttal kétségtelenül igazolja azt is, hogy a szintagmák hovatartozandósága, egyszerű vagy költői jelleg szerinti minősítése a megszokottság, illetőleg szokatlanúság mércéje alapján történ-

het. Ha tehát a szintagmatizálódás módjainak térképét teljessé és pontosá akarjuk tenni, a két dimenziós, illetőleg három dimenziós kapcsolási módok ábrázolása mellé egy, a kettő között álló szabályozót, a szokott és szokatlan váltó rendszerét is be kell iktatnunk. Sematikus ábrázolásban:

A köznyelvi és költői szintagmáknak a konvenció fokozati szintkülönbségeire alapozott elválasztását húzza alá KIBÉDI VARGA SÁNDOR „La poésie entre les mots et les choses” című dolgozata is, jóllehet egészében más szempontokat követ. Néhány megállapítása igen jól megvilágítja fentebbi téziseimet, ezért ide iktatom alábbi sorait: „Dans la vie courante, un homme qui parle utilise des mots pour désigner des choses. Pour celui qui écoute, il y a d’abord l’homme, puis les mots que celui-ci profère, ensuite les choses qu’il atteint par ces mots. La communication quotidienne ne nous permet pas de déranger cette situation. Si je veux dire à quelqu’un que le train partira en cinq minutes, je ne peux pas m’arrêter à examiner le mot *train*, à le répéter par exemple en chantant, ni à me poser des questions sur le moyen de locomotion qu’est le train ou sur la définition de ce que c’est qu’une *minute*. J’ai fait un choix, je veux faire part à quelqu’un de quelque chose que je sais, je n’ai pas le droit d’hésiter. Toute association est exclue. — Pour le poète, il en va tout autrement. Il ne parle pas pour nous dire que le train va partir dans cinq minutes. En poésie, les rapports entre celui qui parle, les mots qu’il utilise et les choses qu’il veut désigner en les utilisant, changent profondément. Le lien simple et conventionnel qui relie les mots aux choses est brisé. Déjà pour un Du Bellay ou un Malherbe, la poésie avait pour but d’illustrer les choses, de les rendre illustres; le poète n’est pas historien, il ne note pas les faits: il les rehausse, il les rend mémorables par l’éclat que la poésie leur confère. L’historien peut noter que le roi a les yeux bleus, alors les mots gardent un lien simple avec les choses désignées; mais lorsque le poète compare le roi à Apollon ou ses exploits à ceux d’Alexandre le Grand, ses paroles ne se réfèrent plus à une chose vérifiable, mais à un mythe: elles évoquent une image qui impressionne mais qui n’est pas exacte et dont l’interprétation varie d’un lecteur à l’autre.” (Het Franse boek Rotterdam 36 [1966.] 163). — Meg kell itt említenem HANKISS ELEMÉR cikkét is (Kritika 1966: 10); az ő irodalmi célú kísérlete szintén több rokon vonást mutat előbbi fejtegetéseimmel; nemkülönben LENGYEL LAJOS „»Átvitt« vagy »képes« jelentés?” című dolgozatát a Szótártani Tanulmányokban.

5. A konvenció mint minősítő alap előbbre viszi ugyan a szintagmák rendszerezését, de legkevésbé sem tekinthető olyan egzakt megoldásra alkalmas eszköznek, amelyet a lexikográfiai minősítő rendszer — főleg az írói szótár szerkesztésében — megkövetel. Az előbb említett exmetaforák megléte félreérthetetlenül utal arra is, hogy a két, illetőleg három dimenziósnak nevezett szintagmakapcsolási módok között állandó fluktuálás van. — NB! Nemcsak az eredetileg három dimenziós kapcsolással létrejövő szintagmák válhatnak két dimenzióssá, tehát nemcsak a képszerűség elhomályosodásáról lehet és kell beszélnünk. Kétségkívül jóval ritkábban, de megállapítható az ellenkező irányú folyamat is különösen akkor, ha a szintagmatizálódást nemcsak szinkron keresztmetszetében, hanem diakronikus távlataiban is szemléljük. Ha például akár archaizálási, akár más célból egy, a maga korában egyszerű (köznyelvi) szintagmát felújítunk. Nagy valószínűséggel feltehető, hogy a *janicsár lélek* szintagma Zrínyi korában egyszerű („köznyelvi”) szintagma volt vagy ilyennek minősült volna; ma három dimenziósnak tekinthetjük. — A megszokottság szerepének fontosságát igazolják azok a szintagmák is, amelyek eredetileg szemléleti síkon keletkeztek, tehát egyszerűek voltak, de bizonyos felhasználásban képpé formálódtak: *Tönkre megy a hajó, Tönkremegy a bankár*. Az eredeti két dimenziós szintagma csaknem vagy teljesen feledésbe merült. Viszont az egykor három dimenziós alakváltozata (*Valaki tönkrement*) a megszokottság következtében már nem képzeletmozgató, tehát egyszerű, köznyelvi szintagmává alakult. Ha az ilyen szintagmát eredeti, konkrét értelmezésében alkalmazzuk, a szokatlanság következtében működésbe lép a designátumra vonatkoztatás harmadik mozzanata: a képzelti sík ugyanolyan okoknál fogva, mint amikor a *meghalt a nap, hályogos értelem* szintagmák bukkannak fel a nyelvhasználatban: *Ez a hajós tönkrement, mert a hajója tönkre ment*. (A szójáték stilisztikai értékét éppen az a körülmény emeli, hogy a mai magyar beszélők tudatában a *tönkre ment* szintagma második tagmondatbeli, tehát konkrét felhasználási módja a képzeletmozgató.) Az egyszerű és költői szintagmák közti áramlás következtében mindig van egy átmeneti sáv, amely megnehezíti a lexikográfia egzaktásra törekvő minősítését. Ilyen átmeneti sáv létezésével tehát itt is, mint a nyelvtannak megannyi szempontú vizsgálatában, illetőleg kategorizálásában számolnunk kell. Ennek a sávnak a szűkítése, a szintagmák minősítési lehetősége a gyakorlatban a szintagmák mindenkorai felhasználásának, funkciójának elemzésével történhet.

Stilisztikai közhely, hogy a szépirodalmi nyelv egyik jellemző sajáttsága a nyelvi elemek képzőképes lehetőségeinek kiaknázása. A stilisztikai minősítés szempontjából — véleményem szerint — nem az a fő kérdés, hogy egy úgynevezett szóképző köznyelvi vagy költői eredetű és jellegű-e (amint ez a hagyományos stilisztikai osztályozásban szokásos), hanem az, hogy van-e a stilisztikai értéket fokozó ereje vagy sem.

A képszerűség lexikográfiai vizsgálatában a költői nyelvnek az a más nyelvi rétegektől többé-kevésbé eltérő funkciója az egyik támpont, hogy a költői (szépirodalmi) nyelvben az informatív szerep mellett, sokszor ennek rovására is, előtérbe nyomul az expresszív tendencia (vö. KIBÉDI VARGA előbb idézett sorait). (Expresszivitáson értem itt MAROUZEAU értelmezése szerint mindazokat a mozzanatokat, amelyeket együttesen a nyelv kifejező képességének szoktunk nevezni, tehát a nyelvi jelekben meglévő érzelmi telítettség (affektivitás) mellett a felhasználásból és szituációból adódó intenzív összhatást. Vö. MAROUZEAU, J., Précis de stylistique française.³ Paris,

1950.; uő., *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*. Paris, 1949.) ULLMANN szavaival élve „a szóképek tanulmányozása egyike a leghatásosabb módszereknek arra, hogy megragadjuk azt az egyéni látásmódot, amelyben a művészi stílus gyökerezik.” (Szegei Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963: 165).

Ha mármost a költői nyelv lexikográfiai analizálásában megállapítjuk azokat az eszközöket, amelyeket a költő (pontosabban egy-egy költő, író) a megszokott elkerülésére alkalmaz, lényegesen megkeskenyíthetjük az egyszerű és a költői kép közti átmeneti sávot. Az ilyen analizálás elvégzésére alighanem az írói szótár a legalkalmasabb eszköz. És persze megfordítva az írói szótár egyik igen fontos feladata az analizált költői nyelvben a képszerűség (képalkotás) eszközeinek a kimutatása. A szótári rendszerezéssel egymás mellé állított példasorok részletes kommentár nélkül is feltárják a költő képalkotó eszközeit, s az írói szótárnak aligha lehet nemesebb feladata, mint az, hogy minél hívebben és minél teljesebben bemutassa a kiválasztott költő nyelvművészetét, mégpedig lexikográfiai eszközökkel, vagyis a lehető legegyszerűbb és legrövidebb jelzésekkel s természetesen kísérő magyarázat nélkül.

Az alábbi példák a Juhász-szótár-ból valók:

1. *Szemükben még az isteni egeknek visszfénye csillog.* (1106/1.)
2. *Szememben isten visszfénye ragyog.* (1115/14.)
3. *Szemében tiszta fény ragyog.* (1303/3.)
4. *(Szemében fény ragyog).*

Első két példamondatunk vitán felül költői szintagmákat tartalmaz (*isteni egek visszfénye, szememben isten visszfénye ragyog* stb.). Ezekre a $Sz_k = (a_1 + b_1)x_1$ képlet érvényes. A sorozat teljessége kedvéért beiktatott negyedik példamondat jelzi a két elsővel szembeállított egyszerű szintagmát. (Képlet szerint: $Sz_e = a_1 + a_2$). De hogyan minősítsük a harmadik előfordulást? Azzal, hogy az előbbi predikatív szerkezet alanya (*fény*) egy jelzőt, mégpedig egyszerű, nem átvitt értelemben használt jelzőt kapott, az egyszerű szintagmából még nem lett költői kép. De jelzi a képpé alakulás útját, illetőleg azt az eszközt, amellyel az egyszerű kép a megszokott mederből kilépett. Ha a költő ezt a kiemelést tovább fokozza, vagy úgy, hogy az egyszerű jelző helyébe egy olyan elemet iktat, amellyel a szintagmaalkotás csak három dimenziósan lehetséges (pl. *Szemében bús fény ragyog*), vagy úgy, hogy a szerkezeti alaptagot egy másik, képzeletmozgató elemmel bővíti ki (pl. *Szemében tiszta fény ragyogott magányosan*), akkor az egyszerű szintagmát átvitte, átkapcsolta a költői szintagmák csoportjába. Ilyen átkapcsolási módal a költői nyelvben minduntalan találkozunk. Végeredményben így vagy így is jönnek létre a klasszikus stilisztikai alakzatok.

Szótárilag meg kell állapítanunk és minősítenünk a közbülső fokozatot is, vagyis azt, amelyikben a költő egy vonással eltér az egyszerű (köznyelvi) szintagmaalkotástól anélkül, hogy átlépne a költői (képszerű) szintagmák kategóriájába. Ez éppen olyan gyakori sajátsága a költői (szépirodalmi) nyelvnek, mint a képalkotás. Végző soron ide tartozik minden expresszivitást fokozó, kifejező forma: az úgynevezett költői kérdés, hasonlítás, megvagy felszólítás, felkiáltás, szembeállítás, párhuzamosítás, ismétlés, halmozás stb. stb., sőt ugyanilyen kiemelő eszközök az alliteráció, a ritmusnak valamilyen erőteljesebb érvényesítése, a rímnek speciális fajtái stb.

6. Maradjunk most a szintagma, illetőleg a szintagmaalkotás keretei közt. Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a nyelvben általában és a

költői (szépirodalmi) nyelvben különösképpen előfordulnak: a) egyszerű (köznyelvi, egy vagy két dimenziós); b) költői (képszerű, képzeletmozgató, tehát több dimenziós) szintagmák, illetőleg szintagmaalkotási módok. És van olyan átmeneti c) kategória is, amely a köznyelvi megszokott szintagmaformákba nem illeszthető be pontosan, mert valamilyen eszközzel kiemelte a költő ezek sorából, anélkül azonban, hogy átlendítette volna a költői szintagmák közé. E három kategória lexikográfiai minősítése valamilyen jól és könnyen alkalmazható jelrendszerrel követel meg. Az általános szótári gyakorlatot figyelembe véve legcélszerűbbnek látszik, ha az a) kategóriába tartozó szintagmát nem látjuk el külön minősítéssel, mint legegyszerűbbet, legaltalanosabbat. A b) csoport röviden és könnyen felismerhető módon ellátható „kép” jelzéssel. A c) kategóriában lehetőleg meg kell jelölnünk az a)-ból való kiemelés eszközét is, legegyszerűbben így: „Je(lzó)vel kiemelve”, „Hat(ározó)val halmozással, rímmel stb. kiemelve”.

A b) csoporton belül van egy sor specializálódott stilisztikai forma. (Ilyenek a teljes vagy tiszta metafora, megszemélyesítés, metonímia, színekdoché, szinesztézia stb.) A kiemeléses c) csoportban is — mint jeleztem — a mondatrész értékű determináns alkalmazása mellett számos, sajátos formájú expresszivitást fokozó eszközzel élnek a költők, írók. Ezekkel kapcsolatban itt csak annyit jegyzek meg, hogy a legtöbb stilisztikai eszköz a lexikográfiában az eddiginél lényegesen pontosabb körülhatárolást igényel (például annak megjelölését, mit értünk hangismétlésen vagy hanghalmozáson, hol a metafora, a megszemélyesítés határa stb.).

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy költői kép az olyan szintagma, amelynek összetevői az objektív valóság különböző síkjaiban (egymástól eltérő mutató mezőkben) helyezkednek el, ezért összekapcsolásuk konvencionálisan nem, csak képzelet segítségével lehetséges. A költői kép mindig parole jellegű, vizsgálatára ezért alkalmas eszköz az írói szótár. A költői kép minőségileg nem, csak fokozatilag különbözik az egyszerű (köznyelvi) szintagmától; a köztük levő átmeneti szintagmák — legalábbis a lexikográfiai minősítés számára — szintén megkülönböztetendők.

BENKŐ LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Látom kelet leggazdagabb virányit — Exotikus illat

I. Gondolatjelet tettem a Petőfi- és a Baudelaire-vers címe közé, mert első pillantásra valóban elgondolkodtató, miféle párhuzam lehet közöttük. Magam is érzem, hogy merész dologra vállalkozom, midőn bizonyos vonatkozásokban összefüggésbe hozom a két költeményt, de talán sikerül meggyőzőnöm olvasóimat, hogy ez a kapcsolat valóban létezik, s nem is jelentéktelen a költészetnek egy új, a romantika után következő fejlődési fázisa szempontjából.

Hogy mindenkinek emlékezetébe idézzem, közlöm a két vers teljes szövegét. A Baudelaire-sonettet nem Tóth Árpád közismert szép fordításában adom, még csak nem is B a b i t s csaknem teljesen szövegű átültetésében (l. a „Szagokról, illatokról” című cikkében), hanem lapos, de pontos prózai áttételben, mert így jobban kiviláglik az az összefüggés, amelyről szólni kívánok.

„Látom kelet leggazdagabb virányit,
 A természetnek virág-háremét,
 S a napnak rózsaszínű szempilláit:
 Hasadt felhő mosolygó peremét;
 Látok homályos pálmaligetet,
 Hol a szellő rejtélyesen susog,
 És énekel fényes madársereg . . .
 Madarak? vagy tán zengő csillagok? —
 — Látok nagy hegyről egy kék szigetet
 A tenger és a messzeség ölében;
 Körülem ősz van, amott kikelet,
 Vándorló darvak úsznak át az égen
 Az őszbül a tavaszba és utánok
 Elküldi a szív minden vágyait,
 S e vágy talán még jobban boldogít,
 Mint ha ott volnék, ahol lenni vágyok. —
 — Látok mesés, holdfényes éjszakát,
 Az élet alszik, a halál viraszt:
 A légen szellemek suhannak át,
 Ruháiktól megrezzen a haraszt;
 Nem alvilági rémes szellemek:
 Boldog halottak, kik lejöttek
 A holdsugárok arany fonalán
 Csillagjaidból, mennyei magasság,
 Hogy kedveseiket meglátogassák,
 S hogy ajkaikra csókolják talán
 Az édes álmat, melyben lelkeik
 Az ég üdvét előre érzik.
 Látok mindent, mi sohasem a szemnek,
 Csak a sejtésnek látható az éjben . . .
 S mindezt két szemben látom: kedvesemnek
 Sötétvilágú, ábrándos szemében.

Az idézett versből dőlt betűkkel emeltem ki azt a 16 sort, melyek a következő Baudelaire-szonettre ugyan nem hasonlítanak, de kétségtelenül rezonálnak:

„Ha két szemem lezárva, egy meleg őszi estén, beszívom kebled forró illatát, boldog partokat látok feltűnni, melyeket egyhangú napsütés tüze vakít;

Egy lusta szigetet, ahol a természet különös fákat, zamatos gyümölcsöket ad; férfiakat, kiknek karesú és izmos a teste, és nőket, kiknek a szeme nyíltságával megdöbrent.

Illatodtól vezetve varázsos égövek felé, kikötőt látok én telve vitorlakkal és árbo-cokkal, még fáradtak a tenger hullámaintól;

Míg a zöld tamariszkuszkok illata, mely ott kószál a légben és tágitja orrlyukam, lelkemben elvegyül a matrózok dalával.”

2. A két költemény elolvasása után először inkább a különbségek tűnnek szemünkbe, mint a hasonlóságok, — s joggal. Igaz, hogy Baudelaire csaknem egykorú Petőfi-vel (1821-ben született) s mindkettőjük költészete a romantikából hajtott ki, nem egy vonását meg is őrizték ennek az iránynak, de tudatosan szembe is kerültek vele. Mindketten új úton járnak, új költői korszakot kezdenek, de mennyire más az út, amelyen haladnak! Valéry szerint a fiatal Baudelaire azt tartotta legfőbb törekvésének, hogy „nagy költő legyen, de ne legyen se Lamartine, se Hugo, se Musset”, vagyis különbözni kívánt a három legnagyobb francia romantikustól. (Vö. RÓNAY GYÖRGY, Új francia költők. Bp., 1947. 10.) Baudelaire a romantika természetimádatával a nagyváros élményanyagát állítja szembe, a „naturel” helyett az „artificiel” az idálja, Petőfi pedig a tündérvölgyek és délszigetek tájairól a magyar puszta valóságába érkezik. Ha tehát vannak is a két költeménynek rokon képelemei — mert kétségtelenül vannak — hasonlóságukat véletlen találkozás hozta létre. Petőfi bizonyára nem ismerte a francia verset (bár az utóbbi

valamikor a negyvenes évek elején keletkezhetett), s ha Júlia szemébe nézve gyönyörű képáramlás indul meg benne, biztosra vehetjük, hogy a természettel egytestvér romantikában gyökerező fantáziája formálja az egymást váltó képeket. Baudelaire ellenben maga is járt a lezárt szeme előtt megjelenő déltengeri szigeteken, Jeanne Duval testének illata tehát valóságos emlékképek áramlását indítja meg. A romantikához már aligha van köze ennek a fülledt nagyvárosi légkörnek, ez illatos, dekadens tunyaságnak, melynek hangulata a francia költő, „a szagok költője” annyira érzékeny. Petőfi főként vizuális típus, költészetében a látásképzetek uralkodnak, ezek mellett a ritkább hallásképzetek alapján formálódnak a leírások. Kétségtelenül az utóbbi eset a megszokottabb, ez ad kevésbé különleges költői effektust, de ami az alkotás pszichológiai folyamatát illeti, teljesen azonos Baudelaire eljárásával.

És most érkeztem el mondanivalóm lényegéhez. Akár el is hanyagolhatjuk a két költemény néhány képelemének (ősz, este, meleg égövi sziget, különleges vegetáció) egyezését. Ezek a rögtön az első olvasáskor feltűnő jegyek inkább csak arra jók, hogy felhívják a figyelmet a kapcsolatra. A lényeg azonban mélyebben van. A két vers arról vall, hogy ha egymástól földrajzi és társadalmi szempontból messze is, ha eszmeileg távol is, hogyan lehet eljutni közel azonos időben a költői alkotásnak olyan rokon módszereihez, melyek azonos pszichológiai felismerésen alapulnak. Az irodalmi fejlődés egy bizonyos igen magas fokán a költők nem egyszer pontosan regisztrálják, miképpen befolyásolják érzelmi-érzelménybenyomásaik az irodalmi mű megformálását. Mint a tárgyalt két költemény mutatja, mind Baudelaire-nél, mind Petőfinél új, azonos alkotásmód született. Az ihletforrás egy szenvedélytől fűtött érzelmi benyomás; ez formálja, mintegy építi a költeményt azzal, hogy festői, gazdag, bonyolult képáramlást indít meg. Jól ismert eljárása ez az impresszionista jellegű alkotásmódnak, mely íme, már a negyvenes években jelentkezik. Hogy nem csalódom, azt a két vers egy-egy azonos jelensége is bizonyítja. Baudelaire, a „Megfelelések” (Correspondances) költője, itt is „keveri” a matrózok énekével a tamariskuszok illatát. Ugyancsak valami szinesztéziászerű stílusformát hoz létre Petőfi, midőn szenvedélyes elragadtatásában az éneklő, „fényes madársereg”-et hajlandó „zengő csillagok”-nak tartani. Az érzeteknek ez a kisebb-nagyobb fokú keverése szintén az impresszionizmus egy korai jelensége.

Baudelaire a tudatosabb, merészebb: rögtön a költemény elején bevallja, milyen erotikus inger váltja ki a boldog sziget költői vízióját. Petőfi szemérmesebb, nemcsak abban, hogy szenvedélyének kifejezése tartózkodóbb, hanem abban is, hogy a képek áramlását zárja le a vallomással. Nehéz lenne, de nem is célunk eldönteni, melyik eljárás a művészibb. A zárt, szinte keményen zárt szonett ezzel a fukar ötvözöttségével hat leginkább; a hosszabb, oldottabb formájú költemény a mi csapongó fantáziájú Petőfink legszébb alkotásai közé tartozik, melynek formai bravúrával messze megelőzte korát.

T. LOVAS RÓZSA

Javaslat nyelvtörténeti korszakolási ügyben

Az újabb magyar nyelv történetének kisebb szakaszokra bontásakor hagyományosnak mondható az az eljárás, hogy a nyelvújítás korát 1871-gyel lezárjuk, s a Magyar Nyelvőr megindulásával (1872-vel) új periódust kezdünk. (Így sokak között: BÁRCZI: MNy. XLVI, 3; Uő., Htört.² 7; MMNyR. I, 35; stb.). — Jóllehet csak néhány év különbségről van szó, több szempontból helyesebbnek tartanám, ha a Nyelvőr megindulása helyett a kiegészítést (1867-et) jelölnénk meg egy új nyelvtörténeti szakasz kezdetéül.

1. BENKŐ LORÁNDdal egyetértve magam is akként vélekedem, hogy „a korszakolásban számba vett tényezők között a nyelv úgynevezett külső történetét az első

hely illeti meg. Ebben a vonatkozásban egyes, a magyarság történetében elhatároló jelentőségű gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési változásoknak van különös fontosságuk” (MNy. LX, 143). — A Nyelvőr megindulását aligha nevezhetjük „a magyarság történetében elhatároló jelentőségű . . . esemény”-nek, ezért a folyóirat megjelentetése semmiképp sem lehet külső történeti szempont alapján egy új nyelvi szakasz határa. Teljes joggal lehet viszont döntő történelmi — s ezért egyben nyelvi — fordulópontnak tekinteni a kiegyezést (akármi legyen is róla a véleményünk!).

A kiegyezéssel ugyanis — és nem a Nyelvőr megindítása miatt! — egész sor olyan gazdasági, társadalmi és kulturális tényező kezdett hatni nyelvünkre, amelyeknek nyelvi következményei elvitathatatlanok. Bár ismert dolgokról van szó, mégsem fog ártani, ha ez alkalommal is áttekintjük a fontosabb erőket. — A kiegyezés nem hozott ugyan gyökeres változást a gazdasági életben (megmaradtunk Ausztria függvényének), ám mégis csak meggyorsította az ország kapitalista fejlődését, annak minden társadalmi következményével együtt. Ezek közül a legfeltűnőbb jelenség egy nagy arányú belső vándorlás megindulása: a falvak lakossága a városokba áramlik (ipari munkásnak), de nagy a mozgás a falvak között is (aratók, kubikosok). Külön ki kell emelni a modern Budapest megszületését! — A kiegyezés után a magyar kulturális életben nagy változások következtek be. A szabadabb politikai légkörben újjáéledt a sajtó, széles körben olvasott országos lapok születtek. Az irodalmi élet fellendült, új irányzatok jelentkeztek, új írók egész sora képviselte mindegyiket. Megszaporodtak a színházak. Hatalmas lendületet vett a szaktudományok (köztük a nyelvészet) fejlődése. Az oktatásügy alapvető reformjának eredményeképpen a művelődésből addig kizárt rétegek is hozzájuthattak a kultúra javaihoz. — A közigazgatás nyelve (a minisztériumoktól központilag irányítva!) a magyar lett. (A fentiekre nézve vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 343—8.)

A felsorolt (és még más) külső tényezők, a megváltozott társadalmi és művelődési viszonyok kívánták meg a Nyelvőr létrehozását, ezek váltották ki azt a nyelvművelő mozgalmat, amelyet „ortológus ellenhatás”-ként tartunk számon, tehát a század végi nyelvművelés nem oka, nem megindítója, hanem csak következménye, tükrözője, kiszolgálója volt azoknak a folyamatoknak, amelyek a nyelvben és a nyelvet hordozó társadalomban lejátszódtak. — Ezért helytelen elvileg a század végi nyelvfejlődést a Nyelvőrhöz kötni, és róla nevezni el egy nyelvtörténeti szakaszt.

Ha a javasolt módon fogjuk fel az ortológus ellenhatás korát, helyrebillen az egyensúly közte és a nyelvújítás kora között. Jelenleg ugyanis az a helyzet, hogy a nyelvújítást mindig mint korának szükségszerű és annak társadalmi valóságából fakadó mozgalmat szoktuk tárgyalni. Hangoztatjuk, hogy a neológia kora szülte, s nem ő a korát. Ezért — ha az elnevezés nyelvészeti műszó is — a magyar társadalom fejlődésének egy adott szakaszáról van szó. Így „a nyelvújítás kora” egy cseppet sem lóg ki egy olyan korszakalásból, amely a fontos történelmi eseményeken alapszik. — Az „ortológus ellenhatás kora” meghatározásnak viszont valahogy más a csengése: csak a Nyelvőrnek és körének a működésére gondolunk, nem pedig egy meglehetősen hosszú nyelvtörténeti szakaszra. Ezt az optikai csalódást főképpen nyelvtudományi szakirodalmunknak az a sajnálatos egyoldalúsága idézi elő, hogy a századvég nyelvfejlődésével foglalkozó szerzők (szinte kivétel nélkül) a Nyelvőr mozgalmán kívül másról nem szólnak. Ezzel a téves hagyománnyal szemben tudatosulnia kellene annak, hogy az új ortológia csak egyike volt az 1867-i kiegyezés társadalmának talajában gyökerező nyelvi eseményeknek, ugyanúgy, mint a neológia a megelőző korszakban.

Összefoglalva: 1872-t korszakhatáruul nem fogadhatjuk el, mert meghamisítja a valóságot; helyébe 1867-et kell tennünk, mert ez az évszám szimbolikusan utal arra, hogy nyelvünk történetében is akkor kezdődött új szakasz, amikor társadalmunk életében. (A BÁRCZTÓL „A magyar nyelv életrajz”-ban javasolt 1849-i korszakhatárt nem tartom

szerencsésnek: Az abszolutizmus korában még nem vagy csak kevéssé működtek azok az erők, amelyekre fentebb hivatkoztam, s amelyek nyelvünk fejlődését befolyásolták. A neológia újjáéledése is az 1849 előtti időkhöz kapcsolja az 1867-ig eltelt éveket!

2. „A korszakolásnak a nyelv egészére kell vonatkoznia, s nem irányulhat bármilyen szempontból vett részlegére. Így nem megokolt — mondjuk — a nyelv hangtani vagy szerkezeti vagy szókincsbeli fejlődését külön-külön . . . korszakolni” — írja BENKŐ idézett cikkében (i. h. 142). — A nyelvújítás korával ebből a szempontból is rendben vagyunk: kellőképpen igazolást nyert már, hogy a neológia korát nemcsak a szókincs, hanem a hangtan, az alaktan, a mondattan, a stílus, az irodalmi nyelv és a nyelvjárások változásai alapján is jogos egy kerek, körülbelül 1867-ig tartó nyelvtörténeti korszaknak tekinteni. — Ezzel szemben a nyelvművelést (a Nyelvőr mozgalmát) a nyelvfejlődéssel helytelenül azonosító szemlélet szinte csak a szókincsre irányította a figyelmet. Pedig bőségesen történt más is, nemcsak a „vadhajtások” lenyesegetése! Csak néhány példát említünk. — Az 1867 után megindult nagy belső vándorlás és a művelődési viszonyok megváltozása következtében jelentősen meggyorsult az irodalmi és köznyelvnek egyrészt az elterjedése, másrészt a belső egységesülése. Számos alaktani változás figyelhető meg: többek között eltűnik az elbeszélő múlt és az *-and*, *-end* jelű jövő idő, rohamosan sorvad a szenvedő igeragozás, elszaporodnak az összetett szavak. Nem hiányzik a kiegyezést követő korszakból a stílusújítás sem! Stb. (Vö. BÁRCZI: MNyÉletr. 368—77.) Természetesen ezek a változások sokkal hosszabb időt vettek igénybe, mint a szókincs megtisztítása. Éppen ezért nem érthetők egyet azzal a nézettel, amely az új ortológia szakaszát 1872-vel kezdi és 1900-zal már le is zárja (vö. BÁRCZI: MNy. XLVI, 3), hanem azon a véleményen vagyok (a nyelv egészét véve figyelembe!), hogy az 1867-tel kezdődő korszak csak 1945-tel fejeződött be. A tárgyalt korszak végét illetőleg tehát BENKŐnek (vö. MNy. LX, 144), „A mai magyar nyelv rendszere” szerzőinek (vö. MMNyR. 35) és BÁRCZINAK (vö. MNyÉletr.) felfogását vallom a magaménak is.

3. Végül — de nem utolsósorban — az 1867-es korszakkezdés mellett szól a történettudományban és az irodalomtudományban egyaránt elfogadott ama hagyományos (és feltétlenül helyes!) nézet, amely szerint a kiegyezéssel jelentős korszak kezdődik mind a társadalom, mind pedig az irodalom életében. S ha el tudta fogadni a nyelvtudomány az irodalomtudománytól az 1772-i évet a nyelvújítás kezdő évszámául, egyetérthet a két tudományág a következő korszak kezdetét illetőleg is, annál is inkább, mert ezt a történeti szempontok ugyancsak így kívánják.

FÁBIÁN PÁL

Tárkány helységeink és az avarság

A közlemény célja egyrészt az, hogy felhívja a figyelmet két eddig nem eléggé értékelt avar kori névadatra, másrészt pedig, hogy az avar kori helynévadás elvi lehetőségével kapcsolatban néhány megfontolásra érdemes etnogenetikai szempontra mutasson rá.

I.

1. Az ismertetendő szöveg, mely a szerintem fontos két névadatot tartalmazza, egy közismert forrásgyűjtemény egyik sorozatában még 1881-ben jelent meg, és azóta is minden kutató számára hozzáférhető volt. Egyes kutatóink már régebben is tudtak róla, mint MÁRKI SÁNDOR és BALICS LAJOS, de tudomásom szerint mind ez ideig kellőképpen senki sem értékelte ezt a nyolcvanöt év óta lappangó adatot. A bennünket érdeklő szövegrész egy VIII. század végi költeményből való, amelynek szerzője Nagy Károly fiának, Pipinnek diadalát és az avar uralom végét dicsőíti:

Audiens Cacanus rex, undique perterritus
 Protinus ascendens mulam cum *Tarcan* primatibus
 Regem venit adorare et placare munere.

..... Tu Cacane perдите!
 Atque *Catunae* mulieri, maledictae conjugii:
 Regna vestra consummata,

(De Pippini regis victoria avarica: Mon. Germ. Hist., Poetae lat. I, 117.)

Ezek szerint az újcnnen megválasztott kagán, az öt kísérő tárkány főemberekkel, ajándékokkal járul Pipin elé. Ez az esemény 796-ban történt, és a költemény is megállapítható bizonyossággal nem sokkal ezután készülhetett, sőt nem kétséges, hogy a fennmaradt kéziratot is a VIII. század végére kell keltezni.¹ Az idézett szövegben két egykorú, az avarságnál élő és használatos köznévv van megemlítve, melyek mindkettője méltóságnév. Az egyik név — *Catuna* — a kagán feleségét jelenti, a másik pedig — *Tarcan* — a kagán egyik főemberének a méltóságneve. A török népeknél mindenütt a *tarqan* rangjelző méltóságot, illetőleg oly főembert jelöl, aki a kagán követe és kísérője, de jelenthet még más, adómentességet élvező kiváltságos személyt is. A név használata a forrásokból már a VI. században kimutatható a türköknél (Menandros), míg a kazárok-nál és a dunai bolgároknál csak a VIII. századtól fogva ismeretes, ami nem jelenti azt, hogy már előbb nem volt meg náluk is.²

Bizonyos tehát, hogy az 568-ban hozzánk érkező avaroknál is megvolt a *tarqan* méltóságnév, valamint *catuná*-nak hívták a kagán feleségét. Érdekes, hogy mind a két méltóságnév az Orchon vidéki ótörök feliratokon (VIII. sz.) is szerepel, míg a nyugati forrásokból ismert többiek, mint a *jugur(r)us* és az egyébként bizonytalan *canizauci* nem fordulnak rajtuk elő. E két bizonyíthatóan avar vagy — ha úgy tetszik — avarkori szó közül bennünket itt csak a *Tarcan* érdekel, mert a több helyen máig is fennmaradt *Tárkány* helységnevünk e szóból származtatható. Más kérdés azonban az, hogy ilyen nevű telepünk lehetnek-e avar koriak.

2. *Tárkány* helységeink legkorábbi múltjáról majdnem semmit sem tudunk; okleveles adataink is csak a XIII. századtól vannak. Helynévkutatásunk eddig 9 *Tárkány*-t tart nyilván a középkorból (KNEZSA, Mg. népei: SzIstvEml. II, 461). Ezekből a Dunántúlon csak 1-et ismertek, a többiek a Felvidéken és a Tiszántúlon találhatók. Gombocz (MNY. XI, 438) is említ Tolnában, amit KNEZSA nyilván azért nem vett fel jegyzékébe, mert a középkorból nincs rá adat. A dunántúli *Tárkány* helységek számát Zalából még megtoldhatjuk 1-gyel, amelyről középkori okleveles adatunk is van.³

Az immáron 11-re szaporodott *Tárkány* helységeink közül most a Komárom megyeit választom, nemcsak azért, mert okleveles adataink szerint ez a legrégebb, hanem azért is, mert ennek a környékéről ismert leletek a lakosság kontinuitásának igazolására a legalkalmasabbnak látszanak. Legrégibb adatunk 1235 körüli keltű: „villa *Tarcan*”, később: 1328, 1455: „villa”, majd „possessio” *Tarkan* említve (CSÁNKI III, 515). E „villa” legrégebb nyomáról, sajnos, még nincsenek régészeti leleteink (de

¹ Ilyen bizonyosság kora középkori kútfőből csak ritkán meríthető, azonban forrásunk hitelességét szavatolja DÜMLER E. M., akinek a megállapítása szerint a kézirat is a VIII. század végéről való (Zschr. für d. Altertum V [1874.], 44 és az idézett kiadvány bevezetése 32).

² NAGY GÉZA: Ethn. XVII, 334—6. — Gombocz Z., Árpád-kori személynéveink: MNYTK. 16. sz. 49. — NÉMETH Gy., HcnfKial. 256—61. — ALFÖLDI A., A *tarcan* méltóságnév eredete: MNY. XXVIII, 205—20. — PAIS D.: MNY. LIII, 65 kk. — MORAVCSIK Gy., ByzTud. II, 299 kk.

³ Első említése 1270 körül (HazOfm. VI, 165), az 1355. évi határjárást ÁDÁM IVÁN adta ki (Adatck Sümegh történetéhez II. Szombathely, 1880. 60—3), eredetije a Bogyay család levéltárában (OL.).

így van ez többi *Tárkány*-aink esetében is), amiből azonban semmi másra sem lehet következtetni, mint arra, hogy e helyeken eddig semmi tervszerű kutatás nem történt. Ennek ellenére mégis annyit meg lehet állapítani, hogy a középkori *Tárkány* nem a mai község helyén volt, hanem ettől keletre, a Csepren vezető út bal oldali (északra eső) felén levő „Faluhely” nevű dülő helyén. Itt ugyanis már régebben római épületmaradványokat, feliratos és faragott köveket találtak, amelyeket a középkorban felhasználtak. Eredetileg tehát e dülő helyén volt a római település, valamint a középkori *Tárkány* falu is, amelynek romjai még 1788-ban láthatók voltak.¹ Meg kell még jegyezni itt azt is, hogy a másik két dunántúli *Tárkány* — ma az egyik pusztá, a másik malom — helyén is római település nyomai kerültek elő (a lelőhelyeket helyszíni bejárással sikerült hitelesítenem).

Mivel *Tárkány* helységünk régi helyének közeléből eddig semmi római kor utáni leletet nem ismerünk még, feltétlenül számba kell venni a közeli környék számunkra értékesíthető régészeti anyagát. Ugyanis ez a módszertanilag elkerülhetetlen eljárás alkalmas arra, hogy a rendelkezésre álló közeli régészeti anyag mindenütt igazolja a tájegység településtörténeti képét, azaz a lakosság kontinuitásának a tényét is. A szóban forgó vidéken a római korból *Tárkányon* kívül még 30 lelőhelyet tudunk felsorolni, ami mindenesetre az akkori sűrű lakottság bizonyossága. A római hivatalok elvonulása Pannóniából (408.) nem jelentette a telepek felhagyását is, hiszen a hun korszakból ismerünk környékbeli leleteket (Ószóny, Tatabánya), és a római lelőhelyen, Szákon állítólag egy ház helyet találtak az V. századból (ArchÉrt. LXXXVIII, 284). Az avar korból az eddig már ismert szórványos leleteken kívül, legújabbán már nagyobb temetők is előkerültek. Így Tatán 9, Császár mellett 17 sír vált ismeretessé, míg Tatabányán 75 késő avar kori sírt ástak ki. Ez utóbbi temető sírmellékletei szegényes bronzvereteket tartalmaznak, de találtak itt még hosszú egyenes kardokat, sőt lovassírokat is. Környétől kissé keletre a korai avar sírmezőn eddig 152 sírt tártak fel, amelyekből 21 lovassír (ArchÉrt. LXXXIV, 87). E leletek minden esetben római település közelében voltak, és lehet, hogy *Tárkány* közelében is rábukkanhatnánk még avar kori temetőre, ha ugyan régebben nem pusztult el a földmunkálatoknál. — Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a kagán főemberei, így a *tárkány*-ok is, a VI. és VII. században a Dunántúlon még fennálló kőépületeket felhasználták a maguk számára. Ezeket aztán a környező akkori lakosság róluk nevezte el a maga nyelvén, és az esetleg még használatos római neveket lassanként mellőzte.

A környékről ismerünk még néhány honfoglalás kori, illetőleg a X. századból való leletet is (Dunaalmás, Neszmély, Szomod és Tata). A *Tárkánytól* 5 km-re fekvő Cseprről, sajnos, csak egy bizonytalan adatunk van, míg az innen 10 km-re levő Bana határából aranyozott veretek, szablyatöredékek és egy ezüst tarsolylemez került elő. — Árpád-kori temetkezésekre vonatkozólag szintén van némi tudomásunk Bokodról és Kocsról, mely utóbbi helyről két XI. századi trepanált (agyafúrt) koponya került elő a sírokból. Látható tehát, hogy a régészeti adatokkal az oklevelek adatait megelőző időkbe is betekintést nyerhetünk, főképpen a telepek állandó lakosságának igazolására. Ha településtani szempontból a leletek további gyarapodása még igen kívánatos is, annyit mindenesetre már megállapíthatunk, hogy bármely telep keletkezési ideje nem mindig egyidejű a névadás korával, és a legtöbb esetben a helynévszere bizonyosan új betelepítésre utal. *Tárkány* falvaink XIII. századi előfordulása csak azt jelenti, hogy mint királyi és várbirtokok csak ez időtől fogva kerültek eladományozásra, és így minden bizonnyal nagyon régi eredetűeknek kell lenniök. KNEZSA (i. m. 371)

¹ PESTY F., Komárom vármegye. 1864. Kézirat a M. N. Műz.-ban. Csep és *Tárkány*. — GYULAI RUDOLF, Komárom vm. Rég. és Tört. Jelentése IV (1890.), 76. — GERECZE P., Magyarország Műemlékei II, 466.

is már *Tárkány* helységneveink korát egy időre teszi a Konstantinos-féle törzsnevekből származtatott helyneveink keletkezési idejével, azzal, hogy ezekhez hasonlóan viselkednek, és mint nem személynévek magyar nyelvterületen található szeszszóra.

II.

1. Csak nehezen képzelhető el, hogy az avarok kétszázötven évi uralma alatt a lakosság telepeinek ne adott volna nevet, és az avarság alig kétséges továbbélésének folyamán semmi sem maradt volna fenn e helységnevekből. Ezt a szlávok helyneveiről sem lehet állítani csupán azért, mert a XI. század előtti időkből a telepnevekről nincsenek okleveles adataink. Továbbá az sem hihető, hogy a római helységnevek eltűnése (VI–IX. század) és a magyar honfoglalás után keletkezett magyar helyneveink közti időszakból nem is maradt fenn semmi ezekből Nagy Károly avarirtó háború után. Tehát ha pozitív adatokkal nem rendelkezünk is e kérdésben, semmiképpen sem helyezkedhetünk az *ignorabimus* álláspontjára, mert nézetem szerint a településtörténeti és etnogenetikai törvényszerűségek már eddig is annyi közvetett bizonyítékot szolgáltatnak, hogy több ponton ellentmondásra érezzük magunkat feljogosítottak. Ennélfogva gondolom felhozhatunk néhány érvet az avar kori helynévadás érdekében, egy általánosan elfogadott feltevés ellen, amely mai ismereteink mellett ennek még a lehetőségét is kizárja.

Tárkány helységeink korát a X. század vége és a XI. század középközti időre korlátozni a fenti VIII. századi *Tarcan* adatunk számbavétele alapján most már aligha lehet megnyugtató, már csak azért sem, mert eddigi tudásunk szerint honfoglalóink a *tárkány* méltóságot nem ismerték (vö. *karchas*, *sarchas* vagy a *Tarján* törzsnévvvel). Észert e török eredetű szavunk aligha lehetett meg honfoglalóink szókészletében, míg a VIII. században kimutathatóan méltóságnévként szerepel, és így településnévadásra is szolgálhatott már. Az avar kori helynévadás lehetőségét kizáró állítást is indokolatlannak kell tartani. A Konstantinos-féle törzsnevek analógiája sem lehet célra vezető, mivel ezek csak 950 utániak, és későbbi hazai forrásaink semmit sem tudnak róluk. Ezeknek a tényleges vagy látszólagos ellentmondásoknak az áthidalására a nyelvészek hivatottak, ezért az alábbiakban csak etnogenetikai tényeket és szempontokat óhajtok érinteni, amelyekkel a történeti kutatás nem igen szokott számolni.

Östörténetünk kutatói a magyarság eredetét főképpen a hazánktól keletre eső részekben keresték, míg a Kárpátokon belüli lehetőségekkel adatok hiánya miatt nem is igen foglalkozhattak behatóbban. Ugyanis az itt talált szlávokon kívül más itt élő különböző népcsoportokat eddig nem igen vettek tekintetbe, minek folytán finnugor nyelvű népünk kialakulásának problémáit homály fedi. Hogy ez valóban így van, azt az alább ismertetett tényeken alapuló kifogásaink talán jobban megvilágítják, valamint azt is, hogy a nem éppen kielégítő hipotézisek helyett új nyomokat kell keresni, hogy etnogenezisünk kérdésében tisztán láthassunk. Mindenekelőtt két eddigi magyarázatot, helyesebben feltevést kell revízió alá venni. Az egyik az általánosan elfogadott hipotézis, amely szerint a magyarság hét törzse 896-ban oly nagy számú finnugor tömeggel érkezett hazánkban, amely számbelileg felülmúlta az itt talált lakosságot, és ez volna az oka annak, hogy nyelvünk máig is megmaradhatott. Mindebből csak a honfoglalás és az államalapítás ténye fogadható el, míg a többi állítás nem igazolható, sőt mint meglátjuk, sok ellentmondást tartalmaz. — A másik, már Nagy Géza és többek által vallott felfogás szerint a finnugor nyelvű törzsek már jóval a honfoglalás előtt megjelentek a Kárpát-medencében. E mellőzött, de eddig meg nem cáfolt feltevésnek szintén éppen az a baja, hogy nem bizonyítható, de ennek ellenére mégis valószínűbbnek mondható a ma elfogadott elméletnél, mert kevesebb ellentmondás van benne, és sok mindent érthetőbbé tesz.

Ha NAGY GÉZA feltevésével a részletekben nem is érthetnek egyet, meg kell állapítanom, hogy állításai megközelítik az általam levont következtetéseket. Mind a két feltevés közös hibáját abban látom, hogy mindegyik a magyarságot már mint kész, kialakult népet akarja hazánkba beköltöztetni. Szerintem ezt aligha fog sikerülni bebizonyítani, mert tudvalevőleg nomád „nép” tulajdonképpen nincs is, hanem csak egyes törzsi csoportok időleges szövetségéről beszélhetünk. Egy nép kialakulásának feltételei közt az első, a helyhez, helyesebben földhöz kötöttség.

2. Az első közismert feltevés ellen, azonkívül hogy nem bizonyítható, azokat az etnogenetikai kifogásokat kell kiemelni, amelyek rámutatnak arra, hogy ez a feltevés kizárja finnugor nyelvű népünk fokozatos kialakulásának a szükségszerűségét, vagyis nézetem szerint a transzformizmus törvénye ellen vét. Legelőször is nem hihető semmiképpen, hogy népünk és nyelvünk asszimilációs folyamatához csupán egy század elegendő lett volna, valamint az sem fogadható el, hogy a feltételezett társadalmi átalakulás és új települések létrehozása a X. század folyamán megtörténhetett volna. Mindezekhez ugyanis legalább két évszázad szükséges, nem is szólva arról, hogy az elfogadott hipotézis fenntartásával nem is lehet arra gondolni, hogy az említett átalakulások hét-nyolc évtized alatt már létre jöhettek volna a kalandozások korát (899—970.) követő idő után, persze még kevésbé alatta. Tudvalevőleg az államszervezés munkája is tulajdonképpen csak Géza fejedelem uralma alatt (980 körül) vehette kezdetét. Másrészt a XI. század elejéről való forrásaink szintén olyan állapotokat tükröznek (társadalmi rétegek, földművelés és egyéb foglalkozási ágak, falvak, földrajzi nevek stb.), amelyeknek a kifejlődéséhez hosszabb ideig tartó előzményekre kell gondolni. Régebbi erre vonatkozó értelmezések az alábbi tények figyelembe vétele nélkül csak alig vehetők számításba.

3. A honfoglalást megelőző állapotokra mutató bizonyító tényeket a régészeti kutatások szolgáltatják, mégpedig az avar korból elég nagy számban több száz síros temetőket (300—1000), melyeknek anyagából megismerhettük jórészt az avarság műveltségi javait, de társadalmi szempontból is következtetéseket vonhatunk le az akkori osztálytagozódásra vonatkozólag. Az az időbeli települések temetőiben nyugvó lakosság túlnyomórészt szegény sorsú lehetett, de a sírmellékletekből ítélve, több módosabb ember is volt köztük. Újabban a IX. századból is mind több temető válik ismeretessé (Ártánd, Sopronkőhida stb.). E VII—IX. századi temetők egykori telepesei alkották az akkori köznépet, akik telepeiknek nevet adtak. A leletekből (sarló, ekevas, görbevégi kés stb.) az is kiderül, hogy a köznép főfoglalkozása a mezőgazdaság körébe vágott (földműves, szőlőműves), de vannak iparost, halászt, pásztort jelző leletek is. A sírmellékletek alapján tehát az avar korban is megfogható a „báglér és budun”, amint a még módosabb „jobbagio”-k mellett a XI. századi szegényes sírokban is a Szent István törvényeiben szereplő „pauper aut vulgaris” közösség tagjait kell látnunk.¹ NAGY GÉZA már több mint egy félszázad előtt felhívta a kutatás figyelmét erre a „kommunitás”-ra, a várnépekre hivatkozva, de csak kevés sikerrel. A XI. század írott emlékei mind érthetőbbé válnak, ha az előbbi tárgyi tényeket tekintetbe vesszük. Azonkívül gondolnunk kell az ekkor már meglevő falvakra, praediumokra meg a szolgáltató várnépre (arator, vinitor stb.). Volt itt tehát elég nagy számban szegény sorsú dolgozó, azaz a köznép, akiket Árpád és vezérei már itt találtak, nem kellett nekik gondoskodniok „nagy számú szolgálhad”-ról a „gyér számú népesség” gyarapítása végett. Ezek a magyarázatok éppen olyan mesék, mint a IX. századi Regino ismeretes fantáziái, például a pannonok és avarok „solitudines”-eiről. A Kiev felől előnyomuló, gazdag fém-

¹ LÁSZLÓ FERENC: KCsA. III, 20, 26. — S. Steph. Decr. lib. II. c. 25. (CorpJur-Hung. 32.).

műves műveltséggel és kitűnő kardművesekkel bíró honfoglalóink nagyon is jól tudták, hogy hová érkeznék. Az egykorú krónikás említette *Pannonia felix*-ről is éppen eléggé lehettek tájékozva, és így egyáltalán nem hihető, hogy nagyszámú finnugor „néppel” kellett ide érkezniök. Ennek a felfogásnak még ma is akadnak szószólói, holott már a meglehetősen kis létszámú ómagyar temetkező helyek is ellentmondanak ennek. Igaz ugyan, hogy legújabbán egyre több olyan korai temetkezésekről hallhatunk, amelyek kissé nagyobb számúak az eddig ismerteknél, de ezek nem mutatnak arra, hogy ezeket már a feltételezett „beköltözött finnugor köznép”-hez lehetne sorolni. Másrészt a szintén nem régen feltárt és kétségtelenül a X. századba datálható nagy sírszámú köznépi temetők szegényes leleteit eddig még nézetem szerint nem sikerült megnyugtató módon kapcsolatba hozni honalapítóink keletről hozott régészeti hagyatékával (Kérsuszta, Halimba—Cseres stb).

4. A temetők csontváz-maradványaiból a történeti embertan az etnogenetikai kutatás számára már eddig is jelentős megállapításokat tett. Így beigazolódott, hogy nagyobb avar kori temetőinkben különféle embertani típusok egyesén fordulnak elő, tehát nemcsak európaiak (mediterrán és nordoid), hanem keletiek is (mongolid, mongoloid, turáni, pamíri és mások), ami pedig kétségtelenül bizonyítja az avar kor nagyszámú lakosságának kevert voltát. Megállapítható, hogy az etnikumok (törzsi elemek) már ekkor sem függenek a társadalmi rétegektől, minden fajtából van mind gazdag, mind szegény. Igen fontos megállapítása az antropológiai kutatásnak, hogy az avar kori temetők embertani típusai alig különböznek az Árpád-kori nagyobb temetők csontmaradványaiban a típusaitól.¹ Ezzel tehát igazolást nyert az avar lakosság továbbélése nemcsak a IX. századig, hanem a X. és XI. századokban is. Valóban az avarság kontinuitását eddig semmilyen más forrás segítségével nem lehetett ennyire meggyőzően bizonyítani, és ezáltal az eddig nem eléggé méltányolt, sőt lebecsült korhadó csontok történeti forrásokká válhattak.

5. A tízezrekre menő sírcék mellékletei és csontmaradványai sok felvilágosítással szolgálnak az avarok uralma alatt élő lakosság műveltségéről, életviszonyairól és demografiájáról, de hogy az avarok kik voltak tulajdonképpen és milyen nyelven, sőt nyelveken beszélhettek, arról néhány feltevésen kívül semmi bizonyosat nem tudunk. E kérdések megoldásának érdekében, az eddig ismertetett tényeken kívül, sikerült még, úgy vélem, a szűkszavú forrásokból az V. századi bolgár vándorlások történeti hátterét is kihámozni, ami meggyőződésem szerint temetőink népességének eredetét közelebről megmagyarázza. Kiderült ugyanis, hogy nemcsak a római limes összeomlása után, hanem a hun birodalom megszűnését követő időkben is feltétlenül számolnunk kell nagyobb keletről beáramló népcsoportokkal az egész VI. század folyamán, tehát éppen a germánok és iráni törzsek megjelenése idején.² Ha ez nem így történt volna, ugyan mivel és miképpen lehetne megmagyarázni több száz síros nagy számú temetőink keleti típusokra mutató népességét. Annyi bizonyos, hogy ebben a sztyeppeken összeverődött és hazánkba áramló népegyvelegben (bolgárok) a legkülönbözőbb népelemek voltak meg, tudni-

¹ BARTUCZ LAJOS: Ethn. XLV, 109 és NyK. L, 41. — Újabbán LIPTÁK PÁL: ActaArch. VIII, 252–4 és X, 274 kk. — Több Árpád-kori temetőben megtalálható a mongoloid elem, amely tudvalevőleg eltér a honfoglaláskori turanid típustól. Nagyobb figyelem fordítandó a ma is élő mongoloidokra (Moson és Kapuvár vidékén, a Pálóc-földön és Karcag környékén).

² A pannóniai bolgárok eredetkérdését és történetét az V. századtól fogva bővebben tárgyalom: ActaArch. X, 234–46, AntTan. IX, 22–4 és ArchÉrt. XCI, 194–9. — E dolgozatok ismerete elősegíti a II. rész gondolatmenetének könnyebb megértését.

illik törökök, mongolok éppúgy, mint irániak, finnugorok; továbbá az útközben hozzájuk csatlakozott szklavének is szép számmal telepedtek meg hazánkban. Tudjuk, hogy később (630 körül) hazai bolgáraink függetlenségi harca bizony sokkal nagyobb gondot okozott az avar uraknak, mint a frank Samo alatt tömörült szlávok ellenállásai. Ennek a komoly trónharcnak bizonyossága az, hogy I. Dagobert a frankokhoz menekült hun-bolgár felkelőkből állítólag 9000-et lemészároltatott, 700-an pedig az alpesi szlávoknál, majd a langobardoknál találtak menedéket. Theophanes az otthon maradtakat *pannoniai bolgároknak* nevezi a IX. század elején, tehát közvetlenül az avar birodalom bukása után. De az egész IX. század folyamán több ízben is szerepelnek a bolgárok, akiket „késő avar” temetőinkbe temettek.

Nem lehet kétséges, hogy ezek a nyelvi leges — *bolgár*-nak nevezett — népcsoportok idő folyamán asszimilálták egymást. Az írott források e csoportok nyelvéről vagy társadalmi állapotáról sajnos, semmit sem árulnak el, de még az uralkodó réteg nyelvéről sem tudunk bizonyosat. GOMBOCZ (A pannóniai avarok nyelvéről: MNy. XII, 97—102) megállapítása alapján egy kihalt török nyelvnek tarthatjuk az avart, míg PELLIOU óta többen gondolnak az avar nyelv mongol eredetére. Amíg e bonyolultnak látszó kérdést tisztázzák, addig talán a legjobb áthidaló lehetőségnek tartható az, hogy az avar nyelvben, mint más török nyelvekben is, számos mongol jövevényszót kell feltennünk, illetőleg fordítva. A különféle keleti eredetű nyelvi csoportokról nem állítható határozott bizonyossággal, hogy forrásaink melyiket nevezik *hun*-nak, *bolgár*-nak vagy *avar*-nak. Nézetünk szerint nem is helyes általában *avar* népről beszélni, mert a valóságnak megfelelően csak az avar uralom alatt álló, több nyelvű *köz népről* lehet szó. Ezek közül valamelyik bizonyosan asszimilálta a velük együtt megtelepült többi uralaltáji törzsi csoportokat, köztük a vezető réteget is, úgyhogy e folyamatnak minden valószínűség szerint két-három század leforgása alatt be kellett következnie. Az eddigiek alapján aligha lehet komolyan kizárólag szláv lakosságról beszélni Avaria területén, ellenben voltak itt már az V—VI. századok fordulójától kezdve különféle uralaltáji népelemek. A valóságnak leginkább az felel meg, hogy az avar uralom előtt is már a pannóniai bolgárok és szklavének együtt éltek a Kárpát-medencében egymás mellett is, azonban nem kell a szlávokat kizárólag a peremvidékekre helyezgetni.

6. A népi, települési és társadalmi folytonosság mellett számolni kell az asszimilált és asszimilálódó nyelvek továbbélésével is. A VII—X. századból semmiféle adatunk nincs, amelyből akár szláv vagy bármely más település nevére lehetne következtetni. Ezt a hiányt szerencsére pótolja a KNIEZSA-féle térkép, amely a XI. századi Magyarország lakosságának nyelvi eloszlását tünteti fel a helységnevek alapján (KNIEZSA i. m. melléklete). Az nem kétséges, hogy ez az állapot a X. századra is érvényes képet tükröz, ez pedig a nyelvi eloszlás olyan tényállására mutat, amelynek kialakulásához több évszázadra volt szükség. Finnugor nyelvünk ilyen mértékű térfoglalása, alig hét-nyolc évtized alatt, bizony nagyon csodálatos jelenségnek volna tekintendő. A KNIEZSA-térképen két domináló nép elterjedését, sőt szimbiózisát láthatjuk, és még néhány török „szigetet” is. A VII—IX. századi forrásokból, mint láttuk, szintén két domináns népről vehetünk tudomást, mégpedig a hun-bolgárokról és a szlávokról. A hunnak vagy bolgárnak (vulgari) nevezett lakosság nyelvét a források sohasem jelzik. Az úgynevezett „Bajor Geográfus” (IX. század második fele) azonban kiemeli, hogy a bolgárok „magna multitudo”-ja „immensa regio”-t foglal el. KNIEZSA térképén ez a lakosság mindenütt magyar nyelvűnek mutatkozik nagy területeken. Szerintem ez a meglepő „kicszeréldés” csakis az egymás mellett élő török és magyar népcsoportok asszimilálódási folyamatának eredménye lehet. A térkép zöld szigetei az akkor még meglevő török nyelvű nép-

törödékek (avar és bolgár) településeit jelzik. Tudvalevőleg a szlávok már a VI. századtól fogva *ugri*-nak nevezi mind a bolgár-török, mind a finnugor népeket. Ismeretes, a XII. század elején szerkesztett „Nestor”-krónika is megkülönbözteti a korábbi *bjei ugri*-kat a későbbi *cserni ugri*-któl. — A térkép lila színnel jelzett területein — így főleg a Dunántúlon, a palóc vidéken, de másutt is — nemcsak az említett magyar—szláv szimbiózist szemlélteti, hanem útbaigazítást ad szerintem a településtani és a köznépi kialakulását érintő kérdésekben is.

KNIEZSA szerint csak egyetlen biztos földrajzi nevünk van: a *Küküllő*, amely török névadásból maradt fenn, más török helynevet nem lehet kimutatni. Eszerint bizonyos, hogy a térképen szereplő összes magyar helyneveink már a finnugor nyelv-közösségben élő köznéptől származnak. Minthogy magyar helyneveink elég nagy számban török jövevényszavakból valók, és KNIEZSA csak a szlávól való átvételeket jelezte, ezért kísérletképpen saját kéziratos térképemen olyan korrekciókat végeztem, amelyen a török eredetű helységneveket is feltüntettem. Anélkül, hogy itt bővebben óhajtanék erről szólni, érdekesnek vélem az eredményt kerek statisztikai adatokkal közölni. A KNIEZSA által felhasznált 540 helynévből 100 tisztán szláv, míg a többi 440 a magyar nyelv hangrendszeréhez idomult, amelyekből 80 szláv, 150 ismeretlen és finnugor, de 210 török eredetre vall. Meg kell jegyezni azt is, hogy az avar kori nagyobb temetők lelőhelyeinek nevei közt elég szép számmal vannak török eredetre mutatók is (*Alattyán, Úrbó, Úlló, Tiszakiirt, Jutas, Koppány, Kér* stb.).

7. Még két kifogásolható nézetet óhajtok szóvá tenni, amit eddig alig szívteltek meg. Valószínűtlen az az állítás, hogy a pogány magyarok vallásának szokásai csak a honfoglalókkal jutottak el hazánkba, és már néhány évtized alatt olyannyira meghonosodtak volna, hogy királyaink még Szent László után sem tudták szigorú törvényeikkel azokat megakadályozni. A vallási szokások meggyökeresedéséhez egy századnál bizony több időre van szükség, és már az avar kor bálványimádásáról és más, ma is élő szokásairól szintén tudunk egyet-mást. A másik ellentmondó adatot a bajor püspökök 900-ban kelt panaszos levele őrizte meg számunkra, amelynek szövege szerint a pogányságra visszatérő szlávok az ungrok szokásait átvéve kopaszra nyírják hajukat. Alig hiszem, hogy itt a honfoglalókkal pár éve érkezett „kopasz magyarokról” volna szó, akik néhány év alatt már ilyen népszerűsége tettek volna szert a szlávok között.

8. Végezetül még csak annyit, hogy az avar uralom alatt élő több nyelvű köznépi népi elemei közül a finnugor törzs (a források bolgárjai) a többi szintén keleti (tehát nem szláv) népi elemet nyelvileg majdnem teljesen asszimilálta. Ily értelemben beszélhetünk a kései avarság magyar nyelvű népközösségéről is, és így *Tárkány* helységneveink keletkezése már az avar korban (VII—VIII. század) nemcsak elvileg lehetséges. A szlávok helységnevei is minden bizonnyal „átélték” a Karoling-fennhatóság rövid korszakát, míg a források és oklevelek számos bajor eredetű helységneveiből egy sem maradt meg, sőt a frank „hivatalos” nevek a Dunántúlon teljesen eltűntek, talán már a X. század folyamán.

SIMONYI DEZSŐ

Az igesítő képzők kérdéséhez

1. A leíró kutatások föllendülésének eredményeképpen nyelvtudományunkban egyre inkább tisztázódnak a képzőleírás elvi és gyakorlati kérdései. A még megoldásra váró feladatok közül a legtöbb fejtörőt mind szinkrón, mind diakrón, mind elvi-elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból az úgynevezett „álképzők” vagy nem igazi képzők jelentik. Az „álképzők” kérdésével a rábaközi Mihályi ígéképzőinek földolgozásakor ma-

gam is szembe kerültem és állást kellett foglalnom. Az alábbiakban ezzel kapcsolatos vizsgálódásaim summáját óhajtom közreadni.

2. A nem igazi képzők („álképzők”, „képzőszerű utótagok”, „képzőszerű végződések”, „képzőszerű alakulatok” stb.) szókincsünk két rétegében található: a belső keletkezési hangutánzó-hangfestő szavakban, valamint a jövevényszavakban. E képzők kérdésével nyelvtudományunkban mindeztideig csak történeti-etimológiai tekintetben foglalkoztak: a magyar szófejtés sajátos szemléletének következtében elsősorban is a jövevényszavak idevágó kérdéseivel. A j ö v e v é n y i g é k képzésére vonatkozó ismereteket GOMBOCZ összegezte először 1912-ben, a következőképpen: „die aus dem slavischen, lateinischen und deutschen entlehnten zeitwörter ohne ausnahme mit dem d e n o m i n a l s u f f i x -l versehen wurden” (BTLw. 193; vö. még GOMBOCZ: Nyr. XXX, 105—9 és ÁSBÓTH: uo. 221—4); tehát: 1. minden esetben képzővel látták el a honfoglalás utáni jövevényigéket; 2. ez a képző a denominalis *-l*. BÁRCZI módosította, illetőleg egészítette ki GOMBOCZ megállapítását: „van . . . a magyarban számos német vagy szláv eredetű ige, amelyen — akár valójában, akár látszólag — semminemű igévé alakító képzőt nem találunk” (MNy. XLIV, 82), továbbá: nemcsak az *-l*, hanem az *-éroz*, *-íroz* is szolgál a jövevényszavak igésítésére (i. h. 81). *Onomatopoeikus* eredetű igéink alaktani elemzését — ugyancsak az etimológia oldaláról — e tárgykörben alapvető fontosságú tanulmányaiban BENKŐ végezte el és foglalta össze a következőképpen: „A végződéseknek nem a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk, csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beillessszék nyelvünk igei . . . alaktani rendszerébe” (MNy. I, 259).

A leíró szempontú vizsgálatok hiányával magyarázható, hogy szinkrón tanulmányokban a nem igazi képzéseket hol a tőszavak, hol meg a származékok között tárgyalják a szerzők. Így például SZABÓ ZOLTÁN (NytudÉrt. 38. sz. 27—9) és a MMNyR. (I, 349) származéknak, PAPP FERENC (Nyr. XCI, 46) tőszónak tekinti őket.

3. Képzéstani szempontból a szókészlet tőszavakból és származékszavakból áll. Mint az imént láttuk, a nem igazi képzések ide is, oda is sorolhatók, pontosabban: megnyugtató módon egyik csoportba sem iktathatók. A kérdés tisztázását éppen ezért célszerűnek látszik a tőszó és a származékszó meghatározásával kezdenünk. A tőszó olyan szó, amelyről nem választható le toldalék. A tőszóhoz — bármire végződjük is — a nyelvérzék nem asszociál képzővel ellátott másik szót, szavakat (*dúl, rág, döf, kénál, tol*). A származékszó vagy képzett szó világosan elkülöníthetően alapszóból és a hozzá kapcsolódó képzőből áll. Az alapszó nagyjából önállóan élő szó (*mond + o gat*), részben pedig a párhuzamos származékok alapján, a képző-szembenállásból kikövetkeztethető, éppen ezért a nyelvi tudatban „élő” passzív tő (*csillap + odik: csillap + ul: csillap + ít, for + dul for + dút: for + gat*). A képző — akár megőrzi, akár megváltoztatja az alapszó szófaját — egyrészt alakilag is rámutat a képzett szó szófaji természetére, másrészt megváltoztatja, többé-kevésbé módosítja az alapszó jelentését (BERRÁR: ÁltNyTan. V, 69). Minthogy a képzett szó szintagmával egyértékű, transzformálható: szintagmára bontható (*mondogat = {gyakran} mond; kapál = {kapával} működik*).

Mi az álképzés? A formális nyelvi elemzés szerint egyértelműen tőszó, mert nem bontható alapszóra és képzőre, nem transzformálható. Funkcionális szempontból származék (legalábbis: inkább származék), mert az álképzésű szavak végződését a nyelvérzék képzőnek tekinti és a szavak végződésének megfelelő képzővel ellátott származékszavakat asszociál hozzájuk (a *pesztergél* 'babrál, piszkálgat' szóhoz a *keresgél, nevetgél* stb. szavakat). A nem igazi, pontosabb megnevezéssel: az igésítő képzőknek¹ egyetlen funkciójuk van

¹ Az *igésítő képző* megjelölés — BÁRCZI használta először tudomásom szerint: . . . h. 94 — egyértelműbb s éppen ezért föltétlenül találóbb terminus technicus, mint az

esupán: szófajiságot adnak a szónak. A másik képző-funkcióról: a jelentésmódosításról igésítő képzésű szavak esetében szó sem lehet, mivel — alapszó nem lévén — a „képző” nem módosíthatja semminek a jelentését.

A szinkron nyelvi elemzés az igésítő képzéseket — helyesen — tőszónak tekinti: „tőige... az olyan ige, melyen nincs igekötő és mely nem vagy nem igazi képzés” (PAPP FERENC: i. h.). Képzőleírásokban azonban — véleményem szerint — külön kategóriaként mégis számba veendők. A képzők élete: többféle úton-módon történő keletkezésük, analógiás terjedésük, alaki változásaik stb. ugyanis elsősorban éppen belső keletkezésű igéinken figyelhetők meg és írható le. Ha az igésítő képzésű szavakat kizárjuk képzőleírásainkból, megfosztjuk magunkat attól az anyagtól, amely leginkább lehetővé teszi a képzők dinamizmusának pontos leírását.

4. Milyen képzők szerepelhetnek igésítő képzőként? Csak azok, amelyek „igazi” képzőként is funkcionálnak a nyelvben. Mert: egyrészt (fejlődésében tekintve) az újonnan létrejött vagy átvett szóelem csak akkor illeszkedhet be a nyelv igei alaktani rendszerébe, ha a nyelv meglévő elemeihez idomul; másrészt (egyidejű nyelvallapotában szemlélve) a nyelvérzék csak akkor tekinti az új szót példának okáért gyakorítónak, ha az illető szó a nyelvben meglévő valamilyen gyakorító képzőnek megfelelő végződésű. Az más kérdés, hogy igésítő képzésű szavakon is keletkezhet új képző (több módon is); igazi képzővé azonban csak akkor válik, ha önállóan élő alapszóhoz járul, illetőleg ha párhuzamos képzésű származéka jön létre.

A denominális igei származékok között igésítő képzés nincs, nem is lehet azon egyszerű oknál fogva, mert ezekben az alapszó kivétel nélkül önállóan élő szó (még hozzá más szófajú). A ható ige képzője — sajátos, a többi képzőtől némely tekintetben eltérő jellege következtében — ugyancsak nem szerepelhet igésítő képzőként. (A ható igével kapcsolatos igenem-osztályozási problémákra l. KÁROLY SÁNDOR: ÁltNy Tan. V, 89—91.)

Mihályiban a következő képzők szolgálnak igésítő képzésre: 1. Belső keletkezésű igékben: a) gyakorítók: *-ás sz, -i sz: hadonász, kundász; -b ál: himbál; -b ul, -b ü l: bömbül; -c ul, -c ü l: gobáncul, göröncül; -c s ál, -c s í é l: karicsál, g^üögics^íél; -c s ul, -c s ül: kotkodácsul, szüresül; -d ál l: kolédál; -d o z: baggadoz; -g: brekög, dunnayog, zümmög; -g ál l, -g í é l: birizgál, pésztiérg^íél; -g at, -g et: b^ééget, nyefféget; -g ul, -g ü l: csatangul, csilüngül; -k ál l, -k í é l: császkál, szemérl^íél; -k ul, -k ü l: copákul, gyöszöklül; -l: cibál, csiszál, hörpül, kahul; -l o g, -l ö g: csivölög, imbolog; -r o g, -r ég, -r ö g: csámborog, hentéreg, h^üöbörög; -s z ü l: gyömöszül; -t ál l: hereb^üótál, kolészál; -z ul, -z ü l: kal^ézul; -z s ul, -z s ü l: duruzsul, lebsül; — b) mozzanatos: -a nt, -e nt: nyisszant, vakkant; -i t t: vonyútt; — c) műveltető: -a t, -e t; -t a t, -t e t: baktat, kepesztet; -a s z t, -e s z t: gubbaszt; -l a l: koplal; — d) visszaható: -ad, -ed: keshed, korhad; -l^ü ó d i k, -l^ü ö d i k: cihel^üödik, kászál^üódik. — 2. Jövevényigékben: -l: ab^ézul, antragul, áridál, avizál, f^éktül, limitál, povédál, simfúl, stümmül: ^í é r o z: d^éffél^éroz, falang^éroz, forsz^éroz, p^ékul^éroz.*

A fentiek a következő tanulsággal szolgálnak: a vizsgált nyelvjárásban a deverbális ige-képzők száma 80 (48 gyakorító), közülük 30 funkcionál igésítő képzőként; a nyelvjárás produktív deverbális ige-képzői — a *-hat, -het* kivételével — igésítő képzésre is szolgálnak; mivel mindegyik igenemnek (szenvedő ige-képzés nincs Mihályiban) van — legalább egy — produktív képzője, az igésítő képzés — a ható kivételével — mindegyik igenemre jellemző; a jövevényigék igésítésére a denominális *-l* és az idegen eredetű *-éroz* szolgál; az igésítő képzők majdnem fele (mind gyakorító) hangutánzó-hangfestő eredetű szavakon keletkezett.

állképző: utal ugyanis a kérdéses nyelvi elem funkciójára. Névszósító — ad analogiam igésítő — képző, illetőleg képzés nincs. Ha ugyanis az ige és a névszó közül az egyik kap kitévőt, ha tehát az egyiket jelöljük (az igét — igésítő képzővel — jelöljük), ezzel — voltaképpen tehát \emptyset kitévővel — jelöljük egyszersmind a másikat is (a névszókát).

5. Nem találtam egyetlen olyan újabb kori belső keletkezésű vagy jövevényigét Mihályiban, amely pusztán tőszó volna.¹ A vizsgált nyelvjárásban a jövevényigék kivétel nélkül, a belső keletkezésűeknek nagy része igésítő képzős (kisebb részük — a párhuzamos képzés eredményeként — már származékszó).

KISS JENŐ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hurbol. A MTsz. tanúsága szerint a címűl írt szó és igekötős *elhurbol* alakja 'kíméletlenül visel, nyú, rongál (ruhát)' jelentésben Erdélyben több vidéken, főleg Háromszék és Szatmár megyében ismeretes. E szóhoz tartozik a Szilágy megyéből főljegyzett *hurboló ruha* 'viselő ruha', továbbá a *hurbólódik* 'töri magát, fáradozik' származék is (Székelyföld és Háromszék m.). Nyilván nem választható el e szótól az ugyancsak a MTsz. közölte *hurbálódik* 1. 'rongálódik, rongyolódik (ruha)'; 2. 'fáradozik, nehéz munkával fárasztja magát' (Háromszék m. Uzon: Erdélyi Lajos) és a *hurbancs, gurbancs* 'hanyagul, rendetlenül, lomposan öltözött személy' (Háromszék m.: Vadr. 502b, vö. még *gurbancos*). További nyelvjárási adatokkal szolgál az ÚMTsz. is a *hurbol* 'kíméletlenül visel, nyú (ruhát)' jelentésére és elterjedésére (Torda: NyF. 32. sz. 49; Fogaras: Nyr. XXXIX, 236; Zilah vidéke: Nyr. XXVIII, 286); a *hurbuló* 'viselő ruha' származékot is megtaláljuk Kolozs megyéből (MAKKAI—NAGY, Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Kolozsvár, 1939. 60, 75).

Szavunk első ízben GYARMATHI Vocabuláriumában bukkan fel: „a' rossz gunyát kíméletlenül viselni, szaggatni” (27). Nyilván tőle veszi át, mint székely tájszót KASSAI (II, 471). A NSz. adatai között is akad a múlt század első harmadából való: „a' foltozó-szabók . . . holmi *hurbolt* ruhákat olesón megvesznek” (P. Thewrewk J.: Anth. 1: 71; — a szerző Déván született és 27 éves koráig Erdélyben élt).

A *hurbol* magyarázatával mindeddig igen keveset foglalkoztak. KASSAI nem egészen megokolatlanul veti össze a *hurcol*-lal, de etimológiája mégsem helytálló. CzF. a *hurbokol* és a SzD.-nél szótározott *húszol* igékkel veti egybe és hangütánzónak tartja.

Szóföldrajzi elterjedése (erdélyi tájszó) arra ösztönöz, hogy román etimológiával próbálkozzunk. A szláv eredetű román *hîrb* 'cserép' szó egyik származéka a *hîrbui* ige jöhet számításba; ennek jelentése 'elront, tönkretesz, elhasznál; agyonhajszol, kifáraszt', illetőleg visszaható alakjában 'elhasználódik, tönkremegy; kifárad' (DAcR. II/1: 363). A román etimológiával szemben azonban elsősorban jelentéstani problémák merülnek fel: az említett szótár hosszan sorolja fel azokat a tárgyakat (hangszer, szekér, eke, ház, fazék stb.), amelyek elhasznál(ód)ását a *hîrbui* igével jelölik, de ruháról nem tesz említést. Másrészt viszont megfontolandó, hogy a *hurbol*, akárcsak a román ige, cselekvő és szenvedő alakban egyaránt járatos, sőt a *hurbálódik* ~ *hurbólódik* 'töri magát, fáradozik' jelentése megfelel a románnak, továbbá a MTsz. az *elhurbol*-nak 'elfáraszt, elcsigáz' jelentését is ismeri. Itt említjük meg a NSz. egyik ide illő adatát: „Te Lajkó te, én a te boldogságodon hurbolódom [= fáradozom]” (Mátrai B.: Koncsag L. 34; a szerző régi székely családból származik.) Figyelembe veendő még az is, hogy a cselekvő és szenvedő román ige párhuzamos átvétele, ha ritka is, de nem áll példa nélkül: *mutál* 'költöztet' (MNY. XXXVII, 208; NyIrK. IV, 361), *elmutál* 'más helyre visz' (Ethn.

¹ Egyetlen kivételnek a *riful* 'rendetlenül, kíméletlen viseléssel elszaggat, elhord, elvásít' látszhat. Ez azonban — a problémákat nem részletezem — rövid *i*-je miatt inkább a német *riffen* 'den Flachs durchziehen' igéből származik, nem pedig annak *riefeln* 'ua.' változatából (BÁRCZI: i. h. 85). A *riful* *l*-je éppen ezért véleményem szerint nem a német szó *l*-jével azonos, hanem magyar képző.

LIV, 85) < r. *a muta 'ua.'* ~ *mutálódik 'változtatja a helyét'* (MNY. VI, 308; NyIrK. IV, 361) < r. *a se muta 'ua.'*. Feltehető, hogy előbb a visszaható *hurbolódik* < *a se hírbei* került át hozzánk a románéval megegyező jelentésben, majd a már meglévő jövevényszó alapján (fentebb láttuk, hogy ennek megfelelő cselekvő alak is van!) az 'elnyú, elkoptat' jelentésnek a ruhaneműre vonatkozó kiterjesztése, illetőleg leszűkített alkalmazása a magyarban jött létre.

Láttuk, hogy már KASSAI összevetette *hurbol* és *hurcol* szavainkat. Ha az ő hangtani magyarázata nem is tartható, kétségtelen azonban, hogy a *hurcol* a *hurbol* hangalakjának és jelentéskörének kialakulásában lényeges szerepet játszott. A *hurcol* nyelvjárási használata negyjábol megfelel neki, az ÉrtSz. pedig egyenesen „< Ruhát, ruhafélét > skájig, kímélet nélkül visel” jelentését is közli, tehát a *hurcol* az újonnan a magyarba került jövevényszó jelentéskörét igen könnyen befolyásolhatta. De ugyanezt mondhatjuk a *hurbol* -*ol* végződésének a kialakulásáról is. A románból átvett igéink általában -*ál* végződéssel illeszkedtek be nyelvünkbe (*áfurisszál, boszkonnyál, botyuzál, csoknyál, dajnál* stb.; vö. BLÉDY, *Influența limbii române*. Cluj, 1942.), jobbra függetlenül attól, hogy a románban milyen igeosztályhoz tartoztak. (Ebben szerepe lehet a hangrendi illeszkedésnek is, de az elsőnek említett *áfurisszál* < román *a afurisi* esetében erről nem lehet szó. — A jelenséget a csángóban MÁRTON GYULA vizsgálta meg „Román kölesönszavaink alakitani beilleszkedése” című tanulmányában: NyIrK. X, 295–6). Ezzel szemben -*ol* végződést csak szórványosan találunk: *bácsol, letácsol*, — és minden valószínűség szerint ezeket a románból nem mint igéket vettük át. A román a *se hírbei* „szabályos” megfelelésének a MTsz. *hurboldik* alakja látszik; az -*ál* > -*ol* képzőcserét a *hurcol* analógiája okozhatta.

A román velaris *i* helyén jelentkező magyar *u* különösebb hangtani nehézséget nem támaszt. BLÉDY helyesen mutat rá arra, hogy e román hangnak a magyarban általában *i* felel meg (i. m. 13), de részben az ő anyagában is találunk olyan eseteket, ahol az *i* helyén a magyarban *u* áll: r. *birsan* > m. *burszán* (BLÉDY-nél *brezán* a.); r. *dírmoz* > m. *durmoszka*; ide tartozik még a Domokosról (Szolnok—Doboka m.) feljegyzett *nincs îndemundamban* (Nyr. XLII, 71), amely nem egyéb, mint a román *n-am la îndemână* átvétele.

BAKOS FERENC

Hosszútűró. I. Ez a közlemény szorosan kapcsolódik az 1966-i debreceni nyelvészkongresszuson tartott előadásomnak azóta megjelent (NytudÉrt. 58. sz. 103–9) anyagához. Dolgozatomban megvizsgáltam, hogy korai bibliafordításainkban milyen magyar megfelelőivel találkozunk annak a héber forrású, görög—latin—német párhuzamokat mutató kifejezésnek, amely az Ószövetség számos helyén és néhány újszövetségi részletben is a mások hibáival kapcsolatban megnyilvánuló, hosszú ideig tartó elnézésnek, a méltó harag megfékezésének, a jogos büntetés elhalasztásának a fogalmát, illetőleg az ezzel összefüggő melléknévi fogalmat jelöli. A héber *ěrekh apăim*, görög *μακρόθυμος* fordításaként a Vulgata latinjában viszonylag ritkán szerepel a *longanimis* tükrőrszó, több esetben a *patiens*. A Huszita Bibliától kezdve Káldi Györgyig e kifejezéseknek több mint húszféle magyar fordításával találkozunk. A próbálkozásoknak, kísérletezéseknek mintegy másfél évszázados korszaka után 1586-ban, Félégyházi Tamásnak közvetlenül görögből fordított Újszövetségében bukkan fel először az egyik legsikerültebb megoldás: a múltbeli törekvésekben is benne gyökerező, a fordítási pontosság követelményét is kielégítő, szókincsállományunkat is gazdagító *hosszútűró* szó. Keletkezését tekintve több mintájú félfordítás: első elemében pontos megfelelője az említett bibliai tükrőkifejezéseknek, második eleme viszont a középkorban már-már megszilárdult, hagyományossá váló *tűró*, amely a Vulgatabeli *patiens* szolgai mása volt. Alkalmazását

tekintve a bibliai tükörszavaknak, illetőleg félfordításoknak abba a típusába tartozik, amelyeknek használata nem csupán bibliafordítási és vallásos tárgyú szövegekben szilárdult meg, de idők múltán szélesebb körűvé is vált. Nyelvi jellegére nézve különleges egyedi alakulat. Behatóbb vizsgálata több szempontból is tanulságosnak látszik.

2. A *hosszútűrő* nagyjából annyi mint 'hosszú ideig türelmes', tehát nyelvi jellege szerint úgy írható le, hogy jelöletlen határozós összetétel. Formai sajátosságával Csűrny BALINT foglalkozott (MNY. XIV, 254). A nyelvi rövidülés eseteit vizsgálva az olyan cserével létrejött kifejezések között tartja nyilván, amelyekben a rövidebb melléknévi igenév került a hosszabb nomen possessoris képzésű melléknév helyébe: a *hosszútűrés* főnév szabályos *hosszútűrésű* származéka helyett *hosszútűrő* szerepel. Ez az alaki magyarázat egyben feltevést tartalmaz az *-és* képzős főnév és az *-ő* végű melléknévi igenév időrendi viszonyára, a *hosszútűrő* eredetének magyarázatára vonatkozólag is. Hogy hasonló szócárhoznál bizonyos esetekben ilyen rövidüléssel alakulás lehetséges, azt nem vonom kétségbe, de a *hosszútűrő*-nek és párjának, illetőleg családjának adatai alapján ezt a példát nem találom ide sorolhatónak.

Kétségtelen, hogy e szócsalád első tagja és alapja a *hosszútűrő* melléknév, melynek magyarázatában a nyelvtörténeti adatokból kell kiindulnunk. Az eredet felderítése adja meg magyarázatát az alaki „szabálytalanság”-nak, és nem fordítva. A *hosszútűrő* érdekes kombináló szóalkotás eredménye, amelynek során — mint megállapítottuk — egy régi, pontos fordítással keletkezett és bibliafordítási szövegekben hagyományossá vált szó, a *tűrő* belekeveredett egy, a *hosszú* előtag tanúsága szerint tükörszónak készülő, de a keveredés folytán félfordítássá váló új kifejezésbe. Az előtag azért szerepel benne a leíró elemzéssel megállapított határozói funkció ellenére határozórag nélkül, mert a mintául szolgáló idegen kifejezésekben a megfelelő előtag jelzői funkciójú szó, illetőleg szótő.

Az új kifejezés éppen alaki rendellenessége: az előtag határozóragjának hiánya miatt válhatott egy szóvá, amelynek kiejtésekor az alkotóelemeknek egymáshoz való viszonyításával a beszélő nem foglalkozik. Az alakulat az összetétel kritériumainak jelentésanalízisre is megfelelt. A szó jelentése ugyanis nem írható le pontosan az alkotóelemek felhasználásával. A *hosszútűrő* valóban szövegben született és ott élt igazán. Magába szívta a sajátos bibliai szöveggörnyezetek tartalmi elemeit: a 'megbocsátás' és 'az indulatokon való uralkodás' mozzanata éppúgy hozzátapad, mint az alkotóelemekben nyelvtanilag is kifejezett 'hosszú idő' vagy az 'eltűr, elvisel'.

Az utólagos elemzés révén felismert szabálytalanság korrigálásával megalkották ugyan a *hosszan tűrő* változatot, ez a kifejezés azonban, amellyel főleg az újabb, XIX—XX. századi katolikus bibliafordítási szövegekben találkozunk, nem összetétel. Történetileg nem gyökerezik mélyen, s ebből következik, hogy sem az alkalmazási terület nagyságát, sem a használat gyakoriságát, sem a nyelvközösségben való elterjedtséget, sem pedig a nyelvi rendszerben betöltött szerepet: a mintaként való érvényesülést tekintve nem hasonlítható a hagyományos *hosszútűrő*-höz.

Lássuk tehát a *hosszútűrő* fordításbeli megszilárdulását, bibliafordításokon kívüli életét, a belőle sarjadó szócsalád más tagjainak előfordulásait, a mintájára alakuló vagy hatását sejtető egyéb kifejezéseket.

3. A NySz. adataiból az derül ki, hogy a XVI. század második és a XVII. század első felében a bibliafordításokban, a reformáció és ellenreformáció irodalmi termékeiben a kérdéses fogalom jelölésére szolgáló kifejezések közül a *hosszútűrő* még nem jutott jelentős szerephez. Az újabb alakulatok sorából szám szerint a *nagy tűrhető* van fölényben, amelynek korán alakult *-és* képzős főnévi párja, illetőleg *-ség* képzős származéka is. Ezek kerültek be először a latin szótárakba is a *Inganimis*, *Inganimitas* magyarjaként (vö.: CAL. 1585.; MA. 1604.). Szerepel még a NySz.-ban hasonló jelenetében a *nagy tűrő*

és egy adattal a *hosszú túrhető*. Magát a *hosszútűrő*-t csak Félegyházitól és a Vizsolyi Bibliából idézi a szótár.

Említett dolgozatomban röviden szoltam a *hosszútűrő* kifejezésnek a bibliafordítási szövegekben megfigyelhető fokozatos térhódításáról (NyttudÉrt. 58. sz. 108). A Károlyi-féle szövegben a kérdéses 14 bibliai locus közül még csak 2-ben szerepelt a *hosszútűrő*. A későbbi protestáns szövegváltozatokban egyre több helyen találjuk ezt, míg végül szereplési arányát tekintve is egyenrangú párjává válik a *késedelmes a haragra* szókapcsolatnak. (Ez utóbbi egyébként a bibliai fogalomnak szövegűsége és kifejező erő szempontjából szintén alkalmas jelölője, nyelvtörténetileg azonban jóval érdektelenebb.) A katolikus szövegváltozatok a szélesebb körű szóhasználatra kevésbé lehetnek közvetlen hatással, mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1626-i egyszeri előfordulással szemben a későbbi átdolgozásokban itt is növekszik valamelyest a *hosszútűrő* (majd *hosszan tűrő*) szerepe.

A bibliai szövegből elterjedve vált közismertté a szó, innen kerülhetett először vallásos tárgyú írásokba, úgyszintén a szélesebb körű bibliaolvasó közönség nyelvhasználatába. Különösen nagy lehetett az ismertebb, gyakrabban olvasott, emlegetett szövegrészleteknek a hatása (így: Mózes 2/34: 6.; Zsolt. 86: 15., 103: 8., 145: 8.; különösen pedig az Újszövetségből a szeretet dicséretes tulajdonságait jellemző részlet: Kor. 1/13: 4.).

A bibliai szöveggel való behatottabb foglalkozás következménye lehet, hogy Molnár Albert, aki szótárának első és második kiadása között a Vizsolyi Biblia átdolgozott változatát megjelentette, az 1611-i szótár magyar—latin részébe már felvette a *hosszútűrés*, *hosszútűrő* szavakat *longanimitas*, *patientia*, illetőleg *longanimis* fordítással. A latin—magyar részben továbbra is a *nagyűrhető* és a megfelelő főnév marad, s ugyanígy van a szótár későbbi kiadásaiban, úgyszintén a PP.-féle szótár változataiban is. — Német megfelelőket először a PPB. szótárban 1767. találunk: a főnév mellett „die Langmuth, Geduld”; a melléknév megfelelőjeként „langmüthig, geduldig, sanftmüthig” szerepel benne. A *hosszútűrő*-nek a *langmüthig*-gel való párhuzama nemcsak annyiban figyelhető meg, hogy a német ugyancsak a *longanimis* tükörszava — sőt a német tükörszó-alkotás első protestáns bibliafordítóinkra esetleg hatással is lehetett (vö. NyttudÉrt. 58. sz. 105) —, hanem bizonyos mértékig a szavak későbbi jelentésfejlődésében is találunk hasonlóságot. A bibliai szövegben a kifejezés az esetek jelentékeny többségében Istennek a bűnös ember iránt megnyilvánuló tulajdonságára utal. Néhányszor a bölcs önmérséklettel rendelkező ember, egy alkalommal az embertársak iránt érzett szeretet a *hosszútűrő*. A bibliafordításoktól függetlenül *langmüthig*, illetőleg *hosszútűrő* szó az alkalmazási terület kiszélesedésével egyre többször vonatkozik emberi tulajdonságra, jelentése az újfajta szövetkörnyezeteknek megfelelően valamelyest változik, a használatban néha már a *geduldig*, *türelmes* szavakkal válik egyértékűvé. Ez egyben elszürkület is jelent. E fejlődés a német szó esetében határozottabb. A *hosszútűrő* kiterjedtebb alkalmazásában is többnyire érezhető maradt valami eredeti mélyértelműségből, sokszínűségéből, hangulatából. Ebben rejlik stilisztikai értéke, ez okolja meg irodalmi nyelvi fennmaradását. Ugyanez volt viszont akadálya annak, hogy igazán köznyelvvé váljék, oka annak, hogy az élőbeszédből kiszorult.

4. A továbbiakban főként az akadémiai nagyszótár kéziratok anyagának adatai alapján próbáljuk nyomon kísérni a szó pályáját.

A) A *hosszútűrő* melléknévnek 27 adata szerepel az eddigi gyűjtésben, az 1752-től 1911-ig terjedő időkerből. Az adatok többségében Istennel, Isten kegyelmével, irgalmasságával kapcsolatban előforduló jelző vagy állítmány a szó. Példák: 1754: „Az Isten pedig . . . *hosszú tűrő* hozzájuk” (Bárány Gy.: Uj Test. 345); 1787: „Óh! irgalmas Isten! meg-bizonyítottad nyilván mi rajtunk *hosszútűrő* kegyelmességedet” (Kármán: Ag. 2: 3). Szintén a bibliában adott alkalmazási területen marad a szeretetre vonatkozó

hosszútűrő (1765: B. Nagy P.: Idv. társ. 48), továbbá az ember önfegyelmező magatartásával kapcsolatos példa (1796: Takáts Á.: Gotthold elm. 9). Előfordul a szó világi igazságszolgáltatató, illetőleg hatalmi szerv magatartásának jellemzőjeként: 1865: „a kormány a lázadás elnyomásánál felette *hosszútűrő* volt” (Teleki Dom.: Hóra-támadás. 9). Több-ször minden mellékárnyalat nélküli ’türelmes’-t jelent; így például Kriza a Vadrózsák előszavában (V. lap), 1863-ban, a közönség *hosszútűrő* várakozásának kifárasztása miatt kér elnézést. Két esetben a *szerelem* szó mellett szerepel a *hosszútűrő* mint állítmány, illetőleg mint jelző (1841: Nemzeti almanach 289, 310); a példák egyikében ’türelmes’, a másikban talán ’kitartó’ vagy ’sokat elviselő’ a pontosabb jelentés (a megállapításhoz a megadott szövegekörnyezet nem elégséges). Külön meg kell említenünk a szónak Jókainál előforduló adatát: 1879/1896: „A *hosszútűrő* jég hideg tekintetű férfi, a némán engedelmeskedő rabja a kötelességnek, most egyszerre lángarcú, parancsoló, fenyegető alakká változott át” (Jókai 51: 452); nem közömbös, hogy a kifejezés népszerű klasszikus író sokaktól olvasott művében is szerepel. A nagyszótár utolsó, XX. századi példája nem kevésbé jelentős írótól, Mórincz Zsigmondtól való, a Sáraranyból (1911-i kiadás, 181). A szó itt is a *szerelem* jelzője, és érdekes módon az állhatatos, a körülmények ellenére kitartó, a józan ésszel és igazságossággal össze nem férő érzésre vonatkozik. Ennek a szóhasználatnak a stilisztikai értékét csak az mérheti fel igazán, aki tudja, hogy e bibliai kifejezés által eredetileg jelölt isteni tulajdonság esetében is milyen fontos ’a körülmények ellenére’, ’az igazság szerint nem várhatóan’ tartalmi mozzanat. — A nagyszótári gyűjtés a XX. század anyagából csak szórványos, szemelgető. Nincs módunk arra, hogy a legutóbbi évtizedek lappangó adatait feltárjuk. Két véletlenül talált adatot csak ezért idézek, hogy legalább e kevéssel igazoljam: a *hosszútűrő* a szépirodalmi nyelvben nem kizárólag a múlté. Németh Lászlónak 1928–1929-ben írt regényében, az Emberi Színjátékban valaki ezt mondja: „Legyetek *hosszútűrők*, vallja a balek-emberiség. Én majd kipróbálom a *hosszútűrés*teket, felel rá a zabáló emberiség” (2. kiadás. Bp., 1966. II, 292). A *hosszútűrő*, *hosszútűrés* itt nem eredeti jelentésében szerepel, hanem a megalkuvásnak, a lázadásmentes beletörődésnek, a mindent szóltanul eltűrésnek a kifejezője. Minthogy a beszélő gúnyos szavait egy bibliaolvasó emberhez intézi, akinek rosszul értelmezett szelídlelkűségét mások kihasználhatják, mégsem véletlen, hogy az író választása a jellegzetesen bibliai kifejezésekre esett. A legújabb példa Szabó Magdának Freskó című regényéből való: „Hogy félték, *hosszútűrő* Isten!” (2. kiadás. Bp., 1964. 176)¹. A szó jelentése ebben a felkiáltásban nem eleven; az emlékeivel vívódó ember tűnődő csodálkozásának jeleképpen egy eredeti tartalmát elvesztett „szent Isten” vagy „irgalmas Isten” éppígy megfelelő lehetne. A *hosszútűrő* kifejezés használatának azonban itt a református papi környezet, a sajátos családi légkör ábrázolása szempontjából van szerepe.

B) A *hosszútűrő*-vel kifejezett melléknévi fogalomnak megfelelő főnévi párját általában a *hosszútűrés* fejezi ki. A nagyszótári gyűjtésben 20 adatot találunk, 1708-tól 1899-ig. Legtöbb esetben itt is az isteni hosszútűrésről van szó, de akad olyan példa is, amelyben az emberek különösen kitartó türelmét jelzik vele, az elnézés, könyörületeség tartalmi mozzanata nélkül. Három adatot külön is kiemelünk. Kettőt azért, mert Jókai a szerző: 1853/1894: „Végtére tegnap volt a napja, hogy megsokaltam a *hosszútűrés*t” (Jókai 5: 23, a szó az ’elnézés, megbocsátás’ árnyalatával szerepel); 1855/1894: „az Omár család utolsó ivadéka is kivonta a próféta kardját párnája alól, melyen *hosszú-tűrése* álmait aludta” (Jókai 19: 103). A harmadik példa azért érdekes, mert azt szemlélteti, hogy a jelentés miképpen csaphat át bizonyos körülmények között az ellenkezőjébe: 1899: „A basa toporzékolt már nagy *hosszú tűrésében*” (Baksay S.: Dáma 249), azaz

¹ Szabó Magda szóhasználatára a debreceni kongresszuson HORVÁTH MÁRIA hívta fel figyelmemet.

'a hosszú várakozás miatti türelmetlenségében'. — Véletlenül került elő egy *hosszútűrés* adat 1916-ból. A „Játszottam a kezével” alapján hazafiatlansággal vádolt Babits Mihály ügyével kapcsolatban olvassuk: „hogypoémája nagyobb bajt nem szerzett maga vagy tanácsadói számára, azt csak az édes haza Istennel vetekedő jóságos *hosszútűrésének* tulajdoníthatjuk” (idézi ÉDER ZOLTÁN, Babits a katedrán. Bp., 1966. 242). A Németh Lászlótól fentebb idézett szövegrészletben szintén megvan az *-és* képzés főnév.

C) A *hosszútűrés* mellé a főnévi fogalom kifejezésére létrejött a *hosszútűrésesség* származék is. A nagyszótári gyűjtésben 1752-ből (Pictet—Dániel: Ker. Ethica 133), 1792-ből (M. Hirmondó 2: 946) és 1804-ből (Bessenyei: Tariménes 46) van rá adat.

D) A *hosszútűrés*-nek fentebb már említett *hosszan tűrés* változatára a múlt század utolsó negyedéből három bibliafordításokon kívüli példát találunk. Közülük kettő Jókai itól való: 1877/1895: „Önök a házában lesz egy *hosszantűrés* mátyr” (Jókai 27. 38); 1885/1897: „alázatos, *hosszantűrés* lelket ismersz bennem” (Jókai 71: 227). — Megemlíthető még a *hosszan tűrés* igei alaptagú szókapcsolat, amelyre a nagyszótári gyűjtésben két példát találtam: 1844/1885: „... királynak *hosszan tűrés* kell, mert egy szavában élet és halál van” (Vörösm. 5: 68); 1883: „Édes-jó az Isten, *hosszantűrés* s kegyelmez” (Kálmán K.: Dávid zolt. 310). Minthogy a gyűjtés szókapcsolatokra tulajdonképpen nem terjedt ki, ebből az előfordulási számból semmire sem következtethetünk.

E) A *hosszú* helyén *hosszas* van a *hosszas türelmesség* (1769: Telek J.: Korona 446) és a *hosszas tűrés* (1771: Ker. eszt. I: 230) kifejezésekben, amelyeket valamivel lazább kapcsolat fűz a *hosszútűrés*-höz. Feltehető, hogy az ezeknél jóval több adattal szereplő *hosszú türelem* szókapcsolatban is némely esetben a *hosszútűrés* hatása miatt esett a választás a *nagy*, *sok* stb. jelző helyett a *hosszú* jelzőre. A *hosszú* persze 'hosszú ideig tartó' jelentése alapján minden ilyen hatás nélkül is szerepelhetett a *türelem* jelzőjeként. Néha mégis kétségtelennek látjuk a bibliai kifejezésnek és az ezzel kapcsolatos szövegrészleteknek távolabbi, talán nem is mindig tudatosan érvényesített hatását. Ilyen például az a Petőfi-jelentés, amelyben az önmérséklő *hosszú türelem* a *hosszú haraggal* van szembeállítva: „Hosszu a mi türelmünk, de Ha egyszer kifakadunk, Akkor aztán hosszú ám és Rettentő a haragunk” (1848/1951: ÖM. III, 58: Már minékünk ellenségünk...).

F) A *hosszútűrés* mintájára alakult, vele azonos jelentésű kifejezés a *hosszúvárakozó*, amelyre 1754-ből és 1756-ból, azonos szerzőnek két művéből van adat a nagyszótári gyűjtésben (Bíró M.: Angyal szövegsz. 175 és Micae I: 208); a szó mindkét példában Istenre vonatkozik. — Alakilag szintén hasonló, a *hosszútűrés* hatása alapján megfigyelhető kifejezés a *hosszútartó*. Ez a *harag* jelzőjeként fordul elő egy 1760-i szövegben (Hatvani I.: Úri sz. vacs. 303), tehát a *harag* megfékezésével, visszatartásával kapcsolatos *hosszútűrés*-vel némiképpen ellentétes fogalom megjelölésében szerepel, s az antonim kifejezések között érvényesülő analógiás hatást bizonyítja.

5. A *hosszútűrés* ma már nem közkeletű szó. Mint bibliai eredetű, biblikus ízü kifejezésnek a mai élőbeszédben nincs szerepe; a köznyelvben nincs, az irodalmi nyelvben is alig lehet jövője. Vizsgálata mégsem csupán nyelvtörténeti szempontból tanulságos. Irodalmunk klasszikusainál való jelentkezése, valamint szórványos, de nem véletlen modern irodalmi alkalmazása miatt gyakorlati érdek is fűződik tanulmányozásához.

HEXENDORF EDIT

Térdkalács. I. A térd elülső, kigömbölyödő részét alkotó lapos, korongszerű esontnak változatos nevei vannak az európai nyelvekben. Egységes jelöléssel jóformán csak az újlatin irodalmi nyelvekben találkozhatunk. Még az egymással igen szoros rokoni

viszonyban levő szláv nyelvek is csupán bizonyos földrajzi vagy művelődési övezeteken belül mutatnak egyezést. Az irodalmi nyelvek megszilárdulása előtt bizonyára még nagyobb volt a tarkaság; gyakori lehetett az alkalmi vagy szűkebb körben használatos metafora.

Összegyűjtve húsznál több nyelv 'térdkalács' jelentésű fontosabb szavait, a következőképpen csoportosíthatjuk őket a névadás szemléleti alapja szerint:

Csészéről és más edényről vett elnevezés: Klasszikus latin és újkori orvosi latin *patella* 'térdkalács' (tkp. 'kis csésze, kis tál', vö. latin *patera* 'lapos csésze, áldozati csésze'). Angol *kneepan* 'térdkalács' (tkp. 'térdcsésze', vö. angol *pan* 'serpenyő, lábos, csésze'). Svéd *kn skål* 'térdkalács' (tkp. 'térdcsésze', vö. svéd *skål* 'tál; csésze'). Szerb-horvát *čāšica* 'térdkalács' (tkp. 'kis csésze', vö. szerb-horvát *čāša* 'pohár, csésze, serleg'). Cseh *čāška* 'térdkalács' (tkp. 'kis csésze', vö. cseh *čāše* 'serleg, csésze'). Orosz *чāшечка, чāшка* 'térdkalács' (tkp. 'kis csésze', vö. orosz *чāша* 'csésze; serleg'), *надколѣнная* vagy *колѣнная чāшка* 'térdkalács' (tkp. 'térd feletti kis csésze' vagy 'térdcsésze'). Albán *kūpa e gjurit* 'térdkalács' (tkp. 'térdköpöly', vö. albán *kūpë* 'pohár, kehely; köpöly').

Korongról és más kerek eszközről vett elnevezés: Középkori orvosi latin *rotula* 'térdkalács' (tkp. 'kis kerék, kis korong', vö. latin *rota* 'kerék, korong'). Portugál *rótula* 'térdkalács' (átvétel a latinból). Spanyol *rótula* 'térdkalács' (átvétel a latinból). Francia *rotule* 'térdkalács' (átvétel a latinból). Olasz *rótula* 'térdkalács' (átvétel a latinból). Román *rotulă* 'térdkalács' (átvétel a franciából). Holland *knieschijf* 'térdkalács' (tkp. 'térdkorong', vö. holland *schijf* 'korong, tárcsa'). Német *Kniescheibe* 'térdkalács' (tkp. 'térdkorong', vö. német *Scheibe* 'korong, tárcsa'). Bolgár *каначе* 'térdkalács' (tkp. 'kis fedő, kis kupak', vö. bolgár *канак* 'fedő, kupak'). Szerb-horvát *štitica* 'térdkalács' (tkp. 'kis pajzs', vö. szerb-horvát *štít* 'pajzs'). Finn *polvilumpio* 'térdkalács' (tkp. 'térdgomb', vö. finn *lumpio* 'kerek lapos gomb'). Oszmán-török *diz kapajı* 'térdkalács' (tkp. 'a térd fedője', vö. oszmán-török *kapak* 'fedő').

Gyümölcsféléiről és más terményről vett elnevezés: Román nyelvjárási *nūca genunchiului* 'térdkalács' (tkp. 'a térd diója', vö. román *nūcă* 'dió'). Felső- és alsósorban *jabluko* 'térdkalács' (tkp. 'alma'). Szlovák *jablčko* 'térdkalács' (tkp. 'kis alma', vö. szlovák *jablko* 'alma'). Lengyel *rzepka kolanowa* vagy *rzepka* 'térdkalács' (tkp. 'kis répa a térden' vagy 'kis répa', vö. lengyel *rzepa* 'répa'). Fehérorosz *рэпка* 'térdkalács' (tkp. 'kis répa', vö. fehérorosz *рэпа* 'répa').

A térdkalács helyére utaló elnevezés: Újgörög (katharevusz) *ἐπιγονατίς*, (dimotiki) *ἐπιγονατίδα* 'térdkalács' (tkp. 'az, ami a térden van'). Orosz *надколѣнная кость* 'térdkalács' (tkp. 'térd feletti csont'), *надколѣнник* 'térdkalács' (tkp. 'az, ami a térd fölött van').

Sapkáról vett elnevezés: Angol *kneecap* 'térdkalács' (tkp. 'térdsapka', vö. angol *cap* 'sapka').

Tojásról vett elnevezés: Román nyelvjárási *oul genunchiului* 'térdkalács' (tkp. 'a térd tojása', vö. román *ou* 'tojás').

Kalácsról vett elnevezés: Szlovén *pogāčica* 'térdkalács' (tkp. 'kis kalács', vö. szlovén *pogāča* 'lepény, pogácsa; kalács'). Ide tartozik a magyar *térdkalács* is.

2. A *térdkalács*-ra a XV. század eleje óta vannak adataink: 1405 k.: „polles: *tēd kalach*” (SchlSzj. 448.); 1435 k.: „polles: *terd kalach*” (SoprSzj. 41.); 1577: „*terd kalacz*: poples” (KolGl.: NyF. 45. sz. 36). L. még NySz. Szerkezetét is, szemléleti alapját illetőleg is a *térdkalács* jól beleillik az európai nyelvek fentebb felsorolt szavai közé. Mint összetétel szorosan kapcsolódik a 'térd' jelentésű előtaggal alakult finn, svéd, angol, holland stb. egyenértékűjéhez. A *-kalács* utótagot a szlovén *pogāčica*-hoz fűzik a legerősebb szájak, a két elnevezés azonban nem függ egymástól, csupán szemléleti alapjuk közös.

Semmiképpen sem vehető komolyan NÁDAINAK (NyF. 27. sz. 11) az ötlete, hogy a (térd)kalács-ban a szláv *koleno* 'térd' lappang, amelyet a népetimológia *kalács*-csá értelmesített. A *térdkalács* utótagjában a *kalács* ételnév van, de a névadáskor ennek 'pogácsa nagyságú, kerek sütemény' lehetett a jelentése. A szláv eredetű magyar *kalács* (I. KNEZSA, SzlJsz. 240) megfelelője ma is jelent 'sütemény'-t például a szerb-horvátban.

Tomp. Az ÉrtSz. következőképpen határozza meg: „Legömbölyített tetejű csonka kúp alakúra formált nemez v. más anyag, amelyből a kalap készül; kalaptomp”. Önálló szócikkkel szerepel az ÉrtSz.-ban a *kalaptomp* összetétel is; értelmezése így hangzik: „A kalap alapanyagául haszn., rendsz. harang formájú nemezdarab, amelyből a kalapot vasalással, mintázással, préseléssel kiformázzák”.

A *tomp* meglehetősen rövid múltra tekinthet csupán vissza. Legkorábbi előfordulása a XX. század második évtizedéből ismeretes: 1912: „Egy budapesti gyár [a megmunkálatlan nemez-kúpot] helytelenül *tompnak* nevezi” (FRECSKAY 129). FRECSKAY saját neologizmusát, a *tomp*-ot (i. m. XIV, 509 *Kúp* a., 517, 727 *Stump* a.), valamint a mester-szóként alkalmazott *kúp*-ot (i. m. 509, 517 *Lomp* a., 727 *Stump* a.) ajánlotta helyette, de egyikkel sem volt sikere. A kalapgyár szóhasználata győzött: a *tomp* maradt meg.

Hogyan és honnan került mármost a *tomp* a magyar kalaposipar szaknyelvébe? Úgy gondolom, hogy tükörszóként, német mintára. Vö.: felsőnémet *Stumpe*, *Stumpen* 'kalaptomp' (GRIMM, DtWb. X/4, 436; PEKRUN, DW.³ 658; Sprach-Brockhaus⁷ 672; csupán a *Stumpen* változatot közli a DudenRechtschr.¹⁵ 656). Az erdélyi *szász štumpm* 'ua.' (KRAUß, WbNsiebHw. 954) átvétel a felsőnémetből. A 'kalaptomp' jelentésben a XIX. század óta adathozható felsőnémet *Stumpe*, *Stumpen* (tkp. 'csonk, tönk') etimológiai-lag ugyanaz a szó, mint az al- és középnémet *Stump* 'csonk, tönk', felsőnémet *Stumpf* 'ua.'. Származását illetően szorosan ide kapcsolódik a német *stumpf* 'tompa' melléknév. (Az egész szócsaládra l.: TrübnersDtWb. VI, 666; KLUGE, EtWb.¹⁹ 761; DudenEtym. 691.) A felsőnémet *Stumpe(n)*-t kalaposipari szakszóként számos közép- és kelet-európai nyelv átkölcsönözte; vö.: bolgár *ујџна*; szerb-horvát *štumpa*; cseh *štumpa*; szlovák *štumpa*: 'kalaptomp'.

A magyar *tomp*-ot a *tompa* melléknév megcsonkításával alkothatták meg a német *Stumpe(n)* 'kalaptomp': *stumpf* 'tompa' összefüggéstől indítatva. Közrejátszhatott e német és magyar szavak hangtestének bizonyos fokú hasonlósága is.

Tükörszó. A harmincas években került be a nyelvtudomány műszavai közé mint ECKHARDT SÁNDOR neologizmusa. Vö. 1936: „A *tükörszó* vagy *tükörkifejezés* műszót ECKHARDT SÁNDOR alkotta a *calque* (*Lehnübersetzung*) magyar megfelelőjéül. — A szerk.” (MNy. XXXII, 45).

Magával a *calque* linguistique jelenségével a magyar nyelvészek természetesen jóval korábban is foglalkoztak. ASBÓTH OSZKÁR már 1884-ben, a „Szlávság a magyar keresztény terminológiában” című tanulmányában (NyK. XVIII, 321–427) külön fejezetet szentelt a következő kérdésnek: „Az ószlovénből fordított egyházi kifejezések” (i. h. 393–412). Itt írta le azt a mondatot, amelyben valósággal anticipálta a fél évszázad múlva megszületendő *tükörszó* szemléleti háttérét: „vannak szók, melyek határozott irányba mutatnak, mert a szláv szót t ü k r ö z i k; ez a szláv szó pedig a maga útján jár, eltér a többi nyelvek kifejezéseitől” (i. h. 394).

Ükörke. A *lonc* (*Lonicera*) növénynevezettség egyik fajának (*Lonicera xylosteum*) szaknyelvi elnevezése (I. JÁVORKA—Soó I, 438; ÚjMagyLex. IV, 400 *lonc* a.; ЦСАПОДЫ—PRISZTER, MNövSz. 198). Legkorábbi ismert előfordulása: 1807: „*Ükörke* L[onc]! (L[onicera]. *Xylosteum*) lev. tojáskerekek, ellenesek, épélük, pelyhesek. Murváti szálások, széllenyilók: bogyió veresek, néha feketék, mérgesek, virága fehéres. (Kutya-tseresznye, veres *Ükörke*, ikeres Tseresznye.)” (Magy. Fűvészk. 168). További szinonimái: *ebcseresznye*,

ikerke, csontfa (PallasLex. XI, 635 *Lonc a.*), *ikerkes-kutyacseresznye, kettős bigolyó* (CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 198).

Az *ükörke* — amint már CzF. is megállapította — az *iker* régi és nyelvjárási *ükör* változatának származéka. Az *ükör*-re l. SI. és ÚMTsz. (egy-egy adat Szilágy és Brassó megyéből). A névadás okát a növény külsejében kell keresnünk. A *lonc* nemzetség általános jellemzésében több olyan körülményt is találunk, amely a *kettes* vagy az *iker*es, *iker*-féle szavak használatát sugallja: „virága gyakran k e t t e s, szirma hosszúcsövű v. csaknem harangforma, a tövén kis öble van, 5 hasábu, majdnem k é t a j a k u. Bogyója 2—5 rekeszű, gyakran i k e r” (PallasLex. XI, 635), „[az *ükörke* virágában] a párta szőrös, k é t a j k ú” (JÁVORKA—Soó I, 438). Az *ükörke* megalkotásához a legfőbb indíték a bogyók gyakori ikressége lehetett. Erre mutatnak a nyelvjárási szinonimák is, különösen a *kettős bigolyó*.

Vargánya. E gombanevünk eredetével foglalkozva (MNY. LVIII, 474—7) azt állapítottam meg, hogy hozzánk vagy a szlovénből, vagy a szerb-horvátból került át. Közleményem megjelenése óta megismerkedtem FRANCE BEZLAJ ljubljanaei egyetemi tanárnak, a készülő szlovén etimológiai szótár szerzőjének néhány munkájával, amely a *vargánya* déli szláv eredetijének etimológiáját is tárgyalja (Jezik in slovstvo VI [1960/1961.], 105, IX [1964.], 124; l. még FRANCE BEZLAJ, Eseji o slovenskem jeziku. Ljubljana, 1967. 79). BEZLAJ fejtegetései nemcsak módszertani szempontból tanulságosak, hanem lehetővé teszik a magyar szó forrásának pontosabb meghatározását is.

A szlovénben a 'Boletus edulis' legáltalánosabban használt neve a *gobàn* és a *jürček*, de a nyelvjárásokban igen nagy a terminológiai változatosság. A magyar *vargányá*-val egyező szlovén *vrnanj* csupán a Bela krajínának nevezett vidék nyelvjárásából mutatható ki. (Bela krajina [= fehér határvidék] Kočevjétől [= Gottschee] délkeletre terül el a Kupa bal partvidékén; állítólag lakosainak fehér népviseletéről kapta nevét. Vö. Narodopisje Slovencev II. Ljubljana, 1952. 169.) Ez a *vrnanj* BEZLAJ szerint egy 'Boletus edulis' jelentésű, hosszú szlovén szólánccolat szélső tagja: *palomba, kolomba, golomba, golobaj, golobanj, golobanja, glibanja, gribanj, gribanja, goban, gobanja, globanj, globanja, glivanja, grban, grbanj* (a Murán innen, vend nyelvjárás szava), *grvan, gavran, garvan, garvan, vrnanj* (metatézissel az előző alakból). Reménytelen vállalkozás volna a szólánccolat tagjainak egymáshoz való viszonyát hangtani alapon tisztázni. Három 'gomba' jelentésű ósszláv szó, a **goba*, **gliva* és **griba* szlovén folytatásainak származékai gubancolódtak, keveredtek itt össze a gyűjtögető emberek tabujából (nabirateljski tabu) fakadó „nevén ne nevezem, el ne kiabáljam!” hatására. Innen van az alakok meghökkentő gazdagsága.

A Bela krajina-i, korlátozott földrajzi elterjedtségű *garvan*-nak e feltevés szerint régibbnek kell lennie, mint a *vrnanj*-nak, amelynek megfelelője pedig szerb-horvát területen a 'Boletus edulis' fő elnevezése. (A szerb-horvát *vrnanj*-ra és szinonimáira l. SIMONOVIC 72—4; RKNJ. II, 401, 784, III, 30.) A bolgár nyelvjárási *врган* 'vargánya' (BUDZISZEWSKA, SlowPrzyrZyw. 200) sem lehet más, mint átvétel a szerb-horvátból. A déli szláv szavaknak az 'ajak' jelentésű lengyel *warga*-val való etimológiai összekapcsolása (B. A. МЕРКУЛОВА, Очерки по русской народной номенклатуре растений. Москва, 1967. 164) nem lehet helyes.

A magyar *vargányá*-ra vonatkozólag a fentiek úgy hasznosíthatók, hogy a szlovént szóföldrajzi okok miatt nem vehetjük számításba átadóként. Az csak a szerb-horvát lehetett.

KISS LAJOS

Csép, csikó, másfélfa. I. A *csép* a gabonafélék és a hüvelyes vetemények szemtermésének kiverésére szolgáló eszköz neve, szláv, közelebről valószínűleg déli szláv eredetű jövevényszó nyelvünkben (TESz). Az ÉrtSz. 'harci eszköz' és 'szövőszékalkatrész' jelentését is ismeri, ezek azonban a fő jelentéshez képest, mely ha a *cséplő*-

gép, csépel, elcsépel szavakban az eszköz elavulása után is él, másodlagosak. A nyelvjárások a *csép* mellett több más megnevezését ismerik az eszközhöz.

2. *Csikó*. E szó 'csép' jelentésű a nyelvterület középső részének egyes pontjain, elsősorban a Jászságban: *facsikó* (Jászapáti), *csikó* (Jászapáti, Jászsalsószentgyörgy, Jászkarajenő), *cséplőcsikó* (Jászágó, Jászdózsa, Jánoshida), *csépcsikó* (Jászszentandrás). Az elnevezés a mondott vidéken nem kizárólagos, mert párhuzamosan használják a *csépfja* (Pusztamonostor, Jásztelek, Jászfelsőszentgyörgy), *cséphadaró* (Jászfákóhalma, Alattyán), *hadaró* (Jászfényszaru), *cséplő* (Jászivány), *csíp* (Jászboldogháza) neveket (IKVAI NÁNDOR, Adatok a jászsági csépfarmákhoz: Műveltség és Hagyomány III, 182). A Nyatl. a Jászságból nem, Kiskunhalasról viszont ismeri ritka szóként. A Magyar Néprajzi Atlasz kéziratban anyaga Soltvadkert, Kiskunhalas, Jászkisér, az ÚMTsz. Duna-pentele, Cegléd, Izsák helységekből és a Rétközéből vette számba. Magam a volt Arad megyei Fazekasvarsándon hallottam. Az említett helységek egy-két kivétellel a XVIII—XIX. század folyamán mind kaptak kisebb-nagyobb számú jászsági telepest (FODOR FERENC, A Jászság életrajza 228—36). Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ezen a területen a nyomtatás volt a cséplőgép megjelenése előtt a paraszti gazdaságok fő szemnyerő eljárása. A csép viszonylag ritkán használt szerszám volt. A cséplés csak bizonyos alkalmakra, egyes gabonafélékre korlátozódott, illetőleg szociális szintet jelentett.

3. *Másfélfa* 'csép'. CZF. és BALLAGI 1868—1873-ban szótározzák először, de a MTsz. nem ismeri, úgy látszik, nem tartotta tájszónak. Hasonló okok miatt kerülhetett el sokáig a tájszógyűjtők figyelmét is. Tájszóként először SZILÁDY közli a régi Csík megyéből (MNy. XXXI, 198), majd GUNDA a Borsod megyei Szendrőládról (NÉ. XXIX, 60). Később a szendrőládi adat mellé újabbakat közöl az erdélyi mezőszégi Székéről és a kalotaszegi Kettesdről egy meseszövegből idézve: „Ippen csíplis ideje vóút, de régi időbe nem vóútak azok a motorok, gépéik, hanem csak másfél fával vörtik el, amit ma csípnék nevezünk . . .” (GUNDA: ErdMúz. L, 234). GUNDA nyomán BEKE ÖDÖN figyel föl a szóra, s fölhív újabb adatok gyűjtésére (Nyr. LXXII, 196). Úgy látszik azonban, fölhívásának nem volt eredménye, mert egy év múlva, amikor újra megismétli, egyetlen régi adatot közöl, KRIZA JÁNOS háromszéki gyűjtéséből egy találókérdést: „Másfél fa — mi a? (csép)” (Nyr. LXXIII, 28—29). A székelyföldi Nyikó mentén a *csép* és a *cséphadaró* mellett általános megnevezése az eszközhöz (MOLNÁR ISTVÁN: Ethn. LXXIV, 474). Az ÚMTsz. Győrvarról (Vas megye), a Nyatl. Dunapatajról több más gyakori név mellett ritkának ismeri. A Magyar Néprajzi Atlasz szerint Nemeshetésen (Zala megye), Orosziban (Veszprém megye) és Vágfarkasdon a *csép* mellett ritkábban használt a *másfélfa*. Tácon (Fejér megye) tréfás elnevezés. A székelyföldi Vargyason és Vágáson szintén ritkán használják a *csép* mellett. Az Al-Duna mellett, Székelykevéen a telepes magyarok közül a bukovinai székelyek ismerik a *másfélját*. Magam hallottam a szót a Tolnába települt bukovinaiaktól (Kakasd-Andrásfalva) és a dévai Csángótelepen, melynek lakói a székelykeveiekhez hasonlóan a múlt század végén települtek ki Bukovinából. A Székelyföldön a volt Udvarhely megyei Bágy, Telekfalva, Homoródszentmárton, a csíki Kozmás és Karcfalva községekben szintén ismerik a szót. Mindenütt ritkán használják, s a mai hetven évesek elbeszélésében is mint régies, nagyapáik idejének jellemző szava él. Használatát a *cséphadaró* terminussal együtt azzal indokolják, hogy mindkettő megkülönböztető a szövőszék-alkatrészt jelentő *csép*-pel szemben. Az adatközlők tájékoztatása szerint, akik közül nem egy évtizedekig mezőgazdasági vándormunkásként járta Erdélyt, a Székelyföld más vidékein is hasonlóan ismerik a *másfélját*-t. Az erdélyi Mezőség keleti szélén fekvő Gernyeszegen a részes aratásra és bércséplésre érkező Felső-Nyárad menti és sóvidéki székelyeket kinevették a helybeliek, mert a csépet *másfélja*-nak nevezték.

4. GUNDA (ErdMúz.: i. h.), BEKE (Nyf. i. h.), KOROMPAY (AEthn. I, 36) és BÁRCZI (Szók.² 4) a *másfélfa*-t a csép eredeti magyar nevének tartják. Ugyanez fölmerülhet a *csikó*-val kapcsolatban is.

A TESz. a *csikó*-t a ló kicsinyének hívogatására, illetőleg terelésére használt *csi*, *csid*, *csit*, *csét* szókból *-kó* kicsinyítő képzővel képzett származékszónak tartja. Feltehetőleg újabb eredetű. A TESz. ismeri még 'aranypénz', 'puska' (diáknyelvi), 'király a magyar kártyában' jelentéssel, amelyek hasonlóságon alapuló, illetőleg tréfás névátvitellel keletkeztek. Az ÉrtSz. a felsoroltakon kívül 'eleven, mozgékony, nyughatatlan gyermek', 'tűzhelyféle' (*csikótűzhely*) jelentéssel közli. A névátvitel alapja itt is nyilvánvaló. A *csikótűzhely* is jóval kisebb volt az addig használt kemencefélekénél. Hasonló esetekkel állunk szemben a következő jelentéseknél: 'kubikos talicskát húzni segítő asszony vagy gyermek' (KATONA: Ethn. LXIII, 13), 'a duda síphoz tartozó toldaléka' (MANGA JÁNOS, Nógrádi dudák 8), 'takácsszerszám', 'gyapjú tépésére használt szerszám', 'nagy borosüveg', 'szőlőkötözéskor a bekötésből kimaradt venyige, melyet elfelejtettek összekötni', 'a lányok haja, ha elöl le van vágva' (ÚMTsz.). A felsorolt jelentések valamilyen szertelenséget, valamilyen nagyobb tárgynak a kisebb, bizonyos fokig önálló tartozékát jelentik, illetőleg tréfás névátvitelre, megszemélyesítésre utalnak. *Csikó*-nak hívják a csép hadaróját Gölle, Mikebuda, Tompa, Törtel, Tarnaméra, Jászdózsza, Vezseny, Földes községekben. Uszódón az eszköz neve *cséplőfa*, és *csikója* vagy *ütője* van (Magyar Néprajzi Atlasz). A munka közben állandóan körben járó, csapkodó hadaró könnyen kaphatta a *csikó* nevet, ami később egyes helyeken az egész szerszámmra átment. A *csikó* elnevezés feltehetőleg a Jászságban keletkezett. Viszonylag újabb keletkezésű lehet. Erre mutat, hogy sokféle összetételben fordul elő.

Hasonlóan kaphatta az eszköz a *hadaró* nevet is. Az egyik rész elnevezését átvitték a teljes szerszám megnevezésére. Nagykörűről és Kobátfalváról ismeri a Nyatl., Kis-kunhalasról és Csökölyből az ÚMTsz.

Itt kell megemlítenünk, hogy Gyöngyöspatán a csép neve *pacsi* (K. KOVÁCS LÁSZLÓ: AEthn. I, 48). Talán játékos szóképzéssel keletkezett. Közelebbit nem tudunk róla.

5. A *csép* szavunkat, amely eredetileg 'bot', 'husáng' jelentésű volt, már speciális mezőgazdasági eszköz jelentéssel 'Dreschflegel' vettük át (KNIÉZSA, SzJsz. 125). A *másfélfa* nagyszerű kifejező erejű szó. Mindenképpen a fejlett, két darabból álló eszközt jelenti, pontosan leírja a csép alakját. Vajon lehetett-e a csép eredeti magyar neve? Közismert az a föltevés, hogy az ugor együttélés idejére mennek vissza földművelésünk kezdetei. A honfoglaló magyarok fő szemnyerő eljárása minden valószínűség szerint a nyomtatás volt. Kevés eshetősége van annak, hogy a nyugat- és észak-európai, baltikumi eredetű munkaeszközt és munkatechnikát a keleteurópai sztyeppén a IX. század előtt ismerték volna (HOFFMANN TAMÁS, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában 51).¹ HOFFMANN szerint BÁRCZI állítását tárgy történetileg egyelőre nem lehet igazolni. Kiegészítve azt kell mondanunk, hogy ha a fejlett csépet nem is ismerték a honfoglalásig a magyarok, valamilyen kezdetlegesebb cséplőeszközt és ezzel kapcsolatos technikát kellett ismerniük a nyomtatás mellett. KOROMPAY utal erre a finn *varta* 'cséplőrúd' említésével (i. m. 38). Az egyetemes és a magyar néprajzi irodalomban közismertek a kezdetleges szemnyerési eljárások. A mának a kalászból kézzel való kidörzsölésével a közelmúltban is éltek a tallózó szegények. Falhoz támasztott ajtóhoz, deszkához, létrához, szekerkerékhez marokra fogva verdesik oda a kalászokat, ha gyorsan kevés gabonára van szükség. A babot, borsót sulyokkal csépelik, a kendert egyszerű

¹ Itt kell helyesbíteniünk HOFFMANN apró tévedését (i. h.). BÁRCZIT (Szók.² 4) dézi, de tévesen olvasva, nem a *másfélfa*-t, hanem a 'komp' jelentésű *repülő*-t teszi meg a csép eredeti magyar szavának.

bottal. De a bottal való gabonacséplésre is vannak adatok. Az Alföldön, ahol — mint említettük — a csépet nem mindenütt ismerik, ha valaki pár kéve zsúpot vagy kevés szemet akar, favillával vagy bottal csépel (GYÖRFFY: NÉ. XXIV, 36; MgNépr.² II, 183 kk.; IKVAI i. m. 154—5). Feltevésünket támogatja az is, hogy ahol a cséplőgép megjelenése előtt a cséplés és nyomtatás együtt élt, ott a cséplés (és a kezdetleges szemnyerő módok) a kevés gabonával rendelkező szegények által gyakorolt szemnyerő művelet volt. Lévén a nyomtatás egyrészt jóval termelékenyebb, másrészt nagyobb szemvesztéssel járó eljárás. Hogy a honfoglalás előtt feltehetőleg megvolt cséplőeszköz neve mi volt, nem tudjuk. Lehet, hogy egyszerűen *bot*. Ismerjük hasonló megnevezését a csépnék: *bctaló* (Vajdakamarás), *csapófa* (Újkigyós). Feltevésünket erősítik a *-bot* és *-fa* összetételek is: *csépfá*, *cséplőfa*, *csépelőfa*, *csépbot*, *csépelőbot*, *csépvérő*, *csépelő* (Nyatl.; ÚMTsz.; Magyar Néprajzi Atlasz). Helyüket nem jelöltük meg, mert a nyelvterület szinte majd minden vidéken bőséggel található. Elterjedésük rendszertelen, sokszor több változat egymással párhuzamosan fordul elő. Ezek az adatok azonban arról is tanúskodnak, hogy a magyar nyelvet beszélő közösség igyekezett az eredetileg idegen kifejezést valamiképpen értelmezni, összetételekkel jobban magáévá tenni. Hasonló módon és okkal keletkezhetett a *cséphadaró*, melyet az ÉrtSz. is számon tart, s az egész nyelvterületen elterjedt neve a csépnék. Az eszköz első köznévi előfordulásánál is megtaláljuk: *chobhadaro*, *cheph* (BesztSzj. 493., 494.). A *kápa* kivételével, ami viszont fejlettebb csép járuléka, a szerszám résznevezései belső fejlemények: *hadaró*, *fej*, *közszij*, *nyak*, *nyél* stb. (KOROMPAY i. m. 31—5; K. KOVÁCS i. m. 43 kk., 87). Mindezeket figyelembe véve, úgy véljük, hogy a *csép* szó átvétele egyben fejlettebb eszköz átvételét is jelentette. Az általa kiszorított hasonló jelentésű szó, s az eszköz, ha volt, sokkal kezdetlegesebb munkatechnikát jelentett.

A magyar lótenyésztés és lovasterminológia szláv elemeit vizsgálva MOÓR ELEMÉR egész sor olyan jövevényszót sorol föl, amelyek eredeti magyar szavakat szorítottak ki nyelvünkéből. Ezeket a szavakat „felesleges idegen szók”-nak nevezi (MNy. L, 67—76). BÁRCZI több helyen figyelmeztet hasonló jelenségekre: például a *kalapács* kiszorította a *verő-t*, a *kalász* a *búza-fő-t*, a *zsilip* a *zúgó-t*, a *sógornő* az *ángy-ot*, a *filc* a *nemez-t* stb. (Szók.² 4; MNyÉletr. 114—5; MNy. LXIII, 289).

Teljes műveltségváltáskor az új fogalmak megjelölésére a meglevő szókincs nem elégséges még akkor sem, ha a szokásos szóalkotási módokkal bőven él a nyelv. Egy ideig meg kell különböztetni a régi és az új fogalmat, míg az újabb, fejlettebb eszköz kiszorítja az egyszerűbbet, a régit. Talán ez történt a *csép* esetében is. Ismerünk példát azonban arra, hogy teljesen új fogalmakat jelölő jövevényszavakat is helyettesít a már meglevő szókból alkotott összetételekkel a nyelv. Sokat ezekből végül mégis kiszorított az erősebb jövevényszó: *egyház* ~ *templom*, *szenesház* ~ *konyha* stb (BÁRCZI, MNyÉletr. i. h.). Akár ismertük a honfoglalás előtt a csépet, akár nem, ide kell sorolnunk a *másféljá-t* is. Fentebb láttuk, hogyan igyekezett a nyelvet beszélő közösség a jövevényszót kiszorítani névátvitellel, összetételekkel, magyar résznevezésekkel.

Az idáig ismert adatok alapján úgy látjuk, hogy a *másféljá-t* az elmúlt félévszázadban a magyar nyelvterület nagy részén szórványosan, de csoportban csak a székelyek használták. Mindenütt elavulóban van, vagy tréfás szónak ismerik. Keletkezésének korára nézve nagy elterjedése, s az, hogy Bukovinában és kirajzásaiban ismerik, régiségre mutat.

KÓSA LÁSZLÓ

Aszal ~ **aszó**. REUTER CAMILLO „Ozolser” című szómagyarázataiban (MNy. LXIV, 219) egyebek közt említést tesz az *-al* ~ *-ó* váltakozásról. Több példát is idéz erre: *aszal* > *aszó*, *fajyal* > *fagyó*, *magyal* > *magyó*, *alma* > *óma*, *Albert* > *Óbert* . . . Tán nem lesz érdektelen ezzel kapcsolatosan rámutatnunk arra, hogy ez az *-al* ~ *-ó*, illetőleg

-el ~ -ó váltakozás a magyar nyelven kívül más nyelvben is előforduló jelenség. Gondoljunk a franciára, ahol szintén megvan vagy rákövetkező, vagy — némi jelentésmódosulással (egyes szám : többes szám) — egyidejűleg meglévő formában: *martel* (ófr.) > *mar-teau*, *mantellum* (lat.) > *man-teau*, *Roncesvalles* (sp.) > *Ron-ceval* (ófr.) > *Ron-cevaux* stb. Vagy szimultán egyes szám : többes szám viszonylatban: *animal* > *animaux*, *cheval* > *chevaux*, *journal* > *journaux* stb. — Az sem lehet véletlen, hogy a lengyel úgynevezett „kemény” el-nek (*ł*) elharapott o-hoz hasonló kiejtése van (pl. *złoty*).

Mindebből persze csak azt az egyetlen általános következtetést vonhatjuk le, hogy az o, ó magánhangzó és az l mássalhangzó között olyasféle megfelelés van, mint az i és j, valamint az u és v hangok között.

Békeharc. Azt gondolná az ember, hogy ez a szó a negyvenes évek végén keletkezett, az amerikai atom-monopólium s az ennek következtében kiéleződött világpolitikai helyzet idején. A fogalom valóban ekorbeli, de a szóalak már jóval korábban előfordul. A *Muzáron* című szépirodalmi-kritikai folyóirat 1833. évfolyama 432. lapján fordul elő ez a kifejezés a szerkesztő Szemere Pál „Fátyol” című hosszabb — a hazai irodalmi állapotokat pamfletszerűen kritizáló — elmefuttatásának befejező soraiban: „Szóval, egy szóval; egyetlen egy szóval! Nemzetünk álomkortudománymezejének ébredéskortudatlansági békeharcpályáját [kiemelés tőlem!] az utólsólag-első, és elsőleg-utolsó nevezetes kereszttyén bálvány felekezet birogatja”. — A nem kevésbé zavaros szöveg valamiféle ellentmondásosságot látszik tükrözni, ezzel szemben negyvenes éveink „békeharca” csak első hallásra tűnik fel ellentmondásosnak, valójában nagyon is tisztult fogalom: a békéért folytatott küzdelem kifejezése.

Agresszor. A közelkeleti válság során gyakorta ismétlődik sajtónkban ez a kifejezés 'támadó fél' értelmében. De szerintem a helyesírása nem következetes. Mert ha (mint az *agresszív* szót) francia átvételnek minősítjük, akkor *agresször*-nek kellene írunk és ejtenünk (fr. *agresseur*). Ha viszont latin szónak érezzük (és pl. a *professzor* mintájára joggal érezhetjük annak), akkor *aggresszor* lenne a helyes írása, származván az *aggre-dior*, *aggressus* > *ad-gradior* 'hozzámegy, megtámad' szóból. De hát nemcsak a nyelvben, a helyesírásban sem kell logikát keresni.

KUNSZERY GYULA

Irtózik. A TESz. második kötete kéziratának lektorálása során többek között hozzám került az *irtózik* ige szócikke. A kézirat elutasította a szó finnugor egyeztetését, valamint török származtatását, és a SzófSz. véleményéhez csatlakozva ismeretlen eredetűnek mondta a szót. A szótár főszerkesztője, BENKŐ LORÁND a következő megjegyzést fűzte a szócikknek ehhez a fogalmazványához: „Az *irt* igéből való származtatás nem merült még föl? vö. *rejt* : *rejtőzik* stb. Az *irt* jelentéstana alapján a kérdés megvizsgálendő! *irtóztató* ↔ 'pusztító'.”

A BENKŐTŐL fölvetett, alaktanilag magyarázatra és megokolásra sem szoruló eredeztetési lehetőségnek a látszólagos jelentéstani nehézségei szinte teljesen eltűnnek, ha az *irtózik* ige mai jelentésének a kialakulását összevetjük néhány más, visszaható képzős igénk jelentésfejlődésével, illetőleg visszaható képzőink szokásos funkciójával. Ez utóbbival kapcsolatban mindenekelőtt azt kell tekintetbe vennünk, hogy amint az -ódik, -ődik, a -kodik, -kedik, -kődik (-kődik, -kődik) és a -kozik, -këzik, -kőzik (-kőzik, -kőzik), éppúgy az -ózik, -özik (-ódzik, -ödzik, -ozik, -ezik, -özik) sem csupán valódi visszaható értelmű, továbbá kölcsönösséget kifejező, részben pedig szenvedő árnyalatú igéket képez, hanem olyanokat is, amelyek külső, testi cselekvést jelentő alapszavukkal ellentétben b e l s ő t ő r t é n é s t fejeznek ki (MMNyR. I, 358—60). Ilyen értelmű vissza

ható képzős származékszavaink között is egész csoportot alkotnak azok, amelyeknek az alapszava valakinek vagy valaminek az elpusztítására, megsemmisítésére vagy tönkretételére irányuló cselekvést jelent, maguk pedig azt fejezik ki, hogy az alany valamely nem kellemes vagy éppen kínos lelki élmény részese. Ilyenek például a következők: *gyötrődik* (vö. *gyötör*), *tépelődik* (vö. *tép*), *rágódik* (pl. valamely kérdésen, vö. *rág*), *emésztődik* (pl. lelkiismeretfurdalások között, vö. *emészt*), *evődik* ~ *évődik* ('emésztődik, rágódik vmin': ÉrtSz., vö. *eszik*), *vívődik* (pl. gyötrő gondolatokkal, vö. *vív*), *küszködik* (pl. a készületlen vizsgálzó, vö. *küzd*), *vesződik* (pl. „nyers, haragos búban”, vö. az ugyancsak a *vesz* ~ *vész* alapszóból származó *veszt* igével).

Némely, ugyanebbe a csoportba tartozó visszaható képzős igének idővel erősen megszűkült a jelentése. A föltehetőleg eredeti 'lelkileg szenved' jelentés, mint fenti példánk közül a legtöbb mutatja, a 'kínzó gondolatok miatt szenved' → 'töpreng' fejlődésen ment keresztül. Néha azonban más irányban is specializálódott a belső történést kifejező visszaható képzős ige jelentése. Például a *törődik* igének, amelynek még ma is él az alapszavához kapcsolódó konkrét értelemben való használata (pl. „*Törődik a gyümölcs a rázós szekéren*”: ÉrtSz.), már a XVI—XVII. században kialakult (NySz.) és még a múlt század második felének az irodalmából is kimutatható a 'valami miatt bánkódik, tépelődik, emészti magát' értelme (ÉrtSz.), de ezt egyre inkább háttérbe szorította s napjaink nyelvhasználatában már elavulttá is tette a 'segítően foglalkozik vele, gondja van rá' jelentés (pl. „Többet kellene *törődnöd* a családoddal”: ÉrtSz.).

Véleményem szerint az *irtózik* — mint BENKŐ is sejtette — az *irt* ige visszaható képzős származéka, és jelentésfejlődését tekintve a fent említett igék csoportjába tartozik. Eredeti jelentését ('lelkileg szenved') jól mutatja a TESz. még kéziratban levő szócikkének az első adata: „1506: »Emléköziel megh az iedfről ees *irtozalrool* kyth z e n v e c z -vala« sz. (WinklK. 248)”. E jelentés kialakulása, mint a többi említett, visszaható képzős ige esetében is azon a szemléleten alapszik, hogy aki lelkileg szenved, az a kínos, fájdalmas lelki élmény átélése során akarva-akaratlanul is pusztítja, emészti, tépi magát, azaz mintegy csökkenti, irtja a saját lelki erejét. Az eredeti 'lelkileg szenved' jelentésből azután azért alakulhatott előbb 'retteg, fél' (vö. 1588: „Nem *irtoznac* szidalmazni az feyedelem-segben valo személyeket”: Mon: Apol. 2: NySz.), majd további jelentésszűküléssel a mai 'iszonyodik, borzad' jelentés, mert a valamitől való félelem és irtózás is kínos vagy legalábbis igen kellemetlen, viszolygó érzés.

O. NAGY GÁBOR

Tereferé. Mikszáth Kálmán írja 1877-ben a Budapesti Napilapban: „A 'Nemzeti Hirlap' 'Tereferé' cim alatt ezentul szintén apróságokat fog adni *ünnepnapikon*. Ma meg is kezdi — de bizony nagyon *hétköznapiak*. Aztán nem is annyira apróságok, mint inkább *aprólékoságok* . . . Különbén pedig alássan tisztelteti az 'akadémiai nagyszótár' a 'Nemzeti Hirlap'-ot és azt kérdezteti, hogy mi legyen az a 'terefere?'” (ÖM. 53 : 50).

Csodálnivaló, hogy Mikszáth 1877-ben még nem ismerte a *terefere* szót. Arany János 1866-ban használja Hamlet-fordításában (II. felv. 2. szín). SÁNDOR ISTVÁN a múlt század elején így magyarázza: „*Tereferé*. Lotsogás, Fetszés” (Toldalék a magyar-deák szókönyvhez. Bécs, 1808.). Simai Kristóf a XVIII. század végén így ír: „elutam már a' sok *terefere* beszédet hallani” (Gyapai Márton feleség-féltő gyáva lélek. Buda, 1792.).

Az utóbbi két adat az Akadémiai Nagyszótárból való, tehát nem kellett megkérdeznie a Nemzeti Hirlapot.

SCHIEBER SÁNDOR

NYELVMŰVELÉS

Mi van ezen belül?

Nézzük meg közelebbről. Néhány éve tűnt fel a sajtóban és a rádióban egy új divatú kifejezésforma, ilyen mondatokban: „A falu kevés könyvet fogyaszt, s ha olvas is, *ezen belül* mennyit olvas élő magyar íróktól?”; „A könyv anyagát folyóiratokban megjelent írásokból válogatta a szerkesztő, de *ezen belül* nem tekintette mértékadónak, hogy író írta-e a riportot vagy a szociográfiát, csupán azzal törődött, hogy híven tükrözze a valóságot”. Olvassuk el újra e két mondatot, átugorva a kiemelt *ezen belül* határozót: semmi értelmi hiányt vagy zökkenőt nem érzünk, a mondat simán, sőt simábban, tömörebben folyik. Ha pedig kissé elemezzük e todalék szerepét, látjuk, hogy nem is világos, mire vonatkozik, mit akar kifejezni. Szervetlenül kapcsolódik az előzményekhez, mondat-tani kapcsolata laza, értelmi szerepe homályos: a lágabb fogalmi körből egy szűkebbre akar utalni, kiemelni valamit. E szándék megvalósulása azonban suta, mert eszköze semmitmondó, tehát fölösleges.

A szűkítő-kiemelő szándék még nyilvánvalóbb akkor, amikor szószaporítással párosul. Pl.: „Franciaországban engedélyezték a születésszabályozást *ezen belül* a l s ő s o r b a n a vegyi fogamzásgátló szerek árusítását és használatát”; „Igen keresettek a természettudomány különféle ágairól — *ezen belül* k ü l ö n ö s e n a matematikáról — szóló kiadványok”; „A szerző húsz éve foglalkozik a középkori krónikák témájával, *ezen belül* is f ő k é n t a Thúróczy-krónikával”. Az utolsó mondatban még ésszerűnek tekinthető az *ezen belül* szűkítő használata, az elsőben azonban nagyon laza és bizonytalan a kapcsolat (a születésszabályozáson *belül?* — pontosabban, helyesebben: *vele kapcsolatban, ennek szolgálatában, eszközeként, megoldásaként*), a középsőben pedig nyelvtanilag szabálytalan az egyeztetés (a többes számú *ágyai*-ra az egyes számú *ezen belül* vonatkozik), de sántít a kifejezés logikája is, mert a matematika voltaképpen nem egyik ága a természettudománynak, hanem fontos társtudománya.

E mondatokban az *ezen belül* csak üres sablon, fölösleges todalék, a mellette álló *elsősorban, különösen, főként* stb. torz árnyéka, hiszen ezek sokkal világosabban és célszerűbben töltik be a szándékolt kiemelés feladatát.

De ha nincs is kitéve a nyomósító-kiemelő határozó vagy kötőszó, többnyire nyilvánvaló a mondat értelméből, hogy az *ezen belül* annak a szerepét akarja betölteni. Néhány mondatot idézünk bizonyító példaként erre is: „A megkérdezett olvasók fő érdeklődése a szépirodalom és *ezen belül* is (vagyis: *különösen, főként*) a történelmi regény felé irányul”; „A tanulmány a műszaki nyelvvel és *ezen belül* (azaz: *pontosabban, sajátosan, nevezetesen*) a műszók használatával foglalkozik”.

Különösen zavaró és bosszantó félrebecsülés — bátran mondhatjuk: elemi fogalmazási hiba — amikor az egyes számú alakjában rögződött *ezen belül* a gépiesség logikátlansága folytán többes számú szóra, illetőleg fogalomra vonatkozik. Használatának ez egyik leggyakoribb buktatója. Eddigi példáink közt is volt ilyen mondat, de a hiba nyomatókos szemléltetésére idézünk még néhány torz egyeztetést: „a Baranyai *Vásárnapok, ezen belül* [nevezetesen] a szigetvári, a siklói várünnepségek” stb.; „irodalmi *műsorok, ezen belül* [köztük vagy ezek keretében] a Legkedvesebb verseim c. sorozat” stb.; „Szaporítani kell a szakosított *iskolák, ezen belül* [értsd: *elsősorban*] a matematikai osztályok számát”; „Ezek a körök szervezik a politikai *botrányokat, s ezen belül* [értsd: *ennek érdekében*] pénzelik a diákszervezeteket”; „Igen jelentős volt a század elején a forradalmi *mozgalmak és ezen belül* a különféle szellemi csoportosulások szerepe” [helyesebben, lényegre mutatóbban: *a hozzájuk kapcsolódó, tartozó, az őket ösztönző, tápláló szellemi csoportosulások szerepe*]. A többes számú főnév és az egyes számra vonatkozó *ezen belül*

határozó gyanútlan összekapcsolása mutatja, hogy a sablon beidegzett kényelme mint győz a logika és a fogalmazás természetes szabálya fölött.

Látszólagos egyeztetési zökkenő van a következő mondatban: „Az elmúlt *húsz évről és ezen belül* külön az ötvenes évekről még sok mondanivalója van irodalmunknak”. A *húsz évet* azonban a fogalmazó is, mi is e g y s é g n e k tekintjük, s ezért természetes kapcsolódással utalhat rá az *ezen belül*. A kifejezés mégis helytelen, mert szószaporító: az „*ezen belül* külön az ötvenes évekről” megszorító-kiemelő rész sokkal egyszerűbb, természetesebb és határozottabb így: „különösen az ötvenes évekről”.

Mint látjuk, jó néhány szabatos, árnyalt megjelölés esik áldozatul az *ezen belül* megfontolatlan divatjának. De a fentiekben kívül is bőven idézhetünk példákat káros terjeszkedésének különféle változataira (szögletes zárójelbe tesszük a kiszorított helyes megfelelőt): „A professzor belga, *ezen belül [illetőleg vagy pontosabban, közelebbről]* flamand származású”; „A nyelv *ezen belül [illetőleg]* a szavak kifejezik érzelmeinket, vágyainkat is”; „M. J. a magyar tudományos élet, *ezen belül [közelebbről, pontosabban]* az állatorvostudomány világszerte ismert képviselője”; „Évente ezer magyar egyetemi hallgató végzi nyári termelési gyakorlatát a Szovjetunióban. *Ezen belül [Köztük]* 180 nyelvszakos hallgató megy ki egy hónapra” (Csak körülírással lehetne megmondani, mire vonatkozik itt a henyén odacsapott *ezen belül*); „Az emberi pszichikum a személyiség része. A személyiség *ezen belül [tehát]* a pszichikum fejlődésének tényezői [is] többek között meghatározottak”; „Nálunk a fajüldözést *ezen belül [így]* a cigányok indokolatlan megkülönböztetését [is] a törvény sújtja”; „Kulturpolitikánk és *ezen belül [ennek keretében]* kiadási politikánk irányelvei nem változtak”; „A regény egy nemzedék sorsát példázza, és *ezen belül [ezzel kapcsolatos vagy ehhez kapcsolódó]* különleges nemzeti problémákat vet föl”; „A szellemi élet, *ezen belül [nevezetesen vagy így]* az irodalom, valamint a társadalom dialektikus kölcsönhatásban kell legyen egymással”; „Az ország a nemesség tulajdona volt, és *ezen belül* a vármegye a nemesség közkereseti társasága” [jobb és nyomatékosabb így: „... a vármegye *pedig* ...”]; „Az előadás a serdülők nemi felvilágosításáról szólt, *ezen belül [ezzel kapcsolatban]* az iskolaorvosok feladatáról”; „Egyelőre országosan 50, *ezen belül [magában]* a fővárosban [*pedig*] 15 vállalat dolgozik az új munkarend szerint”; „A taxi díjszabása 15%-kal emelkedett, *ezen belül [maga]* az indulási díj [*pedig*] 2 Ft-tal lett drágább”; „A műfordítás — és *ezen belül [ide értendő]* a görög és római klasszikusok fordítása [is] — nem vesztett jelentőségéből”; stb. A tanulás tehát: ne áldozzuk fel a szabatos, árnyalt változatosságot a kényelmes sablon szegényes és pontatlan egyformaságának.

Néhány példa szinte kínálkozik egy kis nyelvtani-stilisztikai elemzésre, amely föltárja, milyen mulatságos vagy bosszantó logikátlanságokat, sőt értelmetlenségeket szül a sablon gépies alkalmazása: „Megtisztelő feladat színpadra lépni és *ezen belül* Madách tragédiájában játszani” — hangzott egy neves színészünk rádiónyilatkozata. Sok hallgató bizonyára csodálkozott: miért megtisztelő feladatot a Tragédiát a *színpadon belül* játszani? Hol lehetne másutt? Talán a szegedi szabadtéri előadással való szembeállításról van szó? Aligha. A művész bizonyára ezt akarta mondani: „Megtisztelő feladat színpadra lépni és *még inkább az* (vagy közvetlenebbül: *hát még*) Madách Tragédiájában játszani.”

„Az 1838-i árvíz Pest házainak 72 százalékát, *ezen belül* a külvárosiak 80 százalékát rongálta meg” — közli egy történelmi tanulmány. Töprenghetünk a matematikai rejtélyen, hogyan fér bele 80% a 72%-ba. Világosabb lenne a dolog, ha az elpusztult vagy megromlódott külvárosi házak százalékarányát nem *b e l e é r t e n é n k* az egész városra vonatkozó adatba, hanem *s z e m b e á l l í t a n á n k* vele: „Az 1838-i árvíz Pest házainak 72 százalékát rongálta meg; a pusztulás aránya azonban a külvárosokban még nagyobb volt (vagy: a külvárosokban volt a legnagyobb): 80 százalék.”

„Örvendetesen megszapordtak a művészeti — és *ezen belül* az irodalmi — köz-

ízléssel foglalkozó viták” — írja egy kritikai cikk. Az olvasó néhány pillanatig a bizonytalanság ködében lebeg, mert a *művészeti* jelzõt a közbevetés elszakítja a jelzett főnévtõl s így az *ezen belül* a még csak *utána* következő *közízlés* szóra vonatkozik. A határozónak pedig csak a teljes jelzõs kapcsolatra utalón van értelme. De jobb lenne ez a megoldás: „... megszorodtak a *művészeti* — és a minket most *közlebrõl* vagy *elsõsorban érdeklõ* irodalmi — közízléssel foglalkozó viták”.

És végül még két dilemma:

„A magyar és a román irodalom, *ezen belül* a romániai magyar irodalom kapcsolatairól beszélgetünk” — olvastuk egy riportban. Melyiken *belül* van a romániai magyar irodalom? Nyilván a magyar irodalom része, bár beletartozik a romániai irodalmi életbe. A mondat helyes megoldása ez volna: „A magyar és a román irodalom kapcsolatáról s a romániai magyar irodalom helyzetérõl beszélgettünk.”

„Igen fontos nemcsak általában a világnézeteti nevelés, hanem *ezen belül* és emellett a közgazdasági tudatformálás szerepe is.” Az utóbbi tevékenység *belül* van a világnézeteti nevelésen vagy *mellette*? A kérdés egyszeriben megvilágosodik, ha azt mondjuk, hogy „az általános világnézeteti nevelésben különösen fontos (szerepe van) a közgazdasági tudatformálás(nak)”.

Íme, ilyen értelmi és logikai zsákutcákba csalja az óvatlan fogalmazót a sablonok megfontolatlan használata, a divat követése és a megszokás kényelmes gépiessége.

Néha egészen kacifántos szófecsérlõ mondatot gabalyít a kcsz formula kényszere: „Harmine kocsival dolgoztunk a zöldáruszállításban és *ezen belül* tíz brigádunk vett részt a munkában.” Mennyivel rövidebb, egyszerűbb, világosabb így: „Tíz brigádunk dolgozott harminc kocsival a zöldáruszállításban (vagy: Tíz brigádunk végezte ... a zöldáruszállítást).”

A fentiekkel azonban nem azt akartuk állítani, hogy az *ezen belül* határozó minden esetben hibás és fölösleges. A nyelvben jóformán semmi sem rossz önmagában: helyessége vagy helytelensége rendszerint attól függ, mikor és hogyan használjuk. A mindkét tagjában és együttesen is hibátlan, szabályos *ezen belül* természetes, hasznos és kifejezõ például a következõ mondatban: „A kerítés nem nagy területet zárt közre, de *ezen belül* szabadon mozoghattunk.” Az ilyen, konkrét értelmû használat mellett gyakori és természetes a határozó átvitt alkalmazása is: „A vegyipar és *ezen belül* a gyógyszergyártás hatalmasan fejlõdött az utóbbi évtizedben”; „Az Internacionálé és *ezen belül* Marx tevékenységének hatása a magyar munkásmozgalomban is erõsen érezhetõ volt”; „Különösen jelentõs a Korunk kritikai rovata és *ezen belül* Gaál Gábor munkássága”; „A falu élete és *ezen belül* a szegényparasztság sorsa nagyot változott.” Inkább csak — s fõként így halmozva a példákat — a forma gépiesnek vagy hivatalosnak érzett sablon-volta zavar bennünket; némely esetben a *benne* határozó vagy az *ennek keretében* kifejezés is pótolhatná ugyan a változatosabb fogalmazás kedvéért, de egyébként nem hibáztathatjuk a fenti mondatokat.

De még ezekben a természetesnek látszó esetekben sem okvetlenül szükséges kitenünk az *ezen belül*-t. Hiszen az, hogy két egymáshoz kapcsolt vagy viszonyított fogalom közül a második beletartozik, illetõleg beleértõdik az elsõnek a körébe, tehát hogy köztük fogalmi alá- és fölérendeltség van, világosan kitûnik a mondat tartalmából. A fölöslegességen kívül azonban — mint láttuk — sok bonyodalmat és értelmi zavart is okozhat az élõdsi *ezen belül*. Fõ kártékonyasága pedig az, hogy egy sereg szabatos, árnyaló kifejezést szorít ki, divatos sablon voltának erejével és hangzatosságával, hivatalosságának látszat-tekintélyével. Ha azonban mögéje nézünk, hogy mi van *ezen belül*, látjuk, hogy rendszerint nincs semmi.

KOVALOVSKY MIKLÓS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

A nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseken kívül a következőket használom:

- Alszeqhy: MDrámEml. = Magyar drámái emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. század). Kiadja Alszeqhy Zsolt. Bp., 1914.
- Entz—Málnay—Tóth: MoBor. = Entz Ferenc—Málnay Ignác—Tóth Imre: Magyarország borászata. Pest, 1869.
- Gyürky: BorSz. = Gyürky Antal: Borászati-szótár. Betűrendben kellő magyarázattal ellátva. Pest, 1861.
- Gyürky: Szőlőmiv. = Gyürky Antal: A szőlőmivelés és borkezelés újabb elvei. Pest, 1860.
- Illyés: SzívKal. = Illyés Gyula: Szíves kalauz. Útjegyzetek. Külföld. Bp., 1966.
- Kovács: KKtár. = A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítás-tól 1849-ig. Összeállította Kovács Máté. Bp., 1963.
- Mikszáth: ÖM. = Mikszáth Kálmán Összes Művei I—. Bp., 1956—.
- Oroszhegyi: RomÉl. = Oroszhegyi Jó[z]sa: Román élet. Sajtó alá rendezte Bíró Sándor. Kolozsvár, 1942.
- Petik: Békés m. = Petik Ambrus: Békés megye leírása 1784. Sajtó alá rendezte Dankó Imre. Gyula, 1961.
- Schams: MoBorterm. = Schams Ferenc: Magyarország bortermesztését 's készítését tárgyzó folyóírás. I. Buda, 1836. II. Pest, 1837. III (Módosult címmel: Magyarország Erdélyország' . . .). Pest, 1838.
- Schams: UngWeinbau = Franz Schams: Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange . . . I—II. Pesth, 1832—3.
- Szirmay: NotHist. = Antonius Szirmay: Notitia Historica, Politica, Oeconomica Montium, et Locorum Viniferorum Comitatus Zempleniensis. Cassoviae, 1798.
- Tardy: TokOrBB. = Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798). Fejezetek a magyar—orosz gazdasági kapcsolatok történetéből. Sárospatak, 1963.

abesszin vö. ÉrtSz. — 1856: „Kép az *abyssin* novellához” (Jókai Mór Összes Művei. Följegyzések I. Bp., 1967. 60; l. még a vonatkozó jegyzetet a 636. lapon). Az adatot PAPP LÁSZLÓ bocsátotta rendelkezésemre.

abrosz; a 'térkép' jelentésre a legkorábbi adat 1778-ból (KNEZSA, SzlJsz. 59). — 1653: „szemeik előtt tartván oly golyóbist vagy *abroszt*, melyen a föld leíratott” (Kovács: KKtár. 179).

alpakká 1871: Nyr. LXXXVIII, 472. — 1860: „a kifejlődött s érett tokaji bort lopóval húzni sohasem szabad, hanem apró *alpacca* (nem réz, mert ez ártalmas) csopcskákat kell tartani” (Gyürky: Szőlőm. 92).

árdéj 'paprika' (vö. MTsz.). — 1861—2: „párolják a zöld *árdélyt* (paprikát)” (Oroszhegyi: RomÉl. 147).

armális 'nemeslevél, kutyabőr'; az *armális* alakváltozatra az EtSz.-nak 1835-ből van adata. — 1765: l. *reprezentál* a.

aszúbor 1838: SzófSz. — Vö. 1709: „az *asszú szőlő* bornak a succusat, bár csak négy üveggel kívánnya a czár hová hamaráb jó securitas és pecsit alatt küldene Fölséged eő Fölségének” (Tardy: TokOrBB. 6). Vö. még 1590: SZIKSZF. 54.

bacsó 'számadó juhász' 1833: KNEZSA, SzlJsz. 71 *bacsa* a. — Vö. 1575: „Ke-mény munka minden, valamelly készerítésből leszen, avagy nem tudod-e anya, hogy én volnék az *bácsós*?” (Alszeqhy: MDrámEml. 144).

biccant 1831: SzófSz. — 1767: „Bár a többit is megbiccantetheték, kik azon egy hizelkedő, hazavesztő porázon járnak véle!” (Alszegehy: MDrámEml. 323).

csehszlovák 1919: NytudÉrt. 40. sz. 196. — 1918: „A cseh-szlovák, lengyel, erdélyi román, délszláv, osztrák, osztrák-német és ukrán nemzeteket, melyek a régi »osztrák-magyar monarchia« területén élnek: önmagukkal teljesen szabadon rendelkezőknek tekintjük és egyenjogúnak a magyarral” (Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 575).

dialektika 1673: NySz. — 1570 k. /XVIII. sz. e.: „Nem tudsz *dialektikát*?” (Alszegehy: MDrámEml. 103).

dinka 1838: Kniezsa, SziJsz. 155. — 1832: „Rothe Mußkateller (vörös *Dinka*)” (Schams: UngWeinbau I, 184).

dirigál vö. NySz. — 1698: „ha ott annyit vehetne észébe, hogy itthon *dirigál-hatná* a tipográfiát . . . , igen jól cselekedné” (Kovács: KKTár. 228).

drapák 'karcos bor'. — 1861: „Karcos-bor (*drapák*) az mely még egészen az érjedésen át nemment, vagy még kinem fejlődött s így mindegy karczó izét érezni ivás közben” (Gyürki: BorSz. 71); 1873: „Az a néhány [balassagyarmati] »burger«, aki néha-néha betéved [a Zichy fogadóba] egy »jó napot« csinálni magának »esténként«, nyugodtan issza meg »feketéjét« vagy a megrendelt »*drapákot*»” (Mikszáth: ÖM. LI, 33).

eszencia 'aszú szőlőből nyert nagyon édes italkülönlegesség'; vö. ÉrtSz. — 1707 k.: „Bor *essentia*jat kedvossen vette a csár, kétszer is itt elő hozta s Varsaván is egyször” (Tardy: TokOrBB. 6).

evangélikus vö. ÉrtSz. — 1784: „[Csaba] leg-nagyobb része *Evangélicus* (a' mint magokat nevezik) avagy üsmeretesebb néven Lutheranus Tótok lakják” (Petik: Békés m. 32).

ezerjó 'fehér szőlőfajta' (ÉrtSz.; ÚjMagyLex.). — 1869: „A nagyságos, bajorféle, matyók (*ezer-jó*) szinte szolgáltatnak jó s kedvelt piaci csemegezőlőt [a győri borvidéken]” (Entz—Málnay—Tóth: MoBor. 22); 1887: „*Ezerjó* fehér. Erdélyben ezen szőlőfajt fehér bakatornak is nevezik, különben tiszta magyar szőlőfaj” (Borászati Lapok XIX, 157).

fanarióta 'előkelő és gazdag görög a Havasalföldön és Moldovában a török uralom idején' (vö. ÚjMagyLex.). — 1861—2: „[a görögök] a 15-ik században kezdtek beköltözni. Kezeikben az ország földje és kincse. Ezekből teltek ki egykor Románia uralkodói, a *fanarióták*; midőn ez ország áruba bocsátott hűbéri birtok volt” (Oroszhegyi: RomÉl. 95).

fekete 'feketekává' vö. ÉrtSz. — 1873: l. *drapák* a.

foglalatoskodás: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: l. *inas* a.

fosóka 'szőlőfajta' 1833: MTsz. — 1833: l. *kéknyle* a.

frankos 'szőlő- és borfajta' (vö. *scproni kékfankos*). — 1838: „Vannak ugyan szőlőhegyeinkben még több kék fajok is u. m. Fekete *frankus* Lúd talpú Fekete juh fark . . . 's t. e. de mint előkelők sehol sem műveltetnek” (Schams: MoBort. III, 22); 1869: „Fehér *frankus*, Budán és vidékén Bálint, aprófehér, Arad vidékén aprafer név alatt ismeretes” (Entz—Málnay—Tóth: MoBor. 3).

garral 1834: SzófSz. — 1693: „Igy lőn nagy *garral* vége beszédének, Mellynél nincs nekünk szomorítóbb ének”, „Hogy nagyobb *garral* ihassák a duskát, Gyakran kiáltsa: ag eb, aki bút lát” (Alszegehy: MDrámEml. 262, 266).

glória vö. ÉrtSz. — 1693: „Erre más reménlett, de tégedet illet, Hogy a *glóriát* vedd el” (Alszegehy: MDrámEml. 246).

guanó vö. ÉrtSz. — 1860: l. *komposzt* a.

harap 'száraz avar; stb.' 1651: Kniezsa, SziJsz. 837. — 1693: „Nem kell azután nékiek egyéb pap, Valamig eljő amaz utolsó nap, Kin minden elég, miként a gyűlt *harap*” (Alszegehy: MDrámEml. 265).

hárslevelű. — 1798: „*Hárs-levelü* fragrantiae eximiae, floribus sambuci confimilis, durabilis, fucculenta, folo Tokayeni conveniens” (Szirmay: NotHist. 32); 1832: „Den nächsten Platz neben dem Formint verdient die lindenblättrige Traube, *Hárs-Levelü*, sprich Harsch Lewelü. Sie hat ihren Namen von der Aenlichkeit ihrer Blätter mit denen des Lindenbaumes” (Schams: UngWeinbau I, 85); 1861: „*Hárslevelű*, igen elterjedt szőlő-faj, sok helyen erdőlyinek nevezik . . . *Hárslevelűnek*, a levelei nem hasonlítanak a harsfa leveleihez, az elnevezés tehát elég hibás. — Levele három nagykaréjos, apró csipkéjü, felül setétzöld, alul kevésé pölyhös” (Gyürky: BorSz. 60). — RAPAICS, MGyüm. 182 szerint a *hárslevelű* már 1744-ből kimutatható.

inas: a 'tanonc, ipari tanuló' jelentésre az első adat 1767-ből KNEIENZA, SzJsz. 223. — 1698: „Hát a sok aprólék, mint holmi [nyomdai] eszközöknek ottan-ottan való csináltatások, labda, irha, ténna, spongya és több effélék? Hát az *inasimnak* (kiknek tartások nékem sok pénzemben áll) körülöttük való foglalatoskodások miben áll?” (Kovács: KKtár. 225).

indus 1760: MNy. LXIII, 103. — 1646/1683: „Engeme rettegnek mind az *Indusok*, Kegyetlen vóltomtól félnek Maurusok” (Alszeagy: MDrámEml. 210).

instál XVIII. sz.: NySz. — 1646/1683: „Hogyha Lethes folyó vizén általkeltek, Mellétek késérő ördögöt kérjeteK. Ezen is Plútónak igen *instáljatok*, Lélekvadászásban már elfáradtatok, Azért országából segítséget vártok” (Alszeagy: MDrámEml. 178).

kadarka 1831: SzófSz. — 1836: „A' budai vagy karloviczi kék *kadarka*, ha Pozsonyban elülteted, ugyan azon kék fürtöket termi, mellyeket Budán vagy Karloviczban szemlélhetsz” (Schams: MoBort. I, 81).

káder 'tisztiség viselésére alkalmas személy' (vö. ÉrtSz.). — 1934/1966: „Van alap a gyermeknevelésre is. És a »*káderképzésre*«: a diákok taníttatására is” (Illyés: SzívKal. 206).

kankó 'szür, csuha'. Személynévként 1603 óta (OkI Sz.), köznévként a XVIII. sz. óta (NySz.). — 1559 k.: „Jöszte csak hágsó-szökő *kankó*, bizony úgy ütöm az apácamaró fogadat, hogy kiesik onnan” (Alszeagy: MDrámEml. 67).

kaparász 1792: SzófSz. — 1765: „Mast is az anyjával együtt déltül fogva a fejemben *kaparászott*” (Alszeagy: MDrámEml. 289).

kapicán 'orrfék, Kappzaum' (I. NySz.). L. még *kapocza* 'ua.' (Beniczky 157: KRESZN. I. 292) és *Kapontza* 'ua.' (SI.). — 1767: „Tartsd erős *kaponcában* nyelvedet” (Alszeagy: MDrámEml. 313).

kapitalista vö. ÉrtSz. — 1835: „a' fuvarosnak, Marqueurnak, *capitalistának* kellene lennie” (Kesselbauer Károly Vilmos: Észrevételek a' Tokaji borról és a' Tokaji-borkereskedésről. Kassa, 1835. 71).

kaskavál 'sajtfeleség' (vö. MTsz.). — 1861–2: „Ennek [= a Muscel bérenek] tövében Bugsia falu ásványvizeivel és tehenészetével, hol a híres oláh sajtot (*kaskavál*) készítik”, „annál inkább kitűnik a honi *kaskavál* hitványsága, mennél inkább rászorol valaki” (Oroszhegyi: RomÉl. 47, 134).

katalógus vö. NySz. — 1755: „Igen jól esett, hogy ezen *katalógus* kezemhez jött, mert eddig tartózkodtam megvenni némely könyveket” (Kovács: KKtár. 276).

katekizmus: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1585: „Osztottuk meg a Borne-misza Péterné asszonyom rokonával a szegény Péter uram könyveit kétfelé . . . Jutott *katekizmus* 6 egy részre” (Kovács: KKtár. 153).

kéknyelű 1833: MΓsz. — 1833: „Untor die im Stadtgebiete [Pécs] am häufigsten gepflanzten, weissen Traubensorten gehören: Der *Kék-Nyelü* (Blaustängler) . . . und die *Fosoka* (Mehlweiße), welche in der wörtlichen Uebersetzung hier den trivialen Namen (Bettscheißer) trägt” (Schams: UngWeinbau II, 150).

klasszikus: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: „a kollégiumok egyeznének meg a *klasszikus* autorok iránt” (Kovács: KKtár. 236).

kolhoz vö. ÉrtSz. — 1934/1966: „Tavaly majdnem minden *kolhozban* egy munkanap után tíz kiló rozsot és búzát kapott mindenki” (Illyés: SzívKal. 61).

kollektivizál vö. ÉrtSz. — 1934/1966: „Az egész mordvin föld *kollektivizálva* van” (Illyés: SzívKal. 60).

kombájn vö. ÉrtSz. — 1934/1966: „a [rosztovi] gyár tizenkétezer munkása az 1934. év első felében hétszázötven *kombájnt*: egyidőben arató- és cséplőgépet, négyezer kéveköttöt . . . és tizennégyezer két gyártott” (Illyés: SzívKal. 175).

komenció vö. NySz. *konvenció* a. — Vö. 1688: „Beres Inas Szabo Gyúrka *Conventioja*” (Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Bp., 1964. 182).

komposzt. — 1860: „Én, szőleimben több trágyanemmel tettem kísérletet, külön osztályokban, u. m. guannó, olajpogácsa, . . . állati ürülék, s vegy-trágyával (*compost*)” (Gyürky: Szőlóm. 49).

konyak vö. ÉrtSz. — Vö. 1837: „miért nem lehetne tehát nekünk is *coignaci*, orleani, és bordeauxi szeszese nedveket | készítenünk?” (Schams: MoBort. II, 55–6); 1838: „Több alkalommal voltak champagnei pezsgők kezemben, melyekből a' híres francia égett-bor' (*Coniak*) zamatja tűnt ki” (Schams; MoBort. III, 50).

korrekt: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: „soha a magyar reformátusok ilyen *korrekta* . . . bibliát nem láttanak” (Kovács: KKTár. 216).

kukta 1643: MNY. LXI, 488. — 1646/1683: „Inas most mindennek minden elég legyen, Fellajtár és *kutka* mind megelégedjen, Még a vén asszony is bortul részegedjen” (Alszeghy: MDrámEml. 181).

kulák 'zsirosparaszt' (vö. ÉrtSz.). — 1934/1966: „Hogy ki a *kulák*, ezt nehezen értettem meg. Van olyan vidék, ahol már a tízholdas gazda is *kulák*. Általában *kulák* az, aki mással is dolgoztat” (Illyés: SzívKal. 186).

kupeckedik. — 1709 k.: „A mi pengig az bornak dolgát illeti, tudni kell kgldek, hogy mink nem *kupeckedünk*” (Tardy: TokOBB. 8).

kurjongat 1792: SzófSz. — 1765: „Isten bocsa! Mit *kurjogat* kend?” (Alszeghy: MDrámEml. 288).

macedón 'az ókori Macedónia lakója'. — Vö. 1646/1683: „Hozom elő a *Macedók* királyát, Kinek soha senki nem látta mását” (Alszeghy: MDrámEml. 209); 1767: „Alattad nagyobb része a *Macedó* népnek” (Alszeghy: MDrámEml. 303).

magyarosodik 1788: SzófSz. — 1784: „[Endrőd szlovák lakosai] most annyira meg-*Magyarosottak*, hogy noha mind a' két nyelven beszélhetnek, mégis a' Magyar nyelvbek nagyobb kelete vagyon közöttök” (Petik: Békés m. 37).

mecénás: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1653: „valamit kigondolnék, amivel az elkésésemet szépíteném, a nagy|tudományú *mecénásomnak* hozzám való különös jóakarátját épen megtartanám” (Kovács: KKTár. 174–5).

mór 'berber, szaracén'. — Vö. 1646/1683: 1. *indus* a.

orgonista vö. ÉrtSz. — 1784: „Petik Ambrus Gyulai Chatholicus Magyar Kántor és *Orgonista*” (Petik: Békés m. 11).

otelló 'szőlőfajta'. — 1887: „a hozatott s két milliót meghaladó amerikai venyigék közül alig volt ezer az alanynak való fajból, a többi mind: Jaquez, Herbemont, *Othelló*, Canada szóval direkttermő fajokból való valának” (Borászati Lapok XIX, 68).

pápista 1610: OklSz. — 1570 k./XVIII. sz. e.: „úgy tetszik, hogy a papi süveg nem *pápista* módon áll a fejében!”, „Bizony igen félek rajta, hogy szintén úgy járunk ezúttal mű, mint régen még egyszer a *pápisták*” (Alszeghy: MDrámEml. 101, 103).

pásztorma 'füstölt hús' (vö. KNEZSA, SzJsz. 708). — Vö. 1861–2: „Máskor eltelnék [a románok] sóshallal, *pasztramával* (napon aszalt sós hús) és a mindennapi puliszkával”, „*pásztrama* s gyümölcs” (Oroszhegyi: RomÉl. 109, 110).

perfekt: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: „Jobbnak is ítéltém én, hogy

légyen és folyjon egy *perfecta* . . . tipográfia, mint kettő csak alig vánszorogjon” (Kovács: KKTár. 219).

pezségő 1836: SzófSz. — 1838: 1. *konyak* a.

pionír 'szovjet úttörő' (l. ÉrtSz.). — 1934/1966: „A folyóparton *pionírok* táboroznak”, „A szálloda előtt *pionírok* vonulnak, fejükön nagy szalmakalap, nyakukban vörös kendő” (Illyés: SzívKal. 162, 176).

piszseg 1792: SzófSz. — 1693: „De csak ne *piszegnél*, s e tollas süvegnél Ne fognál elébb járni. Hogy pittyedt ajakad rőkölésre fokad, Nem tudod-é bezárni?” (Alszeghy: MDrámEml. 249).

pityóka vö. MTsz. — 1780: „Tudniillik a mezőknek minden drágaságából álló csemetéket, úgymint répát, katikát, tormát, *pityokát*, még pedig pirompot és több eféle földi gyökereket” (Alszeghy: MDrámEml. 416).

pomána 'alamizna, ajándék' (vö. MTsz.). — 1861—2: „E szokályból folyik temérdek *pománájuk*, melyeket emlékezetes napjaikra, életeseményeik évfordulatára, halottaik emlékére stb. tesznek” (Oroszhegyi: RomÉl. 110).

portré 1787: NySz. — 1792—3 k.: „Csak *portréodat* is itt ha hagyod velem, Bánat közt örömem benne sokat lelem” (Alszeghy: MDrámEml. 454).

premium: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: „Miért ígértek volna a belgák százezer forint *premiúmot* annak, aki valamit a közönségesnek hasznost adinveniál . . . ?” (Kovács: KKTár. 233).

purde vö. NySz., NytudÉrt. 50. sz. 109. — 1570 k./XVIII. sz. e.: „mivelhogy én főbb ember vagyok, én csak hallgatok, mert nem is illik, hogy aféle eszelős *purdiakkal* társul adjam magamot az vetélkedésben és disputatióban” (Alszeghy: MDrámEml. 109).

rabbínus: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1653: 1. *talmud* a.

raffia. — 1887: „A *Raffia*-hárs. A vidéki szőlőbirtokosoknak kívánok szolgálatot tenni azzal, ha az általam 1883. év május havában a délfranciaországi importszövetkezetektől mintaképen behozott *Raffia* elnevezése által nálunk is ismeretessé vált; szőlőkötezőről egyet-mást elmondok”, „most már nincsen hazánkban szőlővidék, hol a *raffia* . . . ne volna alkalmazásban” (Borászati Lapok XIX, 42, 43).

rajkó 1786: NySz. — 1798: „Vinum de Barkó, melytől sír nem tsak a' Tzigány *Rajkó*, De visitt tölle még a' Rigó-is és a' Szajkó”, „*Rajkó* Zingari prolem vocant” (Szirmay: NotHist. 21).

reformáció: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: „sem a *reformációban*, sem egyéb dolgokban soha nem volt ennél ártalmasabb opinio” (Kovács: KKTár. 233).

református: a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: 1. *korrekt* a.

reprezentál 'bemutat' vö. ÉrtSz. — 1765: „Éppen mastan revisio alkalmazásával akarom *repraesentálni* armálisomat” (Alszeghy: MDrámEml. 286).

revízió vö. ÉrtSz. — 1765: 1. *reprezentál* a.

rigolíroz vö. ÉrtSz. — 1887: „a csapatokra metszető, korán szüretelő, szamorodnira dolgozó, túlságban trágyáztatva fiatalító, *rigolirozó* rendszert követő urak pinczéjében az én czirókai boromhoz hasonlót ne keress!” (Borászati Lapok XIX, 267).

rigoloz 1869: „Az ültetés nem *rigolozott* földbe történt, furu után, sima vesszővel” (Entz—Málnay—Tóth: MoBor. 9). L. még i. m. 16, 23, 27.

ritmus vö. ÉrtSz. — 1670: „Magyar rithmusok avagy versek, Mellyeket irt Nemzetes Benyeczki Peter Szentelt Vitéz” (MagyIrLex. I, 136); 1693: „a bölcset írók irásából kiszedegettetvén tragoediai játék rendiben és magyar *rhythmusokban* alkalmaztatott volt” (Alszeghy: MDrámEml. 231).

rizling XIX. sz.: SzófSz. — 1836: „eltökéllette magában, hogy több holdnyi földet pásztánként *Riesling* fajtával, 's egy más darab földet Lachryma Christi nevű szőlővesszővel, a' visontai határon, nem messze Gyöngyöستől, ültetne be; a' *Riesling*

vesszőket Rajna' vidékéről, a' Lachryma Christi-t pedig Vezuv tűzhegyéről hozatván meg nagy költséggel" (Schams: MoBort. I, 80).

r ö k ö l 'hangosan sír' (MTsz.). — Vö. 1693: I. *pisszeg* a.

salapol 'örömében tapsol' (MTsz.). — 1693: „Aeace, mint bíró, légy voxot leiró: Itt én mit *salapoljak?*” (Alszeghy: MDrámEml. 244).

silla bizál 1835: SzófSz. — 1570 k./XVIII. sz. e.: „Istenemre mondom, nem fog a pa[r]asztnak afféle hazugság; mert némelly valami kűs írást tud, azonnal reá *silla-bizálja*, hogy nincs háromság a bibliában: mert ugyanis csak magyar könyveket nyomtattata uraságod” (Alszeghy: MDrámEml. 103–4).

siller vö. ÉrtSz. — 1838: „Ezen *siller*-aszúbornak minden tekintetben több kedvező tulajdona van” (Schams: MoBort. III, 98).

sneff vö. NySz. *snef* a.; ÉrtSz. — 1787: „a' Tűzok, Vadlud, Vad rétze, Daru, *Snepf*, Fajdtyúk” (Petik: Békés m. 48).

sop 'szín, fészeg; stb.' 1839: KNEZSA, SzJsz. 742. — 1670: „Ugyanazon az udvaron Marháknak valo Istállók, Olak, *Sopok*, no. 7” (Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Bp., 1964. 189).

stiglic vö. KNEZSA, SzJsz. 770. — 1784: „Rigó, Szojkó, Fülemlé, *Stiglicz*, Patsirta, Sármány” (Petik: Békés m. 48).

sváb XVIII. sz. k.: SzófSz. — 1784: „Lutheranus (Evang) Tótok és ugyan azon Vallásu Németek, és *Schwábak*, kik különössen a' magok Tót, és hibás Német nyelveken *Schwábossan* beszélnek” (Petik: Békés m. 35).

sza j k ó. — A *szojkó* alakváltozatra: 1784: I. *stiglic* a.

szilvórium 1890: SzófSz. — 1832: „Zum Schluß dürfte es hier am rechten Orte seyn, eines andern geistigen Getränkcs zu erwähnen, . . . nämlich des guten Zwetschken-Brandweines, Sliwowitz, *Silvorium* (vom illyrischen Sliva, Zwetschken) genannt” (Schams: UngWeinbau I, 143).

szlankamenka 'bőven termő szőlőfajta' 1897: KNEZSA, SzJsz. 478. — 1869: „A fehér fajok közt, melyek a legrégibb [Versec vidéki] ültetvényekben igen gyéren vannak képviselve, csaknem kizárólag a magyarka = *szlankamenka* találtatik” (Entz—Málnay—Tóth: MoBor. 15).

szovhoz 'szovjet állami gazdaság' (vö. ÉrtSz.). — 1934/1966: „A *szovhoz*, az állami nagybirtokok tagjai, az állam alkalmazottai. Ellátást és fizetést kapnak” (Illyés: SzívKal. 190).

talmud. — Vö. 1653: „észrevövéim, | hogy abban [= a zsidó nyelvben] tökéletes-ségre hiába igyekszem a káldeai, szíriai, rabbinusi, *talmudi* és arabiai nyelvek segítségével nélkül” (Kovács: KKTár. 172–3).

típus 'betű': a NySz.-ban nincs rá adat. — 1698: „azon múlik kivált a jó munka, hogy nincsen alkalmas *típusunk?*” (Kovács: KKTár. 224).

tombácós malom 'kezdetleges fajta vízimalom' (I. SzegSz.); vö. NySz. *tombás* a. — 1784: „ezen kívül a' fekete körösön vannak némelly *tombászos*, vagyis hajó-forma kivájjt nagy Vestag fákra épült egy kövű *malmok?*” (Petik: Békés m. 15).

tornyikol 'fecseg' 1784: SzófSz. *kornyikál* a. — 1559 k.: „amelly lelki pásztor, plébános nem prédikál, hanem csak *tornikál*, . . . nem lelki pásztor az” (Alszeghy: MDrámEml. 62).

ukrán 1915: Nyr. LXXXI, 491 (szövegközlés nélküli adatmegjelölés). — 1918: I. *csehszlovák* a.

vályog vö. MNy. LVII, 88. — 1784: „Ez előtt mintegy 30. Esztendőkkel tsak *vályogból* épített, és már gerendákkal megtámogatott döllő félben lévő régi Könyörgő házok le rontván, ujat építeni Szabadságot nyertek” (Petik: Békés m. 33).

visály, vísá 'egy tábla szőlő' (MTsz.). — 1869: „Eger vidékén a szőlőt »hasá-

bokra« (tábla) osztják, a hasáb ismét csatornákra (*Visa*, Budán John) osztlik” (Entz—Málnay—Tóth: MoBor. 5).

zöldszilváni 'szőlőfajta'. — 1887: „*Zöld sylváni*, mint borszőlő Ausztriában — honnan hozzánk származott — igen kedvelt” (Borászati Lapok XIX, 157).

zselatin. — 1837: „A' francia fagylatat (*gelatin*) is hatalmas szer a' bor rögtöni tisztítására” (Schams: MoBort. II, 51).

zsukáta 'román népi tánc' (vö. MTsz.). — 1861—2: „Kedélyesebb a *zsukáta*, melyet párosan járnak” (Oroszhegyi: RomÉl. 78). KISS LAJOS

XVI. századi magyar nyelvű levelek a Suky levéltárból*

Liptay Zsófia és Miklós békességlevele

1551. március 16.

Mý Györgfalwý boldissar Es toldalagý andras | tomorý Gqerg posa Jstwan bwdaj marton | Agwýk [!] Emlekezetre az mý lewelwnk zerýben | hogý az výtzelq lýptaý mýklostol az qw hwga | lýptaý sofýazzony kert volt ozlast katonabaly¹ rezebol mely p(er)nek folyasaba terhen maradot | lýptaý mýklos az qw battýa mý kozýkbe [!] zolw = | an hozok Jllýen bekesegre hogý az Kowos pado(n) | valo es az hýdeg kwdbaly reze fýwit vete | hwzonnýot [!] forýntik zalagon az terthenth Jllin [!] okal hogý mýkron meg valtana qwmaga | tartozzek meg bochýataný sofiazzony Egýeb senki | meg ne valthassa es Az koztok vallo | hýwatal le zallot. Ez lewel kolt tordan | Jwdýca vtan valo hetfõn² Anno D(omi)ni 1551.

(Eredetije egy negyedív első lapján négy felzetes, kitõredezett gyûrûpecsét nyomaival. — A második lapon XVIII. század közepi írással ez a regeszta szerû rájegyzés: „Nicolaus Liptai, Annae Liptai in fl. 25 ob onus Litigii Katona certam portionem impignoret.” — Alatta a levéltári jelzet: Sub Littr. Q. R. Nro. 2.)

Pesty Albert halastó-zálogosító levele

1552. május 1.

Mý Hozzwtelkj Mýklos porkolab ferencz, vallýwk ezt | az mý hýtunk zerent, hog ez výtzelw pestý Albert Frathay | Nemýnemw zwksegeknek el tawoztasaert [!], vete | zalagon, az sýlakthoban tellyesselgele valo rezet | Fratay Gergelnek, Týzennegiedfel forinthba, Jg, | ha mýkor meg valatana az keth negwen veder halbol | kýt frathay gergelj az silakthoba hordathot, az mý rez | pesthý alberthra Jwthna benne, annakes az arrath | tartozzek le tenný es az hálnak vg kellýen oztatný | ha pedeg penzwl le nem akarýa tenný, az hal arrabol | zabadsaga legien frathaj gergelnek meg venný | kýnek bizonsagara attwk ez mý lewelunket peczietunk | alat frathan³ Jrtwk zent fýlep Jakab Napýan⁴ Anno | 15. 52

(Eredetije egy negyedív első, a XVIII. század közepi latin regeszta a második lapján. Jelzete: Sub Lit. V. Nro 19. Ugyanazon lapon Kelemen Lajos rájegyzése: „Lemásolva 1921.” — A keltezés alatt egykorú kézzel: „Az vtan esmeg adoth vgian Ezen zalogra harmadfel | forintot mý elottunk.”)

* KELEMEN LAJOS és PÁLFI MÁRTON e levéltárból közölte Suky István 1508-ból való magyar nyelvű menedéklevelét (ErdMúz. XXIX, 257—64; szövege újra közölve: MNy. IX, 86).

¹ Katona Kolozs m.

² Március 16.

³ Magyarfráta Kolozs m.

⁴ Május 1.

Nagy Sebestyén né Dorottya asszony frátai jószágát
zálogba adó levele

1556. január 3.

Mý Tholdalagý Andras Hozzwtelký Ferencz es Hozzwtelký Boldisar | Fratharol, Agiuk Emlekezetre myndeneknek ez mý lewelunknek | altala, hog ez el mult napokban kwlde Mý nekunk dorothya | azzon nagy sebestyenne; Nehaý vas gergelnek leanya kendj | Ferencz vrunk Ew nga: lewelet, es parancziolattýat, kýbe mý nekunk | parancziola hog. Ez meg mondoth dorottya. Azzon, az ew Jozagat Magiar | es olah frathan Mýnd az ký Ewstol maradot, es az vas Janos | rezet magiar frathan ký Ew nala zalagon vagion es az ew vranal, tyzen hat ftba | es almadj tamasnak eg haz heljet olah frathan, kým Mostan az ew | Jobagia Anthal kenez laknak, ký Ew nalok týzen hat ftba volna zalago(n) | akarna Jsmeg valamý summa penzbe el zalagosithaný, mas Jozaga(na)k | annal haznosbnak meg valtasanak okaýert. Akýk ebben ver | attýaffyak volnanak meg kenalnok az Jozagal hog az summa | penzt az ew N. lewele tartasa zerennt týzen othod napýg | le tenne a ký hozza akarna venný, Azert mý meg kenaltuk | vele az ver attýaffiakat, de mý lattunkra az termýnusig | senký penzt rea nem ada, kýnek byzonsagara attwk mý | Ez mý lewelunket peczyetunk alat, Ez lewel kolth fratha(n) | Kýskarachyon nap vtan valo pentheken¹ Anno 1556.

(Eredetije három, a felhajtott alsó levélrészre nyomott felzetes gemma-pecséttel aláírás nélkül, egy háromnegyed ív első, a XVIII. század közepi latin nyelvű regeszta a régi levéltár-jelzettel: Sub Litr. V. Nro. 26 a második lapján. Ugyanazon lap felső szélén egykorú kézzel: „Kenalt [!] lewelre valo Relacio.”)

Gyulay Gáspár és Machkassy Boldizsár vallató jelentése
Izabella királyasszonyhoz

1557. november 22 (?).

felseges Azzonyonknak, Jsabella azzonnak, Magyarorzagnak Thoth orzagnak horwath orzagnak kyralne Azzonyanak nekewnk kegyelmés | azzonyonknak, felseged hýweý, Gywlay Gaspar ees Machkassy Boldyzar felseges azzonywnk, hozak mý nekwnk az Felseged paranczolaththyath hogý mý el mennyewnk zentmarthon Machkassara² | hogy ez Wythezlew pesthessy Geowrgýewth, ees az Thyzthelendew Alberth papoth | Borsayth megh wallathnwk, Az felseged paranczolaththyawal el menthewnk ees megh wallathwk | ewkewth, ezt yrhatthywk az mý hythhewnk zerennt felsegednek, Elsew wallo Pesthessý Gewrgh ezt walýa az ew hythy zerennt hogy mýkor az en Mostoha Lýanyomoth | keryk wala Lepseny Myklosnak, ezth mondam nekyk, hogý zerehnelek mynd nýaýan de nynczen haza ewczednek hogý howa wynne az my lyanonkath, Swky Ianos eskwek | Nagy Istenre, hogý az Coloswarý haz ewrewksegh eweyek, de ygý mondotta nekewnk Semmý kewzewnk nynczen hozzaýa. Masyk wallo Alberth pap Borsarol Ezth walla | az ew conscienciayara, hogý en walek Swky mesther, ees mykor az yo azzonyomoth az Wr Jsthen halalra Bethegythe, be hywatha az plebanosth hogý megh gyowonnyek [!] mynth annak mogýa | Engemethys Be hywatha ees azth kewana az Bethegh azzonyallath, hogy en yrnam megh az Testamentomoth mýre hogy ennekem ew kegyelme Jo Azzonyom wala kees lewk megh | yrnom, Wgyan ezen eskewesemre mondom hogý ah [!] mynd mondotta az Betegh azzon, Wgy Jrtham, Sem thewbeth, sem kewesbeth nem yrtham hozzaýa, Deh ezen ýgen kerý wala | Benedek wramoth azon hogý oltalmaznaýa ewkewth, Ees ne haborgathna, de arra nem hogý az Coloswarý hazath mellyknek hattah volna, Ez wallassok

¹ Január 3.

² Kolozs m.

zenth machkasson kewlthek, Wr zyne Waltozassa, vthan walo zombathon¹ 1557, Aliarum L(ite)rarium series hec est, Ez wallas adassek az Wythezleo Coloswarý Byronnak Barath Istwannak | Ees mind az eges tanacznak nekewnk thyzthelendew Wraynknak, En Machkassý Boldizar, ees Bwdaý Gergely, kyral ew felsege emberý kyk volthwnk, wallywk my azth | az my hytthewnk zerenth hogý az Nemes zemely az Gywlaý Gaspar Thewn yllyen wallasth my elewthewnkn az ew hythy zerenth hogý hallottha attyathol hogý Soha egyebnek nem | hytthak, hanem Lepseny hazanak hytthak elthygh, Ees Gywlaý Gaspar hazanal Illyen wallast thewth ew maga Swky, Ianos az ew hythy zerenth, hogý ew neky ees | Swky Benedeknek, Semmý kewzyk nýnczen az Coloswarý hazhoz, Merth az ew Annyok, ky elegyhetthe ewkewth belewle, Mýndenykewnknek az ew penzewel Lpskon kew | hazath chepnaltatol Ees az Coloswarý hazath hatta Lepseny Myklosnak, Lepseny Mathenak helyneny Annanak, Ees Swky Benedeknek hatta Testamentomba hogý | olthalmazza benne ewkewth, Ezeketh hythy zerenth walla Gywlay Gaspari Ez walla Machkasson Lewth, Bodogazzon Nap wtan walo hethffewn,² Anno dom(in), 1557.

(Eredetije a kolozsvári tanácsnak egy tekeres alakú hitelesített perlevél-átírásába foglalva Sub Litt. ST. Nr. 5. jelzet alatt.)

Bethlen Gergely jobbágyadományozó levele

1560. január 1.

En Bethlen Gergely Adom emlekezetre Mýndeneknek kýknek | ýllýk ez lewelnek zerýbeh, hogy en Attam egý ýobbagýot | ez wýtezlew hozzwtelký ferencz fýamnak, kýnek newe | wolah Antal³ melý zenthmýcroslo⁴ az en fewldemrewl el zewkek, melý ýobagý ennekem tews gýwkeres ýobagýom | fýa es kýnek mostýs mýnden attýafýaý Az en fewldemen | wadnak, Azýrt en ezt Attam es Adom ez meg mondot | hozzwtelký ferencz fýamnak ewrewkbeh fýwrol fýwrah | es walahol meg tolalya [!] mýnth ewehez hozza nýwlhasson | es el wýhesse es wgý tarcha mýnt ýobbagýat, ezen | lewelemet Attam en ew Nekýe ennek emlekezetýre | es býzonsagara pechetemmel meg pechetlettet kýwel zoktam | ýlnem ez lewel kewlt Ketesden | kýs Karachon napýan⁵ ezer ewt zaz hatwan eztendewbeh

(Eredetije aláírás nélkül Bethlen Gergely felzetes, ép gyűrűpecsétjével egy fél levél első, a regesztaszerű rájegyzés a második lapján a Suky lt.-ban. — A regeszta XVIII. század közepi kézzel: „1560. Gregorius Bethlen profugum suum | Jobbagionem Oláh Antal dictum donat Filio (:ut scribit:) suo Francisco Hoßbutelki in omnes Posteritates.” — Alatta ezzel közelkorú kézzel a levéltári jelzet: Sub Litr. J. Nro. Imo.)

Hosszútelky Ferenc és Boldizsár egyezséglevele

1560.

1560 | Az wraym közöt lón illýen vegezes, egý felöl hwßwtelký [!] | ferencz es Bodýsar közöt, mas felöl, hozzw|telký Jstwan kozot azzonyommal annyawal egýetembe, | hog az Bothazý⁶ hazat mýnden öröksegewel egýethembe | es az Jobagýwal egýethembe, kýket ennek elöthe býra | bekeseget wrasagaban hagyak egýethembe | az Azzo|nyom Iegh rwhaýawal

¹ Augusztus 7.

² Vagy Mária bemutatása (november 21-e, vasárnap), vagy — kevésbé valószínűen — Mária fogantatása (december 8., szerda) utáni hétfő, azaz november 22., esetleg december 13.

³ A kihúzott *peter* név fölé írva.

⁴ Hihetőleg a Kolozsvár közelében fekvő Pusztá-, később Szamosszentmiklós.

⁵ Január 1.

⁶ Botháza Kolozs m.

Towabba ola frathan az kys theleke [?] rezre eg Jobagyt zallethan, magyar frathan egy haz | helet a kyt boldys kezdet wolt chynaln

Az kys telkÿ reft megh oſwan, harom | rebre egyk reft tartozzanak az fölwl megh mondot haz helhez kÿ adnÿ, mynd erdeyet, | mynd ſanto földet, mynd | ſena rethet hozzwtelkÿ | Jstwannak szent Jstwan kÿral nap wthan walo | masod wasarnap.¹

Hozzwtelkere² mennÿ, es azt megh osztthanÿ, kÿ kÿ | mind az ew reszen maragyon megh.

ez felwl megh mondot hozzwtelkÿ Ferencz, es Bodÿsar | magyar frathan es ohla [!] frathan,³ a' mÿnth ennek elötte | býrodalmok wolt, mostanÿs wgyan býrtokok alat | legÿen, ez felwl megh mondot hazhelnek kÿwle. bekeseget wrasagaban legÿenek.

Ez felwl megh mondot személyek mÿ elöttwnk zabad | akarattÿok szerent illÿen wegeszest wegezenek, mynden | nemö pör patwar es fÿszetes kw [?] szal, es kw [?] zalla de hozzwtelkÿ ferencz es bodÿsar aggyon ket ökröth⁴ es ket negyed fÿ twlkt.

Ha kedik ez fölwl megh mondot dolgot, walamÿlyk [!] | megh nem allanaÿa fl 100 kötele⁵ az rowÿdre hÿhassa erethe. | Swlyok matthÿas, Girothi Janos, porkolab ferencz, | kezÿ Jstwan, ez személyök elöth.

(Eredetije egy félív első lapján peesét és aláírások nélkül Sub Litr. S. Nro. 4. jelzet alatt. — Hátlapján a következő, XVIII. század közepi kézzel írt regesztaszerű rájegyzés: „1560. Varia Compositionum Puncta | inter Fran(cis)cum et Balthasar(em) Hoszszu| telki ab una, ac Stephanum aeque Hoszszutelki Matremq(ue) ejusdem par|tib(us) ab altera, ra(tion)e Bonor(um) et Iurium suor(um) etc. Sine Authent.”)

Bánffy Miklós felelete a kolozsvári törvénykező szék előtt örökségi ügyben

1560.

1560 | Banffy Miklosnak Lepseni Annaszonnak az ew | felesegenek es az lepseni miklos felesége germekinek | kepeben valo Replicacio az elsew felelet melle valo

Tÿztel: býro vram es kÿralÿbÿro uram⁶ Jollehet ez napokban valami | feleletwnket attwk vala be tÿ kegÿelmeteknek Jm | suky benedek vramnak es Jlonasszonak az v kegÿelme | hukanak ellene az ÿt valo haz es Ewreksegek felewl | Montwk ualais hogÿ nem akarnank az derek dologra | felelni addegÿ mÿ [!] ti kegÿelmetek az elsew es Jmmar | be adot feleletre teruent nem tenne. Mostis azert | vgÿan azont kÿuannÿwk tw kegÿelmetektwl hogÿ legÿ elewzer tÿ kegÿelmetek az dolgot lassa meg | tÿ kegiel: arrol tegÿen teruent, | mynd az altal senkÿ | ne mondÿa hogÿ valakÿt chak vexalunc Getrÿnk es | chak vdewt mulatunk cum protestacione tudomanÿ | tetellel zolunk Az elsew feleletwnkhez ezt replicallÿwk | hogÿ noha mÿ mynd ket felewl nemes ſemelyek wagÿwnk | de Azert ez dologban az Jt valo haz es egÿeb ewreksegek | felewl mÿnt tÿ kegÿelmetek kezzwl egÿ Atyafiai [!] nem | Nemesseginknek de ez varasnak zokot moggÿa es teruenÿe zereuth perlewnk es az varas teruenÿe zere(n)t | akarunk az dologban elew mennÿ Tuggÿa azert azt | tÿ kegÿelmetek hogÿ ennek elewtté valo Jdekbeis | ez Jt ualo haz felewl Bene-

¹ Szeptember 1-én.

² Alsó-Fehér m.

³ Két, később Magyarfráta néven egybeolvadt ikerközség (I. CsÁNKI V, 351–2).

⁴ E szóba a k utólag betoldva.

⁵ Ez a szó és az összeg jelzése ugyanazon kézzel betoldó jellel a sor fölé írva.

⁶ Az ügyvédi felelet nyilván Kolozsvár város törvénykező székén a bíró (főbíró) és a királybíró előtt hangzott el.

dek urammal es az ew kegel: | hugaual swkÿ ylonasszonnyal hozzu perunk volt Mellÿ | hazat es egyeb ewreksegeket mynd yt mynd egyebwt | sok apellaciok vtan minekwnk Jtÿlte az teruenÿ | kÿt mÿcor im benedek vram latoth es ertet volna | vÿ ytiletet vet uala benne az vy Jtÿlet mellet vÿ | feleletwnk es bÿzonsagunk mellet az teruent elewzer | Jth varas moggÿa es teruenÿe zerent lattatta megÿ, de | mykor latta volna hogÿ az teruenÿ Jÿmet mÿ nekwnk | zolgal az Jt ualo Bÿronak es thanachbeli polgaroknak | teruenÿe uel meg h nem elegeduen Masodÿoris orzak | teruenÿe es decretoma ellen kÿ nem lehetet volna | Jsmet Zebenbe vitte vala ottis nekunk Jtÿltek vala | onnet vitte az zazsagra Onnet az ew felsege tablaÿara ||

De miert hogÿ az mÿ prokatorunk Rea nem vigyazot volt az dologra | az ew felsege tablaÿa hogÿ yelen nem voltunk nekwnk terhes teruent | tewt volt Azert cum protesta-cione zolunk Az mynt eleb megÿ | mondok vgÿan azon egi dologban affele ketzer ualo apellatiot | nem myelhetet uolna ha mielteis meltatlanul myelte es mynket | meltatlanul haborgatot.

Toabba ahol az ew felsege zekÿ az mÿ Jt ualo ewreksegeunkben | Anÿaÿ ket rezt es egyeb Rezeket mÿ ellenwnk ew nekÿk ytÿlt | mÿ az ew felsege tablaÿat es teruenÿet mynt kegyelmes | fejedelmewnket tÿztellÿwk es bewchewllÿewk de azert | az ew felsege bochanattÿaual ew felsege kegyelmessege | vtan azt mongÿwk hogÿ az ew felsege tablaia nem az | zabad varosoknak moggÿa teruenÿe zerent hane(m) az nemessegnek | modÿa es rendi zerent Jtÿlt Az zabad varosok penÿgy | mas teruennÿel elnek hogÿ nem mynt az nemesek. Azert azt | mongÿwk hogÿ az ytvalo ewreksegek az varasnak Regi teruenÿe | Zokasa zerent Nem benedek vramat hanem mynket Jÿletnek | Mert minek elewtte az oztozas kewztewnk volth annak elewtte | az mÿ Anÿank kezet es ew kezewttek ewtze-forint kewtel | alat valo vegezes uolt melly vegezes zerent Az mÿ Anÿank | az ew ezekaz valo rezt valakinek akarta zabadon hatta | es el hagÿhatta valhatta varas teruenÿe zbe rent Mert Jm | benedek vram az vallasnak Jdeÿennis Mÿkor Az mÿ Anÿank | az monos-tori Conuentbe az Jt valo ewreksegek felewl | vallast thewth Jÿyelen [!] volt az mÿ Anÿank mellet alloth hallotta | es sem akkor sem az vtan ellene nem zolt nem tÿltotta hane(m) zabadon hatta el uallani az kÿnek ew akarta Az es nyilwan | vagÿon hogÿ mÿkor Lep-senÿ Jstuan az mÿ Atÿank Margit | azzont Swkÿ istuan megÿ hagÿot feleseget az mÿ anyankat | el vette uolt Sok Aranÿ es ezewst marhakat penzt Barmot | es egyeb labas marhat myndenfelet Sokat vÿt volt Swkra | kÿkel ew az sukÿak Jozagat, mellÿeket az megÿ holt Swky Jstuan az ew Attÿok el zalagositot uolt megÿ valtotta sok | perrel kewlt-seggel es nagÿ faradsaggal Mynd az nehaÿ | erdelÿ ferencztewl, mynd egyebektewl nekÿk megÿ zabaditot | kÿt mÿkor Jm Benedek vram Sukÿ Janossal battÿaual | egyetemben megÿ erteth volna hogÿ az mÿ Atÿanknak | kewltsege teruenÿ zerent megÿ tartoznanak fizetni vgÿ | tewttek volt myndenekrewl vegezest ewt zaz forint || kewtel alat es vgÿ vette volt fel benedek vram gongÿyat sukÿ | Jlonasszonnak az ew hwganak azon zerzes alat kÿ megÿ mostis | nyomorusagban betegsegeben es bennasagban lewen haÿadonul | az ew kegyelne hazanal vagÿon

Ahol penig az ew felsege Tablaÿa es ytelew mesterek azt leltek hogÿ | varas teruennÿe zerentÿs az Anÿaÿ ket Rez az kolosuari | Ewreksegekbewl suky Jstuanra az ew attÿokra nezne myert | hogÿ ew felsege [!] uolt az mÿ Anÿank az ellen azt mongÿwk hogÿ | Mÿkor sukÿ Jstuan Margit asszont az mÿ Anÿankat el vette | volt Sem Az mÿ Anÿank sem swkÿ Jstuan mÿgÿ eggÿwt eltek | ez Jt ualo ewreksegeket nem Bÿrtak Mert Sukÿ Jstuan az mÿ | Anÿankat haÿadonul vÿtte uolt sukra az nemessegeben Es megÿ | akkor kÿ hazasitotta uolt, Az ew attÿa az nagÿ theremi peter | ewtet az Jtvalo ewregsegekbewl. Mynden igassagat kÿ atta | uolt fizette uolt megÿ akkor. Az vtan ozton theremi peter hogÿ | megÿ holt testamentom zerent hatta volt mynd az haznak mynden | egyeb ewrek-segnek felet Jlona azzonak az ew megÿ maradot | felesegenek Margit asszonnyal leanÿa-

ual egyetembe, az mas | felet penigý hatta uolt Gyárfhas papnak az ew fyanak, Jlo(n)-asszo(n) | hogý megý hal az ew Rezet es varasnak Regý zokasa es teruenýe | zerent haga Jsmet az mý Anýanknak Margit azzonnak testame(n)tomb[an] | vgý hogý zabad legýen velle az vtan kýnek haggýa vagý | aggýa Mýkor Jmmar az mý anýanknak Margit azzonnak | az ewreksegekben ket reze volna az vtan perrel es nagy | fizetessel váltotta hozzaýa az harmad Rezt gyárfas paptul | az ew Battýatul Es az keppen býrtha asz [!] mý Anýank az | Egez hazat mýnden ewreksegekkel egyetemben Es halala | koron mýnt saýatýat twlaýdonat testamentomba hatta | uolt chak Lepseny Mýklosnak Matenak es az en felesége(mne)k | annazzonnak mýnt Gyermekýnek Es senkýnek nem | egyebnek Azert az ewreksegeknek kezehez kelese | moggýa zerentis nem suki Jstuannera sem az Ew gyermekýre | hanem Az mý Atýankra Lepseni Jstuanra zallot es Eu Reaia | nez Ew vtana mý Reank mert ne(m) suki Jstuan hanem az | mý Atýank uolt Anýankal egyetemben az ewregsegeknek | vrasagaba es suký Jstuan megý elt soha sem býrta | az Jozagot. ||

Toabba miert hogý az mý Anýank testamentom telele koronnis Jelen | wolt benedek vram az testamentom tetelt Jol hallotta es | sem akkor sem az vtan ellene nem zolt sewt Engedet neký | az mý(n)t legý elsew feleletwnkben megý monttuk es elt | az neký hagýot marhakkal az ew maga nyelue uallasual | tewt býzonsagot rolla hogý ew nekik az hazhosz [!] s egyeb | ewreksegekhez is semmý kezýk nem volna hanem az | Lepsenyeknek Azert azok fizessek vgýmond mýnd adaýat | mýnd egyeb Gongýat Ewk visellýek Ezzelis ninchý | Jgassagok ez dologhoz Mert az ký mýbel eczer ký | tagaddýa magat az masszor semmýt nem kereshet

Toabba Jollehet annakelwíteis ezt megý mondottwk de megis | Replikalni akaríwk hogý az mý Atýank Lepseny Jstuan | az mý Anýankkal eggýwt ket kew hazat Chínaltatot | nekýk ketten Suký Janosnak es Jm benedek vramnak | sok kewltseggel Es az swký nagý Retet ký zaz | forintert volt zalagba az Nagý theremý peternel | suký Jstuan atta uolt oda abbanis az toba vagý az | penzebe nekwnk Rezwk volt uolna De hogý theremi | peter Jlonasszonnak felesegenek Es Jsmet az mý Anýanknak | Margit asszonnak mynt leanýanak hagýot volt | testamentomban Egy penz heý nelkwl Az mý Atýank | Lepseni Jstuan Anýankal Egyetembe megý Engedeth | nekýek chak azert hogý Ew nekýk Az Jt ualo | ewreksegekhez semmi kewzek ne legýen.

Sewt megý Jegý Ruhaýatis az mý Anýank mellý Jllette uolna | Ewttet az elebbi Vranak Jozagabol Jngen megý | Engette volt nekýk Jm benedek vramnak Chak | az megý mondot okert Annak feletle egy halastot | zaz forinton valtót megý nekýk az mý anýank Lepseny | Jstuanal Az mý atýankal egyetemben kýert mýnd | Regi o penzt adot volt es egy penzhenel [!] kwl | Erezttete kezekbe es semmýt twlek ne(m) kert Mellýeket | chak ez megý mondot okokert Mýeltek hogý semmý | kewzek nekýk Az sukýaknak ne legýen az || Kolosuary erekszeghez Azert ezek mýnd Igý leuen az mýnt megý | monttwk vallassal testamentommal hogy eltek kýket | mýndeneket megý býzonýtwnk leueleinkel es elew | býzonsaginkal Chak tý kegýel [!] az vdenek es az | dolognak mýuoltahoz kepest aggyon alkalmas napot | az býzonýtasra Mert az býzonsagokbanis Sokan el ozolua | vadnak es hamar Ewkert egybe ne(m) lelhetýwk ez okokert | azert mýnket nem kereshetnek.

Toabba az zabad varasban tizenket eztendew be [!] forgasa vtan | prescripcio vdew Jeles lezen Mýnek vtanna az mý Anýank | megý holt tewb tizenket eztendeýenel Annak alatta ne(m) | kereset mast sem kereshet Mýnd ez feleletek | zerent varunk tw kegýelmetektwl teruent de | legý elewzer az kewtel dolgabol es elewzer be | adot feleletwnkbel [!] Ha zwksegý tebbetis zolh(assu)nk | Nyeluelis igassagunk mellet

(Az alkalmasint fogalmazvány — aláírás és pecsét nélküli — eredeti két összehajtogatott, negyedében mindenik csonka ív öt lapján a Suky lt.-ban: Sub Lit. S. T. Nro 6. — A 6. lapon közelkorú kézzel: „banfý mýclos feleletý”.

Frátai birtokosok egyezséglevele bizonyos frátai széna-
fűről

1561. május 12.

Mý Jnakthelki Ghýrewffý Mihal, es Swký | Benedek, aggywk emlekezetre ez mi lewelünknek | rendibe myndeneknek, mikippen mi előttünk, az witezlő | nemes vraink, Fratai Ghergel, Hozzwthelký Ferencz, | Hozzwthelki Boldisar, Porkolab Ferencz, Ghýrolthi Janos | Hwnýadi Ghaspar, Zekel Amburus, Wazoli Pal, es | Pesthi Alberth, posgai Janos, mind az töb attýaffiak | kipibe, az frathai zenafiwek felöl, mellyékýrth | Jmar perbe es Jndultak wolth, Thewnek illýen | weghezisth, es Jlýen keppen egienessewlinek megh, | hagi mynden ezthendőben pýkesth Innepiben egimassal egybe gýwłwin ký menyenek, awagi Embereketh | Boczassanak az Zenafiweknek Binekre es az | wólgieketh Jgazan egibe Jnthizwin, mindeneketh | nýgý Rizre Jntizzenek, es azokra Nilath hannýanak | Es ki ki mind azon maragyon megh, Walamelýeth | az nil ký mwtath awagj hoz nekiek, zaz forinth | köthel alath. es ha valamelik ew közzwllők ez | veghezisth megh nem allana, es ez kýwöl cheleked|nek az warmegien Tórwin zerinth megh vehessýk azon. | mely köthelet mý előttünk zabad akarathok zerint | vőnek fel ew magokra, mel dolognak Bizonsagara | attuk mi ez mi lewelünketh nekiek mý peczetúnkel | megh peczetletteth, költh ez lewel frathan aldozo napia előth walo hethfewn.¹ Ez őth zaz hathwan | egy ezthendőben

(Eredetije egy ív első, a latin nyelvű regeszta a levéltári jelzettel: Sub litr. V. Nr. 28 együtt a negyedik lapján.)

Zeki (Széki) Pál és Suki István egyezséglevele Kerestel
Bálint szolgáltatása ügyében

1563. március 25.

En Zeki pal Adom emlekezetre Mindennek akinek illik | hogý thotte(m) illýen vegezesth swki Jsthuannal ew kegelmeuel | ez Jambor zemelyek előtt tudni illik Jankaffi Janos Vra(m) elot | swki benedek Vram elott | Kolmar lazlo es zakal Ambrus Vra(m) | elott hogý helýmbe [!] allato(m) kerestel balintott vagý Iobbagiol | vagý zabadosol Akarýa zolgalatni swki Istuan illýen okkal | hogý ha el zoknek Kerestel balintt hat Swki Istuan Minden | toruenný erthol [!] zabado(n) megý foghassa mind Warason Mezon es | falun, ha penig valaki toruennýel el uenne hatt Zeki pal | kothi magatt hogy minden thoruenný erthol [!] swki Istuan | zaz forinthott vehesse(n) Raýtha, es zeki Pal tartozik az ew | attýaffianak ze(n)t gorgý Napiara² tiz eokrott venni, ha penigý az ew Attýaffiatt el uinnek hat az tiz okrotís zabado(n) el | vehesse Jstua(n) Vra(m) | ennek bizonsagara mi fogott emberek Attuk leuelonkett pecheto(n)k alatt

ez lewel koltt Koloswaratt gýmolch oltho bodog aszony³ estin Anno Domi(ni) 1563 suki Istuan Vramis | zeki palnak fiurol fiura oroke valo zabadsagott ad hogý sem | Magatt se(m) fiaiýtt se(m) ew keg^e se(m) fiaiý ne(m) haborgattyak soha.

(Eredetije egy félvnyi levél két harmadának első, a regesztaszzerű XVIII. századi rájegyzés és levéltári jelzet: Contractualis Pauli Széki unicum Jobbag. | Kerestel Balint nuncupat Stephano Suki transferentis” | Sub Litr. G. Nro. 5 a második lapján négy le-tőredezett, zöld gyűrűpecsét nyomaival.)

¹ Május 12.² Április 24.³ Március 25.

Kabos Gábor jószágfoglalástól való tiltásra vonatkozó
bizonyoságlevele
1568. július 13.

Horoke [!] walo hÿwÿsegos Zolgalatwñkat Jrÿwk Felsegodnekÿ mÿnt kegyelmes fejedelmw(n)knek | Hoza mÿnekwñk Kabos gabor felsegod lewelet Jnibÿcÿot [! ?] | Hogÿ mÿ mennenkÿ hozwtelkÿ Jstwanhoz s tÿltanokÿ | az felsegod lewele tartasa zerÿnt az Jozagÿnakÿ | foglalasatwl es reÿa hÿnokÿ. mÿ engodwen az | felsegod parancÿolatÿa-nakÿ es el menenkÿ bothazara | Zemÿlye zerÿnt mÿ elÿ tÿltokÿ az Jozagÿ fogÿlalastwl | es reÿa Jntokÿ az hÿwatalÿnakÿ tÿzen otod napÿara | felsegod parancÿolatÿa tartasa zerÿnt zent margÿt | azon napÿan¹ tÿltotwtkÿ az Jozagÿ fogÿlalastwl es | azon napon hÿtwk reÿaÿs tÿztolom az hÿw [!] felsege | parancÿolatÿat nekwnkÿ Jlyen valaszt tÿn: ez lewelÿ | kolt nadason² vgÿyan azon zent margÿt azon | napÿan choloswarmegÿebe 1.5.6.8.

Tomorÿ lwkacÿ nadasÿ es nadasÿ Janos nadasÿ choloswar | megÿebe lakosokÿ felseged emberÿ lÿwen ez dologÿba | Ezt az mÿ hÿtwñkÿ zerÿnt Jrÿwk felsegodnekÿ.

(Eredetije egy levél alakban összehajtogatott félív első lapján, zárlatán egy leszakadt és egy letöredezett felzetes gyűrípecsét nyomaival a Suky lt.-ban: Sub Litr. J. N.ro 2. Címzés a második lapon: „Serenisimo Prÿncipi Do(mi)no Domino Joanni Secundo Dei Gratia Electo Regi Vngariae Dalmatiae Croacie etc. Domino et Domino Nobis Semp. clementisimo etc.” — Ugyanazon lapon XVIII. század közepi kézzel a regeszta-szerÿ rájegyzés: „1568. Paria Relatoriar(um) penes Mandatum Inhibitionale emanata-(rum) pro parte Gabrielis Kabos, contra Stephanum | Hoßbutelki, super eo, ne hic Jobbagiones illius potentiose occu | paret.” Ugyanott XVI. század végi kézzel a következõ tartalom-jelzõ rájegyzés: „hoßbu telkÿ Jstvan relatoriaia”. — Ugyancsak ezen a lapon egy valamivel késõbbi „végzés” tartalom-jelzõ fogalmazványa: „El vegeze Zekelj Ianos hozzutelky | Istuan kepeben, hogÿ meg agia | az melj leuelek nala leznek az | iÿuõ terminÿsig Vaida mihalÿ es Zwcziaiky peter kóz birak benne. 1572 | minthzenth nap vtan valo ciõtõr|tõkõn³ lõt ez vegizes:)

Lupsai Anna és János egyezséglevele

1577. március 18.

Mÿ Hoszetelki [!] ferench fratarol Hesdati Marton | felseo Jarabol es Lupssai menÿharth also Jarabol | Ez dologban keöz birak lewenn Agiuk Emlekezet|re mindeneknek kÿknek illik, hogÿ amikeppen | Hoszutelki Jstwanne lupssai Annasonÿ az attÿatol ven | Lupssai Janostol az eõ Reşze Jozzagot Vrunk | parancholattiawal meg kerte volt, Az mÿ teórókeõ|desswñk által Illÿen Modonn Egÿenessedenek meg | felsseó Jaraban⁴ beõitkeõzep vtan valo vossarnap.⁵ | hogÿ ssardon⁶ melÿ vagon Coloswarmegieben, Az melÿ | Jozzaga vagon Lupssai Janos vramnak aszonyom vtan | felessege vtann Harczaki orssolyasonÿ vtan Tudni | illik három ház Jobagÿ es ket puszta ház helÿ | Egÿk hazhelyteõl meg valwa melÿ vagon az | szakách Jmrehne hazann aloll mellÿen giwmeõlch | fakis vadnak az Teobit az fellÿwl meg irt haro(m) | ház Jobagiot es Egik pusztát melÿ vagon az szakách | Jmrehne hazann fellÿwl lupssai Janos vram fiaÿual | Egietembe Janossal

¹ Július 13.

² Magyarnádas Kolozs m.

³ November 6.

⁴ A Torda-Aranyos megyei Alsójárja közelében elpusztult vagy Alsójárjával egybeolvasott ikertelepülés (vö. CsÁNKI V, 703, 711).

⁵ Március 17.

⁶ Magyarsárd (Kolozs m.).

es antallal, adák minden hoza | tartozo Eóróksegével Hoszutelkj Istwanne aszonyomnak | lupssai Annaszonnak, Az mely | szanto feoldek es szena | fwúiek wadnak Ez ffellywl meg newezett haz | helyek vtan eóteód Reft vegien Lupssai Janos vram | Az Eó pusztai vtan az teóbit mingarast Janos vram | vag Egik fiat vag penig Eg Jobágot hoszutelki | Istwannel el bochatwan ssardra kezébe bochassa | Illyen modonn hog adig biria Hoszutelki Istwanne | Azzonjom az ffellywl meg irt Rez Joszagot mint | Eowet, meddig derek oszlas leszen keoszteók az | atyaffiakkal Egetembe. Mikor penig Egienloképpen | Akariak az Janos vram giermeki az oszlást vag | Eomaga Eltebe vag penig holta vram tahat mind hoszutelki Istwanne lupssai Annaszonjom mind penig | lupssai Janos vram fiaiywal Egetembe amit birnak | | Az lúpsai Joszagtol Meg valwa keozbe bochassak es | Eg arant osztozanak velle. Ezt Ez vegezest my | Agiuk Ez dolognak Bizonssagara Es Emlekezetire | pechetwnkel meg Ereossitwenn. Keolt felsseoiaraban | szent gergely papa Nap vtan valo hetfeon¹ 1577 Esztendoben.

Esztis hoza Tewen, hogha Ez keozbe hoszutelki Istwanne | Aszonjomnak lupssai Annaszonnak holta teórtinnek | Magtalan, tahat Hoszutelki Istwan Ez ffellywl meg | irth ssardi Joszagot tartozek minden teórwinnelkw | visza bochatani lupssai Janosnak vagy ffiainak.

(Eredetije² brassai vízjegyú ívpapiros első másfél lapján, a szöveg alatt ugyanazon papírosszeletre nyomott három különböző gemma-pecséttel, három kisebb vízfolttal. Jelzete: sub Lit. S. nr. 19.)

KELEMEN LAJOS—SZABÓ T. ATTILA

Újra az 1302: *Zuchugo* a. m. *szocsogó*

Egy 1302-i oklevélben ezt találjuk: „in quodam loco, ubi est quidam truncus *Byktuke* vocatus exit [»terra Mathewa« birtok határa] de eodem riuulo [Zuhapataka] uersus orientem et peruenit ad fluuium *Zuchugo* nominatum” (AnjouOkm. I, 49). Az idézetben levő víznevet a *zuhog* igével, illetőleg ennek igenevével kapcsolja össze NAGY GYULA (Nyr. VII, 270) és az ő nyomán a NySz., majd újonnan JAKUBOVICH (MNY. X, 429), továbbá őt követve MELICH (NyK. XLIV, 340) és a SzófSz. (*zuhog* és *zuhogó* tétel a.). — Így az idézetbeli *Zuchugo* víznevet szokás volt úgy tekinteni, hogy példa a *zuhog* ige *h*-jának *ch*-s írására vagy *χ*-s ejtésére.

Én „Egy »*zuhogó*«, ami inkább *szotyogott*” című közleményemben (MNY. LI, 129–30) arra mutattam rá, hogy a *ch* itt szabványos módon *cs*-nek a jele, vagyis a szórvány olvasása *szucsugó*. Rámutattam arra is, hogy ezt a *szucsug* ~ *szocsog* (*szotyog*) ige igenéből vált nevet egy a Laborcnak az Ung torkolatától északra eső tájékon felvett baloldali mellékvize viselte, s hogy ugyanerre a vízre, illetőleg a nevére vonatkoznak az OklSz. megkérdőjelezett *szocsog* címszava alatt közölt XIV–XV. századi adatok.

Útólag vettem észre — s ezt jelzem most —, hogy az 1302. évi adat is megtalálható az OklSz. pótlékában (1203. l.), így: „*szocsog*: [vö. fönt]. 1302: Peruenit ad fluuium *Zuchugo* nominatum. (Múz. Jankowich, »Ung, Mathewa, Laborczhoz közel« Szam, jegyz.)” — Tehát annak idején nem voltam elég körültekintő, és nem mentegetőzőm most azzal, hogy ez esetben JAKUBOVICH és MELICH sem fordítottak kellő figyelmet az OklSz.-nak sem törzs-, sem pótlékcikkére. Ha nem ez történik, talán kiszabadultak volna a *zuhog* varázsköréből.

PAIS DEZSÓ

¹ Március 18-án.

² Az itt közreadott levéltári darab KELEMEN LAJOSnak 1951-ben készült és a Suky l. t.-beli eredeti mellett felejtett másolatából került bele e közleménybe.

NYELVJÁRÁSOK

A földrajzi név-gyűjtők 1967. évi országos tanácskozása Balatonbogláron

1. Zala megye földrajzi neveinek összegyűjtése és kiadása (Kiadja Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, Zalaegerszeg, 1964. — VÉGH JÓZSEF irányításával és ÖRDÖG FERENC vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes gyűjtők. Közzétette MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, KERECSENYI EDIT. Szerkesztette PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF) ma már országos jellegűnek mondható gyűjtőmunkát indított el. 12 megyében (Somogy, Győr-Sopron, Vas, Szabolcs-Szatmár, Heves, Bács-Kiskun, Csongrád, Komárom, Veszprém, Nógrád, Békés, Tolna) folyik a nevek feljegyzése, és reményünk van rá, hogy példájukat azok is követik, amelyek eddig e munkába még nem kapcsolódtak be. Előljáróban azonban meg kell mondanunk, hogy a 12 megye közül négyben vannak jelentősebb eredményeink. A gyűjtés módja és sikere helyenként elsősorban ugyanis attól függ, hogy az illető megyében ki kezdeményezi. Meg lehet-e találni azokat a lelkes szakembereket, múzeológusokat, szakfelügyelőket, művelődésügyünk megyei irányítóit, akik más téren szerzett megbecsülésükkel, eddigi néprajzi-nyelvjárási vagy egyéb honismereti gyűjtőmunkájuk révén elért eredményeikkel, tekintélyükkel a gyűjtés ügye mellé állnak, és van is bennük szívósság és kitartás a könnyűnek semmiképpen nem mondható szervező és irányító munka végzésére.

Somogy megyében 1965-ben kezdték el a földrajzi nevek gyűjtését, 1966 végére a munkát 170 községben befejeződött, a hátralevő 90 község névanyagának összeírását pedig valószínűleg 1967 végén, de legkésőbb 1968 elején befejezik. E megyében a gyűjtés szervezője VÁRKONYI IMRE megyei tanácselnök-helyettes. Győr-Sopron megyében 1965-ben születtek meg az első tervek. 1966-ban TAKÁCS GIZELLA gimnáziumi tanár vezetésével a gyűjtést a mosonmagyaróvári járásban befejezték, 1967-ben megkezdték a győri és a kapuvári járás anyagának a feljegyzését is. E megyében főleg gimnazisták végzik e munkát gondos tanári előkészítéssel és felügyelettel. A megyei vezető NÉMET IMRE néprajz szakos múzeológus. De kitűnő munkatársi gárdája van: BARSÍ ERNŐ, TIMAFFY LÁSZLÓ, FEDERMAYER ISTVÁN, a már említett TAKÁCS GIZELLA. Közülük BARSÍ és TIMAFFY az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmozgalomban nemcsak saját munkásságával szerzett nevet, hanem sok tanítványt is útnak indított. A harmadik megye, amelyet példaképpen szoktunk emlegetni, Vas megye. 1966 végére a sárvári járás névanyaga majdnem teljesen összegyűlt; 1967 elején megkezdtek a gyűjtést a körmendi, celldömölki és a szombathelyi járásban is. A munkát megyei vezetője BÁRDOSI JÁNOS és NÓGRÁDI GÉZA néprajzos múzeológus. Munkatársaik POMOGYI JÓZSEF általános iskolai, valamint VÖRÖS OTTÓ gimnáziumi tanár, DALA JÓZSEF járási tanácselnökhelyettes, LAKY REZSŐ népművelési felügyelő: E három megyében a gyűjtéseket az MTA Nyelvtudományi Intézete vezeti. Szabolcs-Szatmár megyében a debreceni egyetem, illetőleg a nyíregyházi főiskola magyar nyelvészeti tanszéke (SEBESTYÉN ÁRPÁD, MEZŐ ANDRÁS és BACHÁT LÁSZLÓ) irányítja a gyűjtéseket. E megyei munkálatokat éveken át célhittel támogatta az Akadémia.

2. Mivel a gyűjtés szinte megyénként más és más szervezési formákban, a helyi és a személyi adottságok figyelembevételével történik, kívánatosnak látszott, hogy a megyei gyűjtések szervezőit és irányítóit tanácskozásra összehívjuk, a tapasztalatokat kicseréljük, másfelől, hogy a munka közben felmerülő problémákat közösen megtárgyaljuk. Ezért az MTA Nyelvtudományi Intézete és Somogy megye Tanácsa Balatonbogláron, 1967. július 17-én és 18-án munkaértekezletet tartott. Meghívtuk erre a baráti tanácskozásra a gyűjtésben érdekelt megyéken kívül a munkába még be nem kapcsolódott megyék művelődésügyi osztályainak képviselőit is és természetesen az egyetemek

és főiskolák érdekelt szakembereit. Felhívásunknak igen sokan tettek eleget. Népes és lelkes tanácskozás volt Bogláron, egyike az utóbbi évek legsikeresebb szakmai összejöveteleinek.

Az értekezletnek négy napirendi pontja volt egy-egy vitaindító beszámolóval: 1. a gyűjtés szervezési kérdései (VÁRKONYI IMRE); 2. a gyűjtés tudományos kérdései (VÉGH JÓZSEF); 3. az ellenőrzés (ÖRDÖG FERENC); 4. a szerkesztés, a kiadás, a mutató készítése (MARKÓ IMRE LEHEL). Az ismertetés kereteit szétfeszítené, ha a beszámolókat érdemükhöz megfelelő terjedelemben ismertetném. Csupán a szervezés kérdéseivel foglalkozom kissé bővebben. A többiek közül az értekezleten behatóbban vitatott vagy még ezután megoldásra váró kérdéseket ismertetem (utalok egyébként a gyűjtésre és szerkesztésre vonatkozóan a zalai könyv bevezetőjére; 1. továbbá VÉGH JÓZSEF A földrajzi nevek gyűjtésének tudományos problémái: NyTud. Ért. 58. sz. 381—5).

3. A gyűjtés szervezési kérdései.

VÁRKONYI IMRE előadta, hogyan szervezték meg a gyűjtést Somogy megyében. A zalai példa szerint Somogyban is járási felelősöket bíztak meg. A megyei irányító önmaga nem képes az egyes gyűjtőkkel foglalkozni. A nevek feljegyzését Somogy megyében is társadalmi munkában végzik, de azért gondoskodtak az igen jó munkát végzők valamelyes jutalmazásáról is. Úgy tervezték, hogy gyorsan végeztetik el a munkát, méghozzá a kiképző tanfolyamon jól felkészített tanárokkal. Azt remélték, hogy egy-egy jól kiképzett gyűjtő majd négy-öt községben elvégzi a munkát. De egy év múlva már új előkészítő tanfolyamot kellett tartani, a Somogy megyei községek határai nagyok. Az előkészítő tanfolyamon részt vett pedagógusok többnyire csak egy-egy faluban végezték el a gyűjtést. 1967-ben azután Győr-Sopron és Heves megye példájára munkába állították a gimnazistákat is. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy noha a megye megadja a legnagyobb támogatást, a gyűjtés lebonyolítására mégis legalább négy év szükséges. A gyűjtőkkel egyénileg kell foglalkozni, a munkára vállalkozót irányítani, nevelni kell. Noha a vezetés nem lehet türelmetlen a társadalmi munkában dolgozó önkéntes munkatársakkal szemben, mégis arra kell törekednünk, hogy a vállalások konkrétak és határidőhöz kötöttek legyenek. Azzal is számolnunk kell, hogy az önkéntesek munkája nem egyenlő értékű. Az igen gondos munkák mellett akadnak hiányosak, gyengébb minőségűek is. Ha e hibákat nem lehet az ellenőrzés során kijavítani, akkor a gyűjtést meg kell ismételni.

VÁRKONYI IMRE referátuma után az egyes megyék képviselői számoltak be a maguk szervezési tapasztalatairól. Néhányat itt is megemlítek.

NÉMETH IMRE, a Győr-Sopron megyei gyűjtés vezetője elmondta, hogy nem kezdtek hozzá egyszerre az egész megyében a munkához, hanem járasonként gyűjtöttek. Nem pedagógusokkal tervezték a munkát, hanem gimnazistákkal. Igen gondosan tanulmányozták a gyűjtés módszerét. Ennek helyi tudományos irányítására ügynevezett megyei bizottságot alakítottak. A mosonmagyaróvári Feketeerdőn e bizottság tagjai közös próbagyűjtést végeztek, ennek módszeres és szakmai tanulságait TIMAFFY LÁSZLÓ és NÉMETH IMRE cikk alakjában is feldolgozta (Nyr. XCII, 90—102). Kérdőíveiket a zalai minta nyomán állították össze. Újtásuk, hogy minden gyűjtéshez egy ügynevezett falu tartozik. Erre írja fel a gyűjtő a községnév hol? honnan? hová? határozóragos és -i melléknévképzős alakjait, továbbá az adatközlők nevét. — Azt is figyelembe veszik, hogy mennyi lehet egy községben a névminimum. Győr-Sopron megyében egy-egy kis községben kb. 60—80. Beszámolt NÉMETH IMRE arról is, hogy a megyei Tanács kezdetben fenntartással szemlélte munkájukat, a sikerek és eredmények nyomán azonban most már a legnagyobb segítséget élvezik.

BÁRDOSI JÁNOS a Vas megyei tapasztalatokról tájékoztatott. A földrajzi nevek gyűjtését itt egybekapcsolták a történeti mondák feljegyzésével. Különös gondjuk van

arra is, hogy a nemzetiségi községekben olyan munkatárs végezze el a gyűjtést, aki érti és beszéli a nemzetiség nyelvét.

MEZŐ ANDRÁS és BACHÁT LÁSZLÓ a nyíregyházi főiskola eljárását ismertette. Ők a gyűjtésben nemcsak hallgatóikat foglalkoztatják, hanem a főiskoláról az iskolába kikerült tanárokat is. A községi tanácsok támogatásának megnyeréséért „lélektani hadviselés”-t folytatnak. A nyíregyházi főiskola és a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszéke a hallgatók gyűjtésében magasabb követelményeket állapít meg, mint a többi megyében folyó földrajzinév-gyűjtésnél általában (l. erről lejjebb).

HADNAGY LÁSZLÓ megyei honismereti referens a Veszprém megyei szervezési módokat ismertette. A megyei Tanács elnökségével ugyan nem sikerült nagy gyűjtőtervüket elfogadtatniuk, de minden honismereti szakkör egyik feladata a földrajzi nevek összeírása is. Így tehát, bár lassúbb ütemben, ők is dolgoznak. Jelenleg 27 községben folyik gyűjtőmunka.

4. A gyűjtés tudományos kérdései.

Az igen élénk és tanulságos vita központjában a gyűjtés igényességének kérdése állott, illetőleg hogy az igényesség és a követelmények megállapításánál meddig mehetünk el nem szakképzett, a gyűjtőmunkával még nem ismerős önkéntes munkatársak, gimnazisták foglalkoztatása esetén.

SEBESTYÉN ÁRPÁD elismerve a zalai gyűjtés nagy érdemeit, bizonyos kétségeit is kifejezte. Szerinte a földrajzi nevek gyűjtése nem könnyű feladat. Felmerülhet a kérdés, hogy ne csak szakemberek, továbbá az egyetemi és főiskolai oktatók szoros felügyelete és irányítása alatt dolgozó hallgatók végezzék-e a gyűjtést. Vajjon a gimnazisták alkalmasak-e a módszertani követelmények megtartására, a filológiai pontosságra, főleg pedig felírják-e a teljes névanyagot. Véleménye szerint a földrajzi név-gyűjtésben nem elegendő a ma élő anyag feljegyzése, hanem a történeti forrásokban, térképeken levő régi anyag összegyűjtése is szükséges.

INCZEFI GÉZA kívánatosnak tartaná a gyűjtésben annak a jelölését is, hogy egy név milyen nagy területre terjed ki. Nyilakkal vagy a határvonalak jelzésével kívánja ezt megoldani.

MORVAY PÉTER minél nagyobb néprajzi anyag feljegyzését tartja szükségesnek. A nevekekkel kapcsolatban — véleménye szerint — a gazdálkodásra és a birtokviszonyokra vonatkozó adatokat is fel kell jegyezni. Nem tartja kielégítőnek azt a módot, hogy a zalai kiadványban a gyűjtők az adatközlők folklórközléseit nem szó szerint írták fel, hanem saját fogalmazásukban. Összekapcsolná továbbá a gyűjtést régészeti terepjárással. Szükségesnek tartja a kisebb dűlőutak, vizek pontos térképezését is. Végszül ajánlaná, hogy a Széchenyi Könyvtárban őrzött PESTY FRIGYES-féle múlt századbéli kéziratos gyűjtést ki kellene céduláztatni és a gyűjtők kezébe adni.

A vita után egyöntetű nézet alakult ki az értekezleten a földrajzi nevek gyűjtésével szemben támasztott igények és követelmények tekintetében. A zalai módszerrel többet lehet nyújtani, de az ott megtartott követelményekből nem lehet engedni. Örömmel vesszük, ha a gyűjtők több folklórközlést, több gazdaságtörténeti anyagot rögzítenek. De nem volna helyes, ha az igényeket annyira magasan szabnánk meg, hogy e munkát csak a kiválasztottak szűk köre tudná végezni, mert ezzel a jövődó gyűjtések sikerét veszélyeztetnénk, vagy évtizedekre elnyújtánánk. Törekednünk kell az adatok lokalizálására, de e téren bármilyen körültekintéssel végezzük is el a munkánkat, mindig csak megközelítő pontosságú munkát végzünk. Ezért egyelőre fenntartással fogadjuk egyes megyék azon törekvéseit, hogy a nevek területi határait nyilazással vagy más módon igyekeznek pontosabbá tenni.

A nevek mennyisége elsősorú kérdés. Ha a gyűjtő nagyon kevés nevet írt fel, valószínűleg felületesen végezte a munkáját, nem járta be adatközlőjével a határt. Ha a

névanyag kevés, a gyűjtést megismételtük, kiegészítettük. Ezt csináltuk egyes Zala megyei községekben is. „Az a benyomásunk mégis, hogy a Zala megyei gyűjtés — a nevek számát illetően — nemigen marad el a szakemberek gyűjtése mögött.” (I. m. 16.)

Az értekezők résztvevői helyesnek tartják, hogy egyetemi és főiskolai hallgatók, néprajzi kutatók, szakemberek nagyobb követelményeket támasztanak magukkal szemben. Ámde tekintve a feladatok nagyságát és súlyosságát, nem mondhatunk le a kevésbé tájékozott alkalmi gyűjtők, gimnazisták segítségéről sem. Az utóbbi esetben, főleg a gimnáziumokban és technikumokban a munkát irányító tanár felkészültsége, erkölcsi komolysága a gyűjtések biztosítója. Még a szakemberek végezte gyűjtéseket is ellenőrizni kell. Sokkal inkább a földrajzi nevek feljegyzését végző alkalmi gyűjtők munkáját. Gondos és szakszerű ellenőrzés után (előbb íróasztal mellett, majd a terepen) az önkéntesek gyűjtése is használható lesz. Az értekezők úgy látta, hogy a történeti névanyag összeírását egyelőre mellőzhetjük. Ámde ha egyetemi és főiskolai hallgatók XVIII. század végi vagy XIX. századi történeti neveket (régí kataszteri térképekről vagy más történeti forrásokból) előkeresnek, különösen ha e neveket lokalizálják is, ezzel igen hasznos munkát végeznek. Egyetemi vagy főiskolai tanári szakdolgozatokban az anyaggyűjtésen kívül egy kis összehasonlító és tipológiai feldolgozás is szerepelhet. De semmiképpen sem tartjuk helyesnek, ha e tanári szakdolgozatok etimológiák gyártásával, település- és népiségtörténettel óhajtanak foglalkozni. Véleményünk szerint igen jó úton járnak az egri tanárképző főiskola hallgatói (pl. Némethné Bognár Erzsébet, Takács Erzsébet).

A *Budába*, *Bügbe* szokatlan szerkezetű földrajzi nevek kérdése is többször szóba került. SEBESTYÉN ÁRPÁDNak az a gyanúja, hogy az ilyen nevek vagy az adatközlő vagy a gyűjtő hibája, esetleg gondatlansága miatt jutottak be a gyűjteménybe. Nem valószínű szerinte, hogy a *Budába* alak mellett van *Budábába* határozóragos alak is. ÖRDÖG FERENC szerint a *Budába* alak a nagykanizsai járásban való Surd községben nyelvi tény, nem hiba, ő maga többször is ellenőrizte. De ugyanebben a községben a *Budába* alakon kívül, amely gödröt jelöl, és fák is vannak rajta, van *Kutyába* név is, egy gödröt jelölő. VÉGH JÓZSEF úgy látja, hogy a határozóragos szerkezetű földrajzi nevek, bár nagyon kevés számban fordulnak elő, nem tévedések. Ezt igazolják a többszöri ellenőrzések is. A *Budába* alakot többféleképpen lehet magyarázni. Lehet, hogy e név egy *Hosszabb* szó szerkezetből rövidült. A zalai gyűjteményben Surd községben a 86-os számú *Budába* név mellett a térképen 90-es szám alatt szerepel a *Budaji gödör* is (gödör, fák vannak rajta). Ámde az is lehet, és ez a valószínűbb, hogy a *Budába*, *Bügbe* nevek csak ilyen ragos alakokban élnek, ragtalan alakjuk nincs is. Tehát ha megkérdezi a gyűjtő a területet, hogy mi a neve, azt mondja az adatközlő, hogy *Budába*; ha kérdezzük, hogy hova megyünk, akkor is azt feleli, hogy *Budába*. (Az értekezők után kérésre ÖRDÖG FERENC Surdon újból ellenőrizte a *Budába* alakot. A hol? hová? kérdésre felelő határozóragos alak *Budába*, a honnan? kérdésre felelő ragos alak nem használatos.) PAPP LÁSZLÓ idézi például Hosszúpályiból a *Hétfücjánál*, a *Szöjllőűskert háta megett* helyjelöléseket, de Hosszúpályiban még nincs *Hétfücfa* és *Szöjllőűskert* tulajdonnév (Sztórtáni tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest., 1966. 65). A körülöttünk élő népek nyelvhasználatában az ilyen ragos alakok egészen gyakoriak. A zalai kötetben a horvát nyelvű községek anyagában sok ilyen nevet találunk, pl. *Zá kastélom* (203/38). A németben is gyakori az ilyen névtípus: *Am Graben*. A határozóragos szerkezetű nevek kérdésénél vö. még SZABÓ T. ATTILA: MNyj. VII, 3—21.

Megfontolandó volna KIRÁLY LAJOS javaslata, hogy az összes egyelemű nevek (tehát nemcsak a most tárgyalt típusét) hol?, honnan?, hová? határozóragos alakjait meg kellene kérdezni, amennyiben ez nem jelentene sok többletet a munkában.

A földrajzi tulajdonnevek és köznevek átmeneti kategóriájának kérdése szintén

szóba került. Különösen fontosnak tartanánk továbbá egy-egy tájegységben, járásban az összes földrajzi köznevek pontos fogalmi tisztázását is.

5. A gyűjtött anyag ellenőrzése.

Az ellenőrzésnek két sarkkérdése van: a nevek pontos alakjának a megállapítása az egyik, a helyezkötés a másik. A terepen való ellenőrzés a falu értelmes öregeinek a segítségével történik. ÖRDÖG FERENC ismertette azt a módszert, ahogy ő, MARKÓ IMRE és KERECSENYI EDIT a terepen való ellenőrzést végezték. Legelőször a község nevét, határozóragos alakjait mondatták el. Az ellenőrzést és a lokalizálást is belterületen kezdték. Fontos gondja az ellenőrzésnek, hogy a nevek köznyelvi elemei a helyi nyelvjárást tükrözzék. Előfordulhat az ellenkezője is, tudniillik a köznévi elem nem tükrözi a helyi nyelvjárást, de ilyen esetekben több adatközlő újabb meg újabb bevonásával kell a társadalmi érvényű névalakot és esetleges változatait feljegyezni.

Vitát indított ÖRDÖG FERENCnek az a megjegyzése, hogy a gyűjtők és ellenőrzők az adatközlőket faggatva vigyázzanak arra, hogy erőszakkal „ne verjék ki” az adatközlőkből a neveket, vagyis ne gyártsanak vagy ne gyártassanak nem létező neveket. Ő ugyanis azt tapasztalta Zalában, hogy a dülútaknak, különösen a kisebbeknek nincs mindig nevük. Ezt megerősítette VÁRKONYI IMRE is somogyi tapasztalataival. BACHÁT LÁSZLÓ viszont azt állítja, hogy a dülútaknak mindig van nevük. A nézeteltérés és az eltérő tapasztalat nyilván onnan származik, hogy az ország nyugati és keleti szélein más és más a valóságos nyelvi helyzet. Egyelőre általános érvényű tételeket e téren kimondani nem lehet.

6. A szerkesztés, a kiadás kérdése; a mutató készítése.

MARKÓ IMRE a bevezető referátumban elmondta, hogy milyen hosszú az út a gyűjtéstől a kiadásig. BÁRCZI GÉZA a zalai kötet TIT-ben tartott ankétja alkalmával megjegyezte, hogy az összegyűjtött földrajzi névanyag forradalmasítja majd a névtudományt. Ámde az anyagot rendezni, fésülni, szerkeszteni kell, nem lehet ömlesztve adni. MARKÓ IMRE és ÖRDÖG FERENC a szerkesztés és a kiadás kérdésében is sok jó gyakorlati tanácsot mondott el a gyűjtést most kezdő vagy végző megyei felelősöknek. A nevek sorszáma például sokat változik gyűjtés közben, a nevek lokalizálása alkalmával, továbbá az ellenőrzés során. Menet közben sokat kell rádirozni, de arra törekedjünk, hogy a kiadásra érett tiszta kézíraton a térképen levő számozás pontosan egyezzek meg az adattári anyaggal. Ha a térképről klisé készül, akkor már nem lehet sem szedés, sem korrektúrázás, sem nyomás közben javítani a sorszámozáson. Már csak ezért is kívánatos a kiadás és szerkesztés munkáját lassabban végezni, mint ahogyan azt Zalában csináltuk.

Nem tudjuk még, hogy az ezután összegyűjtött névanyag mikor és hogyan kerül kiadásra, ámde az a határozott álláspontunk, hogy a gyűjtés igazában akkor végződik be, ha az anyagot ellenőrizték, kiadásra előkészítették, vagyis megszerkesztették.

A mutató készítése rendkívül fárasztó feladat. Az ezután készülő gyűjtéseknél már az ellenőrzés során el kell készíteni a mutató számára a névanyag kicédelését két példányban. Egy példány a térkép sorszáma szerinti rendben marad, a második ábécé-rendbe kerül. Az ellenőrző és a szerkesztő munkáját nagyon megkönnyíti, ha a sorszám szerinti és az ábécé-rendbe rakott mutató megvan. Erre a tapasztalatra PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF jött rá a zalai kötet szerkesztése során. Mutató hiányában néha becses írákat töltöttünk el egy-egy adat megkeresésével, illetőleg visszakeresésével.

7. Egyéb kérdések.

Az értekezlet résztvevői kívánták, hogy a földrajzi nevek gyűjtése egységes, központi irányítással történjék. Úgy gondolják, hogy erre a Nyelvtudományi Intézetet hivatott. Az intézet vegye számba más tudományágak igényeit és kívánságait, de böies

mérséklettel döntsön a követelmények megállapításában. Az értekezlet résztvevői azonban nemcsak a központi intézkedést, felügyeletet, ellenőrzést tartották szükségesnek, hanem azt is, hogy a gyűjtésre vállalkozott vagy ezután bekapcsolódó megyei, járási szervek, a gyűjtések felelős irányítói is kövessék a központ tanácsait.

Kívánatos volna továbbá, hogy az egyetemeken és főiskolákon elkészített földrajzi név-gyűjtést tartalmazó tanári szakdolgozatokról katalógus készüljön. Ennek az összeállítását a Nyelvtudományi Intézet vállalta is.

8. E helyen is hálással megköszönjük az értekezlet házigazdájának, Somogy megye Tanácsának, elsősorban DR. VÁRKONYI IMRE megyei tanácselnök-helyettesnek, hogy a tanácskozáshoz megfelelő kellemes munkafeltételeket és baráti légkört teremtett.

Az értekezletről beszámolt a sajtó, a rádió Esti Krónikája és az Iskolai-TV is.

VÉGH JÓZSEF

Adatok a *kabala* 'kanca' elterjedéséhez a székely nyelvjárásban

1. A régi nyelvből (NySz., OklSz.), a székely régiségből (BOGÁTS DÉNES, Háromszéki Oklevél-Szójegyzék 63), valamint a köz- és irodalmi nyelvből (CzF., BALASSA, ÉrtSz.) egyaránt adatolható *kabala* 'kanca' szó nyelvjárási elterjedéséről viszonylag keveset tudunk. A MTsz. szerint a székely nyelvjárásban fordul elő, az itt olvasható „Székelyföld, Háromszék m., Udvarhely m.” helymegjelölés azonban korántsem nyújt elegendő támpontot annak a megállapításához, hogy e, napjainkban a székelyben is elavulóban levő szó (I. MOÓR ELEMÉR: MNy. L, 68) a nyelvjárás milyen részlegeiben él. Mivel a készülő Székely Nyelvjárási Atlasz (I. GÁLFFY—MÁRTON: A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. TársTudSor. I. 1—2. sz. 253—79 + 12 térképmelléklet) kérdőíve a *kanca* szót is tartalmazza, s mert a gyűjtést 1967 nyarán sikerült befejeznünk, a kérdés megvilágítása a rendelkezésünkre álló gazdag anyag alapján, ha nem is teljes, mégis eléggé megbízható pontossággal elvégezhető.

2. A minden székely településre, városokra és falvakra egyaránt kiterjedő gyűjtés amellettszól, hogy 'Stute' jelentésben a címben szereplő szó a háromszéki, csíki, gyergyói és udvarhelyszéki tájszólásban¹ önállóan csak szórványosan fordul elő; adatközlőink rendszerint a *kanca* szó szinonimájaként említették. A gyűjtés során felszínre került adatok egyébként ezek:

A) Háromszéki tájszólás: *kabala* Kézdiszentlélek | *kanca*: *kabala* Hilib | másutt mindenütt *kanca* és alakváltozatai.

B) Csíki és gyergyói tájszólás: *kanca*: (*kabala*) Csíkpálfalva | *kanca*: (*kabala*) Gyergyóhodos | *kanca*: (*kabala*) Csíkszentmiklós | *kanca*: (*kabala*) Gyergyóalfalu | *kanca*: (*kabala*) Csíksomlyó, Csíkszorosó, Csíkszentmihály | *kanca*: (*kabala*) Gyergyóújfalu | *kanca*: (*kabala*) Csíkdánfalva | *kanca*: (*kabala*) Csíkelde | *kabala*: *kanca* Fitód | (*kabala*) *kanca* Gyergyóditró.

C) Udvarhelyszéki tájszólás: *kabala* Csöb | *kabala* Kápolnásfalu, Vlahica | *kabala* Patakfalva | *kabala* Kőrispatak | *kabala*: *kanca* Derzs | *kabala*: *kanca* Felsőboldogfalva | (*kabala*): *kanca* Bögz | *kabala*: *kanca* Bethlenfalva | *kabala*: *kanca* Homoródkeményfalva | *kanca*: *kabala* Méréfalva | *kanca*: *kabala* Oroszhegy, Malomfalva, Bikafalva, Ábrámfalva, Firtosvárnya, Miklósfalva, Béta, Kiszgalambfalva, Szentmihály, Magyarós | *kanca*: (*kabala*) Felsősfalva, Atyha, Kecsed, Ülke, Hodgya | *kanca*: *kabala* Nagykadács, Agyagfalva, Szentlászló | *kanca*: (*kabala*) Farkaslaka, Fancsal, Székely-

¹ A székely nyelvjárás maroszekéi részlegét BALOGH DEZSŐ és TEISZLER PÁL tanulmányozta (I. tőlük: Mutatvány a Felsőmaros menti Tájnyelvi Atlaszból: Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Philologia 1963. Fasciculus I. 103—6 + 25 térkép-melléklet).

szenttamás, Kányád | *kanca*: *kabala* Erdőszentgyörgy | *kanca*: (*kabala*) Kénos, *kanca*: (*kabala*) Küküllőkeménfalva | *kanca*: (*kabala*) Bogárfalva, Szentkirály | *kanca*: (*kabala*) Borsod | a többi kutatóponton *kanca* és alakváltozatai.¹

3. Az adatok felsorolásából és helyhez való rögzítéséből látható, hogy a székely nyelvjárás fenti alegységei közül a tanulmányozott szó a háromszéki tájszólásban van meg a legkisebb mértékben (2 ponton mintegy 100-ból), valamint több adatunk van rá Csíkból (8 pontról mintegy 50-ből) és Gyergyóból (4 pontról mintegy 27-ből), ugyanakkor az udvarhelyszéki tájszólás mintegy 100 pontja közül 39-en fordul elő. Azaz: a mintegy 270–280 tőlünk tanulmányozott helység közül adatközlőink 53-ban minősítették élő nyelvi elemnek a szót, ami a települések mintegy 1/5-ét teszi ki.

Nem érdektelen megjegyeznünk azt sem, hogy önállóan mindössze 1 háromszéki és 5 udvarhelyszéki ponton jegyeztük le a szót, a hátralevő 47 ponton a *kanca* szinonimájaként, dublettjeként. Adatközlőink felvilágosítása szerint a szó számos helységben csak az idősebb nemzedék nyelvhasználatában él, a beszélők többsége a *kanca* szót használja. Ez a helyzet a háromszéki 2 kutatópont közül egyen, a 8 csíki kutatópont közül 7-en, mind a négy gyergyói helységben. Ugyanakkor az udvarhelyszéki 39 helység közül mindössze 15-ön minősítették adatközlőink a *kabala*-t elavuló szónak, a többi ponton vagy egymaga szolgál a szóban forgó állat megnevezésére (6 pont), vagy a *kanca* teljes értékű szinonimájaként használatos.

Mivel a szó előfordulása szórványos, elterjedési területének körvonalazása, izoglosszájának megállapítása még az udvarhelyszéki tájszólásban is nehéz. Egy-két észrevételt azonban ezzel a kérdéssel kapcsolatban is tehetünk. Így nem véletlen, hogy a székely nyelvjárás háromszéki részlegében éppen a 2 említett ponton él még a *kabala* szó. Kézdiszentlélek és közvetlen környéke (Kézdikővár, Szarazpatak, Kiskászon) köztudomásúlag e nyelvjárási alakulat legarchaikusabb alegysége, mint ahogy ilyenek a kézdi tájszólásrész hegyaljai falvai (Kézdimartonos, Ozsdola, Hilib stb.) is.² A csíki tájszólás alegységei közül mindössze 1 adatunk van a szóra az alsíki tájszólásrészből (Fitód), a többi 7 adat Felcsíkból való, mégpedig Felcsík alsó részéből. Meglátásunk szerint a Csíkszeredától közvetlenül északra fekvő falvak szintén archaikusabb jellegűek, mivel Csík kisebb települései közé tartoznak, s nem is fekszenek a fő útvonalak mentén. Az említett 4 gyergyói falu közül Ditró és Gyergyóhodos tartozik a nyelvi szempontból archaikusabb települések közé. Feltűnő ugyanakkor, hogy a szintén archaikus nyelvjárású Gyergyóremetéről, melynek nyelvjárását e nagy település négy részlegében is tanulmányoztuk, nincs adatunk a szóra.

Az udvarhelyszéki tájszólásban a csak *kabala* adattal képviselt 5 falu meglehetősen távol esik egymástól. Vlahica és Kápolnásfalu a tájszólás havasalji részlegének 2 peremfekvésű, mindjárt a Hargita lábánál fekvő települése, Kőrispatak és Csőb a nyelvjárási alakulat északnyugati—nyugati szegélyén található, Patakfalva pedig Székelyudvarhelytől délnyugati irányban. Ugyanakkor a *kanca*: *kabala* párhuzamos előfordulása viszonylag jól körülhatárolható: e falvak — kevés kivétellel — mind a Nagyhomoród és a Fehérnyikó közt fekszenek, beleértve természetesen a Nagyüküllő völgyét is. E meglehetősen nagy területen, melyen nem egy faluban találkoztunk a *kanca* önálló előfordulásával is, mindössze a Sóvidék két települése, Atyha és Felsősfalva esik kívül.

4. A *kabala* jelentése a felsorolt pontokon mindenütt 'Stüte', az udvarhelyszéki tájszólás 2 pontján, Küküllőkeménfalván és Vlahicán azonban adatközlőink arról

¹ Itt jegyezzük meg, hogy a háromszéki és udvarhelyszéki tájszólásból származó adatok egy részét a gyűjtésben, illetőleg a kiegészítő és ellenőrző gyűjtésben részt vett munkatársaink: BALOGH DEZSŐ, MURÁDIN LÁSZLÓ, TEISZLER PÁL, VÁMSZER MÁRTA, VÖÖ ISTVÁN és ZOLTÁN ILDIKÓ jegyezték le.

² A háromszéki tájszólás e két alegységéről l. GÁLFFY MÓZES: Pais-Eml. 448–50.

tájékoztattak, hogy a szó inkább a sovány, leromlott anyaló megnevezésére szolgál.¹ Mivel a helyszíni gyűjtés során a kérdést minden esetben a kanca nevének megtudakolása céljából tettük föl, s a választ, lett légyen az akár *kanca*, akár *kabala*, akár *kanca*: *kabala*, minden megjegyzés nélkül jegyeztük le, s mindössze akkor kértünk kiegészítő, elsősorban az adatok szociális értékére vonatkozó magyarázatot, ha az adatközlő mindkét szót adta meg kérdésünkre válaszként; nem lehetetlen, hogy 'kivénhett, leromlott anyaló' jelentésben más, a mi felsorolásunkban nem szereplő helységekből is él még a *kabala* szó.

Befejezőként mindössze annyit jegyzünk meg, hogy 'ekecsúsztató' jelentésben az *ekekabala*: *kabala* az egész székely nyelvjárásban ismert, azonban — főleg a mezőgazdaság gépesítése következtében — az eszközt már alig használják, ami a szó feledésbe merülését fogja maga után vonni.

MÁRTON GYULA

SZEMLE

A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig*

7. A következő tanulmányok a permi-magyar érintkezések problémájával foglalkoznak. — LAKÓ GYÖRGY „Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok” című tanulmányában (NyK. LXIV, 56—70; ALingu. XII, 225—46; AUFA. XVII, 9—26) szembeszáll azzal a nézettel, amely szerint a magyar és a permi nyelvekben található *b*, *d* szókezdetek közös eredetű finnugor kori zöngésülés nyomait őrzik. Érvei a következők: Mindenekelőtt furcsának találja, hogy a tendencia csak a *p* és *t* hangokat érintette, a *k*-t ellenben nem. Az ide tartozó etimológiák tüzetes vizsgálata után kimutatja, hogy ezek jó része bizonytalan, sőt részben téves is. Azok a szavak, amelyeknek elfogadható etimológiájuk van, nem olyanok, hogy jelentésüknél fogva bizonyosan szókészletünk legrégebb rétegébe sorolhatnánk őket, nincs közöttük névmás, számnév, rokonságnév vagy testrésznév. A magyar és a permi nyelvek *b*, *d*, *g* kezdetű szavainak nincs valamennyi finnugor nyelvre kiterjedő etimológiájuk. Kifogásolja, hogy olyan *b*, *d* kezdetű magyar szavakra is szokás hivatkozni, amelyeknek a permi nyelvekben egyáltalán nincs megfelelőjük, vagy pedig az éppen zöngétlen hangot mutat szó kezdetén. Végül egyes tények arra mutatnak, hogy a permi nyelvek külön életében, illetőleg az őpermi nyelvben nagyobb mértékben kell számolnunk másodlagos zöngésüléssel. LAKÓ véleménye szerint a finnugor eredetű magyar szavakban megállapítható szókezdő zöngésülés a magyar nyelv külön életében ment végbe, s különböző, jól magyarázható okokban leli eredetét. Így a szóbelseji denasalizációval kapcsolatos zöngésülési tendencia zöngésülést eredményezhetett egyes szavak szókezdő helyzetben levő, eredetileg zöngétlen mássalhangzóiban is: így a *dug*, *domb* s talán a *bog*, *dagad* és *döy* szavainkban. A másik csoportban a szókezdő zöngésülést a szóbelseji *l*, *r* indukálja. (Ezzel kapcsolatban vö. SULÁN: MNy. LVII, 305.) Ami a zöngésülés idejét illeti, LAKÓ hangsúlyozza, hogy egyiket sem tartja finnugor korinak, a *t* > *d* nyugodtan tehető akár a honfoglalást követő időszakra is. A *p* > *b* változást mutató szavak zöngésülését az őstörök, illetőleg a velünk érintkező csuvasos nyelveknek azzal a sajátosságával hozza összefüggésbe, hogy e nyelvekben szókezdő helyzetben csak három zárhang volt ismeretes: *b*, *k* és *t*. A magyarságba olvadt török nyelvet beszélő csoportok tehát a szókezdő finnugor *p* hangokat *b*-vel helyettesítették. Finnugor (ugor) eredetű, eredetileg *p* kezdetű szavaink-

¹ E megfigyelésünket JÓZSEF MAGDA kápolnásfalusi, V. éves magyar szakos hallgató, volt szíves a helyszínen ellenőrizni.

* L. MNy. LXIV, 364—72.

nak tehát így is keletkezhettek szókezdő *b*-vel hangzó változatai. Ezek közül néhány a kérdéses nyelvjárásban hosszú ideig megmaradhatott, sőt — miután bolgár-török jövevényszavaink révén a szókezdő *b* rövidesen közönséges hang lett a magyarban — idővel a magyar köznyelvbe is bekerülhetett. — A permi—magyar nyelvi érintkezést illetően hasonló állásponton van E. ITKONEN is (FUFA. XXXII, 67—96; XXXIII, 74—81), s HAJDÚ PÉTER szerint is vitatható, hogy az ugor—permi kapcsolatok lehettek-e annyira mélyek, hogy egyező nyelvfejlődési mozzanatok okozzanak (Finnugor népek és nyelvek. Bp., 1962. 80). — RÉDEI KÁROLY „Vannak-e az előmagyar—permi érintkezésnek nyelvi nyomai” című tanulmányában (NyK. LXVI, 253—61) az eddigi véleményeket ismerteti, majd saját felfogását fejt ki. Szerinte a magyar nyelvben nincsenek permies vonások. A szókezdő zárhangok zöngésülése mind a magyarban, mind a permiben a szóbelseji zöngés hangok hatására következett be, de egymástól teljesen függetlenül. A nasalis + zárhang, illetőleg affrikáta csoportok egyszerűsödése a permiben az első és a második szótag között úgy ment végbe, hogy először a denasalizáció, majd a zöngésülés következett be. A denasalizáció kezdetét nem tudjuk pontosan, a folyamat a legősibb iráni jövevényszavak átvétele utáni századokban (i. e. első évezred első századai) indulhatott meg, s már az őpermi korszak végére lezárult. Minthogy a magyarban csak két-három permi jövevényszó van, ebből arra következtet, hogy kapcsolatunk a permiekkal igen laza lehetett, a hatás nem eredményezhetett közös hangtani változásokat. A közösnek látszó alaktani elemek is csupán véletlen egyezések. — Kétkelkedik a magyar nyelv permies vonásaiban KNEZSA is (NyK. LX, 479). — A. KÖVESI MAGDA (MNy. IX, 57—69 és Vir. 1963: 239—51) nem tartja véletlen egyezéseknek vagy párhuzamos nyelvi fejlődéseknek a permi és magyar denasalizációt. A denasalizáció ugyan más finnugor és nem finnugor nyelvekben is jelentkezik, de nem úgy, mint a magyarban és a permiben, ahol minden nasalis kapcsolatra kiterjedő és minden fonetikai helyzetben bekövetkező tendenciaszerű változásról van szó. Szerinte a magyar és permi denasalizációs folyamat megindulása az i. e. VIII. század körüli időkre tehető. A tendencia központja a permiektől lakott terület lehetett, és onnan terjedt át az ugor csoport ama szállásterületére, ahol a magyarok elődei laktak. A folyamat lezáródása az i. u. VII—VIII. századra eshetett, az említett népek külön életének kezdeti szakaszaira. — PAIS DEZSŐ már említett tanulmányában, melyben a *ser* ~ *šor* hangrendkülönbsöztetéséről ír, úgy nyilatkozik, hogy a mélyhangú ágazat a magyarban és a permiben jelentkezik, „ami a magyar—permi nyelvviszony szempontjából ismét latra vetendő körülmény” (NyudÉrt. 30. sz. 83). „Reg” című tanulmányában pedig úgy látja, hogy a *rě[ɛ]k* ~ *rě[ɛ]g* töváltakozás a finnugor *k*-nak a permies nyelvjárásokkal rokonítható megmaradásának, valamint magyar nyelvi zöngésülésnek a következménye (MNy. LIV, 182).

Az egész problémakört, beleértve a finnugor szókezdő *ks* kettős magyar megfelelését is, BÁRCZI GÉZA (MNy LXIII, 8—14) vizsgálja újra. VÉRTES EDIT tanulmányával kapcsolatban kifejti, hogy a hangutánzás, hangfestés nem akadályozza meg feltétlenül a hangváltozást. Például *jakad* igénk minden bizonnyal egy **pskks*-féle finnugor hangutánzó alakra megy vissza. Másrészt pedig a *kűszik* ige egyáltalán nem minden kétségen felül kifejező-hangulatfestő keletkezésű. De ha az volna is, kifejező jellegét a szabályos *k > χ* változás nem gyengítette, hanem erősítette volna. Végeredményben BÁRCZI nem lát kellő bizonyítékot arra, hogy a *kűszik*, *kum*, *kajla*, *kopik* és családja, valamint a *kovál* és *kupa* s esetleg a *kíván* ~ *hív* finnugor származtatásában kétkeljük. Ebben az esetben pedig tökéletesen elég bizonyítékunk van arra nézve, hogy a szókezdő velaris **k* az általánostól eltérően akár visszaütéssel, akár nyelvjárási különfejlődéssel meg is maradhat. — LAKÓNAK a szókezdő zárhangok magyar nyelvi zöngésülésével foglalkozó tanulmányát mindenekelőtt módszertani szempontból bírálja. A tendenciák általános érvényessége egyáltalában nem kötelező, például a szókezdő zárhangok spirantizálódása is

csak két hangra, a p -re és a k egy részére vonatkozott, a t -re egyáltalán nem. BÁRCZI véleménye szerint nem szükségszerű, hogy éppen a szókincs legősibb rétegét érintse a zöngésülés, de a *bőr* és *bél* testrésznevek, valamint a névmásból keletkezett $-d$ személyrag arányosan elegendő bizonyítékot nyújtanak egy ilyen kis hatókörű tendencia számára. BÁRCZI természetesnek találja, hogy ha az előpermiben és előmagyarban az egymás mellett élés idején egy szókezdő zárhangok zöngésülésére irányuló közös tendencia keletkezett, amely azonban nem tudott kiteljesedni, s később regresszív erők ezekben a nyelvjárásokban is visszaállították az eredeti formát, akkor nem pontosan azonos szavakban győzedelmeskedik a zöngés változat mind a permi, mind a magyar nyelvben. BÁRCZI is elfogadja viszont, hogy a szókezdő zöngésülés a szóbelseji zöngések hasonító hatására indult meg, de szerinte ez később kiterjedt olyan esetekre is, ahol nem lehet egy másik zöngés hasonító hatására gondolni. A kronológiával kapcsolatban BÁRCZI kifejti, hogy a tendencia csakis finnugor kori lehet. Semmiképpen sem tehető az ősmagyar korra, hiszen a $p > b$ változásnak meg kellett előznie a $p > f$ spirantizálódást, ez pedig megelőzte a $k > \chi$ változást, amely pedig föltétlenül lezárult a török hatás fénykorára (vö. *karó*, *kapu*, *korom* stb.). A $p > f$ tehát az ősmagyar kor legelső századaiban ment végbe, a $p > b$ pedig ennél jóval régebben, a finnugor alapnyelv korában, s vele párhuzamos volt a $t > d$ is. Végül BÁRCZI nem hiszi, hogy a $p > b$ elterjedésében a török hatásnak is része lehetett, nehezen elképzelhetőnek tartja, hogy ilyen régi időkben már ilyen erős török hatásról, illetőleg kétnyelvűségről lehessen szó.

MIKOLA TIBOR a palato-velaris mássalhangzók ősmagyar kori velarizáló hatásával foglalkozik (NéprNyud. VIII, 23—31). Több etimológiát sorol fel, amelyekben a magyarban velaris hang felel meg rokon nyelvi palatalis magánhangzónak (*ragad*, *tajték*, *faj*, *dagad* stb.) A velarizálódást $*k$, $*\eta$ idézte elő, mégpedig MIKOLA feltevése szerint ($*\eta$, $*\epsilon\gamma >$) $*e\eta$, $*e\gamma > *o\eta$, $*o\gamma > a\gamma$, \acute{a} , \acute{o}) hangfejlődésen keresztül. Ennek értelmében véleménye szerint már az ősmagyar korban lehetett olyan periódus, amikor a magyar nyelv ismerte az \acute{o} hangot.

RÉDEI KÁROLY a palatalis mássalhangzók ősmagyar kori palatalizáló hatását vizsgálja (NyudÉrt. 58. sz. 167—71). A *hëgy*, *here*, *hölgy*, *hős*, *mese*, *rés*, *tögy*, *vejsze*, *vessző* és *völgy* szavakkal (amelyekben alapnyelvi velaris magánhangzó volt) igazolja, hogy az ősmagyar korban a szó velaris magánhangzója a szomszédságában előforduló palatalis mássalhangzó hatására palatalizálódott. A változás lefolyását az ősmagyarra, a *hëgy*, *here*, *hölgy*, *hős* szók tanúsága alapján a szókezdő $*k > *\chi (> h)$ változás lezajlása utáni időszakra helyezi.

BERRÁR JOLÁN (StudSl. XII, 53—7) felteszi, hogy ha nem is fonémaként, de emfaticus variánsként vagy hangutánzó, hangfestő, illetőleg gyermeknyelvi szavak elemeként a *ty* már a rokon népekkel való együttlés idején meglehetősen legalább néhány nyelvjárásban.

8. Részben az ősmagyar korra nyúlnak vissza, de lényegében már az ómagyar korra vonatkoznak a tövégi vokálisokkal foglalkozó dolgozatok. Előzményül KÁLMÁN BÉLA (NyK. LX, 409—13) tanulmányát ismertetem, aki a finnugor szóvégi magánhangzók történetéről ír, s a következőket állapítja meg: A finnugor alapnyelvben a szavak általában rövid magánhangzóra végződtek. E nyelvek külön életében nagyon különböző időben és mértékben megindult a tövégi magánhangzók lekopása, majd teljes eltűnése. Ez a folyamat nagyon kevésbé érintette a finnt és a lappot, de igen tekintélyes méreteket öltött a többi finnugor nyelvben. A lekopásban a ritmikus okok jelentékeny szerepet játszottak. Így a finnben csak a harmadik szótagban tűnt el a tövégi rövid magánhangzó, az észtnben a sorvadás csak hosszú magánhangzó vagy zárt szótag után következett be. A tövégi magánhangzó nyílt és rövid magánhangzós szótag után megmaradt. A magyarban ilyenkor is lekopott, de a *tő* rövid magánhangzója rendszerint megnyúlt

A nagyon nyílt és hangzós *a*, *ü* általában megmarad a szó végén. Ha el is éri a redukciónak egy részét, akkor is előbb zártabbá válik vagy labializálódik, és így elveszti hangzóságának egy részét. A tövégi magánhangzók lekopása, amely legalábbis szórványosan minden finnugor nyelvben előfordul, megerősíti azt a tételt, hogy a finnugor alapnyelvben a hangszóló mindig az első szótagon volt.

D. BARTHA KATALIN kandidátusi disszertációja (NytudÉrt. 42. sz.) foglalkozik a tövégi magánhangzók történetével a XVI. század közepéig. Munkája ugyan első sorban a tőtípusokhoz, illetőleg a formánsokhoz rendeli a tövégi vokálisokat, tárgyalásuk tehát alaktani jellegű, mégis tesz olyan megállapításokat is, amelyek hangtörténeti szempontból is módosítják az eddigi nézeteket. Így azt a körülményt, hogy a *β* és *γ* után igen hamar eltűntek a tövégi vokálisok, azzal indokolja, hogy ezek labialis jellegű mássalhangzók lévén, az utánuk levő magánhangzó labializálódását elősegítették, s ezzel gyorsították a sorvadás folyamatát (10). Elfogadva azt a megállapítást, hogy a finnugor alapnyelvben első szótag utáni helyzetben csak nyílt *a*, *e* és középzárt *ë* állhatott (vö. ERKKI ITKONEN: Vir. 1957: 10) azt állapítja meg, hogy az ósmagyar korban a tövégi zárt magánhangzók vagy analogikus zártabbá válással alakultak a finnugor eredetű névszókban s ősi jövevényszavakban, amelyekben eredeti nyíltabb formák alakultak zárttá a szóvégi sorvadók hatására, — vagy fiatalabb jövevényszavainkban, melyek az átadó nyelvből mássalhangzós szóvéget hoztak magukkal, analogikusan vettek föl zárt tövégi magánhangzókat. A további fejlődés a következő: az ősi nyíltságot őrző névszók véghangzója nagy többségében ellenállt a zárt szóvégi sorvadók indukáló hatásának, és az ómagyar korra nyílt formában őrződött meg, s ezek a véghangzók napjainkig megtartották eredeti nyíltságukat (bár egyes területeken szórványosan ellentétes változások is bekövetkeztek). Az ósmagyar kori középzárt véghangzóink jelentős hányada áldozatul esett a zárt szóvégi sorvadóktól indukált zárttá válásnak, kisebb csoportjuk megmaradt eredeti középzárt minőségben. Néhány esetben ezek a fonémák napjainkig változatlanul megmaradtak. Jelentős hányadukban azonban végbement a nyíltabbá válás. A középzárt palatalis hangrendű szavakban labializálódás is bekövetkezhetett. Az egészen zárt minőségű hangzók csaknem kivétel nélkül labializálódtak. További alakulásuk az egy fokkal nyíltabbá válás. D. BARTHA felfigyel egy rendellenességre is: a palatalis hangrendű névszók zárt véghangzója az ómagyar kor első szakaszában általában *ü*, ez kitart a XIV. század elejéig vagy közepéig. Ezután azonban nyíltabb változatként nem *ö*, hanem *ë* jelentkezik. Magyarázatát abban látja, hogy illabialis nyelvjárásainkban az addig is megvolt illabialis változatok kerekednek felül. (33—4.) — SIMA FERENC úgy látja a dolgot, hogy illabialis nyelvjárásaink nem voltak képesek az *ö* befogadására, mert hiányzott hangrendszerükből ez a fonéma, helyette iktatták be az *e* hangot (uo. 34).

KUBÍNYI LÁSZLÓ a tövégi vokálisok lekopását tágabb összefüggéseiben vizsgálja (MNy. LIV, 213—32). Abból a tényből kiindulva, hogy a hangváltozások nem a szóban, hanem a szólam dinamikus egységében mennek végbe, összefüggést talál a nyílt szótagi magánhangzó kiesése és a véghangzók eltűnése között. Közös ok: a magyar hangsúlyviszonyok; közös zsákmanó: ugyanaz a magánhangzó esetleg mindkét veszedelemnek ki lehetett téve; azonos hatás: a pótlónyílás.

PAPP ISTVÁN két tanulmányban foglalkozik a tövégi rövid magánhangzók kérdésével. „Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben” című dolgozatában (NytudÉrt. 40. sz. 288—95) összefoglalja az ómagyar kori sorvadó hangokról szóló eddigi felfogásokat, majd megállapítja, hogy „sorvadó” magánhangzókat sem az élő magyar köznyelv, sem nyelvjárásaink hangszerkezete nem tartalmaz, s bár fonetikailag lehetséges, s a legkülönbözőbb nyelvekben van is, a magyar nyelv hangszerkezetének alapvető törvényeivel nem fér össze a sorvadás jelensége. A régi *hodu* tehát nem *hod^u* fokon keresztül nyerte mai alakját, hanem a *hodu* és a *hod* (*had*) egymás mellett élő variáns lehetett már a Tiha-

nyi Alapítólevél korában. — Másik tanulmányában (MNY. LIX, 393–408) is arra figyelmeztet, hogy mindig a teljes értékű véghangzóval bíró szóalak adta át a helyét a véghangzótlan változatnak. Az eltűnést pedig rendszerint a hasonló hangalakú, de funkcióval bíró alakpárok okozták. A *Küvesdi* típusú helynevekben a *küvesdi* melléknévvel szemben érezték az *i* funkciótlanságát, s ennek eltűnésével a melléknévi alak egyértelművé válhatott. A szláv *kolbásza*, *lapáta* típusú szavakban a birtokos személyragnak érzett *a* elemet választották le a töről. A *nézi*, *kezi*, *emberi* típusú *i* utótagú diftongusból keletkezett formánsok ugyancsak egybeestek a tövéghangzóval, ezek eltűnése tehát veszedelmes funkciózavart szüntetett meg. A *falu* szóban viszont azért maradt meg a szóvégi magánhangzó, mert itt az eltűnés okozott volna hármashomonimiát ('Wand', 'Dorf', 'fressen'). — PAPP ISTVÁN a zobori oklevelek *e* jelöléseit sem tekinti a sorvadás bizonyítékainak, szerinte itt nyíltabbá válás történhetett. A szóvégi *e* KNEIENZA szerint is lehetett ejtett hang, erre mutat néhány, a románba *e* szóvéggel átkerült magyar szó (NyK. LX, 483).

BALÁZS JÁNOS (ÁltNyT. 5. sz. 7–39) PAPP ISTVÁNHOZ hasonlóan látja a tövéghangzók alakulását, illetőleg a csonka *tő* analogikus elvonását. Véleménye szerint az *úrva*, *fecske* stb. típusú szavak végén a mássalhangzó-torlódást elkerülendő megőrződött a tövégi vokális. Egyébként a tövégi magánhangzók eltűnését a következőképp írja le: az ősmagyar kori nyílt vagy középzárt véghangzók mellé zártabbá válással az őmagyar korban egy-egy fokkal zártabb minőségű ejtési variánsok is csatlakozhattak. E kombinatorikus variánsok létrejöttét a véghangzó előtti hang minősége indukálhatta. Az *i*, valamint *u*, *ü* elemmé zsugorodott toldalékok előbb diftongussá forrtak össze a véghangzóval, majd hosszú magánhangzóvá alakultak. Ily módon sor kerülhetett a csonka *tő* elvonására. Ugyanerre adhatott alkalmat a névszói *-uk*, *-ük* (> *-ok*, *-ök*) majd az *-unk*, *-ünk* (> *-onk*, *-önk*) toldalékok létrejötte is. A csonka *tövek* felhasználására akkor került sor, amikor a véghangzót is magába olvasztó *á*, *é* és *i*, majd később az *ú* és *ű* megrövidült. Az *a*, *e*, *ë* és *i* egybeesett az ugyanilyen véghangzóval, s ez funkciózavart idézett elő. Ennek elhárítása vagy a már létrejött csonka *tövek* bevezetésével, vagy egy fokkal zártabbá válással történhetett. Ezek után a porondon maradt *i*, *u*, *ü* elvonására az *-uk*, *-ük*, *-unk*, *-ünk*, az *-ú*, *-ű* képző, illetőleg az *-i* birtokjel és *-i* képző adtak indítékot.

E tanulmányokkal ellentétben három cikk foglalkozik a *falu* szó végén levő magánhangzó problémájával. TÖRÖK GÁBOR (MNY. LIV, 140) a diftongusos előzményt 1704-ből való adatokkal támogatja: *Falo*, *Faloyul*. — KNEIENZA a MÉSZÖLY—PAPP-féle nézetre három pontban reagál: 1. Igaz, hogy hangátvetéses *palsys* alak nem mutatható ki, de ugyanilyen alak megvan a *toll* szó esetében. Másrészt a *falu* rokon nyelvi megfelelői alapján egyébként is *fall* vagy *fál* volna várható (vö. *mál*, *váll*, *toll*, *mell*). 2. Azok a XIII. század első feléből előforduló *u*-val írt adatok, melyekre MÉSZÖLY hivatkozik, jórészt hamisított oklevelekből valók. 3. Azzal sem lehet érvelni, hogy a *falu* ~ *falva* változás nem fordul elő a régiségben, hiszen a *kapu*, *saru* szavaknak egyáltalában nincsen *v*-s tövük, jöhetnek ezekben a diftongusos eredet kétségtelen (MNY. LX, 468–70). — KÁZMÉR MIKLÓS (NyudÉrt. 58. sz. 121–5) a *falu* utótagú helynevek teljes anyagán végzett vizsgálatai alapján megállapítja, hogy a *falva* változat legkorábban a XVII. században bukkan fel, addig csak *v*-s változatú adatok vannak. Így az újabban keletkezett *falva* nem megőrzött régiség, hanem egy nyelvjárásainkban nem ritka hangváltozás (például *pitar* > *pitar* stb.) eredménye. A *falnagy* és *Folwoyne* adatok olyan korból valók, amelyben *ú*-juk már megrövidülhetett és kieshetett. Végül a közszói *falu* ~ *falvak* váltakozás késői jelentkezését azzal magyarázza, hogy a *Pálfalva* típusú helységnevekben kialakult birtokos személyragos forma elszigetelődött a *falu* közszótól, s csak a XIX. században kapcsolták a kettőt újra össze.

9. A rövid magánhangzók őmagyar kori történetével kapcsolatban KNEIENZA arra figyelmeztet (NyK. LX, 484), hogy alaposabban kell foglalkoznunk a zártabbá válás

kérdésével is. Az ómagyar korban a hangsúlytalan szótagok magánhangzói, főleg a három és több szótagú szavak második szótagjában, nem fejlődtek azonosan a hangsúlyos helyzetben álló szótagok magánhangzójával. A nyíltabbá válás előtt ezekben a szótagokban egy zártabbá válási tendencia érvényesülhetett: szl. *brana* > m. *borona*, szl. *slanina* > m. *szalonna* stb. Ide tartoznak talán azok az esetek is, amikor idegen nyelvi *o*-nak az ómagyarban *u* megfelelőse van: tör. *bor* > ómagy. *bur* > ma: *bor*; szl. *postavъ* > ómagy. *pusztou* > ma: *posztó*.

IMRE SAMU több tanulmányban foglalkozik az *ë* > *e* nyíltabbá válással. A Bécsi és a Münchener Kódexben a szóvégi *ë* > *e* változást vizsgálja (MNy. LVI, 156–66). Adataiból kiderül, hogy a Bécsi Kódex 2. kezének anyagában a szóvégi *ë* > *e* nyíltabbá válás nem történt meg, az 1. kéz anyagában viszont *e* tendencia erősen előrehaladott állapotban van. A Münchener Kódex 1. kezének nyelvjárása a hangsúlytalan helyzetű nyíltabbá válást éppen a folyamat kellős közepében levőnek mutatja. Hangsúlyos helyzetben a nyíltabbá válás csak kis százalékban következett be. Az adatok bizonyíthatóan a másolók nyelvjárását tükrözik. Végeredményben tehát megállapítható, hogy a szóvégi *ë* > *e* nyíltabbá válás — legalábbis a nyelvterület egy részén — a XV. század közepén még folyamatban volt. — Modern nyelvi anyag, a Nyelvatlasz adatai felől közeledve a kérdéshez, a tendencia időpontját illetően hasonló eredményre jut (MNy. VIII, 11–27). A dunántúli *kezë* ~ *füllö* típus és az *ö* hangszínét vizsgálva megállapítja, hogy a nyitódó kettőshangzók kialakulása és az *ë* > *e* nyíltabbá válás nagyjából egy időre, a XV. század második és a XVI. század első felére tehető, azaz a kettő között bizonyos történeti-időbeli összefüggés van. Az is kiderül, hogy ezeknek az izoglosszáknak a kialakulásában bizonyos földrajzi-történeti-településtörténeti tényezők is közrejátszottak. A két mai izoglossza a XV. századi Zala—Somogy megye határán, illetőleg a XVI. századi török megszállta terület határán húzódik. — „A magyar huszita helyesírás néhány kérdése” című tanulmányában (NytudÉrt. 43. sz.) IMRE a Bécsi Kódex *e*-jelöléseit vizsgálva nemcsak helyesírási, hanem hangtörténeti szempontból is fontos tanulságokra bukkan. Megállapítja, hogy az *e* : *é* jel használatát (mindkettő az *ë* vagy *é* fonéma jele) részben bizonyos paleográfiai gyakorlat, de másrészt bizonyos nyelvi okok befolyásolják. Az *é* jellel a kódex írója akkor jelölte az *ë* és az *é* fonémát, ha azoknak az illető morfémában *ö-ző*, illetőleg *í-ző* variánsa is volt. Az *e* jelet pedig azokban a morfémákban használta, amelyekben ilyen változat nem élt. A továbbiakban azt is kimutatja, hogy a kódexekben megfigyelhető *ë* > *e* nyíltabbá válásban a hangkörnyezetnek jelentős szerepe volt: a tőben levő *ë* konzerválta a hangot, az *e* elősegítette a változást.

Többen foglalkoztak az ómagyar kori nyílt *ę* (*e*, *ä*)-féle hangokkal. KUBINYI (MNy. LVI, 247–8) nemcsak a görög szórványok *a*-val jelölt *e* hangjait, hanem a XII. századi oklevelekben és a XVI. századi levelekben előforduló bizonyos *a* jelöléseket is a nyílt *e* hang írott jeleinek tart. — SZABÓ T. ATTILA (MNy. LVIII, 10–20) is ómagyar, illetőleg ómagyar kori hangnak tartja a nyílt *ä* hangot. Olyan magyar—román megfelelésekkel deal, amelyekben mai magyar *e*-nek a románban *a* (*ä*) felel meg (*Erdély* ~ román *Ardeal*, *egres* ~ román *agris* stb.), azt bizonyítja, hogy az *ä* hang a keleti nyelvjárásokban továbbra is megmaradt; ezekben az esetekben ugyanis a román szókezdet csakis egy *ä* : *a* hanghelyettesítéssel magyarázható. — MURÁDIN LÁSZLÓ (MNy. LX, 376–79) véleménye szerint is az *ę* ~ *ä* hang már az *ös*-, illetőleg ómagyar korban néhány nyelvjárástípus kétféle *e* hangjának etimologikus megkülönböztetésén alapszik. Semmi okunk sincs feltenni, hogy ez a hang eltűnt, majd egyes nyelvjárásokban új elemként jelentkezett volna.

10. A labializáció problémakörével is több tanulmány foglalkozik. TÖRÖK GÁBOR összeállításából az derül ki, hogy a hangsúlyos *i* > *ü* és *a* > *o* változások esetében nagy valószínűséggel, az *o* > *u* változásnál pedig feltehetően, továbbá bizonyos megőrződé-

ses zárt *o*-zó és zárt *u*-zó alakokban a szomszédos labialis mássalhangzók hatásával számolhatunk (MNy. LV, 49–55).

BERRÁR JOLÁN az *üdd* ~ *ideje* típust vizsgálva (MNy. LVII, 31–9) beszél arról, hogy egyes nyelvterületeken a szóvégi hosszú labialis magánhangzó hátraható hasonlóan labializálta az első szótag vokálisát. E hatás a XVI. század előtt csak szórványosan érvényesülhetett, a XVI. század folyamán megy végbe a labializálódás, de nem minden nyelvjárásban.

ABAFFY ERZSÉBET a Sopron megyei labializációról (MNy. LVIII, 20–7) megállapítja, hogy a Rábaközben jelentkező *i* > *ü*, illetőleg *ë* > *ö* elválasztandó a LOSONCZI-féle labializációtól, minthogy ezek hangsúlyos szótagban és függő változásként jelentkeznek először, majd később alakulnak spontán tendenciává.

KISS JENŐ (MNy. LXIII, 370–2) CSÁNKI helynévanyaga alapján vizsgálja az *l*-lel kapcsolatos *ö*-zés XIV–XV. századi állapotát, s arra az eredményre jut, hogy csak a nyugat-dunántúli helynevekben van ilyen labializáció. Az adatokban mutatkozó ingadozás azt mutatja, hogy egészen a XVII. század elejéig folyik a harc az eredeti *ë*-zõ és az újabb *ö*-zõ formák között.

VÉRTES O. ANDRÁS (MNy. LVIII, 208–9) arra hívja fel a figyelmet, hogy az ómagyar kori *ï* > *i* változás, valamint a nyíltabbá válás és a labializáció a magánhangzók kvalitásában is módosulást okoztak, minthogy fonetikailag kimutatható, hogy a palatalis magánhangzók időtartama valamivel hosszabb velaris párjukénál, az alacsonyabb nyelvállásúaké a zártabbakénál s a labialisaké az illabialisakénál.

A két nyílt szótagos tendenciát — mint láttuk — már KUBINYI (MNy. LIV, 213–32) is kapcsolatba hozza a tővégi magánhangzók eltűnésével. BALÁZS JÁNOS (Nyttud-Ért. 58. sz. 70–4) a jelenséget az ómagyar korra vetíti vissza. Szerinte a tővégi magánhangzók kiesése eredményezte a formáns előtti magánhangzó eltűnését, a két nyílt szótagos tendencia tehát nem ok, hanem következmény volt.

II. Ómagyar kori hosszú magánhangzóink kérdésével KNEZSA foglalkozik (NyK. LXV, 77–101, LXVI, 59–65), amikor szláv jövevényszavaink magánhangzó-quantitását vizsgálja, s arra a kérdésre keres választ, vajon szláv jövevényszavaink magánhangzó-quantitása az átadó szláv nyelvből öröklődött-e át, vagy belső magyar nyelvi fejlemény. A szláv nyelvek, valamint az indoeurópai összehasonlító kutatások alapján visszakövetkeztet az ósszláv hangsúly-, intonáció- és kvantitásviszonyokra, s megállapítja, hogy a magyar hosszúság az *a* és az *ë* esetében általában a szláv nyelvi hosszúság helyén áll, s csak viszonylag kevésszer találunk hosszút szláv nyelvi rövidség helyén. Végül is arra az eredményre jut, hogy a magyar kvantitás, mint rendszer, a szláv jövevényszavak átvételének idején már teljes mértékben ki volt alakulva, bár nyúlások később is bekövetkezettek. Arra a kérdésre, hogy mikor keletkezhetett ez a rendszer, iráni és török jövevényszavaink alapján úgy válaszol, hogy már a török érintkezés idején megvolt, sőt STEINITZRE hivatkozva azt is lehetségesnek tartja, hogy ez a kvantitás már az ugor korban jellemezte hangrendszerünket. Másik cikkében kiterjeszti az előbbi vizsgálatot a szláv *i*, *y* és *u* hangokra, s kimutatja, hogy a szláv kvantitáskülönbségek ezekben az esetekben magyar kvalitáskülönbségekben mutatkoznak. Míg ugyanis a szláv rövid hangok egy fokkal nyíltabbá váltak: *ë*-vé és *o*-vá, a hosszúak megmaradtak zártaknak.

Azokat a *tort*-, *tert*- típusba tartozó szláv jövevényszavakat, amelyekben a várható hosszú magánhangzó helyett a magyarban rövidet találunk, MOÓR ELEMÉR (NyK. LXVI, 43–57) egy újonnan felfedezett hangtani törvényszerűséggel magyarázza, a hangbetoldásos rövidüléssel. Ez ellenkező előjelű a hangkieséses pótlónyúlással (szláv *brāna* > m. *borona*, szláv *brāzda* > m. *borozda*, szláv *grāble* > m. *gereblye* stb.). Ez a jelenség vonatkozik mindazokra a szláv, illetőleg német jövevényszavakra, amelyeknél eredetileg hosszú magánhangzó volt a tőszótagban, és az ejtéskönnyítő hangbetoldás körül-

belül 1300-ig következett be. — Másik tanulmányában (NyK. LXVII, 33—9) azt fejtegeti, hogy a korai Árpád-korban a hosszú magánhangzók az időtartam tekintetében hosszabbak voltak, mint manapság, amennyiben geminálnak mondható magánhangzók lehettek (*ii, uu, üü* stb.). Ezekből még az Árpád-kor folyamán egyszerű hosszú hangok fejlődtek: *ā, ē, ī, ū*. E hosszú hangok közül az *ī* és az *ū* az *i > ě* és az *u > o* hangváltozások befejezte után, vagyis körülbelül 1300 után megrövidültek. Ez a fejlődés valószínűleg a Dunántúlról indult el, s szerinte a szlovén—magyar kétnyelvűség korában előállt beszédtempó-gyorsulásnak a következménye.

12. Az ómagyar kori záródó diftongusok továbbélésének, illetőleg korai és általános monoftongizálódásának problematikáját vizsgálja SULÁN BÉLA (NyK. LXIV, 209—21). A különböző szláv nyelvekből összegyűjti azokat a magyar jövevényszavakat, amelyekben a mai magyar *ó* szóvégnék *ov, ol* vágy *o* felel meg. HADROVICS LÁSZLÓ a szerb-horvátban talált ilyen megfelelések egy részében a régi magyar *ou* diftongusok átvételét látja. Minthogy ő azt tartja, hogy a magyarban ezek a kettőshangzók mind monoftongizálódtak, a későbbi jövevényszavak *ov*, illetőleg *o* végződését a szerb-horvát nyelv belső fejlődésével indokolja (Neki problemi mađarskih elementa u srpskohrvatskom jeziku: Beogradski međunarodni slavistički sastanak. Beograd, 1957. 503—10). SULÁN azonban ilyen megfeleléseket a magyar nyelvterülettel érintkező különböző szláv nyelvekből kimutat, ahol a szerb-horváthoz hasonló belső fejlődés nem jöhet számításba. Ő a magyar diftongus megfelelést látja a szláv *ov* szóvégekben: ezek ugyanis épp olyan helyeken találhatók, amely területek szomszédságában a magyarban mindmáig záródó kettőshangzókat ejtenek. SULÁN ennek alapján felteszi, hogy az ómagyar kori záródó kettőshangzók a nyelvterület jó részén folyamatosan megmaradtak.

13. Az ómagyar kori mássalhangzórendszerrel kapcsolatban MOÓR egyik dolgozatában (NyK. LX, 119—26) finnugor oldalról azt állítja, hogy a *l* hang sem a korai magyarban, vagyis a török—magyar érintkezések idején, sem pedig a honfoglalás korában nem volt meg nyelvünkben. Szerinte az eredeti fgr. *l*-ek már az ősgugorban sem éltek ilyen alakban, ezeknek a magyarban *l*, majd *l > ł* a megfelelése; a másodlagosan keletkezett ugor kori *l*-ekből viszont *gy* és *j* lett. Az *l* honfoglalás kori hiányát Zemplén névvel bizonyítja, mely szláv *l*-et hozott volna, s ennek a felvidéki palócos nyelvjárásban meg is kellett volna maradnia, ezzel szemben mindmáig *l*-lel hangzik. Szerinte a szláv *l*-et eleinte hanghelyettesítéssel vettük át, s csak a XI. század vége felé honosodott meg e hang nyelvünkben.

A *t, d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációiról ír KNIEZSA (MNY. LVIII, 305—12). A XIV. század végéig összegyűjtött adatokból megállapítja, hogy a *t* és *d* hangok *j* hatására történt palatalizációja nem egyszerre és nem egyformán következett be. A) csoportba sorolja a felszólító mód *j*-je előtti palatalizációt, melyekben az *szj, zj, sj* kapcsolatok kivételével (amelyek még nem asszimilálódtak), mindenütt a maival azonos a helyzet (*ss, ccs, ggy, nny* és *lly*). Ellenben ugyanezek a nyelvmélekek nem jelölnek sohasem geminátát a B) csoportba tartozó esetekben: a tárgyias és a birtokos személyragok *j*-je, az ómagyar *eu > ju* hangkapcsolat, a szláv *-zje, -zja* képzők s egyéb *j*-k előtt. (HB.: *oggun* — *Latiatuc*; KTsz.: *tamag* — KT.: *tudyuc*). A továbbiakban a *gy* hangszínel foglalkozik a románba került magyar és a magyarba került román jövevényszavak vallomása alapján, s úgy látja, hogy a *gy* hang a XV. század elejéig, sőt keleten a XV. század végéig *đž*-szerűen hangzott. Később a palatalizáltság erősödött, a spirans elem pedig gyengült.

IMRE A Debreceni Kódex fonetikus írásával foglalkozó cikkében (MNY. LV, 41—3) azt mutatja ki, hogy a XV—XVI. században a *d, l, n, t + j* összeolvadás eredménye nem volt kényszerűen és típusonként egyértelműen geminált hang, mint ma, — legalábbis nem az egész magyar nyelvterületen.

SULÁN a $t > d$ hangváltozásról ír (MNy. LVII, 303–5), s konstatálja, hogy — akár az indoeurópai nyelvekben — e zöngésülés nálunk is a likvidák (r, l), a j és m , esetleg más zöngések környezetében, illetőleg zöngés természetű hangokat tartalmazó szavak hangtestében függő, szórványos hangváltozásként megy végbe.

DEME LÁSZLÓ (NytudÉrt. 58. sz. 339–44) a régi l hang későbbi fejleményeiből visszakövetkeztetve, az l régi artikulációs sajátosságait úgy állapítja meg, hogy l hangunk — legalábbis a nyugatibb részeken, legalábbis egy bizonyos időben vagy ideig — zöngés tág középéréses ejtésű lehetett, s így a határhelyzetes tág középéréses hangokkal (γ, j, β) tartott rokonságot. Majd a határhelyzetes rendszer pusztulásával vált mai lateralis ejtésűvé. Ez a magyarázat módosítaná nemcsak az l vokalizálódásáról, hanem a palatalizálódásáról és a $v \sim l$ megfelelésekről alkotott felfogásunkat is.

KOVÁCS ISTVÁN (MNyj. VI, 32–43) az l kiesésének történetét vázolja fel a XVI. századig, majd nagy anyag alapján a XVI. században mutatja be. A XIV. századig az $l \sim \sigma$ változást így jellemzi: Az l -es alakok fölényben vannak, kivéve az *olc* \sim *óc* végű szláv helyneveket; egyébként minden megyében vannak l nélküli változatok. A *boldog* szavunk szinte valamennyi megyében l nélküli alakban fordul elő. A helynevekben szereplő *tölgy, völgy, föld, bölcs* szavak csak kivételesen bukkannak fel l nélkül. Kisebb mértékű az l kiesése Gömör, Bihar, Békés, Somogy, Vas és a keleti megyékben; a legerősebb Bács-Bodrog és Baranya megyében. Csak dentalis vagy dentipalatalis mássalhangzó előtt levő azonszótagú l esik ki, s főként *o*, ritkábban *e* vagy *ö* után, eltekintve a HB. *keassatuc* szavától. A XV. századi adatok a következőket mutatják: Növekedett az l nélküli alakváltozatok száma, különösen az *ö-ző* nyelvjárasterületen. Az *olc* \sim *óc* végű helynevekben állandósult az utóbbi változat. Az l kiesése valamivel gyakoribb Gömör, Arad, Csongrád, Temes, Vas és Szolnok megye területén is. A helynevek *völgye, föld* utótagjában csak elvétve esik ki az l . Alig van l nélküli alak Bihar, Békés és a tőlük keletre eső megyék területén. Szaporodik az *ö-ző* alakok azonszótagú l -jének kiesése.

SZABÓ T. ATTILA (MNy. LVI, 31–43; Nyr. LXXXV, 222–5) a magyar bilabialis zöngés spiráns (β) nyelvemlékes jelölésének, illetve jelületlenségének kérdésével foglalkozik. A *Tövis, Kövesd, Kovács* stb. típusú nevek nyelvtörténeti adataiban a v helyén mutatkozó hangjelölési bizonytalanságot úgy értelmezi, hogy ezekben az esetekben egy eredeti β hang bizonytalan jelölésével találkozunk. Ha a forrás szerzője észlelte a hangot, rendszerint a v korabeli jelét alkalmazta, ha nem hallotta, akkor nem írta ki. Az ingadozások tehát éppen a β meglétét igazolják.

VÉRTES O. ANDRÁS (MNy. LX, 471) a $ʒ$ affrikátára vonatkozó XVI. századi példákat XV. századiakkal előzi: *jegyjez* szavunkban jelzik a képzés helye tekintetében történő összeolvadást, illetőleg hasonulást. JókK.: *megyegijc zetteuolna, meg ijegijze* stb.

KNEZSA (MNy. LX, 310–4) a szóvégi mássalhangzó-torlódások feloldásával foglalkozik. Minthogy a magyarban a mássalhangzó + r, l, m, n, ny (illetőleg az $r + l, m, n, ny$ stb.) mássalhangzó-kapcsolatok szóvégen nem állhattak, ezeket mindig feloldották, de a feloldás módja nem minden időben azonos. A legrégebbi időkben a két mássalhangzó közé egy magánhangzót tettek: *jászol, kapor* stb. A XVII. század óta német szavak mássalhangzó + l, n kapcsolatát *li, nyi* oldja fel: *kugli, zoknyi* stb. De voltak más feloldási módok is, így a szó végére kerülő *a* és *ó*: *jászló, bikla, írha* stb.

K. KESZLER BORBÁLA (MNy. LXII, 36–46) a XIV. század vége előtt szókezdő mássalhangzó-torlódással nyelvünkbe került jövevényszavainknak azt a csoportját mutatja be, amelyben magánhangzó-előtéttel oldjuk fel a torlódást.

IMRE SAMU (MNy. LXII, 46–50) egy szokatlan hangátvetésről ír, amikor a *sturm* > *storm* > *ostrom* kialakulását a *strum* alak közbeiktatásával magyarázza.

JUHÁSZ JENŐ (MNy. LVI, 252) a v hangot inetimologikus, kiejtést nehezítő hangnak tartja *olvas, kedves, magvas, örvend, üdvözt, orvos* stb. szavainkban, ahol a két magán-

hangzó közötti mássalhangzó után jelentkező *v* a mondatban ritmikusabbá teszi szavainkat.

Egyre gyakrabban esik szó arról, hogy rendszerezni és magyarázni kellene a nyelvjárásokban található különféle mássalhangzó-váltakozásokat. PAIS (MNY. LXIII, 442–53) a *barabonca* ~ *barbonca* ~ *garabonca* ~ *garbonca*, valamint a *Brabant* névre visszavezethető magyar *brabant* ~ *drabant* > *darabant* > *darabont* ~ *grabant* > *garabant* ~ *garabont* váltakozásokat $b - b > g - b$, illetőleg $b - b > d - b$, másrészt $b - b > g - b$ elhasonulással magyarázza. A székelyföldi *gargoncás*, *gorgoncás* nyilván $g - b > g - g$ hasonulás eredménye. A palóc *verboncás* a *barboncás* ~ *borboncás* formából változott el $b - b > v - b$ elhasonulással, továbbá egy másik $o - o > \bar{e} - o$ magánhangzó-elhasonulással. A Gyöngyösi Sótártörödékbeli *görbönches* úgy jött létre, hogy *borboncás*-ból kiindulva történtek $b - b > g - b$ elhasonulás, $\bar{o} - o > \bar{e} - o$ elhasonulás, $\bar{e} - o - \bar{a} > \bar{e} - \bar{e} - \bar{e}$ hasonulás, majd $\bar{e} - \bar{e} > \bar{o} - \bar{o}$ labializáció.

„Pamlény: malom? — és az *mn* > *ml* hangváltozás” című cikkében (MNY. LXI, 455–8) PAIS a két orrhang közötti elhasonulást mutatja be, s számos példával szaporítja a jelenségre HORGERTŐL összegyűjtött adatokat. — További *ml* > *bl* változásról ír MIKESY (MNY. LXII, 227).

14. Nyelvenlékfeldolgozások, nyelvjárástörténeti munkák, illetőleg összefoglaló művek közül a következőkről kell beszélnünk, mint olyanokról, amelyek a XVI. századnál korábbi hangtörténeti problémákkal foglalkoznak.

A Marosvásárhelyi Sorok. Közzéteszi FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1957. 50 l. — IMRE SAMU, A Szabács Viadala. Bp., 1958. 332 l. A hangtani részt a 43–72. lapokon találjuk. — E. ABAFFY ERZSÉBET, Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965. 222 l. Könyve egy fejezetében diakrón hosszmetrszetben vázolja Sopron megye nyelvjárását, így a XVI. század előtti állapotot is (166–99).

Végül két összefoglalás született ebben az időszakban, mindkettő BÁRCZI GÉZA alkotása: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 462 l. 2. kiadás 1966. Ez az első olyan munka, amely a nagyközönség számára ad tudományos összefoglalást az egész magyar nyelv történetéről, s benne természetesen hangállományunk változásairól is. S teszi ezt oly módon, hogy ezek a történések mindig összefüggésben vannak — ha sokszor áttételekkel is — azokkal a gazdasági, társadalmi és művelődésbeli változásokkal, melyeken a magyar nép a finnugorságtól való elválás óta napjainkig átmert.

BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 600 l. A hangtörténeti rész BÁRCZI munkája (97–180). Tárgyalja hangrendszerünk változásait a finnugor kortól napjainkig. Foglalkozik egyes hangok elpusztulásával és újak keletkezésével, illetőleg idegenből való bekerülésével, s bemutatja azokat a tendenciákat, melyek hangállományunkban minőségi, illetőleg mennyiségi változásokat hoztak létre. A korszakhatárokon nyelvünket, illetőleg nyelvünk hangzását esztétikai szempontból is értékeli. A hangváltásokat és kronológiai rendjüket áttekinthető táblázatokban is összefoglalja.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A Besztercei Szójegyzék szlovák elemei?

1. Kegyelettel emlékezve Melich Jánosra, MATILDA HAYEKOVÁ „Doplňujúce poznámky k Besztercei Szójegyzék-u” („Kiegészítő megjegyzések a Besztercei Szójegyzékhez”) címmel cikket jelentetett meg (Jazykovedné štúdie IX, 115–35), amelyben arról tudósít bennünket, hogy a Szójegyzékben körülbelül 30 szlovák kifejezést fedezett föl. FINÁLY HENRIK kiadására és bevezető tanulmányára, valamint MELICH JÁNOS néhány publikációjára (MNY. XVII, 40–1, Nyr. XXII, 117–24, 173–82) támaszkodva

bemutatja a BesztSzj.-et a szlovák nyilvánosságnak. Eközben olyan következtetésekre jut, amelyek eléggé mehökkentők. MELICH észrevételét, amely szerint a Szójegyzék írója nem volt magyar anyanyelvű, HAYEKOVÁ a latin szavak között lelt *cibula*, *psi* és *Voda* szavak alapján azzal toldja meg, hogy a BesztSzj. írója a munka egész folyamán szlovákul gondolkozott (116). S mivel HAYEKOVÁ úgy véli, hogy mintegy 30 szlovák szót sikerült a Szójegyzékben találnia, ebből az következik, hogy nyelvemlékünk írója, „azaz társszerzője” (így) szlovák volt (116). Pontosabban szólva szlovák anyanyelvű diák volt, aki magyar tanárának diktandójára írta le a szótárt (135).

2. Mit lehet erre mondani? Mindenekelőtt azt, hogy MATILDA HAYEKOVÁ, sajnos, figyelemre sem méltatja mindazt, ami az említett dolgozatokon kívül a BesztSzj.-kel kapcsolatosan elhangzott. Nem törődik a magyar lexikológia megállapításaival, a magyar hang- és helyesírástörténet eredményeivel, sőt — mint alább látni fogjuk — nincs tekintettel a szlovák hangfejlődésre sem.

Ha valamivel jobban megismerkedik mondandója tárgyával, akkor megtudhatta volna, hogy a BesztSzj. nem önálló alkotás, hanem a Schlägli és a Soproni Szójegyzékek együtt egy közös eredetire megy vissza. Már TAGÁNYI KÁROLY (Századok 1893: 306—7) megállapította, hogy a BesztSzj. másolat, s a másoló aligha lehetett diák. Ismert tény az is, hogy a magyar és latin szövegben elkövetett sok hiba a többszörös másolás következménye (NyK. XXVIII, 359; ÓMOlv. 255). Az eredeti szójegyzék keletkezési idejéről és helyéről, a három ránk maradt másolat helyesírási sajátosságairól, a magyar jövevényszavak kérdéséről tájékozódva senki sem azonosíthatja magát HAYEKOVÁ álláspontjával. Ha a cikk szerzője csak belepillantott volna például az ÓMOlv. vonatkozó soraiba vagy KNEZSA ISTVÁN két alapvető munkájába (HírTört.; SzJsz.), akkor elkerülhette volna azt a megalapozatlan és erőszakolt bizonykodást, amit György mester érdekében kifejtett. Szlovák nyelvtörténettel foglalkozva magam is örömmel üdvözlök minden egyes adatot, amely a szlovák szókincs történetét gazdagítja, de csak abban az esetben, ha azok elfogadható és valós adatok. Ilyen szempontból sajnálattal kell megállapítanom, hogy a BesztSzj. anyaga alapján a szlovák szótörténet nem gyarapítható.

3. De egész röviden vizsgáljuk meg azokat a szavakat, melyeket HAYEKOVÁ szlováknak minősít. Tekintettel a fent vázoltakra, részletesebben csak néhány kifejezéssel foglalkozom. A legtöbb esetben csak utalok azokra a helyekre, amelyek alapján nyilvánvaló, hogy a kérdéses szó nem fogadható el Tótországi György öntevékeny bejegyzésének, illetőleg a BesztSzj. szlovák elemének. (Azt a sorrendet követem, ahogyan a szerző közli az úgynevezett szlovákizmusokat. A latin megfelelőeket elhagyom, de a kiadvány sorszámát zárójelben megadom).

vya (43.) — vö. KNEZSA, SzJsz. 541 és szlovén *úja* (PLETERŠNIK II, 715) | *polka* (48.) — vö. KNEZSA, SzJsz. 433 | *puzdra* (131.) — vö. KNEZSA, SzJsz. 451.

ptrosol (344.). — HAYEKOVÁ *ptrosol* formát közöl, s az szerinte nem más, mint a szlovák nyelvjárási *petržal* (117). Úgy gondolom, ezen meddő dolog vitázni, mivel a másoló a szót hibásan jegyezte le. Nem tudhatjuk, hogy tulajdonképpen milyen formában is akarta rögzíteni. Közismert, hogy a magyarban a *petrezselyem*-nek hányféle változata volt és van (l. csak az OklSz., a NySz. és a MTsz. adatait). Az *rs* hangkapcsolat feloldása mindenesetre magyar sajátosság, tehát legalább annyi okkal és joggal sorolható a *ptrosol* a magyar szókincsbe, mint a szlovákba.

cibula (413.). — A latin szavak között szerepel, megfelelője a magyar *vereshagyma*. HAYEKOVÁ siet megállapítani: a *cibula* egyik kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a „társszerző” a szójegyzék írása közben állandóan szlovákul gondolkozott (116). Hogy ez mennyire nem lehetett így, arra már rámutattam. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ez esetben is inkább a másoló pontatlanságáról kell beszélünk, semmint a szlovák *cubila*

tudatos alkalmazásáról. A SchlSzej. alapján ugyanis bizton állíthatjuk, hogy az eredetiben a latin szó *cibulus* volt, amelynek *-us* végződését a SchlSzej. másolója a szokásos módon rövidítette (l. SchlSzej. hasonmás 7. lap 3. sor). Ezzel szemben a BesztSzej. másolója a rövidítésre nem fordított figyelmet, így lett a feltehető latin *cibul9* alakból *cibula*. Megjegyzendő, hogy közvetlen ezután a *raphulanus* szót már rövidítve írja. A rövidítésekkel azonban általában gondatlanul bánik, amint ezt FINÁLYTól is tudjuk. Mindamellett nem lehetetlen, hogy a másolót befolyásolhatta e hiba elkövetésében a szláv (szlovák?, cseh?) *cibula* — *cibule* ismerete is.

verescapusta (415.), *feie capusta* (416.) — vö. KНИЕZSA, SzlJsz. 251.

koh (521.). — HAYEKOVÁ azt vallja, hogy a *koh* egyenlő a szlovák régi és népnyelvi *koch* '(nyitott) kémény' (KÁLAL; SISJ.) szóval. Ilyen jelentésben legkorábban COMENIUS-tudom idézni, aki az Orbis pictusban a *komín* 'kémény' szinonimájaként közli: 1685: „w komyne (*kochu*)” (Com: Orb. 13). A XVIII. század első felétől kezdve kimutatható 'olvasztókemence' értelemben is: 1752: *koch* 'kohó' (KIRÁLY PÉTER, A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953. 254); 1767 k.: *kowacky koch* 'ustrina' (StudSl. III, 90). HAYEKOVÁ nem veszi figyelembe a *-h* és a *-ch* közti különbséget és azzal sincs tisztában, hogy a magyarban egészen a XX. század elejéig közkeletű kifejezés volt a *koh* 'ustrina, conflatorium'. A BesztSzej.-en kívül a SchlSzej. is közli: *koh* (1063.), s a XVI. század végén már szólásban is jelentkezik (l. NySz.). E kifejezésre az adatok tömege idézhető (így OklSz., NySz., MTsz.), s nyilvánvaló, hogy a BesztSzej. *koh* 'conflatorium' szava a magyar szókincsbe tartozik. Eredete még nincs teljesen tisztázva, valószínűleg a középfelnémet *kuch(e)* a forrása (SzófSz.; LUMTZER—MELICH, DOLw. 151).

ausca (561.) — egyenlő a régi cseh *auzka*-val, vö. MNY. XVII, 40—1 | *zapona* (581.) — vö. KНИЕZSA, SzlJsz. 567 | *chepez* (607.), *chepez* (608.), *varoth chepez* (609.) — vö.: KНИЕZSA, HírTört. 90, SzlJsz. 126; TESz. | *scariath* (372., 373.) — vö.: SchlSzej. (1237.); OklSz. 849; SzófSz. | *stanith* (684.) — HAYEKOVÁNál tévesen *scamith* (i. m. 118) — vö.; SchlSzej. (1248.); OklSz. 416; LUMTZER—MELICH, DOLw. 141 | *patkolnya* (739.) — vö.: SchlSzej. (1303.); KНИЕZSA, SzlJsz. 404.

4. *čakan* (756.). — HAYEKOVÁ ezt is szlováknak minősíti (118). A kérdés azonban ezzel koránt sincs eldöntve, sőt, a kissé részletesebb vizsgálat éppen ellenkező eredményre vezet.

V. MACHEK (EtSICSÍ. 65), szerint a cseh *čakan* török eredetű, de ez az állítás csak féligazságként fogadható el. — A törökből való kiindulás helytálló, de — mint DÉCSY GYULA (Pais-Eml. 666) jelzi — a szó az egyes szláv nyelvekbe minden bizonnyal jóval a szláv nyelvi egység felbomlása után került be, mégpedig közvetlen vagy közvetett úton. S mivel a csehben a *čakan* — *čekan* szó a XVI. század előtt nem volt meg, DÉCSY (i. h. 667) meggyőző érveléssel mutat rá, hogy a szót a csehek csak a magyarból vehették át, továbbá a *čakan* jövevényszó a csehben a hazai eredetű *čakati* ~ *čekatí* 'várni' igéhez kapcsolódott, s ez adja magyarozatát a *čekan* alakváltozatnak. — Lényegében ugyanez érvenyes a lengyelre és a szlovákra is. A különbség főleg az, hogy a szlovákban a *čekat(i)* igealak nem annyira jellemző, ezért nem is segítette elő komolyan a *ča* > *če*-változást. Mindamellett a népnyelvben előfordul a *čekan* változat is (Slovenské Pohľady 24: 590; KÁLAL).

A *čekan* szót az ólengyel szótár, amely a XV. század végéig tartalmazza a nyelvemlékek anyagát, nem ismeri. Az első lengyel adat a *čekan*-ra a XVII. század első feléből LINDE szótárából idézhető, aki 'ein ungarischer Streitkolben' értelmezéssel közli a szót. S ahogy nem fogadtuk el fenntartás nélkül MACHEK álláspontját, éppúgy nem érthetünk egyet SŁAWSKIval sem, aki a lengyel *čekan* szót török jövevénynek tartja (Słownik etymologiczny języka polskiego. I. Kraków, 1952—6: 115). Mind a csehek, mind a lengyelek a XVI—XVII. század folyamán minden bizonnyal a magyarok révén ismerkedtek meg

a csákánnyal mint harci eszközzel, így tőlük vették át annak nevét is. Nyilván ilyen megfontolás alapján tárgyalja legújabban Z. KLEMENSIEWICZ a középlengyel korszak (a XVI. századtól a XVIII. századig) *czekan* ~ *czakan* szavát a magyar eredetű kifejezések között (Historia języka polskiego. II. Warszawa, 1965. 157).

A szlovák *čakan* szót VINCENT BLANÁR ugyancsak a törökkel hozza etimológiai kapcsolatba (Jyzakovedný časopis XIII, 77, 84), de (i. h. 87) helyesen jegyzi meg, hogy a nem korai török eredetű szlovák szavak nagy része a magyar közvetítésével került a szlovákba. — Nos, véleményem szerint ez volt a sorsa a *čakan* szónak is. A legkorábbi adatokat a *čakan*-ra ezidáig a XVII. század első feléből ismerjük, mégpedig: 1. 'egy fajta kőfejtő stb. szerszám; Picke, Keilhacke' és 2. 'fokos, buzogány; Streithammer, Streitkolbe' jelentésben. Így például 1. Lietava, 1621: „retezi syach 70, sekier No 14, motyk No 10, *czakanu* No 7” (A. KAVULJAK, Lietava. Podnik feudálneho systému. Martin, 1948: 168); Žilina, 1678: „Motyky 2, *čakan* 1, poveterniky 2.” (Historické štúdie III, 422); 1685: „és ki-váják (ássák) a' vágó-kapával, az érczgörngyöket, (bányászkat) — a kopagj *čakanem* hawýrskjm Rudu” (Com: Orb. 137); — 2. Nomenclator Pružinský (a XVII. század első fele): „clava = Čakan” (Sborník Matice slovenskej 15 : 161); 1642: „uderitý *czakanem*” (OL. Nádasdy család nádasdladányi lt. Ok. I, 333); „a witrhol Simarowý *czakan*” (i. m. i. h.); 1685: „Ostatne zbroge sau kopý, hallaparta, . . . *čakan* (bozegan) a ffúrka” (Com: Orb. 287). BERNOLÁKNÁL a *čakan* 'fejes bot, buzgány, buzogány, fokos'. JANCSOVICS már a *čekaňiľ* 'csákányoz' igét is közli, míg a vértesszöllősi szlovák nyelvjárásban a *čakanuval* formát használják: „Ale je ťaško *čakanuval* s tímto *čakanom*” (saját gyűjtés). A mai irodalmi szlovákban a *čakan* a. m. 'csákány' (SISJ.). E szóból képezett igét a szlovák nagyszótár nem ismer. Ami a szó előfordulását illeti, BLANÁR azon a véleményen van, hogy a 'harci szekerce' jelentésű szlovák *čakan* legkorábban a krasznahorkai uradalom 1570-ben kelt latin nyelvű urbáriumából idézhető (Jazykovedný časopis XIII, 84). A jelzett szövegrész a következő: „uxorem huius anno praesenti Turci cum sarculo *chakan* vocato graviter vulneraverunt” (R. MARSINA — M. KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. Bratislava, 1959. 245). De ez a feltevés nem állja meg e helyét. A Rozsnyó környéki településekre vonatkozó urbárium ugyanis legalább olyan mértékben kapcsolatba hozható a magyarral, mint a szlovákkal. A latin szövegben levő személynevek többsége magyar, s a *chakan* szón kívül még két olyan kifejezés is található benne, amely vitathatatlanul magyar: „Agnorum, cascorum, butiri, *boronze* nullus proventus” (247); „Molendinum parvum *Fellywl chapo* vocatum” (250). Ezzel szemben szlovák közszó egyszer sem fordul elő az urbáriumban. A *chakan* tehát inkább magyar, mint szlovák kifejezésként értékelendő. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a XVI. századból, főként annak második feléből nem kerülhet még elő minden kétséget kizáróan szlováknak minősíthető *čakan*, de ez semmit sem változtat az általános képen. Vagyis, az adatok lényegében ugyanazt a nyelvi állapotot tükrözik, amelyet a cseh és lengyel esetében körvonalaztunk. A szlovákok, amazokhoz hasonlóan s velük körülbelül egy időben a magyaroktól vették át a *čakan* szót, szerszám és fegyver jelentésben egyaránt. Az 'akasztófa, bitófa' értelmű *čakan* (KÁLAT) már későbbi fejlemény, külső hasonlóságon alapuló jelentéstapadás eredménye (vö. МАЧЕК, ЕтСИЇСІ.).

A különböző jelentésű magyar *csákány* szó eredete teljesen egyértelműen még nincs tisztázva (TESz.). Hosszú ideje vita tárgya, hogy nyelvünknek ez az eleme török vagy szláv jövevény-e. Az utóbbi időben egyre inkább tért hódít az a feltevés, amely szerint a *csákány* inkább a törökből, pontosabban annak kun—besenyő rétegéből származhatik, semmint a szlávból (vö.: KNEZSA, SzlJsz. 606; BÁRCZI, Szók. 45; BÁRCZI, MNyÉletr. 126). A szó helynévként már a XIII. században lejegyzésre került (EtSz.; GYÖRFFY, ÁrpTörtFöldr. 75). KNEZSA ISTVÁN azonban csak mint személynevet veszi figyelembe, mégpedig 1373-tól — ez egyébként nyilván elírás vagy nyomdahiba a helyes

1393 helyett, ahogyan ez az idézett OklSz. adatából látszik — mondván, hogy a „többi hasonló szn idetartozása kétes, mert a szláv *čakati* 'vár' ige Part. praet. pass.-a is lehet” (SzlJsz. 604). A TESz. még ennél is tovább megy, és ezt az 1393-ból származó adatot is megkérdőjelezi. Első biztos előfordulásnak csupán az 1395 körül keletkezett BesztSzj. *chakan* közszavát tekinti. Úgy látszik azonban, hogy néha még az ilyen fokozott óvatosság sem elegendő. Mindamellet HAYEKOVÁ állítása ellenére sem lehet kétséges, hogy a BesztSzj.-ben a *chakan* magyar kifejezés.

5. *psi* — a latin *caniculus* (786.) után áll, de a *psi* nemcsak szlovák, hanem összszláv kifejezés, vö. MIKLOSICH, EtWb. | *horth* (791.) — vö. KNEIENZA SzlJsz. 217 | *kabala* (935., 938.) — vö. KNEIENZA, SzlJsz. 235—6 | *zomar* (966.) — vö. KNEIENZA, SzlJsz. 746—7; MACHEK, EtSIČSI. | *baran* (1004.) — vö. KNEIENZA, SzlJsz. 79.

guzar (1182.). — HAYEKOVÁ úgy véli, ez semmi más, mint a szlovák *husár* 'gunár' (118). Úgy látszik, arra egy pillanatig sem gondolt, hogy mit keres egy XIV. század végétől származó, tőle szlováknak minősített kifejezésben a *g*, amikor ez a hang a szlovákban már a XII. század elején *γ*-ra, majd később *h*-ra változott (E. PAULINY, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963. 175; R. KRAJČOVIČ, Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava, 1964. 67—8). A *g* jelnek ez esetben a hangértéke is *g*, a *h* hang a BesztSzj.-ben különben sincs *g*-vel jelölve. A *guzar* egyébként a SchlSzj.-ben is megtalálható (1771.), tehát nem a másoló öntevékeny bejegyzése, hanem az eredetiből való átmásolás következtében került a BesztSzj.-be is. A szó a magyarban szláv, feltehetőleg délszláv eredetű (KNEIENZA, SzlJsz. 206).

chohyna (1281.) — vö. KNEIENZA, SzlJsz. 671 és HírTört. 90).

mū (1148.). — E rövidítéssel jelölt csonka szó HAYEKOVÁ szerint talán egyenlő volna a cseh *mūra*, szlovák *mora* 'Cerura vinula' éjjeli lepkével (118). Ez a cseh formára vonatkoztatva nem lehetetlen, de mégiscsak feltevés, hiszen nem biztos, hogy ez a szó helyes feloldása. Így a *mū* bejegyzést szlovakizmusnak (ha *mūra*, akkor miért nem bohemizmusnak?) tekinteni nem lehet.

pogocha (191.) — nem *pogotha*, ahogy HAYEKOVÁ közli (118, l. ÓMolv. 265). A *g* — *h*-ra l. a fent mondottakat, magára a szóra vö. KNEIENZA, SzlJsz. 900. | *katabieta* (597.) — aligha a. m. *kacabajka*: erre l.: KNEIENZA, SzlJsz. 657; MACHEK, EtSIČSI. — vö. még a SchlSzj.-ben: *catabreta* (1158.) | *hazanus* (703.) — nyilván nem a szlovák *hazucha*; ezzel kapcsolatban l.: KNEIENZA, SzlJsz. 833; MACHEK, EtSIČSI. *hazuka* a. ~ SchlSzj.: *hasimus* (1272.) | *kántrenog* (983.) — nem *kantregn*, ahogyan FINÁLY alapján HAYEKOVÁ írja (118). Aligha van köze a *kántár*-hoz (vö. SzófSz.). Különb is csaknem bizonyos, hogy a csehben, szlovákban, lengyelben a *kantar* magyar eredetű (l. MACHEK, EtSIČSI.) | *zongor* (1161.) ~ SchlSzj.: *zongor* (1747.), tehát nem György mester által beírt szlovák szó;

zamlká (1204.) — A kiadás szerint a. m. *szántóka*. HAYEKOVÁ ellenben egy esetleges szlovák *zámka* 'pacsirta' előfordulására gondol (118). Ilyen madárnév azonban a szlovákban nincs kinutatva (vö. O. FERIANC, Slovenské názvy vtákov. Bratislava, 1958.), de nem is látszik népnyelvi kifejezésnek. Elég érthetetlen is volna a dalos pacsirta 'šlauda' nevét a hallgatáshoz kapcsolni (*mlčať* — *mknúť* 'hallgat').

poklonca (1209.) — HAYEKOVÁ fölveti a lehetőségét a szlovák *poklonka* 'büdös-banka' értelmezésnek (118). Ez a madárnév azonban éppúgy ismeretlen, mint a *zámka*. Másrészt a SchlSzj. *poklonta* (1796.) adata elárulja, hogy a közös forrásban aligha volt szó *poklonka* alakról.

hobanca (1263.) — vö.: Századok 1893: 326; KNEIENZA, SzlJsz. 428: *pohánka* a. | *pelezn* (1278.), *peleznos* (1279.) — a kiadás és HAYEKOVÁ közlése is téves, részletesen vö. KNEIENZA SzlJsz. 412—3 | *kereuel* (129.) — nem egyenlő a HAYEKOVÁTól is megkérdőjelezett szlovák *kervel*, *krvel* szóval; vö. inkább bajor *krewel*, szlovén *krévelj* 'Haken' (PLETERŠNIK) | *tabyr ruha* (645.) — vö. Századok 1893: 322.

A felsoroltakon kívül HAYEKOVÁ gyanúsna találja a kézirat 3. lap 11. sorának első latin szavát, amely állítólag nagyon hasonlít a *Voda* 'víz' szóalakra. Óriási tévedés! A szöveg félreismerhetetlenül *Vnda : vjz, vndosus : vjzes* (vö. SchlSzj. 714., 715. is) — A 2. lap 1. sorának *Milles* megfelelése legalább olyan joggal szlovák *vitaz*, azaz *vítaz*, mint magyar *vitez* — írja HAYEKOVÁ (118). S hozzáteszi: a *z* előtti graféma pontosan olyan, mint a 3. lap 17. sorában levő *hayo* a írásjele. Mondanom sem kell, hogy nem így van. A *vitez* *e*-je valóban nem a legszabályosabbra sikerült, de semmiképpen sem olyan, mint a *hayo* *a*-ja. Közvetlenül utána a *vitez* *sey*-ben viszont annál tisztábban látható az *e*.

6. Úgy gondolom, hogy a fentiekhez nem sok magyarázat szükséges. A valóság az, hogy a BesztSzj. nem tartalmaz kétségbevonhatatlan szlovakizmusokat. MATILDA HAYEKOVÁ eljárása klasszikus esete annak, amikor egy remeknek látszó ötlethez minden eszközt megragad valaki tétele igazolására. Ahelyett, hogy a tények tárgyilagos mérlegeléséből vonná le a következtetéseket.

GREGOR FERENC

A magyar szókészlet finnugor elemei — Etimológiai szótár

I. kötet A—Gy.

Főszerkesztő LAKÓ GYÖRGY; szerkesztő RÉDEI KÁROLY; munkatársak ERDÉLYI ISTVÁN, GULYA JÁNOS, K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 231 lap.

1. Nem tudom, szabad-e lírai ízű vallomással kezdenem egy nyelvészeti ismertetést. Lehetséges, hogy nem illendő, sérti a tudományosság elvét. Én mégis veszek magamnak annyi szabadosságot — nem szabadságot —, hogy kimondom: a hangtannál jobban kedvelem a szótant, a szótannál a mondattant. Tehát többre becsülöm a nagyobb nyelvi egységek tanát az elemek definálásánál és felsorakoztatásánál: a téglatárnál szebb a lapidárium, a lapidáriumnál szebb a szoborgyűjtemény. És a leltárnál szebb a működő, a mozgásban levő valóság. És folytathatnám...

Tanárnak készülő tanítványaimtól megkövetelem, hogy a magyar szókészlet főbb tagjainak származását ismerjék. Nem csak az úgynevezett kultúrsvavakét (ámbár minden szó bizonyos értelemben véve műveltségi szó), hanem mennél több magyar szóét, mert nyelvünk gazdagodási folyamatának etimológiai vetülete is van. És éppen az ősi, a finnugor elemek, a többezer éves örökség felmutatását vélem fejlődéstörténeti szempontból igen fontosnak. Ez — hozzávetőlegesen — megmutatja, hogy milyen műveltségi fokon állottak eleink, és megmutatja művelődésünk gyarapodásának fázisait. A fentiekből logikusan következik az, hogy midőn örömmel köszöntöm ezt a szótárt, annak első kötetét, lírai buzgalmam mögött tudományos és oktatói megfontolások rejtőzködnek.

Mondjuk ki áperthe: nagy szükségünk volt erre a műre (valamint megjelenési dátumban ikernek mondható testvérére, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-ra), mert régóta nélkülözünk effajta munkát. Ne hangsúlyozzuk csupán a nyelvészkatatók szempontját, azt, hogy a szöfejtő irodalom hazai és külföldi elterebélyesedése miatt már nem tudták áttekinteni és számon tartani az eredményeket és kísérleteket, hanem emeljük ki a mindennap tanító emberének a szükségletét. Milyen hazai szótárhoz fordulhatott az oktató segítségért? BÁRCZI GÉZA „Magyar szöfejtő szótár”-a kis példányszámban jelent meg annak idején (1941.), megszerezhetetlenné és antikvárium-„raritás”-sá vált. Óriáselődjét, a GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS szerkesztette „Magyar etymologiai szótár”-t elérte a megalapozatlanul nagy vállalkozások sorsa: három évtized alatt (1914—1944.) megjelent ugyan 17 füzeté, ám miként utolsó címszava, a *'geburnus* mutatja, a céltől, a *z* betűtől irtó távolságban örökre lemaradt. A távoli őst, BUDENZ JÓZSEF

„Magyar-ugor összehasonlító szótár”-át ne is emlegessük, hiszen négy év híján egy évszázada indult el megjelenése (1872—1881.), joggal mondhatjuk tehát elavultnak.

A magyarországi finnugor vonatkozású etimológizáló szótáriróadalomnak ily röpké áttekintése után teljes megfontoltsággal helyeseljük azt, hogy LAKÓ GYÖRGY és munkatársai vállalták a magyar nyelv finnugor eredetű elemeinek kritikus számbavételét. A munka tehát hungarocentrikus: éppen ebben különbözik — mondjuk — BJÖRN COLLINDER Fenno—Ugric Vocabulary című (1955.) munkájától vagy a finn nyelvészek által szerkesztett finn etimológiai szótártól (Suomen kielen etymologinen sanakirja; eddig 3 kötete jelent meg). A MSzFgrE. lényegileg üt el a fentiektől. A magyar szakembereket nyelvünknek nemcsak azon szavai érdeklik származtatás szempontjából, amelyek a finnben is, avagy a legtöbb finnugor nyelvben megtalálhatók, hanem azok is, amelyek esetleg csak a legközelebbi rokon, az obi-ugor nyelvekben, esetleg csak a permi nyelvekben fordulnak elő. Éppen a hungarocentrizmus, ez az önösség tette — több más indokon túl — jogossá a MSzFgrE.-nek a publikálását.

Ez a mű közös munka eredményeként született. Úgy látszik, korunkban mindinkább előtérbe tolul az együttesen végzett feladat teljesítése. Mindegy hogyan nevezük: angolosan-amerikaiasan team-work-nek vagy szocialista országokban dívó módon kollektív munkának. Éppen a bevezető mondatokban említettük, hogy a szöfejtések irodalma eltérébélyesedett. Ebből következik, hogy az adatok „begyűjtése”, ami a későbbi mérlegelési, fogalmazási és szerkesztői tevékenység előfeltétele, egy nagyobb feldolgozó csoport tevékenységét követeli. Az MSzFgrE. összeállítását megelőzőleg az etimológiai irodalom feldolgozásában 23 főnyi nyelvész vett részt, tehát tekintélyes gárda dolgozott. Még jónevű nyelvészeink sem riadtak vissza ettől a szürkének tűnő, áldozatos önfegyelmzettiséget követelő tevékenységtől. Az anyaggyűjtés 1950 nyarán startolt: azóta több mint 1 1/2 évtized telt el. A gyűjtés után következett a szerkesztés: a MTA Nyelvtudományi Bizottsága 1953-ban LAKÓ GYÖRGYöt bízta meg vele, de a szerkesztés előmunkálatai csak 1956-ban indultak meg, majd 1957-től kezdve tértek rá a szócikkek megírására (ebből kivette részét K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT, GULYA JÁNOS, RÉDEI KÁROLY). És az uráli eredetű magyar szavak szamojéd vonatkozásainak a kidolgozásával egy ideig HAJDÚ PÉTER, majd a munka befejeztéig ERDÉLYI ISTVÁN foglalkozott. A szótár munkatársai elmélyedtek munkájukban: bizony a szócikkek kialakításakor számtalan esetben egészben vagy részben új etimológiák is születtek.

Tehát tekintélyes és nagy közösség munkálkodott hosszabb-rövidebb időn át, a lektorokkal együtt 36 fő. Összefogásuk és irányításuk érdeme a szerkesztőket, elsősorban a főszerkesztőt illeti.

Mit tartalmaz a MSzFgrE.? Felsorolja azon magyar szavak etimológiáját, amelyeknek biztos vagy lehetséges megfelelői vannak a finnugor és a szamojéd nyelvekben. Ismertetésünk elején közöltük, hogy éppen ebben különbözik más szótáraktól: a szerkesztőség nem általánosan finnugor eredetű magyar szavak katalógusát állította össze, hanem az olyan magyar szavakat is besorolta a szótárba, amelyeknek csupán a manysiban és chantiban (vagy ezen nyelvek valamelyikében), esetleg a szamojéd nyelvek egyikében lelték fel megfelelőjét. A vitatott eredetűek is szerepelnek; ez lényeges, mert evvel megóvják a jövő kutatókat attól, hogy ismételten ugyanazon a helytelen úton bolyongjanak. De ez a szótár nem elégszik meg avval, hogy apodiktikusan kimondja: ez vagy amaz a származtatás helytelen. A szótár munkatársai tudományos-pedagógiai szellemtől áthatva megmagyarázzák, miért vetnek el — részben vagy egészben — valamely származtatást. Ellenvetések hangtani és jelentéstani jellegűek. Dicséretet érdemel ezen, igen sok aprólékos munkát követelő eljárásuk, viszont éppen metodikájuk teszi rendkívül értékessé a művet. Ez a szótár nem logaritmustábla formájú, belőle felhasználója nem egy-egy rideg adatot kap (szinte utasításszerűen: finnugor, ugor, magyar — permi, kétes,

bizonytalan, valószínű stb. címkével ellátva), hanem részletes magyarázatot, fejtegetést, indokolást mind az elfogadásban, mind az elvetésben. A szótár tehát oktató jellegű is, és egyúttal távlatot nyit további kutatásra.

Miből tevődik össze egy-egy szócikk? A címszó és jelentése (jelentései) után a szerkesztők megadják a magyar szó első előfordulási idejét. Közlik az alapszó fontosabb származékait, összetételeit, de nem adják meg a magyar szócsalád teljes pályafutását. Utána felsorolják a magyar szó finnugor (uráli) megfelelőit, kiindulva a legközelebbi rokon nyelvekből, a manysitól és a hantitól a finn, a lapp, a szamojéd felé haladva. A „nyersanyag” után kerül sor a hangtani és szükség esetén a jelentéstani magyarázatra. Mindkét esetben indokolással (elfogadóval vagy elvetővel) szolgálnak a szerkesztők. Elfogadott etimológia esetén közlik a finnugor (uráli) szó feltételezett hangalakját. Szükség esetén kifejtik, hogy ezt vagy amazt az egyeztetést miért vetik el. A szócikkben — a megfelelő helyen — felsorolják a szófejtésre vonatkozó irodalmat.

Kiemeltük a szótárnak nagy érdemeit: eljárása pedagógiai szellemtől áthatott, a szócikkek közlik az irodalmi lelhelyeket; most még hozzáfűzhetjük azt a jó tulajdonságát is, hogy a szócikk hangtani része kiváló. A szerkesztőseget a hangtani részben az a szempont vezette, hogy számos esetben a szabályosnak nevezett hangmegfelelés gyakran nem terjed ki a szónak minden egyes elemére. Figyelembe vették tehát azt a tényt, hogy a szavak hangalakjának a változásában nem kivétel nélküli hangtörvények, hanem csak hangfejlődési tendenciák érvényesülnek. A szabályostól eltérő fejlődésnek, változásnak is megvannak a maga okai: ezeket vagy ismerjük már, vagy még nem fedtük fel őket. De léteznek! A hang- és jelentéstani kritériumok mérlegeléséből született meg tehát a szerkesztők döntése az etimológiai azonosság lehetőségének az elfogadására, illetőleg az egykor helyesnek vélt származtatás elvetésére.

A szótár anyagát 3 kötetben kívánják megjelentetni. Az *a*-val kezdődő szavak közül vett rövidke mutatóvány meggyőz bennünket arról, hogy szókincsünk milyen fontos elemei kerültek alapos tárgyalásra: *ad, ág, agy, ágy, agg, aggaszt, ajtó, áld, alkot, állni, áll, álm, alszik, anyja, apa* stb. stb., tehát mindennapi életünk gyakorta alkalmazott szóelemei. Ezzel ismételten elébünk tárul a sokszor bemutatott kép: alapvetően fontos szavaink java része finnugor eredetű.

2. Méltattuk a szótár szerkesztőinek gondos mérlegelését a szavak eredetét illetően, és megírtuk, hogy érveik főként hangtani, ritkábban jelentéstani jellegűek. Méltatásunk nem jelenti azt, hogy minden ízében elfogadjuk megállapításaikat. A magunk részéről például nem zárónk ki pusztán hangtani ok alapján a mordvin *eri* 'él' szót a magyar *él* ige megfelelői közül. A mordvin nyelvekben az 'él' fogalomra ez az *e g y e t l e n* megjelölés, ez is valószínűsíti, hogy ősi eredetű. Ellenpéldául a mordvin *jarszi* 'eszik' igét emliteném, amely újabb eredetű, mellette az ősi *sevzi* csak jelentésszűküléssel ('elfogyaszt') örökölt meg. — Ugyancsak jelentéstani okokból venném fontolóra, hogy 'genny' jelentésű régi és népi *ev* szavunk, a hangtani különbség ellenére (*e*) nem áll-e kapcsolatban *ész(ik)* igénnel (*ē*), illetőleg annak családjával. A népi hiedelem szerint ugyanis a genny *e s z i k*, ezért látjuk, hogy a finnben a rák *syöpä* neve összefügg a *syödä* 'eszik' igével, a mordvinban a genny neve *szi*, a kelés neve pedig *sziaks*, vö. *seve-|sive-* 'eszik', a mariban a gennyet *šüj*-nek hívják, a 'gennyed' jelentésű ige viszont *šüjäs*, sőt a 'kelés, genny' szóra van egy participiális alak is használatban: *šüjšö* 'evő → gennyedő' (vö. fi. *syödä* : *syöpä*). A mari ige — úgy látszik — 'eszik' jelentésben kiment a használatból, helyébe a *kékaš* 'enni ← harapni' lépett. Az ilyen szavak eltűnésében (a R., N. magyar *ev* helyébe a szláv eredetű *genny* szó lépett), a hangtorzulás (etimológikus *ē* helyett *e*) okát tabuisztikus, óvó hiedelmekben véljük felfedezni. Hiszen sűrűn tapasztaltuk, hogy vallási hiedelmek (óvás stb.) a szavak hangalakjára is kihatott. Így a hanti nyelvben jésítéssel különítődött el némely veszélyes szó (pl. 'farkas, ártó szellem')

hangalakja. A szótár szerkesztői viszont alapalkként finnugor **sewe*- 'eszik' és uráli* *sáje*- 'genny' hangsort tételeznek fel. A hangtani megfontolások részben a szótár szerkesztőit igazolják, a jelentéstaniak aligha.

Ugyancsak jelentéstani, sőt alaktani okokból nem választanók el az *esküszik* igét az *es(ik)* igétől. A bizonyítást világosan és visszautasíthatatlan okfejtéssel elvégezte MÉSZÖLY GEDEON.

A szótár szerkesztői a magyar *fer*- tövet (*ferde*, *ferdül*, *fetreg* stb.) nem tárgyalják külön szócikkben, illetőleg úgy vélik, hogy a *forog* szónak a magyar nyelv külön életében keletkezett párja (*fér*-). Aligha hiszem, hogy a hangrendi átcsapás elvét ilyen mereven kellene alkalmaznunk, és még abban az esetben is irányadóul, kizáró elvül használnunk, amikor a kérdéses magyar szótó palatalis megfelelője több más finnugor nyelvben megtalálható, az adott szó esetében vö. md. *per*-, mari *pör*- stb.

A *fél* szóval alkotott bizonyos szerkezeteket a MSZFgrE. uráli eredetűeknek tartja (pl. *félszemű*). Talán besorolhatták volna a magyar *-féle(ség)* szerkezetet is, ha a mordvin *jarsamcpeľ* 'ennivalóféle; eleség', *uštmapel* 'fűtőanyag' képzésekre gondolunk. Persze ez maga után vonja annak a kérdésnek a felvetését, hogy egy etimológiai szótárban milyen helyet kapjanak egy önálló szóból eredő morfológiai elemek.

A *far* szónál a szerkesztők a finn *perä* 'hátsó rész' szóra utalnak megfelelőként. Véleményem szerint pontos megfelelője a finn népi *pursto* (irod. *pyrstö*) 'fark, farok' szóban rejlő *pur* (a *-sto/-stö* képző?), amelynek csaknem azonos a jelentése: 'madár, hal farka; hal úszója'. (Erre a származtatásra eddig senki sem utalt.)

A MSZFgrE. indokolt esetben tárgyalja a finnugor eredetűnek vélhető hangutánzó és hangfestő szavakat. Ezt az eljárását feltétlenül helyeselhetjük; példát magunk is adtunk rá 30 esztendővel ezelőtt *huj* szavunk eredetének tárgyalásakor. Ismerjük az ezen etimológiák veszélyeit is, ezekre szintén utalni kell. És az is tény, hogy a hangutánzó szavak hangfejlődésükben néha külön, sőt különös utat járnak. Ám egy idő elteltével beilleszkedhetnek, belekerülnek az általános fejlődés áradatába. Evvel kapcsolatban szeretnék utalni arra, hogy a legtöbb hangfestő szó őseredeti, praefinnugor alakjául nem tételezhetünk fel két szótagú (mássalh. + magánh. + mássalh. + magánh.) tövet. Az Indogermanische Gesellschaft Innsbruckban rendezett ülésén rámutattam arra a panlinguisticus sajátosságra, hogy a hangutánzó és gyakorta a hangfestő szavak is, kiindulásukkor CVC képletűek számtalan nyelvben, és ebből feltételezhetően minden nyelvben. A finnugor (uráli) képlet is eredetileg csak ilyen lehetett, tehát a második szótag nem végződött magánhangzóval. A két szótagú tövek sorába való beilleszkedés később következett be. Példával illusztrálva: a magyar *ter(ck)* szó őse az ugor *tur*. Az obi-ugor nyelvek tanúsága szerint ez hangutánzó szó (miként a 'torok, gége' fogalmat jelölő szavak az indoeurópai nyelvekben), és nem volt tövégi magánhangzója. Ilyen képlete lehetett igen sok hangutánzó eredetű szavunknak (*kcp*, *tcp*); ezek később hasonultak az alakrendszerhez.

3. Mint fentebb jeleztük, a szótár három kötetben jelenik meg, és megvan az alap arra, hogy következő két kötete esetleg a tervezett kétszer három éves intervallumnál hamarabb hagyja el a sajtót. Elismerő méltatásunk felső fokát avval fejezhetjük ki a legjobban, hogy kijelentjük: szívesen és elismeréssel köszöntjük ezt az első kötetet; óhajtjuk, mennél gyorsabban kövesse két társa. A három kötet egybefogva tudós tartalmával olyan lelkőhelyet, olyan eligazító forrást ad, amelyből sűrűn és szívesen, temérdek okulással fogunk meríteni. Kár, hogy csupán 1000 példányban jelentette meg ezt az etimológiai szótárt az óvatos Akadémiai Kiadó, hiszen egy egész magyar nyelvész-nemzedék, a magyarságnak iskoláinkban működő tanárai és külföld nyelvészei évtizedeken át fogják használni a művet.

ERDŐDI JÓZSEF

KÜLÖNFÉLÉK

Búcsú Sulán Bélától*

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanácsa, állami és pártvezetése, oktatói és dolgozói nevében mély fájdalommal, megrendülten búcsúzzunk dr. Sulán Bélától, a nyelvészeti tudományok doktorától, egyetemünk volt rektorától, tanszékvezető professzorától, elvtársunktól, barátunktól.

Tragikus sorsú munkatársunk volt ő. Korai halála nemcsak a szeretteitől való időnap előtti elszakadás emberi tragédiáját jelenti, hanem a tudósnek a tragikumát is elébünk vetíti. Hiszen ez az életkor az alkotó tudós számára nem a pálya lezárását, hanem az élet legtermékenyebb évtizedeinek még csak a kezdetét szokta jelenteni: a felkészültség teljességét, a tudományos szemléletmód kialakulását, a saját terület megtalálását, az ismeretanyag birtoklását, az elvi, módszertani tisztánlátást, mint megannyi előfeltételét a létrehozandó nagyívű, maradandó tudományos alkotásoknak. Sulán Bélában mindez adva volt, s méltán várhattuk, hogy máris nagy jelentőségű munkássága az elkövetkező években még inkább kiteljesedik. Ezt a várakozást hiúsította meg a rajta erőt vevő ijesztő betegség, és tette végképpen reménytelenné a korai halál.

Pedig mennyi tehetséggel, céltudatossággal, önfeláldozó, szorgalmas munkával készült fel tudós pályájára! A rozsnyói gimnazista, a prágai, majd budapesti egyetemi hallgató, a „próbaszolgálatos, segélydíjas tanár”, az értelmetlen háború viharába sodort filológus, a hadifogoly, a tudományos kutató, a főhivatalok vezetője, az egyetemi tanár Sulán Béla soha, egy percre sem hagyta abba a tanulást, szakmai és nem szakmai ismereteinek szüntelen gyarapítását! — Prágában nemcsak a cseh nyelvet tanulta meg a szlovák, német és francia mellé, hanem behatóan megismerkedett a nagy hagyományú prágai nyelvészeti kör munkájával is, és egyidejűleg haladó ifjúsági szervezetek mozgalmaiba kapcsolódott be. A hadifogság éveiben nemcsak az orosz nyelvet sajátította el, hanem aktív harcosa lett az antifasiszta mozgalomnak, meggyőződéses híve a marxizmus—leninizmus elméletén épülő szocialista társadalmi rendnek is. Szinte természetes, hogy egész ezutáni pályáján jellemzője maradt a szilárd, marxista világnézet, a mozgalmi munkában való tevékeny részvétel és a nyelvtudomány marxista elvi alapokon való művelése. Munkájában mindig szerencsésen ötvözte össze a prágai nyelvészeti kör szinkrón rendszer-szemléletét a budapesti iskola történeti alapozású látásmódjával. Ennek is köszönhetette, hogy a problémákat újszerűen tudta megközelíteni, addig fel nem tárt összefüggésekre tudott rámutatni.

Komplex módszerével már első, szülőföldjének, Rózsnyónak nyelvi, történeti kérdéseivel foglalkozó tudományos dolgozataiban friss eredményeket csillantott fel, akár a rozsnyói helynévkincs gazdasági és ipartörténeti kérdéseit, akár a régi céhek történetének nyelvi vonatkozásait vette vizsgálat alá.

Summa cum laude eredménnyel letett egyetemi doktori szigorlatának tárgyválasztása magyar nyelvészet, általános nyelvészet és szláv filológia volt, s ez jól mutatja érdeklődésének széles körét. E területekhez sohasem lett hűtlen, mindegyiket magas szinten művelte. Magyar dialektológiai kutatásai fontos elvi, módszertani fejtegetések megírásához vezettek, a fonológiai és nyelvtörténeti szempontok együttes alkalmazásának eredményeként. — Szótörténeti, etimológiai írásai a magyar—szláv nyelvi kapcsolatok bonyolult tematikájához, majd közelebbről a cseh szókincs magyar elemeinek összefoglaló jellegű munkálataihoz juttatták el. Az itt adódó tanulságokat a szókölesítés általános, elvi kérdéseivel kívánta szembevetni, s különösen nagy figyelmet akart

* Elhangzott a temetésén, 1968. szeptember 18-án.

szentelni a jövevényiszók alaktani beilleszkedésének nyelvtipológiai szempontból. — Sohasem szűnt meg érdeklődése a kifejezetten általános nyelvészeti kérdések iránt. E tárgykörből már 1950-ben egyetemi előadásokat tartott, később egyetemi jegyzetet írt, s mint tudjuk, kedves terve volt egy marxista filozófiai alapvetésű általános nyelvészeti kézikönyv összeállítása, megírása is.

Sulán Béla 1958-tól nyolc éven át volt a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető professzora és négy éven át rektora. A Debrecennel való tudományos kapcsolatai azonban jóval korábban kezdődtek. Nálunk láttak napvilágot az í-zésről írt kiváló tanulmányai is a Magyar Nyelvtudományi Tanszék akkori professzorának, B á r c z i G é z ának a szerkesztésében. Ezután is számos tanulmánya jelent meg nálunk a legutóbbi időkig. Hallgatóságunk általános nyelvészeti oktatásába már 1950-ben bekapcsolódott. Ezt a munkát 1958 után még intenzívebben folytatta, annak ellenére, hogy a Szláv Filológiai Tanszék megszervezésére is hihetetlen energiát kellett fordítania, és az egyetem rektori vezetése is igen erősen igénybe vette.

Az oktatás, nevelés szenvedélye volt. Beosztott fiatal oktatótársait igényes munkára szoktatta, gyakran külön oktatói vitakört vezetve nemcsak a tanszék, hanem az egész kar ifjú nyelvész oktatói számára. Tehetséges hallgatóival időt és energiát nem kímélve foglalkozott, s a legjobbakat több éves külföldi tanulmányutakra küldte Prágába, Kijevbe, Lublinba, Varsóba, ahonnan azok egész életre szóló indíttatást hoztak magukkal.

S ez a hihetetlen energiával lobogó tevékenység egyszerre — nem tudni mikor, nem tudni, hogyan — kezdett rendezetlenné, kormányozatlanná válni. Nekünk, munkatársainak döbbenet kellett látnunk, hogy ő már nem mindig, nem egészen az, aki volt, s az egyre megújuló hullámokban rátörő betegség aláássa, romba dönti a szervezetet, s vele a tudós beteljesülő életművének reményét is.

Ma, az utolsó találkozás, a végső búcsú napján úgy érezzük: Sulán Béla helye egyetemünk kiváló professzorainak sorában van. Az, amit tetteiből akkor nem értettünk meg, betegségének megnyilvánulása volt, s ezt el kell választanunk érényeitől, torzóban is jelentős életművétől. Ez az életmű méltó arra, hogy tiszteljük, és Sulán Béla emlékét kegyelettel megőrizzük.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1967. szeptember 26. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. FLÁMIG WALTER, Bedeutungsstrukturen im Bereich der Temporalität und Modalität. — Egy jelenkori német iskolai nyelvtan előmunkálatai során támadt, a német mondat temporalitásával és modalitásával kapcsolatos néhány gondolatát fejtette ki. A temporális és modális jelentésszerkezetek felépítésének két jellegzetes ismertetőjegyét különbözteti meg. Az additív felépítésű szerkezetek a kötelező tempus/modus-morfémák és fakultatív lexikális kontextuselemek szabályozott kombinációiból állnak. A tempus/modus-morfémák jelentésvariánsait rögzített szintaktikai kontextus-feltételek szelektív módon határozzák meg. Végül annak a véleményének adott kifejezést, hogy a temporális és modális szerkezeteket más-más szinten kell leírni.

1967. október 3. Általános nyelvészeti szakosztály. NAGY JÓZSEF, Az aranymetszés a prozódiai jelenségekben. (Vetítéssel.) — A klasszikus formaépítkezésben a mondani-

* L. MNy. LXIV, 124—8.

való lényegének geometriai helye az „arany metszés”-i pont, amely érzelmi és értelmi kapcsolatban van az előtte levő és utána következő mondanivalókkal. Ez a kapcsolat megfelel a nyelvtanból ismert „alany—állítmány” viszonyoknak: azonos a közlés lényegének megállapításával. A lényeg az irodalmi és zenei műfajokban különféleképpen helyezkedhet el, de egybe kell esnie az énekes zenében. Ezután a jelenségekben megnyilvánuló állapotok és folyamatok formai igényeit mint a szimmetrikus és aszimmetrikus formaképzés indítékait tárgyalta, majd BECHER JOHANNES ROBERTnek és LENDVAY ERNŐnek az arany metszésről tett megállapításait ismertette. Befejezésül példákat mutatott be az arany metszésnek a prózában, a költészetben és a zenében, illetőleg a szöveg és a dal-lam kapcsolatában való érvényesülésére. Végső megállapítása: az alkotóművész ösztönösen érzi meg az arany metszési arányt.

1967. október 10. Magyar szakosztály. TOMPA JÓZSEF, Művészi archaizálás és stílusutánzás. — Az egymással összefüggő stílusjelenségek világos tisztázására ott is szükség van, ahol éles határvonal nem húzható közéjük. — Az archaizálás legáltalánosabb eszközei önmagukban nem utalnak meghatározott régi korra és társadalmi körre, s használatukban igen kevés az utánzás. Ha az író bőven veszi eszközeit az egykorú (közel egykorú) emlékekből, akkor szövegezése közelebb kerül az utánzáshoz, de jobban is meghatározza a pontosabb háttérrel. A stílusutánzat fő célja nem a régiesítés: csupán más(ok) feltűnő stílusjegyeit kívánja imitálni, s csak ha e vonások is archaikusak voltak (vagy ilyené lettek), akkor és annyiban válik eredményében archaizálású. A régi írók egy-két ismert kifejezésére kiterjedő idézet, illetőleg reminiscencia elsődleges célja szintén a közvetlen forrásra utalás (ilyen asszociációk keltése), s csak ritkábban sugároz — másodlagosan — régies nyelvi-stilisztikai atmoszférát. — A gyakorlatban persze erősen összeszövődve fordulnak elő e fő csoportok.

1967. október 17. Általános nyelvészeti szakosztály. KIEFER FERENC, A transzformációs nyelvelméletről. — Mondandója szorosan kapcsolódik „Matematikai vagy általános nyelvészet?” című előadásához (MNY. LXIV, 125). A CHOMSKY-féle transzformációs nyelvelmélet kialakulásának rövid felvázolása után részletesen foglalkozott e nyelvelmélet célkitűzéseivel, felépítésével, legfontosabb problémáival, majd kitért arra is, hogy milyen tanulságok vonhatók le az általános elméletből egy elkészítendő magyar transzformációs nyelvtan számára.

1967. október 24. Nyelvoktatási szakosztály. OROSZ SÁNDOR, A tanulók fogalmazási teljesítményeinek egzakt mérési lehetőségeiről. — A fogalmazás írásakor működésbe lépő képességek, jártasságok, ismeretek, emóciók és egyéb szubjektív tényezők miatt minden fogalmazás egyedi, ezért elbírálásuk is egyedi. Nincs megbízható mérték, viszonyítási alap a fogalmazások egzakt értékelésére. Az előadó kísérletet tesz arra, hogy a fogalmazásokban föllelhető közös tényezőket olyan elemi logikai, illetőleg nyelvi elemekre bontsa, amelyekről már egyértelműen megállapítható, hogy helyesek-e vagy helytelenek („alternatív egységek”). Az ilyen apró elemekre történő bontás lehetőséget ad matematikai-statisztikai elemzésre, s a módszer birtokában ki lehet dolgozni országos mutatókat.

1967. október 31. Magyar szakosztály. BÁNHIDI ZOLTÁN, A sport (és még egy-két rokonértelmű) szó jelentésfejlődése a magyarban. — Mondanivalóját az alábbi bokrosításban tárgyalta: A sport szó magyar elődei (testgyakorlás, testgyakorlat, testképzés). A szó jelentése hazai idegen nyelvű szövegben való feltűnésekor 'időtöltés, szórakozás', az első magyar adatokban 'kedvtelés, tevékenység'. A szó első értelmezései. A történeti-társadalmi tényezők változásának tükröződése a szó fogalmának alakulásában: testgyakorlás és sport, gimnasztika és sport, testi nevelés és sport, torna és sport, atlétika és sport. A sporttudomány. A szó mellékjelentései. A sport fogalmának meghatározása mai sportideológusaink tolmácsolásában. Mi került be mindebből az Értelmező Szótárba?

1967. november 14. Finnugor szakosztály, RÉDEI KÁROLY, A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. — L. NyK. LXX, 35—44.

1967. november 21. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös rendezésében. PETŐFI SÁNDOR JÁNOS, Lírai alkotások strukturális elemzése I. (Modell-vázlat.) — A nyelv strukturalista vizsgálatának fejlődése során olyan nyelvelmélet jött létre, amely lehetővé teszi a nyelvi műalkotásoknak az eddiginél egzaktabb elemzését is. Előfeltétele a lírai alkotások struktúrájának a pontos értelmezése és e szerkezet összetevőinek a meghatározása. (Költői alkotásokban zenei és nyelvi összetevőről beszélhetünk. E komponensek egységei a zenei, illetőleg a nyelvi közlésegség, a mű egysége pedig e közlésegségek korrelatív párpai.) E bonyolult módon szervezett struktúra elemzése csak egy komplex modell segítségével valósítható meg, amelynek összetevői az analizáló, az interpretáló és a struktúra-leíró egységek. Az így értelmezett szerkezet leírása azután különféle szempontokból továbbbelemezhető.

1967. december 5. Magyar szakosztály. PAPP FERENC, Mai szinkrón rendszer, nyelvtörténet és gépi feldolgozás. (Az *üvege* ~ *üvegje* kérdéséhez.) — A *lába* ~ *combja*, *üvege* ~ *üvegje* stb.-féle alakokban a *-j* megjelenését a) a bázismegkülönböztető, b) a főnévi jelleget kiemelő irányzat magyarázhatja az esetek nagy részében. Így a *-j* a velaris hangrendiek esetében gyakrabban jelenik meg, mert szláv jövevényszavaink jelentős része a végződésű, az egyes későbbi etimológiai rétegek mind több velaris hangot tartalmaznak; a hosszú magánhangzó, illetőleg mássalhangzó-csoport előzmény a szó végén szintén kölcsönszavaink miatt indikálja a *-j*-t. Nincs viszont szükség a *-j*-re jellegzetes és tömeges szavégek esetében (mint a *-ség*-ében), több alakú tövek esetében, kevésbé szükséges az az *-ai/-ei* jellegzetes toldaléktömbkezdet esetében. A *nagyja* : *nagycbbja* és a *gyám* *lialan* : *gyámoltalanja* alakok, illetőleg alakpárok a főnévi jelleg kiemelésére való törekvéssel magyarázandók, a *lába*, *térde* és *előtte*, *utána*-féle alakok megőrzött régiségként foghatók fel.

1967. december 13. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. ISING ERIKA (Berlin), Johannes Honters lateinische Grammatik.

1967. december 19. Nyelvoktatási szakosztály. VÉGES ISTVÁN, Idegennyelv-oktatás az Amerikai Egyesült Államokban. — Az előadó Ford-ösztöndíjas tanulmányútja szakmai tapasztalatairól számolt be. Előadása első részében rövid történeti áttekintés után a 40-es években kialakult nyelvészeti ihletésű nyelvoktatási reformmozgalommal, a hadsereg és egyéb intézmények intenzív nyelvtanfolyamaival, valamint a strukturalista nyelvészetten és a skinneri mechanikus behaviourizmuson alapuló audio-lingvális módszer kérdéseivel foglalkozott. Előadása második részében az újabb alkalmazott nyelvtudományi és lélektani kutatások nyelvoktatási vonatkozásait ismertette. Ezek részben már túlmutatnak az uralkodó módszer egyes vonásain, és elsősorban pszichológiai felismerések alapján sürgetik az egyoldalú nyelvészeti tájékozódás több túlzásának felülvizsgálatát. Végül a generatív—transzformációs nyelvelmélet híveinek, köztük magának Chomskynak az állásfoglalásáról szólt. Ezek a nyelvi viselkedés alkotó, folytonosan újító jellegét hangsúlyozva már az audio-lingvális módszer elvi alapjait is támadják.

1968. január 23. Finnugor és általános nyelvészeti szakosztály. HARMS ROBERT T. (Austin, Texas), Generatív fonológia és a zürjén nyelvtörténet. (Magyarul.) — A fonológiának a generatív grammatikában nemcsak az a szerepe, hogy bármely adott nyelv mondatait ellássa kiejthető formával, hanem az is, hogy megmagyarázza általános szinten a nyelv fonológiai jelenségeit. Az alapvető fonológiai szegmentumok — az úgynevezett szisztematikus fonémák — hipotetikus konstruktumok, vagyis megtervezett, elgondolt tudományos fogalmak, amelyek lehetővé teszik a tényleges beszéd legegyszerűbb és legésszerűbb magyarázatát. Ezeket nem szabad azonosnak tekintünk a leíró nyelvészet fonémáival, mivel a deskriptivista fonémák csupán leltározzák

a beszédhangokat. — A generatív fonológiában a szisztematikus fonémák mellett szükség van egy rendezett szabályhalmazra is. Az alapul szolgáló fonémák és a hozzájuk tartozó szinkronikus szabályok gyakran „megismétlik” az adott nyelvek történeti fejlődését. A generatív nyelvtan azonban egyebek között azzal a felismeréssel is gazdagítja a nyelvtörténetet, hogy a szabályok sörrendje is történeti változásoknak van alávetve. — Csak a generatív fonológiában fordul elő a szabályciklus fontos fogalma. Ez teszi lehetővé, hogy bizonyos szabályhalmazok többször újraalkalmazhatók legyenek. A zürjében a magánhangzók ciklikus betoldása mutatja, hogy az egyes szám 2. személyű imperativusi alak éppúgy fejlődött, mint a többi finn-volgai nyelvben.

1968. február 13. Szlavisztikai és magyar szakosztály. KISS LAJOS, Szóló- és borfajtáink szláv eredetű nevei. — A magyar szláv- és bornevek népes csoportjából olyanokat vett tüzetesebb vizsgálat alá, amelyeknek szláv vonatkozásai vannak. Általában jövevénytiszavak, de van köztük tükörszó is. A jövevénytiszavak magyarázatokor a szótörténetre és a szóföldrajzra támaszkodva igyekeznek elhárítani a korábbi kutatástól megoldatlanul hagyott nehézségeket. Az efféle, eddig még nem tisztázott kérdések a közvetlen áradó nyelvvel, az átvétel és meghonosodás körülményeivel vagy az illető szó végső etimológiai magyarázatával lehetnek kapcsolatban. Sor került olyan szóra is, amely még nem részesült szófajtói figyelemben. A részletesebben tárgyalt szók: *szamorodni*, *hárslevelű*, *dinka*, *zelenec* 'egy fajta szőlő', *drapák* 'karcos bor' és *vinkó*.

1968. február 20. Általános nyelvészeti szakosztály. KÁROLY SÁNDOR, A mai prágai iskola. — Prágai iskoláról ma már csak bizonyos megszorítással beszélhetünk. Azonban egyrészt a prágai nyelvészek körében elevenen élnek a „prágai iskola” hagyományai, másrészt a prágai nyelvtudománynak sokarcúsága ellenére vannak bizonyos közös jellemző ismérvei, s ezek talán jobban észrevehetőek kívülről nézve. A mai prágai nyelvészeket jellemzi az elméleti igényesség, az európai vitafórumokon való aktív részvétel, az, hogy Prágában tulajdonképpen mindenki „strukturálista”, s hogy ennek a strukturálisnak jellemző vonása — a prágai hagyományoknak megfelelően — a nyelvi változás és dinamizmus és a nyelv funkcionális oldalának, a kommunikáció és a szemantika szempontjának a komoly figyelembevétele. Éppen ezek miatt a vonások miatt a prágai iskola — különösen manapság — közel áll a magyar nyelvtudomány hagyományaihoz és az együttműködés mindkét ország számára előnyös.

1968. február 23. Orientalisztikai szakosztály. EREN HASAN (Ankara), Szemelvények a Török Etimológiai Szótárból. — Készülő török szófajti szótárból mutatott be példákat, olyanokat, amelyek módszeresen és megnyugtató módon bizonyítják egy-egy szó (mint *köpek* 'kutya', *dibek* 'mozsár', *kelebek* 'pillangó', *kirmen* 'rokka') származását. A hiányosan ismert török hangtörténet néhány ritkább hangfejlődésére is rávilágított.

1968. február 27. Nyelvoktatási szakosztály. HORVÁTH MÁTYÁS (Szabadka), Objektív mérési kísérletek az anyanyelv-tanításban. — Mondanivalóját az alábbi fejezet címek alá rendezte: 1. A jugoszláv közoktatás pénzelesi rendszere. 2. A tanárok teljesítmény szerinti javadalmazása. 3. A javadalmazás sajátos helyzetéből fakadó kötelezettségek. 4. Tantárgyi tesztekkel végzett objektív mérési kísérletek. 5. Az 1966/1967. tanévben alkalmazott teszt ismertetése. 6. A statisztikai adatok elemzése. 7. A tantárgy-teszt széles körű alkalmazásával járó ellentmondások a magyartanításban.

1968. március 1. Orientalisztikai szakosztály. BAWDEN CHARLES, Beszámoló egy mongóliai tanulmányútról. (Angolul.) — Hat hónapot töltött a Mongol Népköztársaságban, és idejének nagy részében a mongol népi rítusokat és népszokásokat tanulmányozta. Ismertette azokat az újonnan feltárt szövegeket, amelyek temetkezési szokásaik eddig ismeretlen oldalaira világítanak rá. Beszámolt a Har-horinban és az ehhez közel fekvő Erdeni-dzu kolostorban tett látogatásáról és a kolostorban végzett tudományos

tevékenységéről. Végezetül az ulánbátori Gandan kolostor lámáinak körében folytatott vallástörténeti kutatásairól szólott.

1968. március 5. Magyar szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, Alárendelő mondatalkotás a magyarban. — Előadása első részében a magyar mellékmondatok rendszerét a formális logikai alap helyett jelentéstani alapra építi fel. A mellékmondatokat úgy értelmezi, mint amelyek a főmondatban szereplő általános jelentésű fogalomszóknak, formaszóknak és lekszikalizálódott kifejezéseknek: az úgynevezett tartalomváró elemeknek szűkebb tartalmat adnak. A második részben azt tárgyalta, hogy a fő- és mellékmondat között még milyen egyéb összefüggések figyelembevétele szükséges, és hét vizsgálati szempontot jelölt meg.

1968. március 12. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. MOLLAY KÁROLY, Szófejtés és tudománytörténet. — L. MNy. LXIV, 278—90, 385—93.

1968. március 19. Általános nyelvészeti és germanisztikai-romanisztikai szakosztály. HERMAN JÓZSEF, Kísérlet a vulgáris latin hangfejlődés információelméleti interpretálására.

1968. március 26. Nyelvoktatási szakosztály. FAJCSÉK MAGDA és HERNÁDI SÁNDOR, A tanári kézikönyvek írásának problémái. — Témájukat a következő kérdéskörök köré csoportosították: 1. A terjedelem és az érthetőség, illetőleg a használhatóság összefüggése. 2. A maximalizmus veszélye a tankönyvben és a kézikönyvben. 3. A tudomány állandó fejlődésének és az iskolai ismeretanyag követelményének összeegyeztetése. 4. Nyelvtanítás vagy nyelvművelés? 5. Egyéb (és szubjektív) szempontok.

1968. április 2. Finnugor szakosztály. VÉRTES EDIT, Magánhangzóállomány és hangzóilleszkedés a déli osztják nyelvjárásokban. — Karjalainen déli osztják szövegeiből kiténik, hogy ezekben a nyelvjárásokban is van magánhangzóilleszkedés, noha szabályai némiképpen eltérnek a magyar és a finn illeszkedési szabályoktól. A demjankai, cingalai, szavodnijai és krasznojarszki szövegekben 96—99% az illeszkedés helyi szabályait követő szószám. Ha Karjalainen szótárában magának Karjalainennek meghatározásai alapján ítéljük az egyes hagokat palatalisaknak, illetőleg velarisaknak, akkor a szótár címszavai-ban és példamondataiban is megtaláljuk az illeszkedést. Ebben az esetben azonban Karjalainennel, Paasonennel és Donner Kaival külön hangnak tekinti az *g*, *ǰ*, illetőleg az *o*, *õ* hangot, valamint Karjalainennel az *g*-t és az *e*-t, s így Steinitz felfogásától eltérő módon állapítja meg a magánhangzók állományát. Bár több szempontból lényegileg Karjalainen és nem Steinitz véleménye mellett foglal állást, ennek ellenére a déli hangállomány ilyen felvázolása a vachi magánhangzó-rendszer archaikus voltát támasztja alá.

1968. április 9. Finnugor szakosztály. LITKIN VASZILIJ, A nem-első szótagbéli magánhangzók kérdéséhez a finnugor nyelvekben. (Magyarul.) — A zürjén nyelv udorai nyelvjárásában a jelen idő egyes 3. személyében kétféle rag van: *-e* és *-as*. Az előadó megállapítja, hogy e magánhangzók megfelelnek a cseremiszi, a finn és a nyugati lapp **-e*, illetőleg **-a*, **-ä* tövghangzókkal. Az udorai nyelvjárás alapján az eddiginél több finnugor alapnyelvi szónak lehet kikövetkeztetni 2. szótagi magánhangzóját.

1968. április 23. Általános nyelvészeti és orientalisztikai szakosztály. RÓNA-TAS ANDRÁS, A történeti nyelvtudomány és az őstörök nyelvállapot. — Bevezetőben a nyelvrokonság elméleti kérdéseit taglalva a schleicheri családfa-elmélet és a schmidt-i hullámelmélet problémáival, valamint a két szemben álló nézetnek a török nyelvtörténetre való alkalmazásával foglalkozott, és arra az eredményre jutott, hogy a családfa-elmélet elfogadása a turkológiában számos ellentmondásra vezet. Az őstörök nyelvállapotot úgy kell elképzelnünk, hogy azt egymással kapcsolatban álló nyelvjárások összefüggő csoportja alkotta, amelyben különféle tendenciák érvényesültek, és amelyben az egyes jelenségek izoglosszái és a nyelvjárási határok nem estek mindig egybe. Kiténik ez a nyelvemlékek és a mai török nyelvek elemzéséből is. Tárgyalta továbbá a szóhasadás

jelenségét és a történeti helyreállítás számára való jelentőségét, s számos példát idézve bemutatta, hogy a szóhasadás révén létrejött alakpárok miként vetnek fényt az őstörök nyelvállapot belső viszonyaira. Ezután rátért előadásának központi kérdésére, a rotacizmus és a lambdacizmus új megvilágítására. Az történt szerinte, hogy a $z : r$ és az $l : \delta$ szembenállás az őstörök korszakban a nyelvterület egy részén megszűnőben volt, ez az irányzat a későbbi bolgár-török nyelvekben általánossá vált, míg a többi területen nem fejlődött ki, bár nyomai ott is kimutathatók.

1968. április 26. A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság általános pszichológiai szekciójának és a Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályának közös rendezésében. BÜKY BÉLA, A beszédtevékenység modelljeinek fejlődése. — A beszédtevékenység modelljének elemei már a múlt században, sőt még korábban jelentkeznek. Lényeges fordulat volt Saussure (1916) és Bühler (1934) beszédmodellje. A Shannon-féle közlési modell (1948.) mindössze néhány elemből állott, de jó alap volt arra, hogy rá további elemeket építsenek. A shannoni modell bírálata erőteljesen fejlesztette a beszédtevékenység modellálásának ügyét. A modell rendkívül jelentős szerepet kapott a mai amerikai és szovjet nyelvészetben. A modellszerű leírás igénye nálunk is jelentkezik, a beszéd jelenségeivel kapcsolatos alkalmazása azonban még csak elvétve fordul elő. Ugyanez tapasztalható a hazai lélektanban is, annak ellenére, hogy pszichológusaink az értelmi fejlettségi meg a tanulóképességi vizsgálatoknál, a kis csoportokon belüli kapcsolatok tanulmányozásánál stb. bizonyító anyagként beszédszövegekre támaszkodnak. Az előadó szerint a beszédtevékenység modelljébe — mind a beszélés, mind a beszédelfogás szempontjából — bele szükséges építeni a valószínűsítés mozzanatát; ez ugyanis az eddigi modell-kísérletekben sajnálatos módon még nem szerepelt.

1968. április 30. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Konnexió, junkció, transláció. — A címben szereplő szavak Tesnière szintaktikai elméletének alapfogalmai: K = az egyszerű mondat szintaktikai viszonyai, J = az egyszerű mondat elemeinek puszta megismétlése (a mondat mennyiségi növelésének eszköze), T = az az eljárás, amelynek során a szavak egyik szóosztályból a másikba lépnek át (minőségi változást eredményeznek). Tesnière a K, J és T viszonyára vonatkozólag is tesz néhány kategorikus megállapítást, például: konnexió bármely nyelvben junkciók és translációk nélkül is létrehozható, vagy: a transláció a junkciónál fejlettebb eljárás stb. Az előadó a fentebb ismertetett három fogalom viszonyával foglalkozott — a mondat elemzése során. Eredménye: három konnexió viszonyával foglalkozott junkciós műveleteket implikálnak, továbbá: a junkciók a translációk szükségszerű előzményei.

1968. május 14. Szlavisztikai szakosztály. KISS LAJOS, Az újabb szláv víznévkutatás. — Felolvasása első harmadában a hydronymia általános kérdéseivel, a víznevek főbb közös jellegzetességeivel, valamint vizsgálatuk fontosabb elveivel foglalkozott. Ilyenek például: a víznevek szívéssága és archaikus volta; a régi víznevek szinte kivétel nélkül természeti nevek; a folyók egyes szakaszainak más-más neve lehet; a víznevek szerkezeti felépítésének uralkodó típusa az idők folyamán változhat; a víznev-magyarázatok ismérve; a tulajdonnevek, köztük a víznevek átkölsönzése nem valószínű feltevések a köznevekével párhuzamosan stb. Felolvasása következő harmadát az utóbbi 20–25 évben a tárgykörből napvilágot látott jelentősebb szláv műveknek szentelte, és részletesen tárgyalta Rozwadowski, Lehr-Splawiński, Zwoliński, Toporov, Trubačev, Vasmer, Georgiev, Zaimov, Duridanov, Dickenmann, Bezljaj és mások munkásságát, beállítva az európai fejlődés vonalába. Végül hangsúlyozta, hogy a szláv és egyben az európai névtudomány érdeklődésének a homlokterében ma a víznevek állanak, és kutatásukkal nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi szervek is foglalkoznak.

1968. május 21. Magyar szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, A modern élet szavai Kosztolányi költői stílusában. — A modern élet szókinésének költői felhasználásával eddig is

sokan foglalkoztak (különösen József Attilával kapcsolatban). Mielőtt azonban az efféle, aránylag bonyolult szövegek vizsgálatához fognánk, feltétlenül szükséges a prózainak vélt modern szavak költői asszimilációjának korábbi s viszonylag egyszerűbb eseteihez visszanyúlnunk, s őket megfelelő magyar, illetőleg európai háttérbe beállítanunk. Ezért esett választása éppen Kosztolányira. A kérdés tehát az, hogy milyen költői eszközök segítségével avatta Kosztolányi stílmává a legegyszerűbb, leghétköznapiabb szavakat is. Természetesen nemcsak stíluskérdés ez; az a tény, hogy Kosztolányi vonat- vagy villamoszemplélete annyira különbözik az Adyétól vagy a Babitsétól, a Szabó Lőrincétől stb., személyes látásmód kérdése is.

1968. május 28. Magyar szakosztály. ÖRDÖG FERENC, A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia elvi és módszertani kérdései. — Egy újabb zalai kezdeményezésről számolt be, ismertetvén a megyei tanácsnak azt a tervét, hogy a területéhez tartozó két híres tájegység, Göcsej és Hetés mai személynévanyagát (vezeték- és keresztnéveit, szólítóneveit, ragadvány- és gúnyneveit) összegyűjti és feldolgoztatja. A 74 kutatópontra és mintegy 50 000 személyre kiterjedő gyűjtést a községi tanácsok közreműködésével, kérdőíves módszerrel a lakónyilvántartó könyv alapján, valamint népi adatközlők meghallgatásával az előadó végzi. Harminc községben már befejeződtek a munkálatok. — Vizsgálódásának szemléletmódja szinkronikus, eljárása leíró—összehasonlító, azaz a regisztrált neveket területi tagoltságukban veti egybe, és az e nyelvi tényekkel összefüggő főbb szokások funkcionális elemzését a gyűjtőterület egészére vonatkoztatva végzi el. A nevek vallatára fogásának két eszközét a névstatisztika és a névföldrajz alkalmazásában jelölte meg. A statisztikai módszerrel meg nem közelíthető okok és jelenségek (például a névdívat okai, a becéző képzője nevek hangulata) földterítése az adatközlők kikérdezése révén történik. — A keresztnévi anyakönyvek adataiból kitűnt, hogy a fiúk 22,5%-a, a lányok 12,2%-a a szülők nevét, míg a fiúknak csak 17,5%-a, a lányoknak pedig 21,6%-a a keresztszülők nevét kapta. A „sok azonos vezetéknev — sok ragadványnev” megfelelés a hetési községeknek csupán egyharmadában tapasztalható, legjellemzőbb a „sok vagy közepesen sok azonos vezetéknev — kevés ragadványnev” összefüggés. Ez is arra figyelmeztet, hogy a ragadványnevek keletkezésének és továbbélésének feltételeit egyéb területeken is kell keresni. — A munkálatok 1970-ben fejeződnek be.

1968. június 11. Magyar szakosztály. WACHA IMRE, A magyar kiejtés időszerű kérdései. (A Kazinczy-kiejtési versenyek tapasztalatai.) — Megállapítása szerint az országos középiskolai kiejtési versenyek résztvevőinek beszédében határozott fejlődés mutatkozik; az első versenyen megfigyelt hangképzési hibák nagy része a későbbiekre már eltűnt, illetőleg a hangképzés — az összképet tekintve — tisztábbá vált. Számottevő javulás volt tapasztalható a hangsúlyozás és hanglejtés terén is. A fejlődés egyenes vonalát bizonyítja, hogy a harmadik versenyen már tudatos, a helyes beszédstílus kialakítását célzó törekvéseket lehetett megfigyelni, s lehetőség nyílt ezek elemzésére is. A versenyek azonban nemcsak a kiejtés jelenlegi helyzetének felmérését tették lehetővé, hanem felvetettek számos tisztázandó problémát is. Például: a helyes és szép magyar beszéd érdekében mire kell nagyobb gondot fordítanunk: a tiszta artikulálásra vagy pedig az értelmes szövegmondásra; melyek a helytelen, kerülendő hangsúlyozási, hanglejtési formák; mikor válik a kiejtési vétség beszédhibává; nem válik-e beszédünk — éppen az egységes közlőpróza kiejtés kialakításán fáradozva — uniformizálttá stb.? E kérdésekre a helyes kiejtési kézikönyv fog megnyugtató választ adni.

1968. június 18. LXIV. évi közgyűlés. NYÍRI ANTAL, A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben. — L. MNy. LXV. évf. 1. sz.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. X. 2 — Példányszám: 1150 — Terjedélem: 11,2 (A/5) iv

93.63393 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIV. közgyűlése	372
E. ABAFFY ERZSÉBET: A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig	364, 487
BAKOS FERENC: Ját 72. — Hurbol	448
BALOGH LAJOS: A szótagzáró <i>l</i> kérdéséhez	355
BÁRCZI GÉZA: Hasan Eren tiszteleti tagunk üdvözlése	380
BÉKÉSI IMRE: Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból	407
BENKÓ LÁSZLÓ: Középszerűség és lexikográfia	426
BENKÓ LORÁND: Két olasz jövevényszavunkról	154
CSÓRE PÁL: Harasztfa, haraszt erdő	334
DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelv történetéhez — „A magyar nyelv története” kapcsán	14
ECKHARDT SÁNDOR: Erős, mint Esztergom vára	208
ERDŐDI JÓZSEF: A magyar szókészlet finnugor elemei. — Etimológiai szótár I. kötet A — Gy.	501
FÁBIÁN PÁL: Javaslat nyelvtörténeti korszakolási ügyben	436
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: Finnugrisztikai folyóiratok (1966.)	101
FEHÉRTÓI KATALIN: Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyságainak személynév-anyaga	317
FETTICH NÁNDOR: Válasz Pais Dezsőnek a zempléni honfoglalás kori fejedelmi sír dolgában	382
GREGOR FERENC: Szótörténeti adalékok 89, 226. — A Besztercei Szójegyzék szlovák elemei?	496
GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyelvi hibáztatások és ami mögöttük van	220
GULYA JÁNOS: Számon tartották-e őseink az anyaaági rokonságot?	402
HADROVICS LÁSZLÓ: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára	144
HAJDÚ MIHÁLY: Adatok a XVIII—XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához	232
HEXENDORF EDIT: Hosszútűró	449
HORPÁCSI ILLÉS: Füllent 209. — Kecsegtet	337
HORVÁTH MÁRIA: Egy tábori borbélymester a XVII. században 96. — Lárma ..	210
IMRE SAMU: Az <i>ö</i> -zés típusai nyelvjárásainkban	192
INCZEFI GÉZA: Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez	207
KÁLMÁN BÉLA: Hangrendszer és hangváltozások	5
KÁZMÉR MIKLÓS: Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig	108, 245
KELEMEN LAJOS: XVI. századi magyar nyelvű levelek a Suky levéltárból	471
KESZLER BORBÁLA: Szókezdő magánhangzók eltűnése a magyarban	198
KISS JENŐ: Az <i>l</i> -ezés a rábaközi Mihályiban 99. — A szótagzáró <i>l</i> a rábaközi Mihályi- ban 361. — Az igésítő képzők kérdéséhez	445
KISS LAJOS: Krajnik 74. — Macskakő 214. — Plecsni 215. — Még egyszer a <i>mis- káról</i> -ról 340. — Térdkalács 453. — Tomp 455. — Tükörszó 455. — Ükörke 455. — Vargánya 456. — Szótörténeti adalékok	465
KONDÁSSY IMRE: Fülő	215
KÓSA LÁSZLÓ: Csep, csikó, másfélfa	456
KOVÁCS FERENC: Két magyar „természettudós” nyelvész	23
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Száz adat „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” I. kötetéhez	347
KOVALOVSKY MIKLÓS: Nagy J. Béla emlékének 122. — Mi van ezen belül?	462
A. KÖVESI MAGDA: A permi—előmagyar érintkezés kérdéséhez	162
KULCSÁR PÉTER: Száz adat „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” I. kötetéhez	347

KUNSZERY GYULA: Agresszor 460. — Aszal ~ aszó 460. — Békeharec	460
LIGETI LAJOS: A harang mint csörgő, csegettűy és kolomp	75
T. LOVAS RÓZSA: Látom kelet leggazdagabb virányit — Exotikus illat	434
LŐRINCZ JENŐ: Jövevényiszó vagy kölcsöniszó?	86
LŐRINCZE LAJOS: Névfejtés és művelődéstörténet	47
MÁRTON GYULA: Adatok a <i>kabala</i> 'kanca' elterjedéséhez a székely nyelvjárásban	485
S. MEGGYES KLÁRA: A szócsaládon belüli szinonímia a <i>ver</i> igében és visszaható szár-	
mazékaiban	290, 393
MELCSUK IGOR: A magyar főnévragozás egy újabb modellje	176
MEZŐ ANDRÁS: Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez	51
MIKESY SÁNDOR: Adalékok a személynevek földrajzi körzetek szerint való jelent-	
kezéséhez 300. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	124, 506
MOLLAY KÁROLY: Szófejtés és tudománytörténet	278, 385
MOÓR ELEMÉR: Palozsna	216
O. NAGY GÁBOR: Irtózik	460
NYÍRI ANTAL: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára	129
PAIS DEZSŐ: <i>Ozolszer</i> és <i>Funoldi</i> 220. — Szomotor: Szomorú-tor — Rihó-tábor 343.	
— Tehát Árpád mégsem volt apagyilkos, de <i>Szomotor</i> mégis <i>Zomorutor</i> volt?	
382. — Újra az 1302: <i>Zuchugo</i> a. m. <i>szocsogó</i>	479
PAPP FERENC: Hangutánzó és hangfestő szavaink az Értelmező Szótárban	32
PAPP LÁSZLÓ: Magyar nyelvemlékek a brünni levéltárban	354
REUTER CAMILLÓ: <i>Ozolszer</i> 217. — Fagyal	346
ROT A. M.: A magyar nyelv keleti szláv jövevényiszavai fonológiai meghonosodásá-	
nak kérdései	38
SCHEIBER SÁNDOR: Terefere	461
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Búcsú Sulán Bélától	505
SIMA FERENC: Hirtel, mezejtel, sájtál	331
SIMONYI DEZSŐ: <i>Tárkány</i> helységeink és az avarság	438
SIPOS ISTVÁN: Miskároló — miskováló	78
SOVIJÁRVI, ANTTI: A nyelv artikulációs mozgásairól a röntgenfilmek fényében ...	1
SZABÓ T. ATTILA: Az <i>y</i> -féle jelek egy számon nem tartott hangértéke 8. — Eszre-	
vételek a magyar becenevek alakulásmódjai ürügyén 205. — XVI. századi	
magyar nyelvű levelek a Suky levéltárból	471
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
SZATHMÁRI ISTVÁN: Dugonics András nyelvéről és stílusáról	257
SZILÁGYI FERENC: Kőrösi Csoma Sándor és Széchenyi István	70
TOMPA JÓZSEF: Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség	262
TÖRÖK GÁBOR: A kiemelő határozó	66
VAS JÓZSEF: Szombathely latin neve	83
VÉGH JÓZSEF: A földrajzi név-gyűjtők 1967. évi országos tanácskozása Balaton-	
bogláron	480
VELCSOV MÁRTONNÉ: Testrésznevekből alakult mértékneveink története	56
ZSILKA JÁNOS: Konnexió, junkció, transláció	416
Kisebb közlemények	66, 205, 331, 434
Szó- és szó-lásmagyarázatok	72, 208, 334, 448
Nyelvművelés	86, 220, 462
Nyelvtörténeti adatok	89, 226, 347, 465
Nyelvjárások	99, 232, 355, 480
Szemle	101, 245, 364, 487
Különfélék	122, 505
Társasági ügyek	124, 372, 506
Levélszekrény	128, 255, 382

A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — Tagdíjfizetés. — A Nyelvtudományi Értekezések kapható számai. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabb kiadványai.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: BALOGH LAJOS, A szótagzáró *l* kérdéséhez (355–361); FEHÉRTÓI KATALIN, Egy XIV. századi nagybirtok jobbágynak személynév-anyaga (317–331); GREGOR FERENC, Szótörténeti adalékok (89–96, 226–232); KISS LAJOS, Szótörténeti adalékok (465–471).

ablak 148 k.
 Abolmány 200
 abora 40
 abszolúte 348
 ad 136
 adjunktus 348
 adminisztrál 348
 admirális 348
 adósságba veri magát 394
 agár 151
 agítál 348
 agresszor 460
 agy 151 k.
 agyag 137
 ajánl 201
 akceptál 348
 akció 348
 akcsa 132
 akkédig 267
 akol 267
 akszin 271
 aktuális 139
 al 140
 ál 152
 aláereszkedik 67
 alaktan | főnévragozás 176 kk.
aláma (német) 213
 alamizsna 152
 alapszó 446 kk.
alarma (spanyol) 213
Alarme (román) 212
 album 348
 áld 137
 aléltan 68
 Alexander 201
 álképzés 446
 állapothatározó 67 k.
 állapotos 152
all'arm (német) 212
 áll vala 263
 ambrózia 348
 Angyán 302 kk.
 Anianus | Szent ~ 300 kk.

anyaági rokonság 402 kk.
 Apollónia 305
 apparátus 348
 aprehendál 348
 -ár végű főnevek 284
 ár (vogul) 404 kk.
 ara 403 kk.
 árboç 152
 archaizmus 262 kk.
 argumentál 348
 árgus 349
 -ári > *oere* (német) 284
 ariston 349
 Ármány 276
 áros 386
 ártány 135 kk.
 artikulációs mozgás 1 kk.
 aszal 201, 218 kk., 459 k.
 aszik 219
 aszó 218 kk., 459
 aszú 200
 asztma 348
 asszanál 224 kk.
 asszisztál 349
 asszisztencia 348
 atmoszféra 349
 attak 349
 attakíroz 349
auca (szlovák) 498
 aula 349
 avagy 141
 avar 349
 avarság 438 kk.
 Avasallya 201
 azbeszt 349
 babirkál 49
 babrál 67
 bádóg 41
 bagázs 349
 bagázsia 152
 bandérium 349
 baraboj 41
 barkafa 347

- barna 41, 389
 baskír 349
 bazilika 349
 becenév 205 k.
 békasó 349
 bekecs 42
 békeharc 460
 berhe 389
 beszéd 135 k.
 Besztercei Szójegyzék 496 kk.
 bíbelődik 349
 biber 48 kk.
 bibere 49 kk.
 Biberés 47 kk.
 bibliotéka 349 k.
 biböréll 49 k.
 Biharka 54 k.
 bilincs 152
 billeng 209 k.
 billikom 274, 277
 hír 165
 bíró 41
 bitumen 350
 bizony 41
 bizmut 350
 bocskor 136
 bórax 350
 Borgáta 200
 borház 41
 borona 45
 borvíz 350
 börtön 153
 brachman 350
 brátim 271
 brünni levéltár | magyar nyelvemlékek a
 ~ban 354 k.
 Budába 483
 burgonya 149
 burján 41
 buzogány 267
 бүдös 142
 Bүgbe 483
 búz 142 k., 165
čakan (szlovák) 499
calque (francia) 455
carafina (olasz) 161
catuna (avar) 439
 centrális 350
 centrum 350
 cenzor 350
 cenzúra 350
chakan (szlovák) 498
chrast (szlovák) 335
cibula (szlovák) 497 k.
 cicafa 347
 cickány 275
 cin 350
 cink 350
 Cintos 201
 cirmol 350
 cívis 350
 coboly 42
cráinic (román) 75
 Cynolter 255
 csá 350
 Csaján 313 kk.
 osákány 267, 499 k.
 csalán 313 kk.
 Csallán 313 kk.
 csalma 274
 csárdás 42
 csarnok 263
 csécs 338
 csecse 338
 csend 133
 csendes 133
 Csendom 310 kk.
 csenget 33
 csengő 77
 csép 456 kk.
 cséphadaró 457 kk.
 cser 218
 cserepecsik 137
 csík 135, 143
 csikó 'csép' 457 k.
 csillám 350
 csilleng 209
 Csinta 312
 csintalan 310 kk.
 Csohán 313 kk.
 Csollán 313 kk.
 csó 267
 csörgő 77
 csöves 267
 Csuhan 313 kk.
 csuhé 140
 daci 350
 dara 171
 dárda 267
 dátum 350
 deákflastrom 153
 deklaráció 350
 deklarál 350
 dekrétum 351
 dél 171
 delegál 351
 deputáció 351
 derék 193
 derült 224
 denasalisatio 165 kk.
 dettó 351
 diadem 351
 differencia 351
 diploma 351
 direkte 351
 dirigál 351
 diskurál 351
 diskurzus 351
 diszkréció 351
 diszkrét 351
 disznó 171
 disztíngvál 351
 disszertáció 351
 doboz 153

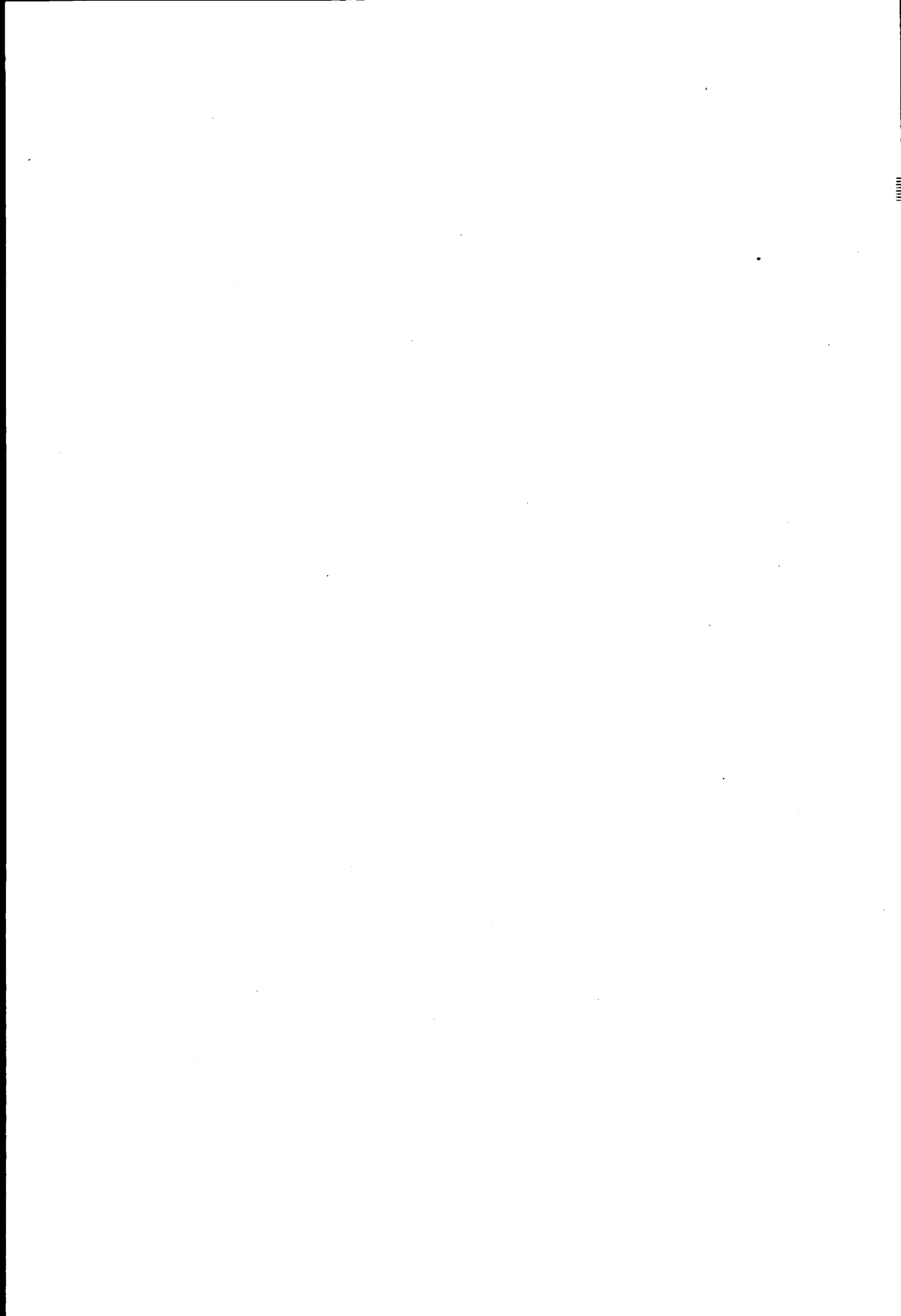
- dogma 351
 dohot 41
 dokumentum 351
 dominikánus 351
 Dugonics András 257 kk.
 Duna 45
 duránci 351
 düh 165
 dühös 11
 dúlő 52, 207
 dzsida 273
 ebihal 153
 egzámen 352
 egy 193
 egyel 138
 elefánt 204
 elementáris 352
 ellát 352
 ellen 221 kk.
 ellenében 221 kk.
 **epvél* (őspermi) 173
érekh apáim (héber) 449
 Erős, mint Esztergomvára 208 k.
 erszény 389
 Értelmező Szótár 32 kk.
 esküszik 153
 esküvés 9
 esztragnépszeknek alatta 267
 Etele 276
 Etelka 276
 éter 352
 etika 352
 év 263
 évad 204
 evangélikus 352
 ezen belül 462 kk.
 ézes 271
 Exotikus illat 434 kk.
 expediál 352
 expedíció 352
 expressz 352
 faber 328 k.
 fagyal 346 kk.
 faj 139 k.
 fakultás 352
 falrontó 267
 fehérórosz 352
 felcsenget 33
 feleim 271
 felem 271
 felesb 267
 felharsan 33
 felhördül 33
 felhőrpint 33
 felhőtlen 223 k.
 felsikolt 33
 fentő 137
 feudális 352
 fial 141
 ficánkol 67
 filius 321 kk.
 filleng 209
 filológus 352
 Finnisch-ugrische Forschungen 105 kk.
 finnugrisztikai folyóiratok 101 kk.
 fiód 271
 fiskus 352
 fizet 169
 fizika 352
 Flórián 305
 fogadkozik 352
 folyós 352
 fonológia 38 kk.
 fordul 137
 főember 352 k.
 földrajzi név-gyűjtők tanácskozása 480 kk.
 földrajzi nevek 51 kk., 207 k.
 főlő 269
 fölőslég 353
 főnemes 353
 főnévragozás 176 kk.
 főveg 275
 franciskánus 353
 Fülő 215 k.
 fundus 353
 Funoldi 220
 futamás 267
 futamó 267
 futos 267
 fű 9
 füllent 209 k.
 fűrgén 68
 fűrmender 353
 fűz 347
 gall 353
 gazda 41
 generális 353
 gerenda 41, 193
 gesztus 353
 gilt 353
 gimnázium 353
 glória 353
goller (középfelnémet) 285
 Gombocz Zoltán 407 kk.
 göbe 141
 gödény 171
 görény 171
 görgetegkő 214
 göröndő 194
 gözü 171
 gulyás 42
guzar (szlovák) 500
 gyáván 68
 gyíkleső 153
 Gyöngyös 83 kk.
 győzedelem 268
 gyűjt 9
 halkan 67
 hályogkovács 215
 hangfestő szó 32 kk.
 hangképzés 1 kk.
 hangok és hangváltozások | hangtörténet
 17 k., denasalisatio 165 kk., magán-
 hangzó-rendszer kialakulása 5 kk., szó-

- eleji zöngés zárhangok 165 kk., szókezdő magánhangzók eltűnése 198 kk., *a* 17, *á* 42, szóvégi *á* 391, *e* 81, német *f* 42, *y* 18, *h* 42, orosz *x* 42, *i* 81, ősmagyar *i* 42, francia *j* 42, spanyol *j* 42, magyar *k* 42, szótagzáró *l* 355 kk., *m*, *mj* 81, szóvégi *ó* 156 k., *o* > *a* nyíltabbá válás 392, orosz *-u* 42, litván *p* 42, *Ÿ* 43, német *sch* 42, **t* spirantizálódása 168, k., **t* > **d* (> *ð*) > *z* 169, *ü* 18, *y* olvasata 8 kk.
- hangrendszer 5 kk.
 hangsor 414
 hangsúly 6
 hangtörténet | ~i kutatások 1958–67 364 kk., 487 kk.
 hangutánzó szó 32 kk.
 hangváltozás 5 kk.
 harang 75 kk.
 haraszt 334 kk.
 haraszt erdő 334 kk.
 harasztfa 334 kk.
 haricska 41, 45
 harisnya 41, 45
 harsan 33
 harsog 33
 harsona 270
 határozó kiemelő 66
 Hatujjú 256
 helyesírás 8 kk.
 helynévkutatás 108 kk., 245 kk.
 hentes 256
 hesseget 338
hîrbui (román) 448
 hirib 41
 hirip 41, 45
 hirtel 312, 331 kk.
hobanca (szlovén) 500
 hód 169 k.
 hóhér 284
 hoppogat 338
 hornya 41
 hosszú 450
 hosszútűró 449 kk.
 hördül 33
 hörög 33
 hörpint 33
 hurbol 448 k.
 hurcol 449
 hüvely 62
 hüvelyk 56 kk.
 Hüvelyk Matyi 60
 hüvelykujj 59
 hüvelypici 60
 hümget 338
 idegen szó 87 k.
 igésítő képző 445 kk.
 iglice 199
 ihlet 199
 ilex 334
 index 328 k.
 irtózik 460 k.
- Isméria 305
 istálló 154 kk.
 istáp 270
 isza 271
 Isztebnik 204
 jajgat 338
 jampec 128
 János réte 54 k.
 jász 39
 ját 72 kk.
 jel 407 kk.
 jelentés 413
 jelfelfogás | Gombóc ~áról 407 kk.
 jeltárgy 414
jây (vogul) 404 kk.
 jód 203
još (obi-ugor) 65
 jövevényszó 38 kk., 86 kk., olasz ~ 154 kk.
 junkeió 416 kk.
 kabala 'kanca' 485 kk.
 kalada 41
 kalamárkörtvély 387
 kalmár 278 kk., 385 kk.
 kaloda 45
kalu (finn) 278
 kápa 270, 459
 kapitulum 270
 karafina 160 k.
 karamisza 41
 kecsgetet 337 kk.
 kecskefűz 347
 keleti szláv jövevényszavak 38 kk.
 keménce 194
 kender 171
 képszerűség 426 kk.
 képzők és képzőszerű jelek | -*gat*, -*get* 338 k., -*hod(ik)*, -*höd(ik)* 399, igésítő ~ 445 kk., -*k* kicsinyítő 62, -*kodik*, -*kédik* -*kődik* 333, -*l* 217 kk., -*nt* 209, -*nyi* 58 k., -*ó* 155, -*odik*, -*ödik* 398 kk., -*tal*, -*tel* 312, 331, -*talan*, -*telen*, -*tlan*, -*tilen* 331, -*ul*, -*ül* 333, -*ú* 58, visszaható ~ 460 k.
- kerecet 39
 kérend 263
 kereskedő 386
 kereszt 45, 193, 271
 kert 41
 kérvék 263
 készántag 268
 kiemelő határozó 66 kk.
 Kilián 305
 kis 11 k.
 kívül 9
 klastrom 270
koh (szlovák) 498
kokoš (szláv) 311
 kolhoz 45
koller (középfelnémet) 285
 kolomp 78
 komszomol 42
 konnexió 416 kk.
 korszakolás | nyelvtörténeti ~ 436 kk.

- kölcsönszó 86 kk.
 kőrös 267
 Kőrösi Csoma Sándor 70 kk.
 körösként 269, 273
 köröszt 194
 крайник (ukrán) 74
 krajnik 74 k.
 kramar (szláv) 388
 Kramer (német) 278 k., 390 kk.
 kucik 41
 kufár 386
 kujak ~ kulak 41
 kulák 42, 43 kk.
 kutacs 41, 45
 küldék Mohamedhez 268
 külön 9
 különb 9
 különbözik 9
 külső 9
 Lambert 305
 láрма 201, 210 kk.
 Látom kelet leggazdagabb virányit 434 kk.
 le 193
 legény 41
 lehörpint 33
 lengyel 39, 43 kk., 171
 *Levedi 39
 lexikográfia 426 kk.
 lomb 263
 longanimis (latin) 449
 lóránt 201
 lón 263
 Ludas 50
 luh 41
 macskafej 214 k.
 macskakő 214 k.
 Madéfalva 200 k., 212
 magyal 347
 magyar 407
 magyar nyelv jövevényszavai 38 kk.
 Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára
 129 kk.
 magyar nyelvtörténet 14 kk.
 Magyar Nyelvtudományi Társaság 124 kk.,
 506 kk.
 Magyar szókészlet finnugor elemei 501 kk.
 μακρόθυμος (görög) 449
 másfélfa 'csép' 457 k.
 matutinum 270
 megharsan 33
 meghonosodott szó 87 k.
 megreformál 33
 megteremtővé 271
 mekkora 193
 meny 403
 menyasszony 403
 mértéknevek 56 kk.
 mezejtel 331 kk.
 mezítláb 312, 331 kk.
 meztelen 332 k.
 mikoron 263
 miloszt 271
 misa (lengyel) 82
 miška (cseh) 79 kk., 340
 miškar (szláv) 78 kk.
 miskárol (miskovál) 78 kk., 340 kk.
 miszka 342
 miszka (lengyel) 340 k.
 miszyc (lengyel) 340
 modell | főnévragozási ~ 176 kk.
 módhatározó 67 k.
 mondattan | határozó 66 kk.
 mordály 267
 morkó 41, 45
 mulat 41
 muzsaly 347
 mű (szlovák) 500
 művelődéstörténet 47 kk.
 myszka (lengyel) 82
 nádorispán 275
 Nagy J. Béla 122 k.
 Nagy-völgy 54 k.
 napkelet 271
 narodnyik 42
 ne 193
 Neitus 307 kk.
 néember 267
 nemez 166 kk.
 nemtó 275
 nemzetközi szavak 139
 nesztelen 67
 Néli 307
 Nétus 304 kk.
 névadás 454
 névfajtás 47 kk.
 névtudomány | becenév 205 k., földrajzi
 nevek 51 kk., 207 k., helynév kutatás
 245 kk., Tárkány helységeink 438 kk.,
 személynevek 300 kk., XIV. sz.-i sze-
 mélynevek 317 kk., XVIII–XX. sz.
 névdivatja 232 kk.
 nihilista 42
 Noffry 204
 nógat 338
 nola (latin) 76 k.
 nő 263
 nyargal 67
 nyék 166
 nyelv artikulációs mozgása | a ~ I kk.
 nyelvemlék | magyar ~ 354 k.
 nyelvhelyesség 220 kk.
 nyelvjárás | ő-zés 192 kk., földrajzi név-
 gyűjtők tanácskozása 480 kk., l-ezés
 Rábaközben 99 kk., szótagzáró l 355
 nyelvtörténet | hangtörténeti kutatások
 1958–67 364 kk., 487 kk., magyar ~
 14 kk., 162 kk., 347 kk., XVI. sz.-i
 levelek 471 kk., XVII. sz.-i sebészeti
 tevékenység 96 kk., XIV. sz.-i személy-
 nevek 317 kk.
 nyelvtörténeti korszakolás 436 kk.
 óbégat 338
 ocserety 41
 olasz jövevényszavak 154 kk.

- (on)-ugor 39
 or (osztják) 405 k.
 Osztró 204
 Oszvald 305
 Ozolszer 217 kk., 220
 önyv 193
 ördög 271
 öste 193
 őstörténet 162 kk.
 összeverődik 394
 ő-zés 192 kk.
 padmaly 276
 palostojás 216 k.
 palozsna 216 k.
 paprika 42
 paprikál 49
 Patak 208
patiens (latin) 449
 pattantyú 267
 pedig 202
 pellengér 285
 penitencia 270
 permi — előmagyar érintkezés 162 kk.
 peszér 268
 pilis 270
 plecsni 215
pletsche (bajor-osztrák) 215
 pocsinók 39
pojácica (szlovén) 454
pojocha (szlovák) 500
poklonca (szlovák) 500
 polgár 289
 Polló 201
položnik (szlovén) 216 k.
 Ponori Thewrewk Emil 28 kk.
 porozsnyak 41
 potroh 41
pranger (középfelnémet) 285
 prikulics 255
psi (szlovák) 500
 pszichológia | Gombocz jelfelfogásáról ~-i
 szempontból 407 kk.
ptrosol (szlovák) 497
 putypinka 41
qongraq (török) 77
 rag | *-ként* 177, *-képpen* 177, *-kor* 177, *-n*
 312, *-ra*, *-re*, *-ba*, *-be* 395 k.
 rakottya ~ rekettye 347
 reá 271
 refektórium 270
regies(ség) 265
 régiesség | stilisztikai ~ 262 kk.
 regula 270
 rendés 41
 Révai Miklós 24
 rihe-rongy 346
 Riedl Szende 25 kk.
 rihó-rongyos 345, 382 kk.
 Rihótábor 342 k., 384
 rivad 269
 rizsnice 41
 rokonság | anyagi ~ 402 kk.
 Rókus 305
 Román 305
 röntgenkinematográfia 1 kk.
 Sabaria 83 kk.
 sagum 260
 sajtal 312, 331 kk.
saksa (finn) 279
 **šatir* (szláv) 39
 sátor 39
 Savaria 83 kk.
Savius (latin) 84
Schinder (középfelnémet) 285
 Schleicher Ágost 26 kk.
 sehol 193
 se 202
 sem 202
 Sibaris 84 k.
 sikolt 33
 sikoltoz 33
 sincs 202
 sír 218 kk.
 slon 204
 sötét 11
spital (német) 286
stabulum (latin) 157
stal (középfelnémet) 155
stall (újfelnevet) 155
stalla (olasz) 156
stallo (olasz) 156
 stály 155
 stilisztika | Dugonics András stílusa 257
 kk., ~ -i régiesség 262 kk.
 strukturalizmus 416 kk.
Stumpen (német) 455
 sudár 268
Sudrell (tiroli) 256
 sűg 67
 suha 140
 suhan 67
 Suky levéltár | XVI. szd.-i levelek a ~-ből
 471 kk.
 Sulán Béla 505 k.
sutorellu (rétoromán) 256
 süt(ő) 9 k.
 süveg(es) 10
 süvölt(és) 11
 svajna 41, 45
 Szalvány 201
 szanal 224 kk.
 zász 279
 száz 166, 169
 Széchenyi István 70 kk.
 szeg 193
 szégye 39, 45
 székhő 196
 szemantikai struktúra 416 kk.
 személy 300 kk.
 személynév | XIV. szd.-i ~-ek 317 kk.
 Szentelek 199
 szerda 286
 szikra 199
 szilárd 427

szilencium 270
szinonímia 290 kk., 393 kk.
szintagma 426 kk.
szintaktikai struktúra 416 kk.
Szirmay Antal 343 k., 382
Szivágy 200
szláv | keleti ~ jövevényszavak 38 kk.
szlovák elemek a Besztercei Szójegyzékben
496 kk.
szóalkotás 20 k.
szocsogó 479
szóeleji zöngés zárhangok 165 kk.
szófajok kialakulása 19
szófejtés 278 kk., 385 kk.
szókezdő magánhangzók eltűnése 198 kk.
Szombathely 83 kk.
szomorú tor 343 kk., 382 kk.
Szomotor 343 kk., 382 kk.
szóösszetétel 21
szótár | a magyar nyelv történeti-etimo-
lógiai ~a 129 kk., 347 kk., a magyar
szókészlet finnugor elemei 501 kk.
szótörténet 89 kk., 226 kk.
szovjet 42, 45
szputnyik 42
Szutrély 256
Szűts 'családnév' 11
tábor 382
tábort ver 395
talig 40
táméntalan 267
tanya 53, 207
Tarcan (ótörök) 439
Tárkány 438 kk.
tarqan (avar) 439
tapsvihar 33
tege 268
téget 338
tehén 166
tej 166
tengely 171
tenger 171
térdkalács 453 k.
terefere 461
terem 263
természettudós nyelvész 23 kk.
testrésznevek 56 kk.
tetem 275
Thuc 311
ti ~ tü 11
timnóc 271
tíz 165, 169
toga 260
tokaji 42
tomp 455
tompá 455
tor 345
tőser 386
tőszó 446 kk.
transzláció 416 kk.
Trudpert 305
tudománytörténet 278 kk., 385 kk.
túlharsog 33
tükörszó 139, 455
tündelevény 276
Türe 13
tűrő 449
Tulharazh 336
ujjogat 338
Ural-Altäische Jahrbücher 106 k.
utca 53
üver 199
ükörke 455 k.
vagyunk 271
vajda 45
Váncsod 204
vánszorog 399
várand 263
vargánya 456
város 41
varsa 39
várvak 263
vénia 270
ver és származékai, ill. szinonimái 290 kk.,
393 kk.
vér 199
verdődik 291 kk., 397
verekedik 291 kk.
vergődik 291 kk., 394 kk.
verhődik 291 kk., 399
veri magát 394 kk.
verődik 291 kk., 398
vezekel 275
Vierzehnheiligen (német) 305
vigyázó daru 269
Virittäjä 101 kk.
virgānj (szerb-horvát) 456
virganj (szlovén) 456
vya (szlovák) 497
vügānāri (ófélnémet) 289 k.
zamlka (szlovák) 500
zavadzsál 41
Zboró 204
Zinolten (német) 255
Zomorutor 344, 382 k.
zordon 263
zöld ágra vergődik 393 kk.
Zsáka 199 kk.
zsidó 46
Zsip 204
zsír 46
Zsitár 41
Zuchugo 479
yettes 8 kk.

FOLYÓ ÉVI TAGDÍJUKAT 1968. NOVEMBER 25-IG BEFIZETTÉK:

Abaffy Erzsébet, Ábrahám Samu, Ádám László, Adonyi Zoltánné, András Katalin, Apor Éva, Arató János, Babos Ernő, Bachát László, Bakos Ferenc, Balassa László, Balogh Lajos, Bán Ervin, Bán Imre, Banó István, Bánóczy Györgyné, Barezán Endre, Bárczi Géza, Bartha Katalin, Bartha Magdolna, Bartók János, Beke Béláné, Békési Imre, Bencsáth Aladárné, Bene Sándor, Benke Mihályné, Benkő László, Benkő Loránd, Berényi Zsuzsanna, Berrár Jolán, Berzy Sándor, Biró Izabella, Botka Zoltán, Bottyánfy Éva, Buda Sándorné, Buttler János, Buzáky Judit, Büky Béla, Büky László, Chikán Zoltánné, Csupor Zoltán, Csúcs Sándor, Czigó Tibor, Cynolter Károly, Daneci József, Darázs Ödön, Dienes Erzsébet, Dienes Tibor, Dobosy Antalné, Doleviczényi Edit, Dombrovski József, Duli Antal, Eckhardt Sándor, Ecsedy Ildikó, Éder Zoltán, Elekfi László, Erdei Ferenc, Erdélyi István, Erdődi József, Fábrián Pál, Fajcesek Magdolna, Farkas Vilmos, Faludi Györgyi, Fazakas Istvánné, Fehértói Katalin, Fejér Marietta, Fekete Ervin, Fekete Péter, Fényi Ottó, Ferenczy Géza, Fischer Sándor, Fogarasi Mikós, Fokos Dávid, Fülöp Lajos, Fűves Ödön, Gaál Ferencné, Gáboros Miklósné, Gáldi László, Gallay Katalin, Gárdonyi Sándor, Gerő Igor György, Graf Rezső, Grega Sára, Gregor Ferenc, Grétsy László, Gyallay Domokos, Gyarmati András, Hajdú Emőke, Hajdú Mihály, Hámori Antónia, Hatványi Tiborné, Hazai György, Hegyi Imre, Héjjas Zoltán, Hell György, Héra Zoltánné, Herman József, Hernádi Sándor, Hexendorf Edit, Hidvégi Andrea, Hollós Attila, Horgosi Ödön, Horpácsi Illés, Horváth Gedeonné, Horváth János, Horváth Katalin, Horváth Lóránt, Horváth Mária, Horváth Mátyás, Horváth Terézia, Hosszú Ferenc, Hutás Magdolna, Implom József, Imre Samu, Inczeffi Géza, Jakab István, Jakab László, Juhász János, Juhász József, Kaán Miklósné, Kálmán Béla, Kalmár Jánosné, Kalmár László, Kalocsay Tibor, Kara György, Kardos Pál, Karinthy Ferenc, Károly Sándor, Katona Imre, Kázmér Miklós, Kelemen József, Kelemen Tiborné, Kenéz Győző, Kerekes Irma, Kerekes László, Keresztes László, Kiefer Ferenc, Király Lajos, Király Péter, Kiss Antal, Kiss Jenő, Kiss Károly, Kiss Lajos, Kollányi Teréz, Komor Ilona, Kónya Sándor, Konya Lászlóné, Korompay Bertalan, Kovalovszky Miklós, Kovács Ferenc, Kovács Ferenc, F. Kovács Ferenc, Kovács Miklós, Kovács Zoltán, Kőkény Sándor, Kőmfűves Géza, Kövesi Magdolna, Králl Gézáné, Kristó Judit, Kubinyi László, Ladó János, Lakó György, Létay Erzsébet, Ligeti Lajos, Lipták Pál, Lovas Gizzi, Lőrincz Jenő, Lőrincze Lajos, Lőrinczy Éva, Lővei Emilné, Magassy László, Mándoky István, Mándoki László, Margócsy József, Marjalaki Kiss Lajos, Markó Imre Lehel, Marossy Ágnes, Mártonfi Ferenc, Márvány János, Medgyesi Jánosné, Meggyes Klára, Metzger Marietta, Mihályi József, Mikesey Sándor, Mikola Tibor, Mizser Lajos, Molnár Ferenc, Molnár Ildikó, Molnár József, Molnár József, Moór Elemér, Mucsi Józsefné, Nádor Gyuláné, Nagy Ferenc, Nagy János, Nagy József, Nemes István, Németh Gyuláné, Németh Kálmán Bódog, Nyíri Antal, Nyirkos Tibor, Oltványi Ambrus, O. Nagy Gábor, Ordódy János, Orosz Sándor, Ördög Ferenc, Pais Dezső, Palkó István, Palló Margit, Pálmai Kálmán, Papp Ferenc, Papp László, Pásztor Emil, Pásztor János, Patay Jolán, Pauli Katalin, Pesti János, Péter László, Petőfi S. János, Podhradzky György, Prohászka János, Pusztai Ferenc, Pusztai István, Rácz Endre, Raisz Rózsa, Rédei Károly, Rónai Béla, Róna Tas András, Rudnay Károly, Ruzsiczky Éva, Sal Éva, Salamon Iván, Sámson Edgár, Scheiber Sándor, Schmidt Gyuláné, Schütz Ödön, Sebestyén Árpád, Selli Zoltán, Simon Györgyi, Sipka Sándor, Sipőczy Győző, Skripecz Sándor, Soltész Katalin, Somfai László, Somorjai Ferenc, Szabó Géza, Szabó József, Szabó Katalin, Szabó Miklós, Szabó Sándor, Szántó Péter, Szathmári István, Szegő Ferencné, Székely Imre, Szelezsán Irén, Szemere Gyula, Szende Tamás, Szépe György, Szepessy Gyula, Szilágyi Ferenc, Szoboszlai Miklós, Szóke István, Szöllősy Éva, Szűts László, Takács Etel, Tamás Lajos, Tarján Jenő, Tatár Magdolna, Temesi Mihály, Temesi Mihályné, Terebesi Éva, Terestyéni Ferenc, Terestyéni Tamás, Timár József, Tompa József, Tompa Józsefné, Tóth Imre, Tóvölggyi Henrik, Török Gábor, Trócsányi Zoltán, Turchányi Agota, Tyukodi Császár István, Újvári Zoltán, Úrhegyi Emilia, Vadas Ferenc, Valaczkai László, Váradi Gábor, Vargá Györgyi, Vargha László, Várkonyi Imre, Varsányi István, Vas József, Véges István, Végh József, Velcsov Mártonné, Verbényi László, Veres Péter, Vértes Edit, Vértes O. András, Vihar Béla, Virány Judit, Voigt Vilmos, Wacha Imre, Weress Margit, Zala Mária, Zolnai Vilmos, Zsilinszky Éva, Zsoldos Jenő, Zsolt Zsigmond.

A tagdíjjal együtt befizetett adományt köszönettel nyugtázzuk: Bánhidi Zoltán 120,— Ft, Körmendi Géza 100,— Ft, Plaszkony László 100,— Ft.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *o* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmúsú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei *ö-z* nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.